НАУКА І НАУКОВІ УСТАНОВИ

Наука як система знань про закономірності розвитку природи, суспільства і мислення є важливою складовою частиною духовної культури людства, формою суспільної свідомості. Вона — один з найважливіших факторів *науково-технічного прогресу*, органічна частина науково-технічної революції.

В СРСР, де побудовано *розвинуте соціалістичне суспільство*, наука стала безпосередньою продуктивною силою, відіграє першорядну роль як у дальшому вдосконаленні зрілого соціалізму й створенні *матеріально-технічної бази комунізму*, так і у формуванні нової людини. Розвиток науки в СРСР планується в загальнодерж. масштабі в інтересах усього народу. Це знайшло своє відображення в Конституції СРСР, де в ст. 26 записано: «Відповідно до потреб суспільства держава забезпечує планомірний розвиток науки і підготовку наукових кадрів, організує впровадження результатів наукових досліджень у народне господарство та інші сфери життя».

Система науки в цілому підрозділяється на три великі групи — природничі, технічні та суспільні науки. Кожна з цих груп диференціюється на конкретні наукові дисципліни. За своєю спрямованістю, за безпосереднім відношенням до практики окремі науки поділяють на фундаментальні, завданням яких є пізнання законів природи, суспільства й мислення, та прикладні, що мають своїм завданням застосування результатів фундаментальних наук для вирішення практичних проблем. У ході розвитку суспільства відбувається поступовий процес *диференціації та інтеграції наук*. Завдяки постійній увазі Комуністичної партії та Рад. д-ви наука в СРСР досягла величезних успіхів. Роль науки на сучасному етапі комуністичного будівництва чітко визначено в матеріалах XXVI з'їзду партії, наступних пленумів ЦК КПРС.

Перед радянськими науковцями стоять насамперед завдання вибору найнадійніших шляхів підвищення ефективності виробництва, якості продукції та інші, практичного вирішення яких вимагає розвиток суспільства. Головним, стрижневим серед них залишається питання прискорення науково-тех. прогресу. Вагомий внесок у розвиток вітчизняної і світової науки роблять учені Укр. РСР у творчій співдружності з науковцями братніх союзних республік. Вони успішно розвивають перспективні наук. напрями, багато з їхніх розробок стали основою для створення нових галузей промисловості, прогресивних технологій, матеріалів, машин, механізмів тощо. В плані розвитку нар. господарства УРСР на 1984 рік завдання по розвитку науки і техніки вперше виділені в число основних показників, за якими оцінюється діяльність об'єднань та підприємств. Почала функціонувати Рада сприяння науково-тех. прогресу при ЦК Компартії України. Вчені Рад. України спрямовують свої зусилля на підвищення ефективності і рівня досліджень, всебічне впровадження їхніх результатів у практику, на зміцнення зв'язків науки з виробництвом. В УРСР (1982) працюють 205,4 тис. наукових працівників, у т. ч. 67,6 тис. докторів і кандидатів наук. У 147 вузах республіки — понад 1400 професорів і докторів наук, 16 тис. доцентів і кандидатів наук. Найбільшим науковим центром Радянської України є *Академія наук Української РСР*.

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Найвищий науковий центр республіки, один з провідних наук. колективів Рад. Союзу. АН УРСР посідає важливе місце в багатьох напрямах сучас. науки в СРСР і міжнар. масштабі, відіграє значну роль в розвитку нар. г-ва і культури країни. Комуністична партія й особисто В. І. Ленін з перших днів Рад. влади приділяли розвиткові науки величезну увагу. З перемогою Великої Жовтн. соціалістич. революції досягнення науки стали надбанням трудящих, могутньою силою соціального прогресу. Восени 1918 ініціативна група видатних учених у складі А. Ю. Кримського, Д. І. Багалія, П. А. Тутковського, Є. К. Тимченка, на чолі з В. І. Вернадським розробила проект статуту Української Академії наук (УАН). 11 лютого 1919 було оголошено наказ Народного Комісаріату освіти УРСР про матеріальне забезпечення Академії наук і створення умов для її розвитку. 12 лютого 1919 у Києві відбулися Загальні збори вчених — засновників Української Академії наук (з 1921 — Всеукраїнська Академія наук — ВУАН, з 1936 — АН УСРР, з 1937—АН УРСР). Першим президентом Української АН став академік В. І. Вернадський. У 1919 працювало 3 відділи — історико-філологічних, фізико-математичних і соціально-екон. наук, які об'єднували 3 ін-ти, 26 кафедр, ряд комісій і комітетів. Гол. структурною одиницею в ті роки була кафедра, де зосереджувалися наук. дослідження й підготовка наук. кадрів. У перші роки існування Академії осн. увага приділялася розвиткові суспільних наук. Цими питаннями займалися вчені двох відділів, 3 ін-тів, більшості кафедр і комісій. У цей час проводилась активна боротьба проти впливу бурж. ідеології, проти ідеалізму, укр. бурж. націоналізму. До відділу фізико-матем. наук входило 10 технічних і медичних кафедр, Комісія по вивченню природних багатств України, геол. музей, геол. кабінет та ін. установи. При цьому відділі 1919 створено Ін-т тех. механіки. Це перший інститут тех. профілю в УАН, який потім став родоначальником ряду тех. ін-тів. У 1919 в Академії почали виходити «Записки відділів Академії». В 1922 створено вид-во АН. З Академією в перші роки її існування пов'язана діяльність таких відомих учених, як природознавець В. І. Вернадський, історик Д. І. Багалій, економісти К. Г. Воблий, М. В. Птуха, математики Д. О. Граве, М. М. Крилов, Г. В. Пфейффер, геолог П. А. Тутковський, хімік В. Г. Шапошников, біолог М. Ф. Кащенко, мікробіолог і епідеміолог Д. К. Заболотний, ботаніки Є. П. Вотчал, О. В. Фомін, В. І. Липський, гігієніст і епідеміолог О. В. Корчак-Чепурківський, літературознавці і філологи В. М. Перетц, М. І. Петров, М. Ф. Сумцов, А. Ю. Кримський, археолог і етнограф М. Ф. Біляшівський, зоолог О. М. Нікольський та ін. Відповідно до Положення про ВУАН, затвердженого Раднаркомом УСРР 1921, Академія періодично поповнювала свій склад шляхом виборів нових дійсних членів. У 1925 вперше обрано і членів-кореспондентів (Є. С. Бурксер, В. К. Залеський, М. О. Максимейко та ін., всього 9 чол.). У цьому ж році дійсними членами ВУАН було обрано президента АН СРСР геолога О. П. Карпінського, віце-президента АН СРСР математика й механіка В. А. Стеклова та інших рад. учених, що сприяло значному зміцненню наук. зв'язків ВУАН з Академією наук СРСР, а відомих учених Радянської України обрано академіками і членами-кореспондентами АН СРСР, Академії мед. наук СРСР і ВАСГНІЛ. Інтенсивний розвиток нар. г-ва Рад. України, соціалістична індустріалізація і колективізація с. г. поставили перед ученими завдання, розв'язати які можна було тільки на основі досягнень природничих і тех. наук. Для цього в складі Академії створювалися установи тех. і природничого напрямів. У своїй діяльності вони використовували не тільки власні наук. роботи, а й спирались на досягнення наук. колективів теор. профілю. В роки першої п'ятирічки (1929—33) перед Академією наук було поставлено завдання розвивати насамперед ті галузі науки, які мали вирішальне значення для здійснення соціалістичних перетворень у країні. Саме в ці роки Академія наук почала відігравати помітну роль у наданні науково-тех. допомоги соціалістичному будівництву. В цей період учені АН провели фундаментальні дослідження в галузі природничих і тех. наук. Були створені відомі наук. школи: Д. О. Граве — в алгебрі, М. М. Криловим — в матем. фізиці, Л. В. Писаржевським — у хімії, О. М. Динником — у механіці і теорії пружності, О. О. Богомольцем — в експериментальній патології. Значні роботи проводили Г. Ф. Проскура — в галузі аеро- й гідродинаміки, Є. О. Патон — електрозварювання, М. М. Федоров — гірничої механіки. Великий внесок

у розвиток ботаніки зробили М. Г. Холодний, О. В. Фомін, зоології — І. І. Шмальгаузен, геології і географії — П. А. Тутковський та ін. укр. учені. З метою успішного розв'язання наук. проблем, які мали важливе значення для виконання завдань другого і третього п'ятирічних планів, почали проводитися комплексні наук. дослідження. В наук. установах АН УРСР досліджувалися проблеми природних ресурсів країни та інтенсифікації металург. і хім. процесів, вивчалися теор. проблеми механіки, атомного ядра, розміщення продуктивних сил республіки, підвищення врожайності с.-г. культур та ін. Учені відділу сусп. наук вивчали історію України, її економіку, право, мову, л-ру й фольклор. Проведено велику роботу щодо складання російсько-українського й українсько-російського словників, написання історії укр. л-ри, видання творів класиків української літератури, джерел історії України, підручників для вищої і середньої школи. Вийшов «Історичний словник українського язика» (Х.— К., 1930—32). Важливе значення в галузі суспільних наук мали теор. праці економістів К. Г. Воблого, М. В. Птухи, О. Г. Шліхтера, сходознавця А. Ю. Кримського, парт. і держ. діячів Д. З. Мануїльського, М. О. Скрипника та ін. Продовжувались дослідження в галузі матем., фіз., біол., медичних і тех. наук. В 1930 в Академії наук створено аспірантуру.

Відповідно до завдань, поставлених перед ученими республіки Комуністичною партією і Рад. Урядом, на поч. 30-х рр. змінено структуру АН УРСР. Замість 164 кафедр, розрізнених лабораторій і невеликих ін-тів було створено 21 н.-д. ін-т. Об'єднання дрібних академічних установ у н.-д. ін-ти сприяло концентрації наук. сил, творчому зростанню вчених, мобілізації їх на розв'язання актуальних завдань науки, поліпшенню планування наук. роботи . Ін-т став осн. структурною одиницею Академії. Постановою Всеукраїнського ЦВК 1934 Академію наук передано із системи Наркомату освіти у відання Ради Народних Комісарів УРСР. Це сприяло зміцненню зв'язків Академії з держ. і плановими госп. органами, поліпшенню її матеріального становища. В 1936 Раднарком УРСР затвердив новий статут АН УРСР, за яким у її складі було створено три відділи: сусп. наук, матем. та природничих наук і тех. наук.

Фундаментальні дослідження вчених АН УРСР у цей період дали змогу вперше в СРСР виконати роботи з ядерної фізики, почати дослідження з фізики низьких т-р, фізики твердого тіла, створити перший у країні радіолокатор та ін. У 30-х рр. у Харків. фізико-тех. ін-ті здійснено розщеплення ядра атома літію (К. Д. Синельников, О. І. Лейпунський, А. К. Вальтер, Г. Д. Латишев), побудовано перший в СРСР і найбільший в Європі прискорювач елементарних частинок. В Ін-ті фіз. хімії 1934 було одержано важку воду (О. І. Бродський), що мало надзвичайно важливе значення для ядерної фізики і використання атомної енергії в народному господарстві. Завдяки досягненням Академії було розв'язано багато питань видобування корисних копалин, комплексного водопостачання, розміщення продуктивних сил, меліорації тощо.

У роки Великої Вітчизняної війни 1941—45 значна частина працівників АН УРСР пішла на фронт. Наук. установи АН УРСР, евакуйовані в тил, перебудували свою роботу в інтересах оборони країни. Так, Інститут електрозварювання під керівництвом Є. О. Патона провів важливі роботи по дальшій розробці і впровадженню в оборонну пром-сть автом. зварювання, що значно прискорило виготовлення танків та ін. військ. техніки. Великих успіхів досягнуто в розробці проблем літако- і моторобудування (Ін-ти буд. механіки і енергетики). В Ін-ті фізики і математики створювались різні прилади оборонного призначення, особливо для протиповітряної оборони.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України В. В. Щербицький і президент АН УРСР академік Б. Є. Патон в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. 1978 р.

Вчені Фізико-тех. ін-ту створили радіолокатор, що успішно застосовувався під час оборони Москви. Особливе значення мала розробка колективом Ін-ту чорної металургії нових марок чавуну для виготовлення снарядів і авіабомб. Неоціненну роль у збереженні життя поранених, а також у лікувальній практиці відіграла антиретикулярна цитотоксична сироватка, створена О. О. Богомольцем. Важливі дослідження з питань застосування вітамінів для зупинки кровотечі зробив Інститут біохімії під керівництвом О. В. Палладіна. Успішно застосовувався при пораненнях метод пересадки рогівки ока і консервованої шкіри, розроблений В. П. Філатовим.

Учені-суспільствознавці АН УРСР проводили велику пропагандистську роботу серед трудящих і в Радянській Армії, в своїх друкованих працях викривали людиноненависницьку ідеологію фашизму. Велике мобілізуюче значення мали публіцистичні твори П. Тичини, М. Бажана, М. Рильського, П. Попова («Слов'яни в їхній боротьбі з німецьким фашизмом та його попередниками»), праці, опубліковані в «Наукових записках» ін-тів історії, мови й літератури, в періодичних виданнях.

Після закінчення Великої Вітчизн. війни наук. установи АН УРСР, які повернулися на Україну, перебудували свою роботу відповідно до вимог мирного часу, насамперед з метою відновлення зруйнованого німецько-фашист. загарбниками нар. г-ва республіки. У повоєнні роки АН стала одним з провідних наук. центрів країни. Значно розширилися її зв'язки з практикою, збільшився її внесок в економіку й культуру. Багато уваги приділялося впровадженню в практику наук. досягнень. Ін-ти та ін. установи АН УРСР брали активну участь у виконанні важливих завдань, поставлених перед наукою з'їздами партії. Помітних успіхів було досягнуто в удосконаленні планування наук. досліджень, зміцненні матеріальної бази АН УРСР. У складі Академії було створено нові наук. установи для дослідження фундаментальних проблем механіки, кібернетики, фізики, хімії, біології, сусп. наук. Учені добилися значних результатів у провідних напрямах знань; з'явилися й нові напрями в ряді галузей науки. Проведені вченими Академії дослідження дали змогу пояснити ряд явищ при розщепленні атомного ядра, створити принципово нові стани речовин з заданими властивостями й наук. передумови керування спадковістю й мінливістю живих організмів. АН УРСР стала загальновизнаним матеріалознавчим центром країни. Ін-т проблем матеріалознавства є гол. установою в СРСР з проблеми «Порошкова металургія». Дослідження Г. В. Самсонова, І. М. Федорченка, І. М. Францевича та ін. вчених зробили значний внесок у розвиток цієї науки. Велике практичне значення мали роботи вчених АН УРСР з питань використання газу в доменних печах і мартенівському виробництві. Цей метод був розроблений в Ін-ті газу і вперше в світовій практиці застосований на Україні. Широко проводилися дослідження з обчислювальної математики і техніки. Під керівництвом С. О. Лебедєва в Києві сконструйовано й виготовлено першу в країні електронну обчислювальну машину (1950). Цим був закладений фундамент, на якому розвивалися принципи побудови нових ЕОМ. Вченими Ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона розроблено і впроваджено методи електрошлакового й електронно-променевого зварювання, зварювання в середовищі вуглекислого газу, що застосовуються в пром. будівництві й машинобудуванні. Дослідження наук. колективів Академії використовують при розв'язанні проблем паливно-енергетичного комплексу, машинобудування, металургії, с. г. Вони успішно впроваджуються на великих будовах СРСР. За роки десятої п'ятирічки (1975—80) наук. установи Академії досягли нових творчих успіхів у галузі як фундаментальних, так і прикладних наук. Їхні результати дали змогу ще глибше вивчати закономірності розвитку природи й суспільства, розв'язувати актуальні народногосп. і соціальні проблеми. Зміцнюючи зв'язки науки з виробництвом, вчені АН УРСР впровадили в нар. г-во понад 3 тис. робіт з екон. ефектом понад 1,5 млрд. крб., що в півтора раза більше, ніж у дев'ятій п'ятирічці. Вчені АН УРСР одержали в десятій п'ятирічці понад 9 тис. авторських свідоцтв на винаходи і підписали понад 40 контрактів і ліцензійних угод.

Особливо велику увагу останнім часом АН УРСР приділяє питанням підвищення ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їх результатів у практику. Академія наук УРСР у багатьох випадках була ініціатором створення і розвитку нових форм поєднання науки з виробництвом. Удосконалюються методи планування й організації досліджень, підвищується рівень комплексності робіт, що проводяться, розширюється участь АН УРСР у виконанні наукових і науково-тех. програм, збільшується внесок учених у розв'язання важливих народногосп. проблем, зміцнюється дослідно-виробнича база Академії. Досвід АН УРСР по підвищенню ефективності наук. досліджень і скороченню строків впровадження їх результатів у практику був схвалений 1976 Центральним Комітетом КПРС. Виконуючи настанови партії

СТРУКТУРА АН УРСР

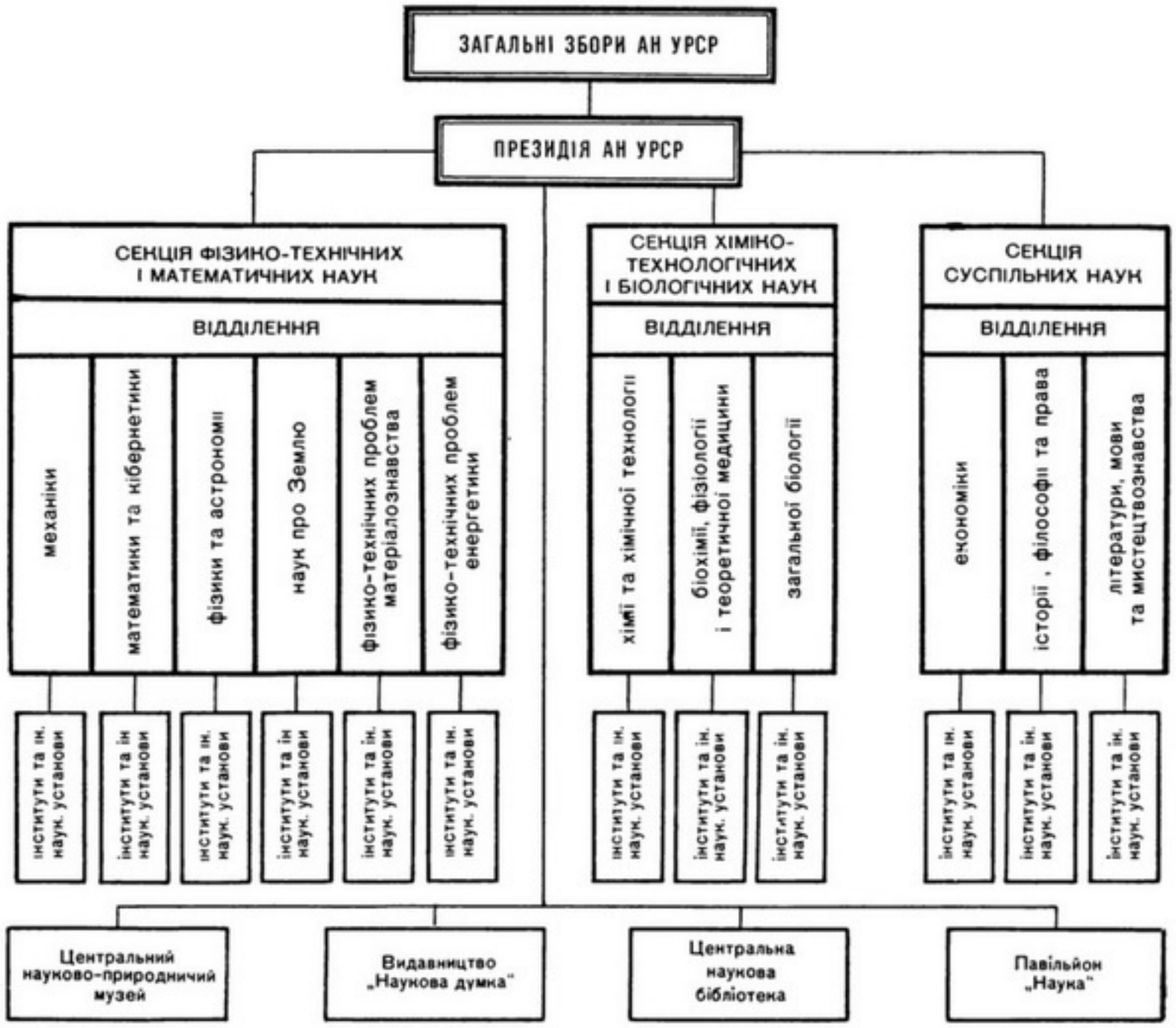

про те, що практичне впровадження нових наук. ідей — таке ж важливе завдання, як і розробка їх, Академія наук УРСР надає серйозного значення втіленню результатів глибокого наук. пошуку у великих технологічних вирішеннях. Створення і впровадження в нар. г-во, насамперед в його ключові галузі, принципово нових технологій — гол. ланка науково-тех. прогресу. Вони дають змогу значно підвищити продуктивність праці, забезпечити високу якість і низьку собівартість продукції. В результаті цілеспрямованих зусиль учених АН УРСР за останні роки створено понад 350 технологій різного рівня і призначення, які застосовуються на підприємствах чорної металургії, хімічної, суднобуд., авіаційної, газової, харчової та ін. галузей промисловості. Вони сприяли підвищенню рівня механізації й автоматизації, якості і надійності продукції, що випускається, зниженню матеріало- і енергоємкості, поліпшенню умов праці й навколишнього середовища. В 1979 діяльність АН УРСР по створенню на основі фундаментальних досліджень нових прогресивних технологій схвалена ЦК КПРС. Всі ці та інші великі досягнення — результат творчого співробітництва з ученими братніх республік Країни Рад і, насамперед, з ученими АН СРСР. За великі заслуги в розвитку радянської науки, економіки й культури АН УРСР нагороджено орденами Леніна (1969) і Дружби народів (1975). Ряд ін-тів АН УРСР удостоєно високих державних нагород. Багатьох учених Академії нагороджено орденами й медалями СРСР, удостоєно Ленінської і Державних премій СРСР і УРСР, почесних звань. Нові великі й відповідальні завдання поставив перед наукою XXVI з'їзд КПРС. На з'їзді було зазначено, що наука в Рад. країні стала одним із вирішальних факторів прискореного розвитку продуктивних сил, створення матеріально-тех. бази комунізму, вдосконалення сусп. відносин, виховання нової людини. Гол. завданням АН УРСР є розвиток і поглиблення насамперед фундаментальних досліджень як основи науково-технічного і соціального прогресу. Насамперед це стосується таких досліджень, з яких уже є певний доробок і які можуть служити основою створення дійсно передових технологій.

Наука Рад. України — невід'ємна складова частина єдиної рад. науки. Вчені УРСР в творчій співдружності з ученими братніх союзних республік роблять вагомий внесок у скарбницю вітчизн. і світової науки, успішно розвивають нові наук. напрями. На 1.I 1984 в АН УРСР було 78 наук. установ і 72 підприємства дослідно-конструкторської і виробничої бази. В них працює майже 85 тис. науковців, у т. ч. 1251 доктор і 8193 кандидати наук, 135 академіків і 205 членів-кореспондентів АН УРСР (1923 — 37, 1930 — 79, 1941 — 126, 1958 — 203, 1971 — 275 академіків і членів-кореспондентів АН УРСР). Удосконалюється структура АН УРСР. Установи Академії є в Києві, Харкові, Львові й у багатьох ін. містах Рад. України. Вони об'єднані в шість наук. центрів АН УРСР — *Донецький науковий центр АН УРСР*, *Західний науковий центр АН УРСР* (Львів), *Південний науковий центр АН УРСР* (Одеса), *Північно-Західний науковий центр АН УРСР* (Київ), *Північно-Східний науковий центр АН УРСР* (кол. Харків. наук. центр), Придніпровський науковий центр АН УРСР (кол. *Дніпропетровський науковий центр АН УРСР*). У Києві створено Раду по координації робіт у галузі науково-тех. співробітництва ін-тів АН УРСР і міських орг-цій. Наук. центри АН УРСР охоплюють усі області республіки і є важливою структурною ланкою в системі управління наук.-тех. прогресом. Наук. центри відіграють істотну роль у справі концентрації наукових, науково-пед. сил і виробництва для розв'язання найважливіших питань в екон. регіонах республіки. Вони проводять тут фундаментальні і прикладні дослідження, які мають першочергове значення для економіки даного регіону. Академію наук УРСР очолювали видатні вчені країни: академік В. І. Вернадський (1919—21), акад. АН УРСР В. І. Липський (1922—28), академіки Д. К. Заболотний (1928—29), О. О. Богомолець (1930—46), О. В. Палладін (1946—62). З 1962 президент АН УРСР — академік Б. Є. Патон. Вищий орган АН УРСР — Загальні збори Академії наук УРСР, які складаються з дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів АН УРСР. На Загальних зборах обговорюються найважливіші питання розвитку науки в республіці, визначаються гол. напрями наук. діяльності Академії, розв'язуються осн. орг. питання, обговорюються проблеми наукового і науково-орг. характеру, обираються нові академіки, члени-кореспонденти та іноз. члени АН УРСР, Президія АН УРСР (строком на 5 років), затверджуються директори н.-д. установ Академії, заслуховуються доповіді відділень і установ АН УРСР. У період між Загальними зборами діяльністю Академії наук УРСР керує Президія.

В складі АН УРСР з 1963 організовано три секції. Секція фізико-технічних і матем. наук об'єднує 6 відділень: математики та кібернетики; механіки; фізики та астрономії; наук про Землю; фізико-технічних проблем матеріалознавства; фізико-тех. проблем енергетики.

Секція хіміко-технологічних і біол. наук

Науково-дослідне судно «Академік Вернадський» Морського гідрофізичного інституту АН УРСР.

Лабораторія випробувань керамічних матеріалів на термостійкість. Інститут проблем міцності АН УРСР. Київ.

Інститути АН УРСР, позначені на карті цифрами:

1 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут математики
2 ордена Леніна Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова
3 гідромеханіки
4 механіки
5 проблем міцності
6 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізики
7 ядерних досліджень
8 напівпровідників
9 металофізики
10 теоретичної фізики
11 геологічних наук
12 геофізики ім. С. І. Субботіна
13 геохімії та фізики мінералів
14 ордена Леніна, ордена Жовтневої Революції і ордена Трудового Червоного Прапора Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона
15 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут проблем матеріалознавства
16 проблем лиття
17 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут надтвердих матеріалів
18 технічної теплофізики
19 електродинаміки
20 проблем моделювання в енергетиці
21 геотехнічної механіки
22 технічної механіки
23 прикладної математики і механіки
24 ордена Леніна і ордена Жовтневої Революції Фізико-технічний
25 Фізико-технічний інститут низьких температур
26 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут радіофізики і електроніки
27 Донецький фізико-технічний
28 геології та геохімії горючих копалин
29 прикладних проблем механіки і математики
30 Фізико-механічний ім. Г. В. Карпенка
31 Морський гідрофізичний
32 проблем машинобудування
33 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського
34 загальної та неорганічної хімії
35 колоїдної хімії та хімії води ім. А. В. Думанського
36 хімії високомолекулярних сполук
37 органічної хімії
38 газу
39 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут біохімії ім. О. В. Палладіна
40 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця
41 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного
42 молекулярної біології та генетики
43 проблем онкології ім. Р. Є. Кавецького
44 ботаніки ім. М. Г. Холодного
45 зоології ім. І. І. Шмальгаузена
46 гідробіології
47 фізіології рослин
48 фізико-органічної хімії та вуглехімії
49 проблем кріобіології та кріомедицини
50 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут біології південних морів ім. О. О. Ковалевського
51 Фізико-хімічний
52 економіки
53 історії
54 філософії
55 держави і права
56 археології
57 літератури ім. Т. Г. Шевченка
58 ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні
59 мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського
60 економіки промисловості
61 суспільних наук
62 соціальних та економічних проблем зарубіжних країн

об'єднує 3 відділення: хімії та хім. технології; біохімії, фізіології і теор. медицини; заг. біології.
Секція сусп. наук об'єднує 3 відділення: економіки; історії, філософії та права; літератури, мови та мистецтвознавства. 12 відділень секцій АН УРСР охоплюють основні напрями науки та об'єднують усі наук. установи Академії. При відділеннях АН УРСР працюють наук. ради з різних проблем науки, редколегії наук. журналів, наук. т-ва і к-ти, семінари і бюро. Найвищим органом відділення є Заг. збори дійсних членів (академіків) і членів-кореспондентів АН УРСР цього відділення. Вибори керівництва відділення — академіка-секретаря, його заступників і членів бюро проводяться раз на 5 років. АН УРСР підтримує широкі міжнар. наук. зв'язки, бере активну участь у міжнар. наук. орг-ціях, в реалізації ряду міжнар. проектів. З кожним роком зміцнюються зв'язки з наук. центрами країн соціалістичної співдружності. АН УРСР здійснює широку видавничу діяльність. Вид-во АН УРСР «*Наукова думка*» — одне з найбільших відомчих вид-в не лише на Україні, а й у СРСР. Щороку «Наукова думка» випускає 700 назв монографій, наук. збірників, журналів і багато ін. л-ри обсягом 12—13 тис. обліково-видавничих аркушів.
АН УРСР видає «*Доповіді Академії наук Української РСР*» і «*Вісник Академії наук Української РСР*», відділення АН УРСР видають понад 40 наук. журналів (див. табл.).
За кращі наук. праці, винаходи і відкриття, що мають важливе значення для розвитку науки й нар. г-ва, Президією АН УРСР на підставі проведених конкурсів щороку присуджуються премії імені видатних учених України: О. О. Богомольця, В. І. Вернадського, В. М. Глушкова, О. М. Динника, Д. К. Заболотного, М. М. Крилова, С. О. Лебедєва, Д. З. Мануїльського, О. В. Палладіна, Є. О. Патона, Л. В. Писаржевського, Г. Ф. Проскури, Л. П. Симиренка, К. Д. Синельникова, І. Я. Франка, М. Г. Холодного, О. Г. Шліхтера, В. Я. Юр'єва, М. К. Янгеля (див. в алфавітному томі *Премії імені видатних учених України*).
Постійно здійснюють бібліотечно-інформаційне обслуговування фундаментальних і прикладних досліджень в АН УРСР і широкої наук. громадськості республіки, Рад. Союзу і зарубіж. країн (по внутрісоюзному і міжнарод. міжбібліотечному абонементу) *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* (ЦНБ), *Бібліотека львівська наукова* ім. В. Стефаника АН УРСР, 78 б-к н.-д. установ АН УРСР. Тільки в ЦНБ АН УРСР діючий фонд на 1.I 1984 становив 7,8 млн. одиниць зберігання, а разом з фондом Президії АН УРСР і обмінно-резервним фондом ЦНБ АН УРСР — 9,8 млн. одиниць зберігання. У 1981—83 ЦНБ АН УРСР, Львів. наук. б-ка та 78 б-к наук. установ обслужили понад 333 тис. читачів, зареєстрували бл. 5 млн. відвідувань, видали понад 27 млн. друкованих одиниць л-ри.
Для вивчення важливих проблем Світового океану АН УРСР має 11 н.-д. суден («Академік Вернадський», «Михайло Ломоносов», «Муксун», «Ай-Тодор» та ін.). Успішному проведенню досліджень сприяє потужна матеріально-тех. база АН УРСР, створена завдяки постійній турботі партії й Уряду про розвиток науки (див. у цьому томі підрозділи про окремі галузі природничих, технічних і суспільних наук). Іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257. *Б. Є. Патон.*

Періодичні видання Академії наук УРСР*

Назва	Рік заснування	Назва	Рік заснування
«Автоматика»	1956	«Сверхтвёрдые материалы»	1979
«Автоматическая сварка»	1948	«Теоретическая и экспериментальная химия»	1965
«Вестник зоологии»	1967	«Техническая электродинамика»	1979
«Вісник Академії наук Української РСР»	1928	«Украинский биохимический журнал»	1926
«Геологический журнал»	1934	«Украинский математический журнал»	1949
«Геофизический журнал»	1979	«Украинский физический журнал»	1956
«Гидробиологический журнал»	1965	«Украинский химический журнал»	1925
«Доповіді Академії наук Української РСР»	1939	«Український ботанічний журнал»	1921
«Економіка Радянської України»	1958	«Український історичний журнал»	1957
«Экспериментальная онкология»	1979	«Управляющие системы и машины»	1972
«Электронное моделирование»	1979	«Физика низких температур»	1975
«Кибернетика»	1965	«Физико-химическая механика материалов»	1965
«Металлофизика»	1979	«Физиологический журнал»	1955
«Микробиологический журнал»	1934	«Физиология и биохимия культурных растений»	1969
«Минералогический журнал»	1979	«Філософська думка»	1927
«Мовознавство»	1967	«Химическая технология»	1960
«Народна творчість та етнографія»	1925	«Химия и технология воды»	1979
«Нейрофизиология»	1969	«Цитология и генетика»	1967
«Порошковая металлургия»	1961		
«Прикладная механика»	1955		
«Проблемы прочности»	1969		
«Промышленная теплотехника»	1979		
«Радянське літературознавство»	1957		
«Радянське право»	1922		

* Статті про окремі журнали див. в алфавітних томах.

СУСПІЛЬНІ НАУКИ

Філософія

Філософська й соціологічна думка укр. народу, як і рос. та білорус. народів, бере початок у духовній культурі Київської Русі. Спільність походження та істор. долі, спільна боротьба братніх народів проти соціального і нац. гноблення зумовили глибоку єдність їхньої духовної культури. Істор. джерелами філос. думки Київської Русі були світоглядні уявлення давніх слов'ян, ідеологія раннього *християнства,* надбання духовної культури Візантії та Болгарії, що використовувались і переосмислювалися відповідно до потреб становлення ідеології феод. суспільства в Давній Русі.
Характерною особливістю філос. думки Київської Русі було переважання в ній етичної проблематики — філос. картина світу, суспільство, людські дії осмислювалися крізь призму одвічного конфлікту добра і зла. В тогочасних пам'ятках культури обстоювалися патріотичні ідеї єдності всіх руських земель, зміцнення і централізації держави для відсічі чужоземним загарбникам, необхідності розвитку культури і освіти. З утвердженням феод. ладу панівною формою сусп. свідомості стало християнство, яке підпорядкувало своїм потребам розвиток філос. думки. У 13—14 ст. значного поширення набули патристичні (див. *Патристика*) та агіографічні (див. *Житія*) твори, в яких розвивалися філос. ідеї щодо розуміння бога, світу, людини. В багатьох списках поширювалися релігійно-філос. праці неоплатоністського спрямування — т. з. ареопагітики, зростав інтерес до духовного світу людини, її пізнавальних можливостей. В 14—16 ст. протест нар. мас проти соціального і нац. гноблення на Україні виявився у поширенні *єресей.* Єретики виступали проти церк. ієрархії, ченців, критикували з раціоналістичних позицій деякі православні догмати, церк. обряди, розвивали думку про свободу волі, умовою реалізації якої вони вважали поширення освіти. Серед єретиків розповсюджувалися твори античних та середньовічних мислителів. Релігійні єресі на Україні були тісно пов'язані з реліг. єресями в Росії (Феодосія Косого, Ф. Курицина, М. Башкіна), а також у Білорусії (С. Будного, Л. Криш-

ковського). В боротьбі проти єресей православна церква звернулася до розробки теологічних учень і використання для їх обгрунтування схоластичної філософії. Розвитку схоластики протидіяли гуманістичні ідеї, які почали поширюватися на Україні в 16 ст. (див. *Гуманізм*). Ранні укр. гуманісти [Г. (Ю.) Дрогобич, С. Оріховський, Р. Русин, Лукаш з Нового Мяста, Мартин з Журавиці] стверджували самоцінність людської особистості, орієнтували філософію на пізнання природи і людини, пропагували пантеїстичний світогляд (див. *Пантеїзм*). При цьому гуманісти не поривали з християнством, яке вони поєднували з античними вченнями, використовуючи їх для формування сучас. їм філос. думки.
В 16—17 ст. одним з виявів антифеод. нац.-визвольної боротьби проти соціального, нац. і реліг. гноблення укр. народу польс. магнатами, насильницького насадження на Україні *Брестської унії 1596* й *католицизму,* за возз'єднання з братньою Росією була реліг. полеміка. Твори письменників-полемістів (див. *Полемічна література*) Г. Смотрицького, Х. Філалета, І. Вишенського, С. Зиза-

вія, З. Копистенського та ін. мали значний вплив на згуртування сил укр. народу в боротьбі проти соціального і нац. гноблення, за возз'єднання з братньою Росією. Цій же меті служили і праці вчених, що групувались навколо *Острозької школи,* а також *братських шкіл.* Їхні твори були спрямовані не лише проти Ватікану, унії, католицької церкви, а й проти верхівки православного духівництва, що зрадила свій народ у його боротьбі проти польс. і укр. феодалів. Переклади *Біблії* слов'янськими мовами, демократично-критична інтерпретація її текстів, звернення до ідей рівності і братерства, ідеалізація відносин у ранньохристиянській громаді зближували письменників-полемістів та діячів братських шкіл із зх.-європ. реформаторами, зокрема *соцініанами,* сприяючи формуванню ідеології *Реформації.* Серед братських шкіл поч. 17 ст. особливий вплив мали Львівська і Київська. Вчені, діяльність яких була пов'язана з цими школами (К. Транквіліон-Ставровецький, К. Сакович, М. Смотрицький, Ф. Євлевич), розробляли гуманістичні вчення про людину, про її місце в світі тощо. Значно прискорило розвиток філос. думки на Україні відкриття 1632 Києво-Могилянської колегії (див. *Київська академія*), де філософію вперше на Україні почали викладати окремо від теології. Але філос. курси, що читалися в академії, були значною мірою схоластичні. В них, по суті вперше на Україні, схоластику почали широко використовувати для раціонально-логічного обгрунтування православного віровчення, що зумовлювалося потребами боротьби проти католицизму. Професори академії вдавалися до переосмислення схоластичних концепцій. Разом з тим вони піддавали гострій критиці ряд її напрямів, зокрема *томізм,* що був знаряддям ідеологічного обгрунтування експансії католицизму на укр. та білорус. землях, зверталися до філос. ідей *Відродження,* Реформації, раннього *Просвітительства.* Філософія, яку викладали в Київській академії, відображала розклад церк.-теологічного світогляду, перехід від схоластики до філос. концепцій нового часу, пов'язаних з пантеїзмом, *деїзмом,* своєрідним поєднанням принципів механіцизму і стихійної діалектики. Професори й вихованці академії, зокрема Ф. Сафонович, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, М. Козачинський, Г. Кониський, відіграли значну роль у теор. обгрунтуванні істор. необхідності возз'єднання України та Білорусії з Росією. У своїх творах вони розвивали ідеї природного права, сусп. договору, вбачали джерело сусп. добробуту в прогресі науки і освіти.

У розвитку просвітительства на Україні у 18 ст. виділилися два напрями: науково-освітній і етико-гуманістичний. Перший був представлений працями Ф. Прокоповича, Г. Кониського, Г. Щербацького та ін., другий напрям найяскравіше виявився у творчості укр. філософа-просвітителя, гуманіста і демократа Г. С. Сковороди. Він відомий насамперед своїм етичним вченням, заснованим на критиці соціальної нерівності, багатства, морального розкладу пануючих верств тогочасного суспільства. Значне місце в його вченні займала проблема людини, її щастя, шляхів досягнення його. Сковорода пов'язував щастя з працею за покликанням і з моральним самовдосконаленням. Гуманізм і демократизм Сковороди, його просвітительські ідеї мали значний вплив на передову філос. та сусп.-політ. думку України. Дальший прогрес філос. і соціологічної думки на Україні пов'язаний з розвитком капіталістичних відносин, посиленням антикріпосницького руху. Просвітительські ідеї, що обгрунтовували розвиток економіки, науки, освіти, необхідність морального вдосконалення, висували Я. П. Козельський, І. С. Рижський, П. Д. Лодій, І. П. Котляревський, В. Н. Каразін. На поч. 19 ст. значну роль у боротьбі проти царизму і кріпосництва, в критиці духовної культури феод. суспільства в Росії відіграли твори О. М. Радищева і *декабристів.* Знищення кріпосного права і самодержавства, встановлення республіканського ладу, що було осн. політ. метою декабристів, протягом багатьох наступних десятиліть залишалося лозунгом революц. боротьби в Росії, в т. ч. на Україні. Вплив ідей декабристів позначився на програмних документах створеного 1845—46 *Кирило-Мефодіївського товариства,* метою революц. частини якого була ліквідація кріпосного права, знищення самодержавства, скасування станів, об'єднання слов'ян. народів у федеративну республіку.

Проти поширення матеріалізму і прогресивних суспільно-політ. ідей на Україні виступили реакційні професори Київського, Харківського та ін. університетів, Одеського та інших ліцеїв А. І. Дудрович, М. Д. Курляндцев, К. П. Зеленецький та ін., які стояли на позиціях ідеалізму. Використовуючи для обгрунтування ідеалізму ідеї І. Канта, І. Фіхте, Ф. В. Шеллінга, вони відкидали в них найцінніше — діалектику. Передові філософи й природознавці 1-ї пол. 19 ст. М. М. Тереховський, М. П. Шумлянський, П. М. Любовський, А. І. Стойкович, Т. Ф. Осиповський, М. О. Максимович боролися проти насадження ідеалізму й релігії, захищали і розвивали матеріалістичні ідеї у філософії та науці.

В 40-х рр. 19 ст. на Україні в тісному зв'язку з рос. революц. рухом виник революц.-демократичний рух (див. *Революційний демократизм*). Визначну роль у виникненні і розвитку його на Україні відіграв Т. Г. Шевченко. Його твори мали великий вплив на розвиток матеріалістичної філософії, формування антикріпосницької ідеології, становлення національної і соціальної самосвідомості укр. народу. Викриваючи бурж.-націоналістичні тенденції лібералів, він виступав за об'єднання всіх слов'ян. народів у федеративну республіку. В окремих питаннях поет наближався до матеріалістичного розуміння історії. Ідеї Т. Г. Шевченка істотно позначилися на творчості та поглядах М. Гулака, Марка Вовчка, Панаса Мирного.

Розвиток матеріалістичної думки на Україні в 2-й пол. 19 ст. відбувався в боротьбі проти офіц. ідеалістичної філософії, представники якої П. Д. Юркевич, С. С. Гогоцький, К. Ганкевич, О. О. Козлов, П. І. Ліницький, В. В. Лесевич схилялися до неокантіанства, *неогегельянства, позитивізму.* До ідеалістич. філос. табору належали й ідеологи укр. бурж. націоналізму П. О. Куліш, В. Б. Антонович, В. Г. Барвінський, О. М. Огоновський, які висували теорії «безкласовості», «духовно-ідейної єдності» укр. нації, яка, на їхній погляд, розвивалася на основі містичного «національного духу».

Поширенню прогресивної філос. і суспільно-політ. думки на Україні сприяли революц. народники (див. *Народництво*) А. І. Желябов, Л. Г. Дейч, В. К. Дебогорій-Мокрієвич, І. Ф. Фесенко, М. І. Кибальчич та ін., які були виразниками ідеології сел. демократії в пореформений період, коли в країні ще залишалися значні пережитки кріпосництва й феодалізму. Спрямовані проти самодержавства народницькі теорії і програми були «ідеологічним убранням» селянської боротьби за землю (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 16, с. 196). Революц. народництво поєднувало в собі бойовий демократизм сел. мас з *утопічним соціалізмом.* Мріючи про перехід країни до такого ладу, який вони вважали соціалістичним, народники пов'язували його встановлення із збереженням землеволодіння сільської общини. Соціалізм народників мав ненауковий, утопічний характер.

Дальший розвиток революц.-демократичної ідеології на Україні пов'язаний з діяльністю і творчістю І. Я. Франка, М. І. Павлика, С. А. Подолинського, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки. Вони не лише розвивали далі ідеї Т. Г. Шевченка і рос. революц. демократів, а й зробили значний крок уперед, що було зумовлено впливом на них революц. пролетарського руху. Він сприяв пробудженню їхнього інтересу до марксизму, ряд положень якого революц. демократи сприйняли і пропагували у своїх творах. Важливе значення для формування революц. ідеології на Україні мали здійснені ними переклади укр. мовою та видання окремих творів К. Маркса і Ф. Енгельса. Революціонери-демократи були матеріалістами у поглядах на природу та її пізнання, прагнули розглядати явища у русі й розвитку, критикували ідеалізм і *метафізику,* пропагували *атеїзм.* У розв'язанні багатьох питань вони виходили з матеріалістичного розуміння сусп. життя.

Матеріалістична спрямованість властива творчості О. О. Потебні. З матеріалістичних позицій він рішуче виступав проти ідеалізму і реліг. світогляду. Природу, суспільство, людське мислення вчений розглядав у поступі, приділяючи особливу увагу розкриттю зв'язків істор. еволюції мислення з розвитком мови, з'ясуванню залежності еволюції мови від розвитку праці. Висуваючи ідеї рівноправності мов і культур різних народів, Потебня виступав за їхнє братерство, боровся проти націоналізму.

Докорінні зміни у розвитку філософії на Україні сталися з виникненням марксистських груп і соціал-демократичних гуртків. Окремі твори К. Маркса і Ф. Енгельса були відомі на Україні з 40-х рр. 19 ст. Деякі сторони марксистського вчення популяризували представники бурж.-ліберальної інтелігенції (М. І. Зібер, І. Г. Кауфман та ін.), революц. народники, революціонери-демократи. Систематична пропаганда й популяризація марксизму почалася на Україні з 80-х рр. 19 ст. Поширення марксистської філософії, ідей *наукового комунізму* здійснювалось у непримиренній боротьбі проти ідеалізму й метафізики, ідеології ліберального народництва і укр. бурж. націоналізму. Значний вплив на становлення і пропаганду марксистських ідей на Україні мала діяльність заснованої 1883 Г. В. Плехановим *групи «Визволення праці».*

Новий етап у розвитку марксистської філософії на Україні почався з поширенням творів В. І. Леніна, який творчо розвинув марксизм, збагатив його новими положеннями і висновками відповідно до нових істор. умов періоду імперіалізму і пролет. революцій (див. *Марксизм-ленінізм*). Твори В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити», «Держава і революція» та ін. мали велике значення для розвитку і пропаганди марксистської філософії, для

критики ворожих марксизмові поглядів народників, меншовиків, «легальних марксистів», махістів. Соратники В. І. Леніна Артем (Ф.А. Сергєєв), І. В. Бабушкін, В. В. Воровський, Г. І. Петровський, М. О. Скрипник, О. Г. Шліхтер та ін., які працювали на Україні пропагували марксизм-ленінізм, сприяли ідейній підготовці тут соціалістичної революції. Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції створила передумови для перетворення марксистсько-ленінської філософії на світогляд усього рад. народу. Марксистсько-ленінська філософія стала дійовою теор. зброєю в боротьбі за побудову соціалізму, методологічною основою розвитку суспільних і природничих наук. У 20 — на поч. 30-х рр. марксистську філософію активно пропагували Я. Г. Білик, Н. В. Білярчик, Я. С. Блудов, В. С. Бойко, Є. Ф. Гірчак, П. І. Демчук, О. П. Загорулько, Р. С. Левік, М. А. Нирчук, С. Ю. Семковський, Т. К. Степовий та ін. Водночас на Зх. Україні в умовах підпілля і репресій активну роботу по розповсюдженню і пропаганді творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, критиці бурж. націоналізму, неокантіанства, позитивізму, *махізму*, ідеології католицизму та уніатської церкви вели В. Савка (А. Г. Бараль), С. І. Бойко, С. Тудор (С. Й. Олексюк) та ін.

Для розробки проблем марксистсько-ленінської філософії, теор. питань наук. комунізму, критики бурж. ідеології та підготовки марксистських кадрів у галузі сусп. наук на Україні були засновані *Комуністичний університет імені Артема* (1922), Український інститут марксизму-ленінізму (1924), на базі якого 1931 було створено *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН). З 1927 на Україні почав виходити філос. журнал «Прапор марксизму» (згодом назва змінювалась). У 1929 засновано Ін-т комуністич. освіти з філос.-атеїстичним факультетом, 1934 — *Інститут червоної професури*. Важливе значення для розвитку марксистсько-ленінської філософії на Україні мали дискусії 20—30-х рр., на яких обговорювалися актуальні проблеми діалектичного та істор. матеріалізму, методології природознавства, а також критикувалися помилки, ревізіоністські й механістичні тенденції у працях окремих рад. учених.

У 30 — на поч. 40-х рр. науковці України зробили вагомий внесок у розкриття сутності ленінського етапу в розвитку марксистсько-ленінської філософії, у встановлення тісного зв'язку її з практикою соціалістичного буд-ва, у зміцнення союзу філософів і природознавців, у філос. осмислення досягнень наук про природу на базі свідомого засвоєння *діалектичного матеріалізму* як філос. основи сучас. природознавства. Зусилля філософів і природознавців були зосереджені на розв'язанні філос. проблем, що виникли у зв'язку з бурхливим розвитком фіз. та біол. наук. Осн. напрямами досліджень на цей час у галузі наук. комунізму були вивчення рушійних сил розвитку соціалістичного суспільства, причин існування пережитків минулого в свідомості окремих рад. людей тощо. В період Великої Вітчизн. війни зусилля укр. рад. філософів зосереджувалися на критиці ідеології фашизму, укр. буржуазного націоналізму, розробці проблем патріотичного виховання й використанні для цієї мети прогресивних традицій філос. й суспільно-політ. думки минулого. В 50-х рр. продовжувалося вивчення і осмислення філос. спадщини В. І. Леніна, розкриття її значення для розв'язання актуальних проблем сусп. наук. Укр. рад. філософи (М. С. Шлепаков, Ф. Ф. Єневич, М. Е. Овандер, Ф. Я. Москаленко та ін.) висвітлювали принципи, закони і категорії діалектичного та істор. матеріалізму. Посилення зв'язку досліджень у галузі діалектичного матеріалізму з конкретними науками відображено в інтенсивній розробці філософських питань природознавства (М. Е. Омельяновський, Г. Г. Вдовиченко, М. Б. Вільницький).

У дослідженнях з історії філос. думки на Україні осн. увагу було приділено вивченню спадщини революціонерів-демократів, ін. напрямів філос. думки на Україні 19 — поч. 20 ст. (І. Д. Назаренко, Д. Х. Острянин, М. І. Новиков). На основі узагальнення здійснених досліджень 1966 було видано «Нарис історії філософії на Україні», в якому вперше систематично висвітлено розвиток філос. думки на Україні з найдавніших часів до наших днів.

У 60-х рр. вчені-філософи Ін-ту філософії АН УРСР вперше в Рад. країні здійснили розробку проблем логіки наук. дослідження, проаналізували логіко-методологіч. основи сучас. науки (П. В. Копнін та ін). Були досліджені логіч. функції матеріалістичної діалектики, висвітлена ленінська концепція збігу діалектики, *логіки* і *пізнання теорії* (В. І. Шинкарук, В. Т. Павлов, М. О. Парнюк, М. Л. Злотіна, В. О. Босенко та ін.). Досліджувалися також проблеми співвідношення суб'єкта та об'єкта, типології форм мислення, форм пізнання і систематизації наук. знань. У тісному взаємозв'язку з дослідженням проблем логіки наук. пізнання розроблялися філос. питання природознавства. Було здійснено перехід від дослідження методологічних і логіко-гносеологічних проблем окремих галузей природознавства до дослідження проблем, що поєднують кілька галузей (фізика, біологія, кібернетика), а також до проблем, які виникли у зв'язку із синтезом знань різних природничих наук (П. С. Дишлевий, Н. П. Депенчук, Н. Т. Костюк, В. М. Свінцицький, П. П. Бобровський, О. І. Кедровський, М. Н. Морозов, Л. М. Курчиков та ін.).

В цей же час були виконані фундаментальні дослідження соціально-класової структури рад. суспільства, вивчені шляхи становлення всебічно розвинутої особи, написано ряд праць, присвячених інтернаціональному, атеїстичному (В. К. Танчер, А. О. Єришев, Б. А. Лобовик та ін.), естетич. вихованню (В. Г. Антоненко, М. В. Гончаренко та ін.). Велике значення для розвитку філософії на Україні мала постанова ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві» (1967). З 70-х рр. чільне місце в працях укр. філософів посідає дослідження діалектичного матеріалізму як наук. світогляду, революц. методу пізнання і перетворення світу, філос.-світоглядних проблем *науково-технічної революції* й формування нової людини, проблем методологічного значення матеріалістичної діалектики для сучасної науки і суспільно-історичної практики, теорії та історії науки (В. І. Шинкарук, М. В. Дученко, А. Т. Нелеп, Ю. Ф. Бухалов, Д. О. Жданов, Ю. В. Осічнюк, В. С. Лутай та ін.). В ряді праць здійснено фундаментальні дослідження категорії практики (В. П. Іванов, О. І. Яценко, М. О. Булатов), узагальнено вивчення логіки наук. дослідження (М. В. Попович, С. Б. Кримський, Є. Є. Ледніков, А. І. Уйомов). В галузі істор. матеріалізму і його застосування як методології аналізу сусп. явищ, у теорії наукового комунізму, конкретній *соціології* й соціальній психології здійснено дальшу розробку категоріального апарату (В. І. Куценко, Г. Г. Ємельяненко, В. Л. Василенко, О. Я. Лисенко, М. М. Дячкова, В. А. Буслинський, В. В. Косолапов, Ю. І. Ширяєв, А. І. Горак та ін.). Зроблено новий крок у дослідженні соціальної структури рад. суспільства, закономірностей його розвитку і шляхів удосконалення в процесі комуністичного буд-ва. Досліджено соціальні характеристики виробничого колективу і його професійної структури, питання престижності масових професій і проф. орієнтації молоді.

Значну увагу філософи республіки приділяють вивченню теор. питань нац. відносин, соціалістичного *інтернаціоналізму*, радянського *патріотизму*, *дружби народів*, а також критиці українського буржуазного націоналізму (В. Ю. Євдокименко, Ю. І. Римаренко та ін.).

Проводяться наук. дослідження різних аспектів комуністичного виховання (І. Ф. Надольний, Л. В. Сохань, Є. Г. Федоренко, В. І. Мазепа, В. Ф. Передерій, О. О. Якуба, О. С. Онищенко, Є. К. Дулуман, В. О. Зоц. В. Е. Доля, К. П. Шудря та ін.).

В умовах розвинутого соціалізму вчені-суспільствознавці зосередили увагу на дальшому розвитку досліджень з корінних питань наук. комунізму, насамперед на аналізі теор. і практичних проблем вдосконалення соціалістичного суспільства. Набувають поширення комплексні дослідження питань науково-тех. революції, наук. управління соціально-класовими відносинами, соціалістичного способу життя, розвитку соціалістичних націй тощо. Плідні результати одержано у галузі історії філос. думки на Україні. Досліджено і широко висвітлено процес розвитку марксистських філос. ідей на Україні, розроблено проблеми методології історико-філос. дослідження (В. С. Горський, І. П. Головаха). Здійснено дослідження філос. поглядів революціонерів-демократів, ін. напрямів домарксистської філос. думки на Україні 19 ст. (О. П. Павелко, А. І. Пашук, О. П. Веремєєва, В. С. Дмитриченко та ін.).

Здійснено науковий аналіз філософської спадщини професорів Київської академії (В. М. Нічик). Ведуться дослідження питань історії домарксистської зарубіжної філософії, зокрема класичної німецької філософії.

Водночас на Україні створено ряд праць, присвячених критиці різних напрямів сучас. бурж. філософії, соціології, ідеології *антикомунізму* (І. В. Бичко, Г. А. Заїченко, В. Г. Табачковський, М. М. Верніков та ін.). Наук.-дослідницьку роботу в галузі філософії й наук. комунізму на Україні здійснюють Ін-т філософії АН УРСР (з 1946), філос. ф-т Київського ун-ту (з 1944), кафедри філософії та наук. комунізму ін. вузів республіки, Міжреспубліканський філіал Ін-ту наук. атеїзму Академії сусп. наук при ЦК КПРС, Ін-т суспільних наук АН УРСР у Львові тощо. Видається журнал «*Філософська думка*».

Філософи України працюють у тісному співробітництві з філософами РРФСР, Білорусії, Молдавії, Литви, Грузії та ін. братніх союзних республік, а також спеціалістами з країн соціалістичної співдружності (координація досліджень, консультації, спільні дослідження і видання праць з актуальних проблем філософії та наук. комунізму, конференції, рецензування тощо).

Розвиток філософії на Україні в рад. період відзначається розмаїтістю досліджуваних проблем і глибиною вивчення їх. Він відповідає потребам сучас. науки,

запитам практики комуністичного буд-ва, завданням ідеологічної боротьби.

Літ.: Нарис історії філософії на Україні. К., 1966; Розвиток філософії в Українській РСР. К., 1968; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Філософія на Україні періоду будівництва соціалізму. К., 1980; Идейные связи украинских и русских революционных демократов. К., 1981; Философская мысль в Киеве. К., 1982.

В. І. Шинкарук, В. М. Нічик.

Історія

Розвиток історіографії на тер. сучас. України бере початок від літописання Київської Русі. Найдавнішими пам'ятками історіографії є *літописи* — «*Повість временних літ*» (поч. 12 ст.), *Галицько-Волинський літопис* (13 ст.) та ін., а також фольклорні твори істор. жанру. На широкому істор. фоні побудовано виклад подій у «*Слові о полку Ігоревім*». На Україні в кін. 14 — на поч. 15 ст. створено *Іпатіївський літопис*. У 15 — 1-й пол. 17 ст. створено багато укр. літописів і *хронік* (частину з них було складено в монастирях) — Короткий Київський літопис (див. *Супрасльський літопис*), *Густинські літописи, Львівський літопис, Межигірський літопис, Острозький літописець* тощо. В них висвітлюється історія укр. земель, їхні зв'язки з Росією. Узагальнені істор. огляди «Хроніка з літописців стародавніх» (1672) Ф. Сафоновича та *Синопсис* (1674) обстоювали концепцію спільного сх.-слов'ян. походження і дальшого розвитку істор. зв'язків укр., рос. і білорус. народів, обгрунтовували істор. зумовленість возз'єднання України з Росією.

Важливими істор. джерелами стали т. з. *козацькі літописи* — «*Літопис Самовидця*», істор. твори С. Величка, Г. Грабянки, *Лизогубівський літопис*, «*Хроніка Мотронинського монастиря*» та ін. (17 — серед. 18 ст.). Вони, зокрема, широко відображають визвольну боротьбу укр. народу 1648—54, дають позитивну оцінку возз'єднання України з Росією 1654. Козац. літописи використали автори перших спец. праць з історії України — укр. дворянські історики (вихованці *Київської академії*) П. І. Симоновський, В. Г. Рубан та ін. В кін. 18 (або на поч. 19 ст.) невідомим автором написано «*Історію Русів*» — одну з перших спроб систематизованого викладу історії України. В ній була наявна суперечливість в оцінках істор. подій, в основному ж цей твір відображав погляди тієї частини укр. дворянства, яка прагнула до політ. автономії України в складі Рос. д-ви. Представниками укр. дворянської історіографії були також Д. М. Бантиш-Каменський, М. А. Маркевич, А. О. Скальковський. Відомим істориком серед. 19 ст. був М. О. Максимович. Значну увагу висвітленню питань історії України приділяв укр. і рос. бурж.-ліберальний історик М. І. Костомаров. Деякі консервативні, антинаук. положення його істор. концепцій взяла на озброєння укр. бурж.-націоналістична історіографія.

Протягом 19 ст. на Україні було створено ряд архівосховищ, найбільше серед них — *Київський центральний архів давніх актів* (1852). На його матеріалах *Тимчасова комісія для розгляду давніх актів* (1843—1921) опублікувала 35-томне зібрання істор. документів і літ. пам'яток Правобережної і Зх. України 14—18 ст. — «*Архив Юго-Западной России*». В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. дослідницьку й публікаторську роботу з історії проводили і губернські архівні комісії в Чернігові, Полтаві, Катеринославі, а також *історичні товариства*: Нестора-літописця та Укр. наукове — в Києві, Одеське т-во історії і старожитностей; істор.-філологічні т-ва — в Одесі, Харкові, Ніжині, Наукове товариство імені Шевченка у Львові.

Представники бурж. істор. науки 19 ст. на Україні О. М. Лазаревський, В. С. Іконніков, О. Я. Єфименко, І. В. Лучицький та ін. зробили значний внесок у розробку фактичної сторони проблем вітчизн. і всесвітньої історії, але через свій класово обмежений ідеалістичний світогляд не могли об'єктивно відобразити істор. процес. Революц.-демократичні погляди на історію відображено в творах Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Лесі Українки. С. А. Подолинський, світогляд якого формувався під впливом революційних демократів, а пізніше — під впливом марксизму, вперше в укр. історіографії розглянув нову проблему — розвиток капіталізму і формування пролетаріату на Україні.

З позицій *українського буржуазного націоналізму* написані істор. праці В. Б. Антоновича, М. С. Грушевського. Загострення класової боротьби між пролетаріатом і буржуазією, поширення марксизму зумовили занепад бурж. істор. думки. Ця криза бурж. історіографії на Україні найбільш виявилася на поч. 20 ст. в концепціях М. С. Грушевського та його «школи». В них висвітлювався істор. процес на основі антинаук. теорій «безкласовості» укр. народу та «єдиного потоку» в його сусп.-політ. і культур. розвитку. Фальсифікація історії минулого та відмова від наук. аналізу актуальних проблем сучасності підірвали значення бурж. історіографії як науки. Марксистський аналіз соціально-екон. і культур. проблем всесвітньої та вітчизн. історії, включаючи історію України, здійснив В. І. Ленін, праці якого започаткували новий етап у розвитку істор. науки.

Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила шлях всебічному утвердженню марксистсько-ленінських методологічних положень у рад. істор. науці. Піднесенню наук. роботи з історії сприяла централізація архівної справи (див. *Архіви*). В 1921 відповідно до організованої Комісії по історії Жовтневої революції та РКП(б) (*Істпарт*) створено Всеукр. Істпарт [з 1922 — Істпарт ЦК КП(б)У], що видавав журн. «*Літопис революції*» (1922—33). В 1929 Істпарт ЦК КП(б)У реорганізовано в н.-д. Ін-т історії партії та Жовтн. революції на Україні при ЦК КП(б)У. В 1939 ін-т перейменовано на Укр. філіал Ін-ту Маркса — Енгельса — Леніна при ЦК ВКП(б). При Укр. ін-ті марксизму-ленінізму (створено 1922) існував істор. відділ з двома н.-д. кафедрами — історії України та історії Заходу. В 1931 на базі інституту було створено *Всеукраїнську асоціацію марксистсько-ленінських інститутів* (ВУАМЛІН). Дослідницькою роботою істор. н.-д. закладів створювалася нова галузь укр. історіографії — істор.-парт. наука.

Розвивалось істор. краєзнавство, активну участь у якому брали архіви, вузи, школи, музеї. В 1925 було створено краєзнавчий центр — Укр. к-т краєзнавства. Під його керівництвом працювали місц. краєзнавчі т-ва, виходили журн. «Краєзнавство», місц. істор.-краєзнавчі збірники. Розробка краєзнавчих проблем стала більш організованою і цілеспрямованою після прийняття ЦК ВКП(б) постанови «Про видання історії заводів» (1931). В 20 — на поч. 30-х рр. в основному сформувалася рад. марксистська істор. школа. Значним внеском в укр. історіографію були дослідження і мемуари діячів Комуністичної партії А. С. Бубнова, Д. З. Мануїльського, М. М. Попова, М. О. Скрипника та ін. Учені-історики розробляли проблеми історії України дожовтн. періоду і рад. часу, історії народів СРСР, давньої, середньовічної, нової і новітньої історії. Поряд з молодими фахівцями працювали відомі укр. історики дожовтневого періоду, які стали на шлях служіння новому суспільству,— Д. І. Багалій, В. О. Барвінський, В. П. Бузескул, А. Ю. Кримський, О. І. Левицький, В. І. Щербина, Д. І. Яворницький та ін. Успішно проводилися дослідження історії України епохи феодалізму (О. І. Баранович, А. П. Ковалівський, А. І. Козаченко, В. О. Пархоменко, В. О. Романовський, М. М. Ткаченко та ін.), питань заг. історії. Сходознавці України вивчали історію, мови, л-ри та етнографію рад. і зарубіжних народів Сходу. При Наркомосвіті УРСР з 1926 діяла *Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства*. Її друкованим органом був журн. «*Східний світ*». У системі Академії наук УРСР становлення рад. істор. науки відбувалося в гострій ідеологічній боротьбі проти концепцій М. С. Грушевського і його «школи», а також проти вульгарно-соціологічних поглядів М. І. Яворського.

Визначну роль у марксистському вихованні кадрів та зміцненні творчих зв'язків істориків усіх рад. республік відіграли *інститути червоної професури* (в Москві засн. 1921, на Україні діяли 1932—37). В 1936 було створено Ін-т історії України в системі Академії наук УРСР. Протягом 1936—46 ін-т підготував і видав праці з багатотомних серій: «Нариси з історії України» (в. 1—4, 8, 11. К., 1937—44; автори — М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий, Ф. Є. Лось, Ф. О. Ястребов) та «Історію України в документах і матеріалах» (т. 1, 3. К., 1939—41), а також короткий курс історії України. Хоч деякі з цих видань і мали помилки в тлумаченні окремих подій і явищ, загалом вони знаменували дальший крок уперед на шляху створення справді наук. марксистського курсу історії України. Наук. дослідження з вітчизн. та заг. історії проводили також співробітники створеного у Львові істор. відділу Ін-ту історії України АН УРСР, істор. кафедр ун-тів республіки. У 1944—50 при АН УРСР діяла Комісія історії Великої Вітчизн. війни. Вона зібрала багато документальних матеріалів, на основі яких було опубліковано ряд праць і збірників. З відкриттям нових відділів з проблем заг. історії Ін-т історії України 1950 реорганізовано в Ін-т історії. У 1951 у Львові створено Ін-т сусп. наук. З 1963 у складі Ін-ту історії АН УРСР працює сектор історії техніки і природознавства. Він організував видання праць з історії вітчизн. машинобудування, електроенергетики, електрозварювання, тех. оснащення вуг. пром-сті тощо. «Історія вітчизняної математики» (т. 1—4, 1966—70) відзначена премією Міжнар. академії історії наук. В 1978 на базі деяких наук. підрозділів ін-тів історії та економіки АН УРСР створено Ін-т соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР.

Окремою галуззю історичної науки є історико-парт. наука (історія КПРС та її складова частина — історія Компартії України). Розробку проблем історико-партійної науки спрямовує і координує

Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (ця назва існує з 1956). Ним здійснено переклад укр. мовою Повного зібрання творів В. І. Леніна (див. *Видання творів В. І. Леніна*) та 2-го видання Творів К.Маркса і Ф. Енгельса (див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*), підготовлено видання праць видатних діячів Компартії України; спільно з викладачами кафедр історії КПРС вузів республіки — значну кількість колективних праць і збірників документів з найважливіших проблем усіх періодів історії партії, насамперед з історії Компартії України. Серед них: «Нариси історії Комуністичної партії України» (1961, 1964, 1971, 1977), нариси історії 25 обласних парт. організацій (1977—82), «Історія Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України» (1968, 1971, 1978, 1979). «Нариси історії професійних спілок Української РСР» (1983), «Українська РСР в період громадянської війни. 1917—1920 рр.» (т. 1—3, 1967—70) і «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.» (т. 1—3, 1967—69; Держ. премія УРСР, 1970), хроніка найважливіших істор.-парт. і революц. подій «Велика Жовтнева соціалістична революція і перемога Радянської влади на Україні. Лютий 1917 р. — лютий 1918 р.» (ч. 1—2, 1977, 1982), збірники — «В. І. Ленін про Україну» (т. 1—2, 1978) і «Компартія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК» (т. 1—2, 1976—77), «Радянська Україна в роки Великої Вітчизняної війни. 1941—1945» (т. 1—3, 1980) та ін.

Науковці республіки, очолені Ін-том історії АН УРСР, підготували ряд колективних праць, монографій, досліджень з історії України, зокрема «Радянську енциклопедію історії України» (т. 1—4, 1969—72), «Ленін і Україна» (кн. 1—4, 1969—70), «Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР» (т. 1—2, 1973—74), «Історію робітників Донбасу» (т. 1—2, 1981), 26-томне видання «Історії міст і сіл Української РСР» (1967—74; Держ. премія СРСР, 1976; 14 томів видано і рос. мовою). Серед узагальнюючих праць — «Історія Української РСР» (т. 1—8, 1977—79; Держ. премія УРСР, 1980; доопрацьоване і доповнене її видання виходить рос. мовою в 10 томах).

Історики УРСР разом з вченими з ін. союзних рад. республік створили узагальнюючі праці, присвячені дружбі українського з рос., білорус. й ін. народами СРСР. З 1962 видається «Літопис комуністичного будівництва на Україні». Гол. архівне управління при Раді Міністрів УРСР разом з н.-д. установами республіки випустило в світ істор.-документальні збірники, присвячені історії УРСР та історії Компартії України; видаються багатотомні серії з історії робітн. класу та селянства УРСР. Історики УРСР брали участь у створенні таких фундаментальних загальносоюзних багатотомних видань, як «Історія КПРС», «Історія СРСР». Істор. праці різноманітної проблематики опубліковано в «Наукових записках» істор. ф-тів ун-тів УРСР, щорічниках «Джерела та їх використання», «Історіографічні дослідження в Українській РСР», що видавалися в 50—70-х рр., а також у різних періодичних виданнях, міжвідомчих вузівських збірниках (видаються з 1965): «Питання історії народів СРСР», «Наукові праці з історії КПРС», «Питання нової та новітньої історії», «Проблеми слов'янознавства», щорічниках Ін-ту історії АН УРСР «Історичні дослідження» в двох серіях — «Вітчизняна історія» та «Історія зарубіжних країн». Видано кілька популярних праць з історії УРСР, підручники для вузів і шкіл.

В галузі істор.-парт. науки досліджується роль В. І. Леніна в утворенні та зміцненні більшовицьких орг-цій на Україні, загальні й окремі проблеми дожовтн. і рад. періодів історії партії (П. Л. Вартатюк, М. І. Кравчук, І. Ф. Курас, М. М. Липовченко, С. К. Мельник, В. Ф. Солдатенко, А. М. Черненко, П. М. Шморгун, О. Т. Юрченко, В. І. Юрчук), зокрема початковий етап історії більшовицьких орг-цій, діяльність більшовиків у період 1905—17 (М. Р. Доній, П. С. Зашкільняк, М. Т. Сидорчук, В. Л. Харитонов та ін.), історія більшовицьких орг-цій періоду підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції і встановлення влади Рад на Україні, утворення Компартії України (О. А. Бородін, О. О. Воскресенський, Б. І. Корольов, В. Ю. Мельниченко, Ю. В. Шиловцев, Н. М. Якупов та ін.). Висвітлено комплекс проблем ідеологічної, політ. та організаторської роботи Компартії України в період відбудови нар. г-ва, проведення індустріалізації країни, колективізації с. г., здійснення культур. революції, боротьби проти антипарт. ухилів (Ю. В. Бабко, П. П. Бачинський, І. І. Коломійченко, О. М. Крикуненко, Г. Я. Пономаренко, В. М. Самофалов та ін.), а також в період діяльності партії по відбудові нар. г-ва після Великої Вітчизн. війни 1941—45 і дальшому розвиткові соціалістичного суспільства (Л. Ю. Беренштейн, М. М. Матвійчук, М. Д. Олійниченко, М. Ф. Хорошайлов та ін.). Створено ряд узагальнюючих праць, присвячених багатогранній роботі Компартії України на початку етапу розвинутого соціалізму (Л. Ф. Гайдуков, С. А. Канавенко, В. І. Полурєз, В. О. Романцов, А. Г. Слюсаренко, П. С. Федорчак, В. П. Шевчук та ін.), вивченню проблем ідеологічної роботи та комуністичного виховання молоді (В. В. Горак, Б. І. Стеля, В. П. Хижняк, І. М. Михайловський та ін.), підготовки кадрів робітників і спеціалістів у цей час (А. Г. Бондар, Г. І. Терещенко та ін.). Діяльність КПЗУ, соціалістичні перетворення на зх.-укр. землях стали предметом істор.-парт. досліджень І. П. Богодіста, М. І. Панчука, Й. Д. Черниша, Ф. Ф. Чернявського.

Досліджуються діяльність Компартії України в умовах громадян. війни (Г. Л. Нікольников, К. І. Позняков, І. І. Шевченко) та Великої Вітчизняної війни Рад. Союзу (М. О. Буцько, М. З. Данилюк, П. І. Денисенко, В. О. Замлинський, В. М. Нем'ятий), проблеми партійного будівництва, ленінського вчення про партію (В. П. Горшков, Г. М. Мултих, В. М. Орлов, В. Г. Позняк, В. Ф. Шевченко), роль Комуністичної партії в зміцненні Союзу РСР, дружби народів (М. І. Куліченко, В. Ю. Маланчук, А. Т. Чеканюк, В. А. Чирко), питання істор.-парт. історіографії (Я. С. Калакура), джерелознавства і методології (М. Я. Варшавчик), критики буржуазної фальсифікації історії партії (Л. О. Нагорна). Певну допомогу в дослідженні історії Компартії України на різних її етапах подали своїми працями рос. рад. історики С. Н. Волк, М. С. Волін, П. Я. Голуб, О. Ф. Костін, М. М. Маслов, Б. М. Пономарьов, Л. М. Спірін, О. М. Ярославський та ін.

Велику увагу укр. рад. історики приділяють історії рад. суспільства: проблемам Великої Жовтн. соціалістич. революції (В. Я. Борщевський, М. Г. Гончаренко, А. П. Гриценко, С. М. Королівський, М. Ю. Раковський, М. А. Рубач), громадян. війни 1918—20 (Ю. М. Гамрецький, П. І. Гарчев, П. П. Гудзенко, Ю. Ю. Кондуфор, О. О. Кучер, І. К. Рибалка, А. Д. Скаба, М. І. Супруненко, Г. М. Шевчук), Великої Вітчизн. війни 1941—45 (К. К. Дубина, В. І. Клоков, М. В. Коваль, М. І. Семиряга, П. Т. Тронько), питанням історії соціалістич. будівництва в 20—30-х рр. (П. І. Бакуменко, С. В. Кульчицький, З. Г. Лихолобова, І. І. Слинько, О. В. Слуцький, П. К. Стоян, К. К. Шиян). Значну кількість досліджень присвячено історії розвинутого соціалістичного суспільства (Ф. Я. Горовський, В. П. Ковалевський, Ю. О. Курносов, А. В. Лихолат, В. Ф. Панібудьласка та ін.); історії боротьби за встановлення Рад. влади і соціалістичних перетворень на зх.-укр. землях (В. Л. Варецький, І. К. Васюта, М. К. Івасюта, М. М. Кравець, Б. І. Співак, В. П. Столяренко); проблемам історіографії (В. І. Астахов, Л. А. Коваленко, В. Н. Котов, М. І. Марченко, В. Г. Сарбей, І. Л. Шерман). Вивчаються проблеми методології істор. науки (В. В. Косолапов), ряд праць (М. М. Варварцев, Ю. І. Римаренко, Р. Г. Симоненко, І. С. Хміль, В. П. Чередниченко) присвячено викриттю фальсифікації історії зарубіжною бурж. і бурж.-націоналістичною історіографією. Відомі дослідження історії України епохи феодалізму, становлення і розвитку його (І. Д. Бойко, А. О. Введенський, В. О. Голобуцький, І. О. Гуржій, В. А. Дядиченко, Я. Д. Ісаєвич, О. К. Касименко, М. Ф. Котляр, І. П. Крип'якевич, П. В. Михайлина, М. Н. Петровський, К. І. Стецюк, Ф. П. Шевченко), періоду розкладу феод. ладу (Г. Ю. Гербільський, М. М. Лисенко, Г. І. Марахов, В. О. Маркіна, Г. Я. Сергієнко, І. Г. Шульга). Проблеми історії України періоду капіталізму досліджували О. А. Парасунько, Д. П. Пойда, імперіалізму — І. І. Компанієць, В. М. Курило, П. А. Лавров, М. Н. Лещенко, Ф. Є. Лось, Л. Г. Мельник, О. Г. Михайлюк, З. В. Першина, Ю. Ю. Сливка.

Видано ряд праць з історії (переважно нової й новітньої) країн соціалістичної співдружності (Р. М. Бродський, А. Ф. Вовчик, І. В. Ганевич, В. А. Жебокриць-

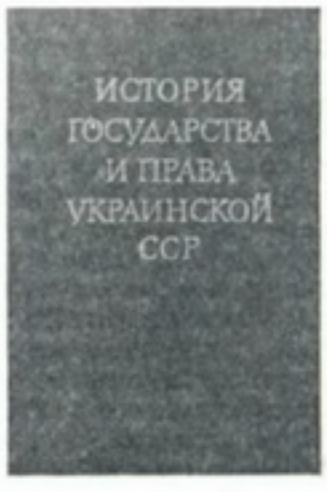

кий, П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, І. М. Кулинич, І. Д. Кундюба, С. М. Пархомчук, І. А. Петерс, С. І. Сидельников, В. П. Чугайов), зокрема в галузі взаємовідносин України з ними (І. М. Гранчак, М. Ф. Лебович, І. М. Мельникова, П. С. Сохань), з історії капіталістичних країн та країн, що розвиваються (В. С. Бруз, В. І. Волковинський, В. Н. Гулевич, К. О. Джеджула, О. А. Макаренко, В. Я. Тарасенко, І. Ф. Черников, А. М. Шлепаков), міжнародних відносин (С. Й. Алпатов, А. К. Мартиненко, Д. М. Сташевський, Г. М. Цвєтков).

Певних успіхів досягнуто в галузі допоміжних історичних дисциплін [див. далі підрозділ Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни]. Вагомий внесок у наукову розробку важливих проблем історії України зробили своїми працями рос. вчені М. М. Покровський, Б. Д. Греков, Г. М. Панкратова, В. І. Пічета, М. М. Дружинін, І. І. Мінц, М. В. Нечкіна, Б. О. Рибаков, Л. В. Черепнін, М. М. Тихомиров, О. І. Дружинін, В. Т. Пашуто, Л. М. Іванов, В. В. Мавродін, С. Ф. Найда, Ю. І. Кир'янов.

Розробку проблем істор. науки здійснюють *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Історії інститут* АН УРСР, *Суспільних наук інститут* АН УРСР, *Соціальних і економічних проблем зарубіжних країн інститут* АН УРСР, кафедри *Вищої партійної школи при ЦК Компартії України*, ун-тів та пед. ін-тів тощо. Видаються «*Український історичний журнал*» та «*Архіви України*».

Літ.: В. И. Ленин и историческая наука. М., 1968; Очерки истории исторической науки в СССР, т. 1—4. М., 1955—66; Развитие советской исторической науки. 1970—1974. М., 1975; Советская историческая наука в 1975—1979 гг. М., 1980; Изучение отечественной истории в СССР между XXV и XXVI съездами КПСС. М., 1982; Розвиток історичної науки на Україні за роки Радянської влади. К., 1973; Історіографічні дослідження в Українській РСР, в. 1—6. К., 1968—73; Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії. К., 1969; Гуржій І. О., Сарбей В. Г. В. І. Ленін про найважливіші питання історії України. К., 1960; Котов В. Н. В. І. Ленін — основоположник радянської історичної науки. К., 1969; Сарбей В. Г. В. І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. К., 1972; Історія Академії наук Української РСР, кн. 1—2. К., 1967; Марченко М. І. Українська історіографія. (З давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Санцевич А. В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії. К., 1967; Дядиченко В. А., Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Розвиток історичної науки в Українській РСР. К., 1970; Комаренко Н. В. Установи історичної науки в Українській РСР (1917—1937 рр.). К., 1973; Мітюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні. 1917—1973. К., 1975; Рудич Ф. М. Деякі актуальні питання розвитку історичної науки в республіці. «Український історичний журнал», 1975, № 2; Калакура Я. С. Комуністична партія України в боротьбі за розв'язання завдань будівництва комунізму. Історіографічний нарис. К., 1976; Юрчук В. І. Інституту історії партії ЦК Компартії України — 60 років. «Український історичний журнал», 1981, № 2; Історики УРСР до XXVI з'їзду КПРС. «Український історичний журнал», 1981, № 1; Кондуфор Ю. Ю., Санцевич А. В. XXVI з'їзд КПРС і завдання істориків республіки. «Вісник АН УРСР», 1981, № 8; Мельниченко В. Ю. Деякі питання стану та розвитку історичної науки в Українській РСР у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС. «Український історичний журнал», 1981, № 5; История исторической науки в СССР. Дооктябрьский период. Библиография. М., 1965; История исторической науки в СССР. Советский период, октябрь 1917—1967 гг. Библиография. М., 1980.

П. Л. Варгатюк (історія КПРС), *Ю. Ю. Кондуфор, В. Г. Сарбей.*

Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни. Це сукупність різних галузей історичного знання, предметом вивчення яких є істор. джерела і які об'єднуються *джерелознавством*. Останнє, як і ін. допоміжні істор. дисципліни, базується на марксистсько-ленінській теорії в аналізі і критиці різноманітних істор. джерел. Становлення допоміжних істор. дисциплін починалося з практичних, емпіричних підходів до вивчення джерел, дальший їхній розвиток визначався виявленням внутр. закономірностей розвитку явищ, поясненням на науково-теор. основах виникнення джерел залежно від зміни заг. істор. умов.

Налічується бл. 20 допоміжних істор. дисциплін, які можна поділити на дві групи. До першої з них належать ті, що вивчають сукупність джерел різних видів під певним кутом зору, за допомогою специфічних засобів даної дисципліни. Так, *археографія* розробляє теорію публікації джерел, вивчає актові матеріали, статистичні дані, газетні матеріали, мемуари, печатки і символи на документах тощо. *Палеографія* вивчає зовн. ознаки джерел різних видів і форм, матеріал для письма, формуляри рукописів, *графеми* букв, *в'язь*, орнамент, мініатюри, мовні особливості документів. *Хронологія* досліджує писемні й речові пам'ятки історії з метою встановлення систем літочислення, календарних стилів у їхньому істор. розвитку, зв'язків характеру літочислення з особливостями виробництва, явищами природи, переведення дат істор. подій і істор. джерел на сучас. систему літочислення. Предметом вивчення *метрології історичної* є різні одиниці виміру (міри довжини, міри поверхні, одиниці оподаткування, міри місткості, міри ваги) в їхньому істор. розвитку. До другої групи допоміжних істор. дисциплін належать ті, що всебічно вивчають лише певні види джерел з точки зору гол. особливостей їхнього змісту і форми. Так, *геральдика* вивчає герби, символи й емблеми, *сфрагістика* — печатки як знаки засвідчення оригінальності документів, *епіграфіка* — написи на твердих предметах (переважно на мармурі, вапняку, піщанику та ін. гірськ. породах, на металі, дереві; див. також *Графіті*), *нумізматика* вивчає історію карбування, зовн. вигляд, вагу, техніку виробництва монет, монетний метал і грошовий рахунок. Близько до нумізматики примикає нова допоміжна істор. дисципліна — *боністика*, що вивчає паперові грошові знаки, що вийшли з обігу. До спеціальних істор.-філологічних дисциплін належать *папірологія* і *текстологія*.

Розробку питань допоміжних історичних дисциплін на Україні почали гол. чин. у серед. 19 ст. кремі вчені з позицій дворянської і буржуазної *історіографії*. Праці з сфрагістики опублікували Г. О. Милорадович, К. В. Болсуновський, з палеографії — І. М. Каманін, з археографії та *архівознавства* — М. Д. Іванишев, М. Й. Судієнко, Ф. Г. Лебединцев, І. П. Новицький, С. Т. Голубєв, О. І. Левицький, з *генеалогії* — М. О. Максимович, О. М. Лазаревський, В. Л. Модзалевський.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції разом із заг. перебудовою істор. науки почали планомірно розроблятися допоміжні істор. дисципліни. Дослідження в цій галузі на Україні провадили Д. І. Багалій (зокрема, з *історичної географії*), В. О. Барвінський (з археографії, сфрагістики, архівної справи), В. О. Романовський (з історії архівної справи на Україні) та ін., проблеми з допоміжних дисциплін висвітлювалися в журналах «*Архівна справа*» (1926—31), «Бюлетень Центрального архівного управління УРСР» (1927—32), «*Радянський архів*» (1931—32), «*Архів Радянської України*» (1932—33).

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 опубліковано ряд праць з *дипломатики* (А. О. Введенський), укр. палеографії (І. П. Крип'якевич, С. І. Маслов), археографії (М. М. Пещак, В. М. Русанівський), метрології та нумізматики (Я. Д. Ісаєвич, І. П. Крип'якевич, П. Й. Каришковський, М. Ф. Котляр та ін.), епіграфіки (С. О. Висоцький), з заг. істор. джерелознавства (А. В. Санцевич, В. І. Стрельський). Допоміжні істор. дисципліни розробляють на Україні в Ін-ті історії АН УРСР, Ін-ті археології АН УРСР, Гол. архівному управлінні при Раді Міністрів УРСР, на кафедрі архівознавства і допоміжних істор. дисциплін Київ. ун-ту та в істор. музеях. Дослідження з цих галузей знань публікуються в щорічнику «Допоміжні історичні дисципліни» (1964 вийшов 1-й випуск), в «*Українському історичному журналі*», «*Архівах України*», «Віснику Київського університету. Історичні науки» та в ін. виданнях.

Літ.: Стрельський В. І. Джерелознавство історії СРСР. Період імперіалізму. К., 1958; Крип'якевич І. П. Допоміжні дисципліни історії в науковій роботі архівів. «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР», 1961, № 5; Введенський А. О., Дядиченко В. А., Стрельський В. І. Допоміжні історичні дисципліни. К., 1963; Введенский А. А. Лекции по документальному источниковедению истории СССР (Дипломатика). К., 1963; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР післявоєнного періоду (1945—1970). К., 1972; Варшавчик М. А. Источниковедение истории КПСС. М., 1973; Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской (По материалам граффити XI—XVII вв.). К., 1976; Стрельский В. И. Теория и методика источниковедения истории СССР. К., 1976; Санцевич А. В. Джерелознавство з історії Української РСР. 1917—1941. К., 1981.

В. І. Стрельський.

Економічні науки

Суспільно-економічна думка на Україні веде свій початок від часів Київ. Русі. Окремі елементи екон. знань містяться в «Руській правді», літ. пам'ятках, у свідченнях іноземців, які відвідували Київ. Русь. Держ. право Київської Русі фіксувало норми екон. відносин у феод. суспільстві. В епоху формування рос., укр. і білорус. народностей соціально-екон. думка кожної з них відображала специфіку конкретних істор. умов розвитку. Так, у 14—16 ст. Литовські статути Великого князівства Литовського, до якого частково входили і укр. землі, утверджували диктатуру магнатів, юридично закріплювали перехід до панщинного поміщицького г-ва. Інтереси міськ. жителів виражало т. з. *магдебурзьке право*. Велике значення для розвитку сусп. думки на Україні мало її возз'єднання з Росією (1654).

Осн. пам'ятками сусп.-екон. думки на Україні 2-ї пол. 17 ст. є договірні «статті» гетьманів з рос. урядом, в яких закріплювалися привілеї укр. старшини, вищого духівництва, козацького стану, а також жалувані грамоти царів укр. містам: Києву, Ніжину, Чернігову та ін., що підтверджували їхні права.

Розвитку екон. знань на Україні сприяла діяльність *Київської академії*. З'являються перші статистико-геогр. описи окремих регіонів (праці Ф. О. Туманського, Д. Р. Пащенка, О. Ф. Шафонського, І. О. Переверзєва та ін.), вдосконалюються програми регіональних подвірних переписів населення на Лівобережній і Слобідській Україні. Важливе значення для розвитку соціально-екон. знань на Україні 18 ст. мала концепція «спорідненої праці», яку розробив Г. С. Сковорода. Суть її полягала в твердженні, що діяльність людини в суспільстві має бути реалізацією притаманних їй здібностей. З цієї позиції критикувалися соціальна нерівність, гонитва за багатством, чинами, засуджувався спосіб життя бюрократії, церковників. Як самостійна сфера знань екон. думка на Україні почала формуватися в 1-й пол. 19 ст. в умовах кризи феод.-кріпосницької системи і визрівання капіталістичного укладу. Спочатку вона була представлена переважно дворянсько-ліберальним напрямом (В. Н. Каразін, Г. П. Галаган та ін.). В. Н. Каразін, зокрема, став засновником демографії на Україні, виступив з першою в Росії працею, присвяченою відтворенню населення різних станових груп (1820). У 30—40-х рр. виник бурж.-ліберальний напрям (Т. Ф. Степанов, О. П. Рославський-Петровський, Д. П. Журавський, М. Х. Бунге та ін.). Т. Ф. Степанов був автором першого університетського курсу політ. економії (рос. мовою), в якому пропагував ідеї бурж. класичної політ. економії, виступав проти мальтузіанства. Великих успіхів досягла на Україні статистика. Праці Д. П. Журавського, О. П. Рославського-Петровського, І. І. Срезневського, А. О. Скальковського з теоретичної і прикладної статистики здобули в дореформений період всеросійське визнання. В цілому виступаючи з критикою кріпосництва, соціально-екон. відсталості країни, бурж. ліберали, однак, засіб усунення нагромаджених суперечностей вбачали лише в політиці реформ.

В серед. 40-х рр. 19 ст. на Україні виникає революц.-демократичний напрям екон. думки. Він пов'язаний з діяльністю представників революц. крила Кирило-Мефодіївського т-ва — Т. Г. Шевченка і М. І. Гулака.

Для 2-ї пол. 19 ст. характерні дальше розмежування класових позицій в екон. науці на Україні, виникнення нових ідейних напрямів. Формування їх пов'язане перш за все з широким проникненням у Росію, в т. ч. і на Україну, ідей марксизму (1872 видано «Капітал» К. Маркса рос. мовою). Прихильники вульгарної бурж. політ. економії М. Х. Бунге і Д. І. Піхно створюють т. з. київську школу в політ. економії (до неї належав також О. Д. Білімович та ін.). Діяльність представників цієї школи в основному зводилася до протиставлення їх ідей ідеям марксизму. Народники 70—80-х рр. намагалися пристосувати окремі положення марксистської екон. теорії до обгрунтування своєї екон. програми. Це було характерно як для їх ліберального крила (П. П. Червинський, М. В. Левитський та ін.), так і для революціонерів-народників (І. Ф. Фесенко, Г. Г. Романенко та ін.). Популяризатором марксизму став М. І. Зібер, який уперше у вітчизн. літературі дав систематичний виклад ідей «Капіталу» К. Маркса, піддав критиці погляди представників вульгарної політ. економії у Росії. М. І. Зібер поділяв думку К. Маркса про те, що капіталізм готує об'єктивні передумови для майбутнього соціалістичного суспільства. Окремі положення марксистської екон. теорії відображено у працях революц. демократів С. А. Подолинського І. Я Франка, М. І. Павлика, О. С. Герлецького та ін. В цих працях аналізувався розвиток продуктивних сил і економічних відносин на Україні в епоху капіталізму. проголошувалася необхідність знищення експлуатації людини людиною, широко висвітлювалися проблеми народонаселення, в т. ч. проблеми аграрного перенаселення. На початку 80-х рр. марксизм став ідейною течією суспільно-економічної думки в Росії, зокрема, на Україні. В період імперіалізму посилюється апологетична роль вульгарної бурж. політ. економії. На противагу марксистській трудовій теорії вартості бурж. політекономи на Україні в кінці 19 — на поч. 20 ст. широко пропагували теорію граничної корисності. Разом з тим вони намагалися узагальнити нові явища екон. життя, пов'язані з виникненням в Росії і на Україні капіталістичних монополій (Д. І. Піхно, М. І. Туган-Барановський, В. Я. Желєзнов та ін.). Своєрідним сусп. явищем в Росії в 90-х рр. 19 ст. був «легальний марксизм». Представники цієї течії — ліберально-буржуазна професура, намагалися пристосувати окремі положення екон. теорії марксизму для критики народників і обгрунтування шляхів розвитку капіталізму в Росії. Їхній позиції було властиве апологетичне ставлення до капіталізму, намагання перекрутити вчення марксизму. На Україні поширилися погляди бурж.-ліберального економіста і «легального марксиста» М. І. Туган-Барановського, а також С. М. Булгакова і Б. О. Кістяківського. З серед. 90-х рр. почався ленінський етап у розвитку суспільно-економічної думки в Росії. Ленінські ідеї на Україні широко пропагували більшовики В. В. Воровський, Г. І. Петровський, Е. Й. Квірінг, О. Г. Шліхтер, М. О. Скрипник та ін. В своїх працях вони аналізували економічні передумови буржуазно-демократичної революції, обгрунтовували агр. програму більшовиків, давали характеристику імперіалізму. В кінці 19 — на поч. 20 ст. поглиблюється диференціація напрямів екон. науки. Якщо до цього часу здебільшого розвивалися політ. економія, статистика, демографія, то в період імперіалізму, в зв'язку з дальшим зростанням продуктивних сил, закладаються основи ряду галузевих економік, перш за все економіки промсті, економіки с. г. та ін. Формуються елементи заг. теорії організації, застосування матем. методів. У дореволюц. час на Україні дослідження в нових галузях екон. науки проводили В. А. Косинський, П. І. Фомін, Є. Є. Слуцький, М. М. Цитович, Л. М. Яснопольський та ін. Однак буржуазна методологія, на якій базувалися дослідження цих вчених (теорія факторів та інші), не давала їм можливості правильно враховувати об'єктивний характер економічних закономірностей.

Перемога Великої Жовтн. соціалістич. революції ознаменувала початок якісно нового етапу в розвитку екон. знань в Рад. країні. Процес становлення й розвитку екон. науки в УРСР органічно пов'язаний з розвитком всієї рад. екон. науки. Водночас для неї характерні певні традиції й школи, специфіка вибору напрямів досліджень і розв'язання проблем, які виникали перед республікою на різних етапах соціалістичного будівництва. Рад. екон. наука на Україні формувалася в умовах гострої боротьби проти бурж. і дрібнобурж. ідеології, рецидивів укр. бурж. націоналізму в екон. теорії. В кінці 20 — на поч. 30-х рр. завершився перехід екон. науки на Україні на основі марксистсько-ленінської методології. Комуністична партія проводила цілеспрямовану політику в галузі створення системи економічних н.-д. установ, виховання нових кадрів учених-економістів, залучення тих учених і спеціалістів з дореволюц. інтелігенції, які лояльно ставилися до Рад. влади. Партія вважала екон. дослідження необхідною умовою ефективного соціалістичного господарювання. Після XIV з'їзду ВКП(б), який визначив курс на соціалістичну індустріалізацію країни, значно розширилися й поглибилися дослідження проблеми індустріалізації. Істотні зрушення в розробці проблем соціалістичних агр. відносин, визначення шляхів реалізації ленінського кооперативного плану відбулися в роки здійснення суцільної колективізації відповідно до рішень XV з'їзду партії.

Важливий внесок у формування рад. екон. науки на Україні зробили парт. і держ. діячі УРСР Е. Й. Квірінг, Г. Ф. Гринько, С. В. Косіор, М. О. Скрипник, В. Я. Чубар, О. Г. Шліхтер, Ю. М. Коцюбинський та ін.

З організацією Академії наук УРСР (1919) в ній створено Соціально-екон. відділ, до складу якого входили н.-д. установи екон. профілю: Демографічний ін-т, кафедри політ. економії, фінансів, історії народного господарства. Були організовані також комісії по вивченню продуктивних сил республіки, з соціальних і фінанс. проблем. Н.-д. роботу в галузі економіки проводили Держплан УРСР і ЦСУ УРСР, ряд відомчих н.-д. установ. Теор. дослідження були зосереджені переважно в екон. відділі Українського ін-ту марксизму-ленінізму (УІМЛ). На поч. 30-х рр. екон. відділ УІМЛ було перетворено на дві установи у складі Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських ін-тів (ВУАМЛІН) — Ін-т економіки і Аграрний ін-т. В 1934 створено Раду по вивченню продуктивних сил, 1936 після ліквідації ВУАМЛІНу — Ін-т економіки АН УРСР.

У 30-х рр. посилюється поточне й перспективне планування наук. діяльності екон. установ. Діяльність учених-економістів у системі АН УРСР спрямовувалася на розв'язання завдань управління і планування народного господарства.

В післявоєнні роки поряд з розвитком прикладних екон. досліджень підвищується увага до вирішення фундаментальних теор. проблем як необхідної умови підвищення практичної функції екон. науки. Досягнуто вагомих успіхів у розробці галузевих економік і спеціальних екон. дисциплін. Важливого значення набула розробка міжгалузевих і комплексних екон. проблем підвищення наук. рівня нар.-госп. планування й управління екон. процесами. Значних результатів в галузі екон. досліджень досягнуто на сучас. етапі. Визначено шляхи вдосконалення системи виробничих відносин, розвитку і зближення колг.-кооп. і державної (загальнонар.) власності, розроблено наук. принципи формування міжгосп. і агропром. підприємств і об'єднань, принципово нові підходи до визначення ефективності с.-г. виробн. на основі критерію сукупного агр. потенціалу. Досліджено ряд проблем оптимізації поєднання цінового механізму з фінанс.-кредитним регулюванням у процесі інтенсифікації виробн., виявлено осн. тенденції екон. розвитку і підвищення ефективності сусп. виробництва у 80-і рр. Економісти республіки зробили суттєвий внесок у розробку системи заходів щодо вдосконалення управління пром. виробництвом і стимулювання науково-тех. прогресу,

оцінили демографічну ситуацію в УРСР і тенденції зміни балансу трудових ресурсів, визначили і обгрунтували шляхи підвищення ефективності використання їх у галузевому і регіональному аспектах, розробили принципи побудови автоматизованих систем управління. Розв'язано ряд важливих теоретичних проблем із соціально-економічного планування, управління наук.-тех. прогресом, вдосконалення правового регулювання госп. діяльності, соціально-екон. аспектів раціонального соціалістичного природокористування.

В сучас. рад. екон. науці зростає значення міжгалузевих досліджень з осн. напрямів розвитку продуктивних сил. Тому провідною формою організації наук. досліджень стають комплексні союзні і респ. програми, в яких важливе місце посідають питання перспективної екон. оцінки нар.-госп. ситуації, пошук шляхів її вдосконалення. В УРСР створено необхідний кадровий потенціал для розв'язання найбільш складних завдань екон. аналізу й синтезу, що дало змогу розпочати у 80-х рр. створення серій фундаментальних багатотомних праць з осн. напрямів екон. наук.

Виконуючи завдання по розробці фундаментальних екон. проблем розвинутого соціалізму, висунуті XXVI з'їздом партії і наступними пленумами ЦК КПРС, екон. наука спрямовує зусилля на глибоке вивчення екон. процесів, розробку наук. основ екон. стратегії КПРС і Рад. д-ви. Вчені-економісти країни, в т. ч. УРСР, відповідно до постанови ЦК КПРС «Про підвищення ролі Інституту економіки АН СРСР в розробці вузлових питань економічної теорії розвинутого соціалізму» (1984) проводять значну роботу щодо подолання певного відставання в розгортанні досліджень вирішальних напрямів ефективного розвитку економіки. Першочерговим завданням екон. науки партія визначає поглиблене опрацювання актуальних питань політ. економії соціалізму — системний аналіз якісних змін у продуктивних силах і шляхів удосконалення соціалістичних виробничих відносин у тісному зв'язку з реальними соціальними процесами. Ключовим питанням теор. дослідження шляхів інтенсифікації виробн. є вивчення умов кардинального підвищення продуктивності праці, прискорення впровадження в нар. г-во нової техніки і технології, визначення шляхів і форм розвитку творчої активності мас. Важливою справою вчених-економістів є розробка теор. основ комплексного вдосконалення управління і планування, активне сприяння впровадженню нових орг. структур управління, забезпеченню збалансованого розвитку галузей і екон. районів, зміцненню госпрозрахункових відносин. В розвитку екон. думки визначилися провідні напрями: політ. економія, спеціальні дисципліни та галузеві економіки, історія нар. гос-ва та екон. думки.

Політична економія. В перехідний період від капіталізму до соціалізму екон. думка розвивалася переважно в напрямі теор. обгрунтування завдань *економічної політики* соціалістичної д-ви щодо побудови соціалізму. Разом з тим було досягнуто певних успіхів у розробці методологічних проблем політ. економії. Так, уже в 2-й пол. 20-х рр. у публікаціях рад. учених формулювалися положення про об'єктивний характер екон. законів за різних способів виробництва, обгрунтовувалася необхідність створення політичної економії соціалізму. Досліджувалися рентні відносини перехідного періоду (С. І. Солнцев та ін.). В післявоєнний період О. М. Румянцев вивчав екон. закони і категорії соціалізму, що сприяло утвердженню розуміння суті осн. економічного закону соціалізму (1950). На етапі розвинутого соціалізму провідним напрямом у політ.-екон. дослідженнях стає системний аналіз соціалістичних виробничих відносин. На сучас. етапі досліджуються тенденції розвитку продуктивних сил в умовах наук.-тех. ре-

волюції, система виробничих відносин, закономірності її розвитку, методи і напрями вдосконалення, аналізуються шляхи найбільш повного врахування вимог екон. законів у *господарському механізмі*, питання підвищення ролі практичної функції політ. економії, проблеми соціалістичного відтворення, економічних закономірностей переростання соціалістичного суспільства в комуністичне, політекон. аспекти агр. теорії тощо (І. І. Лукінов, П. І. Багрій, Ю. М. Пахомов, А. А. Чухно, В. К. Врублевський, А. К. Покритан, Н. І. Климко, Л. І. Кухаренко, О. С. Короїд, О. А. Рубан, О. К. Агафонов, В. Є. Козак, В. К. Логвиненко, І. С. Ступницький, М. С. Черненко, І. С. Ястремський та ін.). Створено ряд праць, в яких дано аргументовану критику антимарксистських концепцій екон. розвитку (В. М. Мазур, Р. Х. Васильєва та ін.).

Спеціальні дисципліни та галузеві економіки. Наприкінці 20— поч. 30-х рр. закладено основи ряду спец. дисциплін і галузевих економік соціалістич. г-ва. Серед них, зокрема, розвинулися методологія планування нар. г-ва, економіка пром-сті та економіка с. г., екон. географія, які розглядалися певний час як практичні додатки до теор. положень політ. економії. В методологічному плані це призводило до заперечення відносної самостійності спец. дисциплін і галузевих економік, що надавало дослідженням описового характеру. До того ж ступінь зрілості соціалістичних виробничих відносин у цей період (формування їх як цілісної системи завершилося пізніше) не давав можливості розкрити дію екон. законів і закономірностей соціалізму. Для етапу розвинутого соціалізму характерне небачене раніше розширення масштабів сусп. виробн., підвищення його якісного рівня, що спричинилося до значного ускладнення госп. зв'язків, поглиблення процесів диференціації та інтеграції. Це зумовлює дальше ускладнення структури екон. наук як цілого, формування нових міжгалузевих спеціалізованих дисциплін і галузевих економік, які відображають якісно нові, вищого ступеня складності умови господарювання. Сформувалася нова галузь науки — екон. кібернетика, досліджуються проблеми управління *науково-технічним прогресом*, намітилося розмежування між екон. географією і регіональною економікою, розвиваються економіки невиробничої сфери, навколишнього середовища та ін. Водночас зросла системність досліджень у традиційних галузях екон. науки. Перед вченими-економістами республіки ставиться завдання органічно поєднати системне вивчення екон. процесів, що відбуваються на нар.-госп. рівні та в низових госп. ланках. Такий підхід дає можливість забезпечити необхідну фундаментальність досліджень, розвивати далі екон. думку, посилювати її практичну функцію в підвищенні ефективності сусп. виробництва.

У 20—30-х рр. було зроблено значний внесок у формування методології планування нар. г-ва союзної республіки (В. Я. Введенський, Г. Ф. Гринько, В. Я. Чубар та ін.). На сучасному етапі розгортаються дослідження з широкого кола проблем управління нар. г-вом (М. Г. Чумаченко, П. І. Верба, В. І. Голиков, О. С. Ємельянов, В. К. Мамутов, А. П. Савченко та ін.). Розробляються теор. проблеми економіко-матем. методів планування й управління, економіко-матем. моделювання систем і процесів (В. М. Глушков, В. С Михалевич, О. О. Бакаєв та ін.). Велика увага приділяється вивченню екон. аспектів розвитку наук.-тех. прогресу в умовах розвинутого соціалістичного суспільства, в т. ч. проблемам оптимального вибору напрямів, динаміки зростання, екон. стимулювання і соціально-екон. розвитку (С. М. Ямпольський, С. Г. Галуза, В. П. Александрова, А. М. Золотарьов, В. Ф. Андрієнко та ін.). В галузі економіки промисловості відомі праці Л. М. Яснопольського, С. М. Бухала, М. М. Середенка, О. О. Храмова та ін. Питання економіки й організації соціалістичної промисловості, в т. ч. відтворення й використання осн. фондів, фактори рентабельності, шляхи й методи вдосконалення госпрозрахункових відносин досліджені в працях К. І. Татомира, М. І. Іванова, М. С. Герасимчука, М. М. Лича, С. Ф. Покропивного, В. С. Яцкова та ін.

Економісти, які працюють у галузі управління наук.-тех. прогресом та економіки пром-сті, беруть участь у розробці і здійсненні цільових комплексних програм по тех. переозброєнню базових галузей економіки, розвитку енергетики («Енергокомплекс»), зниженню матеріаломісткості та ін., а також проводять дослідження щодо виявлення резервів підвищення ефективності і якості промислового виробництва.

Значним внеском у розвиток агроекон. науки є праці П. М. Першина, Л. М. Клецького, І. Н. Романенка та ін. На сучас. етапі в республіці розробляються питання агр. політики і системи агр. відносин, інтенсифікації с. г. на базі наук.-тех. прогресу і вдосконалення форм господарювання, проблеми рентабельності виробництва та ефективності капітальних вкладень, теор. основи ціноутворення на с.-г. продукцію, розвитку рентних відносин і економіки соціалістичного землекористування, внутрігалузевого моделювання і оптимізації с.-г. виробництва, соціально-екон. аспекти соціалістичного способу життя на селі, комплексні проблеми, пов'язані з розробкою і реалізацією *Продовольчої програми СРСР* на період до 1990 року (І. І. Лукінов, О. М. Онищенко, О. О. Сторожук, О. А. Бугуцький, П. Ф. Веденичев, О. М. Голованов, І. Й. Дорош, М. І. Нижній, Л. О. Шепотько та ін.). Вчені-аграрники беруть активну участь у розробці стратегічних напрямів розвитку агропромисло-

вого комплексу на 80-і рр. і більш віддалену перспективу.

Теор. і прикладні проблеми територіальної організації продуктив их сил республіки висвітлюються в працях М. М. Паламарчука, Ф. Д. Заставного, В. Н. Кальченка, Л. М. Корецького, О. І. Кочерги та ін. Важливе значення має розробка АН УРСР спільно з м-вами і відомствами під керівництвом Ради по вивченню продуктивних сил УРСР комплексної програми наук.-тех. прогресу в республіці на 20-річний період, а також генеральної схеми розвитку продуктивних сил на довгострокову перспективу. Ці матеріали покладено в основу перспективних планів екон. і соціального розвитку республіки в *єдиному народногосподарському комплексі СРСР*. Проводяться економіко-екологічні дослідження мор. басейнів, грунтового і рослинного покриву (О. Ф. Балацький, Л. А. Балашов та ін.).

За роки Рад. влади сформувалися і успішно розвиваються галузеві економіки транспорту, торгівлі, буд-ва, економіка праці, наука про фінанси і кредит. Проблеми соціально-екон. розвитку зарубіжних країн, соціалістичної економічної інтеграції тощо висвітлено в працях П. І. Багрія, В. С. Будкіна, В. І. Філіпова та ін.

Статистика, демографія, проблеми формування і використання трудових ресурсів. Значний внесок у розвиток заг. теорії статистики і методів статистичного вивчення екон. процесів був зроблений у 20—30-х рр. (Р. М. Орженцький, Є. Є. Слуцький, С. Н. Бернштейн, М. Б. Гуревич, І. В. Лебединський та ін.). Водночас було сформульовано ряд концепцій про можливість застосування матем. методів і теорії імовірностей до вивчення широкого кола соціально-екон. проблем. На сучас. етапі проблеми заг. теорії статистики та екон. статистики відображено в працях Й. С Пасхавера, В. П. Трофимова, А. В. Головача, А. П. Ревенка та ін.

В галузі демографії праці М. В. Птухи, Ю. О. Корчака-Чепурківського, А. П. Хоменка, С. А. Томіліна та ін. сприяли виходу рад. демографічної науки на одне з провідних місць у світі, створенню необхідних передумов для дальшого її розвитку на основі марксистсько-ленінської методології. В 20—30-х рр. демографічні дослідження на Україні відігравали важливу роль у формуванні рад. демографічної науки. За завданням Держплану УРСР вивчалися проблеми зайнятості, поліпшення використання трудових ресурсів республіки тощо. Демографічні дослідження, що набули дальшого розвитку на поч. 60-х рр. в Ін-ті економіки АН УРСР, сконцентровані на вивченні соціально-екон. умов відтворення народонаселення, сучас. демографічної ситуації та її розвитку на перспективу, вдосконаленні демографічної політики (В. С. Стешенко та ін.). Наук. установи республіки приділяють значну увагу проблемам використання трудових ресурсів у цілому по республіці і в регіональному аспекті, в розрізі місто-село, соціально-екон. проблемам удосконалення структури зайнятого населення, питанням економіки праці (І. К. Бондар, М. І. Долішній, Д. П. Богиня, Г. С. Фтомов, В. В. Оникієнко та ін.).

В республіці розроблена й діє програма «Праця», яка передбачає в результаті підвищення комплексної механізації виробничих процесів скорочення кількості зайнятих ручною працею та вдосконалення перерозподілу трудових ресурсів. Розвиваються дослідження з істор. демографії України.

Історія народного господарства, історія економічної думки. Проблеми історії нар. г-ва України досліджували ще в довоєнний період П. І. Лященко і К. Г. Воблий.

У повоєн. роки значний внесок у розвиток цієї галузі екон. науки зробили П. М. Першин, О. О. Нестеренко, Д. Ф. Вірник, В. В. Бондаренко, В. П. Теплицький, Т. І. Дерев'янкін та ін. На сучас. етапі осн. увага приділяється розробці проблем історії нар. г-ва УРСР, як і СРСР в цілому, в період соціалізму. Вивчення проблем історії екон. думки почалося в республіці в 20—30-х рр. (С. І. Солнцев та ін.); у 40—50-х рр. його продовжував М. В. Птуха (фундаментальні праці з історії зх.-європ. і вітчизн. статистики і демографії), згодом — В. С. Жученко, Л. Я. Корнійчук, Є. А. Шаблій та ін. Досліджуються становлення екон. думки на Україні як галузі наук. знання, боротьба прогресивних і реакційних напрямів, екон. спадщина революц. демократів, ленінський етап у розвитку екон. науки. Основні центри економічної науки: *Економіки інститут* АН УРСР (засн. 1936), має відділення у Харкові, Львові та Одесі; *Економіки промисловості інститут* АН УРСР (Донецьк, засн. 1969) з відділеннями у Дніпропетровську, Запоріжжі і філіалом у Ворошиловграді; *Рада по вивченню продуктивних сил УРСР* АН УРСР (засн. 1934), Економічний н.-д. ін-т Держплану УРСР (засн. 1962), Головний н.-д. інформаційно-обчислювальний центр Держплану УРСР (засн. 1964), Укр. н.-д. ін-т наук.-технічних та техніко-екон. досліджень Держплану УРСР (засн. 1964), *Економіки і організації сільського господарства український науково-дослідний інститут* імені О. Г. Шліхтера ВАСГНІЛ (засн. 1956), Укр. н.-д. ін-т торгівлі і громад. харчування (засн. 1946), *Соціальних і економічних проблем зарубіжних країн інститут* АН УРСР (засн. 1978) та ряд філіалів загальносоюзних н.-д. ін-тів. Екон. дослідження ведуться також у спеціалізованих підрозділах галузевих н.-д. установ і більш як на 130 екон. кафедрах вузів республіки. В 1976 створено Відділення економіки АН УРСР, яке координує н.-д. роботу в галузі екон. наук в республіці. З 1958 Держплан УРСР і АН УРСР видають журн. «*Економіка Радянської України*». Виходять міжвідомчі наук. збірники: «Питання політичної економії» (засн. 1965), «Організація і планування галузей народного господарства» (засн. 1965), «Економічна географія» (засн. 1966), «Історія народного господарства та економічної думки Української РСР» (засн. 1965), «Демографічні дослідження» (засн. 1970). Наук. робота в галузі екон. наук проводиться в тісному співробітництві і координації з установами Відділення економіки АН СРСР, респ. та галузевими академіями, н.-д. осередками країни.

Літ.: Лященко П. И. История народного хозяйства СССР, т. 1—2. М., 1956; Нариси з історії економічної думки на Україні. К., 1956; Птуха М. В. Очерки по статистике населения. М., 1960; З історії економічної думки на Україні. К., 1961; Першин П. Н. Аграрная революция в России : историко-экономическое исследование, кн. 1—2. М., 1966; Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні, ч. 1—3. К., 1959—66; Ленінський план соціалістичної індустріалізації та його здійснення на Україні. К., 1969; Енциклопедія народного господарства УРСР, т. 1—4. К., 1969—72; Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. К., 1975; Пахомов Ю. Н. Производственные отношения развитого социализма. К., 1976; Ямпольский С. М., Галуза С. Г. Экономические проблемы управления научно-техническим прогрессом. К., 1976; Лукинов И. И. Воспроизводство и цены. М., 1977; Экономические проблемы развитого социалистического общества. К., 1977; Аграрные проблемы развитого социализма. К., 1979; Экономические законы и их использование в процессе коммунистического строительства. К., 1979; Вопросы теории экономического развития социализма. К., 1981; Экономика Украинской ССР в едином народнохозяйственном комплексе. К., 1982; Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917—1937 годы). К., 1983; Історія народного господарства Української РСР, т. 1. К., 1983; Вопросы политической экономии. Республиканский межведомственный научный сборник, в. 1—171. К., 1965—84; Организация и планирование отраслей народного хозяйства. Республиканский межведомственный научный сборник, в. 1—75. К., 1965—84; Демографічні дослідження. Республіканський міжвідомчий збірник, в. 1—7. К., 1970—83; Історія народного господарства та економічної думки Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць, в. 1—18. К., 1965—84.

І. І. Лукінов.

Економічна географія

Перші відомості про господарське використання родовищ корисних копалин, про шляхи, деякі особливості заселення східнослов'янських земель є у літописах часів Київської Русі. «Чертежі» 16—17 ст. містять певні дані про населені пункти. Дослідження деяких елементів г-ва окремих частин Росії, у т. ч. тер. сучасної України, припадають на 2-у половину 18 ст. Вони проводилися у зв'язку з роботами по ген. межуванню. Окремі екон.-геогр. відомості є в описах губерній того часу («Генеральний опис Лівобережної України 1765—1769 рр.»), в працях І. К. Кирилова, В. М. Татищева, М. В. Ломоносова. На поч. 19 ст. зроблено перші спроби екон. районування Росії (К. І. Арсеньєв), що охоплювало і тер. України, видано перші екон. карти («Карта промисловості Європейської Росії», 1842). Однією з спроб комплексних тер. досліджень був монографічний опис Київ. губ., створений у 40-х рр. 19 ст. під керівництвом Д. П. Журавського. У 2-й пол. 19 ст. проведено статистичні територіальні обстеження деяких галузей г-ва, 1897 — єдиний у дореволюційний період перепис населення Росії, видано статистичні описи губерній. Важливе значення мали праці П. П. Семенова-Тян-Шанського («Географічно-статистичний словник Російської імперії», т. 1—5, 1863—85; багатотомне видання «Росія», 1899—1914, 7-й та 14-й томи якого присвячені тер. України). Екон. і статистичні матеріали, які можуть бути частково основою для екон.-геогр. характеристики зх.-укр. земель кін. 19 — поч. 20 ст., є в працях Ф. Буяка, статистичних оглядах Т. Пілата і Т. Рутовського. На кін. 19 — поч. 20 ст. припадають спроби екон. районування тер. України («Торгівля і промисловість Європейської Росії по районах», 1911; праці П. П. Семенова-Тян-Шанського, Д. І. Менделєєва). Особливо важливе значення для розвитку методології екон.-геогр. досліджень мають праці В. І. Леніна «Розвиток капіталізму в Росії» (1899), «Начерк плану науково-технічних робіт» (1918). Як наука економічна географія сформувалася після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Перші рад. екон.-геогр. дослідження тер. УРСР були пов'язані з ленінським планом *ГОЕЛРО*. З 1927 при АН УРСР працювала Комісія по вивченню нар. г-ва республіки, яка розробила перший варіант комплексного розв'язання проблеми Великого Дніпра, досліджувала розвиток та розміщення окремих галузей г-ва України (К. Г. Воблий, Г. О. Кривченко та ін.). В цей же період створено підручники з екон. ге-

ографії України (К. Г. Воблий, В. В. Кістяківський).

Великий вплив на становлення екон. географії на Україні мала наукова діяльність рос. рад. вчених, зокрема праці М. М. Баранського («Економічна географія СРСР. Огляд по областях Держплану», 1927) та М. М. Колосовського. У 30-х рр. при ун-тах та деяких екон. і пед. ін-тах республіки було створено кафедри економічної географії, розпочато підготовку спеціалістів економіко-географів.

У 1928—30 при АН працювала Постійна комісія по вивченню продуктивних сил республіки (голова Л. М. Яснопольський), 1934 створено *Раду по вивченню продуктивних сил УРСР*, яку очолював О. Г. Шліхтер. Теор. і конкретні дослідження цього профілю провадились у відділі екон. географії створеного 1936 *Економіки інституту* АН УРСР (К. Г. Воблий, Я. Г. Фейгін), н.-д. ін-ті географії і картографії, на кафедрах екон. географії Київ. ун-ту (К. П. Пяртлі, І. Ф. Мукомель) та Львів. ун-ту (кафедру організовано 1939).

У післявоєнні роки науковці республіки підготували праці з економіки та екон. географії України. Зокрема, Ін-т економіки АН УРСР видав монографії — «Українська РСР» (ч. 1—2, 1957—58), «Народне господарство України» (1945). Заг. характеристиці республіки та її окремих частин присвячено працю О. Т. Діброви «Географія Української РСР» (1-е видання 1954). Вагому участь у розробці проблем економічної географії України взяли вчені РРФСР (праці М. І. Ляликова, В. М. Анучина та ін.).

У 50-х рр. на Україні провадились геогр. дослідження по вивченню природних зон, районів і галузей г-ва республіки, зокрема науковці Київ. ун-ту та Ін-ту економіки АН УРСР вивчали природу і трудові ресурси Українського Полісся. Регіональні дослідження Донбасу і Лівобережної України здійснювали науковці Харків. ун-ту, зх. областей — Львів. та Чернів. ун-тів, Криму — Кримського пед. інституту (з 1972 — Сімферопольського ун-ту). Значні експедиційні роботи проведено під керівництвом П. М. Першина у пд., степовій частині України. Було розгорнуто роботу по дослідженню проблем спеціалізації і комплексного розвитку екон. районів (І. А. Кугукало, О. І. Шкуратов, Г. Л. Градов), теор. проблем екон. географії, розроблено схему екон. районування тер. України (І. А. Кугукало, Л. М. Корецький, І. О. Величко «Про економічне районування Української РСР», 1959). Велика роль у екон.-геогр. дослідженнях, зокрема у розробці ген. схем *розміщення продуктивних сил*, належить Раді по вивченню продуктивних сил (РПС). У 1967 в РПС організовано відділ теорії економіки районів і екон. географії, який 1970 реорганізовано у відділ теор. проблем екон. географії Сектора географії (з 1981 — Відділення географії Ін-ту геофізики АН УРСР).

Дослідженню проблем *районного планування* присвячено працю Д. І. Богорада «Конструктивна географія району» (1965) та ін. Сучасний етап розвитку екон. географії на Україні характеризується поєднанням фундаментальних теор. досліджень з розв'язанням конкретних нар.-госп. проблем. Важливе місце займає розробка екон.-геогр. теорії і методів досліджень, зокрема теорії нар.-госп. комплексоутворення і тер. організації вироб., наукової концепції формування *виробничо-територіальних комплексів* (ВТК), їхньої галузевої, орг., функціональної і тер. структури. При розробці цих питань застосовується логіко-математичний метод, який розробляють, зокрема, О. Г. Топчієв, І. Г. Черваньов та ін. Ці проблеми висвітлено в працях М. М. Паламарчука, Ф. Д. Заставного, П. В. Волобоя, В. А. Поповкіна, О. І. Шаблія та ін. Виробничо-територіальні комплекси Української РСР розглядаються як складові частини *єдиного народногосподарського комплексу СРСР*. Досліджуються проблеми *раціонального природокористування* і *природних ресурсів* як факторів, що впливають на розвиток і тер. організацію сусп. виробн., зокрема на формування різних видів комплексів — пром., лісопром., водногосп., рекреаційних. При цьому значна увага приділяється виявленню природно-ресурсного потенціалу різних територій (М. Г. Ігнатенко та ін.), розробці науково-методичних основ екон.-геогр. досліджень різних видів ресурсів (М. М. Паламарчук, І. О. Горленко та інші). Важливими напрямами досліджень є передпланові розробки спеціалізації і комплексного екон. і соціального розвитку районів, областей, заг.-респ. і внутріобласне районування, виявлення рівнів екон. розвитку районів і областей, розробка проектів районного планування. Велика роль відводиться екон.-геогр. дослідженням галузей нар. г-ва, у т. ч. вивченню процесів комплексоутворення в пром-сті, виявленню різних типів пром. тер. комплексів, осн. елементів їхньої тер. структури, форм тер. зосередження; наук. обгрунтуванню розміщення с. г. по природно-геогр. зонах республіки, с.-г. районуванню, дослідженню проблем формування і розвитку *агропромислових комплексів* (АПК), структури і аналізу їх з метою вдосконалення спеціалізації і тер. орг-ції, вивченню структури трансп. систем екон. районів і областей, виявленню ролі транспорту в розвитку агропром. комплексів. Географії сільського господарства присвячено ряд праць І. Ф. Мукомеля і М. Д. Пістуна. З *географії населення* досліджуються системи розселення, розробляються типізація населених пунктів, проблеми раціонального поєднання виробничих територіальних комплексів і систем розселення, вивчаються міські поселення з метою обмеження росту великих, розвитку малих і середніх міст (Ю. І. Пітюренко та ін.).

У 70-х роках видано ряд праць, присвячених проблемам розвитку і розміщення продуктивних сил Донецько-Придніпровського, Південно-Західного і Південного економічних районів. Провадяться економіко-географічні дослідження західних областей республіки (А. Т. Ващенко, О. І. Шаблій, Я. І. Жупанський та ін.). У післявоєнні роки створено підручники і посібники для вищої школи («Географія Української РСР», 1982); для учнів загальноосвітньої школи та ряд посібників для вчителів. Питання з економічної географії зарубіжних країн висвітлені в працях Ф. М. Мачихіна, В. М. Юрковського, Б. П. Яценка.

Екон.-геогр. дослідженнями на Україні займаються численні н.-д. і проектні орг-ції. Провідна роль належить установам АН УРСР (Відділенню географії, Раді по вивченню продуктивних сил УРСР, інститутам економіки, економіки пром-сті, екон. і соціальних проблем зарубіжних країн) та кафедрам ун-тів. Ці проблеми розробляють також у Київ. пед. ін-ті, Київ. та Одес. ін-тах нар. г-ва, н.-д. ін-тах економіки Держплану УРСР, економіки і організації с. г. ім. О. Г. Шліхтера та ін. установах. Важливу роль у розвитку екон. географії відіграє Географічне товариство УРСР. Координацію наук. досліджень здійснює Наук. рада «Комплексні географічні дослідження УРСР». Проблеми економічної географії висвітлюються в респ. міжвідомчому наук. збірнику «Економічна географія».

Літ.: Паламарчук М. М., Русаков М. Г. Розвиток науки про розміщення продуктивних сил на Україні за 50 років Радянської влади. В кн.: Розміщення продуктивних сил Української РСР. Республіканський міжвідомчий збірник, в. 6—7. К., 1968; Экономическая география. Республиканский межведомственный научный сборник, в. 26. К., 1979; Паламарчук М. М., Горленко И. А., Пистун Н. Д. Экономическая география. В кн.: Состояние и перспективы развития географических исследований в Украинской ССР. К., 1980.

М. М. Паламарчук.

Юридичні науки

Юридична наука в УРСР розвивається як складова частина рад. юридичної науки, теоретичною і методологічною основою якої є держ.-правові ідеї і погляди К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, їх вчення про д-ву і право. Її становлення відбувалося в процесі будівництва рад. держ. апарату та вироблення нового законодавства, в умовах гострої класової боротьби проти юрид. бурж. концепцій та ідеалістичної методології, а також бурж.-нац. концепцій. Велике значення для розвитку рад. юрид. науки мала теор. і практична діяльність В. І. Леніна як засновника Комуністичної партії, організатора першої в світі соціалістичної д-ви і першого глави її уряду, його соратників — видатних парт. і держ. діячів.

У 20—30-х рр. на Україні розроблялися загальні проблеми теорії держави і права (Р. М. Бабун, О. Л. Малицький, М. І. Палієнко), питання конституційного будівництва, управління і судочинства (О. Ф. Євтихієв, М. О. Рейхель, В. Л. Кобалевський та ін.), досліджувалися проблеми кримінально-правового захисту нового сусп. і держ. ладу (Г. І. Волков, С. І. Канарський, Е. Я. Немировський), розроблялися правові проблеми нар. г-ва і торгівлі, проблеми трудового права (В. М. Гордон, М. І. Митиліно, С. Й. Вільнянський, О. М. Гуляєв, Б. В. Попов, І. В. Шерешевський). Вивчалися питання кримінально-процесуального права (М. О. Чельцов-Бебутов, М. М. Гродзинський), вітчизняної історії д-ви і права (В. Е. Грабар, Л. І. Велічко, М. О. Лозинський, М. О. Максимейко, М. М. Гершонов), проблеми міжнар. права та міжнар. приватного права (Є. І. Кельман, В. М. Корецький). Розвиткові правової науки сприяла активна участь юристів-науковців у розробці проектів конституцій РРФСР, УРСР, СРСР, перших кодексів УРСР, у наук. коментуванні законодавства республіки.

У 1935 відкрито юрид. ф-т у Київ. ун-ті. З возз'єднанням Зх. України з УРСР 1939 до наук. роботи в галузі д-ви і права прилучилися професори юрид. ф-ту Львів. ун-ту Р. Лонгшан де Бер'є, П. Домбковський. Було підготовлено і видано ряд підручників: з рад. держ. права — Б. М. Соколова, з цивільного права — С. Й. Вільнянського, С. Н. Ландкофа, з трудового права — А. Ю. Пашерстника. Важливе значення для дальшого розвитку правової науки мала постанова ЦК ВКП(б) 1946 «Про розширення і поліпшення юридичної освіти в країні».

У травні 1949 з ініціативи Д. З. Мануїльського створено Сектор держави і права АН УРСР, який 1969 було перетворено на Ін-т держави і права. У 1969

в Ін-ті економіки промисловості АН УРСР (Донецьк) створено відділ економіко-правових досліджень. Правові дослідження науковців України спрямовані на розробку актуальних проблем рад. держ.-правового буд-ва і розвитку правової системи, підвищення ефективності правового регулювання сусп. відносин. Створено ряд праць з теорії та історії д-ви і права (Г. В. Александренко, Б. М. Бабій, П. О. Недбайло, В. Г. Сокуренко, Л. Л. Потарикіна, А. Й. Рогожин, А. П. Таранов, Арк. П. Ткач, С. Л. Фукс); в галузі держ. і адм. права (В. О. Барахтян, Р. С. Павловський, І. М. Пахомов, О. М. Якуба); з питань цивільного, госп., зем., колг. права, управління нар. господарством (Ц. В. Бичкова, В. К. Мамутов, В. В. Цвєтков, В. П. Маслов, Г. К. Матвєєв, Є. Ф. Мельник, В. Л. Мунтян, І. М. Разнатовський, О. О. Пушкін, В. З. Янчук); в галузі трудового права (М. Й. Бару, О. І. Процевський). Розробляються питання кримінального права, криміналістики та кримінального процесу (Я. М. Брайнін, Ф. Г. Бурчак, В. П. Колмаков, І. П. Лановенко, А. Л. Ривлін, В. В. Сташис, С. І. Тихенко, В. С. Трахтеров, Р. І. Гричук). Значне місце займають проблеми міжнар. права (В. М. Корецький, І. І. Лукашук, В. Н. Денисов, К. С. Забігайло, М. К. Михайловський, В. С. Семенов, В. О. Василенко, Н. М. Ульянова); питання держ. права зарубіжних соціалістичних країн (Є. А. Тихонова, О. І. Свєчкарьов, С. Є. Макогон, К. Є. Федонюк); держ. права капіталістичних країн (Г. В. Александренко, М. М. Страхов). Вчені-юристи взяли активну участь у підготовці проектів нових кодексів, ряду законів Української РСР.

В республіці розширюються дослідження з теоретичних і методологічних проблем загальнонар. Рад. д-ви і політ. системи розвинутого соціалізму, істор. розвитку соціалістичної д-ви і права, вдосконалення рад. законодавства (Б. М. Бабій, В. Д. Бабкін, Ф. Г. Бурчак, І. О. Греков, В. В. Копейчиков, М. І. Козюбра, Є. В. Назаренко, П. М. Рабинович, А. Й. Рогожин, В. С. Кульчицький, С. Л. Фукс); проблем рад. будівництва, підвищення ролі Рад у госп. і соціальному розвитку країни (Р. В. Бершеда, В. Є. Бражников, І. П. Бутко, М. І. Корнієнко, Р. С. Павловський, О. Ф. Фрицький). Значна увага приділяється розробленню проблем адм. права, вдосконалення держ. і госп. управління і госп. механізму єдиного народногосп. комплексу СРСР (В. В. Цвєтков, Л. В. Бичкова, В. К. Мамутов, В. П. Маслов, І. Г. Побірченко, В. В. Луць, Ан. П. Ткач).

Розширено дослідження проблем цивільного, зем., колг., житлового, трудового права та природоохоронного законодавства (О. О. Пушкін, Ю. О. Вовк, М. О. Голодний, Ю. С. Шемшученко, І. Є. Середа, З. А. Підопригора, А. А. Підопригора, В. С. Шелестов, Я. М. Шевченко, В. І. Прокопенко, Н. І. Титова, З. К. Симорот, І. П. Сафронова, А. Р. Ма[illegible]юк та ін.); проблем кримінології, зміцнення соціалістичної законності і правопорядку (М. І. Бажанов, Л. В. Багрій-Шахматов, Ф. Г. Бурчак, І. М. Даньшин, І. П. Лановенко, Ф. А. Лопушанський, П. С. Матишевський, О. Я. Свєтлов, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, Ю. М. Грошевий, Г. І. Чангулі, Д. С. Сусло, Є. В. Додін, О. Є. Смирнов). Важливе місце посідають дослідження актуальних проблем міжнар. права, що випливають з розробленої XXIV—XXVI з'їздами КПРС Програми миру. Науковцями республіки здійснюється критичний аналіз сучас. капіталістичної д-ви і права, викриття бурж. та бурж.-націоналістичних фальсифікацій (В. Н. Денисов, В. К. Забігайло, Є. А. Тихонова, М. А. Нудель).

Вчені-юристи взяли активну участь у підготовці матеріалів до проекту Конституції УРСР, що розроблявся 1977—78, проводять значну роботу у зв'язку з дальшим удосконаленням рад. законодавства. В різні часи академіками АН УРСР були обрані правознавці Б. М. Бабій, В. М. Гордон, В. Е. Грабар, О. М. Гуляєв, В. М. Корецький, М. І. Палієнко; чл.-кор. АН УРСР — О. П. Дзеніс, М. О. Максимейко, В. К. Мамутов, П. О. Недбайло, В. В. Цвєтков, С. В. Юшков. Вийшло 2 видання енциклопедичного Юридичного словника (1974, 1983). Колективна монографія «История государства и права Украинской ССР» (1976) удостоєна 1981 Державної премії УРСР.

Науково-дослідну роботу ведуть: *Держави і права інститут* АН УРСР, *Харківський юридичний інститут*, юрид. ф-ти Київ., Львів., Одеського ун-тів, економіко-правовий ф-т Донецького ун-ту, відділ економіко-правових досліджень Ін-ту економіки промисловості АН УРСР, *Судових експертиз Київський науково-дослідний інститут, Судових експертиз Харківський науково-дослідний інститут*. Видається журнал «*Радянське право*».

Літ.: История государства и права Украинской ССР. К., 1976; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Бабий Б. М. Правовые исследования в Академии наук Украинской ССР. 1919—1973 гг. К., 1974; Бабий Б. М. Очерк развития правовых исследований в Украинской ССР. 1919—1984. К., 1984; Денисов В., Забігайло В., Мурашин Г. Київ — центр юридичних досліджень в Українській РСР. «Радянське право», 1982, № 5.

Б. М. Бабій.

Педагогічні науки

Виховні ідеали народу — працьовитість, пошана до батьків і старших, любов до рідного краю, дисциплінованість, хоробрість — відображено в усній творчості сх. слов'ян. Виховання здійснювалося в сім'ї, общині тощо. З утворенням давньорус. народності в період Київської Русі виховні ідеї збагачувалися й розвивалися, формулювались у писемній л-рі, складалася певна пед. система. Визначною пам'яткою давньорус. педагогіки є «*Повчання Володимира Мономаха*» (1096). В «Повчанні», поряд з настановами про побожність та покору світським феодалам і духівництву, ставилися завдання виховання любові до руської землі, відваги і стійкості в боротьбі проти ворогів, прагнення до діяльності й знань, старанності в праці тощо. Ідеали виховання, що склалися в Київській Русі, стали згодом спільним джерелом розвитку пед. думки рос., укр. і білорус. народів.

Погляди феодальної верхівки 15—16 ст. на сімейне виховання систематизовано в істор.-літературній пам'ятці «*Домострой*». В умовах жорстокого соціального й нац. гноблення розвивалася пед. думка й на зх.-укр. землях, що були захоплені угорськими і польс. феодалами. Передові діячі укр. культури боролися проти шляхетсько-католицької реакції в галузі освіти й виховання. Письменник-полеміст І. Вишенський у своїх творах виступав за поширення знань у народі, гостро критикував єзуїтські та уніатські школи. Благотворно позначилось на розвитку вітчизн. пед. думки возз'єднання України з Росією. У підготовці цього істор. факту певна роль належить *братствам* і створеним ними осв. закладам. Діячі братських шкіл І. Борецький, І. Галятовський, К. Ставровецький, М. Смотрицький, Л. Зизаній та ін. відстоювали передові для свого часу пед. ідеї, принципи, форми і методи навчання, складали підручники тощо. Так, в братських школах широко використовувався буквар Л. Зизанія «Наука чтения и разумения письма славянского» (1596).

В 17 — 1-й пол. 18 ст. велику роль у розвитку пед. думки на Україні відігравала Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*), що стала осередком виховання діячів культури і педагогів не тільки для України, а й певною мірою для Росії і Білорусії, а також для ін. слов'ян. країн. Для піднесення рівня освіти істотне значення мали оригінальні навч. книги, створені викладачами братських шкіл і Київської академії, зокрема «*Адельфотес*» (1591), складений Арсенієм Еласонським разом з учнями Львівської братської школи, «Граматика словенська...» Л. Зизанія (1596) і найбільше — «*Граматика словенська*» М. Смотрицького (1619). З ім'ям викладача і ректора Київської академії І. Гізеля пов'язане створення першого шкільного підручника з вітчизняної історії — «*Синопсису*» (1674), що витримав близько 30 видань.

У 18 ст. значний внесок у розвиток педагогіки зробив Г. С. Сковорода. Він обґрунтував ідею народності у вихованні, осн. завданням навчання вважав розвиток розуму, вимагав здійснення навчання і виховання на основі принципів природовідповідності, демократизму, життєвої корисності знань тощо. На поч. 19 ст. в Росії і на Україні прогресивні пед. ідеї пропагували декабристи, які критикували станову систему освіти, виступали за поширення знань і грамотності серед усього народу.

Питання освіти і виховання зайняли значне місце в діяльності «*Руської трійці*» — гуртка передової зх.-укр. інтелігенції 20—30-х рр. 19 ст., очолюваного М. Шашкевичем, І. Вагилевичем і Я. Головацьким. Члени гуртка виступали проти церковної схоластики в школах, за освіту і виховання на нар. основі. Певний внесок у розвиток пед. думки на Закарпатті зробив О. В. Духнович — автор книги «*Народная педагогія въ пользу училищъ и учителей сельскихъ*» (1857), ряду шкільних підручників та публіцистично-пед. праць.

Велику увагу питанням педагогіки приділяли російські та укр. революц. демократи, зокрема Т. Г. Шевченко. В своїх творах Т. Г. Шевченко таврував антинар. політику царизму в галузі освіти, систему виховання у привілейованих навч. закладах та в поміщицьких і міщанських сім'ях. На противагу діячам ліберально-бурж. табору (П. Куліш, М. Костомаров та ін.), за якими поширення освіти мало служити соціальному примиренню «низів» з панами і нац. розмежуванню трудящих, Т. Г. Шевченко розглядав завдання школи й освіти з позицій інтересів трудящих, їхньої боротьби за соціальне й нац. визволення; відстоював право навчання в школі рідною мовою; склав «*Букварь южнорусскій*» (1861) для *недільних шкіл*; виступав за виховання педагогів — прихильників передових сусп.-політ. і пед. ідей свого часу.

У 60-х рр. 19 ст. розгорнувся широкий громадсько-педагогічний рух, у якому осн. значення мала пропаганда революційно-демократичних педагогічних ідей В. Г. Бєлінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарєва, Т. Г. Шевченка, теоретичної спадщини видатного вітчизняного педагога К. Д. Ушинського. Розробці питань пед. теорії на Україні сприяла діяльність М. І. Пирогова, який був попечителем

Одеського та Київського учбових округів (1856—61), а також М. О. Корфа, який працював на Катеринославщині в 60—70-х рр.

Важливі пед. проблеми — організація шкільної освіти, навчання рідною мовою, удосконалення змісту й методів навчання та виховання, жіноча освіта, професійно-тех. навчання тощо обговорювались на сторінках різних періодичних видань 2-ї пол. 19 ст., зокрема укр. журн. «*Основа*» (Петербург, 1861—62); тижневика «Черниговский листок» (1861—63), журналу «Педагогический вестник» (Єлизаветград; тепер Кіровоград, 1881—83), тижневика «Профессиональная школа» (Київ, 1891), газети «Школьное обозрение» (Одеса, 1889—92). Журнал «*Киевская старина*» (1882—1907) публікував розвідки з історії освіти і школи на Україні. Пед. газети та журнали, що видавалися у різні роки того ж періоду в Галичині (газета «Учитель», «*Газета школьна*», «Шкільна часопись», журнал «*Учитель*») і на Буковині («Буковинская педагогическая газета», газета «Руська школа»), поширювали, поряд з деякими прогресивними принципами нар. освіти, ідеї релігійного і націоналістич. характеру. В 2-й пол. 19 ст. питання теорії, організації та методики навчання розробляв, ідучи за К. Д. Ушинським, укр. педагог М. Ф. Левицький. Передові пед. ідеї (ліквідація соціальної і нац. нерівності в справі освіти, творчий характер роботи вчителя, запровадження трудового виховання, раціональних форм і методів навчання) пропагували в Галичині письменник і педагог-демократ С. М. Ковалів, на Буковині — Ю. А. Федькович. У кінці 19 — на поч. 20 ст. Б. Д. Грінченко відстоював ідеї демократизації освіти, принципи навчання рідною мовою, написав ряд шкільних підручників і художньо-пед. творів. Питання змісту і методики навчання дорослих розробляла Х. Д. Алчевська — організатор недільних шкіл у Харкові. На кін. 19 — поч. 20 ст. припадає діяльність Т. Г. Лубенця — автора багатьох підручників для поч. школи, праць з теорії педагогіки, методики викладання мови й арифметики.

Значний внесок у розвиток передової педагогічної думки на Україні зробив І. Я. Франко. Він розглядав проблеми освіти й виховання (систему нар. освіти, становище і роль школи, мету і завдання виховання, зміст і методи навчання, вимоги до вчителя тощо) з позицій матеріалізму і революц.-демократичної ідеології. На пед. поглядах І. Я. Франка позначився вплив ідей марксизму. Високо піднесли свій голос на захист матеріалістичних, демократичних і гуманістичних ідей виховання укр. революц. демократи П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, Леся Українка. В кін. 19 — на поч. 20 ст. посилився процес диференціації пед. теорії, поділу її на заг. педагогіку, методику викладання окремих предметів, історію педагогіки та ін. галузі пед. знань. З початком пролет. етапу визвольної боротьби на Україні, як і в усій Рос. державі, все більшого розмаху набувала пропаганда істор. завдань робітн. класу в галузі освіти, школи і виховання. В. І. Ленін піддав критиці бурж. систему виховання в епоху імперіалізму, визначив роль школи і пед. науки в боротьбі за комунізм. Пролет. демократія відстоювала і розвивала справді наукові пед. принципи в боротьбі проти самодержавно-кріпосницької політики в галузі освіти, проти різних буржуазних пед. течій. Першорядне значення в цій боротьбі мали праці В. І. Леніна, Н. К. Крупської, більшовицька преса, що розповсюджувалася на Україні.

Реакц. педагогіку й авторитарно-схоластичну школу гостро критикував на поч. 20 ст. укр. письменник педагог-демократ С. В. Васильченко. Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в прогресивному напрямі розробляли заг. проблеми пед. теорії, змісту освіти, організації і методики поч. навчання Я. Ф. Чепіга-Зеленкевич, Т. Г. Лубенець, В. П. Родников, М. Ф. Даденков, О. Ф. Музиченко та ін. В дусі бурж. лібералізму висвітлювались питання шкільної освіти, позашкільного і сімейного виховання на сторінках укр. пед. журналу «*Світло*» (Київ, 1910—14).

Велика Жовтн. соціалістич. революція створила передумови для розвитку на Україні, як і в усіх рад. республіках, нової педагогіки, основаної на марксистсько-ленінському вченні про виховання молодого покоління. Рад. педагогіка на Україні розвивалася в процесі творчих шукань і гострої боротьби проти впливів бурж. педагогіки, теорії відмирання школи, псевдонауки *педології* тощо. Незважаючи на різні помилки і перекручення, що мали місце в 20-х рр. (захист деякими педагогами ідей *вільного виховання*, приниження ними ролі школи, пропаганда *методу проектів* та ін.), рад. пед. наука відкривала нові можливості дальшого удосконалення навчання і комуністичного виховання підростаючого покоління. У ці роки провідні діячі нар. освіти та педагоги-науковці розробляли важливі проблеми організації заг.-осв. школи, середньої і вищої профес. освіти (М. О. Скрипник, Я. П. Ряппо), теоретичні основи марксистсько-ленінської педагогіки, питання трудового виховання і політех. навчання (С. Х. Чавдаров), спец. педагогіки (І. О. Соколянський), історії педагогіки та розвитку новітніх пед. течій (А. Г. Готалов-Готліб, Я. А. Мамонтов та ін.), методики викладання математики, зокрема геометрії (О. М. Астряб), антиреліг. виховання, дитячого комуністичного руху, позашкільної освіти та ін. Результати пед. досліджень висвітлювались у монографіях, у журналах «Пролетарська освіта», «Шлях освіти», «*Радянська освіта*», «Дитячий рух» та ін., в газеті «Народний учитель», у «Наукових записках» ін-тів нар. освіти.

В 20-х рр. осн. наук. осередками в галузі пед. наук на Україні були н.-д. кафедри педагогіки, що існували як окремі установи. На кафедрах працювала невелика кількість спеціалістів. В 1926 в Харкові почав свою роботу Укр. н.-д. ін-т педагогіки (УНДІП), 1930 засновано Всеукр. *товариство педагогів-марксистів*. У 1930 відкрито Київський філіал УНДІПу, 1934 ін-т педагогіки було переведено до Києва. Важливу роль у розвитку пед. наук відігравали кафедри педагогіки, психології та окремих методик пед. ін-тів та ун-тів, де зосереджувалися значні наук. сили. Активну участь у розробці актуальних науково-пед. проблем брали і практичні працівники шкіл, дошкільних і позашкільних навчально-виховних закладів та органів нар. освіти. Науковці республіки приділяли значну увагу вивченню й популяризації вчення К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, постанов партії й Уряду про освіту й виховання, дослідженням теорії та методики комуністичного виховання, дидактики, окремих методик, методології та історії педагогіки, дошкільного виховання, поч. освіти, дефектології тощо. Велику допомогу науково-пед. працівникам і вчителям України подавала Н. К. Крупська. Значний внесок у розвиток рад. пед. теорії зробив А. С. Макаренко. Він збагатив пед. науку оригінальними положеннями про організацію і виховання дитячого колективу, про зміст, форми і методи трудового, морального та естетичного виховання, систему виховання дітей у сім'ї. Найгол. рисами пед. системи А. С. Макаренка було виховання любові до соціалістичної Вітчизни, виховання в колективі, в праці, почуття обов'язку, честі і дисципліни. Пед. ідеї Н. К. Крупської і А. С. Макаренка широко використовуються в практичній роботі навчально-виховних закладів.

Значні зрушення в пед. науці відбулися в 30-х рр., коли ЦК ВКП (б) і Уряд СРСР, ЦК КП(б)У і Уряд УРСР в ряді постанов про школу і виховання рішуче засудили лівацькі, правоопортуністичні та педологічні перекручення в теорії і практиці навчально-виховної роботи, спрямували школу на боротьбу за грунтовне опанування учнями основ наук, за піднесення рівня комуністичного виховання молодого покоління. Відповідно до рішень партії й Уряду велика увага стала приділятися вдосконаленню класно-урочної організації навчання, поліпшенню програм та підручників для школи, вивченню й узагальненню передового досвіду. В 30-х рр. опубліковано ряд праць про досвід боротьби за високу успішність учнів, створено посібники з методики навчання грамоти, викладання історії, географії, фізики, природознавства та ін. предметів. Передовий досвід рад. школи і досягнення пед. теорії було відображено в першому на Україні оригінальному підручнику педагогіки, створеному авторським колективом на чолі з С. Х. Чавдаровим (1940).

Після Великої Вітчизн. війни широко досліджувалися проблеми ідейно-політ. виховання учнів, питання дидактики та окремих методик, історії рад. школи і педагогіки та ін. До найважливіших праць тих років належать, зокрема, книги С. Х. Чавдарова «Принципи радянської дидактики» і «Педагогічні ідеї Т. Г. Шевченка», «Історія педагогіки» М. Ф. Даденкова, «Методика викладання української літератури в 5—7-х класах» Т. Ф. Бугайко, Ф. Ф. Бугайка і П. К. Волинського, «Методика викладання української літератури у 8—10-х класах середньої школи» Т. Ф. Бугайко і Ф. Ф. Бугайка, методики викладання різних дисциплін, зокрема математики і фізики (О. М. Астряб, О. К. Бабенко та ін.). Помітний внесок в радянську педагогіку зробили також С. Ф. Збандуто, Г. С. Костюк, С. А. Литвинов, В. І. Масальський, О. М. Русько, О. Р. Мазуркевич, М. М. Грищенко та багато інших учених з різних галузей педагогічної теорії і практики. Значний вклад в розвиток педагогіки на Україні вніс В. О. Сухомлинський (аналіз проблем діалектики пед. процесу, гармонійності виховних впливів, розвитку і зміцнення єдиної системи шкільно-сімейного виховання, сутності колективу як ідейної, інтелектуальної, моральної, трудової, емоціональної та організаційної спільності людей, специфічності дитячого колективу та його виховного впливу, значення повноцінного розвитку кожної особистості для розвитку колективу). В творах ученого висвітлено питання культури педагогічної праці, формування індивідуальних творчих інтересів, нахилів і здібностей, виховання любові і поваги до праці. Книга В. О. Сухомлинського «Серце віддаю дітям» удостоєна

Держ. премії Укр. РСР (1974). Педагогічна наука в УРСР має значні здобутки в опрацюванні науково-пед. основ діяльності системи освіти в умовах загальної середньої освіти молоді, в приведенні змісту шкільної освіти у відповідність із сучас. розвитком науки, техніки й культури, в удосконаленні системи і методики комуністичного виховання школярів у сучасних умовах. Значну увагу науковці республіки приділяють грунтовному дослідженню процесу становлення і розвитку рад. педагогіки на Україні, її взаємозв'язків з пед. теорією та практикою інших братніх народів Рад. Союзу і насамперед російського. Важливе місце в дослідженнях займають питання, пов'язані з формуванням наук. світогляду в процесі вивчення історії, математики, літератури, географії (О. М. Бєляєв, М. М. Лисенко, І. Ф. Тесленко та ін.), питання дидактики і методик викладання окремих предметів (А. М. Алексюк, О. І. Бугайов, Н. М. Буринська, Н. П. Калениченко, Б. Н. Мітюров, В. Ф. Паламарчук). Держ. премії СРСР 1973 удостоєно підручник з історії середніх віків для 6 класу (автори К. В. Агібалова, Г. М. Донський), Держ. премії Укр. РСР 1977 — підручник з української літератури для 5 класу (автори О. М. Бандура та Є. М. Кучеренко). Книгу В. О. Онищука «Типи, структура і методика уроку в школі» відзначено премією імені Н. К. Крупської (1980). Створено навч. і методичні посібники в галузі експериментальної роботи щодо навчання дітей шестирічного віку (М. В. Богданович, М. С. Вашуленко, О. Я. Савченко, Н. Ф. Скрипченко).

Розробляються шляхи раціонального розв'язання питань трудового виховання школярів, узагальнюється досвід роботи міжшкільних навчально-виробничих комбінатів трудового навчання і професійно-технічної підготовки підростаючого покоління (О. С. Дубинчук, Н. Г. Ничкало, Д. О. Тхоржевський), фіз. і військово-патріотичного виховання (М. П. Козленко, М. Г. Шашло). В галузі спец. педагогіки (*тифлопедагогіки, сурдопедагогіки, олігофренопедагогіки* й *логопедії*) науковці працюють над підвищенням ефективності корекційно-виховного процесу, впроваджують диференційоване навчання в спеціальних школах (І. Г. Єременко, І. С. Моргуліс, М. Д. Ярмаченко). Помітне місце в дослідженнях посідають питання педагогіки середньої спец. школи та вузівської педагогіки, зокрема проблеми теорії і практики навчання та комуністичного виховання студентської молоді, наступності між серед. і вищою школою, розвиткові творчості та самостійності майбутніх спеціалістів (Г. Г. Єфименко, І. І. Кобиляцький, О. П. Кондратюк, В. І. Чепелєв).

Актуальними є завдання по дальшому вдосконаленню всієї системи народної освіти, методів навчання відповідно до вимог сучас. соціального та науково-тех. прогресу, впровадженню комплексного підходу до виховання. Великі перспективи дальшого розвитку педагогічної науки накреслені XXVI з'їздом КПРС і Червневим (1983) пленумом ЦК КПРС. На педагогічну науку покладено важливе завдання у зв'язку з впровадженням у життя «Основних напрямів реформи загальноосвітньої та професійної школи», схвалених Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС та першою сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання.

Відповідно до основних напрямів цієї реформи передбачається послідовне втілення ленінських принципів єдиної, трудової, політех. школи. Партія націлює рад. систему освіти на досягнення єдності ідейно-політ., трудового і морального виховання, на повніше використання можливостей школи в естетичному і фіз. вихованні, на підвищення кваліфікації, престижу і авторитету вчителя. Особливе значення надається дослідженням прикладного характеру, розробці науково обгрунтованих рекомендацій, які сприятимуть ефективності пед. праці, дальшому зближенню пед. науки з життям. Ученіпедагоги України у розв'язанні пед. проблем постійно співробітничають з педагогами братніх союз. республік та країн соціалістичної співдружності. Науково-дослідна робота в галузі педагогіки проводиться у *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, у 30 пединститутах, 9 університетах, у Центр. та обласних інститутах удосконалення вчителів та на кафедрах педагогіки Укр. сільгоспакадемії, Київ. мед. інституту ім. О. О. Богомольця, Донецького ін-ту підвищення кваліфікації працівників профтехосвіти. Активну участь у розробці пед. теорії беруть вчителі шкіл УРСР, керівники шкіл передового пед. досвіду, вчителі опорних шкіл, наук. кореспонденти Ін-ту педагогіки УРСР. Однією з форм залучення широкої пед. громадськості до узагальнення і поширення передового пед. досвіду є з'їзди учителів республіки (черговий з'їзд відбувся 1977), періодичні республіканські, обласні, міські та районні пед. читання, науково-практичні конференції, методичні наради та семінари з актуальних питань пед. теорії і практики навчально-виховної роботи школи. У популяризації науково-педагогіч. знань беруть участь *Педагогічне товариство УРСР*, а також респ. т-во «Знання». Видаються респ. міжвідомчі науково-пед. збірники, журнали: «*Радянська школа*», «*Початкова школа*», «*Дошкільне виховання*», «*Українська мова і література в школі*», «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (до 1984 — «*Русский язык и литература в школах УССР*», газета «*Радянська освіта*». В Києві працює в-во «*Радянська школа*».

Літ.: О реформе общеобразовательной и профессиональной школы. Сборник документов и материалов. М., 1984; Розвиток народної освіти і педагогічної науки в Українській РСР. 1917—1957. К., 1957; З історії школи і педагогічної думки на Україні. «Наукові записки НДІПУ», 1963, т. 20; Хрестоматія з історії марксистсько-ленінської педагогіки. К., 1958; Історія педагогіки. К., 1973; Макаренко А. С. Твори, т. 1—7. К., 1953—55; Сухомлинський В. О. Вибрані твори, т. 1—5. К., 1976—77; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці. К., 1981. *М. Д. Ярмаченко.*

Психологія

Психологічна думка на тер. нинішньої України почала формуватися у період Київської Русі. Її витоками були перекладені візантійські та болгарські джерела, оригінальні пам'ятки давньоруської писемності. Тогочасні уявлення про психічне життя людини викладено, зокрема, в *Ізборниках Святослава* (1073, 1076), у зб. 12 ст. «*Пчела*», в Посланні київ. митрополита Никифора Володимиру Мономаху (12 ст.), Посланні відомого проповідника 12 ст. Климента Смолятича, притчі письменника Кирила Туровського про людську душу і про тіло, в «Толковій Палеї» (13 ст.) та ін. У 14—16 ст. на Україні поширилися твори, в яких порушувалися і психологічні питання, напр., про ідеальний образ людини, про риси характеру, про смертність і безсмертя душі, про суперечку душі і тіла, в яких нерідко висловлювалися наївно-матеріалістичні погляди.

У 16—18 ст. значну роль у розвитку укр. і всієї сх.-слов'ян. психологічної науки відігравали братські школи і колегії, а також Київська академія. В ній викладалася психологія як складова частина курсу філософії. Залишаючись загалом у рамках церковних постулатів, *деїзму* й *пантеїзму*, автори психологічних і філософських курсів нерідко виявляли елементи стихійного матеріалізму та діалектики. Вказуючи, що відображення полягає у відбитті мозком зовнішнього світу, вони об'єктивно наближались до твердження про первинність матерії і вторинність духу. Особливий інтерес становлять лекційні курси з психології Й. Кононовича-Горбацького, Й. Кроковського, С. Яворського, І. Поповського, Ф. Прокоповича, Г. Конiського, І. Гізеля (про рефлекс та його відношення до психічного життя людини; «Трактат про душу», 1645). Передові психолого-педагогічні ідеї простежувалися у лекційних курсах і творах ректора київ. братської школи К. Саковича, у творах Симеона Полоцького «Обід душевний» (1681) та «Вечеря душевна» (1683). Вихованці Київської академії протягом 17—18 ст. читали курси з психології та філософії в Слов'яно-греко-латинській академії та ін. навч. закладах Росії й Білорусії. В цих курсах помітний зв'язок психологічних досліджень з досягненнями природознавства. Істотний внесок у розвиток вітчизняного психологічного знання в 2-й пол. 18 ст. зробив Г. С. Сковорода (роздуми про працю на користь суспільства, провідну роль інтелекту у психічному житті людини, про значення самопізнання та ін.). Матеріалістичні ідеї М. В. Ломоносова відображено в «Короткому посібнику з досвідної психології» П. М. Любовського (Харків, 1815). Окремі матеріалістичні положення викладено в «Настановах з досвідної психології» (1840) професора Київ. ун-ту О. М. Новицького та у працях професора Харків. ун-ту Ф. О. Зеленогорського, зокрема, про принцип детермінізму в психології. В працях вказаних учених використано дані природознавства в поясненні природи психіки; ці вчені вважаються першими представниками *емпіричної психології* на Україні.

Матеріалістичні основи вітчизняної психологічної науки 19 ст. формувались під впливом рос. та укр. революційних демократів, спільними зусиллями вітчизняних мислителів. Зокрема, питання взаємозв'язку мови і мислення досліджував укр. філолог О. О. Потебня (див. *Психолінгвістика*).

І. М. Сєченов, працюючи 1871—76 професором Новоросійського ун-ту в Одесі, написав ряд психологічних праць, які об'єднав у зб. «Психологічні етюди» (1873). Його ідея рефлекторної природи психіки зробила вирішальний вплив на всю вітчизняну, в т. ч. й укр., психологію. Послідовник наук. поглядів І. М. Сєченова М. М. Ланге організував 1895 в ун-ті в Одесі лабораторію *експериментальної психології*.

В останній чверті 19 ст. на Україні набуло поширення експериментальне вивчення психологічних проблем. На поч. 80-х рр. професор Харків. ун-ту П. І. Ковалевський створив першу на Україні психологічну лабораторію. Психологічні дослідження проводив і його учень М. В. Крайський. З 70-х рр. почалося експериментальне вивчення проблем вікової *педагогічної психології*. Професор Київ. ун-ту І. О. Сікорський став одним із засновників *дитячої психології*, організував 1912 у Києві лікувально-пед. ін-т, що мав на

меті лікування, навчання та виховання аномальних дітей, а також дослідження їхньої психіки. Помітну роль у розвитку вітчизняної експериментальної психологічної школи відіграв професор Київ. ун-ту Г. І. Челпанов. У 1898 при Київ. ун-ті засновано Психіатричне товариство, яке вивчало окремі проблеми мед. психології. Психологічні аспекти творчої діяльності (див. *Психологія творчості*) висвітлено в працях І. Я. Франка, мовознавців О. О. Потебні і Д. М. Овсянико-Куликовського. В 1911—23 у Харкові видано восьмитомну працю «Питання теорії та психології творчості».

Розвиток психологічної думки в зх. областях України до возз'єднання їх у єдиній Укр. Рад. державі пов'язаний з діяльністю прогресивних учених П. Д. Лодія, Ю. Охоровича (започаткував у зх. областях експериментальне вивчення психіки), К. Твардовського (1901 з його ініціативи у Львів. ун-ті відкрито першу в Галичині психологічну лабораторію), С. Балея (досліджував психологію творчості Т. Шевченка, 1922 видав у Львові перший у Галичині «Нарис психології»).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції в психологіч. науці розгорнулась боротьба за марксистсько-ленінське розуміння природи психіки. Істор. роль у перебудові психологіч. науки в Рад. країні відіграли класичні праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити» та ін. Марксистсько-ленінське розуміння природи психіки, предмету і завдань психології, ленінська *відображення теорія* стали методологічною основою перебудови психологічної науки. Вона здійснювалася в боротьбі проти залишків старих ідеалістичних та механістичних концепцій *рефлексології, реактології, педології* тощо. У виробленні теор. засад укр. рад. психології брали активну участь О. М. Раєвський, Г. С. Костюк, О. С. Залужний, Д. Г. Елькін, П. Р. Чамата, С. А. Ананьїн, Д. Ф. Ніколенко, К. Т. Федоровський, П. М. Пелех та ін. У 30-х рр. в республіці почато поглиблені дослідження в галузі заг. психології, насамперед окремих проблем особистості, пам'яті, мислення, уваги, сприймання простору тощо. Вони проводились у відомчих психологічних лабораторіях та психологічних підрозділах н.-д. інститутів. У Харкові 1921 відкрито Психоневролог. академію (1937 реорганізовано у Психоневролог. н.-д. ін-т). Тут у психологічному секторі працювали О. І. Ющенко, І. О. Соколянський, О. М. Леонтьєв, О. Р. Лурія, О. В. Запорожець, П. І. Зінченко та ін. У 1930 при Укр. н.-д. ін-ті педагогіки (УНДІП) відкрито відділ психології.

Значним здобутком психолого-пед. науки у довоєнний час було створення теорії рад. колективу (А. С. Макаренко, О. С. Залужний, В. М. Сорока-Росинський, К. Т. Федоровський). А. С. Макаренко став одним із засновників радянської *соціальної психології*. Уже в довоєнні роки вийшли з друку праці про психологічні ідеї у творах К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна та їх вирішальне значення для психологічної науки, про принципи рад. психології, співвідношення біологічного й соціального, спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини. В 1939 видано перший укр. підручник для вузів «Психологія».

На якісно вищий рівень піднеслася на Україні теоретична й дослідна робота в галузі психологічної науки після Великої Вітчизн. війни. У 1945 в Києві організовано н.-д. Ін-т психології. Важливу роль для розвитку психологічної науки, в т. ч. й на Україні, відіграла дискусія, що розгорнулася в 50-х рр. у рад. психології у зв'язку з обговоренням питань про співвідношення психічного і фізіологічного у психології та вчення про вищу нервову діяльність. В 50—70-і рр. коло теор. досліджень, над якими працювали психологи республіки, розширилося за рахунок таких питань, як структура психічної діяльності людини, її види, осн. компоненти, можливості її моделювання й передання певних функцій кібернетич. машинам, завданнєвий характер психічної діяльності людини, шляхи її соціалізації та ін. У багатьох дослідженнях з історії вітчизн. психології зроблено її критичний аналіз, обгрунтовано позитивне, що було в ідеях її видатних представників і зберігає своє значення й тепер (П. М. Пелех, В. А. Роменець, О. М. Ткаченко та ін.). Експериментальні дослідження із заг. психології були присвячені питанням чуттєвого пізнання, уваги, пам'яті (П. І. Зінченко, Г. К. Середа, С. П. Бочарова), мислення, мовлення (Г. С. Костюк, О. М. Раєвський, Б. Ф. Баєв, І. О. Синиця, Л. М. Проколієнко, Б. А. Іллюк), уяви, почуттів, волі (В. К. Котирло, О. М. Авраменко, Л. К. Балацька, О. І. Кульчицька), сприймання (Д. Г. Елькін, Т. М. Козіна), психології особистості (Л. Й. Марисова, Н. І. Рейнвальд), типологічних особливостей і психофізіології (О. Т. Губко, А. М. Карпухіна, М. Ю. Малков). Принципові підходи до розробки актуальних проблем заг. психології конкретизовано в дослідженнях з дитячої й пед. психології. Вагомий внесок у пед. і дит. психологію зробив В. О. Сухомлинський. Прикладні дослідження з дитячої та пед. психології ведуться в республіці по таких напрямах: вдосконалення виховного процесу (М. Й. Боришевський, О. І. Жаворонко); підвищення ефективності навч.-виховної роботи з учнями молодшого, середнього та старшого шкільного віку (С. Д. Максименко, В. К. Демиденко, В. В. Рєпкін, Ю. І. Машбиць та ін.); оптимізація загальноосв. та профес. підготовки учнів профес.-тех. уч-щ (Б. О. Федоришин, І. М. Назимов, Р. О. Пономарьова). Багато уваги приділено розробці проблем співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку дітей (Г. С. Костюк, Г. О. Балл), вікової психології (Б. Ф. Баєв, Л. М. Проколієнко, М. В. Вовчик-Блакитна, Т. В. Косма, Д. Ф. Ніколенко, М. І. Алексєєва).

Вивчаються соціально-психологічні механізми функціонування пед. колективу, досліджуються особистісні характеристики педагогів, соціально-психологічні механізми адаптації, міжособової сумісності, громадської думки в школах з різним рівнем орг-ції (Д. Ф. Ніколенко, Р. Х. Шакуров, В. Ф. Моргун).

Проведено дослідження в галузі соціальної психології (Л. В. Сохань, В. І. Войтко), психології праці та *інженерної психології* (Є. О. Мілерян, В. О. Моляко, І. Д. Бех, Я. І. Цурковський, І. М. Яровий), *психології спорту* (М. Р. Богуш, М. П. Гуменюк, В. В. Клименко), спеціальної і патопсихології (А. М. Гольдберг, Н. М. Стадненко, Л. С. Лебедєва, А. І. Селецький та ін.). Дослідження укр. психологів — невід'ємна частина заг. розвитку психологічної науки в СРСР. Учені України працюють у тісному співробітництві з науковцями ін. республік, Москви та Ленінграда. Психологи України беруть участь у роботі міжнар. психологічних з'їздів, конгресів і конференцій. Наук. робота в республіці в галузі психології координується *Психології науково-дослідним інститутом УРСР*, проводиться вона на кафедрах психології (або психології і педагогіки) 30 пед. ін-тів, 9 ун-тів, у багатьох ін. вузах та н.-д. установах, зокрема у відділі філос. проблем соціальної психології Ін-ту філософії АН УРСР. З 1959 працює Укр. відділення Т-ва психологів при Академії пед. наук СРСР.

Розроблено широку програму підготовки спеціалістів-психологів, насамперед спеціалістів вищої кваліфікації. У Київському і Харківському ун-тах, з 1978 і в Київ. пед. ін-ті ім. О. М. Горького є психологічні відділення. З 1948 Н.-д. ін-т психології УРСР періодично видавав «Наукові записки» (з 1965 — зб. «Психологія»).

Літ.: Нариси з історії вітчизняної психології (XVII—XVIII ст.). К., 1952; Нариси з історії вітчизняної психології XIX ст., ч. 1—2. К., 1955; Нариси з історії вітчизнявої психології кінця XIX і початку XX ст. К., 1959; Соколов М. В. Очерки истории психологических воззрений в России в XI—XVIII веках. М., 1963; Ананьев Б. Г. Очерки истории русской психологии XVIII и XIX веков. М., 1947; Петровский А. В. История советской психологии. М., 1967; Смирнов А. А. Развитие и современное состояние психологической науки в СССР. М., 1975; Роменець В. А. Історія психології. К., 1978; Роменець В. А. Історія психології стародавнього світу і середніх віків. К., 1983; Костюк Г. С. Русско-украинские связи в формировании передовой отечественной психологической мысли. «Известия АПН РСФСР», 1955, в. 65; Губко А. Т. Роль Київо-Могилянской академии в зарождении психологической науки на Украине. «Вопросы психологии», 1980, № 1; Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII — начала XVIII в. К., 1978; Радянська психологічна наука за 40 років. К., 1958; Костюк Г. С. Психологічна наука в УРСР за 60 років. «Психологія», 1977, в. 16; Ярошевский М. Г. Психология в XX столетии. М., 1974; Чамата П. Р., Скрипченко О. В., Опришко К. Л. Бібліографічний довідник праць з психології за 40 років (1917—1957). К., 1958. *Л. М. Проколієнко.*

Мовознавство

Укр. мовозн вство, як і російське та білоруське, є продовженням лінгвістичної думки часів Київ. Русі. В його основі лежали глоси — одно- та багатослівні тлумачення значень малозрозумілих слів, що використовувались у давньорус. книгах уже в 11—13 ст. На основі глос у 13 ст. укладено перші словнички. У 15 ст. зародилася власне укр. *лексикографія*. У 16—17 ст. на Україні і в Білорусії розроблялись питання граматики й велась лексикографічна робота, наслідком чого були книги І. Федорова, «Лексис с толкованіем словенских слов просто», греко-словенороська граматика (1591), «Граматика словенська» і «Лексис» (1596) Л. Зизанія.

Найвищим досягненням укр. мовознавства цього періоду були «*Граматика словенська*» М. Смотрицького (1619) і «*Лексіконъ славенороссклй и именъ тлъкованіе*» П. Беринди (1627). Об'єктом вивчення староукр. філологів була насамперед словенороська, тобто старослов'янська в своїй основі мова. Приділялась увага й староукр. літ. мові [перекладна частина «Лексикону...» П. Беринди, «Граматика словенська» І. Ужевича (1643 і 1645), «Синоніма славенороссская» (17 ст.) та ін.]. Після возз'єднання України з Росією праці М. Смотрицького і П. Беринди довгий час служили всім трьом східнослов'ян. народам. Поява «Російської граматики» М. Ломоносова (1755,

опубл. 1757) засвідчила складання норм рос. національної літ. мови. За її зразком згодом створюються нормативні граматики не лише російської, а й укр. літ. мови. Разом з тим продовжувалися традиції М. Смотрицького в опрацюванні словенороської мови, свідченням чого є написана 1768—88 на Закарпатті граматика А. Коцака, а також видані на поч. 19 ст. на Зх. Україні «Граматика языка словепорускаго» І. Могильницького, «Граматика слов'яно-українська» М. Лучкая, 1830 (з додатком зразків закарпатських говірок укр. мови) та ін. Перша граматика укр. народнорозмовної мови— «Грамматика малороссийского наречия» О. П. Павловського — видана 1818. Фонетичні й граматичні особливості укр. мови подано тут у порівнянні з російською; до граматики додано «Краткий малороссийский словарь». Помітним внеском у дослідження історії укр. та ін. сх.-слов'ян. мов були праці М. О. Максимовича, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського. Визначні праці, присвячені питанням історії укр. мови та її діалектних особливостей, належать О. О. Потебні. Перший систематичний опис істор. фонетики укр. мови дав П. Г. Житецький у праці «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1876). Своїми дослідженнями він зробив також значний внесок у вивчення історії укр. літ. мови. Міцні підвалини укр. діалектології заклав К. П. Михальчук. Граматичну систему укр. мови, а також історію її розвитку від найдавніших часів описав А. Ю. Кримський [праці «Украинская грамматика» (т. 1—2, 1907—08), «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників староукраїнщини XI—XVIII вв.» (1922; у співавт. з О. О. Шахматовим) та ін.]. У 1-й пол. 19 ст. при різних виданнях подавались записи укр. лексичних матеріалів, які стали основою спершу рукописних укр. словників (з них найпомітніший — словник П. П. Білецького-Носенка, опубл. 1966), а згодом і друкованих. Опубліковано (не повністю): «Словарь малорусского наречия» О. С. Афанасьєва-Чужбинського (1855), «Опыт южнорусского словаря» К. В. Шейковського (1861—86). Видано «Словарь малороссийских идиомов» М. В. Закревського (1861), «Словницю української (або югової руської) мови» Ф. М. Піскунова (1873) та ін. Вийшли друком перекладні словники: «Німецько-руський словар» О. О. Партицького (1867), «Опыт русско-украинского словаря» М. Левченка (1874), «Русько-мадярський словар» Л. Чопея (1883), «Малорусько-німецький словар» Є. Желехівського та С. Недільського (т. 1—2, 1886), «Словарь російсько-український» М. Уманця і А. Спілки (1893—98), «Русско-малороссийский словарь» Є. К. Тимченка (1897—99), «Латинсько-український словар» Ю. Ю. Кобилянського (1912) та ін. Найповнішою лексикографічною працею дореволюц. часу є «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка (1907—09). Розвиток граматичної думки на Сх. Україні позитивно вплинув на збудження наук. уваги до укр. мови в Галичині й на Закарпат. Україні. Замість незрозумілої простому народові церковнослов'ян. мови в л-ру впроваджувалась нар. мова, створювались посібники з укр. мови, напр. О. М. Огоновського (1889), який, однак, у витлумаченні історії літ. мови припускався бурж.-націоналістичних збочень. Такі самі тенденції виявлялися в працях С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера. У боротьбі за єдину укр. літ. мову її основою була мова письменників з Наддніпрянської України. Праці з мовознавства стали важливим внеском у культуру українського народу. Разом з худож. л-рою вони зміцнювали підвалини переслідуваної царизмом укр. літ. мови. Право на вільний розвиток укр. мови відстоювала прогресивна рос. інтелігенція, про що свідчить, зокрема, доповідна записка Петербурзької АН про скасування обмежень укр. друкованого слова (1905), яку підготували академіки О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш, П. Ф. Фортунатов та ін.

Українські вчені — мовознавці і літературознавці. Нижній ряд: Л. А. Булаховський, М. К. Грунський, О. І. Білецький, П. Г. Тичина; верхній ряд: П. М. Попов, С. І. Маслов.

Укр. мовознавство почало всебічно розвиватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції внаслідок здійснення Комуністичною партією ленінської нац. політики. Цьому сприяла організація мовознавчих установ. У 1921 на базі Комісії для складання Словника живої мови, Правописно-термінологічної комісії АН УРСР, Термінологічної комісії Укр. наук. т-ва в Києві та ін. установ створено Ін-т укр. наук. мови, який 1930 реорганізовано в Ін-т мовознавства. Вже в 20-і рр. було розроблено принципи укр. правопису, підготовлено «Російсько-український словник» (1924—33), термінологічні словники, посібники з сучасної укр. мови (О. Н. Синявського, М. К. Грунського та Г. О. Сабалдиря, М. Ф. Наконечного, Л. А. Булаховського та ін.), праці з історії укр. мови та діалектології (П. О. Бузук «Нарис історії української мови», 1927; Є. К. Тимченко «Курс історії українського языка», 1927, та ін.), було розгорнуто роботу над підготовкою «Історичного словника українського языка» (видано частково, 1930—32). Не всі україністичні дослідження 20-х рр. прийнятні з методологічного й наукового погляду. Серед термінологічних словників практичне значення мали ті, що містили нар. термінологію й номенклатуру (напр., у «Словнику ботанічної номенклатури» зафіксовано 25 тис. укр. назв рослин). Словники, які відбивали націоналістичні тенденції їх укладачів до псевдотермінотворчості, залишилися епізодом в історії укр. лексикографії (напр., хімічний і технічний словники).

У 30-і рр. мовознавці республіки продовжили традиційні й розвинули нові напрями в дослідженні укр., рос. та ін. мов, що базувалися на поглибленому вивченні фонетико-морфологічної і синтаксичної структур, а також лексичного складу сучасної укр. мови, на опрацюванні питань істор. фонетики й граматики. Розширилися дослідження з укр. ономастики, зміцнилася лексикографічна база, продовжувалося впорядкування на наук. основі багатогалузевої укр. термінології. В цей час були остаточно опрацьовані й науково обгрунтовані правила укр. орфографії та пунктуації, створені нормативні рос.-укр. словники та навч. посібники з укр. мови для вузів; кращі з них і досі не втратили своєї актуальності («Загальний курс української мови», 1929—31; «Підвищений курс української мови», 1929—31; «Норми української літературної мови», 1931, О. Н. Синявського тощо). Зберігають наук. цінність створені в той час дослідження А. Ю. Кримського, М. М. Семенова, Т. Г. Кезми в галузі сходознавства. Велике значення для розвитку лінгвостилістики й історії літ. рос. та укр. мов мали праці Л. А. Булаховського «Історичний коментарій до російської літературної мови» (1936) і «Російська літературна мова першої половини XIX століття» (т. 1, 1941). У 1941 відбулася перша респ. діалектологічна конференція, на якій було ухвалено розгорнути фронтальне дослідження говорів укр. мови. Дальшого розвитку набули загальне й порівняльно-істор. мовознавство. Це, зокрема, дослідження М. К. Грунського про пам'ятки старослов'ян. писемності та особливості старослов'ян. мови, праці Л. А. Булаховського в галузі слов'ян. наголосу та істор. словотвору чес. мови. Питання заг. мовознавства висвітлено в праці М. Я. Калиновича «Вступ до мовознавства» (1940), яка довгий час була осн. посібником з заг. мовознавства для філологічних ф-тів вузів республіки. 50 — поч. 80-х рр. позначені дальшим розширенням кола мовознавчих об'єктів, увагою до методологічних питань мовознавства, вдосконаленням методики досліджень, що сприяло повнішому задоволенню потреб мовно-культурної практики. Цінним внеском у теор. мовознавство є праці з *соціолінгвістики*, зокрема, монографія І. К. Білодіда «Ленінська теорія національно-мовного будівництва в соціалістичному суспільстві» (1972). Видано «Курс сучасної української літературної мови» (т. 1—2, 1951). До кращих підручників з фонетики й граматики укр. мови для вузів належить «Курс сучасної української літературної мови» М. А. Жовтобрюха і Б. М. Кулика (ч. 1—2, 1959). Досліджується структура частин мови, вивчаються граматичні категорії у їхньому взаємозв'язку, аналізуються ті явища фонетики, граматики й словотвору, які раніше не були предметом спец. вивчення. Осн. праці з цих питань: «Синтаксична структура української мови» (1968), «Структура українського дієслова» В. М. Русанівського (1971), «Іменник в українській мові» І. Г. Матвіяса (1974), «Синтаксис сучасного українського розмовного літературного мовлення» П. С. Дудика (1973), «Прикметник в українській мові» А. П. Грищенка (1978), «Голосні фонеми сучасної української літературної мови» Н. І. Тоцької (1979), «Прийменникова система української мови» І. Р. Вихованця (1980) та ін. Багато уваги приділено теор. та практичному вивченню словотвору й синтаксису (І. І. Ковалик, І. К. Кучеренко, колективна праця «Словотвір сучасної української літературної мови», 1979, та ін.).

Праці з питань мовознавства.

1
2
3

4
5
6

Наука і наукові установи.

1. Будинок Академії наук Української РСР у Києві. 2. Штормовий басейн Морського гідрофізичного інституту АН УРСР. Південний берег Криму. 3. На кафедрі напівпровідникових матеріалів Чернівецького університету. 4. Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова. Асканія-Нова. 5. В лабораторії експериментальної фонетики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Київ. 6. В лабораторії плазмоводугового переплаву Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР. Київ. 7. Машинний зал Інституту електродинаміки АН УРСР. Київ. 8. Установка для термоядерних досліджень — торсатрон з дивертором «Ураган-3». Фізико-технічний інститут АН УРСР. Харків. 9. Рефлектор з дзеркалом діаметром 2,6 м Кримської астрофізичної обсерваторії АН СРСР. 10. Ізохронний циклотрон У-240. Інститут ядерних досліджень АН УРСР. Київ. 11. Установка для розпилювання металів у високому вакуумі. Фізико-технічний інститут АН УРСР. Донецьк. 12. Кліматрон Ботанічного саду ім. академіка О. В. Фоміна. Київ.

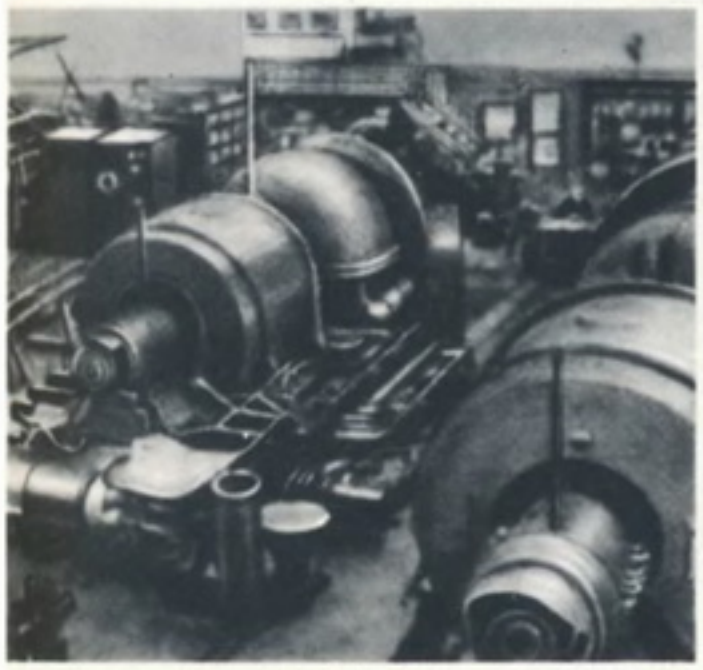

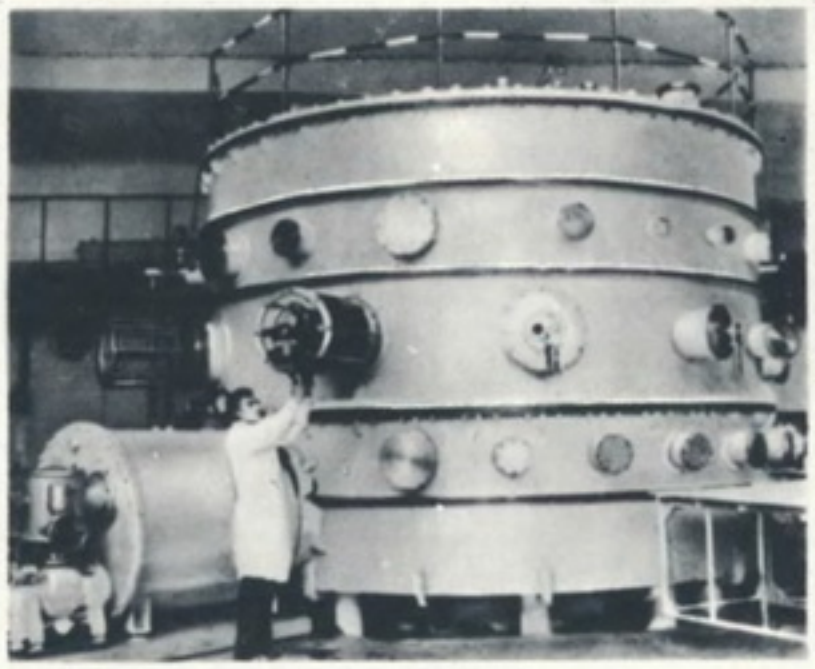

7
8
9

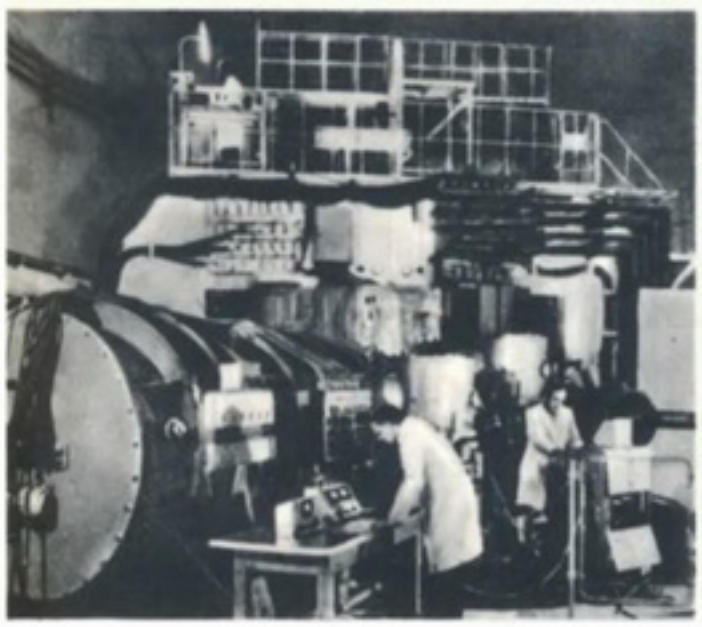

10
11
12

Знімки території України з космосу.

1. Узбережжя Азовського моря.

2. Кримський півострів.
Фото зроблені 1975 з орбітальної пілотованої станції «Салют-4».

Узагальненням дослідницької роботи вчених у галузі граматики стало видання «Сучасна українська літературна мова» (кн. 1—5, 1969—73). Паралельно з дослідженням граматичної структури укр. мови продовжується поглиблене вивчення граматики рос. та ін. слов'ян. мов (В. І. Кононенко, К. К. Трофимович, М. О. Карпенко, А. Д. Звєрєв, Ф. О. Нікітіна та ін.).

Від поч. 60-х рр. здійснюється науково коментоване видання пам'яток укр. мови 14—18 ст. Цінними виданнями є «Граматика словенська» І. Ужевича (з укр. перекладом і наук. коментарем І. К. Білодіда та Є. М. Кудрицького), «Лексикон...» П. Беринди, «Лексис» і «Граматика» Л. Зизанія, лексикографічні праці А. Корецького-Сатановського та Є. Славинецького, «Граматика» М. Смотрицького (підготовка до друку й наук. коментарі В. В. Німчука), «Грамоти XIV ст.» (підготовка до друку й наук. коментар М. М. Пещак). Розширення бази досліджень у галузі історії укр. мови, створення монографій і нарисів з істор. морфології та синтаксису (С. П. Самійленко, І. М. Керницький, С. П. Бевзенко, Ф. П. Медведєв, І. І. Слинько), а також розвиток істор. лексикології рос. мови в УРСР (М. Я. Брицин, В. М. Туркін) дало змогу здійснити всебічний опис становлення структури і змін у семантиці укр. мови від її зародження у складі спільнослов'янської (а згодом — спільносхіднослов'янської) мовної єдності до наших днів. Видано «Історію української мови» (кн. 1—4, 1978—83). У 50-і рр. у Львові під керівництвом І. С. Свєнціцького, а потім Л. Л. Гумецької розгорнулася робота в галузі істор. лексикографії. Створено «Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.» (т. 1—2, 1977—78; премія ім. І. Я. Франка АН УРСР, 1980). Успішно розвивається мовознавче *словʼянознавство*. Видано «Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов» (1966), «Етимологічний словник української мови» (т. 1, 1982). Дослідженню теор. питань слов'ян. синтаксису присвячена праця О. С. Мельничука «Розвиток структури слов'янського речення» (1966). Велика увага приділяється питанням міжмовних контактів (Ю. О. Жлуктенко, В. В. Акуленко, С. В. Семчинський та ін.), зокрема слов'янських (М. Й. Онишкевич, Й. О. Дзендзелівський). Одним з традиційних напрямів у н.-д. діяльності мовознавців республіки є розробки в галузі лінгвостилістики. Вивчення стилістичних особливостей творів укр. письменників (Л. А. Булаховський, І. М. Кириченко, В. С. Ільїн, Г. А. Левченко та ін.) ще в 30-і рр. визначило її гол. об'єкти. У повоєнний час розвиткові лінгвостилістики сприяли праці І. К. Білодіда «Питання розвитку мови української художньої прози» (1955), його монографії про мову творів Т. Шевченка, Ю. Яновського, М. Рильського. Дослідження мови окремих письменників дало змогу перейти до створення узагальнюючих праць («Курс історії української літературної мови», т. 1—2, 1958—61; «Історія української літературної мови», 1971, П. П. Плюща, та ін.). Розробляються питання естетики мови (І. Є. Грицютенко та ін.). Взаємозв'язки укр. та рос. мов висвітлено в монографії Г. П. Іжакевич «Українсько-російські мовні зв'язки радянського часу» (1969). Розгорнулося широке дослідження рос. мови, зокрема традицій рос. мовознавства на Україні, культури рос. мови. Вийшли друком праці «Російська мова — мова міжнаціонального спілкування і єднання народів СРСР» (1976), «Традиції російського мовознавства на Україні» (1977), «Функціонування російської мови в близькоспорідненому мовному оточенні» (1981) та ін. Значних успіхів досягнуто в галузі лексикографії.

Видано «Українсько-російський словник» (т. 1—6, 1953—63); «Російсько-український словник» (т. 1—3, 1968, Держ. премія УРСР, 1971); «Словник мови Шевченка» (т. 1—2, 1964), «Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка» (т. 1—3, 1978—79) та ін. Найбільшою лексикографічною працею є «Словник української мови» (т. 1—11, 1970—80, Держ. премія СРСР, 1983). За творчою участю лінгвістів Комітет наук. термінології підготував і видав близько 30 галузевих термінологічних (переважно двомовних перекладних) словників, а також термінологічних словників широкого профілю (словники загальнотех., с.-г., соціально-екон. термінології). Розвиткові *лексикології* і теорії лексикографії присвячено праці: «Історія української лексикографії» П. Й. Горецького (1963), «Фразеологія української мови» Л. Г. Скрипник (1973), «Українська радянська лексикографія» Л. С. Паламарчука (1978), «Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською та білоруською» В. В. Німчука (1980), праці А. А. Москаленка та ін. Розвиваються дослідження в галузі компонентного аналізу лексичної семантики (Л. А. Лисиченко, Ж. П. Соколовська та ін.), істор. минулого й сучас. стану *фразеології* (Л. І. Коломієць, Г. М. Удовиченко та ін.).

У 1960 вийшло друком 2-е видання затвердженого 1945 «Українського правопису»; розробляються питання *орфографії*, термінологічної лексики, особових імен та географічних назв, складних слів тощо. Досліджуються теоретичні питання *культури мови* (М. М. Пилинський), художнього перекладу (М. Т. Рильський, В. В. Коптілов), видано порадники з слово- та формовживання. У 60-х рр. на Україні продовжували розвиватися балто-славістика, заснована ще в довоєнний час Л. А. Булаховським (праці А. П. Непокупного з балто-слов'янських мовних взаємин), *фінно-угрознавство* (П. М. Лизанець, О. Б. Ткаченко). Створено програму подальшої роботи в галузі лінгвістичної орієнталістики. Продовжується традиція дослідження класичних мов (А. О. Білецький). 50 — поч. 80-х рр. характеризуються розвитком *лінгвістичної географії*, істор. *діалектології*, діалектної лексикографії, експериментального дослідження діалектної *фонетики, ономастики*. Ці нові аспекти діалектологічних і ономастичних досліджень викладені в працях А. О. Білецького, Т. В. Назарової, М. В. Никончука, П. П. Чучки, В. О. Горпинича, Ю. О. Карпенка, Є. С. Отіна, М. Л. Худаша та ін. У 1984 видано 1-й том тритомного «Атласу української мови».

Нові аспекти в методику дослідження й функціонування мови вніс структурно-матем. напрям. Вивченню системи фонем укр. мови з застосуванням статистичних методів присвячена, зокрема, монографія В. С. Перебийніс «Кількісні і якісні характеристики системи фонем сучасної української літературної мови» (1970). Новим напрямом у лінгвістиці 60—70-х рр. є дослідження усного *мовлення* (Д. Х. Баранник), особливо його інтонаційних особливостей (А. Й. Багмут, Л. І. Прокопова та ін.). У 1977 опубліковано колективне дослідження «Типологія інтонації мовлення». Розгорнулося дослідження термінологічних систем (Т. І. Панько). Активізувалася робота в галузі *романістики* й *германістики* (Ю. О. Жлуктенко, Б. М. Задорожний, Г. Г. Почепцов, Н. М. Раєвська, О. О. Андрієвська та ін.). Вийшли друком «Нариси з контрастивної лінгвістики» (1979). Теор. робота в галузі мовознавства супроводиться розв'язанням питань мовної практики, створенням посібників з питань культури укр. та рос. мов.

Укр. рад. мовознавство — складова частина рад. суспільствознавства. Виходячи з учення основоположників марксизму-ленінізму про роль мови в житті суспільства, спираючись на програмні документи КПРС з нац. питання, рад. лінгвісти розробили теорію міжмовних контактів, визначили шляхи формування спільного лексичного фонду в мовах народів СРСР, постійно надають допомогу середній і вищій школі у викладанні мов. Центром досліджень у галузі мовознавства на Україні є *Мовознавства інститут* імені О. О. Потебні АН УРСР (Київ), мовознавчі проблеми розробляють також в *Суспільних наук інституті* АН УРСР (Львів), на відповідних кафедрах ун-тів та пединститутів УРСР. Виходять журн. «*Мовознавство*», періодичне видання «Культура слова», щорічники «Українське мовознавство», «Русское языкознание». Мовознавчі розвідки друкуються в журн. «*Українська мова і література в школі*» та «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (до 1984 виходив під назвою «*Русский язык и литература в школах УССР*»).

Літ.: Дослідження з мовознавства в Українській РСР за сорок років. К., 1957; Мовознавство на Україні за п'ятдесят років. К., 1967; Жовтобрюх М. А. Мовознавство на кафедрах вищих шкіл республіки (1967—1977 рр.). «Мовознавство», 1977, № 5; Розвиток мовознавства в УРСР. 1967—1977. К., 1980; Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик. (1918—1961 рр.). К., 1963.

В. М. Русанівський.

Літературознавство

Зародки наукових уявлень про л-ру, елементи літ. критики беруть початок ще з часів Київ. Русі. Перші спроби визначення і нормалізації поетичних засобів, коментування та оцінки літ. творів трапляються в *Ізборниках Святослава* (1073 і 1076), «*Повісті временних літ*», «*Слові о полку Ігоревім*». Чимало оцінок окремих творів і книг є у творах І. Вишенського, Г. Смотрицького, З. Копистенського, П. Могили та ін. На поч. 17 ст. з'явилися оригінальні трактати, що торкалися різних теоретико-літературних проблем (М. Смотрицький, І. Величковський, І. Галятовський). Першою спеціальною наук.-бібліографічною працею є «Оглавленіє книг, кто їх сложил» (1665 або 1666) невідомого київ. автора. Теоретичні погляди письменників і вчених 17—18 ст. викладалися в навч. поетиках, риториках, граматиках професорів Київ. академії Г. Конiського, Г. Сломинського, С. Ляскоронського, М. Довгалевського та ін. Найдавніша з укр. поетик — «Книга поетичного мистецтва» (1637). Популярною була праця Ф. Прокоповича «Про поетичне мистецтво» (1705). Шкільні поетики, побудовані за Арістотелем і Горацієм, за взірцями європ. класицизму 17 ст., подавали лат. мовою відомості про мистецтво поетичного слова. Хоч вони і мали догматичний характер, все ж автори порушували питання про зв'язок поезії з природою, про

зображення і вимисел, про відповідність стилю і зображуваного предмету.

Літ. думка на Україні поч. 19 ст. розвивалася у постійних зв'язках з рос. та зх.-європ. літературами. Для раннього періоду розвитку літературознавства характерною є посилена увага до нар. творчості як джерела писемної л-ри і формування літ. мови.

Видатна роль у збиранні й дослідженні фольклору належить М. О. Максимовичу, І. І. Срезневському, А. Л. Метлинському, в Галичині — В. Залеському, М. С. Шашкевичу, І. М. Вагилевичу, Я. Ф. Головацькому. М. О. Максимович поклав початок вивченню давньої укр. л-ри, першим зробив спробу дати огляд її пам'яток в «Історії давньої руської словесності» (1839), поставивши питання про початок історії укр. л-ри та про її відношення до л-ри російської. У 30—40-х рр. 19 ст. в укр. альманахах та рос. журналах з'явилися перші спеціальні статті І. І. Срезневського, О. М. Бодянського про окремі явища укр. л-ри і перші синтетичні огляди процесу її розвитку — М. Максимовича, М. І. Костомарова, Я. Головацького, І. Вагилевича. З 40-ми рр. 19 ст. пов'язується процес становлення укр. літ. критики, її розмежування з фольклористикою і естетикою. В процесі наук. диференціації, переходу від бібліографічних описів до глибшого аналізу літ. явищ формувалась історія л-ри як наука. Якісно новий етап у розвитку естетичної і літ. думки на Україні припадає на 40—60-і рр. 19 ст., коли остаточно визначилися два ідейні напрями — революц.-демократичний і ліберально-буржуазний. Представником першого був Т. Г. Шевченко, який у листах, передмовах, щоденнику, всією своєю творчістю обгрунтував потребу розвитку укр. л-ри на принципах революц.-демократичної ідейності, народності, реалізму, єднання з передовою рос. л-рою. Погляди Т. Шевченка перегукувалися з думками М. Г. Чернишевського, О. І. Герцена, М. О. Добролюбова, Д. І. Писарєва — рос. революц.-демократичних критиків, виступи яких відіграли велику роль у розвитку укр. л-ри. На протилежних позиціях стояв П. О. Куліш, який у численних критичних статтях і розвідках проповідував нац. винятковість і замкненість укр. л-ри, підміняв принципи критичного реалізму принципом «етнографічної достовірності», тенденційно оцінював творчість багатьох укр. письменників. Позиції Куліша пізніше підтримували найбільш консервативно настроєні «*народовці*» (О. М. Огоновський, О. Партицький, О. Г. Барвінський) та бурж.-націоналістичні діячі типу М. С. Грушевського, С. О. Єфремова. Галицькі «*москвофіли*» (Б. Дідицький, В. Площанський, А. Добрянський), орієнтуючись на рос. самодержавство та реакційні, шовіністичні елементи в сусп. і культур. житті царської Росії, обстоювали клерикалізм і консерватизм, заперечували право укр. народу на нац. існування і самобутній літ. розвиток. Проти обох шкідливих тенденцій — буржуазно-націоналістичної та шовіністично-нігілістичної вели принципову боротьбу Т. Шевченко, І. Я. Франко, П. А. Грабовський, Леся Українка при підтримці О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова та їхніх послідовників. Значну роль у розвитку укр. літературознавства 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. відіграли журнали «*Основа*», деякі «народовські» видання («Вечерниці», «Мета», «*Зоря*»), «*Літературно-науковий вістник*» першого періоду свого існування, а особливо революц.-демократичні журнали «*Друг*», «*Громадський друг*», «Світ», «Народ», «*Житє і слово*», ідейним керівником яких був І. Франко. Збиранню, публікації та наук. коментуванню історико-літ. матеріалу прислужилися журнали «*Киевская старина*», збірники історико-філологічного т-ва при Харків. ун-ті та видання Львівського літературного, а потім *Наукового товариства імені Шевченка*.

У 60—80-х рр. в Росії, як і в країнах Зх. Європи, активно розвивалось академічне літературознавство, яке створило ряд наук. шкіл і напрямів — культурно-історичний, порівняльно-історичний, психологічний. Певний вплив справили вони й на укр. літературознавство. Рос. і зарубіжні представники цих шкіл — О. М. Веселовський, М. І. Стороженко, О. О. Котляревський, О. М. Скабичевський, Д. М. Овсянико-Куликовський, Е. Дюран, Г. Брандес та ін. виявляли інтерес до явищ укр. л-ри і культури. Зокрема, цінними у галузі дослідження і пропаганди здобутків укр. л-ри були праця І. Г. Прижова «Малоросія в історії її літератури з XI по XVIII ст.» (1869), розділи, присвячені Україні, у книгах О. М. Пипіна і В. Д. Спасовича «Історія слов'янських літератур» (1865 і 1879) та О. Пипіна — «Історія російської етнографії, т. 3. Етнографія малоросійська» (1891). Важливу роль у розвитку літературознавства на Україні відіграв М. П. Драгоманов, який у своїх критичних працях («Література російська, великоруська, українська і галицька», «Листи на Наддніпрянську Україну») відстоював принципи реалізму, закликав до єднання укр. і рос. літератур. Багатством фактичного матеріалу, окремими цінними узагальненнями і висновками відзначалися книга М. І. Петрова («Очерки истории украинской литературы XIX столетия». К., 1884) і відзив на цю працю М. П. Дашкевича, цінні літ.-критичні виступи Івана Білика (І. Я. Рудченка), бібліографічні праці М. Ф. Комарова та І. О. Левицького. Певний інтерес становили деякі критичні виступи В. П. Горленка з питань художньої специфіки л-ри. Визначна роль у розробці науково-теоретичних проблем укр. л-ри, її генезису і художніх особливостей належала П. Г. Житецькому й О. О. Потебні.

Вищим досягненням укр. дожовтневого літературознавства були праці І. Франка, в яких він торкався явищ не тільки української, а й рос., польс. та ін. слов'ян. літератур, сучасної й давньої світової л-ри, проблем методології, історії й теорії л-ри, психології художньої творчості, текстології та ін. У з'ясуванні матеріалістичної природи мистецтва, його сусп. призначення, в обгрунтуванні важливих засад реалізму й народності л-ри І. Франко наблизився до марксистських позицій. Наук. метод дослідження укр. л-ри у контексті л-ри світової І. Франко застосував у ряді статей про Т. Шевченка, в оглядових працях з історії л-ри, зокрема в «Нарисі історії українсько-руської літератури до 1890 р.» (1910). Революційно-демократичні позиції І. Франка підтримували М. І. Павлик, О. С. Терлецький, В. М. Навроцький. Прогресивне значення у вдосконаленні прийомів філологічного аналізу текстів мали праці А. Ю. Кримського, О. С. Маковея, М. Ф. Сумцова, В. М. Доманицького, В. М. Перетца. Свої наукові й методологічні здобутки передове укр. літературознавство розвивало у боротьбі проти різноманітних реакц. сил, які активізувалися в л-рі й літ. критиці на поч. 20 ст. Апологетами декадент. просвітянства виступали бурж.-націоналістичні письменники і критики, що входили в об'єднання «*Молода муза*», групувалися навколо журналів «Світ», «*Українська хата*», «*Дзвін*» (О. Луцький, М. Сріблянський, М. Євшан, Г. Чупринка, С. Русова, В. Винниченко). Антиісторизм, войовничий націоналізм і консерватизм були характерні для книг з історії укр. л-ри М. Грушевського, С. Єфремова, Б. Лепкого. В утвердженні укр. л-ри на позиціях революц. ідейності, народності та реалізму, у викритті соціальних основ бурж.-націоналістичних концепцій і декадент. л-ри багато важили літ.-критичні виступи і вся творчість П. А. Грабовського, Лесі Українки, М. М. Коцюбинського, позначені благотворним впливом марксизму. Слідом за І. Франком Леся Українка розвивала одну з найкращих інтернаціоналістських традицій укр. літературознавства, яка полягала у кваліфікованому аналізі явищ світової л-ри. З цього погляду велике значення мають численні праці А. Ю. Кримського з історії літератур Близького й Серед. Сходу. Постійний інтерес до проблем розвитку укр. л-ри виявляли О. М. Горький, В. Г. Короленко, видатні представники марксистської літ. критики Г. В. Плеханов, А. В. Луначарський, В. В. Воровський, М. С. Ольмінський, більшовицькі видання «Искра», «Звезда», «Правда». Основоположне значення для спрямування літ. процесу мали ленінська теорія відображення, вчення про культурну спадщину, про партійність літератури, про дві культури в культурі кожної нації, статті В. І. Леніна про Л. М. Толстого.

З перемогою Великої Жовтневої соціалістич. революції почався новий етап у розвитку укр. літературознавства. Уже в 20-і рр. розгорнув діяльність Відділ історико-філологічних наук, заснований в Академії наук УРСР. При ньому 1922 створено Історико-літ. т-во з філіалами в Ленінграді, Одесі, Вінниці, Житомирі. Оволодіваючи марксистсько-ленінською методологією, літературознавці України розгортали дедалі активнішу роботу по вивченню вітчизняної і світової л-ри. Становлення укр. рад. літературознавства відбувалося в гострій боротьбі із залишками бурж.-націоналістичної ідеології, з формалістичними та вульгарно-соціологічними тенденціями. У ці роки АН УРСР здійснила видання ряду досліджень, присвячених л-рі Київської Русі, давній, новій і рад. укр. л-рі (праці Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, О. І. Білецького, В. П. Адріанової-Перетц, О. А. Назаревського, В. І. Рєзанова, О. К. Дорошкевича, С. І. Маслова, П. П. Филиповича, А. П. Шамрая).

У 1919—28 побачили світ 20 випусків «Записок Історико-філологічного відділу Української Академії наук». З'явилися підручники, хрестоматії, методичні посібники з укр. л-ри для середньої школи, а також перші посібники з поетики та стилістики: «Наука віршування» Б. Якубського (1922), «Поетика» Д. Ю. Загула (1923) та ін. Водночас проводилась науково-бібліографічна робота (Ю. О. Меженко, М. А. Плевако). У 1928 вийшла двотомна праця О. М. Лейтеса і М. Ф. Яшека «Десять років української літератури».

На Зх. Україні продовжували працювати літературознавці старшого покоління В. С. Щурат, М. С. Возняк, В. М. Гнатюк, І. С. Свєнціцький, згодом виступали В. П. Бобинський, С. Й. Тудор, які стверджували принципи пролетарської літератури.

Значна частина літературознавчих і літ.-критичних праць цього періоду (В. Д. Коряк, Б. Л. Коваленко) позначені впливами вульгарного соціологізму. В умовах напруженої ідейно-естетичної боротьби чітким дороговказом для рад. літерату-

рознавців стали ленінські положення про використання класичної спадщини в будівництві нової культури. Керуючись цими положеннями, літературна критика виступала проти вульгаризаторських і лівацьких тенденцій, характерних для теоретиків Пролеткульту, які відкидали культурну спадщину, закликали творити пролет. л-ру лабораторним шляхом. Постанови ЦК ВКП(б) «Про політику партії в галузі художньої літератури» (1925) і «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932), а також рішення 1-го Всесоюзного з'їзду радянських письменників (1934) ідейно спрямовували дослідницьку діяльність у галузі історії і теорії л-ри.

З'явилися перші праці, присвячені проблемам становлення і розвитку нового творчого методу — *соціалістичного реалізму*. Методологічні питання розроблялися в працях О. І. Білецького «К. Маркс, Ф. Енгельс і історія літератури» (1934), П. М. Попова «Маркс про літературу феодальної доби» (1938) та ін.

В 1935—40 виходив журнал *«Літературна критика»*, який висвітлював питання літ. критики, теорії й історії л-ри. На поч. 30-х рр. активізувалася діяльність Науково-дослідного ін-ту Тараса Шевченка у Харкові та його філіалу в Києві (засновані 1926—27). У центрі досліджень ін-ту були питання шевченкознавства, становлення нової укр. л-ри. У працях І. Я. Айзенштока, О. В. Багрія, Є. С. Шабліовського, Є. П. Кирилюка накреслювались шляхи справді наукового шевченкознавства. У 1935 вийшов у світ 1-й том 10-томного зібрання творів Т. Шевченка. У 1936 на базі Ін-ту Тараса Шевченка створено Ін-т укр. л-ри ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Перед ним постали завдання щодо вивчення укр. л-ри на всіх етапах її історії, дослідження світового літ. процесу.

У 1941—45 опубліковано ряд видань, присвячених вивченню класичної і сучасної укр. л-ри. М. Я. Калинович, С. І. Маслов, П. Попов видали монографію «Слов'яни в їхній боротьбі з німецьким фашизмом та його попередниками». У ці роки вийшло кілька випусків «Наукових записок Інституту мови та літератури», видавався журнал *«Українська література»*. У післявоєнні роки створено такі грунтовні узагальнюючі дослідження, як «Історія української літератури» (т. 1—2, 1954—57; 2-е видання — 1964—65); «Нарис історії української радянської літератури» (1964). На поч. 70-х рр. завершено роботу над 8-томною (у 9 книгах) «Історією української літератури», в якій висвітлено шляхи розвитку укр. л-ри від найдавніших часів до наших днів. З'явилася велика кількість праць, присвячених визначним явищам і представникам укр. дожовтневої л-ри, а також грунтовні текстологічні дослідження (праці О. І. Білецького, М. К. Гудзія, О. Є. Засенка, М. Є. Сиваченка, Н. Л. Калениченко, Н. Є. Крутикової, М. Д. Бернштейна, П. М. Федченка, С. Д. Зубкова, Б. А. Деркача, Ф. П. Погребенника, П. Й. Колесника, М. Т. Яценка).

Проблеми розвитку давньої укр. л-ри вивчали П. М. Попов, О. В. Мишанич, М. С. Грицай, В. Л. Микитась, А. М. Ніженець, Л. Є. Махновець.

Досліджуються взаємозв'язки братніх української і російської літератур (Н. Є. Крутикова, Д. В. Чалий та ін.). В галузі шевченкознавства значний наук. інтерес становлять колективна монографія «Шевченкознавство. Підсумки й проблеми» (1975), праці О. І. Білецького, М. Т. Рильського, Є. П. Кирилюка, Є. С. Шабліовського, В. С. Бородіна, Ю. О. Івакіна, В. Є. Шубравського, Є. О. Ненадкевича, І. І. Пільгука та ін., в яких глибоко досліджено життєвий і творчий шлях великого укр. поета-революціонера, художній метод, особливості стилю, світове значення його творчості. З 1952 проводяться наукові шевченківські конференції, з 1954 по 1982 видано 25 збірників матеріалів конференцій. У 1964—65 здійснено видання повного академічного зібрання творів Шевченка в шести томах. Значною подією в наук. житті республіки був вихід у світ двотомного «Шевченківського словника» (1976—77; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980).

В окрему галузь науки оформилось франкознавство (праці М. Возняка, С. Щурата, М. Д. Деркач, І. І. Басса, О. І. Дея, І. І. Дорошенка, А. А. Каспрука та ін.). Видано 12 збірників «Іван Франко. Статті й матеріали» (1948—65). Великим досягненням укр. рад. літературознавства є видання 50-томного зібрання творів Франка (на 1984 вийшло 43 томи). Зусиллями укр. текстологів здійснено академічні та науково-популярні видання класиків укр. л-ри — Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Грабовського, В. Стефаника та ін. Розпочато видання «Бібліотеки української літератури» у 80 томах.

Видано 5-томний біобібліографічний словник «Українські письменники» (1960—65), ряд ін. бібліографічних покажчиків. Укр. слов'янознавці разом з ученими Москви, Ленінграда та ін. наукових центрів країни досліджували проблеми розвитку зарубіжних слов'ян. літератур (Г. Д. Вервес, В. П. Вєдіна, О. В. Шпильова та ін.). Активно досліджуються з позицій марксистсько-ленінського світогляду найзначніші явища світової прогресивної літератури. Увага вчених тут зосереджена передусім на питаннях боротьби реалізму і модернізму, викритті реакційної ідеологічної суті модернізму, на висвітленні зростаючого впливу рад. л-ри на світовий літ. процес (Д. В. Затонський, Т. К. Якимович, К. О. Шахова, А. Х. Іллічевський, Т. Н. Денисова та ін.). Успішно розробляються питання зв'язку літератури з практикою комуністичного будівництва в Радянській країні, проблеми становлення і розвитку методу соціалістичного реалізму, партійності і народності літератури (Л. М. Новиченко, М. З. Шамота, С. А. Крижанівський, І. О. Дзеверін, Б. С. Буряк, Г. А. В'язовський, О. К. Романовський, В. Г. Дончик, М. Г. Жулинський). Поглиблено вивчаються проблеми взаємовпливу національних літератур в СРСР і роль рос. л-ри в процесі їх зближення і розквіту (В. Г. Бєляєв, А. В. Кулінич, М. І. Пригодій, Д. В. Чалий). Велика увага приділяється темі «Ленінізм і сучасна художня культура», «Керівна роль КПРС у розвитку радянської літератури». Видано кілька колективних монографій і збірників статей на ці теми. Вийшли у світ дослідження укр. літературознавців (В. Ф. Воробйова, І. О. Дзеверіна, Є. Шабліовського), у яких розкривається програмне значення ленінської спадщини в галузі естетики.

Поряд з узагальнюючими дослідженнями з історії укр. рад. л-ри і сучасного літ. процесу все більше з'являється монографічних праць про творчість визначних укр. рад. письменників — М. Т. Рильського і П. Г. Тичини (Л. М. Новиченко); М. П. Бажана (С. А. Крижанівський), Ю. І. Яновського (А. А. Тростянецький і О. К. Бабишкін); А. С. Малишка (Л. М. Коваленко, А. І. Костенко); О. П. Довженка (С. П. Плачинда); Остапа Вишні (І. М. Дузь). Літературознавці України опублікували ряд праць, присвячених питанням поетики, розвитку окремих жанрів та ін. (О. В. Чичерін, В. В. Фащенко, З. С. Голубєва, К. П. Фролова, О. В. Шпильова, Г. К. Сидоренко, Г. М. Сивокінь, Г. А. Нудьга). Видано посібники з теорії літератури — «Основи теорії літератури» (1962) П. К. Волинського і колективну працю «Теорія літератури» (1975), «Словник літературознавчих термінів» (1971) В. М. Лесина і О. С. Пулинця та ін.

Цінним внеском у рад. літературознавство є літературознавчі твори укр. рад. письменників П. Г. Тичини, М. Т. Рильського, М. П. Бажана, Ю. К. Смолича, А. С. Малишка, П. А. Загребельного, Б. І. Олійника, Д. В. Павличка, І. Ф. Драча. Розширились проблемно-тематичні, хронологічні і жанрові межі досліджень.

За роботи в галузі літературознавства стали лауреатами Ленінської премії Є. П. Кирилюк, Є. С. Шабліовський. Вони також лауреати Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. Цією ж премією відзначено наукову діяльність Л. М. Новиченка, М. З. Шамоти, В. С. Бородіна, Ю. О. Івакіна, Ф. К. Сарани. Премією АН СРСР ім. В. Г. Бєлінського і премією АН УРСР ім. І. Я. Франка відзначено праці Л. М. Новиченка. Лауреатами респ. премії в галузі літ. критики є Б. С. Буряк, М. Г. Жулинський, Й. М. Кисельов, В. О. Мельник, Л. М. Новиченко, М. М. Острик, В. В. Фащенко, М. З. Шамота, І. О. Дзеверін, С. А. Крижанівський, В. Г. Дончик, М. Ф. Слабошпицький, М. М. Ільницький, П. П. Кононенко.

Важливе значення для розвитку літературознавства на сучасному етапі мають рішення XXVI з'їзду КПРС, постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982), промова Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР К. У. Черненка на ювілейному пленумі правління Спілки письменників СРСР 25 вересня 1984 р. та ін. партійні документи.

Науково-дослідну роботу в галузі теорії та історії л-ри проводять *Літератури інститут* імені Т. Г. Шевченка АН УРСР, літературознавчі кафедри 9 ун-тів і 19 пед. ін-тів республіки, працює Наукова рада з проблеми «Закономірності розвитку світової літератури в сучасну епоху». Видається журн. *«Радянське літературознавство»*.

Літ.: Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959; Бернштейн М. Д. Українська літературна критика 50—70 років XIX ст. К., 1959; Білецький О. І. Українське літературознавство за сорок років (1917—1957). К., 1957; Критика та літературознавство (1946—1967 рр.). В кн.: Історія української літератури, т. 8. К., 1971; Федченко П. М. Літературна критика на Україні першої половини XIX ст. К., 1982.

П. М. Федченко, І. О. Дзеверін.

Фольклористика. Перші відомості про народну поетичну творчість східних слов'ян — давньоруський фольклор — належать до 11—12 ст.

Багато переказів, легенд, прислів'їв, нар. прикмет увібрали *літописи;* художня образність нар. поезії відобразилась у *«Слові о полку Ігоревім»*. У церк. проповідях, *повчаннях* та *житіях* згадуються нар. обряди й свята Коляди, русалій

і Купала з відповідними іграми, *купальські пісні* тощо. На основі давньоруського розвинувся рос., укр. та білорус. фольклор. Явища й факти укр. фольклору фіксуються писемними джерелами починаючи з 16 ст. У польс. хроніці С. Сарницького згадується елегійна пісня (дума) про смерть братів Струсів; написана перед 1571 чес. граматика Я. Благослава наводить як зразок укр. мови пісню «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?», згадки про пісні й танці є в творах письменників — українських (І. Вишенського

М. Т. Рильський серед кобзарів та лірників.

та ін.) і польських [М. Рея, Я. Ласицького, С. Ф. Кльоновича (поема «Роксоланія», 1584)]. У 17—18 ст. фольклорний матеріал широко використовувався в творах полемічного, драматичного й проповідницького характеру. У 1625 в польс. виданні надруковано пісню про козака й Кулину. В давніх рукописних *пісенниках* і збірках фіксується чимало укр. нар. пісень, у т. ч. думи «Козак Голота» і «Смерть Корецького» (у зб. Кондратського, кінець 17 ст.), істор. пісні про взяття Варни козаками 1605, про Сагайдачного, Саву Чалого та ін. Відомості про укр. весільний обряд подали П. Могила в «Ліфосі» (1644), Г. Л. Боплан в «Описі України» (1650). Климентій Зіновіїв син 1700—09 упорядкував першу збірку укр. приказок та прислів'їв (бл. 2 тис. зразків). Укр. нар. пісні з'явились у надрукованих у Росії пісенниках кін. 18 ст. (М. Чулкова, 1770—74; М. Новикова, 1780—81; В. Трутовського, 1776—95; І. Прача — Львова, 1790; та ін.). Вплив фольклору виразно виявляється в л-рі 2-ї пол. 18 ст. (у піснях Г. Сковороди, гумористично-сатиричній та ліричній поезії). Фольклор відіграв важливу роль у становленні нової укр. л-ри. Зародження укр. фольклористики як науки відбувалося на поч. 19 ст. під впливом визвольних рухів на слов'ян. землях. Ідеї слов'ян. відродження та єднання, сусп. погляди декабристів стимулювали розгортання фольклористичної роботи в 1-й пол. 19 ст. Вийшли перші фольклорні збірки: М. А. Цертелєва «Опыт собрания старинных малороссийских песней» (1819), М. О. Максимовича «Малороссийские песни» (1827) та «Украинские народные песни» (1834), І. І. Срезневського «*Запорожская старина*» (1833—38), П. Я. Лукашевича «Малороссийские и червонорусские народные думы и песни» (1836); у Галичині (лат. шрифтом): Вацлава з Олеська (В. М. Залеського) «Пісні польські й руські галицького люду» (1833), Й. І. Лозинського «Руське весілля» (1835), Ж. І. Паулі «Пісні українського народу в Галичині» (т. 1—2, 1839—40). Зразки укр. народнопоетичної творчості надруковано в граматиках (О. П. Павловського, 1818; М. М. Лучкая, 1830), журналах та альманахах. Фольклорно-літ. альманах «*Русалка Днѣстровая*» (1837), орієнтуючись на фольклор і живу нар. мову, започаткував нову укр. л-ру в Галичині. Нагромаджений збирачами матеріал став основою фольклорно-етнографічних досліджень (праці З. Доленги-Ходаковського, М. О. Максимовича, Д. І. Зубрицького, М. С. Шашкевича, І. М. Вагилевича, О. М. Бодянського, М. І. Костомарова). Піднесення антикріпосницького селянського руху в Росії в 40—50-і рр. 19 ст. посилило інтерес прогресивної інтелігенції до трудового народу та його творчості. На Україні активно займалися фольклорно-збирацькою роботою члени Кирило-Мефодіївського товариства (Т. Г. Шевченко, М. І. Костомаров, В. М. Білозерський, О. В. Маркович, П. О. Куліш та ін.). У цей час виділяються дві протилежні ідейні тенденції в фольклористиці: революційно-демократична (Т. Г. Шевченко, Марко Вовчок) та ліберально-буржуазна (П. О. Куліш, М. В. Закревський та ін.), між якими точилася ідейна боротьба.

У 2-й пол. 19 ст. продовжувалось активне записування і видання укр. фольклору, вийшли зб. «Народні південноруські пісні» А. Л. Метлинського (1854), «*Записки о Южной Руси*» П. О. Куліша (т. 1—2, 1856—57), «Зібрання малоросійських народних пісень» (ч. 1—2, 1861) А. В. Єдлічки, збірки прислів'їв і приказок М. Номиса (1864), «Чумацькі народні пісні» (1874) та «Народні південноросійські казки» (в. 1—2, 1868—70) І. Я. Рудченка, «Історичні пісні малоруського народу» В. Б. Антоновича та М. П. Драгоманова (ч. 1—2, 1874—75), «Збірник українських пісень» М. В. Лисенка (в. 1—7, 1868—1911), «Малоруські народні перекази та оповідання» М. П. Драгоманова (1876), «Народні пісні Галицької і Угорської Русі» Я. Ф. Головацького (ч. 1—4, 1878), «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» П. П. Чубинського (т. 1—7, 1872—79), «Казки, прислів'я та інше...» (1890) І. І. Манжури тощо. Укр. фольклор друкували журнали «*Основа*», «*Світ*», «*Киевская старина*» та ін. Організаційним центром збирацько-видавничої роботи в 70-і рр. став Південно-Західний відділ Рос. геогр. т-ва в Києві (1873—76). Багаті записи фольклору на сх.-укр. землях зробили А. І. Димінський, С. В. Руданський, Я. П. Новицький, І. П. Новицький, П. Я. Рудченко (Панас Мирний), І. Я. Рудченко та ін. Закарпатські, буковинські та галицькі пісні збирали й видавали Ю. А. Федькович, С. І. Воробкевич, Г. І. Купчанко та ін.

Головним досягненням дожовтневої української фольклористики стали наук.-теоретичні праці О. О. Потебні, І. Я. Франка, М. В. Лисенка, М. П. Драгоманова, М. Ф. Сумцова, П. Г. Житецького та інших. Проте деякі з них некритично сприйняли теорії бурж. шкіл в фольклористиці — міграційної школи (М. П. Драгоманов, частково М. Ф. Сумцов) та історичної (П. Г. Житецький). Представники революційно-демократичної фольклористики гостро виступали проти ідеалістичних теорій і формалістичних методів бурж. шкіл, проти ліберально-бурж. тлумачення нар. творчості.

Розвиток марксизму в Росії і марксистської науки про мистецтво в кін. 19 — на поч. 20 ст. сприяв піднесенню наук.-теор. рівня укр. фольклористики. Передові дослідники нар. творчості І. Я. Франко, В. М. Гнатюк, Ф. М. Колесса, Леся Українка, М. М. Коцюбинський, К. В. Квітка та ін. високо оцінювали творчий внесок трудящих у матеріальну й духовну культуру, рішуче заперечували теорію аристократичного походження фольклору, розкривали глибокий соціальний зміст нар. творчості. Почалося збирання, видання і дослідження робітничого фольклору (М. К. Васильєв «До питання про нові мотиви в малоруській народній поезії», 1897, та ін.). З'явилися нові публікації фольклорних текстів: «Етнографічні матеріали...» (в. 1—3, 1895—99) Б. Д. Грінченка, «Збірник матеріалів з малоруського фольклору» (1902) О. Н. Малинки, «Українські пісні» (1900) А. М. Конощенка, «Українські народні пісні» (1906) Д. І. Яворницького, та ін. Орг. фольклористичним центром на зх.-укр. землях стала Етногр. комісія *Наукового товариства імені Шевченка* у Львові, яку очолював І. Я. Франко. Разом з В. М. Гнатюком вони заснували фольклорні органи «Етнографічний збірник» та «Матеріали до української етнології» (всього вийшло понад 60 томів). Багато фольклорних матеріалів друкувалося в 90-і рр. у періодичних виданнях [«*Житє і слово*», «Сборник Харьковского историко-филологического общества», «Этнографическое обозрение», «Живая старина», «Lud» («Народ») та ін.].

Широкого розмаху набула укр. муз. фольклористика (М. В. Лисенко, П. П. Сокальський, Ф. М. Колесса, К. В. Квітка, О. І. Роздольський, С. П. Людкевич). З'явилися праці про окремі жанри укр. фольклору («Студії над українськими народними піснями» І. Я. Франка, 1913; розвідки Ф. М. Колесси та ін.), бібліографічні покажчики, огляди («Бібліографія українського фольклору» Б. Д. Грінченка), історіографічні нариси і курси. Дожовтнева укр. фольклористика розвивалася в умовах тяжкого соціального й нац. гніту та цензурних переслідувань. Фольклористична робота велася безсистемно, в основі її лежала переважно ініціатива окремих груп і осіб.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції почався новий період у розвитку фольклористики. Було створено спец. осередки фольклористичної роботи. У 20-х рр. її вели *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича*, Етногр. т-во, Кабінет муз. етнографії; при АН УРСР — Етногр. комісія (див. *Етнографічні установи*), Комісія істор. пісенності і Культурно-істор. комісія. Виходили спец. органи — «Краєзнавство», «*Побут*», «Записки Етнографічного товариства», «*Етнографічний вісник*» і «Бюлетень Етнографічної комісії». В 1936 було створено Ін-т укр. фольклору АН УРСР, на основі якого 1944 організовано Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії. У 1939, після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі, на базі Етногр. комісії Наук. товариства ім. Шевченка у Львові було організовано відділ Ін-ту укр. фольклору (на чолі з Ф. М. Колессою). З 1937 виходив журнал «*Український фольклор*» (1939—41 — «*Народна творчість*»). Укр. рад. фольклористика базується на марксистсько-ленінській методологічній основі. Вона вивчає закономірності живого фольклорного процесу в зв'язку із заг. розвитком національної за формою і соціалістичної за змістом культури, взаємовплив л-ри й фольклору, досліджує під соціально-політ. і естетично-виховним кутом зору традиційну нар. творчість, міжнац. фольклорні зв'язки. Значний внесок у розробку проблем укр. рад. фольклористики в довоєнний час зробили А. М. Лобода, К. В. Квітка, А. Ю. Кримський, Ф. М. Колесса, Ю. М. Соколов, М. О. Грінченко, Д. І. Яворницький, М. Т. Рильський, Д. М. Ревуцький, П. М. Попов, Р. М. Волков та ін. Після Великої Вітчизн.

війни створено колективну працю «Українська народна поетична творчість» (т. 1—2, 1958), підручник, хрестоматію для вузів і посібник критичних матеріалів з укр. фольклору. Здійснюється видання фундаментальної серії «Українська народна творчість» (у 35 тт., вийшло 20), публікація унікальних рукописних збірок (видано записи З. Доленги-Ходаковського, О. М. і Ф. М. Бодянських, Марка Вовчка та О. В. Марковича, С. В. Тобілевич, Н. А. Присяжнюк) та серії «Народні пісні в записах письменників». Велика увага приділяється висвітленню фольклорного процесу рад. доби (М. Т. Рильський, І. П. Березовський, В. Г. Бойко, В. Г. Хоменко та ін.), вивченню класичної фольклорної спадщини та історії фольклористики (П. М. Попов, О. І. Дей, М. Т. Яценко, Г. К. Сидоренко та ін.). Досліджуються взаємозв'язки л-ри та фольклору, окремі жанри нар. творчості та їх восії (праці М. С. Грицая, О. В. Мишанича, Б. П. Кирдана, Ф. І. Лаврова, А. Ф. Омельченка та ін.). Розширилася розробка проблем муз. фольклору та нар. хореографії (М. М. Гордійчук, А. І. Гуменюк, О. А. Правдюк, С. Й. Грица та ін.). У післявоєнний період на Україні зріс інтерес до питань міжслов'ян. фольклорних та фольклористичних взаємин (М. М. Плісецький, Г. С. Сухобрус, Р. Ф. Кирчів та ін.). Укр. рад. фольклористи вивчають фольклорний процес в контексті сучас. художньої культури, особливості розвитку й творчого засвоєння фольклору різними видами мистецтва, досліджують взаємообмін між народною і професійною музично-словесною творчістю, фольклорні взаємини між народами СРСР та між слов'ян. народами, пропагують найкращі надбання традиційної і сучас. нар. творчості. Центром досліджень у галузі фольклористики на Україні є *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інститут* імені М. Т. Рильського АН УРСР. Проблеми фольклористики розробляють також кафедри літератури ун-тів та пединститутів УРСР. Виходять журнал «*Народна творчість та етнографія*», періодичне видання «Слов'янське літературознавство і фольклористика». Див. також у цьому томі підрозділи Музикознавство, Народна творчість.

Літ.: Франко І. Вибрані статті про народну творчість. К., 1955; Пыпин А. Н. История русской этнографии, т. 3. Этнография малорусская. СПБ, 1891; Потебня А. А. Объяснения малорусских и сродных народных песен, т. 1—2. Варшава, 1883—87; Драгоманов М. Розвідки про українську народну словесність і письменство, т. 1—4. Львів, 1899—1906; Сумцов М. Дiячі українського фольклору. Х., 1910; Українська народна поетична творчість, т. 1—2. К., 1958; Рильський М. Т. Твори, т. 9. К., 1962; Березовський І. П. Українська радянська фольклористика. К., 1968; Кирдан Б. П. Собиратели народной поэзии. М., 1974; Дей О. І. Сторінки з історії української фольклористики. К., 1975; Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. К., 1978.

О. *І. Дей.*

Археологія

Територія УРСР дуже багата на археологічні пам'ятки різних істор. епох. Одними з перших археол. досліджень на тер. України вважають розкопки *Десятинної церкви* в Києві в 30-х рр. 17 ст. з ініціативи митрополита П. Могили. Спец. археол. дослідження почалися з кін. 18 ст. Згодом їх провадили наук. *археологічні товариства* (*Одеське товариство історії і старожитностей, Наукове товариство імені Шевченка* у Львові), гуманітарні факультети Київ., Харків., Новоросійського в Одесі ун-тів, істор.-археол. музеї Одеси, Керчі, Херсона, Катеринослава, Києва, Львова, губернські вчені архівні комісії (Катеринославська, Таврійська, Чернігівська та ін.). Археол. дослідження на тер. України провадили також Рос. археол. т-во й Археол. комісія в Петербурзі, Моск. археол. т-во. З 15 заг.-рос. археологічних з'їздів 6 було проведено на Україні. В 19 — на поч. 20 ст. на тер. України археол. дослідження провадили Ф. К. Вовк, В. В. Хвойка, В. О. Городцов, І. Є. Забєлін, Д. Я. Самоквасов, Д. І. Яворницький, Б. В. Фармаковський, О. А. Спицин, М. І. Веселовський, М. Ф. Біляшівський та ін. Почалося дослідження пам'яток епохи *палеоліту, трипільської культури*, курганів епохи міді-бронзи. В результаті розкопок курганів на Лівобережній Україні В. О. Городцов виділив ряд археол. культур (*ямну культуру, катакомбну культуру, зрубну культуру*), розробив першу періодизацію епохи міді-бронзи. Почалися розкопки античних міст Пн. Причорномор'я, зокрема міст *Боспорської держави, Херсонеса, Ольвії, Тіри*, а також поселення на о. *Березань*. Досліджувалися городища раннього *залізного віку*, скіфські т. з. «царські» кургани — *Чортомлик, Солоха* та ін., слов'янські та давньорус. пам'ятки (*Чорна могила* в Чернігові). Результати археол. досліджень на Україні публікувалися в «Археологической летописи Южной России», «Записках Одесского общества истории и древностей», «Известиях Таврической учёной архивной комиссии», в «Трудах» археол. з'їздів та ін. виданнях. Проте в дореволюц. Росії, в т. ч. і на Україні, ідеалістична спрямованість археології того часу, її класова обмеженість, речознавство і описовість не дали змоги їй піднестися до рівня об'єктивних істор. узагальнень.

По-справжньому археологія як наука почала розвиватися тільки після Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1919 В. І. Ленін підписав декрет про створення першої рад. н.-д. археол. установи — Російської (пізніше Державної) академії історії матеріальної культури, реорганізованої 1937 на Ін-т історії матеріальної культури АН СРСР (з 1960 — Ін-т археології АН СРСР). У складі Академії наук УРСР існували Комісія АН УРСР по складанню археол. карти України (1919—21), Археол. комісія (1921—23), Археол. к-т (1923—24), *Всеукраїнський археологічний комітет* (1924—34). Останній провадив обстеження та дослідження археол. пам'яток різних епох, особливо в районі буд-ва Дніпрогесу ім. В. І. Леніна, гідроелектростанції на Пд. Бузі, з-ду «Азовсталь» та ін. Одночасно з 1921 археол. дослідження здійснював Кабінет антропології та етнології АН УРСР, який вивчав пам'ятки палеолітичної та ранньонеолітичної епох. У 1934 було створено Ін-т історії матеріальної культури (ІІМК) АН УРСР, який 1938 було реорганізовано на Ін-т археології. Становлення рад. археології проходило в непримиренній ідеологічній боротьбі проти реакційних бурж. і бурж.-націоналістичних теорій. Рад. вчені, озброєні марксистсько-ленінською матеріалістичною методологією, виробили нові методи досліджень, визначили роль археології у вивченні історії суспільства. Гол. н.-д. археол. установою в УРСР є *Археології інститут* АН УРСР. Він здійснює та координує археол. дослідження на тер. республіки, що їх провадять також відділ археології Ін-ту сусп. наук (Львів), археол. музей (Київ) та *Одеський археологічний музей* (всі — АН УРСР), ун-ти, пед. ін-ти, краєзнавчі музеї.

Рад. археологи, в т. ч. українські, розробляють теоретич. й методологіч. проблеми археол. науки, проблеми первісного заселення людиною Сх. Європи, періодизації старод. суспільства, абсолютної і відносної хронології, економіки, етнічного розвитку населення від найдавніших часів до епохи *Київської Русі* включно. Вивчено великий матеріал для характеристики часу та шляхів заселення людиною сучас. території УРСР, всебічного висвітлення конкретної історії населення палеолітичної епохи. Результати досліджень опубліковано в працях П. П. Єфименка, І. Г. Підоплічка, С. М. Бібикова, О. П. Черниша, І. Г. Шовкопляса та ін. Значних результатів досягнуто у вивченні епохи мезоліту (Ю. Г. Колосов, В. Н. Станко та ін.). Сучас. уявлення про епоху неоліту на тер. України склалися завдяки дослідженням у рад. час, що дало змогу виділити окремі культури та культурно-істор. області, простежити процес переходу неолітичного населення від привласнюючих (мисливства, рибальства, збиральництва) до виробляючих форм господарства, тобто скотарства та землеробства (М. Я. Рудинський, А. В. Добровольський, М. О. Макаренко, В. М. Даниленко, Д. Я. Телегін та ін.).

Вивченню археол. пам'яток на тер. України сприяла організація охоронних досліджень у зонах новобудов. Вивчалися пам'ятки *мідного віку* (енеоліту). Поряд з широкими дослідженнями трипільської культури вивчалися пам'ятки *середньостогівської культури* і *кемі-обинської культури, гумельницької культури, лійчастого посуду культури* та ін. (М. Ф. Болтенко, Ю. М. Захарук, О. Ф. Лагодовська, В. Г. Збенович та ін.). Велику увагу археологи приділяють дослідженню пам'яток *бронзового віку*. Визначено межі розселення окремих племен, які жили в той час на тер. України, розроблено хронологію і періодизацію, дано характеристику матеріальної культури, осн. форм г-ва та ідеології цих племен (О. І. Тереножкін, С. С. Березанська, І. К. Свєшников, І. І. Артеменко, М. М. Бондар, О. М. Лесков та ін.). Питанням, пов'язаним з походженням, етногеографією, побутом і культурою *кіммерійців, скіфів*, присвячено праці В. А. Іллінської, Б. А. Шрамка, Є. В. Черненка та ін.

За роки Рад. влади значно збільшилися масштаби досліджень пам'яток *античних держав Північного Причорномор'я*. Поряд з великими містами досліджуються малі населені пункти та сільс. округи, що дало змогу відтворити економіку і культуру античних міст-держав, а також простежити взаємовпливи грец. культури і культури місц. населення (Л. М. Славін, К. Е. Гриневич, Е. І. Соломоник, С. Д. Крижицький, П. Й. Каришковський та ін.).

Особлива увага приділяється вивченню проблем походження та ранньої історії сх. слов'ян. Найбільшим досягненням рад. археол. науки є вивчення слов'ян. пам'яток серед. 1-го тис. н. е.— тієї основи, на якій склалася культура Давньої Русі (В. П. Петров, М. Ю. Смішко, В. Д. Баран, А. Т. Сміленко та ін.). Багато уваги рад. археологи приділяють вивченню історії та культури Київської Русі. Вони дослідили численні давньорус. міста (Київ, Чернігів, Переяслав, Вишгород, Любеч, Ізяслав, Галич, Путивль та ін.), городища, селища і могильники. Розробляють питання соціально-екон. передумов виникнення давньоруських д-ви, міст,

іхньої соціально-екон. структури, формування давньорус. народності, її економіки, соціального складу та культури (В. Й. Довженок, Т. М. Мовчанівський, П. П. Толочко, С. О. Висоцький та ін.). Значно зріс інтерес до найважливіших питань методології та методики археол. досліджень. Укр. рад. археологи працюють над розв'язанням таких питань, як роль геогр. середовища в історії людства, формування істор. спільностей та ін. (В. Ф. Генінг, Ю. М. Захарук, С. В. Смирнов та ін.). Питанням історії археол. досліджень на тер. Української РСР та розвитку археол. науки в республіці присвячені праці І. Г. Шовкопляса. Археологи УРСР провадять розкопки на тер. республіки в співдружності з ученими Ін-ту археології АН СРСР, Ермітажу, Історичного музею в Москві та ін. установ. Значний внесок в дослідження стародавньої історії Української РСР від часів палеоліту до середньовіччя зробили Г. А. Бонч-Осмоловський, П. Й. Борисковський, О. М. Бадер, Д. О. Крайнов, О. О. Формозов, Т. С. Пассек, Б. М. Граков, М. І. Артамонов, В. Д. Блаватський, В. Ф. Гайдукевич, Т. М. Кніпович, І. Т. Кругликова, П. М. Третьяков, Б. О. Рибаков, М. К. Каргер, І. П. Русанова, В. В. Кропоткін, Е. О. Симонович. В практику археол. досліджень широко впроваджується комплексне вивчення пам'яток із застосуванням методів природничих наук — геології, математики, фізики, хімії та ін. Розробляється система обробки масових археол. матеріалів за допомогою ЕОМ. Результати археол. досліджень на тер. УРСР опубліковано в численних монографіях, збірниках і колективних працях, серед яких — «Нариси стародавньої історії Української РСР» (1957), 3-томна «Археологія Української РСР» (1971—75; Держ. премія УРСР, 1977), 1-а книга 1-го тому 8-томної «Історії Української РСР» (1977; Держ. премія УРСР, 1980), 1-й том 10-томної «Истории Украинской ССР» (1981), 1-й том 3-томної «Історії Києва» (1982). Археологи республіки беруть участь у підготовці до друку 20-томної «Археологии СССР» та окремих випусків «Свода археологических источников СССР».

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Археологія Української РСР, т. 1—3. К., 1971—75; Шовкопляс І. Г., Дмитренко Н. Г. Радянська література з археології України. 1967—1975 рр. Покажчик літератури. К., 1978. *І. І. Артеменко.*

Етнографія

Певні етнографічні знання існували ще в Київській Русі. Зокрема в «*Повісті временних літ*» племена і народи класифіковано за мовними і культур.-побутовими ознаками, тер. локалізацією, висунуто питання про походження різних народів. Етногр. знання Київської Русі стали спільною базою, на якій розвивалася рос., укр. та білорус. етнографія. В 15—18 ст. культура й побут укр. народу висвітлювалися в місц. літописах (Короткому Київському, Густинському, т. з. Львівському, Острозькому), творах укр. письменників (І. Вишенського, Климентія Зіновієва) та істор. працях («Хроніці» Ф. Сафоновича, «*Синопсисі*», «*Літописі Самовидця*», літописах С. Величка, Г. Грабянки), а також у творах іноземців (Б. де Віженера, Е. Лясоти, Г. Боплана, Павла Халебського, П. Шевальє). Вже на початкових етапах розвитку етнографії виявилися дві протилежні тенденції — антифеодальна і феод.-кріпосницька.

З кін. 18 ст. до серед. 19 ст. відбувалося становлення етнографії як окремої наук. дисципліни в Росії і на Україні. Зростав інтерес до вивчення етногр. особливостей укр. народу. В 1777 в Петербурзі надруковано першу працю з укр. етнографії — «Опис весільних українських простонародних обрядів...» Г. Калиновського. В 1798 в Москві видано книгу Я. М. Марковича «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва». А. І. Чепа підготував статтю про нар. марновірства. М. І. Антоновський написав узагальнюючий нарис про українців до праці І. І. Георгі «Опис усіх народів, які проживають у Російській державі...» (1799). Ф. Туманський на Чернігівщині 1779 розробив програму для опису України. Етногр. матеріали містилися в топографічних описах України, зокрема О. Ф. Шафонського, працях О. І. Рігельмана, В. Г. Рубана та ін. Значний вплив на розвиток укр. етнографії мала творчість просвітителів-демократів, особливо Г. С. Сковороди. Велику роль у розвитку етнографії на Україні відіграло Рос. геогр. товариство (РГТ, засн. 1845), в складі якого був відділ етнографії. РГТ видавало «Етнографічні збірники» (1853—64). В 1851 під впливом діяльності РГТ при Київ. ун-ті створено Комісію для опису губерній Київ. учб. округу, в складі якої 1854 відкрито відділ етнографії (див. *Етнографічні установи*). Значне місце посідала етнографія в працях М. О. Максимовича, М. А. Маркевича, Д. П. Журавського, зх.-укр. учених І. М. Вагилевича, Я. Ф. Головацького та ін. З 40-х рр. 19 ст. в укр. етнографії виникли нові напрями — революц.-демократичний (Т. Г. Шевченко та ін.) і ліберально-буржуазний, переважно бурж.-націоналістичний (П. О. Куліш та ін.). В серед. 19 ст. етнографія оформилася як самостійна галузь науки. Центрами розвитку укр. етнографії були Київський, Харківський, Львівський, Новоросійський в Одесі ун-ти. Розвиток передової етнографічної думки на Україні в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. пов'язаний гол. чин. з іменами революціонерів-демократів І. Я. Франка, Лесі Українки, С. А. Подолинського, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, В. М. Гнатюка та ін. Цінний фактичний матеріал зібрали ліберально-бурж. вчені П. П. Чубинський, М. Ф. Сумцов, Ф. К. Вовк, В. О. Шухевич, П. С. Єфименко, М. Ф. Біляшівський та ін. Значний внесок в укр. етнографію зробили рос. вчені, зокрема О. М. Пипін, польські — О. Кольберг, К. Мошинський, чех Ф. Ржегорж та ін. Багато етнографічних матеріалів надруковано було в журн. «*Киевская старина*» (1882). Відомості про умови життя, побут і культуру трудящих містилися в тодішній пролет. пресі, працях В. І. Леніна, особливо в праці «*Розвиток капіталізму в Росії*».

Після перемоги Великого Жовтня в історії укр. етнографії почався якісно новий період. Вперше було створено держ. етногр. установи, в т. ч. академічні, почалося видання спец. журналів, теоретичною базою етнографії став марксизм-ленінізм. У 1921 в Києві засновано Етногр. комісію АН УРСР. Вона видавала «*Етнографічний вісник*» (кн. 1—10, 1925—32) і «Бюлетень». Того самого року було відкрито Музей (пізніше — Кабінет) антропології та етнології, що видавав «Матеріали до етнології» (т. 1—3, 1929—31) і «Бюлетень» (в. 1, 1925). В 1922 в системі АН УРСР було створено Комісію краєзнавства з секцією етнографії. При н.-д. кафедрі історії України АН УРСР 1925 було створено Кабінет примітивної культури та її пережитків у побуті і фольклорі України, який видавав журн. «Первісне громадянство...» (1926—29). В 1925 на Україні було організовано Етногр. т-во, яке пізніше об'єднало місц. етногр. гуртки і 1928 перетворилося на *Всеукраїнське етнографічне товариство*. Воно видало книгу «Записок Етнографічного товариства» (1925), «Бюлетень» (1927—28) і 7 номерів журн. «*Побут*» (1928—30). В системі АН УРСР була також Комісія для вивчення звичаєвого права на Україні. Поряд з Києвом у ряді ін. міст України було створено етногр. гуртки, наук. т-ва, кафедри при вузах. Рад. етнографи розгорнули дослідження матеріальної і духовної культури й побуту, громад. і сімейного життя укр. народу, включилися в роботу по вивченню етнічного складу населення УРСР.

Становлення укр. рад. етнографії у 20 — на поч. 30-х рр. відбувалося в запеклій боротьбі проти бурж.-націоналістичних концепцій «єдиного потоку», «безклассовості» укр. нації тощо.

В 1933 академічні етногр. установи Києва було об'єднано в Спілку інституцій матеріальної культури (СІМК), на базі якої 1934 було засновано Ін-т історії матеріальної культури АН УРСР. В Ін-ті історії укр. культури в Харкові працював відділ етнографії. Етногр. роботу проводив також створений 1936 Ін-т українського фольклору (з 1939 працював його Львівський філіал).

У післявоєнний час етногр. центрами на Україні стали відділ етнографії *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР (ІМФЕ) в Києві та відділ етнографії *Українського музею етнографії та художнього промислу* (Львів). Досліджуючи традиційно-побутову культуру укр. народу в її своєрідності й взаємозв'язках з культурою ін. народів, насамперед російського й білоруського, етнографи зосередили увагу на соціалістичних перетвореннях у культурі й побуті робітн. класу і колг. селянства, розробці проблем етногенезу укр. народу, історії етнографії, на вивченні нар. обрядовості тощо. В 1947—58 видавалися «Наукові записки» ІМФЕ АН УРСР (т. 1—3, 1947—54; т. 4 — «Українська етнографія», 1958); 1954—63 — збірники Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР (в. 1—8, спочатку під назвою «Матеріали з етнографії та художнього промислу», потім — «Матеріали з етнографії й мистецтвознавства»). З 1957 видається журн. «*Народна творчість та етнографія*».

В 60—70-х рр. з'явилися нові етногр. заклади — *Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту, Народної архітектури та побуту музей УРСР* (у Києві), Музей народної архітектури і побуту (у Львові), *Закарпатський музей народної архітектури та побуту* (в Ужгороді). Етногр. робота проводиться також в історико-краєзнавчих і нар. музеях. Великого розмаху набули експедиційні дослідження. Поглибилися координація наук. досліджень, зв'язки з етнографами РРФСР, БРСР та ін. республік, а також країн соціалістичної співдружності. Етнографи УРСР стали постійними учасниками Міжнар. антропологічно-етногр. конгресів та ін. форумів. Значне місце в дослідженнях посідають проблеми традицій у культурі, рад. способу життя, сучас. етнокультур. процесів, закономірностей становлення і дальшого розвитку культури нової істор. спільності — *радянського народу*, нових рад. свят і обрядів, етногр. музеєзнавства. Поряд з осн. методом — безпосереднім спостереженням — використовуються кількісний та картографічний методи.

У післявоєнний час видано ряд праць, присвячених матеріальній культурі й

побутові українського народу (К. І. Матейко, Г. Ю. Стельмах, А. Я. Порицький), соціалістичним перетворенням у культурі й побуті робітничого класу і колгоспного селянства УРСР (О. С. Куницький, М. П. Приходько, В. Т. Зінич, А. В. Орлов, Г. П. Науменко), етногенезу (К. Г. Гуслистий), міжетнічним етнокультурним процесам (В. І. Наулко), громадському й сімейному побуту (Ю. Г. Гошко, О. Ф. Кувеньова, О. М. Кравець, А. П. Пономарьов), обрядовості (В. Ю. Келембетова, Л. С. Худаш, В. К. Борисенко, О. В. Курочкін), історії укр. етнографії (В. Ф. Горленко, В. А. Маланчук). Написано узагальнюючий нарис про українців, вміщений у 1-му томі праці «Народи Європейської частини СРСР» (М., 1964) та ряд ін. праць.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Горленко В. Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських етнографічних зв'язків. К., 1964; Горленко В. Ф. Українська радянська етнографія в десятій п'ятирічці (Основні напрямки розвитку). «Народна творчість та етнографія», 1977, № 3; Маланчук В. А. Розвиток етнографічної думки в Галичині кінця XIX — початку XX ст. К., 1977; Кирчів Р. Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини. К., 1978; Бромлей Ю. В. Современные проблемы этнографии (Очерки теории и истории). М., 1981; Горленко В. Ф. Киев — центр этнографической науки на Украине. «Советская этнография», 1982, № 6.

В. Ф. Горленко.

Мистецтвознавство

Мистецтвознавчі науки охоплюють галузь суспільних наук, що вивчають художню культуру народу в різних її видах і проявах, теорію та історію мистецтва, його жанрову специфіку, еволюцію образних, композиційних і пластичних засобів, роль у громад. житті суспільства, досліджують проблеми співвідношення змісту й форми художніх творів, взаємозв'язки і процеси взаємозбагачення різних видів мистецтва. Мистецтвознавчі науки включають у себе, зокрема, літературознавство, музикознавство, театрознавство, кінознавство, а також мистецтвознавство у вузькому і найбільш поширеному значенні, тобто теорію і історію пластичних мистецтв (архітектура, образотворче мистецтво — живопис, скульптура, графіка, плакат; народна творчість і декоративне мистецтво, сценографія тощо); художню критику, яка аналізує явища сучасного мистецького життя, нові твори митців, співвідносить їх з життєвою дійсністю, громадськими ідеалами часу.

Образотворче мистецтво і архітектура. Виділення мистецтвознавства в науку, що системно досліджує образотворче і декоративне мистецтво та архітектуру, відбулося на Україні в 19 ст.

До того часу згадки про мистецькі й архітектурні пам'ятки, їхні описи, певні рекомендації щодо майстерності тощо містили літописи, пізніше — філософські, релігійні, історичні, географічні праці й трактати. У пам'ятках писемності часів Київської Русі («Києво-Печерський патерик», літописи) згадуються окремі твори малярства, мініатюри, архітектури, різьблення.

В паломницькій, історичній, проповідницькій літературі 14—15 ст. також йдеться про мистецькі твори. З 2-ї половини 16 ст. письменники-полеміст (В. Суразький, І. Вишенський, М. Смотрицький) відзначають певні здобутки українських митців у галузі живопису, гравюри, різьблення і мініатюри.

У 17—18 ст. автори ряду творів відзначали своєрідність укр. іконопису. Так, зокрема, у своїх багатотомних спогадах «Странствования...» В. Григорович-Барський писав про високий рівень профес. майстерності укр. митців. Думки про мистецтво містять філософські твори Г. Сковороди «Наркісс...», «Разговор, называемый алфавит, или Буквар мира». Багато спостережень і думок про природу мистецтва занотовано в щоденнику, відбито в повістях і листах Т. Шевченка, в яких великий художник відстоював засади реалістичного мистецтва, стверджував принципи високої ідейності творчості, правдивого зображення життя; у літературно-критичних статтях та листах І. Франка, Лесі Українки, М. Коцюбинського, які виступали проти консерватизму і ідеалістичних напрямів у мистецтві. З художньо-критичними статтями активно виступали К. Трутовський, Л. Жемчужников, М. Пимоненко, С. Васильківський, М. Мурашко, О. Сластіон, І. Труш, які послідовно обстоювали засади демократичного реалізму, принципи народності, ідеї нац. самобутності укр. мистецтва, відзначаючи при цьому прогресивну роль творчості видатних рос. митців, їхній позитивний вплив на розвиток укр. мистецтва. Важливе значення для формування укр. мистецтвознавства 19 ст. мала прогресивна рос. художня критика (В. Бєлінський, М. Чернишевський, В. Стасов).

Велику роль у розвитку мистецтвознавства на Україні відіграли подальше зміцнення демократичних засад у свідомості прогресивних діячів науки й культури, активізація творчості укр. художників, а також комплексні дослідження у галузі археології, етнографії, історії та мистецтва (твори І. Срезневського, М. Максимовича, Д. Яворницького, Д. Багалія та ін.), фундаментальні дослідження в галузі мистецтва і архітектури Київської Русі й України (Н. Кондакова, Г. Лукомського, І. Грабаря).

Перші дослідження архітектурних пам'яток пов'язані з розвитком краєзнавства в серед. 19 ст. (книги П. Батюшкова, М. Закревського, М. Сементовського та ін.). Окремі відомості з історії архітектури було вміщено в багатотомних виданнях «Архив Юго-Западной России», «Памятники, издаваемые Временной комиссией для разбора древних актов...» та ін. У другій половині 19 — на поч. 20 ст. мистецтвознавство остаточно сформувалося як окрема галузь суспільної науки. Значний вплив на його розвиток мали проведені в містах України, зокрема в Києві (1874 і 1899), Одесі (1884), Харкові (1902), Катеринославі (1903), Чернігові (1908), археологічні з'їзди, матеріали яких публікувалися в «Трудах археологических съездов». Історії укр. художньої культури 16—18 ст., творчості окремих художників 19 ст. присвятили свої численні публікації М. Біляшівський, Ф. Вовк, Є. Кузьмін, В. Модзалевський, Г. Павлуцький, Олена Пчілка (О. Косач), І. Свєнціцький, О. Сластіон, І. Труш, В. Хвойко, А. Хойнацький, К. Широцький, С. Яремич та ін. Було видано праці з історії давньоруської архітектури Ф. Сонцева, А. Прахова, П. Лошкарьова. Г. Павлуцький та І. Грабар підготували окремі розділи про укр. мистецтво для багатотомної «Истории русского искусства» (1909—15). В цей же час почалося наукове дослідження історії народної архітектури (М. Драган, Є. Сіцинський, І. Свєнціцький, Д. Щербаківський). Розвиткові мистецтвознавства і худож. критики сприяла поява істор.-мист. періодичних видань («Киевская старина», «Искусство», «Искусство и печатное дело», «Артистичний вісник», «Сяйво», «Ілюстрована Україна», «Искусство и художественная промышленность» та ін.), що видавалися на Україні, а також «Древности Приднепровья», «Столица и усадьба», що видавалися в Росії.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції перед укр. мистецтвознавством постали завдання вивчення ролі мистецтва і архітектури в історичному процесі побудови нового суспільства, розробки науково обгрунтованих принципів дослідження історії укр. худож. культури на засадах марксистсько-ленінської естетики, вивчення різновилів і жанрів худож. творчості, а також проблем утвердження в мистецькій практиці принципів соціалістичного реалізму. В 20-х рр. 20 ст. було створено при АН УРСР систему науково-дослідних установ — комітетів, комісій тощо, на чолі з академіками М. Біляшівським, О. Новицьким, Ф. Шмітом. Серед них — Кафедра всесвітнього мистецтва, Кабінет укр. мистецтва, Софійська комісія, Секція мистецтва, Комісія по дослідженню пам'яток золотарства, Кабінет революційно-масового мистецтва та ін., а також *Книгознавства Український науковий інститут.* Активну дослідницьку і популяризаторську працю в галузі історії укр. образотворчого мистецтва і архітектури, зокрема народного будівництва, проводили С. Гіляров, В. Зуммер, Ф. Ернст, Г. Павлуцький, С. Таранушенко, Д. Щербаківський та ін.

Особливо плідними були дослідження в галузі укр. книгознавства і графіки («Матеріали для історії книжкової справи на Україні XVI—XVIII ст.» Ф. Титова, «Етюди з історії українських стародруків» С. Маслова, «Матеріали для словника українських граверів» і «Ксилографічні дошки Лаврського музею» П. Попова та ін.). Багато було зроблено для вивчення доробку окремих укр. художників, зокрема творчості Т. Шевченка (праці М. Бурачека, В. Касіяна, особливо О. Новицького та ін.). Велику увагу було приділено вивченню укр. декоративно-ужиткового мистецтва («Символіка в українському мистецтві» та «Український килим» Д. Щербаківського, «Історія українського орнаменту» Г. Павлуцького, «Українські узори» і «Українське селянське малювання на стінах» Олени Пчілки), діяльності численних осередків народної художньої творчості на Україні («Гути на Чернігівщині» В. Модзалевського, «Народне мистецтво Галичини й Буковини» Є. Спаської та ін.).

З середини 30-х рр. дослідницька діяльність в галузі мистецтва зосереджується в Інституті укр. фольклору (тепер Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії імені М. Т. Рильського АН УРСР). Одночасно розгорнулася наукова діяльність в художніх музеях і мистецьких навчальних закладах. На зх.-українських землях значну збирацьку й наукову роботу в галузі укр. іконопису, мініатюри, стародруків та гравюри проводили І. Свєнціцький, І. Крип'якевич, В. Пещанський, в галузі живопису 19 — поч. 20 ст.— І. Труш.

Книги з образотворчого мистецтва випускалися у 20—30-х рр. Державним видавництвом України й харківським видавництвом «Рух»; статті друкувалися також у журналах «Малярство і скульптура» (з 1939 виходив під назвою «Образотворче мистецтво»), «Червоний шлях», «Життя й революція»; альманасі «Образотворче мистецтво»; у Львові — у різних періодич. виданнях. Значні здобут-

ки має укр. мистецтвознавство за післявоєнні десятиліття. В 40—60-х рр. з'явився ряд монографічних нарисів про художників і зодчих минулого і сучасності, про окремі види і жанри укр. мистецтва і архітектури. У 60-х рр. було видано «Нариси історії архітектури Української РСР» (1957—62), «Нариси з історії українського мистецтва» (1966) й шеститомну «Історію українського мистецтва» (1966—70; Держ. премія УРСР, 1971), 4-томне видання «Т. Г. Шевченко. Мистецька спадщина. Живопис. Графіка» (1961—64), в якому дано ґрунтовний науковий аналіз творчості великого українського художника.

Широко розгорнулася робота по вивченню худож. культури часів Київ. Русі, періоду феодал. роздробленості (праці Ю. Асєєва, Г. Логвина та ін.). Питання історії українського живопису і архітектури 14—18 ст. висвітлювали праці П. Білецького, П. Жолтовського, Г. Логвина, Л. Міляєвої, В. Овсійчука, В. Свєнціцької, С. Таранушенка, М. Холостенка, П. Юрченка та ін. Мистецтву графіки присвятили свої дослідження Я. Ісаєвич, В. Касіян, Я. Запаско, Д. Степовик; скульптури — М. Драган, Д. Крвавич, В. Любченко, М. Моздир, О. Чарновський. Значну увагу приділяли вивченню укр. мистецтва 19 — поч. 20 ст., творчості видатних майстрів цього періоду у книгах М. Безхутрого, П. Білецького, Л. Владича, П. Говді, Я. Затенацького, Г. Паламарчук та ін.

Історії та сучасним проблемам укр. радянського мистецтва і архітектури, питанням утвердження в творчій практиці укр. художників методу соціалістичного реалізму присвячено книги В. Афанасьєва, Ю. Бєлічка, Л. Владича, І. Вериківської, І. Врони, Д. Горбачова, А. Драка, О. Ігнатова, С. Кілесси, М. Коломійця, Г. Островського та ін.

Історія і процеси сучасного розвитку укр. рад. народного і декор.-ужиткового мистецтва досліджуються у монографіях Б. Бутника-Сіверського, Н. Велігоцької, Л. Данченко, Л. Жоголь, Ю. Лащука, І. Сакович та ін. Увагу багатьох дослідників привернули до себе пам'ятки самобутньої укр. нар. архітектури (монографії С. Таранушенка, П. Юрченка, П. Макушенка, В. Самойловича та ін.). Мистецтвознавці республіки взяли активну участь у підготовці розділів про українське мистецтво і архітектуру у багатотомній «Історії мистецтв народів СРСР». У 70—80-х рр. на Україні проведено певну роботу по вивченню мистецтва країн соціалістичної співдружності. Важливе значення для всього радянського мистецтвознавства й худож. критики мають рішення XXVI з'їзду КПРС, Червневого пленуму ЦК КПРС (1983 р.), постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982) та ін. документи. Проблеми мистецтвознавства досліджуються в *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституті* імені М. Т. Рильського АН УРСР, НДІ теорії, історії та перспективних проблем радянської архітектури (обидва — в Києві), на кафедрі теорії і історії мистецтва Київ. худож. інституту та ін. наукових і навчальних закладах республіки. Мистецтвознавчі проблеми висвітлюються в журн. «*Образотворче мистецтво*», «*Строительство и архитектура*», «*Народна творчість та етнографія*», тематичних збірниках.

Літ.: Зб. «Українське мистецтвознавство». Вип. 1—6. К., 1967—74.

Д. В. Степовик, С. К. Кілессо.

Музикознавство. Його початки на тер. України були ще за часів *Київської Русі*, коли в 10—11 ст. поширився графічний запис музики — знаменна нотація (*крюки*). В 16—17 ст. у *братських школах* Львова, Луцька, Острога, Києва, у Києво-Могилянській колегії (див. *Київська академія*) викладали муз.-теор. дисципліни. Нотну грамоту вивчали по рукописних і друкованих нотолінійних ірмологіонах (1-й видано у Львові 1700). Слова і терміни, пов'язані з музикою (у т. ч. тлумачення назв муз. інструментів), траплялись у граматиках і азбуковниках 16—17 ст. (Л. Зизанія, Климентія Зіновієвого сина, Є. Славинецького, М. Смотрицького), у «Лексиконі славеноросскім...» П. Беринди (1627). Ці посібники мали здебільшого прикладний характер і не містили відомостей з теорії музики. Перші музикознавчі посібники в Росії, у т. ч. й на Україні, з'явилися в 17 ст.: «Наука всея мусикії...» невід. автора (містила відомості з сольмізації, основ гармонії, композиції, особливостей «київського знамені»), трактат І. Коренєва «О пінії божественном» (написаний на захист київського *розспіву*), «Ключ разуменія» Т. Макарієвського. Підсумком досягнень тогочасної муз.-теор. думки та практики *партесного співу* є «Граматика музикальна» укр. композитора, теоретика музики і педагога М. Ділецького (1677, за ін. даними, до 1675; перевид. К., 1970; М., 1979), у якій викладено засади теорії музики, контрапункту, правила композиції, а також його муз.-теор. праця «Золота тога в новому перетворенні світу» (видано 1675) і посібник навчання співу з нот «Способ до заправи дітей». У 17—18 ст. зародилася укр. муз. фольклористика. Записи зразків нар. творчості, зокрема укр. нар. танц. пісень містять рукописні збірники і друковані видання: журн. «Музыкальное увеселение...» (1774), «Зібрання руських простих пісень з нотами» В. Трутовського (1776—95), а також «Зібрання народних руських пісень з їхніми голосами» М. Львова й І. Прача (1790—1806). Вивченням укр. фольклору та муз.-пед. діяльністю займався І. Фальковський — вихованець, згодом професор і ректор Києво-Могилянської колегії. Народнопісенні матеріали використав викладач Харків. ун-ту, композитор і муз. теоретик Г. Гесс де Кальве у своєму підручнику «Теорія музики...» (ч. 1—2, 1818). Дослідженню укр. нар. пісні присвячені також розвідки Д. Зубрицького, вміщені в альманасі «Львівський пілігрим» (1822—23). Популяризації укр. фольклору сприяли збірки, укладені композиторами і фольклористами для домашнього музикування: «Польські і русинські пісні галицького люду» В. Залеського — К. Ліпінського, 1833; «Голоси українських пісень» О. Аляб'єва — М. Максимовича, 1834; «Зібрання малоросійських народних пісень», 1861, «Сто малоросійських народних пісень», 1869, А. Єдлічки; «Пісні, думки і шумки руського народу на Подоллі, Україні і в Малоросії» А. Коціпинського, 1861—62; «Двісті українських пісень. Мелодії і слова зібрала Марко Вовчок...» Е. Мертке, 1864; «216 українських народних наспівів», 1872, «Збірка українських народних пісень», «60 народних пісень» О. Рубця, а також збірки фольклористів М. Маркевича, 1840; С. Карпенка, 1852, 1864; А. Маркевича, 1857, та ін. Значний внесок в укр. музикознавство 2-ї пол. 19 ст. зробив М. В. Лисенко, який записував і обробляв нар. пісні, був першим дослідником дум і нар. муз. інструментів («Характеристика музичних особливостей українських дум і пісень, виконуваних кобзарем Вересаєм», 1874, «Про торбан і музику пісень Відорта», 1892, «Народні музичні інструменти на Україні», 1894). Його творчий і теор. доробок мав велике значення для утвердження в укр. музиці принципів народності та реалізму. Укр. муз. фольклористика розвивалась у взаємозв'язку з фольклористикою ін. слов'ян. народів, насамперед російською (дослідження «Музика південноросійських пісень», «Російська народна пісня як предмет науки» О. Сєрова, праці О. Фаміцина з питань нар. муз. творчості та інструментарію), а також чеською (праці Л. Куби), польською (праці О. Кольберга), хорватською (дослідження Ф. Кухача). Особливості ладомелодичної структури рос. і укр. нар. пісень досліджено П. Сокальським у праці «Руська народна музика, російська і українська, в її будові мелодичній і ритмічній і відмінності її від основ сучасної гармонічної музики» (1888; перевид. К., 1959). Серед зх.-укр. фольклористичних збірок і розвідок 2-ї пол. 19 ст.— праці С. Воробкевича, П. Бажанського, В. Шухевича. Визначним дослідником укр. нар. музики був Ф. Колесса («Галицько-руські народні мелодії», «Ритміка українських народних пісень», «Мелодії українських народних дум» та ін.). Теор. музикознавство 19 ст. було представлено на Україні гол. чином посібниками для навчання музики («Популярний виклад основних начал музичної теорії, пристосованої до самонавчання» А. Казбирюка, 1884; шкільні співаники С. Воробкевича, В. Матюка; теор. праці В. Петра). В галузі муз. критики працювали М. Ясінський, П. Сокальський, В. Сокальський, В. Чечотт. Важливу роль у формуванні ідейно-естетичних засад укр. музикознавства відіграли Леся Українка та І. Франко (публіцистичні статті, присвячені укр. нар. та профес. музиці). На поч. 20 ст. у розвитку музикознавства відбулося значне піднесення (теор. і муз.-критичні дослідження П. Демуцького, К. Квітки, Ф. Колесси, С. Людкевича, Є. Мандичевського, Й. Миклашевського, Б. Підгорецького, О. Роздольського, К. Стеценка, Я. Степового). Музикознавчо-етнографічну та муз.-теор. роботу проводили Пд.-Зх. відділення Російського географічного товариства, *Музично-драматична школа Миколи Лисенка* (обидва — в Києві), Етногр. комісія *Наукового товариства імені Шевченка* і *Вищий музичний інститут* імені М. Лисенка (обидва — у Львові).

У рад. час укр. музикознавство всебічно розвинулося на основі принципів марксистсько-ленінської методології. На поч. 20-х рр. музикознавчі сили гуртувалися в *Музичному товаристві імені М. Д. Леонтовича* й у муз.-етногр. кабінеті, відкритому 1922 при Всеукр. академії наук. У 30—40-х рр. у різних галузях музикознавства працювали М. Грінченко (автор першої «Історії української музики», 1922), К. Квітка, Д. Ревуцький, П. Козицький, В. Дяченко, С. Дрімцов, С. Богатирьов, Г. Любомирський, А. Буцький. З 1945 музикознавчі дослідження проводяться на кафедрах історії та теорії музики при держ. консерваторіях у Києві, Одесі, Харкові, Львові, у відділі музикознавства Ін-ту укр. фольклору (засн. 1936; тепер *Мистецтвознавства, фольклору* та *етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР). Розвиваючись в єдиному річищі рад. мистецтвознавства, укр. музикознавство розширює сфери дослідження. Вивчається історія укр. дожовтневої і рад. (Л. Архімович, Т. Булат, Й. Волинський, Н. Герасимова-Персидська, М. Гордійчук, В. Довженко, М. Загайкевич, Г. Шеффер, О. Шреєр-Ткаченко), а також зару-

біжної (С. Павлишин) музики, процеси взаємозбагачення укр. та рос. музики (Г. Тюменєва), розвитку окремих муз. жанрів (М. Боровик, Ю. Малишев, Л. Пархоменко, А. Герещенко, В. Тимофєєв, Б. Фільц, М. Черкашина-Губаренко, З. Юферова, Е. Яворський). Важливі дослідження з'явилися в галузі теорії музики (Н. Горюхіна, В. Золочевський, А. Котляревський, М. Скорик), естетики (І. Ляшенко), психології муз. творчості і сприймання музики (А. Муха, О. Костюк). Видано навч. посібники з історії укр. музики (О. Шреєр-Ткаченко та ін.), з інструментовки (Д. Клебанов), диригування (М. Колесса), хорознавства (К. Пігров). У галузі муз. фольклористики вийшли праці С. Грици, О. Правдюка, А. Гуменюка, А. Омельченка. Питання муз. мистецтва висвітлюють журнали «*Музика*», «*Народна творчість та етнографія*», «*Соціалістична культура*», «*Український театр*», газ. «*Культура і життя*».

Літ.: Дилецький М. Граматика музикальна. К., 1970; Сокальський П. П. Вибрані статті та рецензії. К., 1977; Грінченко М. О. Вибране. К., 1959; Загайкевич М. Музичне життя Західної України другої половини XIX ст. К., 1960; Архимович Л. Б. Українська класична опера. К., 1957; Шреєр-Ткаченко О. Я. Історія української музики, ч. 1. К., 1980; Довженко В. Д. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Колесса Ф. Музикознавчі праці. К., 1970; Правдюк О. А. Українська музична фольклористика. К., 1978; Гордійчук М. М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Павлишин С. С. Зарубежная музыка XX века. К., 1980. *М. П. Загайкевич.*

Театрознавство. Передумови розвитку театрознавства на Україні пов'язані з *шкільним театром* (кін. 16 — 1-а пол. 18 ст.), що виник у братських школах і досяг розквіту в *Київській академії*. В курсах шкільних поетик містилися розділи про теорію *шкільної драми*, серед них — «Поетика» невідомого автора (1673), трактати «Про поетичне мистецтво» Ф. Прокоповича (1705), «Сад поетичний» М. Довгалевського (1736—37). Театр. критика як галузь театрознавства з'явилася в 19 ст. з організацією на Україні професіон. груп. Перші театр.-критичні статті публікувалися в журн. «Украинский вестник» (1816—19, Харків), газ. «Одесский вестник» (1827—94), у губернських відомостях (з 1838, Харків, Київ, Катеринослав, Полтава та ін.), на сторінках петербурзьких, московських та ін. періодичних видань. Першими працями з історії театру на Україні були «Історія театру в Харкові» Г. Квітки-Основ'яненка (1841), «Театр у Києві» А. фон Юнка (1858); з театрально-критичними статтями виступали Є. Гребінка, Т. Шевченко, О. Афанасьєв-Чужбинський, М. Мізко, О. Римов. У 60-х рр. 19 ст. в галузі театральної критики в українській пресі Галичини виступали Б. Дідицький, В. Ільницький та ін. Вони висвітлювали діяльність *Театру товариства «Руська бесіда»* у Львові. У 80-х рр. 19 ст.— на поч. 20 ст. прогресивна російська преса вміщувала критичні статті, рецензії, в яких відзначалися народність і реалізм мистецтва укр. труп М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського, П. Саксаганського та ін. Програмними були виступи М. Старицького, М. Заньковецької і П. Саксаганського на 1-му Всерос. з'їзді діячів сцени у Москві (1897), в яких розкривався громад.-політ. зміст діяльності укр. театру і показувались тяжкі умови праці акторів. Публікації І. Франка («Русько-український театр», 1894; «Уваги про галицько-руський театр», 1900; «Наша театральна мізерія», 1905, та ін.) були націлені проти антинар. політики австро-угор. уряду щодо укр. театру та угодовської націоналістичної буржуазії в Галичині. Історію рос. театру на Україні висвітлювали М. Ніколаєв (Київ), Н. Черняєв (Харків). З відновленням української преси після революції 1905—07 рр. активізувалася театр. критика (М. Вороний, О. Корольчук), розвивалася театр. мемуаристика («Мої театральні згадки» М. Садовського, 1907; «За тридцять п'ять літ» М. Кропивницького, 1910, та ін.), з'явилася театр. бібліографія («Українська драматургія», 1906; «До „Української драматургії"», 1912, обидві — М. Комарова). Після Великої Жовтневої соціалістичної революції перед українськими театрознавцями постали нові завдання, зокрема розробка науково обгрунтованої історії укр. театру, створення на основі марксистсько-ленінської естетики теорії театр. видів і жанрів, вивчення проблем, пов'язаних з утвердженням в театральній практиці методу *соціалістичного реалізму*. Укр. рад. театрознавство і театр. критика формувалися разом із становленням і розвитком рад. театру. На сторінках театр. журналів, зокрема: «Барикади театру» (1923—24, орган театру «*Березіль*»), «*Нове мистецтво*» (1925—28), «*Сільський театр*» (1926—30), «*Радянське мистецтво*» (1928—32), «*Радянський театр*» (1929—31), «*Масовий театр*» (1931—33), «Театр» (1936—41), театр. процес у республіці висвітлювали Й. Шевченко, С. Бондарчук, Ю. Смолич, Я. Мамонтов, В. Чаговець, Остап Вишня та ін. У серії «*Театральний порадник*» було надруковано праці «Як я працюю над роллю» П. Саксаганського, «Завдання режисера» Г. Гаєвського, «Мистецтво актора» О. Загарова. З марксистсько-ленінських позицій у 20—30-х рр. історію укр. дожовтневого і рад. театру висвітлювали, зокрема, О. Білецький, О. Борщагівський, О. Кисіль, П. Рулін, Г. Хоткевич та ін. Книга О. Кисіля «Український театр» (1925) протистояла пройнятому націоналістичними тенденціями нарисові Д. Антоновича «Триста років українського театру», виданому 1925 у Празі. Історію зарубіжного театру висвітлювали Б. Варнеке, А. Кримський, Л. Дмитрова. Велику роль у становленні укр. театр. мистецтва рад. часу відіграли праці «Сьогодні українського театру і „Березіль"» Л. Курбаса (1927), «Українські драматурги» і «Сучасний український театр» (обидві — 1929) Й. Шевченка. У Львові 1934 видано «Нарис історії українського театру в Галичині» С. Чарнецького. Було надруковано театр. мемуари П. Саксаганського, М. Садовського, Л. Сабініна та ін. Значними є здобутки укр. театрознавства в післявоєнні роки. Видано колективні праці: «Український драматичний театр. Нариси історії в двох томах» (1959—67) та «Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру» (1970); монографії: «Марія Заньковецька» С. Дуриліна (1955, у рос. перекладі, 1982), «І. К. Карпенко-Карий» Л. Стеценка (1957), «Панас Карпович Саксаганський» Б. Тобілевича (1958), «Марко Лукич Кропивницький» М. Йосипенка (1959), «Микола Садовський та його театр» В. Василька (1962); теоретичні збірники «Про мистецтво режисера» (1948), «Про мистецтво театру» (1954); «Хрестоматію з теорії драми» (1948) та інші. Питанням розвитку російсько-українських театральних зв'язків присвячено збірники і монографії: «МХАТ і українська театральна культура» (1949), «Великая дружба» М. Йосипенка (1961), «Станіславський і сучасність» (1963), «Станіславський і українська театральна культура» Ю. Костюка (1963), «І. К. Карпенко-Карий і російська театральна культура» В. Сахновського-Панкєєва; грузинсько-укр. зв'язкам присвячено дослідження Н. Шалуташвілі («Сторінки великої дружби», 1966), молдавсько-укр.— К. Поповича («Український театр в Кишиневі», 1974) та ін. Теор. проблемам режисури, акторського мистецтва і театр. педагогіки присвячено праці В. Василька, М. Терещенка, М. Карасьова, В. Неллі, І. Чабаненка. Видано серію мемуарів: «Минуле українського театру» І. Мар'яненка (1953), «Мої стежки і зустрічі» С. Тобілевич (1957), «Із сімейної хроніки Марка Кропивницького» В. Кропивницького (1968), збірники «Вінок спогадів про Марію Заньковецьку» (1950), «Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську» (1966), «Лесь Курбас» (1969), а також нариси про театри Києва, Харкова, Львова, Одеси, Запоріжжя, Тернополя, Житомира, Хмельницького. Творчості окремих видатних акторів та режисерів присвячено серію нарисів (книжки про І. Мар'яненка, А. Бучму, Г. Юру, Б. Романицького, Ю. Шумського, Н. Ужвій, О. Сердюка, О. Крамова, М. Романова, В. Добровольського, Є. Пономаренка, В. Яременка, О. Кусенко, В. Грипича та ін.). У 50—80-х рр. вийшли збірники театрознавчих праць і статей В. Довбищенка, Я. Мамонтова, П. Руліна, О. Кисіля, І. Кочерги, Ю. Смолича, І. Микитенка, В. Чаговця; «Спогади про Миколу Садовського» (1981), «Спогади про Панаса Саксаганського» (1984); були опубліковані мемуари письменників про театр. діячів: Л. Курбаса (М. Бажана), М. Крушельницького (О. Полторацького), окремі театри, в т. ч. про «Кийдрамте» (Л. Болобана) тощо.

У повоєнні роки питання історії укр. нар. і професіон. театру досліджували І. Волошин, М. Дібровенко, О. Казимиров, Р. Коломієць, Й. Куриленко, Ю. Луцький, Л. Мельничук-Лучко, Р. Пилипчук, А. Плетньов, Є. Хлібцевич, укр. радянського драм. театру — Л. Білецька, Ю. Бобошко, В. Гайдабура, А. Горбенко, Й. Кисельов, І. Піскун, П. Тернюк та ін., рос. театру на Україні — І. Давидова, Б. Зюков, Р. Сенникова; міжнародних зв'язків укр. театру — І. Ваніна (Пюсудовська), В. Гаккебуш; укр. муз. театру — Ю. Станішевський; проблеми театр.-декорац. мистецтва — І. Вериківська, А. Драк, З. Кучерепко; питання організації і управління театр. справою — І. Безгін. Серед театр. критиків — Л. Барабан, Ю. Богдашевський, С. Веселка, А. Народницька, Л. Приходько, А. Спиридонова, О. Тарасенко та ін.

На поглиблення театрознавчих досліджень спрямована, зокрема, постанова ЦК КПРС «Про роботу партійної організації Білоруського державного академічного театру імені Янки Купали» (1983).

Центрами вивчення історії театру та сучас. театр. процесу на Україні є відділ театрознавства *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР, кафедри театрознавства Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого та Харків. ін-ту мистецтв ім. І. П. Котляревського, *Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва*. Розвитку театрознавства сприяє *Українське театральне товариство* (УТТ), журн. «*Український театр*», газ. «*Культура і життя*», респ. міжвідомчий наук. зб. «*Театральна культура*». *Р. Я. Пилипчук.*

Кінознавство як наука почало розвиватися на Україні після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в руслі загальнорад. кінознавства, у нерозривному зв'язку з творчою практикою кіномистецтва. В перші пореволюц. роки велику увагу приділяли питанням створення вітчизн. кінематографії, формуванню творчих кадрів, кінорепертуару. Гол. завданням укр. кінознавства 20—30-х рр. було утвердження принципів соціалістичного реалізму в кіномистецтві. З питань кінознавства на сторінках журналів «Кіно» (1925—33), «Радянське кіно» (1935—38), газети «Кінотиждень» (1927), «Кіногазети» (1928—32) та ін. видань виступали діячі кіно, літератури, театру, образотворчого мистецтва, музики: М. Бажан, Ю. Яновський, О. Корнійчук, Ю. Смолич, Г. Епік, М. Ірчан, М. Ушаков, Д. Бузько, Я. Савченко та ін. Кіноперіодика стала трибуною і школою виховання кінокритиків і кінознавців. Великий вплив на розвиток всього рад. кінознавства мали критичні й теоретичні статті О. Довженка з питань кіномистецтва. У становленні укр. кінознавства велику роль відіграли теоретичні праці рос. рад. кіномитців С. Ейзенштейна, В. Пудовкіна, Л. Кулешова, Дзиги Вертова. На Україні з'явилися праці з теорії і практики кіномистецтва, в яких досліджувалися проблеми монтажу, сценарію, акторської майстерності, зв'язку кіно з ін. видами мистецтва («Мистецтво екрана» О. Вознесенського, «Нариси з теорії мистецтва кіно» Л. Скрипника, «Етюди до теорії кіно» О. Полторацького, «Сценарій. Основи кінодраматургії та техніка сценарію» М. Лядова та ін.). У 1947 при відділі театрознавства *Мистецтвознавства, фольклору та етнографії інституту* імені М. Т. Рильського АН УРСР створено сектор кінознавства, 1961 його реорганізовано у самостійний відділ. У цьому ж році відкрилася кафедра кінознавства при кінофакультеті Київ. ін-ту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого, почала працювати секція критики, теорії та історії кіно при Спілці кінематографістів України. Ці заходи сприяли активізації укр. кінознавства. У 1950—70 вийшов ряд кінознавчих праць з історії укр. кіно, зокрема нариси «Українське радянське кіномистецтво. 1917—1954» (т. 1—3, 1959; автори — А. Жукова, Г. Журов, І. Корнієнко, А. Роміцин), історико-теоретичні дослідження «Кіно і роки» (1964), «Півстоліття українського радянського кіно» (1970), «Кіно Радянської України» (1975, всі — І. Корнієнко). Увагу кінознавців привертають питання кінодраматургії (А. Щербак, «Сучасність в українській кінодраматургії», 1962), взаємозв'язку укр. кіно з кіномистецтвом братніх республік (Н. Капельгородська, «Шляхами єднання», 1972).

У багатонац. радянському кінознавстві народилась нова галузь — довженкознавство, в яку значний внесок зробили і укр. дослідники. Різним аспектам творчості О. Довженка присвячено праці М. Бажана («О. Довженко», 1930), Ю. Барабаша («Чисте золото правди», 1966), В. Костенка («Довженківські обрії», 1964), статті М. Рильського, Ю. Яновського, Л. Новиченка, О. Бабишкіна та ін. Сучас. укр. кінознавство розвивається у тісному зв'язку з ін. галузями мистецтвознавства, з літературознавством. Кінознавці звертаються до вивчення теоретичних проблем вітчизняного (збірники «Кіно і сучасність», 1961, 1963; «Мистецтво екрану», 1966; «Фільм і доба», 1968; «Життя і герої екрану», 1970; «Духовний світ сучасника в кіномистецтві», 1981; «Майстерність у фільмі», 1983) та зарубіжного кіно (О. Бабишкін «Сучасне кіномистецтво Заходу», 1968).

В республіці досліджуються питання ідеологічної боротьби в сучас. світовому кіномистецтві (Н. Капельгородська, «Людина в сучасному буржуазному кіно», 1975; «Ідеологічна боротьба в сучасному зарубіжному кінознавстві», 1980). Українські кінознавці вивчають загальні ідейно-естетичні проблеми творчого методу, стилю радянського кіно (Б. Буряк, В. Кудін), окремі види і жанри кіномистецтва, досліджують творчість видатних кіномитців України (В. Авксентьєва, С. Зінич, С. Іванов, Ю. Косач, О. Мусієнко, Р. Слободян, В. Слободян, В. Цвіркунов). У своїй науковій діяльності дослідники кіно виходять з положень і висновків, що їх містять постанови ЦК КПРС, зокрема «Про заходи по дальшому розвитку кінематографії» (1972), «Про літературно-художню критику» (1972), постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ідейно-художнього рівня кінофільмів і зміцненню матеріально-технічної бази кінематографії» (1984). На Україні питання кінознавства висвітлюють журн. «*Новини кіноекрану*» (з 1961), наук. зб. «Мистецтво кіно» (з 1979), газети «Культура і життя» (з 1945), «На екранах України» (з 1958).

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; Луначарский о кино. М., 1965; Шупик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977; Уроки Александра Довженко. К., 1982.

О. Б. Шупик.

ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Математичні науки

Математика у вигляді елементарних відомостей з арифметики й геометрії на території України відома ще з часів Київської Русі. До поч. 19 ст. вона в осн. була учбовою дисципліною, застосовувалась також при астр., фортифікаційних, буд. та ін. розрахунках, а пізніше — в навігаційній та арт. справі. Розвиток математики як науки почався після заснування тут перших ун-тів — у Харкові (1805), Києві (1834) та Одесі (1865), у складі яких були фіз.-матем. відділення. Пізніше почали створюватись матем. т-ва: 1879 — *Харківське математичне товариство* і 1889 — *Київське фізико-математичне товариство*. На Зх. Україні наук. робота з математики велась у Львів. ун-ті та Львів. політех. ін-ті, а також в рамках математично-природописно-лікарської секції *Наукового товариства імені Шевченка*.

Після встановлення на Україні Рад. влади й організації АН УРСР наук. діяльність у цій галузі вели Кафедра матем. фізики АН УРСР (яка в 30-х рр. ввійшла до складу Ін-ту буд. механіки АН УРСР), Комісія теор. математики АН УРСР і Комісія прикладної математики АН УРСР. На базі цих комісій 1934 організовано *Математики інститут* АН УРСР, який тривалий час був єдиною в республіці академічною установою, де проводились фундаментальні дослідження з теор. і прикладної математики і координувалась уся робота з матем. науки на Україні. У 1929—34 в Харкові працював Укр. н.-д. ін-т математики і механіки, включений потім до складу Харків. ун-ту. В передвоєнні роки матем. дослідження в республіці проводились в АН УРСР, а також у Київ., Харків., Одес. і Дніпроп. (організований 1918) ун-тах, а після возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Радянській державі — також у Львів. ун-ті та Львів. відділенні Ін-ту математики АН УРСР. Нині матем. дослідження ведуться в Ін-ті математики АН УРСР, *Кібернетики інституті* АН УРСР, *Прикладних проблем механіки і математики інституті* АН УРСР, *Прикладної математики і механіки інституті* АН УРСР, матем. відділах *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, в ун-тах і вузах республіки та в багатьох галузевих ін-тах і обчислювальних центрах. Тепер на Україні розвиваються практично всі напрями сучас. математики. Світове визнання мають праці укр. математиків у галузі нелінійної механіки, теорії імовірностей і теорії випадкових процесів, теорії наближення функцій тощо. В республіці видаються «*Украинский математический журнал*» (перевидається у США англ. мовою), ряд республіканських міжвідомчих збірників матем. профілю — «Математическая физика», «Теория случайных процессов», «Теория вероятностей и математическая статистика» та ін. Укр. математики підтримують тісні наук. зв'язки з математиками ін. союзних республік і зарубіжними ученими, беруть активну участь у міжнар. матем. з'їздах і конгресах.

Літ.: История отечественной математики, т. 1—4. К., 1966—70; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

Ю. О. Митропольський.

Математичний і функціональний аналіз. У галузі *математичного аналізу* (м. а.) найбільш плідно на Україні розвивались напрями, пов'язані з теорією *наближення функцій*. Ще до революції С. Н. Бернштейн (Харків) розробляв т. зв. конструктивну теорію функцій, яка висвітлює зв'язок між апроксимативними і диференціально-різницевими характеристиками неперервних і диференційовних функцій. У рад. час до цієї тематики звернулись Н. І. Ахієзер, М. Г. Крейн, В. К. Дзядик та ін. Питання теорії і практики чебишовських наближень починаючи з 30-х рр. досліджував Є. Я. Ремез.

В післявоєнний період інтенсивні дослідження з теорії апроксимації розгорнулися у Дніпроп. ун-ті (під впливом праць А. М. Колмогорова та С. М. Нікольського, який в 30-і рр. працював у цьому ун-ті). Тут одержано важливі результати з наближення функцій многочленами і *сплайнами*, оптимізації наближеного інтегрування (М. П. Корнійчук та ін.). В Ін-ті математики АН УРСР значно розвинулись дослідження лінійних процесів підсумовування рядів Фур'є, апроксимативних методів чисельного аналізу (В. К. Дзядик та ін.), а також теоретичні і прикладні аспекти сплайн-апроксимації (М. П. Корнійчук). Питання теорії наближення розробляються в Одеському і Донецькому ун-тах. Набули розвитку й ін. галузі дійсного аналізу (аналізу функцій дійсної змінної). Деякі задачі, пов'язані з проблемою моментів, розробляли М. П. Кравчук, С. Н. Бернштейн, Н. І. Ахієзер, М. Г. Крейн та ін. У Харкові С. Н. Бернштейн, Я. Л. Геронімус

та ін. вивчали властивості ортогональних многочленів. Розвиток теорії майже *періодичних функцій* пов'язаний з працями М. М. Боголюбова (Київ), О. С. Ковалька (Львів) і В. О. Марченка (Харків). Питання підсумовування числових рядів вивчаються в Дніпроп. ун-ті, Київ. пед. ін-ті. У Львові (Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР) досліджуються розгалужені ланцюгові дроби та їхні застосування.

На розвиток досліджень з комплексного аналізу (аналізу функцій комплексної змінної) на Україні значно вплинула наук. діяльність М. О. Лаврентьєва. В Ін-ті математики АН УРСР одержано ряд важливих результатів, пов'язаних з методами послідовних *конформних відображень* (П. Ф. Фільчаков), конструктивною теорією функцій комплексної змінної (В. К. Дзядик та ін.), а також з дослідженням диференціальних і топологічних властивостей неперервних відображень. У Київ. ун-ті в 50—60-х рр. побудовано теорію узагальнених *аналітичних функцій* (Г. М. Положій). В Донецьку вивчаються метрико-геом. властивості плоских і просторових відображень (Г. Д. Суворов та ін.), а також їхній зв'язок з задачами апроксимації.

Харківські математики (С. Н. Бернштейн, Н. І. Ахієзер, Б. Я. Левін, Й. В. Островський та ін.) зробили істотний внесок у теорію цілих і *мероморфних функцій*. Праці укр. вчених з м. а. відзначено Держ. преміями СРСР (М. О. Лаврентьєв, 1946, 1949; М. П. Корнійчук, 1973) і премією ім. П. Л. Чебишова АН СРСР (Н. І. Ахієзер, 1948).

У галузі *функціонального аналізу* (ф. а.) перші результати на Україні одержали 1935—37 М. М. Боголюбов і М. М. Крилов (Київ). Їхні здобутки стосувалися доведення існування інваріантних мір у динамічних системах, вивчення сукупності таких мір і відіграли велику роль у розвитку загальної теорії динамічних систем. Тоді ж фундаментальний внесок у розвиток ф. а. зробив М. Г. Крейн, а під впливом М. М. Боголюбова і М. Г. Крейна ця галузь стала предметом наук. інтересу вчених Києва, Харкова та ін. міст України. Зокрема, важливі результати з ф. а. і близьких до нього питань одержали М. П. Кравчук (Київ) та Н. І. Ахієзер (Харків). Розвиткові ф. а. на Україні значною мірою сприяло й те, що один з його творців С. Банах (Львів) 1939 активно включився в роботу рад. математиків. У післявоєнні роки на Україні склалося кілька колективів математиків, які одержали ряд фундаментальних результатів з ф. а. і його застосувань. Нині в республіці розвиваються такі напрями ф. а.: заг. теорія нормованих просторів; спектральна теорія операторів, зокрема диференціальних, інтегральних та ін. операторів матем. фізики; різні аспекти проблеми моментів; теорія *узагальнених функцій* та її застосування до рівнянь з частинними похідними; застосування ф. а. до теор. фізики. Робота в цих напрямах ведеться в Києві (М. М. Боголюбов, О. С. Парасюк, Ю. М. Березанський та ін.), Харкові (В. О. Марченко, Й. В. Островський та ін.), Одесі (М. Г. Крейн та ін.), Львові, Сімферополі та Чернігові. Розробляються також питання нелінійного ф. а. і його застосувань (І. І. Данилюк, І. В. Скрипник та ін.), деякі аспекти алгебр. методів. У галузі ф. а. розв'язано ряд важливих проблем. Так, М. М. Боголюбов дослідив спектр складних квантових систем, М. М. Боголюбов і О. С. Парасюк застосували методи узагальнених функцій до регуляризації матриць розсіювання, В. О. Марченко та М. Г. Крейн розв'язали в різних аспектах обернену спектральну задачу і обернену задачу розсіювання для оператора Штурма — Ліувілля тощо. Праці укр. вчених з ф. а. відзначено Ленінськими преміями (М. М. Боголюбов, 1958; В. О. Марченко, 1962), Держ. преміями СРСР (М. М. Боголюбов, 1947, 1953) і преміями ім. М. М. Крилова АН УРСР (М. М. Боголюбов, 1965; М. Г. Крейн, 1979; Ю. М. Березанський, 1980; О. С. Парасюк, 1982; В. О. Марченко, 1983).

Літ.: Бернштейн С. Н. Собрание сочинений, т. 1—2. М., 1952—54; Ахиезер Н. И. Лекции по теории аппроксимации. М., 1965; Березанский Ю. М. Разложение по собственным функциям самосопряжённых операторов. К., 1965; Боголюбов Н. Н., Логунов А. А., Тодоров И. Т. Основы аксиоматического подхода в квантовой теории поля. М., 1969; Гольдберг А. А., Островский И. В. Распределение значений мероморфных функций. М., 1970; Далецкий Ю. Л., Крейн М. Г. Устойчивость решений дифференциальных уравнений в банаховом пространстве. М., 1970; Корнейчук Н. П. Экстремальные задачи теории приближения. М., 1976; Дзядык В. К. Введение в теорию равномерного приближения функций полиномами. М., 1977; Марченко В. А. Операторы Штурма — Лиувилля и их приложения. К., 1977; Ахиезер Н. И., Глазман И. М. Теория линейных операторов в гильбертовом пространстве, т. 1—2. Х., 1977—78; Корнейчук Н. П., Лигун А. А., Доронин В. Г. Аппроксимация с ограничениями. К., 1982.

М. П. Корнійчук (математичний аналіз), *Ю. М. Березанський* (функціональний аналіз).

Диференціальні рівняння і математична фізика. Питання теорії і застосування *диференціальних рівнянь* (д. р.) завжди були предметом дослідження укр. учених. Ще в 19 ст. М. Є. Ващенко-Захарченко дав систематизований виклад *операційного числення* і застосував його до інтегрування лінійних д. р.; В. П. Єрмаков запропонував новий метод інтегрування канонічних рівнянь динаміки; О. М. Ляпунов створив теорію стійкості руху, яка й досі істотно впливає на розвиток одного з центр. напрямів теорії д. р. — якісної теорії д. р. На поч. 20 ст. фундаментальні результати в теорії рівнянь з частинними похідними одержали В. А. Стеклов, С. Н. Бернштейн, Г. В. Пфейффер.

Після 1917 на Україні почали розроблятися нові напрями в галузі теорії д. р. Перші дослідження з *математичної фізики* (20-і рр.) представлено працями М. М. Крилова, значна кількість яких була присвячена наближеним методам розв'язування д. р. Ці дослідження продовжували М. М. Боголюбов, М. П. Кравчук, Ю. Д. Соколов та ін. У 1927 М. М. Крилов і М. М. Боголюбов почали дослідження з асимптотичних методів теорії нелінійних д. р. У 1932 вони започаткували нову галузь матем. фізики — теорію нелінійних коливань, названу ними нелінійною механікою. Було створено основи асимптотичних методів нелінійної механіки і математично обгрунтовано їх. Істотним внеском М. М. Боголюбова у нелінійну механіку є побудована ним 1945 строга теорія т. з. методу усереднення. Його дослідження з нелінійної механіки відзначено Держ. премією СРСР (1947). Пізніше цей напрям набув широкого розвитку в працях Ю. О. Митропольського, зокрема присвячених вивченню нестаціонарних процесів у нелінійних коливних системах та інтегральних многовидів (Ленінська премія, 1965). Важливі результати в галузі нелінійної механіки одержали також О. М. Шарковський і А. М. Самойленко. У 40-х рр. М. М. Боголюбов почав дослідження з *статистичної фізики*. Важливе значення мають одержані ним результати з статистичної механіки класичних систем і *квантової статистики*. Він розробив новий метод у *квантовій теорії поля* і статистичній фізиці, за який був удостоєний Ленінської премії (1958). Велику роль у подальшому розвиткові матем. фізики відіграли праці О. С. Парасюка та ін.

Якісне дослідження д. р. з частинними похідними провадив С. Н. Бернштейн у 20-х рр. Істотне значення для цього мали дослідження з заг. динамічних систем, здійснені наприкінці 30-х рр. М. М. Криловим і М. М. Боголюбовим. З середини 20-х рр. Ю. Д. Соколов почав розробляти аналітичні та якісні методи *небесної механіки*. Пізніше він одержав важливі результати з теорії особливих траєкторій, узагальнення *трьох тіл задачі*, розвитку методу усереднення функціональних поправок. Важливий внесок у теорію д. р. зробив Й. З. Штокало, дослідження якого стосуються знаходження критеріїв стійкості лінійних д. р. з квазіперіодичними коефіцієнтами, розвитку операційних методів у теорії лінійних д. р. зі змінними коефіцієнтами. Істотні результати в галузі оберненої задачі спектрального аналізу для рівняння Штурма — Ліувілля одержав В. О. Марченко (Ленінська премія, 1962). Ряд значних результатів, що стосуються проблем осциляції фундаментальних функцій, стійкості систем д. р., розгляду д. р. у *функціональних просторах*, належать М. Г. Крейнові. Дослідження Я. Б. Лопатинського присвячені системам лінійних д. р. еліптичного типу, для яких побудовано локальні фундаментальні розв'язки і вивчено їхню природу (Держ. премія УРСР, 1978). Велике значення мають праці Ю. М. Березанського по вивченню *крайових задач* для д. р. з частинними похідними і з спектральної теорії д. р. Важливі здобутки в галузі д. р. з частинними похідними мають також І. І. Данилюк, І. В. Скрипник та ін.

Укр. вчені багато зробили для розвитку теорії звичайних д. р. (лінійних та нелінійних), а також теорії різницевих і диференціально-різницевих рівнянь (праці М. М. Крилова, М. М. Боголюбова, Ю. О. Митропольського, А. М. Самойленка, Ю. Д. Соколова, О. М. Шарковського та ін.).

Літ.: Крылов Н. М., Боголюбов Н. Н. Введение в нелинейную механику. К., 1937; Боголюбов Н. Н. О некоторых статистических методах в математической физике. К., 1945; Ляпунов А. М. Общая задача об устойчивости движения. М.— Л., 1950; Соколов Ю. Д. Особые траектории системы свободных материальных точек. К., 1951; Штокало И. З. Операционные методы и их развитие в теории линейных дифференциальных уравнений с переменными коэффициентами. К., 1961; Фещенко С. Ф., Шкиль Н. И., Николенко Л. Д. Асимптотические методы в теории линейных дифференциальных уравнений. К., 1966; Боголюбов Н. Н., Митропольский Ю. А., Самойленко А. М. Метод ускоренной сходимости в нелинейной механике. К., 1969; Боголюбов Н. Н., Митропольский Ю. А. Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний. М., 1974. *Ю. О. Митропольський.*

Алгебра, математична логіка і геометрія. В галузі *алгебри* на Україні до поч. 20 ст. велися лише розрізнені дослідження (В. П. Єрмаков, Г. Ф. Вороний та ін.). На поч. 20 ст. розгорнулась активна наук. робота, що привела до створення у Києві наук. школи з алгебри й теорії чисел (Д. О. Граве, О. Ю. Шмідт, М. Г. Чеботарьов, М. П. Кравчук, Б. М. Делоне). Тут були одержані фундаментальні результати з *груп теорії* (О. Ю. Шмідт), а також з теорії ідеалів і алгебраїчних

чисел, *Галуа теорії* та ін. В довоєнний період найважливіші дослідження з алгебри на Україні виконували Д. О. Граве і М. П. Кравчук у Києві і А. К. Сушкевич у Харкові. Праці Д. О. Граве стосувались теорії груп і теорії ідеалів, М. П. Кравчук вивчав переставні матриці і в зв'язку з цим властивості комутативних підгруп повної лінійної групи, А. К. Сушкевич розвивав теорію узагальнених груп.

В післявоєнний період систематичні дослідження в галузі алгебри ведуться з 50—60-х рр., коли були створені кафедра алгебри у Київ. ун-ті та відділ алгебри в Ін-ті математики АН УРСР. В цьому ін-ті досліджуються нескінченні групи за властивостями їхніх нескінченних підгруп (С. М. Черніков та ін.), ведуться роботи в галузі модулей і представлень та теорії лінійних нерівностей. У Київ. ун-ті вивчаються групи підстановок і топологічні групи. Дослідження з алгебри ведуться також в Ужгородському та Харків. ун-тах і в ін. вузах республіки. Важливі досягнення в галузі алгебри на Україні одержали Ю. А. Дрозд, П. М. Гудівок, Л. А. Калужнін, Л. О. Назарова, А. В. Ройтер, В. С. Чарін.

Перші роботи з матем. логіки на Україні почались наприкінці 19 — на поч. 20 ст. (П. С. Порецький, С. Й. Шатуновський та ін.). В кінці 40-х рр. дослідження проблем матем. логіки почалися в Ін-ті математики АН УРСР, а в середині 50-х рр.— у Київ. ун-ті та Обчислюв. центрі (тепер Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова) АН УРСР, а також у Харків. та Одес. ун-тах. Серед досягнень укр. вчених у цій галузі — дослідження проблем розв'язності різних теорій, класів звідностей, праці в галузі теорії моделей. Виконано також низку праць на стику матем. логіки і матем. кібернетики, теорії автоматів і обчислювальних машин, з теорії програмування тощо.

Осн. дослідження в галузі геометрії в дореволюційний час на Україні пов'язані з працями К. О. Андрєєва (*проективна геометрія*) і Д. М. Синцова (геом. теорія диференціальних рівнянь і неголономна диференціальна геометрія). В рад. період у довоєнні роки Д. М. Синцов виконав серію праць з пфаффових і монжових многовидів, О. С. Смогоржевський — з теорії геом. побудов у просторі Лобачевського, Б. Я. Букреєв — з *Лобачевського геометрії*. Питання неголономної геометрії розроблялись у Київ. ун-ті. В післявоєнний час важливі дослідження з геометрії ведуться в Харків. ун-ті (Я. П. Бланк і його учні), а з 60-х рр.— також у відділі геометрії Фізико-тех. ін-ту низьких температур АН УРСР (О. В. Погорєлов та його учні). Вся ця робота охоплює широке коло питань, що стосуються теорії поверхонь в евклідовому та неевклідовому просторах. Одержано значні результати, зокрема: повністю розв'язано проблему однозначної визначеності заг. опуклої поверхні її метрикою і проблему регулярності опуклої гіперповерхні з регулярною метрикою; четверту проблему Гільберта; питання про регулярність розв'язку багатовимірної проблеми Мінковського; досягнуто ін. фундаментальних результатів з теорії поверхонь «в цілому» (О. В. Погорєлов — Ленінська премія, 1962; Держ. премія СРСР, 1950; Держ. премія УРСР, 1973; Міжнар. премія ім. М. І. Лобачевського, 1959). Дослідження з геометрії ведуться також у Київському, Одеському та ін. університетах.

Літ.: Граве Д. О. Трактат з алгебричного аналізу, т. 1—2. К., 1938; Погорелов А. В. Геометрическая теория устойчивости оболочек. М., 1966; Черников С. Н. Линейные неравенства. М., 1968; Погорелов А. В. Внешняя геометрия выпуклых поверхностей. М., 1969; Черников С. Н. Группы с заданными свойствами системы подгрупп. М., 1980.

Ю. О. Митропольський, М. І. Кравко.

Теорія імовірностей і математична статистика. До 20 ст. на Україні роботи в галузі *імовірностей теорії* проводилися розрізнено. З них слід відмітити праці А. Ф. Павловського і М. О. Тихомандрицького (Харків), М. Є. Ващенка-Захарченка, В. П. Єрмакова (Київ), а також І. В. Слешинського (Одеса).

Бурхливий розвиток теорії імовірностей на Україні відбувся на поч. 20 ст. Він пов'язаний в першу чергу з працями О. М. Ляпунова, який за допомогою створеного ним методу характеристичних функцій одержав заг. умови здійсненності *центральної граничної теореми*, що дістали назву «умов Ляпунова».

Послідовником О. М. Ляпунова був С. Н. Бернштейн, який 1908—33 працював у Харків. ун-ті. Йому належать перша спроба аксіоматичної побудови теорії імовірностей; дослідження граничних теорем; запровадження і початок вивчення стохастичних диференціальних рівнянь. Є. Є. Слуцький (Київ) виконав дослідження з теорії випадкових функцій, що сприяло розвиткові теорії випадкових процесів. У довоєнний період важливі результати одержали також М. П. Кравчук (вивчення ортогональних многочленів, що відповідають дискретним розподілам, застосування методу моментів у статистиці), М. М. Крилов і М. М. Боголюбов (дослідження динамічних систем, що перебувають під дією випадкових сил).

У післявоєнні роки розвиток теорії імовірностей на Україні пов'язаний насамперед з працями Б. В. Гнєденка, якого вважають засновником суч. укр. школи теорії імовірностей. Під його керівництвом у Київ. ун-ті та Ін-ті математики АН УРСР 1950—54 виконано праці з уточнення непараметричних статистичних критеріїв. Широко відомі дослідження Б. В. Гнєденка з граничних теорем теорії імовірностей для сум незалежних *випадкових величин* (премія ім. П. Л. Чебишова АН СРСР, 1950). За ініціативою Б. В. Гнєденка 1956 почато дослідження з *масового обслуговування теорії* і теорії надійності, які тепер мають винятково важливі практичні застосування.

Розвиток основ теорії стохастичних диф. рівнянь пов'язаний з дослідженнями Й. І. Гіхмана та А. В. Скорохода. Перший дав заг. поняття такого рівняння для траєкторії випадкового процесу, встановив теореми існування і єдиності розв'язку. Другий, вивчаючи граничні теореми для розривних процесів, запровадив спец. топології в просторах функцій без розривів другого роду, які тепер наз. топологіями Скорохода. Дослідження в галузі теорії випадкових процесів були підсумовані А. В. Скороходом і Й. І. Гіхманом в тритомній монографії (1982 удостоєна Держ. премії УРСР), яка відіграла винятково важливу роль у подальшому розвитку цієї теорії. Нові методи асимптотич. аналізу в граничних задачах для випадкових процесів розвинуті у працях В. С. Королюка, відзначених премією ім. М. М. Крилова АН УРСР (1976). Одержано ряд важливих результатів у *математичній статистиці* та її застосуваннях (В. С. Михалевич та ін.); виконано ряд робіт, які сприяли становленню сучас. теорій масового обслуговування і надійності (Б. В. Гнєденко, І. М. Коваленко та В. С. Королюк).

Українські вчені ведуть дослідження в таких напрямах сучас. теорії імовірностей: граничні теореми для випадкових процесів, асимптотичний аналіз функціоналів від випадкових процесів; статистика цих процесів і полів; стохастичні диф. рівняння; розподіли в нескінченновимірних просторах і випадкові оператори; стохастичні методи оптимізації; теорія масового обслуговування і теорія надійності. Ці напрями розробляються у працях І. М. Коваленка, В. С. Королюка, В. С. Михалевича, Й. І. Гіхмана, А. В. Скорохода та ін.

Літ.: Боголюбов Н. Н. Проблемы динамической теории в статистической физике. М.—Л., 1946; Гнеденко Б. В., Колмогоров А. Н. Предельные распределения для сумм независимых случайных величин. М.—Л., 1949; Гнеденко Б. В. Курс теории вероятностей. М., 1965; Гнеденко Б. В., Коваленко И. Н. Введение в теорию массового обслуживания. М., 1966; Гихман И. И., Скороход А. В. Теория случайных процессов, т. 1—3. М., 1971—75; Ермольев Ю. М. Методы стохастического программирования. М., 1976; Буцан Г. П. Стохастические полугруппы. К., 1977; Королюк В. С., Турбин А. Ф. Математические основы фазового укрупнения сложных систем. К., 1978; Скороход А. В. Случайные линейные операторы. К., 1978; Справочник по теории вероятностей и математической статистике. К., 1978; Коваленко И. Н. Анализ редких событий при оценке эффективности и надежности систем. М., 1980; Гихман И. И., Скороход А. В. Стохастические дифференциальные уравнения и их приложения. К., 1982; Коваленко И. Н., Кузнецов Н. Ю., Шуренков В. М. Случайные процессы. К., 1983.

І. М. Коваленко, Г. П. Буцан, М. Й. Ядренко.

Обчислювальна математика. Розвиток *обчислювальної математики* (о. м.) на Україні тісно пов'язаний насамперед з працями М. М. Крилова і М. М. Боголюбова.

Питання обчислювальної математики в республіці розробляються в основному в ун-тах (Київському, Харківському, Львівському, Одеському та ін.) і установах АН УРСР. Особливо широко наук. діяльність у цій галузі розгорнулась у зв'язку з появою *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ) та численними застосуваннями їх у різних сферах нар. г-ва (економіці, медицині, інженерній і військ. справі тощо). З 50-х рр. в Обчислювальному центрі АН УРСР у Києві (нині Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР) і обчислювальному центрі у Донецьку (нині Ін-т прикладної математики і механіки АН УРСР), Ін-ті математики АН УРСР та його Львів. філіалі (нині Ін-т прикладних проблем механіки і математики АН УРСР), Київ. і Львів. ун-тах та ін. закладах інтенсивно розвиваються важливі розділи обчислювальної математики — теорія оптимізації і *програм пакетів* (В. М. Глушков, В. С. Михалевич, Ю. М. Єрмольєв, І. В. Сергієнко, В. В. Іванов, В. Л. Волкович, Б. М. Пшеничний, Н. З. Шор та ін.), *наближені обчислювання* та *диференціальні рівняння* (Ю. О. Митропольський), зокрема *чисельні методи* розв'язування диференціальних рівнянь. Велика увага приділяється розвиткові теорії різницевих схем і питанням побудови екон. *алгоритмів* для їхньої реалізації на ЕОМ (І. І. Ляшко, В. Л. Макаров, І. М. Молчанов та ін.). В працях В. С. Михалевича, Ю. М. Єрмольєва, І. В. Сергієнка, І. М. Ляшенка та ін. розроблено чисельні методи розв'язування задач оптимізації різних типів. Такими є, напр., мінімаксні задачі, що виникають при розв'язуванні задач керування, планування і проектування, а також у *ігор теорії*. Розв'язано особливо складні задачі, що з'являються при вивченні багатокрокових ігор, які динамічно розвиваються у часі; оптимізаційні дискретні задачі, у тому числі комбінаторного типу, великої розмірності (десятки і сотні тисяч змінних і обмежень), детерміновані та стохастичні

мінімаксні задачі. Важливе місце займає розробка обгрунтованих наближених методів розв'язування різних задач. Вагомий внесок у розвиток чисельних методів розв'язування задач *математичної фізики* зробили Г. М. Положій, І. І. Ляшко, П. Ф. Фільчаков, Б. М. Бублик, В. Л. Рвачов та ін. На Україні розробляють також питання побудови матем. моделей різних практичних задач, досліджують властивості цих моделей, розробляють методи ефективного розв'язування на ЕОМ описуваних ними реальних задач. Праці українських вчених з обчислювальної математики відзначено Державною премією СРСР (М. П. Корнійчук, 1973), Держ. премією УРСР (П. Ф. Фільчаков, В. І. Панчишин, 1970) і преміями ім. М. М. Крилова АН УРСР (Ю. О. Митропольський, 1969; В. С. Михалевич, 1971; Й. З. Штокало, 1973; І. І. Ляшко, 1975). Питаннями координації наук. роботи з обчислювальної математики на Україні займається Наукова рада з проблеми «Кібернетика» АН УРСР.

Літ.: Положий Г. Н. Численное решение двумерных и трехмерных краевых задач математической физики и функции дискретного аргумента. К., 1962; Ремез Е. Я. Основы численных методов чебышевского приближения. К., 1969; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Ляшко И. И., Великоиваненко И. М. Численно-аналитическое решение краевых задач теории фильтрации. К., 1973; Вычислительные методы выбора оптимальных проектных решений. К., 1977; Сергиенко И. В., Лебедева Т. Т., Рощин В. А. Приближённые методы решения дискретных задач оптимизации. К., 1980.

І. І. Ляшко, І. В. Сергієнко.

Механіка

Перші дослідження з загальної механіки на Україні були виконані у 19 ст. в Київ., Харків., Новорос. (в Одесі) ун-тах М. В. Остроградським, Т. Ф. Осиповським, В. Г. Імшенецьким, В. А. Стекловим, Г. К. Сусловим, П. В. Воронцем і стосувались питань аналітичної механіки. Найбільш фундаментальними на той час були праці О. М. Ляпунова з теорії стійкості, видані 1892 у Харкові. У дожовтневий період дослідження з заг. механіки проводились, крім того, у *Київському політехнічному інституті*, де працювали В. Л. Кирпичов, С. П. Тимошенко, Б. М. Делоне, Є. О. Патон, і в Катеринославському гірничому вищому училищі (тепер Дніпроп. гірничий ін-т), де працював О. М. Динник. Укр. вчені досліджували також питання опору матеріалів, теорії пружності, буд. механіки, механіки машин, теорії мех. коливань тощо. В той час дослідження у галузі механіки проводились в обмежених масштабах. У післяжовтневий період почалось цілеспрямоване вивчення найважливіших її напрямів. Першими наук. роботами з заг. механіки в АН УРСР керували Д. О. Граве, М. М. Крилов і К. К. Сімінський, які створили наук. школу в Києві. Аналогічну школу у Дніпропетровську заснував О. М. Динник. Широкого розвитку в республіці набули дослідження з аналітичної і небесної механіки, теорії руху абс. твердого і деформованого тіла, загальної теорії стійкості руху. В галузі теорії пружності в довоєнні роки дослідження проводили О. М. Динник, М. О. Кільчевський, А. Д. Коваленко, Г. М. Савін, І. Я. Штаєрман та ін. У післявоєнні роки істотні результати в цій галузі одержали також М. О. Лаврентьєв, О. Ю. Ішлінський, М. Я. Леонов, В. М. Майзель, Д. В. Вайнберг, П. М. Варвак та ін. Важливим сучас. напрямом теорії пружності є термопружність і зв'язані поля. Фундаментальні дослідження у цьому напрямі виконано в *Механіки інституті* АН УРСР (А. Д. Коваленко, А. Ф. Улітко, В. Т. Грінченко, І. О. Мотовиловець, Ю. М. Шевченко) і в *Прикладних проблем механіки і математики інституті* АН УРСР (Я. С. Підстригач, Я. Й. Бурак, Ю. М. Коляно, Г. С. Кіт). Укр. вчені (Г. М. Савін, А. Д. Коваленко, Г. М. Положій, О. М. Гузь, О. С. Космодаміанський, А. Ф. Улітко та ін.) зробили великий внесок у розвиток матем. методів розв'язування задач теорії пружності. Різними проблемами аналітичної механіки суцільного середовища успішно займалися в 30-х рр. у Києві І. Я. Штаєрман, В. М. Челомей, І. М. Рапопорт і М. О. Кільчевський. Фундаментальні праці в галузі динаміки твердого тіла виконали у післявоєнний період в *Математики інституті* АН УРСР О. Ю. Ішлінський — з теорії гіроскопів і гіроскопічних приладів, В. М. Кошляков — з розв'язування динамічних задач прикладної теорії гіроскопів і гіромаятникових систем. У цей же період питанням механіки контактної взаємодії деформованих тіл присвятили свої наук. праці І. Я. Штаєрман, Г. М. Савін, О. Ю. Ішлінський, М. О. Кільчевський, М. Я. Леонов, А. П. Філіппов, В. І. Моссаковський, В. Л. Рвачов. Зокрема, В. І. Моссаковський вперше знайшов точний розв'язок задачі про жорстко зчеплений круговий штамп, що діє на пружний півпростір. В. Л. Рвачов одержав розв'язки ряду некласичних контактних задач теорії пружності. До важливих у галузі загальної механіки належать праці П. В. Харламова з розв'язування різних задач динаміки твердого тіла і стійкості руху, виконані в *Прикладної математики і механіки інституті* АН УРСР. Широко відомі також праці О. М. Гузя та його учнів з заг. питань тривимірної теорії стійкості деформованих тіл для різних моделей стосовно до стійкості композиційних матеріалів і конструкцій тощо. Вивчення фіз.-мех. властивостей цього класу матеріалів проводиться в Ін-ті механіки АН УРСР. Дослідження М. О. Лаврентьєва з механіки вибуху набули подальшого розвитку в різних установах АН УРСР, гол. чином під керівництвом О. О. Вовка у *Геофізики інституті* імені С. І. Субботіна АН УРСР. У галузі пластичності і термопластичності, що почала розвиватися на Україні у післявоєнні роки, значні результати одержали О. Ю. Ішлінський та його учні, які розробили теорію пластичності для матеріалів з лінійним зміцненням; С. В. Малашенко створив установки для дослідження пластичності матеріалів; Ю. М. Шевченко разом з своїми учнями розробив деформаційну теорію пластичності при змінних неізотермічних процесах навантаження. Вивченню повзучості і критеріїв граничного стану при складному напруженому стані в широкому діапазоні т-р, а також питанням прогнозування тривалої міцності і повзучості при високих т-рах, зокрема в умовах реакторного опромінювання, присвячені праці вчених *Міцності проблем інституту* АН УРСР (Г. С. Писаренко, В. М. Киселевський). Механіка крихкого руйнування, як одна з наймолодших галузей механіки, набула в останні роки на Україні інтенсивного розвитку завдяки працям Г. М. Савіна, М. Я. Леонова, В. В. Панасюка, А. Ф. Улітка, В. Т. Грінченка, Г. С. Кіта та інших вчених.

Важливою галуззю механіки, що розвивається нині як самостійний розділ, є теорія механічних коливань. У 1929 була заснована М. М. Криловим і М. М. Боголюбовим і пізніше визнана у всьому світі наук. школа з нелінійних коливань. Її представники багато зробили для вивчення актуальних проблем коливальних процесів. Так, Ю. О. Митропольський дослідив нестаціонарні процеси в нелінійних коливаннях, а також розвинув асимптотичні методи у теорії нелінійних коливань і метод усереднення; Г. С. Писаренко розвинув методи нелінійної механіки стосовно до розв'язування проблем коливань у машинобудуванні з урахуванням розсіяння енергії у циклічно деформівному матеріалі «пружини». Вивченням коливань пружних систем успішно займались також С. В. Серенсен, І. М. Тетельбаум, В. О. Кононенко, М. В. Корноухов, П. М. Варвак, Д. В. Вайнберг, А. П. Філіппов; дослідженням коливань мех. систем, у тому числі стрижнів із зосередженими масами,— В. А. Лазарян, а коливань багатофазних систем — М. О. Кільчевський з учнями. Дослідження з питань розсіяння енергії при коливаннях проводяться з 50-х рр. у *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР, а з 1966 — в Ін-ті проблем міцності і Київ. політех. ін-ті. Істотний внесок у розвиток досліджень з міцності при повторно-змінних навантаженнях зробили К. К. Сімінський, С. В. Серенсен, Ф. П. Бєлянкін, М. М. Афанасьєв, Г. С. Писаренко ще в довоєнні роки. Дослідження з втомленості матеріалів і конструкцій провели у післявоєнний період С. В. Серенсен, М. Е. Гарф, О. Ю. Крамаренко, Є. Г. Буглов та ін. Важливі роботи з контактної міцності виконали Б. Д. Грозін, Д. А. Драйгор та ін. Фундаментальні дослідження впливу різних агресивних середовищ на втомну міцність

Академік АН УРСР Я. С. Підстригач (в центрі) із співробітниками обговорює експеримент по дослідженню впливу лазерної обробки на властивості матеріалів. Інститут прикладних проблем механіки і математики АН УРСР. Львів.

Лабораторія випробовувань матеріалів на міцність при високих температурах. Інститут проблем міцності АН УРСР. Київ.

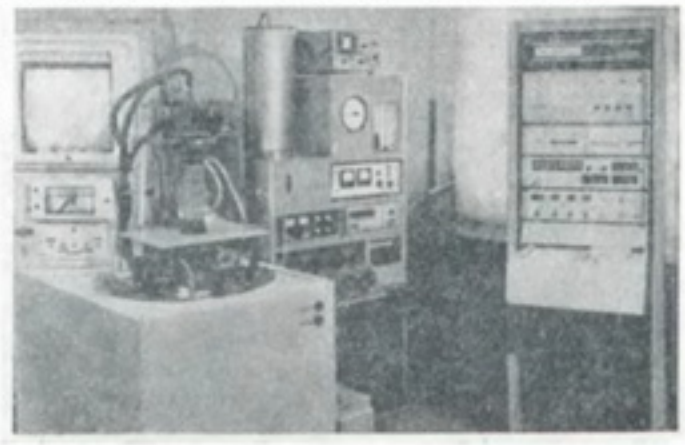

було проведено у *Фізико-механічному інституті* імені Г. В. Карпенка АН УРСР (Г. В. Карпенко, В. В. Панасюк, Г. Г. Максимович та ін.). На поч. 60-х рр. в Ін-ті проблем міцності АН УРСР утворилася і пізніше набула визнання у країні і за її межами наук. школа з міцності матеріалів та елементів конструкцій в екстремальних умовах. Вчені цієї школи 1952—82 розв'язали ряд важливих питань міцності стосовно до потреб нової техніки, зокрема розглянули питання: міцності матеріалів при високих (Г. С. Писаренко, В. Т. Трощенко, Г. М. Третьяченко, В. М. Руденко) і низьких (А. О. Лебедєв, М. В. Новиков, В. О. Стрижало та ін.) т-рах; тривалої міцності і повзучості при високих т-рах (М. С. Можаровський, В. І. Ковпак та ін.); міцності матеріалів і елементів конструкцій в умовах газових потоків високих параметрів (Г. М. Третьячепко, Л. В. Кравчук, Р. І. Куріат та ін.); впливу нейтронного опромінювання та агресивного середовища на міцність матеріалів (В. М. Киселевський, Л. В. Кравчук, Б. А. Ляшенко); міцності матеріалів у широкому діапазоні т-р (від 4 до 2000 К) в умовах складного напруженого стану (А. О. Лебедєв, Б. І. Ковальчук та ін.); міцності при імпульсних навантаженнях (Г. В. Степанов та ін.). Крім того, розглянуто питання втомленості і термовтомленості (В. Т. Трощенко, В. О. Кузьменко, Б. О. Грязнов та ін.), коливань у машинобудуванні (Г. С. Писаренко, В. В. Матвєєв, А. П. Яковлєв, М. В. Василенко, В. В. Хільчевський та ін.), конструкційної міцності скла та ситалів (Ю. М. Родичев, К. К. Амельянович та ін.), фіз. аспекту міцності (А. Я. Красовський, В. П. Науменко та ін.). Розвиток аеро- і газодинаміки пов'язаний насамперед з іменами укр. вчених О. К. Антонова, В. М. Ковтуненка та ін.; пром. аеро- і гідродинаміки — Г. Ф. Проскури, І. Я. Повха, І. Т. Швеця, О. Н. Щербаня та ін.; магн. гідродинаміки — О. І. Ахієзера та ін. Дослідження укр. вчених мали великий вплив на розвиток *гірничих наук* (М. М. Федоров, М. С. Поляков, В. М. Потураєв, Ф. О. Абрамов та ін.), будівельних наук (М. В. Корноухов, Ф. П. Бєлянкін, Б. М. Горбунов та ін.), *гідрології* і *гідротехніки* (М. О. Лаврентьєв, П. Ф. Фільчаков, І. І. Ляшко та ін.). Наук. праці укр. вчених у галузі механіки відзначено Ленінськими преміями (М. О. Лаврентьєв, 1958; О. Ю. Ішлінський, 1960; Ю. О. Митропольський, 1965); Держ. преміями СРСР (Г. Ф. Проскура, 1943; М. О. Лаврентьєв, 1949; С. В. Серенсен, 1949; Г. Й. Сухомел, 1951; Г. М. Савін, 1952; Г. С. Писаренко, В. Т. Трощенко, А. О. Лебедєв та ін., 1982); Держ. преміями УРСР (Г. С. Писаренко, 1969, 1980; В. Т. Трощенко, Г. М. Третьяков, В. М. Руденко, 1969; Я. С. Підстригач, Я. Й. Бурак, Г. В. Пляцко, Ю. М. Коляно та ін., 1975; О. М. Гузь, Я. М. Григоренко, М. О. Кільчевський, 1979; В. Л. Рвачов та ін., 1980; О. Л. Квітка та ін., 1980).

Наук. діяльність укр. вчені координують через наукові ради АН УРСР з проблем «Загальна механіка», «Механіка твердого деформованого тіла», «Гідромеханіка». Проблеми механіки на Україні висвітлюються у наук. журналах «Прикладная механика», «Проблемы прочности».

Літ.: Боголюбов Н. Н., Митропольский Ю. А. Асимптотические методы в теории нелинейных колебаний. М., 1958; Підстригач Я. С., Ярема С. Я. Температурні напруження в оболонках. К., 1961; Кильчевский Н. А. Основы аналитической механики оболочек, ч. 1. К., 1963; Кононенко В. О. Колебательные системы с ограниченным возбуждением. М., 1964; Савин Г. Н. Распределение напряжений около отверстий. К., 1968; Панасюк В. В. Предельное равновесие хрупких тел с трещинами. К., 1969; Коваленко А. Д. Основы термоупругости. К., 1970; Писаренко Г. С. Колебания механических систем с учетом несовершенной упругости материала. К., 1970; Филиппов А. П. Колебания деформируемых систем. М., 1970; Гузь А. Н. Основы теории устойчивости горных выработок. К., 1977; Прочность материалов и элементов конструкций в экстремальных условиях, т. 1—2. К., 1980; Трощенко В. Т. Деформирование и разрушение металлов при многоцикловом нагружении. К., 1981; Шевченко Ю. Н., Терехов Р. Г. Физические уравнения термовязкопластичности. К., 1982. *Г. С. Писаренко.*

Кібернетика

Як самостійна наука *кібернетика* сформувалась у 40-х рр. 20 ст. Процес її становлення пов'язаний з розвитком багатьох наук. напрямів — теорії автом. регулювання, нейрофізіології, матем. логіки, теорії алгоритмів, теорії випадкових процесів та ін. З них на Україні особливо інтенсивно розвивалась нейрофізіологія. Значні результати було одержано у розвитку матем. апарату теорії автом. регулювання, який у передвоєнні роки відбувався під істотним впливом праць з теорії диференціальних рівнянь школи М. М. Крилова — М. М. Боголюбова. Важливе місце належить також спостереженням глибоких аналогій у процесах керування тех. і біол. системами. Першим на ці аналогії звернув серйозну увагу ще в дореволюційні роки укр. вчений Я. І. Грдина.

Поява в післявоєнні роки *електронних обчислювальних машин* (ЕОМ) стала істотним фактором, що стимулював розвиток кібернетики. І далі кібернетика розвивалась у найтіснішому зв'язку зі створенням і використанням *обчислювальних машин*. У 1947—51 колектив укр. вчених під керівництвом С. О. Лебедєва створив першу у континентальній Європі обчислювальну машину «*МЭСМ*», якою було започатковано вітчизн. *обчислювальну техніку*. Її використовували для розв'язування матем. задач Б. В. Гнєденко, А. О. Дородницин, О. Ю. Ішлінський, М. В. Келдиш, М. О. Лаврентьєв, О. А. Ляпунов та ін. відомі вчені; на ній працювали перші рад. програмісти М. Р. Шура-Бура, В. С. Королюк, К. Л. Ющенко та ін. Нове піднесення у цій галузі почалося в зв'язку з організацією *обчислювальних центрів* у деяких АН союзних республік. У грудні 1957 в Києві на базі лабораторії Ін-ту математики АН УРСР (1956 її очолив В. М. Глушков) було створено Обчислювальний центр АН УРСР. Діяльність його була спрямована на розвиток широкого комплексу фундаментальних і прикладних досліджень у галузі електронної обчислювальної техніки та її застосувань, на розв'язування багатьох проблем теор. і прикладної кібернетики. Кінець 50-х — поч. 60-х рр. став початковим періодом розвитку кібернетики на Україні. В цей час було закладено осн. наук. школи й напрями, налагоджено цілеспрямовану підготовку наук. кадрів, розгорнулась робота над довгостроковими програмами для розв'язування як корінних наук. проблем розвитку обчислювальної техніки і кібернетики, так і практичних задач застосування їхніх результатів у нар. г-ві. Ці програми передбачали: розвиток теорій матем. машин і автоматів, програмування і обчислень, архітектури ЕОМ; створення нових зразків обчислювальної техніки; дослідження з *штучного інтелекту*, використання обчислювальних машин для автоматизації керування в різних галузях людської діяльності. Роки 1962—70 стали для укр. вчених етапом розвитку й охоплення дослідженнями практично всіх галузей сучас. кібернетики та обчислювальної техніки, створення на Україні кібернетичної індустрії. Коло наук. програм розширилось дослідженнями з теорії і практики автоматизованих систем керування й обробки даних, розробки фізико-технологічних основ кібернетичної техніки. Програма робіт у галузі кібернетики на Україні в 70—80-х рр. розвивалася на основі постанов XXIV—XXVI з'їздів КПРС і включала подальше розширення досліджень у напрямі вдосконалення і побудови принципово нових кібернетичних систем з метою підвищення продуктивності праці в нар. г-ві.

Осн. об'єктом вивчення в кібернетиці є великі системи, а осн. методом дослідження цих систем — моделювання їх за допомогою ЕОМ. Тому важливе місце серед напрямів кібернетики займає теор., або матем., кібернетика. В сучас. кібернетиці виділились такі напрями досліджень: *кібернетика економічна, кібернетика біологічна, кібернетика медична, кібернетика технічна*; кібернетична техніка; *математична лінгвістика*. Особливо перспективними є дослідження з штучного інтелекту, які лежать на стику різних наук.

Укр. вчені зробили видатний внесок у становлення і розвиток кібернетики та використання її результатів на практиці. Визначальними є праці В. М. Глушкова, С. О. Лебедєва, М. О. Лаврентьєва, М. М. Боголюбова, М. М. Амосова, Б. В. Гнєденка, І. М. Коваленка, В. С. Королюка, О. І. Кухтенка, І. І. Ляшка, Ю. О. Митропольського, В. С. Михалевича, В. І. Моссаковського, Я. С. Підстригача,

Академік В. М. Глушков (крайній зліва) ознайомлює президента АН СРСР академіка А. П. Александрова (в центрі) і президента АН УРСР академіка Б. Є. Патона (крайній справа) з експозицією демонстраційного залу науково-технічних досягнень Інституту кібернетики АН УРСР. Київ. Травень 1978.

Г. Є. Пухова, В. Л. Рвачова, В. Г. Сергєєва, В. І. Скурихіна, Б. Б. Тимофєєва, О. О. Бакаєва, Б. М. Бублика, Ю. М. Єрмольєва, І. І. Іванова, О. Г. Івахненка, Б. М. Малиновського, В. М. Михайловського, К. Г. Самофалова, І. В. Сергієнка, А. О. Стогнія, К. Л. Ющенко та ін. Дослідження в галузі кібернетики на Україні зосереджені в *Кібернетики інституті* АН УРСР, *Математики інституті* АН УРСР, *Електродинаміки інституті* АН УРСР, *Економіки інституті* АН УРСР, *Фізики інституті* АН УРСР, *Фізіології інституті* імені О. О. Богомольця АН УРСР, *Напівпровідників інституті* АН УРСР, *Моделювання в енергетиці проблем інституті* АН УРСР (Київ), *Прикладної математики і механіки інституті* АН УРСР (Донецьк), *Прикладних проблем механіки і математики інституті* АН УРСР (Львів), *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР та *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР (Харків) та ін. Великий внесок у використання результатів кібернетичних досліджень на практиці та в створення пром. зразків кібернетичних систем зробили *Автоматики інститут,* наук.-виробниче об'єднання обчислювальної техніки «Імпульс» у Сєвєродонецьку, галузеві обчислювальні центри та ін.

У галузі теор. кібернетики укр. вчені здійснили комплекс досліджень по створенню матем. апарату кібернетики. У 1956—62 побудовано заг. теорію автоматів, на основі якої виконано велику роботу з теорії ЕОМ. Вперше було запропоновано практичні методики проектування окремих блоків і вузлів ЕОМ. За цикл робіт з теорії автоматів В. М. Глушкову 1964 присуджено Ленінську премію. Створено теорію дискретних перетворювачів, яка дала змогу розвинути теорію проектування ЕОМ разом з їхнім матем. забезпеченням і в 70-і рр. здійснити розробку першої в світі системи «Проект» — системи автоматизації проектування схемного і програмного устаткування ЕОМ методом формалізованих тех. завдань. Цикл робіт В. М. Глушкова, В. П. Деркача і Ю. В. Капітонової з теорії дискретних перетворювачів і методів автоматизації проектування ЕОМ відзначено 1977 Держ. премією СРСР. Одним з досягнень у галузі теорії ЕОМ є розробка нових ідей і організація побудови багатопроцесорних систем рекурсивного типу, на основі яких розвивається теорія ЕОМ з макроконвейєрною організацією обчислень. Фундаментальні результати одержано у заг. теорії керування, де особливе значення мають матем. методи розв'язування задач оптимізації. За цикл робіт по створенню сучас. матем. методів оптимізації В. С. Михалевич, О. О. Бакаєв, Ю. М. Єрмольєв, І. В. Сергієнко, В. Л. Волкович, Б. М. Пшеничний, В. В. Шкурба, Н. З. Шор 1981 відзначені Держ. премією СРСР. Велике значення мають дослідження з теорії програмування, заг. і прикладної теорії алгоритмів. Плідними виявились ідеї адресної *мови програмування* (В. С. Королюк, К. Л. Ющенко) як для практики створення мов програмування, так і для побудови транслюючих систем, нині розвинутих до пром. технологій.

Укр. кібернетики виконали важливі роботи по створенню засобів обчислювальної техніки і систем керування. Саме на Україні виникла і вперше практично реалізувалась одна з фундаментальних ідей сучас. матем. машинобудування — підвищення машинного інтелекту внаслідок структурної інтерпретації вхідних мов високого рівня. На цій базі в Києві 1965 було розпочато серійний випуск малих машин сімейства «*МИР*». За розробку принципів їхньої побудови В. М. Глушков, С. Б. Погребінський, О. А. Летичевський, І. М. Молчанов, А. О. Стогній та ін. 1968 відзначені Держ. премією СРСР — першою в галузі обчислювальної техніки. В наступні роки на Україні сформувалась індустрія малих і керуючих обчислювальних машин, зокрема машин серії «Днепр», базових для автоматизації керування технологічними процесами (Б. М. Малиновський, С. Б. Погребінський, Г. Є. Пухов, З. Л. Рабинович та ін.). Створюються ін. засоби кібернетичної техніки — інтелектуальні *ро́боти, читаючі автомати,* пристрої для розпізнавання мови, сприйняття і розпізнавання зорових образів тощо. На Україні виконано чимало праць у галузі фізико-тех. і технологічних основ обчислювальної техніки. На їхній базі створено машини «Киев-67» і «Киев-70», системи передавання даних, нові пристрої зовн. і оперативної пам'яті, відображення, мікропроцесори різного призначення та ін. допоміжні пристрої для ЕОМ. Укр. кібернетики займають провідне місце в СРСР в галузі створення матем. забезпечення ЕОМ і технології програмування. Велике значення мають їхні праці по розробці на базі ЕОМ систем управління для різних сфер людської діяльності і систем обробки даних. На Україні розвинуто ряд ідей щодо удосконалення обчислювальних машин і організації обчислювального процесу в них, а також створення систем, орієнтованих на розв'язування комплексу прикладних задач: організаційного управління, планування, проектування тощо. Першу вітчизн. систему розподілу часу було реалізовано на ЕОМ «Днепр-2». Наприкінці 60-х рр. у Києві введено в дію систему «Абонент», яка об'єднувала територіально віддалені ЕОМ. Здано в експлуатацію першу в СРСР *автоматизовану систему управління* (АСУ) підприємством з масовим характером виробництва «Львів», що стала прототипом багатьох АСУ. За розробку і впровадження цієї системи В. М. Глушков, В. І. Скурихін, В. В. Шкурба, А. А. Морозов та ін. 1970 удостоєні Держ. премії УРСР. Подальший розвиток робіт з автоматизованих систем управління пов'язаний з розробкою інтегрованих *автоматизованих систем* для галузей пром-сті, республіканської автоматизованої системи управління, проектування і поетапної реалізації *загальнодержавної автоматизованої системи* по збиранню і обробці інформації. Добре відомі праці укр. кібернетиків по створенню і впровадженню АСУ технологічними процесами й по автоматизації обробки результатів наук. експериментів. За розробку і впровадження АСУ гальванічними лініями цеху захисних покриттів на підприємстві з багатономенклатурним характером виробництва І. В. Сергієнка, А. І. Нікітіна та ін. 1972 відзначено Держ. премією УРСР. У 1976 Держ. премії УРСР удостоєні Ю. Т. Митулинський, Г. І. Корнієнко та ін. за розробку системи автом. контролю якості деталей авіац. газотурбінних двигунів, у 1977 — В. І. Гриценко, П. І. Андон та ін. за розробку і впровадження ефективних методів і засобів автоматизованого управління підприємствами чорної металургії УРСР.

В галузі біол. та мед. кібернетики укр. вчені розробили формальні моделі, на базі яких одержано важливі результати, що стосуються моделювання функціонування біол. систем і створення мед. приладів і кібернетичних систем для клінічної практики. В галузі штучного інтелекту відомі досягнення укр. кібернетиків у моделюванні розумової діяльності при розв'язуванні різних задач: доведенні теорем, формуванні понять, прийнятті рішень у складних ситуаціях; з самоорганізації, розпізнавання образів; створення ро́ботів, підвищення інтелекту обчислювальних машин і систем тощо.

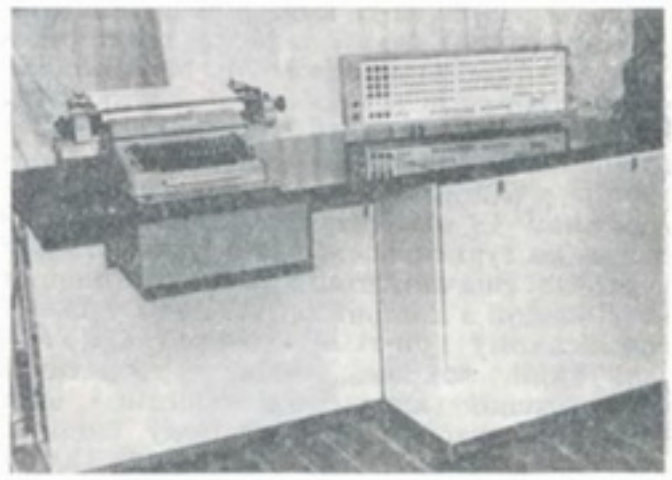

Електронна обчислювальна машина «МИР». Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова АН УРСР. Київ.

Дослідження з кібернетики координує на Україні Наук. рада з проблеми «Кібернетика» АН УРСР. Багато досліджень укр. кібернетиків ведуться спільно з н.-д. установами АН союзних республік, з орг-ціями ін. відомств і міністерств. Велике значення для міжнар. зв'язків має видання в республіці наук. журналів «*Автоматика*», «*Кибернетика*» и «*Управляющие системы и машины*». Велику роль у справі поширення кібернетичних ідей відіграла видана 1973 перша в світі «Енциклопедія кібернетики», відзначена 1978 Держ. премією УРСР. Укр. вчені ведуть консультативну роботу в країнах — членах РЕВ, керують наук. програмами в деяких міжнар. наук. організаціях, беруть активну участь у проведенні та організації міжнар. конференцій, конгресів і симпозіумів, вони є почесними

Обчислювальний центр. Інститут кібернетики імені В. М. Глушкова АН УРСР. Київ.

членами зарубіжних академій та ін. наук. організацій і товариств.

Літ.: Глушков В. М. Кибернетика и вычислительная техника. В кн.: Научно-технический прогресс в Украинской ССР. 1961—1970. К., 1971; Глушков В. М. Розвиток кібернетики і обчислювальної техніки на Україні. «Автоматика», 1970, № 2; Енциклопедія кібернетики, т. 1—2. К., 1973; Глушков В. М. Кібернетика. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Глушков В. М. Основы безбумажной информатики. М., 1982.

В. М. Глушков, В. С. *Михалевич.*

Фізичні науки

У кінці середніх віків *фізику* поряд з астрономією, математикою, медициною викладали в Києво-Могилянській колегії. Наук. дослідження в цій галузі почалися на Україні з середини 18 ст. На них великий вплив мали праці М. В. Ломоносова. У зв'язку з розвитком пром-сті в Росії на поч. 19 ст. створилися наук. центри досліджень з фізики. На Україні одним з перших таких центрів став Київ. університет після переїзду до нього 1864 М. П. Авенаріуса. Київ. учені додержувалися атомістичних уявлень і застосовували їх для розвитку *молекулярної фізики*. У Київ. ун-ті 1884 було організовано першу на Україні кафедру теор. фізики, де під керівництвом М. М. Шіллера проводилися наук. роботи з електромагн. теорії світла. Видатні відкриття з проблеми *стійкості руху* зробив О. М. Ляпунов у Харківському університеті наприкінці 19 ст. Результати його досліджень не втратили своєї актуальності й у наш час. Значний етап у розвитку фізики пов'язаний з діяльністю 1871—92 у Новоросійському ун-ті в Одесі М. О. Умова, який, зокрема, виконав теоретичні дослідження хвильових процесів і ввів поняття вектора густини потоку енергії. Фундаментальні дослідження в галузі *радіофізики* і *радіотехніки* на поч. 20 ст. виконали: Л. І. Мандельштам — в Одес. ун-ті і політех. ін-ті, Д. А. Рожанський — у Харків. ун-ті, Й. Й. Косоногов — у Київ. ун-ті. Справжнього розквіту набула фізика після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У перші ж роки Радянської влади на Україні створено кілька н.-д. установ і мережу вищих учб. закладів, у яких працювали видатні рад. учені. В Києві 1922 було створено кафедру матем. фізики АН УРСР, де М. М. Криловим та М. М. Боголюбовим закладено основи нелінійної механіки. В Харкові 1928 почав працювати Укр. фіз.-тех. ін-т (див. *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Харкові), у якому, зокрема, розгорнулися дослідження з теоретичної фізики, *ядерної фізики, фізики низьких температур,* радіофізики. У Києві 1929 організовано *Фізики інститут* АН УРСР, де вивчалися питання фіз. *електроніки, фізики твердого тіла* та ін. У Дніпропетровську 1932 створено Фіз.-тех. ін-т АН УРСР, роботи співробітників якого були присвячені дослідженню питань процесів горіння і вибуху. В організації цих ін-тів велику допомогу подав Фіз.-тех. ін-т АН СРСР в Ленінграді. Він направив сюди для роботи І. В. Обреїмова, Л. Д. Ландау, Г. В. Курдюмова, О. І. Лейпунського, К. Д. Синельникова та ін. видатних учених, які згодом створили широко відомі наук. школи. Дослідження з фундаментальної і прикладної фізики особливо розгорнулись на Україні в післявоєнні роки. Було організовано *Металофізики інститут* АН УРСР, *Напівпровідників інститут* АН УРСР, *Ядерних досліджень інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР, Донец. фіз.-тех. ін-т (див. *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Донецьку), *Теоретичної фізики інститут* АН УРСР та ін. Створено філіали фіз. ін-тів у Львові, Ужгороді, Чернівцях. Усі ін-ти та ун-ти республіки оснащено сучасним експериментальним обладнанням.

Українські вчені зробили великий внесок у розвиток сучас. фізики, їхні праці широко відомі за межами країни. Питання з різних галузей фізики висвітлювались на Україні в Загальносоюзному фіз. журналі, який видавався 1931—41 у Харкові. Тепер на Україні виходять «*Украинский физический журнал*», «*Физика низких температур*», «*Металлофизика*» та ін. видання.

Літ.: Кордун Г. Г. Історія фізики. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

В. Г. Бар'яхтар.

Фізика напівпровідників. Систематичні дослідження з фізики напівпровідників на Україні почались на Київ. н.-д. кафедрі фізики Наркомосвіти УРСР. У 1921—28 вони проводились під керівництвом О. Г. Гольдмана. На її базі 1929 організовано *Фізики інститут* АН УРСР (ІФАН), де фізика напівпровідників стала одним з осн. напрямів досліджень. З 1939 роботу в цій галузі очолив В. Є. Лашкарьов. Найважливішими результатами досліджень довоєнного періоду були: перше експериментальне виявлення *електронно-діркового переходу* у випрямляючих пристроях, що є основою більшості напівпровідникових приладів (1941, В. Є. Лашкарьов), теоретичне й експериментальне дослідження контакту метал — напівпровідник (С. І. Пекар, В. І. Ляшенко), встановлення напівпровідникової природи сурм'яно-цезієвого катоду (Н. Д. Моргуліс, П. Г. Борзяк), розробка сірчаносрібних *фотоелементів* (В. К. Бернадський, О. Г. Миселюк). У післявоєнні роки дослідження в ін-ті були продовжені. На його базі 1960 організовано *Напівпровідників інститут* АН УРСР (ІНАН), який став координуючим центром на Україні з проблем фізики напівпровідників. Наук. робота в цій галузі широко ведеться у *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР (ІПМ); *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР (ІРЕ), *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Донецьку (Донец. ФТІ), Інституті фізики АН УРСР, *Ядерних досліджень інституті* АН УРСР (ІЯД), а також у Київ., Ужгород., Чернів., Одес., Львів. ун-тах, Київ. педагогіч. і Харків. політех. ін-тах та ін. наук. установах. Осн. її напрямами є: теорія напівпровідників (ІНАН, ІФАН, Донец. ФТІ, ІРЕ, Чернів. ун-т та ін.); фізика взаємодії електромагн. випромінювання з напівпровідниками (ІНАН, ІФАН, Київ. ун-т); електрофіз. властивості напівпровідників (ІНАН, ІФАН, ІЯД, Донец. ФТІ та ін.); фізика поверхні напівпровідників (ІНАН, Київ. ун-т); оптоелектроніка (ІНАН); напівпровідникова плазма (ІНАН, ІФАН, ІРЕ); матеріалознавство напівпровідників (ІНАН, ІПМ, ряд унтів); напівпровідникові прилади (ІНАН, ІРЕ). Одержано ряд важливих результатів. Вперше створено теорію *поляронів* і світлоекситонів (ІНАН — С. І. Пекар; 1945—60) і теорію *фотоефектів* у напівпровідниках (ІНАН — В. Є. Лашкарьов, М. К. Шейнкман; 1956—68); теоретично передбачено електрострикційний механізм електрон-фононного зв'язку (ІНАН — С. І. Пекар; 1965); вперше виявлено автофотоемісію з напівпровідників і розроблено автофотокатоди (ІФАН — П. Г. Борзяк, О. Ф. Яценко); виявлено нові поверхневочутливі явища в напівпровідниках (ІНАН — В. І. Ляшенко, О. В. Снітко, В. Г. Литовченко, Б. О. Нестеренко, Ю. О. Тхорик). Монографія «Електронні явища на поверхні напівпровідників», написана 1968 В. І. Ляшенком, Л. В. Ляшенком, В. Г. Литовченком, І. І. Степком і В. І. Стріхою, відзначена 1970 Держ. премією УРСР. Укр. вчені розробили фіз.- тех. і практичні основи некогерентної *оптоелектроніки* (ІНАН — С. В. Свєчников та ін.; Держ. премія УРСР, 1973); створили технологію нових типів приладів (ІНАН — С. В. Свєчников, Г. А. Федорус, Є. А. Сальков, Л. Й. Зарубін, М. Т. Костишин), фіз. основи *радіоспектроскопії* напівпровідників (ІНАН — М. Ф. Дейген, О. А. Бугай); здійснили комплексні дослідження оптичних та фотоелектр. властивостей напівпровідникових сполук елементів II і VI груп періодичної системи елементів (ІНАН — В. Є. Лашкарьов, М. П. Лисиця, І. Б. Мізецька, С. І. Пекар, Є. А. Сальков, О. В. Снітко, М. К. Шейнкман; ІФАН — А. О. Борщ, М. І. Страшникова; Держ. премія УРСР, 1981); розробили теорію напівпровідникової плазми (ІРЕ — Е. А. Канер, В. М. Яковенко); відкрили ряд нових нелінійних оптичних явищ у напівпровідниках (ІНАН — М. П. Лисиця; ІФАН — М. С. Бродин). Великий внесок зробили укр. вчені у розвиток напівпровідникових матеріалознавства і мікроелектроніки (ІНАН — П. І. Баранський, І. Б. Мізецька; ІПМ — К. Д. Товстюк; Київ. ун-т — М. Г. Находкін, В. І. Стріха; Харків. політех. ін-т — Л. С. Палатник; Ужгород. ун-т — Д. В. Чепур та ін.). Розробили новий спосіб та освоїли високопродуктивну промислову технологію зварювання-паяння напівпровідникових діодів масового застосування (Київ. ун-т — В. М. Добровольський, С. П. Павлюк та ін.; Держ. премія УРСР, 1982). Координація досліджень здійснюється Наук. радою АН УРСР з проблеми «Фізика напівпровідників», що діє в рамках Наук. ради АН СРСР з проблеми «Фізика і хімія напівпровідників».

Підтримуються тісні наук. контакти з ученими республік СРСР, проводяться також спільні дослідження з колегами країн соц. співдружності.

Літ.: Свечников С. В. Элементы оптоэлектроники. М., 1971; Литовченко В. Г., Горбань А. П. Основы физики микроэлектронных систем металл-диэлектрик-полупроводник. К., 1978; Тягай В. А., Снитко О. В. Электроотражение света в полупроводниках. К., 1980; Дыкман И. М., Томчук П. М. Явления переноса и флуктуации в полупроводниках. К., 1981; Лашкарев В. Е., Любченко А. В., Шейнкман М. К. Неравновесные процессы в фотопроводниках. К., 1981; Стриха В. И. Контактные явления в полупроводниках. К., 1982; Пекар С. И. Кристаллооптика и добавочные световые волны. К., 1982; Нестеренко Б. А., Снитко О. В. Физические свойства атомарно-чистой поверхности полупроводников. К., 1983; Лисица М. П., Яремко А. М. Резонанс Ферми. К., 1984.

О. В. Снітко.

Металофізика. На Україні перші роботи в галузі металофізики були виконані наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. 20 ст. у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові. У цей період в різних наук. установах фіз. і технологіч. профілю та у вищих навч. закладах республіки почали створюватись металофіз. лабораторії. У 1932 було організовано Дніпроп. фіз.-тех. ін-т (ДФТІ). Г. В. Курдюмов очолив у ДФТІ роботи з дослідження фазових перетворень у металах і сплавах, В. І. Данилов — роботи по вивченню будови рідких металів та їхньої кристалізації. В 1945 у Києві на базі відділу металофізики Ін-ту чорної металургії АН УРСР було створено Лабораторію металофізики АН УРСР, органі-

1

2

3

Книговидавнича справа.

1. Твори основоположників марксизму-ленінізму та інші суспільно-політичні видання.
2. Художня література, публіцистика, літературознавство, фольклор та книги для дітей.
3. Енциклопедичні та інші науково-довідкові видання.

1

2

3

4

5

Книговидавнича справа.

1. Навчально-педагогічна література.
2. Видання з питань техніки, будівництва, сільського господарства та медицини.
3. Література з питань образотворчого мистецтва, музики й театру.
4. Науково-монографічні видання.
5. Книги республіканських видавництв в обласних центрах.

затором якої був Г. В. Курдюмов. У 1955 створено *Металофізики інститут* АН УРСР, який став осн. наук. центром республіки у цій галузі. Осн. напрями його досліджень: фізика міцності та пластичності, електронна структура й електронні властивості металів і сплавів, фазові перетворення, фізика металевих поверхонь і плівок, кріогенна металофізика тощо. Значний внесок у розвиток цих галузей металофізики на Україні зробили В. Н. Гріднєв, В. В. Немошкаленко, В. М. Свєчников, А. А. Смирнов, В. І. Трефілов, М. О. Кривоглаз, А. Г. Лєсник, В. Т. Черепін та ін. Великих результатів досягли вчені ін-ту також у галузі вивчення теплових, електр., магн., оптич. та мех. властивостей металів, а також дослідження зв'язку цих властивостей з будовою, зміною фазового складу, наявністю домішок, впливом зовнішніх факторів (т-ри, тиску, випромінювання тощо). Ці дослідження, а також вивчення процесів зародження і росту кристалів металів, їхніх сполук і твердих розчинів, дифузії, упорядкування і розупорядкування їхньої атомної структури, деформування, зміцнення, знеміцнення і руйнування металів сприяють одержанню фіз. уявлень про природу процесів, від яких залежить формування в металах певних структурних станів, а також створенню нових металевих матеріалів, технологій одержання та обробки їх. Великий внесок у розвиток таких галузей металофізики, як електронна теорія металів і сплавів, феро- і антиферомагнетизм, теорія реальних кристалів, надпровідність, фізика низьких температур, кріогенне металознавство, вакуумна металургія, зробили вчені Харків. фіз.-тех. ін-ту АН УРСР, Фізико-тех. інституту низьких температур АН УРСР, Інституту радіофізики і електроніки АН УРСР, а також Харків. ун-ту. Важливе теор. й практичне значення мають дослідження вчених *Матеріалознавства проблем інституту* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Донецьку, Київ. ун-ту та ін. Значний вплив на розвиток металофізики мали праці Л. Д. Ландау (Нобелівська премія, 1962), а також дослідження І. М. Ліфшиця з електронної теорії металів (Ленінська премія, 1967). Широко відомі праці укр. вчених у галузі фізики фазових перетворень (Г. В. Курдюмов; Держ. премія СРСР, 1949), по дослідженню будови рідин і створенню фіз. основ теорії модифікування (В. І. Данилов; Держ. премія СРСР, 1950). Укр. фізики дослідили магн. властивості металів при низьких т-рах (Б. Г. Лазарєв; Держ. премія УРСР, 1951); відкрили і вивчили проміжний стан в антиферомагнетиках (В. Г. Бар'яхтар, А. Є. Боровик, О. О. Галкін, В. В. Єременко та ін.; Держ. премія УРСР, 1971); розробили фіз. основи швидкісного термозміцнення сталей (В. Н. Гріднєв, В. І. Трефілов, Ю. Я. Мєшков, С. П. Ошкадьоров та ін.; Держ. премія УРСР, 1974) та ін. матеріалів (В. Н. Гріднєв, С. П. Ошкадьоров; Держ. премія УРСР, 1981); виконали цикл робіт з теорії неідеальних кристалів (А. А. Смирнов, М. О. Кривоглаз, А. М. Косевич, В. В. Сльозов; Держ. премія УРСР, 1978); дослідили елементарні збудження у металах (В. В. Немошкаленко, І. О. Кулик, І. К. Янсон, І. В. Свєчкарьов, Е. А. Канер, О. П. Королюк та ін.; Держ. премія УРСР, 1980); вивчили фазові рівноваги у металах і сплавах, розробили нові фіз. методи дослідження металів (В. М. Свєчников, В. Т. Черепін; Держ. премія УРСР, 1980); розробили і дослідили надпровідники з високими критичними параметрами (О. О. Галкін, Б. Г. Лазарєв, В. М. Пан та ін.; Держ. премія УРСР, 1982); вивчили ряд властивостей рідких металів (П. П. Кузьменко, О. В. Романова, Е. Й. Харьков та ін.; Держ. премія УРСР, 1983).

Дослідження металофізиків України в співдружності з ін. рад. вченими привели до відкриття явища хімічної пасивності у відношенні до кисню відновлених ультрадисперсних форм заліза, титану та кремнію (В. В. Немошкаленко, В. Г. Альошин та ін., 1979). Відкрите в 40-х роках Г. В. Курдюмовим і Л. Г. Хандросом явище термопружної рівноваги фаз у твердому стані та існування пружних кристалів мартенситу (зареєстровано 1980) лежить в основі ефекту «пам'яті форми» та надпружності сплавів. Це відкриття привело до розробки сплавів з комплексом унікальних фізичних властивостей і створення з них пристроїв сучасної техніки. Нові уявлення про природу наведеної магнітної анізотропії та ядерного магнітного резонансу (А. Г. Лесник) дали змогу розробити нові матеріали для мікроелектроніки. Досягнення укр. вчених широко використовують у машинобудівній та електронній пром-сті, авіабудівництві, енергетиці, атомній техніці тощо. Координує діяльність укр. металофізиків Наукова рада АН УРСР з проблеми «Фізика твердого тіла». Питання металофізики висвітлюються в журн. АН УРСР «*Металлофизика*».

Літ.: Гриднев В. Н. [и др.] Физические основы электротермического упрочнения стали. К. 1973; Смирнов А. А. Теория сплавов внедрения. М., 1979; Черепин В. Т. Ионный зонд. К., 1981.

В. Н. Гріднєв.

Теорія твердого тіла. До Великої Жовтн. соціалістич. революції дослідження з теор. основ будови і властивостей *твердих тіл,* а також явищ, що в них відбуваються, проводились на Україні в ун-тах та ін. навч. закладах. Вони пов'язані з іменами М. П. Авенаріуса, Й. Й. Косоногова, М. Смолуховського, М. О. Умова, М. М. Шіллера. Вже в перші роки Рад. влади теорія твердого тіла стала одним з осн. напрямів досліджень укр. фізиків. У довоєнний і післявоєнний періоди багато успіхів радянської науки пов'язано з працями вчених республіки. Нині теорія твердого тіла розвивається в усіх ін-тах фіз. профілю АН УРСР, в ун-тах і тех. вузах. Підвалини сучас. теорії твердого тіла на Україні заклали Л. Д. Ландау і М. М. Боголюбов. Праці учених УРСР великою мірою визначили світовий рівень теор. досліджень *металів, магнетизму, фазових переходів,* неідеальних кристалів, *напівпровідників,* оптичних властивостей кристалів. Значний внесок у розвиток теорії твердого тіла зробив Л. Д. Ландау. Він розвинув термодинамічну теорію фазових переходів 2-го роду (1935—37), теорію магн. *доменів* (1935; разом з Є. М. Ліфшицем) тощо. В роботах з теорії твердого тіла учені харків. наукової школи головну увагу приділяють динаміці кристалічної гратки й процесам взаємодії квазічастинок. Зокрема, вони побудували теорію поглинання звуку у твердих тілах, заклали основи теорії релаксації у магнітовпорядкованих кристалах, вперше розглянули осциляції електропровідності у магн. полі, створили теорію когерентних явищ при взаємодії релятивістських частинок з кристалами, виконали перші роботи з розсіяння повільних нейтронів у кристалах (О. І. Ахієзер та його учні). Великий внесок зробили харків. учені також у розвиток електронної теорії металів. Вони запропонували теорію квантових осциляцій термодинамічних величин при низьких температурах у сильному магнітному полі, дослідили асимптотичні властивості електропровідності й теплопровідності, запропонували динаміку електрона з довільним законом дисперсії й відкрили новий тип фазового переходу, зумовлений зміною топології поверхні Фермі (1950—60; І. М. Ліфшиць; Ленінська премія, 1967). Крім того, ними розвинуто квантову теорію термогальваномагнітних явищ у металах і напівпровідниках, коли виявляються осциляції довжини вільного пробігу (1963—65; О. І. Ахієзер, В. Г. Бар'яхтар і С. В. Пелетмінський), вивчено механізми ефективного проникнення електромагн. хвиль у метал, що міститься в сильному магн. полі, і передбачено нові типи резонансних осциляцій поглинання звуку (Е. А. Канер та ін.; Держ. премія УРСР, 1980). Харків. учені одержали істотні результати в галузі теорії слабкої *надпровідності* й тунельних надпровідних струмів (1960—70; І. О. Кулик та ін.); вивчили вплив обміну *магнонами* на виникнення надпровідності (О. І. Ахієзер, І. О. Ахієзер, І. Я. Померанчук). Велику увагу приділяють харків. фізики-теоретики реальним кристалам, тобто кристалам з дефектами (див. *Дефекти в кристалах*). Вони уперше проаналізували спектр такого кристала і відкрили локальні стани; розвинули заг. теорію енерг. спектрів і квантових станів у невпорядкованих системах (І. М. Ліфшиць); сформулювали систему рівнянь, що описують динаміку дислокацій, розвинули теорію дифузійного руху дислокацій і термодифузійної пластичної течії (А. М. Косевич, В. В. Сльозов; Держ. премія УРСР, 1978); побудували теорію металевих стекол і дослідили їхню плинність, магн. і дифузні властивості, розробили теорію солітонів у магнетиках (І. О. Ахієзер і А. Є. Боровик); розвинули знайдений М. М. Боголюбовим метод скороченого опису для дослідження кінетичних про-

1. Іонний мікроаналізатор. Інститут металофізики АН УРСР. Київ.

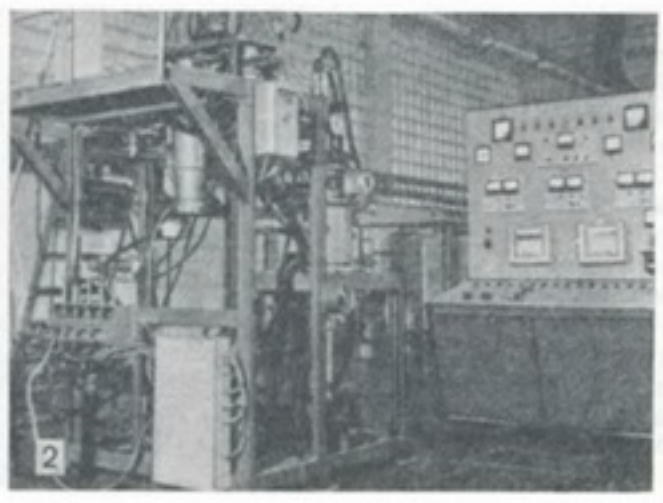

2. У лабораторії технології сплавів. Інститут металофізики АН УРСР Київ.

цесів у конденсованих середовищах і побудували нерівноважну ентропію реальних кристалів (С. В. Пелетмінський). Значний вплив на розвиток теорії твердого тіла зробили праці вчених київ. наук. школи, зокрема М. М. Боголюбова. Він розробив метод наближеного вторинного квантування, який сприяв розвиткові теорій надпровідності і надплинності (Ленінська премія, 1958), метод скороченого опису статистичних ансамблів (Держ. премія СРСР, 1947) тощо. Фундаментальне значення мають уявлення про перебудову електронних станів (1946—49; С. І. Пекар), які привели до відкриття нового типу квазічастинок в іонних кристалах — *поляронів*. Стани поляронного типу, зумовлені електронами, екситонами і т. п., було з часом відкрито в багатьох типах кристалів, а також у невпорядкованих системах (М. О. Кривоглаз та ін.). Велике значення для розвитку *кристалооптики* мали праці О. С. Давидова з теорії мол. екситонів (1948; Ленінська премія, 1966) і передбачення С. І. Пекарем додаткових хвиль у кристалах з просторовою дисперсією (1957; Держ. премія УРСР, 1981). Київ. учені розвинули теорію мішаних екситон-фононних і електрон-фононних станів, побудували повну теорію екситонних станів у діелектриках (у т. ч. магнітних) і напівпровідниках (1950—80; О. С. Давидов, А. Ф. Лубченко та ін.), розвинули динамічну теорію іонних кристалів (1952; К. Б. Толпиго). Великим внеском у теорію фіз. властивостей реальних кристалів є статистична теорія впорядкування і теорія дифузії у сплавах (А. А. Смирнов). Важливе значення мають праці з теорії розсіювання рентгенівського проміння та нейтронів (М. О. Кривоглаз; Держ. премія УРСР, 1978). Укр. вчені запропонували ефективний метод дослідження нелінійних деформаційних хвиль — *солітонів* — у полімерних і білкових молекулах (1975—80; О. С. Давидов та його учні), на основі методу колективних змінних побудували теорію фазового переходу для гривимірної моделі Ізінга (І. Р. Юхновський). На поч. 70-х рр. школа з теорії твердого тіла почала формуватись у Донецьку. Укр. вчені підтримують тісні зв'язки з ученими багатьох союзних республік та зарубіжними колегами і координують свою діяльність через Наук. ради АН УРСР з проблем «Фізика твердого тіла», «Фізика напівпровідників» та ін.

Літ.: Кривоглаз М. А. Теория рассеяния рентгеновских лучей и тепловых нейтронов реальными кристаллами. М., 1967; Давыдов А. С. Теория твердого тела. М., 1976; Косевич А. М. Дислокации в теории упругости. К., 1978; Пекар С. И. Кристаллооптика и добавочные световые волны. К., 1982.

В. Г. Бар'яхтар, В. М. Локтєв.

Фізика молекулярних кристалів. Систематичні дослідження *спектрів* молекулярних *кристалів* уперше на Україні було розпочато у 30-х рр. 20 ст. у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові під керівництвом І. В. Обреїмова і А. Ф. Прихотько. Пізніше були застосовані у дослідженні спектрів мол. кристалів методи *груп теорії*. Після Великої Вітчизн. війни вивчення мол. кристалів продовжувалось спочатку в *Органічної хімії інституті* АН УРСР, а потім у *Фізики інституті* АН УРСР. Дослідження з фізики мол. кристалів широко розгорнулись також у *Теоретичної фізики інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, Київ. ун-ті. На базі експ. і теор. робіт А. Ф. Прихотько і О. С. Давидова вперше встановлено (1946—48) існування *екситонів* у мол. кристалах. Укр. фізики вперше спостерігали екситонне розщеплення і поляризацію смуг у спектрах поглинання і люмінесценції, виявили вплив дефектів кристалічної гратки (див. *Дефекти в кристалах*) на спектральні властивості кристалів і на передачу енергії. Передбачене О. С. Давидовим резонансне розщеплення смуг (в світовій літературі його називають *давидовським розщепленням*) зареєстровано 1966 як відкриття. За дослідження екситонів у мол. кристалах М. С. Бродин, В. Л. Броуде, О. С. Давидов, А. Ф. Лубченко, Е. И. Рашба і А. Ф. Прихотько 1966 відзначені Ленінською премією. За цикл досліджень елементарних збуджень та їхніх взаємодій у кріокристалах Ю. Б. Гайдідей, В. М. Локтєв, В. Г. Манжелій, А. Ф. Прихотько, І. Я. Фуголь, Л. Й. Шанський 1977 удостоєні Держ. премії УРСР. У Фіз.-тех. ін-ті низьких т-р АН УРСР групою вчених під керівництвом Б. Н. Єсельсона при дослідженні твердого гелію та розчинів його ізотопів відкрито (1970—76) нове фіз. явище — квантову дифузію. У цьому ж ін-ті під керівництвом Б. І. Вєркіна широко вивчаються мол. кристали біол. макромолекул. У розвиток фізики мол. кристалів великий внесок також зробили укр. вчені В. В. Єременко, Г. В. Климушева, Ю. В. Набойкін, В. Й. Сугаков, О. М. Файдиш, К. Г. Шабалдас, О. Ф. Шека, М. Т. Шпак. Укр. фізики, які працюють у цій галузі, підтримують тісні наук. контакти з ученими інших братніх республік та зарубіжними колегами і координують свою наук. діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Фізика твердого тіла». Ін-т фізики АН УРСР регулярно проводить всесоюзні семінари з екситонних властивостей кристалів.

Літ.: Давыдов А. С. Теория поглощения света в молекулярных кристаллах. К., 1951; Спектры поглощения молекулярных кристаллов. К., 1972; Экситоны в молекулярных кристаллах. К., 1973; Современные проблемы оптики и ядерной физики. К., 1974; Современные проблемы спектроскопии молекулярных кристаллов. К., 1976.

М. Т. Шпак.

Магнетизм. На Україні перші класичні результати досліджень у галузі магнетизму було одержано у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові. Тут 1933—38 відкрито антиферомагнетики (Л. Д. Ландау, О. М. Трапезникова, Л. В. Шубников, Г. А. Мілютін, С. С. Шалит), ядерний магнетизм (Б. Г. Лазарєв, Л. В. Шубников), закон руху магн. моменту і закономірності доменної структури (Л. Д. Ландау, Є. М. Ліфшиць). Обсяг досліджень та їхній загальний рівень суттєво зросли після створення *Фізики інституту* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Донецьку та ін. Вчені республіки збагатили важливими здобутками традиційні напрями фізики магн. явищ і створили у ній ряд нових напрямів. У роботі з теорії кінетичних явищ у фередіелектриках О. І. Ахієзер вперше сформулював (1946) концепцію взаємодіючих спінових хвиль — *магнонів* — і склав кінетичне рівняння для них. Грунтуючись на цій концепції, О. І. Ахієзер, В. Г. Бар'яхтар і С. В. Пелетмінський передбачили (1956) нове явище — магнітоакустичний резонанс — і разом з І. О. Ахієзером розвинули (1958—79) теорію кінетичних, релаксаційних і високочастотних процесів у фередіелектриках. Вивчаючи властивості антиферомагнетиків, укр. вчені висунули теорію магнонів (М. М. Боголюбов, С. В. Тябликов; 1949); запропонували рівняння руху магн. моментів (М. І. Каганов, В. М. Цукерник; 1958); виявили магн. *давидовське розщеплення* екситонних ліній і ефект магн. «прояснення» антиферомагнетиків (В. В. Єременко та ін.; 1963—74); дослідили статичні й динамічні властивості антиферомагнетиків (В. Г. Бар'яхтар, А. Є. Боровик, О. О. Галкін, К. Л. Дудко, В. В. Єременко, С. М. Ковнер, В. О. Попов, Є. П. Стефановський, В. М. Фрідман; Держ. премія УРСР, 1971). На Україні вивчено вплив ангармонізмів на декременти згасання магнонів, локальні і квазілокальні спінові рівні у феромагнетиках (М. О. Кривоглаз та ін., 1961—75); виконано ряд перших робіт з теорії нелінійних хвиль у магнітовпорядкованих кристалах (І. О. Ахієзер, А. Є. Боровик; 1967); вказано на можливість індукування сильним магн. полем «прихованих» станів феро- і антиферомагнетиків і експериментально виявлено ці стани (О. О. Галкін, Е. А. Завадський; 1976—77). Укр. фізики вперше виявили спектри поглинання твердого кисню, зумовлені квантовими переходами, в яких поряд з екситонами беруть участь спінові хвилі, і вивчили особливості цих спектрів (А. Ф. Прихотько та ін.; 1974—79); розробили метод колективних змінних для дослідження *фазових переходів* (І. Р. Юхновський; 1976). Проведені укр. вченими дослідження впливу магн. *анізотропії* і *магнітострикції* (як природних, так і наведених) на властивості магнетиків дають змогу створювати зразки з наперед заданою магн. анізотропією (А. Г. Лесник та ін.). Вчені республіки підтримують тісні зв'язки з ученими багатьох науково-дослідних установ країни, вони координують свою наук. діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Фізика твердого тіла».

Літ.: Ахиезер А. И., Барьяхтар В. Г., Пелетминский С. В. Спиновые волны. М., 1967; Боровик Е. С., Мильнер А. С., Еременко В. В. Лекции по магнетизму. Х., 1972; Ахиезер А. И. Общая физика. Электрические и магнитные явления. К., 1981; Барьяхтар В. Г., Иванов Б. А. Магнетизм — что это? К., 1981; Каганов М. И., Цукерник В. М. Природа магнетизма. М., 1982.

В. Г. Бар'яхтар.

Фізика атомного ядра і ядерних реакцій. Початок розвитку на Україні фізики *атомного ядра* і *ядерних реакцій* пов'язаний зі створенням 1928 у Харкові *Фізико-технічного інституту* АН УРСР. Тут уперше в СРСР здійснено реакцію розщеплення ядра атома літію прискореними протонами (А. К. Вальтер, О. І. Лейпунський, К. Д. Синельников, Г. Д. Латишев; 1932); виконано класичну роботу з вимірювання імпульсу нейтрино при бета-розпаді (О. І. Лейпунський; 1934); створено перший в СРСР електростатичний генератор (А. К. Вальтер; 1939); досліджено взаємодію нейтронів з різними речовинами (О. І. Лейпунський та ін.; 1935—39). У багатьох роботах, виконаних в ін-ті, брав участь І. В. Курчатов. У довоєнний період у Харкові почала формуватись теор. школа з фізики атомного ядра і ядерних реакцій. Л. Д. Ландау вдосконалив статистичну модель ядра (1936), О. І. Ахієзер і І. Я. Померанчук розвинули теорії розсіяння гамма-квантів ядрами (1935) та нейтронів — кристалами (1941), пізніше вони створили теорію розсіяння повільних нейтронів у фермі-рідинах і запропонували метод виявлення в них т. з. нульового звуку. У цей період ними було виконано фундаментальну працю з дифракційного розсіяння заряджених частинок абсолютно поглинаючими ядрами, яка поклала початок новому напряму в ядерній фізиці — дослідженням дифракційної взаємодії частинок з ядрами. Особливого розвитку дослідження в галузі *ядерної фізики* набули у післявоєнний період. У 1944 О. І. Лейпунський створив у *Фізики інституті* АН УРСР відділ ядерної фізики. На базі цього та ін. ядерних відділів 1970 було створено

спеціалізований центр — *Ядерних досліджень інститут* АН УРСР. Дослідження в цій галузі проводяться також в *Теоретичної фізики інституті* АН УРСР, Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР, у Київ., Харків. та Ужгород. ун-тах. Розвиток фізики атомного ядра і ядерних реакцій залежить від прогресу фізики і техніки прискорювачів. Укр. дослідники мають у своєму розпорядженні серію потужних ядерних установок. Зокрема, в Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР (ІЯД) з 1976 працюють один з найбільших у світі ізохронний циклотрон У-240, атомний реактор ВВР-10.

Вчені республіки зробили також істотний внесок у розвиток уявлень про структуру ядер, властивості *ядерних сил* та механізми протікання ядерних реакцій. Їх праці великою мірою сприяли розвиткові теорії дифракційної взаємодії частинок з ядрами. У 50-і роки О. І. Ахієзер і О. Г. Ситенко розвинули послідовну теорію дифракційної взаємодії дейтронів з ядрами і передбачили процес дифракційного розщеплення дейтронів; Є. В. Іноπін побудував теорію дифракційного розсіяння нуклонів зі збудженням колективних станів ядер. У 1959 О. Г. Ситенко розробив метод багаторазового дифракційного розсіяння (т. з. метод Ситенка — Глаубера), який широко застосовується для одержання інформації про структуру ядер у дослідах при високих енергіях. Дифракційна теорія набула подальшого розвитку також у працях Ю. А. Бережного, В. К. Тартаковського та ін. В теор. роботах О. С. Давидова, О. Г. Ситенка, Г. Л. Висоцького, В. Ф. Харченка та ін. було розвинуто окремі аспекти оптичної моделі ядра, розглянуто поляризаційні процеси у прямих ядерних реакціях, вивчено реакції зриву дейтрона і т. д. У 1958 О. С. Давидов і Г. Ф. Філіпов створили теорію збудження колективних станів ядер, яка враховувала можливість порушення аксіально симетричної форми ядер, а 1960 О. С. Давидов урахував можливість деформації ядер під час обертання.

У 70-і рр. в ІЯД завершено розвиток теорії структури деформованих важких ядер з урахуванням оболонкових ефектів, проведено дослідження великомасштабних колективних процесів у ядрах (В. М. Струтинський, В. М. Коломієць та ін.). Широкого розвитку на Україні набули дослідження механізмів ядерних реакцій під дією заряджених частинок і нейтронів, вивчення структури та форми ядер, а також спінової залежності ядерних сил.

В галузі нейтронної фізики у 50—70-і рр. було одержано велику кількість констант (в т. ч. і для радіоактивних ядер), необхідних для реакторобудування, спостережено вплив оболонкової структури ядра на перерізи взаємодії нейтронів з ядрами та на прояв оболонкових властивостей у деформованих ядер з числом нейтронів, близьким 100 (О. І. Лейпунський, М. В. Пасічник, В. І. Стрижак, В. П. Вертебний, С. П. Ситько та ін.). У цей же період у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР було вивчено пружне розсіяння та резонансне захоплення протонів. Вимірювання розсіяння протонів на одноізотопних мішенях привело до відкриття т. з. «ізотопного ефекту» (А. К. Вальтер, О. П. Ключарьов та ін.; 1960). Високий рівень оригінальної *ядерної електроніки* мікро- і наносекундного діапазону, створеної під керівництвом Р. Г. Офенгендена, дозволив з поч. 60-х рр. проводити в Києві перші в СРСР кінематично повні експерименти по вивченню тричастинкових реакцій. При дослідженні розщеплення дейтронів ядрами було виявлено сильну зміну ймовірності цього процесу для різних ізотопів (т. з. ефект Нємця). Широкого розвитку на Україні набуло вивчення різноманітних двочастинкових реакцій під дією заряджених частинок. У 50—60-і рр. одержано експериментальні дані для розвитку оптичної моделі для дейтронів і альфа-частинок (О. Ф. Нємець, А. Т. Рудчик, Л. С. Соколов, І. І. Залюбовський та ін.), виявлено зв'язок між типом реакції і природою станів, що збуджуються (О. Ф. Нємець, М. І. Заїка, В. В. Токаревський та ін.; 1964). У серед. 60-х рр. у Києві почались дослідження з прецезійної *ядерної спектроскопії* (Г. Д. Латишев, О. І. Феоктистов, І. М. Вишневський та ін.). У Харків. фіз.-тех. ін-ті проведено цикл досліджень розмірів і форми ядер методом розсіяння електронів (А. К. Вальтер, М. Г. Афанасьєв, М. Г. Шевченко та ін.). Праці О. С. Давидова в галузі теорії атомного ядра відзначено 1969 Держ. премією УРСР. Дослідження укр. вчених в галузі ядерної фізики координуються Науковою радою АН УРСР з проблеми «Ядерна фізика» і проводяться у співдружності з *Об'єднаним інститутом ядерних досліджень*, Фізичним ін-том АН СРСР, Ін-том атомної енергії та ін. н.-д. установами країни.

Літ.: Давыдов А. С. Теория атомного ядра. М., 1958; Ситенко А. Г., Тартаковский В. К. Лекции по теории ядра. М., 1972; Білий М. У. Атомна фізика. К., 1973; Давидов О. С. Атомн. Ядра. Частинки. К., 1973; Физика быстрых нейтронов. М., 1977; Немец О. Ф., Теренецкий К. О. Ядерные реакции. К., 1977; Вальтер А. К., Залюбовский И. И. Ядерная физика. Х., 1978; Гопыч П. М., Залюбовский И. И. Ядерная спектроскопия. Х., 1980; Немец О. Ф., Ясногородский А. М. Поляризационные исследования в ядерной физике. К., 1980; Филиппов Г. Ф., Овчаренко В. И., Смирнов Ю. Ф. Микроскопическая теория коллективных возбуждений атомных ядер. К., 1981; Очерки по истории развития ядерной физики в СССР. К., 1982; Ситенко А. Г. Теория ядерных реакций. М., 1983.

О. Ф. Нємець.

Фізика елементарних частинок. Теоретичні дослідження в галузі *фізики елементарних частинок* почали інтенсивно розвиватись на Україні в 30-х рр. 20 ст. У *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові були виконані (1932) відомі роботи В. О. Фока та ін. учених з багаточасового формалізму у *квантовій електродинаміці*. У 40-х рр. Л. Д. Ландау та його учні висунули теорію утворення електрон-позитронних пар швидкими частинками, виконали ряд робіт з нелінійної електродинаміки тощо. О. І. Ахієзер і І. Я. Померанчук уперше розробили (1936) кількісну теорію розсіяння фотона у кулонівському полі ядра. У післявоєнні роки з'явилися дослідження О. І. Ахієзера та його учнів з квантово-польових радіаційних явищ, кваркової моделі й електромагн. властивостей *адронів*, когерентних явищ при розсіянні релятивістських електронів у кристалах. Важливі роботи по вивченню внутрішніх *симетрій* елементарних частинок виконав Д. В. Волков, який сформулював нове поняття суперсиметрії. Кварковій моделі і дослідженням на її основі електромагн. властивостей адронів присвячено ряд робіт М. П. Рекала, Б. В. Струминського та ін. Великий внесок у розвиток теорії *елементарних частинок* зробила київська школа теоретичної фізики, яку створив М. М. Боголюбов. Точне математичне формулювання методу регуляризації і перенормування у квантовій теорії поля дано в працях М. М. Боголюбова і О. С. Парасюка. М. М. Боголюбов почав одним з перших розвивати аксіоматичний метод у *квантовій теорії поля*. Він запропонував новий підхід до формулювання умов причинності в теорії матриці розсіяння, довів дисперсійні співвідношення у теорії адронів. Квантово-польовий, кварковий і феноменологічний підходи в теорії адронів інтенсивно розвиваються в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Ряд результатів у галузі дослідження проблем динаміки утворення мас елементарних частинок, вивчення властивостей калібрувальних теорій поля одержала група співробітників цього ін-ту, яку очолює П. І. Фомін. Експериментальні дослідження з фізики елементарних частинок на Україні почалися з 1966, після запуску у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР *лінійного прискорювача* електронів, який дає пучок цих частинок з енергією до 2 ГеВ і середнім струмом 1 мкА. За допомогою цього прискорювача вивчаються електромагн. властивості і структура адронів і атомних ядер. Для реалізації програми досліджень створено комплекс унікальних фіз. установок: магн. спектрометри з багатоканальними системами реєстрації електронів, позитронів, піонів, протонів, дейтронів та мішень поляризованих протонів. Починаючи з 1968 у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР ведуться комплексні дослідження процесів фото- і електронародження піонів на нуклонах (П. В. Сорокін та ін.). Наук. роботи з фізики космічного проміння високої енергії проводяться у Харків. ун-ті (І. І. Залюбовсь-

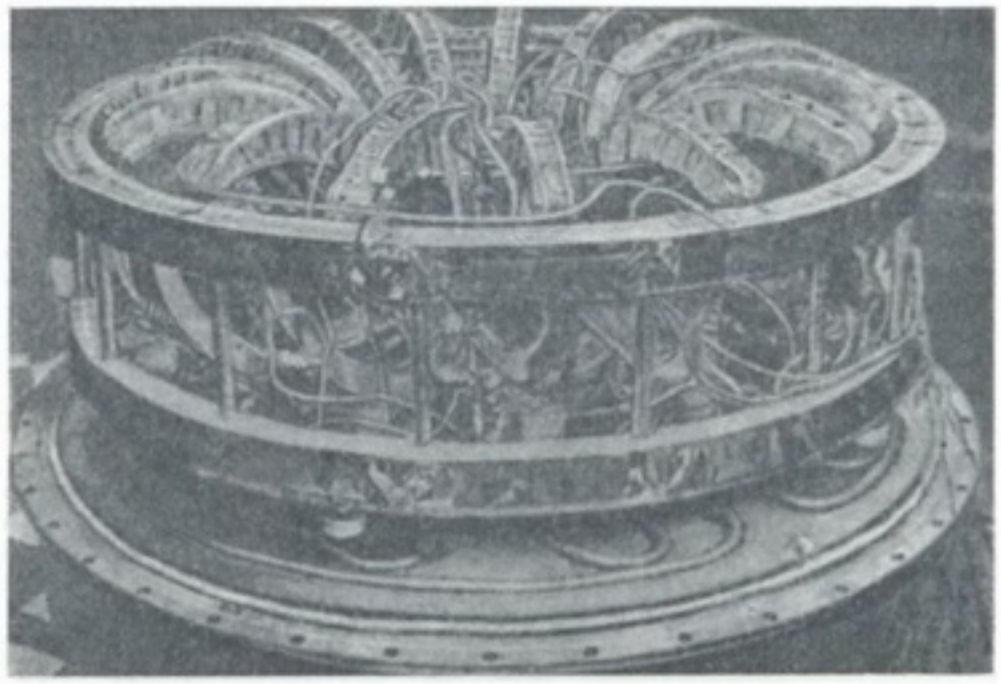

Перший у світі надпровідний торсатрон «Кристал-2». Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР.

кий та ін.), питання теорії елементарних частинок вивчаються також у Харків., Ужгород., Дніпроп. і Донецькому ун-тах. Укр. учені, які працюють у галузі фізики елементарних частинок, підтримують тісні наук. зв'язки з ученими ін. рад. республік. Координація наук. робіт здійснюється через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Ядерна фізика».

Літ.: Ахиезер А. И., Берестецкий В. Б. Квантовая электродинамика. М., 1969; Боголюбов Н. Н. Избранные труды, т. 1—3. К., 1969—71; Давидов О. С. Атоми. Ядра. Частинки. К., 1973; Ахиезер А. И., Рекало М. П. Электродинамика адронов. К., 1977; Ахієзер О. І., Рекало М. П. Фізика елементарних частинок. К., 1978.

О. І. Ахієзер.

Фізика і техніка прискорювачів. На Україні фізика і техніка прискорювачів почала розвиватись у 30-рр. 20 ст. у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові. Дослідженнями у цій галузі керували К. Д. Синельников і А. К. Вальтер. У 1932 створено електростатичний генератор, на якому вперше в СРСР здійснено реакцію розщеплення атомного ядра літію на дві альфа-частинки прискореними до енергії 250 кеВ протонами (К. Д. Синельников, А. К. Вальтер, О. І. Лейпунський, Г. Д. Латишев); 1937 побудовано найпотужніший у Європі електростатичний генератор на енергію 3,5 МеВ. У 1953 в Харкові став до ладу прискорювач на енергію 5,0 МеВ з газовою ізоляцією під тиском і рекордною монохроматичністю прискорених частинок — $2 \times \times 10^{-2}$ % (тепер його автоматизовано з використанням ЕОМ «Дніпро»), на якому виконано великий обсяг досліджень з *ядерної спектроскопії* (А. К. Вальтер, С. П. Цитко, О. Я. Таранов та ін.); 1967— перезарядний прискорювач з джерелом поляризованих частинок. У середині 50-х рр. в ін-ті розпочалась розробка *лінійних прискорювачів*, що завершилася створенням серії установок для прискорення протонів і важких іонів. На прискорювачі протонів на 5,5 МеВ відкрито ізотопний ефект у пружному розсіянні протонів атомними ядрами (О. П. Ключарьов, Н. Я. Руткевич; 1959). У 1963 у Харкові став до ладу лінійний прискорювач електронів на енергію 2000 МеВ. Під керівництвом О. І. Ахієзера і Я. Б. Файнберга теор. розробку цього прискорювача виконали Г. Я. Любарський, М. П. Селіванов, К. М. Степанов, М. А. Хижняк та ін. Споруджено його під керівництвом А. К. Вальтера і І. О. Гришаєва. За розробку, створення і впровадження в експлуатацію лінійних прискорювачів електронів І. О. Гришаєв, М. А. Хижняк та ін. відзначені 1979 Держ. премією СРСР. За ініціативою І. В. Курчатова у серед. 50-х рр. дослідження з фізики і техніки прискорювачів почались також у Києві під керівництвом О. І. Лейпунського і М. В. Пасічника у *Фізико-технічному інституті* АН УРСР. Тут 1956 запущено циклотрон на енергію 6,8 МеВ, а наприкінці 50-х рр.— електростатичний прискорювач під тиском на енергію 2,5 МеВ. У цьому ж ін-ті 1964 збудовано електростатичний генератор ЕГ-5 напругою 5 млн. вольт. У стаціонарному режимі його використовують при вивченні *ядерних реакцій* і для прикладних досліджень, а в імпульсному режимі з тривалістю імпульсу бл. 1 наносекунди — у нейтронній спектроскопії. У 1970 у Києві створено *Ядерних досліджень інститут* АН УРСР, який став однією з провідних наук. установ у галузі фізики і техніки прискорювачів. Тут 1976 збудовано унікальний ізохронний циклотрон У-240, енергія протонів в якому регулюється у межах 8—100 МеВ. На цьому прискорювачі ведуться фундаментальні і прикладні дослідження з *ядерної фізики* серед. енергій, *радіаційної фізики* і хімії, радіобіології і матеріалознавства (О. Ф. Немець, М. В. Пасічник та ін.). Дослідження з фізики і техніки прискорювачів ведуться також у Київ. та Ужгород. ун-тах. У Київ. ун-ті під керівництвом В. І. Стрижака створено бетатрон на енергію 50 МеВ, електростатичний генератор на енергію 2,5 МеВ і серію прискорювачів прямого діяння для нейтронних генераторів. В Ужгород. відділенні Ін-ту ядерних досліджень 1972 введено мікротрон на енергію електронів 30 МеВ; його використовують, зокрема, для вивчення *фотоядерних реакцій*. Укр. вчені підтримують тісні зв'язки з колегами Ін-ту атомної енергії ім. І. В. Курчатова. Об'єднаного ін-ту ядерних досліджень, Ін-ту фізики АН Каз. РСР, науково-дослідного ін-ту електрофізичної апаратури ім. Д. В. Єфремова та ін. Вони координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Ядерна фізика».

Літ.: Шмыгов А. М. Линейный ускоритель электронов на энергию 30 МэВ с током 10 А в импульсе 10 нс. «Вопросы атомной науки и техники. Серия: Линейные ускорители», 1975, в. 1 (1); 50 лет Харьковскому физико-техническому институту АН УССР. К., 1978; Очерки по истории развития ядерной физики в СССР. К., 1982; Ускорители ионов низких и средних энергий. К., 1982.

О. П. Ключарьов, О. Ф. Ліньов.

Фізика плазми. На Україні дослідження з *фізики плазми* проводяться з 30-х рр. 20 ст. Особливо інтенсивними вони стали у 50-х рр. 20 ст. у зв'язку з проблемою керованого термоядерного синтезу (КТС; див. *Термоядерні реакції*). Основний наук. центр у галузі фізики плазми і КТС на Україні — Харків. фіз.-тех. ін-т АН УРСР. Ініціатором і першим керівником цих досліджень в ін-ті був К. Д. Синельников. У розв'язуванні проблем фізики плазми та КТС беруть активну участь вчені *Теоретичної фізики інституту* АН УРСР, Ін-ту фізики АН УРСР, *Ядерних досліджень інституту* АН УРСР, Київ., Харків. та Ужгородського ун-тів. Фізики-теоретики зробили істотний внесок у розвиток теор. основ цієї галузі. Л. Д. Ландау вивів (1936) наближене кінетичне рівняння у випадку кулонівської взаємодії частинок, що стало основою побудови теорії релаксаційних процесів у *плазмі*. М. М. Боголюбов розробив (1946) метод одержання кінетичних рівнянь з рівнянь механіки, на якому грунтується кінетична теорія плазми. Однією з центральних проблем фізики плазми є вивчення колективних електромагнітних процесів у плазмі. Значна роль у розв'язанні цієї проблеми належить О. І. Ахієзеру, О. Г. Ситенкові, К. М. Степанову, Я. Б. Файнбергу, які розробили електродинаміку плазми. Вчені України передбачили явище пучкової нестійкості, що виявляється у виникненні зростаючих коливань при проходженні пучка заряджених частинок через плазму і лежить у основі колективних методів нагрівання плазми; передбачили ефект комбінаційного розсіяння електромагн. хвиль у плазмі (О. І. Ахієзер та ін.; 1957) і дали його теорію; на цьому ефекті грунтується один з методів діагностики високотемпературної плазми. Вони розвинули заг. теорію електромагн. *флуктуацій* (О. І. Ахієзер, І. О. Ахієзер, О. Г. Ситенко; 1961); розробили теорію флуктуацій в нерівноважній плазмі з урахуванням нелінійної взаємодії хвиль, детально вивчили флуктуації, процеси розсіяння і випромінювання в обмеженій нерівноважній плазмі (О. Г. Ситенко, І. ІІ. Якименко та ін.); одержали ряд важливих результатів з теорії нелінійних процесів у турбулентній плазмі (В. Ф. Алексін, О. С. Бакай, С. С. Мойсеєв та ін.). Значні успіхи досягнуто укр. вченими в галузі експериментального вивчення фізики плазми. Під керівництвом К. Д. Синельникова 1957—66 у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР досліджено взаємодію високочастотних полів і потоків заряджених частинок з плазмою (на основі них розроблено методи нагрівання плазми), вивчено взаємодію плазмових згустків з магн. полями, знайдено умови гальмування і термалізації плазмових згустків, що стикаються. Тут розроблено модифікацію *стеларатора* — торсатрон — замкнену магн. пастку, можливу основу стаціонарного термоядерного реактора; створено перший у світі торсатрон «Сатурн» (1970), стеларатори «Ураган-1», «Ураган-2» і торсатрон з дивертором «Ураган-3» (В. Т. Толок, О. С. Логінов, В. О. Супруненко та ін.) і серію установок типу «Юпітер» для електромагн. утримання плазми (О. О. Лаврентьєв). Розвивається нова галузь фізики плазми — плазмова електроніка (Я. Б. Файнберг та ін.). В ін-ті розроблено методи високочастотного нагрівання плазми за допомогою іонно-циклотронних, магнітозвукових, альфвенівських хвиль (К. М. Степанов, О. М. Швець, М. Г. Назаров та ін.), запропоновано метод турбулентного нагрівання плазми, що грунтується на використанні колективної взаємодії потоку заряджених частинок з плазмою (Є. Д. Волков, Є. О. Сухомлин, В. О. Супруненко, Я. Б. Файнберг; 1972 цей метод зареєстровано як відкриття). З 1950 в Ін-ті фізики АН УРСР під керівництвом М. Д. Габовича розвиваються експериментальні дослідження у галузі іонної фізики й плазмової електроніки. Тут запропоновано метод формування інтенсивних іонних пучків, що набув широкого практичного застосування; вперше створено (1970) синтезова-

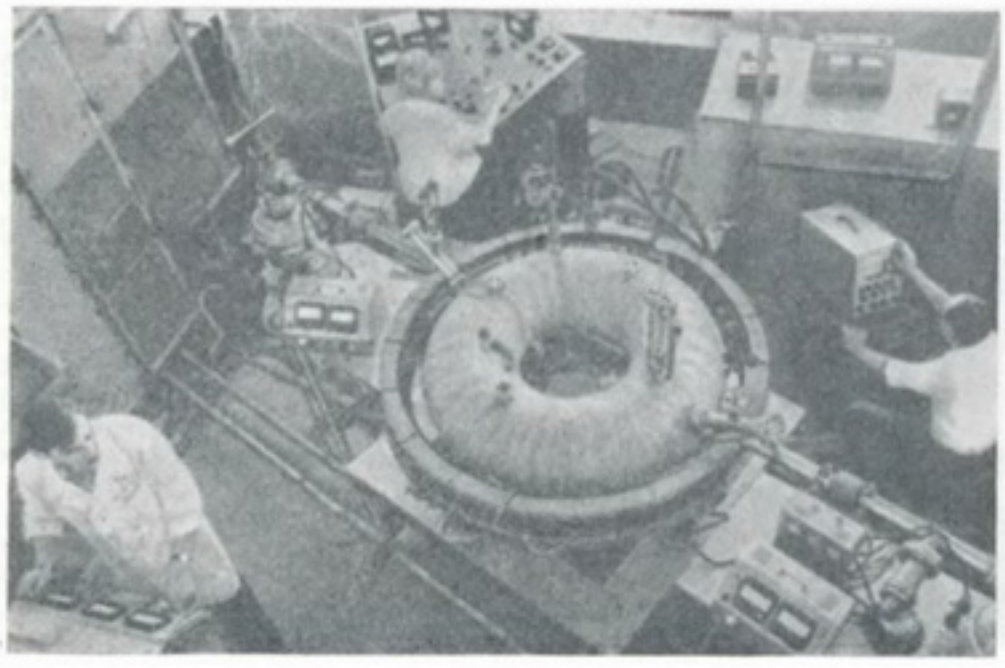

Перший у світі торсатрон «Сатурн». Харківський фізико-технічний інститут АН УРСР.

ну іонно-іонну плазму, яка складається із сполучених пучків додатних і від'ємних іонів. В Ін-ті ядерних досліджень АН УРСР вивчаються взаємодії хвиль і потоків заряджених частинок з плазмою. Під керівництвом Л. Л. Пасічника тут експериментально досліджено умови збудження і осн. характеристики ряду нестійкостей у плазмі. Досягнення укр. вчених у галузі фізики плазми мають не тільки велике наук., але й практичне значення. Теоретичні й експеримент. дослідження з фізики плазми та проблеми КТС, що проводяться вченими АН УРСР, перебувають на рівні передових досягнень вітчизняної і світової науки, а з ряду напрямів визначають цей рівень. Укр. вчені, що працюють у галузі фізики плазми, підтримують тісні наук. контакти з вченими усього світу, зокрема, 1971 і 1974 у Києві проводились міжнародні конференції з теорії плазми. Координація наук. робіт у цій галузі здійснюється Науковою радою АН УРСР з проблеми «Фізика плазми».

Літ.: Ахиезер А. И. [та ін.]. Коллективные колебания в плазме. М., 1964; Синельников К. Д., Руткевич Б. Н. Лекции по физике плазмы. Х., 1964; Ситенко А. Г. Электромагнитные флуктуации в плазме. Х., 1965; Габович М. Д. Физика и техника плазменных источников ионов. М., 1972; Электродинамика плазмы. М., 1974; Проблемы теории плазмы. К., 1976; Кондратенко А. Н. Плазменные волноводы. М., 1976; Ситенко А. Г. Флуктуации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977; Гурин А. А., Пасечник Л. Л., Попович А. С. Диффузия плазмы в магнитном поле. К., 1979.

О. Г. Ситенко.

Фізика низьких температур. Початок розвитку фізики низьких температур на Україні (і в Радянському Союзі взагалі) пов'язаний зі створенням 1930 у складі *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Харкові (за ініціативою його першого директора І. В. Обреїмова) першої в країні кріогенної лабораторії, очолив її Л. В. Шубников. У 1931 починаються роботи з рідким воднем, 1932 — з рідким гелієм. У цей період закладено осн. напрями низькотемпературних досліджень у нашій країні. Серед одержаних у Харкові результатів досліджень того часу, які набули світового значення, — відкриття і створення теорії *антиферомагнетизму* (1935; Л. В. Шубников і Л. Д. Ландау), винайдення ідеального діамагнетизму *надпровідників* (1934; Л. В. Шубников, Ю. Н. Рябінін), відкриття надпровідників II роду (1934—36; Л. В. Шубников, Ю. Н. Рябінін, Г. Д. Шепелєв, В. Г. Хоткевич) і ядерного парамагнетизму твердого водню (1937; Б. Г. Лазарєв, Л. В. Шубников). Після Великої Вітчизн. війни наук. роботи у галузі фізики низьких т-р на Україні продовжувались (з 1946) у Харків. фізико-технічному ін-ті АН УРСР, а з 1955 вони почали проводитись у *Фізики інституті* АН УРСР і Харків. ун-ті. В 1960 у Харкові створюється спеціальний кріогенний центр — *Фізико-технічний інститут низьких температур* АН УРСР, 1965 — *Фізико-технічний інститут* АН УРСР у Донецьку. Дослідження з фізики низьких температур розвиваються також у *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР, *Міцності проблем інституті* АН УРСР, *Металофізики інституті* АН УРСР, *Напівпровідників інституті* АН УРСР, Ін-ті кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР, Київ., Чернів. ун-тах та ін. наук. закладах. Дослідження, що проводяться на Україні, охоплюють усі осн. напрями фізики низьких т-р. Широко досліджується надпровідність: нестаціонарні, нелінійні і нерівноважні явища, надпровідники II роду, нові надпровідні матеріали і високотемпературні надпровідники (Б. І. Вєркін, О. О. Галкін, І. М. Дмитренко, І. О. Кулик, Б. Г. Лазарєв, І. М. Ліфшиць, І. К. Янсон, П. А. Безуглий, В. П. Галайко, В. М. Дмитрієв, В. М. Пан, В. Д. Філь та ін.).

Теорія електронних властивостей металів у нормальному (ненадпровідному) стані, яку створили і розвинули І. М. Ліфшиць та його учні (Е. А. Канер, Р. М. Гуржі, М. І. Каганов, В. М. Конторович, А. М. Косевич, В. Г. Пєсчанський та ін.), стимулювала і визначила рівень досліджень у цій галузі в країні. У республіці виконано численні експериментальні дослідження електр., магн., гальваномагн., акустичних властивостей і резонансних явищ у масивних зразках і плівках, в результаті чого у фізиці металів відкрито ряд нових ефектів (Є. С. Боровик, Б. І. Вєркін, О. О. Галкін, Б. Г. Лазарєв, Ю. Ф. Комник, О. П. Королюк, І. В. Свєчкарьов та ін.).

Магнітовпорядковані системи і, перш за все, антиферомагнетики експериментально і теоретично досліджено у післявоєнні роки (О. І. Ахієзер, В. Г. Бар'яхтар, О. О. Галкін, В. В. Єременко, С. В. Пелетмінський, А. І. Звягін, М. І. Каганов, В. О. Попов, В. М. Цукерник та ін.). Укр. фізики зробили істотний внесок у дослідження квантових рідин, зосередивши зусилля на вивченні термодинамічних властивостей і хвильових процесів у рідкому ^{4}He і розчинах ^{4}He — ^{3}He, поведінку надплинної плівки ^{4}He, зарядів у рідкому гелії і над його поверхнею (Б. Г. Лазарєв, Б. М. Єсельсон, В. Б. Шикін та ін.). Ряд принципових результатів одержано на Україні при дослідженні кінетичних і рівноважних властивостей квантових кристалів гелію, водню і метану (І. М. Ліфшиць, Б. М. Єсельсон, В. Г. Манжелій, В. М. Григор'єв, В. А. Міхєєв та ін.); це привело до відкриття явища квантової дифузії. В дослідженні кріокристалів (затверділих газів) укр. вчені займають одне з провідних місць в країні. Виконано широкі дослідження структури, теплових, оптич. і мех. властивостей цієї групи речовин (А. Ф.Прихотько, В. Г. Манжелій, К. Б. Толпиго, В. І. Пересада, І. Я. Фуголь та ін.). Істотні результати одержано при дослідженні кінетичних і рівноважних властивостей численних зріджених газів (Є. С. Боровик, Б. І. Вєркін, Ю. П. Благой, М. С. Руденко та ін.). Широко відомі наук. роботи укр. фізиків, присвячені дослідженню пластичності речовин і матеріалів при низьких температурах, що виявили ряд нових квантових ефектів (Б. І. Вєркін, Б. Г. Лазарєв, В. Г. Хоткевич, Р. Й. Гарбер, В. І. Старцев та ін.). Укр. вчені широко впроваджують досягнення фізики низьких т-р в нар. г-во: рідкі кисень і водень використовуються як пальне й окислювач у космічній техніці і металургії. Прикладна надпровідність стає галуззю сучас. техніки, що дозволяє створювати надпотужні магн. системи для електромашинобудування, термоядерної енергетики, магнітодинамічних генераторів та ін. Розвиток слабкої надпровідності привів до створення високочутливих вимірювальних приладів для потреб медицини, геофізики, астрономії. Використання рідкого азоту дає змогу розв'язувати задачі транспортування і зберігання швидкопсувних продуктів харчування, консервації біол. об'єктів, створення нових технологій обробки сировини, розробки нових методів хірургії. Праці укр. вчених у галузі фізики низьких т-р відзначено рядом Держ. премій СРСР та УРСР. Дослідження укр. вчених координуються Наук. радою АН УРСР з проблеми «Фізика низьких температур». Питання фізики низьких т-р висвітлюються, зокрема, в журн. АН УРСР «*Физика низких температур*».

Літ.: Кулик И. О., Янсон И. К. Эффект Джозефсона в сверхпроводящих туннельных структурах. М., 1970; Еременко В. В. Введение в оптическую спектроскопию магнетиков. К., 1975; Развитие криогеники на Украине. К., 1978; Комник Ю. Ф. Физика металлических пленок. Размерные и структурные эффекты. М., 1979; XXII Всесоюзное совещание по физике низких температур, ч. 1—2. Кишинёв, 1982; Дмитренко И. М. В мире сверхпроводимости. К., 1981; Свойства жидкого и твердого гелия. Растворы ^{3}He — ^{4}He. Справочник. К., 1982; Криокристаллы. К., 1983.

Б. І. Вєркін.

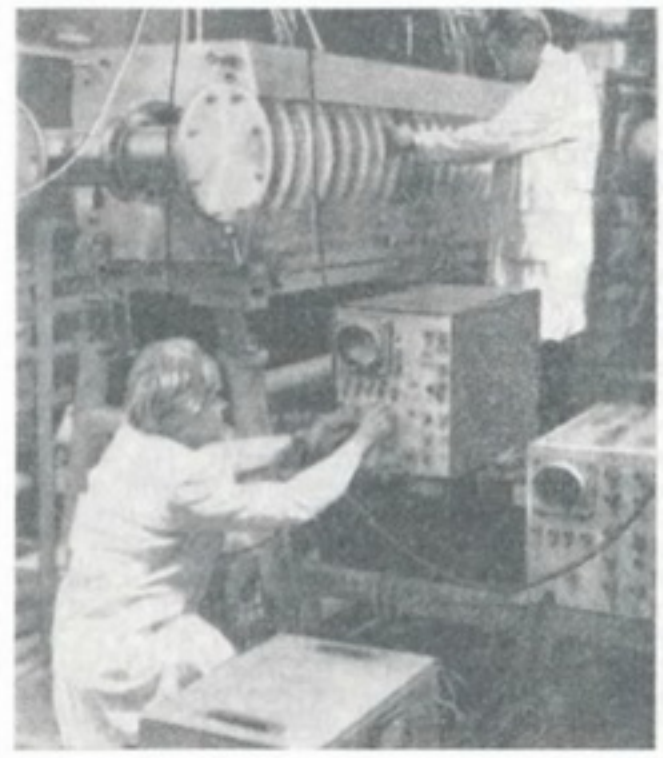

Установка для дослідження властивостей плазмово-пучкового розряду в магнітному полі. Інститут ядерних досліджень АН УРСР. Київ.

Радіофізика. Розвиток радіофізики на Україні в дожовтневий час пов'язаний з працями О. П. Грузинцева, Й. П. Косоногова, Д. А. Рожанського, Ф. Н. Шведова, М. М. Шіллера. Вони були виконані у Київ., Харків. і Одес. ун-тах і стосувалися, зокрема, електромагн. теорії

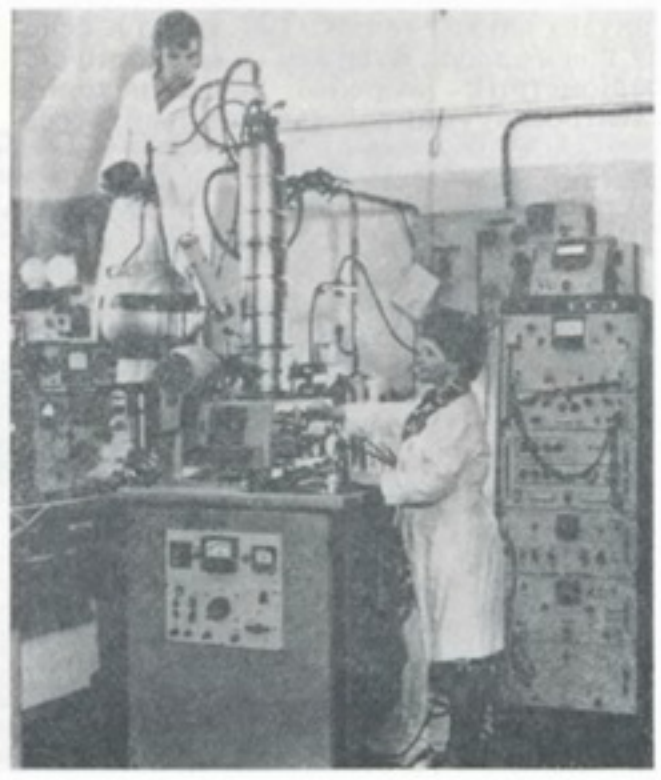

Надпровідна система для рентгенівських досліджень у сильних магнітних полях. Донецький фізико-технічний інститут АН УРСР.

світла, резонансних явищ при різних типах згасання хвиль. З встановленням Радянської влади на Україні радіофізика набула особливого розвитку. В Одес. політех. ін-ті фундаментальні дослідження в цій галузі виконали Л. І. Мандельштам і М. Д. Папалексі, які, зокрема, створили вакуумну лабораторію й організували виробництво приймальних радіоламп. У 1924—25 в Харків. ун-ті А. О. Слуцкін і Д. С. Штейнберг створили магнетронний генератор радіохвиль.

У *Фізико-технічному інституті* АН УРСР 1937 створені *магнетрони* на дециметрових хвилях з потужністю понад 20 кВт в неперервному режимі випромінювання, а О. Я. Усиков одержав в імпульсному режимі хвилі з потужністю понад 100 кВт, що перевищувало на той час результати досліджень на всіх відомих генераторах надвисоких частот. У 1938—41 вчені цього ін-ту створили перший в СРСР радіолокатор (див. *Радіолокаційна станція*), за допомогою якого можна було визначити три координати літака, що перебуває в польоті; на цьому радіолокаторі вперше у світі застосовано імпульсний дециметровий магнетрон. У 1948 О. І. Ахієзер і Я. Б. Файнберг показали, що пучок заряджених частинок збуджує в *плазмі* незгасаючі коливання. На основі цього явища запропоновано метод підсилення мікрорадіохвиль. Нові методи генерування радіохвиль розроблено під керівництвом С. І. Тетельбаума в Інституті електротехніки АН УРСР (з 1963 *Електродинаміки інститут* АН УРСР). Організований 1955 *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР став на Україні провідною установою у цій галузі. Наук. дослідження з радіофізики проводяться й у *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Напівпровідників інституті* АН УРСР, *Фізики інституті* АН УРСР, Київ., Харків. і Дніпроп. ун-тах, Київ. політех. ін-ті, Севастопольському приладобудівному ін-ті та в ін. наук. закладах. На сучасному етапі осн. напрямами наук. досліджень з радіофізики в республіці є: розвиток методів розв'язування т. з. зовн. і внутр. задач електродинаміки і розробка на їхній основі нового класу джерел когерентного випромінювання хвиль міліметрового (мм) і субміліметрового (субмм) діапазонів — генераторів дифракційного випромінювання — *лазерів* на вільних електронах (використання цих джерел поклало початок розвиткові дифракційної електроніки); створення широкодіапазонної радіовимірювальної апаратури міліметрового і субміліметрового діапазонів і застосування її в різних галузях науки і техніки (це лягло в основу нового наук. напряму — квазіоптичної радіометрії); розробка нових поколінь електровакуумних і твердотільних генераторів і підсилювачів міліметрових і субміліметрових хвиль і створення на їхній основі систем радіобачення з використанням методів і засобів аналогової і цифрової обробки інформації. Система цифрової обробки зображень, створена в Ін-ті радіофізики і електроніки АН УРСР, дає змогу ефективно представляти радіолокаційні дані у формі, доступній для візуального сприймання, а також розв'язувати широкий клас задач обробки зображень у космічних дослідженнях, астрофізиці, медичній діагностиці і т. п. Актуальними проблемами є розробка стаціонарних і супутникових радіолокаційних систем для розв'язування задач океанографії та навігації в широкому діапазоні радіохвиль. Значний вплив на розвиток радіофізики і електроніки мали праці О. Я. Усикова, І. Д. Трутня, Г. Я. Левіна, А. Н. Чернеця, Є. М. Кулешова (Ленінська премія, 1960), наукові роботи Є. М. Кулешова, В. П. Шестопалова, Д. Д. Литвинова, С. О. Масалова, М. С. Яновського та ін. по створенню і впровадженню комплексу квазіоптичних радіовимірювальних приладів мм і субмм хвиль (Держ. премія УРСР, 1972). Істотний внесок у розвиток цієї галузі фізики зробили також Ф. І. Коломойцев, В. М. Сєдих, Б. К. Скринник, О. О. Третьяков та ін. Вчені-радіофізики України підтримують тісний зв'язок з багатьма науково-дослідними установами СРСР і координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Фізика і техніка міліметрових і субміліметрових хвиль».

Літ.: Шестопалов В. П. Метод задачи Римана — Гильберта в теории дифракции и распространения электромагнитных волн. Х., 1971; Шестопалов В. П. [та ін.]. Дифракция волн на решетках. Х., 1973; Тараненко В. П. Електронні та квантові прилади НВЧ. К., 1974; Шестопалов В. П. Дифракционная электроника. Х., 1976; Ситенко А. Г. Флуктуации и нелинейное взаимодействие волн в плазме. К., 1977; Ахиезер А. И. Общая физика. Электрические и магнитные явления. К., 1981; Усиков А. Я. Современные достижения радиофизики и электроники. К., 1981; Шестопалов В. П. Сумматорные уравнения в современной теории дифракции. К., 1983.

В. П. Шестопалов.

Оптична квантова електроніка, нелінійна оптика й голографія. Дослідження з оптичної *квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії* проводяться на Україні з поч. 60-х рр. 20 ст. Ще 1962 у *Фізики інституті* АН УРСР було теоретично обґрунтовано принципову можливість одержання генерації на електронно-коливальних переходах органічних молекул, спектри люмінесценції яких перекривають весь оптичний діапазон (В. Л. Броуде, М. С. Соскін, А. Ф. Прихотько та ін.). Ін-т фізики АН УРСР став провідною наук. установою з вивчення питань оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії на Україні. Дослідження в цих галузях фізики широко проводяться й у *Напівпровідників інституті* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті низьких температур* АН УРСР, *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Донецьку, *Електрозварювання інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Онкології проблем інституті* імені Р. Є. Кавецького АН УРСР, Київ., Одес., Чернів. і Ужгород. ун-тах, у Київ. політехнічному ін-ті. Найбільшого розвитку в республіці набули такі наук. напрями: теор. і експериментальне вивчення процесів лазерної генерації в твердих тілах, органічних рідинах і газових сумішах; нелінійна *кристалооптика* діелектричних і напівпровідникових кристалів; динамічна голографія; нові оптичні реєструючі середовища. Укр. вчені зробили великий внесок у розвиток оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії у нашій країні. Вони розробили фіз. основи зміни частоти *лазерів* у широкому спектральному діапазоні за допомогою дисперсійних резонаторів, мішаних напівпровідників і розчинів органіч. сполук (М. С. Бродин, В. Й. Кравченко, М. С. Соскін, Є. О. Тихонов, М. Т. Шпак та ін.; Держ. премія УРСР, 1974) і фіз. основи динамічної голографії (М. С. Бродин, М. С. Соскін, С. Г. Одулов; Держ. премія СРСР, 1982). Вчені України запропонували хім. лазери на електронних фотопереходах (С. І. Пекар) і вивчили особливості змушеного випромінювання органічних сполук у пластмасах (Ю. В. Набойкін), створили нові безсріблові реєструючі середовища на напівпровідниках, сегнетоелектриках і термопластиках (М. Г. Находкін, М. Т. Шпак та ін.) і оптичні стандарти частоти (М. Т. Шпак, М. В. Данилейко). На рідких кристалах, активованих барвниками, створили об'ємні й планарні лазери, що керуються електр. і акустичними полями (М. Т. Шпак, Є. О. Тихонов). Дослідили вплив зовн. умов і властивостей кристала кальциту на процеси змушеного комбінаційного розсіяння у ньому (М. П. Лисиця та ін.); вивчили кінетику квантових генераторів (І. І. Кондиленко та ін.) і створили її теорію (В. С. Машкевич). Розроблено також фіз. основи явищ самовпливу лазерного випромінювання в напівпровідникових кристалах (М. С. Бродин, А. О. Борщ та ін.) і радіоголографічні методи реєстрації амплітудно-фазової структури міліметрових і субміліметрових хвиль (В. П. Шестопалов та ін.). У науково-дослідних установах і вузах України широко вивчають вплив лазерного випромінювання на організми (М. Ф. Гамалія) та матеріали (М. У. Білий, І. С. Горбань, В. Л. Стрижевський та ін.). Дослідження з оптичної квантової електроніки, нелінійної оптики й голографії координуються Наук. радою АН УРСР з проблеми «Квантова електроніка», а також Наук. радами АН СРСР з проблем «Когерентна і нелінійна оптика» і «Голографія». Укр. фізики підтримують гісні наук. зв'язки з ученими багатьох наук. центрів СРСР, зарубіжних країн, особливо з вченими країн соціалістич. співдружності, беруть активну участь у міжнар. конференціях і конгресах з квантової електроніки, нелінійної оптики і голографії.

Літ.: Бродин М. С. [та ін.]. Разработка физических основ управления частотой вынужденного излучения и создание комплекса лазеров с перестраиваемой частотой. К., 1974; Хижняк А. И., Соскин М. С., Одулов С. Г. Дифракция света на динамических фазовых голограммах. К., 1976; Винецкий В. Л. [та ін.]. Динамическая самодифракция когерентных световых пучков. «Успехи физических наук», 1979, т. 129, в. 1; Анохов С. П., Марусий Т. Я., Соскин М. С. Перестраиваемые лазеры. М., 1982.

М. С. Бродин, М. С. Соскін.

Емісійна електроніка. На Україні дослідження з емісійної *електроніки* почались у *Фізики інституті* АН УРСР (з 1929) і Київ. ун-ті (з 1932) під керівництвом Н. Д. Моргуліса. Загальний результат досліджень довоєнного періоду полягав у з'ясуванні того, що ефективність електронних емітерів визначається їхньою напівпровідниковою природою. У післявоєнний період дослідження було продовжено в Ін-ті фізики АН УРСР та Київ. ун-ті, які залишилися осн. науковими центрами в цій галузі. Тут винайдено метод ефективного термоемісійного перетворення (див. *Термоелектронна емісія*) теплової енергії на електричну (Н. Д. Моргуліс, П. М. Марчук); розкрито механізм формування ефективних склад-

«Спектр 5-1» — лазер на неодимовому склі з перестроюваною частотою. Інститут фізики АН УРСР. Київ.

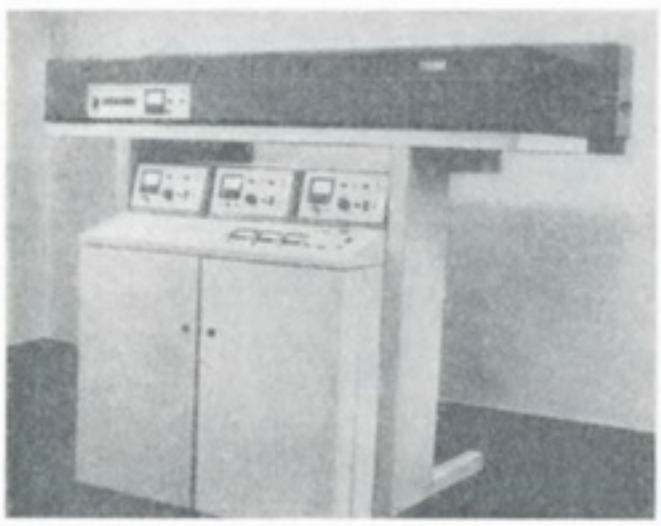

них термокатодів (Г. Я. Пікус); уперше сформульовано зміст і завдання фотоелектронної спектрометрії і визначено шляхи дальшого прогресу в емісійній фотоелектроніці (П. Г. Борзяк); сформовано новий напрям — автофотоелектронна емісія — і розроблено принципово новий тип високочутливих *фотокатодів* (П. Г. Борзяк, О. Х. Яценко). Укр. вчені перші дослідили емісію гарячих електронів, відкрили явище холодної *емісії електронної* з металевих острівцевих плівок та їхнє холодне світіння (П. Г. Борзяк, О. Г. Сарбей, Р. Д. Федорович). Вивчення цього світіння зумовило створення нового розділу емісійної електроніки — електронно-фотонної емісії (Ю. О. Кулюпін, П. М. Томчук, С. С. Поп та ін.). Фундаментальні дослідження механізму вторинної електронної емісії (М. Г. Находкін; Держ. премія УРСР, 1970) стали основою для розробки методу термопластичного запису інформації. Укр. фізики розвивають нові методи електронної спектроскопії (М. Г. Находкін зі співр.). Світове визнання дістали дослідження явищ *адсорбції*, проведені київ. ученими (Д. О. Городецький, А. Г. Наумовець, Ю. Г. Птушинський). Разом із співробітниками Львів. ун-ту київ. фізики широко вивчають явища впорядкування атомної структури адплівок, *фазові переходи* в них; вони відкрили нові механізми *дифузії* на поверхні кристалів, сформували основи нового розділу фізики поверхні *твердого тіла* — двовимірної кристалографії (А. Г. Наумовець та ін.). Методи емісійної електроніки широко використовують, зокрема, для дослідження стану поверхні твердого тіла. У *Фізико-технічному інституті* АН УРСР у Харкові його вивчають методом автоіонної мікроскопії і за допомогою вперше в СРСР створеного атомного зонда (Р. Й. Гарбер), а в *Металофізики інституті* АН УРСР — за допомогою явища анігіляції позитронів (І. Я. Дехтяр). Вплив стану поверхні на розсіювання електронів провідності вивчено в Ін-ті фізики АН УРСР (Ю. Г. Птушинський, О. А. Панченко). Важливим напрямом емісійної електроніки є вивчення вторинної іонно-іонної емісії та її застосувань, почате 1959 у Харків. фіз.-тех. ін-ті АН УРСР (Я. М. Фогель) і продовжене в Харків. ун-ті (А. Т. Коваль). Дослідження в цій галузі розвиваються й в Ін-ті металофізики АН УРСР і втілюються в нових приладах для вивчення елементного складу твердих тіл і їхніх поверхневих шарів (В. Т. Черепін та ін.; Держ. премія УРСР, 1980). У цьому ж ін-ті досліджуються рентгенівські фотоелектронні спектри для визначення зонної структури металів (В. В. Немошкаленко та ін.; Держ. премія УРСР, 1980). У *Матеріалознавства проблем інституті* АН УРСР розроблено гексаборид-лантанові термокатоди (Г. В. Самсонов), які, зокрема, використовуються в *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР при створенні потужних електронних гармат (М. С. Зінченко). Укр. вчені, які працюють у галузі емісійної електроніки, підтримують тісні наукові контакти з фізиками ін. республік СРСР, із зарубіжними колегами і координують свою наук. діяльність через Наук. раду АН СРСР з проблеми «Фізична електроніка».

Питання з емісійної електроніки на Україні висвітлюються в журн. АН УРСР та ін. виданнях.

Літ.: Ведула Ю. С. [та ін.]. Библиографический указатель работ сотрудников Института физики АН УССР по физической электронике. 1929—1978 гг. К., 1979; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

П. Г. Борзяк.

Астрономія і радіоастрономія

Систематичні наук. дослідження з *астрономії* почались на Україні після створення *Львівської астрономічної обсерваторії* (1769—1771), *Київської астрономічної обсерваторії* (1845), *Одеської астрономічної обсерваторії* (1871) і *Харківської астрономічної обсерваторії* (1883), де велися дослідження з *астрометрії*, *небесної механіки*, а згодом з *астрофотометрії*. В кін. 19 ст. широке визнання здобули київська школа М. Ф. Хандрикова (теорія визначення орбіт), харківська школа Л. О. Струве (астрометрія) й одеська школа О. К. Кононовича (*астрофізика*). На поч. 20 ст. у Миколаєві та Сімеїзі було засновано відділення Пулковської обсерваторії.

За Рад. влади астр. дослідження на Україні набули особливого розвитку. Значну роль у цьому відіграли праці О. Я. Орлова, Г. А. Шайна, М. П. Барабашова, С. К. Всехсвятського, О. Ф. Богородського, В. П. Цесевича та ін. О. Я. Орлов в Одеській обсерваторії проводив астрометричні спостереження, дослідження з небесної механіки та *гравіметрії*. Він зробив значний внесок у створення *Полтавської гравіметричної обсерваторії* АН УРСР і *Астрономічної обсерваторії головної АН УРСР* (ГАО АН УРСР), а також в організацію комплексних досліджень обертання Землі (руху полюсів, земних припливів тощо). Ці дослідження в післявоєнні роки продовжували Є. П. Федоров (Київ), М. А. Попов (Полтава) та ін. В програмах робіт ГАО АН УРСР, астр. обсерваторій Київ., Харків. і Одес. університетів є спостережні роботи з позиційної астрономії. Всі ці обсерваторії зробили великий внесок у міжнародні і всесоюзні програми створення фундаментального та спеціальних каталогів положень зір. За розробку теорії і практичну побудову координатних систем для геодинамічних, селенодезичних і космічних досліджень колектив авторів (Є. П. Федоров, Я. С. Яцків та ін.) ГАО АН УРСР 1983 удостоєний Державної премії УРСР. Багато уваги українські астрономи приділили вивченню тіл *Сонячної системи* — *планет*, їхніх супутників, *комет* і астероїдів. М. П. Барабашов (Харків) одним з перших застосував метод фотографічної фотометрії до вивчення планет, С. К. Всехсвятський (Київ) передбачив існування кілець у планет-гігантів, вулканічну діяльність їхніх супутників, займався питаннями *космогонії* Сонячної системи. За дослідження фіз. характеристик комет та доведення їх швидкої дезинтеграції С. К. Всехсвятського удостоєно премії ім. Ф. О. Бредіхіна АН СРСР. Пізніше в Києві та Харкові було побудовано оптичні моделі планетних атмосфер. У ГАО АН УРСР 1952 А. О. Яковкін почав вивчати фігуру і обертання Місяця. Згодом тут було створено каталог координат 4900 точок його поверхні, який широко використовувався при картографуванні Місяця.

Значний внесок у розвиток астрофізики зробила найбільша в Європі *Кримська астрофізична обсерваторія* (КрАО) АН СРСР, на якій встановлено потужні сучас. інструменти, в т. ч. баштовий сонячний телескоп, за допомогою якого А. Б. Сєверний відкрив швидкі пульсації *Сонця*. ГАО АН УРСР спільно з Утрехтським астр. ін-гом (Нідерланди) проводить широкі дослідження сонячної фотосфери. Регулярні спостереження сонячної корони ведуться в Київському ун-ті, а хромосфери — на астр. обсерваторіях ун-тів Харкова (де створено перший в СРСР спектрогеліоскоп), Львова та Києва. Ведуться також регулярні спостереження сонячної активності. В 50—60-х рр. завдяки застосуванню оптичних (Одеса, Київ) і радіолокаційних (Харків) методів почався інтенсивний розвиток метеорної астрономії. На заміському полігоні Харківського ін-ту радіоелектроніки під керівництвом Б. Л. Кащеєва створено метеорну автоматизовану радіолокаційну систему (*МАРС*), з допомогою якої визначено орбіти сотень тисяч метеорних тіл, а також розроблено спосіб зв'язку (див. *Метеорний радіозв'язок*). З початком космічної ери відкрились нові перспективи астр. досліджень. Оптичні спостереження *штучних супутників Землі* (ШСЗ) регулярно ведуться візуально і фотографічно (Київ, Одеса, Львів, Ужгород). У 1969 в Ужгороді створено станцію синхронних фотографічних спостережень ШСЗ, яка активно досліджує їхній рух. В Одесі уперше в світі звернено увагу на зміну блиску ШСЗ. Великі інструменти КрАО (напр., рефлектор з діаметром дзеркала 2,6 м, іл. див. на окремому аркуші, с. 256—257) дають змогу оптичними методами стежити за рухом космічних станцій у міжпланетному просторі. Обсерваторії також беруть участь у підготовці космічних експериментів. Так, напр., у КрАО створено спец. фотоелектр. фотометр, встановлений на місяцеході, сонячний телескоп для станції «*Салют*», автом. косм. лабораторію «Астрон», а в Київ. ун-ті — *коронограф* для фотографування сонячної корони поза смугою затемнень в умовах космічного експерименту.

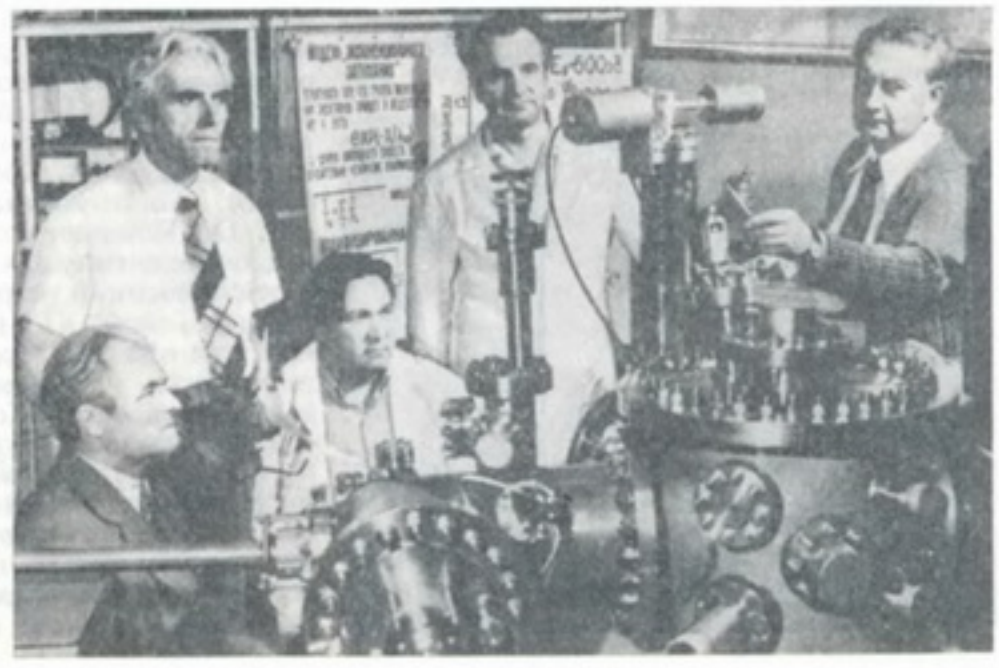

Проблемна лабораторія фізичної електроніки. Київський державний університет імені Т. Г. Шевченка.

Дослідження нестаціонарних зір на Україні ведуться у КрАО та обсерваторіях Одеси, Києва і Львова. В. П. Цесевич (Одеса) виконав ряд фундаментальних робіт, присвячених теорії визначення елементів орбіт затемнюваних *подвійних зір*. В Одесі організовано систематичне «контролювання» зоряного неба за допомогою багатокамерних астрографів. Нестаціонарні зорі типу R Північної Корони вивчаються у КрАО і ГАО АН УРСР. У КрАО виконано фундаментальне дослідження спалахуючих зір-карликів типу UV Кита та зір, що перебувають на ранній стадії еволюції. Перші фотометричні спостереження зір було організовано фотографічним способом Е. Рибкою (Львів); вони проводились також у КрАО, ГАО АН УРСР та Одес. астр. обсерваторії.

Теор. дослідження в галузі астрофізики ведуться в КрАО, ГАО АН УРСР, в обсерваторіях Київ. та Львів. ун-тів, в Ін-ті теор. фізики АН УРСР. Подальший розвиток оптичної астрофізики укр. астрономи пов'язують зі створенням нової астр. техніки (КрАО і ГАО АН УРСР) і спостережних баз ГАО АН УРСР на Памірі та Кавказі.

Наук. дослідження в галузі *радіоастрономії* на території України почала 1948 група вчених Фіз. ін-ту ім. П. Н. Лебедєва АН СРСР під керівництвом С. Е. Хайкіна. В АН УРСР радіоастр. дослідження почались 1956, коли було організовано відділ радіоастрономії Ін-ту радіофізики і електроніки (ІРЕ) АН УРСР. Для досліджень обрали найбільш довгохвильовий діапазон декаметрових радіохвиль, у якому ще можна провадити виміри з поверхні Землі.

Він становить великий інтерес для сучасної радіоастрономії, бо саме для нього космічна плазма перестає бути прозорою. За цей час у відділі радіоастрономії ІРЕ АН УРСР розроблено і побудовано чотири покоління широкосмугових електрично керованих *радіотелескопів*, зокрема найбільший у світі для декаметрового діапазону радіотелескоп УТР-2. Він має 2040 вібраторів із заг. збірною площею 150 000 м². Діапазон його робочих частот 10—25 МГц, найкраще кутове розділення — 25′. На УТР-2 ведуться численні наук. програми: вивчаються *пульсари*, залишки *наднових зір*, *квазари*, *радіогалактики*, Сонце, міжзоряне і міжпланетне середовище. Складається перший у світі декаметровий каталог дискретних джерел, у якому виявлено бл. 3000 джерел, у т. ч. бл. 2 % раніше невідомих; виявлено два нових типи частотних спектрів. Вперше знайдено найнизькочастотнішу рекомбінаційну лінію вуглецю з гол. квантовим числом $n = 732$. Однак для деяких програм *роздільна здатність* УТР-2 недостатня, тому ряд ін-тів АН УРСР розробляє інтерференційну систему УРАН, що складається з УТР-2 і ще чотирьох менших радіотелескопів, розташованих у Готвальді (Харків. обл.), Полтаві, Львові й Одесі (мал.). Ця система матиме розділення на хвилі 12,5 м бл. 2″ дуги, тобто розділення буде порівняним з тим, що мають оптичні телескопи. З 1980 ведуться інтенсивні розробки, пов'язані з застосуванням міліметрових радіохвиль для радіоастр. спостережень. Розроблено і побудовано квантові парамагн. підсилювачі на довжині хвиль 6,6 і 3 мм. Роботи укр. радіоастрономів дали змогу встановити ряд раніше невідомих закономірностей і тим самим розширили межі проникнення у таємниці світу.

Антенне поле радіотелескопа УРАН-IV. Одеса.

Літ.: Воронцов-Вельяминов Б. А. Очерки истории астрономии в России. М., 1956; Главная астрономическая обсерватория АН УССР. К., 1976; Физика космоса. Маленькая энциклопедия. М., 1976; Яцків Я. С., Ботвінова В. В. Стан і перспективи розвитку астрономічних досліджень на Україні. «Вісник АН УРСР», 1979, № 4; Брауде С. Я., Конторович В. М. Радиоволны рассказывают о Вселенной. К., 1982; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Колчинский И. Г., Корсунь А. А., Родригес М. Г. Астрономы. Биографический справочник. К., 1977.

Я. С. Яцків (астрономія), *С. Я. Брауде* (радіоастрономія).

Хімічні науки

У дореволюційний період осн. наук. центрами в галузі хімічних наук на Україні були Харків., Київ., Новоросійський в Одесі та Львів. ун-ти. При ун-тах діяли наук. т-ва природознавців: Харківське фізико-хімічне т-во, Київське т-во дослідників природи і Київське фізико-хімічне т-во, Новоросійське (в Одесі) т-во дослідників природи. На західноукраїнських землях існувало наук. т-во імені Шевченка. В його складі була математично-природописно-лікарська секція, у виданнях якої вміщувалися також статті і з хімії. Розвиток хім. наук на Україні у кінці 19 — на початку 20 ст. пов'язаний з іменами М. М. Бекетова — одного з творців фіз. хімії, Л. В. Писаржевського, П. Г. Мелікішвілі — дослідників пероксокислот, фізикохімії розчинів, П. П. Алексєєва — дослідника в галузі азосполук, М. А. Валяшка — засновника першої спектроскопічної лабораторії в Росії, С. М. Реформатського — видатного хіміка-органіка та ін. Після Великої Жовтн. соціалістичної революції дослідження з хімії стали проводитись і в ін. вищих навч. закладах, а також у різних н.-д. установах України. В системі АН УРСР було створено нові н.-д. ін-ти хім. профілю (Ін-т фіз. хімії, Ін-т загальної та неорганічної хімії, Ін-т органічної хімії). Сформувались нові напрями хім. науки: електронна хімія (Л. В. Писаржевський), хімія ізотопів (О. І. Бродський), фіз. хімія і електрохімія неводних розчинів (В. О. Плотников) та сольових розплавів (В. О. Ізбеков); з'явились нові відгалуження органічної (С. М. Реформатський, К. А. Красуський, В. П. Яворський, А. І. Кіпріанов) та аналітичної (М. О. Тананаєв) хімії. Інтенсивні дослідження в галузі хім. наук проводилися в післявоєнний період. У 1984 у складі Академії наук УРСР налічувалося 8 хім. ін-тів (з них 5 створено після 1945): *Газу інститут, Загальної та неорганічної хімії інститут, Колоїдної хімії та хімії води інститут* ім. А. В. Думанського, *Органічної хімії інститут, Фізичної хімії інститут* ім. Л. В. Писаржевського, *Фізико-органічної хімії та вуглехімії інститут, Фізико-хімічний інститут, Хімії високомолекулярних сполук інститут.* При ін-тах створено дослідно-пром. базу (технологічні конструкторські бюро, дослідні виробництва і заводи). На Україні розвиваються практично всі напрями сучас. хімії. Провідне місце укр. вчені займають у таких галузях: хімія елементоорганічних сполук і гетероциклічних сполук, теорія кольоровості органічних сполук, координаційна хімія, біонеорганічна хімія, електрохімія іонних розплавів, хімія твердого тіла, адсорбція й хімія поверхні дисперсних систем, хімія і технологія води, фізико-органічна хімія, каталіз і, особливо, органічний каталіз, вчення про механізми хім. реакцій, аналітична хімія рідкісних елементів, фізикохімія колоїдів і високомолекулярних сполук, хімія і технологія природного газу та ін. Укр. хіміки підтримують тісний зв'язок з науково-дослідними установами та вузами інших республік СРСР, а також з науковцями зарубіжних країн (особливо з науковцями країн соціалістичної співдружності). Діяльність укр. хіміків координують наукові ради АН СРСР і наукові ради АН УРСР. Видаються «*Украинский химический журнал*», журнали «*Теоретическая и экспериментальная химия*», «*Химия и технология воды*»; наук.-виробничий збірник «*Химическая технология*».

К. Б. Яцимирський.

Загальна і неорганічна хімія. Емпіричні знання з теоретичної хімії здавна мали поширення на Україні і були пов'язані передусім з практичною технологією виплавлення та обробки металів і сплавів, зі скловарінням (гутне скло), виробн. кераміки, емалі, фарб, чорнила, поташу, селітри, пороху тощо. Перші наук. дослідження з заг. хімії на Україні в 19 ст. почались у Харків. ун-ті (В. Н. Каразін, Ф. І. Гізе). В ньому ж М. М. Бекетов вивчав активність водню і металів, відкрив явище металотермії. У Львів. ун-ті Б. Радзишевський майже 40 років (1870—1910) наук. діяльності присвятив проблемам загальної хімії. В 1905 І. Я. Горбачевський у «Збірнику математично-природописно-лікарської секції наукового товариства імені Шевченка» у Львові виклав основи укр. термінології неорганічної хімії з урахуванням міжнародних принципів і в ті ж роки видав перший у світі підручник з загальної хімії укр. мовою. Київ. хіміки розробляли теорії водних і неводних розчинів (М. М. Каяндер, В. О. Плотников, Я. І. Михайленко, О. В. Сперанський) та *окислювально-відновних реакцій* (Л. В. Писаржевський). В Одес. ун-ті досліджувались неорганічні пероксокислоти (П. Г. Мелікішвілі та Л. В. Писаржевський). Після Великої Жовтневої соціалістич. революції заг. та неорганічна хімія набула особливого розвитку. Дослідження з хімії ізотопів провів О. І. Бродський. Широко відомі роботи з хімії рідкісних і розсіяних елементів проведено в Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР; вивчаються умови синтезу, термодинаміка, склад і будова комплексних сполук (А. К. Бабко, Я. А. Фіалков, А. М. Голуб, І. А. Шека, К. Б. Яцимирський, В. В. Скопенко), феромагнітних матеріалів (В. П. Чалий), сегнето-і п'єзоелектр. матеріалів. Розвивається високотемпературна неорганічна хімія газових систем та іонних розплавів (С. В. Волков, В. Д. Присяжний). Питання синтезу та будови неорганічних сполук вивчаються в Ін-ті проблем матеріалознавства АН УРСР (Г. В. Самсонов, С. Г. Тресвятський, В. С. Оболончик та ін.). У Львів. ун-ті досліджуються кристалічна будова і властивості інтерметалевих сполук (Є. І. Гладишевський, П. І. Крип'якевич, Є. Є. Черкашин); в Ужгород. та Чернів. ун-тах ведуться роботи з хімії твердого тіла

(Д. П. Білоцький); у Харків. н.-д. ін-ті вогнетривів досліджуються хім. і фазові перетворення при високих т-рах у оксидних, зокрема силікатних, системах (П. П. Будников, А. С. Бережной). Дослідження з неорганічної хімії тісно пов'язані й з електрохімією. Л. В. Писаржевський розробив теорію гальванічного елемента, В. О. Плотников зробив значний внесок у розвиток електрохімії неводних розчинів. Розроблялась електрохімія іонних розплавів (В. О. Ізбеков, Ю. К. Делімарський, О. В. Городиський). Відкрито но-

Лабораторія рентгеноструктурного аналізу кафедри неорганічної хімії Львівського державного університету імені І. Я. Франка.

ве явище — перенесення металів з катода на анод (Ю. К. Делімарський, О. Г. Зарубицький та ін.). Знайдено ефективні методи боротьби з корозією, нові антикорозійні покриття та інгібітори корозії (М. О. Лошкарьов, Л. І. Антропов). Розроблено технологію очищення та знезаражування природних і технічних вод (Л. А. Кульський). Укр. хіміки-неорганіки координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Неорганічна хімія».

Літ.: Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине. К., 1957; Развитие химической технологии на Украине, т. 1—2. К., 1976. *Ю. К. Делімарський.*

Аналітична хімія. До Великої Жовтневої соціалістичної революції дослідження з аналітичної хімії на Україні зводились гол. чин. до аналізу окремих речовин у заводських та ін. лабораторіях. Як самостійний напрям аналітична хімія виділилась у 20—30-і рр. Робота в цій галузі проводилась на кафедрах вузів. Значний внесок у розвиток аналітичної хімії зробив М. О. Тананаєв, під керівництвом якого у Київ. політехнічному інституті було створено одну з перших кафедр цього профілю. Він розробив краплинний, дробний та безстружковий (Держ. премія СРСР, 1949) методи аналізу. Учні М. О. Тананаєва А. К. Бабко та І. В. Тананаєв (працював на Україні до 1934) заснували нові наук. школи в галузі аналітичної хімії. Для дальшого її розвитку велике значення мали дослідження координаційних сполук, особливо в розчині, які вперше в країні провів А. К. Бабко. Починаючи з 1934 такі дослідження постійно проводяться в Київ. ун-ті, вони є важливим напрямом наук. діяльності хіміків Одес. ун-ту (А. С. Комаровський та ін.). У 1941 в Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР створено відділ аналітичної хімії, який 1975 увійшов до складу Ін-ту колоїдної хімії та хімії води імені А. В. Думанського АН УРСР. Тут, як і в Київ. ун-ті, велика увага приділяється вивченню хімії координаційних сполук, у т. ч. різнолігандних комплексів (А. Т. Пилипенко, М. М. Тананайко; премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1984), та застосуванню їх у різних методах аналізу. Особливого розвитку набули фотометричні методи аналізу й екстракційні методи поділу елементів (А. К. Бабко, П. П. Киш, Л. І. Кононенко, В. А. Назаренко, А. Т. Пилипенко, М. С. Полуектов, І. В. П'ятницький, Л. С. Сердюк, М. М. Тананайко, І. О. Шевчук та ін.). Іонні рівноважні процеси в розчинах, що мають важливе значення для цих методів, досліджували М. П. Комар, Л. П. Адамович, В. М. Толмачов та ін. (Харківський університет).

Набув поширення люмінесцентний аналіз, у якому широко використовуються координаційні сполуки. Розроблено методи для визначення мікрокількості рідкісноземельних елементів за люмінесценцією кристалофосфорів (М. С. Полуектов, Н. П. Єфрюшина та ін.). Велику увагу вчені республіки приділяли хемілюмінесцентному аналізові (А. К. Бабко, О. А. Пономаренко та ін.). Розвиткові та впровадженню електрохім. методів аналізу значною мірою сприяли грунтовні теор. дослідження Л. В. Писаржевського та О. І. Бродського з електрохімії та окислювально-відновних процесів, проведені в Дніпроп. гірничому ін-ті та в Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР. Масштабні наук. роботи в цьому напрямі виконали й А. К. Бабко, І. В. П'ятницький та ін. Важливі дослідження в галузі полярографії з використанням твердих електродів виконав Є. М. Скобець (Українська с.-г. академія). Метод амперометричного титрування, близький до полярографії, розробляють у Дніпропетровському хіміко-технологічному інституті Ю. І. Усатенко, Ф. М. Тулюпа, О. М. Аришкевич та ін.

Велика заслуга в розвитку кінетичних методів аналізу належить К. Б. Яцимирському (премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1969). Багато досліджень проведено в галузі емісійного спектрального аналізу, полуменевої фотометрії та атомно-абсорбційного аналізу (М. С. Полуектов, Л. І. Кононенко та ін.). Рентгенофлуоресцентні методи аналізу розробляються в Ін-ті електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР (І. К. Походня). Багато розробок виконано з аналізу біол. об'єктів в Ін-ті фізіології рослин АН УРСР (М. А. Клісенко). Розроблено методи аналізу матеріалів для нової техніки в Ін-ті проблем матеріалознавства та ін. (Ф. П. Горбенко та ін.).

Учені України написали ряд монографій, підручників та посібників з аналітичної хімії. Підручник «Аналітична хімія», створений Ф. Г. Жаровським, А. Т. Пилипенком та І. В. П'ятницьким, відзначено (1973) Держ. премією УРСР. Укр. хіміки-аналітики координують свою діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Аналітична хімія».

Літ.: Бабко А. К. Развитие аналитической химии на Украине за 50 лет. «Украинский химический журнал», 1967, т. 33, в. 11; Развитие аналитической химии на Украине. К., 1982. *А. Т. Пилипенко.*

Колоїдна хімія. Як наука колоїдна хімія зародилася в 60-х рр. 19 ст. Тоді ж дослідження в цій галузі розпочалися й на Україні. У 1869 професор Київ. ун-ту І. Г. Борщов висловив думку, що колоїдним частинкам властива не тільки аморфність, а й кристалічна будова. Професор Новоросійського ун-ту в Одесі Ф. Н. Шведов видав 1889 праці про структурно-мех. властивості колоїдів з високою мех. міцністю. Проте широкого розвитку колоїдна хімія на Україні набула на поч. 20 ст. Одним з її основоположників був А. В. Думанський, який, з 1903 досліджуючи колоїди, створив учення про зв'язану воду та ліофільність дисперсних систем. У 1912 він перший в Росії почав викладати у Київ. ун-ті колоїдну хімію і тоді ж видав монографію «Про колоїдальні розчини». Істотний внесок у вивчення різних *колоїдних систем* відповідно до завдань геохімії, біохімії, грунтознавства, технології силікатів, порошкової металургії та ін. зробили вчені Академії наук Української РСР. Зокрема, В. І. Вернадський вивчав мінеральні колоїди і вплив на їхні властивості різних факторів, у тому числі й живих організмів, К. К. Гедройц — основоположник колоїдної хімії грунтів — створив учення про іонообмінну здатність частинок грунту. І. М. Буланкін (30—50-і рр.) вивчав проблему старіння колоїдів у живому організмі, О. В. Нагорний — колоїдну хімію протоплазми, крові, тканин. П. П. Будников розробив методи вивчення пластичного стану силікатних дисперсних систем та колоїдно-хім. основи багатьох технологічних процесів силікатної пром-сті. З 50-х рр. дослідження з колоїдної хімії на Україні стали систематичними в зв'язку з організацією лабораторії колоїдної хімії в Ін-ті загальної та неорганічної хімії АН УРСР під керівництвом А. В. Думанського. У 1968 в системі АН УРСР організовано Колоїдної хімії та хімії води інститут ім. А. В. Думанського АН УРСР. В ньому вивчаються процеси взаємодії синтетичних і природних іонообмінників з різними за полярністю речовинами (Ф. Д. Овчаренко, О. Д. Куриленко, Ю. Ф. Дейнега, Ю. І. Тарасевич, В. В. Манк); розроблено теорію нерівноважного подвійного електр. шару та його поляризації в зовн. електр. полях (С. С. Духін), створено нові матеріали — металополімери з цінними електропровідними, антикорозійними і феромагн. властивостями (Е. М. Натансон, Ю. І. Хімченко, Т. М. Швець, З. Р. Ульберг). З 50-х рр. розвивається також новий напрям — фізична хімія дисперсних мінералів (Ф. Д. Овчаренко). Досягнення в цій галузі мають важливе практичне значення, зокрема в нафт. пром-сті. Так, широкого застосування набули в глибокому бурінні термосолестійкі промивні рідини на основі палигорскіту (Ф. Д. Овчаренко, М. М. Круглицький, С. П. Ничипоренко, Е. Г. Агабальянц; Держ. премія УРСР, 1969). В Інституті фіз. хімії ім. Л.В. Писаржевського АН УРСР здійснено синтез гідрофільних мінеральних сорбентів з заданою пористою структурою. Розроблено і впроваджено дисперсні силікагелі, аеросили з хімічно модифікованою поверхнею як загусники мастил (О. О. Чуйко, І. О. Неймарк, В. О. Тертих; Держ. премія УРСР, 1973), специфічні сорбенти набули застосування в клінічній практиці (Д. М. Стражеско) для очищування крові та ін. біол. рідин організму людини від токсичних речовин (В. В. Стрєлко та ін.;

Установка для флуоресцентного аналізу. Інститут колоїдної хімії та хімії води імені А. В. Думанського АН УРСР. Київ.

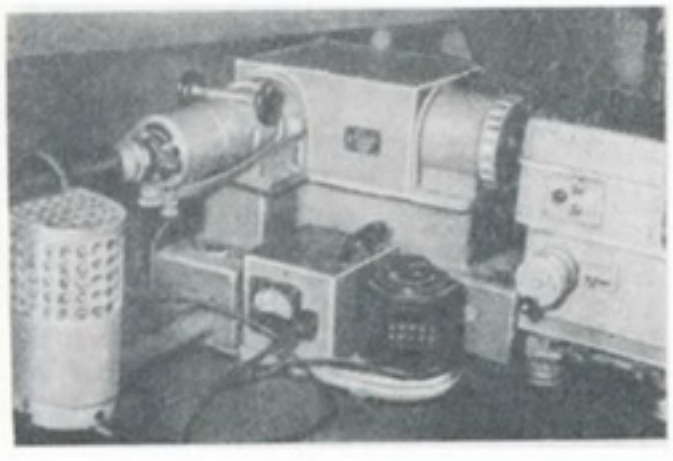

Держ. премія СРСР, 1979). Дослідження в галузі колоїдної хімії полімерів широко розвиваються в Інституті хімії високомолекулярних сполук АН УРСР (Ю. С. Ліпатов та ін.).

У Київському політехнічному інституті одержано ефективні кремнійорганічні покриття на поверхні силікатів з високою термостабільністю, хім. інертністю та гідрофобністю (О. О. Пащенко, О. А. Крупа, Ю. І. Тарасевич та ін.; Держ. премія УРСР, 1981).

Вивчено гідрофільність дисперсних мінералів і механізм взаємодії полярних речовин з їхньою поверхнею, розроблено нові адсорбенти для нафтопереробки (Ф. Д. Овчаренко, Ю. І. Тарасевич; Премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1981).

Питання колоїдної хімії розробляються на кафедрах Київ., Харків., Донец., Одес., Львів. ун-тів, Української с.-г. академії, технологічних ін-тів харч. та легкої промсті (Київ) та ін. Дослідження укр. учених з колоїдної хімії спрямовані на розробку теорії дисперсного стану речовини, теорії процесів утворення і руйнування дисперсних систем, на вивчення поверхневих явищ на межі розділення фаз цих систем, а також на розвиток колоїдно-хім. матеріалознавства. Укр. вчені в галузі колоїдної хімії підтримують тісний зв'язок з багатьма наук.-дослідними установами СРСР і координують свою наук. діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Колоїдна хімія і фізико-хімічна механіка».

Літ.: Овчаренко Ф. Д. Розвиток колоїдної хімії на Україні. К., 1955; Овчаренко Ф. Д., Алексєєв О. Л. Світ непомічених гігантів. К., 1981.

Ф. Д. Овчаренко.

Фізична хімія. Початок фізичної хімії як самостійної галузі науки на Україні заклав М. М. Бекетов, який 1864 організував у Харків. ун-ті перше фіз.-хім. відділення і лабораторію фіз. хімії. М. М. Бекетов та учні виконали важливі дослідження з термохімії, взаємного витіснення металів, теорії розчинів тощо. Пізніше тут продовжувались наук. розробки з термохімії і хім. термодинаміки (І. І. Стрєлков, О. М. Щукарьов та ін.), адсорбції (Є. М. Гапон, І. С. Телетов), топохімії і мол. поліморфізму (С. С. Уразовський), заг. теорії розчинів електролітів (М. А. Ізмайлов). В Новоросійському ун-ті в Одесі в останній чверті 19 — 1-й чверті 20 ст. досліджувались будова й фіз.-хім. властивості пероксокислот (П. Г. Мелікішвілі, Л. В. Писаржевський). Питанням теорії розчинів, адсорбції, електрохімії були присвячені праці фізикохіміків Львів. ун-ту (С.-К. І. Толочко, В. М. Кемула). Під час роботи у Дніпропетровську (1913—38) Л. В. Писаржевський спільно з ін. вченими заклав основи електронної хімії, що мало вплив на подальший розвиток всієї теор. хімії. В 1927 у Дніпропетровську за його ж ініціативою засновано Інститут фіз. хімії (1944 перебазований у Київ). Тут досліджувались електрохімія і термодинаміка розчинів (Л. В. Писаржевський, О. І. Бродський), розроблено теорію макрокінетики гетерогенного каталізу (В. А. Ройтер), досліджено гетерогенно-гомогенний каталіз (М. В. Поляков). У 1934 вперше в СРСР одержано важку воду (О. І. Бродський). Важливі дослідження з кінетики й механізму органічних реакцій виконав Є. О. Шилов і продовжив Л. М. Литвиненко. Ці дослідження привели до розвитку фіз.-органічної хімії в республіці і створення Ін-ту фіз.-органічної хімії і вуглехімії АН УРСР в Донецьку. Великий цикл досліджень будови й реакційної здатності вільних радикалів був розпочатий О. І. Бродським і продовжений В. Д. Походенком. В результаті цих досліджень встановлено механізми перетворень вільних радикалів у різних реакціях. Вивчено кінетику радикально-ланцюгових реакцій окислення вуглеводнів (Р. В. Кучер), структуру каталізаторів, кінетику і механізм багатьох важливих гетерогенно-каталітичних (В. А. Ройтер, Г. І. Голодець) і рідкофазних (Я. Б. Гороховатський) реакцій та реакцій, які каталізуються органічними (Є. О. Шилов, Л. М. Литвиненко) й координаційними (К. Б. Яцимирський, Є. С. Рудаков, В. М. Бєлоусов) сполуками. Фундаментальні дослідження зроблено в галузі пром. каталізу (В. І. Атрощенко, В. С. Гутиря, П. М. Галич), який почали використовувати для розв'язання проблем екології (В. М. Власенко) та задач хімічного аналізу (К. Б. Яцимирський). У галузі адсорбції створено нові типи сорбентів, у т. ч. синтетичні цеоліти (І. О. Неймарк), адсорбційні й іонообмінні властивості окисленого вугілля розглядаються у працях Д. М. Стражеска та його учнів (І. А. Тарковська та ін.). Розвиваються дослідження з хімії поверхні дисперсних оксидів. На цій основі здійснюються модифікація поверхні кремнеземів і широке запровадження їх у практику (О. О. Чуйко). В Ін-ті фіз. хімії ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР вивчаються також механізми фотохім. реакцій (Б. Я. Даїн, Й. Й. Ділунг, А. І. Крюков). Значних успіхів досягнуто в галузі теор. і прикладної радіаційної хімії, зокрема радіаційних полімеризації і модифікування полімерних матеріалів (А. М. Кабакчі, А. П. Мелешевич). Фундаментальні дослідження в галузі фізикохімії й електрохімії іонних розплавів, зокрема термодинаміки й кінетики високотемпературних електродних процесів, виконано В. О. Ізбековим, Ю. К. Делімарським, О. В. Городиським, О. Г. Зарубицьким, Б. Ф. Марковим та ін. Електрохімія водних розчинів висвітлена у працях М. О. Лошкарьова, Л. І. Антропова та ін. Фіз. хімії координаційних сполук присвячено праці К. Б. Яцимирського, С. В. Волкова, Н. К. Давиденко (премія ім. Л. О. Чугаєва АН СРСР, 1976), Я. А. Фіалкова, А. К. Бабка, В. В. Скопенка. Дослідження високотемпературної фізикохімії складних оксидних систем проводять А. С. Бережний, О. О. Пащенко та ін.; досягнення в галузі фізикохімії колоїдних систем пов'язані з працями А. В. Думанського, Ф. Д. Овчаренка та їхніх учнів; у галузі високомолекулярних сполук працює Ю. С. Ліпатов та ін.; фізикохімією макроциклічних органічних сполук займався О. В. Богатський. Значні роботи проведено у післявоєнні роки на кафедрі фіз. хімії Київ. ун-ту по створенню діаграм стану сплавів і термодинаміці металічних систем (В. Н. Єременко, Г. І. Баталін), підвищенню хімічної стійкості і електрохімії сплавів (І. М. Францевич); у Харків. ун-ті — роботи з термодинаміки розчинів (В. В. Александров), у Львівському ун-ті дослідження структури інтерметалідів (Є. Є. Черкашин, Є. І. Гладишевський, П. І. Крип'якевич).

Дослідження в галузі фіз. хімії ведуться в Інституті проблем матеріалознавства АН УРСР, Ін-ті надтвердих матеріалів АН УРСР, Ін-ті заг. та неорганічної хімії АН УРСР, Ін-ті колоїдної хімії і хімії води АН УРСР, а також у багатьох н.-д. ін-тах і вузах України. Укр. фізикохіміки підтримують тісний зв'язок з багатьма наук.-дослідними установами СРСР і координують свою діяльність через наукові ради АН СРСР і АН УРСР з проблеми «Теорія хімічної будови, кінетика та реакційної здатності» та ін.

Літ.: Турченко Я. И. Основные пути развития общей, неорганической и физической химии на Украине. К., 1957; Развитие физической химии в Академии наук УССР. К., 1977; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

К. Б. Яцимирський.

Органічна хімія. Окремі відомості з органічної хімії на Україні належать до 1-ї пол. 19 ст. (Ф. І. Гізе, О. І. Ходнєв, І. М. Фонберг). Систематичні дослідження почалися з 2-ї пол. 19 ст. У дореволюційний період вони проводились в основному в університетах — Київському, Харківському, Новоросійському (в Одесі), Львівському. В історії розвитку органічної хімії на Україні визначне місце займають праці П. П. Алексєєва, М. А. Бунге, С. М. Реформатського, В. П. Яворського, М. І. Коновалова, О. П. Ельтекова, К. А. Красуського, М. А. Валяшка, М. М. Соколова, П. Г. Мелікішвілі, П. І. Петренка-Критченка та ін. Всесвітньовідомим став метод синтезу β-оксикислот, розроблений С. М. Реформатським (див. *Реформатського реакція*). Розвитку цієї галузі хімії у 19 — на поч. 20 ст. сприяла діяльність Київського і Харківського товариств дослідників природи і Київського фізико-хімічного товариства.

Після Великої Жовтневої соціалістич. революції настав новий період у розвитку хім. науки. Створено нові учбові й наук. заклади (у Києві, Донецьку, Дніпропетровську, Чернівцях, Ужгороді, Запоріжжі), з'явились нові наук. напрями і наук. школи, зокрема відомі школи академіків АН УРСР А. І. Кіпріанова, О. В. Кірсанова, Є. О. Шилова. У довоєнні роки істотні результати були одержані акад. АН УРСР В. П. Яворським (реакції органічних азидів, гідразинів, триазенів) й І. К. Мацуревичем (похідні 1,2,4-триазолу і 1,3,4-тіадіазолу). У післявоєнні роки значних результатів досягнуто в галузі хімії ціанінових барвників і *кольоровості*

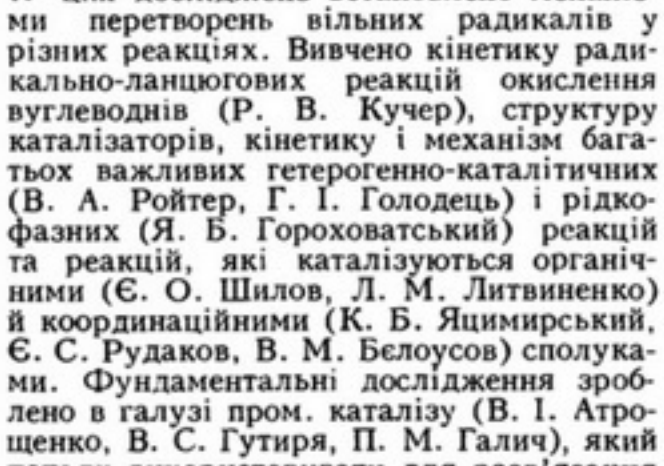

Установка для вивчення кінетики хімічних реакцій, що протікають у тонкому шарі на поверхні твердого носія. Інститут фізичної хімії імені Л. В. Писаржевського АН УРСР. Київ.

Серія безградієнтних реакторів для дослідження кінетики гетерогенних каталітичних процесів і визначення активності каталізаторів. Інститут фізичної хімії імені Л. В. Писаржевського АН УРСР. Київ.

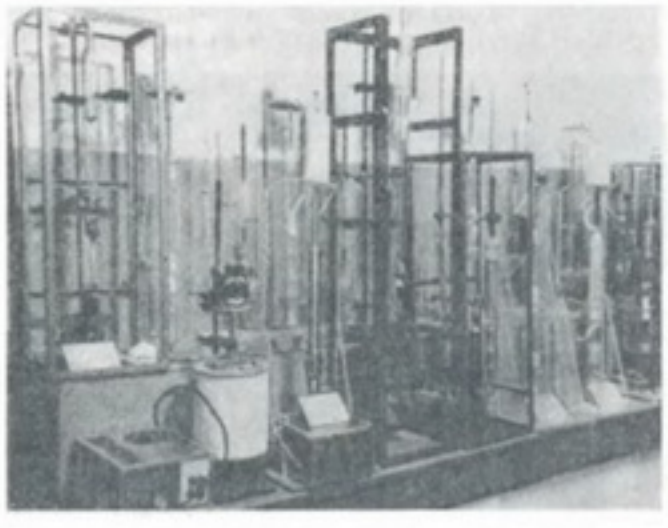

теорії органічних сполук (А. І. Кіпріанов), хімії фосфор- й сіркоорганічних сполук (О. В. Кірсанов), теорії хім. перетворень (Є. О. Шилов, Л. М. Литвиненко, В. І. Станинець, І. В. Смирнов-Замков). Значного розвитку набула хімія гетероциклічних та природних сполук. А. І. Кіпріановим зі співробітниками знайдено важливі принципи хім. теорії кольоровості — залежності кольору органічних сполук від електронної симетрії їхніх молекул (К. Д. Сич, І. К. Ушенко, Ф. А. Михайленко), від природи нейтрального розчинника — т. з. сольватохромію (В. Ю. Петрунькін, К. С. Левченко), обґрунтовано принцип взаємодії хромофорів (І. Л. Мушкало, Г. Г. Дядюша). Розроблено методи синтезу нових типів ціанінових барвників, а також барвників з ядром пірилію (О. І. Толмачов і Ю. Л. Сломінський). Вивчено фторціаніни і численні ароматичні сполуки з новими фторвмісними замінниками (Л. М. Ягупольський). Відкрито реакцію алкілування метиленових основ ряду тіазолу (А. І. Кіпріанов і Ф. С. Бабичев). Різноманітні дослідження ізоелектронних аналогів індолізину й хінолізину, а також хімії ізоіндолу, конденсованих ізоіндолів, гетерилацетонітрилів провів Ф. С. Бабичев з співробітниками. В. П. Хиля дослідив гетерилхромони, М. Ю. Корнілов вивчав *конформаційний аналіз* гетероциклів, Л. К. Мушкало описав барвники з групи бензо[1,5] гетероазепінів і норціанінів. В. О. Стеценко синтезував і дослідив ряд аномальних нуклеозидів. В. Я. Починок вивчив явище азидо-тетразольної таутомерії, досліджував азиди й триазени. Азот- і сірковмісним похідним карбонових кислот присвячені праці П. С. Пелькіса, хімії адамантану — Ф. М. Степанова та О. Г. Юрченка, пурину й піримідину — В. М. Черкасова, азолів — М. М. Туркевича, С. М. Баранова, О. П. Швайки, реакціям гетероциклізації — В. І. Станинця, гетерилювання — А. К. Шейнкмана. У вітчизн. і світовій науці важливе місце займають дослідження О. В. Кірсанова та його школи з хімії фосфор- і сіркоорганічних сполук (Ленінська премія, 1974). Відкритий ним універсальний метод синтезу фосфазосполук (реакція Кірсанова) поряд з реакцією окислювального іміну-вання дав змогу одержати багато сполук нових типів, зокрема осн. класи іміносульфокислот, іміносульфінових та іміносірчистих к-т (К. С. Левченко, Л. М. Марковський). Великі досягнення є в галузі хімії ізоціанатів к-т фосфору (Г. І. Деркач, Л. І. Самарай, В. О. Шокол), йодилів фосфору (К. С. Левченко, Н. Г. Фещенко), α-хлоралкіламінів (В. П. Кухар), гетероциклічних систем, що містять фосфор (Ю. Г. Гололобов, В. П. Кухар, В. І. Шевченко, І. М. Жмурова). У Фіз.-хім. ін-ті АН УРСР під керівництвом О. В. Богатського широко проводились дослідження з питань конформаційного аналізу і динамічної стереохімії насичених гетероциклів (А. І. Грень, Г. Л. Камалов), напрямленого синтезу лікар. препаратів типу транквілізаторів та імуностимуляторів (С. А. Андронаті), хімії макрогетероциклів. Хімія природних сполук досліджується в Ін-ті органічної хімії, Ін-ті мол. біології й генетики АН УРСР та ін. (С. Б. Серебряний, В. П. Чернецький, В. К. Кибірєв). Здобули визнання праці Л. М. Литвиненка з моделювання біохім. процесів. О. О. Ясникову належить дослідження механізму фотосинтетичних реакцій, що моделюють біол. процеси.

Укр. хіміки-органіки підтримують тісний зв'язок з багатьма н.-д. установами СРСР і координують свою наук. діяльність через Наукові ради АН УРСР з проблем «Хімічна кінетика та будова», «Біоорганічна хімія», «Хімія елементоорганічних сполук».

Літ.: Развитие органической химии на Украине. К., 1979; Развитие химической технологии на Украине, т. 2. К., 1976.

Ф. С. Бабичев.

Хімія високомолекулярних сполук. Хімія *високомолекулярних сполук* — одна з наймолодших в УРСР галузей хімії. До 1958 розроблялися лише окремі питання в галузі хімії полімерів. Так, в Ін-ті органічної хімії АН УРСР вивчали іонообмінні смоли, у Львів. ун-ті — емульсійну полімеризацію. Перші систематичні дослідження в галузі хімії високомол. сполук (з хімії триазину, його похідних і полімерів на їхній основі) було розпочато 1958 в лабораторії полімеризаційних і поліконденсаційних процесів Ін-ту органічної хімії АН УРСР під керівництвом К. А. Корнієва. На базі цієї лабораторії 1959 створено Ін-т хімії полімерів і мономерів АН УРСР (з 1964 — Ін-т хімії високомол. сполук). В ньому було розгорнуто роботи з синтезу мономерів і полімерів, зокрема іонообмінних смол, хім. модифікації полімерів і фіз. хімії полімерів, у т. ч. тепло- і термостійких. Починаючи з 1965 виконано фундаментальні й прикладні наук. розробки з проблем хімії, фізикохімії і технології *поліуретанів* як одного з найперспективніших класів нових полімерів, що є основою для створення полімерних матеріалів різного призначення — пластмас, каучуків, клеїв, плівок та ін. Для розвитку хімії полімерів принципове значення мали праці з механізму координаційного гомогенного *каталізу* в реакціях утворення поліуретанів і з'ясування ролі комплексоутворення у синтезі макромолекул (Т. Е. Ліпатова; премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1974). Розроблено і впроваджено у пром. виробництво поліуретанові матеріали, у т. ч. полімери для одержання синтетичної шкіри (Ю. С. Ліпатов, А. П. Греков; Держ. премія УРСР, 1981); захисні покриття, клеючі матеріали тощо (Ю. Ю. Керча, С. І. Омельченко, Т. М. Гриценко, Ю. Л. Спірін).

З 1965 уперше в Рад. Союзі розпочаті й успішно розвиваються дослідження в галузі створення біосумісних полімерів для використання у медицині. Ці полімери вводяться в живий організм як імплантанти тимчасової дії, здатні заміщуватися протягом наперед заданого терміну живою тканиною й виводитися з організму (Т. Е. Ліпатова, Г. О. Пхакадзе, Р. О. Веселовський та ін.; Держ. премія УРСР, 1982). З 1965 проводяться різноманітні дослідження в галузі створення наповнених полімерів, вивчення механізму підсилюючої дії наповнювачів привело до розробки теорії гетерогенної структури наповнених полімерних *композиційних матеріалів* (Ю. С. Ліпатов, премія ім. Л. В. Писаржевського АН УРСР, 1980; Ф. Г. Фабуляк, Л. М. Сергєєва). Модифікація властивостей *каучуків* і *пластичних мас* добавками ін. полімерів і властивостей *клеїв* добавками реакційноздатних поверхнево-активних речовин [теоретичні основи було закладено в Ін-ті хімії високомол. сполук АН УРСР та Дніпроп. хіміко-технологічному ін-ті (А. Є. Нестеров, Є. В. Лебедєв, Г. А. Блох)] дала змогу розв'язати багато нар.-госп. проблем. З 1970 в Ін-ті хімії високомол. сполук інтенсивно розвиваються дослідження в галузі термодинаміки й структури багатокомпонентних полімерних систем. Роботи в галузі хімії високомол. сполук ведуться також і в інших ін-тах АН УРСР — органічної хімії, колоїдної хімії та хімії води (Е. М. Натансон, Ю. Ф. Дейнега), фізичної хімії ім. Л. В. Писаржевського (А. М. Кабакчі), у вузах — Київ. (В. П. Соломко, В. Я. Починок), Львів. (М. С. Цвєтков, М. М. Солтис) і Донец. (Ю. С. Зайцев) ун-тах, Дніпроп. хім.-технологічному ін-ті, Львів. політех. ін-ті (В. О. Пучин) та ін., а також у галузевих та н.-д. ін-тах.

Успішно розвиваються зв'язки учених АН УРСР і вузів з ученими соціалістичних країн, особливо в напрямі створення полімерів для медицини й композиційних полімерних матеріалів. Вчені республіки координують свою наук. діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Полімерні композиційні матеріали».

Літ.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

Ю. С. Ліпатов.

Нафтохімія. Істотного розвитку у післявоєнний період набули *нафтохімія* та хімія газів. В АН УРСР створено нові наук. центри — Інститут газу АН УРСР, Відділення нафтохімії Інституту фізико-органічної хімії та вуглехімії АН УРСР. Тут розробляються каталітичні перетворення вуглеводнів на цеолітних та оксидних каталізаторах (В. С. Гутиря, П. М. Галич, Д. М. Тменов), термічне перетворення вуглеводнів на контактах у киплячому шарі і в трубчатих системах (К. Є. Махорін, В. В. Веселов, О. П. Клименко), хім. реагенти для підвищен-

Оптичний лазерний дифрактометр для вивчення кінетики фазового розділення у полімерних системах. Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР. Київ.

Установка для дослідження сорбції пари розчинників полімерами і термодинаміки процесу. Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР. Київ.

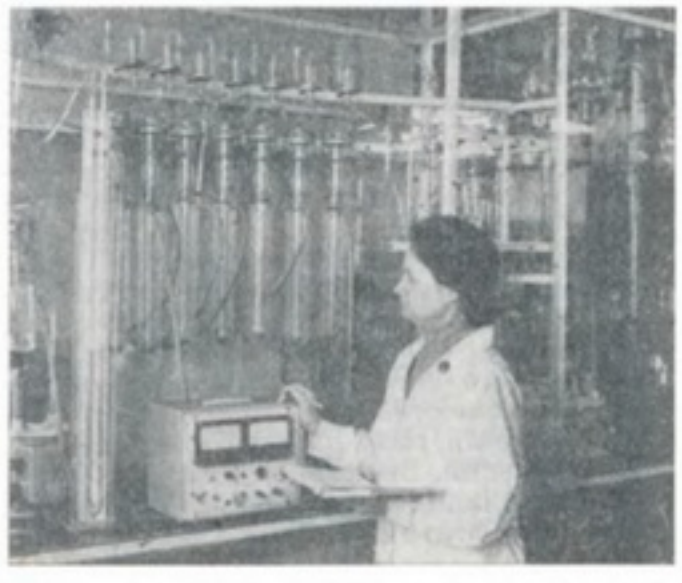

ня нафтовіддачі (В. Т. Скляр). Широкого застосування у металургії і машинобудуванні набули вдосконалені процеси нагрівання газом металів (В. Ф. Копитов), розроблено установки для термічного й каталітичного знезаражування викидних газів (І. Я. Сигал). У 1972 створено галузевий інститут ВНДІПКнафтохім, який став провідним центром по вивченню присадок і мастил, палива, мастильно-охолоджуючих матеріалів для обробки металів (В. Т. Скляр, Ю. Л. Іщук, Є. В. Лебедєв). Українські вчені координують свою наукову діяльність через Наукову раду АН УРСР з проблеми «Нафтохімія і нафтопереробка».

Ф. С. Бабичев.

Науки про землю

Геологія. На території України розвиток геол. знань бере початок з давніх часів і пов'язаний з розшуками й видобуванням корисних копалин. Ще слов'ян. племена видобували кам. сіль, янтар, виплавляли залізо з болотних руд, використовували овруцькі кварцити, граніти, шиферні сланці, вапняки та ін. для будівництва храмів, фортець тощо. Це вимагало певних геол. знань.

Систематичні геологічні дослідження на тер. України розпочалися в кін. 18 ст. Їх проводили учасники експедицій Петерб. АН П. С. Паллас, В. Ф. Зуєв, Й. Гюльденштедт та ін. У 1-й пол. 19 ст. геол. дослідження на Україні проводили Е. І. Ейхвальд, П. Й. Кульшин та ін. У своїх працях вітчизняні вчені Д. І. Соколов, В. М. Севергін, К. І. Арсеньєв та ін. наводять відомості з геології, *мінералогії, палеонтології, стратиграфії* й корисних копалин України. Польс. вчений С. Сташиць склав першу геол. карту Карпат (1806). В 1829 Є. П. Ковалевський склав першу геол. карту Донбасу, 1833 А. Б. Іваницький — карту Маріупольського округу. Значну роль у розвитку геол. досліджень на Україні у 1-й пол. 19 ст. відіграли Харків. і Київ. ун-ти і створені при них т-ва природодослідників. Велике значення мало заснування 1882 *Геологічного комітету* в Петербурзі, науковці якого разом з викладачами Київ., Харків. і Новоросійського (в Одесі) ун-тів і Катеринослав. гірничого ін-ту проводили геол. дослідження, здійснювали геол. знімання, розшуки корисних копалин. У той час у геол. науку почали проникати еволюційні ідеї Ч. Дарвіна. У 2-й пол. 19 ст. та на поч. 20 ст. на Україні при ун-тах виникли геологічні школи. Київ. школу геологів очолював К. М. Феофілактов, який разом з своїми учнями поклав початок вивченню Українського щита, склав геол. карту і нарис геол. будови колишньої Київ. губернії. П. Я. Армашевський склав геол. нарис Черніг. губ., виділивши крейдові, третинні й четвертинні геол. утворення. П. А. Тутковський обгрунтував наявність на тер. Києва та ін. міст України напірних водоносних горизонтів, які почали використовувати для водопостачання. Він поклав початок мікропалеонтологічним дослідженням, велику увагу приділяв вивченню антропогенових (четвертинних) відкладів. В. Ю. Тарасенко розробляв питання стратиграфії докембрійських кристалічних порід Українського щита. М. І. Андрусов зробив значний внесок у вивчення неогенових та антропогенових відкладів Пд. України. Харків. геол. школу очолював І. Ф. Леваковський. Він уперше довів, що соленосні відклади Донбасу мають пермський геол. вік, багато працював і в галузі *геоморфології, тектоніки, гідрогеології*, склав оригінальний підручник з геології. Професор Харків. ун-ту Н. Д. Борисяк у своїх працях науково обгрунтував поширення кам.-вуг. відкладів Донбасу далі на Зх., тобто вперше висловив ідею про Великий Донбас. Фундаментальні монографічні дослідження з геол. будови і корисних копалин Харків., Полтав. і Катеринославської губерній провів О. В. Гуров. У Харкові покладено початок вуглепетрографічним дослідженням. Професори Новорос. ун-ту І. Ф. Синцов, В. Д. Ласкарєв, Р. О. Прендель, М. О. Головкінський багато зробили в галузі вивчення неогенових відкладів України. М. Д. Сидоренко заклав основи мінералогії осадочних гірських порід. Вихованцями одес. школи були відомі геологи В. І. Крокос, О. К. Алексєєв, палеоботанік А. М. Криштофович та ін. У Львів. ун-ті працював один з основоположників *петрографії* Ф. Циркель, дослідник *літології* й петрографії гірських порід Карпат Ю. Токарський. На тер. України в дореволюц. час геол. дослідження проводили відомі вітчизн. геологи О. П. Карпінський, М. О. Соколов, М. П. Барбот де Марні, Ф. М. Чернишов, Л. І. Лутугін, В. О. Домгер, О. Є. Лагоріо, О. О. Борисяк, М. І. Каракаш, К. М. Фохт та багато ін. Широкого розвитку набули геол. дослідження на Україні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1918 створено Укр. геол. к-т, який пізніше реорганізовано в Укр. геол. управління. Основним наук. геол. центром республіки став створений у Києві 1926 Укр. н.-д. геол. ін-т (згодом *Геологічних наук інститут* АН УРСР). Організатором і першим директором його був П. А. Тутковський. Створенню цього інституту сприяв основоположник *геохімії* та *біогеохімії* перший президент АН УРСР В. І. Вернадський. В ун-тах було організовано геол. ф-ти, в деяких тех. ін-тах — геолого-розвідувальні кафедри. В Ін-ті геол. наук питаннями заг. і четвертинної геології займалися П. А. Тутковський, В. В. Різниченко, І. Г. Підоплічко, І. О. Лепікаш, В. І. Крокос, П. К. Заморій та ін. В галузі палеонтології і стратиграфії працювали В. І. Крокос і П. А. Тутковський, в галузі петрографії і мінералогії — М. І. Безбородько, корисних копалин — М. Г. Світальський і Ф. М. Полонський. Співробітники ін-ту брали участь у геол. зніманні тер. республіки та підготовці кваліфікованих спеціалістів для Укр. геол. к-ту та ін. виробничих орг-цій. Тематика наук. досліджень була спрямована на виконання програми індустріалізації і розширення мінерально-сировинної бази країни. Велика увага приділялася проблемі нафтогазоносності республіки, у цій галузі плідно працювали В. О. Сельський і В. Б. Порфир'єв. Стратиграфію кам.-вуг. відкладів Донбасу досліджували Б. С. Чернишов, П. Л. Шульга, К. Й. Новик та ін. Петрографію, літологію й корисні копалини *Українського щита* вивчали П. П. П'ятницький, С. П. Родіонов, М. М. Доброхотов, Л. Г. Ткачук, І. С. Усенко та багато ін. Гідрогеол. проблемами займалися К. І. Маков, О. І. Спасокукоцький, Є. С. Бурксер та ін. З 1934 Ін-т геол. наук АН УРСР почав видавати «*Геологический журнал*», який висвітлює найважливіші досягнення в галузі геології України.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 перед геологами республіки постали нові геол.-екон. проблеми. Їхні зусилля зосередилися насамперед на питаннях, пов'язаних з тектонічною будовою і нафтогазоносністю Дніпровсько-Донецької западини й Передкарпатського прогину, виявленням нових продуктивних товщ карбону Донбасу і Львівсько-Волинського вуг. басейну, вивченням Дніпровського буровугільного району, розширенням перспектив Криворізького залізорудного і Нікопольського марганцевого басейнів, виявленням і видобуванням сірки у Передкарпатському сіркоиосному басейні. Проводяться комплексні дослідження *земної кори* і *верхньої мантії* з метою встановлення закономірностей розміщення родовищ корисних копалин, розробки методів прямих розшуків пром. скупчень нафти й газу та рудних тіл. Розширюються фундаментальні дослідження з стратиграфії докембрію Українського щита, а також палеозойських, мезозойських і кайнозойських утворень. Відкрито нові гірничорудні райони і басейни (Львівсько-Волинський вуг. басейн, Кременчуцький і Білозерський залізорудні райони та ін.). Детально розвідано кілька десятків родовищ нафти і газу, у тому числі Шебелинське і Зх.-Хрестищенське родовища газу. Пром-сть республіки забезпечено розвіданими запасами заліз. і марганцевих руд, титану, вугілля, сірки, каолінів, калійних і кам. солей та ін. корисних копалин. У 1960 засн. *Геофізики інститут* АН УРСР. У 1951 у Львові на базі Львів. відділення Ін-ту геол. наук АН УРСР створено *Геології і геохімії горючих копалин інститут* АН УРСР (до 1963 — Ін-т геології корисних копалин), який займається розробкою наук. основ розшуків і розвідки родовищ горючих корисних копалин. У 1964 з Ін-ту геол. наук виділився Сектор географії (тепер *Відділення географії* Інституту геофізики АН УРСР, див. т. 12. Додаток). У 1969 на базі Інституту геологічних наук АН УРСР засновано *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР. Диференціація геол. науки дозволила розширити вузькоспеціалізовані дослідження з застосуванням нових методів і апаратури. Геологи республіки завершили геол. знімання тер. України в масштабі 1 : 200 000, ряду районів — у масштабі 1 : 50 000 і більше. Важливий напрям досліджень —проблеми походження і структури земної кори (В. Г. Бондарчук, І. І. Чебаненко, М. П. Семененко), генезису руд (Ю. Ю. Юрк, Я. М. Бєлєвцев, Є. Ф. Шнюков), генезису нафти і газу (В. Б. Порфир'єв, Г. Н. Доленко, М. П. Балуховський, В. К. Гавриш), мінералогічних комплексів (Є. К. Лазаренко, О. С. Поваренних), геології, стратиграфії й палеонтології (О. С. Вялов, В. В. Глушко, В. Я. Дідковський, О. К. Каптаренко-Чорноусова та ін.). У вивченні рудних родовищ великий внесок належить Г. М. Малахову, М. П. Семененку, Я. М. Бєлєвцеву, С. П. Родіонову. Питаннями формування, поширення і використання підземних вод та вивчення їхніх запасів займалися К. І. Маков, Є. С. Бурксер, А. Є. Бабинець та ін.

На поч. 70-х рр. на Україні розгорнулися систематичні геологічні й геофіз. дослідження Світового океану. Одержано нові дані про особливості земної кори в межах улоговин Чорного та Азовського морів, про геол. будову шельфу України (Є. Ф. Шнюков, А. В. Чекунов), досліджувались також умови осадконагромадження в глибоководній частині Чорного м., фізико-механічні властивості донних осадків (А. Є. Бабинець), біостратиграфія донних відкладів (В. Я. Дідковський), речовинний склад осадків (В. І. Мельник та ін.), генезис і поширення залізо-марганцевих і фосфоритових конкрецій тощо. Українські вчені у співдружності з науковцями установ АН СРСР беруть участь у багатьох комплексних експедиціях, у дослід-

женні геології і металогенії Індійського та Атлантичного океанів тощо.

Найвидатніші теор. розробки укр. геологів — науковців і виробничників удостоєні Державної премії СРСР: Г. М. Малахов (1948) — за корінне удосконалення технології видобування руди з застосуванням глибоких свердловин; В. С. Попов (1951) — за створення геологіч. карт Донецького басейну в масштабі 1 : 200 000 та ін. М. П. Балуховський удостоєний Ленінської премії (1959) за відкриття Шебелинського родовища газу. Держ. премії УРСР удостоєні Г. Н. Доленко і В. Б. Порфир'єв (1971) — за наук. обгрунтування й відкриття покладів нафти й газу на великих глибинах; М. П. Семененко, Я. М. Бєлєвцев, Г. І. Каляєв і В. І. Скаржинський (1973) — за розробку теор. основ металогенії та складання прогнозної карти України і Молдавії; група вчених на чолі з В. Г. Бондарчуком (1976) — за багатотомну монографію «Стратиграфія УРСР»; О. С. Поваренних, Є. К. Лазаренко та ін. (1983) — за цикл робіт з мінералогії. Автори понад 10 наукових розробок удостоєні премії ім. В. І. Вернадського.

З кожним роком міцніють зв'язки геол. науки з виробництвом. Розширюються міжнар. зв'язки. Укр. геологи працюють у тісному контакті з ученими країн РЕВ, надають допомогу країнам, що розвиваються, беруть участь у роботі Карпато-Балканської геол. асоціації, міжнар. геол. конгресів, європ. мікропалеонтологічних колоквіумів, симпозіумів по Паратетису, конгресів Міжнародного союзу по вивченню четвертинного періоду (ІНКВА), з проблеми «Світовий океан» та ін. форумах.

Літ.: Бондарчук В. Г. Геологія України. К., 1959; Геологическая изученность СССР, т. 31—33. Украинская ССР. К. — М., 1964—82; Институт геологических наук. К., 1976; Институт геологии и геохимии горючих ископаемых. К., 1976.

Є. Ф. Шнюков, Д. Є. Макаренко.

Геофізика. Геофізичні дослідження на Україні почалися в кін. 19 ст. До Великої Жовтн. соціалістич. революції вони проводилися спорадично гол. чин. у вузах і установах метеорологічної і сейсмічної служб. Систематичні геофізичні дослідження в республіці розпочалися в післяреволюційний період. Було створено Полтавську гравіметричну обсерваторію (1926), відділ при Одеській геофізичній обсерваторії (1936) та ін. В АН УРСР дослідження у галузі геофізики проводяться з 1934. Розвиток геофізики прискорився у 30—40-х рр. у зв'язку з проблемою дослідження нафтогазоносності республіки. В 1934 в Ін-ті геол. наук АН УРСР було створено геофіз. обсерваторію, на базі якої 1939 організовано відділ геофізики. Його очолював В. О. Сельський. Відділом здійснювались роботи по узагальненню геофіз. даних, які проводились у нафтогазоносних районах УРСР — Дніпровсько-Донецькій западині та зх. областях республіки, досліджувались *Криворізький залізорудний басейн* та ін. райони, перспективні на різні корисні копалини. В Полтав. обсерваторії під керівництвом О. Я. Орлова, а пізніше З. М. Аксентьєвої розробляли питання фізики Землі, проводили заг. гравіметричне зніамання тер. України,спостереження над земними припливами.

Широко розгорнулися геофіз. дослідження в республіці після Великої Вітчизн. війни. За ініціативою В. О. Сельського 1945 у Львів. філіалі АН УРСР створено відділ геофізики; при Київ. у-ті (1944) і Львів. ун-ті (1945) та Львів. політех. ін-ті (1947) створено кафедри геофізики, 1951 організовано Сейсмічний сектор АН УРСР. Дослідження з геофізики проводилися і в ін-тах геол. профілю АН УРСР. У 1944 поновили роботу кафедра геофізики в Дніпроп. гірничому ін-ті, 1967 — геофізична кафедра в Івано-Франківському ін-ті нафти і газу.

Велике значення для розвитку геофізики на Україні має створення 1960 *Геофізики інституту* АН УРСР, першим директором якого був С. І. Субботін. У галузі фізики Землі великим досягненням є розробка С. І. Субботіним фундаментальної теорії причин тектонічних рухів і механізму формування структур земної кори, його положення про мантію Землі як джерело речовини земної кори, енергії її рухів і перетворень. Ін-т разом з М-вом геології УРСР під керівництвом В. Б. Соллогуба проводить роботи по вивченню земної кори і верх. мантії Землі на тер. республіки та суміжних регіонів методом глибинного сейсмічного зондування. Досліджено будову земної кори усіх великих геоструктур України, виявлено блоки, розломи, хвилеводи, складено схеми рельєфу осн. меж розділу, внесено корективи у заг. модель земної кори. Дані цих досліджень узагальнено в колективних монографіях «Будова земної кори і верхньої мантії Центральної і Східної Європи» (1978) і «Будова земної кори Центральної і Східної Європи за даними геофізичних досліджень» (1980).

Геофізики України складають моделі земної кори і мантії Землі за різними фіз. параметрами із застосуванням розроблених в Ін-ті геофізики нових методик. За складанням щільністних моделей цей Ін-т є провідним у Рад. Союзі. Уперше для Українського щита створено магн. модель земної кори, встановлено зв'язок намагніченості верх. і нижньої частин кори, зумовленої взаємодією кори і мантії. Важливим напрямом геофізичних досліджень у республіці є створення петрофізичних моделей земної кори на базі вивчення фізичних властивостей гірських порід при високих термодинамічних параметрах.

Для території України складено карти теплових потоків, температур на різних глибинних рівнях глибин ізотерми Кюрі та інші. Співробітники ін-ту беруть участь у створенні геотермічної карти Сх. Європи, у розробці глобальної програми «Геомагнітний меридіан». Вивчаються сейсмічність, варіації геофізичних полів, сучас. рухи земної кори, обертання і припливні деформації Землі, ведуться тектонофізичні дослідження та ін. Активно розробляються питання теорії і методики геофіз. досліджень, створення геофіз. апаратури. На основі досліджень глибинної будови земної кори геофіз. методами здійснюються геотектонічні синтези. В ін-ті ведуться широкі дослідження з комплексної інтерпретації всієї сукупності геолого-геофіз. даних про літосферу. Ін-т є головною установою у співдружності академій наук соціалістичних країн у вивченні літосфери Центр. і Сх. Європи у рамках міжнар. проекту «Планетарні геофізичні дослідження». За розробку методики геофіз. пошуків та вивчення Укр. залізорудної провінції С. І. Субботіна і З. О. Крутиховську 1972 удостоєно Державної премії УРСР. Результати досліджень висвітлюються в «Геофизическом журнале» Ін-ту геофізики АН УРСР. При Президії АН УРСР функціонує Міжвідомчий геофізичний комітет.

Літ.: Історія Академії наук Української РСР К., 1982; Субботин С. И. Научные геофизические исследования в вузах Украины. «Геофизический сборник», 1974, в. 61; Кившик Н. К., Чирвинская М. В. Развитие прикладных геофизических исследований на Украине. «Геофизический журнал», 1982, № 4.

А. В. Чекунов

Геохімія. Початок геохім. досліджень на території України пов'язаний з ім'ям акад. В. І. Вернадського, який уперше організував у Києві біогеохім. лабораторію (1918). Поряд із заг. проблемами геохімії він заклав основи радіології й *біогеохімії*, які набули широкого розвитку в наук. установах як УРСР, так і всього Рад. Союзу. У довоєнний період у розроблення теор. проблем геохімії великий внесок зробив акад. О. Є. Ферсман, який деякий час працював на Україні. Зокрема, створена ним генетична класифікація пегматитів, з якими пов'язані родовища цінних корисних копалин, не втратила своєї актуальності до цього часу.

Систематичні геохім. дослідження на Україні розпочалися 1926 у відділі геохімії Ін-ту геол. наук АН УРСР під керівництвом Є. С. Буркссра. Велика увага приділялася вивченню геохімії вод лиманів та солоних водойм, зокрема ропи Сиваша, а також мінеральних вод України. Крім того, досліджували асоціації акцесорних мінералів у окремих типах гірських порід (Б. О. Гаврусевич та ін.). У післявоєнні роки дослідження з геохімії набули особливо широкого розвитку в секторі геохімії, петрографії і рудних родовищ *Геологічних наук інституту* АН УРСР. Вони проводилися у тісному взаємозв'язку з мінералогічними дослідженнями в установах АН УРСР, вузах і виробничих організаціях. Зокрема, здійснено геохім. дослідження гранітних пегматитів України (М. П. Семененко), мідистих пісковиків Донбасу (В. Ю. Кондрачук), свинцевих рудопроявів Поділля (М. М. Івантишин), рідкісних елементів у гірських породах Українського щита (Ю. Ю. Юрк) та ін. Результати досліджень з цих проблем опубліковані в колективних монографіях «Матеріали по геохімії скандію» (1955), «Геохронологія докембрію України» (1965) та ін. Новий етап у розвитку геохім. досліджень розпочався 1969, коли було створено *Геохімії і фізики мінералів інститут* АН УРСР. Науковці цього ін-ту разом з вченими Ін-ту геол. наук АН УРСР, *Геології і геохімії горючих копалин інституту* АН УРСР та ін. розробляють проблеми теоретичної, регіональної та прикладної геохімії. Загальні теор. проблеми геохімії і *космохімії* розвинуті у працях Е. В. Соботовича «Ізотопи свинцю в геохімії й космохімії» (1970) і М. П. Семененка «Геохімічна киснево-воднева модель Землі» (1974). За дослідження геохімії радіоактивних елементів Я. М. Бєлєвцев 1951 та 1974 удостоєний Державної премії СРСР. Виявленню закономірностей розміщення хім. (у т. ч. металевих) елементів, що є теор. основою розшуків корисних копалин, присвячені праці М. П. Семененка, Я. М. Бєлєвцева (Держ. премія УРСР, 1973), Л. Г. Ткачука, Б. Ф. Міцкевича, В. А. Калюжного, Г. П. Мамчура та ін. Видано праці з геохімії окремих рідкісних хім. елементів, узагальнюючі дані з геохімії елементів рудних асоціацій опубліковано в монографії «Критерії прогнозування родовищ Українського щита та його обрамування» (1975). Проблеми *гідрогеохімії* природних вод окремих регіонів республіки висвітлено в працях А. Є. Бабинця та ін., геохімії мор. басейнів — у працях Є. Ф. Шнюкова та ін. Дослідження в галузі геохімії горю-

чих копалин опубліковано в працях В. Б. Порфир'єва та Г. Н. Доленка. У республіці проводяться дослідження з проблем геохімії ізотопів та ізотопного датування мінеральної речовини (М. П. Семененко, Я. М. Бєлєвцев, М. П. Щербак та ін.). Впроваджуються нові методи ізотопної *геохронології*: урано-торієво-свинцевий, калій-аргоновий, рубідій-стронцієвий, радіовуглецевий та ін. Результати визначення ізотопного віку геол. утворень докембрію і фанерозою, одержані в н.-д. установах АН УРСР, покладені в основу геохронологічної шкали Рад. Союзу. За розробку геохронологічної шкали докембрію України група вчених 1981 удостоєна Державної премії УРСР. Українські геохіміки беруть участь у роботі Ради по розробці проекту «Геохімія архею» Міжнар. програми геол. кореляції при ЮНЕСКО.

Літ.: Соботович Э. В. Изотопная космохимия. М., 1974; Бабинец А. Е., Мальская Р. В. Геохимия минерализованных вод Предкарпатья. К., 1975; Щербак Н. П., Бартницкий Е. Н., Луговая И. П. Изотопная геология Украины. К., 1981; Митропольский А. Ю., Безбородов А. А., Овсяный Е. И. Геохимия Черного моря. К., 1982; Вернадский В. И. Очерки геохимии. М., 1983.

М. П. Щербак.

Фізична географія. Наукові фізико-географічні дослідження на території України почалися у 18 ст. на базі знань про природні умови й природні ресурси, які були накопичені до цього часу. Комплексні дослідження різних районів України провели учасники експедицій Петерб. АН — П. С. Паллас, В. Ф. Зуєв, Й. Гюльденштедт.

Значно розширилось дослідження окремих компонентів природного середовища в 19 ст., коли на Україні було створено перші ун-ти. В Харківському ун-ті почалися метеорологічні дослідження (В. Н. Каразін), у Київському — рельєфу й геол. будови (К. М. Феофілактов, О. С. Роговичі). У 1851—64 при Київському ун-ті працювала Комісія для опису губерній Київського учбового округу, в матеріалах якої значне місце займали фіз.-геогр. відомості. У 60—70-х рр. були створені *Київське товариство дослідників природи,* Харківське, Новоросійське (в Одесі) та ін. т-ва природознавців, члени яких видали праці регіонального фіз.-геогр. змісту. Розширення досліджень природних умов, накопичення нових фактичних даних зумовили становлення в 2-й пол. 19 ст. фізичної географії як самостійної галузі природознавства. Одним з її засновників був В. В. Докучаєв, який тривалий час за завданням земств очолював експедиційні дослідження на Україні (1877, 1888—94). Особливо важливе значення має вчення В. В. Докучаєва про природні зони та праці, присвячені комплексній фіз.-геогр. характеристиці причорноморських степів і грунтів України. У роботі земських експедицій брали участь В. І. Вернадський, Б. Б. Полинов, Л. С. Берг, Г. І. Танфільєв. Наприкінці 19 ст. тер. фіз.-геогр. дослідження розгорнулися на кафедрах географії ун-тів. Першу кафедру фіз. географії в Київському ун-ті 1891 очолив П. І. Броунов — один з основоположників агрометеорологічної науки, організатор Придніпровської мережі метеорологічних станцій, автор курсу фізичної географії. Фіз.-геогр. дослідженнями в Причорномор'ї, на Полтавщині та Харківщині керував професор Харківського ун-ту А. М. Краснов, який створив один з перших курсів заг. землезнавства (1895). Важливі дослідження по вивченню природи України наприкінці 19 — на поч. 20 ст. здійснив професор Київського ун-ту П. А. Тутковський — автор підручника з заг. землезнавства та однієї з перших схем природного районування України. Значний вклад у розвиток фіз. географії на Україні вніс Г. І. Танфільєв, який працював в Одеському ун-ті з 1905 по 1927. Йому належить праця «География России, Украины и примыкающих к ним с запада территорий в пределах России 1914 года» і схема поділу Європ. Росії на фіз.-геогр. області. Кафедру географії у Львівському ун-ті було створено 1882. Її очолював А. Реман, який проводив дослідження Карпат і прилеглих районів зх.-укр. земель. З 1908 у Львові працював Е. Ромер, який з своїми учнями провів геоморфологічні, картографічні та ін. дослідження на західних землях України.

Новий етап фіз.-геогр. досліджень на Україні почався після Великої Жовтневої соціалістич. революції. Дослідження природи республіки були тісно пов'язані з потребами нар. г-ва, з розв'язанням проблем комплексного використання природних умов і ресурсів та раціонального розміщення продуктивних сил. Фіз.-геогр. дослідження на Україні значно розширилися, стали систематичними, плановими, комплексними. Фізико-геогр. дослідження було включено до тематики н.-д. ін-тів АН УРСР, геол. і гідрометеорологічних установ, проектних ін-тів тощо. З ініціативи і під керівництвом першого президента АН УРСР акад. В. І. Вернадського було створено Комісію АН УРСР по вивченню природних багатств республіки. При АН УРСР працювала Комісія по розробці Проблеми Великого Дніпра. За завданням Держплану УРСР 1922 виконано роботи з природно-геогр. районування республіки (П. А. Тутковський, Б. Л. Личков). Значного розвитку набули галузеві фіз.-геогр. дослідження: геоморфологічні (М. І. Дмитрієв, Б. Л. Личков, Д. М. Соболєв, П. А. Тутковський), метеорологічні й кліматичні (Й. Й. Косоногов, І. К. Половко, Б. І. Срезневський), гідрологічні (Г. М. Висоцький, Є. В. Опоков). Важливі дослідження з ландшафтознавства і фіз.-геогр. районування в 20-х рр. виконали Г. М. Висоцький та Г. І. Танфільєв. У 1927 кафедрою географії АН керував акад. АН УРСР П. К. Козлов. З 1926 фіз.-геогр. дослідження проводив н.-д. ін-т географії і картографії (на тер. республіки і за її межами, зокрема в Центр. Тянь-Шані).

Розвитку вищої географічної освіти на Україні та дальшому поглибленню фіз.-геогр. досліджень сприяло створення в 30-х рр. в ун-тах і пед. інститутах республіки геогр. і геолог.-геогр. ф-тів.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 здійснено роботи по дослідженню природи як окремих частин УРСР, так і республіки в цілому. Значного розмаху набули галузеві фіз.-геогр. дослідження. Їх проводили установи АН УРСР, гідрометеорологічної та картографічної служб, м-ва геології, ун-ти й пед. ін-ти. Вони особливу увагу приділяли експедиційним дослідженням, збиранню нових фактичних матеріалів, їх теор. узагальненню і прикладним проблемам, спрямованим на розвиток нар. г-ва. Результати цих досліджень опубліковано в монографіях з *геоморфології* та *палеогеографії* антропогену (В. Г. Бондарчук, М. Ф. Веклич, М. Г. Волков, В. І. Галицький, К. І. Геренчук, П. К. Заморій, О. М. Маринич, С. І. Проходський, І. М. Рослий, І. Л. Соколовський, П. М. Цись), *кліматології,* агро- та мікрокліматології (І. О. Бучинський, М. І. Гук, Г. П. Дубинський, К. Т. Логвинов, І. К. Половко, В. П. Попов, Г. Ф. Прихотько, О. М. Раєвський, С. О. Сапожнікова, М. І. Щербань), *гідрології* (В. О. Назаров, А. В. Огієвський, Л. Г. Онуфрієнко, С. М. Перехрест, Б. А. Пишкін, С. П. Пустовойт, Г. І. Швець), *географії грунтів* (Н. Б. Вернандер, М. М. Годлін, І. М. Гоголєв, О. С. Скородумов, О. Н. Соколовський) і біогеографії (Г. І. Білик, Є. М. Брадіс, Д. К. Зеров, Є. М. Лавренко, І. Г. Підоплічко, В. О. Поварницин, П. С. Погребняк).

У 50—70-х рр. в республіці широко розгорнуто дослідження в галузі *ландшафтознавства* і *фізико-географічного районування*, вивчення сучас. природних процесів, комплексного картографування природних умов і ресурсів (див. у цьому томі розділ Картографія). Результати цих робіт викладено в монографії «Физико-географическое районирование Украинской ССР» (1968), видано першу ландшафтну карту України (1969) масштабу 1 : 2 500 000. Виконано комплексні регіональні фіз.-геогр. дослідження (зокрема праці К. І. Геренчука, О. М. Маринича, Г. П. Міллера, Г. І. Швебса). Видано праці про природу окремих областей УРСР, а також атласи і карти фіз.-геогр. профілю. На сучас. етапі розвитку фіз. географії широкого застосування набули нові напрями досліджень: ландшафтно-геохім., ландшафтно-геофіз., ландшафтно-меліоративний тощо. Розгорнуто дослідження сучас. фіз.-геогр. процесів (ерозії, заболочування, зсувів, селів, дефляції, суховіїв) у різних природних зонах, зокрема з застосуванням стаціонарних і аерокосмічних методів досліджень. До найактуальніших фіз.-геогр. проблем, над якими працюють *Відділення географії* інституту геофізики АН УРСР (див. т. 12. Додаток), відповідні кафедри ун-тів і пед. інститутів, установи Українського республіканського управління по гідрометеорології і контролю природного середовища та галузеві н.-д. ін-ти, належать дослідження для геогр. обгрунтування *раціонального природокористування* й охорони навколишнього середовища. Результати фіз.-геогр. досліджень висвітлюються у міжвідомчих респ. збірниках («Физическая география и геоморфология», «Метеорология, климатология и гидрология»), наук. виданнях Відділення географії Інсгитуту геофізики АН УРСР,Геогр. т-ва УРСР, ун-тів республіки. Підсумки та перспективи геогр. досліджень обговорюють на з'їздах Геогр. т-ва УРСР.

Літ.: Физическая география и геоморфология. Республиканский междуведомственный научный сборник, в. 1—30. К., 1970—83; Проблеми географічної науки в Українській РСР, в. 2. К., 1975; Маринич О. М. [та ін.]. Фізична географія Української РСР. К., 1982; Коваленко К. О., Висоцька П. Ю. Фізична географія УРСР (1840—1958 рр.). Бібліографічний покажчик. К., 1960.

О. М. Маринич.

Океанологія. Вивчення природи Світового океану здійснюється на Україні у трьох осн. напрямах: дослідження його фізичних, геол. та біологіч. особливостей. Теоретичні та експериментальні дослідження в галузі фізичної океанології почато 1963 у *Морському гідрофізичному інституті* АН УРСР. Вони спрямовані на вивчення великомасштабної циркуляції вод Світового ок., процесів взаємодії океану і атмосфери, розроблення теор. основ дослідження поверхневих і внутрішніх хвиль, океанічної турбулентності тощо. У 60—70-х рр. розроблено теорію і методи розрахунку основних фіз. полів океану — оптичних, акустичних, магнітних, температури, солоності, швидкості течій, радіоактивних концентрацій тощо (А. Г. Колесников, Б. О. Нелєпо та ін.), теор. схему поверхневої і глибинної циркуляції вод океану, теорію хвиль (Л. В. Черкесов), метод розрахунку радіацій-

нього балансу по всій акваторії Світового ок. за даними метеорологічних супутників Землі (М. А. Тимофєєв). Досліджувалась взаємодія морських гідрофіз. явищ з гідробіол. і гідрохім. процесами (В. І. Бєляєв), енергетичний баланс у системі океан-атмосфера, турбулентні процеси (В. В. Єфімов, М. О. Пантелєєв). Один з важливих напрямів — дослідження впливу гідрофіз. характеристик на формування зон підвищеної біол. продуктивності (М. П. Булгаков та ін.). На основі даних, одержаних у Морському гідрофізичному ін-ті АН УРСР, Ін-ті гідромеханіки АН УРСР та ін. н.-д. установах республіки у співробітництві з рядом ін-тів АН СРСР, створюється термодинамічна модель Світового ок., модель циркуляції океану і атмосфери, що має велике не лише наукове, а й прикладне значення. Розроблено й створено різні автоматизовані комплекси, які забезпечують проведення безперервних і тривалих вимірів на великих акваторіях, а також типи автоматизованих приладів. Розвивається новий науковий напрям — супутникова гідрофізика (Б. О. Нелєпо, Г. С. Коротаєв).

Проводяться широкі експедиційні дослідження, які забезпечуються трьома н.-д. суднами: «Михаил Ломоносов», «Академик Вернадский» і «Профессор Колесников». За відкриття 1959 підповерхневої течії у Атлантичному ок., названої протитечією Ломоносова, ряд вчених республіки 1970 удостоєно Держ. премії СРСР, за роботу «Системні дослідження Тропічної Атлантики» групу вчених 1979 удостоєно Держ. премії УРСР. Українські гідрофізики беруть участь у багатьох міжнар. дослідженнях, зокрема з теми «Взаємодія океану і атмосфери» (радянсько-франц., 1970—77), у дослідженнях тропічних районів Атлантичного ок., Карибського моря (1970—84), радянсько-амер. програмі (1976—78) та ін., а також у створенні н.-д. центру з океанографії і геліофізики в Гвінеї. Результати багаторічних експедиційних досліджень і теор. узагальнень викладено в ряді монографій, публікують їх і в наук. збірниках.

Про морські геол. дослідження див. у цьому томі підрозділ Геологія; про біологічні — підрозділ Гідробіологія.

Літ.: Исследования в области физики океана. Севастополь, 1969; Булгаков Н. П. Конвекция в океане. М., 1975; Суховей В. Ф. Изменчивость гидрологических условий Атлантического океана. К., 1977; Синоптические вихри в океане. К., 1980; Черкесов Л. В. Гидродинамика волн. К., 1980; Нелепо Б. А. [та ін.]. Спутниковая гидрофизика. М., 1983.

Б. О. Нелєпо.

Геодезія. Першим свідченням про геодезичні роботи на території України є напис на *Тмутараканському камені* про те, що за часів Київської Русі за наказом тмутараканського князя Гліба Святославича (1068) проводили вимірювання віддалі від м. Тамані (кол. Тмутаракань) до Керчі (Корчев). У середні віки геодезичні роботи здійснювались при складанні карт території України військ. діячами та іноз. мандрівниками. Зокрема, в 17 ст. значні геодезичні роботи були виконані франц. інженером Г. Л. Боплано м при будівництві військових укріплень на Дніпрі (Кодак). На початку 18 ст. у *Київській академії* викладали основи геодезії. Перші геодезичні знімання для картографування Росії розпочато 1720 за наказом Петра І. З 1739 цими роботами керував Геогр. департамент Рос. Академії наук. Експедиція Академії наук, очолювана В. К. Вишневським, протягом 1805—15 астрономічно визначила координати близько 250 пунктів України. Було проведено знімання Волин. (1801—05) і Подільської губерній та ін. У зв'язку з роботами по генеральному межуванню проведено знімання Бессарабської обл. (1818), території Землі Війська Донського (1835), Черніг. і Полтав. губерній (1858). У 1825—28 на території Київ. губ. вперше на Україні проводили знімання на основі тріангуляційної сітки. Систематичні тріангуляційні роботи почато 1836 під керівництвом К. І. Теннера, в наступні роки їх виконували Ф. Ф. Шуберт, М. П. Вронченко та ін. З 1838 топографічні знімання провадилися на геодезичній основі. До цього часу відносять і початок нівелірних робіт. О. М. Савич 1836—38 здійснив нівелювання між Азовським та Каспійським морями, довів різницю їхніх рівнів, 1865—68 разом з П. М. Смисловим і Р. Е. Ленцом визначив абс. показники сили тяжіння від Торніо до Ізмаїла. В кінці 19 — на початку 20 ст. в ун-тах, зокрема Київському і Харківському, проводили дослідження з теорії фігури Землі і геодезичної астрономії. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції настав новий етап у розвитку геодезії у нашій країні. У 1919 В. І. Ленін підписав «Декрет про заснування Вищого геодезичного управління», за яким було створено геодезичні підприємства, картфабрики та ін. спец. установи. В 1923 засновано Укр. геодезичне управління. Значно розширилися геодезичні дослідження на Україні у зв'язку з впровадженням у виробн. *аерофотознімання* (з 1925). Геодезичні роботи в роки перших п'ятирічок велися під час буд-ва великих пром. підприємств (зокрема, гідроелектростанцій), водойм і меліоративних систем тощо. Крім Укр. геодезичного управління, їх виконували управління землеустрою Наркомзему, трест «Геотопознімання» та ін.

Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 у республіці широкого розвитку набули наук. дослідження з геодезії. Опубліковано праці з вищої геодезії (М. К. Мигаль, І. Ф. Монін, О. І. Кобилін, Г. О. Мещеряков, А. Л. Островський), прикладної геодезії (М. Г. Відуєв, Б. І. Гержула), теорії математичної обробки геодезичних вимірювань (Т. М. Бугай, Г. С. Кондра, В. Ф. Антонюженко), геодезичного приладобудування (В. Г. Леонтович), фотограмметрії (І. Я. Рейзанкінд, Б. С. Пузанов, В. М. Сердюков, В. Я. Фінковський), радіогеодезії тощо.

На сучас. етапі розвитку геодезична наука вирішує, крім теор. проблем (вивчення фігури Землі, динаміки руху материків, розробка методики рівняння великих державних геодезичних сіток та ін.), і прикладні задачі, пов'язані з розвідкою трас та буд-вом автомоб. шляхів, з-ць, розробкою корисних копалин, з мостобудуванням тощо. Розвивається космічна геодезія. При проведенні польових і камеральних робіт впроваджуються автоматичні геодезичні прилади, застосовують лазери.

Наук. дослідження з геодезії проводять у Київ. ун-ті, Львів. і Донец. політех. ін-тах, Київ. інженерно-буд. ін-ті та ін. Проблеми геодезії висвітлюються в міжвідомчих респ. збірниках «Инженерная геодезия», «Геодезия, картография и аэрофотосъёмка» та виданнях Географічного т-ва УРСР. Укр. геодезисти беруть участь у роботі Астрономо-геодезичного т-ва при АН СРСР, Міжнар. федерації геодезистів, *Міжнародного географічного союзу*, Географічного товариства СРСР, Міжнар. т-ва фотограмметрії і дистанційного зондування та Нац. к-ту фотограмметристів СРСР. Іл. див. на окремому арк., с. 256—257.

Літ.: Геодезия, картография и аэрофотосъёмка, в. 1—39. Львов, 1964—84; Инженерная геодезия, в. 1—27. К., 1965—84; Беликов Е. Ф. Библиографический указатель геодезической литературы за 40 лет. 1917—1956. М., 1961; Беликов Е. Ф., Соловьёв Л. П. Библиографический указатель геодезической литературы за 5 лет. 1957—1961. М., 1964; Беликов Е. Ф., Соловьёв Л. П. Библиографический указатель геодезической литературы за 5 лет. 1962—1966. М., 1972.

В. М. Сердюков.

Картографія. Початок перших картографічних робіт на території України відносять до часів Київської Русі. Пізніше, в 16 ст., карти і дорожні схеми складали для потреб військової справи, а також іноз. мандрівники.

В середині 17 ст. вітчизняні картографи склали «Чертежъ украинскимъ и черкаскимъ городамъ от Москвы до Крыма», в 30—40-х рр. франц. інженер Г. Боплан склав топографічні карти значної частини тер. України. У 19 ст. в ун-тах України створено перші наук. картографо-геодезичні розробки. В цей час на кафедрі астрономії й геодезії Київського ун-ту почали викладати геодезію й картографію. Важливі питання матем. картографії вирішив професор Харківського ун-ту, а з 1902 — Київського ун-ту Д. О. Граве (докторська дисертація «Про основні завдання математичної теорії побудови географічних карт», 1896). Всебічного розвитку картографія набула після Великої Жовтн. соціалістичної революції. У 1923 на Україні було створено картографічну службу. З перших років Рад. влади проводились роботи по топографічному зніманню, складанню топографічних, оглядово-топографічних і оглядових карт, атласів та ін. картографічних творів. Картографування тер. республіки здійснювалось насамперед для потреб нар. г-ва. Так, було складено карти вантажних потоків донецького мінерального палива на 1925—26 (порівняно з 1913), карти с.-г. районування Криму (1920), залізнич. шляхів України (1919) та ін.

У 1922 видано перший в республіці геогр. атлас — «Атлас електрифікації України» та перший регіональний тематичний атлас «Статистико-економічний атлас Криму». Укр. метеорологічна служба 1927 видала «Кліматичний атлас УРСР», який давав заг. характеристику кліматичних умов республіки. Одним з етапів комплексного картографування України був «Географічний атлас України» (1928). У період колективізації й індустріалізації розробляли нові типи карт, зокрема 1931 було опубліковано карту «Досягнення колгоспного будівництва до 14-ї річниці Жовтневої революції», 1932 — «Карту розміщення радгоспів Української РСР» та ін. Після Великої Вітчизн. війни 1941—45 картографування із залученням аерометодів, теорії інформації, моделювання, матем. логіки і кібернетики набуло більш широких масштабів. Розширюється тематика картографіч. творів, які видаються в УРСР. В 1958 опубліковано перший рад. атлас сільського господарства республіки, 1960 — «Атлас палеогеографічних карт Української РСР і Молдавської РСР», в якому представлено характеристики змін природних умов тер. України протягом геол. історії. В 1962 укр. вченими був підготовлений «Атлас Української РСР і Молдавської РСР». Значну увагу приділено підготовці атласів адм. областей, зокрема видано «Географія Київської області. Атлас» (1962), «Атлас сільського господарства Закарпатської області» (1964) та ін. Продовженням комплексних робіт по картографуванню

клімату України, розпочатих в роки перших п'ятирічок, став «Агрокліматичний атлас Української РСР» (1964) та «Атлас складових теплового і водного балансу УРСР» (1966). Значних успіхів досягнуто у картографуванні грунтів республіки і земельних ресурсів, складанні геологічних карт.

Всього до 1983 на Україні видано 24 атласи. Територія УРСР знайшла відображення і на багатьох картах і атласах СРСР, як його складова частина.

Поряд з атласним картографуванням в республіці розробляють і проблеми системного комплексного картографування (Л. Г. Руденко, Г. О. Пархоменко та ін.), картографування природних умов і ресурсів (М. О. Корольова, А. С. Харченко), теор. питання картографії. Особливо значного розвитку набули дослідження з окремих напрямів тематичного картографування: історичне (О. Є. Маркова, В. П. Павлова); сільськогосподарське (А. П. Золовський, І. Ю. Левицький, А. Д. Шулейкін), пром-сті, населення, транспорту тощо. Розвиваються нові напрями тематичного картографування, зокрема мед.-геогр., ландшафтне; картографічного забезпечення охорони природи і раціонального природокористування, окремих видів планування, управління і оперативного керівництва нар. г-вом і дослідження агропромислових комплексів. Картографи республіки беруть участь у розробці проблем космічної картографії, зокрема картографування Землі, Марса, Місяця та ін. небесних тіл. Наук. картографічні дослідження в республіці проводяться у *Відділенні географії* АН УРСР (див. т. 12, Додаток), *Раді по вивченню продуктивних сил УРСР* АН УРСР, Інституті історії АН УРСР та на відповідних кафедрах ун-тів, зокрема Київського, Харківського, Львівського та Чернівецького. Проблеми картографії висвітлюються, зокрема, в міжвідомчому збірнику «Геодезия, картография и аэрофотосъёмка».

Укр. картографи беруть участь у роботі *Географічного товариства УРСР*, Астрономо-геодезичного т-ва при АН СРСР, *Міжнародного географічного союзу*.

Літ.: Комплексне географічне картографування Української РСР. К., 1964; Левицкий И. Ю. Научные основы комплексного сельскохозяйственного картографирования. М., 1975; Золовский А. П., Маркова Е. Е., Пархоменко Г. О. Картографические исследования проблем охраны природы. К., 1978; Картографическое обеспечение отдельных видов планирования. К., 1979; Руденко Л. Г. Картографическое моделирование региональных систем социалистического производства для целей территориального планирования (общие принципы и основные этапы). К., 1982.

А. С. Харченко.

Біологічні науки

Ще в давньогрецьких, давньоримських, арабських і візантійських писемних пам'ятках наводиться чимало відомостей про тварин і рослини переважно степової частини території України. Відомості про природу сучасної території Укр. РСР поданс в пам'ятках писемності, культури й побуту, зокрема *Київської Русі*. Деякі з них наведені в творах письменників і мандрівників по нашій країні, збереглися в пам'ятках усної народної творчості, працях просвітителів 14—17 ст. Початок спец. біол. досліджень на Україні припадає на кінець 18 — 1-у половину 19 ст. У 18 ст. на Україні почали формуватися: *ботаніка, зоологія, анатомія*, з 19 ст.—*фізіологія рослин, фізіологія тварин і людини, мікробіологія, гідробіологія, іхтіологія, палеонтологія*. Дослідження цього періоду мали переважно описовий характер. 2-а половина 19 ст. відзначається докорінним зрушенням у розвитку біол. наук. Важливу роль у цьому відіграло вчення Ч. Дарвіна. Відбуваються ломка старих креаціоністських (див. *Креаціонізм*) уявлень про рослинний і тваринний світ і перехід від описовості до досліджень, що розкривають закони розвитку організмів. Розгортається боротьба за утвердження в біології матеріалістично-еволюційного світогляду. Особливо інтенсивного розвитку біологічні науки на Україні набули після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Важливу роль у цьому відіграло створення Академії наук Української РСР та її численних н.-д. ін-тів, організація галузевих н.-д. установ різних міністерств і відомств та великої кількості нових вищих навч. закладів. У республіці розгорнулися дослідження з цілого ряду нових або відносно молодих біол. наук, які були зовсім нерозроблені або мало розвинуті у дожовтневий період, — біогеохімії, *біохімії, біофізики, генетики, екології, біоценології, паразитології, молекулярної біології, радіобіології, космічної біології, цитології*, біології розвитку, *вірусології, біоніки, кріобіології*. Велику увагу біологи УРСР приділяють розробці наукових проблем охорони природи та її раціонального використання. Для біол. досліджень в УРСР характерний тісний зв'язок фундаментальних праць з практикою соціалістичного будівництва.

Б. М. Мазурмович.

Зоологія. Значний емпіричний матеріал про тваринний світ на території сучасної України був нагромаджений в період *Київської Русі*. Він стосувався переважно фауни, зокрема мисливсько-пром. тварин, хижих звірів, шкідників с. г. Наукові дослідження фауни України розпочато у 2-й половині 18 ст. Вони були пов'язані з роботами експедицій Петерб. АН, які охоплювали й територію України. В цих експедиціях брали участь В. Ф. Зуєв, Й. А. Гюльденштедт, П. С. Паллас та ін. В 1-й половині 19 ст. з'явились праці, присвячені переважно фауні хребетних України (І. А. Криницький, О. Д. Нордман, І. Й. Калениченко). В 2-й пол. 19 ст. розширилися дослідження в галузі зоології. Великий внесок у вивчення наземної і прісноводної фауни України зробили О. В. Чернай, К. Ф. Кесслер, О. М. Нікольський, В. К. Совинський, зокрема комах — Ф. П. Кеппен, В. О. Ярошевський, С. О. Мокржецький, М. Ломніцький та ін. Тваринний світ Азовського і Чорного морів та лиманів досліджували В. І. Шманкевич, В. І. Чернявський, В. М. Ульянін, О. О. Остроумов, С. М. Переяславцева та ін. Важливі дослідження паразитів крові (кров'яних споровиків) хребетних тварин провів В. Я. Данилевський. У 2-й половині 19 ст. працями О. О. Ковалевського, І. І. Мечникова, В. В. Заленського було закладено основи порівняльної й еволюційної *ембріології*. Розвиток ракоподібних і головоногих молюсків вивчав М. В. Бобрецький. На поч. 20 ст. помітно поглибились дослідження в галузі фауністики й *зоогеографії* (О. О. Браунер, О. М. Нікольський, В. К. Совинський, Б. О. Сварчевський, В. П. Поспєлов та ін.). Особливо інтенсивно розвивалися порівняльно-морфологічні дослідження нижчих хребетних, розроблялись питання походження і еволюції черепа, кінцівок, легень (О. М. Сєверцов, М. М. Воскобойников, І. І. Шмальгаузен та ін.). Працями Сєверцова були закладені основи еволюційної морфології та теорії філембріогенезу.

В кінці 19 — на початку 20 ст. н.-д. робота в галузі зоології проводилась гол. чин. в Харків., Київ. і Новоросійському (в Одесі) ун-тах. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції проблеми зоології розробляються переважно в н.-д. установах АН УРСР, а також н.-д. закладах м-в УРСР: вищої і середньої спец. освіти, охорони здоров'я, лісового г-ва, м'ясної і молочної пром-сті, с. г. У 1919 було створено Зоологічний музей АН УРСР (з 1966 входить до складу *Центрального науково-природничого музею* АН УРСР), у 1930 — *Зоології інститут* АН УРСР, 1939—*Гідробіології інститут* АН УРСР. Зоологи республіки в довоєнний період багато нового внесли у розв'язання питань порівняльної анатомії, еволюційної морфології, *гістології* та ембріології хребетних (І. І. Шмальгаузен, М. М. Воскобойников, Б. О. Домбровський, Д. К. Третьяков, В. Г. Касьяненко, П. М. Мажуга, С. Ф. Манзій, Г. Б. Агарков та ін.). У галузі експериментальної зоології центральне місце займають дослідження І. І. Шмальгаузена і його учнів, що стосуються питань еволюційної морфології, факторів і закономірностей еволюційного процесу, закономірностей росту тварин тощо. Опубліковано ряд монографій, що стосуються окремих груп фауни України. В цих працях подано грунтовні відомості щодо систематики, біології й розвитку присисних, молюсків (В. І. Здун), паразитів риб (О. П. Кулаківська, О. П. Маркевич та ін.), гельмінтів земноводних (Б. М. Мазурмович), плазунів (В. П. Шарпило), водоплавних птахів (Л. О. Смогоржевська), гельмінтів морських ссавців (С. Л. Делямуре, О. С. Скрябін), багатощетинкових (К. О. Виноградов) і малощетинкових червів (А. Л. Зражевський, М. Ф. Ярошенко), п'явок (Ю. І. Лукін), вільних і паразитичних веслоногих ракоподібних (О. П. Маркевич, І. І. Грезе, В. І. Монченко та ін.), кліщів (Г. Й. Щербак), комах (В. Г. Аверін, І. Д. Біланов-ський, Є. В. Звірозомб-Зубовський, В. О. Караваєв, О. П. Кришталь, С. І. Медведєв, В. Г. Пучков, Є. М. Савченко, М. А. Теленга, З. В. Усова, Г. К. Шевченко та ін.). Досліджуються наземні, прісноводні і морські молюски (І. І. Пузанов, В. І. Жадін, О. Н. Голіков, Я. І. Старобогатов та ін.). Широкого розмаху набрало вивчення фауни риб (Ю. Г. Алєєв, М. Д. Білий, В. І. Владимиров, П. Й. Павлов), земноводних і плазунів (В. І. Таращук, М. М. Щербак та ін.). Видано ряд монографій, присвячених вивченню птахів (М. А. Воїнственський, Ф. Й. Страутман, М. В. Шарлемань) та ссавців (О. П. Корнєєв, О. О. Мигулін, І. Г. Підоплічко, І. Т. Сокур, К. А. Татаринов та ін.). Держ. премії СРСР (1949) була удостоєна праця В. А. Мовчана «Екологічні основи інтенсифікації росту коропа»; Держ. премії УРСР (1976) — монографія «Шкідники сільськогосподарських культур і лісових насаджень» (В. П. Васильєв, В. Г. Долін, В. О. Мамонтова, Ю. О. Костюк). З 1956 видається багатотомна праця «Фауна України» (на 1.VIII 1983 вийшло 30 випусків), видано 3-томний «Визначник фауни Чорного й Азовського морів» (1968—72).

Значних успіхів досягнуто в галузі *паразитології*, особливо після Великої Вітчизн. війни, коли було організовано Українське республіканське товариство паразитологів. Зусиллями укр. маляріологів та мед. ентомологів було ліквідовано малярію в республіці. Проведено дослідження токсоплазмозу (Л. К. Коровицький, О. Ю. Григораценко, Л. С. Богданюк та ін.), балантидіазу (В. В. Богданович), трихомонозу й ін. протозойних інвазій людини (І. К. Падченко). Гельмін-

тів і гельмінтози людини вивчали на кафедрі епідеміології і мед. паразитології Харків. ін-ту удосконалення лікарів (Є. С. Шульман та ін.), на кафедрах біології Дніпроп. (В. Л. Гербільський, О. Т. Салата), Кримського (О. Я. Мирецький) та Донецького (А. О. Слюсарєв) мед. ін-тів та в ін. закладах. Співробітники відділу паразитології Ін-ту зоології АН УРСР (О. П. Маркевич, Р. С. Чеботарьов, Л. О. Смогоржевська, В. Н. Трач), спільно з паразитологами ін. наук. установ і вищих учбових закладів, провели велику роботу по з'ясуванню паразитологічної ситуації в республіці, зональних і ландшафтних особливостей фауни паразитів, переносників збудників *трансмісивних хвороб*, проміжних і резервуарних хазяїв, закономірностей розповсюдження паразитів, вивченню їх біології, чисельності, біоценотичних взаємовідношень, сезонної динаміки, а також особливостей впливу на паразитофауну антропічних факторів. Розроблено і впроваджено в практику с. г. систему комплексних протипаразитарних заходів у тваринництві. Значна увага в республіці приділялась питанням *екології* тварин, зокрема вивченню екології шкідливих для с. г. комах, комах-запилювачів квіткових рослин (Є. В. Звірозомб-Зубовський), висвітлено ряд питань з екології ссавців, особливо мишовидних гризунів (П. О. Свириденко, І. Т. Сокур), біології корисних шовкопрядів з метою підвищення їхньої життєздатності й продуктивності. Зоологи Харківського університету (І. Б. Волчанецький, М. І. Калабухов, С. І. Медведєв, В. В. Станчинський та ін.) свої дослідження присвятили вивченню шляхів і джерел формування фауни біоценозів полезахисних лісових смуг, явищам *сплячки* тварин тощо. Вивченню екології шкідливих комах і опрацюванню раціональних методів боротьби з ними присвячені праці науковців *Захисту рослин українського науково-дослідного інституту* (В. П. Васильєв, Д. Ф. Рудиєв, М. А. Теленга, М. П. Дядечко та ін.). Видовий склад і біологію водних безхребетних вивчали співробітники Ін-ту гідробіології АН УРСР (Ю. М. Марковський, Я. Я. Цееб та ін.), *Біології південних морів інституту* АН УРСР (В. О. Водяницький, К. О. Виноградов, В. М. Грезе та ін.), *Рибного господарства українського науково-дослідного інституту* (Г. Й. Шпет), Гідробіологічного ін-ту Дніпроп. ун-ту (П. О. Журавель, Г. В. Мельников). Укр. зоологи ведуть також еколого-фізіол. та біохім. дослідження водних тварин (З. А. Виноградова, В. Д. Романенко, Г. Є. Шульман та ін.).

Цінний вклад внесли укр. вчені у вивчення проблем *палеозоології*, особливо питань, що стосуються історії фауни й первісної людини на Україні (І. Г. Підоплічко, О. К. Каптаренко-Черноусова, В. Я. Дідковський, Г. І. Молявко, В. О. Топачевський). Питання філогенії тваринного світу розробляли П. П. Балабай, О. П. Маркевич, Д. К. Третьяков та ін.

Глибоке пізнання морфологічних структур та їхніх функцій набуває дедалі більшого значення для розвитку техніки, для створення досконалих приладів, що моделюють принципи біол. систем. Цей наук. напрям оформився в нову науку — *біоніку* — й набуває все більшого поширення в дослідженнях з зоології. Питання біоніки розробляються, зокрема, в Інституті зоології АН УРСР, *Фізіології інституті* імені О. О. Богомольця АН УРСР, *Кібернетики інституті* імені В. М. Глушкова АН УРСР та ін. наук. закладах республіки. Зоологія тісно пов'язана з госп. діяльністю. Українські зоологи зробили значний вклад у розвиток тваринництва, зокрема проведена робота з племінної селекції свиней (Л. К. Гребень), штучного осіменіння худоби (О. В. Квасницький; Держ. премія УРСР, 1974); виведені продуктивні породи шовкопрядів (М. М. Синицький) тощо (див. також у цьому томі підрозділ Сільськогосподарські науки). Зоологи республіки беруть активну участь у складенні Червоної книги СРСР та Червоної книги УРСР. Визначні успіхи в розвитку зоології на Україні великою мірою залежать від творчої співдружності укр. зоологів з усіма рад. вченими. Питання зоології висвітлюються в журн. «*Вестник зоологии*», «*Гидробиологическом журнале*», в наук. збірнику «Проблеми паразитології» тощо.

Літ.: Корнеев А. П. История промысла диких зверей на Украине. К., 1953; Маркевич О. П. Зоологічні дослідження на Україні за роки Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Мазурмович Б. Н. Выдающиеся отечественные зоологи. М., 1960; Мазурмович Б. М. Розвиток зоології на Україні. К., 1972; Новиков Г. А. Очерк истории экологии животных. Л., 1980; Топачевський В. О. Зоологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

О. П. Маркевич.

Антропологія. Перші відомості про антропологічні особливості деяких давніх племен на території України наводяться в працях Геродота (будини та гелони), Гіпократа і Арістотеля (скіфи). Антропологічні ознаки етнографічних груп українців Лівобережжя описані в кін. 18 ст. укр. дослідником О. Ф. Шафонським. Праці К. М. Бера (серед. 19 ст.) з антропології частково стосувалися проблеми вивчення населення України. Грунтовні відомості щодо антропологічних особливостей давнього і сучас. населення України були наведені в працях Д. М. Анучина, А. П. Богданова, а також С. С. Гамченка, І. Коперницького, О. М. Чепурківського, П. П. Чубинського (2-а половина 19 — початок 20 ст.). Планомірні дослідження з антропології на Україні почалися лише після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У Києві при АН УРСР 1921 був заснований Кабінет антропології і етнології, який проводив дослідну роботу з питань антропології, видавав щорічник «Антропологія» (1928—31, видано 4 випуски).

У 1923—27 Л. П. Ніколаєв у Харкові, разом з О. В. Недригайловою, Г. І. Чучукало та ін. здійснив дослідження з етнічної антропології на основі вивчення динаміки фіз. розвитку населення Лівобережної України й вперше в СРСР розробив наукові стандарти одягу і взуття. У 20-х рр. у Харкові В. Я. Рубашкін уперше в СРСР почав роботи з етнічної гематології. Ним був заснований журнал «Український вісник кров'яних груп» (виходив 1927—34). Праці харків. антропологів дістали світове визнання. В 20—40-х рр. окремі антропологічні дослідження проводились також на кафедрах анатомії ун-тів та мед. ін-тів. В передвоєнний період докладні дослідження кісткових решток *неандертальців* з печери *Кіїк-Коба* (Крим) провів рос. рад. вчений Г. А. Бонч-Осмоловський. Після Великої Вітчизн. війни в дослідженнях з етнічної антропології України поряд з укр. вченими брали участь антропологи Москви і Ленінграда (В. П. Алексєєв, Т. І. Алексєєва, В. В. Бунак, І. І. Гохман, Г. Ф. Дебец, Т. С. Кондукторова, М. М. Чебоксаров та ін.). У 1956 за ініціативою М. Т. Рильського, І. Г. Підоплічка, К. Г. Гуслистого при Ін-ті мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР було створено групу антропології. Науковці цієї групи проводили дослідження антропологічного складу слов'янських та ін. народів УРСР і суміжних територій (В. Д. Дяченко), гематології (Є. І. Данилова, Р. О. Старовойтова), одонтології і дерматогліфіки населення УРСР (С. П. Сегеда), антропогенезу (Є. І. Данилова), палеоантропології України (Г. П. Зіневич, С. І. Круц, К. С. Соколова), фізичного розвитку дітей (І. М. Кухтенко). Остання проблема розробляється також в мед. вузах УРСР. У 1960—73 групою антропології видавався збірник «Матеріали з антропології України» (вийшло 7 випусків). З 1974 група антропології (з 1982 — сектор антропології Ін-ту археології АН УРСР) розробляє проблеми палеоантропології.

У 60-х рр. в Ін-ті зоології АН УРСР проводились дослідження з антропогенезу (І. Г. Підоплічко) та палеопатології (Ю. М. Ушаков); в антропологічній лабораторії Київ. ун-ту розроблено сучас. наук. стандарти одягу, а в Н.-д. ін-ті шкіряно-взуттєвої пром-сті (Київ) — наук. стандарти взуття. Антропологи УРСР підтримують тісні наук. зв'язки з вченими союзних республік і зарубіжних країн.

Літ.: Антропологія, в. 1—4. К., 1928—31; Материалы по антропологии Украины, сб. 1—3. Х., 1926—27; Матеріали з антропології України, в. 1—7. К., 1960—73; Дяченко В. Д. Антропологічний склад українського народу. К., 1965; Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита. М., 1966; Зиневич Г. П. Очерки по палеоантропологии Украины. К., 1967; Данилова Е. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. К., 1971; Кондукторова Т. С. Антропология древнего населения Украины. М., 1972; Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди — бронзы. К., 1972; Данилова Е. И. Эволюция руки. К., 1979; Кондукторова Т. С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры. М., 1979; Старовойтова Р. А. Этническая геногеография Украинской ССР. К., 1979.

В. Д. Дяченко.

Фізіологія тварин і людини. Як частину природознавства і медицини фізіологію тварин і людини почали викладати на Україні наприкінці 18 ст. в *Київській академії*. З неї вийшло багато відомих вчених — фізіологів і лікарів, зокрема Н. М. Амбодик-Максимович — автор першого анатомо-фізіологічного словника (1783), А. М. Шумлянський — один із основоположників вітчизняної *гістології*, Д. М. Велланський — керівник кафедри фізіології Медико-хірургічної академії в Петербурзі та ін. Розвиток фізіології як самостійної науки почався на Україні в 1-й половині 19 ст. і пов'язаний зі створенням Харків. (1804),

Електрофізіологічне дослідження асоціативних волокон кори головного мозку в Сімферопольському університеті.

Київського (1834) та Новоросійського (1865, в Одесі) ун-тів. Велике значення для розвитку досліджень з фізіології мала діяльність І. П. Щелкова (Харків. ун-т), В. Б. Томса (Київ. ун-т) і І. М. Сєченова (Новоросійський ун-т). Ці вчені створили на Україні перші фізіол. лабораторії, що з часом перетворилися в наукові центри, де було виконано ряд видатних досліджень. Зокрема, в лабораторії І. П. Щелкова проведено дослідження *газообміну* в м'язах, порівняльно-фізіол. дослідження крові, які були продовжені М. Ф. Білецьким, тощо. В Харків. ун-ті під керівництвом В. Я. Данилевського здійснено роботи в галузі фізіології нервової системи (в осн. її вищих відділів), фізіології м'язової діяльності, *ендокринології*; велике значення мало відкриття В. Я. Данилевським електр. коливань, які виникають у *корі великих півкуль головного мозку*, що лягло в основу сучас. *електроенцефалографії*. Серед учнів В. Я. Данилевського — І. А. Чуєвський, відомий дослідженнями кровопостачання органів і з *електрофізіології*, та М. Ф. Білоусов, що вивчав питання порівняльної фізіології. В Київ. ун-ті були виконані важливі роботи з фізіології нервової системи (О. Л. Рава, М. О. Рогович, С. І. Чир'єв, О. В. Леонтович) та електрофізіології (В. Ю. Чаговець, В. В. Правдич-Неминський). Велике значення мали роботи В. О. Беца з мікроскопіч. анатомії кори головного мозку. В Новоросійському ун-ті були одержані дані про дихальну функцію крові; з'ясовано роль *еритроцитів* і *плазми крові* у перенесенні кисню та вуглекислого газу (І. М. Сєченов, Б. Ф. Веріго); відкрито реципрокне гальмування в спинному мозку (П. А. Спіро), стрибкоподібне проведення нервового імпульсу (Б. Ф. Веріго) тощо. В цьому ж ун-ті вперше в Росії створено психологічну лабораторію, якою керував М. М. Ланге.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції фізіол. дослідження на Україні значно розширились і поглибилися. В 1920—41 на Україні було організовано бл. 20 кафедр фізіології, фізіол. лабораторій при ун-тах, мед., пед., ветеринарних і зоотехнічних ін-тах, а також фізіол. відділи і лабораторії в ряді н.-д. ін-тів біол. та мед. профілю. Виникли спеціалізовані н.-д. установи: Укр. психоневрологічний ін-т (1922; тепер *Неврології і психіатрії харківський науково-дослідний інститут*), *Гігієни праці і профзахворювань харківський науково-дослідний інститут* (1923), *Гігієни праці і профзахворювань київський науково-дослідний інститут* (1928), *Гігієни праці і профзахворювань донецький науково-дослідний інститут* (1929), Укр. н.-д. ін-т охорони материнства і дитинства (1929; тепер *Педіатрії, акушерства і гінекології київський науково-дослідний інститут*), Ін-т клінічної фізіології АН УРСР (1934; тепер *Фізіології інститут* АН УРСР), Ін-т фізіології при Дніпропетровському ун-ті (1936) та ін. Велике значення для розвитку фізіології на Україні в довоєнний період мав перехід на роботу в республіку багатьох відомих фізіологів Москви, Ленінграда та ін. наук. центрів, зокрема О. О. Богомольця, Г. В. Фольборта, Д. С. Воронцова, В. П. Протопопова, В. М. Архангельського, які очолили великі наукові колективи. В Ін-ті фізіології АН УРСР розроблялись питання *алергії, імунітету*, росту пухлин, ендокринології, серцево-судинної та вікової фізіології, фізіології дихання (О. О. Богомолець, О. В. Леонтович, Р. Є. Кавецький, М. М. Сиротинін, М. М. Горєв, В. П. Комісаренко, Н. Б. Медведєва, А. М. Воробйов та ін.). У післявоєнні роки ін-т став провідним центром з фізіології нервової системи, електрофізіології (Д. С. Воронцов, П. Г. Костюк, П. М. Сєрков, В. І. Скок) та *біофізики* (О. О. Городецький, М. Ф. Шуба та ін.). Дослідно-конструкторське виробництво ін-ту (з 1935) виготовляє сучас. апаратуру для фізіол. та мед. досліджень. За значні досягнення в галузі фізіології ряд вчених ін-ту удостоєно Держ. премії СРСР — О. О. Богомолець (1941), П. Г. Костюк (1983), О. О. Кришталь (1983), І. С. Магура (1983) та Держ. премії УРСР — П. Г. Костюк (1976), Ю. П. Лиманський (1976), Б. Я. П'ятигорський (1976), М. М. Преображенський (1976), П. М. Сєрков (1978) та ін. У Харкові широкого розвитку набули дослідження з вікової фізіології та проблем довголіття (О. В. Нагорний, В. М. Нікітін), з проблем фізіології вищої нервової діяльності (Г. В. Фольборт, Є. К. Приходькова) та ендокринології (Б. В. Алешин). В Ін-ті фізіології при Київському ун-ті (створений 1945) вивчались питання впливу електричного струму на живу тканину, природа електричних струмів у збудливих тканинах, проблеми *вищої нервової діяльності* та фізіології травлення (Р. В. Чаговець, Д. С. Воронцов, А. І. Ємченко, П. Д. Харченко, П. Г. Богач).

В Одесі розгорнулись дослідження проблем фізіології травлення (Б. П. Бабкін, Є. І. Синельников, Р. Й. Файтельберг), анафілаксії (А. М. Малік-Меграбов). Виникли нові центри фізіол. досліджень: в Дніпропетровську (В. М. Архангельський, П. Є. Моцний), Донецьку (О. Б. Фельдман, В. Н. Козаков), Львові (П. М. Никифоровський, Я. П. Скляров), Вінниці (Н. В. Братусь), Полтаві (О. В. Квасницький), Івано-Франківську (В. С. Райцес) та ін. Дослідження з фізіології в республіці координують Українське фізіологічне товариство та Наукова рада з проблем фізіології тварин і людини АН УРСР. Питання фізіології висвітлюються в «*Физиологическом журнале*» та журналі «*Нейрофизиология*». Фізіологи УРСР беруть активну участь у розробці комплексної проблеми АН соціалістичних країн «Інтермозок», підтримують широкі міжнар. наукові зв'язки.

Літ.: Макарченко О. Ф. Творчий розвиток фізіологічної науки. «Вісник АН УРСР», 1957, № 8; Воронцов Д. С., Нікітін В. М., Сєрков П. М. Нариси з історії фізіології на Україні. К., 1959; Костюк П. Г., Сєрков П. М. Фізіологія тварин і людини. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

П. М. Сєрков.

Вимірювання іонних струмів у поверхневій мембрані окремої нервової клітини. Інститут фізіології імені О. О. Богомольця.

Ботаніка. Ботанічні дослідження на Україні почались у 18 ст. і були тісно пов'язані з розвитком лікарської і аптекарської справи, з організацією медичних шкіл, аптек, аптекарських садів тощо. В 19 ст. наук. ботанічна думка розвивалась у *Кременецькому ліцеї*, Київ., Харків. та Новоросійському в Одесі ун-тах, а також в *Нікітському ботанічному саду*. Зокрема, з Харків. ун-том пов'язана наук. діяльність В. М. Черняєва, який видав «Конспект рослин дикорослих і тих, що розводять в околицях Харкова і на Україні» (1859), що довгий час був майже єдиним джерелом відомостей про *флору* України.

В кін. 19 ст. на Україні працювали І. Ф. Шмальгаузен, праці якого «Флора Південно-Західної Росії» (1886) та «Флора Середньої і Південної Росії, Криму і Північного Кавказу» (1895—97) сприяли розвиткові дальших бот. досліджень на Україні, В. І. Талієв, Х. Х. Стевен, Й. К. Пачоський (один з основоположників *фітоценології*), Г. Левітський, Є. І. Бордзиловський, В. Г. Бессер, І. Г. Борщов, Й. В. Баранецький, В. М. Арнольді (засновник харків. школи альгологів) та ін.

За ініціативою київських ботаніків С. Г. Навашина, Є. П. Вотчала, О. В. Фоміна Київ. т-во природодослідників виступило ініціатором створення (1915) Російського (тепер Всесоюзного) ботанічного т-ва. Після перемоги Великого Жовтня було створено (1919) Комісію по вивченню флори спорових рослин України на чолі з О. В. Фоміним, яку 1921 було реорганізовано в Ботанічний кабінет і Гербарій АН УРСР. Ця установа поклала початок існуванню в складі АН УРСР *Ботаніки інституту*, в якому й зосередились основні бот. дослідження в республіці. З різних галузей ботаніки дослідження ведуться також в ін. установах АН УРСР: *Ботанічному саду центральному республіканському, Гідробіології інституті, Мікробіології і вірусології інституті* ім. Д. К. Заболотного, *Біології південних морів інституті* ім. О. О. Ковалевського, *Донецькому ботанічному саду*. В перше десятиріччя Рад. влади вивчались флори окремих регіонів України (М. В. Дубовик, К. М. Залеський, Ю. Д. Клеопов, М. В. Клоков, М. І. Котов, Є. М. Лавренко, Й. К. Пачоський та ін.). Осн. напрями флористико-систематичних досліджень на Україні — вивчення природних ресурсів флори з метою інвентаризації видового складу і збагачення культурної флори, розробка теор. основ *систематики*, морфології й анатомії рослин — досить чітко визначились наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. Широкі дослідження з флори нижчих рослин почали 1931—34 науковці Ін-ту ботаніки, вузів УРСР, зокрема Харківського університету. Наприкінці 20-х — на поч. 30-х рр. в Ін-ті ботаніки АН УРСР створюється група геоботаніків (Ю. Д. Клеопов, Г. І. Білик, Д. Я. Афанасьєв, Ф. О. Гринь), яка згодом стала відігравати провідну роль у вивченні рослинності республіки.

В 1936 і 1940 вийшли перші два томи 12-томного видання «Флора УРСР», ініціатором якого і автором першого тома був О. В. Фомін. Є. М. Лавренко і Ю. Д. Клеопов опублікували ряд праць з ботанічної географії та флорогенезу, досліджували проблему *ендеміків* і *реліктів*. Значна увага приділялася вивченню кормових, технічних і лікарських рослин (М. І. Котов та ін.). У 1927 дослідники флори Криму з ініціативи Є. В. Вульфа почали готувати до видання «Флору Криму». Внаслідок дослідження флори водоростей 1938 (О. А. Коршиков, Харків. ун-т та Д. О. Свіренко, Дніпроп. ун-т) був опублікований випуск «Визначника прісноводних водоростей УРСР». У 1937 вийшов у світ «Визначник лишайників УРСР» А. М. Окснера, який став

настільною книгою рад. ліхенологів. Невідкладні завдання с.-г. виробництва стимулювали створення першого не лише в СРСР, а й за кордоном «Визначника грибів — шкідників культурних рослин» (М. М. Підоплічко, 1938). В 1950 був опублікований «Визначник рослин УРСР», удостоєний Державної премії СРСР 1952.

В післявоєнні роки в Харків. ун-ті під керівництвом Ю. М. Прокудіна сформувався центр з комплексного біосистематичного вивчення злаків. Були проведені грунтовні флористичні дослідження, присвячені сфагновим, печіночним і листяним мохам (Д. К. Зеров, Київ; А. С. Лазаренко, Львів).

Прикладна флористична тематика останніх двох десятиріч включає інвентаризацію флори бур'янів, вивчення ефіроолійних, жироолійних, медоносних, дубильних, кормових, отруйних і шкідливих, плодових, лікарських рослин тощо. Альгологи Ін-ту біології пд. морів та Одес. ун-ту досліджували видовий склад водоростей Чорного та Азовського морів. Вивченню *екології* водоростей присвячено праці науковців ряду ін-тів АН УРСР: Ін-ту ботаніки, Ін-ту гідробіології, Ін-ту біології пд. морів, які працюють в співдружності з альгологами Київ., Дніпроп., Одес. і Харків. ун-тів. У 50-х рр. вивчались група мікоризних грибів та ектотрофна *мікориза* дерев і чагарників у степових районах республіки (М. Я. Зерова). Матеріали мікологічних обстежень різних рослинних асоціацій в усіх ботаніко-геогр. зонах УРСР, що були проведені Ін-том ботаніки АН УРСР, лягли в основу 5-томного «Визначника грибів України» (1967—1979; Державна премія УРСР, 1983). Розробляються питання систематики, морфології, біології водних грибів, зокрема гіфоміцетів (І. О. Дудка) тощо. Результати післявоєнних досліджень укр. ліхенологів поповнили літературу про ліхенофлору, особливо Українських Карпат і Криму, цікавими флористичними даними і новими видами. «Флора лишайників України» (2 томи — 1956, 1968), створена А. М. Окснером, дістала високу оцінку вітчизн. і зарубіжних ліхенологів. Геоботанічні дослідження зосереджуються в Ін-ті ботаніки АН УРСР, а також у Львів. відділенні ін-ту. Колективи геоботаніків працюють і на кафедрах ботаніки ун-тів та деяких пед. і с.-г. ін-тів, зокрема в Ужгороді, Чернівцях, Харкові, Сімферополі, Мелітополі, Черкасах, Ніжині, Сумах, Ялті, Кривому Розі. Укр. геоботаніки зробили вагомий внесок у розв'язання проблеми класифікації рослинності. Є. В. Алексєєв, П. С. Погребняк, Д. В. Воробйов та А. Л. Бельгард розробили екологічну класифікацію лісів. Запропонована і фітоценотична класифікація рослинності, яка є найбільш деталізованою серед існуючих вітчизн. класифікацій. Багато уваги приділяється картуванню рослинності УРСР. Проводилось вивчення структури фітоценозів, зокрема підземних органів дерев і чагарників (П. С. Погребняк, Д. Д. Лавриненко та ін.).

Питання фітоценологічного аналізу розвинуті в працях Ю. Р. Шеляга-Сосонка. Найвидатніше досягнення укр. ботаніків за роки Рад. влади — видання «Флора УРСР» (Д. К. Зеров, М. В. Клоков, О. Д. Вісюліна, Д. М. Доброчаєва, М. І. Котов та ін.) удостоєно Держ. премії УРСР, 1969.

Праці геоботаніків: цикл робіт по вивченню рослинного покриву, стратиграфії, розвитку боліт УРСР та їх раціонального використання (Є. М. Брадіс, 1973) і монографія «Рослинність УРСР» (Г. Ф. Бачуріна, Г. І. Білик, Д. Я. Афанасьєв, 1974) відзначено премією імені М. Г. Холодного АН УРСР. В ботанічних установах республіки широко розгорнуті дослідження з фізіології і біохімії рослин (К. М. Ситник, А. М. Гродзінський), ембріології (В. П. Банникова), цитології (монографію Є. Л. Кордюм «Еволюційна цитоембріологія покритонасінних рослин» відзначено премією імені М. Г. Холодного АН УРСР, 1979), цитофізіології (Ю. Ю. Глеба) та ін. бот. дисциплін. Ботаніки Української РСР мають широкі міжнар. зв'язки. Вчені Ін-ту ботаніки АН УРСР беруть участь у міжнар. бот. конгресах та симпозіумах, присвячених питанням екології, фізіології грибів, ембріології рослин, електронної мікроскопії тощо. Осн. періодичне видання в галузі ботаніки — «*Український ботанічний журнал*».

Літ.: Береговий П. М., Лагутіна М. А. Видатні вітчизняні ботаніки. К., 1969; Ситник К. М. Тенденції розвитку ботаніки. «Український ботанічний журнал», 1973, т. 30, № 4; Досягнення ботанічної науки на Україні. К., 1974; Ситник К. М. Ботаніка. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

К. М. Ситник.

Фізіологія рослин. На Україні фізіологія рослин виділилася в самостійну науку в 1-й пол. 19 ст. Осередком розвитку цієї науки в той час був Київ. ун-т, де з 1834 викладали перший спеціальний курс фізіології рослин, підготовлений М. О. Максимовичем. Пізніше цей курс читав І. Г. Борщов, який провів перші грунтовні дослідження з фізіології рослин на Україні. В становленні цієї науки на Україні велике значення мав зв'язок укр. і рос. вчених. Основоположниками укр. фітофізіологічних шкіл і напрямів були учні А. С. Фамінцина — Й. В. Баранецький в Київ., В. А. Ротерт у Новоросійському в Одесі ун-тах; К. А. Тімірязєва — В. І. Палладін — у Харків. ун-ті та Є. П. Вотчал — у Київ. політех. ін-ті. У 2-й пол. 19 ст. Й. В. Баранецький продовжив роботи І. Г. Борщова по вивченню рухів протоплазми, досліджував осмотичні властивості рослинних клітин, процеси *фотосинтезу* тощо. Вивчення водного режиму рослин почав С. М. Богданов. Учень Й. В. Баранецького — К. А. Пурієвич вивчав дихання рослин. В Київському ун-ті було покладено початок дослідженням в галузі цитофізіології рослин (праці С. Г. Навашина). В Новоросійському в Одесі ун-ті В. А. Ротерт вивчав фото- й хемотропізми (див. *Тропізми*). Фундаментальна праця В. В. Колкунова «До питання вироблення посухостійких рас культурних рослин» (1905, 1907) не втратила й досі свого значення.

У перші радянські роки осередком фізіології рослин стає створена 1922 Н.-д. кафедра Наркомосу УРСР, на якій працювали М. Г. Холодний, В. В. Фінн, Я. С. Модилевський, а також кафедри АН УРСР, очолювані М. Г. Холодним, В. М. Любименком, А. О. Сапєгіним, Є. П. Вотчалом. У створеному 1931 *Ботаніки інституті* АН УРСР ці вчені продовжили роботи в галузі фітофізіології. М. Г. Холодний 1926 створив фітогормональну теорію тропізмів, яка здобула світове визнання (теорія Холодного — Вента). Ним опрацьовані питання дії гормональних речовин рослин, які знайшли відображення в книзі «Фітогормони» (1939). Є. П. Вотчал разом зі своїми учнями вивчав смоловидільну функцію у хвойних, посухостійкість с.-г. культур, вплив *екологічних факторів* на фотосинтез. Створеною ним наук. школою, у т. ч. А. С. Оканенком, І. М. Толмачовим та ін., розширені дослідження з екологічних аспектів фотосинтезу, нагромадження й транспорту цукру в рослинах, посухостійкості.

Праці В. М. Любименка (вивчення фотосинтетичних пігментів рослин, ролі світла як екологічного фактора, онтогенетичної адаптації рослин) привели до виникнення екологічної агрофізіології. А. О. Сапєгін опрацьовував питання органогенезу рослин у зв'язку з їх онтогенезом. В Харків. ун-ті під керівництвом В. К. Залеського вивчалися особливості обміну речовин у рослин, в Житомир. с.-г. ін-ті оригінальні дослідження полярності рослинних органів провів Г. Х. Молотковський, в Харків. с.-г. ін-ті живлення рослин вивчав Ф. П. Мацков. Після Великої Вітчизн. війни центром розвитку фізіології рослин на Україні стає *Фізіології рослин інститут* АН УРСР. Тут проводились широкі дослідження біол. дії мікроелементів, що дало змогу створити нові види добрив (П. А. Власюк та ін.), детально досліджено органо-мінеральне живлення рослин (А. В. Манорик та ін.), висловлено нові погляди на процеси росту (Т. Т. Демиденко). Велике практичне значення мало вивчення фізіол. основ стійкості рослин до несприятливих умов, проведене Д. П. Проценком у Київ. ун-ті. Сучасний період розвитку характеризується використанням методів *біохімії* і *молекулярної біології*. В Ін-ті ботаніки АН УРСР ім. М. Г. Холодного під керівництвом К. М. Ситника послідовно проводяться дослідження ростових процесів рослин, опрацьовуються методи *генетичної інженерії* в конструюванні рослинної клітини. Праці вчених ін-ту (фізіологів рослин) — К. М. Ситника, Л. І. Мусатенко, М. М. Книги відзначено премією ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1975 (монографія «Фізіологія кореня»).

Вивчення процесу гібридизації соматичних клітин рослин. Інститут ботаніки АН УРСР.

Проведення іонообмінної хроматографії метаболітів рослин на колонках. Інститут фізіології рослин АН УРСР.

В *Ботанічному саду центральному республіканському* АН УРСР розвивається вчення про хім. взаємодію між рослинами, або алелопатію; праці А. М. Гродзінського відзначено премією ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1977. В Ін-ті фізіології рослин АН УРСР досліджують молекулярну організацію центрів фотохімічних систем хлоропластів (Л. К. Островська); за монографію «Субмікроскопічна і макромолекулярна організація хлоропластів» А. І. Ширяєва (посмертно) удостоєно премії ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1981; вивчають механізми регуляції диференціації рослинних клітин та впливу хім. речовин на ростові процеси (Ф. Л. Калінін), природу стійкості рослин до низьких т-р (О. І. Колоша) та посухостійкості (І. Г. Шматько), структуру геному рослин та функціонування клітинних органел у запасанні речовин (В. П. Лобов); цикл праць «Біофізика рослин і системи надійності та стійкості організму і клітини» Д. М. Гродзінського і Г. М. Ількуна відзначено премією ім. М. Г. Холодного АН УРСР, 1980. Фітофізіологічні дослідження проводяться також в н.-д. установах с.-г. профілю, на кафедрах ун-тів, пед. і с.-г. ін-тів. Результати досліджень укр. фізіологів рослин впроваджуються в практику, зокрема для вдосконалення технології рослинництва, селекції, зберігання с.-г. продукції тощо. Осн. періодичне видання в галузі фізіології рослин — журнал «*Физиология и биохимия культурных растений*».

Літ.: Береговий П. М., Лагутіна М. А. Видатні вітчизняні ботаніки. К., 1969; Гродзінський Д. М. Фізіологія рослин. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Липшиц С. Ю. Русские ботаники. Биографо-библиографический словарь, т. 1—2. М., 1947.

Д. М. Гродзінський.

Палеонтологія. Як окрема наука в сукупності зоологічних, ботанічних та геологічних знань палеонтологія на Україні почала розвиватись у 1-й пол. 19 ст. завдяки працям І. Й. Калениченка та О. С. Роговича.

В цей час виходять перші палеонтологічні зведення Е. І. Ейхвальда «Палеонтологія Росії», Г. Пуша «Палеонтологія Польщі» та О. Д. Нордмана «Палеонтологія Південної Росії», що включали опис всіх відомих на той час палеонтологічних знахідок з тер. України. Утвердження ідей *дарвінізму* було гол. передумовою досить інтенсивного розвитку палеонтологічних досліджень на Україні у 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. Інтенсифікація геологічної розвідки та експлуатація родовищ корисних копалин загострили необхідність досліджень з прикладної палеонтології, в першу чергу стратиграфічної. У зв'язку з потребою глибокого вивчення викопних організмів палеонтологічні дослідження диференціюються на палеоботанічні і палеозоологічні. Початок грунтовним палеоботанічним дослідженням покладено на Україні в дожовтневий період працями І. Ф. Шмальгаузена, М. Д. Залесського і А. М. Криштофовича, що були присвячені кам'яновугільним, палеогеновим та неогеновим флорам. Палеозоологічні дослідження — роботи М. І. Андрусова, Г. Ф. Синцова з палеомалакології та П. А. Тутковського з мікропалеонтології мали вагоме значення для *біостратиграфії* та *палеогеографії*.

Працями О. К. Алексєєва, О. О. Борисяка, М. О. Соколова, І. П. Хоменка було закладено основи вивчення неогенових фаун хребетних. Вивченню плейстоценової фауни хребетних Івано-Франківської обл. присвячено праці Е. Незабитовського та М. Ломницького. Особливу роль в організації та проведенні палеонтологічних досліджень на Україні відігравав петерб. Геологічний комітет. В Київ. та Новоросійському (в Одесі) ун-тах виникають наукові палеонтологічні центри. Створюються палеонтологічні музеї в Одесі (перший на Україні) та у Львові. Гол. центрами палеонтологічних досліджень після Великої Жовтн. соціалістич. революції стають академічні установи, зокрема Зоологічний та Геологічний музеї, а пізніше новоутворені відділи Ін-ту геологічних наук АН УРСР, Ін-ту зоології АН УРСР та Ін-ту ботаніки АН УРСР. У 1935 з Зоол. музею виділився Палеонтологічний музей. Нові палеонтологічні осередки виникають на базі Харків. (Д. М. Соболєв) та Дніпроп. (Б. С. Чернишов) ун-тів; продовжують дослідження з палеонтології відповідні кафедри Київ. та Одес. ун-тів. У цей час були проведені дослідження з палеоботаніки по вивченню неогенових, палеогенових, мезозойських (Н. В. Піменова та ін.) та палеозойських (К. Й. Новик) флор, закладені основи спорово-пилкового методу досліджень (див. *Спорово-пилковий аналіз*) антропогенових флор (Д. К. Зеров). У галузі палеозоології інтенсивно вивчаються окремі групи безхребетних, зокрема найпростіші, плечоногі та молюски (П. А. Тутковський, Б. С. Чернишов, В. Г. Бондарчук, Л. Ф. Лунсгерсгаузен, В. Ф. Пчелінцев та ін.). Розширюються роботи по вивченню неогенових та антропогенових фаун хребетних, переважно ссавців і птахів (І. П. Хоменко, І. Г. Підоплічко, В. І. Крокос, М. В. Павлова, М. Й. Бурчак-Абрамович та ін.). У 1931 видано підручник В. І. Крокоса «Курс палеозоології». В довоєнний період в осн. було завершено попереднє палеонтологічне вивчення території республіки та створено фондові колекції.

В післявоєнний період на базі існуючих центрів АН УРСР створюються великі колективи дослідників. У вищих навчальних та відомчих наук. закладах значно розширюються і виникають нові (у Львові, Донецьку, Дніпропетровську) палеонтологічні осередки. Зростає обсяг робіт з біостратиграфічного та палеогеографічного аспектів палеонтології, а також з еволюційної палеонтології. Виконано досить значний обсяг досліджень з палеофлористики (К. Й. Новик, Ф. А. Станіславський, О. К. Щоголєв та ін.), зокрема із застосуванням спорово-пилкового аналізу (Д. К. Зеров, О. Т. Артюшенко, А. М. Іщенко, Н. О. Щекіна та ін.). Проведено значні дослідження з палеозоології майже всіх гол. груп безхребетних, у т. ч. найпростіших (О. К. Каптаренко-Черноусова, І. В. Ветлінський та ін.), плечоногих (О. П. Ротай, В. П. Макридін та ін.), молюсків (Б. Т. Чернишов, В. О. Собецький, Д. Є. Макаренко, Б. П. Жижченко, Г. І. Молявко, А. Г. Еберзін, Л. О. Неверська, І. Я. Яцько), ракоподібних (С. В. Горак, В. Г. Шеремета та ін.), комах (Є. М. Савченко, І. Г. Підоплічко та ін.) та граптолітів (О. С. Вялов, О. М. Обут). Видається серія палеонтологічних довідників з фаун викопних безхребетних кайнозою і мезозою. Вперше в рад. літературі з'ясовуються питання номенклатури і класифікації решток проблематичного походження в монографії О. С. Вялова «Сліди життєдіяльності організмів і їх палеонтологічне значення» (1966). Великі здобутки одержано у вивченні неоген-антропогенових ссавців (І. Г. Підоплічко, В. О. Топачевський, О. Л. Короткевич), палеозойських безщелепних та риб (П. П. Балабай), неоген-антропогенових птахів (М. А. Воїнственський та ін.). Новий імпульс цілеспрямованого вивчення решток викопної фауни і флори дало створене 1978 Українське палеонтологічне товариство.

Літ.: Молявко Г. И., Пидопличко И. Г. Палеозоологическая наука на Украине за 50 лет Советской власти. «Палеонтологический сборник», 1967, № 4, в. 1; Топачевский В. А. Итоги, состояние и перспективы изучения ископаемых позвоночных на Украине. «Вестник зоологии», 1979, № 2; Новик К. Й. Палеоботаніка. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Палеонтологические исследования на Украине. К., 1980.

В. О. Топачевський.

Мікробіологія і вірусологія. Окремі дослідження з мікробіології на Україні проводилися ще в кінці 18 ст. (М. М. Тереховський та ін.), систематичні — розгорнулися наприкінці 19 ст. На розвиток мікробіології як науки великий вплив мали відкриття Л. Пастера, які заклали основи багатьох майбутніх її напрямів.

Вивчення фізіології мікроорганізмів за допомогою апаратів автоматичного культивування в Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР.

В 1886 І. І. Мечников разом з М. Ф. Гамалією та Я. Ю. Бардахом організували в Росії (в Одесі) Бактеріологічну станцію (тепер *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* ім. І. І. Мечникова). Згодом такі станції було створено в Харкові (1887) і Києві (1894). У Києві 1896, Харкові 1908 ці станції було реорганізовано в н.-д. ін-ти (тепер Київський науково-дослідний ін-т епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського МОЗ УРСР і *Мікробіології, вакцин і сироваток харківський науково-дослідний інститут* ім. І. І. Мечникова М-ва охорони здоров'я УРСР). В 1913 було створено Санітарно-бактеріологіч. ін-т у Катеринославі, який проіснував до 1956. Вивчалася роль мікроорганізмів у кругообігу азоту — П. С. Коссович, В. О. Северін, К. А. Пурієвич, А. В. Країнський; азоту і вуглецю — В. Л. Омелянський. В 1913 А. В. Країнський вперше описав явище антагонізму у актиноміцетів. Значні дослідження в галузі фізіології бактерій провели в дожовтневий період О. А. Беріго, М. Д. Зелінський, Є. М. Брусиловський, Я. Ю. Бардах, О. М. Криштофович, О. С. Заславський. Великий вклад було внесено в теорію і практику боротьби з інфекціями (І. І. Мечников, М. Ф. Гамалія, В. В. Підвисоцький, В. К. Високович, Л. С. Ценковський).

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції мікробіологічні дослідження на Україні розширилися й поглибилися. Особливого розвитку набула санітарно-бактеріологічна справа. В 1920, напр., на Україні налічувалося лише 20 сан. станцій і пастерівських пунктів, 1932 число їх збільшилося до 1200. При ун-тах, медичних та ветеринарних ін-тах були створені кафедри мікробіології. В системі АН УРСР за ініціативою Д. К. Заболотного 1928 було організовано Інститут мікробіології і епідеміології (1944—63 — Інститут мікробіології, з 1963—

Мікробіології і вірусології інститут імені Д. К. Заболотного АН УРСР), який став провідним на Україні в галузі мікробіологічних та вірусологічних досліджень. Співробітник цього ін-ту М. Г. Холодний перший у республіці почав займатися проблемами водної та грунтової мікробіології (розробив метод прямого вивчення кількості бактерій планктону).

В 30-х роках були організовані бактеріологічні лабораторії при окремих с.-г. установах, технологічних ін-тах та заводах бродильного виробництва. В 1932 на Севастопольській біологічній станції розпочато дослідження з морської мікробіології. В Одес. ун-ті Л. Й. Рубенчик та ін. займалися розробкою біологіч. методів очищення води, вивченням мікрофлори солоних озер і лікувальної грязі лиманів тощо.

В 1932 зусилля науковців Ін-ту мікробіології і епідеміології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР були спрямовані на дослідження двох фундаментальних питань: мінливості мікроорганізмів і явища бактеріофагії. Розпочалися також роботи з технічної мікробіології. Зокрема, були одержані і рекомендовані у виробництво молочнокислі й оцтовокислі бактерії, що поліпшило якість продукції кефіру, сиру, оцту, вивчено збудника ослизнення цукрових сиропів та безалкогольних напоїв і розроблено рекомендації для боротьби з ним на підприємствах цукрової промисловості. В 1934 під керівництвом К. Г. Бельтюкової почалося вивчення фітопатогенних бактерій. Було розкрито етіологічну роль токсичних грибів у виникненні аліментарних мікотоксикозів людини і с.-г. тварин. За вивчення стахіоботріотоксикозу коней та винайдення ефективних засобів боротьби з цим захворюванням вчені ін-ту та ін. установ були удостоєні держ. нагород. В 1938—39 було вивчено (М. М. Підоплічко, В. Й. Білай) дендродохіотоксикоз коней (т. з. запорізьку хворобу).

У воєнні роки (1941—45) співробітники Інституту мікробіології і вірусології АН УРСР розробили методику бактеріологічного дослідження крові хворих на рановий сепсис, опрацювали методи його лікування. Було описано (М. М. Підоплічко, В. Й. Білай) раніше невідому хворобу людей — токсичну алейкію.

На кафедрі мікробіології Київ. ун-ту з 1933 почалися дослідження з грунтової мікробіології (М. Г. Холодний та ін.). В 1939 у Львові, а згодом (1945) в Ужгороді були створені спеціалізовані н.-д. інти, де почали розробляти питання мікробіології, епідеміології та гігієни.

Значний внесок у розвиток мікробіології зробили вчені київської (Д. К. Заболотний, Л. В. Громашевський, В. Г. Дроботько) і харківської (В. І. Недригайло, С. І. Златогоров, В. С. Деркач, М. М. Цехновіцер) шкіл.

У післявоєнні роки значно розширилися і поглибилися дослідження з різних галузей мікробіол. науки.

М е д и ч н а мікробіологія. В Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР проводилося вивчення антибіотичних властивостей вищих рослин та бактерій. В 1949 В. Г. Дроботько та ін. одержали антибіотик — іманін, ефективний при лікуванні нагноювальних процесів після опіків. Було впроваджено у виробництво антибіотики новоіманін, сальвін, аренарин. З 1951 під керівництвом О. Я. Рашби, а з 1975 — І. Я. Захарової вивчалися біохім. властивості бактерій-лугоутворювачів кишкової групи. На прикладі мікроорганізмів, що утворюють фізіологічно активні речовини, показана мутагенна активність швидких нейтронів (О. М. Пасічник та ін.), під впливом яких селекційовано штами патогенних клостридій, перспективні для використання у виробництві лікувальних препаратів. Одержано штам промислового антибіотика поліміксина В, що активно діє проти багатьох грамнегативних мікроорганізмів. В ін-ті триває розробка проблем з медичної мікробіології, зокрема виявлення антибіотичних властивостей мікроорганізмів та деяких рослин (В. В. Смирнов та ін.).

Г р у н т о в а мікробіо́логія. В Інституті мікробіології і вірусології АН УРСР 1946—68 під керівництвом Л. Й. Рубенчика, а з 1968 — К. І. Андріюк вивчалися взаємовідносини між мікроорганізмами та вищими рослинами, азотфіксуючі мікроорганізми грунтів України. Розроблені й впроваджені селекційовані штами азотфіксуючих мікроорганізмів для використання їх у с.-г. практиці. Всебічно вивчені актиноміцети грунтів України тощо.

В ін-ті також вивчається екологія, систематика, фізіологія грибів. В 1947 М. М. Підоплічко і В. Й. Білай одержали антибіотик мікроцид (Держ. премія СРСР, 1952). Були виділені ферменти глюкозооксидаза та целюлаза.

В Ін-ті фізіології рослин АН УРСР (А. В. Манорик та ін.) досліджувалися взаємовідносини між бульбочковими бактеріями і бобовими рослинами; розв'язувалися питання мікробного руйнування гербіцидів.

В о д н а мікробіологія. На Україні центром досліджень з морської мікробіології в післявоєнні роки стає *Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР, який займається питаннями заг. чисельності й біомаси мікроорганізмів, їхньої активності в процесах мобілізації органічних речовин в різних географічних зонах Світового океану.

На кафедрі мікробіології Одес. ун-ту проводяться (В. П. Тульчинська та ін.) дослідження мікроорганізмів морської води, мулу та гідробіонтів, які здатні до розкладу токсичних речовин водного середовища. Вивчається мікрофлора морських вод, забруднених господарсько-побутовими стоками. Мікробіологічні дослідження внутрішніх водойм України розпочато з 1958 (А. Г. Родіна, О. І. Бершова та ін.). Вивчалися: участь мікроорганізмів в кругообігу азоту, вуглецю і фосфору в водоймах; чисельність, розповсюдження й азотфіксуюча активність анаеробних азотфіксаторів; мікробіологічні процеси в каналах у зв'язку з їхнім забрудненням зеленими нитчастими водоростями; бактерії, що руйнують гумінові речовини водойм; ферментативна активність грунтів водосховищ тощо. Роботи з мікробіологіч. очистки води від синтетичних органічних сполук проводяться з 1968 в Ін-ті колоїдної хімії та хімії води АН УРСР під керівництвом М. М. Ротмістрова. Розроблено основи мікробіологічного очищення стічних вод від токсичних синтетичних речовин (ксенобіотиків). В Ін-ті ботаніки АН УРСР досліджено взаємовідносини між бактеріями і одноклітинними зеленими і синьо-зеленими водоростями з метою створення асоціацій для очистки стічних вод металургійних та коксохімічних підприємств.

П р о м и с л о в а мікробіологія. З 1962 в Ін-ті мікробіології і вірусології під керівництвом Є. І. Квасникова на основі вивчення екології молочнокислих бактерій розроблені методи їх вивчення, які використовуються не тільки в практиці н.-д., а і галузевих лабораторій. Винайдено антибіотик лактоцид, який вибірково пригнічує молочнокислі бактерії, що є збудниками інфекції в харчовому та бродильному виробництві. Впроваджено рекомендації для регулювання життєдіяльності цих бактерій в біол. консервуванні кормів, боротьбі з інфекціями на підприємствах спиртової та виноробної промисловості тощо. Разом з лабораторією ігристих вин Всесоюзного н.-д. ін-ту

Академік Д. К. Заболотний серед делегатів-шахтарів Донбасу, які прибули на засідання Ради Всеукраїнської Академії наук. 1929.

харч. промисловості винайдено активні раси дріжджів для виробництва шампанських вин. Розроблені рекомендації по шампанізації вин використовуються на вітчизн. заводах та заводах інших соціалістич. країн.

Велика увага приділяється питанням біосинтезу білка та ін. біол. речовин з вуглеводнів нафти за допомогою деяких рас мікроорганізмів, зокрема дріжджів, мікрококів тощо. За розробку наукових основ мікробіологічного синтезу білка з вуглеводнів нафти група дослідників на чолі з Є. І. Квасниковим удостоєна Держ. премії СРСР, 1971. На основі результатів проведених робіт в СРСР створено багатотоннажне виробництво кормових дріжджів на очищених парафінах нафти, що дає змогу створити міцну кормову базу для тваринництва. Розв'язується питання про одержання харчового білка з етилового спирту. В 70-х рр. промислові мікроорганізми як об'єкт для дослідження привернули увагу вчених Ін-ту біохімії АН УРСР. Створено ефективний метод одержання деяких препаратів ферментів, що синтезуються мікроорганізмами (М. Ф. Гулий, О. С. Циперович). Розроблені і впроваджені в практику метод та апаратура для ефективного перетворення ергостерину дріжджів у вітамін D_2 (В. П. Вендт). В Інституті мікробіології та вірусології АН УРСР виконана практично важлива робота, пов'язана із з'ясуванням причин виникнення агресивного середовища при будівництві однієї з ділянок Київського метрополітену (Л. Й. Рубенчик, К. І. Андріюк та ін.). Встановлено, що осн. фактором, який викликає корозію металів, є накопичення значної кількості сірчаної кислоти; виділені збудники цього процесу — тіонові бактерії та досліджені їх еколого-фізіологічні властивості.

В Інституті ботаніки АН УРСР вивчена мікрофлора, яка розвивається в мастиль-

но-охолоджувальних рідинах (МОР), що їх використовують при холодній прокатці металу.

Вірусологія. Розвиток цієї науки на Україні покладений дослідженнями вітчизн. вчених: М. Ф. Гамалії, який 1886 відкрив явище спонтанного лізису мікробів, та Д. Й. Івановського, який виявив 1892 вірус — збудник мозаїчної хвороби тютюну в Криму. В 30-х рр. вчені Харків. ун-ту на чолі з В. Л. Рижковим повернулися до вивчення цієї проблеми і почали дослідження деяких вірусних хвороб рослин. В 1934 в Ін-ті мікробіології і епідеміології АН УРСР розпочато вивчення вірусів бактерій. Описано понад 40 бактеріофагів. З дизентирійного фага вперше виготовлено сухий препарат (Г. О. Ручко, Ф. О. Сергієнко та ін.), який широко застосовувався в боротьбі з дизентерією, особливо в роки Великої Вітчизняної війни. Одержано також стафілококовий, коклюшний, черевнотифозний і паратифозний бактеріофаги (Г. М. Френкель та ін.). Широко розгорнулися роботи з вірусології на Україні в 50—60-х рр. 20 ст. Значні дослідження вірусних хвороб були проведені на той час в Укр. н.-д. ін-ті зрошуваного землеробства (С. М. Московець та ін.).

З 1953 в Ін-ті зоології АН УРСР проводяться дослідження ентомопатогенних вірусів (Н. Б. Медведєв та ін.). В 1963 при Ін-ті мікробіології АН УРСР створено сектор вірусології (ін-т перейменовано в Ін-т мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР), де під керівництвом С. М. Московця вивчалися питання заг. та спец. вірусології, зокрема боротьби з вірусними хворобами рослин. Виявлено речовини, що пригнічують деякі фітопатогенні віруси. Розроблено й запропоновано способи боротьби з бактеріофагом у виробництві молочнокислих продуктів. Було виділено і вивчено бактеріофаги фосфобактерій, азотфіксуючих, амоніфікуючих і денітрифікуючих бактерій (О. І. Бершова та ін.). Вперше виділено і вивчено фаги бактерій — збудників рябухи махорки і гомозу бавовнику, а також кільцевої гнилі і чорної ніжки картоплі. Встановлено, що бактеріофаг можна використовувати для знищення збудників хвороб рослин шляхом знезаражування насіння (К. Г. Бельтюкова та ін.).

В 1948 в Ін-ті зоології поновлюються дослідження вірусів тварин. Під керівництвом С. М. Гершензона зібрано епізоотичний матеріал і встановлено значне поширення безсимптомного захворювання вірусами жовтяниці китайського дубового шовкопряда; розроблено систему зоотехнічних заходів, які попереджають активацію латентного вірусу поліедрозу шовкопряда, що значно скоротило збитки, заподіяні цим захворюванням.

Дослідження вірусних хвороб свійських тварин проводилися в Харків. зооветеринарному ін-ті (М. В. Рево та ін.), Укр. н.-д. ін-ті експериментальної ветеринарії у Харкові (І. Й. Кулеско), Укр. сільськогосподарській академії (В. В. Нікольський) та ін. ін-тах. Проблеми медичної вірусології розроблялися в Київ. н.-д. ін-ті інфекційних хвороб МОЗ УРСР, Київ. н.-д. ін-ті епідеміології, мікробіології і паразитології МОЗ УРСР (тепер Київ. науково-дослідний інститут епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського МОЗ УРСР), в деяких медичних установах Харкова, Одеси, Львова. В 1962 створена перша в Рад. Союзі кафедра вірусології при Київ. ун-ті. У 70-і рр. в Ін-ті мікробіології і вірусології визначено деякі молекулярні характеристики нуклеїнових кислот і білків фагів бактерій родів Pseudomonas, Erwinia тощо (К. Г. Бельтюкова, Я. Г. Кишко, Р. І. Гвоздяк та ін.). В *Молекулярної біології і генетики інституті* АН УРСР вивчалися структура та інфекційність молекули дезоксирибонуклеїнової кислоти вірусів ядерного поліедрозу — основа для з'ясування механізму її реплікації (І. П. Кок та ін.); біохімія і морфологія близькоспоріднених вірусів ядерного поліедрозу комах (С. Б. Серебряний та ін.). Здійснено синтез аналогів азотистих основ нуклеїнових кислот (В. П. Чернецький та ін.) і виявлено, що комплекс піримідиново-пуринових антиметаболітів, який бере участь в нуклеїновому обміні клітин, пригнічує репродукцію аденовірусів кількох типів.

Встановлено внутрішньоклітинну локалізацію специфічних детермінантів гексону аденовірусів в уражених клітинах тощо (Я. Г. Кишко, Н. С. Дяченко та ін.). Питання мікробіологічних та вірусологічних досліджень в УРСР висвітлюються в «*Микробиологическом журнале*» АН УРСР.

Літ.: Дроботько В. Г. Досягнення мікробіології на Україні за 30 років Радянської влади. «Вісник АН УРСР», 1948, № 2; Дяченко С. С. К истории микробиологии на Украине. В кн.: Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. К., 1954; Дроботько В. Г. Шляхи розвитку мікробіології на Україні після Жовтневої революції. «Мікробіологічний журнал АН УРСР», 1957, т. 19, в. 3; Смирнов В. В. Ордена Трудового Красного Знамени Институт микробиологии и вирусологии им. Д. К. Заболотного Академии наук Украинской ССР. «Микробиология», 1979, т. 48, в. 1; Квасников Є. І. Мікробіологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. *К. І. Андріюк.*

Молекулярна біологія. Окремі дослідження з молекулярної біології на Україні почалися в першій половині 20 ст. До Великої Вітчизн. війни в Київ. ун-ті С. М. Гершензон встановив (1939) мутагенну дію екзогенної дезоксирибонуклеїнової кислоти (ДНК). Це відкриття мало суттєве значення для практичної медицини, перед якою воно поставило питання щодо одержання вакцин, які не містять нуклеїнових кислот. В 40-х роках В. О. Бєліцер розвивав уявлення про те, що денатурація білків характеризується розкручуванням молекули і розривом численних слабких зв'язків. Пізніше це підтвердилося роботами, які встановили загальний принцип конформаційних змін білка. Інтенсивний розвиток молекулярної біології як самостійної науки в республіці почався після появи моделі молекулярної структури ДНК, яку запропонували амер. вчений Дж. Уотсон і англ. вчений Ф. Крік (1953), що дозволило дати хім. тлумачення процесу редуплікації спадкового матеріалу при клітинному поділі. Спільним для всіх напрямів молекулярної біології на Україні стало дослідження зв'язку структури і функції білків та нуклеїнових кислот. В 50-х роках В. О. Бєліцер обґрунтував точку зору на структуру ферментного білка як на осн. критерій визначення каталітичної активності і специфічності ферментів; довів утворення надмолекулярних біол. структур; запропонував модель перетворення фібриногену на фібрин, що мало значення для вивчення причин утворення тромбів та виникнення серцево-судинних захворювань.

В 60-х рр. в Інституті радіофізики та електроніки АН УРСР досліджено молекулярні механізми біосинтезу адренокортикотропного гормону (І. М. Тодоров), а також розгорнуто роботи з вивчення гідратації нуклеїнових кислот (В. Я. Малєєв). В 1973 був створений *Молекулярної біології і генетики інст итут* АН УРСР на базі сектора АН УРСР з тією ж назвою, організованого 1968. В ін-ті досліджено первинну структуру білків деяких вірусів (С. Б. Серебряний). Ведуться дослідження з квантової біології, яка є новою галуззю молекулярної біології. Вивчені спектри поглинання і флюоресценції нуклеїнових кислот та їх компонентів, встановлено природу гіпохромного ефекту в молекулі ДНК, виявлено електронний механізм дії ультрафіолетового випромінювання на ДНК, встановлено природу стабільності та гідратації біомолекулярних асоціатів (В. І. Данилов). Відкрито явище функціональної адаптації транспортної рибонуклеїнової кислоти (тРНК) та аміноацил-тРНК-синтетаз до біосинтезу специфічних білків; досліджуються структура та функції компонентів апарату трансляції у вищих організмів (Г. Х. Мацука, Г. В. Єльська). Вивчено структурні основи взаємодії лейцинових тРНК з синтетазами та рибосомами, роль тРНК в забезпеченні та ефективності трансляції. В тканинах тварин виявлено біологічно неактивні тРНК, досліджено їхні структурні особливості та роль в біосинтезі білка (Г. Х. Мацука). У зв'язку з проблемою білково-нуклеїнового впізнавання досліджується взаємодія між компонентами нуклеопротеїдних комплексів різної складності (Г. Х. Мацука, М. В. Желтовський). Визначена роль цитоплазматичного білкового синтезу в контролі експресії ядерного і мітохондріального геномів в клітинах вищих тварин (І. М. Тодоров, О. М. Платонов, А. П. Галкін).

Здійснено синтез та всебічне вивчення хімічно модифікованих аномальних нуклеозидів різних типів та споріднених сполук. Деякі з цих речовин виявили при дослідженні високу протипухлинну та противірусну активність (В. П. Чернецький). Розв'язуються питання *генетичної інженерії*.

В рамках міжнародного проекту «Зворотна транскриптаза (ревертаза)» здійснено ферментативний синтез багатьох структурних генів, в т. ч. генів інтерферонів людини, глобінів різних тварин, онкорнавірусів, вірусів рослин, імуноглобуліну кети та ін. За цей цикл робіт В. М. Кавсан удостоєний Держ. премії СРСР, 1979.

В ін-ті створена лабораторія по виготовленню ферменту ревертази для багатьох вітчизн. і зарубіжних установ. Розроблена генноінженерна система суперсинтезу біологічно активних речовин (В. А. Кордюм). Здійснено перенесення генів від бактерій до клітин рослин (С. С. Малюта). Вивчена молекулярна структура та принципи організації генома бакуловірусів, які впливають на чисельність корисних та шкідливих комах (І. П. Кок).

Розшифрована первинна структура деяких індивідуальних тРНК тваринного походження (Г. Х. Мацука, М. А. Тукало). Результати досліджень мутагенної дії екзогенної ДНК та штучно синтезованих полінуклеотидів відкривають реальні підходи до розв'язання одного з найголовніших завдань *генетики* — спрямованого мутагенезу (С. М. Гершензон). Розроблено генетичні основи селекції рослин, що дає змогу цілеспрямовано створювати нові сорти с.-г. культур.

Ін-т є учасником радянських і міжнародних космічних біологічних експериментів (В. А. Кордюм та ін.). Роботи вчених інституту в галузі космічної біології удостоєні Держ. премії УРСР, 1979. В Інституті біохімії АН УРСР досліджуються початкові етапи й регуляція біосинтезу білка за деяких екстремальних станів організму (М. Ф. Гулий). Дослідницька робота ін-ту проводиться в комплексі з галузевими ін-тами АН УРСР та АН СРСР, ЧССР, НДР, а також з установами ВАСГНІЛ, Міністерства охорони

здоров'я УРСР, міністерств сільського господарства УРСР та СРСР. В Інституті фізіології АН УРСР під керівництвом П. Г. Костюка та в Інституті біохімії АН УРСР під керівництвом В. К. Лішка проводяться роботи з фізико-хімічної біології мембран. В Інституті ботаніки АН УРСР робота з генетичної інженерії виконується під керівництвом К. М. Ситника. Широко застосовуються методи парасексуальної гібридизації клітин та одержання з них цілих рослин (Ю. Ю. Глеба). Проведений ультраструктурний аналіз процесу гібридизації. В *Онкології проблем інституті* АН УРСР велику увагу зосереджено на виявленні молекулярних основ канцеро- та лейкогенезу, вивченні особливостей транскрипції і трансляції РНК в пухлинних клітинах (З. А. Бутенко, Н. К. Бердинських, В. О. Шляховенко та ін.).

Крім ін-тів АН УРСР, дослідження в галузі молекулярної біології проводяться в ін. наук. центрах України. В Харків. ун-ті під керівництвом В. М. Нікітіна досліджуються вікові зміни генетичного апарату клітин хребетних. В Київському ун-ті (М. Є. Кучеренко та ін.) вивчаються процеси трансляції під впливом різних видів випромінювань. В *Ендокринології та обміну речовин київському науково-дослідному інституті* під керівництвом В. П. Комісаренка вивчаються молекулярні механізми гормональної регуляції біосинтезу білка. Результати наукових досягнень в галузі молекулярної біології висвітлюються в журналі АН УРСР «*Цитология и генетика*».

Літ.: Мацука Г. Х. Молекулярна біологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Научные институты и учреждения. В кн.: Академия наук Украинской ССР. 1982. К., 1983. *Г. Х. Мацука.*

Генетика. На Україні генетичні дослідження, як і в усьому світі, почали розвиватися після 1900, коли Е. Чермаком, К. Корренсом і Г. де Фрізом були повторно відкриті *Менделя закони*. В 1912 А. О. Сапєгін вперше на Україні розпочав читання курсу лекцій з генетики у Новоросійському ун-ті (в Одесі), видав навчальний посібник з генетики й почав роботи з генетики пшениці. Значний вплив на розвиток досліджень з заг. генетики та *цитогенетики* на Україні мали праці моск. і ленінгр. наук. шкіл М. К. Кольцова, Ю. О. Філіпченка і М. І. Вавилова. Класичні праці київ. цитологів на чолі з С. Г. Навашиним дали поштовх глибокому вивченню будови *ядра* клітинного, зокрема будови *хромосом*. Вони були продовжені ще в дореволюц. роки в дослідженнях Г. А. Левитського, Я. С. Модилевського та їхніх послідовників. Г. А. Левитський 1924 опублікував монографію «Матеріальні основи спадковості», яка була першою в СРСР і однією з перших у світі монографій з цитогенетики і сприяла дальшому розвиткові генетики в Рад. країні. Значний внесок у пропаганду генетики зробила монографія І. М. Полякова «Сучасна еволюційна теорія» (1929), в якій показано значення генетики для обгрунтування і розвитку *дарвінізму*. Організаційне оформлення генетичних досліджень на Україні пов'язане з створенням при АН УРСР 1923 Комісії з експериментальної біології та генетики, яку очолював І. І. Шмальгаузен. Надзвичайно важливе значення для дальших успіхів генетики мало створення в 20—30-х рр. відповідних н.-д. установ. Створено Наук. ін-т селекції в Києві (1922; тепер *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут*), Укр. ін-т генетики і селекції в Одесі (1928; тепер *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут*), Укр. н.-д. ін-т зернового господарства у Дніпропетровську (1930; тепер *Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут*), Ін-т селекції і генетики АН УРСР в Харкові (1946; тепер *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* ім. В. Я. Юр'єва), Всесоюзний н.-д. ін-т гібридизації і акліматизації тварин ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» (1932; тепер *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова»). Для розробки заг. питань генетики та підготовки відповідних спеціалістів в цей період були відкриті кафедри генетики в Київ. та Харків. ун-тах, створений відділ генетики в *Зоології інституті* АН УРСР. Розвиткові досліджень з генетики в республіці сприяв також І Всеукраїнський генетико-селекційний з'їзд, що відбувся 1929 в Одесі і намітив програму наступних досліджень. Найзначнішими досягненнями генетики на Україні у довоєнні роки були дослідження Сапєгіна і Л. М. Делоне з експериментального *мутагенезу* у зернових культур; роботи В. М. Лебедєва по вивченню пшенично-житніх гібридів; дослідження М. М. Гришка і Ю. П. Мирюти з генетики статі у рослин; відкриття С. М. Гершензоном мутагенної дії *дезоксирибонуклеїнової кислоти* (ДНК); роботи М. Ф. Іванова з спеціальної генетики та віддаленої *гібридизації* тварин; дослідження генетичної будови природних популяцій комах і ссавців та перебігу в них *добору природного*, що виконані колективом відділу генетики Ін-ту зоології АН УРСР; роботи М. І. Калабухова і Ю. І. Лукіна з еволюційної генетики; дослідження І. Й. Агола з мутагенної дії рентгенівського проміння. У повоєнні роки активний розвиток досліджень з генетики в УРСР почався наприкінці 50-х рр. (праці С. М. Гершензона, В. П. Зосимовича, І. М. Полякова, О. М. Фаворова). Окремі питання генетики розробляли А. С. Лазаренко, Ф. Л. Щепотьєва, Я. С. Модилевський та ін. Осн. напрямами генетичних досліджень 70—80-х рр. є: експериментальний мутагенез, *поліплоїдія*, цитогенетика, генетика *гетерозису*, генетика кількісних ознак, біохімічна і *молекулярна генетика*, генетика мікроорганізмів і вірусів, *генетика медична* та *генетична інженерія*.

Провідним з проблем генетики у АН УРСР є *Молекулярної біології і генетики інститут*; дослідження з генетики проводяться також в *Ботаніки інституті* ім. М. Г. Холодного; *Мікробіології і вірусології інституті* ім. Д. К. Заболотного; *Онкології проблем інституті* імені Р. Є. Кавецького; Київ., Харків., Дніпроп., Чернівецькому, Львів. ун-тах; *Українській сільськогосподарській академії*; Харків., Львів., Уманському, Кам'янець-Подільському с.-г. ін-тах; *Виноробства і виноградарства всесоюзному науково-дослідному інституті «Магарач»*; *Землеробства українському науково-дослідному інституті; Зрошуваного землеробства українському науково-дослідному інституті; Птахівництва українському науково-дослідному інституті; Свинарства полтавському науково-дослідному інституті*; *Педіатрії, акушерства і гінекології київському науково-дослідному інституті* тощо. Дослідження з генетики в республіці координуються Науковою радою АН УРСР з проблем цитології і генетики та Українським товариством генетиків і селекціонерів. Питання генетики висвітлюються у журналі АН УРСР «*Цитология и генетика*». За видатні досягнення в галузі генетики, селекції й акліматизації щорічно (з 1965) присуджується премія АН УРСР ім. акад. В. Я. Юр'єва, якої були удостоєні за праці з генетики укр. вчені В. П. Зосимович і В. О. Панін (1965), І. М. Поляков (1969), В. О. Сергєєв і Н. Ф. Косенко (1972), І. А. Шевцов (1979), Ю. Ю. Глеба (1982). Держ. премії УРСР удостоєні С. М. Гершензон за монографію «Основи сучасної генетики», 1981; В. В. Моргун, В. С. Борейко, П. К. Шкварников, В. Ф. Пересипкін, І. П. Чучмій за розробку методів експериментального та практичного використання мутацій у рослин, 1982. АН УРСР разом з АН Молд. РСР і АН БРСР бере участь у розробці міжреспубліканської комплексної програми «Розробка нових методів підвищення ефективності с.-г. виробництва на основі досягнень в галузі генетики і селекції».

Літ.: Зосимович В. П., Шевцов И. А. Цитология и генетика на Украине за 60 лет. «Цитология и генетика», 1977, т. 11, № 5; Гершензон С. М. Цитологія і генетика. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Неразрывная дружба цитологов и генетиков УССР с учёными братских республик Советского Союза. «Цитология и генетика», 1982, т. 16, № 6.

С. М. Гершензон, В. А. Трифанов.

Біохімія. На Україні становлення біохімії як науки припадає на першу пол. 19 ст. В 1847 ад'юнкт Харків. ун-ту (центру розвитку біохім. досліджень на той час) О. І. Ходнєв почав читати курс органіч. хімії з спеціальним додатком до фізіології й патології та видав перший у країні підручник з фізіол. хімії. В 1863 було відкрито кафедру мед. хімії. В 1885—93 професор кафедри О. Я. Данилевський, крім загального курсу з фізіологічної й патологічної хімії, читав приватні курси з різних відділів фізіологічної хімії, разом з учнями виконав дослідження з хімії білків та ферментів. Дослідницька діяльність кафедри медичної хімії в дореволюційний період пов'язана також з іменами Т. І. Богомолова, В. С. Гулевича, Д. І. Кураєва, Р. П. Кримберга.

Кафедру біохімії рослин Харків. ун-ту 1889—97 очолював В. І. Палладін, який вивчав біохім. зв'язки між процесами обміну вуглеводів та дихання у рослин. Йому належить теорія біологічного окислення.

В Київ. ун-ті кафедра мед. хімії і фізіол. була організована 1863. Першим професором на кафедрі був О. О. Шеффер, який працював у галузі хімії крові та травлення, вивчав білки, склав підручник з фізіол. хімії (Київ, 1881). На кафедрі працювали: В. Ф. Кістяківський, О. А. Садовень, А. Г. Ракочи. В лабораторії О. А. Садовня починав наукову роботу відомий біохімік С. С. Салазкін. В Новоросійському ун-ті в Одесі кафедра мед. хімії і фізики була створена 1901. Першим професором кафедри був А. К. Медведєв. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції поряд з існуючими розпочали діяльність новостворені кафедри та ін-ти біохімічного профілю. У Харківському ун-ті широко розгорнулися дослідження з вікової біохімії (О. В. Нагорний та його школа). В Одес. мед. ін-ті розроблялися питання порівняльної біохімії (Л. М. Розенфельд). Кафедра біохімії Львів. ун-ту стала відома дослідженнями з питань біохімії м'язової тканини (Я. О. Парнас). В Українському н.-д. ін-ті фізіології та біохімії с.-г. тварин (Львів) почали про-

водитися послідовні дослідження з біохімії с.-г. тварин. В 1921 у Харків. с.-г. ін-ті було створено н.-д. кафедру фізіології, де під керівництвом О. В. Палладіна проводилися дослідження з хім. фізіології та обміну речовин. В 1923 вона була перетворена на н.-д. кафедру біохімії. В 1925 у Харкові було створено Український біохімічний ін-т Наркомосу УРСР, де склалася рад. школа фізіологів і біохіміків рослин (С. П. Костичев, М. О. Максимов, Д. А. Сабінін, С. Д. Львів, М. М. Іванов та ін.), основоположником якої був В. І. Палладін.

Академік О. В. Палладін в лабораторії відділу біохімії нервової діяльності Інституту біохімії АН УРСР.

В кінці 1931 Укр. біохім. ін-т переведено до Києва і включено в систему АН УРСР (тепер — *Біохімії інститут* ім. О. В. Палладіна АН УРСР). З того часу ін-т став провідним на Україні з біохім. досліджень. Їх розвиток пов'язаний з ім'ям О. В. Палладіна як одного з основоположників науки про вітаміни — вітамінології. В ін-ті синтезовано вікасол — (аналог вітаміну К) і організовано його промислове виготовлення. Завдяки цьому кровоспинному засобу під час Великої Вітчизн. війни було врятовано життя тисячам поранених рад. воїнів. Д. Л. Фердман, Б. М. Колдаєв, М. Ф. Гулий, Р. В. Чаговець, О. М. Кашпур проводили дослідження з біохімії м'язів при тренуванні й втомливій праці, розпочаті ще 1926.

В післявоєнні роки в Інституті біохімії АН УРСР продовжувались дослідження з біохімії авітамінозів (Р. В. Чаговець, В. П. Вендт, А. Г. Халмурадов), центральної та периферичної нервової системи (О. В. Палладін, Я. В. Бєлік, В. К. Лішко та ін.), з проблем обміну речовин (О. В. Палладін, М. Ф. Гулий, Б. Й. Хайкіна, Д. Л. Фердман, Д. О. Мельничук), структури й функції білків (В. О. Бєліцер, В. П. Коротковручко), біосинтезу білка (М. Ф. Гулий). Одержано очищені препарати деяких ферментів, які знайшли застосування в харчовій та легкій промисловості, медицині

Вивчення структури біологічних макромолекул за допомогою лазерної спектроскопії в Інституті біохімії АН УРСР.

(М. Ф. Гулий, О. С. Циперович, С. О. Кудінов). В 1925 Ін-т біохімії АН УРСР видавав перший в країні біохім. журнал— «Наукові записки українського біохімічного журналу», який 1926 перетворено в «*Украинский биохимический журнал*». З 70-х рр. 20 ст. осн. напрямами в розвитку біохімії на Україні стають дослідження з механізму трансмембранного переносу іонів (Ін-т біохімії, Ін-т проблем онкології, Ін-т фізіології АН УРСР, Київ. університет), молекулярної імунології (Ін-т біохімії та Ін-т проблем онкології АН УРСР, Київ. н.-д. ін-т отоларингології М-ва охорони здоров'я УРСР, та ін.), регуляції обміну речовин, біохімії білків, вітамінів тощо [Ін-т біохімії АН УРСР (в т. ч. його Львівське відділення), Київський н.-д. ін-т ендокринології та обміну речовин М-ва охорони здоров'я УРСР та ін.]. Створюється біохім. фундамент кріобіологіч. науки (Ін-т проблем кріобіології та кріомедицини АН УРСР). Досягнення укр. біохіміків відзначені багатьма державними та ін. преміями. Премії імені В. І. Леніна 1929 удостоєно О. В. Палладіна за праці з біохімії, Держ. премії СРСР — В. Й. Білай, М. Ф. Гулого, М. М. Підоплічка, Е. Т. Сорені за участь у створенні та впровадженні в мед. практику нового лікувального препарату, 1952; Є. І. Квасникова за участь у розробці наук. основ мікробіологічного одержання білкових речовин з вуглеводнів нафти, 1971. Держ. премій УРСР удостоєні: М. Ф. Гулий та Р. Г. Дегтяр за розробку теоретичних основ використання та виробництва ферментів глюкозооксидази та каталази, 1978; С. В. Комісаренко за розробку наук. основ використання повноцінних харчових продуктів для дітей, 1979; В. П. Вендт та Р. І. Яхимович за дослідження з хімії та біохімії вітаміну D_3, 1980, та інші. Лауреатами премії ім. О. В. Палладіна АН УРСР стали: М. Ф. Гулий за монографію «Основні метаболічні цикли», 1974; К. М. Веремієнко за цикл робіт «Біохімічні дослідження й впровадження в практику протеолітичних ферментів та їхніх інгібіторів», 1975; М. Д. Курський та М. С. Бакшеєв за монографію «Біохімічні основи механізму дії серотоніну», 1976; А. М. Утевський за цикл «Обмін катехоламінів», 1977; Я. В. Бєлік за цикл робіт «Дослідження фізико-хімічних і біологічних властивостей нейроспецифічних білків», 1978, та інші.

Літ.: Гончарова Е. Е., Полякова Н. М., Штутман Ц. М. Очерки по истории биохимии на Украине, в. 1. К., 1954; Кавецький Р. Є., Балицький К. П. Вклад ученых Академії наук Української РСР в розвиток медицини. К., 1957; Гулий М. Ф. Біохімія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

В. К. Лішко.

Гідробіологія. Початок гідробіологічних досліджень на Україні належить до 70-х рр. 19 ст. Перші гідробіол. дослідження проводилися членами т-в природознавців і співробітниками Новоросійського (в Одесі), Харківського та Київського ун-тів, Севастоп. біол. станції, заснованої 1871. На початку 20 ст. були створені прісноводні Дніпровська у Києві (1909), Сіверськодонецька під Харковом (1912) та морська Карадазька (1914) біол. станції. Цей етап розвитку гідробіології на Україні характеризується проведенням флористичних, фауністичних та ценологічних досліджень Чорного моря і прісних водойм. Матеріали узагальнено в працях С. О. Зернова, В. М. Арнольді, В. К. Совинського, П. М. Бучинського та ін. вчених. Почато також санітарно-біол. дослідження, основоположником яких у Росії був Ю. М. Вагнер (в 1910—12 він очолював Дніпровську біол. станцію).

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції розвиток гідробіології на Україні був пов'язаний з розширенням вже існуючих та створенням нових гідробіол. центрів (н.-д. установ, дослідних станцій, вищих учбових закладів з відповідними кафедрами). Так, у 1921 Дніпровська біол. станція увійшла до складу АН УРСР. З 1931 гідробіол. дослідження розпочато у Дніпроп. ун-ті, при якому було організовано гідробіол. станцію, а згодом (1944) — Ін-т гідробіології Дніпроп. ун-ту. В 1939 на базі Дніпровської біол. станції створено *Гідробіології інститут*

Експедиційні роботи на науково-дослідному судні «О. В. Топачевський» Інституту гідробіології АН УРСР.

АН УРСР. Набувають значення дослідження гідробіол. та гідрохім. режимів р. Дніпра у зв'язку зі створенням водоймищ; іхтіологічні роботи, спрямовані на розв'язання практичних завдань рибництва в республіці; вивчення планктону та бентосу Чорного моря з метою оцінки його біол. продуктивності тощо. Гідробіологи починають приділяти увагу вивченню санітарного стану континентальних водойм УРСР. З цим періодом пов'язана діяльність таких дослідників, як Л. А. Шкорбатов, Я. В. Ролл, Д. О. Свиренко, Г. Б. Мельников та ін. В повоєнні роки всебічне вивчення Чорного моря інтенсивно проводилося на Севастоп., Одес. та Карадазькій біол. станціях, на базі яких 1963 було створено Ін-т біології пд. морів імені О. О. Ковалевського АН УРСР. Співробітники цього ін-ту на Чорному, Середземному, а згодом і на ін. морях та океанах розгорнули дослідження чисельності й біомаси планктону та бентосу, продукції різних гідробіонтів, особливо тих, що мають госп. значення. Набули також розвитку фізіол., біохім., енергетико-кібернетичні дослідження.

З 60-х рр. 20 ст. все більше уваги приділяється вивченню санітарного стану внутрішніх та морських водойм з метою вишукування ефективних методів боротьби з їх забрудненням. В зв'язку з цим в Ін-ті гідробіології створено 1960 відділ санітарної гідробіології, а 1973 — водної токсикології. Серед вчених, діяльність яких пов'язана з вивченням проблем морської біології,— В. О. Водяницький, К. О. Виноградов, В. М. Грезе, Ю. П. Зайцев, Г. Г. Полікарпов, Т. С. Петіпа, О. Г. Миронов та інші.

Центром дослідження континентальних водойм України є Ін-т гідробіології АН УРСР. Науковці цього ін-ту разом з співробітниками ін. гідробіол. установ проводять дослідження в напрямі визначення закономірностей гідробіол. та гідрохім. режимів, процесів формування якості води та біопродуктивності водоймищ дніпр. каскаду, малих річок, понизь Дніпра, Десни, Пд. Бугу, Дністра, Дунаю, причорноморських лиманів, каналів, водойм — охолоджувачів ТЕС та АЕС. Вагомий внесок у розв'язання проблем прісноводної гідробіології зробили О. В. Топачевський, Ю. М. Марковський, Я. Я. Цееб та інші.

У другій половині 20 ст. значне місце посідає розробка прогнозів щодо змін водних екосистем, якості води та рибопродуктивності водойм у зв'язку з великими масштабами гідротехнічного будівництва в УРСР.

Комплексні екосистемні дослідження 60—70-х рр. проводилися в порівняльному плані як у відкритих водах Чорного моря, так і у Середземному морі та в Атлантиці, де Ін-т біології пд. морів діяв спільно з *Морським гідрофізичним інститутом* АН УРСР і брав участь у виконанні Міжнародної програми вивчення екваторіальної Атлантики.

У гідробіол. дослідженнях, які здійснюються ін-тами АН УРСР, беруть участь Ін-т зоології та Ін-т водних проблем АН СРСР, Всесоюз. н.-д. ін-т охорони вод М-ва меліорації та водного г-ва СРСР, Укрдіпроводгосп М-ва меліорації та водного г-ва УРСР, ін-ти Гідрорибпроект М-ва рибного г-ва та Гідропроект М-ва енергетики та електрифікації СРСР, Моск. ун-т та ін. установи.

Видано ряд монографій, присвячених гідробіології південних морів, дніпровських водосховищ, каналів, проблемам іхтіології. Праця В. А. Мовчана з питань екології та біології коропа удостоєна Держ. премії СРСР, 1949; цикл робіт Г. Д. Коненко, О. П. Нахшиної, О. І. Денисової та ін. з гідрохімії поверхневих вод УРСР — Держ. премії УРСР, 1972.

Гідробіологи України мають широкі зв'язки з зарубіжними дослідниками пд. морів і континентальних водойм. Зокрема, вони беруть участь у роботі Міжнар. асоціації лімнологів, у програмі ЮНЕСКО «Людина та біосфера» та в роботі ін. міжнар. організацій і в програмах відповідного профілю.

Питання гідробіології висвітлюються в *«Гидробиологическом журнале»* АН УРСР.

Літ.: Ролл Я. В. Розвиток гідробіологічної науки на Україні за 40 років Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Топачевский А. В., Цееб Я. Я. Основные направления и итоги гидробиологических исследований материковых водоёмов Украины за 50 лет. «Гидробиологический журнал», 1968, т. 4, № 1; Водяницкий В. А. Биологические исследования в южных морях. «Гидробиологический журнал», 1968, т. 4, № 1; Жукинский В. Н. Институт гидробиологии АН УССР. «Гидробиологический журнал», 1969, т. 5, № 2; Грезе В. М. Гідробіологія. В кн.: Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. *О. П. Оксіюк.*

Медичні науки

Формування мед. знань на території України почалося у глибокій давнині. В основі їх розвитку лежала головним чин. самобутня народна медицина, яка базувалась на результатах спостережень багатьох поколінь. Елементи мед. знань існували в Київській Русі. Видатним укр. медиком 15 ст. став Г. Дрогобич. В 15—18 ст. одним з показників розвитку мед. знань було складання рукописних травників та зільників і друкованих праць з описом різних, переважно лікарських, рослин. Істотні зрушення в розвитку мед. науки як в Росії, так і на Україні, почалися у 18 ст. Багато вітчизн. учених-медиків 18 — початку 19 ст. здобули освіту в *Київській академії,* де викладали природознавство і медицину. Значну роль відіграла також *Єлизаветградська медико-хірургічна школа.*

Видатними вітчизняними вченими того часу були українці за походженням О. М. Шумлянський, Н. М. Амбодик-Максимович та ін. Укр. вчені 2-ї пол. 18—1-ї пол. 19 ст., діяльність яких була нерозривно зв'язана з науково-мед. закладами Петербурга і Москви, зробили значний внесок у розвиток багатьох галузей медицини (І. В. Буяльський, Є. Й. Мухін, Ф. М. Яворський, Ф. Г. Політковський, Д. С. Самойлович, Д. В. Понирка, О. Ф. Шафонський та ін.). Вагому роль у розвитку мед. науки на Україні відіграли мед. ф-ти Харків., Київ. та Новоросійського (в Одесі), а потім і Львів. ун-тів. На Україні сформувалися наукові школи, що зробили істотний внесок у розвиток вітчизн. науки. Розвиток фізіології на Україні був тісно пов'язаний з діяльністю рос. вчених-фізіологів І. М. Сєченова та І. П. Павлова. Основоположником експеримент. фізіології був В. Б. Томса. Розвитку терапії сприяв С. П. Боткін, його учні та ін. Наприкінці 19 — на початку 20 ст. на Україні сформувалися відомі терапевтичні школи — В. П. Образцова, Ф. Г. Яновського, П. І. Шатилова. На розвитку світової та вітчизн. анатомії і хірургії в 19 ст. позначилася діяльність М. І. Пирогова, який значну частину свого життя провів на Україні. Послідовниками М. І. Пирогова були О. П. Вальтер, В. О. Караваєв, Ю. К. Шимановський, М. В. Скліфосовський, С. П. Коломнін, О. С. Яценко та ін. У галузі анатомії, патологоанатомії та гістології видатних результатів досягли укр. вчені Н. А. Хржонщевський, В. О. Бец, П. І. Перемежко, Ф. А. Стефаніс. Проте в дореволюц. період наукова робота певною мірою велась лише на окремих кафедрах мед. ф-тів ін-тів і вищих жіночих мед. курсах у Харкові, Києві та Одесі, а також частково в існуючих тоді науково-практичних мед. закладах.

Уже з перших років Рад. влади мед. науці приділялась першорядна увага (див. в цьому томі розділ Охорона здоров'я). У 20-і роки та в роки перших п'ятирічок були організовані н.-д. ін-ти з осн. галузей медицини. Профілактика стала провідним напрямом наук. й практичної медицини. На перше місце було висунуто питання гігієни, епідеміології, інфекційних захворювань, мікробіології. Велику роль у розвитку цих галузей знань відіграли видатні укр. вчені. Всесвітнє визнання здобули праці мікробіолога Д. К. Заболотного, який заснував у 1928 Укр. н.-д. ін-т мікробіології і епідеміології (тепер — *Мікробіології і вірусології інститут* ім. Д. К. Заболотного) і став основоположником укр. школи епідеміології. Відомі її представники — Л. В. Громашевський, М. М. Соловйов. Видатним організатором сан. справи на Україні був О. М. Марзєєв. З його ініціативи 1931 створено Укр. ін-т заг. і комунальної гігієни (тепер — *Гігієни загальної і комунальної київський науково-дослідний інститут*). В 1923 було створено *Гігієни праці і профзахворювань харківський науково-дослідний інститут,* який займався розробкою провідних проблем гігієни праці й професс. захворювань, зокрема проблем промислової токсикології, боротьби з пневмоконіозом. Учені ін-ту заклали основи систематичної розробки проблем гігієни праці підлітків. Значне місце серед гігієнічних досліджень зайняли наук. праці з соціальної гігієни, теорії та історії рад. охорони здоров'я (О. В. Корчак-Чепурківський, С. М. Ігумнов, С. А. Томилін, Л. Д. Ульянов, А. М. Мерков та ін.). Успіхи терапевтичної школи пов'язані з іменами В. П. Образцова і Ф. Г. Яновського (розвинув вчення про туберкульоз, клінічну бактеріологію, нефрологію) та їхніх учнів і послідовників М. Д. Стражеска (вивчення патології кровообігу, ревматизму, сепсису й захворювань шлунково-кишкового тракту), В. М. Іванова (клінічна фізіологія і функціональна патологія органів травлення), М. М. Губергріца (вивчав фізіологію й патологію кровообігу, захворювання органів травлення), М. О. Ясиновського (кардіолог, ініціатор диспансеризації хворих на ревматизм) та ін. Великих успіхів досягли вчені України і в галузі хірургії (М. М. Волкович, О. В. Мельников, О. П. Кримов, І. М. Іщенко, М. С. Коломійченко, А. А. Чайка та ін.). Оригінальний метод пластики на «круглому стеблі», що названий іменем його автора — В. П. Філатова, дістав широке застосування в хірургічній практиці Рад. країни і за кордоном. З ініціативи В. П. Філатова в Одесі в 1936 було створено Укр. ін-т експериментальної офтальмології (тепер — *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* ім. В. П. Філатова). Новою сторінкою в розвитку рад. гематології стали праці В. М. Шамова (експериментальне й клінічне вивчення переливання крові). Важливу роль відіграв М. І. Ситенко у створенні Укр. центру травматології й ортопедії — Харків. н.-д. ін-ту ортопедії й травматології. Праці вченого присвячені питанням кісткової пластики, лікування псевдоартрозів, вроджених деформацій та ін. У вивченні найважливіших проблем фізіології й патології людини велику роль відіграв О. О. Богомолець, який створив одну з провідних шкіл рад. патофізіологів, зробив значний внесок в основні галузі патологічної фізіології, геронтології, ендокринології, онкології та ін. Створене ним вчення про фізіологічну систему сполучної тканини визнане в усьому світі. У 30-і рр. з ініціативи О. О. Богомольця було створено Н.-д. ін-т експериментальної біології і патології М-ва охорони здоров'я УРСР та Ін-т клінічної фізіології АН УРСР. Вагомий внесок у розвиток фізіології зробили також відомі укр. вчені В. Я. Данилевський, В. Ю. Чаговець, М. Ф. Мельников-Разведенков, О. В. Леонтович та ін.

Під час Великої Вітчизн. війни укр. вчені розробили ефективні препарати для лікування поранених (О. В. Палладін та ін.). У післявоєнний час поряд з відбудовою зруйнованих фашистами н.-д. закладів створювалися нові ін-ти, зокрема, мед. профілю. На початку 1957 в УРСР було вже 64 н.-д. і вищі навч. мед. ін-ти. Наукових працівників налічувалося понад 3 тис. Наукові дослідження з медико-біол. і прикладних медичних проблем в республіці проводяться (1983) в 43 н.-д. ін-тах МОЗ УРСР, *Гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас всесоюзному науково-дослідному інституті* МОЗ СРСР, *Геронтології інституті* АМН СРСР, у 6 ін-тах АН УРСР, на багатьох кафедрах *інститутів удосконалення лікарів* і в 15 медичних вузах. У н.-д. ін-тах медичного профілю Укр. РСР працює понад 12 тис. наукових і науково-пед. працівників, серед яких більш як 1 тис. докторів і 7 тис. кандидатів медичних наук. Проблемами мікробіології, вірусології, епідеміології і інфекційних хвороб займаються ін-ти у Києві, Харкові, Одесі, Львові; гігієни харчування, фармакології і токсикології — ін-ти у Києві. До клінічного профілю належать 29 інститутів і 3 філіали,

які працюють над питаннями: ортопедії і травматології (в Києві, Харкові, Донецьку); педіатрії, акушерства і гінекології (в Києві з філіалом в Мукачевому, Львові, Харкові); курортології, кліматології, фізіотерапії (в Одесі з філіалом в Ужгороді, Ялті); ендокринології, хірургії (в Києві, Харкові); туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії (в Києві, Львові); онкології, рентгенології, радіології (в Києві, Харкові); кардіології (в Києві з філіалом у Харкові); гематології, трансфузіології (в Києві, Львові); гастроентерології (в Дніпропетровську); нейрохірургії, отоларингології, урології і нефрології, медичних проблем фізичної культури (в Києві); очних хвороб і стоматології (в Одесі); дерматології і венерології, неврології і психіатрії (в Харкові). Вчені-медики республіки приділяють велику увагу розробці методів профілактики, діагностики й лікування захворювань серцево-судинної системи, злоякісних новоутворень, вірусних інфекцій, ендокринних, нервових, психічних та ін. захворювань, проблемам травматизму, охороні здоров'я матері й дитини, гігієні навколишнього середовища. Кардіологи України розробляють питання патогенезу, лікування й профілактики серцево-судинних захворювань. В УРСР здійснюється (1983) бл. 30 цільових союзних та республіканських програм. Виконання однієї з цих програм покладено на *Кардіології український науково-дослідний інститут* імені М. Д. Стражеска. Розділами цієї програми є розробка заходів щодо боротьби з інфарктом міокарда, ішемічною хворобою серця, розробка й застосування в клініці нових патогенетичних методів лікування інфаркту міокарда, що сприяло обмеженню зони некрозу й усуненню циркуляторних розладів.

Істотних успіхів у боротьбі з ішемічною хворобою серця досягли кардіологи *Харківського медичного інституту* на чолі з Л. Т. Малою. Працівники *Хірургії клінічної та експериментальної київського науково-дослідного інституту* (очолює О. О. Шалімов) і Туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії київського науково-дослідного інституту ім. акад. Ф. Г. Яновського виконали дослідження з фізіології серцево-судинної системи, що дало змогу глибше розробити питання штучного кровообігу, анестезіологічного забезпечення та інтенсивної терапії при хірургічних втручаннях на серці. У Респ. центрі кардіохірургії (на базі якого у квітні 1983 створено Ін-т серцево-судинної хірургії, очолюваний М. М. Амосовим) щороку роблять понад 2 тис. операцій на серці, з них третя частина — з використанням штучного кровообігу. В кардіохірург. центрі (очолює М. В. Даниленко), який створено на базі *Львівського медичного інституту*, на основі оригінальних хірургіч. методів успішно лікують природжені й набуті пороки серця у дітей, тяжкі судинні хвороби. Працює кардіологічний центр *Одеського медичного інституту* і Респ. кардіологічні центр (очолює О. Й. Грицюк) на базі *Київського медичного інституту*. В Київ. н.-д. ін-ті туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії була розроблена методика анулоплікації тристулкового клапана, яка використовується в клініках країни, а також у ФРН і США.

Велику наукову роботу проводить *Гігієни праці і профзахворювань київський науково-дослідний інститут*, на базі якого працює Міжнародний центр з гігієни праці у с. г. За угодою з ВООЗ спеціалісти ін-ту розробили єдині санітарні вимоги до с.-г. техніки, а також методи оцінки здоров'я працівників с. г., що зазнають дії шуму та вібрації. Співробітники ін-ту беруть активну участь як експерти у роботі Міжнародної організації праці, Міжнародної асоціації з професійної гігієни, ведуть широкі дослідження спільно з профілактичними закладами УНР, НДР, ПНР. Директор ін-ту Ю. І. Кундієв є віце-президентом Всесвітньої асоціації медицини і гігієни села. Широке коло питань охоплюють розробки Київ., Харків., Донецького і Криворізьк. н.-д. ін-тів гігієни праці і професзахворювань, а також Донецького, Ворошиловгр., Дніпроп. і Київ. мед. ін-тів. Вчені республіки розробляють фізіологічні критерії оцінки тяжкої й напруженої праці, рекомендації щодо зниження професзахворюваності робітників промислових підприємств і с. г. Важливе народногосп. значення мають дослідження, що стосуються оздоровлення умов праці у вугільній, гірничорудній, металургійній, анілінофарбовій, машинобудівній пром-сті, в електрозварювальному виробництві тощо. Розвиваються в республіці наукові дослідження в галузі нейрохірургії, зокрема з проблем нейроонкології (*Нейрохірургії київський науково-дослідний інститут*; очолює А. П. Ромоданов). Розробка й застосування київ. вченими нових кріохірургіч. методів лікування пухлин голови і шиї значною мірою підвищили ефективність лікування. Значних успіхів досягнуто в лікуванні черепно-мозкових травм, травм хребта і спинного мозку. Більшість складних операцій на мозку проводиться із застосуванням приладів та інструментів, розроблених в ін-ті. Питання профілактики та лікування злоякісних пухлин вивчають у *Рентгено-радіологічному і онкологічному київському науково-дослідному інституті* (очолює А. І. Позмогов). Гамма-камери з комп'ютерними пристроями і радіологічні гармати з дистанційним керуванням, кріогенна апаратура і рентгенівські апарати з електронно-оптичними перетворювачами, лазерна техніка і світловідна оптика та ін. найсучасніше обладнання поставлено на службу ранньої діагностики пухлин і ефективного лікування їх. Ін-т координує клінічну частину комплексної наук. онкологічної програми МОЗ УРСР і АН УРСР. На Україні чималих успіхів досягнуто у вивченні *патогенезу*, клініки й лікування захворювань нирок і сечовивідних шляхів (*Урології та нефрології київський науково-дослідний інститут;* очолює В. С. Карпенко).

Проблема охорони здоров'я матері й дитини розробляється гол. чином у *Педіатрії, акушерства і гінекології київському науково-дослідному інституті* ім. П. М. Буйка (очолює О. М. Лук'янова), на базі якого створено Респ. центр охорони здоров'я матері і дитини, і в *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківському науково-дослідному інституті* (очолює О. І. Корнілова). Осн. метою досліджень цих ін-тів є дальше вдосконалення системи охорони здоров'я матері й дитини, забезпечення умов гармонійного розвитку дітей, зниження материнської й дитячої захворюваності й смертності. Провідними напрямами в цій галузі є фізіологія і патологія репродуктивної функції жінок, мед. проблеми росту й розвитку здорових дітей. Важливі дослідження з актуальних питань профілактики і лікування пневмонії, бронхіту, вірусного гепатиту та ін. проводять кафедри педіатрії Одес., Крим., Дніпроп. і Львів. мед. ін-тів. Наукові дослідження з названих проблем в республіці координують і об'єднують дві проблемні комісії: «Вікові особливості дитячого організму в нормі й патології» та «Акушерство і гінекологія». На замовлення наук ради «Акушерство і гінекологія» АМН СРСР у Київ. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології розроблено рекомендації щодо ведення вагітності й родів при захворюваннях серцево-судинної системи у жінок. Проблема *травматизму* розв'язується спільними зусиллями н.-д. ін-тів травматології й ортопедії, а також гігієни праці. У розробці проблеми травматизму беруть активну участь поряд з колективами н.-д. ін-тів заклади практичної охорони здоров'я, а також ін. міністерства й відомства. Роботу координує *Ортопедії і травматології харківський науково-дослідний інститут* ім. проф. М. І. Ситенка (очолює О. О. Корж). Фахівцями цього ін-ту розроблено ряд наук. рекомендацій в галузі профілактики невиробничого й виробничого травматизму в с. г., машинобудівній, металообробній, гірничорудній і металург. пром-сті. В ін-ті створено принципово нове обладнання для корекції порушень опорно-рухового апарату при захворюваннях ортопедичного профілю, розроблено метод протезування безпосередньо на операційному столі після ампутації нижніх кінцівок. Ці роботи проведені спільно з учеными ПНР. В *Ортопедії київському науково-дослідному інституті* (очолює І. В. Шумада) розв'язуються питання пересадки суглобів, трубчастих кісток, видалення пухлин, лікування хворих на інфекційний неспецифічний поліартрит. Значне місце в роботі названих ін-тів посідають проблеми трансплантації, консервування й регенерації. Уперше на Україні застосовано і впроваджено у практику за кордоном (в НДР) метод консервування кісткової й хрящової тканин ультранизькими температурами, що підвищило біологічну цінність трансплантатів. В *Ендокринології та обміну речовин київському науково-дослідному інституті* (очолює В. П. Комісаренко) досягнуто значних успіхів у розробці методів лікування й профілактики цукрового діабету. В ін-ті успішно розв'язується проблема створення штучної підшлункової залози, нових методів лікування діабетичної ангіопатії. Укр. ендокринологи мають значні досягнення у лікуванні захворювань надниркових, щитовидної і статевої залоз. Учені Києва разом з вченими *Ендокринології та хімії гормонів харківського науково-дослідного інституту* успішно працюють над створенням біологічно активних препаратів (протипухлинних, протисклеротичних, імуностимулюючих). Київ. ендокринологи здійснюють широке комплексування з наук. закладами АН УРСР, а також беруть участь у виконанні наукових програм Всесвітньої організації охорони здоров'я. Питання вірусології вивчаються в Київському науково-дослідному інституті епідеміології та інфекційних хвороб ім. Л. В. Громашевського МОЗ УРСР, *Мікробіології, вакцин і сироваток харківському науково-дослідному інституті* ім. І. І. Мечникова, *Вірусології і епідеміології одеському науково-дослідному інституті* ім. І. І. Мечникова, *Епідеміології та мікробіології львівському науково-дослідному інституті*, на кафедрах мед. ін-тів. Вчені цих закладів розв'язують питання заг. вірусології і кишкових інфекцій, етіології, діагностики, патогенезу, клініки і профілактики грипу, вірусного гепатиту. У співробітництві з науковими працівниками братніх союзних республік вірусологи України з'ясували деякі механізми специфічного й неспецифічного противірусного імунітету, одержали нові дані про онкогенні властивості інфекційних вірусів, розробили

патогенетичні методи лікування хворих на грип та його ускладнення. Розроблено метод вакцинопрофілактики кору. Вірусологи України проводять дослідження спільно з працівниками Всесоюзного науково-дослідного ін-ту грипу, Ін-ту вірусології ім. Д. Й. Івановського АМН СРСР, Центр. н.-д. ін-ту епідеміології, Білорус. н.-д. ін-ту захисту рослин та ін. Успішно розвивається в республіці н.-д. робота з актуальних проблем отоларингології (*Отоларингології київський науково-дослідний інститут* ім. проф. О. С. Коломійченка, очолює О. І. Циганов). Завдяки творчому співробітництву цього ін-ту з 2-м Моск. мед. ін-том і Ленінград. н.-д. рентгено-радіологіч. ін-том запропонована методика електрорентгенографії для діагностики захворювань вуха, горла й носа. Розроблені і запропоновані у практику методи лікування хронічного гнійного гайморииту, комплексної терапії ран і променевих ускладнень при злоякісних новоутвореннях. Розроблено і впроваджено в практику кріохірургічні методи лікування, засоби діагностики й реабілітації слуху. Київ. н.-д. ін-т отоларингології є базою респ. центру по відновленню слуху. Важливе значення має залучення до розробки мед. проблем наук. потенціалу АН УРСР. Результатом такого співробітництва стало створення нових ефективних лікарських препаратів, апаратури, методів лікування.

Координацію наук. досліджень в галузі медицини в республіці здійснюють Вчена медична рада МОЗ УРСР, Головне управління н.-д. праць, головні установи з різних наукових проблем і респ. проблемні комісії.

Звання Героя Соціалістичної Праці удостоєні М. М. Амосов, О. О. Богомолець, Л. В. Громашевський, М. В. Даниленко, Л. Т. Мала, О. В. Палладін, Н. О. Пучківська, А. П. Ромоданов, М. Д. Стражеско, В. П. Філатов, О. О. Шалімов. Премії ім. Леніна у 1927 був удостоєний В. П. Воробйов. Ленінськими преміями відзначено праці М. М. Амосова, О. С. Коломійченка, О. В. Палладіна, В. М. Шамова. За період з 1976 по 1982 наукові досягнення медиків УРСР відзначено двома Держ. преміями СРСР і 17 Держ. преміями УРСР. В інститутах медичного профілю (1983) працює близько 80 заслужених діячів науки УРСР. (Див. також в цьому томі розділ Охорона здоров'я).

В УРСР видається 6 журналів і 30 міжвідомчих збірників мед. профілю (див. *Медичні журнали* на Україні). В республіці функціонує 38 наук. медичних товариств (див. в цьому томі підрозділ Медичні товариства).

Літ.: Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. 1917—1947. К., 1948; Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР. К., 1958; Материалы к истории гигиены и санитарного дела в УССР. К., 1959; Нариси з історії терапії в УРСР. К., 1960; Вітте М. К. Розвиток медичної науки на Україні. К., 1965; Из истории здравоохранения Украинской ССР. К., 1970; Итоги и перспективы исследований по истории медицины. Кишинёв, 1973; Петровский Б. В. Успехи советского здравоохранения за годы девятой пятилетки. М., 1976; П'ятирічка здоров'я. К., 1976.

О. А. П'ятак.

Сільськогосподарські науки

Найстарішими науково-практичними установами на Україні, що мали певне відношення до с. г., можна вважати аптекарські городи, які почали виникати в 17 ст., після видання рос. урядом «Аптекарського наказу». В аптекарських городах вирощували, як правило, лікарські трави, а також різні с.-г. культури. На Україні перший аптекарський город відкрито 1721 в Лубнах одночасно із заснуванням там «Першої аптеки для Малоросії». Своєрідним наук. закладом був акліматизаційний сад В. Н. Каразіна, закладений 1809 на хуторі Основ'янка Богодухівського пов. Харківської губ. У 1812 в Криму закладено *Нікітський ботанічний сад*. Його засновник — відомий російський ботанік, почесний член Петербурзької АН Х. Х. Стевен. Нікітський ботанічний сад відіграв велику роль у наук. розвитку вітчизняного садівництва і впровадженні в практику багатьох сортів с.-г. культур. Велику роль у розвитку с.-г. науки й дослідної справи на Україні в останній чверті 19 ст. відіграло Харківське товариство сільського господарства і його активний член проф. Харків. університету А. Є. Зайкевич. За період з 1881 до 1902 А. Є. Зайкевич організував 37 дослідних полів, значна частина яких діяла порівняно тривалий час (Морочанське дослідне поле діяло 12 років, Новотаволжанське — 10, Тростянецьке і Білоколодязьке — по 60 років). На цих полях вивчались важливі питання с.-г. виробн. Керовані А. Є. Зайкевичем дослідні установи сприяли розвитку с.-г. науки не тільки на Україні, а й за її межами, вони зробили вагомий внесок у теорію й практику с. г.

Важливою подією в розвитку с.-г. науки на Україні було відкриття 10 листопада 1884 дослідного поля на околиці м. Полтави. Результати його наук. роботи з багатьох питань землеробства лягли в основу дальших теоретичних пошуків і прислужилися практиці. Активну участь в організації Полтавського дослідного поля брали А. Є. Зайкевич, О. О. Ізмаїльський і віце-президент Полтав. товариства сільського господарства Д. К. Квітка. На Полтавському дослідному полі вперше випробовували різні способи обробітку грунту, що сприяють нагромадженню й збереженню вологи, провадили важливі дослідження з різних питань рільництва, спрямовані на одержання високих і сталих урожаїв с.-г. культур. З 1898 тут закладено єдині в своєму роді дослідження по беззмінних посівах озимого жита, які тривають і тепер. Із всіх відомих на той час дослідних установ тільки на Полтав. дослідному полі вивчались відгодівельні якості худоби, овець і свиней, а також використання кормових засобів, хім. склад і якість кормів. У 1910 Полтав. дослідне поле було перетворено на н.-д. станцію, яка виконувала роль центральної методичної установи цілої мережі н.-д. закладів. Керівниками цієї н.-д. установи довгі роки працювали такі видатні діячі с.-г. науки, як Б. П. Черепахін, В. М. Дьяков, Ю. Ю. Соколовський, С. Ф. Третьяков, В. І. Сазонов. Значну роботу по вивченню стану тваринництва в Харків. губ. провів в 1910—13 проф. Харків. ветеринарного ін-ту М. Ф. Іванов.

У 1886 було засновано Немерчанську с.-г. дослідну станцію в Подільській губернії (з 1956 — Вінницька державна с.-г. дослідна станція). У 1888 за ініціативою відомого укр. вченого, проф. Київ. університету С. М. Богданова в Подільській губернії було організовано Дерев'янське дослідне поле. Першим керівником цієї установи був відомий укр. вчений-агроном, один із засновників дослідної справи в Росії й на Україні В. Г. Ротмістров. 22 жовтня 1889 при Херсонському землеробському училищі було організовано Херсонське дослідне поле (тепер Укр. н.-д. ін-т зрошуваного землеробства).

У 90-х рр. 19 ст. покладено початок лісовій дослідній справі. Експедицією на чолі з видатним рос. вченим-природознавцем В. В. Докучаєвим було організовано три лісові н.-д. ділянки, з них одна в Росії, а дві — на Україні: Старобільська — на вододілі між Доном і Сіверським Дінцем у Старобільському пов. Харківської губ.; Великоанадольська — між Доном і Дніпром у Маріупольському пов. Катеринославської губ. Програму науково-практичної діяльності на цих ділянках склав дослідник П. Ф. Бараков. На ділянках провадили дослідження видатні вітчизн. лісівники Г. М. Висоцький, Г. Ф. Морозов та ін. вчені.

На початку 20 ст. на Україні було організовано три мережі с.-г. дослідних установ — Подільську, Київську і Катеринославську. До Подільської мережі належала відкрита в 1904 контрольно-насінна, а також заснована трохи згодом хім. лабораторія. У 1901 створено Київ. мережу дослідних установ на чолі з Київ. лабораторією під загальним керівництвом О. І. Душечкіна. Дослідні установи Київ. мережі було засновано в 5 губерніях бурякосіючих районів. У 1912 для погодження наук. діяльності установ усієї мережі та для налагодження методичного керівництва дослідною роботою полів було відкрито Миронівську дослідну станцію (тепер Миронівський науково-дослідний інститут селекції і насінництва пшениці). На ці роки припадає також організація мережі дослідних установ у Катеринославській губернії. Завідував мережею Б. М. Рожественський. Програма цієї мережі передбачала вивчення впливу на урожай і якість буряків таких мінеральних добрив, як суперфосфат, селітра тощо. У програмах значне місце відводилося вивченню сортів с.-г. культур, різних видів обробітку грунту й розв'язанню проблем тваринництва відповідно до вимог с. г.

У 1904—05 на Україні створено Верхньодніпровське дослідне поле (Катеринославська губ.), Сумську дослідну станцію (Харківська губ.), Роменське дослідне поле (Полтавська губ.), Одеську винобродну (Херсонська губ.) і Харківську контрольно-насінну станції. Першим директором Сумської дослідної станції був проф. М. А. Єгоров (1879—1942). У наступні роки до числа діючих дослідних установ увійшли Прилуцьке дослідне поле (1907) в Полтав. губ., Харків. селекційно-дослідна станція (1908), Катеринославська контрольно-насінна дослідна станція (1908), Слов'яносербське дослідне поле (1908) в Катеринослав. губ., Уманська селекційно-дослідна станція (1914) в Київ. губ., Сарненська дослідна станція по освоєнню боліт (1914) в Волин. губ. В цілому на Україні протягом 1910—14 організовано понад 25 с.-г. наукових установ. У 1908—14 на Україні, як і в більшості губерній Європ. Росії, впроваджено колективні досліди, в яких брали участь с.-г. навчальні заклади, с.-г. товариства, повітові земства, дослідні поля. Колективні досліди найбільшого поширення набули в Катеринославській, Київській, Чернігівській губерніях. До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні діяло всього 63 с.-г. н.-д. установи, у т. ч. 18 дослідних станцій і 33 дослідні поля; не було жодного с.-г. науково-дослідного ін-ту.

Умови для швидкого і всебічного розвитку с.-г. науки створились лише після Великого Жовтня. За порівняно

короткий час (з 1920 до 1928) на Україні організовано понад 20 нових сільськогосподарських н.-д. установ з різних галузей науки — садівництва, землеробства й рослинництва, луківництва, тютюнництва, селекції цукр. буряків, тваринництва. У перше десятиріччя після Великої Жовтневої соціалістичної революції почали діяти: Миколаївська дослідна станція садівництва (1920), Харків. обласна дослідна станція бджільництва (1920), Білоцерківська селекційно-дослідна станція цукрових буряків (1922), Науковий ін-т селекції в Києві (1922), на базі якого створено Всесоюзний н.-д. ін-т цукрових буряків, Харків. ін-т наукової і практичної ветеринарії (1922); 1923 почали працювати Устимівська дослідна станція на Полтавщині, Рудня-Радовельська болотна станція на Житомирщині, Красно-Тростянецька лісова дослідна станція на Чернігівщині. У січні того ж року відкрито Одеську обласну с.-г. дослідну станцію, на базі якої 1.X 1928 організовано Укр. ін-т селекції і генетики, перетворений (1935) на Всесоюзний селекційно-генетичний ін-т. В 1923 створено Укр. н.-д. ін-т експериментальної ветеринарії (Харків).

У 1924 відкриті Укр. дослідна станція хмелярства на Житомирщині та Кримська обласна с.-г. дослідна станція. На Полтавщині 1925 створено Веселоподолянську селекційну станцію. 11.III 1929 в УРСР відкрито перший на Україні Науково-дослідний інститут економіки і організації сільського господарства, 1930 — Полтав. н.-д. ін-т свинарства та Науково-дослідний інститут тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР. У 1921 в держ. заповіднику УРСР «Асканія-Нова» (на Херсонщині) створені науково-степова, фітотехнічна і зоотехнічна станції, на базі яких 1932 організовано Всесоюзний н.-д. ін-т акліматизації і гібридизації тварин «Асканія-Нова»; 1940 ін-ту присвоєно ім'я акад. М. Ф. Іванова. В 1956 ін-т реорганізовано в Укр. н.-д. ін-т тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова». В першій п'ятирічці (1928—32) на Україні організовано понад 30 с.-г. науково-дослідних установ, головним чином ін-тів. За роки перших п'ятирічок с.-г. наука подала велику допомогу колгоспам і радгоспам республіки, спрямовану на зростання виробництва продукції. Було виведено й передано в держ. випробування понад 400 сортів зернових, олійних культур і трав, з них 78 набули широкого впровадження в різних областях республіки. В довоєнний час селекціонери створили також 121 сорт різних плодових і ягідних рослин, які стали міцною основою розвитку садівництва.

С.-г. наука Української РСР зробила певний внесок і у справу піднесення тваринництва — збільшення виробництва молока, м'яса, яєць, вовни, створення нових і поліпшення існуючих порід. Згідно з ухвалою Пленуму ЦК ВКП(б) (1934) на Україні організовано держ. племрозплідники великої рогатої худоби, свиней, овець, коней, які об'єднали тисячі колгоспних племінних ферм, що вирощують високоякісну племінну продукцію для масового поліпшення поголів'я с.-г. тварин. Однією з порід, що створено на Україні, є *лебединська порода* великої рогатої худоби. У дослідницькому г-ві інституту «Асканія-Нова» виведені високопродуктивні *українська степова біла порода свиней* та *асканійська порода овець*.

Робота наук. установ УРСР, як і всього Рад. Союзу, в роки індустріалізації країни була спрямована і на вивчення технологічних процесів, розробку тех. засобів механізації виробничих процесів у с. г. На базі великих колгоспів і радгоспів широкого розвитку на Україні набули агрономічна хімія і агрономічне *грунтознавство*. Так, розпочаті А. Є. Зайкевичем, О. І. Душечкіним досліди підсумовано у спеціальних збірниках Всесоюзного н.-д. ін-ту добрив і агрогрунтознавства, в наук. працях Центральної агрономічної лабораторії Наркомзему УРСР та Укр. н.-д. ін-ту агрогрунтознавства і хімізації с. г., а також у великій роботі Всесоюзного н.-д. ін-ту цукрової промисловості, опублікованій 1936 у вигляді грунтово-агрохім. карти. В 30-і рр. розгорнулися дослідження з питань регулювання хім. умов родючості грунту, поновлення його структури, фіз. і біологічних властивостей, вапнування і *гіпсування грунтів*, а також використання багаторічних трав відповідно до окремих типів грунту. В цій галузі працювали укр. вчені О. Н. Соколовський (Харківський с.-г. ін-т), К. К. Гедройц (Носівська с.-г. дослідна станція) та О. М. Грінченко (лабораторія грунтознавства АН УРСР). Для підвищення родючості грунтів і врожайності с.-г. культур протягом 1935—38 встановлені ефективні норми, форми і способи внесення добрив під зернові (Укр. н.-д. ін-т зернового г-ва у Дніпропетровську), під цукр. буряки фабричні, маточні і висадки (у Всесоюзному ін-ті цукрової промисловості), під інші культури. В післявоєнні роки вагомим внеском в теорію і практику з питань родючості грунту стали праці укр. вчених — М. К. Крупського, Г. С. Гриня (Укр. н.-д. ін-т грунтознавства і агрохімії), О. М. Можейка (Харківський с.-г. ін-т).

Великий вплив на розвиток с.-г. науки на Україні мала організація 1929 Всесоюзної сільськогосподарської академії (тепер ВАСГНІЛ).

Значних успіхів досягли вчені УРСР після Великої Вітчизн. війни. Їх робота була спрямована на визначення наук. основ і практич. заходів щодо підвищення культури землеробства і врожайності, відтворення поголів'я і зростання продуктивності всіх видів с.-г. тварин, а також подання допомоги с.-г. органам, колгоспам і радгоспам у справі впровадження у виробництво досягнень науки й передового досвіду. Зростала мережа с.-г. науково-дослідних установ.

Вчені с.-г. науково-дослідних установ України здійснили дослідження з багатьох важливих проблем. О. І. Душечкін розробив наукові основи використання фосфорних добрив, одним з перших дослідив роль мікроорганізмів у перетворенні поживних речовин грунту, обгрунтував їх вплив на якість врожаю. Широкі дослідження ролі мікроелементів у живленні рослин здійснив П. А. Власюк (Укр. сільськогосподарська академія). Збільшилася кількість теоретичних робіт з питань *генетики, цитології, селекції*, а також розпочато нові напрями в селекції, зокрема по створенню сортів пшениці з коротким стеблом, високолізинових гібридів кукурудзи, поліплоїдних сортів жита й цукр. буряків, гетерозисних гібридів пшениці, сорго й ін. культур.

Значний внесок у практичну селекцію по створенню високопродуктивних сортів і гібридів рослин зробили укр. рад. селекціонери В. Я. Юр'єв, Ф. Г. Кириченко, П. Х. Гаркавий, В. М. Ремесло, Б. П. Соколов, В. А. Мовчан, а також О. С. Мусійко, О. С. Алєксєєва, С. Й. Венгреновський, С. А. Гладков, А. А. Горлач, В. С. Губернатор, В. І. Дідусь, В. О. Козубенко, Я. Т. Корченюк, П. В. Кучумов, А. К. Лещенко, Л. П. Максимчук, Б. Ф. Овчинников, І. С. Паришкура, В. П. Похомова, Т. Є. Тарасенко, С. І. Чорнобривенко, М. С. Шульга, Ю. П. Мірюта та ін.

Становлення, розвиток тваринництва на Україні та зооветеринарної науки пов'язані з вченими М. Ф. Івановим, О. Б. Бондаренком, М. П. Чирвинським, О. С. Квасницьким, А. Є. Яценком, Ф. Ф. Ейснером, Ф. І. Осташком, М. А. Кравченком, І. М. Гладенком та ін. В 1981 на Україні дослідження по с. г. проводили 209 наукових установ та вузів, у т. ч. 49 н.-д. ін-тів, 28 держ. обласних і галузевих с.-г. станцій, 18 вищих с.-г. навч. закладів. В цих установах працює бл. 13 тис. наук. співробітників, з яких понад 6 тис. мають вчений ступінь доктора або кандидата наук. Н.-д. роботу ведуть зональні та галузеві н.-д. інститути. Зональні н.-д. інститути розміщені по окремих природно-екон. зонах. Вони розробляють наук. основи розвитку відповідних галузей с. г. своєї зони. Ці функції виконують Укр. н.-д. інститут землеробства (Київ), Н.-д. інститут землеробства і тваринництва західних районів УРСР (Львів), Всесоюзний н.-д. інститут цукр. буряків (Київ), Н.-д. інститут тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР (Харків), Укр. н.-д. інститут тваринництва степових районів ім. М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» (Херсонська обл.) та ін. Н.-д. інститути вивчають також окремі галузі с. г. в масштабах республіки або СРСР. На Україні працює ряд всесоюзних н.-д. ін-тів — цукрових буряків (Київ), кукурудзи (Дніпропетровськ), луб'яних культур (Глухів), ефіроолійних культур (Сімферополь), виноробства і виноградарства (Ялта) та республіканські н.-д. інститути — садівництва (Київ), овочівництва і баштанництва (Харків), свинарства (Полтава), кормів (Вінниця) та ін. До них належать також республіканські н.-д. інститути механізації та електрифікації с. г. (Київ), економіки і організації с. г. (Київ), захисту рослин (Київ), ветеринарний (Київ), захисту грунтів від ерозії (Ворошиловград), грунтознавства і агрохімії (Харків), експериментальної ветеринарії (Харків), птахівництва (Харківська область) та інші.

Питаннями наук.-тех. прогресу в с.-г. виробн. окремих областей займаються державні обласні с.-г. дослідні станції, які працюють в 19 областях. В 6 областях республіки (Київській, Львівській, Дніпропетровській, Херсонській, Харківській і Житомирській) функції обласних станцій виконують науково-дослідні ін-ти.

Значний внесок у с.-г. науку зробили вчені вузів республіки: С. С. Рубін, В. Ф. Пересипкін та ін.

Науково-методичне керівництво дослідженнями в галузі с. г. в республіці здійснює *Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* (створене 1969), яке підпорядковане Президії ВАСГНІЛ і Раді Міністрів УРСР. Для підвищення ефективності досліджень в галузі селекції с.-г. культур в дев'ятій п'ятирічці (1971—75) в республіці створено 7 селекційних центрів: Харківський на базі Укр. н.-д. інституту рослинництва, селекції і генетики (по зернових культурах). Київський на базі Укр. н.-д. інституту землеробства (по зернових і кормових культурах), Миронівський на базі Миронівського н.-д. інституту селекції і насінництва пшениці (по зернових культурах), Південно-Західний (Одеський) на базі Всесоюзного н.-д. селекційно-генетичного ін-ту (по зернових і кормових культурах), Дніпропетровський на базі Всесоюзного н.-д. інституту кукурудзи (по кукурудзі і сорго), Херсонський на базі Укр. н.-д. інституту

зрошуваного землеробства (по зернових і кормових культурах в умовах зрошення) і селекційний центр по цукр. буряках на базі Всесоюзного н.-д. інституту цукрових буряків. Найбільших успіхів у створенні і впровадженні нових сортів і гібридів у виробництво досягли Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний ін-т (площа посіву в країні — 11 млн. га), Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці (8 млн. га), Укр. н.-д. інститут рослинництва, селекції і генетики (6 млн. га), 97 % загальної площі посіву цукр. буряків займають сорти і гібриди, виведені у Всесоюзному н.-д. ін-ті цукр. буряків. За створення сортів озимої твердої пшениці Ф. Г. Кириченко (Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний інститут) удостоєний Ленінської премії 1959. За створення і впровадження у виробн. на великих площах сортів і гібридів зернових культур Ленінської премії удостоєні 1963 В. М. Ремесло (Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці), П. Х. Гаркавий (Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний інститут), Б. П. Соколов (Всесоюзний н.-д. інститут кукурудзи). За створення нових форм однонасіннєвих цукр. буряків і впровадження нових сортів і гібридів колектив авторів на чолі з І. Ф. Бузановим відзначений Ленінською премією 1960. Вчені Укр. н.-д. інституту механізації і електрифікації с. г. розробили та запровадили у виробн. технологію *потокового збирання* зернових культур з одночасним подрібненням соломи, за що удостоєні Державної премії УРСР в галузі науки і техніки 1971. Цією ж премією 1977 відзначені роботи В. М. Ремесла і В. Ф. Сайка (Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці) по розробці і запровадженню в виробн. сортової агротехніки озимої пшениці. Розробка П. Х. Гаркавого, А. А. Мичевського (Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний ін-т) і А. Є. Тарасенко, І. Д. Прохожай (Донецька державна с.-г. станція) по створенню і запровадженню у виробн. високопродуктивних сортів ярого ячменю удостоєна Державної премії СРСР 1977. Державною премією СРСР 1952 і Державною премією УРСР 1982 відзначений С. С. Рубін (Уманський с.-г. ін-т) за підручники для середніх спеціальних сільськогосподарських навч. закладів і наукову монографію з агрохімії. Питаннями наук. досліджень в галузі тваринництва в республіці займається 12 науково-дослідних ін-тів і 9 дослідних станцій. Ця робота ведеться також на спеціалізованих станціях вузів і у відділах тваринництва на обласних дослідних станціях. В 1978 створено селекційні центри: Всесоюзний по червоних породах великої рогатої худоби на базі Укр. н.-д. інституту тваринництва степових районів «Асканія-Нова»; по породах свиней на базі Полтав. н.-д. інституту свинарства; по м'ясних породах великої рогатої худоби на базі Н.-д. інституту тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР; по птахівництву на базі Укр. н.-д. інституту птахівництва. За розробку фракційного методу *штучного осіменіння* свиней О. В. Квасницький (Полтав. н.-д. ін-т свинарства) удостоєний Держ. премії УРСР 1974. Ця ж премія за розробку вакцини проти вірусного гепатиту каченят в 1976 присуджена колективу науковців Укр. н.-д. інституту птахівництва. Премією Ради Міністрів СРСР 1980 відзначена робота Ф. І. Осташка по технології одержання та кріоконсервації сперми биків-плідників. Науково-дослідні ін-ти України активно співробітничають з науковцями АН ін. союзних республік, а також ін. соціалістич. країн. Зокрема, Миронівський н.-д. інститут селекції і насінництва пшениці проводить спільні роботи по селекції пшениці з вченими НДР та Чехословаччини, Всесоюзний н.-д. селекційно-генетичний інститут є координаційним центром РЕВ по проблемі «Розробка теоретичних основ селекції і насінництва та нових методів створення високоурожайних сортів і гібридів сільськогосподарських культур», Полтав. н.-д. ін-т свинарства веде спільні дослідження по підвищенню ефективності галузі свинарства з європ. країнами — членами РЕВ, Український н.-д. ветеринарний ін-т — з ін-тами цього профілю НДР.

Значного розвитку досягли за цей же час науки з лісівництва. Вже 1925 Рада Народних Комісарів УРСР ухвалила дві постанови про лісові дослідні станції та лісівництво з організацією Бюро лісової дослідної справи. Під керівництвом академіка АН УРСР Г. М. Висоцького Бюро організувало в дослідних лісництвах стаціонарні дослідження, насамперед по вивченню гідрологічної ролі лісу. Наслідки робіт дослідницьких лісництв, станцій та дослідної експедиційної партії (організована 1926), опубліковані у 17 випусках «Праць з лісової справи на Україні». Н.-д. установами та кафедрами лісівництва вузів було складено типологічну характеристику лісів України з вивченням природного насінного та паросткового лісонасадження. У 1930—41 дальшого розвитку набули наукові дослідження з *агролісомеліорації*. Інститут лісу АН УРСР (діяв 1946—56 в Києві) провів велику роботу по розробці теоретичних питань. Він розв'язував проблеми лісової типології, гідрології, грунтознавства й агрохімії, грунтової фауністики і мікробіології, взаємодії деревних порід у процесі сумісного росту, селекції тополь, агролісомеліорації, залісення арен нижнього Дніпра, гірських схилів Карпат. Значний внесок у розвиток лісівничої науки в УРСР зробили: Г. М. Висоцький, П. С. Погребняк, Д. В. Воробйов, Д. Д. Лавриненко, Б. Й. Логгінов, С. С. П'ятницький, П. С. Пастернак, С. А. Генсірук, П. І. Молотков, Ф. Л. Щепотьєв та ін. В 1960—85 лісівники республіки працюють над розв'язанням таких першочергових завдань, як підвищення продуктивності й біологічної стійкості лісів, поліпшення породного складу і посилення водоохоронно-захисних та ін. корисних функцій лісостанів, вивчення лісових ресурсів, розміщення їх і раціонального використання, підвищення лісистості степових і лісостепових районів, вивчення рекреаційного потенціалу лісів УРСР і розробка наукових основ використання їх.

На Україні питання розвитку і досягнень с.-г. науки висвітлюють журнали «*Вісник сільськогосподарської науки*», «*Хлібороб України*», «*Тваринництво України*», «*Механізація сільського господарства*» та ін.

Літ.: Компанеец М. К. Ученые-агрономы России, кн. 1—2. М., 1971—76; Сільськогосподарська наука до 40-річчя Великого Жовтня. К., 1957.

Г. О. Богданов.

ТЕХНІЧНІ НАУКИ

Матеріалознавство

Перші на Україні дослідження в галузі матеріалознавства були виконані у другій половині 19 ст. М. М. Бекетовим (Харків. ун-т). Вони стосувались методу одержання металів (алюмінотермії). Проте справжнього розвитку матеріалознавство набуло після Великої Жовтневої соціалістичної революції, з початком діяльності (1919) Української Академії наук. Матеріалознавчі проблеми вивчались також в ун-тах, вищих тех. навчальних закладах. У 20—30-х рр. укр. вчені провели рентгенографічні дослідження процесів гартування і відпуску сталей, мартенситних перетворень у кольорових сплавах (Г. В. Курдюмов, Л. І. Лисак, Л. Г. Хандрос, М. П. Арбузов), що стали основою сучас. теорії термічної обробки сталей і сплавів. Було встановлено закономірності формування структури твердого тіла при кристалізації з рідкого стану з урахуванням зовн. впливу (В. І. Данилов, Д. Ю. Овсієнко та ін.), вивчено смугасту структуру сталі (А. П. Виноградов). Одержано порошки різних металів — електролізом розплавів і неводних розчинів (В. О. Ізбеков, В. О. Плотников, Е. М. Натансон), залізний порошок — відновленням прокатної окалини природним газом (М. В. Луговцов, І. М. Францевич; див. у цьому томі підрозділ Порошкова металургія). Вивчено осн. механізми пластичного деформування кристалів, виявлено причини розбіжності між експериментально виміряною і теоретично обчисленою міцністю реальних кристалів (І. В. Обреїмов, Н. О. Брилліантов, Р. Й. Гарбер, В. І. Старцев, Й. А. Гіндін). Після Великої Вітчизн. війни розвиткові досліджень з матеріалознавства сприяло створення Ін-ту металокераміки та спец. сплавів (тепер *Матеріалознавства проблем інститут* АН УРСР), *Металофізики інституту* АН УРСР, Ін-ту ливарного виробництва (тепер *Лиття проблем інститут* АН УРСР), *Фізико-технічного інституту низьких температур* АН УРСР, Укр. науково-дослідного конструкторсько-технологіч. інституту синтетичних надтвердих матеріалів та інструменту (тепер *Надтвердих матеріалів інститут* АН УРСР), *Фізико-технічного інституту* АН УРСР у Донецьку та ін. Вчені України виконали теоретичні та експериментальні дослідження в галузі гетерогенних рівноваг і фіз.-хім. аналізу (В. Н. Єременко, А. С. Бережной, П. П. Будников, Л. М. Лопато), електронної теорії і електронної структури металів (І. М. Ліфшиць) та хім. сполук (Г. В. Самсонов та ін.), фіз. теорії пластичного деформування і руйнування твердих тіл (В. І. Трефілов), термодинаміки розплавів і хімії поверхневих явищ (В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич, Г. М. Лукашенко), теор. проблем жароміцності, жаро- і термостійкості (І. М. Францевич та ін.), теор. аспектів формування властивостей пористих і композиційних матеріалів та виробів (Д. М. Карпинос, В. В. Скороход, П. С. Кислий та ін.). Було розроблено спосіб термічної обробки вуглецевих сплавів, що не мав аналогів у світовій практиці,— швидкісний електровідпуск структур, загартованих на мартенсит (В. Н. Гріднєв, В. І. Трефілов, Ю. Я. Мєшков). Досліджено фіз. закономірності процесів дифузії і рекристалізації

(С. Д. Герцрікен, Я. О. Гегузін, І. Я. Дехтяр, Л. Н. Лариков). Створено фіз. теорію недосконалостей кристалічної будови і методи дослідження їх (М. О. Кривоглаз, А. А. Смирнов, Є. Г. Нестеренко, І. Я. Дехтяр), дифузійну теорію спікання порошків (Б. Я. Пінес, Я. О. Гегузін), а також теорію дифузійно-дислокаційної течії кристалів, дислокаційного механізму росту і заліковування пор і тріщин під навантаженням (І. М. Ліфшиць, А. М. Косевич, В. В. Сльозов). Науковцями республіки вивчено температурну залежність пластичного деформування і зміцнення урану, розроблено методи і умови термомех. обробки та легування його (В. Ф. Зеленський, А. І. Волощук, А. І. Стукалов), дислокаційну теорію холодноламкості тугоплавких матеріалів і сполук (В. І. Трефілов, Ю. В. Мільман, С. О. Фірстов та ін.). Уперше в світі на Україні почались дослідження пластичного деформування металів і шаруватих матеріалів, одержаних у процесі вакуумної прокатки (К. Д. Синельников, В. Є. Іванов, В. М. Амоненко та ін.). Великий практичний інтерес мало вивчення закономірностей виникнення вторинних границь у литих металах і сплавах, особливостей механізму міжкристалітного руйнування цих матеріалів (Б. О. Мовчан). Широкого розвитку на Україні набув фіз.-хім. напрям у матеріалознавстві: побудова діаграм стану металевих і неметалевих систем, термодинаміка металевих розплавів, міжфазна взаємодія і адгезія рідких розплавів, внутр. адсорбція у твердих тілах (В. М. Свєчников, В. І. Архаров, В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич, Ю. О. Краковецький-Кочержинський та ін.). В н.-д. установах виконано цикл робіт у галузі синтезу і кристалохімії тугоплавких сполук, досліджено їхні фіз.-хім. і мех. властивості, розроблено технологію виробн. цих матеріалів (Г. В. Самсонов, Т. Я. Косолапова, В. А. Оболончик, М. Д. Смолін, Є. І. Гладишевський). Удосконалено технологію і устаткування для одержання залізного порошку (І. М. Францевич, І. Д. Радомисельський), розроблено методи одержання надтонких волокон і технологію виготовлення пористих матеріалів на основі дискретних волокон, створено антифрикційні, фрикційні, фільтрові (І. М. Федорченко та ін.), резисторні (Г. Г. Гнесін, О. К. Теодорович), надтверді інструментальні (В. М. Бакуль, І. М. Францевич, Г. Г. Карюк, О. В. Курдюмов, О. М. Пилянкевич) матеріали та матеріали з особливими фіз. властивостями (О. Г. Гольдман, М. П. Лисиця, К. Д. Товстюк, Л. С. Палатник), надпровідні сплави (Б. Г. Лазарєв). Укр. вченими розвинуто теорію багатофазної кристалізації евтектичних сплавів (Ю. М. Таран-Жовнір), вивчено діаграми стану оксидів рідкісноземельних елементів з ін. тугоплавкими оксидами (С. Г. Тресвятський). Розроблено теор. основи, технологію і устаткування для зміцнюючої термічної обробки прокатних виробів (К. Ф. Стародубов), комплексний метод вивчення поверхнево-активних шарів металу (Б. Д. Грозін), технологічних процесів металізації (зокрема, детонаційно-газового способу) і паяння неметалевих матеріалів. Грунтовними є дослідження в галузі тертя і стійкості металів проти зношування (О. Ф. Аксьонов, В. С. Попов), фазових переходів у металах (К. П. Бунін), механіки корозійного руйнування металів (О. М. Романів), міцності матеріалів і конструкцій (В. І. Труфяков), хіміко-термічної обробки металів і сплавів (Г. В. Земсков), плазмової обробки матеріалів (Д. А. Дудко), розробки нових методів фрактографічного аналізу (М. П. Браун). Досягнення укр. вчених відзначено Ленінськими преміями (Ю. В. Латаш, Б. І. Максимович, Б. І. Медовар, Ю. А. Шульте, 1963; І. М. Ліфшиць, 1967), Держ. преміями СРСР (П. П. Будников, 1942, 1950, 1952; В. І. Данилов, 1950; Д. А. Дудко, 1950; І. М. Францевич, 1950; К. Д. Синельников, 1948; Б. Г. Лазарєв, 1951; С. Г. Тресвятський, 1951; В. Є. Іванов, 1972), Держ. преміями УРСР (Г. В. Самсонов, 1969; І. М. Францевич, 1969; Д. М. Карпинос, 1969; В. І. Труфяков, 1972; Д. А. Дудко, 1972; І. Д. Радомисельський, 1973; Ю. Я. Мєшков, 1974; В. Н. Гріднєв, 1974; В. І. Трефілов, 1974; В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич та ін., 1975; О. М. Романів, 1976; А. А. Смирнов, М. О. Кривоглаз та ін., 1978; А. М. Косевич, 1978; В. В. Сльозов, 1978; І. М. Федорченко, 1979; В. М. Свєчников, В. Т. Черепін та ін., 1980; Б. Г. Лазарєв, 1982). Вчені України зосереджують зусилля на розв'язанні найважливіших проблем в галузі матеріалознавства — насамперед на створенні хіміко-технологічних процесів одержання нових речовин і матеріалів з заданими властивостями. В республіці проблеми матеріалознавства досліджують, крім установ АН УРСР, у Київ. і Харків. політех. ін-тах, Київському ун-ті, Харків. авіаційному, Дніпроп. металург. та ін. ін-тах. Укр. вчені у співдружності з ученими ін. республік беруть участь у виконанні комплексних програм «Матеріаломісткість», «Метал» та ін. Разом з ученими АН СРСР і АН НДР науковці республіки працюють над проблемою «Дослідження реальної дислокаційної структури монокристалів тугоплавких металів». Вони підтримують творчі зв'язки з багатьма наук. колективами ін. республіканських академій і академій братніх країн соціалізму, беруть участь у міжнар. конференціях. Результати досліджень з матеріалознавства висвітлюються на Україні у журналах «*Порошковая металлургия*», «*Сверхтвёрдые материалы*», «*Металлофизика*», «*Физико-химическая механика материалов*», «*Проблемы прочности*», в зб. «Адгезия расплавов и пайка материалов», «Защитные покрытия на металлах», в ін. зб. праць н.-д. установ і вузів.

Літ.: Кривоглаз М. А., Смирнов А. А. Теория упорядочивающихся сплавов. М., 1958; Писаренко Г. С. [та ін.]. Прочность металлов при высоких температурах. К., 1966; Самсонов Г. В. Нитриды. К., 1969; Трощенко В. Т. Усталость и неупругость металлов. К., 1971; Трефилов В. И., Мильман Ю. В., Фирстов С. А. Физические основы прочности тугоплавких металлов. К., 1975; Энциклопедия неорганических материалов, т. 1—2. К., 1977; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

В. І. Трефілов.

Мас-спектрометрична установка для термодинамічних досліджень тугоплавких сполук. Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР. Київ.

Металургія

Доменне виробництво. Грунтовні дослідження в галузі доменного виробництва почали провадитися на Україні наприкінці 19 — на початку 20 ст.

Над розв'язанням складної проблеми — виплавкою чавуну з керченських руд — працював А. Ф. Мевіус. Він впровадив також систематичний хім. аналіз шихтових матеріалів, чавуну і шлаків. І. А. Тіме керував проектуванням металургійних цехів і агрегатів. М. К. Курако сконструював перший у Росії похилий підйомник і доменну піч з автом. розподілом завантажуваних шихтових матеріалів, удосконалив фурмений пристрій, розробив оригінальну конструкцію доменного горна. Удосконаленню доменного виробн. сприяла діяльність І. І. Зеленцова, В. П. Іжевського, братів Ю. М. і О. М. Горяїнових. В єдиному на той час вищому навчальному закладі гірничо-металург. профілю — Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (див. *Дніпропетровський металургійний інститут*) — почали наукову роботу М. О. Павлов, П. Г. Рубін, А. М. Похвиснєв.

Після Великої Жовтневої соціалістич. революції дослідження з доменного виробн. стали складовою частиною всебічного вивчення найважливіших проблем металургії, дальшого розвитку її. Було створено Укр. н.-д. ін-т металів (Харків), Ін-т чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР) у Дніпропетровську, ін. науково-дослідні і проектні інститути. Укр. вчені досліджували процес доменної плавки на стійких шлаках (В. Ю. Васильєв), розробили метод виплавки в доменних печах низькофосфористого переробного чавуну (М. В. Луговцов), вивчали властивості агломератів (П. Г. Рубін, С. Т. Ростовцев та ін.). Розгорнулись дослідження на кафедрах Київського політех. і Дніпропетровського металург. ін-тів, вечірнього металург. ін-ту в Маріуполі (тепер Ждановський металург. ін-т), Кам'янського (тепер Дніпродзержинський) вечірнього металург. (тепер індустріальний) ін-ту. В роки Великої Вітчизн. війни зусилля вчених України були спрямовані насамперед на задоволення потреб фронту, зокрема на забезпечення залізорудною сировиною металург. з-дів східних районів СРСР (М. В. Луговцов, І. М. Францевич). З середини 40-х рр. проблеми доменного виробництва на Україні вивчаються головним чином у *Чорної металургії інституті* і *Чорної металургії науково-дослідному інституті*. За участю вчених створено доменні печі нових типів (об'ємом до 5000 м³), з доменної шихти повністю виведено сировий вапняк, освоєно плавку на офлюсованому агломераті. Розроблено і впроваджено у виробництво технологію виплавки чавуну з підвищеним тиском газів у робочому просторі доменної печі. Уперше в світовій практиці на Україні запроваджено метод використання природного газу в доменних печах (З. І. Некрасов, І. І. Коробов, М. І. Красавцев, В. І. Суровов, Г. Г. Орєшкін, І. Б. Страшников та ін., Ленінська премія, 1960). Цей метод було застосовано на Дніпровському і Дніпроп. металург. з-дах. Важливими є дослідження з проблем технології і форсування доменної плавки, підготовки до плавки і поліпшення властивостей металург. сировини (Г. Г. Єфименко та ін.). Вивчено вплив сірки на якість чавуну (Г. А. Воловик), досліджено властивості первинних залізистих шлаків і вплив їх на відновлювальні процеси (А. А. Гіммельфарб), визначено раціональні режими доменної плавки з засто-

суванням шлаків, що відзначаються оптимальними металург. властивостями (В. І. Логинов). Значний обсяг наукових робіт виконано в галузі інтенсифікації доменної плавки (Ю. М. Потебня). Вченими республіки і колективами Західно-Сибірського, Новолипецького і Череповецького металургійних заводів освоєно і виведено на проектну потужність великі доменні печі. Укр. вченими разом з інженерно-тех. працівниками Новолипецького металург. з-ду досліджено і впроваджено у виробн. технологію доменної плавки на комбінованому дутті, що містить кисень (до 30—40 %) у поєднанні з природним газом. На Україні проблеми доменного виробн. досліджують, крім ін-тів чорної металургії, на кафедрах Дніпроп. і Ждановського металург. ін-тів, Запорізького і Дніпродзержинського індустріальних ін-тів, Донецького політех. ін-ту, в лабораторіях металург. з-дів. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова, Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна (обидва — у Москві), Ін-ту металургії АН Груз. РСР, з ученими ін. братніх республік, науковцями країн — членів РЕВ та ін. країн. Вчені України беруть участь у роботі комісій з металургії при ООН і ЮНЕСКО, у всесоюзних і міжнар. конференціях. Питання доменного виробн. на Україні висвітлюються у наук.-тех. і виробничому зб. «Металлургическая и горнорудная промышленность», республ. міжвідомчому наук.-тех. зб. «Металлургия и коксохимия», у зб. праць різних н.-д. установ і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Чорна металургія.

Літ.: Некрасов З. И., Красавцев Н. И. Развитие на Украине доменного производства за 40 лет Советской власти. В кн.: Научные труды Института черной металлургии СССР [выпуск 1957 года]. Днепропетровск, 1958; Кнышев И. Н., Проць В. М., Шак М. Л. Зарево над Брянкой. Днепропетровск, 1970; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Ефименко Г. Г., Гиммельфарб А. А., Левченко В. Е. Металлургия чугуна. К., 1981; Гиммельфарб А. А., Котов К. И. Процессы восстановления и шлакообразования в доменных печах. М., 1982; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

З. І. Некрасов.

Сталеплавильне виробництво. Дослідження, пов'язані з сталеплавильним виробництвом, почались на Україні напр. 19 — на поч. 20 ст. Вони проводились гол. чин. у Харків. технологічному (тепер політехнічний) і Київ. політехнічному ін-тах, Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (див. *Дніпропетровський металургійний інститут*). Наук. проблеми виробн. сталі досліджували А. Ф. Мевіус (автор першого на Україні підручника з металургії), брати Ю. М. і О. М. Горяїнови (основоположники рудного мартенівського процесу виробництва сталі у спец. печах), Л. М. Фортунато (він розробив оригінальний спосіб *томасівського процесу*) та деякі інші вчені. Широкого розвитку ці дослідження набули в пожовтневий час. В республіці, зважаючи на необхідність швидкого розвитку сталеплавильного виробн., було створено н.-д. установи, лабораторії, вузи металургійного профілю, значно зріс обсяг наукових робіт. Українські вчені удосконалювали конструкції мартенівських печей і конверторів, проводили дослідження з теплотехніки мартенівських печей, виплавки і розливання сталі (М. М. Доброхотов), фазових перетворень у сталі (В. М. Свєчников, Г. В. Курдюмов, М. П. Арбузов). Під час Великої Вітчизн. війни вони працювали над виявленням і раціональним використанням сировинних ресурсів східних районів СРСР, підвищенням продуктивності сталеплавильних агрегатів, виплавкою броньової та ін. сталей, поліпшенням їхньої якості (М. М. Доброхотов, В. Й. Лапицький, С. Л. Левін, І. Г. Казанцев, Й. Д. Семикін та ін.). У повоєнні роки вчені України приділяли особливу увагу відбудові і дальшому розвиткові сталеплавильного виробництва. Було досліджено теплові і температурні режими мартенівської плавки, фізико-хімічні процеси, що відбуваються в мартенівських печах (В. Й. Лапицький, С. Л. Левін та ін.), розроблено і застосовано у цих печах хромо-магнезитові склепіння особливої конструкції. Значні наук. праці було присвячено вдуванню кисню в мартенівські печі (Я. А. Шнеєров та ін.), використанню в них природного газу, інтенсифікації сталеплавильних процесів у великих агрегатах (М. Я. Меджибожський). Освоєно двовані сталеплавильні агрегати і великі мартенівські печі. Грунтовні дослідження укр. вчених пов'язані з впровадженням у виробн. *киснево-конверторного процесу* (вперше в СРСР — на Дніпроп. і Криворізькому металургійних заводах) і вдосконаленням його, підвищенням стійкості футеровки (викладки) сталеплавильних агрегатів і виходу придатної сталі. Вченими республіки створено нові киснево-сталеплавильні, зокрема безперервні, процеси (В. І. Баптизманський). Ними проведено дослідження з мікролегування і модифікування сталі, розроблено ефективні хім. склади модифікаторів і раціональні способи введення їх у сталь, а також теоретичні і технологічні основи глибокої десульфурації сталі (І. І. Борнацький). Впроваджено у виробн. технологію розливання сталі під шлакоутворюючими і теплоізоляційними матеріалами та в атмосфері нейтрального газу, технологію швидкісного розливання киплячої сталі (В. О. Єфімов та ін.). Важливими є наук. роботи з поліпшення структури сталі (Є. О. Казачков), *безперервного розливання сталі* (В. Т. Сладкоштеєв). Розвинуто теорію відпуску загартованої сталі, розроблено теор. основи зміцнюючої термічної обробки прокатних виробів (К. Ф. Стародубов), швидкісної електротермічної обробки сталі і сплавів (В. Н. Гріднєв та ін.). Створено сталі нових марок (І. Г. Узлов), зокрема напівспокійні і спеціальні (С. Й. Хитрик, М. І. Гасик). Вивчено тепло- і масообмінні процеси в сталеплавильних агрегатах (Є. О. Капустін). Створено і впроваджено у виробн. високоефективний спосіб підвищення якості сталей — *електрошлаковий переплав* (Ю. В. Латаш, Б. І. Медовар, Ю. А. Шульте та ін., Ленінська премія, 1963), *плазмоводуговий переплав* (В. Й. Лакомський та ін.). На Україні проблеми сталеплавильного виробн. досліджують в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР, *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Чорної металургії інституті, Металів українському науково-дослідному інституті, Чорної металургії науково-дослідному інституті,* Дніпропетровському металург., Ждановському металург., Донецькому політех., Дніпродзержинському індустріальному та ін. ін-тах, н.-д. установах. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Уральського н.-д. ін-ту чорних металів, Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР, Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна, Центр. н.-д. ін-ту будівельних конструкцій, Всесоюзного н.-д. ін-ту с.-г. машинобудування, н.-д. інституту важкого машинобудування (всі — в Москві), з ученими НДР, Японії, Франції та ін. країн. Питання сталеплавильного виробн. висвітлюються на Україні у зб. праць н.-д. установ і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Чорна металургія.

Літ.: Данілевський В. В. Російська техніка. К.— Львів, 1948; Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Струмилин С. Г. Избранные произведения. История чёрной металлургии в СССР. М., 1967; Баптизманский В. И. Теория кислородно-конверторного процесса. М., 1975; Меджибожский М. Я. Основы термодинамики и кинетики сталеплавильных процессов. К.—Донецк, 1979; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

В. І. Баптизманський.

Прокатне виробництво. Дослідження в галузі прокатного виробництва почались на Україні наприкінці 19 ст.

Вони були зосереджені тоді переважно в лабораторіях Харківського технологічного (тепер політехнічний) і Київського політехнічного інститутів, Катеринославського Вищого гірничого училища (див. *Дніпропетровський металургійний інститут*) і стосувались переважно узагальнення досвіду виробничників з калібрування прокатних валків.

Основу дальшого розвитку теорії калібрування заклали праці А. П. Виноградова. З встановленням Радянської влади дослідження стали значно глибшими, різноманітнішими, щільно пов'язаними з практикою. Було створено Укр. н.-д. ін-т металів у Харкові, Ін-т чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР) у Дніпропетровську. Спеціалістів з прокатного виробн. готував Дніпропетровський металург. ін-т. Укр. вчені досліджували теор. питання прокатки, зокрема вивчали умови деформування металу при поздовжній прокатці (А. П. Виноградов), визначали тиск металу на прокатні валки, зусилля прокатки, розробляли методи точної прокатки і пристрої для неї (О. П. Чекмарьов, Держ. премія СРСР, 1941). Під час Великої Вітчизн. війни зусилля науковців республіки, що працювали у наук. центрах і на металург. з-дах Уралу і Сибіру, були спрямовані на підвищення продуктивності прокатних станів, освоєння прокату нових видів для потреб фронту. Важливе практичне значення мала розроблена в стислий строк теорія розрахунку оптимальних розмірів труб для арт. систем (П. Т. Ємельяненко, Держ. премія СРСР,

В лабораторії прокатки Інституту чорної металургії. Дніпропетровськ.

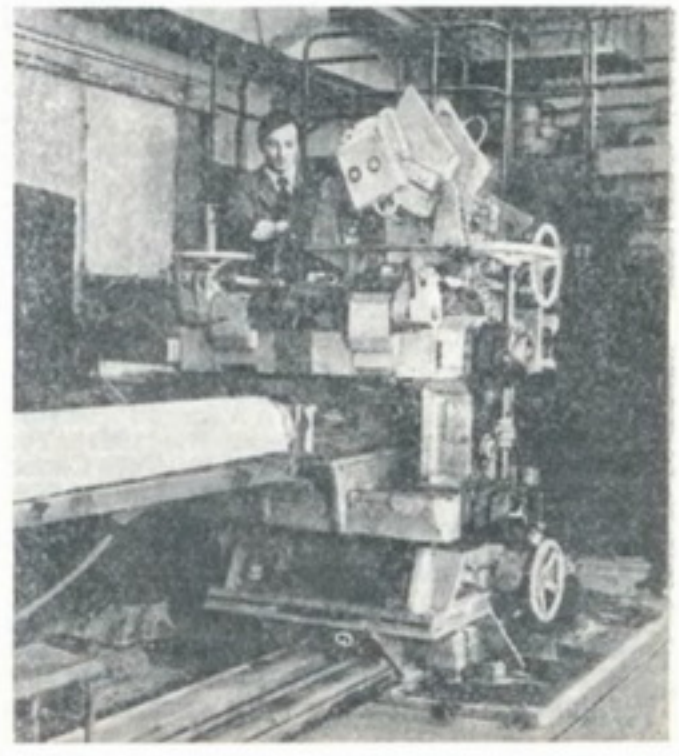

1943). В повоєнні роки, зважаючи на потреби нар. г-ва, вченими України було створено теорію прокатки економічних і періодичних профілів (О. П. Чекмарьов, С. М. Філіппов, В. С. Лиханський, О. Ф. Смолянинов), теорію і технологію безперервної прокатки (М. М. Саф'ян, О. А. Шевченко). Досліджено механізм зовн. тертя при прокатці і вплив тертя на зусилля прокатки та якість продукції, розроблено ефективні технологічні мастила для гарячої і холодної прокатки (О. П. Грудєв). Створено теорію калібрування валків для прокатки сортових профілів (Д. І. Старченко, П. О. Александров, М. С. Мутьєв). Укр. вченими розвинуто теорію деформування металу при прокатці зливків на блюмінгах і слябінгах, теорію точної прокатки товстих листів (В. М. Клименко, Ф. Є. Долженков, Ю. В. Коновалов, В. С. Горелик). Важливі дослідження стосувались освоєння технології виробн. гнутих профілів з листового прокату (І. С. Тришевський), прокатки порошкових матеріалів (Г. А. Виноградов), прокатки стрічки безпосередньо з рідкого металу (Є. Г. Ніколаєнко та ін.), формування мікрогеометрії поверхні холоднокатаного листа (В. Л. Мазур). Розроблено теорію прокатки великих зливків і технологію одночасної прокатки двох зливків на обтискних станах (О. П. Чекмарьов, В. Д. Чехранов, В. Л. Павлов, В. І. Мелешко, Держ. премія УРСР, 1970). Цю технологію впроваджено на Криворізькому, Макіївському та інших металург. заводах, на підприємствах ПНР і НРБ. Численні дослідження виконано з трубопрокатного виробн. (С. І. Борисов, В. Я. Остренко, Я. Ю. Осада, О. О. Пляцковський, Б. Д. Жуковський, Г. І. Гуляєв, М. В. Попов), в галузі зміцнюючої термічної обробки прокату (К. Ф. Старолубов, К. П. Бунін, І. Г. Узлов та ін.). Вчені республіки разом с науковцями Москви і колективом Карагандинського металург. комбінату створили технологію виробн. листового металу для виготовлення деталей автомобіля КамАЗ (Г. В. Левченко та ін., Держ. премія Каз. РСР, 1980). Технологія прокатки металевих порошків розроблялась разом з ученими РРФСР. На Україні проблеми прокатного виробн. досліджують в *Чорної металургії науково-дослідному інституті, Трубної промисловості всесоюзному науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституті, Металів українському науково-дослідному інституті,* Дніпропетровському металургійному ін-ті, Донецькому політех. інституті, Комунарському гірничометалург. інституті, ін. науково-дослідних установах і навч. закладах. Вчені України беруть участь у багатьох всесоюзних і міжнар. конференціях. Питання прокатного виробн. на Україні висвітлювались у журналах «ДОМЕЗ» (1925—35), «Теория и практика металлургии» (1936—40), «Сталь» (1931—40), тепер статті з різних проблем прокатного виробн. публікуються у наук.-тех. і виробничому зб. «Металлургическая и горнорудная промышленность», респ. міжвідомчому наук.-тех. зб. «Металлургия и коксохимия», у зб. праць різних н.-д. установ і вузів.

Літ.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Нариси з історії інститутів відділу технічних наук. К., 1961; Тришевский И. С., Клепанда В. В., Скоков Ф. И. Гнутые профили проката. К., 1962; Чекмарев А. П. [та ін.]. Теория прокатки крупных слитков. М., 1968; Мелешко В. И. [та ін.]. Отделка поверхности листа. М., 1975; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. *В. І. Мелешко.*

Порошкова металургія. Систематичні дослідження в цій галузі почались на Україні з середини 20-х рр. 20 ст. В 30—40-х рр. вони були зосереджені в Києві — в Ін-ті хімії (тепер Ін-т заг. і неорганіч. хімії) АН УРСР та Ін-ті чорної металургії АН УРСР (тепер М-ва чорної металургії СРСР; Дніпропетровськ). Мета досліджень — розробка методів виготовлення порошків різного виду. В цей період укр. вчені одержали порошок вісмуту електролізом розплавленого бромистого амонію, що містив трибромистий вісмут (В. О. Ізбеков), порошок цирконію електролізом неводних розчинів (В. О. Плотников,

В лабораторії прокатки порошків Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Київ.

О. К. Кудра, І. А. Шека та ін.). Було також створено метод виготовлення металевих порошків колоїдної дисперсності (Е. М. Натансон), розроблено технологічні схеми електролітичного одержання порошкоподібного берилію із суміші хлоридів берилію і натрію (Ю. К. Делімарський, Б. Ф. Марков та ін.), електроліт. методи виготовлення порошків срібла, цинку, кадмію, алюмінію тощо. В 30-х рр. вчені України виконали перші дослідження щодо одержання залізного порошку відновленням прокатної окалини або рудного концентрату природним газом (М. В. Луговцов, І. М. Францевич). У 1948—51 вони розробили і дослідили у напівпромисловому масштабі метод, що грунтувався на використанні комбінованого відновника — конвертованого природного газу і твердого вуглецю (І. М. Францевич, І. Д. Радомисельський). Цей метод став основою технології виробн. залізного порошку на *Броварському заводі порошкової металургії*. Дальшому розвиткові досліджень з порошкової металургії сприяло створення в системі АН УРСР Лабораторії спец. сплавів, реорганізованої (1955) в Ін-т металокераміки і спец. сплавів (тепер *Матеріалознавства проблем інститут*) АН УРСР, що став гол. установою в СРСР у галузі порошкової металургії. З 1952 почалась підготовка спеціалістів цього профілю у Київ. політех. ін-ті. Подальші наук. роботи укр. вче-

В лабораторії високотемпературних випробовувань порошків Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Київ.

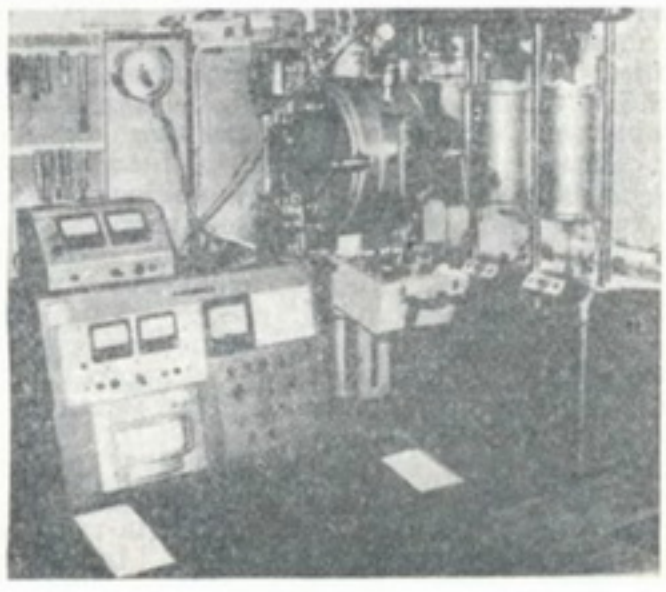

них пов'язані зі створенням жароміцних, жаростійких та ін. порошкових матеріалів, з розробкою теор. основ порошкової металургії, вивченням фіз.-хім. взаємодії рідких фаз з твердими поверхнями, капілярних властивостей і контактних явищ, фазових рівноваг і термодинаміки сплавів. Значним був обсяг наукових робіт з хімії, кристалохімії карбідів, нітридів та ін. тугоплавких сполук (Г. В. Самсонов, П. С. Кислий, Т. Я. Косолапова, В. А. Оболончик, Ю. Б. Падерно та ін.). Створено і впроваджено у виробн. (на Донец. з-ді хім. реактивів, Запоріз. абразивному комбінаті, на з-дах РРФСР, Вірм. РСР, Узб. РСР, Латв. РСР, Каз. РСР) технологію одержання порошків цих сполук. Вчені України розробили технологію виробн. порошків сталей і сплавів, що містять хром, марганець, титан та ін. важковідновлювані елементи. Створено й освоєно у виробничих умовах технологію одержання порошків розпиленням розплавів стисненим повітрям і аргоном (О. С. Ничипоренко). Її впроваджено на Броварському з-ді порошкової металургії, на Ризькому електромех. та ін. з-дах. Досліджено проблеми, пов'язані з ударним, гарячим, гідростатичним, мундштуковим і вибуховим пресуванням порошків, відцентровим формуванням виробів з них (І. Д. Радомисельський, М. С. Ковальченко). Грунтовними є наук. праці з теорії і технології спікання (Б. Я. Пінес, Я. О. Гегузін). Розвинуто уявлення про активоване спікання, сформульовано принципи найефективнішого вибору хім. складу газового середовища, спец. домішок. Розроблено наук. основи твердофазного спікання металевих порошків (В. В. Скороход та ін.). Досліджено процеси прокатки металевих порошків (Г. А. Виноградов та ін.), створено й впроваджено у виробн. спец. прокатні стани. Завершено сучас. теорію і фіз. картину рідкофазного спікання, вивчено особливості просочування розплавленими металами і неметалами пористих каркасів, сформульовано осн. закономірності його. Розроблено способи нанесення металевих покриттів на поверхню кристалів алмазу і тугоплавких сполук (В. Н. Єременко, Ю. В. Найдич та ін.). Важливе значення мають дослідження порошкових інструментальних сталей і надтвердих сплавів (В. М. Бакуль, Г. Г. Карюк, А. В. Бочко, Г. Г. Гнесін, М. С. Ковальченко, О. К. Петров, М. Ф. Семко). Технологію виробн. їх впроваджено у львів. виробн. об'єднанні по випуску штучних алмазів і алмаз.-інструменту, на Полтав. з-ді штучних алмазів і алмаз. інструменту тощо. Синтезовано нові вогнетривкі оксидні матеріали — синтетичні слюди, монокристали тугоплавких оксидів, ниткоподібні кристали, волокнисті матеріали (С. Г. Тресвятський та ін.). Одержано жароміцні композиційні матеріали на основі нікелю та спец. сплавів, армовані високоміцними волокнами вольфраму і молібдену (Д. М. Карпинос та ін.), пористі матеріали на основі дискретних волокон (І. М. Федорченко, А. Г. Косторнов), створено електроконтактні (І. М. Францевич та ін., Держ. премія СРСР, 1951; О. К. Теодорович), антифрикційні (І. М. Федорченко, Л. І. Пугіна, премія імені Є. О. Патона АН УРСР, 1968), магнітні (Л. М. Тульчинський, Т. М. Швець, О. О. Панасюк та ін.), фрикційні, інструментальні та ін. *порошкові матеріали.* Вивчено статичну й динамічну міцність, а також термостійкість різних матеріалів у широкому інтервалі т-р. Науковці Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР разом з інженерно-тех. працівниками Броварського з-ду порошкової

металургії створили матеріали, технологію й устаткування для масового виробн. фрикційних дисків (Держ. премія УРСР, 1979), розробили наук. основи і технологію виробн. порошкових виробів з заліза, організували масовий випуск таких виробів (Премія Ради Міністрів СРСР, 1981). Проблеми порошкової металургії на Україні досліджують, крім Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР, в *Чорної металургії науково-дослідному інституті, УкрНДІспецсталь,* у Київському політехнічному ін-ті, ін. установах. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна, Ін-ту металургії ім. О. О. Байкова АН СРСР (обидва — у Москві), Білоруського республіканського наук.-виробничого об'єднання порошкової металургії, з ученими зарубіж. країн. Вони беруть участь у міжнар. конференціях. Питання порошкової металургії на Україні висвітлюються в журн. «*Порошковая металлургия*», у зб. праць н.-д. установ і вищих навч. закладів.

Літ.: Федорченко И. М., Андриевский Р. А. Основы порошковой металлургии. К., 1963; Федорченко И. М., Крячек В. М., Панаиоти И. И. Современные фрикционные материалы. К., 1975; Федорченко И. М., Пугина Л. И. Композиционные спеченные антифрикционные материалы. К., 1980; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. *І. М. Федорченко.*

Ливарне виробництво. Практичні знання з ливарного виробництва нагромаджувались протягом багатьох століть, зокрема на території України — починаючи з періоду *бронзового віку*.

Однак наукові дослідження в галузі ливарного виробництва почались на Україні лише наприкінці 19 ст. Авторами грунтовних праць були А. Ф. Мевіус, В. С. Кнаббе та ін. вчені. Проте спец. центрів з питань ливарного виробн. не існувало. Становище докорінно змінилося після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Велику увагу було приділено створенню в республіці відповідних н.-д. ін-тів, лабораторій, кафедр ливарного виробн. у вузах — в Запорізькому машинобуд. (1931), Одеському політех. (1932) та ін. ін-тах. Спеціалістів з ливарного виробн. готували у Київ. політех., Дніпроп. металург. та ін. ін-тах. Значно розширилась тематика наук. робіт. Укр. вчені досліджували проблеми, пов'язані з підвищенням якості чавунів і чавунних відливок, зі створенням низьколегованих і спец. сталей, виготовленням відливок з безолов'янистих бронз і алюмінієвих сплавів, випробуванням формувальних матеріалів. Під час Великої Вітчизн. війни їхні зусилля були спрямовані на впровадження модифікованих чавунів і технології одержання з них відливок для потреб оборони. В післявоєнні роки осн. увага вчених України зосереджена на розробці теор. основ ливарних процесів, на створенні досконаліших технологій лиття і виробн. литих матеріалів, а також способів виготовлення ливарних форм. Було досліджено способи застосування кисню для плавки чавуну у вагранках, продування рідкого чавуну в копильниках з метою високого перегріву чавуну. Удосконалено технологію виробн. відливок для металург. устаткування (Н. О. Воронова та ін.). Поліпшено якість прокатних валків (А. Є. Кривошеєв, В. М. Свєчников та ін.). Розроблено хімічно стійкі сплави (В. Ю. Васильєв), нові методи виробн. високоміцних чавунів з кулястим графітом (А. О. Василенко, С. С. Григор'єв та ін., Держ. премія СРСР, 1950), комплексні модифікатори для одержання їх (А. А. Горшков, М. В. Волощенко та ін.). Проведено дослідження, пов'язані з теорією і технологією модифікування чавуну, удосконаленням складу, структури, властивостей високоміцного чавуну, з виготовленням відливок з нього (К. І. Ващенко, Н. О. Воронова та ін.).

Розроблено і впроваджено у виробн. рідкі самотверднучі суміші (І. В. Рижков та ін., Ленінська премія, 1967; К. І. Ващенко, С. П. Дорошенко та ін.). Створено

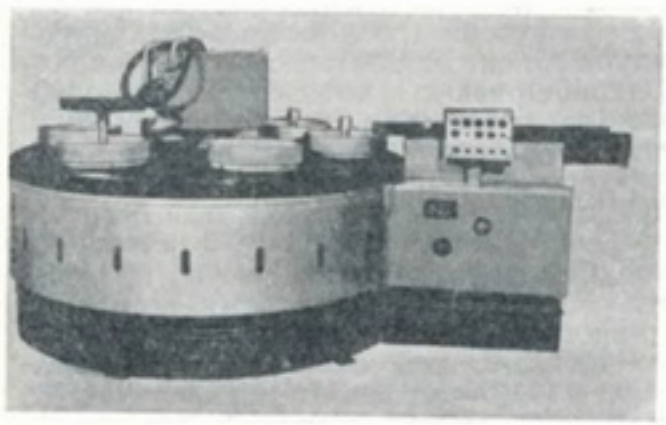

Конвейєр для виготовлення біметалевих виробів і відновлення зношених деталей. Сконструйовано в Інституті проблем лиття АН УРСР, Київ.

наук. основи плавки у вагранці на коксогазовому паливі, механізованого способу кокільного *лиття* (О. М. Петриченко, Є. Г. Ніколаєнко), технології лиття кам'яних розплавів. За високоефективну технологію і комплекс устаткування для кокільного лиття колінчастих валів тракторних двигунів Р. Л. Снєжному та ін. дослідникам було присуджено (1976) Держ. премію СРСР. Відцентрове лиття заготовок і деталей під флюсом з легкоплавких і екзотермічних сумішей (А. І. Шевченко та ін., Держ. премія СРСР, 1980) дало змогу підвищити якість виробів, знизити ливарний брак і припуски на механічну обробку. На одному з з-дів Іжевська за такою технологією виготовляють великогабаритні бронзові заготовки для облицьовування валів сушильних циліндрів папероробних машин, на з-ді ім. Лепсе (Київ) — гільзи двигунів внутр. згоряння. Вчені України створили способи розливання сталі з застосуванням теплоізоляційних і шлакоутворюючих сумішей, модифікаторів, мікрохолодильників, досконаліших виливниць і кристалізаторів для *безперервного розливання сталі* (В. О. Єфімов та ін.). Грунтовні дослідження здійснено в галузі електромагн. транспортування і точного дозування рідкого металу (В. П. Поліщук, В. П. Злобін та ін., Держ. премія УРСР, 1979). В Ін-ті проблем лиття АН УРСР створено магнітодинамічну установку для розливання і дозування алюмінієвих, цинкових і магнієвих сплавів. Її впроваджено на багатьох підприємствах СРСР, вона запатентована в Англії, Бельгії, США, ФРН, Японії і Франції, експортується в деякі країни — члени РЕВ. Розроблено нові литі комплекснолеговані конструкційні й корозійностійкі сталі, жароміцні сталі і сплави (М. П. Браун та ін.), спосіб лиття під низьким регульованим тиском (Г. П. Борисов та ін.), електрошлаковий спосіб лиття (Б. І. Медовар та ін.). Набув розвитку наук. напрям, пов'язаний з використанням плазмового, плазмово-індукційного й електроннопроменевого нагріву при плавці високоякісних сплавів. Створено технологію й устаткування для виготовлення біметалевих виробів і відновлення зношених деталей. Цю технологію впроваджено на підприємствах Держкомсільгосптехніки РРФСР, БРСР, Латв. РСР, УРСР для масового виробн. біметалевих деталей на основі зношених, що сприяло підвищенню тех. ресурсу деталей с.-г. машин у 1,5—2 рази. Розроблено дозувальні пристрої для заливання рідкого чавуну у виливниці відцентрових машин, цифровий регулятор швидкості розливання сталі, пристрої керування режимом плавки чавуну в індукційних печах (О. М. Крижанівський та ін.). Значним є обсяг досліджень, що сприяють підвищенню ефективності виробництва, поліпшенню якості литої і деформованої сталі (Ю. А. Шульте), підвищенню довговічності й експлуатаційної надійності виливниць і деталей металург. і машинобуд. устаткування (О. М. Скребцов, Л. О. Большаков та ін.). Важливе практичне значення мають дослідження з термодинаміки рідких розплавів заліза (Л. П. Владимиров). Укр. вчені приділяють велику увагу комплексній механізації й автоматизації ливарних процесів, створенню досконаліших литих матеріалів, маловідходних і малоопераційних технологічних процесів лиття. Проблеми ливарного виробн. на Україні досліджують у *Лиття проблем інституті* АН УРСР, *Металів українському науково-дослідному інституті, Чорної металургії науково-дослідному інституті, Спеціальних способів лиття науково-дослідному інституті,* Київському і Харківському політехнічних ін-тах, ін. вузах, науково-дослідних і проектно-конструкторських ін-тах. Вчені України підтримують творчі зв'язки з ученими ВНДІливмашу, Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна (обидва — у Москві), Ін-ту металургії Уральського наук. центру АН СРСР, Ін-ту металургії АН Груз. РСР, Білоруського, Челябінського, Ризького політех. ін-тів, а також з н.-д. установами і вузами соціалістичних країн. Питання ливарного виробн. висвітлюються на Україні в журн. «Технология и организация производства», у зб. праць н.-д. установ і навч. закладів.

Літ.: Мевиус А. Ф. Чугунолитейное производство... Х., 1859; Ващенко К. И., Софрони Л. Магниевый чугун. М.—К., 1960; Горшков А. А., Цизин Б. Б. Новое в литейном производстве. М., 1961; Рубцов Н. Н. История литейного производства в СССР. ч. 1. М., 1962; Петриченко А. М. Теория и технология кокильного литья. К., 1967; Носков Б. А., Пелих В. Ф. Плавка чугуна в вагранках и печах с применением природного газа. М., 1969; Петриченко А. М. Книга о литье. К., 1972; Развитие металлургии в Украинской ССР. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. *В. О. Єфімов.*

Спеціальна електрометалургія. Дослідження в галузі спец. електрометалургії почались з 50-х рр. 20 ст. в *Електрозварювання інституті* ім. Є. О. Патона АН УРСР. Вченими ін-ту з ініціативи Б. Є. Патона створено першу в світі електрошлакову піч, яка стала до ладу 1958 на з-ді «Дніпроспецсталь». Укр. вченими здійснено фундаментальні дослідження *електрошлакового переплаву* (Ю. В. Латаш, Б. І. Медовар, Ю. А. Шульте та ін.; Ленінська премія, 1963). Розроблено способи електрошлакового лиття (Б. І. Медовар, Г. О. Бойко та ін.; Держ. премія УРСР, 1978), *плазмовідугового переплаву* (В. Й. Лакомський, А. І. Чвертко та ін.; Держ. премія УРСР, 1980), електроннопроменевого плавлення тугоплавких металів і випаровування у вакуумі металевих і неметалевих матеріалів, фізико-хімічні основи *рафінування* й кристалізації спец. та складнолегованих сплавів в електроннопроменевих

установках (Б. О. Мовчан, О. Л. Тихоновський та ін.) тощо. На Україні проблеми спец. електрометалургії досліджують, крім ін-ту електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР, *УкрНДІспецсталь*, на кафедрах Дніпроп. і Ждановського металург., Донецького політех. ін-тів. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Центр. н.-д. ін-ту чорної металургії ім. І. П. Бардіна, Всесоюзного ін-ту авіац. матеріалів (обидва — у Москві), з ученими братніх республік і зарубіжних країн. Питання спец. електрометалургії на Україні висвітлюються у наук.-тех. журналі «Проблемы специальной электрометаллургии», у зб. праць н.-д. установ і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Чорна металургія.

Літ.: Латаш Ю. В., Медовар Б. И. Электрошлаковый переплав. М., 1970; Мовчан Б. А., Тихоновский А. Л., Курапов Ю. А. Электронно-лучевая плавка и рафинирование металлов и сплавов К., 1973; Лакомский В. И. Плазменнодуговой переплав. К., 1974; Электрошлаковые печи К., 1976; Электрошлаковый металл. К., 1981.

Б. І. Медовар.

Гірнича наука

Нагромадження на Україні початкових знань з гірничої справи було пов'язане з видобуванням різноманітних корисних копалин: солі (ще у 5 ст. до н. е. Геродот згадував про видобування її у гирлі Дніпра), кременю, глинистих сланців, янтарю, а також кам. вугілля (після відкриття 1721 Г. Г. Капустіним його родовища на р. Кундрючій). У 1795 гірничий інженер І. Бригонцев опублікував працю, в якій узагальнив відомості щодо видобування вугілля і дав опис осн. процесів розробки вугільних родовищ у Донбасі. Першими на Україні дослідниками в галузі гірничої науки були акад. В. Ф. Зуєв, професори М. Г. Ліванов і М. П. Барбот де Марні, чиновник гірничого департаменту П. Й. Кульшин. Вони відкрили й описали одне з найбагатших у світі залізорудних родовищ — Криворізький басейн. Дальший розвиток досліджень з гірничої науки був зумовлений значним зростанням попиту на корисні копалини й збільшенням видобутку їх, потребою у досконаліших засобах гірничої техніки. Значну роль у формуванні наук. думки відіграли Лисичанська штейгерська школа (засн. 1872), Горлівське гірниче уч-ще ім. С. С. Полякова (1877) і Катеринослав. Вище гірниче уч-ще (1899), де наук. і пед. роботу вели О. М. Терпигорєв, Л. Д. Шевяков, М. М. Протодьяконов, М. М. Федоров. Спец. установою наук.-дослідного профілю була організована на поч. 20 ст. Макіївська гірничорятувальна станція. Становленню наук. дисциплін, пов'язаних з різними проблемами гірничої науки, сприяли праці О. М. Терпигорєва (розкриття і системи розробки твердих корисних копалин), М. М. Протодьяконова (гірничий тиск, зсув гірських порід), М. М. Черницина (безпека праці у шахтах), Б. І. Бокія (проектування рудників і шахт), О. О. Скочинського (рудникова аерологія тощо) та ін. (див. також *Гірнича наука, Гірнича промисловість, Гірнича справа, Гірничорятувальна справа, Гірнича геомеханіка, Маркшейдерія*). Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції дослідження з гірничої науки значно розширились і поглибились. Використовуючи досягнення природничих наук і суміжних галузей техніки, вчені перейшли до досліджень комплексних проблем. Вони не тільки пояснювали природні процеси, що відбуваються при розробці земних надр, а й створювали методи керування цими процесами, обгрунтовували напрями подальшого прогресу гірничої науки. Було засновано *Криворізький гірничорудний інститут* (1922 — вечірній гірничий технікум, з 1929 — вечірній гірничий інститут, з 1932 — гірничорудний ін-т), Донецький вугільний н.-д. ін-т, Макіївський н.-д. ін-т з безпеки праці у гірничій пром-сті, Ін-т гірничої механіки АН УРСР у Києві, гірничі ф-ти у Донецькому індустріальному і Харків. інженерно-економічному ін-тах. Вчені та інженери досягли значних успіхів у галузі гірничої механіки, у розробці основ і розвитку якої велика заслуга належить М. М. Федорову. Закладено основи гірничої електротехніки (Г. Є. Євреїнов, В. П. Нікітін), теорії проектування шахт (Л. Д. Шевяков), збагачування корисних копалин (В. О. Гуськов), створено теорію рудникового підйому (В. С. Макаров). Виконано дослідження, пов'язані з теорією, розрахунком і конструюванням машин для підземного транспортування (М. С. Поляков, С. А. Волотковський, О. О. Співаковський), автоматизацією шахтних установок (М. М. Федоров, В. Б. Уманський, В. С. Тулін, О. І. Кухтенко, О. М. Крижанівський, В. Г. Гейєр), розрахунком підйомних машин та канатів на міцність (М. М. Федоров, П. П. Нестеров, Ф. В. Флоринський), розрахунком елементів транспортно-відвальних мостів (О. С. Фіделєв). Розроблено оригінальні конструкції шахтних вентиляторів (В. С. Пак), компресорів і пневмодвигунів для гірничих машин (К. С. Борисенко та ін.). Значною мірою досліджено геол. будову та властивості руд і порід Кривбасу, вдосконалено технологію гірничих робіт (М. П. Семененко, М. А. Стариков, Г. М. Малахов, Я. М. Бєлєвцев, Ф. Н. Бєлаш, С. І. Луговський та ін.). Створено погоризонтну схему розкриття і груповий спосіб освоєння ділянок блоками з проходженням гол. виробок у стійких породах. Досліджено порівняльну ефективність панельного і поверхового способів підготовки шахтного поля пологих пластів, розроблено аналітичний метод комплексного розрахунку оптимальних перерізів гірничих виробок (К. І. Таґомир, М. П. Хоменко), вдосконалено існуючі і створено нові способи розкриття і підготовки шахтних полів з використанням нової техніки і технології (П. С. Кучеров, Б. С. Локшин, О. М. Найдиш, Д. М. Оглоблін та ін.). Науковці республіки розробили систему проведення виробок у шахтах, у т. ч. з застосуванням гідромеханізації (О. В. Колоколов, В. Є. Жуков), й запровадили на багатьох шахтах способи ослаблення вугільного масиву (перед гідроруйнуванням) нагнітанням води у пласт (І. І. Дуденко), створили автоматизовані комбайни для проведення виробок у міцних, зокрема вибухонебезпечних, породах. Важливими є дослідження, пов'язані з удосконаленням засобів підземного транспортування, створенням спец. електровозів (Г. Г. Півняк) і нових зарядних агрегатів для акумуляторних батарей (С. А. Волотковський, В. Д. Фурсов), розробкою нових методів розрахунку динаміки стрічкових і скребкових конвейєрів (М. С. Поляков, Є. Є. Новиков та ін.). Велику увагу приділено безпеці використання у шахтах електричної енергії, розробці вибухобезпечних електр. машин і апаратів (В. Ф. Ковальов, В. П. Колосюк). Розроблено теор. основи циклічно-потокової і потокової технологій гірничих робіт з використанням конвейєрних підйомників (Б. М. Тартаковський, М. Г. Новожилов та ін.). Освоєно нове вугільне родовище Зх. Донбасу з особливо складними гірничо-геол. умовами (М. Т. Гришко, Г. С. Піньковський). Розвинуто нові напрями у галузі відкритих гірничих робіт. Ці напрями грунтуються на використанні сил гравітації у технологічних процесах, на розробці родовищ похилими шарами (Б. М. Тартаковський, А. Г. Шапар). Укр. вчені працюють над організацією швидкісного буд-ва шахт і рудників, над створенням і запровадженням комбайнів для буріння шахтних стовбурів і свердловин з метою повної механізації проходження їх (без постійного перебування людей). Значний обсяг досліджень пов'язано з розробкою нових способів, зокрема пневмобалонного, кріплення гірничих виробок (В. М. Потураєв, Я. Е. Некрасовський, Г. Я. Степанович та ін.) і керування покрівлею. Вчені республіки розробляють теор. основи механізму руйнування гірських порід, методи і тех. засоби руйнування їх за допомогою енергії вибуху (Е. І. Єфремов, О. О. Вовк), термомех. енергії, ультразвуку і лазера (О. М. Москальов, С. А. Полуянський), створюють технологію й устаткування для розробки крутих пластів без постійної присутності людей у вибої (Г. Я. Степанович, К. Ф. Сапицький). Закладено основи нової галузі у гірничій науці — рудникової термодинаміки (О. Н. Щербань). Важливі результати одержано в галузі рудникової аеродинаміки. Вивчено основи перехідних аеро- і газодинамічних процесів у виїмкових ділянках і вентиляційних мережах шахт, запроваджено методи матем. моделювання шахтних вентиляційних мереж, розроблено методи і тех. засоби контролю рудникової атмосфери, методи визначення кількості повітря, необхідного для провітрювання вугільних шахт (Ф. О. Абрамов, Б. Є. Грецінгер, А. М. Карпов та ін.). Запропоновано спосіб провітрювання глибоких кар'єрів за допомогою турбулентних (вихрових) вільних струменів повітря (Ф. О. Абрамов, В. О. Бойко, Р. Б. Тян). Значним є обсяг наук. робіт щодо визначення закономірностей прояву гірського тиску (О. М. Динник, Г. М. Савін та ін.), вдосконалення тех. засобів керування ним. Закладено основи теорії викидів породи й газу (В. М. Потураєв, Ф. О. Абрамов, А. М. Зорін, Ю. М. Подільчук), запроваджено регіональний метод прогнозування можливості таких викидів на стадії геологорозвідувальних робіт (В. Ю. Забігайло, О. З. Широков, В. Г. Ніколін), способи зниження динамічних напружень при буропідривному проходженні виробок (Е. І. Єфремов), безвибуховий (комбайновий) спосіб запобігання викидам породи і газу (О. Н. Щербань, О. М. Гузь, М. О. Зайцев,

Відкриті гірничі роботи за циклічно-потоковою технологією. Розроблена в Інституті геотехнічної механіки АН УРСР. Дніпропетровськ

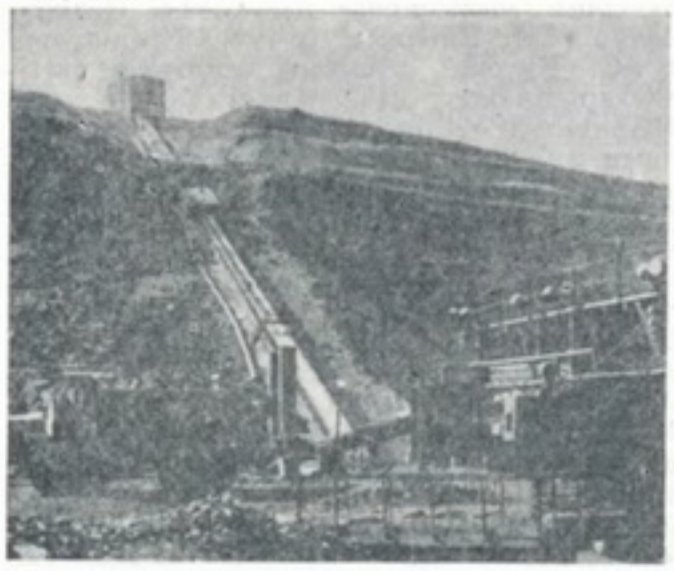

А. М. Зорін та ін.). Осн. напрями діяльності вчених УРСР в галузі гірничої науки: подальше вдосконалення технології гірничих робіт; розробка основ керування енергією вибуху при виконанні гірничих робіт; створення і запровадження засобів комплексної механізації і автоматизації видобування, у т. ч. систем машин для виймання вугілля без постійної присутності людей в очисних вибоях, розробки пластів малої потужності, а також для виймання вугілля і проведення виробок у складних гірничо-геол. умовах; розв'язання проблеми комплексного використання залізних руд, що містять ін. цінні компоненти; розробка способів керування станом гірничого масиву та руйнування його; підвищення техніки безпеки при гірничих роботах; поліпшення робіт щодо рекультивації порушених земель і охорони навколишнього середовища.

В УРСР дослідження проблем гірничої науки проводять у Вугільному н.-д. ін-ті (Донецьк), *Вугільної промисловості науково-дослідному, проектно-конструкторському і проектному інституті, Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзному науково-дослідному інституті*, Всесоюзному науково-дослідному інституті гірничорятувальної справи (Донецьк), *Геотехнічної механіки інституті* АН УРСР, *Гірничої механіки всесоюзному науково-дослідному інституті, Дніпропетровському гірничому інституті*. Дослідження проблем гірничої науки проводять і в Науково-дослідному гірничорудному інституті (Кривий Ріг), *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзному науково-дослідному інституті*, Донецькому політехнічному інституті, проектних інститутах та інших установах відповідного профілю. Досягнення укр. вчених відзначено Держ. преміями СРСР (Г. М. Малахов, 1948; М. Т. Гришко, Г. С. Піньковський, 1975), Держ. преміями УРСР (Г. М. Малахов та ін., 1970; Б. М. Тартаковський, 1972; Я. Е. Некрасовський, В. М. Потураєв та ін., 1975; Ф. О. Абрамов, Б. Є. Грецінгер та ін., 1976). Премії імені О. М. Динника АН УРСР удостоєні В. М. Потураєв, В. І. Дирда, І. І. Круш (1982). Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими ін-тів АН СРСР, ін-тів гірничого профілю союзних республік, з провідними н.-д. установами країн — членів РЕВ, а також вченими ін. зарубіжних країн. Проблеми розвитку гірничої науки на Україні висвітлюються в журн. «*Уголь Украины*», «Горное дело», в ін. журналах тех. профілю, збірниках праць навчальних, академічних і галузевих інститутів республіки.

Літ.: Зворыкин А. А. Очерки по истории советской горной техники. М.—Л., 1950; Шевяков Л. Д. Разработка месторождений полезных ископаемых. М.—Л., 1953; Кучеров П. С. Розвиток гірничої науки на Україні за 40 років Радянської влади. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Бокий Б. В. Горное дело. М., 1959; Семененко Н. П. Континентальная кора. К., 1975; Забигайло В. Е. Геологические основы теории прогноза выбросоопасности угольных пластов и горных пород. К., 1978; Цикличио-поточная технология добычи руды на карьерах Кривбасса. К., 1978; Ефремов Э. И. Подготовка горной массы на карьерах. М., 1980; Электрификация горных работ. К., 1980; Абрамов Ф. А., Фельдман Л. П., Святный В. А. Моделирование динамических процессов рудничной аэрологии. К., 1981; Потураев В. Н., Белобров В. И., Михайличенко Е. И. Анализ динамики механических систем на аналоговых ЭВМ. К., 1981; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Малахов Г. М., Лубенец В. А., Статкевич В. М. Предельная глубина разработки богатых руд. К., 1982.

В. М. Потураєв,

Машинознавство

Систематичні дослідження в галузі машинознавства почались на Україні в 2-й пол. 19 ст. Вони були зосереджені гол. чин. у Харківському (О. М. Ляпунов, В. А. Стеклов, В. Г. Імшенецький), Київському (І. І. Рахманінов, Г. К. Суслов, П. В. Воронець) і Новоросійському в Одесі (Ю. Д. Соколов, В. М. Лигин, Д. М. Зейлінгер) ун-тах, у Київ. політех. (В. Л. Кирпичов, С. П. Тимошенко, К. К. Сімінський, Є. О. Патон, І. І. Сікорський) і Харківському технологічному (тепер політехнічний) інститутах (І. А. Столяров, Г. Ф. Проскура). Ці дослідження стосувались теорії пружності, динаміки твердого тіла, аналітичної механіки (Г. К. Суслов), теоретичної динаміки (І. І. Рахманінов), міцності машин та стійкості пружних систем (С. П. Тимошенко). Було розвинуто метод подібності при вивченні машин і механізмів (В. Л. Кирпичов). Ширшого розмаху наук. роботи з машинознавства набули після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Вже 1919 розгорнули діяльність Українська Академія наук і перша н.-д. установа тех. профілю в її системі — Ін-т тех. механіки (тепер Ін-т механіки АН УРСР). Укр. вчені досліджували питання, пов'язані з рухом твердого тіла, гідродинамікою, теорією пружності і коливань (Д. О. Граве), вивчали проблеми турбобудування (В. М. Маковський), міцності, стійкості і динаміки мостів (Є. О. Патон), стійкості стрижнів, арок та ін. елементів конструкцій (О. М. Динник). Фундаментальними були розробки у галузі гідроаеродинаміки, газових і водяних турбін, насосів, компресорів (Г. Ф. Проскура), кінематики і динаміки с.-г. машин (А. А. Василенко, Л. П. Крамаренко, П. М. Василенко), гірничих машин і механізмів (М. М. Федоров), буд. механіки (К. К. Сімінський, Ф. П. Бєлянкін), міцності при повторнозмінних навантаженнях металів (М. М. Афанасьєв), динамічної міцності деталей машин (С. В. Серенсен, Держ. премія СРСР, 1949). Вивчались проблеми нелінійних коливальних процесів, було закладено основи нелінійної механіки (М. М. Крилов, М. М. Боголюбов). Важливі результати одержано в галузі ракетної техніки (Ю. В. Кондратюк), літакобудування (Д. П. Григорович), деталей машин (В. О. Добровольський), механічних властивостей металів (М. М. Давиденков). У роки Великої Вітчизн. війни було створено методику розрахунку напружень деталей авіадвигунів (С. В. Серенсен, Б. Д. Грозін, А. Д. Коваленко, Г. С. Писаренко). Під керівництвом Є. О. Патона науковці Ін-ту електрозварювання АН УРСР впровадили у виробн. технологію серійного виготовлення корпусів танків (див. також у цьому томі підрозділ Наука про зварювання). У післявоєнні роки почалось вивчення робочих процесів парових і газових турбін, вібрації деталей машин, динаміки і міцності елементів конструкцій, розроблялась теорія гідропередач. Було досліджено концентрацію напружень біля отворів в елементах машин і конструкцій (Г. М. Савін, Держ. премія СРСР, 1952; О. М. Гузь, Держ. премія УРСР, 1979), коливання пружних систем з урахуванням розсіяння енергії в матеріалі, міцність матеріалів і несучу здатність елементів конструкцій при підвищених т-рах (Г. С. Писаренко, В. Т. Трощенко, А. О. Лебедєв, Г. М. Третьяченко та ін., Держ. премія СРСР, 1982; Я. С. Підстригач та ін.), розглянуто контактні задачі (В. В. Панасюк. В. Л. Рвачов, Держ. премія УРСР. 1981).

Важливими є роботи в галузі теорії пружності і термопружності, розрахунку пластин і оболонок (А. Д. Коваленко, В. М. Майзель та ін.), нелінійних коливань, взаємодії коливальних систем з джерелами енергії, що підтримують ав-

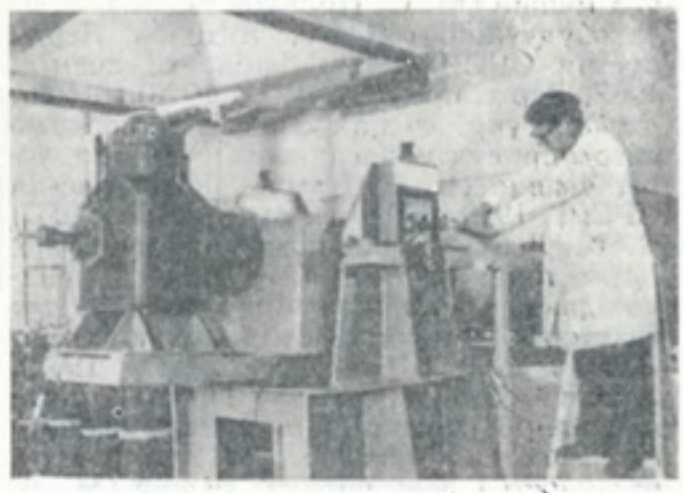

Дослідження матеріалів при одновісьовому розтягу на пневмопороховому копрі. Інститут проблем машинобудування АН УРСР. Харків.

токоливання (В. О. Кононенко та ін.), з питань просторової теорії пружності і повзучості, перехідних процесів у мех. системах (А. П. Філіппов та ін.), фізикохім. механіки матеріалів (Г. В. Карпенко, Держ. премія УРСР, 1977). Зроблено значний внесок у нелінійну механіку і теорію нелінійних диференціальних рівнянь (Ю. О. Митропольський, Ленінська премія, 1965), динаміку перехідних процесів у машинах, у теорії механізмів і машин (С. М. Кожевников, Держ. премія СРСР, 1968, та ін.), проблем міцності і динаміки мех. систем (О. М. Пеньков), співударянь твердих тіл (М. О. Кільчевський), автом. регулювання і керування (О. Г. Івахненко, О. І. Кухтенко). Проведено дослідження з теор. і прикладної механіки (О. Ю. Ішлінський, Ленінська премія, 1960), ракетно-космічної техніки (М. К. Янгель, Ленінська премія, 1960, Держ. премія СРСР, 1967), гідродинаміки (М. О. Лаврентьєв, Держ. премія СРСР, 1946, 1949, Ленінська премія, 1958), міцності і стійкості стрижневих систем (М. В. Корноухов, Держ. премія СРСР, 1950), теорії проектування електр. машин (О. М. Мілях, Держ. премія УРСР, 1975; І. М. Постников), моделю-

Дослідження електрогідроімпульсного пластичного деформування пластин на магнітноімпульсній установці. Інститут проблем машинобудування АН УРСР. Харків.

вання гідравлічних турбін на повітрі (І. Л. Повх), з оптимізації процесів і конструкцій турбомашин та автоматизації проектування їх (Л. О. Шубенко-Шубін). Грунтовні наукові роботи українських вчених пов'язані зі створенням авіадвигунів (О. Г. Івченко, В. О. Лотарєв, Держ. премія СРСР, 1948, Ленінська премія, 1960), теплових двигунів (І. Т. Швець та ін.), засобів обчислюв. техніки (див. у цьому томі підрозділ Кібернетика), роторних екскаваторів (В. М. Владимиров), з розрахунком трансп. гірничих машин (М. С. Поляков та ін.), з літакобудуванням (О. К. Антонов, Держ. премія СРСР, 1952, Ленінська премія, 1962, Держ. премія УРСР, 1976). Дослідження укр. вчених сприяли створенню високопродуктивного зварювального устаткування (Б. Є. Патон, Держ. премія СРСР, 1950, Ленінська премія, 1957; В. К. Лебедєв, Ленінська премія, 1966, Держ. премія УРСР, 1976, та ін.), швидкохідних і уніфікованих дизелів для тракторів, комбайнів та ін. машин (І. А. Коваль, Держ. премія СРСР, 1982). Значний обсяг наук. робіт виконано в галузі теорії кавітаційних автоколивань у насосних системах (В. В. Пилипенко), надійності і довговічності машин (М. Л. Голего, Б. І. Костецький), мех. передач (К. І. Заблонський), робочого процесу суднових дизелів (Ю. Я. Фомін), з *матеріалознавства,* в т. ч. *металознавства* (див. у цьому томі підрозділ Матеріалознавство). Проблеми машинознавства на Україні досліджують в *Міцності проблем інституті* АН УРСР, *Механіки інституті* АН УРСР, *Машинобудування проблем інституті* АН УРСР, *Електрозварювання інституті* імені Є. О. Патона АН УРСР, *Технічної механіки інституті* АН УРСР, у Київ. і Харків. політехнічних інститутах, Київ., Харків., Дніпроп. і Донецькому ун-тах, Харків. авіац. ін-ті, Київ. ін-ті інженерів цивільної авіації, *Машинобудування науково-дослідному і проектно-технологічному інституті,* в ін. науково-дослідних інститутах, вузах. Вчені України підтримують творчі зв'язки з ученими АН СРСР (зокрема, Ін-ту проблем механіки, Ін-ту високих т-р, Ін-ту машинознавства, Всесоюзного н.-д. ін-ту електромашинобудування), Ін-ту механіки АН Вірм. РСР, Ін-ту ядерної енергетики АН БРСР та ін. Послідовно реалізуються заходи по розширенню співробітництва, передбачені комплексною програмою розвитку соціалістичної екон. інтеграції країн — членів РЕВ. Наук. контакти встановлено з Ін-том термомеханіки (ЧССР), Центральним н.-д. ін-том «Шкода» (ЧССР), Ін-том проточних машин (ПНР) та ін. установами. Розвиваються взаємовигідні наук.-тех. зв'язки з науковими центрами Франції, ФРН, Японії, Фінляндії та ін. капіталістичних країн. Укр. вчені беруть участь у багатьох міжнародних наук. програмах, наук. конференціях, подають допомогу країнам, що розвиваються, в організації досліджень з різних проблем машинознавства, у підготовці кваліфікованих спеціалістів. Питання машинознавства на Україні висвітлюються у журн. «*Прикладная механика*», «*Проблемы прочности*», «*Доповіді Академії наук Української РСР*», у міжвідомчому зб. «Проблеми машинобудування», у працях різних науково-дослідних установ, вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Механіка.

Літ.: Василенко А. О. Розвиток сільськогосподарської механіки на Україні за роки Радянської влади.— Проскура Г. Ф. Розвиток гідротурбобудування після Великої Жовтневої соціалістичної революції. В кн.: Розвиток науки в Українській РСР за 40 років. К., 1957; Куюн О. Й., Гаврилов В. Д. Машинобудування України і внесок учених Академії наук УРСР у його розвиток. К., 1958; Савин Г. Н., Путята Т. В., Фрадлин Б. Н. Очерки развития некоторых фундаментальных проблем механики. К., 1964; Механика в СССР за 50 лет, т. 1—3. М., 1968—72; Современные проблемы теоретической и прикладной механики. К., 1978.

А. М. Підгорний.

Електротехніка

Дослідження з електротехніки почались на Україні наприкінці 19 ст. Вони стосувались гол. чин. електричних машин та мереж і провадились у Харківському технологічному (тепер політехнічний) ін-ті (П. П. Копняєв), Київ. політех. ін-ті (М. А. Артем'єв) і Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (А. В. Круковський), на базі якого засновано Дніпроп. гірничий ін-т. Розгортанню цих досліджень значною мірою сприяв 4-й Всеросійський електротех. з'їзд, що відбувся 1907 у Києві.

Лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції наукові роботи з електротехніки почали розвиватися швидкими темпами. Було створено електротехнічні факультети у Харків. технологічному (1921) і Київ. політех. (1918) ін-тах, де працювали В. М. Хрущов і О. О. Потебня (Харків), О. О. Скоморохов і П. В. Окулов (Київ), організовано науково-дослідні установи, зокрема Ін-т енергетики АН УРСР (1939) в Харкові, з якого виділився Ін-т електротехніки (тепер *Електродинаміки інститут* АН УРСР), нові навч. заклади, напр. Харків. електротехнічний ін-т (тепер у складі Харків. політехнічного ін-ту). Укр. вчені розробили досконаліші методи розрахунку режимів високовольтних ліній передачі енергії, струмів короткого замикання в складних мережах. Вони виконали теор. та експериментальні дослідження перенапруг у високовольтних лініях електропередачі й на електр. підстанціях, запропонували способи захисту електр. установок і мереж від перенапруги, створили методи розрахунку заземлювальних пристроїв та високовольтної ізоляції (В. М. Хрущов, І. К. Федченко, М. Ю. Єрусалимов).

Під час Великої Вітчизн. війни укр. вчені разом з вченими братніх республік працювали над підвищенням стійкості й надійності енергосистем та енергопостачання, створенням нових методів електрозварювання, досконаліших зварювальних установок. У післявоєнні роки вчені України працювали і працюють над розв'язанням багатьох важливих завдань, пов'язаних з розвитком народного г-ва, насамперед електроенергетики. Науковцями республіки було запропоновано систему мішаного збудження синхронних машин, розроблено пристрої автом. регулювання напруги синхронних генераторів і компенсаторів (С. О. Лебедєв, Л. В. Цукерник, Держ. премія СРСР, 1950). Під керівництвом С. О. Лебедєва у Києві створено (1950) першу в СРСР і континентальній Європі малу електронну обчислювальну машину «МЭСМ» з універсальними алгоритмічними властивостями. Було розроблено заг. теорію чотириполюсних перетворювачів для аналізу електромех., електростатичних, п'єзоелектричних та ін. пристроїв (О. О. Харкевич). Узагальнено операційне числення за допомогою контурних інтегралів та методи аналізу перехідних явищ в електр. колах, фільтрах, штучних лініях, масивних провідниках (О. М. Ефрос, О. М. Данилевський). Розроблено комплексний метод розв'язування задач теорії коливань, методи диференц. аналізу лінійних і нелінійних електр. кіл (Г. Є. Пухов), а також електромоделюючі кола й аналогові обчислювальні машини (В. В. Васильєв). Укр. вченими закладено основи заг. теорії та створено методи аналізу складних електр. і електронних кіл, що дають змогу вивчати довільні з'єднання чотири- та багатополюсників (Г. Є. Пухов, В. М. Бондаренко, Б. І. Блажкевич, Ю. Ф. Величко, Є. В. Зелях, М. Г. Максимович, О. М. Мілях, В. П. Сігорський, Л. А. Синицький). Запропоновано варіаційні методи розрахунку електромагн. полів за допомогою ЕОМ і моделюючих пристроїв у неоднорідних середовищах (Ю. П. Ємець, А. І. Князь, Є. І. Петрушенко, О. В. Тозоні). Вчені УРСР вперше застосували матричні методи аналізу та оптимізації режимів складних енергетичних систем (Л. В. Цукерник, В. Г. Холмський, Ю. В. Щербина). Вони розробили теорію, методи розрахунку, схеми і прилади, якими підвищують і контролюють якість електр. енергії, стабілізують її параметри в електр. колах (А. К. Шидловський, І. В. Жежеленко, Є. Т. Курінний, В. Г. Кузнецов, С. Г. Таранов). Створили досконаліші засоби релейного захисту від замикання на землю високовольтних ліній, повітр. і кабельних мереж та генераторів, способи побудови та оптимізації трансформаторів струму на напругу 35—1150 кВ (І. М. Сирота, Б. С. Стогній, Є. П. Гизила), систему телекерування, яка забезпечує безаварійну експлуатацію магістральної лінії електропередачі напругою 750 кВ Донбас — Зх. Україна — Альбертірша (УНР) (В. М. Шестопалов, Л. І. Буслов). Укр. вчені провели теор. дослідження методів розрахунку зварних ланцюгів, дали методику аналізу силових апаратів змінного струму, реактивних котушок, трансформаторів з розгалуженими потоками магн. розсіяння (Б. Є. Патон, В. К. Лебедєв, К. К. Хрєнов; див. також у цьому томі підрозділ Наука про зварювання).

Провідними в Союзі РСР є розробки вчених України в галузі методів роз-

В дослідній лабораторії Запорізького трансформаторного заводу. Каскадний триступінчастий трансформатор струму на напругу 150 кВ. Розроблено в Інституті електродинаміки АН УРСР. Київ.

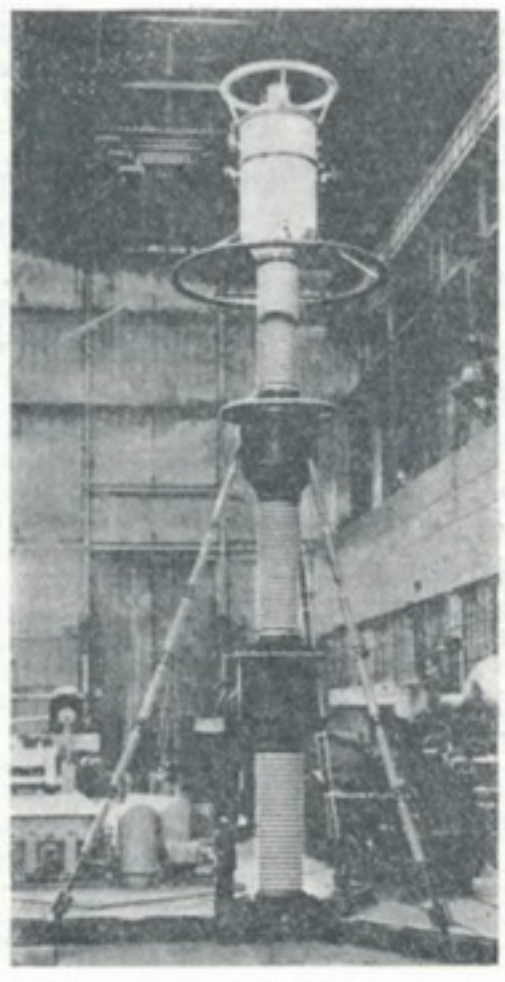

рахунку динаміки електромагнітних і теплових процесів в електр. машинах, трансформаторах, створення турбогенераторів, підвищення надійності, навантаження і довговічності їх. Укр. вченими створено асинхронні генератори високої надійності та великої потужності (І. М. Постников, Г. Г. Счастливий, В. Г. Данько, Л. Я. Станіславський), безконтактні синхронні двигуни з автом. регулюванням збудження, що їх експлуатують у вибухонебезпечних, агресивних та ін. середовищах (А. І. Ліщенко), системи автом. керування агрегатами, якими генерують змінний струм стабільної частоти (М. М. Красношапка). Значний обсяг наук. робіт виконано у галузі теорії та конструювання електр. машин, спец. двигунів, машинних перетворювачів частоти, теорії нагріву й охолодження електр. машин (С. М. Усатий, Г. І. Штурман, В. О. Яковенко, О. І. Адаменко, І. С. Рогачов, Т. П. Губенко). Розвинуто варіаційні принципи електродинаміки, створено методи аналізу, розрахунку і конструювання триступеневих електр. машин з постійними магнітами (О. М. Мілях, В. О. Барабанов). Важливими є розробки лінійних електроприводів, використовуваних для автоматизації виробничих процесів, у робототехніці, а також високоефективних магн. силових пристроїв — засобів механізації робіт під час ремонту енергоустаткування (А. О. Афонін). Науковцями УРСР розроблено теорію, методи побудови і розрахунку джерел стабілізованого струму, які живлять електротех. та електронну апаратуру (О. М. Мілях, І. В. Волков та ін., Держ. премія УРСР, 1975). Запропоновано теорію, методи розрахунку і конструкції потужних тиристорних перетворювачів струму з компенсацією реактивної потужності (І. М. Чиженко та ін., Ленінська премія, 1962), інтегральні методи дослідження вентильних кіл, способи підвищення енерг. показників (О. О. Маєвський, В. Т. Долбня, В. П. Шипилло). Створено теорію, методи оптимізації і розрахунку напівпровідникових перетворювачів частоти та інверторів різного призначення (В. Ю. Тонкаль, Р. П. Карташов, Ю. О. Карпов, В. С. Руденко), потужних транзисторних перетворювачів постійної напруги (Ю. І. Драбович). Виконано дослідження, що стосуються одночасної передачі електр. енергії змінним і постійним струмом по спільних проводах (Г. І. Денисенко), ліній передачі слабких струмів (О. К. Котельников), розробки схем, методів і приладів для електричних (Ф. Б. Гриневич та ін., Держ. премія СРСР, 1976; К. Б. Карандєєв та ін.) і магн. вимірювань (А. Д. Нестеренко, С. Г. Таранов та ін., Держ. премія УРСР, 1978), основ інформаційно-вимірювальної техніки (П. П. Орнатський, Держ. премія УРСР, 1973), вибухо- та іскробезпечного електроустаткування (П. Ф. Ковальов). На Україні проблеми електротехніки досліджують в Інституті електродинаміки АН УРСР, *Моделювання в енергетиці проблем інституті* АН УРСР, *Фізико-механічному інституті* АН УРСР, *Трансформаторобудування всесоюзному науково-дослідному, проектно-конструкторському і технологічному інституті*, Київ., Харківському, Львівському, Донецькому і Одеському політех. ін-тах, в ін. н.-д. установах і навч. закладах. Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з ученими Н.-д. ін-ту електромашинобудування (Ленінград), Всесоюзного н.-д. ін-ту джерел струму (Москва), Сибірського енергетичного ін-ту АН СРСР (Новосибірськ), Ін-ту електротехніки Чехословацької АН (Прага), Електротехнічного ін-ту Словацької АН (Братіслава). Вони беруть участь у міжнародних наук. програмах, проведенні наук. конференцій. Питання електротехніки висвітлюються на Україні в журналі «*Техническая электродинамика*», науково-виробничому зб. журнального типу «Энергетика и электрификация», у зб. праць н.-д. ін-тів та вузів.

Літ.: Электромагнитные и тепловые процессы в концевых частях мощных турбогенераторов. К., 1971; Чиженко И. М., Руденко В. С., Сенько В. И. Основы преобразовательной техники. М., 1974; Милях А. Н., Барабанов В. А., Двойных Е. В. Трехстепенные электрические машины. К., 1979; Тонкаль В. Е. Синтез автономных инверторов модуляционного типа. К., 1979; Милях А. Н., Чиженко И. М., Шидловский А. К. Развитие электротехнической науки на Украине. «Техническая электродинамика», 1980, № 6; Шидловский А. К., Федий В. С. Частотно-регулируемые источники реактивной мощности. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Пухов Г. Е. Дифференциальный анализ электрических цепей. К., 1982; Меерович Э. А. [та ін.]. Развитие электротехники и энергетики в советских социалистических республиках. «Электричество», 1982, № 12.

О. М. Мілях.

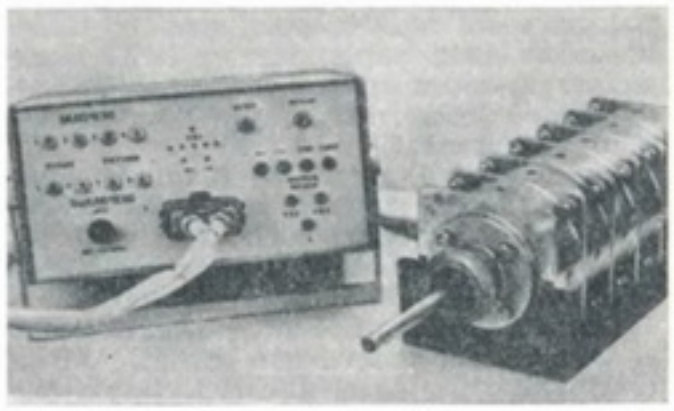

Лінійний електропривод зворотно-поступального руху з пультом керування. Розроблено в Інституті електродинаміки АН УРСР. Київ.

Наука про зварювання

З давніх часів і до останньої чверті 19 ст. зварювальна справа на Україні зводилась гол. чин. до впровадження і вдосконалення ковальського *зварювання*, яке полягало у нагріванні металевих виробів у горні і наступному проковуванні у місці з'єднання. На наук. основу зварювання було поставлене з винайденням способу з'єднування за допомогою електр. струму. Цей винахід пов'язаний з іменами М. М. Бенардоса (народився і довгий час працював на Україні) і М. Г. Славянова. У 1881 М. М. Бенардос винайшов, а М. Г. Славянов згодом удосконалив найпоширеніший спосіб з'єднування металів — *дугове зварювання*. Над удосконаленням цього способу працював укр. винахідник Д. А. Дульчевський, який 1898 організував у Одесі електрозварювальну майстерню. Та найширше наук. роботи в галузі зварювання розгорнулись після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Вже 1925 почалась підготовка спеціалістів в галузі зварювання у Дніпроп. гірничому ін-ті, пізніше — в Дніпроп. зварювальному технікумі (з 1932), на кафедрі зварювання Київ. політех. ін-ту (з 1935) тощо. З ініціативи Є. О. Патона у Києві було створено (1929) Електрозварювальну лабораторію при АН УРСР, на базі якої організовано (1934) Ін-т електрозварювання АН УРСР. Укр. вчені провадили дослідження, що стосувались переважно міцності і раціоналізації виготовлення зварних конструкцій, технології дугового зварювання. На основі цих досліджень науковці на чолі з Є. О. Патоном розробили спосіб *автоматичного зварювання* під флюсом. Цей спосіб відіграв значну роль під час Великої Вітчизн. війни (у виробн. бронекорпусів танків, авіабомб, артилерійських систем), у роки відбудови та розвитку народного г-ва СРСР. Широко застосовувались при ремонті мостів, суден *підводне зварювання* і різання (К. К. Хрєнов, Держ. премія СРСР, 1946). У післявоєнні роки вчені України вивчали причини крихкого руйнування зварних конструкцій (Є. О. Патон, В. В. Шевернцький), хімічну і фізичну природу виникнення гарячих тріщин у зварних швах (І. І. Фрумін, В. В. Підгаєцький та ін.), вплив способів виробництва сталей, а також їх хімічного складу на зварюваність (А. Ю. Асніс, Б. С. Касаткін). Результати цих досліджень використано, зокрема, при спорудженні (1953) через Дніпро у Києві сучільнозварного моста ім. Є. О. Патона. Було розроблено технологію зварювання під флюсом на підвищених швидкостях, створено високопродуктивне устаткування, застосовуване у виробн. труб великого діаметра для нафто- і газопроводів (Б. І. Медовар та ін., Держ. премія СРСР, 1950). Створено і впроваджено у виробн. *електрошлакове зварювання* (Б. Є. Патон, Г. З. Волошкевич та ін., Ленінська премія, 1957). Разом з співробітниками Центр. н.-д. ін-ту технології машинобудування (Москва) розроблено спосіб автом. і напівавтом. зварювання в середовищі вуглекислого газу плавким електродом (Д. А. Дудко, А. Г. Потап'євський та ін., Ленінська премія, 1963). Винайдено спосіб контактного зварювання рейок (С. І. Кучук-Яценко, В. К. Лебедєв та ін., Ленінська премія, 1966), зварювання стислою дугою — мікроплазмове зварювання (Д. А. Дудко, В. С. Гвоздецький, М. М. Воропай та ін.). Контактне зварювання (оплавленням) труб великого діаметра, розроблене спеціалістами Ін-ту електрозварювання АН УРСР і М-ва буд-ва підприємств нафт. пром-сті СРСР, було вперше застосовано на спорудженні трубопроводу Уфа — Омськ. Важливі дослідження проведено в галузі *електронопроменевого зварювання, зварювання вибухом, зварювання тертям, лазерного зварювання, плазмового зварювання* тощо. Укр. вченими розв'язано проблеми з'єднання кольорових металів і сплавів, зокрема алюмінію і його сплавів (Д. М. Рабкін), різнорідних металів і сплавів, пластмас, створено пром. роботи для контактного і дугового зварювання. Велике значення мають теор. і практичні дослідження з технології зварювання (С. Л. Мандельберг, А. М. Макара, Ю. О Стеренбоген та ін.), міцності і несучої здатності зварних конструкцій (В. І. Труфяков, Б. Ф. Лебедєв, В. І. Новиков та ін.).

Одержано важливі результати у галузі фізики дугового розряду і низькотемпературної плазми, теплофізики (В. І. Махненко), фізикохімії і електротермії зварювальних процесів, випаровування і конденсації матеріалів у вакуумі (Б. О. Мовчан), а також фізики твердого тіла (див. у цьому томі підрозділ Теорія твердого тіла), що стали теор. основою для розв'язання багатьох прикладних наук.-тех. проблем. Серед цих проблем: розробка технології механізованого імпульсно-дугового зварювання; зварювання в умовах космічного простору (див. *Космічна технологія*); підвищення надій-

ності і довговічності зварних конструкцій; винайдення досконаліших припоїв (О. А. Росошинський), зварювальних і наплавлювальних матеріалів (В. В. Підгаєцький, І. І. Фрумін та ін.), зокрема порошкового дроту (І. К. Походня та ін., Державна премія СРСР, 1978); застосування дугової плазми для різання і наплавлення; зварювання і різання вибухом (В. М. Кудинов). Вчені України розробили нові типи зварних конструкцій — рулоновані резервуари (Г. В. Раєвський, Ленінська премія, 1958), багатошарові труби великого діаметра тощо. Розробки вчених впроваджено на Дніпроп. з-ді металоконструкцій, Жданов. з-ді важкого машинобудування, Новокраматорському маш.-буд., Харків. турбінному з-дах, Мінському автозаводі, на Уральському з-ді важкого машинобудування та ін. підприємствах, де створено потужні зварювальні цехи з потоковими лініями. На Україні проблеми науки про зварювання досліджують, крім *Електрозварювання інституту* імені Є. О. Патона АН УРСР, у *Зварювального виробництва всесоюзному проектно-конструкторському інституті*, Київському і Львівському політех., Ждановському металург. і Краматорському індустріальному ін-тах, у лабораторіях і на кафедрах ін. вузів, у галузевих н.-д. ін-тах. Укр. вчені у співдружності з вченими ін. республік беруть активну участь у виконанні комплексних програм («Матеріаломісткість», «Енергокомплекс», «Метал» та ін.), спрямованих на зниження витрати металів, поліпшення якості металоконструкцій тощо. Результати досліджень у галузі зварювання на Україні висвітлюються у журналі «*Автоматическая сварка*», ін. спец. виданнях.

Літ.: Технология электрической сварки металлов и сплавов плавлением. М., 1974; Актуальные проблемы сварки цветных металлов. К., 1980; Электрошлаковая сварка и наплавка. М., 1980; Сварка в СССР, т. 1—2. М., 1981; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982.

Б. Є. Патон.

Лабораторія електроннопроменевого зварювання Інституту електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. Київ.

Промисловий робот для контактного зварювання кабін автомобілів. Сконструйовано в Інституті електрозварювання імені Є. О. Патона АН УРСР. Київ.

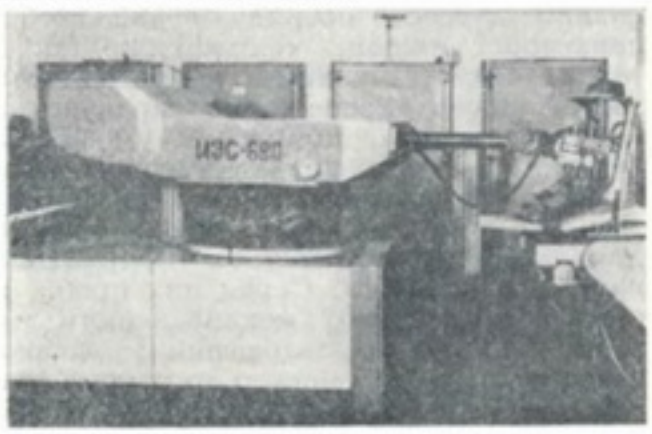

Теплоенергетика і технічна теплофізика

До 1917 дослідження з теплоенергетики і технічної теплофізики провадились на Україні в невеликих масштабах ученими, які працювали у вищих навчальних закладах. Найвизначнішими були наук. роботи з *термодинаміки* — у Київ. ун-ті (М. М. Шіллер) та в галузі парових машин — у Київ. політех. інституті (О. О. Радціг). Масштабного розвитку набули дослідження з 20-х рр., коли у Києві почалася (під керівництвом Т. Т. Усенка) наук.-організаційна робота відділення Бюро теплотех. з'їздів, організованого у Москві.

В середині 20-х рр. у Харкові було створено першу на Україні теплотехнічну установу — Теплобюро Науково-тех. управління Вищої Ради народного г-ва (ВРНГ) УРСР, у Києві — його філіал. У 1930 ці установи було реорганізовано в Ін-т пром. енергетики ВРНГ УРСР (Харків) з філіалом у Києві. Наук. роботи провадились також у Київ. і Харків. політех. ін-тах. Укр. вчені досліджували проблеми розвитку пром. теплоенергетики, раціоналізації паливо- і тепловикористання, теплообміну і теплових балансів технологічної апаратури і печей, використання низькосортного палива, модернізації теплоенерг. устаткування. Результати досліджень висвітлювались у журн. «Проблемы теплотехники», що видавався (1927—31) у Києві. Важливе значення мало й видання праць, присвячених газовим турбінам (В. М. Маковський), паровим машинам і турбінам (Г. С. Жирицький), паровим котлам (Е. І. Ромм) та ін. У 1934 опублікована монографія з заг. проблем теорії турбомашин (Г. Ф. Проскура). Вчені УРСР провели також дослідження з методів розрахунку випарних установок (М. О. Кичигін), модернізації парових котлів цукрових заводів (М. А. Кондак), теплообміну, теорії топок і котлоагрегатів (В. І. Толубинський), теплових двигунів (І. Т. Швець). Дослідження з теплообміну, виконані у Київ. політех. ін-ті, поклали початок створенню в УРСР наук. школи теплофізиків — дослідників процесів переносу тепла і речовини. Грунтовнішими і систематичнішими стали наук. роботи зі створенням (1939) у Харкові Ін-ту енергетики АН УРСР (філіал — у Києві).

Значну увагу дослідженням у галузі теплоенергетики і технічної теплофізики було приділено у післявоєнні роки. Вони проводились і проводяться в установах АН УРСР — *Технічної теплофізики інституті, Газу інституті, Фізико-технічному інституті низьких температур, Машинобудування проблем інституті*, а також у Київ., Харків., Одес. політехнічних ін-тах, Дніпроп. і Одес. ун-тах, Київ. педагогічному інституті тощо.

Укр. вчені одержали важливі результати з теорії переносу енергії і речовини. Запропоновано інтегральний метод розв'язування задач теплопровідності. Створено основи нового напряму в кінетичній теорії — заг. стохастичної теорії нерівноважних процесів (Є. В. Толубинський), яка набула дальшого розвитку (О. А. Гречаний). Виконано грунтовні дослідження з питань теплофізики ядерних реакторів. Розвинуто теорію теплообміну при кипінні, вивчено механізм процесу та інтенсивність теплообміну при кипінні чистих (органічних, неорганічних) рідин, сумішей і розчинів, а також встановлено важливі закономірності виникнення і протікання різноманітних кризисних явищ. Науковцями республіки створено основи теорії робочого процесу випарників, розроблено конструкції низько- і високотемпературних теплових труб, складено рекомендації для проектування машин і апаратів нової техніки (В. І. Толубинський, А. П. Орнатський, Й. І. Чорнобильський, Ю. А. Кириченко, В. Д. Попов, В. Ф. Коваленко, В. Ф. Прісняков, Н. Ю. Тобілевич, І. М. Федоткін, М. Г. Семена та ін.). Досліджено і проаналізовано способи інтенсифікації конвективного теплообміну в однофазних середовищах, створено ефективні оребрені поверхні нагріву і відповідні конструкції теплообмінників. Розвинуто теорію і методи розв'язання задач конвективного теплообміну (В. М. Бузник, А. Ш. Дорфман, Ю. І. Швець, М. В. Зозуля, М. М. Назарчук).

Вчені Української РСР вдосконалили кінцево-різницевий метод і методи матем. моделювання обернених нелінійних задач теплопровідності (Ю. М. Мацевитий, Л. О. Коздоба, М. І. Нікітенко). Вивчено процеси тепломасообміну в неізотермічних потоках газозависі та запропоновано метод розрахунку теплообміну полідисперсного матеріалу в двофазових потоках (Г. Л. Бабуха, А. О. Шрайбер та ін.). Досліджено радіаційний теплообмін у печах, високотемпературний киплячий шар і низькотемпературну плазму (М. М. Доброхотов, К. Є. Махорін, М. А. Захариков, І. М. Карп). Здійснено комплекс досліджень теплообміну і тепломасообміну тіл різної форми і малих розмірів, тепломасопереносу в капілярно-пористих тілах і впливу на нього різних чинників, переносу тепла і речовини у газорідинних полідисперсних системах. Розвинуто теорію і запропоновано методи інтенсифікації цих процесів. Створено спосіб монодиспергування розплавів і розчинів. Розроблено високоефективні

Пульт керування стендом для дослідження високофорсованого теплообміну при кипінні. Створено в Інституті технічної теплофізики АН УРСР. Київ.

Установка для вивчення емісійних властивостей полум'я. Створено в Інституті технічної теплофізики АН УРСР. Київ.

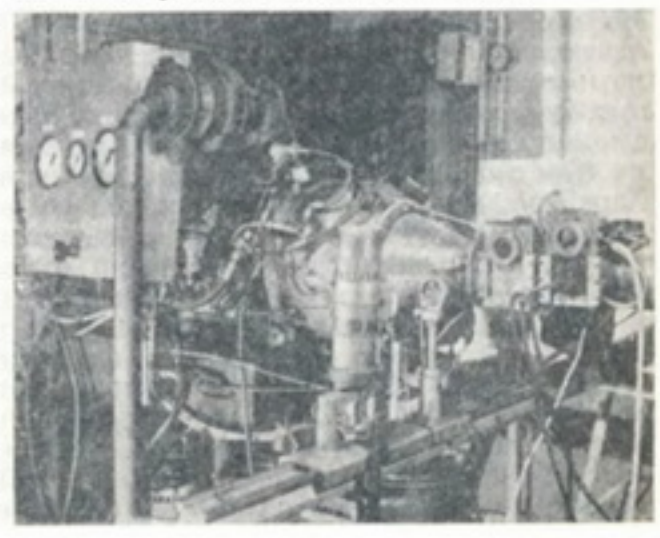

тепломасообмінні апарати (О. О. Кремньов, А. А. Долінський, В. Р. Боровський, Й. М. Пієвський). Створено наук. основи прогнозування і регулювання теплового режиму глибоких шахт і рудників, розроблено методи розрахунку установок для регулювання параметрів вентиляційного потоку, досліджено тепломасообмінні процеси у земній корі, розвинуто методи розрахунку підземних геотермічних котлів (О. Н. Щербань, О. О. Кремньов, В. П. Черняк, А. С. Цирульников). Виконано наукові роботи з основ теплометрії, розроблено прилади для прецизійних вимірювань теплофізичних величин і визначення енерг. ефектів при протіканні фіз.-хім. і біол. процесів, а також засоби для автом. газового захисту небезпечних через наявність метану вугільних шахт (О. А. Геращенко, О. Н. Щербань). Досліджувались теплофіз. властивості і рівняння стану речовин (В. П. Дущенко, О. З. Голик, В. А. Загорученко, Я. З. Казавчинський, П. М. Кессельман, М. В. Павлович, А. Б. Цатурянц), теплові процеси холодильних установок, різні питання термодинаміки (В. С. Мартиновський, Д. П. Гохштейн, Л. З. Мельцер, Г. М. Костенко, Д. Г. Нікітін, І. Г. Чумак), цикли і схеми газотурбінних установок (Г. Ф. Проскура, І. Т. Швець, Ю. М. Дедусенко). Вивчались проблеми гідродинаміки і теплообміну у високотемпературних двигунах, теплового захисту стінок каналів магнітогідродинамічних генераторів; розроблено наук. основи проектування систем такого захисту. Створено оптимізовані системи повітр. охолодження газових турбін, поршневих і роторних двигунів внутр. згоряння. Досліджено нестаціонарні процеси у турбінах, дано рекомендації щодо створення систем керування турбоустановками і регулювання їх (І. Т. Швець, Є. П. Дибан, Г. М. Щоголєв, В. М. Рєпухов, М. В. Страдомський, В. Й. Федоров). Виконано цикл наук. робіт, пов'язаних з поліпшенням конструкцій і вдосконаленням методів розрахунку потужних конденсаційних і теплофікаційних турбін, газових турбін і їхніх камер згоряння, створенням турбореактивних двигунів, підвищенням надійності потужних енерг. агрегатів (Л. О. Шубенко-Шубін, О. Г. Івченко, В. О. Лотарєв, Я. І. Шнеєр, Б. П. Таранов, В. О. Христич, В. М. Капинос, Ю. Г. Дашкієв). Значний комплекс досліджень виконано по спалюванню й енерготехнологічному використанню твердих палив (В. І. Толубинський, Д. І. Рабинович, В. О. Федосєєв), спалюванню газу і раціональному використанню палива і тепла (М. М. Доброхотов, В. Ф. Копитов, Н. Ю. Тайц, О. М. Алабовський, М. О. Дикий, А. Є. Єринов, Л. С. Піоро, І. Я. Сигал та ін.). Результати досліджень укр. вчених з великим екон. ефектом впроваджуються на теплових і атомних електростанціях, в енергомашинобудуванні, газовій, хім., харчовій пром-сті, ін. галузях нар. г-ва. Питання теплоенергетики і тех. теплофізики висвітлюються на Україні у збірниках праць н.-д. установ і навч. закладів республіки, у журн. «*Промышленная теплотехника*». Роботи з тех. теплофізики координує наукова рада АН УРСР з проблеми «Теплофізика». Досягнення укр. вчених у галузі теплоенергетики і тех. теплофізики відзначено Держ. преміями СРСР (Г. Ф. Проскура, 1943; Л. О. Шубенко-Шубін, 1947; О. Г. Івченко, В. О. Лотарєв, 1948; О. Н. Щербань, О. О. Кремньов, В. П. Черняк, 1969). Премій імені Г. Ф. Проскури АН УРСР удостоєні Є. В. Толубинський, О. А. Гречаний, В. С. Новиков (1976), І. Т. Швець, Є. П. Дибан (1977), В. І. Толубинський (1981), Л. О. Шубенко-Шубін, А. О. Тарелін, Ю. П. Антипцев (1982). Укр. вчені працюють у тісній співдружності з ученими АН СРСР і братніх республік. Деякі роботи виконуються за планами сумісних досліджень академій наук СРСР, УРСР, БРСР і Молд. РСР. Вчені України беруть участь у роботі міжнар. конференцій з теплообміну, Міжнар. бюро по гірничій теплофізиці і спец. симпозиумів та семінарів, редколегій зарубіжних журналів, співробітничають по узгоджених програмах з ученими ПНР, НДР і ЧССР.

Літ. Проскура Г. Ф. Гидродинамика турбомашин. К., 1954; Щербань А. Н., Кремнев О. А. Научные основы расчета и регулирования теплового режима глубоких шахт, т. 1—2. К., 1959—60; Кремнев О. А., Боровский В. Р., Долинский А. А. Скоростная сушка. К., 1963; Толубинский В. В. Теория процессов переноса. К., 1969; Геращенко О. А. Основы теплометрии. К., 1971; Швец И. Т., Дыбан Е. П. Воздушное охлаждение деталей газовых турбин. К., 1974; Толубинский В. И. Теплообмен при кипении. К., 1980; Шубенко-Шубин Л. А., Тарелин А. А., Антипцев Ю. П. Оптимальное проектирование последней ступени мощных паровых турбин. К., 1980; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982. *В. І. Толубинський.*

Гідрологія і гідротехніка

На Україні систематичні гідролог. дослідження, переважно для потреб водного транспорту, проводились з поч. 19 ст. на Дніпрі, пізніше — на Дністрі, Південному Бузі, Сіверському Дінці, Десні, Горині та ін. річках. Для потреб с. г. їх виконували експедиція по зрошуванню Півдня Росії та Кавказу (1870—91) і Західна експедиція по осушуванню боліт (1883—98). Наприкінці 19 ст. почались вивчення річкових течій, особливостей формування річищ (з метою виправлення їх), дослідження режиму Дніпра (М.С. Лелявський, В. М. Лохтін). Перші грунтовні узагальнення гідрології басейну Дніпра виконали М. І. Максимович і Є. В. Опоков. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції обсяг гідролог. досліджень значно зріс, особливо в зв'язку з проектуванням і будівництвом Дніпрогесу. Розгортанню наук. робіт сприяло створення кафедри гідрології у Київ. політех. ін-ті (1922, на її базі 1926 організовано Н.-д. ін-т водного г-ва України — тепер *Гідромеханіки інститут* АН УРСР), Київ. інженерно-меліорат. технікуму (1922, тепер *Український інститут інженерів водного господарства*). Згодом питаннями гідрології й *гідротехніки* почали займатися також учені Укр. н.-д. гідрометеорологічного ін-ту (тепер Укр. регіональний н.-д. ін-т Держкомгідрометеу), Укр. н.-д. ін-ту гідротехніки і меліорації (обидва — у Києві), Київ. відділення Центр. н.-д. ін-ту комплексного використання водних ресурсів, Київ. автомобільно-дорожнього ін-ту, Харків. відділення ін-ту «ВОДГЕО», Одес. і Харків. гідрометеорологічних ін-тів, Київ. і Чернів. ун-тів, ін-тів «Укрдіпроводгосп», «Укрводоканалпроект» (обидва — у Києві), «Укргідропроект» і «Водоканалпроект» (обидва — у Харкові), «ЧорноморНДІпроект» (Одеса) та ін. установ. Важлива роль в активізації наукових робіт на Україні належить І. Г. Александрову, О. В. Вінтеру, Б. Є. Веденєєву. Роботи укр. вчених мали велике значення для реалізації плану ГОЕЛРО, розв'язання проблеми Великого Дніпра, водопостачання пром. підприємств і міст тощо. Вченими України виконано дослідження щодо розрахунку річкового стоку на Європ. частині СРСР, запропоновано метод визначення макс. витрат води (Д. І. Кочерін). Розроблено заг. питання, пов'язані з вивченням і вимірюванням річкового стоку (А. В. Огієвський), методи гідрологічних прогнозів (А. В. Огієвський, Є. В. Опоков, В. О. Назаров). У роки Великої Вітчизн. війни роботи укр. вчених сприяли забезпеченню частин Рад. Армії необхідними гідрологічними матеріалами, створенню гідротех. засобів для форсування водних перешкод тощо. У повоєнний період дослідження вчених були спрямовані на здійснення у межах республіки союзного плану перетворення природи, на забезпечення водою індустріальних центрів Придніпров'я, зрошування земель Пд. України. Науковці УРСР виявили закономірності гідрології суходолу (А. В. Огієвський, В. О. Назаров), розробили наук. основи водного балансу регіону (С. М. Перехрест, В. І. Мокляк, Й. А. Железняк, П. Ф. Вишневський). Винайдено принципово нові способи перекидання великих мас води за допомогою магістральних каналів (Ю. М. Даденков, О. А. Угінчус, І. Л. Розовський, В. О. Большаков, І. А. Шеренков). Проведено наук. роботи, що стосувались використання водних ресурсів малих річок (Б. А. Пишкін), вивчення течій за греблями, створення спрощених конструкцій гребель з застосуванням місцевих буд. матеріалів (М. М. Біляшевський). Досліджено проблему руйнування берегових територій, розроблено ефективні засоби інженерного захисту берегів від розмивання хвилями (Б. А. Пишкін, Г. С. Башкиров, В. В. Аристовський та ін.), досконаліші методи виправлення річок (М. В. Терпугов). Вченими республіки запропоновано методи вивчення гідродинамічних хвиль за наявності довільних неоднорідностей (І. Т. Селезов). Досліджено напружений стан гравітаційних і аркових гребель (С. В. Соколовський, В. М. Сеймов та ін.), дію великих землесосних снарядів (М. О. Силін та ін.), складено напівемпірич. методику розрахунку параметрів гідротранспортування. Розроблено нові засоби боротьби з негативними проявами фільтраційних явищ (П. Ф. Фільчаков, І. І. Ляшко, О. Я. Олійник, Я. Т. Ненько), створено матем. модель зависенесучого потоку високої концентрації і методи розрахунку такого потоку (С. І. Кріль). Велике значення мали наук. роботи щодо комплексного використання і охорони водних ресурсів (Г. Й. Сухомел, П. С. Непорожній, П. С. Сліпченко, М. М. Дідковський, М. О. Силін), дослідження з питань гідроаеротерміки водойм — охолодників теплових і атомних електростанцій (І. К. Нікітін). Важливими є дослідження, пов'язані з проблемами гідромеліоративного буд-ва: із створенням засобів механізації буд.

В дослідовому басейні Інституту гідромеханіки АН УРСР. Київ.

робіт, наук. основ регулювання сольового режиму на зрошуваних масивах і способів промивання засолених земель з використанням горизонт. та вертик. дренажів, з застосуванням полімерних матеріалів для закритого дренажу (О. Я. Олійник, М. Г. Пивовар, П. І. Коваленко, А. А. Глущенко). Результати досліджень використано при буд-ві каскаду ГЕС на Дніпрі, проектуванні гідровузлів, створенні меліоративних систем на Україні та в ін. союзних республіках, при захисті берегів і споруд Дніпровського, Каховського, Кременчуцького та Волгоградського водосховищ від руйнівної дії вітрових хвиль, буд-ві населених пунктів, у мостобудуванні тощо. Досягнення укр. вчених у галузі гідрології і гідротехніки відзначено Держ. преміями СРСР (М. О. Силін, 1948; Г. Й. Сухомел, 1951), Держ. премією УРСР (І. І. Ляшко, О. Я. Олійник, 1981). Укр. вчені підтримують творчі зв'язки з вченими АН СРСР, академій наук БРСР, Латв. РСР і Узб. РСР, академіями наук НРБ і ЧССР, беруть участь у міжнар. симпозіумах з питань гідрології і гідротехніки. Результати досліджень учених УРСР висвітлюються в наук. збірниках «Метеорология, климатология и гидрология», «Мелиорация и водное хозяйство», «Гидравлика и гидротехника», «Гидромеханика», ін. періодичних виданнях н.-д. установ і навч. закладів республіки.

Літ.: Сухомел Г. И. Вопросы гидравлики открытых русел и сооружений. К., 1949; Непорожний П. С., Филахтов А. Л. Опыт строительства гидроэнергоузлов. К., 1960; Швець Г. І. Водність Дніпра. К., 1960; Перехрест С. М. Орошение земель Юга Украины. К., 1962; Гидрометеорологическая служба Украины за 50 лет Советской власти. Л., 1970; Пышкин Б. А. Динамика берегов водохранилищ. К., 1973; Современные проблемы гидромеханики и гидротехники. К., 1977.

О. Д. Федоровський.

Радіотехніка

На Україні перші дослідження в галузі радіотехніки (кінець 19 — поч. 20 ст.) пов'язані з налагодженням радіотелеграфного зв'язку між кораблями чорноморської ескадри.

Важливі наук. розробки в галузі радіотех. проблем було виконано в Новоросійському в Одесі (М. Д. Пильчиков, М. О. Умов) та Харків. (Д. А. Рожанський) ун-тах. У 1906 в Києві М. О. Бонч-Бруєвич сконструював за схемою О. С. Попова радіопередавач і радіоприймач. Після Великої Жовтневої соціалістич. революції дослідження з теор. і експериментальної радіотехніки значно розширилися, набули нового змісту. Їх було зосереджено в Одеському (Л. І. Мандельштам, М. Д. Папалексі), Київському (В. В. Огієвський) і Харківському політех. ін-тах, Харківському ун-ті. Успіхи, досягнуті в процесі цих досліджень, стали науковою основою для буд-ва (1924—27) потужних радіомовних станцій у Харкові, Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі. Було організовано (1929) Ін-т зв'язку (Харків), н.-д. лабораторії (напр., у Київ. енергетичному ін-ті, тепер у складі політех. ін-ту). Новий етап у розвитку радіотехніки почався з освоєнням радіохвиль надвисоких частот. Укр. вчені створили магнетрони (генератори) дециметрових радіохвиль (А. О. Слуцкін) і на їхній основі — дво- і однодзеркальні трикоординатні радіолокатори (А. О. Слуцкін, О. Я. Усиков, І. Д. Трутень, С. Я. Брауде та ін.).

Магнетрон міліметрових радіохвиль імпульсної дії. Створено в Інституті радіофізики і електроніки АН УРСР. Харків.

Важливе значення для теор. радіотехніки мали методи дослідження коливальних (нелінійних) систем (М. М. Крилов, М. М. Боголюбов). У 1939—41 у Києві проведено перші дослідні телевізійні передачі. Спеціалістів з радіотехніки на Україні почали готувати з 1930 у Київ. енергетичному ін-ті, пізніше — в харківських політех. ін-ті і ун-ті, Одеському і Львівському політех. ін-тах та в ін. вузах. В роки Великої Вітчизняної війни дослідження науковців республіки були спрямовані насамперед на створення досконаліших радіотех. засобів військового призначення, зокрема на вдосконалення генераторів надвисоких частот. У післявоєнні роки укр. вчені розробили теор. основи безпроводової передачі енергії на далеку віддаль (С. І. Тетельбаум). Ними вивчено умови поширення радіохвиль над поверхнею моря і суходолу, у тропо- й іоносфері, особливості взаємодії цих хвиль з різними середовищами і об'єктами. Створено і впроваджено у виробництво генератори міліметрових радіохвиль — магнетрони імпульсної дії (І. Д. Трутень та ін.), клінотрони з електр. перебудовою частоти і магнетрони безперервної дії з лінзовою оптикою (Г. Я. Левін та ін.). Розроблено широкодіапазонні радіовимірювальні пристрої міліметрових і субміліметрових радіохвиль (Є. М. Кулешов та ін.), дифракційні генератори міліметрових і субміліметрових хвиль (В. П. Шестопалов та ін.), фазохронні генератори (С. І. Тетельбаум та ін.). Укр. вченими вивчено багаточастотні процеси в електронних приладах надвисоких частот (О. І. Терещенко), проведено теор. і експериментальні дослідження, пов'язані зі створенням потужних широкосмугових ламп біжучої хвилі (В. П. Тараненко). Створено надбезшумні кріогенні пристрої для супутникового мовлення і телебачення (Л. Г. Гассанов та ін.), підсилювачі надвисоких частот, використовувані в *радіоастрономії* і *далекому зв'язку* (С. А. Пісковацький та ін.), розроблено напівпровідникову апаратуру для багатоканальних хвилеводних ліній зв'язку (І. В. Звершковський, Ю. Ф. Ларкін та ін. вчені), методику реєстрації надпотужних грозових розрядів з визначенням їхніх координат (П. В. Бліох та ін.). Вчені республіки провели комплексні дослідження процесів поглинання, розсіювання і поширення радіохвиль в атмосфері і космічному просторі (С. Я. Брауде, І. Є. Островський, І. С. Тургенєв, І. Х. Ваксер та ін.), а також дослідження з фізики напівпровідників (В. Є. Лашкарьов, С. І. Пекар). Грунтовними є їхні розробки з теорії і проектування адаптивних радіоприймальних пристроїв з великим динамічним діапазоном (В. М. Волков), з теорії радіотех. кіл (Я. К. Трохименко), теор. основ радіотехніки (О. О. Харкевич), з питань техніки слабких струмів (О. К. Котельников). Значний обсяг наук. робіт присвячено динаміці систем автом. керування (В. Г. Сергєєв та ін.), електродинаміці й електроніці ламп зворотної хвилі (І. В. Акаловський та ін.). Досягнення укр. вчених відзначено Ленінською премією (О. Я. Усиков, І. Д. Трутень, Є. М. Кулешов, Г. Я. Левін, А. Н. Чернець, 1960), Державними преміями СРСР (Ф. С. Санін, Я. Л. Шамфаров, С. Я. Брауде, І. С. Тургенєв, І. Є. Островський, 1952; А. В. Мень, М. К. Шарикін, Л. Г. Содін та ін., 1977; Ю. Ф. Зиньковський, 1977). Держ. преміями УРСР (В. П. Шестопалов, Є. М. Кулешов, М. С. Яновський та ін., 1972; В. П. Тараненко, О. Р. Комарчук та ін., 1975; О. Я. Усиков, Г. Я. Левін, В. І. Михайлов та ін., 1981; Я. К. Трохименко, О. А. Бокринська та ін., 1982). На Україні проблеми радіотехніки досліджують у *Радіофізики і електроніки інституті* АН УРСР, *Одеському електротехнічному інституті зв'язку*, Київському політехнічному інституті, ін. н.-д. установах і навчальних закладах. Вчені України підтримують творчі зв'язки з ученими АН СРСР (зокрема, з науковцями Ін-ту радіотехніки і електроніки, Н.-д. радіофізичного ін-ту, Ін-ту космічних досліджень), з ученими АН Груз. РСР, АН Кирг. РСР, АН країн — членів РЕВ. Вони беруть участь у всесоюзних та міжнародних конференціях. Питання радіотехніки висвітлювались на Україні у журналі «*Радіо*», тепер публікуються статті в журналах «Известия высших учебных заведений МВ и ССО СССР. Радиоэлектроника», «*Доповіді Академії наук Української РСР*», «*Украинский физический журнал*», у респ. міжвідомчому зб. «Радіотехніка», у зб. праць н.-д. ін-тів і вузів. Див. також у цьому томі підрозділ Радіофізика.

Літ.: Радиоокеанографические исследования морского волнения. К., 1962; Походзіло П. В. Радіотехніка в дореволюційній Росії. В кн.: Нариси з історії техніки і природознавства, в. 3. К., 1963; Харкевич А. А. Основы радиотехники. М., 1963; Бренев И. В. Начало радиотехники в России. М., 1970; Історія Академії наук Української РСР. К., 1982; Лобанов М. М. Развитие советской радиолокационной техники. М., 1982; Усиков А. Я. Работы в области радиотехники, радиофизики, электроники и связи на Украине за 60 лет. «Радиотехника», 1982, № 12.

О. Я. Усиков. *Г. С. Михайлов.*

Будівельні науки

На території сучас. України знання з будівельної справи почали систематизуватись у період Київської Русі. Узагальнювалися методи і технології буд. ремесел, вивчалися елементи буд. техніки, досліджувались умови міцності, утилітарності і привабливості споруд. Про досить високий рівень цих знань свідчать досконалість конструкцій багатьох культових (напр., *Софійського собору* у Києві) і оборонних споруд, діяльність *Миронєга*, П. *Милонєга* та ін. будівничих.

З розвитком феодалізму нагромаджуються нові знання, що значною мірою відображають розвиток буд. справи у Московському великому князівстві, тенденції епохи Відродження. У рукописних і друкованих працях (напр., у «Законі градському», що входив до складу «кормчих книг», у требнику П. Могили про «Чин і благословення новоспорудженого кам'яного або дерев'яного града», 1646) ці знання узагальнюються, регламентуються правила будівництва. Зростаюче житлове, фортифікаційне, замкове і культове буд-во на Україні сприяло вдосконаленню буд. конструкцій, застосуванню кращих буд. матеріалів і технологій, розробці нових вимог і правил містобудування. Велику роль у становленні й розвитку буд. наук відіграли вчені, інженери й архітектори — П. Римлянин, Г. Л. Боплан, А. А. Бетанкур, В. І. Беретті, Ф. К. Боффо, М. В. Остроград-

ський, П. П. Мельников, М. А. Бєлелюбський, В. Г. Шухов, В. В. Городецький, О. В. Кобелєв та ін. Наприкінці 19 ст. з прискоренням темпів буд-ва і дедалі більшим застосуванням цементу, бетонних і залізобетонних конструкцій, зведенням великопрогонових і висотних металевих споруд, виконанням кесонних робіт осн. напрямом буд. наук на Україні стають дослідження міцності конструкцій і матеріалів. Було створено перші лабораторії мех. випробувань у Катеринославському Вищому гірничому уч-щі (див. *Дніпропетровський гірничий інститут* імені Артема), Харків. технологічному і Київ. політех. інститутах. Тут вивчалися міцність і деформівність неметалевих буд. матеріалів, а також елементів металевих конструкцій (В. Л. Кирпичов, С. П. Тимошенко, Я. В. Столяров, К. К. Сімінський, С. А. Прокоф'єв, К. Г. Дементьєв, В. Г. Леонтович та ін.). Дослідження світового значення в галузі мостобудування виконав Є. О. Патон. З перших років Рад. влади велика увага в республіці приділялась орг-ції планомірних досліджень, пов'язаних з відбудовою нар. госп-ва, зруйнованого під час 1-ї світової та громадянської воєн, воєнної інтервенції, з усуненням гострої нестачі буд. матеріалів, з підготовкою наук. і інженерно-тех. кадрів буд. профілю. В УРСР розширюються роботи з теор. основ буд. механіки, зокрема теорії стійкості і розрахунку стрижневих систем, напружено-деформівного стану конструкцій (Ф. П. Бєлянкін, К. К. Сімінський, О. С. Іловайський, Б. М. Горбунов, М. В. Корноухов; див. також у цьому томі підрозділ Механіка). Створюються теор. основи технологій виробництва нових буд. матеріалів — легких заповнювачів — керамзиту, термозиту, спученого перліту, силікатної цегли (П. П. Будников та ін.). Докорінно реконструюється промислове виробництво скла, цементу, керамічних матеріалів (Б. С. Лисін, П. П. Будников, Б. Г. Скрамтаєв, Г. Я. Слободяник та ін.). Дальшого розвитку набуває теорія залізобетону (Я. В Столяров, В. М. Ярин, Й. І. Улицький, Ю. С. Фрайфельд та ін.). На основі теорії і практики автом. зварювання вдосконалено способи виготовлення металевих будівельних конструкцій, інших металевих елементів споруд, арматури для залізобетону. Принципове значення мали дослідження укр. учених з технології та організації буд. виробн., що сприяли ліквідації сезонності в буд-ві (внаслідок розробки методів виконання робіт узимку), застосуванню збірного залізобетону, індустріалізації буд. робіт (І. А. Киреєнко, О. А. Гармаш, О. І. Неровецький, В. А. Трубін). Значним був внесок учених республіки в розробку питань, пов'язаних з буд-вом у районах гірничих виробок і на просідаючих грунтах (І. М. Литвинов, А. М. Дранников), з гідротех. і меліоративним буд-вом, у розробку методів розрахунку стійкості грунтів у динамічних умовах, розрахунку дренажних пристроїв та ін. (І. Г. Александров, О. В. Вінтер, П. П. Ротерт, Б. Є. Веденєєв, Г. Й. Сухомел, П. С. Непорожній, П. С. Сліпченко, О. А. Угінчус та ін.). Укр. вчені розробили методику розрахунку шляхових покриттів, нову технологію буд-ва шляхів (О. К. Бируля, М. І. Волков та ін.), виконали грунтовні дослідження у галузі пром. вентиляції і теплофікації (В. П. Говоров, Б. М. Лобаєв, П. С. Колобков та ін.), водопостачання, каналізації і гідравліки (В. Ф. Іванов, Б. О. Ботук, С. Ю. Краснитський та ін.). Значного розвитку набула архітектурно-містобудівна наука (П. Ф. Альошин, О. М. Вербицький, В. Г. Заболотний, О. В. Кобелєв, О. М. Бекетов, Я. А. Штейнберг та ін.; див. також у цьому томі розділ Архітектура). У передвоєнні роки дослідження з питань буд. наук на Україні виконувались в інститутах АН УРСР, зокрема в Ін-ті буд. механіки (тепер *Механіки інститут*), *Електрозварювання інституті*, *Геологічних наук інституті*, в галузевих н.-д. установах (напр., в Пд. н.-д. ін-ті пром. виробництва у Харкові, Н.-д. ін-ті будівельних матеріалів та виробів у Києві), у вузах будівельного профілю (Київ., Харків., Одес., Дніпроп. і Полтав. інженерно-будівельних ін-тах, Харків. ін-ті інженерів комунального г-ва та ін.). У повоєнні роки обсяг наук. робіт з проблем буд-ва значно розширився. Науковці республіки почали використовувати нові методи досліджень (напр., математичної статистики), засоби обчислювальної техніки. Створена 1945 Академія архітектури (1956—64 — Академія будівництва і архітектури УРСР) сприяла прискореному впровадженню результатів досліджень в практику, висококваліфікованій підготовці наук. кадрів. Укр. вчені розвинули методи розрахунку просторових конструкцій складного обрису, що дало змогу розробити і застосувати нові типи великопрогонових ефективних конструкцій, дослідили вплив на конструкції динамічних навантажень (М. В. Корноухов, В. О. Кононенко, Г. С. Писаренко, О. М. Гузь, І. Є. Прокопович, О. І. Стрельбицька, Г. В. Ісаханов, Г. А. Ванін, М. С. Можаровський, М. Г. Бондар та ін.).

Дальшого розвитку набули теоретичні основи розрахунку будівельних конструкцій, у т. ч. металевих (М. П. Мельников, В. М. Шимановський, В. І. Труфяков, М. М. Жербін та ін.) та залізобетонних (В. М. Ярин, Я. Д. Лівщиць, Л. П. Поляков та ін.), теор. основи фундаментобудування (І. М. Литвинов, А. М. Дранников, В. М. Голубков, М. Н. Гольштейн). Значним є внесок у теорію зображень (С. М. Колотов, В. Є. Михайленко, О. Л. Підгорний та ін.). Було створено різноманітні нові (у т. ч. з заданими властивостями) будівельні матеріали, зокрема склоцемент, шлаколужні в'яжучі речовини, керамічні блоки (О. О. Пащенко, Г. Д. Дібров, О. П. Мчедлов-Петросян, В. С. Григор'єв, В. Д. Глуховський, Г. Я. Слободяник, Л. Д. Єршов, А. В. Жуков, С. П. Ничипоренко, В. В. Товаров, І. М. Грушко). Створено і впроваджено високоефективні технологічні процеси, нові серії великопанельних будинків (А. І. Бірюков, Ю. Л. Воробйов). Розвинуто теор. основи буд. виробництва. Запропоновано методи потокового буд-ва (М. С. Будников, В. О. Голосов, О. М. Кліндух, О. О. Литвинов, О. І. Неровецький, О. Л. Філахтов та ін.) і сітьового планування, «вузловий метод» (Г. К. Лубенець та ін.), автоматизовані системи управління буд-вом. Розроблено систему ефективної експлуатації буд. машин (Ю. О. Вєтров, А. М. Холодов, О. С. Філелєв, В. К. Руднєв, І. А. Луйк, Ю. Ф. Чубук та ін.). Виконані дослідження в галузі теплопостачання (П. С. Колобков, Ф. І. Скороходько, П. О. Клименко), кондиціювання повітря (Г. І. Куликов, І. Р. Щекін), захисту атм. повітря від забруднення пром. газами (І. Я. Сигал, В. Ф. Копитов), водопостачання, каналізації, очищення води (Л. А. Кульський, Б. Й. Ботук, В. В. Смислов, Ю. М. Константинов, В. В. Аристовський, С. К. Колобанов), по підвищенню надійності водопостачання, комплексній економії водних, енергетичних і матеріальних ресурсів (А. Г. Євдокимов та ін.). Принципове значення для розвитку буд. наук в СРСР, зокрема в УРСР, мали постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по підвищенню ефективності науково-дослідних робіт у галузі будівництва, архітектури, будівельних матеріалів, будівельного і шляхового машинобудування і прискоренню впровадження наукових досягнень у практику будівництва» (1978), постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах» (1978), заходи (згідно з цими постановами) щодо підвищення ефективності н.-д. робіт. Відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України до основних

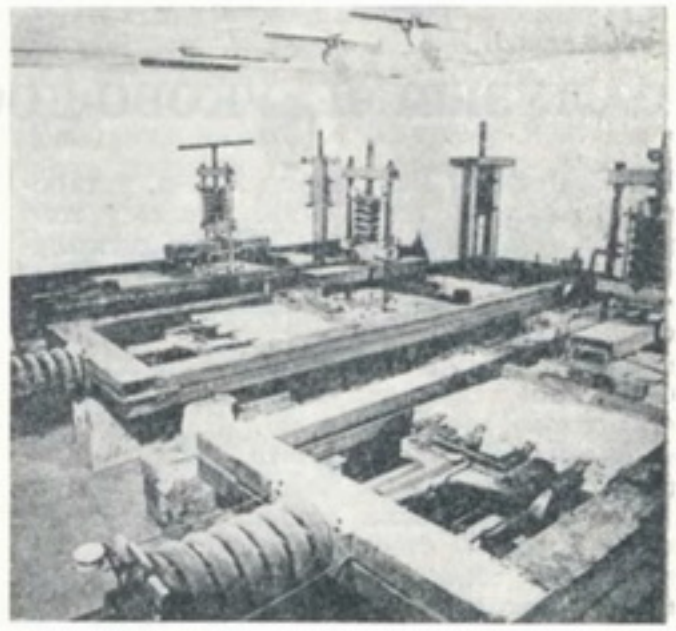

Випробовування косоармованих балкових залізобетонних плит, підданих згинові й розтягові, в лабораторії будівельної механіки Одеського інженерно-будівельного інституту.

Випробовування робочих органів машини в лабораторії землерийних машин Київського інженерно-будівельного інституту.

Лабораторія кафедри устаткування підприємств будівельної і цементної промисловості Харківського інженерно-будівельного інституту.

напрямів розвитку буд. наук належать: програмно-цільове планування, якнайшвидше використання результатів закінчених наук. розробок у виробництві, розширення автоматизації науково-дослідних робіт з застосуванням електронної обчислювальної техніки. На Україні питання будівельних наук розробляють у *Будівельного виробництва науково-дослідному інституті*, *Будівельних конструкцій науково-дослідному інституті*, *Шляховому науково-дослідному інституті*, *Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків інституті*, *Промислового будівництва харківському науково-дослідному і проектному інституті* та ін. установах будівельного профілю. У розв'язанні наук. проблем буд-ва значну роль відіграють буд. вузи республіки, Харків. автомобільно-дорожній ін-т, Харків. ін-т інженерів залізничного транспорту, Укр. ін-т інженерів водного г-ва (Ровно), Ін-т колоїдної хімії і хімії води АН УРСР, Ін-т механіки АН УРСР (обидва—в Києві) та ін. Досягнення укр. вчених відзначено Держ. преміями СРСР (В. С. Григор'єв, 1946; М. М. Жербін, 1948; А. В. Жуков, 1950), Держ. преміями УРСР (О. О. Литвинов та ін., 1974; А. І. Бірюков та ін., 1978; А. Г. Євдокимов, 1979; Ю. О. Вєтров, 1980; О. О. Пащенко, О. А. Крупа та ін., 1981). Учені-будівельники республіки підтримують творчі зв'язки з науковцями ін. союзних республік, а також міжнар. зв'язки, насамперед з ученими країн — членів РЕВ. Проблеми буд. наук висвітлюються на Україні в науково-тех. і виробничих журналах та збірниках «*Строительные материалы и конструкции*», «*Промышленное строительство и инженерные сооружения*», в ін. виданнях. Див. також у цьому томі розділ Будівництво.

Літ.: Улицкий Н. И. Теория и расчет железобетонных стержневых конструкций с учетом длительных процессов. К., 1967; Жербин М. М. Высокопрочные строительные стали. К., 1974; Пащенко А. А., Сербин В. П., Старчевская Е. А. Вяжущие материалы. К., 1975; Повышение эффективности металлических и деревопластмассовых конструкций. К., 1978; Сытник И. П. Организация, планирование и управление строительством. К., 1978; Щелочные и щелочно-щелочноземельные гидравлические вяжущие и бетоны. К., 1979; Машины для земляных работ. К., 1981; Трофимович В. В., Пермяков В. А. Оптимальное проектирование металлических конструкций. К., 1981; Метод конечных элементов в механике твердых тел. К.— Лейпциг, 1982.

Ю. О. Вєтров, *О. О. Пащенко*

ГАЛУЗЕВІ НАУКОВО-ДОСЛІДНІ УСТАНОВИ

В Українській РСР поряд з н.-д. установами Академії наук (див. у цьому томі розділ Академія наук УРСР) є розгалужена мережа н.-д. установ, підпорядкованих союзно-республіканським та республіканським міністерствам і відомствам. В дореволюційний період на Україні було лише кілька галузевих н.-д. установ, переважно с.-г. профілю. В результаті перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції становище змінилось: у республіці значно зросла кількість галузевих н.-д. установ, створено філіали їх, розширилась тематика досліджень. У 1983 в галузевих н.-д. установах України налічувалось понад 180 тис. наук. працівників, у т. ч. понад 50 тис. кандидатів і майже 4 тис. докторів наук. Найбільше в УРСР установ, у яких розв'язують проблеми розвитку промисловості. Провідною установою металургійного профілю є *Чорної металургії інститут*. Він — головний в СРСР з проблем доменного, мартенівського і киснево-конверторного виробн., якості зливка, термічної і термомех. обробки прокату та ін. У *Трубної промисловості всесоюзному науково-дослідному і конструкторсько-технологічному інституті* розробляють, вдосконалюють і впроваджують у пром-сть технології виробн. труб, системи його автоматизації, створюють устаткування для виготовлення труб і трубних виробів, проводять техніко-екон. дослідження і розробляють досконаліші методи наук. організації праці, визначають перспективи розвитку трубної пром-сті. Колективи ін. установ України працюють над проблемами виробн. сталей і сплавів нових марок, кольорових металів, феросплавів, вогнетривких матеріалів, створення й удосконалення технологічних процесів і агрегатів для переробки брухту і відходів кольорових металів, розробки і впровадження технології збагачування залізних і марганцевих руд, механізації та автоматизації процесів у гірничорудній і металург. пром-сті, створення пром. технології виробн. сортового прокату, прокатних валків, методів керування металургійним виробництвом. До таких установ належать: *Чорної металургії науково-дослідний інститут*, Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т вторинних кольорових металів (Донецьк), *УкрНДІспецсталь*, Всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут титану (Запоріжжя), Український науково-дослідний ін-т вогнетривів (Харків), Науково-дослідний і дослідно-конструкторський ін-т автоматизації чорної металургії (Дніпропетровськ), Український науково-дослідний ін-т металів (Харків), Науково-дослідний і проектний інститут металургійної промисловості (Харків), Всесоюзний н.-д. інститут організації виробн. і праці чорної металургії (Харків) та ін. Чимало установ вивчає проблеми вугільної пром-сті України. У *Вугільному науково-дослідному інституті* досліджують і розробляють технології підземного видобування вугілля, удосконалюють виробничі процеси і засоби підземного транспорту, створюють засоби дегазації шахт.

До основного напряму діяльності *Вугільної промисловості науково-дослідного, проектно-конструкторського і проектного інституту* належить створення нової технології розробки вугільних родовищ відкритим способом, засобів механізації і автоматизації технологічних комплексів поверхонь шахт, розрізів та збагачувальних фабрик тощо. Гол. в СРСР є *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут*. Інші науково-дослідні установи займаються створенням шахтних стаціонарних машин і комплексів, вентиляторних та ін. установок, розробкою засобів боротьби з підземними пожежами, удосконаленням гірничорятувальної справи (Всесоюзний науково-дослідний інститут гірничорятувальної справи, Донецьк), створенням автоматизованих систем керування технологічними процесами вуглезбагачувальних фабрик (Український науково-дослідний і проектно-конструкторський інститут по збагачуванню і брикетуванню вугілля, Ворошиловград) тощо.

Наук. питання, що стосуються хім. пром-сті, розв'язує Науково-дослідний інститут основної хімії (Харків). Науковці цього інституту розробляють нові і удосконалюють існуючі технологічні процеси виробн. соди і содопродуктів, проектують содові з-ди, реконструюють та модернізують діючі підприємства. Проблеми, пов'язані зі створенням особливо чистих сполук, високоефективних товарів побутової хімії, досконаліших методів одержання хім. реактивів, розробкою наук. основ техніки безпеки та охорони праці, технології видобування та комплексної переробки руд, досліджують Всесоюзний н.-д. і проектний ін-т хім. пром-сті (Київ), Укр. н.-д. ін-т пластичних мас (Донецьк), Всесоюзний н.-д. ін-т техніки безпеки в хім. пром-сті (Сєвєродонецьк Ворошиловградської обл.), ін. установи. Над проблемами нафтохімії та переробки нафти працює колектив Всесоюзного н.-д. і проектно-конструктор. ін-ту нафтопереробної і нафтохім. пром-сті (Київ). Держ. н.-д. і проектний ін-т нафтової пром-сті (Київ) обгрунтовує пошук та розвідування нафтових і газових родовищ, розробляє й удосконалює техніку і технологію буріння свердловин, видобування нафти і газу. Провідною в УРСР н.-д. установою в галузі наук. проблем машинобудування є *Машинобудування науково-дослідний і проектно-технологічний інститут*, в якому розробляють нові та удосконалюють існуючі технологічні процеси в заготівельному і механоскладальному виробн., створюють досконалішу механізовану технологічну оснастку, устаткування для важкого машинобудування. Великий обсяг наук. робіт з хім. машинобудування виконує Всесоюзний н.-д. і конструкторсько-технологічний інститут компресорного машинобудування (Суми). Дослідження з автоматизації керування виробничими процесами в металург., машинобуд., хім. та ін. галузях пром-сті проводять *Автоматики інститут* та його філіали. Укр. н.-д. ін-т с.-г. машинобудування (Харків), Проектно-конструкторський технологічний ін-т с.-г. машинобудування (Харків), Запорізький конструкторсько-технологічний ін-т сільськогосподарського машинобудування та ін. установи розробляють конструкції машин і устаткування для комплексного оснащення тваринницьких ферм, збирання цукрових буряків, кукурудзи, створюють прогресивні технології для відновлення зношених деталей с.-г. машин. Значним є доробок установ Києва, Полтави, Харкова, де розробляють устаткування, механізми і потокові лінії для цукрової, хлібопекарської і кондитерської галузей харч. пром-сті, машини нових типів для виробн. штучної шкіри, синтетичних волокон, товарів широкого вжитку. З проблем електротех. пром-сті дослідження провадять Всесоюзний н.-д., проектно-конструкторський і технологічний інститут трансформаторобудування (Запоріжжя), Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський інститут технології електромашинобудування (Харків), Всесоюзний проектно-конструкторський і технологічний ін-т світлотехнічної пром-сті (Тернопіль), ін. установи. Над проблемами легкої пром-сті працюють Укр. н.-д. ін-т шкіряно-взуттєвої пром-сті (Київ), Укр. н.-д. ін-т текстильної пром-сті (Київ) тощо. Питання лісової, целю-

лозно-паперової і деревообробної пром-сті вивчають Укр. н.-д. ін-т мех. обробки деревини (Київ), Укр. н.-д. ін-т целюлозно-паперової пром-сті (Київ), ін. установи. Значна кількість установ розв'язує проблеми різних галузей харч. пром-сті. До таких установ належать: Всесоюзний н.-д. і проектно-конструкторський ін-т продуктів дитячого харчування і систем керування агропромисловими комплексами консервної пром-сті (Одеса), Всесоюзний н.-д. ін-т виноробства і виноградарства «Магарач» (Ялта), Всесоюз. н.-д. ін-т цукрової пром-сті (Київ), Укр. н.-д. ін-т спиртової і лікеро-горілчаної пром-сті (Київ) та ін. Щоб забезпечити потреби будівництва, на Україні створено мережу установ, що опрацьовують проблеми архітектури, буд-ва і пром-сті будівельних матеріалів. Н.-д. ін-т теорії, історії і перспективних проблем рад. архітектури (Київ) вивчає питання теорії та історії архітектури, узагальнює архіт.-буд. досвід, розробляє методику досліджень, реставрації та консервації пам'яток архітектури і монументального живопису. У Харківському н.-д. інституті пром. буд-ва досліджуються проблеми вдосконалення підземних конструкцій і методів зведення будинків і споруд чорної металургії, розробляються генеральні плани пром. вузлів. Головним в УРСР з питань організації, технології, механізації і економіки будівельних робіт є *Будівельного виробництва науково-дослідний інститут.* Осн. напрями його діяльності: технологія і організація пром. та цивільного буд-ва, комплексна механізація буд. процесів. Колектив Укр. н.-д. і проектного ін-ту цивільного сільського буд-ва (Київ) працює над районним плануванням і забудовою сіл, створює сільські житлові і громадські будинки нових типів. Н.-д. і проектний ін-т містобудування (Київ) досліджує питання розвитку та економіки містобудування, розселення і районного планування, розв'язує проблеми трансп. зв'язків, розміщення й планування курортних районів і зон відпочинку. Діяльність Кримського н.-д. і проектного ін-ту (Сімферополь) спрямована на освоєння курортних комплексів, районів і територій, забудову міст і житлових районів, поліпшення ландшафтної архітектури Кримської обл. Колектив Н.-д. ін-ту автоматизованих систем планування і керування у буд-ві (Київ) створює системи автоматизованого проектування, конструювання і технологічної підготовки виробн., засоби автоматизації і контролю забезпеченості буд-ва збірними залізобетонними виробами тощо. Над перспективами розвитку автомоб. транспорту, підвищенням його техніко-екон. ефективності працює Держ. автотранспорт. н.-д. і проектний ін-т (Київ). Значною є мережа н.-д. установ с.-г. профілю (вони становлять близько чверті загальної кількості галузевих установ республіки). Провідним в УРСР науково-методичним центром з питань землеробства і рослинництва є *Землеробства український науково-дослідний інститут.* Він розробляє наукові основи систем землеробства по природно-екон. зонах УРСР. Миронівський н.-д. ін-т селекції і насінництва пшениці, Всесоюзний н.-д. ін-т кукурудзи (Дніпропетровськ), Всесоюзний н.-д. ін-т цукрового буряка (Київ), Укр. н.-д. ін-т картопляного г-ва (смт Немішаєве Київ. обл.), Всесоюзний н.-д. ін-т луб'яних культур (м. Глухів Сумської обл.), Всесоюзний селекційно-генетичний н.-д. ін-т (Одеса), Укр. н.-д. ін-т зрошуваного землеробства (Херсон), Укр. н.-д. ін-т зрошуваного садівництва (м. Мелітополь Запоріз. обл.) та ін. установи створюють нові сорти с.-г. культур, досліджують проблеми генетики та вдосконалюють на цій основі методи селекції, підвищують родючість грунтів тощо. Над проблемами тваринництва і птахівництва працюють Полтавський н.-д. ін-т свинарства, Укр. н.-д. інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова» (смт Асканія-Нова Херсонської обл.), Укр. н.-д. ін-т птахівництва (смт Бірки Харківської обл.), Укр. н.-д. ін-т фізіології і біохімії с.-г. тварин (Львів), Н.-д. ін-т тваринництва Лісостепу і Полісся (Харків) та ін. Вони створюють нові та поліпшують існуючі породи с.-г. тварин, розв'язують проблеми гібридизації та пром. схрещування, удосконалюють племінну справу. Проблеми кормовиробн. координує *Кормів український науково-дослідний інститут.* В ін. установах удосконалюють існуючі і розробляють нові технологічні процеси с.-г. виробн., підвищують ефективність використання машинно-тракторного парку, досліджують питання електрифікації й автоматизації с.-г. виробн. (Укр. н.-д. ін-т механізації та електрифікації с. г., Київ. та ін.), розв'язують проблеми розвитку та функціонування агропром. об'єктів, вивчають питання ціноутворення, ефективності капіталовкладень, розробляють наук. основи управління с. г. (Укр. н.-д. ін-т економіки і організації сільського г-ва, Київ, та ін.). Чимало н.-д. установ досліджують проблеми захисту грунтів від ерозії, лісового г-ва, фізіології та біохімії, експеримент. ветеринарії, рибного г-ва тощо (напр., Укр. н.-д. ін-т захисту грунтів від ерозії у Ворошиловграді, Укр. н.-д. ін-т лісового г-ва і агролісомеліорації у Харкові, Укр. н.-д. ін-т рибного г-ва у Києві). Діяльність мед. установ республіки спрямована на розробку заходів щодо запобігання хворобам, на ліквідацію масових інфекційних захворювань, дальше збільшення тривалості життя людини. В Київському н.-д. інституті кардіології вивчають, зокрема, патогенні механізми атеросклерозу, хронічної ішемічної хвороби серця, інфаркту міокарда, гіпертонічної хвороби. Київ. н.-д. інститут туберкульозу, пульмонології і грудної хірургії, Львівський н.-д. ін-т туберкульозу працюють над проблемою патології органів дихання. Київ. н.-д. ін-т ортопедії, Донецький н.-д. ін-т травматології та ортопедії, Харків. н.-д. ін-т ортопедії і травматології гол. увагу приділяють боротьбі з травматизмом, його профілактиці, розробці нових методів лікування. У Київ. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології, Львів. н.-д. ін-ті педіатрії, акушерства і гінекології розробляють проблеми охорони здоров'я жінки, матері, новонародженого. Головним в СРСР і УРСР з проблеми «Фізіологія і патологія підлітків» є *Охорони здоров'я дітей і підлітків харківський науково-дослідний інститут.* Колектив Одеського науково-дослідного ін-ту очних хвороб і тканинної терапії досліджує питання пересаджування рогівки, тканинної терапії, травм і опіків ока, відшарування сітчастої оболонки. У галузевих мед. установах УРСР вивчають природу пухлин центральної нервової системи, проблеми хірургічного їх лікування, епідеміології вірусних та бактеріальних інфекцій, розробляють заходи щодо ліквідації та різкого зниження інфекційних захворювань, створюють специфічні профілактичні, діагностичні та лікувальні препарати (Київ. н.-д. ін-т нейрохірургії, Київ. н.-д. ін-т клінічної та експеримент. хірургії, Харків. н.-д. ін-т заг і невідкладної хірургії, Київ. н.-д. ін-т фармакології і токсикології тощо). Н.-д. ін-ти гігієни праці і профзахворювань у Києві, Донецьку, Харкові і Кривому Розі вивчають питання гігієни праці та профзахворювань у різних галузях промислового і с.-г. виробн., проблеми охорони водойм, повітря і грунту. У Київ. н.-д. ін-ті заг. і комунальної гігієни розробляють гігієнічні нормативи і заходи щодо сан. охорони та оздоровлення середовища в населених місцях, житлових громад. приміщеннях. На Україні є також н.-д. ін-ти експериментальної ендокринології, епідеміології і інфекційних хвороб, переливання крові, стоматології, курортології, фізіотерапії та ін. Грунтовні дослідження проводяться на кафедрах, в лабораторіях вузів, у н.-д. ін-тах, створених при вузах, напр. у Н.-д. ін-ті фізіології Київського ун-ту, Н.-д. ін-ті біології Харків. ун-ту. В галузі педагогічних наук та психології наук. дослідження проводять Н.-д. ін-т педагогіки УРСР (Київ) і Н. -д. ін-т психології УРСР (Київ). Над комплексним екон. прогнозуванням розвитку нар. г-ва УРСР, удосконаленням методології планування й розробкою поточних (річних) і п'ятирічних планів розвитку нар. г-ва працює Н.-д. економічний ін-т Держплану УРСР. Організацію і координування наук. досліджень з найважливіших наук.-тех. проблем здійснює Держплан УРСР. Колективи вчених галузевих н.-д. установ України підтримують творчі зв'язки з колективами н.-д. установ ін. республік СРСР у виконанні цільових комплексних і наук.-тех. програм, а також з колективами вчених країн — членів РЕВ. Вони беруть участь у проведенні республіканських і міжнар. конференцій. Їхні зусилля спрямовані на виконання завдань, визначених Основними напрямами економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року, по зміцненню зв'язків науки і виробн., підвищенню ефективності наук. досліджень, скороченню строків впровадження досягнень науки і техніки, поглибленню зв'язків фундаментальних і прикладних досліджень з виробництвом. Про галузеві н.-д. ін-ти див. також у цьому томі розділ Народне господарство, підрозділи про окремі його галузі. *В. П. Шевченко.*

Стан медичної допомоги на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції

Археологічні знахідки свідчать, що народи, які населяли тер. сучасної України в давнину, володіли певними мед. знаннями, раціональними засобами нар. медицини (водолікування, масаж та ін.). Досить високого рівня мед. справа досягла в *Київській Русі*. За свідченнями з норвезької саги, ше київ. княгиня Ольга влаштувала лікарню, де догляд за хворими доручався жінкам. Лікування хворих і розміщення інвалідів було зосереджено в монастирях. У 1070 ігумен Феодосій заснував при Києво-Печерському монастирі своєрідний лікувальний заклад для ченців, а згодом і для парафіян. Згідно з Никоновським літописом, за митрополита Єфрема (11 ст.) у Переяславі та інших містах було організовано кілька лікарень. Забезпеченість лікарняною та лікарською допомогою в Київській Русі була на рівні інших країн Європи. Першим лікарем-професіоналом в 10 ст. у Києві був Іван Скляр. Відомі імена ченців-лікувальників Антонія, Алімпія, Агапіта, Пимена, Козьми, а також світських лікарів Іоанна Смери, Петра Сіріанина, Февронії. Основою та джерелом як монастирської, так і світської медицини того часу була народна медицина з її емпірично опрацьованими способами лікування. З прийняттям християнства на Русі, поширенням грамотності та писемності склалися умови для систематизації й узагальнення досвіду народної медицини. Були написані та перекладені з ін. мов травники, лікарські порадники. На формування медичних знань в Київській Русі мали вплив давньогрецька й арабська медицина. Поряд з лікарями — вихідцями з корінного населення при окремих княжих дворах, у великих містах практикували і приїжджі лікарі з країн Заходу і Сходу. На високому для тих часів рівні була хірургічна допомога пораненим (перев'язування ран, ампутації, трепанації), розвивалися допомога породіллям, лікування зубних, очних, шкірних хвороб тощо. В Ізборнику Святослава (1073) подавалися поради щодо харчування. Написаний грец. мовою трактат «Мазі» Євпраксії Мстиславівни (онуки Володимира Мономаха) систематизував розрізнені мед. знання того часу і, крім опису хвороб та засобів їх лікування, давав поради щодо гігієни. В цьому творі є зачатки вчення про темпераменти. Великої шкоди розвиткові мед. справи на території України завдали татаро-монг. навала, а згодом інтервенції литовськ., польськ. та угорськ. феодалів. Значну роль в історії розвитку медицини на Україні відіграли *братства*. Крім просвітницької, релігійно-благодійної діяльності, вони займалися допомогою хворим членам своєї парафії, мали притулки для немічних та сиріт, які в 16 ст. дістали назву шпиталів. Зокрема, Львівське братство мало п'ять шпиталів, лікувальні заклади мало й Київ. братство. З кінця 14 ст. по містах України засновано цехи, що об'єднували також і ремісників-лікувальників, які дістали назву *цирульників*. Цехи цирульників (часто називалися цехами хірургів) були у Львові (засн. 1512), при Київ. магістраті, в Кам'янці-Подільському та ін. містах. В цехах цирульників проводилось також навчання учнів віком з 12 років. Цирульники вміли робити кровопускання, ставити банки, розрізати гнояки, виривати зуби, лікувати та перев'язувати рани, вправляти вивихи, переломи, здійснювати ампутації, виготовляти різні пластирі для лікування ран, знали ознаки певних хвороб. Цирульники, як правило, супроводили військо в поході. Постійні війни давали їм великий практичний досвід. Окремі з ремісників-цирульників досягли великої майстерності в лікарській справі. З появою дипломованих лікарів цирульники за їх прописом виконували різні рукодійні прийоми.

В Запорізькій Січі військо козаків обслуговували «січові цирульники», вони були при кожній сотні. Запорізька Січ створювала також свої шпиталі для утримання покалічених і лікування поранених козаків. Зокрема, такий заклад існував на острові між річками Стара Самара і Нова Самара (згодом дістав назву Самаро-Миколаївський монастир). Під кінець 16 ст. головними шпиталями Січі стали шпиталь в Трахтемирівському монастирі на Дніпрі (нижче Канева) та Межигірський (побл. Києва). Військові шпиталі були також у Лебединському (біля Чигирина) і Левківському (біля Овруча) монастирях. Вони стали першими своєрідними військ. лікувальними закладами на Україні. Шпиталі створювалися і при великих ремісничих цехах (в Борисполі при цеху м'ясників — 16 ст.; при цеху кравців у Ковелі — 17 ст.). Фактично цехова медицина на Україні втратила своє значення лише в 2-й половині 19 ст.

В 15—16 ст. на Україні з'явилися лікарі, які здобули освіту на мед. факультетах Краківського університету, Замойської академії (засн. 1593 в м. Замості, тепер Польська Народна Республіка). Окремі випускники цих закладів продовжували навчання в ун-тах Італії, де здобули вчений ступінь доктора медицини (Георгій Дрогобич, Пилип Ляшковський). Значну роль у підготовці мед. кадрів у зв'язку з організацією в 17 ст. госпітальних мед. шкіл відіграла Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). Багато її вихованців були студентами і викладачами (зокрема, С. Полоцький, Є. Славинецький, А. Сатановський) моск. (засн. 1654) та петерб. (засн. 1718) мед. шкіл. Є. Славинецькому належить переклад слов'ян. мовою (1658) підручника анатомії Андреаса Везалія. Своєрідними довідниками для практичної медицини, а також посібниками для учнів мед. шкіл, що мали в той час досить значне поширення, були лікарські порадники, як перекладні, так і вітчизняні. З 17 ст. відомий текст укр. рукописного лікарського порадника. Кадри для мед. шкіл пізніше також готували колегії в Чернігові, Переяславі, Харкові. В 1788 медико-хірургічну школу було відкрито у м. Єлисаветграді (тепер Кіровоград), а 1794 — в Сімферополі. З 1802 в Київській академії було запроваджено курс медицини. Вихованцями Київської академії були: вчений-енциклопедист, один з основоположників вітчизн. акушерства, ботаніки й фітотерапії Н. М. Амбодик-Максимович, перший вітчизн. професор ветеринарних і медичних наук І. С. Андрієвський, офтальмолог і терапевт Й. Каменський-Галита, лікар та культур.-осв. діяч М. Й. Парпура, перший вітчизн. професор анатомії, фізіології і хірургії К. І. Щепін. Вагомий внесок в мед. науку зробили Н. Згурський, П. І. Погорецький, І. А. Полетика, Д. В. Понирка, Д. С. Самойлович, М. М. Тереховський, Х. Т. Тихорський, О. М. Шумлянський, П. М. Шумлянський, Ю. Білопольський. Існувала на Україні й аптекарська справа. Першу аптеку було відкрито 1445 у Львові. Пізніше було відкрито аптеку в Чигирині. Транспорти медикаментів, що направлялися у 2-й половині 17 ст. з Москви в різні міста, привели до створення аптек також в Ніжині та Києві. В кінці 18 ст. в Києві казною був закладений Аптекарський сад, де вирощували лікарські рослини. В 19 ст. лікар. зілля з Аптекарського саду розсилали через київ. «магазин аптекарских вещей», підпорядкований казенній медичній колегії, в усі шпиталі, що були розташовані тоді на території України. В 1715 в Києві з'явилась постійна аптека, що обслуговувала місцевий гарнізон. У 1728 відкрито першу приватну аптеку для цивільного населення Києва, 1811 — другу. Аптека, що належала Приказу громадського піклування, була відкрита 1799. З перших літописів відомо про епідемічні захворювання на території України. Епідемії чуми, віспи, тифів, холери періодично виникали в різні століття. Планомірної боротьби з ними на той час не проводилося. Відомо тільки про деякі карантинні заходи, що застосовувалися на Україні (в Чигирині, Харкові, Києві, Одесі та ін.) з початку 17 ст. у випадках епідемічних захворювань, переважно чуми (ізоляція заражених міст, будинків, де були хворі, спалювання одягу хворих, трупів).

Першу карантинну службу на Україні (Васильківський карантин) було створено 1740 (в Києві) з підвідділами в Переяславі, Черкасах, Кременчуку, Добрянці, Переволочні, Бахмуті, Ізюмі та Луганську. Васильківський карантин з 1763 протягом 20 років очолював його головний лікар І. А. Полетика. Незважаючи на організацію карантинів, епідемії час від часу спалахували в різних місцевостях України. Особливо спустошливими були епідемії чуми 1710—11, 1770—72, 1797—98. Лікування епідемічних захворювань звичайно проводилося методами, які не давали суттєвих результатів. Поряд з цим деякі лікарі (І. Рем-

бовський, А. Вишетицький, С. М. Митрофанов та ін.) почали широко застосовувати зміцнюючі засоби, що значно зменшило число смертних випадків. Такий же метод лікування чуми почали застосовувати в кінці 18 ст. Д. С. Самойлович, Г. О. Орреус та ін. у госпіталях Москви, лікарі чумного госпіталю в Кременчуку. Тогочасна медицина володіла й деякими способами профілактики інфекційних захворювань (зокрема, про це свідчить книга нім. вченого та мандрівника Самуеля Готліба Гмеліна, який побував на Україні 1768—69 під час експедиції Петерб. Академії наук). У 1787 в Києві коштом магістрату було засновано перший госпіталь для хворих на віспу. Вакцинацію на Україні почали робити з 1802.

З 1719 мед. службою на Україні, як і в усій Росії, замість Аптекарського приказу керувала Медична канцелярія, яку 1763 було перетворено на Медичну колегію з більш широкими правами. Певну увагу ці установи приділяли й протиепідемічним заходам. З 1737 за сенатським наказом було встановлено посади лікарів у великих містах Росії, в т. ч. в 13 полках, на які поділялася Лівобережна Україна (фактично лікарі були лише в 5 полках). Проте через відсутність коштів і лікарських кадрів більшість магістратів неспроможна була утримувати лікарів. На початку 18 ст. на Україні почали налагоджувати облік народжуваності та смертності. В середині 18 ст. запроваджувалась система мед. обслуговування, згідно з якою в губерніях створювалися прикази громадського піклування (т. з. приказна медицина). Але рівень мед. обслуговування міського населення у закладах цієї системи був низьким, а у селах їх практично не існувало.

У 18 ст. збільшилась кількість аптек. Було відкрито аптеку в Лубнах (1716), потім у Глухові (1743), Кременчуку (1770), Харкові (1778). Останню з 1780 очолював Петро Піскуновський — перший аптекар-українець. У 2-й половині 18 ст. аптеки відкрились в Умані, Житомирі, Вінниці. Мед. і аптечним центром на Правобережжі був Львів, де кількість аптек у 18 ст. зросла до 7. У 1755 сенат видав указ про створення у Києві урядового госпіталю, 1792 в місті відкрився також військ. госпіталь. З 1786 при Кирилівському монастирі почав діяти будинок для інвалідів, 1806 до монастиря було переведено будинок для психічно хворих (вперше згадується 1770—71). У 1806 у Києві офіц. відкрито Кирилівські богадільні (1842 при них створено фельдшерську школу). В 1800 збудовано держ. лікарню в Кременчуку, потім в Полтаві, Ромнах, Лубнах та ін. губернських і повітових містах. У 1803 засн. першу соматичну лікарню, що мала 20 ліжок (для хворих з різними захворюваннями, крім заразних), в Києві (на Кудрявці), в цьому ж році покладено початок стаціонарній родопомочі — відкрито перший пологовий будинок (акушергауз) на два ліжка з штатною акушеркою. Зі створенням губернських (1797) та повітових лікарських управ почалася організація деякої медичної допомоги сільському населенню. Всього цивільних лікарів на Україні 1802 було 879. Зростала мережа приватновласницьких аптек. На зх.-укр. землях, що були під владою Австро-Угорщини, діяв Головний санітарний статут, яким не передбачалося будь-яких заходів щодо поліпшення сан. стану широких верств населення. В 1772 у Галичині було лише 15 лікарів.

З розвитком на Україні капіталістичних відносин зростали великі міста, їхній сан. стан погіршувався, значно поширювалися інфекц. хвороби: холера (1852—53, 1855, 1871—72, 1882, 1910), віспа (постійні спалахи), тифи, дифтерія, малярія та ін. Рівень заг., материнської і особливо дитячої смертності був великим; на початку 19 ст. до шести років доживало бл. половини дітей.

Підготовку дипломованих лікарів на Україні було розпочато лише з відкриттям 1805 Харків. ун-ту і мед. ф-ту при ньому. Перший випуск лікарів медичного факультету відбувся 1815 (9 осіб). За наступні 10 років всього було випущено 98 лікарів.

Першим деканом мед. ф-ту Харків. ун-ту і професором хірургії був П. М. Шумлянський. З цим факультетом пов'язана також діяльність професорів М. І. Єллінського, П. А. Нарановича, Д. Ф. Лямбля, Є. С. Гордієнка, І. М. Рейпольського, Л. С. Ценковського, В. Г. Лашкевича, Л. Л. Гіршмана, І. П. Лазаревича, В. П. Крилова, О. Я. Данилевського, які своїми наук. працями і практичною діяльністю висунули мед. ф-т Харківського ун-ту на одне з провідних місць в Росії. В різний час в ньому працювали такі вчені, як А. Г. Підріз, В. Ф. Грубе, І. К. Зарубін, М. П. Трінклер та ін. Мед. ф-т Київ. ун-ту було засновано 1841. Його прославили своєю наук. і викладацькою діяльністю видатні професори В. О. Бец, О. П. Вальтер, П. І. Перемежко, С. П. Алферьєв, Ф. Ф. Мерінг, О. П. Матвєєв, Н. А. Хржонщевський, Г. М. Мінх, В. В. Підвисоцький, Ю. К. Шимановський, В. К. Високович, В. О. Караваєв, В. П. Образцов, М. М. Волкович, М. А. Тихомиров, Л. І. Малиновський та ін. Випускниками Київ. ун-ту були К. М. Сапежко, Ф. Г. Яновський, М. Д. Стражеско, В. М. Іванов. У 1844 відкрито терапевтичну клініку мед. ф-ту Київ. ун-ту, потім — акушерську. 1848 — хірургічну клініку. В 1840 створено *Товариство київських лікарів*. Ці заходи позитивно позначилися на діяльності новоутвореного факультету. Протягом 1851—53 побудовано анатомічний театр медичного факультету ун-ту.

Третім важливим центром підготовки практичних та наукових медичних кадрів на Україні у 1-й половині 19 ст. була Одеса. В 30-х роках тут збудовано міську лікарню, в хірург. відділі якої працювали М. В. Скліфосовський, Т. І. Вловиковський, згодом — І. Ф. Сабанєєв.

У 1865 в Одесі було відкрито Новоросійський університет, на природничому факультеті якого викладали І. І. Мечников, І. М. Сєченов, Л. С. Ценковський. Мед. ф-т цього ун-ту було створено 1900 за активною участю його першого декана, відомого патофізіолога В. В. Підвисоцького. На ф-ті працювали видатні хірурги К. М. Сапежко, А. Н. Щоголів та ін., анатом М. О. Батуєв; його вихованцями були М. Ф. Гамалія, Д. К. Заболотний, О. О. Богомолець. В Одесі 1886 І. І. Мечников і М. Ф. Гамалія заснували першу в Росії бактеріологічну станцію з антирабічним відділом. У 1870 в Києві відкрито військову фельдшерську школу, 1877 — курси мед. сестер. Однак мед. забезпеченість населення Росії залишалась на досить низькому рівні. Так, 1856 на службі М-ва внутр. справ Рос. імперії було 1134 лікарі. У Полтав. губернії, напр., 1863 працювало 99 лікарів (1 лікар припадав на 19 000 жителів). Не вистачало і лікарень. В 1864 проведено реформу, згідно з якою було створено *земську медицину*. На Україні земство було введено спочатку на Лівобережжі; на Правобережжі — лише 1906 (на Київську, Волинську та Подільську губернії положення про земство поширилося тільки 1911). Губернські і повітові лікарні здебільшого були у вкрай незадовільному стані, без належного мед. і госп. обладнання. Найбідніші прошарки населення не могли ними широко користуватися через обов'язкову плату за лікування. По селах взагалі державних лікарень не було. Лише в окремих губерніях діяла невелика кількість фельдшерських пунктів. Запровадження земської медицини було пов'язане з намаганням хоч якоюсь мірою забезпечити сільське населення мед. допомогою. Відносно краще цю справу було поставлено в Полтав. земстві, що 1865 опрацювало проект організації мед. служби. Значною мірою розвиткові земської медицини (вивчення захворюваності, проведення досліджень у галузі санітарної статистики та ін.) сприяло створене 1883 Товариство російських лікарів пам'яті М. І. Пирогова. Корисною була також діяльність т-в лікарів, що виникали у 19 ст. в багатьох містах України: Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі, Кам'янці-Подільському, Полтаві, Херсоні та ін. Земські лікарі зробили вагомий внесок у заміну роз'їзної системи мед. обслуговування на стаціонарну, в розвиток вітчизняної медицини, її різних галузей. Серед них — хірурги О. Т. Богаєвський, Б. С. Козловський, Л. І. Малиновський, акушери-гінекологи М. П. Заринський, М. Я. Капустін, соціальні гігієністи Є. В. Святковський, М. І. Тезяков, О. В. Корчак-Чепурківський і С. М. Ігумнов, історик медицини С. Г. Ковнер та ін. Було розроблено і впроваджено в практику територіально-дільничну форму медичного обслуговування, закладено основи профілактичного напряму в медицині, санітарної статистики тощо. Проте земська медицина мала обмежені можливості. Лікарів і лік. закладів було недостатньо, асигнування були мізерними.

В 1913 на території України, що входила до складу Росії, було 1043 земські лікарські дільниці (на кожну дільницю припадало пересічно 27,1 тис. жителів), у 778 сільських лікарнях було 13,9 тис. ліжок. Охоплення стаціонарною родопоміччю по Київській губ. становило 3,8 %, по Катеринославській — 3,7 %, по Полтавській 3,5 %, по Києву — 29,3 % роділь. На Україні було лише 1221 ліжко для роділь. В окремих губерніях України було відкрито психіатричні лікарні з колоніями і введено породинний патронаж психічно хворих.

Практика організації земських сільських дільниць показала, що лише лікувальними заходами, без розв'язання питань санітарії, не можна досягти відчутних наслідків в оздоровленні населення. Ініціатором у цій справі було Полтав. земство, яке вже 1867 створило постійну мед. комісію для розв'язання питань громадської гігієни. Значну роботу в цій галузі провели сан. лікарі М. І. Тезяков (Херсонська губ.) і С. М. Ігумнов (Харківська губ.). Санітарні орг-ції цих губерній були найпередовішими в Росії.

Мед. обслуговування робітників пром. підприємств України мало чим відрізнялось від мед. допомоги сільс. населенню. Існувала вона у формі *фабрично-заводської медицини*, яка сформувалася разом з земською медициною у 2-й пол. 19 ст. У 1866 внаслідок росту робітничого руху уряд прийняв постанову, що зобов'язувала підприємців влаштовувати лікарні при фабриках та заводах для стаціонарного лікування хворих робітників. Були видані також закони про фабричну

інспекцію (1882—97) та про відповідальність підприємців за нещасні випадки на виробництві (1903). Але ці постанови і закони практично не виконувались. Лише на найбільших підприємствах були створені фельдшерські пункти, часом з невеликими при них лікарнями і лікарем. Така мед. допомога перебувала у віданні міських самоуправлінь та земських лікарняних закладів і здійснювалася на кошти, що їх стягували з робітників. Фабрично-заводська медицина лише частково задовольняла потреби робітників у мед. допомозі.

Мед. обслуговування населення в містах дореволюц. України залежало від комерційних інтересів лікарів, що практикували приватно. Іноді на благодійні пожертвування і кошти *Червоного Хреста* створювалися невеликі лікарні та амбулаторії. В 1875 в Києві почала діяти міська Олександрівська лікарня (тепер — імені Жовтневої революції), 1902 було відкрито станцію *швидкої медичної допомоги*.

Наприкінці 19 ст. Т-вом київських лікарів вперше в Росії було створено постійно діючу Комісію народних мед. читань, закладено основи санітарної освіти. В 1913 на тер. України було 47,7 тис. лікарняних ліжок (пересічно 13,6 ліжка на 10 тис. жителів), 7,9 тис. лікарів (з них у земських закладах працювало 940), 12,4 тис. середніх мед. працівників, у т. ч. 3,5 тис. земських, було 1067 приватних аптек. Обмежено здійснювалися заходи по боротьбі з соціальними хворобами (венеричними, туберкульозом, алкоголізмом), по охороні материнства і дитинства. Високою залишалася смертність населення. В 1911 вона становила бл. 14,5 чол. на 1 тис. ж., а серед дітей у віці до одного року — 235 на 1 тис.

В роки першої світової війни мед. служба на Україні занепала; більшість мед. працівників було мобілізовано до армії, мережу мед. закладів значно скорочено; сан. стан міст і сіл різко погіршав; великого поширення набули інфекц. хвороби. В Східній Галичині і на Закарпатті протягом майже всього 19 ст. не було вищої мед. школи. Лише 1894 у Львові було відкрито при університеті медичний факультет, але вступ до нього українців був обмежений. За 25 років існування цього ф-ту було випущено 544 лікарі, серед них було лише 40 українців. До науково-пед. діяльності українці не допускалися. За часів Австро-Угорщини ні в Сх. Галичині, ні на Закарпатті не було збудовано жодної лікарні на селі. З 46 повітових міст тільки в 27 були лікарні, в 1912 одне ліжко для роділь припадало на 72 тис. ж. (крім ліжок в приватних пологових закладах). Стаціонарна мед. допомога була платна, недоступна для більшості селян. Ці райони були постійними вогнищами епідемічних захворювань. Сільське населення зх.-укр. земель до возз'єднання з Рад. Україною лікувалося засобами нар. медицини.

На початку 20 ст. в зх.-укр. землях було 76 лікарень (переважно у великих містах). У 25 центрах краю з населенням бл. 2 млн. чол. лікарень не було зовсім. У 1909 один лікар припадав пересічно на 9 тис. жителів, у багатьох повітах — на 12—17 тис. чоловік.

Літ.: Игумнов С. Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, Бессарабии и в Крыму. К., 1940; Кавецкий Р. Е., Балицкий К. П. У истоков отечественной медицины. К., 1954; Рябишенко О. Г. Охорона здоров'я населення західних областей України. К., 1963; Заблудовский П. Е. [та ін.]. История медицины. М., 1981; Верхратський С. А. Історія медицини. К., 1983.

Розвиток охорони здоров'я за роки Радянської влади

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції, спираючись на братерську допомогу РРФСР, Рад. уряд України приступив до організації охорони здоров'я в республіці. 21 січня 1919 на Україні було створено Народний комісаріат охорони здоров'я — центральний орган керівництва медико-сан. службою молодої республіки. При місцевих Радах

Академіки О. О. Богомолець і М. Д. Стражеско на 4-му з'їзді терапевтів УРСР. Київ. 1936.

створювалися санітарні відділи. Почала здійснюватися докорінна реорганізація мед. освіти. В перші роки Рад. влади становище на Україні було надзвичайно складним. Внаслідок голоду, розрухи і злиднів поширювалися епідемії тяжких інфекційних хвороб. У квітні 1919 В. І. Ленін писав: «Ми можемо тепер і ми повинні допомогти українським товаришам, тому що їм доводиться будувати апарат Радянської влади на місці, очищеному і спустошеному стражданнями так, як ніде не терпіли і не страждали!» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 38, с. 66). Для успішної боротьби із висипним тифом Раднарком УРСР декретом від 17 травня 1919 націоналізував усі лікувальні, допоміжні, сан. заклади й аптеки. Народний комісаріат охорони здоров'я запровадив особливий порядок керівництва мед. закладами. Лікарнями, амбулаторіями, аптеками, лікувальними пунктами керував санітарний комітет, до складу якого входили й представники громадськості. 28 січня 1920 Всеукр. Ревком і Раднарком України для координації дій цивільних і військ. медиків затвердили особливу Всеукр. комісію по охороні здоров'я. Для максимального використання матеріальних ресурсів країни у боротьбі з епідеміями, а також для об'єднання розрізнених по багатьох відомствах медико-сан. сил постановою Всеукр. Ревкому і Реввійськради Червоної Армії Пд.-Зх. фронту від 13 січня 1920 на Україні було створено надзвичайну комісію по боротьбі з висипним тифом. Незабаром її перетворили на Центральну надзвичайну санітарну комісію. Серед організаторів боротьби з епідеміями були відомі вчені і спеціалісти П. І. Шатилов, С. В. Коршун, Л. В. Громашевський, О. М. Марзєєв та ін. Лікувально-профілактична служба України постійно відчувала підтримку братніх народів рад. республік. Їх спільними зусиллями для боротьби з епідеміями на Україну було відряджено дезинфекційні банні загони, госпіталь, мед. персонал і відправлено велику кількість білизни. Раднарком РРФСР виділив значні кошти на боротьбу з епідеміями на Україні за рахунок кошторису Народного комісаріату охорони здоров'я РРФСР. Значну роль у боротьбі з епідеміями відіграла також військово-сан. служба Червоної Армії, що надавала цивільним органам охорони здоров'я матеріально-тех. допомогу. Наприкінці 1920 на Україні працювало 1099 лікарських дільниць і 1081 фельдшерський пункт. У містах було відкрито 209 амбулаторій і 40 поліклінік, відбудовано і заново відкрито 1417 лікарень на 78,4 тис. ліжок, у яких працювало 5932 лікарі. Мед. працівники України брали активну участь у боротьбі з голодом та його тяжкими наслідками. У 1922 після утворення СРСР органи охорони здоров'я повною мірою приступили до ліквідації антисанітарних наслідків війни, відбудови, зміцнення й розвитку мед. закладів у містах і селах, здійснення широких профілактичних заходів щодо оздоровлення умов праці та побуту, охорони здоров'я матері й дитини, боротьби з соціальними хворобами. У республіці почалося інтенсивне будівництво дитячих лікувально-профілактичних закладів та закладів акушерської служби, було підписано спец. угоду між Нар. комісаріатами охорони здоров'я РРФСР та УРСР про відбудову і розвиток курортів України. Соціалістична індустріалізація країни і колективізація с. г. висунули нові форми організації охорони здоров'я. Це було викликано потребою забезпечити мед. обслуговування робітників пром. підприємств, організувати широке мед. обслуговування колгоспників, жінок і дітей, створити *санітарно-епідеміологічну службу*. В 1927 було створено першу на Україні *санітарно-епідеміологічну станцію*, у 1930 їх налічувалося вже близько ста. На Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського і Донецькому металургійному заводі 1931 були створені перші медсанцехи, що перетворилися згодом у медико-сан. частини. Для мед. обслуговування гірників організовуються перші в країні підземні здоровпункти. Швидке зростання темпів соціалістичної реконструкції с. г. потребувало від органів охорони здоров'я корінного поліпшення й перебудови медико-сан. обслуговування сільського населення. Органи охорони здоров'я з допомогою парт. і рад. органів здійснили ряд важливих заходів щодо організації фельдшерських пунктів, сільс. лікарських дільниць і лікарських амбулаторій. У 1934 на Україні було відкрито перший у нашій країні колгоспний пологовий будинок (в с. Сербо-Слобідка Житомирської обл.). Організовувалися в сільс. місцевостях України сезонні і постійні дитячі ясла.

Підготовка апаратури для гемосорбційного очищення крові, розробленої в Інституті проблем онкології імені Р. Є. Кавецького АН УРСР.

Виконуючи рішення Комуністичної партії та Рад. уряду, органи охорони здо-

ров'я розгорнули в роки перших п'ятирічок велику роботу щодо розвитку й удосконалення всіх служб охорони здоров'я. Внаслідок цього на 1940 була створена широка мережа закладів охорони здоров'я, що забезпечила загальнодоступну та безплатну лікувально-профілактич. й сан.-епідеміологічну допомогу всьому населенню України. У 1940 порівняно з 1913 мережа лікувальних закладів збільшилася в 2,6 раза, а кількість ліжок у них становила 152,9 тис. Зміцніла і поліклінічна служба. Якщо у 1913 на Україні налічувалося 1298 амбулаторно-поліклінічних закладів для дорослих, три жіночі й дитячі консультації, то у 1940 кількість їх становила відповідно 4142 і 1280. Кількість лікарів зросла з 1,8 до 7,9 лікаря на 10 тис. населення. Дільничний принцип став основною формою роботи всіх позалікарняних закладів, почали широко застосовувати диспансерний метод. Значно поліпшилися показники здоров'я населення. Рівень заг. смертності в УРСР знизився в 1,6 раза, а дитячої — в 1,5 раза. Одночасно з розвитком загальнолікарняної мережі в республіці збільшувалася кількість спеціалізованих закладів: протитуберкульозних, онкологічних, шкірно-венерологічних та ін. диспансерів, закладів, що здійснювали охорону здоров'я матері й дитини. Під час Великої Вітчизн. війни на Україні було зруйновано повністю або частково бл. 18 тис. лікувально-профілактичних, дитячих і сан.-епідеміологічних закладів, зруйновані й пограбовані вищі й середні мед. навчальні заклади. Матеріальні збитки, заподіяні охороні здоров'я республіки, становили 3,2 млрд. крб. За короткий час укр. народ за допомогою братніх народів СРСР, і насамперед рос. народу, успішно залікував рани, нанесені фашист. окупантами. Протягом першої післявоєнної п'ятирічки (1946—50) був не тільки досягнутий, а й значно перевищений довоєнний рівень показників в галузі охорони здоров'я.

У наступні п'ятирічки зміцнювалася матеріально-тех. база, поліпшувалась організація лікувально-профілактичної й сан.-епідеміологічної допомоги населенню, розширювалися наук. дослідження, результати яких впроваджувались у практику. Набула розвитку спеціалізована мед. допомога.

У 1969 7-а сесія Верховної Ради СРСР прийняла *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про охорону здоров'я*; відповідно до цього Верховна Рада УРСР у 1971 прийняла *Закон УРСР про охорону здоров'я*. У 1977 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню народної охорони здоров'я». Лише за останні роки в УРСР введено в дію 150 нових поліклінік, бл. 70 корпусів центральних районних лікарень, 17 спеціалізованих лікарень і лікарню відновлювального лікування на 520 ліжок у Донецьку, 9 міських лікарень на 600—1000 ліжок, Респ. кардіологічний центр на 360 ліжок в Києві. В УРСР (1984) функціонує 652,5 тис. лікарняних ліжок — 129,2 ліжка на 10 тис. населення (за роки Рад. влади забезпеченість жителів України лікарняними ліжками збільшилася в 9 разів). У республіці функціонує (1984) бл. 6 тис. лікарняних амбулаторно-поліклінічних закладів, поліклінік обласних, міських, районних, дитячих і спеціалізованих лікарень, диспансерів і самостійних поліклінік, жіночих консультацій, сільських лікарських амбулаторій та амбулаторій, що входять до складу дільничних лікарень, стоматологіч. поліклінік. Крім того, у сільській місцевості УРСР працює бл. 17 тис. фельдшерсько-акушер. пунктів. В сучас. міськ. поліклініці республіки спеціалізовану допомогу подають 22—25, а в сільській — 16—20 різного профілю спеціалістів. Лише за роки дев'ятої і десятої п'ятирічок кількість спеціалізованих кардіологічних і ревматологічних кабінетів у поліклініках збільшилася в 1,3 раза, алергологічних — більш як у 2 рази, травматологічних — в 1,7 раза, створено понад 400 гастроен-

Оперує академік АМН СРСР Н. О. Пучківська. Одеський науково-дослідний інститут очних хвороб і тканинної терапії імені академіка В. П. Філатова.

терологічних кабінетів. Поліклініки оснащуються сучас. діагностичним і лікувальним обладнанням. У мед. обслуговуванні населення велику роль відіграють станції й відділення швидкої допомоги. В УРСР (1984) функціонувало 85 станцій і 660 відділень швидкої мед. допомоги, у яких працювало бл. 5,5 тис. лікарів і понад 12 тис. працівників із середньою мед. освітою. Створено майже 3 тис. бригад (10 процентів спеціалізованих). Щороку працівники швидкої мед. допомоги республіки обслуговують до 15 млн. термінових викликів. У багатьох містах України успішно працюють лікувально-профілактичні заклади нового типу — лікарні швидкої допомоги (Донецьк, Жданов, Дніпропетровськ, Львів, Одеса, Харків та ін.). Подання мед. допомоги робітникам, крім заг. мережі закладів охорони здоров'я, здійснюють медико-санітарні частини, лікарські й фельдшерські пункти охорони здоров'я. Внаслідок тісного співробітництва органів охорони здоров'я і підприємств різних галузей народного господарства щороку створюються в УРСР нові *медико-санітарні частини*, обладнані за останнім словом мед. науки і техніки. 1984 в УРСР налічувалося майже 300 медико-сан. частин, у їхніх стаціонарах можуть перебувати одночасно 70 тис. чоловік. Функціонують 424 санаторії-профілакторії на 39,5 тис. місць. Зближуються рівень і якість мед. обслуговування міського й сільського населення. На Всеукр. з'їзді відділів охорони здоров'я (вересень 1923) уперше в СРСР обговорювалося питання про будівництво мед. допомоги на селі за дільнично-тер. принципом. На початку 1940 у республіці працювало 313 районних і бл. 800 дільничних лікарень, у яких налічувалося відповідно 13,7 і 17,7 тис. ліжок. Хоч це були малопотужні заклади (районні лікарні на 20—30 ліжок, дільничні — на 5—15), однак у ті роки була закладена основа нинішньої організації мед. допомоги на селі — етапне обслуговування населення. Незважаючи на великі збитки, заподіяні охороні здоров'я на селі фашист. загарбниками, на початку 1948 кількість сільс. мед. закладів перевищила рівень 1940. В 1950 у районних лікарнях налічувалося в середньому 60 ліжок, 1960 — 107, 1970 — 182, 1980 — 307, 1982 — 313. В УРСР 1984 налічувалося 26 обл. лікарень, 628 центральних районних і районних, 508 дільничних лікарень і 1000 сільс. лікарських амбулаторій. На розвиток матеріально бази закладів охорони здоров'я на сел лише в 1976—80 витрачено 206 млн. крб. Кількість лікарняних ліжок за роки десятої п'ятирічки збільшилася на 20 тис.

Академік АМН СРСР А. П. Ромоданов під час консультації хворого. Київський науково-дослідний інститут нейрохірургії.

Профілактична спрямованість — основна лінія розвитку рад. охорони здоров'я, що передбачає активну участь і відповідальність усіх держ., госп., громадських та ін. орг-цій, установ і підприємств в здійсненні профілактичних заходів, що мають заг. характер. Профілактика в СРСР спрямована не лише на попередження хвороб, а й на проведення заходів, що забезпечують гармонійний духовний, фіз. розвито людей, оздоровлення умов навколишнього середовища, праці та побуту. Синтез лікувальної і профілактичної допомоги на перше місце вивів диспансерний метод роботи лікувально-профілактичних закладів. Важливим напрямом розвитку лікувально-профілактичної допомоги є її спеціалізація. Органи охорони здоров'я здійснюють плановий розвиток спец ализованих лікарень, диспансерів, спеціалізованих відділень у багатогалузевих стаціонарах, спеціалізованих кабінетів або прийомів у міських і цехових поліклініках і мед.-сан. частинах і спеціалізованих бригад на станціях і у відділеннях швидкої мед. допомоги. В УРСР створена широка мережа респ., міжобласних та обласних спеціалізованих центрів мед. допомоги, а саме: хірургії опіків, судинної хірургії, мікрохірургії ока, кардіології, пульмонології, гематології, алергології, нефрології та ін. Внаслідок цього населення одержує спеціалізовану мед. допомогу з усіх осн. і деяких вузьких профілів, не виїжджаючи за межі області. В УРСР 1984 налічувалося 170 кардіологічних, бл. 700 кардіоревматологічних відділень. Працювало 13 ендокринологіч диспансерів, 65 ендокринологічних відділень у стаціонарах і понад 870 таких кабінетів у поліклініках. Протягом 1971—81 ліжковий фонд у кардіоревматологічних відділеннях і центрах збільшився втричі, у гастроентерологічних — у 4 рази. У 5 раз зросла забезпеченість населення алергологічними ліжками. Це дало позитивні наслідки: 90 процентів осіб, які перенесли це тяжке захворювання, повертаються до праці. Високого р.вня розвитку досягли спеціалізовані види хірургічної до-

помоги. Спеціалізація спостерігається і в амбулаторно-поліклінічній хірургії. У поліклініках ведуть прийом і консультують травматологи і ортопеди, кардіохірурги і спеціалісти з хірургії опіків, нейрохірургії, офтальмохірургії та ін. За роки десятої п'ятирічки організовано онкологічні, онколарингологічні, онкоторакальні, онкогінекологічні, нейротравматологічні відділення, відділення хірургії периферичної нервової системи, хірургії легенів і хірургії серця. Майже 95 процентів лікарських дільниць укомплектовано лікарями-стоматологами.

В УРСР 1984 працювало 5540 стоматологіч. відділень і кабінетів, понад 600 кабінетів хірургічної стоматології, 550 пародонтологічних кабінетів. Поліпшення мед. обслуговування населення великою мірою залежить від налагодження допомоги ліками. В УРСР налічувалося 3450 міських і 2614 сільських аптек (1984). Крім того, при поліклініках, медико-сан. частинах і лікарських пунктах охорони здоров'я відкрито понад 1000 філіалів аптек. Працюють 18,2 тис. аптечних пунктів, більшість з яких розміщено в селах, на базах фельдшерсько-акушерських пунктів. У середньому одна аптека обслуговує 8,5—9,3 тис. населення. З кожним роком збільшується кількість спеціалізованих аптек. У Києві, Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі та в ін. містах відкрито аптеки готових лікарських форм, дитячі аптеки, аптеки ліків, що виготовлені з трав. Близько 50 процентів медикаментів населення республіки одержує безплатно. Арсенал лікарських засобів, які мають у своєму розпорядженні аптеки республіки, перевищує 2 тис. найменувань, а з урахуванням різних лікарських форм і дозувань досягає 5 тис. Значно зросли надходження і реалізація ферментних і вітамінних препаратів, кровозамінників, задовольняється потреба охорони здоров'я в лікарських рослинах. В 1984 їх заготовлено бл. 2 тис. тонн. Кодекс законів про працю УРСР (1972) регламентує працю жінок. Зокрема, забороняється залучати вагітних жінок, одиноких матерів, жінок, що мають дітей віком до одного року, до нічних і понадурочних робіт, до праці у вихідні дні, посилати їх у відрядження та ін. У Верховній Раді СРСР та Верховних Радах союзних республік створено постійні комісії по охороні здоров'я і соціальному забезпеченню, у питаннях праці і побуту жінок, охорони материнства і дитинства. Знизилася материнська й дитяча смертність, різко скоротилась інфекційна захворюваність, ліквідовано найбільш тяжкі захворювання. Значно поліпшився показник фізичного розвитку дітей як по всій країні, так і в УРСР. На Україні 1984 налічувалося 1600 жіночих консультацій і 68 тис. акушерсько-гінекологічних ліжок. Охороною здоров'я жінки в сільській місцевості займається бл. 17 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів. Серед заходів, що сприяють підвищенню якості акушерсько-гінекологічної допомоги, важливе місце займає спеціалізація. У жіночих консультаціях створюються спеціалізовані кабінети для лікування безплідності, для профілактики й патології клімаксу, кабінети дитячої гінекології (на Україні їх бл. 200), збільшено кількість кабінетів коригуючої гімнастики. Дедалі більшого розвитку набуває медико-генетична поліклінічна служба. Тепер *медико-генетичні консультації* працюють в Києві, Донецьку, Харкові, Сімферополі, Одесі, Ворошиловграді, Кривому Розі. Спеціалізована допомога успішно розвивається і в пологових стаціонарах, де налічується понад 60 відділень акушерської патології, 34 відділення дитячої й підліткової гінекології. Останнім часом виникла форма подання мед. допомоги жінкам сільської місцевості, як виїзна жіноча консультація. На сучас. етапі більше уваги приділяється питанням профілактики захворювань, забезпечення правильного розвитку і виховання дітей. Знизилася захворюваність дітей на гострі респіраторні інфекції, на кишкові інфекції. На Україні 1984 працювало бл. 3 тис. дитячих поліклінік і консультацій, обладнаних сучас. діагностичною й лікувальною апаратурою. У всіх областях республіки функціонують дитячі хірургічні, отоларингологічні, психіатричні, неврологічні та ін. відділення. Створені відділення патології новонароджених і другого етапу виходжування недоношених дітей, збільшилася кількість офтальмологічних, гематологічних, пульмонологічних, алергологічних відділень. У 1979 на базі Київ. н.-д. ін-ту педіатрії, акушерства і гінекології ім. Героя Рад. Союзу проф. П. М. Буйка почав працювати Респ. центр охорони здоров'я матері і дитини. У центрі ведеться прийом з 24 спеціальностей. Створена мережа дитячих спеціалізованих санаторіїв, куди направляють дітей після перенесених захворювань органів дихання, серцево-судинної системи, шлунково-кишкового тракту, нервової системи, суглобів. Для реабілітації дітей з різними відхиленнями у стані здоров'я в УРСР функціонує понад 200 спеціалізованих санаторіїв. Велике значення має раціональне харчування дітей, особливо немовлят. У республіці працює 2500 молочних кухонь. На безплатне забезпечення немовлят продуктами харчування щороку виділяється бл. 2,5 млн. крб. У Києві, Харкові, Дніпропетровську, Донецьку освоєно пром. виробництво молочних продуктів, які за своїм складом наближаються до материнського молока. Велика кількість лікарів-педіатрів працює у закладах практичної охорони здоров'я. Радянська держава асигнує значні кошти на будівництво піонерських таборів, екскурсійно-туристських баз, таборів праці й відпочинку. Щороку на Україні в них відпочиває понад 6 млн. дітей. В УРСР 1984 діяло 15 мед. ін-тів: у Києві, Харкові, Львові, Одесі, Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Тернополі, Вінниці, Ворошиловграді, Сімферополі (Кримський медичний), Івано-Франківську, Полтаві (мед. стоматологіч.), Чернівцях, Харкові (фармацевтичний), а також мед. ф-т Ужгород. ун-ту. В них навчалося 56 тис. студентів. Щорічно мед. вузи випускають бл. 9 тис. молодих спеціалістів (в 1913 всі мед. ф-ти ун-тів на Україні підготували 1336 лікарів). Сформувалася єдина система підвищення кваліфікації лікарів і провізорів, яка включає 3 ін-ти (у Києві, Харкові, Запоріжжі) і ф-ти удосконалення лікарів. Щорічно підвищують кваліфікацію 22,5 тис. лікарів і провізорів. Середніх мед. працівників готують 100 *медичних училищ* республіки (в них навчається бл. 60 тис. чол.). В УРСР видаються 6 мед. журналів: «*Врачебное дело*», «*Журнал ушных, носовых и горловых болезней*», «*Клиническая хирургия*», «*Офтальмологический журнал*», «*Педіатрія, акушерство і гінекологія*», «*Фармацевтичний журнал*». Див. також у цьому томі підрозділи Медичні науки, Медичні товариства УРСР. Санаторно-курортна справа, Санітарно-епідеміологічна служба. Іл. див. на окремому арк., с. 320—321.

Літ.: Братусь В. Д., Дупленко К. Ф. Здобутки охорони здоров'я України в сім'ї братніх народів. К., 1972; Романенко А. Е. Главное — здоровье народа. К., 1982; Охорона здоров'я України в братній сім'ї народів СРСР. К., 1982.

А. М. Сердюк.

Санітарно-епідеміологічна служба в УРСР

Виникла після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. В 1918 на Україні був створений Нар. комісаріат охорони здоров'я, в структуру якого входив санепідвідділ — перший офіційний орган по керівництву всією санітарно-епідеміологічною діяльністю в республіці. Дальшому розвитку і зміцненню санітарної організації сприяв прийнятий 15 вересня 1922 Радою Народних Комісарів РРФСР декрет «Про санітарні органи республіки», який поклав початок держ. системі санітарного нагляду в країні. Після громадян. війни країна перебувала у тяжкому санітарному стані. Близько 35 % будинків у населених пунктах України було зруйновано, лише у 29 містах збереглися громадські водопроводи. Неврожай 1921 і зумовлений ним голод сприяли новому спалахові епідемій паразитарного тифу. Успішна відбудова народного г-ва і велика санітарно-епідеміологічна робота дали змогу ліквідувати епідемії на Україні до кінця 1923. Велику роль у цьому відіграв 3-й Всеукраїнський з'їзд бактеріологів і епідеміологів (1922), який сприяв організаційному оформленню санітарної справи в республіці. З'їзд затвердив структуру санітарної організації УРСР, прийняв «Положення про санітарну організацію». Керівником санітарно-епідеміологічного відділу Наркомздоров'я УРСР був затверджений О. М. Марзєєв. У розвитку й зміцненні санітарної справи в республіці велику роль відіграв декрет Ради Народних Комісарів УРСР «Про санітарні органи республіки» (1923), яким були визначені їх завдання, встановлено порядок прийняття санітарних постанов та ін. Видання цього декрету сприяло формуванню місцевих санітарних органів. Значно зросла роль санітарної освіти. На Україні набули поширення будинки, кімнати й т. з. театри санітарної освіти, кутки здоров'я, вечірні масові робітничі ун-ти та ін. В 1927 на VI Всеукр. санітарній Раді вперше в країні обговорювалося питання про створення мережі сан.-епідеміологічних станцій, і в тому ж році на Донбасі було відкрито першу з них. Починаючи з 1931 було створено мережу сан.-епідеміологіч. станцій на всій території республіки як самостійних установ. У 1923—26 було проведено сан.-демографічні описи укр. села (житла, водопостачання, харчування, побуту, сан. освіти населення та ін.). Сан.-демографічні роботи, проведені в роки відбудови й реконструкції нар. г-ва, ознаменували собою якісно новий етап у розвитку санітарної практики. Вони надали їй соціально-гігієнічної спрямованості. Важливим кроком у розвитку санітарної діяльності було створення основ рад. санітарного законодавства. В прийнятому в жовтні 1927 законі «Про санітарні органи республіки» були регламентовані права і обов'язки органів санепідслужби; повсюдно вводився держ. сан. нагляд як один з найважливіших напрямів в діяльності санепідустанов. Увагу органів охорони здоров'я і мед. науки у ці роки було спрямовано на боротьбу за дальше зниження загальної та інфекційної захворюваності, на оздоровлення умов праці на пром. підприємствах і в сільс. г-ві. Важливим кроком у зміцненні санітарної організації в республіці була реформа в галузі підготовки сан. лікарів. На початку 30-х рр. у медінститутах було організовано сан.-гігієнічні факультети. Дальший розвиток санітарно-оздоровчої діяльності на Україні пов'язаний із створенням у 1931 Держ. санітарної ін-

1
2
3

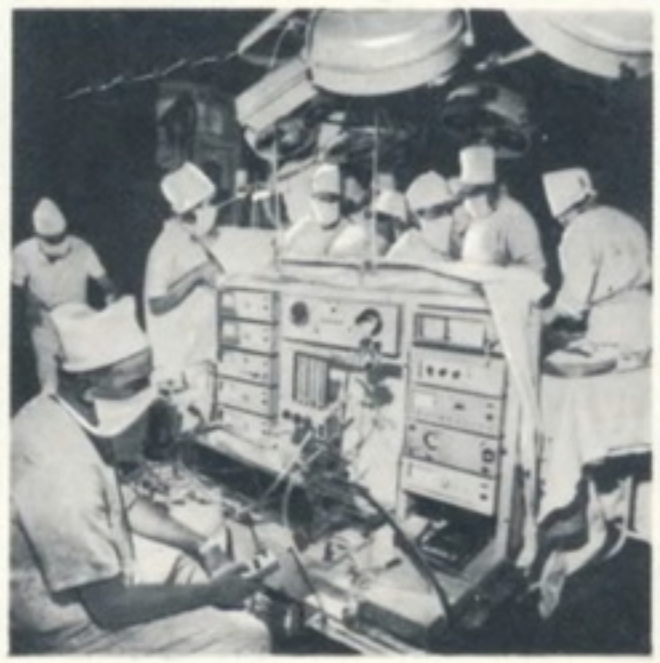

4
5
6

7
8
9
10

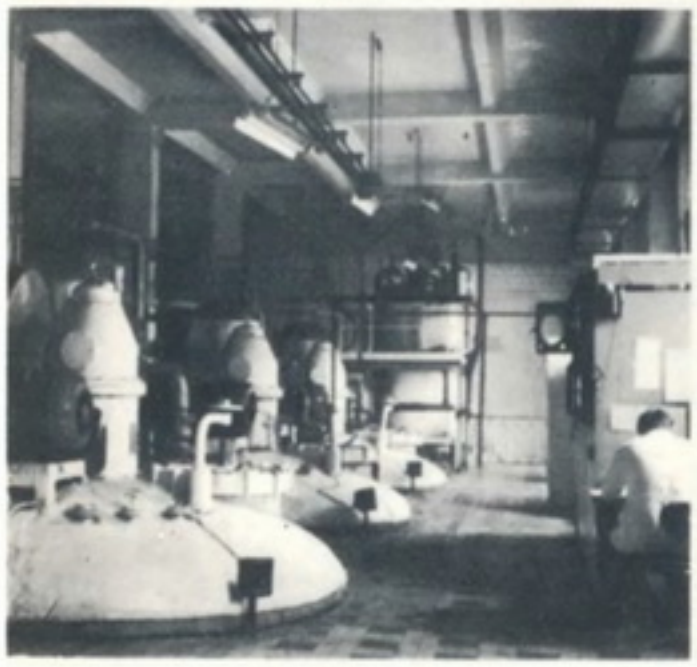

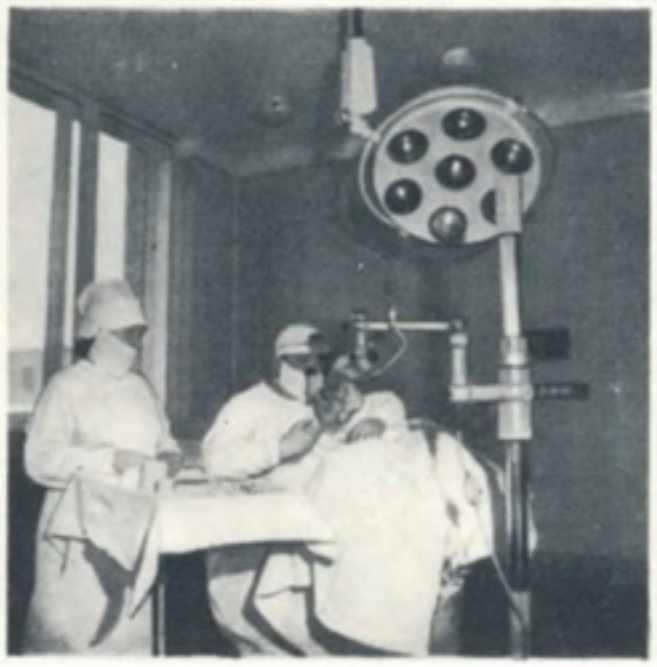

11
12
13

Охорона здоров'я.

1. Київський науково-дослідний інститут педіатрії, акушерства і гінекології. 2. Піонертабір «Артек». Гурзуф. Крим. 3. Санаторій «Дніпро» в м. Трускавці. 4. Асистентська аптеки № 1 м. Києва. 5. Кардіологічний центр Львівської обласної клінічної лікарні. 6. Кафедра аптечної технології ліків Харківського фармацевтичного інституту. 7. Диспетчерська центральної станції швидкої допомоги м. Києва. 8. Палата реанімації та інтенсивної терапії в Миколаївській обласній дитячій лікарні. 9. Офтальмологічний центр Сімферопольської лікарні № 2. 10. Стоматологічний кабінет у радгоспі «Комінтерн» Черкаської області. 11. Київський завод медпрепаратів. 12. Операційна отоларингологічного відділення. Медико-санітарна частина промислового об'єднання «Азот» у м. Сєвєродонецьку. 13. Лекція в морфологічному корпусі Київського медичного інституту.

1

2

3

4

5

6

7

Народна освіта.

1. У дитячому садку колгоспу ім. І. В. Мічуріна. Село Іванівка Високопільського району Херсонської області.

2. Урок хімії в 9 класі середньої школи № 1 ім. В. І. Леніна міста Харкова.

3. На уроці на міжшкільному навчально-виробничому комбінаті трудового навчання та професійної орієнтації в селищі міського типу Липовій Долині Сумської області.

4. У гімнастичному залі спортивного комплексу ДСТ «Трудові резерви» в місті Львові.

5. На занятті в гуртку космонавтики Палацу піонерів і школярів ім. М. О. Островського в місті Києві.

6. Одна з навчальних майстерень професійно-технічного училища № 11 міста Києва.

7. Піонерська лінійка в дитячому пансіонаті «Юний ленінець» міста Євпаторії Кримської області.

8. В лабораторії монтажу, налагодження, експлуатації та ремонту автоматичних пристроїв Дніпродзержинського індустріального технікуму.

9. В науково-дослідній лабораторії обчислювальної техніки Харківського інженерно-економічного інституту.

10. Нові навчальні корпуси Київського університету ім. Т. Г. Шевченка.

11. Студентське містечко Одеського політехнічного інституту.

8

9

10

11

спекції, яка 1933 на основі постанови ЦВК і Ради Народних Комісарів СРСР «Про організацію державної санітарної інспекції» була виділена в окрему службу. Значно збільшилася кількість санітарних лікарів (1920 їх налічувалося 167, 1927 — 600, бл. половини з них було направлено на роботу в села). Поліпшення умов праці трудящих, проведення санітарно-оздоровчих заходів позитивно вплинули на демографічні показники і здоров'я населення. Показник народжуваності, який різко знизився в роки епідемій, підвищився в УРСР в 1927 до 42,1 на 1 тис. населення. Майже на 30 % знизився показник заг. смертності порівняно з 1913. Помітно знизилась інфекційна захворюваність. Після створення державної сан. інспекції основним завданням стала спеціалізація її діяльності в усіх галузях гігієни. Роки індустріалізації й колективізації поклали початок широкому розвитку н.-д. діяльності в різних галузях *гігієни*. У цей час на Україні створювалися н.-д. ін-ти гігієнічного профілю, збільшилася кількість кафедр гігієни в мед. ін-тах. Санітарна експертиза проектів посіла одне з провідних місць у житлово-комунальному нагляді. У роки перших п'ятирічок з'являються дослідження з питань гігієни атмосферного повітря, вод, грунту. Певного розвитку досягли *гігієна харчування* і *гігієна праці*. Зростання матеріального і культурного рівня життя трудящих УРСР у поєднанні з ефективною санітарно-протиепідемічною діяльністю сприяло поліпшенню здоров'я населення. Так, якщо показник смертності на Україні 1913 становив 22,9 на 1 тис. нас., в 1928 — 16,5, то в 1940 — 14,6; у 1913 показник дитячої смертності був 215 на 1 тис. народжених, у 1928 — 135, в 1940 — 131. Неухильно знижувався рівень гострих інфекційних захворювань. Такі хвороби, як поворотний тиф, натуральна віспа й трахома, були повністю ліквідовані. Війна і фашист. окупація спричинилися до тяжких санітарних наслідків, які згубно позначилися на здоров'ї населення. Різко зросла інфекційна захворюваність. Перед органами охорони здоров'я були поставлені великі й відповідальні завдання: ліквідувати вогнища інфекційних захворювань, знизити захворюваність і смертність. Під керівництвом Комуністичної партії, при братерській допомозі народів усіх союзних республік в найкоротші строки були ліквідовані дуже тяжкі санітарні наслідки війни. Усі заклади і організації, які здійснювали санітарно-протиепідемічні заходи, — держсанінспекція, протитуляремійні, протималярійні станції, окремі спеціалізовані лабораторії було об'єднано в єдині установи — санітарно-епідеміологічні станції. Мережу санепідстанцій було повністю відновлено 1947. Відновили роботу науково-дослідні інститути гігієнічного і епідеміологічного профілю. Сучасна структура і напрями діяльності санепідслужби визначені Положенням про держ. санітарний нагляд, затвердженим Радою Міністрів СРСР 1973. До системи санепідслужби УРСР входять Головне санітарно-епідеміологічне управління Міністерства охорони здоров'я УРСР і підпорядковані йому санепідстанції — республіканська, обласні, міські, районні, та дезинфекційні станції.

Санепідслужбу республіки очолює головний державний санітарний лікар — заступник міністра охорони здоров'я УРСР, а на місцях — головні державні санітарні лікарі областей, міст і районів. Начальник Головного санепідуправління та його заступники і головний лікар Республіканської санепідстанції є заступниками Головного держ. санітарного лікаря республіки. Головні лікарі обласних, міських і районних санепідстанцій є заступниками завідуючих відповідними відділами охорони здоров'я, а в сільській місцевості — заступниками головних лікарів районів. На 1983 у республіці функціонувало 722 сан.-епідеміологічні і 24 дезинфекційні станції, де працювала велика кількість лікарів та осіб серед. мед. персоналу. З кожним роком збільшується обсяг роботи щодо благоустрою населених пунктів, забезпечення жителів доброякісною питною водою. Удосконалюється система знезаражування побутових і промислових відходів, поліпшується в сан.-гігієнічному відношенні технологія виробництва, транспортування і реалізація харчових продуктів.

Протягом дев'ятої і десятої п'ятирічок побудовано водопровідні споруди, що дають змогу додатково подавати понад 12 млн. куб. м води на добу, бл. 2 тис. км водопровідної мережі.

Більш як у 40 містах республіки введено в дію великі об'єкти водопроводів. В 38 містах побудовано й уведено в дію очисні споруди потужністю понад 1,5 млн. куб. м стоків на добу. Майже в 10 разів збільшилась кількість побудованих місцевих каналізаційних споруд.

Дослідження проблем гігієни і епідеміології здійснюється на кафедрах мед. інститутів, в 10 н.-д. ін-тах гігієнічного і епідеміологічного профілю, зокрема в *Гігієни загальної і комунальної київському науково-дослідному інституті, Гігієни праці і профзахворювань донецькому науково-дослідному інституті, Гігієни праці і профзахворювань київському науково-дослідному інституті, Гігієни праці і профзахворювань харківському науково-дослідному інституті* та ін.

Основними принципами організації санепідслужби є науково-планова основа санітарно-профілактичних і протиепідемічних заходів; єдність запобіжного і поточного сан. нагляду, сан. і протиепідемічних заходів, організація санітарно-епідеміологічних заходів у містах та сільс. місцевостях, управління санітарно-профілактичною і протиепідемічною діяльністю; участь всієї системи органів і установ охорони здоров'я в проведенні санітарно-профілактичних і протиепідемічних заходів; участь широких верств населення в санітарно-оздоровчій роботі та пропаганді гігієнічних і мед. знань.

Літ.: Марзеев А. Н. Записки санитарного врача. К., 1965; Грандо А. А. Развитие гигиены в Украинской ССР. К., 1975.

А. М. Касьяненко.

Санаторно-курортна справа

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні існували лише поодинокі санаторії і пансіонати. В основу організації курортної справи в УРСР були покладені положення декретів РНК РРФСР «Про лікувальні місцевості загальнодержавного значення» (20 березня 1919), «Про використання Криму для лікування трудящих» (21 грудня 1920) і «Про будинки відпочинку» (13 травня 1921). На органи охорони здоров'я, у відання яких передавались курорти і санаторії, було покладено розв'язання питань організації курортного лікування на нових засадах відповідно до осн. принципів рад. охорони здоров'я. У реконструкції і благоустрої курортів, у будівництві нових санаторіїв і будинків відпочинку дійову участь, крім Народного комісаріату охорони здоров'я, профспілок, узяли т-во Червоного Хреста, кооперативні організації тощо. Для вивчення природних лікувальних факторів — мінеральних вод, лікувальних грязей, клімату та наукового обгрунтування їх застосування було створено спец. н.-д. ін-ти — Ялтинський держ. туберкульозний ін-т (1922) і Всеукр. бальнеологічний ін-т в Одесі (1928).

У довоєнний період мережу санаторіїв і закладів оздоровчого відпочинку було значно розширено. В роки Великої Вітчизн. війни всі санаторії на визволеній території УРСР було перетворено на госпіталі, в яких лікували поранених і хворих воїнів Рад. Армії.

Санаторно-курортна справа широкого розвитку набула в післявоєнний період. Цьому значною мірою сприяла постанова Ради Міністрів СРСР (10 березня 1960) «Про передачу профспілкам санаторіїв і будинків відпочинку». В десятій п'ятирічці (1976—80) в УРСР на будівництво санаторіїв і закладів оздоровчого відпочинку тільки профспілки витратили бл. 175 млн. крб., за рахунок чого збудовано і введено в дію більш як 18,5 тис. санаторних ліжок. На багатьох курортах організовано заг.-курортні лікувально-діагностичні і спеціалізовані відділення, кабінети і лабораторії, здійснено спеціалізацію санаторіїв; удосконалено систему мед. відбору хворих на сан.-курортне лікування. Здійснення зазначених заходів підвищило ефективність курортного лікування. В числі осн. принципів організації радянської санаторно-курортної справи — доступність сан.-курортної допомоги населенню, надання путівок у санаторії і будинки відпочинку гол. чин. безплатно або на пільгових умовах з оплатою 30 % їх вартості за рахунок бюджету соціального страхування, а в дитячі санаторії і санаторії для хворих на туберкульоз — тільки безплатно за рахунок коштів держ. бюджету. Створена мережа дитячих спеціалізованих санаторіїв, куди направляють дітей після перенесених захворювань органів дихання, серцево-судинної системи, травного тракту, нервової системи, суглобів. В УРСР в таких санаторіях щороку лікується бл. 600 тис. дітей. Для реабілітації дітей з різними відхиленнями у стані здоров'я в УРСР створено понад 200 спеціалізованих санаторіїв з таким розрахунком, щоб у кожній області функціонували санаторії з трьох основних профілів: пульмонологічні, психоневрологічні, кардіоревматичні. Одним з провідних дитячих курортів в УРСР вважається Євпаторія (9 дитячих санаторіїв). Одночасно з розширенням дитячих санаторіїв створюються піонерські табори санаторного типу. В усіх оздоровчих закладах республіки щороку лікується і відпочиває понад 160 тис. дітей.

За особливостями кліматичних умов території і відповідно до організації курортної справи в республіці виділяють кілька районів.

На Пн. та Пн. Сх. (Волинська, Чернігівська, Сумська області, північні частини Ровенської, Житомирської, Київської і Харківської областей) клімат характеризується значними контрастами мінімальних зимових і максимальних літніх т-р. Відносна вологість узимку вища, ніж улітку. Опадів 550—650 мм на рік. Клімат центральної частини України (Тернопільська, Хмельницька, Вінницька, Черкаська, Кіровоградська, Полтавська, Дніпропетровська і Ворошиловградська, південні частини Ровен-

ської, Житомирської, Київської і Харківської, північна частина Донецької областей) м'який, з менш виявленими сезонними температурними контрастами. Опадів 450—650 мм на рік. Літом відносна вологість коливається від 80 % уранці і ввечері, до 55 % удень. Південна частина України (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кримська, Запорізька області і південна частина Донецької обл.) відрізняється дуже теплим літом, короткою зимою, невеликою кількістю опадів (300—350 мм на рік), великою кількістю сонячних днів. Особливо сприятливі кліматичні умови Південного берега Криму, пересічна т-ра січня становить +1, +4°, липня +24°, а кількість годин сонячного сяйва досягає 2300 на рік. На Зх. республіки, в межах Українських Карпат зима м'яка, літо тепле. Опадів 700—800 мм на рік, у горах кількість їх збільшується до 1600 мм. Характерна висока відносна вологість повітря (пересічно на рік бл. 80 %). Тут лежать Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька й Закарпатська області. В межах цієї кліматичної зони виділяють Передкарпатський і Закарпатський курортні райони. Сприятливий у терапевтичному відношенні клімат південної (Чорноморське узбережжя й, насамперед, Південний берег Криму — клімат субтропічний середземноморського типу) і західної (Укр. Карпати) частин території республіки — важлива передумова організації приморських і гірських курортів, на яких широко використовується кліматотерапія як основна (або одна з основних) лікувальних методик.

Майже в усіх областях України виявлено мінеральні води різного складу. Найбільше мінеральних джерел у зх. частині республіки. В Закарпатській обл. є великі запаси вуглекислих вод, що застосовуються на курортах Верховина, Гірська Тиса, Карпати, Шаян; на базі вуглекислих вод функціонує й Свалявська група курортів. Сульфідні води становлять курортні ресурси курорту Синяк, а хлоридні натрієві — курортної місцевості Усть-Чорна. Багаті родовища мінеральних вод є у Львівській обл.: сульфідні води (курорт Любінь Великий, Немирів), сульфатно-хлоридні натрієво-магнієво-кальцієві (Моршин), гідрокарбонатно-сульфатні кальцієво-магнієві, сульфатні натрієво-кальцієві та ін. (Трускавець). Досить поширені в різних областях України хлоридні натрієві води — в Ворошиловградській, Дніпропетровській (курорт Солоний Лиман), Полтавській (Миргород), Ровенській (Горинь) та ін. областях. Сульфідні води виявлено в Івано-Франківській обл. (курорт Черче). В Харківській обл. є значні запаси кремнистих гідрокарбонатних кальцієво-натрієво-магнієвих (курорт Березівські Мінеральні Води) і гідрокарбонатних натрієво-магнієво-кальцієвих (Рай-Оленівка) вод. Радонові води різного хімічного складу поширені в Житомирській, Вінницькій (курорт Хмільник), Ровенській, Хмельницькій, Київській (курорт Біла Церква), Черкаській, Кіровоградській, Дніпропетровській, Ворошиловградській (курортна місцевість Старобільськ), Донецькій і Запорізькій областях.

За характером природних лікувальних факторів курорти України поділяють на кілька типів (або профілів). Бальнеологічні курорти: основний лікувальний фактор — мінеральні води, що застосовуються у вигляді ванн, душів, для пиття, інгаляцій, зрошування, промивання тощо. До цих курортів належать: Поляна, Сонячне Закарпаття, Немирів, Біла Церква, Миронівка, Хмільник, Моршин, Трускавець, Верховина, Карпати, Квітка Полонини, Миргород, Шкло, Синяк, Любінь Великий, Гірська Тиса, Шаян, Свалява, Усть-Чорна, Солоний Лиман, Горинь, Черче, Березівські Мінеральні Води, Рай-Оленівка, Старобільськ. Грязьові курорти: основний лікувальний фактор — грязь, що застосовується у вигляді ванн, аплікацій, тампонів, компресів тощо. Мулова грязь солоних озер і лиманів, сапропелева (мулова грязь прісних озер), торфова (прісна і мінералізована), а також гідротермальна і сопкова (вулканічного походження). До цих курортів належать: Бердянськ, Гопри, Євпаторія, Жданов, Куяльницький, Слов'янськ, Феодосія, Саки. Кліматичні курорти: основні види лікування — повітряні і сонячні ванни, а також купання. Крім основних видів курортного лікування для посилення дії лікувальних факторів у лікувальний комплекс включають фізіотерапевтичні процедури, *лікувальне харчування, лікувальну фізичну культуру*. До цих курортів належать: Ірпінь, Буча, Ворзель, Конча-Заспа, Пуща-Водиця, Соснівка, Одеський курортний район, Південний берег Криму, Закарпат. група курортів, Яремча, Жданов, Кирилівка. Більшість курортів, що мають кілька лік. факторів, відносять до бальнеогрязьових, бальнеокліматичних, кліматогрязьових, кліматобальнеогрязьових. Виділяють також курорти з особливими, унікальними природними факторами. До курортів з кількома лікувальними факторами належать бальнеокліматичні — Верховина, Звенигородська курортна зона, Конча-Заспа; бальнеогрязьові — Великий Любінь, Миргород, Моршин, Трускавець, Черче, Шкло; кліматогрязьові — Аркадія, Бердянськ, Жданов, Кирилівка, Куяльницький; кліматобальнеогрязьові — Євпаторія, Кирилівка, Феодосія (про окремі курорти див. статті в алфавітних томах). Осн. сан.-курортним лікувальним закладом є *санаторій*.

Керівництво санаторно-курортною справою в УРСР здійснюється Укр. республіканською радою по управлінню курортами і 15 територіальними радами. Заг. керівництво дитячими санаторіями і санаторіями для хворих на туберкульоз здійснюється МОЗ УРСР, в системі якого існує Головне і 3 територіальні управління спец. санаторіїв. В УРСР (1983) налічувалося понад 1170 санаторіїв, санаторіїв-профілакторіїв, будинків відпочинку і пансіонатів, що розраховані на одночасний прийом 270 тис. чоловік. У 1983 санаторно-курортним лікуванням і всіма видами організованого відпочинку було охоплено бл. 30 млн. чоловік.

Літ.: Горчакова Г. А., Галина И. В., Есипенко Л. Е. Детские здравницы Украинской ССР. К., 1978; Вайсфельд Д. Н., Голуб Т. Д. Лечебное применение грязей. К., 1980; Щулипенко И. М. Эффективность оздоровления в санаториях-профилакториях. К., 1981.

А. М. Зелінський.

Фізична культура і спорт. Туризм

З давніх часів у побуті укр. народу були поширені фізичні вправи у вигляді святкових ігор (веснянки, гаївки та ін.), верхової їзди, боїв навкулачки, боротьби, плавання, бігу, веслування. На основі народних ігор і фіз. вправ було створено самобутню систему військово-фіз. підготовки запорізьких козаків.

Спорт. орг-ції на Україні почали створюватись у другій пол. 19 ст. Вони були нечисленними і мали класовий характер. До них належали аристократичні яхт-клуби (в Києві створені 1869; в Одесі і Катеринославі — 1895) і тенісні клуби. В кін.19 — на поч. 20 ст. на Україні з'явилися спорт.-гімнастичні гуртки. Перший з них — Київ. атлетичний гурток, засн. 1895 лікарем Є. Ф. Гарнич-Гарницьким. У 1897 аналогічні гуртки створено в Одесі і Полтаві. Формально вони були відкриті для осіб різних станів, але великі членські внески зробили їх доступними лише для панівних класів.

На території дореволюц. України існувало 196 (без зх. областей) спорт. клубів, спілок, гуртків (включаючи університетські й гімназичні), в яких займалось бл. 8 тис. чол.; заняттями керували 300 інструкторів, у яких переважно не було спец. підготовки. В 1912 в Києві було організовано перші двомісячні курси для підготовки спеціалістів фіз. виховання. На той час фіз. виховання не було галуззю педагогіки, а спорт. змагання не мали скільки-небудь помітного впливу на культурне і громадське життя. Діяльність окремих ентузіастів (О. К. Анохіна, В. К. Крамаренка), які виступили з пропагандою зміцнення здоров'я за допомогою фіз. вправ, мала епізодичний характер і не здобула офіційної підтримки. До відкриття Всеросійської олімпіади 1913 в Києві на Україні практично не було жодної значної спорт. споруди, крім невеликого стадіону, побудованого в місті 1913 у зв'язку з проведенням тут Всеросійської пром. виставки. Досягнення видатних спортсменів України І. Піддубного, С. Уточкіна, П. Заковорота, Ф. Гриненка, що з успіхом виступали на світовій спорт. арені, були результатом діяльності талановитих одинаків. У кінці 19 — на поч. 20 ст. з'явилося кілька видань спорт. змісту: журнали «Спорт» (1897—98), «Красота и сила» (1910—13), «Спорт и игры» (1912—13), які видавалися в Києві, та ін. В 1910—12 в Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Юзівці (тепер Донецьк), Луганську (тепер Ворошиловград), Одесі організовувалися самодіяльні робітничі атлетичні гуртки й футбольні команди.

Розвиток фіз. культури і спорту як складової частини соціалістичної культури почався на Україні після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Декрети і розпорядження Рад. влади про скасування станів, реорганізацію шкільної освіти, працю і охорону здоров'я, рівноправність жінок створили необхідні умови для розвитку фізкультурного руху. Першими масовими спортивними організаціями стали гуртки і центри Всевобучу. Поряд з військово-фіз. підготовкою молоді, орг-ції Всевобучу почали роботу по перебудові діяльності старих спорт. орг-цій, створенню пролетарських спорт. клубів і методичних органів рад. фіз. культури. В 1922 всі спорт. гуртки і клуби при КСМУ були об'єднані у Всеукр. комсомольську орг-цію «Спартак», завданням якої було об'єднання і керівництво діяльністю молодіжних фізкультурних орг-цій на території УРСР і створення нових осередків фізкультури на фабриках, заводах, в школах і установах. У 1923 під керівництвом комсомолу було проведено І Всеукраїнську спартакіаду (Харків). В тому ж році з метою координації й об'єднання зусиль різних орг-цій і відомств, що проводили роботу по фіз. вихованню, постановою ВУЦВК було створено Вищу раду фізичної культури України. 16 лютого 1926 ЦК КП(б)У разом з ЦК ЛКСМУ прийняли постанову «Про посилення роботи з фізичної культури», в якій підкреслювалося, що фіз. культура покликана вирішувати широке коло соціаль-

них завдань і як засіб оздоровлення і громадського виховання трудящих потребує посиленої уваги та керівництва з боку партійних орг-цій. На початку 1929 було 1950 фізкультурних гуртків, що об'єднували 295 тис. жителів міст і сіл УРСР (39 % цього числа становили робітники, 29 % — селяни, 32 % — службовці). 20-і рр. були періодом становлення рад. спорту. Серед перших чемпіонів країни були укр. спортсмени В. Фурманюк (плавання, 1921, 1924, 1925), В. Калина (легка атлетика, 1922), Д. Ехт (важка атлетика, 1922), П. Махницький (1924, 1926) і М. Сажко (1926, класична боротьба). Збірна футбольна команда Харкова перемогла у першому чемпіонаті СРСР серед міст і союзних республік (1924). На Всесоюзній спартакіаді 1928 збірна команда УРСР зайняла друге місце, а в змаганнях з волейболу, гандболу, гімнастики, стрілецького спорту, мотоспорту була першою. В 1929 збірна команда юних спортсменів республіки перемогла в першій Всесоюзній піонерській спартакіаді. На початку 30-х рр. розвиток фіз. культури стає складовою частиною культурної революції, фактором підвищення продуктивності праці, засобом зміцнення здоров'я населення. Відбувається перебудова орг-ції робітничого спорту за виробничим принципом, створюються колективи фіз. культури підприємств і установ. Бойовою програмою фізкультурних орг-цій УРСР став лозунг «Кожний фізкультурник — ударник!». Кращі фізкультурники пром. підприємств очолили передові ділянки соціалістичного змагання на шахтах Донбасу, будовах пром. гігантів Харкова, спорудженні Дніпровської ГЕС ім. В. І. Леніна тощо. Фізкультурні орг-ції республіки брали активну участь у проведенні соціалістичних перетворень на селі. В 1930 у Києві відбулася перша в історії рад. спорту Всеукр. сільська спартакіада, фіналу якої передувало 300 районних і 25 окружних спартакіад. Однією з перших форм соціалістичного змагання фізкультурних орг-цій на селі були всеукр. «естафети врожаю», проведені 1931—34. Важливим засобом орг-ції масової фізкультури на Україні стала робота по впровадженню комплексу «*Готовий до праці й оборони СРСР*» (ГПО). Норми і вимоги комплексу лягли в основу програм з фіз. виховання шкіл і вищих учбових закладів, дозволили перебудувати систему масових спортивних організацій. Для школярів молодших класів як підготовчий етап ГПО в 1934 запроваджено комплекс «Будь готовий до праці й оборони» (БГПО). З 1930 починається робота по створенню мережі спец. фізкультурних учбових закладів: Держ. ін-ту фіз. культури України в Харкові (1930; тепер *Київський інститут фізичної культури*), технікумів фіз. культури в Києві, Одесі, Дніпропетровську, а також Укр. н.-д. ін-ту фіз. культури на базі н.-д. кафедри Центр. будинку фізкультури (Харків) з філіалами в Одесі (1930), Києві (1932), Дніпропетровську (1934). В цей період на Україні виходили журнали «Красный спорт» (1922—23), «Спорт» (1922—41), «Шахіст» (1936—39).

В довоєнні роки активізувалась військово-прикладна діяльність фізкультурних орг-цій. Масові воєнізовані кроси, ріст популярності стрілецького спорту, перебудова роботи з комплексу ГПО у зв'язку із завданням військ. підготовки були частиною великої оборонної роботи, проведеної на Україні під керівництвом Комуністичної партії. В 1940 у воєнізованих весняних і осінніх легкоатлетич. кросах на Україні брало участь 976 тис. чол., у лижному кросі — 296 тис. чол.; регулярно займалося фіз. культурою і спортом 1185 тис. чол., підготовлено 20 890 спортсменів третього, 4361 — другого і 1133 — першого розрядів, 70 — майстрів спорту СРСР (за нормативами *Єдиної Всесоюзної спортивної класифікації*). В довоєнні роки значних успіхів на міжнар. і всесоюзних аренах досягли укр. спортсмени: М. Дмитрієв, Є. Бокова, Т. Демиденко (гімнастика); Г. Раєвський, М. Подгаєцький, З. Синицька (легка атлетика); Г. Попов, Г. Новак, Я. Куценко, М. Касьяник (важка атлетика); А. Алтирян, О. Сиротін, І. Михайловський (класична боротьба). Видатною подією в історії вітчизняного футболу була перемога збірної України над франц. професійною командою «Ред-Стар Олімпік» (1935).

На зх.-укр. землях, окупованих після 1-ї світ. війни іноземними капіталістами, в 20—40-х рр. існував ряд спорт. об'єднань різної політичної спрямованості. Діяли бурж. і бурж.-націоналістичні гімнастичні організації «Сокола», спорт. клуби «Погонь», «Легія», «Чарні» (Львів), «Драгош-Воде», «Ян» та ін. (Пн. Буковина), організації «Сокола» в Закарпатті. Частина з них мала також відверто мілітаристську і антирад. спрямованість. На противагу їм формувалися пролетарські спорт. орг-ції. «Червоні фракції» спорт. союзів Зх. України активно пропагували досягнення фіз. культури в СРСР, брали участь у підготовці революційних бійців за соціальне і нац. визволення краю. В 1922 створено Закарпатське відділення Федерації робітничих спорт. орг-цій, яке активно виступало за дружні зв'язки з рад. спортом. У 1921—38 спортсмени-робітники брали участь у проведенні першотравневих демонстрацій, «Червоних спортивних днів», організовували виступи молоді Закарпаття проти голоду й злиднів, мілітаристської пропаганди, виступали за солідарність з СРСР.

В 1921 у Чернівцях було створено «Інтернаціональний робітничий спортивний клуб», який очолювали комуністи. У боротьбі за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною брали активну участь робітничі і селянські спорт. орг-ції «Спартак» (1929), «Кармелюк» (1935), «Прогрес» (1937). Успішний розвиток фіз. культури і спорту серед трудящих зх. земель України почався тільки після їх возз'єднання з УРСР в єдиній Українській Радянській державі.

В роки Великої Вітчизняної війни багато спортсменів України хоробро билися в лавах Рад. Армії й партизанських загонах. Звання Героя Рад. Союзу були удостоєні А. Потопольський і П. Вовченко. Легендарним став примусовий матч футболістів київ. «Динамо» з командою нім.-фашист. окупантів, який увійшов у історію як «матч смерті». Динамівці перемогли. Четверо гравців (І. Кузьменко, М. Коротких, О. Клименко, М. Трусевич) було розстріляно.

Після війни на київ. стадіонах «Динамо» (1971) і «Старт» (1981), де проходив матч, в пам'ять про спорт. подвиг футболістів споруджено пам'ятники. Війна завдала фізкультурним орг-ціям УРСР великої шкоди. Довоєнного рівня розвитку фізкультури і спорту в УРСР було досягнуто на кінець 1947. Першою значною спорт. подією післявоєнних років стала Українська спартакіада (1945). Досвід організації фізкультурної і спорт. роботи, набутий у довоєнні роки, широко використовувався у процесі докорінних культурних перетворень у житті трудящих Західної України, Закарпаття і Буковини, які разом з усім народом СРСР розпочали мирне соціалістичне будівництво. У постанові ЦК ВКП(б) від 27 грудня 1948 було визначено багаторічну програму діяльності рад. фізкультурних орг-цій, яка передбачала подальше розгортання і зміцнення масового фізкультурного руху, значне підвищення якості учбово-спорт. роботи і завоювання на цій основі світових досягнень з провідних видів спорту. ЦК КП(б)У 6 квітня 1949 прийняв постанову «Про дальший розвиток фізичної культури і спорту в республіці». Перед фізкультурними орг-ціями УРСР було поставлено завдання подальшого зміцнення колективів фіз. культури, збільшення темпів розвитку сільського спорту, підвищення плановості і відповідальності в роботі комітетів з фіз. культури і спорту, збільшення внеску в підготовку спортсменів світового класу. Серед перших виробничих колективів, в яких поєднувався принцип масового розвитку фіз. культури і підготовки спортсменів високого класу, були трудові колективи «Запоріжсталі», Дніпровського металург. з-ду ім. Ф. Е. Дзержинського. За ініціативою колгоспників Вінн. обл. почалося створення колективів фіз. культури в сільських трудових колективах. 21 серпня 1950 було прийнято постанову ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР про створення республіканського добровільного спорт. т-ва (ДСТ) «Колгоспник» (тепер «*Колос*»), що об'єднало спортсменів — працівників села і сільську інтелігенцію республіки. В 1951 ДСТ «Колгоспник» об'єднувало 922 тис. чол. Досвід організації сільського спорту в УРСР було використано у процесі створення сільських ДСТ в ін. республіках СРСР. У 1952 збірна команда рад. спортсменів вперше виступила на *Олімпійських іграх*. В її складі були представники України, які зробили значний внесок в успішний виступ рад. олімпійської команди — В. Чукарін, М. Гороховська, Н. Бочарова, Д. Леонкін (спорт. гімнастика), Я. Пункін (класична боротьба) та ін. Влітку 1954 відбулася І Всесоюзна спартакіада школярів, на якій першість завоював колектив М-ва освіти УРСР; в 1956 — І Спартакіада народів СРСР, на ній збірна команда України посіла друге місце. В *дитячо-юнацьких спортивних школах* (ДЮСШ) республіки були підготовлені чемпіони

Турбаза «Планерське». Кримська область.

світу і Олімпійських ігор Л. Латиніна, Ю. Титов (гімнастика), Г. Крисс (фехтування), В. Брумель (легка атлетика), Б. Гуревич (вільна боротьба), Г. Прозументщикова (плавання) та ін.

У 60-х рр. організовано проведення фізкультурної роботи за місцем проживання. Досвід укр. міст Нової Каховки та Сєвєродонецька, які почали спортивне будівництво на масивах житлових мікрорайонів, став прикладом для міських фізкультурних орг-цій ін. союзних республік. Фізкультурні орг-ції Харкова і Львова виступили ініціаторами створення підліткових спорт. клубів при житлово-експлуатаційних конторах.

Основні показники розвитку фізичної культури і спорту в УРСР

	1970	1975	1980	1983
Кількість колективів фізкультури (тис.)	43,1	42,3	44,6	47,2
Чисельність фізкультурників (млн. чол.)	9,2	10,4	16,3	17,6
Присуджено спортивних розрядів (млн. чол.)	2,1	3,2	5,5	6,6
Значківців ГПО (млн. чол.)	1,9	4,1	6,3	6,8
Присуджено звання «Майстер спорту СРСР» (тис. чол.)	0,8	1,7	2,5	1,7
Стадіони	786	850	913	919
Плавальні басейни	173	240	274	334
Спортивні зали (тис.)	8,6	11,9	13,7	14,0
Спортивні майданчики і поля (тис.)	110,6	113,9	113,4	116,2

11 серпня 1966 прийнято постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому розвитку фізичної культури і спорту», яка визначила програму розвитку фіз. культури і спорту в СРСР, в т. ч. й на Україні. В 1965—70 на Україні було бл. 10,5 млн. фізкультурників, бл. 49 тис. спеціалістів в галузі фіз. культури і спорту, бл. 150 тис. спорт. споруд; підготовлено 111 тис. кандидатів у майстри спорту, бл. 5 тис. майстрів спорту, 394 майстри спорту міжнар. класу. В 70-і рр. видатних успіхів досягли укр. спортсмени В. Борзов, М. Авілов, А. Бондарчук (легка атлетика), І. Бяков (біатлон), В. Манкін (парусний спорт), Я. Желєзняк (стрілецький спорт), К. Куришко, Ю. Стеценко, О. Шапоренко, Ю. Рябчинська, Ю. Філатов (веслування на байдарках), І. Цілувальников (велоспорт), В. Колотов, О. Блохін (футбол) та ін. В збірну олімпійську команду рад. спортсменів, що виступала на Олімпійських іграх (Мюнхен, 1972), входив 71 представник УРСР. Укр. спортсмени зробили значний внесок в перемогу олімпійської збірної Рад. країни, завоювавши 41 медаль, в т. ч. 20 золотих, 8 срібних і 13 бронзових. У 1975 футбольна команда «Динамо» (Київ) завоювала Кубок володарів кубків європейських країн і Суперкубок УЕФА. В 1971—75 на Україні збудовано 52 стадіони, 54 криті плавальні басейни, 2940 спортивно-гімнастичних залів. Серед спорт. споруд — льодові палаци в Одесі й Донецьку, льодовий стадіон міжнар. класу в Києві, легкоатлетичні манежі Донецького політехнічного ін-ту і заводу «Азовсталь» (м. Жданов), спорт. комплекс Київ. ун-ту, басейни «Локомотив» і «Спартак» у Харкові та ін. Проведено велику роботу по удосконаленню матеріально-тех. спорт. бази загальноосвітніх шкіл. В 1975 в комплексних і спеціалізованих ДЮСШ республіки було підготовлено 2246 кандидатів в майстри спорту, 9285 спортсменів-першорозрядників, 1026 тис. спортсменів масових розрядів. Збірна команда України перемогла на XII Всесоюзній спартакіаді школярів.

Укр. фізкультурні орг-ції стали ініціаторами створення «цехів здоров'я» на підприємствах, «зон здоров'я» в місцях відпочинку населення. Слідом за Сєвєродонецьком і Новою Каховкою фізкультурно-оздоровчу роботу за місцем проживання почали Дніпродзержинськ, Кривий Ріг, Бердянськ, Новоград-Волинський. Посилився розвиток фіз. культури і спорту на селі. На старт проведених 1975 змагань з комплексу ГПО вийшло 2 млн. сільських трудівників (250 тис. з них виконали нормативи комплексу ГПО, 200 тис.— нормативи масових спорт. розрядів). В цей період значно розширились міжнар. спорт. зв'язки УРСР. У Києві відбулися чемпіонати Європи з кінного спорту (1973—75), першість світу з гандболу серед жіночих команд, матч СРСР — США — Болгарія та фінал кубка Європи з легкої атлетики (1975), чемпіонати Європи з боксу (1974) і з боротьби дзюдо (1975), міжнар. турнір з художньої гімнастики «Золотий обруч» (1976), футбольний турнір за олімпійською програмою (1980); в Одесі — міжнар. змагання з плавання і легкої атлетики (1974); в Донецьку — матч СРСР — США з боксу (1979) та ін. Щорічно проводиться понад 100 змагань поріднених областей УРСР і братніх соціалістичних країн.

До складу збірної команди СРСР, що виступала на XXI Олімпійських іграх (Монреаль, 1976), входило 95 спортсменів з України. Вони завоювали 27 золотих, 22 срібні й 22 бронзові медалі. Найвищі нагороди одержали Ю. Сєдих (метання молота), О. Колчинський (класична боротьба), П. Пінігін (вільна боротьба), С. Новиков (дзюдо), С. Петренко (веслування на каное), В. Морозов, Ю. Філатов (веслування на байдарках), П. Король (важка атлетика), А. Чуканов (велоспорт). Рад. гандболісти стали переможцями першого олімпійського турніру чоловічих і жіночих команд. У складі чоловічої збірної команди були укр. гандболісти — М. Іщенко, Ю. Лагутін, С. Кушнирюк, О. Рєзанов, жіночої — Л. Бобрусь, М. Литошенко, Н. Шерстюк, Т. Макарець, З. Турчина, Г. Захарова, Л. Карлова.

Важливим етапом підготовки до XXII Олімпійських ігор стала VII літня Спартакіада народів СРСР (1979). На попередніх етапах Спартакіади в масов. стартах колективів фіз. культури, у змаганнях в районах, містах і областях на Україні взяли участь 18,5 млн. фізкультурників і спортсменів. У фіналі Спартакіади спортсмени України завоювали 77 золотих, 109 срібних і 102 бронзові медалі, а у командному заліку зайняли друге почесне місце. В період підготовки до XXII Олімпійських ігор на Україні поширилася нова форма організації навчально-спорт. роботи — спортивні центри, що об'єднали найкращих спортсменів і тренерів різних ДСТ і відомств. Загалом у республіці було створено 130 центрів і опорних пунктів олімпійської підготовки, в яких тренувалося бл. 14 тис. чол. На XXII Олімпійських іграх (Москва, 1980) в складі олімпійської збірної країни виступили 103 спортсмени УРСР у 23 видах спорту олімп. програми. Вони завоювали 75 медалей, в т. ч. 38 золотих, 19 срібних і 18 бронзових. Найвищі олімпійські нагороди здобули І. Мате, С. Бєлоглазов, А. Бєлоглазов (вільна боротьба), С. Рахманов (важка атлетика), О. Сидоренко, С. Фесенко (плавання), С. Чухрай, С. Пострехін (веслування на байдарках), В. Смирнов (фехтування), О. Колчинський (класична боротьба), М. Ткаченко, Н. Олізаренко, В. Кисельов, Ю. Сєдих, Н. Зюськова, Т. Пророченко (легка атлетика), П. Ледньов (сучас. п'ятиборство), В. Манкін (парусний спорт), В. Місевич (кінний спорт), Б. Макуц, С. Захарова (спорт. гімнастика), В. Мовчан (велоспорт), Ф. Лащенов, В. Кривов, Ю. Панченко (волейбол), О. Баркалов (водне поло). У складі збірної жіночої гандбольної команди, що перемогла на XXII Олімпійських іграх, були укр. гандболістки З. Турчина, Л. Порадник, О. Зубарєва, Т. Кочергіна,

Види спорту, що культивуються в УРСР, та кількість спортсменів, які ними займалися (1983)

Види спорту	Кількість спортсменів
Акробатика	19 866
Альпінізм	8361
Бадмінтон	46 784
Баскетбол	794 758
Батут	1929
Бобслей	20
Бокс	53 397
Боротьба вільна	97 641
Боротьба дзюдо	33 031
Боротьба класична	82 747
Боротьба самбо	24 038
Важка атлетика	88 906
Велосипедний спорт:	
трек	1707
шосе	135 749
Веслування академічне	6643
Веслування на байдарках і каное	27 754
Водне поло	2038
Воднолижний спорт	1039
Волейбол	1 285 465
Гандбол	369 197
Гімнастика спортивна	103 934
Гімнастика художня	25 892
Гірськолижний спорт	5083
Городки	61 726
Кінний спорт	2721
Ковзанярський спорт	29 755
Легка атлетика	1 910 324
Лижний спорт:	
біатлон	4562
гонки	720 306
двоборство	716
стрибки з трампліна	549
Національні види	136 996
Орієнтування спортивне	33 792
Парусний і буєрний спорт	7832
Плавання	369 109
Плавання синхронне	336
Пожежно-прикладний спорт	476
Регбі	1938
Санний спорт	1780
Стрибки у воду	2179
Стрільба з лука	4516
Стрільба кульова	998 526
Стрільба стендова	2677
Теніс	12 792
Теніс настільний	757 191
Фехтування	13 875
Фігурне катання	2837
Футбол	1 189 275
Хокей на траві	4036
Хокей з м'ячем	7172
Хокей з шайбою	62 666
Шахи	911 544
Шашки	913 974

Л. Карлова, Н. Тимошкіна, В. Лутаєва, Л. Одинцова, І. Пальчикова. Важливими етапами у спорт. житті республіки після XXII Олімпіади було проведення багатьох міжнар. спорт. змагань, зокрема матчі СРСР — НДР з боксу (1981, Запоріжжя), СРСР — США з боксу (1982, Донецьк), СРСР — ФРН та СРСР — США з легкої атлетики (1983, Київ), чемпіонат світу з видів боротьби за олімпійською програмою (1983, Київ) та VIII літня Спартакіада народів СРСР (1983). У фіналі VIII літньої Спартакіади народів СРСР брали участь 654 спортсмени з України. Вони завоювали 102 золоті, 92 срібні та 91 бронзову медалі (особисті та командні); у командному заліку зайняли друге місце.

Робота по підвищенню спорт. майстерності сполучалася з розвитком форм масової фіз. культури. Дальшого розвитку набула фізкультурна і спорт. робота в найбільших спорт. клубах промислових підприємств. Провідне місце в країні займають республіканські клуби «Метеор» і «Монтажник» (Дніпропетровськ), «Трубник» (Нікополь), «Кочегарка» (Горлівка), «Зоря» (Ворошиловград), «Азов» (Жданов) та ін. В Нікопольському р-ні Дніпроп. обл. створено перший в країні міжколгоспний спорт. клуб «Колос». Широкого розвитку набула спортивно-оздоровча робота за місцем проживання. Поряд з традиційними формами роботи (підліткові клуби, масові змагання на призи «Шкіряний м'яч», «Золота шайба», «Чудо-шашки») проводяться змагання «Спортивна сім'я», в яких беруть участь дорослі і діти. Ініціаторами таких змагань стали фізкультурні орг-ції Одеси, Чернігова, Дніпропетровська, Закарпаття. Всесоюзне визнання здобула зразкова орг-ція спортивно-оздоровчої роботи за місцем проживання в Севастополі, де вона спрямовується єдиним центром, створеним парт. і рад. органами. Новою формою організації спорт. роботи є створення т. з. «спортивних класів», що об'єднують юних спортсменів за спорт. спеціалізацією. В «Основних напрямах економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» поставлено завдання активізувати масову фіз. культуру і спорт, сприяти широкому впровадженню їх у повсякденний побут рад. людей, посилити роботу серед дітей і молоді, ефективно використовувати спорт. споруди. Конкретні форми і методи розв'язання цих завдань визначені постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту» (від 11 вересня 1981) та ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про дальше піднесення масовості фізичної культури і спорту в Українській РСР» (від 16 жовтня 1981). У постановах вказується, що в умовах розвинутого соціалізму фіз. культура повинна всіляко сприяти росту екон. і оборонного потенціалу країни, задовольняти духовні потреби рад. людей, бути дійовим засобом всебічного гармонійного розвитку особи; визначені шляхи посилення парт. керівництва фізкультурним рухом, підвищення відповідальності рад., профспілкових, комсомольських, спорт. і госп. органів за дійсно масовий розвиток фізкультури і спорту тощо. В практику спорткомітетів увійшла розробка цільових комплексних програм, що забезпечують узгодженість зусиль усіх міністерств, відомств і громадських орг-цій, які відповідають за розвиток фіз. культури.

Цілеспрямований розвиток фізкультурно-масової і спорт. роботи дозволив одержати істотні результати (табл.). В 1983 в республіці культивувалося понад 50 видів спорту (табл.), заняттями фізкультурників і спортсменів керувало 57,4 тис. штатних і 2300 тис. громадських інструкторів і тренерів, змагання обслуговувало 1708 тис. спорт. суддів.

Спеціалістів з фізичного виховання готують Київський ін-т фізичної культури, ін-ти фіз. культури у Львові, Дніпропетровську, 14 ф-тів фіз. виховання пед. ін-тів, технікуми фіз. виховання у Дніпродзержинську, Івано-Франківську, Донецьку. Серед значних спорт. споруд у республіці — *Стадіон республіканський* у Києві (на 100 тис. глядачів), *Київський палац спорту* (до 12 тис. глядачів), палаци спорту «Трудові резерви» (Львів), «Юність» (Запоріжжя), спорт. комплекс Київ. політех. ін-ту та ін. Наук. дослідження з питань впливу фіз. вправ на зміцнення здоров'я і довголіття, проблем спорт. підготовки займаються *Медичних проблем фізичної культури київський науково-дослідний інститут*, лабораторія високих навантажень у спорті при Київ. ін-ті фіз. культури, *Геронтології інститут*. На Україні видаються «*Спортивна газета*», журнал «*Старт*». Діє музей спортивної слави (Київ). Див. також у цьому томі підрозділ Добровільні спортивні товариства. Іл. див. на окремому аркуші, с. 336—337.

М. М. Бака.

Туризм на Україні виник в кінці 19 ст. В 1876 професором М. О. Головкінським було проведено першу екскурсію студентів Новоросійського ун-ту (в Одесі) в Крим. Відтоді почалася популяризація Криму. В кінці 19 ст. в Одесі виник туристський «Кримський гірський клуб», який мав свої філіали в Ялті, Севастополі, Катеринославі (Дніпропетровську) та ін. містах. У цей час з'явились перші туристи в Карпатах, в районі Чорногори. В 20-х рр. 20 ст. активізується турист. діяльність на Україні. Організацією туризму почали займатися органи Наркомосу, окружкоми комсомолу і переважна більшість туристських акціонерних компаній. Укр. пайове екскурсійне т-во (УПЕТ; створене 1924) мало свої туристські бази у Харкові, Києві, Одесі, Дніпропетровську, Сталіно (Донецьку) і Херсоні. В кінці 20 — на початку 30-х рр. за ініціативою комсомолу, підтриманою парт. органами, було створено Т-во пролетарського туризму (ТПТ), підрозділом якого на Україні було Укртуре, та «Радянський турист», які в 1930 об'єдналися в Т-во пролетарського туризму та екскурсій (ТПТЕ). Осн. завданнями т-ва було класове осмислення культурної спадщини, зміна соціальної структури туризму, збільшення кількості туристів — робітників і селян. На підприємствах, в установах, навчальних закладах великих міст України створюються відділи Укртуре. В 1936 ЦВК СРСР передав туристсько-екскурсійну справу профспілкам, а заг. керівництво секціями туризму в колективах фізкультури — комітетам у справах фізкультури і спорту. Внаслідок цього на Україні було створено туристсько-екскурсійне управління (ТЕУ) Укрпрофради.

У післявоєнні роки однією з перших відновила свою роботу Ялтинська туристська база. В Закарп. обл., в Ужгороді та поблизу с. Ясиня, було відкрито бази (1946), які готували професійні туристські кадри. У 1962 Президія ВЦРПС реорганізувала ТЕУ спочатку в громадські, а з 1965 — в штатні ради з туризму, а з 1969 — в ради з туризму і екскурсій. Дит. туризмом на Україні керує Республіканська дитяча екскурсійно-туристська станція (створена 1931, сучасна назва — з 1970), яка має свої відділення в усіх областях.

Міжнародні туристські зв'язки здійснюють Головне управління Української РСР з іноземного туризму (ств. 1983) і Бюро молодіжного туризму «Супутник» (створене 1958), які мають в УРСР свої відділки. ЦК Компартії України, Рада Міністрів УРСР і Укрпрофрада прийняли постанову про заходи по дальшому розвитку туризму та екскурсій в Українській РСР (1969). Постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР та ВЦРПС «Про дальший розвиток і вдосконалення туристсько-екскурсійної справи в країні» (1980) сприяла, зокрема й в УРСР, значному зміцненню матеріальної бази туризму і перетворенню його на галузь нар. г-ва. На Україні в 1984 діяло 219 туристських баз та готелів на 69,6 тис. місць, 135 бюро подорожей і екскурсій, 96 туристських клубів; по її території проходило 320 туристських маршрутів. В 1984 туристсько-екскурсійні орг-ції республіки обслужили понад 7792,9 тис. чол., в т. ч. понад 1 млн. іноземних туристів з 28 зарубіжних країн. Підготовкою кадрів для туристських організацій в республіці займається Український філіал Центрального ін-ту підвищення кваліфікації туристсько-екскурсійних працівників (1976—82 — зональні курси).

В. І. Харчиладзе.

Літ.: Спорт на Україні. 1957—1960. Довідник. К., 1961; Спорт на Україні. 1960—1964. Довідник. К., 1966; Спорт на Україні. 1965—1967. Довідник. К., 1969; Хроніка Олімпійських ігор. К., 1979; Спортивні висоти України. К., 1980.

НАРОДНА ОСВІТА

Розвиток освіти на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції

Народна освіта на Україні має багатовікову історію, тісно пов'язану з усією історією укр. народу. Вона бере початок від Київської Русі, культура якої була спільним джерелом розвитку культур трьох братніх народів: українського, російського, білоруського. Поширенню писемності і шкільної освіти серед сх. слов'ян сприяло створення в 9 ст. братами Кирилом і Мефодієм слов'ян. азбуки (див. *Кирилиця*). Школи в Київській Русі виникли наприкінці 10 ст. в Києві і поширилися в 11—12 ст. Їх створювали при церквах, монастирях і князівських дворах. У школах готували служителів церкви та письменних людей, потрібних для держ. управління. З 11 ст. відомі початкові приватні парафіяльні школи — *дяківки*.

Змістом поч. навчання було читання церковних книг, письмо, церковні співи. Навали орд Батия, а згодом золотоординських ханів та загарбання укр. земель угорськими, польськими й лит. феодалами загальмували розвиток освіти. Після Люблінської (1569), а особливо після Брестської унії (1596) польс. феодали намагалися силоміць полонізувати укр. населення Зх. та Правобережної України. З цією метою було створено *єзуїтські школи* у Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі, Барі, Вінниці, Овручі, Києві та ін. містах. У кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні виникли протестантські, зокрема *соцініанські школи* — в Киселині на Волині, Ляхівцях, у Гощі, Черняхові, Любартові, Берестечку та ін. Значним освітнім центром антикатолицького спрямування була *Острозька школа* (1576). Для боротьби проти польсько-шляхетського гніту, нац. та реліг. утисків міське населення (частково й сільське) в 16—17 ст. організовувалось у *братства*. Вони відкривали школи, друкарні, навколо яких гуртувалися культурні сили. У кін. 16 — на поч. 17 ст. братські школи виникли у Львові (*Львівська братська школа*, 1585), в Києві (*Київська братська школа*, 1615), Луцьку (*Луцька братська школа*, 1620), Вінниці, Немирові, Кам'янці-Подільському та деяких ін. містах. Викладання в цих навч. закладах велося рідною мовою. Значна увага приділялася вивченню грецької, а пізніше латинської та польської мов. В старших класах викладали елементи арифметики, геометрії, астрономії, музичної грамоти. Повний курс цих наук вивчався у Львівській, Луцькій і Київ. братських школах. Значне місце відводилось вивченню основ православної релігії. У 1632 шляхом об'єднання Київської братської і *Лаврської школи* було створено перший вищий навч. заклад на Україні — Києво-Могилянську колегію, в якій навчалися переважно діти укр. шляхти, старшини, духівництва, заможних міщан і козаків. Братські школи відіграли прогресивну роль у поширенні освіти й розвитку укр. культури, в боротьбі укр. народу за визволення з-під гніту польс. феодалів, за возз'єднання України з Росією. З цих шкіл вийшли вчителі, автори підручників, учені, письменники, політичні та військ. діячі. У великих селах при церквах існували *школи грамоти*. Наприкінці 17 — на поч. 18 ст. на Лівобережній і Слобідській Україні в більшості нас. пунктів були *початкові школи*. Крім цього, початків грамоти навчали *мандрівні дяки*. Поширенню освіти сприяло виникнення на Україні у 2-й пол. 16 ст. книгодрукування. Певну роль у розвитку освіти на західноукр. землях відіграв *Львівський університет*, хоч заклад було засновано (1661) з метою посилення полонізації укр. населення.

Наприкінці 17 і у 18 ст. значний вплив на розвиток науки й освіти на Україні справляла Києво-Могилянська колегія (з 1701 — *Київська академія*). Навчання в ній мало переважно загальноосвітній характер. У 1-й пол. 18 ст. в академії почали викладати математику, медицину, астрономію, географію. Було запроваджено вивчення архітектури, живопису та ін. предметів. Київська академія мала значний вплив на організацію, зміст і методи навчання в багатьох навч. закладах, зокрема в *Чернігівському колегіумі* (засн. 1700), *Харківському колегіумі* (засн. 1721) і *Переяславському колегіумі* (засн. 1738). Харківський колегіум був центром освіти Слобідської України; 1765 при ньому відкрито додаткові класи, де викладали інженерну справу, артилерію, архітектуру, геодезію, географію. В 2-й пол. 18 ст. внаслідок посилення соціального гноблення, закріпачення й розорення селян та козаків більшість сільс. шкіл на Лівобережній і Слобідській Україні припинила існування. Незначна кількість шкіл була й на Правобережній Україні та на зх.-укр. землях, що залишилися під владою шляхетської Польщі. В результаті постійних обмежень і переслідувань з боку феодалів та католицької церкви братські школи почали занепадати. У селах лише при окремих церквах існували школи грамоти. Навчали дітей головним чином мандрівні дяки. Понад 25 років мандрівним учителем був видатний укр. філософ, просвітитель і поет Г. С. Сковорода. Діти дрібної шляхти, заможних міщан і вищого духівництва вчились здебільшого у *василіанських школах*, створених уніатським орденом василіан в Умані, Каневі, Овручі, Львові, Володимирі-Волинському, Теребовлі, Бучачі та ін. містах.

Освіта укр. населення на Буковині й на Закарпатті була в такому ж занедбаному стані. Тут існували лише поодинокі школи при церквах та монастирях. В результаті першого поділу Польщі в 1772 Австрія загарбала зх.-укр. землі, а 1774—Буковину. Після шкільної реформи 1776—83 у містах на зх.-укр. землях було організовано держ. початкові (тривіальні) та неповні середні (головні) школи, де, як правило, навчання проводилось нім. мовою. В селах при церквах існували школи з польською, нім. і лише поодинокі — з укр. мовою викладання. Мережа шкіл була незначною; абсолютна більшість дітей трудящих залишалась поза школою. Наприкінці 18, в 19 і на поч. 20 ст. на Східній Україні освіта розвивалась тими самими шляхами, що і в Росії. Політ. та екон. розвиток країни, боротьба народу проти феодально-кріпосницького ладу примусили царський уряд організовувати школи для непривілейованих верств міського населення. Відповідно до «Статуту народних училищ» (1786) у повітових містах укр. губерній було відкрито *малі народні училища* з дворічним курсом навчання, а з 1788 в губернських центрах — *головні народні училища* з п'ятирічним строком навчання (перші відкрито в Києві, Чернігові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Катеринославі). Навчання у цих школах проводилось рос. мовою. Поряд з цими уч-щами в окремих селах існували й дяківки.

У Сх. Галичині діяли трирічні нормальні школи, де навчалися діти шляхти, міщан, духівництва. На поч. 19 ст. царський уряд провів реформу шкільної освіти. За «Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам» (1804) було встановлено таку структуру шкільної освіти: парафіяльне училище (школа), *повітове училище, гімназія, університет*. У занедбаному стані були *парафіяльні школи*, призначені для дітей трудящих. На їхнє утримання держава не відпускала коштів. Першими гімназіями на Східній Україні були *Новгород-Сіверська гімназія* (засн. 1804), Харківська (засн. 1805), Київська (1809; за статутом 1811 віднесена до вищих навч. закладів), Сімферопольська (1812).

На поч. 19 ст. гімназії було створено і в Полтаві, Чернігові, Катеринославі, Вінниці, Херсоні. У 1805 відкрито *Харківський університет*. У 1-й чверті 19 ст. виникли привілейовані навч. заклади, що поєднували курс середніх і вищих шкіл: *Кременецький ліцей* (1803), *Рішельєвський ліцей* в Одесі (1817), Гімназія вищих наук князя І. А. Безбородька в Ніжині (засн. 1820; див. *Ніжинський ліцей*). Після польс. повстання 1830—31 Кременецький ліцей було закрито. У 1834 створено Київський університет (див. *Київський державний університет* імені Т. Г. Шевченка). Крім привілейованих чоловічих навч. закладів, було відкрито станові жіночі навч. заклади — *інститути шляхетних дівчат* у Харкові (1812), Полтаві (1817), Одесі (1828), Керчі (1835), Києві (1838). Діти дворян навчались також у приватних школах-*пансіонах*. За статутом 1828 строк навчання в гімназіях було збільшено до 7 років, за статутом 1871 — до 8 років. У 50-і рр. 19 ст. у більшості сіл шкіл не було. В окремих селах працювали приватні школи, де вчителювали дяки або відставні солдати, а також школи грамоти, що належали церкві або м-ву держ. маєтностей. У цих школах навчали читання, письма, церковних співів, лічби. У містах існували парафіяльні та повітові уч-ща. Кількість таких шкіл була незначною. У 1856 на укр. землях, що входили

до складу Росії, у поч. школах різних типів навчалось бл. 67 тис. чол. Майже всі діти трудящих залишались неписьменними. Стан середньої і вищої освіти тут характеризувався такими даними: наприкінці 50-х рр. 19 ст. було 18 чоловічих гімназій, 2 ліцеї, 5 жіночих середніх навч. закладів, 3 *кадетські корпуси*, 2 ун-ти. Середня і вища освіта залишалась недоступною для широких мас трудящих. Навчання в усіх школах проводилось рос. мовою.

У кінці 50 — на поч. 60-х рр. 19 ст. у боротьбі за дальший розвиток нар. освіти визначилось три осн. напрями: революц.-демократичний на чолі з М. Г. Чернишевським, М. О. Добролюбовим, Т. Г. Шевченком та ін., буржуазно-демократичний (К. Д. Ушинський, В. І. Водовозов та ін.) і ліберально-буржуазний (М. О. Корф, О. Я. Кониський та ін.).

Революц. демократи вважали, що передумовою перебудови нар. освіти має бути повалення царизму, революц. перетворення Росії. Ідеологи укр. ліберальної буржуазії дивились на освіту як на засіб примирення нар. мас з поміщиками і буржуазією. Вони протиставляли укр. народ російському. Видатний вітчизняний педагог К. Д. Ушинський відстоював створення нар. школи, яка б готувала дітей до життя і праці, виховувала в них почуття обов'язку перед народом, де б навчання проводилось рідною мовою учнів. Позитивну роль у боротьбі за реформу школи відіграв М. І. Пирогов, який був попечителем Одеського і Київського учбових округів (1856—61). Він обстоював поширення освіти в народних масах. За його підтримкою 1859 в Києві було відкрито перші *недільні школи* для дорослих.

У 1859—60 силами передової, особливо революційно-демократичної інтелігенції такі школи було організовано в Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Чернігові, Житомирі та ін. містах і деяких селах Вовчанського повіту на Харківщині і Ніжинського на Чернігівщині. У 1861—62 питання нар. освіти широко обговорювались на сторінках громадсько-політ. журналу «*Основа*». Ці ж питання висвітлювалися і «*Черниговским листком*». У кінці 50 — на поч. 60-х рр. для поч. шкіл було видано ряд підручників укр. мовою. У 1861 в Петербурзі вийшов друком «*Букварь южнорусскій*» Т. Г. Шевченка, призначений для недільних шкіл. У 1865 відкрито Новоросійський ун-т в Одесі (див. *Одеський університет* імені І. І. Мечникова).

У 2-й пол. 19 ст. розвиток школи і народної освіти на укр. землях, що входили до складу Росії, відбувався в умовах скасування кріпосного права, прискореного розвитку капіталізму в пром-сті і с. г., піднесення революц.-демократичного руху, розгортання класової боротьби пролетаріату. Станова школа поступово перетворювалась на класову, буржуазну школу. Розвивалась освітня діяльність земств, виникали нові типи шкіл, зокрема професійних, поступово зростала мережа заг.-осв. початкових і середніх шкіл, створювались навч. заклади для підготовки вчителів.

Після скасування кріпосного права у розвитку поч. освіти значну роль відігравали земства. Вони відкривали й утримували поч. школи, організовували вчительські курси тощо. Хоч діяльність земств по нар. освіті не виходила за межі бурж. просвітительства, царський уряд гальмував розвиток земських шкіл і насаджував парафіяльні школи, що утримувалися коштом уряду й Синоду і в кінці 19 ст. становили майже половину всіх початкових шкіл.

Позитивну роль у поширенні грамотності та знань серед населення відіграли *освітні товариства*. Найвідомішими були «*Харківське товариство грамотності*» (засн. 1869) і Київське (засн. 1882; див. *Київські освітні товариства*). У зв'язку з розвитком економіки виникла потреба в поч. школах підвищеного типу. У 2-й пол. 19 ст. було створено двокласні школи з п'ятирічним курсом навчання, а більшість повітових уч-щ у 70-і рр. реорганізовано в шестирічні *міські училища* (згодом, 1912, міські училища було реорганізовано у чотирирічні *вищі початкові училища*). При багатьох з них діяли одно-, дворічні бухгалтерські, педагогічні та ін. курси. Навчання в початкових, особливо в парафіяльних, і в багатьох середніх школах було схоластичним, відірваним від життя. Передові педагоги і громадськість боролись за поліпшення змісту і методів навчально-виховної роботи в школах. Боротьба проти схоластики пов'язувалась з рухом за навчання дітей рідною мовою. У 1876 царський уряд видав закон про цілковиту заборону вживати укр. мову в школі та громад. житті. Заборона навчати дітей рідною мовою гальмувала розвиток освіти на Україні. Трудящі маси України вели наполегливу боротьбу за розвиток освіти, за право навчати дітей у школах рідною мовою. Ці прагнення трудящих гаряче підтримували передові представники української та рос. суспільної думки. В кінці 90-х рр. на Східній Україні було 16 818 поч. шкіл, в т. ч. міністерських — 5495, земських — 3199, парафіяльних — 8061, інших відомств — 14, недільних — 49. Ця кількість шкіл не задовольняла потреб населення. Поза школою залишалось понад 70 % дітей шкільного віку. Через матеріальні нестатки переважна більшість дітей, що навчались, вибувала з поч. шкіл, не закінчивши їх. За даними перепису 1897, на Східній Україні серед населення віком 9—49 років було пересічно лише 24 % письменних. В окремих губерніях процент письменних не перевищував 10.

Ще менше налічувалося письменних серед жінок, особливо на селі. У 50—60-і рр. церковні та ін. типи поч. шкіл у Східній Галичині було перетворено на нар. уч-ща з польською або укр. мовою навчання. Проте переважна більшість дітей не навчалась через обмежену кількість шкіл. Майже все трудяще населення Галичини було неписьменне. У 1890 в Сх. Галичині діяло 3853 поч. школи. З 6230 громад 2377 не мали шкіл. На Буковині 1890 діяло 305 поч. шкіл. На Закарпатті в 1894/95 навч. р. поч. школи відвідувало бл. 50 % дітей шкільного віку. На інших західно-українських землях 76 % укр. населення лишалося неписьменним. У 70-х рр. 19 ст. на укр. землях, що входили до складу Росії, було створено *реальні училища* — середні навч. заклади, де, замість класичних мов (латинської і грецької), вивчались т. з. нові мови (французька, німецька або англійська) і більша увага, ніж у гімназіях, приділялась природничим дисциплінам. З 60-х рр. розвивались жіночі гімназії, вони мали 7 осн. класів і 8-й педагогічний. У 90-і рр. виник новий тип реальної середньої школи — семи-, восьмикласні *комерційні училища*. В кін. 90-х рр. на Східній Україні було 129 гімназій, в т. ч. 52 чоловічі, 77 жіночих; 19 реальних і 17 комерційних уч-щ, 4 кадетські корпуси, 5 ін-тів шляхетних дівчат. Значна частина гімназій, особливо жіночих, реальних і комерційних уч-щ була приватною.

Австро-угорська влада вживала всіх заходів, щоб тримати трудящих Західної України в темряві, максимально обмежити право укр. населення навчати своїх дітей у школах рідною мовою. В Східній Галичині більшість поч. шкіл мала лише перші класи і не давала учням елементарної освіти, що позбавляло їх змоги вступити до серед. школи. Переважали середні заг.-осв. школи з польс. мовою викладання.

Одна середня укр. школа припадала на 820 тис. населення, а одна середня школа з польс. мовою викладання — на 30 тис. населення. В Східній Галичині 1911/12 навч. р. налічувалося 134 заг.-осв. середні школи, серед них з укр. мовою викладання — 11 гімназій та ліцеїв, у т. ч. 5 приватних. Не було жодного реального уч-ща, середніх і вищих професійних навч. закладів з укр. мовою викладання. На Буковині в 1911/12 навч. р. діяло 2 укр. і 2 німецько-укр. гімназії. На Закарпатті проводилась політика примусової мадяризації школи. На Закарпатській Україні не було жодної середньої школи з укр. мовою навчання. У Львівському ун-ті викладання проводилося польською, в *Чернівецькому університеті* (засн. 1875) — німецькою, з 1920 — румунською мовами. Середні та вищі навч. заклади, як і на українських землях, що входили до складу Росії, були недоступні для дітей широких мас трудящих.

Розвиток економіки викликав появу в 1-й пол. 19 ст. нижчих і середніх спеціальних навчальних закладів, курсів професійної підготовки (Одеська комерційна гімназія з навігаційним класом, Миколаївська портова ремісничa школа, морехідний клас при Херсонській гімназії, Київське залізничне уч-ще, школи виноградарства й виноробства в Криму, школи садівництва в Полтаві, Катеринославі, Херсоні та ін.); у ряді повітових уч-щ працювали курси професійної підготовки. В кін. 19 — на поч. 20 ст. на Україні створено систему пром. уч-щ. Відповідно до «Основних положень про промислові училища» (1888) вони поділялись на ремісничі, що готували кваліфікованих робітників, нижчі — для підготовки майстрів і середні — для підготовки техніків. На Східній Україні наприкінці 19 ст. було 11 середніх технічних і с.-г. уч-щ, серед них штейгерське — в Лисичанську, гірниче — в Горлівці, політехнічне і електромеханічне — в Одесі, технічне — в Миколаєві, землемірне — в Полтаві, сільськогосподарські — в Харкові, Умані й Херсоні та ін. До нижчих тех. уч-щ належали Миргородська художньо-пром. школа, Гнідинське тех. уч-ще (тепер Київ. обл.) та ін.

Ремісничі уч-ща діяли в Києві, Одесі, Єлизаветграді, Севастополі, Чернігові, Ніжині, Кам'янці-Подільському, Житомирі та ін. містах. На зх.-укр. землях значна кількість професійних навч. закладів, особливо нижчих (торг. школа в Львові, сільськогосподарська — в Кіцмані, різьбярська — у Вижниці, ткацька — в Чернівцях, та ін.) була приватною.

У 60—70-і рр. 19 ст. поступово формувалася система підготовки вчителів, зокрема для початкових шкіл. В кінці 60 — в 70-х рр. було створено трирічні *учительські семінарії*, що будували роботу на базі двокласних уч-щ. Серед перших учительських семінарій — Коростишівська (засн. 1869), Херсонська (засн. 1871), Акерманська (засн. 1872), Переяславська (засн. 1878). Учителів для міських училищ готували *учительські інститути*.

Перший учительський ін-т було створено в Глухові (1874). У 1914/15 навч. р. на Україні налічувалося 26 учительських семінарій і 6 учительських ін-тів. На зх.-укр. землях вчителів для нар. шкіл готували учительські семінарії — Львівська, Чернівецька, Мукачівська, Ужгородська та ін. Значна частина цих семінарій була приватною. Серед прогресивних педагогів України, які в 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. зробили визначний внесок у розвиток освіти і пед. думки — О. В. Духнович, М. Ф. Левицький, Т. Г. Лубенець, Б. Д. Грінченко, Х. Д. Алчевська, С. М. Ковалів та ін.; представниками революц.-демократичної пед. думки були І. Я. Франко, П. А. Грабовський, М. М. Коцюбинський, Леся Українка та ін. Розвиток капіталізму, діяльність прогресив. громадськості зумовили дальше зростання вищої школи. На Україні центрами наук. думки, підготовки вчених, вчителів для середніх шкіл, лікарів, юристів та ін. фахівців були Харківський, Київський та Новоросійський (в Одесі) ун-ти, Ніжинський історико-філологічний ін-т (1875), на зх.-укр. землях — Львівський та Чернівецький ун-ти. Спеціалістів для пром-сті і с. г. готували Харківський ветеринарний ін-т (засн. 1851, див. *Харківський зооветеринарний інститут* імені М. М. Борисенка), Харківський технологічний ін-т (засн. 1885, див. *Харківський політехнічний інститут* імені В. І. Леніна), *Київський політехнічний інститут* (засн. 1898), Катеринославське вище гірниче уч-ще (засн. 1899, див. *Дніпропетровський металургійний інститут*), *Львівський політехнічний інститут* (засн. 1844), Академія ветеринарної медицини у Львові (засн. 1897; див. *Львівський зооветеринарний інститут*) тощо. Функціонували *вищі жіночі курси* в Києві (1878—89; з 1905), в Одесі (з 1906), у Харкові (з 1913), жіночий мед. ін-т у Києві (з 1907).

Після виходу в Росії, в т. ч. на Україні, на істор. арену пролетаріату передова частина учнів середніх шкіл, студентів, викладачів вищих навч. закладів брала участь у революц. русі під керівництвом РСДРП. Революц. боротьба трудящих мас України проти експлуататорів, за демократизацію школи, за право розвивати свою нац. культуру особливо розгорнулась у кін. 19 — на поч. 20 ст. під керівництвом більшовиків на чолі з В. І. Леніним. Більшовицька преса (газети «Искра», «Вперёд», «Пролетарий» та ін.) пропагувала марксистське вчення про класовий характер виховання, ідеї всебічного розвитку людини, поєднання навчання з продуктивною працею. Програма РСДРП, прийнята 1903, вимагала відокремлення церкви від держави і школи від церкви, безплатного навчання всіх дітей до 16 років, надання населенню права здобувати освіту рідною мовою тощо. Ці вимоги в період революції 1905—07 були провідними в боротьбі робітничого класу, трудящого селянства і передової інтелігенції за демократизацію школи. У 1905—07 створено Всеукр. учительську спілку, яку очолював Б. Д. Грінченко. Передове вчительство України завжди підтримувало більшовицькі орг-ції. У революц. русі активну участь брали А. С. Макаренко, С. В. Васильченко.

Напередодні Великої Жовтн. соціалістич. революції в Росії, в т. ч. на Україні, діяли, по суті, дві системи освіти: одна для дітей трудящих, друга — для пануючих класів, для заможних верств. Для трудящих існувала система шкіл елементарної освіти, на базі якої будувалась ремісниче, нижча технічна і с.-г. освіта та середня пед. освіта — учительські семінарії. Наступності між початковими і середніми школами не було. У поч. школах навчалась лише $^1/_5$ дітей шкільного віку. У відомій праці «До питання про політику міністерства народної освіти» (1913) В. І. Ленін писав: «Такої дикої країни, в якій маси народу настільки були б *пограбовані* в розумінні освіти, світла і знання,— такої країни в Європі не лишилося ні одної, крім Росії... Чотири п'ятих молодого покоління засуджені на безграмотність кріпосницьким державним устроєм Росії. Цьому отупленню народу поміщицькою владою відповідає безграмотність в Росії» (Ленін В. І. Повне зібр. тв., т. 23, с. 123). Дошкільних закладів налічувались одиниці. Вони були приватними, обслуговували, як правило, заможні верстви міського населення. Для дітей-сиріт і бездоглядних існували, переважно в містах, поодинокі притулки, де вихованців навчали грамоти, а в ряді випадків — рукоділля й ремесла. Значна частина цих закладів утримувалась коштом благодійних т-в. Середня і вища школи, розраховані на заможні верстви населення, були майже недоступні для дітей широких мас трудящих. Залишались станові школи: ліцеї, ін-ти шляхетних дівчат, кадетські корпуси, військ. уч-ща, духовні чоловічі уч-ща, єпархіальні жіночі уч-ща, духовні семінарії. У 1914/15 навч. р. на Україні (в сучасних кордонах) налічувалось 26 069 заг.-осв. шкіл, де навчалось 2607,2 тис. учнів, у т. ч. поч. шкіл — 25 106 (2371,8 тис. учнів), неповних середніх (семирічних) — 386 (49,7 тис. учнів), середніх — 577 (185,8 тис. учнів), 88 середніх спец. навч. закладів (12,5 тис. учнів) і 27 вищих шкіл (35,2 тис. студентів). *М. П. Ніжинський.*

Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади

Велика Жовтнева соціалістична революція докорінно зруйнувала стару буржуазно-поміщицьку систему освіти й утвердила нову, соціалістичну, істинно народну. Вирішальну роль для створення і розвитку радянської системи освіти й школи на Україні, як і в усій країні, відіграли праці В. І. Леніна, його виступи 1918—20 на з'їздах з питань нар. освіти, промова на III з'їзді комсомолу, в яких він сформулював програмні вимоги пролетаріату в цій галузі. В Програмі РКП(б), прийнятій VIII з'їздом партії 1919, були визначені основи рад. соціалістичної системи нар. освіти, а також сформульовані конкретні завдання освітньої та шкільної справи. Вже 1918, керуючись ленінськими ідеями про нову соціалістичну школу, а також першими декретами Рад. уряду з питань нар. освіти, КП(б)У та уряд республіки створили Наркомос, губернські, повітові та волосні відділи нар. освіти, які почали здійснювати корінні заходи по будівництву нової, рад. школи. В січні — квітні 1919 Раднарком України видав декрети про школу. Було проголошено відокремлення церкви від держави і школи від церкви, скасовано плату за навчання в усіх без винятку школах, всі приватні навч. заклади передано державі, запроваджено спільне навчання хлопців і дівчат. На основі ленінської нац. політики в школах республіки було запроваджено навчання учнів рідною мовою. У 1919 Нар. комісаріат освіти УРСР опублікував респ. Положення про єдину трудову школу, згідно з яким створювалася єдина десятирічна трудова школа з двома ступенями. В цьому документі проголошувалися осн. принципи рад. системи освіти й виховання: загальність, доступність для всіх, безплатність і обов'язковість шкільної освіти, здійснення трудового виховання на основі органічного зв'язку навчання з продуктивною працею учнів тощо. На базі семирічної освіти будувалась професійно-тех. школа з дво-, трирічним строком навчання. Було встановлено два типи вищої школи: *технікуми*, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів широкого профілю. На виконання декрету Ради Народних Комісарів УРСР від 7 березня 1921 при вищих навч. закладах було організовано *робітничі факультети* (робітфаки). Вони готували робітників і селян-бідняків до вступу у вузи. Технікуми будували навчально-виховну роботу на базі семирічної школи, інститути — на базі робітфаку або профшколи. В 1920 ун-ти в УРСР було реорганізовано в ін-ти нар. освіти (ІНО). Розруха нар. г-ва, що була наслідком 1-ї світової війни, іноз. інтервенції і громадян. війни, тяжко позначилася й на шкільному будівництві. На поч. 20-х рр. в УРСР налічувалось бл. мільйона безпритульних дітей-сиріт. Боротьбу з дитячою безпритульністю було покладено на Народний комісаріат освіти УРСР. З активною участю парт., рад., комсомольських, профспілкових орг-цій і широкої громадськості для безпритульних дітей було створено дитячі ясла, садки, дитячі будинки, притулки-інтернати, трудові колонії-комуни. Один з таких закладів — трудову колонію імені О. М. Горького поблизу Полтави очолював А. С. Макаренко.

Наприкінці громадян. війни в республіці існувало 550 дитячих будинків Народного комісаріату освіти УРСР, 1923 їх вже було 1055. У травні 1921 Рада Народних Комісарів УРСР видала декрет про *ліквідацію неписьменності* в республіці. В боротьбі з неписьменністю активну участь взяли вчителі, працівники культур.-осв. установ, комсомол, профспілки, широка громадськість. У 1923 для допомоги органам нар. освіти в республіці було створено добровільне т-во *«Геть неписьменність»*, яке очолював голова Всеукр. ЦВК Г. І. Петровський. За перші десять років влади Рад в республіці навчилось грамоти понад 2 млн. дорослих. В 30—40-і рр. зусиллями держ. органів і широкої громадськості в основному було ліквідовано неписьменність дорослого населення. Розвиток рад. системи нар. освіти в країні був невіддільним від зародження і розвитку масової дитячої комуністичної орг-ції. У 1922 в УРСР, як і в усьому Рад. Союзі, було створено єдину комуністичну орг-цію дітей. У 1924 Всесоюзній піонерській орг-ції присвоєно ім'я В. І. Леніна (див. у цьому ж томі розділи Ленінська Комуністична Спілка Молоді України, Піонерська організація України).

Велику роль у розвитку рад. школи на Україні відіграв Кодекс законів про народну освіту в УРСР, затверджений ВУЦВК в листопаді 1922. Він визначив структуру системи народної освіти, сформулював мету та завдання освіти і виховання, визначив заг. принципи організації освіти не лише дітей, а й дорослого населення.

Після прийняття ЦК ВКП(б) 1930 постанови «Про загальне обов'язкове початкове навчання» ЦК КП(б)У того ж року прийняв постанову «Про запровадження обов'язкового загального початкового навчання на Україні», згідно з якою всі діти і підлітки віком від 8 до 15 років мали бути охоплені школою.

Після возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Укр. Рад. соціалістичній державі для трудящих Зх. України й Пн. Буковини відкрились широкі можливості для розгортання культур. будівництва. Всі школи було реорганізовано відповідно до діючої системи освіти в СРСР. В травні 1940 XV з'їзд КП(б)У, перетворюючи в життя директиви XVIII з'їзду ВКП(б), накреслив конкретні заходи щодо повного охоплення *середньою освітою* на кінець третьої п'ятирічки дітей у містах і робітничих селищах та 7-річною освітою дітей на селі. Істотні зміни було внесено в систему підготовки кваліфікованих робітників. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» (1940) поряд із збереженням *шкіл фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ) на багатьох підприємствах для підготовки кваліфікованих робітників створювались *ремісничі училища* з дворічним строком навчання, а також *школи фабрично-заводського навчання* (ФЗН) з 6—10-місячним курсом для підготовки робітників масових професій (див. *Професійна освіта*).

Навчання в цих учбових закладах було безплатним, учні утримувались за рахунок держави. В 1930/31 навчальному році технікуми республіки були реорганізовані у середні спеціальні навчальні заклади. У зв'язку з подальшим розвитком соціалістичної пром-сті, с. г., культури й освіти протягом передвоєнних п'ятирічок в Укр. РСР значно розширено мережу технікумів та ін. серед. спец. навч. закладів, а також мережу вищих навч. закладів. У 1930 ін-ти нар. освіти (ІНО) реорганізували в ін-ти соціального виховання, профес. освіти, фізико-математичні. Шляхи дальшого вдосконалення підготовки спеціалістів, озброєння їх глибокими знаннями були визначені постановою ЦВК СРСР «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах» (1932). В 1933/34 навч. р. було відновлено Київ., Харків., Одес. і Дніпроп. ун-ти.

Війна завдала великої шкоди й системі нар. освіти. Фашист. окупанти зруйнували тисячі шкіл, дошкільних і позашкільних закладів, технікуми, вузи. У післявоєнний період завдяки величезному напруженню сил народу в короткий час було відновлено мережу шкіл у районах, що були тимчасово окуповані фашистами. Для дітей-сиріт створювалися спеціальні дитячі будинки. П'ятирічним планом 1946—50 було передбачено дальше зміцнення загальноосвітньої школи як центр. ланки в системі нар. освіти, а також розгортання мережі *шкіл робітничої молоді* і *шкіл сільської молоді* для навчання юнаків і дівчат без відриву від виробництва. У 1954 для підготовки кваліфікованих робітників з професій, що вимагають високого загальноосв. рівня, в системі держ. трудових резервів були організовані *технічні училища*, до яких приймали випускників серед. шкіл. Значну роль у поліпшенні роботи серед. спеціальної та вищої школи в республіці відіграла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення підготовки, розподілу і використання спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою» (1954). У грудні 1958 Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР», відповідний Закон був затверджений і Верховною Радою Укр. РСР в квітні 1959. Згідно з цим Законом середня освіта мала здійснюватись у два етапи: 1-й — восьмирічна неповна середня заг.-осв. трудова політех. школа, обов'язкова для всіх дітей шкільного віку (див. *Восьмирічна школа*), і 2-й — 3 типи навч. закладів, які давали повну середню освіту: середня загальноосвітня трудова політех. школа з виробничим навчанням (див. *Середня школа*), *школа вечірня (змінна) середня загальноосвітня* та заочна школа, а також технікуми та ін. серед. спец. навч. заклади.

В червні 1965 Верховна Рада Укр. РСР прийняла постанову «Про дальше поліпшення роботи шкіл, професійно-технічних училищ, серед. спец. навч. закладів, дошкільних і позашкільних установ Української РСР». На виконання цієї постанови Рада Міністрів УРСР прийняла ряд важливих рішень, спрямованих на поліпшення навчання і виховання учнів. У 1973 сесія Верховної Ради СРСР затвердила *Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту*, а сесія Верховної Ради УРСР 1974 прийняла *Закон УРСР про народну освіту*, в яких відображено ленінські ідеї навчання і комуністичного виховання підростаючого покоління. В 70-і рр. в основному було завершено перехід до загальної середньої освіти молоді. Програму дальшого вдосконалення всієї загальноосв. школи, поліпшення трудового виховання молоді, *професійної орієнтації* учнів накреслено постановою ЦК КПРС «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977). Виконуючи вимоги постанови, протягом останніх років рад. школа зробила рішучий поворот у справі поліпшення підготовки учнів у сфері матеріального виробництва, до обгрунтованого вибору професії. Партійні і рад. органи велику увагу приділяли й приділяють орг-ції освіти працюючої молоді. Робітникам, які успішно поєднують навчання з працею на виробництві, надаються додаткові відпустки, певні пільги. Відповідно до вимог наук.-тех. революції в республіці своєчасно коригувалися підготовка і випуск спеціалістів з серед. спец. і вищою освітою для усіх галузей нар. господарства й культури. Конкретні завдання перед серед. спец. школою поставили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові «Про заходи по дальшому вдосконаленню керівництва середніми спеціальними навчальними закладами та про поліпшення якості підготовки спеціалістів з середньою спеціальною освітою» (1974). Осн. завдання вищої освіти в СРСР в період розвинутого соціалізму визначені постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР про заходи по дальшому вдосконаленню вищої освіти в країні (1972), постановою ЦК КПРС про роботу в Моск. вищому тех. уч-щі ім. М. Е. Баумана і Саратов. ун-ті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теор. рівня викладання сусп. наук (1974), про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів (1979) та ін.

Великим надбанням рад. системи освіти є високий осв. рівень, про який свідчать дані Всесоюзного перепису 1979. Якщо 1920 процент письменних віком від 9 до 49 років у республіці становив 51,9, то 1979 — 99,9, зокрема серед міського населення 1920 — 73,8, серед сільського — 44,8, 1979 — відповідно 99,9 % і 99,8 %. На поч. 1982 кількість населення в УРСР з вищою і середньою (повною й неповною) освітою становила бл. 29 млн. чоловік. Права і обов'язки рад. народу в галузі нар. освіти закріплено в Основному Законі країни — *Конституції СРСР*, яка не тільки проголошує право рад. людини на здобуття освіти, а й гарантує його: Рад. держава забезпечує безплатність усіх видів освіти, загальну обов'язкову середню освіту молоді, широкий розвиток професійно-тех., *середньої спеціальної освіти* й *вищої освіти* на основі зв'язку навчання з життям і виробництвом, розвиток *заочної освіти* й *вечірньої освіти*, навчання в школі та ін. навч. закладах рідною мовою.

Сучасна система народної освіти в УРСР, як і в СРСР, включає дошкільне виховання, заг. серед. освіту, позашкільне виховання, профес.-тех. освіту, серед. спец. освіту, вищу освіту. Першим ступенем системи є дошкільне виховання, що поступово набуває рис загальності. Більше як половина дітей, які вступають до 1 класу заг.-осв. школи, виховуються в дит. садках. Значення дит. ясел і садків зростає у зв'язку з поставленим в «Основних напрямах реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) завданням про поступовий перехід до навчання дітей з 6-річного віку (див. у цьому томі підрозділ Дошкільне виховання).

Найбільшим досягненням суспільства розвинутого соціалізму є здійснення в країні, в т. ч. і в УРСР, загальної обов'язкової середньої освіти при забезпеченні реальних прав вільного вибору шляхів здобуття загальної середньої освіти, профес. підготовки, а також вищої освіти. Осн., провідною ланкою системи освіти була і є серед. загальноосв. трудова політех. школа. Значне місце в системі серед. освіти належить вечірнім (змінним) школам робітничої і сільської молоді, які забезпечують молоді можливість одержання серед. освіти без відриву від виробництва. Державна система навчання і виховання підростаючих поколінь включає і *позашкільні заклади*, які обслуговують мільйони школярів республіки, залучають до виховання дітей і молоді висококваліфіковані пед. кадри й широку громадськість (див. у цьому томі підрозділи Загальноосвітня школа; Позашкільні заклади).

З переходом на підготовку кваліфікованих робітників із серед. освітою, що є якісно новим етапом у розвитку профес.-тех. освіти, вагомого значення набули серед. профес.-тех. училища (див. у цьому томі підрозділ Професійно-технічна освіта).

Органічною частиною системи нар. освіти є підготовка спеціалістів з серед. спец. освітою та через вищу школу для різних галузей нар. г-ва, освіти, науки й культури (див. в цьому томі підрозділи Середня спеціальна освіта, Вища освіта). Підготовка пед. і наук.-пед. кадрів для навч. закладів усіх типів, включаючи профес.-тех., середні спец. і вищі, здійснюється

Стан письменності населення на Україні

Роки*	Процент письменних віком від 9 до 49 років		
	обидві статі	чоловіки	жінки
1897	27,9	41,7	14,0
1920	51,9	67,8	37,2
1926	63,6	81,1	47,2
1939	88,2	93,9	82,9
1959	99,1	99,6	98,8
1970	99,8	99,8	99,8
1979	99,9	99,9	99,9

* За даними переписів.

пед. училищами, індустріально-пед. технікумами, пед. ін-тами та ун-тами (див. *Педагогічна освіта*). Викладачів для серед. школи готують деякі ін-ти фізичної культури, ін-ти мистецтв. Є вечірня й заочна форми підготовки вчителів, створено систему *інститутів вдосконалення вчителів*. В «Основних напрямах реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалених Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС і 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання, накреслено стратегічну лінію партії в галузі нар. освіти відповідно до настанов XXVI з'їзду КПРС. Реформа передбачає вдосконалення системи нар. освіти на етапі розвинутого соціалізму, насамперед це — підвищення якості і ефективності навчально-виховного процесу в

Рівень освіти населення в УРСР

Роки*	На 1000 чоловік населення осіб з освітою		
	вищою і середньою (повною і неповною)	у тому числі	
		вищою	середньою
1939	120	8	112
1959	373	21	352
1970	494	40	454
1979	630	65	565

* За давими переписів.

усіх ланках її, докорінне поліпшення постановки трудового виховання, навчання і професійної орієнтації, здійснення переходу до загальної професійної освіти молоді в країні. Відповідно до рішень Червневого (1983), Лютневого і Квітневого (1984) пленумів ЦК КПРС і «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи» прийнято постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи» (1984), «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці» (1984), «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів» (1984), «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту» (1984). Побудована на принципах єдності всіх ступенів навчання, на принципах обов'язковості й загальності, система народної освіти в УРСР, як і в усій країні, найповніше враховує і потреби нар. г-ва і запити населення. Безпосереднє керівництво дошкільним вихованням і всіма типами заг.-осв. шкіл республіки здійснює М-во освіти УРСР, закладами середньої і вищої освіти — М-во вищої і середньої спеціальної освіти УРСР; професійно-тех. уч-щами — Держ. комітет УРСР по професійно-тех. освіті. Іл. див. на окремому аркуші, с. 320—321.

Н. П. Калениченко.

Дитячі ясла-садок Свалявського лісокомбінату. Закарпатська область.

Один з дитячих майданчиків у Шевченківському районі міста Києва.

Дошкільне виховання

Перед Великою Жовтн. соціалістич. революцією на території України було 47 дитячих садків, у яких виховувалося 950 дітей. Після Великого Жовтня суспільне виховання дітей дошкільного віку стало держ. справою. В СРСР, зокрема в УРСР, створено широку мережу *дошкільних закладів* — дитячих садків і дитячих ясел. У 1940 в УРСР діяло 3384 дитячі садки, в яких виховувалось понад 170 тис. дітей. Дитячі садки відкривалися відділами нар. освіти, промисл. підприємствами, установами, колгоспами. Розвиток дошкільного виховання в республіці був перерваний Великою Вітчизняною війною. В післявоєнний період мережу дитячих садків і дитячих ясел швидко відновлено й значно розширено. В 1950 лише в постійно діючих дитячих садках виховувалось бл. 156 тис. дітей, 1958 — 292,2 тис. дітей. Дошкільне виховання покликане розв'язувати широке коло завдань комуністичного виховання. Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 21.V 1959 «Про заходи по дальшому розвитку дитячих дошкільних закладів, поліпшенню виховання та медичного обслуговування дітей дошкільного віку» й аналогічною постановою ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР від 19.VI 1959 в УРСР створено новий тип дошкільних закладів — дитячі ясла-садки й удосконалено зміст і методи їхньої роботи. В 1983 в УРСР налічувалося понад 22,4 тис. дитячих закладів, де виховувалося понад 2,5 млн. дітей дошкільного віку, працювало 210 тис. вихователів. У містах суспільним вихованням охоплено близько 73,3 %, а в сільс. місцевості — 37,2 % дошкільнят. У багатьох районах, містах, на підприємствах Ворошиловгр., Донец., Дніпроп., Запоріз., Кіровогр., Крим., Харків. та ін. областей повністю задовольняються потреби в суспільному вихованні дітей *дошкільного віку*.

Тривалість перебування малюків у садках республіки становить 9—12 год. залежно від умов праці й побуту батьків. Найчастіше практикується 12-годинний режим роботи. Є також дошкільні заклади з групами, в яких діти перебувають протягом усієї доби. Завдання, зміст і методи виховання в дит. садку визначаються програмою виховання, затвердженою М-вом освіти УРСР. У програмі велика увага приділяється зміцненню і загартуванню організму дитини, розвиткові рухів, виробленню культурно-гігієнічних умінь та навичок, формуванню фізичної, розумової, емоційно-вольової готовності до шкільного навчання. Науковці республіки активно ведуть дослідження в галузі *дошкільної педагогіки* й *дитячої психології*, які спрямовані на вироблення найраціональніших форм і методів організації пед. процесу з тим, щоб забезпечити розвиток особистості дітей дошкільного віку. Провідним напрямом у реалізації цього завдання є комплексний підхід до навчально-виховної роботи. Він передбачає встановлення більш тісних та органічних зв'язків між різними методами формування у дітей знань про навколишній світ та норми моралі.

У республіці планомірно здійснюється широкий комплекс заходів, спрямованих на підготовку висококваліфікованих спеціалістів для дитячих ясел-садків. Вихователів з середньою педагогічною освітою готують на дошкільних відділеннях пед. училищ, з вищою—на пед. ф-тах (відділеннях дошкільного виховання) пед. ін-тів. Лише за роки десятої п'ятирічки в дошкільні заклади з вузів і пед. училищ направлено 25,5 тис. молодих спеціалістів. Крім того, понад 14 тис. вихователів здобули спец. освіту заочно. В УРСР склався певний досвід підвищення кваліфікації дошкільних працівників. Поряд з такими формами роботи, як курси, семінари, пед. читання, діяльність методичних об'єднань, у практику міцно увійшли заняття в ун-тах пед. знань, в опорних дитячих садках, школах передового досвіду, а також пропаганда пед. знань по радіо, телебаченню, через пресу.

Для дітей з порушеннями у фізичному чи психічному розвитку є спеціальні садки й групи, в яких ведеться велика лікувально-педагогічна робота, спрямована на ранню компенсацію та корекцію психофізичних вад та підготовку до навчання у масових або у спеціальних школах. «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалені Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС і 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання, а також постанова Ради Міністрів СРСР «Про дальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовку дітей до навчання в школі» (1984) передбачають дальше вдосконалення процесу виховання й освіти дітей дошкільного віку, типової програми виховання та навчання дітей у дит. садку, приділення більшої уваги вихованню у них любові до Батьківщини, поваги до старших, товариськості та колективізму, культури поведінки, організованості й дисципліни, розвиткові пізнавальних інтересів і здібностей тощо.

На виконання рішень Квітневого (1984) пленуму ЦК КПРС з метою дальшого вдосконалення змісту, форм і методів виховання дітей дошкільного віку в дит.

Кількість постійних дошкільних закладів в УРСР та дітей у них (тис.)

	1940	1975	1980	1983
Кількість дитячих садків та ясел-садків	3,4	17,7	21,2	22,0
дітей у них	172	1883	2395	2502
Кількість дитячих ясел	3,5	2,5	0,8	0,4
дітей у них	147	152	49	34

садку і в сім'ї за участю науковців Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР і Н.-д. ін-ту психології УРСР, кафедр дошкільної педагогіки ряду пед. ін-тів республіки, медиків, методистів і практичних працівників підготовлено програму виховання дітей у дошкільних закладах та методичні посібники для запровадження її в практику роботи.

Спеціалізоване вид-во «*Радянська школа*» систематично видає програми, методичні і наочні посібники на допомогу працівникам дошкільних закладів. М-во освіти УРСР — шомісячний спеціальний журн. «*Дошкільне виховання*», на сторінках якого висвітлюються теорія, методика й організація дошкільного виховання, передовий пед. досвід. Для дітей в УРСР виходить журн. «*Малятко*».

Л. В. Артемова.

Загальноосвітня школа

Розвиток заг.-осв. школи на Україні після перемоги Великої Жовтн. соціалістичної революції спрямовувався декретами молодої Радянської держави, значна частина яких була підготовлена В. І. Леніним або за його участю.

З перших років Радянської влади на основі ленінської національної політики в школах України запроваджено навчання рідною мовою. Одночасно з *ліквідацією неписьменності* дорослого населення розгорталося будівництво єдиної трудової політехнічної школи. З кожним роком збільшувалися державні асигнування на нар. освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. В 1923/24 навч. р. в УРСР діяло 15 595 початкових і *семирічних шкіл*, в яких навчалося 1562,4 тис. учнів. У шкільній мережі сталися значні структурні зміни, зокрема, збільшилася кількість семирічних шкіл, переважно на селі. В 1923/24 навч. р. мережа неповних середніх (семирічних) шкіл в УРСР порівняно з 1914/15 зросла на 1653 одиниці, а контингент учнів — на 459,9 тис. чоловік.

Комуністична партія і Рад. уряд активно залучали вчителів, які працювали в старій школі, до будівництва нової, рад. школи, до участі в громад.-політ. житті. В УРСР було проведено велику роботу щодо підготовки нового покоління вчителів, перевиховання старих пед. кадрів, озброєння їх знаннями з основ марксистсько-ленінської педагогіки. Переважна більшість учителів уже з перших років Рад. влади пов'язувала свою роботу в школі з завданнями соціалістичного будівництва. Школа ставала активним провідником ідей комунізму в маси. Значною подією в історії розвитку нар. освіти в республіці став Перший Всеукр. з'їзд учителів, що відбувся 1925 у Харкові. У 1926/27 навч. р. у містах і робітничих селищах виник новий тип школи — *фабрично-заводська семирічка* (ФЗС), що давала учням заг. та політех. освіту та готувала їх до продовження навчання в *школах фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ), в профес. школах і технікумах. ФЗС значно поширилися в 2-й пол. 20-х рр.

В 1923/24 навч. р. на базі чотирирічної початкової школи в сільській місцевості було організовано трирічні заг.-осв. *школи селянської молоді* (ШСМ), перетворені 1930 на школи колгоспної молоді (ШКМ). У цих школах заг. освіта в обсязі програми 5—7 класів семирічної школи поєднувалась з теоретичним і практичним вивченням с. г. У 1924/25 навч. р. було створено вечірні річні курси для робітників і аналогічні курси для селян, а також школи підвищеного типу для дорослих, що будували навч. роботу на базі знань за програмою поч. школи і мали с.-г. або індустріальний ухил. В середині 20-х рр. завдання дальшого розвитку нар. г-ва в СРСР, у т. ч. в УРСР, вимагали здійснення заг. обов'язкового навчання. У липні 1924 Всеукр. Центр. Виконавчий Комітет і Рада Нар. Комісарів УРСР прийняли постанову про запровадження в республіці заг. поч. навчання дітей 8—11 років протягом найближчих шести років. У 1929/30 навч. р. в заг.-осв. школах УРСР навчалося бл. 3 млн. учнів, або майже вдвічі більше, ніж у 1923/24 навч. р. Зросли асигнування на школу. Збільшилася мережа заг.-осв. шкіл. Протягом першого десятиріччя в республіці було споруджено 1619 шкільних будинків (у містах — 49, у сільс. місцевості — 1570). Це дало змогу в 1927/28 навч. р. охопити навчанням 80 проц. дітей шкільного віку проти 35,4 проц. в 1924/25.

Значних успіхів було досягнуто в ліквідації неписьменності. На 1.I 1930 в республіці функціонувало близько 30 тис. пунктів ліквідації неписьменності з контингентом 1640 тис. учнів проти 574 пунктів і 17,1 тис. учнів на 1.I 1923. Розвиток заг.-осв. школи в республіці проходив у боротьбі проти проявів укр. бурж. націоналізму, впливів бурж. педагогіки, зокрема «теорій» *вільного виховання*, відмирання школи, *педології* тощо. Величезне значення для дальшого розвитку заг.-осв. школи в УРСР, як і в ін. братніх республіках, мали рішення XVI з'їзду ВКП(б) про повсюдне запровадження загального обов'язкового поч. навчання дітей, постанови ЦК ВКП(б) «Про початкову та середню школу» (1931), «Про навчальні програми та режим у початковій і середній школі» (1932), «Про підручники для початкової і середньої школи» (1933), РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про структуру початкової і середньої школи в СРСР» (1934), ЦК ВКП(б) «Про педологічні перекручення в системі наркомосів» (1936). В них чітко визначались принципи побудови навч. планів, програм і підручників, конкретні завдання учителів у здійсненні навчання і виховання підростаючого покоління. У 1932/33 навч. р. число учнів у школах республіки становило понад 4,5 млн.— майже вдвоє більше, ніж у 1928/29 навч. р. Особливо швидко зростала мережа шкіл і контингенти учнів у сільс. місцевості. Всього в УРСР на цей час налічувалося понад 23 тис. початкових, семирічних і середніх шкіл. Це дало змогу охопити навчанням понад 5,5 млн. дітей трудящих. Дальшого розвитку набула освіта дорослих. За два десятиріччя Рад. влади в УРСР ліквідували свою неписьменність близько 10 млн. чол. У 1937 школи підвищеного типу для дорослих поділено на неповні середні (семирічні) і середні, а також створено семирічні і середні заочні школи. На час возз'єднання західноукр. земель з Рад. Україною там лише 5 % укр. дітей навчалось рідною мовою, неписьменність населення становила 70 %, а в Пн. Буковині — 80 %. У найкоротший строк на цих територіях було створено умови для здійснення обов'язкової освіти, ліквідації неписьменності. Вже у 1940/41 навч. р. у західних областях України працювало 7034 школи, де навчалось 1,3 млн. дітей; у 86 % шкіл навчання велося укр. мовою. У 1940/41 навч. р. на території УРСР діяло 30,8 тис. шкіл, у т. ч. понад 4,4 тис. середніх і близько 11 тис. семирічних. У заг.-осв. школах республіки навчалося понад 6,6 млн. учнів, працювало 250 тис. учителів.

Великої шкоди нар. освіті було завдано нім.-фашист. загарбниками під час тимчасової окупації України. Однак уже в 1943/44 навч. р. при великій допомозі братніх народів в республіці було відновлено роботу шкіл. А протягом першої післявоєнної п'ятирічки число заг.-осв. шкіл досягло 31 055, в них навчалося близько 7 млн. учнів. В республіці в основному було здійснено загальне семирічне навчання. Широкого розповсюдження набули заг.-осв. *школи робітничої молоді* й *школи сільської молоді*, створені на основі постанов Раднаркому СРСР «Про навчання підлітків, які працюють на виробництві» (1943) і «Про організацію вечірніх шкіл сільської молоді» (1944). Невпинно розвивалася нар. освіта в 50-і рр. Протягом 1951—55 в республіці додатково з'явилося 2762 середні школи, організовано навч.-виховні заклади нового типу — заг.-осв. *школи-інтернати*. В 1959/60 навч. р. заг.-осв. школи УРСР, як і всієї країни, почали перехід до заг. обов'язкової восьмирічної освіти. В 1964 ЦК КПРС і Рада Міністрів Союзу РСР прийняли постанову «Про зміну строку навчання в серед-

У школі ліквідації неписьменності в селі Раковичах (тепер Радомишльського району Житомирської області). 1923.

Середня школа № 3 міста Ніжина Чернігівської області.

Урок іноземної мови в Павлівській середній школі Мар'їнського району Донецької області.

ніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням», за якою в школах внесено зміни в навч. плани і програми. З 1966/67 навч. р. почався перехід до заг. середньої освіти молоді.

Відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966) здійснювався поступовий перехід до нових навч. планів, програм і підручників. У 1967 в 29,3 тис. заг.-осв. шкіл республіки навчалося 8,5 млн. учнів, широким фронтом велося будівництво, створювались навч. кабінети, впроваджувались *технічні засоби навчання*. Заг.-осв. школа далі розвивалась відповідно до рішень XXIV і XXV з'їздів КПРС, постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про завершення переходу до загальної середньої освіти молоді і дальший розвиток загальноосвітньої школи» (1972), «Про заходи до дальшого поліпшення умов роботи сільської загальноосвітньої школи» (1973), «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977), «Про перехід на безплатне користування підручниками учнями загальноосвітніх шкіл» (1977). В 1975/76 навчальному р. 98 % випускників 8-х класів продовжували навчання в середніх заг.-осв. школах, середніх спеціальних і профес.-тех. закладах. До 1976 перехід до заг. обов'язкової *середньої освіти* в основному завершено.

Нові напрями перед народною освітою відкрив XXVI з'їзд КПРС, який відзначив, що в країні «взято важливий рубіж — завершено перехід до обов'язкової загальної середньої освіти» (Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 72). В одинадцятій п'ятирічці загальноосв. школа зберігала своє провідне становище в системі освітніх закладів. Восьмирічка лишалася базовою школою, забезпечуючи поповнення старших класів серед. школи, серед. профес.-тех. уч-щ, технікумів. Зростала кількість середніх шкіл. Понад 99 % випускників 8-х класів продовжують навчання в середніх школах та ін. середніх навч. закладах. За десяту п'ятирічку середню освіту здобуло близько 4,7 млн. чол. У 1983 в УРСР діяло 8676 денних середніх шкіл, в яких навчалося понад 5 млн. чол., тобто близько 80 % всіх учнів, 8,7 тис. восьмирічних, 3,1 тис. початкових шкіл, у яких навчалося 1,4 млн. учнів. Крім того, у 1395 *школах вечірніх (змінних) середніх загальноосвітніх* і заочних здобували середню освіту без відриву від виробництва понад 800 тис. чол.

В республіці діє також мережа загальноосвітних і спец. шкіл-інтернатів, де виховуються і навчаються діти-сироти, діти без батьківської опіки, з дефектами розумового і фізичного розвитку, з важкими порушеннями мови, з наслідками поліомієліту і церебральними паралічами, із затримкою психічного розвитку та ін. (див. *Спеціальні школи* для аномальних дітей). Працюють також санаторні школи, *лісові школи*, де лікуються і виховуються діти з різними захворюваннями.

ЦК Компартії України розглянув питання про роботу Міністерства освіти УРСР по дальшому вдосконаленню навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці відповідно до рішень XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Компартії України й визначив нові конкретні завдання по дальшому розвитку заг.-осв. школи в республіці, забезпеченню обов'язкової середньої освіти молоді, підвищенню ефективності і якості навчання, вдосконаленню комуністичного виховання учнів.

Навчання і виховання учнів у заг.-осв. школах республіки здійснюють близько 500 тис. вчителів і вихователів. Основи наук в 4—10 класах у 1983/84 навч. році викладали 98% вчителів з вищою освітою, інші завершують навчання на заочних відділеннях ун-тів та пед. ін-тів. Якісно зростає склад учителів поч. класів, серед яких — майже половина з вищою пед. освітою. За роки десятої і три роки одинадцятої п'ятирічки 9 *університетів*, 30 *педагогічних інститутів* та 46 *педагогічних училищ* республіки підготували для системи народної освіти 310 тис. молодих спеціалістів (див. *Педагогічна освіта*). Серед учителів республіки 20 Героїв Соціалістичної Праці, 3 удостоєно звання народного учителя СРСР, понад 3,5 тис.— заслуженого учителя УРСР, 2,2 тис. — медалей Н. К. Крупської та А. С. Макаренка. Сотні учителів Рад. України обрано депутатами Верховної Ради СРСР, Верховної Ради УРСР, Рад нар. депутатів. У республіці відбулося чотири з'їзди учителів — 1925, 1959, 1968 і 1977. Узагальнюють і поширюють передовий пед. досвід, розробляють і вдосконалюють методи і форми навч.-виховної роботи, здійснюють курсову перепідготовку й допомагають самоосвіті вчителів *інститути вдосконалення вчителів*. Пед. дослідження проводяться, зокрема, на Україні— в *Педагогіки науково-дослідному інституті УРСР*, *Психології науково-дослідному інституті УРСР*, а також у пед. ін-тах і ун-тах. Обміну передового досвіду сприяють районні та міські методичні кабінети, будинки працівників освіти, *педагогічні товариства*, пед. читання. Для учителів у республіці виходять газети й журнали: «*Радянська освіта*», «*Початкова школа*», «*Радянська школа*», «*Дошкільне виховання*», «*Українська мова і література в школі*». «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (до 1984 — «*Русский язык и литература в школах УССР*»). Підручники для учнів, методичні посібники для вчителів, вихователів, пед. і худож. л-ру, серії книжок для школярів з різних галузей знань тощо видає респ. видавництво «*Радянська школа*».

В Укр. РСР створено всі можливості для навчання і виховання підростаючого покоління на рівні сучасних вимог: є міцна навч.-матеріальна база шкіл, кваліфіковані пед. кадри, вдосконалені програми і підручники, передовий досвід багатьох майстрів педагогічної праці. «Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи», схвалені Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС та першою сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання, визначили стратегію дальшого вдосконалення нар. освіти в умовах розвинутого соціалізму. В них реалізуються настанови XXVI з'їзду КПРС, Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС про освіту й виховання майбутньої зміни, творчо розвиваються ленінські принципи єдиної трудової політехнічної школи. Реформа загальноосв. школи має закріпити досягнуте, піднести роботу навч.-виховних закладів на якісно вищий рівень, докорінно поліпшити справу навчання і виховання молоді, підготовку її до життя та праці. Школа повинна ростити, навчати й виховувати молоде покоління, максимально враховуючи суспільні умови, в яких воно буде жити й працювати. Передбачені реформою школи заходи в основному розраховані на дві наступні п'ятирічки. За цей час буде запроваджено навчання дітей з 6 років, восьмирічні школи реорганізовано в дев'ятирічні, середні — в одинадцятирічні, профес.-тех. уч-ща різних типів — в єдиний тип навч. закладу— середні профес.-тех. училища. Створюється чітка система трудового виховання і *професійної орієнтації* учнів. Заг. серед. освіта молоді в перспективі доповниться заг. професійною освітою. Вносяться істотні зміни в навч. плани й програми, розширюється підготовка пед. кадрів, підвищується заробітна плата педагогам. Конкретні завдання, строки, заходи, пов'язані з реформою школи, визначено прийнятими в квітні 1984 постановами ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи», «Про поліпшення трудового виховання, навчання, професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці», «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів», «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-тех. освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту», ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР, ВЦРПС «Про під-

У музеї В. І. Леніна Харківської середньої школи № 1 імені В. І. Леніна.

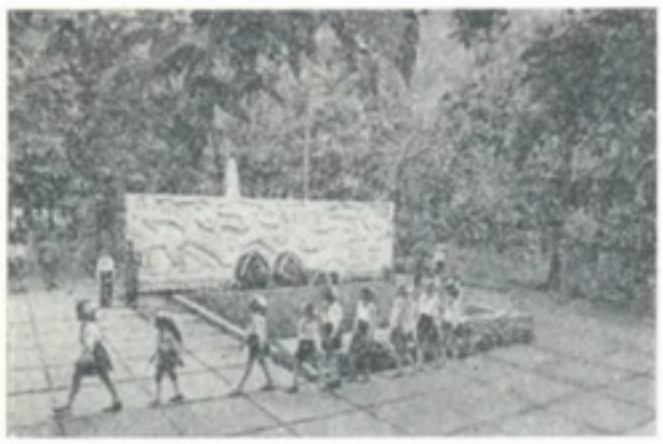

Піонери біля пам'ятника учасникам підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра» в селі Кримці Первомайського району Миколаївської області.

На республіканському огляді учасників Всесоюзної військово-спортивної гри «Зірниця» в Ровно. Крокують учні Черкаської середньої школи № 25. 1983.

вищення заробітної плати учителів та інших працівників народної освіти», Ради Міністрів СРСР «Про дальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовку дітей до навчання в школі». *М. В. Фоменко.*

Позашкільні дитячі заклади

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на території України не було будь-якої системи *позашкільних закладів*. Поодинокі дитячі бібліотеки або клуби створювалися прогресивними педагогами й утримувалися на кошти ліберально-бурж. інтелігенції. Позашкільні заклади в Укр. РСР почали організовуватись у 20-х рр. Осн. їх типом на той період був дитячий клуб. У 1925 в Києві відкрито першу в республіці дитячу біологічну станцію; 1927 — першу дитячу тех. станцію; 1931— Республіканську дитячу екскурсійну станцію.

Постановою ЦК ВКП(б) «Про роботу піонерської організації» (до 10-річчя піонерорганізації) 1932 було передбачено створення дит. тех. станцій та екскурсійно-туристичних баз у кожному районі, а також кінотеатрів, театрів, будинків худож. виховання тощо. Широку програму вдосконалення всієї позашкільної і позакласної роботи в республіці накреслено у постанові ЦК КП(б) У «Про заходи до поліпшення позашкільної роботи» (1946). Тепер у республіці діє розгалужена мережа державних позашкільних дитячих закладів, які допомагають школам, шкільним комсомольським і піонер. орг-ціям, а також батькам у комуністичному вихованні підростаючого покоління. Позашкільні дитячі заклади як заг. типу [*Палаци і будинки піонерів та школярів* (див. також *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського), дитячі парки, *піонерські табори* (див. *Артек*, «*Молода гвардія*»), дитячі сектори профспілкових клубів і палаців культури], так і спеціалізовані [станції юних техніків, туристів і натуралістів, дитячі б-ки (див. *Бібліотека республіканська для дітей, Бібліотека республіканська УРСР для юнацтва* імені В. Василевської), муз., худож. та хореографічні школи, дитячі залізниці, мор. та річкові флотилії тощо], роблять свій конкретний внесок у справу всебічного розвитку особистості, виховання громад. активності дітей і молоді, у формування в них інтересу до праці, науки, техніки, мистецтва, спорту, військової справи, в організацію їхнього культурного відпочинку й зміцнення здоров'я. Важливе місце в системі позашкільної виховної роботи належить різним об'єднанням за місцем проживання дітей. Це клуби вихідного дня, кімнати юного техніка, дворові спортивні команди при ЖЕКах тощо.

Палац піонерів і школярів у Севастополі.

У 1983 в УРСР працювало близько 23 тис. позашкільних дитячих закладів, у т. ч. 812 палаців та будинків піонерів, 484 станції і клуби юних техніків, 220 станцій юних натуралістів, 28 станцій юних туристів, 11 дитячих парків, 7 дитячих залізниць, 1012 *дитячо-юнацьких спортивних шкіл*, 1,3 тис. дитячих бібліотек, 1,2 тис. дитячих музичних, худож. і хореографічних шкіл, 17 дитячих флотилій, 5 дитячих стадіонів та ін.

Крім того, влітку функціонувало понад 16,7 тис. літніх піонерських таборів, понад 6 тис. таборів праці та відпочинку, 7,5 тис. учнівських виробн. бригад. У позашкільних дитячих закладах проводиться осв.-виховна робота з дітьми в позаурочний час, спрямована на розвиток здібностей і інтересів, профес. нахилів, наук., тех. і худож. творчості дітей і молоді, орг-цію відпочинку школярів, їхньої суспільно корисної праці.

Набули поширення такі форми роботи, як гуртки, наук. т-ва й клуби, літ. об'єднання й театри; читацькі конференції й диспути на різні теми: виставки, картинні галереї; спартакіади; походи по місцях трудової і бойової слави; екскурсії й туристично-краєзнавчі походи; військ.-спортивні ігри; трудові десанти по наданню допомоги колгоспам і радгоспам; охорона природи й пам'яток культури, пам'ятників воїнам, загиблим у боротьбі за свободу й незалежність Батьківщини; святкові вечори й дитячі ранки; вечори відпочинку, зустрічі з цікавими людьми та ін. Позашкільні дитячі заклади набувають значення методичних центрів позашкільної й позакласної виховної роботи. При будинках і палацах піонерів діють школи піонерів-інструкторів, курси піонервожатих та організаторів позакласної виховної роботи, проводяться конференції по обміну досвідом. При ленінських кімнатах та музеях, при клубах інтернаціональної дружби створюються постійно діючі семінари. В роботі позашкільних дитячих закладів беруть активну участь викладачі вузів, лектори т-ва «Знання», працівники н.-д. інститутів, письменники, художники, артисти, спортсмени, працівники ДТСААФ, передовики виробництва та ін. Комуністична партія і Радянський уряд, громадськість виявляють постійну турботу про зміцнення матеріальної бази позашкільних дитячих закладів республіки. Для цього виділяються кошти держ. бюджету, профспілкових орг-цій, а також гроші, зароблені трудящими на комуністичних суботниках.

Робота позашкільних закладів тісно пов'язана з навч.-виховним процесом у школі і з життям усього рад. народу, що дає змогу повніше забезпечити ефективне виконання завдань комуністичного виховання. Дальше вдосконалення справи позашкільного виховання накреслено в «Основних напрямах реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984). Передбачається дальший розвиток позашкільних закладів, будівництво нових палаців, будинків піонерів і школярів, станцій юних техніків і натуралістів, туристичних станцій, спортивних, музичних, художніх і хореографічних шкіл, дит. б-к, піонерських таборів, що приведе в перспективі до створення в кожному районі комплексу позашкільних закладів з широким спектром напрямів їхньої діяльності. Все це дасть можливість охопити переважну більшість учнів різноманітними масовими й індивідуальними формами виховної роботи в позанавчальний час. *М. В. Фоменко.*

Професійно-технічна освіта

Однією з перших життєво необхідних потреб Рад. влади стала підготовка кваліфікованих робітничих кадрів. Принципові настанови з питань *професійної освіти* були визначені програмою партії, прийнятою VIII (1919) з'їздом РКП(б), яка проголошувала широкий розвиток професійної освіти і створювала для цього політ. і соціальні передумови. На базі раніше існуючих ремісничих училищ та шкіл створено мережу профес.-тех. курсів та шкіл з метою профес. і загальноосв. підготовки молоді. У 1919—20 на Україні поширилися *школи-клуби*, які передували рад. профтехшколі. У школах-клубах Харкова, Катеринослава (тепер Дніпропетровськ), Донбасу робітники вивчали тех. предмети: технологію, креслення, машинознавство. Великою популярністю й авторитетом у молоді користувались харківські школа друкарської справи і губернська ткацька школа-клуб, Шулявська районна школа-клуб у Києві, де, крім учнівських гуртків, влаштовувались літературно-музичні вечори, читались лекції, проводились екскурсії. Дальшого розвитку профес.-тех. освіта набула після декретів РРФСР «Про заходи по розповсюдженню професійно-технічних знань» (1919), «Про навчальну професійно-технічну повинність» (1920), «Про масове поширення серед селянства сільськогосподарських знань і поліпшених методів ведення сільського господарства» (1921). З метою підготовки кваліфікованих робітників для різних галузей нар. г-ва на основі поєднання навчання з виробничою працею на пром. підприємствах почали створювати *школи фабрично-заводського учнівства* (ФЗУ) — новий соціалістичний тип навчального закладу профтехосвіти. Строк навчання встановлювався залежно від складності професії, але не більш як 4 роки. Одні з перших на Україні і в цілому по країні школи ФЗУ було створено в Харкові на паровозоремонтному заводі і на Брянському заводі в Катеринославі. У 1920/21 навч. році в УРСР діяло 32 такі школи з контингентом учнів 2 тис. чоловік. Школи ФЗУ будували роботу на базі початкової освіти і давали учням політех. і профес. підготовку, а також заг.-осв. знання в обсязі семирічної школи. Велика увага приділялась політ., моральному, естетичному і фіз. вихованню. Найбільшого розвитку школи ФЗУ набули в роки перших п'ятирічок. В 1938 в УРСР налічувалося 265 шкіл ФЗУ (49,5 тис. учнів). Протягом першої і другої п'ятирічок школи ФЗУ підготували 286,1 тис. робітників.

Поряд зі школами ФЗУ в 30 — 40-і рр. поширеними формами професійної підготовки були гірничо-промислові училища (гірпромуч), школи молоді на будовах (будуч), школи в сільс. місцевості (сільгоспуч), індивідуальне і бригадне навчання (див. *Учнівство*). Підвищення кваліфікації працюючих здійснювалось в основному без відриву від виробництва в школах техмінімуму. На поч. 40-х рр. школи ФЗУ як форма підготовки робітничих кадрів перестали задовольняти вимоги зростаючої високими темпами економіки. Причинами цього були невідповідність мережі шкіл тогочасному розміщенню виробничих сил, неможливість планового перерозподілу випускників по галузях і підприємствах, відсутність єдиного науково-методичного керівництва та ін. Назріла необхідність ство-

рення держ. системи підготовки робітничих кадрів. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви СРСР» (1940) визначив завдання і форми організованої підготовки робітників з міської і сільс. молоді (див. *Державні трудові резерви*). Створювались ремісничі (РУ) і залізничні (ЗУ) уч-ща з дворічним строком навчання для підготовки кваліфікованих робітників, а також *школи фабрично-заводського навчання* (ФЗН) з шестимісячним строком навчання для підготовки робітників масових професій; учні були на повному держ. утриманні. На 1941 у 17 областях республіки діяло 316 уч-щ і шкіл трудових резервів з контингентом учнів понад 130 тис. чоловік. Навчання проводилось за типовими навч. планами і програмами, основний навч. час відводився на виробниче навчання, заг.-осв. предмети вивчалися в обсязі, необхідному для оволодіння майбутньою професією. Велика увага приділялась ідейно-політ. роботі, військово-спортивній підготовці, в основу якої було покладено комплекс ГПО. В період післявоєнної відбудови нар. г-ва країни система трудових резервів продовжувала швидко розвиватись: на 1 січня 1946 в УРСР було відбудовано й заново відкрито 508 навч. закладів, в т. ч. ремісничих уч-щ — 165, залізничних — 30, шкіл ФЗН — 313. В них навчалося 126 тис. чоловік.

Створювалася мережа навч. закладів профтехосвіти у Зх. Україні. В Дрогобицькій, Львів., Станіславській (тепер Івано-Франківська), Чернівецькій та ін. областях було організовано 10 шкіл ФЗН і 4 ремісничі уч-ща. У наступні роки з'явились буд. школи, уч-ща механізації с. г., а також *технічні училища* (ТУ) для підготовки кваліфікованих робітників і молодшого тех. персоналу з найбільш складних і відповідальних професій для молоді, яка мала середню освіту.

Перехід на обов'язкове восьмирічне навчання в країні викликав перебудову системи навч. закладів трудових резервів. Усі профес.-тех. навчальні заклади було реорганізовано у денні й вечірні міські професійно-тех. уч-ща (МПТУ) з терміном навчання 1—3 роки і сільські професійно-тех. уч-ща (СПТУ) з терміном навчання 1—2 роки, які здійснювали профес. підготовку молоді на базі восьмирічної школи. На 1 січня 1962 в них навчалось 205 тис. учнів. Профтехосвіта стала однією з важливих складових частин навчання і виховання підростаючого покоління в країні. Новий етап удосконалення системи професійно-тех. освіти було відкрито постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 2 квітня 1969 «Про заходи по дальшому поліпшенню підготовки кваліфікованих робітників у навчальних закладах системи професійно-технічної освіти». Постанова передбачала поступове перетворення всіх МПТУ і СПТУ у 3—4-річні уч-ща для підготовки робітн. кадрів із серед. освітою з числа молоді, що закінчила восьмирічну заг.-осв. школу. Підготовка робітників з випускників 10-х класів заг.-осв. шкіл продовжувала здійснюватись у тех. уч-щах з терміном навчання 1—2 роки. На поч. 1976 в УРСР діяло 1006 уч-щ з контингентом учнів 553,5 тис. чоловік, у т. ч. середніх МПТУ і СПТУ — 454 (213,0 тис. чол.), ТУ — 177 (95,1 тис. чол.). Принципово нові положення, важливі для дальшого розвитку, знайшли відображення у рішеннях XXIV, XXV, XXVI з'їздів КПРС. Це, насамперед,— значне розширення підготовки кваліфікованих робітників у професійно-тех. уч-щах, перехід системи профтехосвіти на підготовку робітн. кадрів з серед. освітою і на базі серед. освіти. Професійно-тех. навч. заклад став не тільки джерелом поповнення робітн. класу, а й важливою ланкою у вирішенні завдань завершення переходу до загальної серед. освіти в країні. В УРСР кваліфікованих робітників готують з 650 професій і спеціальностей практично для всіх галузей нар. г-ва. Щорічний випуск робітників становить понад 400 тис. чоловік. Підготовка робітників ведеться за навч. планами і програмами, що затверджені Держ. комітетом СРСР по професійно-тех. освіті і включають виробниче навчання, предмети професійно-технічного й заг.-осв. циклів. На Червневому (1983) пленумі ЦК КПРС наголошувалось, що кращий засіб виховання — поєднання навчання з продуктивною працею. Саме такий підхід до навч. і виховної роботи здійснюється в закладах профес.-тех. освіти. Основою навчально-виховного процесу є продуктивна праця учнів у майстернях, на полігонах уч-щ і безпосередньо на виробництві. Народногосп. ефект від навчально-виробничої діяльності учнів у майстернях і на підприємствах перевищує 400 млн. крб. на рік. У навч. процесі широко використовуються тех. засоби, тренажери, навч. телебачення, застосовуються передові пед. методи викладання, прогресивні форми ведення занять: бесіди, кіноуроки, моделювання виробничих ситуацій, навчально-дослідна робота, курсове і дипломне проектування тощо. У розпорядженні уч-щ сучас. матеріальна база: навчальні і лабораторно-практичні корпуси, виробничі майстерні і полігони (у сільс. профес.-тех. уч-щах, крім того,— навч. г-ва), гуртожитки, їдальні, бібліотеки, актові і спортивні зали, тири. Набуває поширення практика створення великих (на 2—3 тис. учнів) центрів профтехосвіти за рахунок кооперування коштів зацікавлених підприємств. Такі центри діють у Харкові (два), будуються у Києві, Кривому Розі, Запоріжжі, Тернополі. Розміщення навч. закладів на одній території сприяє поліпшенню якості підготовки майбутніх робітників завдяки поглибленню спеціалізації училищ. До складу центрів входять також телецентри, плавальні басейни, клуби, медичні комплекси, торговельно-побутові заклади тощо. Велика увага приділяється ідейно-політ. вихованню робітників. В цьому плані добре зарекомендували себе такі форми роботи, як Ленінські уроки і читання, Ленінський залік, система комсомольської політ. освіти.

Гармонійному розвиткові учнів сприяють орг-ція участі учнів у гуртках худож. самодіяльності і тех. творчості в постійно діючих клубах за інтересами, музеях, військово-патріотичних об'єднаннях, лекторіях. Активно проводиться фіз. виховання і фізкультурно-масова робота орг-ціями Всесоюз. спорт. т-ва «Трудові резерви». Для зміцнення здоров'я майбутніх робітників створено профілакторії, будинки відпочинку, пансіонати, табори праці й відпочинку. Учні, що поряд з професією здобувають серед. освіту, забезпечуються безплатним житлом, харчуванням, мед. обслуговуванням; учні, які вже мають серед. освіту, а також ті, які навчаються в уч-щах, що готують робітників для с. г., отримують стипендію. Під час виробн. навчання й практики учням за виконання навч.-виробн. робіт виплачується грошова винагорода. Випускники, які навчаються на «відмінно» і «добре», користуються пільгами при вступі до вузів і технікумів. На 1 січня 1984 у республіці діяло 1119 уч-щ (650 тис. учнів), з них середніх МПТУ — 517 (305,4 тис.); середніх СПТУ — 216 (100,0 тис.), ТУ — 242 (146,6 тис.); у вечірніх (змінних) профтехучилищах і на вечірньо-змінних відділеннях денних уч-щ навчалось 19,9 тис. чоловік. З 1940 по 1981 державною системою профтехосвіти республіки підготовлено і направлено у нар. г-во понад 8 млн. кваліфікованих робітників. Нині профес.-тех. школа вступає у новий етап свого розвитку. Перспективи її вдосконалення і розвитку профес.-тех. освіти накреслені в схвалених Квітневим (1984) пленумом ЦК КПРС і 1-ю сесією Верховної Ради СРСР 11-го скликання «Основних напрямах реформи загальноосвітньої і професійної школи», а також у постановах ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів» (1984) та «Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищенню кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшенню умов їх праці й побуту» (1984). Відповідно до положень цих документів існуючі нині різні типи профес.-тех. навч. закладів реорганізовано в єдиний тип навч. закладу — серед. профес.-тех. училище з відповідними відділеннями за професіями, строками навчання залежно від рівня освіти вступників. Усі середні професійно-тех. училища створюються й діють на базі виробничих об'єднань, підприємств, будов і орг-цій, а в сільс. місцевості — районних агропромислових об'єднань, радгоспів, колгоспів, міжгосподарських підприємств. Удосконалюються навчальні плани й програми, підручники для учнів серед. профес.-тех. училищ. Вживаються заходи для підвищення рівня загальноосв. підготовки, забезпечення міцного оволодіння основами наук, поліпшення якості знань учнів відповідно до єдиних вимог щодо заг. серед. освіти, тіснішого зв'язку викладання загальноосв. предметів з одержуваною професією. Ін. формами профес. освіти в республіці є підготовка і підвищення кваліфікації робітників на виробництві (індивідуальна, групова, курсова), у профтехучилищах і школах міністерств, відомств, підприємств і орг-цій. У 1984 цими формами навчання було охоплено понад 1 млн. чоловік, проведено перепідготовку і підвищено кваліфікацію бл. 2,5 млн. чоловік. Підготовка педагогів для уч-щ здійснюється інженерно-пед. ін-тами і технікумами, перепідготовка — Всесоюзним (м. Ленінград) і республіканським (м. Донецьк) ін-тами підвищення кваліфікації працівників профтехосвіти і їх філіалами. Значна роль в удосконаленні навч.-виховного процесу в профес.-тех. уч-щах належить ученим Н.-д. ін-ту педагогіки УРСР, методичним та практичним працівникам системи профтехосвіти. Протягом останнього часу вони збагатили профес. педагогіку такими грунтовними працями, як «Комплексна система управління якістю підготовки робітників високої кваліфікації» (1980), «Майбутнім робітникам про XXVI з'їзд КПРС» (1982), «Продовольча програма — справа всенародна» (1982) та ін. Зрослі

Середні професійно-технічні училища всіх відомств в УРСР

	1970/71	1975/76	1980/81	1981/82	1983/84
Кількість середніх професійно-технічних училищ	111	455	706	718	742
В них учнів — тис.	36	214	368	386	416

завдання партії по підготовці в умовах розвинутого соціалізму висококваліфікованих, всебічно розвинутих, ідейно загартованих робітників вимагають дальшого вдосконалення спільної роботи органів народної освіти і трудових колективів промислових підприємств та с.-г. орг-цій, забезпечення комплексного підходу до навчання і виховання майбутніх робітників. *Є. М. Кадацький.*

Середня спеціальна освіта

В Укр. РСР з перших років Рад. влади велика увага приділялася підготовці спеціалістів серед. кваліфікації для різних галузей нар. г-ва й культури. Глибокі якісні зміни відбувалися у змісті, формах і методах навчання й виховання учнів. Комуністична партія приділяла особливу увагу створенню мережі навч. закладів та поліпшенню соціального складу їх учнів. У 1920/21 навч. р. кількість серед. навч. закладів значно зросла, було створено профес. школи і *технікуми.* Робота профес. шкіл з 3-річним строком навчання будувалась на базі загальної семирічної освіти. Технікуми на Україні в 20-і рр. були вищими навч. закладами, що готували спеціалістів вузького профілю на базі семирічної й профес. школи. Згідно з постановою ЦВК та РНК СРСР «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів» (1930) проведено уніфікацію технікумів і профшкіл за системою профес. освіти РРФСР та ін. республік. Технікуми було реорганізовано в серед. спец. навч. заклади.

В умовах соціалістичного будівництва, здійснення індустріалізації, колективізації с. г., культур. революції в республіці розширювалась підготовка фахівців середньої ланки, відбувалися зміни в їхній спеціалізації.

У роки перших п'ятирічок постійно удосконалювалась навч.-виховна робота в серед. спец. навч. закладах. Цьому сприяло видання стабільних підручників, зміцнення навч.-матеріальної бази, поліпшення навч. планів та програм, організація навч. роботи відповідно до постанови ЦВК СРСР «Про навчальні програми та режим у вищій школі і технікумах» (1932). Якщо в 1914/15 навч. році на Україні налічувалося 88 серед. спец. навч. закладів (12,5 тис. учнів), то в 1940/41 навч. р. їх стало 693 й кількість учнів у них збільшилася до 196,3 тис. чол. Внаслідок великої роботи, проведеної по перебудові та розвитку серед. спец. освіти, на 1 січня 1941 у нар. г-ві УРСР було зайнято вже 294,5 тис. спеціалістів з серед. спец. освітою.

Відбудова технікумів і училищ стала складовою виконання широкої держ. програми по ліквідації наслідків війни. У 1945/46 навч. р. контингент учнів становив 164,1 тис. чоловік, або 83,6 % довоєнного рівня, того ж року технікуми й уч-ща республіки випустили 18,2 тис. спеціалістів. Новим явищем у 1951—58 стало зростання контингенту учнів серед. спец. навч. закладів за рахунок випускників середньої школи. Дедалі розширювалося навчання без відриву від виробництва.

Дальші шляхи розвитку серед. спец. освіти накреслено у рішеннях XXII—XXVI з'їздів КПРС. Конкретні завдання перед серед. спец. школою поставили ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР у постанові «Про заходи по дальшому вдосконаленню керівництва середніми спеціальними навчальними закладами та про поліпшення якості підготовки спеціалістів з середньою спеціальною освітою» (1974), Рада Міністрів СРСР у постанові «Про удосконалення планування підготовки спеціалістів та поліпшення використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у народному господарстві» (1978). Тех. прогрес, зростання добробуту і культурних запитів трудящих зумовлюють необхідність своєчасного коригування підготовки кадрів

Кількість середніх спеціальних навчальних закладів в УРСР та учнів у них

	1955/56	1965/66	1975/76	1983/84
Кількість навчальних закладів	635	697	730	729
Усього учнів (тис. чол.),	374,6	645,9	783,7	803,6
у т. ч.				
на денних відділеннях	287,9	330,3	493,4	508,5
на вечірніх відділеннях	32,0	94,4	79,6	79,5
на заочних відділеннях	54,7	221,2	210,7	215,6

за спеціальностями, що забезпечують підвищення продуктивності праці, інтенсивний розвиток галузей нар. г-ва, охорони здоров'я, культури, побутового обслуговування тощо. У 70—80-х рр. розпочато підготовку кадрів за спеціальностями: виробництво мікроелектронних пристроїв, обробка інформації в АСУ, монтаж та експлуатація парогенеруючого обладнання атомних електростанцій, медична оптика та ін.

Навч. плани і програми для серед. спец. навч. закладів систематично переглядаються відповідно до динамічних змін, що відбуваються в соціально-екон. житті, виробництві, науці й техніці, культурі. В 1982—83 запроваджено нові навч. плани. В них порівняно з попередніми значно підвищено рівень соціально-політ. підготовки учнів, велику увагу приділено вдосконаленню змісту їх профес. підготовки. Посилено вимоги до вивчення питань техніки безпеки, охорони природи й навколишнього середовища, управління якістю продукції, економіки, правознавства тощо. За галузями нар. г-ва та культури учні технікумів, серед. спец. шкіл та училищ 1983/84 навч. р. розподілялися: геологія та розвідка родовищ корисних копалин — 3,3 тис.; розробка корисних копалин — 18,1 тис.; енергетика — 42,6 тис.; металургія — 16,3 тис.; машинобудування та приладобудування — 104,8 тис.; електромашинобудування та електроприладобудування — 31,4 тис.; радіотехніка та зв'язок — 22,3 тис.; хім. технологія — 14,1 тис.; лісоінженерна справа та технологія деревини, целюлози та паперу — 5,1 тис.; технологія продовольчих продуктів — 33,8 тис.; технологія товарів широкого вжитку — 15,2 тис.; будівництво — 58,5 тис.; геодезія та картографія — 2,3 тис.; гідрологія та метеорологія — 0,8 тис.; сільське господарство — 99,5 тис.; транспорт — 50,1 тис.; економіка — 109,0 тис.; право — 1,3 тис.; охорона здоров'я та фіз. культура — 80,9 тис.; освіта — 75,9 тис.; мистецтво — 18,3 тис.

В технікумах і уч-щах республіки широко застосовуються комплекси методичного забезпечення навчально-виховного процесу. Це дає змогу більш ефективно і всебічно керувати процесом підготовки спеціалістів відповідно до сучас. вимог. Найновіші тех. засоби навчання допомагають інтенсифікувати навч. процес, використовувати активні методи, елементи програмного контролю засвоєння учнями предметів, вирішувати проблемні виробничі ситуації тощо. У серед. спец. навч. закладах проводиться робота по прищепленню учням інтересу до конструкторської і дослідницької роботи, активізації їхнього творчого мислення, залученню до участі в предметних і технічних гуртках, експериментально-конструкторських бюро.

В умовах розвинутого соціалізму вдосконалюються виховна робота й забезпечення єдності ідейно-політ., трудового і морального виховання. Основою для цього служать комплексні плани комуністичного виховання учнів. Цілеспрямованого, активного виховного характеру набула праця учнів у позаурочний час. Їхня трудова діяльність охоплює широку сферу — від самообслуговування до праці в студентських буд. загонах. Поширилися такі форми виховної роботи, як тематичні вечори, клуби інтернаціональної дружби, фестивалі дружби народів, ритуали посвячення в учні, походи по місцях революц., бойової і трудової слави, уроки мужності, військово-патріотичні клуби й клуби «Пошук», конкурси твор-

Будинок Київського технікуму готельного господарства.

Учні Сімферопольського технікуму харчової промисловості на практиці.

Учні Кіровоградського технікуму механізації сільського господарства на практиці в тракторній бригаді двічі Героя Соціалістичної Праці О. В. Гіталова.

чих робіт на сусп.-політ. тематику, ун-ти громадських професій, ун-ти культури тощо.

Значне місце у підготовці фахівців займають вечірня і заочна форми навчання, які дають змогу працюючій молоді здобути освіту без відриву від виробництва. Важливе значення у підвищенні рівня вечірнього і заочного навчання відіграла постанова Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення підготовки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою без відриву від виробництва» (1981). В 1983/84 навч. р. в Укр. РСР підготовка спеціалістів без відриву від виробництва здійснювалась у 25 вечірніх і 10 заочних технікумах, на 148 вечірніх і 382 заочних відділеннях денних технікумів. Радянська середня спец. школа, виконуючи інтернаціональний обов'язок, робить внесок у справу зміцнення зв'язків з зарубіжними країнами. У 1983/84 навч. р. в 50 технікумах та уч-щах УРСР навчалось 2456 іноз. учнів з країн соціалістичної співдружності, країн Азії, Африки, Латинської Америки. Відповідно до рішень Червневого (1983) і Квітневого (1984) пленумів ЦК КПРС, а також «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) передбачено дальший розвиток серед. спец. навч. закладів як необхідної ланки у розв'язанні завдань заг. серед. освіти, підвищення якості підготовки спеціалістів із серед. спец. освітою, дальший розвиток досвіду підготовки спеціалістів з вищою освітою з скороченими строками навчання з числа випускників серед. спец. навч. закладів.

Постійна увага приділяється поліпшенню складу викладачів серед. спец. навч. закладів. У 1983/84 навч. р. з 50 тис. викладачів технікумів та уч-щ республіки 95,4 % мали вищу освіту. Застосовуються різноманітні форми підвищення кваліфікації викладачів. З 1967 при великих вузах почали створюватися спец. ф-ти з строком навчання 3 місяці. В Українській РСР 1984 функціонувало 17 таких ф-тів. Широко практикується стажування педагогів на передових підприємствах і в орг-ціях, ведеться підготовка інженерів-педагогів і педагогів-агрономів. Партія і Уряд високо оцінюють працю працівників серед. спец. школи. На 1984 понад 6 тис. викладачів нагороджено орденами й медалями Союзу РСР, більш як 250 кращим викладачам присвоєно звання засл. учителя Української РСР. У 1983 в Укр. РСР налічувалося 3,4 млн. спеціалістів з серед. спец. освітою (58 % від заг. кількості спеціалістів з вищою і серед. спец. освітою). *Ю. І. Бутенко.*

Вища освіта

Розвиток вищої школи після Великої Жовтн. соціалістич. революції став складовою частиною ленінського плану побудови соціалізму. Для найширшого залучення трудящих країни до вищої освіти, зокрема, 1919 у Києві, Харкові, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) було відкрито підготовчі курси, 1921 в УРСР створено *робітничі факультети* (робітфаки). У 1927/28 навч. р. в УРСР працювало вже 39 вищих навч. закладів (29,1 тис. студентів). На основі марксистсько-ленінської методології було перебудовано зміст вищої освіти, організацію навч.-виховного процесу, проводилась робота по підготовці нових науково-пед. кадрів. Здійснення індустріалізації, перебудова с. г. на соціалістич. засадах, розвиток культури вимагали значного розширення підготовки спеціалістів з вищою освітою. В 1930 вийшла постанова ЦВК та РНК СРСР «Про реорганізацію вищих навчальних закладів, технікумів і робітничих факультетів». У республіці було створено нові індустріально-тех., с.-г., економічні, пед., мед. і мистецькі вузи, деякі з них — за рахунок розукрупнення старих вузів; Київ., Харків., Одес. та Катеринослав. (з 1926 — Дніпропетровський) ун-ти перетворено на *інститути народної освіти*, що готували працівників освіти для загальноосв. і профес. шкіл усіх типів. У 1930 на базі відповідних ф-тів ін-тів нар. освіти створено *інститути професійної освіти*, що випускали викладачів для технікумів, шкіл ФЗУ, робітфаків; на базі ф-тів соціального виховання — *інститути соціального виховання*, що готували кадри вчителів для загальноосв. шкіл, позашкільних працівників та ін.; невдовзі ін-ти соціального виховання були перетворені на *педагогічні інститути*.

В 1933/34 навч. р. було відновлено Київ., Харків., Одес. та Дніпроп. ун-ти. До початку 1938/39 навч. р. в УРСР налічувалось 129 вищих навч. закладів (124,4 тис. студентів). У 30-і роки було визначено більш досконалі форми підготовки науково-пед. працівників. Розвиткові наук. досліджень сприяло запровадження нової системи *вчених ступенів* і *вчених звань* та порядку присудження їх. На зх.-укр. землях і в Північній Буковині до їх возз'єднання з Рад. Україною діяло 5 вищих навч. закладів. Викладання в Чернів. ун-ті проводилося рум. мовою (з 1920), в ін. вищих школах — польською. Укр. кафедри у Львів. та Чернів. ун-тах було ліквідовано 1918—19. Доступ укр. населення до вищих шкіл був обмежений. У відповідь на заборону польс. бурж. урядом приймати студентів укр. походження до Львів. ун-ту 1920 на громад. засадах був створений *Львівський таємний університет*. У 1921/22 навч. р. в ньому навчалося 1258 студентів. Внаслідок переслідування з боку уряду ун-т припинив існування 1925. Після возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Укр. Рад. державі тут було відкрито нові вищі навч. заклади; в 1940/41 навч. р. працювало вже 15 вузів.

На поч. Великої Вітчизн. війни частину вузів республіки евакуйовано у східні райони СРСР. Після визволення тимчасово окупованої території Рад. України від нім.-фашист. загарбників в 1945/46 навч. р., завдяки повсякденній увазі Комуністичної партії і Рад. уряду, допомозі вузів РРФСР та ін. союз. республік, діяло 154 вищі навч. заклади. Кількість студентів становила 137 тис. У наступне десятиліття вона зросла в 2,1 раза. В 1965 у вузах УРСР було 690 тис., 1970 — 806,6 тис. студентів. Організація вищої освіти в УРСР проводиться згідно з *Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про народну освіту* і *Законом УРСР про народну освіту*. Вищі навч. заклади діють на основі Положення про вищі навч. заклади СРСР, затвердженого Радою Міністрів СРСР, і статутів, розроблюваних кожним вузом і затверджуваних м-вом або відомством, якому підпорядковано вищий навч. заклад.

Головними завданнями вищих навч. закладів є підготовка висококваліфікованих спеціалістів, які володіють марксистсько-ленінською теорією, глибокими теоретичними знаннями і практич. навичками з спеціальності та організації масово-політ. і виховної роботи; виховання у студентів високих моральних якостей, комуністичної свідомості, культури, почуття соціалістичного інтернаціоналізму, рад. патріотизму, готовності до захисту соціалістичної Батьківщини, фіз. підготовка студентів.

Рад. вища школа постійно вдосконалює якість підготовки спеціалістів з урахуванням вимог сучас. виробництва, науки, техніки і культури, перспектив їхнього розвитку. Невід'ємною частиною діяльності вузів є розвиток н.-д. роботи, створення підручників та навч. посібників, підготовка науково-пед. кадрів, підвищення кваліфікації викладацького складу вищих і серед. навч. закладів, а також спеціалістів з вищою освітою, зайнятих у відповідних галузях нар. господарства.

Програмними документами вищої освіти в СРСР у період розвинутого соціалізму стали постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи до дальшого вдосконалення вищої освіти в країні» (1972), «Про підвищення ефективності науково-дослідної роботи у вищих учбових закладах» (1978), «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» (1979), постанови Ради Міністрів СРСР «Про удосконалення планування підготовки спеціалістів та поліпшення використання випускників вищих і середніх спеціальних навчальних закладів у народному господарстві» (1978) та «Про дальше вдосконалення підготовки спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою без відриву від виробництва» (1981), постанова ЦК КПРС «Про дальше удосконалення системи підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук вищих навчальних закладів» (1982). Червневий (1983) пленум ЦК КПРС, Квітневий (1984) пленум ЦК КПРС, постанова Верховної Ради СРСР «Про Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи» (1984) визначили перед вищою школою нові важливі завдання значного поліпшення підготовки спеціалістів з вищою освітою для провідних галузей народного г-ва, ідейно-політ. загартування студентства.

У 1984 в УРСР функціонувало 146 вищих навчальних закладів (880,9 тис. студентів, зокрема, 502,3 тис. на денних відділеннях, 100,6 тис. на вечірніх і 278,0 тис. на заочних), в т. ч. університетів — 9, тех. вузів — 50, с.-г. вузів — 17, вузів з економіки і права — 10, пед. ін-тів — 30, вузів з охорони здоров'я — 15, вузів з фізкультури і спорту — 3; культури й мистецтва — 12. До мережі

В аудиторії Сумського педагогічного інституту імені А. С. Макаренка.

1
2
3

4
5
6

7
8
9

10
11
12

Фізична культура і спорт.

1. Гандбол. 2. Шахи (сеанс одночасної гри на Сорочинському ярмарку). 3. Футбол. 4. Хокей. 5. Здавання норм ГПО (колгосп імені О. Г. Бузницького Миронівського району Київської області). 6. Волейбол. 7. Парусний спорт. 8. Виробнича гімнастика (швейне об'єднання «Зоря», м. Дрогобич). 9. Фехтування (заняття з фехтування в Київській середній школі № 51). 10. Велоспорт. 11. Тиждень бігу на Україні (м. Вінниця). 12. Баскетбол.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

вищих навч. закладів входять також 25 філіалів вузів України, 7 спеціалізованих ф-тів й відділень і 12 *загальнотехнічних факультетів* (про кількість і назви вузів в окремих містах України див. розділ цього ж тому Столиця і області УРСР). Випуск спеціалістів становить 150,6 тис. чол. (1983), в т. ч. за денною формою навчання — 95,3 тис. чол., за вечірньою — 14,3 тис., за заочною — 41 тис. чол. В Українській РСР на кожні 10 тис. чоловік населення припадає 492 спеціалісти з вищою освітою і 174 студенти.

Підготовка спеціалістів в УРСР здійснюється з 360 спеціальностей, номенклатура яких розширюється й змінюється відпо-

Кількість студентів у вищих навчальних закладах УРСР (на початок навч. року; тис.)

	1970/71	1975/76	1980/81	1983/84
Кількість студентів вищих навчальних закладів	806,6	831,3	880,4	880,9
На відділеннях:				
денних	373,7	446,6	506,9	502,3
вечірніх	125,8	111,0	103,9	100,6
заочних	307,1	272,8	269,6	278,0

відно до вимог науково-тех. і сусп. прогресу. Серед найбільш актуальних питань перспективного планування сучас. вищої освіти — визначення додаткової потреби нар. г-ва в спеціалістах по галузях і регіонах, встановлення профілів спеціалістів, змісту їх підготовки. Ці питання вирішуються одночасно з прогнозуванням розвитку науки і культури. Вивчаються пропозиції щодо більшої диференціації підготовки спеціалістів стосовно сфери їхньої майбутньої діяльності, щодо строків навчання. Прогнозування сусп. потреб дає змогу визначити масштаби і структуру прийому до вищих навч. закладів, тісно пов'язаного з комплексом екон., соціальних, демографічних і культур. проблем. При вищих навч. закладах функціонують *підготовчі відділення* за всіма формами навчання, правом вступу на які користуються молоді робітники і колгоспники (які мають серед. освіту і стаж роботи на виробництві не менше як рік), направлені на навчання за рекомендацією виробничих колективів. В УРСР 1983 на підготовчі відділення було прийнято 18,6 тис. слухачів, у т. ч. 5,5 тис. — по вечірній і 1,9 тис.— по заочній формах навчання.

Навчальний процес у вузах тісно поєднується з *виробничою практикою*. Підготовка спеціалістів усіх професій здійснюється на наук.-теоретичному рівні, що встановлюється періодично державою відповідно до досягнень науки, техніки і культури для кожної групи спеціальностей. Для кожної спеціальності на основі її кваліфікаційної характеристики (документу, що визначає держ. вимоги до спеціаліста) складається навч. план, який є осн. методичним документом і затверджується М-вом вищої і серед. спец. освіти СРСР. Кваліфікаційні характеристики, навч. плани і *навчальні програми* періодично переглядаються і поновлюються (приблизно один раз на п'ять років) з урахуванням змін, що відбуваються у змісті наук. дисциплін і прогнозів науково-тех. і соціально-екон. розвитку. Всі дисципліни навч. плану поділяються на обов'язкові — загальнонаукові, загальноінженерні (у втузах), спец. і факультативні (див. *Факультативний курс*). На всіх спеціальностях, незалежно від їхнього профілю, вивчаються цикли суспільних наук (історія КПРС, політична економія, марксистсько-ленінська філософія і науковий комунізм). Питома вага кожної групи дисциплін у навч. планах, а також оптимальне співвідношення між теор. і практичною підготовкою визначаються залежно від профілю спеціальності і спеціалізації. Навчальний рік (42 тижні) складається з двох *семестрів*, що закінчуються *сесіями екзаменаційними*. Строки навчання в усіх вузах коливаються від 4 до 6 років залежно від спеціальності.

З метою профес. адаптації випускників з 1972 запроваджено річне стажування молодих спеціалістів на підприємствах нар. г-ва. Всебічне зміцнення зв'язків вузів з виробництвом по всіх напрямах (виробнича практика і стажування, орг-ція філіалів профілюючих кафедр на виробництві, лабораторій, навчально-науково-виробничих об'єднань тощо) і на цій основі поліпшення профес. підготовки спеціалістів — актуальне завдання вищої школи на сучасному етапі.

Основною формою підготовки спеціалістів у вищій школі республіки є навчання на денних відділеннях. Підготовка спеціалістів з вищою освітою без відриву від виробництва і підвищення їхньої кваліфікації здійснюються в системах *вечірньої освіти* й *заочної освіти*.

У вечірній вищій освіті навчання ведеться за курсовою системою, в заочній вищій освіті прийнято *предметно-курсову систему навчання*. Строк навчання на вечірній і заочній формі становить 5—6 років. На періоди екзаменаційних сесій і виконання *дипломного проекту* (*дипломної роботи*) студенти вечірньої і заочної форм навчання одержують на підприємстві (установі) оплачувані відпустки. Всі випускники незалежно від форми навчання одержують дипломи єдиного зразка і користуються рівними правами при влаштуванні на роботу і на однакову оплату за інших рівних умов.

В УРСР вище заочне тех. навчання поділяється на два етапи. На першому етапі забезпечується загальна тех. підготовка студентів перших 3-х курсів, на другому — спец. підготовка студентів старших курсів. Для здійснення першого етапу заочної освіти в республіці створено мережу загальнотехнічних факультетів, в основу орг-ції яких покладено об'єднання заочників за територіальним принципом, уніфікацію навч.-матеріальної бази в містах, де немає стаціонарних вузів. Кожний ф-т входить до складу стаціонарного вузу і є його структурним підрозділом. У 1983/84 навч. р. в УРСР працювало 62 заг.-тех. ф-ти. У 1983 прийом і контингент студентів, а також випуск спеціалістів розподілялися між денною, вечірньою і заочною формами навчання у вузах республіки приблизно як 6 : 1 : 3. Наук.-методичним центром вечірньої і заочної освіти є *Український заочний політехнічний інститут* у Харкові. У вирішенні осн. завдання підвищення якості підготовки спеціалістів значна увага приділяється вдосконаленню навчально-виховного процесу. Широко впроваджуються активні методи навчання: *проблемне навчання*, методи конкретних ситуацій, ділові ігри, тренажери тощо. При Київ. інженерно-будівельному ін-ті функціонує наук. лабораторія активних методів навчання, на факультеті підвищення кваліфікації при цьому ж інституті проводиться підготовка викладачів для вузів країни по керуванню діловими іграми.

З метою інтенсифікації навч. процесу широко застосовуються *технічні засоби навчання*. Від курсу до курсу зростає питома вага самостійної роботи студентів. Як обов'язкову в навч. процес уведено науково-дослідну роботу студентів (див. також *Наукові студентські товариства*).

Практично з усіх спеціальностей передбачено оволодіння основами програмування і роботою на ЕОМ. Розвивається т. з. реальне курсове і дипломне проектування, комплексне дипломне проектування. Дипломні проекти виконуються на реальні теми, у вирішенні яких зацікавлені підприємства нар. г-ва. У вищій школі реалізується комплексний підхід до виховання молоді, який забезпечує єдність ідейно-політ., трудового і морального виховання: у вузах республіки запроваджено громадсько-політ. практику, масовою стала участь студентів у роботі буд. загонів (див. *Трудовий се-*

Палац студентів імені Ю. О. Гагаріна в Дніпропетровську.

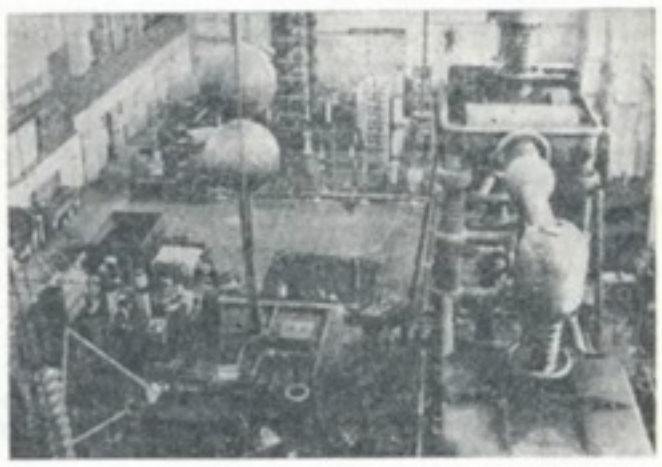

Науково-дослідна лабораторія високовольтної техніки Харківського політехнічного інституту імені В. І. Леніна.

Студентська поліклініка в Києві.

местр), значна увага приділяється фізичному вихованню.

Велика увага приділяється наук. організації навч. процесу, плануванню всіх видів навч. занять, самостійній роботі та контролю. Для уніфікації вимог до якості підготовки спеціалістів розробляються єдині критерії оцінки знань студентів. Аналіз результатів навч. процесу проводиться за допомогою підсистем автоматизованої системи управління вищою школою.

Студентський загін «Вугілля — на-гора!» Донецького політехнічного інституту.

В Українській РСР, як і по всій країні, випускникам вузів робота надається в плановому порядку, що гарантується Конституцією СРСР і Конституцією Укр. РСР. Випускник вузу, направлений на роботу, вважається молодим спеціалістом (зі збереженням відповідних прав) протягом 3-х років після закінчення вузу. Перенесення центру ваги в роботі сучас. вищої школи на кінцеві народногосподарські результати вимагає посилення уваги до питань розподілу, використання, закріплення випускників вузів, відповідної перебудови роботи самих вузів. Сучасний етап розвитку вищої школи характеризується не тільки збільшенням обсягу і розширенням тематики н.-д. роботи, а й зростанням ролі наук. діяльності вищої школи в загальнодерж. масштабі. Н.-д. робота у вузі є складовою частиною наук. досліджень республіки і входить у держ. плани розвитку науки і техніки. Здійснюється перехід до формування комплексних цільових програм. Річний обсяг н.-д. роботи в вузах республіки становить бл. 300 млн. крб. (1983), 88 % яких виконується на замовлення підприємств нар. г-ва в порядку госпдоговорів, а 12 % — фінансується з держ. бюджету. Наук. дослідження проводяться на кафедрах і в наук. закладах: н.-д. ін-тах, конструкторських бюро, проблемних і галузевих науково-дослідних лабораторіях. Особливістю науково-дослідної діяльності вищої школи є зростаючий зв'язок її з процесом навчання.

У вузах республіки працює бл. 90 тис. науково-пед. працівників (1983), 39 % з них мають учені ступені кандидата, а 3,2 % — *доктора наук*. Осн. формою підготовки *кандидатів наук* є *аспірантура*, яка функціонує при вузах республіки з 300 спеціальностей. Чисельність професорсько-викладацького складу вузів республіки досягла 61,7 тис. чол., майже половина з них має вчені ступені і звання. Усі посади, за винятком посад *ректорів* і *проректорів*, які призначаються держ. органами, є виборними і заміщуються за конкурсом строком на 5 років. Щороку бл. 20 % викладачів підвищують свою кваліфікацію. Бл. половини викладачів навчається в ін-тах і на ф-тах *підвищення кваліфікації*. Широко використовуються стажування на передових підприємствах, у провідних н.-д. ін-тах, робота на посадах наук. співробітників, річна аспірантура, творчі відпустки тощо. За час навчання по підвищенню кваліфікації за слухачами зберігається заробітна плата.

Вища школа здійснює також підвищення кваліфікації керівних працівників і спеціалістів нар. г-ва, при багатьох вузах організовано спец. підрозділи підвищення кваліфікації. У республіці створено Ін-т управління нар. г-вом при М-ві вищої і середньої спец. освіти. Міжнародне співробітництво в галузі вищої освіти включає підготовку спеціалістів для зарубіж. країн, міжнар. обмін науково-пед. працівниками, розвиток творчих міжвузівських контактів, участь у роботі міжнародних організацій з питань освіти і культури, інтернаціональний обмін студентською молоддю та інші форми.

У 1983 в 71 вузі УРСР навчалося 25 тис. студентів з 112 країн. Одним із важливих аспектів розвитку вищої освіти в республіці є дальше вдосконалення навчально-лабораторної і матеріально-тех. бази вузів, поліпшення побутових умов студентів і викладачів. Поліпшилось мед. обслуговування майбутніх спеціалістів, розширилася мережа спортивно-оздоровчих комплексів.

Відповідно до Основних напрямів економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—85 і на період до 1990 в одинадцятій п'ятирічці передбачено дальше вдосконалення вищої школи та збільшення випуску фахівців. Зрослі масштаби підготовки спеціалістів з вищою освітою в республіці дадуть змогу задовольнити потреби екон., соціальної, наукової і культурної сфер діяльності в УРСР, а також згідно з держ. планами розподілу направити значну кількість молодих спеціалістів в ін. союзні республіки.

Г. Г. Єфименко.

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. О воспитании и образовании, т. 1—2. М., 1978; Ленін В. І. Про народну освіту. Статті і промови. К., 1958; Ленин В. И. О науке и высшем образовании. М., 1971; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1982; Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України. К, 1981; Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки. К., 1983; О реформе общеобразовательной и профессиональной школы. Сборник документов и материалов. М., 1984; Крупская Н.К. О дошкольном воспитании. М., 1973; Крупская Н. К. О политехническом образовании, трудовом воспитании и обучении. [Сборник]. М., 1982; Народное образование в СССР. Общеобразовательная школа. Сборник документов. 1917—1973 гг. М., 1974; Высшая школа. Сборник основных постановлений, приказов и инструкций, ч. 1—2. М., 1978; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. 1—2. К., 1967—68; Елютин В. П. Высшая школа общества развитого социализма. М., 1980; Всесоюзное совещание работников высших учебных заведений в Москве 6—8 февраля 1980 г. Сокращенный стенографический отчет. М., 1980; Совещание работников высших учебных заведений Украинской ССР. 11—12 апреля 1979 года. Материалы. К., 1980; XXVI съезд КПСС и развитие народного образования в СССР. М., 1982; Основні документи про школу. К., 1982; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР. 1917—1967. К., 1967; Народна освіта і педагогічна наука в Українській РСР у десятій п'ятирічці. К., 1981; Історія педагогіки. К., 1973; Педагогика. К., 1982; Грищенко М. М. Народна освіта в західних областях Української РСР. К., 1960; Веселов А. Н. Профессионально-техническое образование в СССР. М., 1961; Кузьмин Б. А. Техникумы и училища СССР. М., 1974; Здобутки народної освіти Української РСР. К., 1976; Котырло В. К., Титаренко Т. М. Роль дошкольного воспитания в формировании личности. К., 1977; Ефименко Г. Г., Красников В. М., Новоминский А. Н. Высшая школа Украинской ССР. Успехи, проблемы развития. К., 1978; Трудове виховання. З досвіду роботи середніх спеціальних навчальних закладів. К., 1978; Батышев С. Я. Актуальные проблемы подготовки рабочих высокой квалификации. М., 1979; Кондратюк А. П., Корнилов Б. И. Педагогические основы и организация воспитательной работы в средних специальных учебных заведениях. М., 1979; Чашко Л. В. Кіно, радіо, телебачення у виховній роботі. К., 1979; Профконсультационная работа со старшеклассниками. К., 1980; Вопросы совершенствования форм и методов общеобразовательной подготовки в средних специальных профтехучилищах. М., 1980; Вопросы трудового воспитания и политехнического обучения в истории советской педагогики и школы. М., 1980; Очерки истории профессионально-технического образования в СССР. М., 1981; Пузанов М. Ф., Терещенко Г. И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР. К., 1980; Ефименко Г. Г., Лилицкий Г. А., Баженов В. А. Высшее образование в Украинской Советской Социалистической Республике. К., 1983; Сергієнко Д. Л. Політехнічна освіта і суспільно корисна праця — основа комуністичного виховання учнів. К., 1983; Мясников В. А., Хроменков Н. А. Проблемы повышения эффективности общего среднего образования. К., 1983; Скаткин М. Н., Костяшкин Э. Г. Трудовое воспитание и профориентация школьников. М., 1984.

В обсерваторії Ужгородського університету.

Випуск спеціалістів вищими навчальними закладами УРСР за галузевими групами

	1960	1965	1970	1975	1980	1983
Всього (тис.)	67,0	71,8	117,2	129,2	148,1	150,6
За галузевими групами навч. закладів:						
промисловості і будівництва	18,1	26,0	43,0	51,9	59,1	57,3
транспорту і зв'язку	4,0	4,9	7,7	8,4	9,3	9,4
сільського господарства	6,3	6,3	12,7	10,5	13,0	14,3
економіки і права	4,5	6,1	9,8	11,2	14,6	15,4
охорони здоров'я, фізичної культури і спорту	5,8	5,6	7,5	8,9	9,9	10,1
освіти	28,0	22,2	35,3	37,1	40,9	42,7
мистецтва і кінематографії	0,3	0,7	1,2	1,2	1,3	1,4
В розрахунку на 10000 чол. населення — чоловік	16	16	25	26	30	30

Періодична преса

Перші періодичні видання на Україні з'явились у 18 ст.— «Кур'єр Львовскі» («Львівський кур'єр», 1749), «Газетт де Леополь» («Львівська газета», 1776), «Дзеннік патріотични політикув» («Патріотична газета політиків», 1792). Але ці та ряд подібних видань, що виходили на зх.-укр. землях, в Одесі [«Мессажер де ла Руссі мірідіонель» («Торгівля південної Росії», 1820). «Трубадур д'Одесс» («Одеський трубадур», 1822)] та ін., ні за мовою (польс., нім., франц., угорською, румунською), ні за змістом та призначенням не можуть бути віднесені до власне укр. преси. Початки укр. періодики пов'язані з виходом газети економічно-комерц. характеру «*Харьковский еженедельник*» (1812), літературно-наук. і громадсько-політ. журналу «*Украинский вестник*» (1816—19), журналу сатири й гумору «*Харьковский Демокрит*». Згодом почали виходити «*Харьковские известия*» (1817—23) та журнали «*Украинский домовод*» (1817) і «*Украинский журнал*» (1824—25). Ці видання привертали увагу читачів до проблем економічного, політ. й культур. життя України. Тут уперше з'явилися худож. твори укр. мовою та розвідки про українську народну творчість і літературу. На сторінках цих видань, загалом ліберально-буржуазного напряму, друкувалися матеріали з критикою окремих явищ самодержавно-кріпосницького ладу. У 1827 почав виходити «Одесский вестник» (до 1893) з літ. та господарськими додатками, 1837 — перша газета в Києві «Киевские объявления» (до 1858). Найбільш популярними в 30—40-х рр. 19 ст. були видання типу альманаху: «*Украинский альманах*» (1831), «*Утренняя звезда*» (1833—34), «*Украинский сборник*» (1838, 1841), «*Киевлянин*» (1839, 1840, 1850), «*Сніп*» (1841), «*Ластівка*» (1841), «*Молодик*» (1843—44), «*Южный русскій зборник*» (1848), в переважній більшості укладені з творів укр. л-ри та статей, присвячених історії й культурі укр. народу. Серед активних організаторів і авторів альманахів були Г. Квітка-Основ'яненко, І. Срезневський, М. Максимович, Є. Гребінка, А. Метлинський, Т. Шевченко. В 1861—62 в Петербурзі виходив перший укр. громадсько-політ. і літературно-наук. місячник «*Основа*» загалом ліберально-бурж. напряму. Прогресивне значення цього журналу пов'язане з участю в ньому Т. Шевченка, Марка Вовчка, Л. Глібова, С. Руданського, А. Свидницького та ін. демократичних укр. і рос. письменників, учених, публіцистів. Демократичне спрямування мав тижневий часопис «*Черниговский листок*» (1861 — 63), який видавав Л. Глібов.

Внаслідок заборони царським урядом укр. друкованого слова *Емським актом 1876* на Східній Україні до середини 90-х рр. 19 ст. газети і журнали укр. мовою видавалися епізодично. Укр. письменники та публіцисти використовували для своїх виступів офіційні «Губернские ведомости», які починаючи з 1838 виходили в усіх губернських центрах на Україні, газети «Киевский телеграф», «Зоря», «Труд», «Днепр», «*Степь*», «Елисаветградский листок», «Волынь» та ін., а також літературно-наук. журнал «*Киевская старина*» (1882—1907) та поодинокі укр. альманахи 80—90-х рр. 19 ст.— «*Луна*», «*Рада*», «*Нива*», «*Степ*», «*Складка*». У журналах і альманахах виступали І. Франко, М. Старицький, І. Манжура, Панас Мирний, І. Нечуй-Левицький, Б. Грінченко, М. Кропивницький, І. Карпенко-Карий, М. Коцюбинський.

Під впливом культурного життя на Східній Україні формувалася журналістика на зх.-укр. землях, започаткована альманахом М. Шашкевича, І. Вагилевича, Я. Головацького «*Русалка Дністровая*» (1837) та альманахом «*Вінок русинам на обжинки*» (1846—47). Під впливом революції 1848 з'явилися газети «*Зоря галицька*» (1848—57), «*Дневник руський*» (1848), а згодом — газети «Новини» (1849), «*Галичо-руський вісник*» (1849—50), «Сельская рада» (1850), журнали «*Пчола*» (1849), «Лада» (1853), «*Семейная библиотека*» (1855—56), альманахи «Лервак із-над Сяна» й «Весна» (1852), «Поздравление русинов» О. Духновича (1850—52), «Зоря галицька яко альбум» (1860) та ін. В умовах фіктивної свободи друку уряд цісарської Австрії дозволяв існування лише політично лояльної та консервативної преси, водночас переслідуючи пресу прогресивну. «Москвофільської» (див. «*Москвофіли*») орієнтації дотримувались газети «*Слово*» (1861—87), «Карпат» (1872—86), «Свет» (1867—70), «Буковинська зоря» (1870), журнали «Дом и школа» (1863—64), «Боян» (1867), «*Страхопуд*» (1863—1905) та ін. Гол. органами «*народовців*» були журнали «*Вечерниці*» (1862—63), «*Мета*» (1863—65), «*Нива*» (1865), «*Русалка*» (1866), «*Правда*» (1867—95), «*Зоря*» (1880—97), газети «Батьківщина» (1879—96), «*Діло*» (1880—1939) та ін. Хоч у своїх програмних настановах та літературно-публіцистичних статтях вони здебільшого стояли осторонь животрепетних соціально-екон. проблем та визвольних прагнень народу, проте відігравали певну роль в обстоюванні культурної єдності укр. народу, штучно розділеного політ. кордонами, у розвитку укр. літературної мови, популяризації творчості передових укр. письменників. Редагована спочатку Ю. Федьковичем, а згодом О. Маковеєм газета «*Буковина*» (1885—1910) своїми кращими матеріалами сприяла пробудженню політ. та культур. життя.

В 70-і рр. 19 ст. були спроби за прикладом О. Герцена та М. Огарьова заснувати за кордоном безцензурні політ. видання. В 1878—82 М. Драгоманов видав у Женеві 5 випусків збірки «*Громада*» та журнал під тією ж назвою (з участю І. Франка, М. Павлика, С. Подолинського), які справили помітний вплив на політ. життя України, висвітлюючи, зокрема, розвиток революційно-визвольної боротьби в Росії та країнах Зх. Європи.

Найвищим етапом у розвитку укр. дожовтневої журналістики була поява революційно-демократичних видань — журналів «*Друг*» (1874—77), «*Громадський друг*» (1878, з неперіодичними продовженнями «*Дзвін*» та «*Молот*», 1878—79), «*Світ*» (1881—82), «*Народ*» (1890—95), «*Житє і слово*» (1894—97), «*Праца*» («Праця», 1878—92) і «Хлібороб» (1891 — 93). На сторінках цих видань, очолюваних І. Франком та М. Павликом, пропагувалися ідеї наук. соціалізму, висвітлювалося тяжке життя трудящих. Вони відіграли значну роль у піднесенні класової самосвідомості трудящих, активізації революційно-визвольного руху та в боротьбі проти бурж. лібералізму й укр. бурж. націоналізму і були безпосередніми попередниками робітничої та соціал-демократичної преси. З журналу І. Франка «Житє і слово», де було вміщено статтю Г. В. Плеханова «Робітничий і революційний рух в Росії» (1896), укр. читачі довідалися про В. І. Леніна. В альманахах «*Ватра*» (1877), «*Перший вінок*» (1887) та «*Наша доля*» (1893—96) взяли участь чимало відомих письменників того часу. В 1898 замість журналів «Житє і слово» та «Зоря» у Львові почав виходити «*Літературно-науковий вістник*», який зусиллями його редакторів І. Франка, О. Маковея, В. Гнатюка перетворився на провідне видання демократичного крила укр. письменників та вчених кінця 19 — поч. 20 ст. Після виходу з редакції І. Франка (1907) журнал став буржуазно-націоналістичним, а з 1922 — й антирадянським. Певну роль у поширенні соціалістичних ідей, в організації трудящих Галичини й Пн. Буковини на боротьбу за соціальне й національне визволення відіграли газети «Воля» (1900—07), «Земля і воля» (1907—12), «Червоний прапор» (1906—07), «Борба» (1908) та ін., які не завжди відзначалися послідовністю, часом виявляли нац. обмеженість. В журналах «*Молода Україна*» (1900—03), «Неділя» (1911—12), «Ілюстрована Україна» (1913—14) друкувалися твори І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської, Л. Мартовича, О. Маковея, Н. Кобринської, А. Крушельницького, С. Яричевського, І. Труша, переклади творів А. Чехова, М. Горького та зх.-європ. письменників, статті про класиків укр. літератури. Помітно зросла кількість періодичних видань на Сх. Україні з часу першої рос. революції 1905—07. Але більшість з них виходили протягом короткого періоду. За прогресивні виступи були закриті урядом газети «*Хліборób*» (Лубни, 1905), «Десна», «Утренняя заря» (Чернігів, 1906) та ін. Почали виходити буржуазно-ліберальні газети «Громадська думка» (1905—06) і «*Рада*» (1906—14). Сторінки цих видань використовували для публікації своїх творів М. Коцюбинський, Б. Грінченко, А. Тесленко, М. Вороний, О. Олесь, С. Васильченко. Першим укр. сатиричним журналом революц. напряму був «*Шершень*» (1906), в якому брали участь І. Франко, Леся Українка, В. Самійленко, І. Нечуй-Левицький, О. Маковей, А. Кримський, художники Ф. Красицький, О. Сластіон, І. Бурячок, В. Різниченко (Велептій).

У 1906 виходив літературно-наук. місячник «*Нова громада*». Суперечливий, але переважно загальнодемократичний характер мав журнал «*Рідний край*» (1905—16), де співробітничали Панас Мирний, Олена Пчілка, Грицько Григоренко, Леся Українка, Н. Кибальчич, молодий П. Тичина.

Помітним явищем в укр. журналістиці цього періоду був вихід у Львові «Артистичного вісника» (1905), а в Києві — педагогічно-освітнього журналу «*Світло*» (1910—14) та ілюстрованого літературно-мистецького місячника «*Сяйво*» (1913—14), які поряд з худож. творами вміщували статті з питань освіти, виховання, нар. мистецтва, театр. життя, музики і живопису. На позиціях «мистецтво для мистецтва», декадентства й войовничого

націоналізму стояв журнал «*Українська хата*» (1909—14). Соціал-шовіністичний характер мав журнал «*Дзвін*» (1913—14). Як і в попередні періоди, помітне місце в укр. журналістиці посідали антологічні збірки, альманахи, серед яких значними є «Хвиля за хвилею» (1900), «*Вік*» (1902), «*З-над хмар і долин*» (1903), «*На вічну пам'ять Котляревському*» (1904), «*З потоку життя*» (1905), «*Багаття*» (1905), «*Досвітні огні*» (1906), «Українська муза» (1908), «Нова рада» (1908), «Терновий вінок» (1908), «*З неволі*» (1908 і 1914), «Розвага» (1908) та ін. В роки реакції після революції 1905—07 почалися нові утиски укр. культури. Продовжували виходити ліберально-буржуазні газети та журнали рос. мовою «*Киевская мысль*», «Южные записки», «Киевские отклики» та ін.

В кінці 19 ст. з'явилися нелегальні газети революц. пролетаріату — «*Вперёд*» (Київ, 1897—1901), «*Рабочая газета*» (Київ, 1897), створена для підготовки I з'їзду РСДРП і проголошена на з'їзді офіційним органом партії. Носіями традицій ленінської «Искры» були видання: «*Киевский социал-демократический листок*» (1902 — 03), «Летучий листок» (Катеринослав, 1902—03), київські газети «Южная неделя» (1905), «*Работник*» (1906), «*Голос солдата*» (1906), «Харьковский рабочий» (1905), луганський «*Донецкий колокол*» (1906—07), катеринославський «Голос солдата» (1906—07), єлизаветградський «*Голос рабочих*» (1905). В період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістич. революції активну мобілізуючу роль відіграли газ. «*Правда*», вся *більшовицька преса,* зокрема на Україні — газети «*Голос социал-демократа*», «*Пролетарий*» (обидві — в Харкові), «*Пролетарская мысль*» (Київ), «*Донецкий пролетарий*» (Харків), «*Звезда*» (Катеринослав), «Красное знамя» (Могилів-Подільський), «*Молот*» (Полтава), «Борьба» (Вінниця), «Известия» Рад робітничих і солдатських депутатів (Катеринослав, Одеса, Харків, Полтава, Херсон та ін.). Органи більшовицької преси вели наступальну боротьбу проти бурж. преси, яку видавали монархічні та укр. бурж.-націоналістичні орг-ції.

У період з березня 1917 по березень 1918 більшовики України налагодили видання 17 газет, у т. ч. 7 щоденних. Серед них — «Пролетарий» (Харків), «*Голос социал-демократа*» (Київ), «Звезда» (Катеринослав), «*Донецкий пролетарий*» (Луганськ) та ін. Перемога Великої Жовтн. соціалістичної революції відкрила широкі можливості для розвитку періодичних видань всіх рад. народів. У становленні справді нар. преси вирішальна роль належить опублікованому 10.XI 1917 Декрету про пресу. До відання робітничо-селянського уряду переходили газети Рад робітн., солдатських і селянських депутатів, які документально відображали революц. героїзм трудового народу України, напружену роботу парт. орг-цій. На їхніх сторінках друкувалися статті і виступи В. І. Леніна та його соратників, перші декрети, законодавчі акти Рад. Уряду. В грудні 1917 у Харкові вийшов перший номер газети «*Вісник Української Народної Республіки*». На грунті перетворень, зумовлених Великою Жовтн. соціалістич. революцією, виросла нова масова преса. Партійно-рад. преса України і в роки громадянської війни, і після перемоги над інтервентами та силами внутрішньої контрреволюції активно виступала на захист завоювань Жовтня, за зміцнення Радянської влади на Україні, за відбудову зруйнованого нар. г-ва. В час громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції в умовах жорстокого терору німецьких окупантів і бурж. націоналістів більшовики створили мережу нелегальних газет: «Молот» (Катеринослав), «Киевский коммунист», «Коммунист» (Одеса), «Донецкий коммунист», «Рабочий и крестьянин» (Чернігів). Утворення 1918 Компартії України знаменувало новий етап у розвитку преси. З 15 червня 1918 почала виходити газета «*Коммунист*» — орган ЦК КП(б)У. В Москві виходив також журнал «*Вістник Українського відділу Народного Комісаріату справ національних*». В кін. 1918 — на поч. 1919 створено широку мережу респ., губернських, повітових та військ. газет: «*Вісті ВУЦВК*» — орган ВУЦВК та Київського губревкому, «Красная Армия» — орган Наркомату Військових справ України, «Известия» губкомів КП(б)У і губревкомів Рад робітн., селянських і червоноармійських депутатів та ін. Газети допомагали боротися за зміцнення союзу робітників і селян, за налагодження нар. г-ва. Вони широко і послідовно висвітлювали політику зміцнення і розширення співробітництва Рад. України з РРФСР та з ін. рад. республіками, яку підтримували всі трудящі країни. В травні 1919 в Києві почала виходити газета «*Галицький комуніст*», де висвітлювалась боротьба проти окупаційного режиму панської Польщі, за возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. На заключному етапі громадянської війни преса зосередила увагу на роз'ясненні резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», листа В. І. Леніна «До робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним». Основною темою стала боротьба з розрухою в нар. г-ві, пропаганда ленінського Декрету про землю, розгром білополяків і Врангеля. Створені в апараті ЦК КП(б)У і губкомах відділи агітації і пропаганди з підвідділами преси посилили партійне керівництво пресою, добір і розстановку кадрів. Важлива роль у забезпеченні партійно-радянських і військових газет різноманітною інформацією й пропагандистськими статтями належала Бюро української преси та інформації, створеному в грудні 1918 і на поч. 1920 реорганізованому в Укр. відділення РОСТА (*УКРОСТА*).

У 1921 в Києві почала виходити партійно-рад. газета «Пролетарская правда», яка поклала початок об'єднанню парт., радянських і профспілкових видань в один орган. Рік 1922 проходив під знаком наростання всенар. руху за утворення СРСР. Преса України широко відображала цю одностайну волю трудящих. Відповідно до рішень XII з'їзду РКП(б) проведено диференціацію газет і перехід більшості з них на мову корінного населення. В ці роки було створено масові респ. газети «*Пролетарій*», «Робітнича газета Пролетар», «Радянське село», «Комсомолець України».

Партійно-рад. преса республіки непримиренно боролася проти ворожих народові антиленінських опозицій і націонал-ухильників. Вона роз'яснювала рішення з'їздів і конференцій партії, послідовно проводила роботу по вихованню комуністів, всіх трудящих. 20—30-і рр. ознаменувалися бурхливим розвитком робсель-корівського руху, який став яскравим вираженням соціалістичної демократії, засобом реального залучення трудящих мас до держ., госп. і культурного будівництва. У роки боротьби Комуністичної партії і рад. народу за соціалістичну індустріалізацію країни й колективізацію с. г., наступу соціалізму по всьому фронту ЦК Компартії України, місцеві партійні органи, відповідно до постанови ЦК ВКП(б) від 3.X 1927 «Про поліпшення парткерівництва пресою», провели велику роботу по перебудові діяльності преси, посиленню керівництва нею. В цей час виходять журнали «Червона преса», «Робкор України», «Селькор України», «Робселькор». Посилюється увага до підготовки кадрів. При комуністичному університеті ім. Артема було відкрито відділ газетних працівників, організовано газетний технікум. З 1926 почали виходити фабрично-заводські і вузівські багатотиражні газети. Народжувалися нові форми масової роботи газет (ударні бригади робкорів «Правды», виробничі огляди і переклики, виїзні редакції). Преса все активніше бере участь в організації соціалістичного змагання. Продовжувала розвиватися журнальна періодика. Виходили політичні і теоретичні журнали: «Вісті ЦК КП(б)У», «Більшовик України», «*Літопис революції*», «*Агітатор*». Посилення уваги Комуністичної партії та Рад. Уряду до питань літератури і мистецтва сприяло появі багатьох видань відповідного характеру. Широке коло питань, пов'язаних із становленням укр. рад. л-ри, літературознавчими процесами, висвітлювалося в газетах «Література, наука і життя», «Літературній газеті», літ.-худож. журналах: «*Червоний шлях*», «*Життя й революція*», «*Плуг*», «*Гарт*», «*Молодняк*», «*Західна Україна*», «*Всесвіт*», «*Уж*», «*Глобус*» та ін. У 20—40-х рр. важливу роль у виробленні принципів нового укр. рад. мист-ва відіграли *мистецтвознавчі журнали* («Шляхи мистецтва», «Нове мистецтво», «Радянське мистецтво», «Мистецтво масам» та ін.), *театральні журнали* та журнали для самодіяльності і культурно-осв. роботи («Радянський театр», «Масовий театр», «Сільський театр», «Сільський будинок»), *музичні журнали* («Музика», «Радянська музика», «Музика — масам»). Проблеми теорії й історії кіно, розвитку його за рад. часу, питання кінодраматургії, режисури, акторської та операторської майстерності знаходили своє висвітлення на сторінках журналів «*Кіно*», «*Радянське кіно*». Про масштабність наук. досліджень в УРСР свідчив випуск численних наук. журнальних видань з різних галузей: «Господарство України», «*Радянське право*», «*Украинский биохимический журнал*», «*Український ботанічний журнал*», «*Врачебное дело*», «*Вісник Академії наук Української РСР*», «Науково-технічний вісник» та ін. Виходили наук.-популярні журнали «*Шлях освіти*», «Безвірник», «Самоосвіта», «*Знання*», жіночі — «Комунарка України» (з 1946 — «*Радянська жінка*») і «Селянка України»; сатиричний «*Червоний перець*» тощо. Періодичні видання вели активну боротьбу проти чужих для передової культури тенденцій та естетичних теорій. У зв'язку із створенням після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції всіх умов для широкого розвитку фізичної культури і спорту, в УРСР, як і у всій країні, почали виходити спорт. періодичні видання — журнали «Вестник физической культуры», «Красный спорт», газета «Радянський спорт», які пропагували досягнення спорту в УРСР, обговорювали проблеми його розвитку. В перші роки Рад. влади було засновано укр. рад. *дитячі газети і журнали* (газета «Юный спартак», з 1924 — «*Юный ленинец*»; журнали «Піонерія», «Октябрьские всходы», «Більшовиченята», «Червоні квіти», «Весела бригада» та ін.). З 1930 почалося видання районних газет. Однією з перших вийшла газета «Колгоспник» в Ново-

українському р-ні (тепер Кіровогр. обл.). У зв'язку з організацією областей 1932 створено обласні газети (про сучасні обласні партійні та комсомольські газети див. у цьому томі розділ Столиця і області УРСР). Завершення реконструкції нар. г-ва і перемога соціалізму в СРСР внесли глибокі зміни в психологію мільйонів трудящих, їхнє духовне життя, що широко висвітлювалось на сторінках преси. Значну роль у цьому відігравали також створені при політвідділах МТС і радгоспів багатотиражні газети, які стали одним з важливих засобів політ. виховання трудівників с. г. У 1938 почали виходити рос. мовою респ. газета «Советская Украина», обласні — «Красное знамя» (Харків), «Днепровская правда» (Дніпропетровськ), «Большевистское знамя» (Одеса), «Южная правда» (Миколаїв) та ін.

На зх.-укр. землях трудящі вели непримиренну боротьбу за соціальне і нац. визволення, за возз'єднання з Рад. Україною. Провідна роль у цій боротьбі належала Комуністичним партіям Зх. України, Пн. Буковини, Закарпатської України та їхнім періодичним виданням — газетам «*Наша правда*», «*Світло*», «*Земля і воля*», «*Сель-роб*», «*Комуністичний прапор*», «*Наша земля*», «Громада», «*Карпатська правда*», журналам «*Наша правда*», «*Культура*». Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Радянській державі мережа газет республіки поповнилася новими обласними, районними і молодіжними газетами — «*Вільна Україна*» (Львів), «*Радянська Волинь*» (Луцьк), «*Вільне життя*» (Тернопіль) та ін. У роки Великої Вітчизн. війни партійно-рад. преса України повністю підпорядкувала свою роботу захисту Рад. Батьківщини, мобілізації трудящих на боротьбу з ворогом. Багато зробили по мобілізації трудівників тилу, розвитку партизан. руху, висвітленню героїзму воїнів-фронтовиків газети «Комуніст», «Пролетарська правда» (з 1943 — «*Київська правда*»), «*Чорноморська комуна*» (Одеса), ін. періодичні видання. Для населення тимчасово окупованих територій республіки виходила газета «*За Радянську Україну!*». Було налагоджено випуск газет підпільних парт. комітетів і партизан. формувань. Для воїнів-українців Військова рада Першого Укр. фронту видавала газету «За честь Батьківщини». В ході наступальних операцій Рад. Армії на визволених від ворога територіях республіки відновлювались обласні, районні і заводські газети. У перші повоєнні роки в пресі України значне місце посідає тема трудового героїзму, відбудови нар. г-ва. ЦК Компартії України здійснив ряд заходів щодо підвищення ідейно-політ. рівня респ. преси.

В 50—80-х рр. у період побудови розвинутого соціалістич. суспільства та його дальшого вдосконалення преса республіки мобілізовувала трудящих на успішне виконання соціальних та екон. програм, які висувала партія на своїх з'їздах, у рішеннях пленумів та ін. парт. документах. Провідне місце у висвітленні актуальних політ. та народногосп. завдань відіграє *партійно-радянська преса*: газети «*Радянська Україна*», «*Правда Украины*», «*Робітнича газета*», «*Сільські вісті*», журнали «*Комуніст України*», «*Під прапором ленінізму*». Їй належить важлива роль у комуністичному вихованні трудящих, парт. освіті, у пропаганді вчення марксизму-ленінізму, ленінської зовнішньої і внутр. політики партії. Вона виступає організатором і популяризатором соціалістич. змагання, передових ініціатив, утвердження ленінського стилю роботи. Складовою частиною парт.-рад. преси є *комсомольська преса*, яка веде активну діяльність по вихованню молоді на революц., бойових і трудових традиціях рад. народу, мобілізує її на виконання завдань партії, широко відображає життя молоді, її боротьбу за мир (газети «*Молодь України*», «*Комсомольское знамя*», обласні молодіжні газети).

Свідченням значних досягнень природничих і сусп. наук в УРСР, їх внеску у розвиток наук.-тех. прогресу є численні наукові журнали. З них тільки Академія наук республіки видає понад 40 періодичних видань (див. у цьому томі розділ Академія наук Української РСР). Широке коло питань наук.-тех. прогресу, впровадження у виробництво найновіших досягнень науки і техніки, проблеми використання резервів виробництва, наук. організації праці відбивають *технічні журнали* («Промышленное строительство», «Строительство и архитектура», «Уголь Украины», «Технология и организация производства», «Механизация и автоматизация управления» та ін.), журнали, присвячені питанням розвитку с. г. («*Хлібороб України*», «*Тваринництво України*», «*Механізація сільського господарства*», «*Сільське будівництво*»). Стан мед. науки, організації охорони здоров'я висвітлюється в *медичних журналах* («Фармацевтичний журнал», «Педіатрія, акушерство і гінекологія», «Клиническая хирургия» та ін.).

Історію України, соціалістич. інтернаціоналізм, рад. патріотизм, дружбу народів Рад. Вітчизни, всебічний розквіт і дальше зближення соціалістич. націй і народностей, об'єктивний, закономірний характер цих процесів розкривають на своїх сторінках *історичні журнали* («Архіви України», «Український історичний журнал»), міжвідомчі наук. збірники («Питання історії народів СРСР», «Проблеми слов'янознавства», «Науковий комунізм», «Історія КПРС»), істор. серії періодич. видань («Вісник Київського університету», «Вісник Львівського університету»). Питання організації нар. освіти, педагогіки й психології, методики навчання й виховання порушуються в пед. періодичних виданнях — газеті «*Радянська освіта*», журналах «*Радянська школа*», «*Початкова школа*», «*Дошкільне виховання*», методичних журналах «*Українська мова і література в школі*», «Русский язык и литература в средних учебных заведениях УССР» (до 1984 — «*Русский язык и литература в школах УССР*»). Видаються наук.-популярні журнали («*Наука і суспільство*», «*Знання та праця*», «*Людина і світ*»).

Надбання духовного життя укр. народу відображають також журн. «*Україна*», літ. журнали («*Вітчизна*», «*Радуга*», «Київ», «*Дніпро*», «*Донбас*», «*Прапор*», «*Жовтень*», «*Ранок*»), мистецтвознавчі («*Соціалістична культура*», «*Музика*», «*Образотворче мистецтво*», «*Український театр*»), газети «*Літературна Україна*», «*Культура і життя*». Значна увага на сторінках респ. газет і журналів, а також спеціалізованих видань — газ. «На екранах України», журн. «*Новини кіноекрану*» — приділяється пропаганді рад. кіномистецтва. Преса республіки активно висвітлює творчі здобутки митців, рецензує нові книги, фільми, спектаклі тощо. Важливим питанням фізичного розвитку рад. людини, досягненням рад., зокрема українського, спорту, його пропаганді, масовості присвячені «*Спортивна газета*», журнал «*Старт*».

В 1983 в республіці видавалося 1751 газета, 197 журналів і видань журнального типу. Їх разовий тираж перевищує 202 млн. примірників. У центрі уваги парт. органів постійно перебувають питання підвищення ідейного рівня, координації, оперативності роботи засобів масової інформації і пропаганди, посилення їх впливу на госп. і культурне життя. Преса республіки наполегливо бореться за здійснення соціально-економічної програми, виробленої на XXV і XXVI з'їздах партії, за зміцнення непорушного союзу робітн. класу, колгоспного селянства та інтелігенції, єдності і братерства, дружби народів нашої Батьківщини. Велику увагу проблемам виховної й організуючої ролі преси було приділено в матеріалах Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС, в Постанові ЦК КПРС «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982), в ін. документах ЦК КПРС і Компартії України.

Літ.: Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; В. И. Ленин, КПСС о печати. Сборник документов и материалов. М., 1974; Про партійну і радянську пресу, радіомовлення і телебачення. Збірник документів і матеріалів. К., 1974; Нариси історії Комуністичної партії України. К., 1977; Історія української дожовтневої журналістики. Львів, 1983; Федченко П. М. Матеріали з історії української журналістики. К., 1959; Федченко П. М. Преса та її попередники. К., 1969; Дей О. І. Українська революційно-демократична журналістика. К., 1959; Суярко Л. О. Осяяні «Искрой». К., 1967; Алексеев Л. Печать большевиков Украины в период реакции (1907—1910 гг.). К., 1972; Будников В. Большевистская печать и Великий Октябрь на Украине. Х., 1958; Рубан В. Формування ленінських традицій української радянської преси (1917—1925 рр.). К., 1971; Рубан В. Становлення української радянської преси (1921—1925 рр.). К., 1963; Цьох Й. Комуністична преса Західної України (Роль друкованої пропаганди в ідеологічній діяльності КПЗУ). 1919—1939 рр. Львів, 1966; Полковенко В. Українська радянська журналістика у Великій Вітчизняній війні. К., 1975; Маковійчук І. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму. К., 1978; Барановская Н. П. Печать Советской Украины — пропагандист дружбы народов СССР. К., 1983; Ігнатієнко В. Бібліографія української преси. 1816—1916. Х.—К., 1930; Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. К., 1967; Періодичні видання УРСР. 1917—1960. Газети. Бібліографічний довідник. Х., 1965; Періодичні видання УРСР. Газети. 1961—1980. Бібліографічний покажчик. Х., 1983; Періодичні видання УРСР. 1918—1950. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1956; Періодичні видання УРСР. 1951—1960. Журнали. Бібліографічний довідник. Х., 1964; Печать СССР в 1982 году. Статистический сборник. М., 1983.

П. М. Федченко, В. А. Рубан.

Телебачення і радіомовлення

Радіомовлення в Рад. країні почало розвиватися після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Рад. уряд видав спец. декрети, спрямовані на впроваджування й централізацію всієї радіотех. справи. В 20-і рр. організовано регулярне радіомовлення в союзних республіках. Перша радіопередача на Україні відбулася 16.XI 1924 з Харкова через малопотужний передавач. У 1925 у Харкові й Києві встановлено потужні радіопередавачі. В 1927 організовано радіомовлення з Дніпропетровська, Донецька, Артемівська, Одеси та ін. міст. Популярними формами громадсько-політ. мовлення були Всеукр. робітнича та колгоспно-рад-

госпна радіогазети. У 1933 створено Комітет по радіофікації і радіомовленню при Раді Народних Комісарів УРСР. В цей період відбувалася масова проводова радіофікація міст і сіл. У зх. областях УРСР проводова радіомережа почала запроваджуватися лише з 1939, після возз'єднання їх з Рад. Україною. В 1941 радіомовлення велося з Києва та з усіх обл. центрів через радіостанції Києва, Харкова, Львова, Одеси, Дніпропетровська, Донецька, Вінниці, Чернігова і по проводових каналах у кожному районі. Прийом радіопередач здійснювало 1500 радіовузлів, які обслуговували бл. 1 млн. радіоточок і понад 200 тис. радіоприймачів. У довоєнні роки радіомовлення висвітлювало хід індустріалізації пром-сті, колективізації с. г., питання боротьби з неписьменністю, культур. будівництва тощо. У 30-і рр. почало розвиватися й поступово вдосконалюватися телебачення. 29.IV 1931 в СРСР здійснено першу телепередачу. З 1.X 1931 у деяких містах стали регулярними малорядкові телепередачі нерухомих зображень. В 1932 відбулась перша передача рухомого зображення (телекіно), а 1934 з'явився звуковий супровід. У 1938 почав працювати телевізійний передавач у Києві.

Регулярне телевізійне мовлення в СРСР за електронною системою почалось 10.III 1939 показом фільму про відкриття XVIII з'їзду ВКП(б). У роки Великої Вітчизн. війни телебачення в СРСР, як і в ін. країнах світу, не функціонувало. Фашист. загарбники зруйнували телецентр у Києві і все радіогосподарство УРСР. Завдяки братерській допомозі рос. народу було створено кілька радіостанцій, через які велися передачі укр. радіо,— радіостанція «Радянська Україна» (в Москві), *радіостанція імені Т. Г. Шевченка* (в Саратові), радіостанція Політуправління Пд.-Зх. фронту. За наступаючими частинами 1-го Укр. фронту просувалася радіостанція «Дніпро», яка вела передачі для рад. військ і для населення тимчасово окупованих територій, діяла також радіостанція «Партизанка» — для партизанів України. Радіостанції передавали зведення Радінформбюро, повідомлення про масовий героїзм рад. людей на фронті й у тилу, вісті про дії партизанських загонів, з'єднань, міжнар. повідомлення. В редакціях радіостанцій працювали відомі укр. рад. письменники, журналісти, музиканти, актори, мобілізуючи укр. народ на боротьбу проти фашизму. Невдовзі після визволення від фашистських загарбників столиці УРСР — Києва (6.XI 1943) звідти прозвучали позивні радіомовлення України — початок мелодії «Реве та стогне Дніпр широкий». У січні 1944 до Києва повернувся Комітет по радіофікації і радіомовленню при РНК УРСР. Після визволення областей і районів України там почали працювати редакції радіомовлення, створювались ініціативні групи по відбудові зруйнованої мережі радіофікації. В 1945 обсяг респ. мовлення становив 10 год на добу. В післявоєнні роки в УРСР проведено величезну роботу в справі відбудови, реконструкції та дальшого розвитку радіомовлення. Значну допомогу в цьому подали установи Всесоюзного радіо. В 1952 в Києві відкрито другий у Рад. Союзі Будинок радіомовлення і звукозапису, в зв'язку з чим докорінно поліпшилась якість радіомовлення. На кін. 1956 в УРСР— 6,6 млн. радіоточок (в СРСР — понад 30 млн.). Респ. радіомовлення велося через 12 потужних радіостанцій, які працювали в діапазоні довгих, середніх, коротких та ультракоротких хвиль. Матеріально-тех. база радіомовлення з кожним роком зміцнювалась. У 1984 на тер. України діяли 3403 радіовузли, в т. ч. 2114 радіовузлів М-ва зв'язку УРСР і 1289 радіовузлів ін. відомств. Радіомовленням охоплено практично все населення республіки.

За структурою радіомовлення України поділяється (1984) на респ. внутр. радіомовлення (середньодобовий обсяг — 38,6 год), обл. радіомовлення (його забезпечують 24 обл. телерадіокомітети) та мовлення на закордон (обсяг програм — 7,5 год на добу, передачі слухають більш як у 70 країнах світу). В УРСР функціонує 3 радіопрограми: союзно-республіканська, інформаційно-музична «Промінь» (діє цілу добу), стереофонічна (13 год на добу). Середньодобовий обсяг респ. та обл. радіомовлення — 88,7 год. Зросла насиченість програм, які протягом доби вміщують бл. 1500 респ., союзних і міжнар. інформацій, бл. 80 репортажів, 80 інтерв'ю. Радіослухачам пропонується більш як 30 год муз. передач. Фондова фонотека укр. радіо налічує бл. 80 тис. документальних, літ. та муз. записів, тимчасова фонотека — майже 60 тис. записів.

Швидкими темпами в післявоєнний період розвивалося на Україні й телебачення. Перші телепередачі за електронною системою почалися 1951 (у листопаді 1951 став до ладу перший у республіці і третій в СРСР Київ. телецентр). До 60-х рр. почали діяти Харків., Ворошиловгр., Донецька. Одеська, Дніпроп., Сімферопольська, Львів., Миколаївська, Херсон. та Запорізька студії телебачення. Велику роль телебачення в ідеологічній роботі, в політ. та культур. вихованні трудящих було відзначено 1960 у постанові ЦК КПРС «Про дальший розвиток радянського телебачення». В ній намічено конкретні заходи щодо дальшого зміцнення матеріально-тех. бази, вдосконалення мовлення, розширення мережі приймання телепередач. У 1962 з борту космічних кораблів «Восток-3» і «Восток-4» здійснено першу телевізійну передачу з космосу. Ретрансляція телевізійних програм через штучні супутники Землі почалася з 1965 (див. «*Молния*», «*Орбита*»). З 1967 з Москви і з 1968 з Києва ведуться передачі кольорового телебачення. У 1982 програми респ. телебачення повністю переведено на кольорове зображення. Їхній середньодобовий обсяг 1984 становив 12,2 год. До 1984 одержали змогу створювати програми в кольорі 14 обл. телерадіокомітетів, де є телецентри (обсяг 17,8 год на добу). В 1983 на Україні було в користуванні 14,8 млн. телевізорів, у т. ч. бл. 3 млн.— кольорові (в СРСР — відповідно 82 і 12 млн.).

У 1972 у республіці здійснено перехід на двопрограмне телевізійне мовлення. По окремих телемережах у повному обсязі стали транслюватись передачі Центр. та Укр. телебачення. В 1982 створено другу загальносоюзну програму. В 1983 в УРСР діяли перша загальносоюзна програма Центр. телебачення (її мали змогу переглядати 93,5 % населення республіки), програма Укр. телебачення (могли дивитись 76 % населення), друга загальносоюзна програма Центр. телебачення (її могли переглядати 25 % населення). Жителі Києва та Київ. обл. можуть приймати ще й наук.-популярну програму в дециметровому діапазоні. Розширено базу виробництва передач відеоспособом.

Укр. телебачення та радіомовлення, крім респ. передач, готують також матеріали для Центр. телебачення та Всесоюзного радіо. Щороку в програмах «Час» і «Новини» проходить понад 1 тис. кіносюжетів, понад 500 год теле- та радіопередач великих форм. Кожний дев'ятий фільм на Центр. телебаченні — виробництва студії «*Укртелефільм*».

В обл. центрах діють комітети по телебаченню і радіомовленню виконкомів обл. Рад нар. депутатів. У 37 містах і в усіх сільс. районах, майже на 2,5 тис. підприємств, орг-цій, колгоспів і радгоспів функціонує радіомовлення на громад. засадах. У систему телебачення і радіомовлення УРСР входять Київ. філіал Всесоюзного ін-ту підвищення кваліфікації працівників телебачення і радіомовлення, Будинок радіомовлення і звукозапису. Теле- і радіопрограми публікуються в газеті «Говорить і показує Україна». Справою телебачення й радіомовлення в республіці керує Державний комітет УРСР по телебаченню і радіомовленню. У програмах телебачення та радіомовлення систематично пропагуються рішення з'їздів КПРС та Компартії України, виносяться на широке всенародне обговорення актуальні проблеми госп. і культур. будівництва, партійного життя, роботи Рад народних депутатів, громад. організацій.

В передачах виступають партійні, держ. та громад. діячі, передовики пром-сті і с. г., вчені, діячі культури. Широко подаються матеріали з питань міжнар. життя, ведеться боротьба проти бурж. ідеології, висвітлюються успіхи країн соціалістичної співдружності, боротьба трудящих усіх країн світу за мир і демократію.

КПРС і Рад. уряд приділяють велику увагу дальшому розвиткові рад. телебачення та радіомовлення, підвищенню їхнього рівня. В серпні 1984 Політбюро ЦК КПРС розглянуло питання про розвиток у 1984—1990 матеріально-тех. бази телевізійного мовлення в країні і прийняло відповідну постанову.

Літ.: Ленин В. И. О радио. М., 1973; О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов и материалов. М., 1972; Очерки истории советского радиовещания и телевидения, ч. 1. 1917—1941. М., 1972; Канюка М. С. Засоби масової інформації та пропаганди і сучасна ідеологічна боротьба, ч. 1. К., 1974; Гуревич П. С., Ружников В. Н. Советское радиовещание.

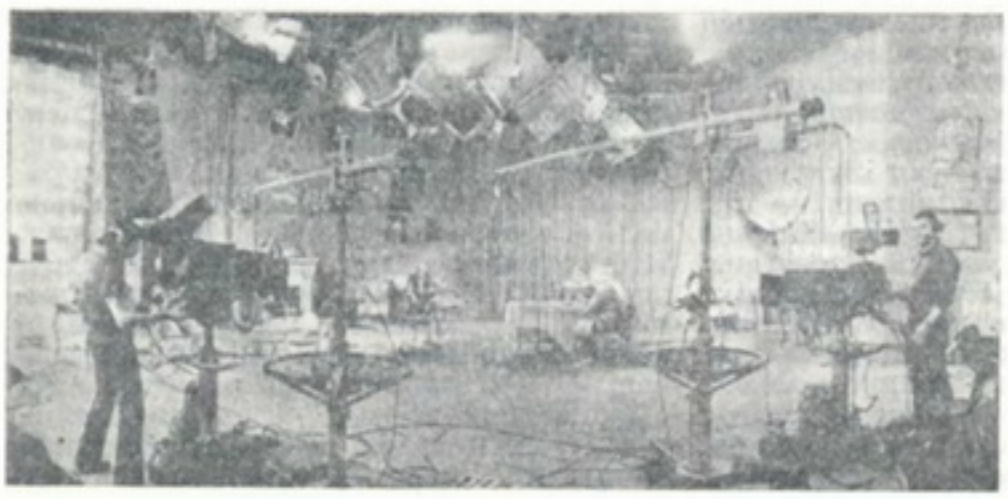

Знімальний павільйон студії «Укртелефільм».

М., 1976; Многоцветный экран ТВ. М., 1977; Митрофанов Н. Н. Радио Октября. М., 1980; Радио в дни войны. М., 1982; Юровский А. Я. История советской телевизионной журналистики. М., 1982; Справочник по радиовещанию. К., 1981. *М. Ф. Охмакевич.*

Книговидавнича справа

Виникнення книгодрукування на Україні, в Росії, Білорусії — єдиний істор. процес, тісно пов'язаний з історією загальнослов'ян. культури. Першу слов'ян. книгу *глаголицею* надруковано 1483 у Венеції (за ін. відомостями — в Хорватії). Того ж року в Римі видано першу друковану книгу укр. автора Г. Дрогобича. У 90-х рр. 15 ст. почали випуск слов'ян. книги *кирилицею* краківський друкар Ш. Фіоль, пд.-слов'ян. друкар Макарій. На поч. 16 ст. припадає діяльність білорус. просвітителя і культур. діяча Ф. Скорини, який був не лише друкарем, перекладачем, а й засновником першого слов'ян. вид-ва. У 1522 у Вільнюсі він випустив найдавніше з відомих досі надрукованих на території нашої країни видань — «Малу подорожню книжицю».

У Росії книгодрукування почалось у 2-й пол. 16 ст. Бл. 1553 у Москві засновано т. з. анонімну друкарню. У березні 1564 Іван Федоров разом з Петром Мстиславцем випустив перше видання рос. друкованої і датованої книги «Апостол». Книгодрукування на Україні веде свій початок від заснування Іваном Федоровим у Львові друкарні, де 1574 він видав першу на Україні друковану книгу — «*Апостол*». Зовні схоже на московське, це видання мало герб Львова і друкарську марку Івана Федорова. Світська післямова першодрукаря до львівського «Апостола» — автобіографічна розповідь про його мандри та поневіряння. Вона є зразком літ. творчості 16 ст., цінним документом для вивчення історії культури нашої країни, зокрема джерел розвитку книговидавничої справи. На території України Іван Федоров надрукував книги 8 назв, зокрема, «Буквар» (у Львові), *Острозьку біблію*. Після смерті Івана Федорова обладнання його друкарні перейшло до *Львівської братської друкарні*. У 17 ст. на Україні діяли друкарні, які належали братствам, монастирям, магнатам, заможним особам з духівництва і козацької старшини. Це, зокрема, *Острозька друкарня* (1578—1612), *Дерманська друкарня* (1602—05), *Стрятинська друкарня* (1602—06), друкарня в Крилосі (1606—07) та ін.

На поч. 17 ст. при Почаївському монастирі засн. *Почаївську друкарню* (існувала до 1917). В 1648—99 і 1732—70 діяла *Унівська друкарня*, з 1674 — *Новгород-Сіверська друкарня*, засн. Л. Барановичем (1679 її було перенесено до Чернігова й засн. *Чернігівську друкарню*). Протягом 16—17 ст. найбільшою на Україні була *Києво-Печерська друкарня*. Вона сприяла поширенню друкарської справи на Україні, в Росії, Білорусії. Видання її поширювались у Моск. державі, Білорусії, Молдавії. В Києві діяли також друкарні Т. Вербицького (1625—26) і С. Соболя (1628—30), у Львові — М. Сльозки (1638—65), А. Желіборського та ін. На кінець 18 ст. друкарні з'явилися в Кременчуці, Катеринославі, Миколаєві, Житомирі, Тульчині та в ін. містах і селах. Визначними укр. друкарями і видавцями були С. Будзина, А. Скольський Т.Л. Земка, Я. Шеліга, С. Рогаля, С. Ставницький і В. С. Ставницький, мандрівний друкар П. Люткович, а також П. Беринда і С. Беринда, Л. Зизаній, О. Митура та ін. У 1-й пол. 19 ст. книговидавничою справою почали займатися навч. заклади (1805 засн. друкарню Харків. ун-ту, 1835 — Київ. ун-ту), установи (губернські друкарні), т-ва й окремі книгопродавці. Велику роль у випуску книг укр. мовою відіграла допомога рос. прогресивних видавців. У 1798 петербурзький видавець М. Парпура надрукував «Енеїду» І. Котляревського — першу книгу, написану новою укр. літ. мовою. Перші видання творів Т. Шевченка — «Кобзар» (1840) і поема «Гайдамаки» (1841) вийшли також у Петербурзі. Осн. центром укр. видавничої діяльності в Росії в 1-й пол. 19 ст. став Петербург. Тут 1860—62 вийшли в світ перші укр. популярні видання («Сільська бібліотека» П. Куліша та ін.), журнал «*Основа*», «*Букварь южнорусскій*» Т. Шевченка. В серед. 19 ст. центрами укр. книговидавничої справи були Київ, Харків, Львів, Одеса. Популярну л-ру для народу в кінці 19 — на поч. 20 ст. видавали також «*Харківське товариство грамотності*», Петерб. «Доброчинне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», яке надрукувало велику кількість видань, з них частину — укр. мовою. Популяризаторською була видавнича діяльність Б. Грінченка, Г. Хоткевича, М. Комарова, Олени Пчілки, І. Франка, М. Павлика та інших визначних діячів української культури. Книгодрукування укр. мовою всіляко гальмувалося царською цензурою. *Валуєвським циркуляром 1863*, а згодом *Емським актом 1876* було заборонено видавати книги укр. мовою. В 1798—1916 на Сх. Україні і в Росії (за неповними даними) вийшло 2804 назви книг укр. мовою.

Незважаючи на всі обмеження, заборони і перешкоди царського уряду, в кін. 19 ст.— на поч. 20 ст. все більшого поширення набувала на Україні, як і по всій Рос. імперії, друкована пропаганда вчення марксизму-ленінізму, революц. ідей. У 90-і рр. 19 ст. на Україні вийшли переклади окремих творів К. Маркса і Ф. Енгельса, 1902 — «Маніфесту Комуністичної партії». У 1894 в с. Комарівці Борзнянського повіту Чернігівської губернії було передруковано на гектографі працю В. І. Леніна «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?». У 1902—04 конспіративні друкарні Києва, Одеси, Херсона, Полтави та ін. революц. центрів розмножували окремі ленінські праці, зокрема «Що робити?», «До сільської бідноти». Твори К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, популярні брошури, прокламації, більшовицьке друковане слово відігравали мобілізуючу й організуючу роль у боротьбі за перемогу Великої Жовтн. соціалістич. революції, за встановлення Рад. влади на Україні.

На зх.-укр. землях видання укр. мовою, особливо прогресивного напряму, зазнавали систематичних обмежень та утисків австро-угор. монархії. Незважаючи на це, передова укр. інтелігенція Галичини використовувала всі можливості для видання прогресивної та революц. літератури. У 2-й пол. 19 ст. на зх.-укр. землях було видано ряд творів прогресивних укр., рос. і зх.-європ. письменників, а також окремі твори К. Маркса і Ф. Енгельса укр. мовою, зокрема «Маніфест Комуністичної партії», твори Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах», «Походження сім'ї, приватної власності і держави». У 50—60-і рр. 19 ст. діяли вид-ва *Галицько-руської матиці* «москвофільського» напряму та Ставропігійського ін-ту, видання яких були пройняті духом церковщини. Широку видавничу діяльність у Львові розгорнули «народовське» т-во «*Просвіта*» (1868—1939), видання якої спочатку мали бурж.-ліберальний, а з кін. 19 ст.— бурж.-націоналістичний і клерикальний характер; *Наукове товариство імені Шевченка* (1893—1939), що відіграло важливу роль у випуску наукової літератури українською мовою; «*Рідна школа*» (1881—1939); «*Українсько-руська видавнича спілка*» (1898—1932), в створенні якої брали участь І. Франко і В. Гнатюк. У 1878—79 у Львові за ред. І. Франка виходила серія «*Дрібна бібліотека*», 1887 за його ред.— «Наукова бібліотека» (продовження її 1889—98 — «*Літературно-науков[а] бібліотека*»). У Чернівцях т-во «*Руська бесіда*» видавало серію «Бібліотека для молодіжі» (1885—1914, ініціатор Ю. Федькович). Значну роль у розвитку видавничої справи відіграла також організована М. Драгомановим вільна укр. друкарня (1878—85) в Женеві. Велике значення для поширення революц.-демократичних ідей мало видання С. Подолинським та О. Терлецьким пропагандистських брошур 1875 у Відні. На поч. 20 ст. з'явилися акціонерні видавничі т-ва («Спілка акційно-видавнича» у Львові та ін).

З розвитком у Росії капіталістичних відносин книговидавнича справа у 2-й половині 19 — на поч. 20 ст. стала сферою прикладання капіталу. На Україні з'явилися капіталістичні видавничі і книготорг. фірми: у Києві — С. Кульженка, І. Самоненка, Л. Ідзиковського, Є. Череповського, О. Коваленка, Ф. Йогансена, в Одесі — Ю. Фесенка, Є. Распопова, в Полтаві — Г. Маркевича, у Львові — А. Піллера, Г. Альхенберга та ін. У 1917 на Україні (без західних земель) було 78 книговидавничих підприємств.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції книговидавничу справу було поставлено на службу народові, вона стала дійовим засобом підвищення політ. і культур. рівня широких мас трудящих. В. І. Ленін з особливою увагою ставився до всього, що стосувалося книги та її розповсюдження, практичних питань створення матеріально-тех. бази видавничої справи і книгодрукування. 29.XII 1917 (11.I 1918) В. І. Ленін підписав декрет РНК про Державне видавництво, а 1919 відповідно до постанови ВЦВК ряд видавництв і видавничих відділів було об'єднано в Держвидав, який здійснював політику партії в галузі видавничої справи й книгодрукування в масштабах усієї Рад. країни.

Декретом ВУЦВК від 9.V 1919 було створено Всеукр. вид-во (Всевидав), яке здійснювало випуск творів К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна, книг різного характеру, політ. брошур, листівок, оперативних матеріалів тощо. Виникнення перших рад. видавничих орг-цій на Україні належить до кін. 1917 — поч. 1918. В грудні 1917 у Харкові при ЦВК Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів створено видавничий відділ. Видавничі осередки були організовані і в ін. містах при парт. к-тах, місцевих органах Рад. влади, військ. частинах, а також при деяких комісаріатах (Наркомосі, Наркомземі) та ін. Значну допомогу в забезпеченні літературою населення України подавали вид-ва Рос. Федерації (1920 в республіці було розповсюджено понад 3 млн. примірників, тобто 10,6 %

усієї друк. продукції вид-в РРФСР). Перспективи розвитку книговидавничої справи в Радянській країні визначив XIII з'їзд РКП(б) (1924) у програмній резолюції «Про пресу». Серед ін. завдань було визнано за необхідне посилити розмежування вид-в за осн. розділами літератури й типами видань, розвивати і зміцнювати вид-ва в респ. та обл. центрах. У зв'язку з цим на Україні здійснювалась спеціалізація вид-в. У 1925 створено вид-ва Всеукр. ради профспілок «Український робітник», «Радянський селянин» та ін. Особливого розмаху в країні набула книговидавнича справа в роки індустріалізації та колективізації. Газета, журнал, книга були потрібні рад. людям як політ. орієнтири, як ідейна зброя в боротьбі за побудову соціалізму, як джерело духовного збагачення й зростання. В цей період було видано книги і брошури про досвід роботи у місті й на селі, діяльність Рад і парт. організацій, ударників і новаторів перших п'ятирічок, масовими тиражами виходили художні твори сучасної й класичної літератури.

На Україні склалася така структура вид-в: по випуску різного виду літератури — універсальне Держ. вид-во України (ДВУ); соціально-політ. літератури — «Пролетар»; кооперативної та ін. літератури — «*Книгоспілка*»; сільськогосподарської — «Радянський селянин», наук. і мед. — «Наукова думка» та ряд вид-в по випуску худож. літератури.

У Сх. Галичині, на Пн. Буковині й Закарпатті внаслідок посилення нац. гніту видання книг укр. мовою значно зменшилося. У західноукр. виданнях відбилась гостра ідейна боротьба, що точилася між реакц. і прогресивними силами, між націоналістичними елементами і поборниками дружби укр. і рос. народів, дружби з народами Рад. Союзу. Особливо жорстоко переслідувалися комуністичні видання. В Галичині й на Північній Буковині комуністичні орг-ції, загнані в підпілля, змушені були проводити видавничу діяльність нелегально або друкувати свої видання за кордоном. Легальні вид-ва КПЗУ у Львові—«Нова культура» (1923—25), «Книжка» (1929—37) та інші прогресивні вид-ва — зазнавали великих утисків з боку бурж. цензури.

Після возз'єднання укр. народу в єдиній Українській Рад. державі замість дрібних приватних вид-в було організовано у Львові держ. вид-во «Вільна Україна». У 1940 на Україні працювало 20 респ. вид-в (книжкових і книжково-газетних). Більшість з них були спеціалізовані (видавали л-ру з певної галузі знань). Напередодні Великої Вітчизн. війни 1941—45 книговидавнича справа в Українській РСР досягла значного розвитку. В 1940 було видано 4836 назв книг і брошур заг. тиражем 51 370 тис. примірників.

Під час Великої Вітчизн. війни укр. вид-ва було територіально перебазовано, а їхню роботу перебудовано відповідно до воєнних умов і потреб фронту. Об'єднані й реорганізовані, вони працювали в Саратові, Москві, Уфі. За 1941—45 вид-ва України випустили 5156 назв книг і брошур тиражем 58 054 тис. примірників і сотні мільйонів листівок, звернень, газет. У 1946 в УРСР поновили роботу 9 респ. і 3 обласні книжково-журнальні вид-ва, стали до ладу книжкові й газетні друкарні, літографії, білові фабрики та ін. підприємства поліграфії. Практичну допомогу у відновленні книговидавничої справи на Україні, зміцненні її матеріально-тех. бази подали інші братні республіки. В результаті відбудови, спорудження нових та реконструкції діючих поліграфічних підприємств, відновлення довоєнної мережі вид-в та створення ряду нових, забезпечення галузі висококваліфікованими кадрами на Україні значно збільшився випуск друкованої продукції (див. табл. 1).

В 1963 ЦК КПРС прийняв постанову про поліпшення видавничої справи і книгодрукування в країні. Відбувається перебудова організаційних форм керівництва книговиданням. Створено Держ. комітет Ради Міністрів СРСР по пресі (з 1978 — Держ. комітет СРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі), на Україні — Держ. комітет УРСР у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі — Держкомвидав УРСР.

Книговидавнича справа в УРСР — складова частина книговидавничої справи в СРСР — розвивається на плановій основі, активно виконує поставлені партією завдання по задоволенню духовних запитів рад. людей і забезпеченню потреб нар. г-ва в друкованій продукції. В УРСР у 1983 виходило понад 8,8 тис. книжкових видань тиражем 153 млн. примірників, 1751 газета разовим тиражем 23 млн. прим., 197 журналів та ін. видань річним тиражем понад 179 млн. прим. За 1918—83 на Україні випущено 366 063 назви книг і брошур загальним тиражем бл. 5,5 млрд. прим. (в т. ч. 4 млрд. — укр. мовою).

За повоєнні роки (1946—83) в УРСР видано твори художньої л-ри в перекладі з 54 мов народів СРСР і 47 мов народів зарубіжних країн заг. тиражем 431,8 млн. примірників. Розгалужена книговидавнича система Української РСР складається з видавництв, поліграфічної пром-сті й мережі книжкової торгівлі. У 1983 налічувалося 26 респ. вид-в, з яких 17 — у Києві, 9 — в обласних центрах (див. табл. 2). Усі вони спеціалізуються на випуску певного виду літератури: суспільно-політ. і соціально-екон.— Політвидав України; з усіх галузей сусп. і природничих наук — «Наукова думка»; енциклопедичних видань і словників — Головна редакція Української Радянської Енциклопедії (УРЕ); підручників, навч. посібників для заг.-осв. шкіл і вищих та спеціальних навч. закладів відповідно «Радянська школа» і видавниче об'єднання «Вища школа» (вид-ва при ун-тах у Києві, Харкові, Львові); з різних галузей нар. г-ва—«Техніка», «Будівельник», «Урожай»; з питань медицини, фізкультури й спорту —«Здоров'я»; художньої, художньо-документальної та публіцистичної —«Дніпро», «Радянський письменник», «Молодь», «Веселка»; з питань мистецтва, для худож. самодіяльності, туристської — «Мистецтво»; з питань музики, музично-педагогічної — «Музична Україна»; всі види друкованої реклами — «Реклама». Сім респ. вид-в в обл. центрах: «Таврія» (Сімферополь), «Донбас» (Донецьк), «Каменяр» (Львів), «Маяк» (Одеса), «Прапор» (Харків), «Промінь» (Дніпропетровськ), «Карпати» (Ужгород) — випускають наук.-популярну, суспільно-політичну, туристську і краєзнавчу, виробничу літературу, а також художні твори. Гол. ідейно-тематичні напрями книговидавничої діяльності в УРСР — випуск творів класиків марксизму-ленінізму (твори В. І. Леніна 1918—83 видавалися 1358 разів тиражем 34,6 млн. примірників, в т. ч. укр. мовою—995 разів тиражем 32,2 млн. прим., див. *Видання творів В. І. Леніна*; твори К. Маркса і Ф. Енгельса за той же період 299 разів тиражем 5,3 млн. прим., в т. ч. укр. мовою — 251 раз тиражем 5 млн. прим., див. *Видання творів К. Маркса і Ф. Енгельса*), парт. документів, праць парт. та держ. діячів, видань з питань наук. комунізму, з проблем соціалістичного способу життя і формування нової людини, з питань ленінської нац. політики і боротьби проти бурж. ідеології, з науково-тех. прогресу і передового досвіду, навчальної та худож. літератури.

Вагомий вклад у книговидавничу справу вносять 25 редакційно-видавничих відділів обл. управлінь у справах видавництв, поліграфії і книжкової торгівлі та понад 50 гол. орг-цій міністерств, к-тів, відомств, яким надано право випуску окремих видів друкованої продукції поза вид-вами. Облполіграфвидави випускають плакати та буклети по пропаганді передового досвіду, рекламні матеріали, товаросупровідну документацію, а гол. орг-ції — збірники наук. праць, підручники, тексти лекцій та ін. л-ру. Випуск друкованої продукції забезпечує матері-

Таблиця 1. Видання книг і брошур в Українській РСР

Роки	Кількість видань	Тираж, тис прим.	Роки	Кількість видань	Тираж, тис. прим.
1938—40	13 729	181 484	1961—65	39 373	581 662
1941—45	5156	58 054	1966—70	38 110	599 465
1946—50	17 590	297 954	1971—75	41 978	714 431
1951—55	19 800	403 351	1976—80	43 863	778 484
1956—60	33 114	526 981	1981—83	34 632	596 025

Таблиця 2. Мережа видавництв Української РСР *

Назва видавництв	Рік заснування	Місцезнаходження
«Дніпро»	1919	Київ
«Радянська школа»	1919	»
«Таврія»	1921	Сімферополь
Політвидав України	1922	Київ
«Наукова думка»	1922	»
«Донбас»	1922	Донецьк
«Молодь»	1923	Київ
«Урожай»	1925	»
«Здоров'я»	1929	»
«Техніка»	1930	»
«Мистецтво»	1932	»
«Радянський письменник»	1933	»
«Веселка»	1934	»
«Каменяр»	1939	Львів
«Маяк»	1945	Одеса
«Прапор»	1945	Харків
«Карпати»	1945	Ужгород
«Будівельник»	1947	Київ
«Промінь»	1954	Дніпропетровськ
Головна редакція Української Радянської Енциклопедії	1957	Київ
«Реклама»	1964	»
«Музична Україна»	1966	»
«Вища школа» (видавниче об'єднання; до складу об'єднання входять видавництва: Головне і при Київському, Львівському і Харківському університетах)	1973	»

* Статті про окремі вид-ва див. в алфавітних томах.

ально-тех. база. До її структури входить 544 підприємства, у т. ч. 24 — респ. підпорядкування, 11 обласних, 509 міських і районних друкарень. Респ. підприємства спеціалізуються на випуску книжково-журнальної, етикетної і паперово-білової продукції і входять до складу виробничих об'єднань «Поліграфкнига», «Зоря», «Поліграфіст», решта друкарень входить до складу облполіграфвидавів. Книжкова торгівля в республіці має дві форми: державну і кооперативну. Респ. держ. об'єднання книжкової торгівлі («Укркнига») системи Держкомвидаву УРСР обслуговує населення міст і робітничих селищ, а орг-ції Укоопспілки — сільську місцевість. Переважну більшість магазинів спеціалізовано, широко використовуються прогресивні методи торгівлі, на великих підприємствах, в установах і навч. закладах діють пункти збирання попередніх замовлень. Дійову допомогу подають громад. розповсюджувачі книги. Продаж літератури на душу населення в республіці постійно збільшується і становить тепер близько 6,5 одиниць (у 1940 — 1,2). Значна кількість книг надходить з центр. вид-в. Здійснюється торгівля букіністич. л-рою. Високим є міжнар. авторитет укр. книги, яка нині надходить у 105 країн світу. Ділові контакти склалися у рад. видавців з видавцями країн соціалістичної співдружності. Підготовка і випуск спільних видань, обмін книжковими виставками, декади літератур, постійні зустрічі письменників, видавців, художників, поліграфістів, книгорозповсюджувачів сприяють розвиткові книговидавничої справи, підвищенню й активізації ролі книги в суспільному житті братніх країн, служать зміцненню інтернац. єдності.

Кадри для видавництв, поліграфічної пром-сті, книготорг. підприємств готують *Український поліграфічний інститут*, видавничо-поліграфічні та книготорговельні технікуми, професійно-тех. уч-ща. Науково-дослідну, статистичну та бібліографічну роботу ведуть *Книжкова палата УРСР*, *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* та ін. Див. у цьому томі розділи Поліграфічна промисловість, Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами. Іл. див. на окремому аркуші, с. 272 — 273.

Літ.: В. И. Ленин, КПСС о печати. М., 1974; Ленін В. І. Про пресу. К., 1975; Издательское дело в СССР (1923—1931). Сборник документов и материалов. М., 1978; Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів, т. 1—2. К., 1959—61; Книга і друкарство на Україні. К., 1965; Українська книга. К.—Х., 1965; Ісаєвич Я. Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. Львів, 1983; Гнатюк Д. Книговидавнича справа на Україні в післявоєнні роки. К., 1965; Молодчиков О. В. Книга Радянської України. К., 1974; Поліграфія і видавнича справа, в. 1—19. Львів, 1964—83; Преса Української РСР. 1918—1980. Статистичний довідник. Х., 1981; Народне господарство Української РСР у 1982 році. Статистичний щорічник. К., 1983; Видавнича справа, поліграфія та книготоргівля на Україні (1917—1963 рр.). Бібліографічний покажчик. Х., 1964.

А. Я. Пащенко.

Бібліотеки

Першою відомою бібліотекою у Київській Русі була *Бібліотека Софійського собору* в Києві, заснована 1037 Ярославом Мудрим. З 11 ст. почало створюватися одне з найбільших сховищ рукописних і друкованих скарбів на тер. сучасної України — б-ка Києво-Печерського монастиря (найстародавніша частина її фондів загинула під час пожежі 1718). Незважаючи на релігійну тенденційність добору книжкових фондів, церковні і монастирські б-ки відігравали важливу роль у розвитку вітчизн. освіти і культури. В 17 ст. засновано б-ку Києво-Могилянської колегії. Згодом було засновано б-ки при Львів., Київ., Черніг., Луцькому, Острозькому *братствах* (16—17 ст.) та при ун-тах: Львівському (1661), Харківському (1805), Київському (1834) і Чернівецькому (1875). За допомогою прогресивної інтелігенції в 19 ст. відкрито перші публічні б-ки (в Одесі, Києві, Харкові, Миколаєві, Чернігові). В 60—70-і рр. 19 ст. з'явилися перші *народні бібліотеки* на Херсонщині, Харківщині, пізніше — в Одесі; на Зх. Україні — у Львові, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), Тернополі та ін. В 2-й пол. 19 — на поч. 20 ст. діяли б-ки і читальні при *освітніх товариствах* і *народних будинках*. У 1875 при «*Південноросійському союзі робітників*» створено нелегальну робітн. б-ку, в 90-і рр. 19 ст. і на поч. 20 ст. такі б-ки створювали при марксистських гуртках у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Луганську (тепер Ворошиловград), Юзівці (тепер Донецьк). Б-ки й читальні організовувалися на тер. України й орг-ціями «*Просвіта*». В 1913 на Україні налічувалося всього 3153 б-ки (фонди — бл. 2 млн. прим. книг). Б-ки і їх фонди в дореволюц. час були недоступні для широких нар. мас, перебували під контролем цензури; їхня діяльність була обмеженою, укр. книга переслідувалась.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістич. революції становище б-к та їхня громад. роль докорінно змінилися. Основними принципами організації бібліотечної справи в країні стали партійність, плановість, загальнодоступність і безплатність користування бібліотеками. Велику увагу б-кам як центрам поширення знань і політ. освіти серед трудящих приділяв В. І. Ленін. У 1918 було видано декрети «Про постановку бібліотечної справи» і «Про охорону бібліотек і книгосховищ». У 30-і рр. в умовах соціалістичної індустріалізації, колективізації с. г. і культурної революції швидко зростала кількість бібліотек різних типів. Важливе значення для розвитку цих закладів культури мала постанова ЦВК СРСР «Про бібліотечну справу в Союзі РСР» (1934). У 1940 в республіці налічувалося вже 22 297 масових б-к з фондом 40,8 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 17 327 (фонд — 12,0 млн. одиниць зберігання) — у сільс. місцевості. Тимчасова нім.-фашист. окупація завдала величезних збитків бібліотекам. Заходи по відбудові б-к і поновленню їх діяльності на Україні здійснювалися ще під час війни, в міру визволення території республіки від німецько-фашистських загарбників. У післявоєнний час бібліотечна мережа відновлювалася за допомогою б-к усіх республік країни, насамперед РРФСР. У 1959 прийнято постанову ЦК КПРС «Про стан і заходи поліпшення бібліотечної справи в країні». 1974— «Про підвищення ролі бібліотек у комуністичному вихованні трудящих і науково-технічному прогресі». Бібліотечне будівництво на сучас. етапі характеризується створенням великих бібліотечних об'єднань, які використовують найефективніші засоби й методи бібліотечного обслуговування та інформації, координацією й кооперуванням у діяльності бібліотек. У бібліотечній системі республіки поєднуються територіальний і виробничий принципи розміщення бібліотек. Вона складається із заг.-держ. мережі б-к і мережі окремих відомств. За характером фондів б-ки поділяють на універсальні й галузеві. У республіці діє бл. 60 тис. б-к усіх типів з фондом 875 млн. одиниць зберігання (на кінець 1980). Центр. ланкою в цій системі є 25 996 масових б-к з книжковим фондом 403,5 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 19 030 б-к з книжковим фондом 184,8 млн. одиниць зберігання — у сільс. місцевості (на кінець 1983). Провідну роль в обслуговуу-

Масові бібліотеки в УРСР

Роки	Всього		У тому числі в сільській місцевості	
	кількість бібліотек	у них фонд, млн. одиниць зберігання	кількість бібліотек	у них фонд, млн. одиниць зберігання
1913	3153	1,917		
1940 •	22 297	40,8	17 327	12,0
1975	26 884	331,1	19 298	150,6
1980	26 233	370,7	19 116	167,3
1983	25 996	403,5	19 030	184,8

• За уточненими даними.

Масові бібліотеки та книжковий фонд по областях УРСР

Області	1983			
	Всього		У тому числі в сільській місцевості	
	кількість бібліотек	у них фонд, млн. одиниць зберігання	кількість бібліотек	у них фонд, млн. одиниць зберігання
Вінницька	1438	19,6	1271	14,1
Волинська	845	9,4	719	5,7
Ворошиловградська	896	16,3	417	3,8
Дніпропетровська	1089	23,1	599	6,2
Донецька	1253	31,0	504	5,8
Житомирська	1315	13,4	1080	8,3
Закарпатська	816	9,1	636	5,1
Запорізька	798	14,0	513	5,6
Івано-Франківська	889	11,5	723	6,8
Київська (без м. Києва)	1150	14,7	957	9,4
м. Київ	282	14,4	—	—
Кіровоградська	830	11,1	630	5,7
Кримська	1109	17,8	579	6,0
Львівська	1747	21,9	1392	11,5
Миколаївська	651	10,7	480	4,5
Одеська	1207	24,3	877	10,0
Полтавська	1079	15,2	891	9,0
Рівненська	855	11,9	744	8,1
Сумська	911	13,4	720	8,0
Тернопільська	1027	10,6	899	7,1
Харківська	1247	27,4	730	7,9
Херсонська	604	9,2	437	4,2
Хмельницька	1298	16,6	1111	10,8
Черкаська	1000	15,1	799	8,7
Чернівецька	572	8,0	457	4,6
Чернігівська	1088	13,8	865	7,9

ванні книгою жителів міста і села, відіграють б-ки системи М-ва культури УРСР, серед яких 4 республіканські, 2 наукові, 74 обласні. В 1975—80 в республіці здійснено централізацію держ. масових бібліотек. Створено 611 централізованих бібліотечних систем (498 районних, 97 міських, 16 дитячих), що об'єднали 22 249 бібліотек. Здійснюється і міжвідомча централізація. У республіці практично розв'язано завдання створення стаціонарних б-к у кожному сільс. населеному пункті, де проживає 500 і більше чоловік. Бібліотечними фондами користується понад 30 млн. чоловік (на 1.1 1984). Щороку тільки б-ки системи М-ва культури УРСР видають у тимчасове користування читачам понад 560 млн. прим. книг. Великі фонди універсальн. характеру мають найбільші б-ки УРСР: *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* (фонди на 1.1 1984 — 9,8 млн. одиниць зберігання). *Бібліотека львівська наукова* імені В. Стефаника АН УРСР (на 1.1 1984 — понад 5,5 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека харківська наукова* імені В. Г. Короленка (на 1.1 1984 — 5,9 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького (на 1.1 1984 — 4,0 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС (на 1.1 1984 —2,9 млн. одиниць зберігання). Універсальністю відзначаються фонди б-к ун-тів та ін. вузів. Спеціалізований характер фондів мають *Бібліотека науково-технічна республіканська* (на 1.1 1984 — понад 19 млн. одиниць зберігання; в т. ч. понад 15 млн. фонду патентної документації), *Бібліотека республіканська наукова медична* (на 1.1 1984 — бл. 1,2 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека історична УРСР* (на 1.1 1984 — 737 тис. одиниць зберігання), *Бібліотека сільськогосподарська центральна наукова Південного відділення ВАСГНІЛ* (на 1.1 1984 — 750 тис. одиниць зберігання). Особлива увага приділяється залученню до книги підростаючого покоління. На Україні працюють *Бібліотека республіканська для дітей* імені Ленінського комсомолу, *Бібліотека республіканська УРСР для юнацтва* імені В. Василевської, Центр. міська бібліотека для юнацтва імені Молодої гвардії (всі — у Києві) та 25 обласних б-к для юнацтва. Більшість б-к республіки обладнано сучас. засобами зв'язку, розмножувальною і копіювальною технікою, засобами механізації та автоматизації бібліотечно-бібліографічних процесів. Бібліотеки використовують у пропаганді книги сучасні тех. засоби. Фонди б-к комплектують за допомогою *бібліотечних колекторів*, книготорг. магазинів, а також внутрісоюзного і міжнар. книгообміну та передплати. Б-ки України здійснюють міжнар. книгообмін з 3 тис. бібліотек і науковими установами 78 країн світу, пропагують серед народів зарубіжних країн марксистсько-ленінську ідеологію, досягнення рад. народу в розвитку економіки, науки, техніки, культури.

У своїй діяльності б-ки УРСР підтримують тісні творчі зв'язки з багатьма бібліотечними закладами інших братніх республік, особливо з такими, як *Бібліотека СРСР імені В. І. Леніна, Бібліотека публічна* імені М. Є. Салтикова-Щедріна.

Бібліотечні кадри в республіці готують *Київський інститут культури* імені О. Є. Корнійчука, *Ровенський інститут культури, Харківський інститут культури*, а також культурно-осв. уч-ща, які є в кожній області.

Радянські б-ки свої основні завдання і функції в умовах розвинутого соціалізму здійснюють відповідно до нового «Положення про бібліотечну справу в СРСР» (1984), затвердженого Указом Президії Верховної Ради СРСР.

Питання бібліотечної роботи висвітлюються в журналі «*Соціалістична культура*» на сторінках республіканського міжвідомчого науково-методичного зб. «Бібліотекознавство і бібліографія» та в ін. виданнях. Іл. див. на окремому аркуші, с. 128—129.

Літ.: В. И. Ленин и библиотечное дело в СССР. М., 1969; Ленін і книга. К., 1974; Крупська Н. К. Про бібліотечну справу. К., 1960; История библиотечного дела на Украине (1917—1932 гг.). Х., 1975; Бібліотеки — скарбниці знань. К., 1975; Библиотеки СССР. Справочник, в. 1—2. М., 1973—74; Бібліотеки Академії наук УРСР. Довідник. К., 1971; Довідник бібліотекаря. Керівні матеріали з питань бібліотечної роботи. Х., 1977; Руководящие материалы по библиотечному делу. Справочник. М., 1982.

З. А. Печенізька.

Музеї

Попередниками сучас. музеїв в УРСР вважають колекції книг, картин, худож. виробів тощо, які зберігалися в храмах ще в часи Київської Русі — Десятинній церкві, Софійському соборі (обидва — в Києві), Києво-Печерському монастирі та ін. У 17—18 ст. великі приватні збірки худож. творів знаходились у феод. замках та маєтках (Я. Собеського у Жовкві, Синявського у Бережанському замку, Вишневецьких у замку у Вишнівці, галерея Сапег у Кодні, К. Розумовського в Батурині та ін.). Власне музеї почали виникати в 1-й пол. 19 ст. На Україні і в Криму в 19 ст. було відкрито кілька музеїв різних профілів, у т. ч. Миколаївський (1806; колекції його у 1840-х рр. ввійшли у фонди музею *Одеського товариства історії і старожитностей*), Феодосійський (1811), Одеський (1825; тепер *Одеський археологічний музей* АН УРСР), Керченський (1826; тепер *Керченський історико-археологічний музей*), Музей старожитностей при Київ. ун-ті (1835), Музей старожитностей Катеринославської губ. (1849).

Музей історії міста Києва (колишній Кловський палац).

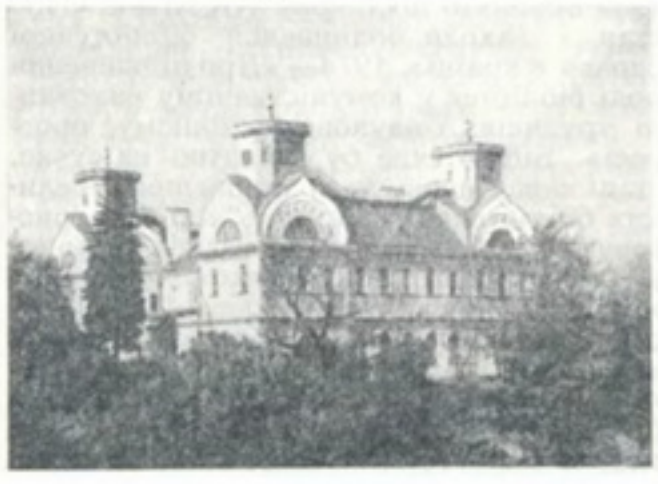

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви.

Осн. фонди цих музеїв становили матеріали археологічних розкопок. Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. на Україні виникли історичні та природничі музеї: Херсовський музей старожитностей (1890), Херсонеський музей (1892), до експозиції якого входили матеріали, виявлені під час розкопок античного і середньовічного міста *Херсонеса* Таврійського, Львівський істор. музей (1893), у Києві — Міський музей старовини і мистецтва (1899), у Чернігові — Музей Архівної комісії (1897) та музей укр. старожитностей В. В. Тарновського (1902). Серед місцевих музеїв одним з найбільших був Полтавський природничий музей (тепер *Полтавський краєзнавчий музей*), засн. 1891. У Севастополі 1869 відкрито музей Чорноморського флоту, 1905 — *Севастопольський музей героїчної оборони і визволення міста*. Були також музеї з невеликими колекціями старовинних предметів (Кам'янець-Подільський, Ніжинський, Острозький). На базі приватних колекцій творів мистецтва на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст. було організовано ряд худож. музеїв: у Харкові — перший на Україні Міський худож. музей (1886), у Києві — Міський музей (1899), в організації якого взяли активну участь М. Ф. Біляшівський, Д. М. Щербаківський, В. В. Хвойко; в Одесі — Міський музей красних мистецтв (1899); в Феодосії — картинну галерею творів І. К. Айвазовського, ним заснована (див. *Феодосійська картинна галерея* імені І. К. Айвазовського). Худож. галереї були й у Миколаєві, Катеринославі. У Львові 1874 відкрито музей худож. пром-сті. 1895 — музей етнографії Наук. т-ва ім. Шевченка (обидва тепер у складі *Українського музею етнографії та художнього промислу*), 1907 — Народний музей (тепер *Львівська картинна галерея*) та ін. Великі приватні музейні колекції, які після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції було повністю чи частково передано в музеї на Україні, мали В. В. Тарновський, Б. І. та В. Н. Ханенки, В. А. Щавинський, П. П. Потоцький та ін. Всього на Україні до Великої Жовтн. соціалістич. революції було 36 музеїв. Вони належали різним відомствам, установам та приватним особам і здебільшого були недоступними для широких народних мас.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції музеї було оголошено власністю народу й націоналізовано (декрет РНК РСФРР від 5 жовтня 1918 «Про реєстрацію, взяття на облік і охорону пам'яток мистецтва і старовини, що перебувають у володінні приватних осіб, товариств та установ», зокрема, на Україні декрет РНК УСРР від 23 червня 1919 «Про націоналізацію Київського міського музею та київських музейних збірок В. Н. Ханенка і О. Г. Гансена» та ін.). Музеї ставали важливими центрами масової культурно-осв. роботи, ідейно-політ. та естетичного виховання. Влітку 1919 на Україні було створено нові музеї — Черкаський, Вінницький, Нікопольський, Уманський та ін. В роки соціалістичного будівництва мережа музейних закладів на Україні значно зросла. Було відкрито нові краєзнавчі музеї — Одеський, Конотопський та ін. Збільшилась кількість істор. і худож. музеїв. Заповідниками було оголошено залишки античного міста *Ольвії* разом з некрополем, Києво-Печерську лавру (див. *Києво-Печерський історико-культурний заповідник*), Софійський собор (див. «*Софійський музей*»), *Кирилівську церкву* у Києві. В 1925 створено Канів-

ський музей-заповідник Т. Шевченка. Зоологічні, ботанічні й геологічні музеї, зокрема, в Києві, Одесі, Львові діяли при ун-тах. В 1919 засновано геологічний і зоологічний музеї при АН УРСР.

Після возз'єднання Зх. України, Пн. Буковини в єдиній Укр. Рад. соціалістич. державі постановою Ради Нар. Комісарів УРСР від 8 травня 1940 вжито заходів щодо створення у зх. областях України істор., краєзнавчих, етнографічних, літ.-меморіальних музеїв та обласних і міських б-к. Наприкінці 1940 тут було 23 музеї, в УРСР в цілому — 174.

В роки Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. загарбники зруйнували багато музеїв, вивезли до Німеччини велику кількість цінних експонатів, які не встигли евакуювати. У повоєнні роки відбудовано зруйновані музеї, частково повернуто вивезені колекції, зібрано нові експонати і створено нові експозиції. Було відкрито Краснодонський музей «Молода гвардія» (1944), Музей історії Корсунь-Шевченківської битви (1945), Ізмаїльський музей О. В. Суворова (1947), Музей-садибу М. І. Пирогова у Вінниці (1947), Музей-заповідник «Поле Полтавської битви» (1950), Музей газети «Искра» в Умані та ін. У 1950 в республіці працювало 137 музеїв. До 300-річчя возз'єднання України з Росією відкрито Переяслав-Хмельницький істор. музей (1954). У дні святкування 1500-річчя Києва (1982) відкрився Музей історії міста Києва.

За рад. часу в УРСР створено систему музейних закладів і велику мережу музеїв. Залежно від характеру експозиції є музеї історичні, меморіальні, літературні, краєзнавчі, художні, музичні, музеї-заповідники та ін. *Історичні музеї* збирають, зберігають, вивчають і популяризують пам'ятки матеріальної та духовної культури народу. В 1983 на Україні працювало 38 істор. музеїв. Провідне місце серед них займають *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна* (1982 відкрито нову експозицію філіалу у спец. збудованому приміщенні) та *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Історичний музей УРСР* у Києві, *Дніпропетровський історичний музей* ім. академіка Д. І. Яворницького, *Харківський історичний музей, Львівський історичний музей* та ін. У 1974 засн. *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45*, 1981 відкрито новий меморіальний комплекс цього музею. *Меморіальні музеї* присвячені пам'яті видатних політ., держ. і військ. діячів, учених, письменників, композиторів, художників та ін. Вони створюються на базі пам'ятних комплексів, які охороняються державою: садиб, будинків, квартир, пов'язаних з життям і діяльністю видатних осіб. Перший меморіальний музей на Україні створено 1928 — Будинок-музей Т. Шевченка в Києві. У республіці діє 33 меморіальні музеї (1983). Це музеї діячів Комуністичної партії і Рад. держави — К. Є. Ворошилова (м. Лисичанськ Ворошиловгр. обл.), сім'ї Ульянових (м. Київ), героя громадян. війни М. О. Щорса (м. Щорс Чернігів. обл.), акад. АН УРСР Д. І. Яворницького (м. Дніпропетровськ), Героя Радянського Союзу М. І. Кузнецова (м. Ровно), педагога В. О. Сухомлинського (с. Павлиш Кіровогр. обл.), художників В. Касіяна (м. Снятин Івано-Фр. обл.) і Ф. Манайла (м. Ужгород), архітектора В. Заболотного (м. Переяслав-Хмельницький Київ. обл.) та ін.

Літературні музеї почали створюватися ще в перші роки Рад. влади на увічнення пам'яті видатних укр. письменників та письменників ін. народів, які жили і працювали на Україні. В 1921 засновано літ.-меморіальний музей А. Чехова в Ялті, 1927 — М. Коцюбинського у Вінниці, 1934 — в Чернігові (1983 поряд з меморіальним будинком відкрито нове приміщення для літ. експозиції), 1928 — В. Короленка в Полтаві, 1929 — М. Гоголя в с. Великі Сорочинці Полтав. обл., 1940 — музей І. Франка у Львові та ін. У 1983 в республіці діяло бл. 50 літ.-меморіальних музеїв укр. письменників — Т. Шевченка (м. Київ, с. Шевченкове Черкас. обл.), Лесі Українки (м. Київ, с. Колодяжне Волин. обл., м. Новоград-Волинський), І. Франка (с. Криворівня Івано-Фр. обл., Львів, філіал у с. Івана Франка Львів. обл.), І. Котляревського, Панаса Мирного (обидва — в Полтаві), О. Кобилянської, Ю. Федьковича (обидва — в Чернівцях), Я. Галана (м. Львів), Ю. Яновського (с. Нечаївка Кіровогр. обл.), М. Рильського, П. Тичини (обидва — в Києві), О. Корнійчука (с. Плюти Київ. обл.), О. Довженка (м. Сосниця Чернігів. обл.); рос. письменників — Максима Горького (с. Мануйлівка Полтав. обл.), А. Гайдара (м. Канів Черкас. обл.), М. Островського (м. Шепетівка Хмельн. обл., с. Вілія Ровен. обл.); груз. поета Д. Гурамішвілі (м. Миргород Полтав. обл.), угор. письменника і політ. діяча Мате Залки (с. Білики Полтав. обл.) та ін. Важливе місце серед цих музеїв займають *Київський музей Т. Г. Шевченка*, а також *Центральний архів-музей літератури і мистецтва УРСР* в Києві, матеріали фондів якого відображають розвиток л-ри і мистецтва в республіці на різних етапах. Крім того, літ. матеріал є в експозиціях багатьох істор. музеїв і заповідників, а також *краєзнавчих музеїв*.

Попередниками сучас. краєзнавчих музеїв були місцеві музеї, які виникли на Україні в кін. 19 — на поч. 20 ст.: Миколаївський (1898), Волинський (в Житомирі. 1902) та ін. Багаті пам'ятки матеріальної і духовної культури свого краю є у *Тернопільському краєзнавчому музеї, Ворошиловградському краєзнавчому музеї, Івано-Франківському краєзнавчому музеї* та ін. У 1983 в УРСР було 56 краєзнавчих музеїв. Крім того, бл. 6 тис. музейних закладів краєзнавчого типу, створених за ініціативою трудящих, працюють на громад. засадах. Вони діють на підприємствах, у колгоспах, навч. закладах (див. *Народні музеї*). Відомі серед них музеї київ. з-ду «Арсенал», Дніпрогесу, горлівської шахти «Кочегарка» (Донец. обл.) та ін.

Велику дослідницьку і наук.-осв. роботу проводять *художні музеї*, яких в УРСР налічується 34 (1983). Провідне місце серед них займають *Київський музей українського образотворчого мистецтва, Київський музей російського мистецтва, Київський музей західного та східного мистецтва, Київський музей українського народного декоративного мистецтва, Харківський художній музей, Одеський художній музей*, Український музей етнографії та художнього промислу у Львові, *Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини*. Художні музеї є також у Дніпропетровську, Севастополі, Алупці, Бердянську та інших містах. Художні музеї не лише зберігають і популяризують

Одеський археологічний музей.

твори образотворчого мистецтва, а й організовують виставки, підготовлені спільно з ін. музеями чи влаштовані в порядку культур. обміну між країнами.

Пам'ятки музичної культури збирають, зберігають, експонують *музичні музеї* УРСР. В республіці працюють *Київський музей театрального, музичного та кіномистецтва, Косенка В. С. кабінет-музей* (Київ), *Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей* (м. Кам'янка Черкас. обл.), меморіальна кімната-музей М. Д. Леонтовича (м. Тульчин Вінн. обл.), музей при Київ. театрі опери і балету ім. Т. Г. Шевченка та ін.

Окрему групу становлять *музеї-заповідники*, до складу яких, крім експозиції, входять архіт., істор., літ. та ін. пам'ятки, що знаходяться на території заповідника. Найбільші з них: Києво-Печерський історико-культур. заповідник, історико-культур. заповідник на о. Хортиця (Запорізька обл.), архітектурно-істор. заповідник Софійський собор у Києві з філіалом у Судаку (Крим. обл.), *Переяслав-Хмельницький історико-культурний заповідник, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник* та ін. Оголошено історико-культур. заповідником комплекс пам'яток с. *Качанівки* (Чернігів. обл.), *Карпенка-Карого І. К. заповідник-музей «Хутір Надія»*, місця, пов'язані з пам'яттю Т. Шевченка, М. Гоголя, І. Рєпіна, М. Глинки та ін. видатних діячів укр. та рос. культури.

Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту. Загальний вигляд обійстя (ліворуч). Інтер'єр хати селянина-теслі. 17 — початок 18 ст.

Відомими є *Природознавчий музей АН УРСР* у Львові, *Центральний науково-природничий музей АН УРСР* у Києві. Багаті і різноманітні колекції експонують *Книги і книгодрукування музей УРСР, Музей історичних коштовностей УРСР* (обидва — у Києві), Львівський, Закарпатський та Почаївський музеї історії релігії та атеїзму. Створено Педагогічний музей УРСР, Музей медицини УРСР (обидва — в Києві), заповідник-музей М. Гоголя у с. Гоголевому Полтав. обл. та ін.

Великої популярності набули музеї нар. архітектури і побуту — у Києві, Переяславі-Хмельницькому, Львові та Ужгороді. На кінець 1983 на Україні працювало 173 держ. музеї. Щороку музеї відвідують бл. 33 млн. чоловік.

Рад. музеї, керуючись положеннями і висновками, що їх містять матеріали XXIV—XXVI з'їздів партії, Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС, а також постановою ЦК КПРС «Про поліпшення ідейно-виховної роботи музеїв» (1982), активізують свою роботу по пропаганді революційних, бойових і трудових традицій партії і народу в дусі рад. патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму, відіграють активну роль в ідейно-політ., трудовому, моральному, атеїстичному вихованні, у дальшому залученні широких трудящих мас до культур. цінностей. В експозиціях і масових заходах музеїв популяризуються досягнення суспільства розвинутого соціалізму, сучасної науково-тех. революції, діяльність КПРС і Рад. держави по дальшому піднесенню економіки країни. Дослідження з питань історії і роботу з музейного будівництва в УРСР проводять науково-методичний відділ музеєзнавства при Істор. музеї УРСР (Київ) і кафедра археології і музеєзнавства істор. факультету Київ. ун-ту. Див. також ст. про окремі музеї в алфавітних томах. Іл. див. на окремому аркуші. с. 128—129.

Літ.: Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917—1960 рр. Збірник документів, т. 1—2. К., 1960—61; Законодавство про пам'ятники історії та культури. К., 1970; Основы советского музееведения. М., 1955; История музейного дела в СССР, в. 1. М., 1957; Очерки истории музейного дела в СССР, в. 6, 7. М., 1968—71; Музейное дело в СССР [в. 1—12]. М., 1968—79; Мезенцева Г. Г. Музеєзнавство. К., 1980.

С. М. Чайковський.

Клубні заклади

До Великої Жовтн. соціалістич. революції на Україні, як і в усій дореволюц. Росії, існувала незначна кількість культурно-осв. закладів. Більшість з них утримувалась коштом благодійних т-в. Дворянські, купецькі, офіцерські, ділові клуби почали виникати ще в 18—19 ст. Це були заклади вузько станові, що обслуговували привілейовані верстви населення. В кін. 19 — на поч. 20 ст. у Києві, Харкові, Одесі, а також у Петербурзі відкрилися укр. клуби. Це були переважно культурно-осв. громадські орг-ції, які створювалися з метою поширення освіти та культури серед народу. При них діяли читальні й б-ки, лекційні й театр. зали, організовувались різні гуртки, курси. Керівництво в ряді таких клубів зосередила в своїх руках бурж.-ліберальна інтелігенція. В 1893—96 у Києві діяв нелегальний с.-д. *«Лук'янівський клуб»*. Легальні робітн. клуби — центри політ. об'єднання і самоосвіти пролетаріату — почали відкриватися у роки рос. революції 1905—07 у багатьох містах України (клуб трудящих осіб у Києві). З наступом реакції вони були закриті. Легально існували лише *народні будинки* та організації *«Просвіти»*. В 1908 з ініціативи М. Лисенка у Києві було відкрито *«Український клуб»*, що став культурно-осв. центром демократичного спрямування (в 1912 клуб було закрито). У 1913 на Україні було лише 48 клубних закладів.

Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції в країні розгорнувся рух за створення та розвиток культурно-осв. закладів та орг-цій. На Україні, зокрема, в 20-х рр. почали діяти робітничі клуби у Харкові («Знання», «Майбутність», «Робітник»), у Катеринославі (клуб молоді «Інтернаціонал»); такі ж клуби відкривались у Києві, Полтаві, Луганську та ін. містах. 14 грудня 1920 Уряд Рад. України прийняв постанову про утворення при Наркомосі Гол. комітету політосвіти, який здійснював керівництво культурно-осв. роботою на території республіки. У 1920 на Україні з'явилися нові політосвітні заклади — селянські будинки (сельбуди). Перші сельбуди було відкрито в Харкові, Одесі, Катеринославі, згодом — у всіх повітових містах і великих селах. При сельбудах працювали бібліотеки, пункти ліквідації неписьменності та малописьменності, агрономічні, антирелігійні та ін. гуртки, самодіяльні театри, хори тощо.

Роки будівництва соціалізму на Україні, як і в усьому Рад. Союзі, характеризувалися зростанням мережі клубних закладів. Якщо 1928 їх в республіці було 11 113, то 1939 стало 19 728. В роки соціалістичної індустріалізації споруджено палаци культури в Донецьку, Дніпропетровську, Києві, Харкові, Запоріжжі та ін. містах. Створювались клуби й червоні кутки при фабриках заводах тощо. Великого розмаху досягло клубне будівництво і в селах республіки. У зв'язку з масовою колективізацією на поч. 30-х рр. на базі сельбудів почали створюватися будинки колективіста, що з перемогою колгоспного ладу були реорганізовані в клуби й будинки культури. У 1939 в селах було вже 17 896 клубних закладів. Після возз'єднання зх.-укр. земель в єдиній Українській Рад. соціалістичній д-ві особливого значення набула організація культурно-осв. роботи серед населення цих областей. В кінці 1940 у зх. областях України діяло 3614 клубних закладів, з них на селі 3336. В 1940 в республіці було вже 25 030 клубних закладів, у т. ч. в сільс. місцевості — 22 586. У роки Великої Вітчизн. війни нім.-фашист. окупанти зруйнували в УРСР понад 19 тис. клубних закладів. Після визволення України було відбудовано і значно розширено мережу клубних закладів, яких 1950 налічувалось 28 733.

У 1983 в республіці було 25 994 клубні заклади. За підпорядкованістю їх поділяють на державні, профспілкові, колгоспні й відомчі. Осн. напрями діяльності клубних закладів: масово-політ. робота, трудове, моральне, естетичне, військово-патріотичне виховання, профорієнтаційна робота, пропаганда передового виробничого досвіду, наук.-атеїстична пропаганда, спортивно-масова робота, художня самодіяльність. Парт. і рад. органи приділяють велику увагу розвитку культурно-осв. роботи, вдосконаленню системи культурного обслуговування населення, підвищенню ролі клубних закладів у громадсько-політ. житті. У своїй роботі клубні заклади керуються рішеннями XXVI з'їзду КПРС, постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СССР «Про заходи по дальшому поліпшенню культурного обслуговування сільського населення» (1977), постановою ЦК Комуністичної партії України та Уряду республіки (1978), а також постановою ЦК КПРС і Уряду «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978), матеріалами Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС. У період буд-ва розвинутого соціалізму з'явились нові форми управління закладами культури: громадські ради і відділи культури, інспектура при держ. органах культури, методичні кабінети культурно-осв. роботи. Створено міжвідомчі ради з культури й мистецтва. Постійно вдосконалюються зміст, форми і методи роботи клубних закладів. Поряд з традиційними формами (лекції, бесіди, доповіді, концерти, зустрічі, тематичні вечори тощо) використовуються такі нові форми політико-виховної і культ.-масової роботи, як *народні університети*, різні гуртки (в т. ч. і госпрозрахункові). При клубних закладах працюють тех. кабінети, школи тех. прогресу, виробничі, спорт. та худож. гуртки, музеї бойової і трудової слави. Поширення набули ініціативні клуби, клуби за інтересами та ін. любительські об'єднання, які стали популярною формою політ. і загальнокультур. освіти населення. Це молодіжні, жіночі клуби, клуби ветеранів, молодого робітника, для батьків, ділових та цікавих зустрічей тощо, які беруть участь в організації і проведенні тематичних вечорів, конкурсів, вшануванні передовиків змагання. При багатьох клубних закладах працюють різні любительські об'єднання (фотоклуби, клуби любителів поезії, образотворчого мистецтва), заняття в яких, на відміну від гуртків, проводяться на основі самоосвіти і широкого взаємного обміну знаннями й навичками, колективного пошуку. Клуби вихідного дня допомагають цікаво і змістовно організувати відпочинок трудящих; входять у практику роботи пересувні клуби «Атеїст». Заклади культури проводять велику патріотично-виховну роботу (зокрема, при Дніпродзержинському палаці культури ім. М. Горького функціонує Всесоюзний молодіжний патріотичний клуб «Прометей», який збирає матеріали про славні революційні, бойові і трудові традиції старшого покоління). Створюються клуби інтернац. дружби, читаються лекції про досягнення союзних республік і країн соціалістич. співдружності, про дружбу народів, в різноманітних формах проводиться інтернац. виховання із залученням добровільних помічників-ентузіастів. До нових форм роботи належать також дискотеки і дискоклуби, у яких проводяться ознайомлення молоді з новими напрямами в музиці. Їхні програми включають також політ. коментар, диспут, різні конкурси, зустрічі з цікавими людьми тощо. Вся робота клубних закладів базується на принципах добровільності при широкій участі трудящих. Кращі колективи художньої самодіяльності клубних закладів, які мають постійний склад, проводять активну роботу по комуністичному вихованню та культур. обслуговуванню населення і досягли високого ідейно-худож. рівня репертуару й виконавської майстерності, навч.-виховної і творчої роботи, удостоєні звання народних і заслужених. Серед них — нар. чоловіча хорова капела «Прометей» Будинку нар. творчості у Львові, нар. самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» колгоспу ім. О. Г. Бузницького Миронівського р-ну Київ. обл., засл. самодіяльний ансамбль танцю УРСР «Ятрань» у Кіровограді, засл. самодіяльний ансамбль танцю «Юність Закарпаття» клубу облпрофради, самодіяльний театр Палацу культури ім. В. І. Леніна Новокраматорського машинобуд. з-ду Донец. обл. та багато ін.

Значне місце в культурно-освітній роботі займають *парки культури і відпочинку*, яких у республіці налічується 115 (1983). В них проводяться театралізовані та спорт. свята, нар. гуляння, вечори відпочинку тощо. Найбільші з них — Центр. парк культури і відпочинку у Києві, ім. Б. Хмельницького у Львові, ім. О. М. Горького у Донецьку, ім. Т. Г. Шевченка у Дніпропетровську та ін. Керують клубними закладами правління або ради, які обираються трудящими, членами клубів, працівниками підприємств, колгоспів, радгоспів, навч. закладів, установ. Наук.-методичну роботу здійснює *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр.*

Міністерство культури УРСР розробило цільову програму «Культурні комплекси в районних центрах Української РСР». Культурні комплекси, до складу яких входять усі установи та орг-ції, на які покладено культурно-виховні функції, створено в 289 райцентрах республіки (на 1.I 1983).

Звання клубних закладів відмінної роботи присвоєно 5949 клубам (1983). Широко відомими в республіці є Палац культури шахтарів у м. Стаханові, Жовтневий палац у Києві, Палац студентів у Дніпропетровську; районні, міські й сільські будинки культури — Кременчуцький міський будинок культури ім. Г. І. Петровського (Полтав. обл.), Городищенський районний будинок культури ім. С. Гулака-Артемовського (Черкас. обл.), Зеленогайський сільський клуб (Тельманівський р-н Донец. обл.) та багато ін. В УРСР кадри для клубних закладів готують Київський, Харківський і Ровенський ін-ти культури, а також 26 культурно-осв. уч-щ. На допомогу культурно-осв. працівникам видаються журн. «*Соціалістична культура*», репертуарні збірники. У вид-ві «Дніпро» вийшла «Бібліотечка самодіяльного театру», вид-ва «Мистецтво» й «Музична Україна» випускають «Бібліотечку художньої самодіяльності».

Крім того, видаються спец. збірники й окремі випуски репертуару для хорових, муз. і хореографічних колективів.

Див. також у цьому томі підрозділи Народне музичне мистецтво, Народне театральне мистецтво, Самодіяльна художня творчість.

І. М. Солдатенко.

Пам'ятки історії та культури

Становлять значну частину культурного багатства народу. Відображають основні етапи розвитку людського суспільства, закономірності істор. процесу та історію його основної рушійної сили — народу, боротьбу нар. мас за соціальну свободу і нац. незалежність, революц. рух, становлення і розвиток Рад. соціалістичної д-ви. В пам'ятках історії та культури на тер. УРСР — архіт. спорудах, творах мистецтва, рукописних книгах, фольклорі і пісенній творчості втілилися етичні й естетичні, соціальні та політ. ідеали найширших нар. мас. Особливе значення мають пам'ятки епохи соціалізму. Вони увічнюють визначні події Великої Жовтн. соціалістич. революції, громадян. війни, трудові подвиги робітн. класу, колг. селянства та інтелігенції, подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні, братерську дружбу народів СРСР, будівництво соціалізму і комунізму. Вони є джерелом істор. пізнання та одним з найважливіших засобів пропаганди революц., бойових, трудових та інтернац. традицій рад. народу, відіграють важливу роль у формуванні у рад. людей почуття любові до соціалістичної Батьківщини, в їхньому ідейно-матеріалістичному, інтернац. та естетичному вихованні.

Комуністична партія і Рад. д-ва завжди розглядали і розглядають збереження істор.-культур. багатства народу, його примноження та використання як одне з найважливіших завдань у галузі культур. будівництва.

В СРСР істор.-культур. цінності є надбанням народу і перебувають під охороною д-ви. Обов'язок д-ви і громадян зберігати культур. спадщину народу закріплено в Основному Законі — Конституції СРСР та конституціях союзних республік (ст. 27, 66 Конституції УРСР). Дотримуючись ленінських принципів ставлення до культур. спадщини, Рад. д-ва створює всі умови для збереження і ефективного використання їх. Розроблені 1918—24 за ініціативою та безпосередньою участю В. І. Леніна декрети Рад. влади (бл. 20) заклали основу рад. держ. системи охорони пам'яток історії та культури. Свого дальшого розвитку вона досягла в наступних парт. рішеннях і рад. законодавстві з цих питань. Велике значення в справі охорони пам'яток історії та культури мають закони СРСР та УРСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», прийняті відповідно 1976 і 1978.

Згідно з законом УРСР 1978 до пам'яток історії та культури належать «споруди, пам'ятні місця і предмети, пов'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність». За типологічними особливостями ці пам'ятки поділяються на 5 осн. видів: 1) пам'ятки історії — будинки, споруди, пам'ятні місця, предмети, пов'язані з найважливішими істор. подіями в житті народу, розвитком суспільства, д-ви, революц. рухом, з Великою Жовтн. соціалістич. революцією, громадян. і Великою Вітчизн. війнами, соціалістичним і комуністичним будівництвом, зміцненням міжнар. солідарності, а також з розвитком науки, техніки, культури і побуту народів, з життям видатних політ., держ., військ. діячів, нар. героїв, діячів науки, л-ри і мистецтва; 2) пам'ятки археології — городища, кургани, залишки старод. поселень, укріплень та ін. споруд, старовинні предмети, місця старод. поховань та ін.; 3) пам'ятки містобудування і архітектури — архіт. ансамблі та комплекси, частини міст давньої забудови, споруди цивільної, пром., військ., культової архітектури та нар. зодчества, садово-паркові ансамблі та ін.; 4) пам'ятки мистецтва — твори монументального, образотворчого, декоративно-ужиткового та ін. видів мистецтва; 5) документальні пам'ятки — давні акти, писемні й графічні документи, кінофотодокументи і звукозаписи, рукописи, архівні зібрання, записи фольклору і музики, рідкісні друковані видання тощо. Всі пам'ятки історії і культури підлягають держ. обліковi і поділяються на пам'ятки загальносоюзного, респ. і місц. значення. Держ. керівництво в УРСР обліком, охороною, використанням, реставрацією пам'яток історії, археології і мистецтва здійснює М-во культури УРСР, пам'яток містобудування і архітектури — Держ. к-т УРСР у справах будівництва, документальних пам'яток — Гол. архівне управління при Раді Міністрів УРСР.

Велику допомогу держ. органам у цій роботі подає Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (створене 1966; див. у цьому томі відповідний підрозділ), через яке здійснюється залучення найширших кіл громадськості до активної і безпосередньої участі в охороні пам'яток. Особи, винні в порушенні законодавства про охорону і використання пам'яток, несуть дисциплінарну, адм. та кримінальну відповідальність. Результатом послідовного здійснення і розвитку Комуністичною партією ленінського плану *монументальної пропаганди*, організації охорони пам'яток д-вою і всім народом є те, що СРСР — одна з найбагатших на пам'ятки історії та культури країн світу. На держ. обліку в УРСР налічується понад 70 тис. пам'яток історії та культури, археології, містобудування і архітектури (1983). В держ. і громад. музеях УРСР зберігається бл. 10 млн. експонатів (1983). Все це є невід'ємною частиною загальносоюзної і світової культур. спадщини і свідчить про величезний внесок народів Рад. країни, в т. ч. українського, в розвиток світової цивілізації.

П. Т. Тронько.

УКРАЇНСЬКА МОВА

Українська мова — національна мова укр. народу, осн. населення Української Радянської Соціалістичної Республіки. За даними перепису 1979, в СРСР укр. мову вважають рідною понад 35 млн. чол. За межами СРСР укр. мовою говорять *українці*, що живуть у Польщі, Чехословаччині, Угорщині, Румунії, Югославії, а також у США, Канаді, Аргентині, Австралії та ін. країнах світу.

За лексичним складом, фонетичною системою і граматичною будовою укр. мова найближча до російської та білоруської, разом з якими вона становить сх. підгрупу слов'ян. групи індоєвроп. сім'ї мов. У сучасній укр. літ. мові налічується 38 фонем, з них 6 голосних і 32 приголосні. Голосні поділяються на передньорядні (**і, и, е**) та задньорядні (**а, о, у**). Їхній системі властиві такі найважливіші специфічні риси: чергування етимологічних **о, е** відкритого складу з секундарним **і** в закритому складі (воли — віл, робота — робітник, печі — піч, село — сільський); вимова **і** на місці давнього ѣ (літо, дід, у сіні — з давніх лѣто, дѣдъ, въ сѣнѣ); звук **о** на місці давнього **е** в позиції після шиплячих та **j** перед споконвічно твердим приголосним (жолудь, чоловік, пшоно, бджола, щока, його); передньорядний голосний **и** відповідно до давніх **ы** та **и** (син, сила — з сынъ, сила); звук **и** в сполученні з попередніми плавними **р** чи **л** на місці слабких **ъ** та **ь** між приголосними і перед **j** на місці напружених **ъ, ь** (тривога, рий.

бий, шия, добрий — з давніх трьвога, рьи, бьи, шьıа, добръи); утрата на початку слова давніх ненаголошених **і** та **о** (гратн, голка, Гнат, город — з давніх играти, яголка, Игнатий, огородъ); розвиток секундарного **і** на початку слова перед сонорним, за яким занепали зредуковані **ъ, ь** (іржа, іржати, імла — з давніх ръжа, ръжати, мьгла); зближення вимови **е** та **и** в ненаголошеній позиції (се^{и}ло́, ве^{и}сна́, жи^{е}ве́, ба́чи^{е}ла).

Приголосні укр. літ. мови поділяють за місцем творення на губні (**б, п, в, ф, м**), передньоязикові (тверді — **д, т, з, дз, с, ц, ж, дж, ч, ш, р, л, н**; м'які — **з', дз' с', ц', р'**), середньоязикові (**j, д', т', л', н'**), задньоязикові [**г** (ɡ), **к, х**] і надгортанні, або фарингальні (**г**). До важливих особливостей системи приголосних укр. літ. мови належать: наявність африкат **дж** і **дз** (**дз'**): (ходжу, дзеркало, в кукурудзі); дзвінка сонорна вимова звука **в**, відсутність оглушення його в **ф**, перехід у позиції перед ін. приголосним в **у** (вчора — учора, вдова — удова); фрикативна вимова **г** (гай, говорити) і лише в небагатьох словах, запозичених та звуконаслідувальних, уживання проривного **g** [agрус, gелgотати (орфографічно — агрус, гелготати)]; збереження дзвінкої вимови приголосних у позиції перед глухими та в кінці слова (голубка, кладка, стежка, могти, дуб, сніг, сад); дзвінка вимова глухого приголосного в позиції перед ін. дзвінким [бород'ба, роз'ба, вogзал (орфографічно — боротьба, просьба, вокзал)]; утрата м'якої вимови приголосних перед **е** (берег, серце, день); тверда вимова губних та **р** у кінці складу та в кінці слова (сипте, голуб, сім, кров, гіркий, писар); ствердіння губних перед **а**, що походить з давнього ѧ і виникнення після них вставного **ј** [п'ять, дев'ять, м'ята (вимовляється — пјат', девјат', мјата) — з давніх пѧть, девѧть, мѧта]; збереження м'якої вимови **п'** у кінці слова (горобець, олівець); наявність довгих м'яких приголосних, що розвинулися внаслідок прогресивної асиміляції давніми м'якими наступного **ј** (життя, знання, доповіддю, піччю); нескладовий звук **ў** (орфографічно — **в**) на місці давнього **л** у кінцевій позиції дієслів минулого часу чоловічого роду та в звукосполученні **оў** (ов) із колишніх **ъл, ьл** між приголосними (ходив, вовк, шовк — з ходилъ, вълкъ, шьлкъ); збереження наслідків першої і другої перехідної палаталізації приголосних **г, к, х** (друг — дружба — друзі, рука — ручка — руці, горох — горошина — у горосі); наявність приставних (протетичних) приголосних **в** і **г** (вухо, вулиця, вона, гострий, гарба) та ін. риси.

Морфологічна будова укр. літ. мови має такі особливості: наявність іменників чоловічого роду на означення істот з закінченням **-о** (дядько, Гаврило, Сірко); клична форма іменників чоловічого та жіночого роду (товаришу, Петре, коню, доле, мамо); уживання значно ширше, ніж в ін. сх.-слов'ян. мовах, закінчення **-у** в родовому відмінку однини іменників чоловічого роду (азоту, саду, батальйону, журналу, синтаксису, Дону); закінчення **-ові, -еві** в давальному відмінку однини іменників чоловічого роду, а під його впливом — і в місцевому (братові, учневі, коневі, на братові, на дубові); відсутність редукції ненаголошеного у в закінченні орудного відмінка однини жіночого роду **-ою, -ею** (рукою, плошею); вимова **е** (незалежно від наголосу) в закінченні орудного відмінка однини іменників з основою на шиплячий і м'який приголосний (сторожем, конем, плечем, межею, землею); закінчення **-и, -і** в називному відмінку множини іменників чоловічого роду (ліси, трактори, учителі); форми родового відмінка на **-ів** іменників чоловічого роду з основою на м'який і шиплячий приголосний (днів, учителів, товаришів); стягнені форми прикметників у називному й знахідному відмінках однини жіночого та середнього роду, а також у множині (червона, червону, червоне, червоні); зближення у непрямих відмінках закінчень прикметників з твердою і м'якою основами (червоного, могутнього, червоному, могутньому, червоної, могутньої, хоч в орудному — червоним, могутнім); закінчення **-ому** паралельно з **-ім** у місцевому відмінку прикметників чоловічого та середнього роду (у червонім — у червоному, у могутнім — у могутньому); форми вищого ступеня прикметників з суфіксами **-ш-, -іш-** (ширший, червоніший); невідмінювання першого компонента в числівниках на означення десятків (п'ятдесяти, п'ятдесятьох, п'ятдесятьом, п'ятдесятьма); втрата **-ть** у закінченні 3-ї особи однини дієслів 1-ї дієвідміни (пише, знає); закінчення **-мо** в 1-й особі множини дієслів (знаємо, робимо, ходімо); синтетичні форми дієслів майбутнього часу (писатиму, ходитиму); дієприслівники на **-чи** (знаючи, ходячи) тощо.

Синтаксична структура У. м., як і ін. сх.-слов'ян. мов, характеризується багатством виражальних засобів, що функціонують у досить розвиненій системі простого й складного речення. Специфічні риси синтаксичної будови: безособові речення з головним членом, вираженим невідмінюваною дієслівною формою на **-но, -то** (Роботу закінчено. Ворога розбито); вираження підмета сполученням кількісного числівника два, три, чотири й іменника чоловічого роду в формі називного відмінка множини (Коло воріт росли два явори. Три брати працювали в одній бригаді); іменна частина складеного присудка, виражена знахідним відмінком з прийменником **за** (Старша сестра була нам за матір); своєрідність у вживанні відмінкових форм у дієслівних словосполученнях (дякувати кому, вибачити йому, зібратись о дев'ятій годині) тощо.

У складі укр. лексики є чимало слів, не відомих ін. слов'ян. мовам (багаття, мрія, обрій, смуга, хист, цап, гарний, загальний, окремий, баритися, плекати, нишком тощо). Багато в ній слів, утворених від спільних сх.-слов'ян. основ, але ін. афіксами (шахтар, верхівець, далина, діяч, весняний, діяльний, дивувати та ін.). Укр. мові властиві й деякі особливості в наголошуванні слів (верба́, спи́на, близьки́й, ви́сіти, ки́дати, вчо́ра тощо). З діалектного погляду укр. мова становить певну єдність, у ній немає дуже різкого протиставлення одних говорів іншим. Усі її тер. *діалекти* умовно об'єднують у три великі групи (наріччя) — *північні говори, південно-західні говори* та *південно-східні говори* (див. Карту тер. діалектів укр. мови, т. 3, с. 192—193). Укр. нац. літ. мова сформувалася на основі тер. говорів найбільш уніфікованого й найпоширенішого пд.-сх. наріччя (істор. ядром якого є наддніпрянські та східнополтавські говори), увібравши в себе найважливіші елементи ін. наріч. За радянського часу, в умовах динамічного зростання культурного рівня всього населення й активної участі його в громадсько-виробничому й політ. житті суспільства, місцеві діалекти під впливом літ. мови поступово втрачають характерні для них вузькі диференціальні риси.

Укр. мова, як і ін. сх.-слов'ян. мови, сформувалася на основі тер. діалектів давньоруської мови. Пд.-зх. пам'ятки давньорус. писемності фіксують окремі особливості укр. мови, що формувалася, вже з 2-ї пол. 12 ст., напр., так званий новий **ѣ** на місці етимологічного **е** в закритому складі, який утворився в процесі занепаду зредукованого **ь** у слабкій позиції [камѣнь, матѣрь, шѣсть, въ нѣмь (у Добриловому євангелії 1164) — з камень, матерь, шесть, в немь; літера **ѣ** позначала тут, очевидно, голосний, близький у вимові до **і**]; сплутування літер **и** та **ы**, що відбивало процес зближення й подальшого злиття давньорус. голосних **и** та **ы** в одному звуці перед. ряду високосереднього підняття и, який характерний для сучасного укр. вокалізму [бити, просыти, съвѣтьныкъ (у Добриловому євангелії 1164) — з быти, просити, съвѣтьникъ]. Частіше фіксуються подібні особливості з 13 ст., напр., літера **и** на місці давнього та нового **ѣ**, що свідчить про зміну звука **ѣ** в **і**, який властивий і сучас. укр. мові [свѣдитѣльствоують (Житіє Сави 13 ст.), витры, никоторыи (Галицьке євангеліє близько 1255), видѣще замість вѣдѣще (Євангеліє 1283)]; подовження етимологічного **о** в новому закритому складі і виникнення перед ним протетичного **в** [воовьцѣ, воовьчихь (Галицьке євангеліє бл. 1266)]; зміна **е** в **о** після шиплячого перед твердим приголосним [послѣдующому (Холмське євангеліє 13 ст.)]. У 14 ст. великою кількістю прикладів засвідчується дієслівне закінчення 1-ї особи множини теперішнього часу **-мо** [чинимо (Грамота 1388), знаємо (Грамота 1397)] та ряд ін. У 13—14 ст. інтенсивно формувались три сх.-слов'ян. народності — українська, російська та білоруська — і їхні мови. В осн. рисах фонетична система і граматична будова укр. мови склалися вже до 14 ст.

Словникові видання на Україні.

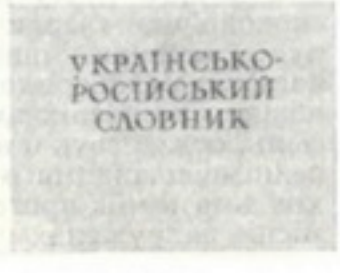

Укр. мова належить до старописемних мов. Успадкувавши давньоруську писемність, у ранній період своєї історії (14—15 ст.) вона продовжувала й розвивала традиції літ. мови Київ. Русі. На укр. та білорус. землях, що в той час перебували у складі Великого князівства Литовського, літ. мова, яка склалася в Київ. Русі, не тільки продовжувала функціонувати, а й була визнана як мова держ. управління, законодавства, офіційного листування. За таких умов в укр. та білорус. мовах виникло багато спільних лексичних, граматичних і орфографічних рис, які знайшли відображення в пам'ятках писемності обох народів. Проте й у цей період при збереженні генетичної спільності з рос. та білорус. літ. мовами і виникненні в процесі істор. розвитку нових спільних рис поступово складалися в укр. літ. мові її специфічні особливості, бо вона систематично з більшою чи меншою інтенсивністю збагачувалася лексичними й фонетико-граматичними елементами живого мовлення укр. народності. Найдавнішими пам'ятками староукр. мови є численні грамоти 14—15 ст., Кам'янко-Струмилівське євангеліє 1411, Апостол 15 ст. та ін., в яких досить повно відбився вплив місцевих народнорозмовних елементів на тогочасну укр. літ. мову; особливо помітний структурний компонент становлять вони у мові актових документів та офіційного листування. З кінця 15 ст. робляться перші спроби наближення книжної церковнослов'ян. мови, що вживалася в церковно-реліг. л-рі, до укр. народнорозмовної мови (напр., у Четьях 1489). Почали перекладати укр. мовою окремі твори реліг. л-ри, не призначені для церк. служби, щоб наблизити їх до розуміння нар. мас. Найвідоміші з таких перекладів — *Пересопницьке євангеліє* (1556—61), Крехівський апостол (бл. 1560) та деякі ін. виразно відбивали укр. нар. лексику, фразеологію, фонетичні й частково граматичні особливості. В кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні утворилося два різновиди літературної мови: перший з них — т. з. слов'яноруська мова, що склалася на основі взаємодії церковнослов'ян. та давньорус. літ. мов і вживалася переважно в церк.-богослужбовій л-рі, а другий — власне укр. книжна мова, відома під назвами — «проста мова», «руська мова», «руський діалект», чи — як її тепер називають — «староукр. мова», що склалася на основі давньорус. мови внаслідок сильного впливу на неї живої укр. розмовної стихії. Вживалася вона в юрид. і ділових документах — грамотах, листах, універсалах, міських книгах, описах замків, а також у літописах, частково — в полемічній і реліг. л-рі. Староукр. книжною мовою (з більшим або меншим збереженням церковнослов'ян. елементів) написано такі визначні твори полемічної л-ри, як «Ключ царства небесного» (1587) Г. Смотрицького, «Апокрисис» (1597) Х. Філалета, «Перестороґа» (1605 або 1606), ймовірно, І. Борецького, «Палінодія» (1621—22) З. Копистенського та інші. Значний струмінь нар. мови помітний у полемічних творах І. Вишенського. Старою книжною укр. мовою складено літописи — Львівський, Густинський, Чернігівський, Острозький. Нею написано чимало худож. творів: вірші Г. Смотрицького, додані до «Острозької біблії» (1581), вірші П. Беринди (1616), «Вѣзерункъ цнотъ» (1618) О. Митури, вірші К. Саковича (1622), «Перло многоцѣнное» К. Ставровецького (1646), драму «Слово о збуреню пекла» (1-а пол. 17 ст.) та інші. На початку 17 ст. з'явилась укр. переробка істор. повісті про Мамаєве побоїще. Староукр. книжна мова проникала й у наук. твори, напр., «Зерцало богословіи» К. Ставровецького (1618), де подано відомості з космографії. На цей період припадають найдавніші з досі відомих записи укр. нар. пісень — про Стефана Воєводу в чеській граматиці Я. Благослава (складена до 1571) та про козака й Кулину (надрукована лат. шрифтом у польс. брошурі 1625). В інтермедіях до польс. драми Я. Гаватовича (1619) зроблено першу спробу фіксації діалектних особливостей укр. розмовного мовлення. Розвиткові укр. літ. мови сприяла поява на Україні *книгодрукування*. У 1574 рос. першодрукар І. Федоров надрукував у Львові книги «Апостол» і «Азбуку», а 1581 в м. Острозі на Волині — «Острозьку біблію». У 1615 було відкрито друкарню в Києві. Існували друкарні й у деяких ін. містах на Україні.

У кін. 16 — 1-й пол. 17 століття зросло значення слов'яноруської мови як знаряддя національно-визвольної боротьби укр. народу проти феодально-шляхетського і католицько-єзуїтського гноблення. У зв'язку з цим було створено й надруковано праці, які сприяли її граматичній та лексичній нормалізації, серед них — «Кграмматика словенска языка» (1586), яка була ранньою південнослов'ян. переробкою відповідної грец. граматики і заклала основи сх.-слов'ян. граматичної термінології; «Адельфотес» (1591), написаний Арсенієм Еласонським разом з учнями Львівської братської школи; «Граматика словенська» Л. Зизанія (1596), «*Граматика словенська*» М. Смотрицького (1619). Остання праця мала велике значення в історії не тільки східнослов'янських, а й усіх слов'ян. мов. У 1643 створено «Граматыку словенскую» І. Ужевича, яка була першою спробою граматичного опису старої укр. літ. мови. У цей період виходять друком лексикографічні праці: «Лексис» Л. Зизанія (1596) і «*Лексіконъ славенороссκій и именъ тлъкованіе*» П. Беринди (1627), які поряд з церковнослов'янською містили й укр. народнорозмовну лексику. Ці праці, а особливо друга, відіграли позитивну роль у нормалізації словникового складу як слов'яноруської, так і староукр. книжної мови.

Однак укр. літ. мова в умовах соціального й нац. гноблення, що його зазнавав укр. народ у польсько-шляхетській державі, піддавалась різного роду обмеженням, витіснялася з важливих сфер сусп. життя, що гальмувало її нормальний розвиток. Визвольна війна укр. народу 1648—54 під проводом Б. Хмельницького і возз'єднання України з Росією створили умови для літ. розвитку укр. мови в братній сім'ї східнослов'ян. мов під впливом всезростаючої ролі рос. прогресивної культури й науки. У цей час посилився вплив мови багатогранної усної *народної творчості* на укр. літ. мову, передусім на її лексику й стиль. Особливо помітний цей вплив у літописах (напр., у *Хмельницькому літопису*), у стилі *універсалів* та ін. документів канцелярії Б. Хмельницького, в мові документів полкових канцелярій, в стилі ораторської прози: «Меч духовний» (1666), «Труби словес проповідних» (1674) Л. Барановича, «Ключ разумѣнія» (1659), «Небо новое» (1665) І. Галятовського, «Огородок» (1676) А. Радивиловського, «Зерцало» (1686) Й. Шумлянського тощо. Елементи живої нар. мови широко представлено в «*Літопису Самовидця*», літопису С. Величка, в драмах, особливо в інтермедіях та п'єсах М. Довгалевського («Комическое действіе», 1736), Г. Кониського («Воскресеніе мертвых», 1747), у збірці віршів Климентія Зиновієвого сина (між 1700 і 1709), у ліричних та сатиричних віршах Г. Сковороди, в численних анонімних бурлескних, сатиричних і пародійних віршах, які здебільшого створювались цілком народною мовою. Живою народнорозмовною мовою написано вірші З. Дзюбаревича та І. Некрашевича (18 ст.). Визначну роль у розвитку старої укр. літ. мови відігравала заснована 1632 Києво-Могилянська колегія, перетворена 1701 на академію (див. *Київська академія*). Вона давала своїм вихованцям досить грунтовну філологічну освіту, що позитивно позначалося на розвитку стилістичних засобів старої укр. літ. мови. З 18 ст. на розвиток і демократизацію книжної мови великий вплив мали передові ідеї російської культури й науки, зокрема, лінгвістичні праці М. В. Ломоносова, в яких науково обгрунтовано шляхи дальшого зближення літ. мови з народнорозмовною. Протягом 18 ст. в укр. літ. мові формувалися нові функціональні стилі, основу яких становило живе народне мовлення і які обслуговували широкі нар. маси. Традиційні книжні стилі, що грунтувалися на церковнослов'ян. мовній основі, переживали кризу, звужували сферу функціонування, окремі з них (наук. стиль, стилі худож. л-ри) зовсім занепадали, бо вони були відірвані від мови народу й тому не могли стати засобом мовного вираження сусп. ідей і досягнень культури періоду формування укр. нації.

Новий етап у розвитку укр. літ. мови почався з виходом у світ «Енеїди» І. П. Котляревського (1798), який у цій поемі та п'єсі «Наталка Полтавка» (1819) підніс нар. мову до рівня літературної. І. П. Котляревського вважають зачинателем нової української літературної мови. У її формуванні на нар. основі в 1-й пол. 19 ст. значну роль відіграли також Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемовський, Є. П. Гребінка, прогресивні письменники Галичини М. С.

Видання пам'яток української мови

Шашкевич, Я. Ф. Головацький, І. М. Вагилевич (передусім виданий ними альманах «*Русалка Дністровая*»). У 1818 вийшла друком «Грамматика малороссийского наречия» О. П. Павловського, де вперше подано стислий наук. опис фонетичних і морфологічних особливостей укр. нар. мови у порівнянні з російською та як додаток уміщено невеликий укр. словник. Ця праця справила певний вплив на орфографічне, граматичне й лексичне нормування нової укр. літ. мови на ранньому етапі її розвитку. Основоположна роль у формуванні нової укр. літ. мови належить Т. Г. Шевченкові. В його творчості найповніше розкрилися невичерпні мовностилістичні скарби нар. мови, на основі яких поет синтезував усі конструктивні здобутки мовної творчості своїх попередників, збагатив укр. літ. мову надбаннями ін. мов і утвердив її як знаряддя всебічного розвитку, культур. піднесення й освіти укр. народу, його боротьби за соціальне й нац. визволення. Т. Г. Шевченко збагатив укр. літ. мову суспільно-політичною термінологією і фразеологією, системою образних висловів революційно-демократичного змісту і спрямування — цим він підготував грунт для формування її публіцистичного та наук. стилів. У творчості Т. Г. Шевченка укр. літ. мова здобула міцну основу для дальшого всебічного, стилістично багатогранного розвитку й удосконалення. Вона остаточно утвердилась як мова, якій властиві всі потрібні засоби вираження в усіх найважливіших сферах сусп. життя, і цим піднеслась на якісно новий ступінь свого функціонування. Мова поета на довгі роки стала джерелом лексичного, граматичного й фонетичного нормування нової укр. літ. мови. Вона справила великий вплив на літературно-мовну практику на Зх. Україні — в Галичині, Буковині та на Закарпатті, що перебували тоді під владою Австро-Угорщини, правлячі кола якої жорстоко пригноблювали укр. народ і всіляко перешкоджали розвиткові його літ. мови на загальнонар. основі. Таким чином, творчість Т. Г. Шевченка відіграла велику об'єднувальну роль, у ній було накреслено провідні лінії створення єдиної загальнонаціональної укр. літ. мови. Велике значення для дальшого розвитку, збагачення й стилістичного вдосконалення укр. літ. мови в 2-й пол. 19 ст.— на поч. 20 ст. мала мовна творчість Марка Вовчка, І. С. Нечуя-Левицького, С. В. Руданського, М. П. Старицького, Панаса Мирного, М. Л. Кропивницького, І. К. Карпенка-Карого, І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського, Б. Д. Грінченка, В. С. Стефаника, О. Ю. Кобилянської, С. В. Васильченка та багатьох ін. письменників і публіцистів. У цей час високого рівня розвитку досягли всі жанри художньо-белетристичного стилю — прозовий, поетичний, драматургічний; інтенсивно формувався публіцистичний стиль з усіма властивими йому жанрами — власне публіцистичним, інформаційно-газетним, науково-публіцистичним, художньо-публіцистичним. Почав витворюватися наук. стиль укр. мови, насамперед у галузі гуманітарних наук — історії, літературознавства, мовознавства, суспільствознавства; зароджувався її діловий стиль. Укр. мовою, хоч і з великими обмеженнями, видавалися деякі газети, журнали, друкувалися книги й брошури на суспільно-політ. і науково-популярні теми, публікувалися науково-дослідні праці з окремих галузей знань, почали виходити періодичні наук. органи («*Записки Наукового товариства імені Шевченка*», «Записки Українського наукового товариства у Києві», з 1908), зрідка — й збірники наук. праць з математики та природознавства. Укр. мовою перекладалися окремі твори К. Маркса, а 1902 вийшов «Маніфест Комуністичної партії». Поступово складалася укр. спеціальна термінологія, виходили лексикографічні праці: «Словарь української мови» за ред. Б. Д. Грінченка (т. 1—4, 1907—09) та ін.

До Великої Жовтн. соціалістич. революції укр. літ. мова розвивалась у несприятливих умовах держ. роз'єднання укр. народу, гноблення його з боку царизму в Рос. імперії та австро-угор. уряду на зх.-укр. землях, в умовах постійних обмежень її сусп. функцій, а то й прямих заборон царським урядом і переслідування прогресивних видань укр. мовою в цісарській Австро-Угорщині. Все це гальмувало й ускладнювало процес створення єдиної загальнонац. укр. літ. мови, її лексичного та стилістичного збагачення й граматичного нормування. У цей період особливо загострилася боротьба між прогресивними й реакц. силами за шляхи розвитку і принципи дальшого нормування укр. літ. мови. Прогресивні укр. письменники та вчені обстоювали створення єдиної літ. мови для всього укр. народу на широкій загальнонац. живомовній основі, переборювали націоналістичні настанови деяких письменників на її архаїзацію та відрубний розвиток, виступали проти різних її вузькодіалектних варіантів і штучного засмічування чужорідними елементами, що порушували її лексичну, граматичну та фонетичну системи. Вони орієнтували на творче використання мовностилістичного багатства передової рос. л-ри, дбали про багатогранний розвиток укр. літ. мови, здатної обслуговувати всі сусп. потреби народу. Реакц. кола, навпаки, обмежували сусп. функції укр. літ. мови, спрямовували її розвиток на вузьку діалектну основу (напр., намагання націоналістичних елементів створити «західний» варіант укр. літ. мови в Галичині чи «карпаторуський» на Закарпатті), поряд з цим певні реакц. угруповання на західноукр. землях, зокрема «*москвофіли*», користувалися штучним «*язичієм*», яке його прихильники протиставляли укр. літ. мові, що розвивалася на нар. основі. Активним поборником єдиної укр. літ. мови був І. Я. Франко. Він виступав проти штучно створеного «язичія», проти засмічування літ. мови непотрібними іншомовними елементами, лексичного й стилістичного збіднення, обстоював її розвиток на широкій загальнонар. основі, орієнтував західноукр. працівників слова на східноукр. мовну практику, яка продовжувала і далі розвивала традиції Т. Г. Шевченка. Вільний і всебічний розвиток укр. літ. мови відстоювала прогресивна рос. громадськість, зокрема революц. демократи О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов, видатні письменники І. С. Тургенєв, Л. М. Толстой, А. П. Чехов, В. Г. Короленко, О. М. Горький та ін., визначні вчені О. О. Шахматов, Ф. Є. Корш, П. Ф. Фортунатов та ін. Право укр. народу на вільний розвиток своєї мови послідовно відстоювала більшовицька партія, яка боролася за повну рівноправність усіх націй і їхніх мов. В. І. Ленін писав: «Ні одного привілею ні для однієї нації, ні для однієї мови!» (Повне зібр. тв., т. 23, с. 145). Після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції, в умовах послідовного здійснення Комуністичною партією ленінської нац. політики, укр. мова вперше в своїй історії здобула не лише загальне визнання, а й реальні можливості для вільного функціонування, всебічного вдосконалення й збагачення. Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі завершився процес становлення єдиної укр. літ. мови. За рад. часу підвищилася сусп. роль укр. літ. мови, вона почала обслуговувати всі багатогранні потреби укр. соціалістичної нації, стала мовою законодавства й держ. урядування в республіці, мовою адм. установ, різних громадських, суспільно-політ., наук. і культурно-осв. орг-цій та виробничих колективів. Укр. мовою видається в республіці мільйонними тиражами художня, наукова, політ., тех., навчальна та ін. л-ра; укр. мовою перекладено твори класиків марксизму-ленінізму, публікуються численні переклади художньої та ін. л-ри з мов народів Рад. Союзу, з багатьох зарубіжних мов, видаються газети і журнали як громадсько-політичні, так і різного типу професійні. Укр. мова стала знаряддям освіти і соціалістичної культури: нею ведеться навчання в заг.-осв. школах, читаються лекції у вищих школах, ведеться масово-політ. робота серед населення. На Україні працюють численні українські драматичні, оперні, муз. театри та ін. мистецькі заклади, широко розвинене укр. мовою радіомовлення, телебачення й кіно.

Піднесення сусп. ролі укр. літ. мови зумовило її дальший всебічний розвиток і збагачення. Завершилося формування всіх функціональних стилів, властивих високорозвиненим літ. мовам, зокрема наук., публіцистичного, ділового, виробничо-технічного, стилю масової інформації, епістолярного та ін. У рад. період склалася її багата термінологія і спец. фразеологія з усіх галузей знань та виробничої діяльності. Відбулося значне оновлення словникового складу укр. мови; з активного вжитку вийшло чимало слів, пов'язаних з бурж.-феод. способом сусп. життя та віджилою технікою, виробничими відносинами, ідеологією, побутом; він поповнився великою кількістю нових слів — неологізмів (сільрада, комсомол, колгосп, кібернетика, дизайнер, атомохід та ін.). Особливо активно поповнюється мова неологізмами, що належать до складу термінологічної лексики, в період наук.-тех. революції. Великої досконалості набув синтаксис укр. літ. мови з усіма його особливостями, властивими тим чи ін. її функціональним стилям. Укр. літ. мова розвивається як рівноправна в сім'ї нац. мов Рад. Союзу, збагачуючись і вдосконалюючись за рахунок внутр. ресурсів (висотник, місяцехід, заочник тощо) та в процесі взаємозв'язків з ін. мовами, насамперед з російською, яка є мовою світового значення і засобом міжнац. спілкування народів СРСР. Переважно через посередництво рос. мови укр. мова, як і ін. мови народів СРСР, засвоює нову інтернац. лексику та рад. неологізми, що зумовило становлення в них спільного фонду лексичних інтернаціоналізмів, зокрема спільного фонду нової радянської лексики (ленінізм, парторг, цілинник та ін.). У рад. період здійснено велику роботу в справі фонетичної, орфографічної, орфоепічної, граматичної і лексичної нормалізації укр. літ. мови. В дожовтневий період укр. мова не мала єдиного і обов'язкового для всіх правопису. Першим офіційним укр. правописом вважаються «Найголовніші правила українського правопису», затверджені АН УРСР і видані 1921. Протягом 20—30-х рр. правопис удосконалювався. У 1946 видано «Український правопис» (друге, доповнене й виправлене його видання вийшло 1960). Активна участь усього населення в сусп. виробництві, політ. і культур. житті країни зумовила розширення функцій

усної форми літ. мови. Заг. обов'язкова середня освіта, що її забезпечила Рад. влада усім трудівникам країни, сприяє засвоєнню єдиних норм укр. усного літ. *мовлення*, піднесенню його культури, усуненню з мовної практики стилістично невмотивованих фонетичних, орфоепічних, лексичних і граматичних відхилень, здебільшого місцевого походження. Засвоєнню літ. норм активно сприяють також різного типу словники (перекладні, тлумачні, орфографічні, вимови й наголосу, синонімічні, фразеологічні тощо), які в значній кількості виходять за рад. часу. Досягнення в розвитку укр. літ. мови, розширення її сусп. функцій, лексичне і стилістичне збагачення, орфоепічне і граматичне вдосконалення стали реальною дійсністю в умовах її розвитку в соціалістичному суспільстві, що якнайповніше розкриває всі творчі можливості народу, забезпечує розквіт усіх його матеріальних і духовних сил. Укр. літ. мова у рад. період розквітла й стала на рівні найрозвиненіших мов світу. Вона має всі лексичні, граматичні й стилістичні засоби для вільної й точної передачі найрізноманітніших і найскладніших понять з усіх галузей життя, найтонших нюансів інтелектуального та емоціонального характеру. Комуністична партія і Рад. уряд, втілюючи в життя ленінську нац. політику, забезпечили всім народам СРСР право на освіту і користування рідною мовою. У Програмі КПРС зазначається, що партія буде забезпечувати і надалі вільний розвиток мов народів СРСР, що в Рад. країні «в умовах братерської дружби і взаємного довір'я народів національні мови розвиваються на основі рівноправності і взаємозбагачення» (Програма КПРС. К., 1977, с. 102). Ці закономірності визначають дальший розвиток укр. мови. Центром наук. дослідження проблем укр. мови є *Мовознавства інститут* АН УРСР (Київ). Питання укр. мови розробляють також на відповідних кафедрах ун-тів та пед. ін-тів, у *Суспільних наук інституті* АН УРСР (Львів). Див. також в цьому томі підрозділ Мовознавство.

Літ.: Білодід І. К. Розвиток мов соціалістичних націй СРСР. К., 1967; Булаховський Л. А. Питання походження української мови. В кн.: Булаховський Л. А. Вибрані праці, т. 2. К., 1977; Филин Ф. П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972; Русанівський В. М. Походження і розвиток східнослов'янських мов. К., 1980; Сучасна українська літературна мова, [кн. 1—5]. К., 1969—73; Курс сучасної української літературної мови, т. 1—2. К., 1951; Синявський О. Н. Норми української літературної мови. Х.—К., 1931; Потебня А. А. Заметки о малорусском наречии. Воронеж, 1871; Крымский А. Е. Украинская грамматика, т. 1—2. М., 1907—08; Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. 1. К., 1972; Словотвір сучасної української літературної мови. К., 1979; Історія української мови, [т. 1—4]. К., 1978—83; Житецкий П. И. Очерк звуковой истории малорусского наречия. К., 1876; Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови... К., 1924; Історична граматика української мови. К., 1980; Курс історії української літературної мови, т. 1—2. К., 1958—61; Плющ П. П. Історія української літературної мови. К., 1971; Бевзенко С. П. Українська діалектологія. К., 1980; Михальчук К. П. Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины. «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край», 1877, т. 7, в. 2; Словарь української мови. Упорядкував Б. Д. Грінченко, т. 1—4. К., 1958—59; Українсько-російський словник, т. 1—6. К., 1953—63; Російсько-український словник, т. 1—3. К., 1968; Словник української мови, т. 1—11. К., 1970—80; Етимологічний словник української мови, т. 1. К., 1982; Українська літературна вимова і наголос. Словник-довідник. К., 1973; Орфографічний словник української мови. К., 1975; Український правопис. К., 1960; Атлас української мови, т. 1. К., 1984; Гольденберг Л. І., Королевич Н. Ф. Українська мова. Бібліографічний покажчик (1918 — 1961 рр.). К., 1963.

М. А. Жовтобрюх.

ЛІТЕРАТУРА

Література 11—18 ст.

Становлення літератури сх. слов'ян відбувалося водночас з утворенням ранньофеод. держави Київської Русі, запровадженням у ній християнства і слов'ян. письма. Першими її пам'ятками були перекладені з грец. на старослов'ян. мову і частково одержані через болг. посередництво біблійні тексти та апокрифічні оповідання («Ходіння богородиці по муках»). В 11—13 ст. перекладено твори учительної (Іоанна Златоуста, Іоанна Дамаскина, Єфрема Сіріна), житійної («Патерики», «Прологи», «Четьї-мінеї»), історичної та історично-розповідної (хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, «*Александрія*»), повістевої («Повість про Варлаама та Іоасафа», «Повість про Акіра Премудрого», «Девгенієве діяння»), геогр.-природничої («Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Фізіолог», «Шестоднев») л-ри. Укладалися збірники мішаного змісту (*Ізборники Святослава* 1073 і 1076 рр., «*Пчела*»). Перекладна л-ра переносила на Русь візантійську середньовічну систему літ. стилів і жанрів, збагачувала сх.-слов'ян. письменство новими темами та ідеями. Оригінальна давньорус. л-ра розробляла ораторсько-учительну (Феодосій Печерський, Іларіон, Кирило Туровський) та агіографічну прозу (княжі житія Ольги і Володимира, Бориса і Гліба, життя монахів Києво-Печерської лаври — «*Києво-Печерський патерик*»), описи подорожей («Життя і ходіння» Даниїла Паломника, 1106—08).

На початку 11 ст. у Києво-Печерському монастирі почалось літописання, яке дало таку видатну пам'ятку історіографічної та оповідної прози Давньої Русі, як «*Повість временних літ*», що її традиція приписує Нестору. В літописах на підставі фольклорних і писаних джерел викладалась історія Русі від найдавніших часів у її зв'язках із всесвітньою історією. Давні літописні зведення збереглися у двох осн. списках — північноруському *Лаврентіївському літописі* (1377) та південноруському *Іпатіївському літописі* (поч. 15 ст.), до якого, крім «Повісті временних літ», входять ще *Київський літопис* (до 1200) і *Галицько-Волинський літопис* (до 1292). У Лаврентіївському списку вміщено автобіографічне «*Повчання Володимира Мономаха*» (1117). Видатною пам'яткою л-ри Давньої Русі є «*Слово о полку Ігоревім*» (1185—87), у якому невідомий автор, спираючись на усно-поетичні та книжні традиції, образно втілив ідею єдності Русі якраз перед навалою орд Батия. Л-ра 11—12 ст. відображає високий матеріальний і духовний рівень Київ. Русі, відзначається оригінальним і патріотичним змістом, поетичністю. Творилася вона у стилі монументального історизму. Її надбання стали основою для подальшого розвитку літератур трьох братніх східнослов'ян. народів — укр., рос. і білоруського. Навала орд Батия в серед. 13 ст., захоплення у 14 ст. укр. і білорус. земель Литовським князівством, постійна тат.-турецька агресія з півдня зруйнували культур. центри, сформовані за часів Київ. Русі, затримали розвиток л-ри. Проте продовжувалося місцеве літописання, з'являлися нові переробки уже відомих раніше повістей. Значну роль відіграла літ. та науково-осв. діяльність українців — вихованців зх.-європ. ун-тів (Георгій Дрогобич, Павло Русин з Кросна, Станіслав Оріховський з Перемишля), які внесли в укр. л-ру ідеї Відродження.

Традиції культово-ораторської прози продовжував у своїх «словах» Серапіон. На межі 13—14 ст. виникло «Слово о Лазаревім воскресенії», в поетичній формі якого чується відгомін «Слова о полку Ігоревім». У 2-й пол. 14 ст. посилився т. з. другий південнослов'янський вплив на укр. л-ру. В літ. процес включилися київ. митрополити, вихідці з Болгарії Кіпріан і Григорій Цамблаки.

З 2-ї пол. 16 ст. почався новий період історії укр. л-ри, який характеризувався посиленням ренесансних явищ, становленням і розвитком нових жанрів — полемічної публіцистики, віршування, мемуарно-істор. прози, шкільної драматургії. Об'єднання Литовського князівства з Польщею 1569 в Річ Посполиту обернулося для укр. і білорус. народів новим наступом на їхні національно-релігійні права. Соціальний і культурно-нац. гніт посилився після прийняття *Брестської унії 1596*. На колонізатор. політику шляхти та магнатів укр. народ відповів козацько-селянськими повстаннями, організацією *братств*, активізацією культурно-осв. роботи. В 1574 у Львові рос. і укр. першодрукар Іван Федоров видав «*Апостол*» — першу книжку укр. книгодрукування.

У Львові і Острозі, що стали на цей час гол. центрами культурно-осв. і літ. життя, засновувалися школи, навколо них групувалися вчені, які своєю наук. і літ. діяльністю давали відсіч шляхетсько-католицькій експансії, впливали на формування нац. самосвідомості укр. народу, закладали основи його л-ри, утверджували в ній гуманізм.

Глибокий слід в укр. літературі залишили твори представників *полемічної літератури* Г. Смотрицького, С. Зизанія, Х. Філалета, Острозького Клірика, М. Смотрицького, З. Копистенського, анонімна «*Перестороґа*» та ін., у яких дано гідну відповідь на звинувачення католицьких та уніатських авторів, обґрунтовано право укр. народу на власне релігійне і культурно-національне життя.

Вершиною полемічного письменства була творчість І. Вишенського, який у своїх «писаніях», «посланіях» і «обличеніях» затаврував зраду єпископів-ренегатів, виступив з критикою всього політ.-держ. устрою Речі Посполитої, став на захист прав і людської гідності простолюду. Наприкінці 17 ст. на Закарпатті з полемічними творами виступив М. Андрелла. Реліг. полеміка з католицизмом, уніатством, протестантизмом, іудаїз-

мом та ісламом відбита в л-рі 2-ї пол. 17 ст. (Л. Баранович, І. Галятовський, Ф. Сафонович, В. Ясинський та ін.). Ораторсько-проповідницьку прозу далі розвивав К. Ставровецький (Транквіліон), автор «Евангелія учителного» (1619) і «Перла многоцѣнного» (1646). Данило Корсунський наприкінці 16 ст. описав свою подорож до «святих місць» («Книга бесѣды о пути ієрусалимском»). У зв'язку з поширенням книгодрукування розвивався жанр посвяти, передмови та післямови до друкованих книжок

«Києво-Печерський патерик». 1553—54. Рукопис першої сторінки.

(І. Федоров, Г. Смотрицький, Є. Плетенецький, Памво та Степан Беринди, Т. Земка, М. Сльозка, Й. Тризна та ін.). З 2-ї пол. 16 ст. набували популярності нові форми мемуарно-історичної прози [заповіт В. Загоровського, 1577; спогади про московські події 1612 Б. Балики; Острозький (1500—1636), Львівський (1498—1649), Хмільницький (1636—1650), Густинський (20-і рр. 17 ст.) літописи та ін.]. Від середини 16 ст. бере початок укр. книжне віршування («Пашквіль» Я. Жоравницького, 1575; вірші Г. Смотрицького в «*Острозькій біблії*», 1581; «Хронологія» А. Римші, 1581). Укр. поетична традиція 2-ї пол. 16—18 ст. виробила дві системи віршування — нерівноскладову і рівноскладову (силабічну). Перевагу здобула силабічна система, яка викладалася у шкільних поетиках. Поезія 16—18 ст. відзначається жанровою і тематичною різноманітністю: вірші полемічні, панегіричні, епіграматичні, морально-дидактичні, релігійно-філософські, сатирично-гумористичні, громадсько-політичні, ліричні. Патріотичними ідеями пройнятий відомий твір 1-ї пол. 16 ст. «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного» (1622) К. Саковича. З кінця 16 — поч. 17 ст. зароджується драматургія у формах декламацій і діалогів, що призначалися для виконання у братських школах: «На рождество...» П. Беринди (Львів, 1616), «Вѣршѣ з трагедіи Христос пасхон...» А. Скульського (Львів, 1630), «Размышлянье о муцѣ Христа...» І. Волковича (Львів, 1631) та ін. 1619 роком датуються перші укр. інтермедії до драми Я. Гаватовича.

Визвольна війна 1648—54 і возз'єднання України з Росією ідейно й естетично переорієнтували укр. л-ру, зблизили її з рос. л-рою, створили умови для розвитку нових жанрів, утвердження нових ідейно-стильових тенденцій. Л-ра почала активно звільнятись від церк.-реліг. ідеології. У худож. творах ставили і розв'язували актуальні проблеми суспільно-політ. життя. Істор. особи оцінювалися з позицій їхнього ставлення до Росії, вірності Переяславській угоді 1654.

Теорія л-ри опрацьовувалася в шкільних курсах поетики й риторики, читаних у Києво-Могилянській академії. Культивувався стиль *барокко* з його витонченою алегоричністю і контрастністю образів, афектацією, тяжінням до пишності, мотивами «марності світу сього», бистроплинності всього земного тощо.

Ораторсько-проповідницька проза не лише тлумачила християнську догматику й мораль, а й ставила актуальні політ.-просвітительські, навіть соціальні проблеми. Проповіді, «слова», «казання», «поученія» Л. Барановича («Меч духовний», 1666; «Труби словес проповідних», 1674), І. Галятовського («Ключ разумѣнія»... 1659—60), А. Радивиловського («Огородок Марії богородиці», 1676; «Вѣнец Христов», 1688), С. Яворського, Ф. Прокоповича, а у 18 ст. Г. Кониського, І. Леванди, І. Фальківського досягли високого мистецького рівня. Агіографічну традицію завершує 4-томна «Книга житій святих» (1689—1705) Д. Туптала. Набували популярності езопівська байка, фацеції, перероблялися середньовічні повісті (про Трістана і Бово, про Калілу й Дімну, «Історія семи мудреців», уривки із «Визволеного Єрусалима» Т. Тассо та ін.). Мемуарно-істор. проза представлена «Літописцем» Л. Боболинського, «Кройникою» Ф. Сафоновича, «Синопсисом» (1674, 1680), що його традиція приписує І. Гізелю. Реліг.-філос., етикетну та епіграматичну поезію творили Л. Баранович («Аполлонова лютня», 1671), В. Ясинський, С. Яворський, І. Максимович, І. Величковський. У віршах про події нар.-визвольної війни 1648—54 («Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому...», «Україно, матінко моя» та ін.) оспівано перемогу над польс. шляхтою, уславлено істор. акт возз'єднання України з Росією. Під впливом нар. пісенності розвивалася лірична поезія. З середини 18 ст. прискорився перехід до нової л-ри. Зміцнювались укр.-російські літ. зв'язки. Вихованці *Київської академії* зробили помітний внесок у рос. культуру. На розвитку укр. л-ри благотворно позначився вплив передових ідей рос. л-ри, популярними стають ідеї рос. просвітительства. Панівним стильовим напрямом у 18 ст. продовжувало залишатися барокко. Одночасно міцніли елементи класицизму, сентименталізму й просвітительського реалізму. В л-рі глибше відображалися класові суперечності укр. суспільства.

Продовжувала активно розвиватися мемуарно-істор. проза, яка освітлювала події недавнього минулого, обгрунтовувала возз'єднання України з Росією. Мемуаристи користувалися офіційними документами, творами рос., польс. та нім. істориків, від реєстрації фактів переходили до широких оповідей, позначених високими літ. якостями. В оцінці істор. подій і фактів вони часто опиралися на фольклорні джерела, нар.-пісенну творчість. Козацькі літописи Самовидця (1702), Г. Грабянки (1710) і С. Величка (1728) гол. увагу приділяли подіям нар.-визвольної війни 1648—54, возз'єднанню України з Росією, боротьбі проти шляхетської Польші, султанської Туреччини і Кримського ханства. Анонімна «*Історія русів*» (кін. 18 ст.) пронизана намаганням захистити інтереси козацької старшини та вищого духівництва. Видатною пам'яткою паломницької прози стали «Странствованія» В. Григоровича-Барського. Не згасав інтерес до белетристики і перекладної зх.-європейської л-ри. У списках поширювалися середньовічні повісті, лицарські романи, оповідання з легендарних псевдоісторичних збірників «Велике зерцало», «Римські діяння».

У поезії переважало силабічне віршування, але вже намічався перехід до силабо-тонічної системи, теоретично розробленої у рос. віршуванні В. К. Тредіаковським і М. В. Ломоносовим.

Укладено рукописний поетичний збірник Климентія Зіновієвого сина, який містить 370 віршів, пройнятих симпатією до людей праці, нар. побуту і звичаїв. За свіжими слідами подій створювалися вірші на актуальні громадсько-політичні теми. Історичній Полтавській битві присвячено оду Ф. Прокоповича «Епінікіон» (1709), у якій висловлено радість з приводу перемоги над «супостатом нашим лютим». У віршованому діалозі С. Дівовича «Разговор Великороссіи с Малороссіей» (1762) обгрунтовуються привілеї козацької старшини, позитивно оцінюється возз'єднання України з Росією. В ряді віршів («Захотіла Смілянщина...» та ін.) відображено визвольну боротьбу на Правобережжі, події *Коліївщини*. В сатиричних віршах викривалися соціальні антагонізми між простолюдом та дворянством і духівництвом («Сатирична коляда», 1764; «Плач київських монахів», 1786; «Плач дворянина», «Кирик», «Отець Негребецький» та ін.). З сатирико-гумористичними віршами виступав І. Некрашевич («Ярмарок», 1790; «Сповідь», 1789). У віршах-травестіях у рамках біблійних сюжетних схем різдвяних і великодніх свят змальовувалися елементи реального нар. побуту. Ці твори, пройняті здоровим нар. гумором, є своєрідним виявом нар. оптимізму. Мандрівні студенти, бурсаки пристосовували реліг. сюжети до потреб повсякденного життя. «Світські пісні» розробляли мотиви сирітства, гіркої долі, соціальної несправедливості (О. Падальський, І. Бачинський, Левицький). Любовна поезія переходить від дидактичного моралізаторства до відтворення щирих людських почуттів (І. Пашковський, Ю. Добриловський, Я. Семержинський). Почаївський «*Богогласник*» (1790—91) підсумував понад 200-літній розвиток духовної лірики.

Помітних успіхів досягла шкільна драматургія. До середини 18 ст. з'явилося понад 30 драм. творів — шкільних драм (різдвяного та великоднього циклів, мірaклів, мораліте, на істор. теми), діалогів, декламацій. Авторами їх були викладачі Київ. академії М. Довгалевський, Г. Кониський, М. Козачинський, С. Лящкоронський, Й. Горленко, В. Лащевський, Л. Горка, Г. Щербацький та ін. У кращих драмах відбито риси нар. життя, чути відгуки гострої соціальної боротьби. Возвеличуючи київ. князя Володимира Святославича («Владимир», 1705), Ф. Прокопович підтримував реформи Петра І. Анонімна істор. драма «Милость божія...» (1728) присвячена визвольній війні укр. народу 1648—54 і возз'єднанню України з Росією. Високого ідейно-худож. рівня досягли інтермедії [десять інтермедій до драм М. Довгалевського «Комическое дѣйствіе» (1736) і «Властотворній образ» (1737), п'ять інтермедій до драми Г. Кониського «Воскресіння мертвих» (1747) та ін.]. З 2-ї пол. 18 ст. збереглися тексти нар. лялькового театру — *вертепу*. Крім традиційного різдвяного дійства, у вертепній драмі розігрувалися інтермедії. Авторами і акторами вертепу були люди з народу, *мандрівні дяки*, студенти Київ. академії.

Видатним явищем у літ. житті України 2-ї пол. 18 ст. стала творчість видатного філософа і письменника, просвітителя-гуманіста Г. С. Сковороди. Філос. трактати Г. Сковороди написані у формі діалогів, живою нар. мовою. У байках (зб. «Басни харковскія», 1769 — 74) письменник висловлював протест проти феод.

гніту, підносив моральні якості простої людини. Поезія Сковороди (зб. «Сад божественних пѣсней», 1753—85) відзначається тематичною різноманітністю, глибиною думки, оригінальною образністю. Сковорода виступив співцем свободи, прославив «отця вольності» Б. Хмельницького («De libertate»), висловив антимонархічні настрої, піддав критиці пороки сучасного йому суспільства. Твори Сковороди поширювалися у рукописах, його пісні увійшли до репертуару нар. співців—кобзарів і лірників. У літ. процесі 2-ї пол. 18 ст. завершилося вироблення всіх тих худож. форм і стильових засобів, на які змогла спертися нова укр. література періоду свого становлення.

О. В. Мишанич.

Література 19 — поч. 20 ст.

У 2-й пол. 18 ст. процес переходу до нової укр. л-ри відображав складну взаємодію синтезу й протиборства різних сусп.-політ. і художніх тенденцій. Залишаючись роз'єднаним, укр. народ зазнавав соціального та нац. гноблення рос. царизму та австро-угорської монархії, що негативно позначалося на формуванні укр. нац. культури. Водночас широке залучення України до екон. і політ. життя Росії, участь укр. діячів у загальнорос. культурному процесі сприяли розвиткові прогресивних тенденцій в українському суспільному житті.

Л-ра поступово підходила до висвітлення гол. теми того часу — соціальних суперечностей, у ній уже частково відбилися антикріпосницькі настрої селянства. Найважливішими тенденціями укр. л-ри цього періоду є увага до зображення реально існуючих закономірностей життя, наростання елементів реалізму і народності, проникнення в л-ру нар. розмовної мови, нар. образного світосприйняття. Л-ра стає важливим чинником розвитку соціальної і нац. самосвідомості, дійовим засобом ідейно-класової боротьби. Першим твором нової української літератури була «Энеида на малороссийский язык перелицированная» (СПБ, 1798) І. П. Котляревського. «Енеїда» відображала життя укр. народу з рисами його істор. минулого, нац. характеру, відтворювала побут, звичаї різних верств укр. суспільства. Утверджуючи ідею держ. і політ. єдності України з Росією, «Енеїда» виявляла критичне ставлення до вад феод.-кріпосницького ладу. Твір пройнятий духом гуманізму, співчуттям до трудящого люду. П'єсами «Наталка-Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревський поклав початок новій укр. драматургії. Він поєднав традиції нар. і літ. творчості, закріпив нар. основи літ. мови, утвердив жанри іроїкомічної поеми, побутової драми, ліричного вірша-пісні. Гол. центром культурного і літ. життя на Україні в 10—40-х рр. став Харків. ун-т. Тут з'явилися перші літ. збірники, журнали (рос. мовою), в яких висвітлювалися питання історії України і нар. життя («*Харьковский Демокрит*», «*Украинский вестник*», «*Украинский журнал*»). Посилювався інтерес до нар. творчості, з'явилися перші зб-ки укр. нар. пісень М. А. Цертелєва, М. О. Максимовича, В. Залеського, І. І. Срезневського. У Петербурзі, Москві, Харкові, Львові виходили альманахи і збірки укр. мовою («*Ластівка*», «*Сніп*», «*Молодик*» та ін.). В л-ру прийшли талановиті письменники — П. П. Гулак-Артемовський, Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, Є. П. Гребінка та ін. Укр. л-ра розвивалася в цей час укр. і рос. мовами. Опинившись у руслі загальнорос. прискореного літ. розвитку, вона являла собою строкату картину; в ній співіснували елементи *класицизму* і *сентименталізм*, *романтизм* і просвітительський реалізм, спостерігалось змішування течій і стилів. Характерним було широке побутування *бурлеску*, який найбільше виявився в «Енеїді» І. Котляревського, в пародіях, одах і байках П. Гулака-Артемовського, П. Кореницького, П. П. Білецького-Носенка, Є. Гребінки. У творчості І. Котляревського, П. Гулака-Артемовського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, К. Пузини та ін. розвивалися риси реалістичного побутописання, робилися спроби соціального аналізу дійсності. Г. Квітка-Основ'яненко поклав початок новій укр. прозі. Від гумористично-сатиричних оповідань, повісті «Конотопська відьма», комедії «Сватання на Гончарівці», де Квітка-Основ'яненко продовжував традиції бурлеску, використовував нар. анекдот і переказ, його творчість розвивалася до реалістично-сентиментальних повістей («Маруся» та ін.), у яких змальовано людей з народу, що втілюють високі морально-етичні якості. Плідною і новаторською була творчість Є. Гребінки (байки, лірика, переклад «Полтави» О. С. Пушкіна). Квітка-Основ'яненко і Гребінка відомі і як російські письменники, що відіграли помітну роль у розвитку ідейно-художніх принципів *натуральної школи*.

В 20-х рр. 19 ст. в укр. л-рі виникає романтичний напрям, для якого на цей час характерні суперечливе поєднання прогресивних і консервативних тенденцій, слабкість і невиразність позитивної програми. Прогресивними якостями творчості укр. поетів-романтиків були оспівування свободи, любов до батьківщини, поглиблення ліризму, розвиток зображальних засобів, активне освоєння поетики фольклору (Л. І. Боровиковський, М. І. Костомаров, М. М. Петренко, В. М. Забіла, С. Писаревський, О. І. Псьол). Романтики утвердили в укр. л-рі жанри балади, романсу, істор. поеми, драми, трагедії. Духом революційного романтизму пройняті твори Т. Г. Шевченка. У творчості А. Л. Метлинського, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, О. П. Рудиковського переважав сум за минулим України, яке вони подавали в романтично-ідеалізованому вигляді. Консерватизмом і реакційністю позначена творчість П. О. Куліша, О. О. Корсуна. В цілому романтизм великою мірою сприяв розвиткові в укр. л-рі індивідуального творчого начала, засобів художньої виразності. З початком діяльності «*Руської трійці*» (М. С. Шашкевич, І. М. Вагилевич, Я. Ф. Головацький) і виходом у світ альманаху «*Русалка Дністровая*» почалося активне формування рис нової л-ри в Галичині. Своїм виступом проти політ. і соціального гніту, церковно-літ. авторитетів, запровадженням у л-ру нар. мови і фольклорної поетики «Русалка Дністровая» була на той час «явищем наскрізь революційним» (І. Франко). У цей період на зх.-укр. землях вступають у л-ру М. К. Устиянович, А. Л. Могильницький, О. В. Духнович. Новий якісний етап у розвитку укр. л-ри пов'язаний із творчістю Т. Шевченка. Його «Кобзар» (1840) та поема «Гайдамаки» (1841) стали епохальним явищем. Т. Шевченко підніс укр. л-ру на рівень найвищих досягнень світової худож. творчості і забезпечив їй міжнар. визнання. Почавши в руслі романтизму як представник його революц. крила, Т. Шевченко поряд з творами на істор. теми, де він шукав зразок і моральну силу для боротьби з самодержавством, звертався до життя селянства і виявляв гнівний протест проти кріпосницької дійсності. Він утвердив в укр. л-рі критичний реалізм, революційно-демократичний напрям. Політ., філос., естетичні та літ.-критичні погляди Т. Шевченка, його творчий метод розвивалися під впливом визвольного руху в Росії, у тісному зв'язку з діяльністю декабристів і рос. революц. демократів. Т. Шевченко поставив у л-рі кардинальні питання сусп. життя, зробив її знаряддям виховання класової і нац. свідомості нар. мас, закликав їх до революц. повалення самодержавно-кріпосницького ладу. Творчість Т. Шевченка виходить далеко за рамки нац. проблематики, вона сповнена співчуттям до всіх слов'ян, до пригноблених народів Росії, звернена до всього людства. Т. Шевченко рішуче викривав націоналістичний псевдопатріотизм і показне народолюбство укр. ліберального панства. Писав Т. Шевченко і рос. мовою: поеми («Тризна»), повісті, драм. твори («Никита Гайдай»), «Журнал» (щоденник).

На основі засвоєння нар. поетики і здобутків світової поетичної культури він створив цілий худож. світ з багатою і розвиненою літ. мовою, оригінальним образним мисленням, глибоким проникненням в суть сусп. явищ, соціальних конфліктів і характерів. Він започаткував у новій укр. л-рі політ. поезію, соціальну сатиру, сформулював осн. естетичні принципи реалізму, утвердив багато нових жанрів, розширив і збагатив версифікаційні засоби поезії. Творчість Т. Шевченка мала великий вплив на розвиток літератури і культури всіх слов'янських народів.

На поч. 40-х рр. припадає зародження літ. критики на Україні. В 50-і рр. у л-рі й критиці вже чітко виявилося два гол. напрями: революц.-демократичний (Т. Шевченко, Марко Вовчок) та ідеалістичний, ліберально-буржуазний і буржуазно-націоналістичний (П. О. Куліш, О. М. Огоновський). Вважаючи гол. рисою укр. л-ри народність, П. Куліш розумів її як етнографічно-побутову достовірність, релігійно-дидактичну тенденційність та «відрубність» від л-ри російської. Ці тенденції відобразилися у творах самого П. Куліша, у деяких творах О. П. Стороженка, який, проте, був талановитим оповідачем і знавцем нар. побуту та мови. В умовах нерозробленості теоретичних принципів літ. критики й естетики велике значення для утвердження в укр. л-рі критичного реалізму й революц. на-

МАЛОРОССІЙСКАЯ
ЕНЕИДА
ВЪ ТРЕХЪ ЧАСТЯХЪ

ОВОИНЪ
КОЗАЦКОИ ЗПОЛЯКАМИ
УРЕЗЪ
ЗѢНОВІИ БОДАНА ХМЕЛНИЦКОГО
ГЕТМАНА ВОЙСКЪ ЗАПОРОЖСКИХЪ
АЛЕХІЯ МІХАИЛОВІЧА
ФАВТОРОВЪ

Титульна сторінка першого видання «Енеїди» І. П. Котляревського. 1798.

Титульна сторінка літопису Самійла Величка. 18 ст.

родності мали виступи В. Г. Бєлінського, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, зокрема їхні статті про укр. л-ру, рецензії на укр. періодичні видання. Реалістичні традиції Т. Шевченка утверджувала в прозі Марко Вовчок. Її антикріпосницькі «Народні оповідання» (т. 1—2, 1857—62), повість «Інститутка» (1862) були новим кроком у розвитку укр. прози. Марко Вовчок зверталася до найпекучіших проблем селянського життя, породжуваних кріпосницькою дійсністю, показувала пробудження класової свідомості серед селянства, перехід його до відкритого протесту проти феодально-поміщицьких порядків. В л-ру

КОБЗАРЬ

Т. ШЕВЧЕНКА.

«Кобзар» Т. Шевченка. Перше видання. 1840. Фронтиспіс і титульна сторінка.

вона ввійшла як видатний майстер художньої оповіді, глибокий знавець нар. мови. За глибиною аналізу соціальної дійсності до Марка Вовчка наближався А. П. Свидницький, автор першого соціального роману в укр. л-рі «Люборацькі» (1862, опубл. 1886). В руслі реалістичних традицій Марка Вовчка перебувала і «мала проза» письменників, які виступали 1861—62 в журн. «Основа»: Д. Мордовця, М. М. Александровича (Митра Олельковича), М. Чайки (В. Гуглинського) та ін. Водночас в «Основі» друкувалися твори Ганни Барвінок, що були натуралістично-етногр. побутописанням селян. життя в дусі літ.-естетич. програми П. Куліша, твори П. С. Кузьменка, С. Д. Носа, М. Т. Номиса та ін. В істор. романі-хроніці П. Куліша «Чорна рада» (1845—46, опубл. 1857) правильне розуміння класових відносин між суспільними групами вступає у суперечність з поглядами автора на народ як на стихійну руйнівну силу. Творчість Т. Шевченка надихнула багатьох його послідовників. У поезії з'являються нові імена, серед яких помітне місце посідають Л. І. Глібов, талановитий байкар, який викривав вади феодально-кріпосницького суспільства, розвинув байку як жанр реалістичної л-ри; С. В. Руданський

ОСНОВА

1861

Титульна сторінка журналу «Основа». 1861.

— поет демократичного спрямування, автор ліричних, гумористичних і сатирич. творів актуального громадян. звучання; майстер пейзажної лірики Я. І. Щоголев, О. О. Навроцький та ін. Заявив про себе як поет і П. Куліш, однак він став не послідовником, а ідейним противником Т. Шевченка. Почавши із стилізації фольклору, з переспівів окремих мотивів ранніх творів Т. Шевченка, з проповіді класового миру, П. Куліш у 80—90-і рр. остаточно примкнув до табору реакції, став проповідником реліг. містицизму і зневаги до народу. Мотиви співчуття до трудящої людини звучать у кращих віршах О. Я. Кониського, П. П. Чубинського, В. С. Кулика, П. Таволги-Мокрицького.

В Галичині, на Буковині й Закарпатті застій, що настав під час реакції після поразки революції 1848 — 49, змінився в 60-і рр. пожвавленням громад. і літ. життя, викликаним значною мірою впливом революц. творчості Т. Шевченка. В л-ру прийшли письменники демократичного спрямування: В. М. Шашкевич, С. І. Воробкевич, П. Свєнціцький, О. І. Павлович, в чиїх творах звучали мотиви єднання укр. земель, любов до поневоленого народу. З'явився ряд періодичних видань: «Зоря Галицька» (1848—57), «*Вечерниці*», «*Мета*», «*Правда*» та ін. В літературно-громадському житті на західноукр. землях в процесі гострих суперечок про шляхи розвитку л-ри, театру, літ. мови виникли два реакційні, бурж.-монархічні напрями: «*москвофіли*», що орієнтувалися на рос. царизм і в реакц. дусі тлумачили питання історії і культури (І. М Гушалевич, Б. А. Дідицький, на Закарпатті — О. І. Добрянський), і «*народовці*», які прагнули узгодити свою культур. діяльність з політикою правлячих кіл габсбурзької монархії (В. Г. Барвінський, О. М. Огоновський та ін.). Передові діячі рос. і укр. л-ри (М. Г. Чернишевський, М. П. Драгоманов, І. Я. Франко, М. І. Павлик, О. С. Терлецький, О. С. Маковей та ін.) гостро критикували як «москвофілів», так і «народовців», відстоювали спільність завдань укр. л-ри сх. і зх. земель, необхідність розвитку єдиної укр. літератури. У 60—80-і рр. велику роль у розвитку л-ри на Буковині відіграв Ю. А. Федькович. Головним змістом його поетичних творів, оповідань і повістей є тяжке життя селянства, поневіряння його в цісарській армії, визвольна боротьба слов'ян. народів, сатиричне зображення католицького духівництва.

Сусп. умови для розвитку укр. л-ри і далі залишалися тяжкими. У 1863 циркуляром міністра внутрішніх справ Валуєва було заборонено видання художніх творів укр. мовою (повторна заборона — *Емський акт 1876*) та введено нові цензурні обмеження. Однак і в цих несприятливих умовах укр. л-ра, органічно пов'язана з визвольним рухом народів Росії, підтримувана рос. прогресивними колами, продовжувала розвиватися. У 70—90-і роки революц.-демократична літ.-естетична думка відстояла і розвинула революц. традиції Т. Шевченка, принципи критичного реалізму, ідейності і народності л-ри. Спираючись на теор. спадщину В. Бєлінського і М. Чернишевського, на естетичні уроки Т. Шевченка, І. Франко розробив цілісну систему матеріалістичних поглядів на сусп. роль і завдання л-ри. У галицьких періодичних виданнях друкували критичні і публіцистичні статті М. Павлик, Леся Українка, П. А. Грабовський, В. С. Стефаник. Активно виступав М. Драгоманов, який при всіх своїх хитаннях між демократією і бурж. лібералізмом відіграв велику роль у зміцненні творчих зв'язків укр. л-ри з передовою рос. л-рою, у розширенні тематики укр. л-ри та утвердженні реалістичних принципів у ній. Літ. критика 70—90-х та 900-х рр. висуває на чільне місце вимогу «служити соціальній революції народу» (О. Терлецький), показувати нового героя — робітника (І. Франко), розвивати соціальний реалістичний роман [І. Білик (І. Я. Рудченко)], виступати з позицій революц. ідейності (П. Грабовський).

Продовжуючи реалістичні традиції Марка Вовчка, укр. проза (І. С. Нечуй-Левицький і Панас Мирний) робить рішучий крок від ліричної оповіді до широких об'єктивно-описових картин соціального буття, до аналізу всіх обставин формування характерів у їхньому зв'язку із соціальним середовищем та історією. Поряд з оповіданням, повістю, істор. драмою, документальним нарисом розвиваються жанри монументальної прози — соціально-побутовий (А. Свидницький, І. Нечуй-Левицький) і соціально-психологічний роман (Панас Мирний, І. Франко, О. Ю. Кобилянська, М. М. Коцюбинський). Тематика їхніх творів охоплює життя пореформеного села, найманих робітників капіталістичних підприємств; об'єктом літ. зображення стає побут інтелігенції, чиновників, капіталістів, пролетаріату, людей соціального «дна». І. Нечуй-Левицький у романі «Микола Джеря» (1878) і повісті «Бурлачка» (1880) показав пролетаризацію села, визрівання класової свідомості і протесту сезонних робітників, фабричний побут. У повісті «Кайдашева сім'я» здійснено художнє дослідження соціальної психології селянського індивідуалізму. І. Нечуй-Левицький підготував грунт для розвитку соціально-психологічних повісті й роману, виникнення яких в укр. л-рі пов'язане з ім'ям Панаса Мирного. Темі шукання інтелігенцією свого місця у соціальних і нац.-культурних конфліктах свого часу, започаткованій І. Нечуєм-Левицьким, присвячена повість Панаса Мирного «Лихі люди» (1877), де подано образи революційних народників 70-х рр., які шукають відповіді на пекуче питання «що робити?». Енциклопедією укр. життя, історією укр. суспільства 2-ї пол. 19 ст. є романи Панаса Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» [1880; у співавт. з І. Біликом (І. Рудченком)] і «Повія» (1880—84).

Всупереч жорстоким цензурним обмеженням у 70—90-і рр. на новий рівень підноситься укр. драматургія. У центрі її уваги опиняються важливі проблеми сусп.-політ. і нац.-культурного життя, які розробляють у цей час і соціальна повість, і роман. Життя різних класів і сусп. груп відображено у побутових драмах М. Л. Кропивницького. На перше місце серед його п'єс слід поставити драму «Глитай, або ж Павук» (1882), в якій подано яскравий образ куркуля-мироїда. Класиком укр. драматургії, який створив жанри сатиричної комедії, драми і трагедії високого громадянського звучання, є І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич). Головна тема його п'єс «Наймичка» (1887), «Сто тисяч», «Мартин Боруля» (обидві опубл. 1891), «Хазяїн» (1902) — викриття капіталістичного хижацтва, зображення соціальних процесів, які відбувалися в укр. суспільстві в умовах розвитку капіталізму. Взаємини творчої інтелігенції з народом показано в комедіях «Суєта» (1903) і «Житейське море» (1904). Вірність нар. ідеалам утверджує істор. трагедія І. Карпенка-Карого «Сава Чалий» (1899). Помітна роль у розвитку демократичних тенденцій, засобів поетичної виразності

валежить М. П. Старицькому. В кращих поетич. творах він наслідував реалістич. традиції Т. Шевченка і М. Некрасова, утверджував високе громадян. покликання митця. М. Старицький — автор п'єс на сучасну («Не судилось», 1881; «Талан», 1893) та істор. теми, ряду істор. романів рос. мовою («Богдан Хмельницький», 1894—97, та ін.). Він виступив як новатор у розвитку укр. літ. мови.

Важливий етап у розвитку укр. л-ри, який знаменував перехід до психологічної прози, до нових обріїв поетичного мислення, становить творчість І. Франка. Його поетична спадщина, передусім збірки «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Semper tiro» (1906), відіграла величезну роль у розширенні тематики та образно-стильових засобів укр. поезії. І. Франко створив нову політ. і філос. лірику, новочасну поему, в якій піднімались складні питання моралі, історії, філософії, пов'язані з визвольним рухом («Іван Вишенський», «Похорон», «Мойсей»). І. Франко викривав політ. дворушництво, бурж. індивідуалізм і анархізм, закликав до революц. розв'язання соціальних і нац. питань. Як художник широкого соціально-істор. мислення, він досліджував життя усіх класів і прошарків розвинутого бурж. суспільства, порушував сусп. проблеми загальнонар. значення.

І. Франко бачив істор. обмеженість критичного реалізму і ставив питання про дослідження життя в його революц. розвитку. Звернувшись у романі «Борислав сміється» (1880—81) до відображення боротьби пролетаріату й буржуазії, злиття робітн. руху й соціалізму, він вніс у л-ру нові елементи, які пізніше стали складовою частиною нового методу — соціалістичного реалізму. Він виступив як новатор і в галузі драматургії і театру. Його психологічна драма «Украдене щастя» є визначним досягненням тогочасної укр. драматургії. Як видатний сусп.-політ. діяч, геніальний письменник, вчений-енциклопедист І. Франко належить культурі усіх слов'ян. народів. Під благотворним впливом І. Франка розвивалася творчість М. І. Павлика, С. М. Коваліва, Н. І. Кобринської, Т. І. Бордуляка, О. С. Маковея та найближчих його послідовників — В. С. Стефаника, Л. С. Мартовича, Марка Черемшини, які показали розорення селянства Галичини і відчуження людини в умовах капіталістич. розвитку. Тяжке життя галицької бідноти відобразили Уляна Кравченко, Є. І. Ярошинська, А. Я. Чайковський, Г. М. Хоткевич, А. В. Крушельницький, М. П. Левицький. Життя буковинського селянства, руйнівну «владу землі», тяжке економічне і політ. гноблення нар. мас в Австро-Угорській імперії відобразила в повісті «Земля» О. Кобилянська. В цей час виступають письменники різних ідейних і стильових напрямів: В. О. Потапенко, В. С. Александров, Д. І. Яворницький, Дніпрова Чайка. З самобутн. творами виступали В. С. Мова, І. І. Манжура. У збірках А. Ю. Кримського «Пальмове гілля» (кн. 1—3, 1901—22) осн. місце посідають пейзажна та інтимна лірика, мотиви і переспіви творів сх. авторів.

В умовах посилення національного гніту, відсутності періодичних видань письменники друкувалися переважно у збірниках і альманахах «*Рада*», «*Дубове листя*», «*На вічну пам'ять Котляревському*», «*З-над хмар і долин*», «*З потоку життя*», «*Багаття*», «Терновий вінок» (1907), «З неволі» (1908) та ін. Художні твори публікувалися також у журн. «*Киевская старина*», «*Літературно-науковому вістнику*» першого періоду його існування і в зх.-укр. пресі. Під час рос. революції 1905—07 з'явилася укр. періодична преса — «Громадська думка», «Рада», журнали «Нова громада», «*Шершень*», «Рідний край», «Сяйво», де друкувалися письменники різних напрямів. Дедалі більше загострювалась ідейна боротьба проти декадентства і бурж. націоналізму, що мали своїми органами журнали «*Українська хата*», «*Дзвін*» (див. також у цьому томі підрозділ Періодична преса). Вступ Росії в пролет. період визвольного руху гостро поставив у л-рі вимогу поглиблення соціального аналізу дійсності, осмислення місця усіх сусп. груп у класових битвах, показу суспільно-активної особистості як позитивного героя. На творчості Лесі Українки, М. Коцюбинського, В. Стефаника, П. Грабовського благотворно позначився вплив ідей наук. соціалізму. Почавши свій шлях як революц. народник, виразник інтересів найбіднішого селянства, П. Грабовський прийшов до розуміння боротьби пролетаріату як гол. сили визвольного руху. Провідні мотиви його поезії — свобода особистості, інтернаціональна дружба народів, вірність інтересам трудящих, громадське призначення письменника. Розвиваючи традиції Т. Шевченка, рос. революц. демократів, Леся Українка внесла в укр. поезію нові риси, зумовлені особливостями третього, пролет. періоду визвольної боротьби в Росії. В її творчості небувалої сили набрала громадян. лірика, ліро-епічна («Давня казка», «Роберт Брюс, король шотландський») та драм. поема («Кам'яний господар», «В катакомбах», «Лісова пісня»). Чільне місце у творчості Лесі Українки посідає проблема художника і суспільства, заклик перетворити поетичне слово на грізну зброю в руках революц. борців за нар. інтереси. Поет глибокої філос. думки, великого революц. пафосу і справжньої людяності, Леся Українка була одним з провісників свободи і братерства народів. Творчість Лесі Українки, її літ.-критичні статті активно протистояли реакц. лозунгам аполітичності, песимізму, втечі від гострих проблем дійсності, що їх висували поети-декаденти (В. М. Пачовський, С. М. Чарнецький, С. А. Твердохліб, П. С. Карманський, Б. С. Лепкий), бурж.-націоналістичному індивідуалізму (В. К. Винниченко). На поч. 20 ст. в укр. поезії з сатиричними творами виступили В. І. Самійленко, який гостро викривав «народолюбців»-лібералів і декадентів, а також М. К. Вороний, В. Г. Щурат, М. Ф. Чернявський, К. О. Білиловський. В руслі демократичних ідей перебувала поезія П. Й. Капельгородського, Х. О. Алчевської, Н. К. Кибальчич. Складною і суперечливою була творчість О. Олеся, яка характеризується піднесенням під час революції 1905—07 і спадом в роки реакції. Разом з І. Франком і Лесею Українкою дорогоцінний внесок в укр. л-ру кінця 19 — початку 20 ст. зробив М. Коцюбинський — автор майстерно написаних оповідань і новел («Для загального добра», «Лялечка», «Intermezzo»), повістей («Дорогою ціною», «Тіні забутих предків» та ін.). М. Коцюбинський відобразив складну сусп.-політичну і морально-психологічну атмосферу революції 1905—07 («Коні не винні», «Сміх» та ін.). Показавши в романі «Fata morgana» безперспективність стихійної боротьби селянства, М. Коцюбинський створив образ нового героя з народу, який знаходить шлях до організованої революційної боротьби.

Картину життя галицького селянства в умовах бурж.-поміщицького ладу з величезною художньою силою змалював В. Стефаник. В його творчості вищого ступеня художньої досконалості досяг жанр психологічної новели (зб. «Синя книжечка», 1899; «Камінний хрест», 1900). Серед яскравих творчих обдарувань, які ввійшли в укр. л-ру в останнє передреволюційне двадцятиліття, виділяються письменники-реалісти демократичного

Т. Г. Шевченко і художник Г. М. Честахівський. Фото 1860.

спрямування А. Ю. Тесленко, С. В. Васильченко. В центрі їхньої творчості — найбідніше укр. селянство, різночинна інтелігенція. Образ нового героя часу — робітника відтворювали М. Чернявський, Грицько-Григоренко, Л. Яновська та ін. прозаїки. З'явилися перші паростки пролет. поезії (вірші поетів-робітників А. Я. Шабленка, Т. М. Романченка, А. М. Бобенка).

Укр. л-ра активно збагачувалася за рахунок перекладів укр. мовою творів рос. та зх.-європ. літератур. Майстерністю вірша відзначалися переклади П. Куліша, який ознайомив укр. читача з творами У. Шекспіра, Дж. Байрона, Ф. Шіллера, А. Міцкевича, Й. В. Гете, Г. Гейне,

Українські письменники на відкритті пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві. 1903.

з рос. поетів — О. С. Пушкіна, М. Некрасова та ін. Багато зробила у справі перекладу Олена Пчілка (твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Кольцова, В. Сирокомлі, Ю. Словацького, В. Гюго, Ф. Шіллера, Сапфо, Овідія). С. Рудański переклав «Слово о полку Ігоревім» та «Іліаду». Досі не втратили художнього інтересу переклади П. І. Ніщинського («Одіссея» Гомера, «Антігона» Софокла). Цінною була перекладацька діяльність М. Старицького (твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Некрасова, І. Крилова, У. Шекспіра, Дж. Байрона, Й. В. Гете, В. Гюго, серб. нар. пісні). Твори рос., польс., нім. авторів перекладали Дніпрова Чайка, Уляна Кравченко, О. Кониський, І. І. Манжура. «Дзяди» А. Міцкевича переклав В. С. Александров. Велике значення мав почин О. Навроцького, який переклав вступ і чотири розділи з епопеї груз. народу — «Витязь в тигровій шкурі» Ш. Руставелі. В ознайомленні укр. читача з поезією народів Росії (груз., вірм., естонською та ін.) багато зробив П. Грабовський. Діапазон його перекладацьких інтересів надзвичайно широкий: він перекладав твори понад 150 поетів світу. Вагомий внесок у перекладацьку справу зробили В. Щурат, який уклав і видав збірку «Поезія XIX віку» (1903), О. Маковей та ін. Неоціненні багатства вніс у скарбницю укр. поезії своїми перекладами І. Франко. Як перекладач він звертав увагу передусім на ті твори, які сприяли піднесенню визвольного руху. Особливий інтерес виявив він до рос. поезії, переклавши вірші й драм. твори О. Пушкіна («Борис Годунов», «Кам'яний гість» та ін.), вірші і поему «Російські жінки» М. Некрасова. Він переклав чимало творів А. Міцкевича, Г. Гейне, особливо його сатиру («Німеччина» та ін.). Перекладав він також з Шекспіра, Байрона, Шеллі, Гюго, Гете, Шіллера, Данте, Кальдерона, Бернса, В. Ганки, Я. Неруди. І. Франко фактично створив антології давньогрец., давньоараб., давньоінд., давньоримської поезії, подав зразки поезії шотланд., ісланд., норвезької, перекладав давньокитайські, нім., болг., португ., румунські нар. пісні і балади, давньоараб. вірші, що входять до збірки «Тисяча і одна ніч». Багато творів рос. та світової класики ввела в укр. поезію Леся Українка. Із сх. поезією знайомив українського читача А. Ю. Кримський.

Перекладацька діяльність письменників 70—90-х рр. і наступних періодів зміцнювала інтернаціональні зв'язки укр. л-ри з світовою л-рою, передусім російською, розширювала її проблемно-тематичні обрії, збагачувала поетичний арсенал. Твори укр. письменників здобули широке визнання. Їх перекладали багатьма мовами народів Росії, мовами ін. слов'ян. народів, а також нім., франц., англ., рум., японською мовами. Видатні діячі світової л-ри підкреслювали самобутність укр. л-ри, її художнє багатство, волелюбність, демократизм. Життя і побут України, її істор. минуле привертали увагу багатьох російських (К. Рилєєв, В. Капніст, В. Наріжний, О. Пушкін, М. Гоголь, А. Чехов, В. Короленко, М. Горький) і польських (А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ю. Крашевський, С. Гощинський, В. Оркан) письменників, представників л-р ін. народів. Ідейно-естетичні шукання нової укр. л-ри дожовтневого періоду, її значні досягнення в розвитку реалізму і народності, зв'язок з визвольною боротьбою трудящих забезпечили їй помітне місце серед інших л-р світу і створили передумови для розквіту укр. л-ри в рад. час.

М. Т. Яценко.

Радянська література

Велика Жовтн. соціалістич. революція визначила гол. напрям розвитку укр. рад. л-ри — складової частини багатонаціональної л-ри соціалістичного реалізму. В гострій ідейній боротьбі укр. л-ра утверджувалась на позиціях комуністичної партійності, народності й пролет. інтернаціоналізму. З перших днів свого народження вона спиралась на нар.-поетичну творчість, передові традиції нац. літ. спадщини, на досвід прогрес. рос. л-ри та літератур усіх народів СРСР, світової класики. Розвиваючись на основі вчення В. І. Леніна про соціалістичну культуру, завдяки ленінській нац. політиці Комуністичної партії, укр. л-ра стала могутнім фактором будівництва нового світу. Характер формування методу *соціалістичного реалізму,* становлення творчих індивідуальностей, розвиток стилів, жанрів і форм, особливості взаємодії традицій і новаторства перебували в безпосередній залежності від суспільно-політичних і культурних ситуацій складного істор. процесу.

Пафос утвердження соціалістич. ідей, боротьби проти націоналістичної контрреволюції і білогвардійщини насамперед виявився у масовій політ. поезії й сатирі, у самодіяльності робітників, селян, червоноармійців. Пошуки форм відображення революційної дійсності вело на Україні молоде покоління поетів і прозаїків: П. Г. Тичина, В. М. Блакитний, В. Г. Чумак, І. Ю. Кулик, Мирослав Ірчан, В. М. Сосюра, А. В. Головко, Є. М. Григорук, В. Л. Поліщук, М. І. Терещенко, М. Г. Йогансен, Г. М. Косинка.

Біля джерел рад. л-ри стояли і письменники, які свій творчий шлях почали незадовго до перемоги Великого Жовтня: С. В. Васильченко, Я. А. Мамонтов, І. А. Кочерга, М. Т. Рильський, Д. Ю. Загул, Г. М. Хоткевич, Я. Г. Савченко, О. А. Слісаренко, В. М. Ярошенко, К. Р. Анищенко. Складнішою була еволюція у письменників старших віком — А. Ю. Кримського, М. Ф. Чернявського, Х. Д. Алчевської, Л. Яновської, М. Г. Філянського, Дніпрової Чайки. Незначна частина письменників, які не сприйняли ідей Великого Жовтня, опинилася в еміграції (М. К. Вороний, Олександр Олесь, С. Ф. Черкасенко, В. І. Самійленко). Деякі з них згодом повернулися на батьківщину (В. Самійленко, М. Вороний).

Уже в роки громадян. війни почала формуватися нова літ.-художня преса, на сторінках якої з'явилися твори митців з нар. мас. Перший рад. літ.-художній журн. «Мистецтво» з'явився у травні 1919. Почали видаватися збірки й альманахи різних літ. угруповань: «Літературно-критичний альманах» (1918), «Червоний вінок» (1919), «*Музагет*» (1919), «*Гроно*» (1920), «Зшитки боротьби» (1920), «*Шляхи мистецтва*» (1921), «Жовтень» (1921), «*Вир революції*» (1921). Вийшли перші книги укр. рад. поезії — П. Тичини («Сонячні кларнети» і «Плуг»), В. Чумака («Заспів»), В. Блакитного («Удари молота і серця»), В. Сосюри («Червона зима»), І. Кулика («Мої коломийки»), М. В. Семенка (поема «Тов. Сонце») та ін. Прозу цього періоду (новели, ескізи) представляли С. Васильченко, Г. В. Михайличенко, Г. Косинка, Г. М. Коцюба, І. Д. Дніпровський, Олесь Досвітній.

Альманахи «Гроно», «Жовтень» та «Вир революції».

Починаючи з 1922 утворюються численні літ. угруповання та спілки. Першими масовими об'єднаннями літ. сил були спілка сел. письменників «*Плуг*» (1922) і спілка пролет. письменників «*Гарт*» (1923). На поч. 1922 організувалася київ. науково-мистецька група «Комкосмос» («Комуністичний космос», згодом — «*Аспанфут*»). У період 1921—27 активно виступала група «неокласиків», які уникали нової тематики, орієнтувались на античні зразки.

У 1923—24 засновано спілку пролетар. письменників Донбасу «Забой» та київську групу «*Аспис*», з якої згодом виділилась «*Ланка*». Існували численні орг-ції *Пролеткульту*. Після розпаду 1925 «Гарту» частина його членів створила Вапліте, яка під впливом партійної і громадської критики ідейно-творчих помилок, допущених її керівниками, самоліквідувалась 1928. Організована 1925 В. Поліщуком група «*Авангард*» проголошувала ідеї *конструктивізму* і «динамізму».

В 1927 виступила як орг-ція «лівого фронту» мистецтва «*Нова генерація*», згодом ОППУ (Об'єднання пролетарських письменників України)— група укр. футуристів (М. Семенко, Г. Д. Шкурупій та ін.). В 1925 утворилася спілка революц. письменників «*Західна Україна*», до складу якої входила велика група зх.-укр. письменників — В. П. Бобинський, М. Е. Гаско, В. З. Гжицький, А. І. Шмигельський, А. Ф. Турчинська, П. С. Козланюк та ін. Послідовне проведення принципів комуністичної партійності і народності в л-рі, використання худож. слова як знаряддя соціалістичного будівництва проголошували спілка комсомольських письменників «*Молодняк*» (1926) та *Всеукраїнська спілка пролетарських письменників* (ВУСПП) (1927). Активізувався процес становлення укр. рад. літ. періодики. Почали виходити позагрупові журнали «*Червоний шлях*», «*Життя й революція*», журнали й альманахи як органи певних літ. об'єднань: «Плуг», «Гарт», «*Молодняк*», «Вапліте», «*Нова генерація*», згодом — «Критика», «*Літературний ярмарок*», «Уж» («Універсальний журнал»), «*Західна Україна*», «Авангард», «Пролітфронт», ілюстровані журнали «*Всесвіт*», «*Глобус*», «*Нова громада*» тощо. Крім Києва і Харкова, журнали виходили в Одесі («*Шквал*», «*Металеві дні*»), Дніпропетровську («*Зоря*»), в Донбасі («*Забой*»), в Полтаві («Наше слово»). З 1927 почала виходити «Літературна газета». Велике значення для розвитку рад. л-ри мала резолюція ЦК РКП (б) 1925 «Про політику партії в галузі художньої літератури», в якій було підкреслено необхідність непримиренної боротьби проти проявів бурж. ідеології в л-рі.

В 1925—27 розгорнулася літературно-політ. дискусія, яка порушила кардинальні питання перспектив укр. рад. л-ри. У зв'язку з цією дискусією КП(б)У в рішеннях пленумів 1926—27 рішуче засудила націонал-ухильницькі тенденції, закликала до посилення зв'язку л-ри з робітн. і селян. масами, наголошувала на єдності укр. л-ри з л-рами ін. рад. народів, насамперед з російською. На поч. 30-х рр. почала діяльність Федерація об'єднань рад. письменників України.

В прозі й поезії нагромаджувався досвід художнього освоєння нового життя, його гол. героїв — робітника і селянина. В прозі поряд з малими формами («Фільми революції» Мирослава Ірчана, «На золотих богів» Г. Косинки, «Пилипко», «Червона хустина» та ін. оповідання А. Головка) розвиваються повість і роман («Червоний роман» і «Можу» А. Головка, «Майстер корабля» і «Чотири шаблі» Ю. Яновського, «Буйний хміль» О. І. Копиленка, «Кварцит» Олеся Досвітнього та ін.).

З'явилися романи проблемно-психологічні (В. П. Підмогильний, Я. Д. Качура), істор. та істор.-біографічні (С. З. Божко, О. О. Соколовський), науково-фантастичні і пригодницькі (Ю. К. Смолич, О. Слісаренко, Г. Шкурупій). Принципово важливу роль в утвердженні сучасної теми, образу позитивного героя — будівника нового життя відіграли роман «Бур'ян» А. Головка, «Роман міжгір'я» Івана Ле. Цикл повістей про революц. події першої чверті 20 ст. («З моря», «Без козиря», «Голубі ешелони», «Повість наших днів») написав П. Панч. Актуальним проблемам класових взаємин на селі, спілки робітн. класу і селянства, що міцніла в процесі будівництва соціалізму, присвятили твори І. К. Микитенко («Брати»), І. Ю. Сенченко («Червоноградські портрети»), Г. Епік («Перша весна»), Ю. О. Шовкопляс, Л. І. Смілянський та ін. Популярність у масового читача здобули сатиричні і гумористичні твори Остапа Вишні, В. Блакитного, виступали в цьому жанрі Кость Котко, В. М. Чечвянський, П. Й. Капельгородський, Л. К. Чернов, І. Д. Ковтун (Ю. Вухналь). Створення репертуару для рад. театру започаткував своїми п'єсами С. Васильченко. На сцені профес. і самодіяльного театрів ставились п'єси М. Г. Куліша («97», «Комуна в степах»), Мирослава Ірчана («Родина щіткарів»), Я. Мамонтова («Республіка на колесах»), І. Д. Дніпровського («Яблуневий полон»), І. Кочерги («Марко в пеклі»), І. Микитенка («Диктатура»).

Героїчний характер часу виражався в інтенсивному розвитку поетич. епосу (поеми «В космічному оркестрі» П. Тичини, «Дніпрельстан» В. Сосюри, «Сашко» М. Рильського, «Число» М. Бажана, «Комуна» М. Йогансена та ін.). Героїку громадянської війни, пафос соціалістичного будівництва відображено в ліричних творах І. Кулика, Є. П. Плужника, М. Терещенка, В. О. Мисика, Є. П. Фоміна, О. Ф. Влизька та ін. Укр. рад. поезія поповнилася іменами поетів — С. О. Голованівського, І. І. Шевченка, Л. С. Первомайського, С. А. Крижанівського, Т. Г. Масенка, П. М. Усенка.

Про широту творчих інтересів і зрослі ідейно-тематичні можливості укр. л-ри свідчила увага до теми дружби народів Рад. країни, інтернаціональної солідарності трудящих. Особливе значення для виходу укр. л-ри на нові істор. рубежі мало зміцнення творчих зв'язків з братніми л-рами — рос., білорус., молд., груз., вірменською та ін. Багатонаціональна рад. л-ра становила вже певну ідейно-естетичну єдність, формування якої стало можливим завдяки творчій взаємодії нац. л-р з л-рою братнього рос. народу. Визначною подією літ. життя став Тиждень укр. л-ри в Москві (1929). Велике значення для розширення міжнар. зв'язків укр. л-ри мала друга Міжнародна конференція революц. письменників у Харкові (1930). На Україні успішно розвивалася л-ра рос. (М. М. Ушаков, П. П. Безпощадний, М. С. Тардов, І. О. Гонімов, В. Т. Юрезанський), євр. (Д. Н. Гофштейн, І. С. Фефер, Л. М. Квітко), грецькою (Г. А. Костоправ) мовами.

Посилюється інтерес до творчого взаємообміну, великого розвитку набула перекладацька справа. У 1927 питання про перекладацьку справу обговорювалось на Політбюро ЦК КП(б)У. У прийнятій постанові «Політика партії в справі української художньої літератури» ставилося завдання збільшити кількість перекладів укр. мовою творів братніх л-р. Укр. мовою вийшли твори О. Пушкіна, В. Брюсова, М. Тихонова, Янки Купали, а також А. Франса, Дж. Лондона, Ч. Діккенса, Г. Гейне, О. Бальзака, В. Гюго, Вольтера, Арістофана. В перекладі М. Рильського з'явився «Пан Тадеуш» А. Міцкевича, І. Кулик переклав твори для «Антології американської поезії», з рим. поезією знайомив читача М. К. Зеров, з творами Е. Верхарна та ін. франц. поетів — М. Терещенко. В галузі перекладу працювали поети і прозаїки В. Ю. Свідзінський, В. Самійленко, М. Йогансен, В. П. Підмогильний, П. П. Филипович. Значну роботу в справі популяризації творів зх.-укр. письменників і рад. л-ри в США, Канаді здійснив М. М. Тарновський, в організації прогрес. преси в Америці — Мирослав Ірчан. І. Кулик, М. М. Шатульський. Нагромадження досвіду художнього відображення соціалістичної дійсності, поступове утвердження принципів соціалістичного реалізму як осн. методу рад. л-ри закономірно вели до згуртування літ. сил. У зв'язку з цим 23.IV 1932 відповідно до постанови ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» всі письменницькі об'єднання було ліквідовано і створено єдину Спілку письменників СРСР. У 1934 відбувся 1-й з'їзд письменників України, на якому було організаційно оформлено єдину Спілку письменників України. Видатною подією в літ. і сусп.-політ. житті країни був 1-й з'їзд письменників СРСР (1934), який знаменував торжество лінії партії в справі ідейно-творчої консолідації всіх рад. письменників.

Зміцнювалися зв'язки між братніми л-рами. В укр. л-ру ввійшла тема життя інших народів Рад. країни, посилились особисті контакти між письменниками. Взаємозближенню і взаємозбагаченню братніх культур сприяло широке відзначення ювілеїв О. Пушкіна, «Слова о полку Ігоревім», Шота Руставелі, Коста Хетагурова. Всі народи Рад. країни урочисто відзначили 125-річчя з дня народження Т. Шевченка. Помітною подією в культурному житті Рад. Союзу була Декада укр. л-ри і мистецтва в Москві 1936.

Позитивним фактором у тематичному і жанровому збагаченні л-ри було звернення багатьох письменників до практики соціалістичного будівництва. Естетичне освоєння нового життєвого матеріалу, почерпнутого гол. чином під час перебування письменника на заводі, новобудові, в колгоспі чи радгоспі, зумовило успіх таких творів, як романи і повісті — «Турбіни» В. Кузьмича, «Нові береги» Г. Коцюби, «Металісти» І. Сенченка, «Інженери» Ю. Шовкопляса, «Зоряна фортеця» О. В. Донченка, «Удай-ріка» Олекси Десняка, «Аванпости» І. У. Кириленка, «Народжується місто» О. Копиленка.

З'явилися твори на тему комуністич. виховання дітей і молоді: романи І. Микитенка «Ранок», О. Донченка «Школа над морем», О. Копиленка «Дуже добре» та «Десятикласники». В галузі пригодницької л-ри працював М. П. Трублаїні («Шхуна „Колумб"» та ін.).

На матеріалі укр. дійсності було створено «Педагогічну поему» А. С. Макаренка і «Як гартувалася сталь» М. О. Островського. У прозі визначне місце посіли твори на історико-революц. тему, автори яких правдиво відображали велич боротьби пролетаріату, роль Комуністичної партії в підготовці і здійсненні Великої Жовтн. соціалістич. революції. Серед кращих творів цього циклу — романи і повісті: Ю. Яновського «Вершники», П. Панча «Облога ночі» й «Олександр Пархоменко», трилогія Ю. Смолича «Дитинство», «Наші тайни» і «Вісімнадцятилітні», Олекси Десняка «Десну перейшли батальйони», Н. С. Рибака «Дніпро», С. Д. Скляренка «Шлях на Київ», А. І. Шияна «Гроза».

Укр. радянські письменники зверталися до теми дожовтневого села, показуючи складний шлях, пройдений укр. селянством у боротьбі за краще життя. Цій темі присвячені романи А. Головка «Мати», К. О. Гордієнка «Чужу ниву жала». Помітним явищем історичної прози став роман З. П. Тулуб «Людолови», значні успіхи цього жанру засвідчили зокрема романи О. О. Соколовського («Богун»), Івана Ле («Наливайко»), Я. Д. Качури («Іван Богун»). Набули популярності також історико-біографічні твори: повісті і романи «Серце жде» О. Є. Ільченка, «Михайло Коцюбинський» Л. Смілянського, «Помилка Оноре де Бальзака» Н. Рибака. Знаменними явищами в лірриці були книги «Партія веде» і «Чуття єдиної родини» П. Тичини, «Літо» і «Збір винограду» М. Рильського, «Лірика» і «Народження синів» А. Малишка, «Барвінковий світ» Л. Первомайського, «Безсмертя» М. Бажана. З новими поетичними творами виступили О. Влизько, В. Мисик, Є. Плужник. Рад. людина з її новим ставленням до праці, соціалістичною мораллю стала героєм збірок А. Малишка, К. М. Герасименка, П. Дорошка, М. І. Шпака, М. Л. Нагнибіди, А. Й. Копштейна, І. Л. Муратова, І. О. Виргана. Значним був внесок у поезію П. Усенка, Т. Масенка, Л. Дмитерка, Є. Фоміна, С. Крижанівського. В обстановці загрози нової світової війни і фашист. агресії укр. поезія проявила свій патріотич. характер, тема захисту Вітчизни стала в ній однією з провідних. Жанрове багатство, актуальність проблематики, нові герої характеризують розвиток драматургії. На укр. і всесоюзній сцені йшли кращі п'єси укр. драматургів: «Платон Кречет» О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Патетична соната» М. Куліша, «Дівчата нашої країни» та «Кадри» І. Микитенка. З драм. творами на теми сучасності виступили Я. Мамонтов, В. Гжицький, І. Дніпровський. Події істор. минулого, революції і громадян. війни відображено в п'єсах «Богдан Хмельницький» і «Загибель ескадри» О. Корнійчука, «Свіччине весілля» І. Кочерги, «Дума про Британку» Ю. Яновського, «Устим Кармалюк» В. О. Суходольського. В п'єсі «Правда» О. Корнійчука вперше в укр. драматургії створено образ В. І. Леніна.

Держ. масштабу набула перекладацька справа. В 30-х рр. вийшли укр. мовою «Витязь в тигровій шкурі» Шота Руставелі в перекладі М. Бажана, «Антологія грузинської поезії», вірм. епос «Давид Сасунський», твори багатьох інших письменників братніх республік. У галузі поетичного перекладу в цей час активно виступали М. Рильський, С. Голованівський, Т. Масенко, Ю. В. Корецький, прозу перекладали І. Сенченко, О. Л. Кундзіч, С. П. Ковганюк, К. Д. Трофимов та ін.

У складних умовах розвивалася в ці роки укр. л-ра на землях Зх. України, Північної Буковини, Закарпаття. Боротьбу західноукр. трудящих за своє соціальне і нац. визволення очолили комуністи, які проголосили програму возз'єднання всіх укр. земель з Рад. Україною. Велику роль у згуртуванні сил революц. л-ри відіграли прогрес. газети і журнали, які видавала Комуністична партія Західної України: «*Наша правда*», «Нова культура», «*Культура*», «*Вікна*», «*Нові шляхи*», «Критика», «*Плуг*» та ін. Наростання революц. руху на Зх. Україні привело до різкого класового розмежування літ. сил, загострення ідеологічної боротьби між буржуазно-націоналістичними, клерикальними літераторами, з одного боку, і революційними, пролетарськими письменниками, — з другого. Щирими друзями СРСР стали видатні художники критичного реалізму: В. Стефаник, Марко Черемшина, О. Маковей, О. Кобилянська, А. В. Крушельницький. В 20—30-х рр. в л-ру прийшли нові талановиті письменники, пов'язані з революц. боротьбою трудящих Зх. України, друзі рад. л-ри. Навколо журналу «Вікна» згуртувалися письменники Степан Тудор, П. С. Козланюк, Я. О. Галан, О. Я. Гаврилюк, А. Крушельницький, Я. М. Кондра та ін. В 1929 вони створили бойову літ. організацію «*Горно*». Провідне місце в діяльності «горнівців» займало пробудження в трудящих масах клас. і нац. свідомості, викриття ідеології бурж. націоналізму, виховання інтернаціональної свідомості. Пролетарські письменники Зх. України збагатили новими ідеями і образами прозу («День отця Сойки» і «Марія» Степана Тудора, «Береза» О. Гаврилюка, оповідання і памфлети П. Козланюка), поезію (поеми «Смерть Франка» В. Бобинського і «Львів» О. Гаврилюка, збірки віршів Мирослави Сопілки «Роботящим рукам», Я. М. Кондри «Натовп», І. А. Крушельницького «Бурі і вікна» та ін.), драматургію (п'єси Я. Галана «Вантаж», «Осередок»), публіцистику. З талановитими творами виступив Б. І. Антонич, проте в його віршах виявились світоглядна і політ. обмеженість, а іноді й суперечність. Прогрес. л-ру на Закарпатті представляли письменники Ф. М. Потушняк, В. С. Гренджа-Донський, Д. О. Вакаров, Ю. А. Гойда та ін. Пролетарські письменники Зх. України, Пн. Буковини, Закарпаття в складних обставинах виявили вірність реалістичним традиціям, ідеалам Жовтня. У вересні 1939 після возз'єднання Зх. України з Рад. Україною в єдиній соціалістичній державі в л-ру республіки ввійшли Я. Галан, Степан Тудор, П. Козланюк, О. Гаврилюк, Я. Кондра, польс. письменниця В. Л. Василевська та ін. Воєнний період становив собою важливий етап у розвитку укр. рад. л-ри. Літератори пристрасним словом закликали народ на священну війну, утверджували єдність рад. народу і його непохитну згуртованість навколо Комуністич. партії. Переважна більшість письменників були командирами бойових підрозділів і частин, політпрацівниками і рядовими солдатами, військ. кореспондентами, боролись у тилу ворога. Багатьох укр. письменників нагороджено бойовими орденами; Ю. О. Збанацький, С. О. Борзенко, Б. О. Котов і І. Рачада (І. Д. Зайцев) удостоєні звання Героя Радянського Союзу. 39 письменників України загинули в боях.

В Уфі, де перебувала Спілка письменників України, та у прифронтових районах виходила більшість друкованої продукції: серія видань «Фронт і тил», альманах «Україна в огні», газ. «Література і мистецтво», журнали «Українська література», «Україна», «Перець». Велике мобілізуюче значення мали публіцистичні виступи письменників: «Грізна розплата неминуча» О. Корнійчука, «Творча сила народу» П. Тичини, «Народ безсмертний» М. Рильського, публіцистика Я. Галана, друковані в періодичній пресі статті й нариси О. Довженка, М. Бажана, Ю. Яновського, А. Малишка та ін. Патріотичний заклик, виховання ненависті до ворога, прославлення героїзму, героїчного минулого народу, пафос гуманістичних ідей, протиставлених фашистському варварству,— ці провідні теми часу відображено у творах П. Тичини (збірка «Перемагать і жить», поема «Похорон друга»), М. Рильського (поема «Жага», збірка «Слово про рідну матір»), М. Бажана («Сталінградський зошит», поема «Данило Галицький»), А. Малишка («Битва»), Л. Первомайського («Земля»), В. Сосюри, С. Голованівського. Для багатьох укр. рад. поетів роки Великої Вітчизн. війни стали новим етапом у творчому зростанні. В той час формувалася поезія П. Дорошка, М. П. Стельмаха, Я. Г. Шпорти, партизанського поета П. М. Воронька. Вірші високого патріотичного звучання створили поети, які загинули на фронті або в фашистських катівнях: К. М. Герасименко, Д. І. Каневський, Є. Фомін, М. Шпак, поетична молодь — П. І. Артеменко, В. Д. Булаєнко, Л. М. Левицький, П. С. Рудь, Ф. Г. Швіндін, М. С. Шуть. Серед найзначніших прозових творів тих років —«Ніч перед боєм» О. Довженка, «Земля батьків» Ю. Яновського, «Золоті ворота» Л. Смілянського, «Кров України» В. Собка, сатиричні і гумористичні оповідання Остапа Вишні. З фронтової дійсності взято сюжети воєнних оповідань і нарисів Івана Ле, Л. Первомайського, П. Панча, А. Шияна, А. Головка, С. Скляренка. Видатною подією у літ.-мистецькому і сусп. житті стала п'єса О. Корнійчука «Фронт», вперше опублікована на сторінках газети «Правда» 24—27. VIII 1942. Автор піднімав у п'єсі гострі питання, пов'язані із становищем на фронті. Значним явищем у драматургії воєнних років була п'єса І. Кочерги «Ярослав Мудрий». У перші післявоєнні роки в л-рі виступило покоління молодих поетів, прозаїків, драматургів, які пройшли сувору школу війни. Вони принесли в художню творчість великий запас вражень, конкретне знання нар. життя і характеру рад. людини. Письменники активно включилися в художнє осмислення патріотичних, інтернаціональних, ідейно-моральних уроків війни, заглиблювались у трудові будні відбудовного періоду. З'явилися романи, повісті, книги оповідань укр. прозаїків про подвиг рад. народу у Великій Вітчизн. війні; серед них «Прапороносці» і «Земля гуде» О. Гончара, «Жива вода» («Мир») Ю. Яновського, «Таємниця Соколиного бору» Ю. Збанацького. Пафосом перемоги і героїкою відбудови сповнені поетичні книги П. Тичини «І рости, і діяти», М. Рильського «Вірність», «Мости», В. Сосюри «Щоб сади шуміли», поеми А. Малишка «Прометей», «Це було на світанку», поетичні твори П. Воронька, Я. Шпорти, О. Підсухи, В. Швеця. Про реальне збагачення укр. поезії свідчила творчість П. Усенка, І. Виргана, М. Нагнибіди, І. Муратова, В. В. Бичка, П. Дорошка. В жанрі гумору і сатири активно працювали Остап Вишня, С. І. Олійник, С. І. Воскрекасенко, Д. Г. Білоус, В. К. Лагода, Ф. Ю. Маківчук, М. П. Годованець. Значним драм. твором післявоєнного десятиріччя є п'єса О. Корнійчука про робітничий клас «Макар Діброва». Відбудові Дніпрогесу присвятив п'єсу «Дніпрові зорі» Я. Баш. Колгоспне будівництво в зх. областях України відображає п'єса Я. Галана «Любов на світанні». Проблеми комуністичної моралі — в центрі п'єс Ю. Яновського «Дочка прокурора», Л. Дмитерка «В золотій рамі», В. П. Минка «Не називаючи прізвищ». Зіткнення ідей, торжество принципів соціалістич. гуманізму показано в п'єсах В. Собка «За другим фронтом» і Я. Галана «Під золотим орлом». Процес дальшого творчого піднесення і припливу нових сил у літературі почався після XX з'їзду КПРС. Головна лінія розвитку л-ри в цей період — зміцнення її зв'язку з життям народу, посилення участі майстрів худож. слова в комуністичному будівництві. На новому етапі розвитку л-ри увага письменників була звернена до актуальних проблем сьогодення, до посилення гуманістичного змісту художніх творів, подолання ілюстративності. Утверджуються аналітичні принципи худож. дослідження дійсності, розширюється діапазон худож. форм, засобів і жанрових різновидів. Широку панораму історико-революц. та суспільно-політ. процесів на Україні в 20 ст. розкривають цикли романів О. Гончара («Таврія», «Перекоп»), а також М. Стельмаха («Велика рідня», «Кров людська—не водиця», «Хліб і сіль», «Правда і кривда»). Масштабністю зображення історії позначені романи Ю. Смолича «Мир хатам, війна палацам» і «Реве та стогне Дніпр широкий», А. Головка «Артем Гармаш», Григорія Тютюнника «Вир», П. Козланюка «Юрко Крук». Помітними явищами прози стали романи І. Вільде «Сестри Річинські», Р. І. Іваничука «Край битого шляху», І. М. Чендея «Птахи полишають гнізда», В. С. Кучера «Трудна любов» і «Голод», Б. М. Харчука «Волинь», В. П. Козаченка «Листи з патрона». Головні риси укр. л-ри цього періоду — гуманістичний пафос, активність і народність ідейно-художньої кон-

Діячі української літератури і мистецтва — учасники Антифашистського мітингу представників українського народу. Саратов. Листопад 1941.

цепції яскраво виявилися у творчості О. П. Довженка (кіноповісті «Зачарована Десна» і «Поема про море»). Окреслилась проблемно-тематична група творів про робітничий клас і людей науки, про інтелігенцію: «Спека» і «День для прийдешнього» П. А. Загребельного, «Звичайне життя» і «Біле полум'я» В. Собка, «Серце і камінь» Ю. М. Мушкетика, «Час сподівань і звершень» Н. Рибака, «Людина живе двічі» Ю. Шовкопляса, «Планета в теплих долонях» Л. Дмитерка, «Корабели» О. О. Сизоненка. «І будуть люди» А. А. Дімарова. Проблеми села висвітлювали В. С. Земляк («Рідна сторона», «Кам'яний Брід»), С. Скляренко («Хазяїни»), В. С. Бабляк («Вишневий сад»), Ю. Збанацький («Переджнив'я»). Історична проза збагатилася романами «Гомоніла Україна» П. Панча, «Переяславська рада» Н. Рибака, «Святослав» і «Володимир» С. Скляренка, «Данило Галицький» А. Ф. Хижняка, «Козацькому роду нема переводу» О. Є. Ільченка. Розвивалась історико-біографічна проза (О. Д. Іваненко, Л. Смілянський, З. Тулуб, П. Й. Колесник, М. Я. Олійник). В науково-фантастичному і пригодницькому жанрі виступали В. В. Владко, Юрій Дольд-Михайлик, В. Л. Кашин, Р. Ф. Самбук.

Літ. життя кінця 50—60-х рр. характеризується духом загального піднесення, активізацією творчої думки, появою нових форм спілкування між братніми л-рами, розвитком літ. періодики. У 1961—67 на Україні проведено декади і тижні рос., білорус., узб., тадж., молд., латиської літератур. Декади й тижні укр. л-ри та мистецтва з успіхом пройшли у Москві (1960, 1967), на землях Узбекистану, Білорусії, Литви, Латвії, Таджикистану, Молдавії, Грузії, Казахстану, Киргизії. Культурними святами всесоюзного і міжнар. значення стали ювілеї видатних укр. письменників-класиків. 100-річчя з дня смерті і 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка було відзначено в багатьох країнах світу, а в Києві у травні 1964 відбулися урочистий пленум правління СП України і Міжнародний шевченківський форум.

Серед найпомітніших явищ поезії 60-х рр. — книги поетів різних поколінь: «Троянди і виноград» М. Рильського, «Соняшник» І. Ф. Драча, «Срібної ночі» П. Тичини, «Осінні мелодії» В. Сосюри, «Політ крізь бурю» М. Бажана, «Мандрівки серця» Л. В. Костенко, «Щастя для всіх» і «Уроки поезії» Л. Первомайського, «Пелюстки і леза» та «Гранослов» Д. В. Павличка, «Полудень віку» та «Дорога під яворами» А. Малишка, «35 літ» С. Голованівського, «Тиша і грім» та «Земне тяжіння» В. А. Симоненка, «Двадцятий вал» Б. І. Олійника, «Атомні прелюди» та «Сто поезій» М. С. Вінграновського, «Каравани» І. Муратова. Високе громадянське звучання і проникливий ліризм характерні для творчості Р. М. Лубківського, Р. С. Третьякова, Т. П. Коломієць, В. Р. Коломійця, Д. О. Луценка, В. Л. Юхимовича. Думки, почуття і прагнення рад. людей відображено в оповіданнях Є. П. Гуцала («Люди серед людей», «Хустина шовку зеленого»), Григора М. Тютюнника («Зав'язь»), В. Г. Дрозда, В. О. Шевчука, Р. Іваничука, Р. М. Федоріва.

В л-рі для дітей і юнацтва розвивалися жанри повісті й оповідання (І. А. Багмут, Є. Гуцало, Григір Тютюнник), літ. казки (О. Іваненко, Н. Забіла, А. Шиян). П'єси О. Корнійчука «Сторінка щоденника» і «Пам'ять серця», М. Зарудного «Сині роси», О. Коломійця «Фараони» і «Планета надій», В. Собка «Далекі вікна» знаменували розвиток драми і проблемної комедії. Здобутком укр. читача стають кращі твори рос., білорус., груз., прибалтійських поетів. Розширенню обріїв усієї укр. л-ри сприяли переклади, здійснені Борисом Теном («Одіссея», твори Есхіла, Евріпіда, Шіллера), М. О. Лукашем («Фауст» Гете, драми і сонети Шекспіра, поезія Гарсіа Лорки). Високий рівень сучасної укр. поетичної культури демонструє перекладацька діяльність М. Рильського (франц. поезія, твори А. Міцкевича, Ю. Словацького), М. Бажана (Р. М. Рільке та ін.), Л. Первомайського (балади народів світу, поезія О. Пушкіна, Г. Гейне, Ф. Війона, Ш. Петефі). В. Мисик переклав окремі твори Дж. Мілтона, Дж. Байрона, У. Уїтмена, Нізамі. В його перекладах вийшли «Вибране» Рудакі, «Рубаї» О. Хайяма, «Лірика» Гафіза, «Вибрані поезії» Дж. Кітса. Видано двотомну антологію чес. і словацької поезії. В серії «Перлини світової лірики», яка почала виходити 1965, побачили світ твори А. Міцкевича, П. Верлена, Ф. Шіллера, М. Богдановича, Е. Верхарна, Важа Пшавели. В галузі поетичного перекладу працюють Д. Павличко, І. Драч, В. І. Лучук, Д. Х. Паламарчук, В. Бичко. Твори художньої прози перекладали М. М. Шумило, М. А. Пригара, С. П. Ковганюк, Д. М. Бобир, В. Г. Гримич, І. П. Дзюб, А. П. М'ястківський, О. І. Терех, О. Д. Сенюк, О. П. Синиченко, Ю. В. Покальчук. Значним культурним надбанням є «Декамерон» Дж. Боккаччо в укр. відтворенні М. Лукаша, «Пригоди бравого вояки Швейка» у перекладі С. В. Маслюка. Укр. рад. л-ра на сучасному етапі характеризується увагою письменників до всіх сторін духовного і трудового буття рад. людини, активізацією ідейно-естетичної позиції митців слова, посиленням художньо-дослідницького начала. Л-ра цього періоду виступає збагаченою багаторічним досвідом будівництва соціалістичної культури. Творчі засади методу соціалістичного реалізму, принципи комуністичної партійності і народності визначають її суспільну роль. Благотворний вплив на розвиток літ. процесу мали такі істор. ваги події, як 50-річчя і 60-річчя утворення СРСР, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, прийняття нових Конституції СРСР і Конституції УРСР. Про необхідність дальшого підвищення ролі л-ри і мистецтва в ідейно-політичному, моральному й естетичному вихованні рад. людей вказується у рішеннях XXV і XXVI з'їздів КПРС; в постановах ЦК КПРС з питань л-ри, зокрема «Про літературно-художню критику» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (1976), «Про творчі зв'язки літературно-художніх журналів з практикою комуністичного будівництва» (1982), в рішеннях Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС. Відбулися 6-й (1971), 7-й (1976) і 8-й (1981) з'їзди письменників Рад. України, на яких підведено підсумки здобутків укр. письменства. Пафос інтернаціоналізму, дружби народів визначає сутність і суспільну місію укр. рад. л-ри. Регулярно проходять дні братніх літератур в усіх областях УРСР, стали традиційними літературні свята «Чуття єдиної родини» на Чернігівщині, «Червневі зорі» в Чернівецькій обл., «Поетичний Жовтень» на Черкащині, а також поетичні читання, присвячені М. Рильському — «Голосіївська осінь», П. Тичині — «Сонячні кларнети», В. Сосюрі, А. Малишку, А. Головку, О. Корнійчукові. З 1981 проводиться всесоюзне літ.-мистецьке шевченківське свято «В сім'ї вольній, новій». Зростанню творчої активності письменників сприяла організація видань серії «Романи й повісті», альманаху «Сузір'я», щоквартальника «Поезія», бібліотечних серій «Джерела дружби», «Скарбниця братніх літератур», «Вічний революціонер». Видається «Шкільна бібліотека», «Бібліотека української літератури» в 80 томах. Завершується видання зібрання творів І. Франка в 50 томах, виходять багатотомні видання творів Лесі Українки, М. Коцюбинського, П. Мирного, Я. Галана та ін. дореволюційних і рад. письменників. Здійснено видання «Шевченківського словника» в 2-х томах.

Спираючись на принципи соціалістичного реалізму, на багатий творчий досвід рад. л-ри, письменники прагнуть показати сучасника в реальних і типових обставинах, відтворити істор. зумовленість його дій, характеру, поведінки. Герой сучас. л-ри — це людина, вихована соціалізмом, активний учасник всенародної боротьби за виконання планів партії, за мир і дружбу між народами. Такий герой постає з творів О. Гончара («Тронка», «Циклон», «Берег любові», «Твоя зоря»), М. Стельмаха («Гуси-лебеді летять», «Дума про тебе», «Чотири броди»). Значне явище у сучас. укр. прозі — романи В. Земляка «Лебедина зграя» і «Зелені Млини». Розпочате П. Загребельним у романі «Диво» художнє дослідження епохи Київ. Русі було продовжене романами «Смерть у Києві» і «Первоміст». Згодом письменник опублікував нові істор. твори: «Євпраксія», «Роксолана», «Я — Богдан...», романи про сучасність: «З погляду вічності», «Розгін». Помітну

Міжнародний форум діячів культури, присвячений 150-річчю з дня народження Т. Г. Шевченка. Київ. 1964.

роль у розвитку прози відіграли романи й повісті Ю. Мушкетика («Позиція»), А. Т. Мороза («Довга-довга хвилина»), Р. П. Іванченко («Гнів Перуна»; «Золоті стремена»), Р. Іваничука («Манускрипт з вулиці Руської»), Є. Гуцала («Орлами орано»), І. Чендея («Кринична вода»), А. Дімарова («Біль і гнів»), В. Г. Дрозда («Самотній вовк»), Р. Федоріва («Кам'яне поле» і «Жорна»), твори І. С. Григурка («Канал»), Б. М. Бойка («Липовий цвіт сорок першого»). Характерною для прози останнього часу є поява цілого ряду художніх та художньо-документальних творів, присвячених подіям громадян. та Великої Вітчизняної воєн: «Хуртовина» А. Шияна, «Була осінь», «Степ» О. Сизоненка, «Батальйон необмундированих» Д. О. Міщенка, «З вогню воскресли» Є. Гуцала, «Вічні Кортеліси» В. О. Яворівського. Оригінальними з жанрово-стильового погляду творами збагатилася історико-революційна проза: «Сповідь на вершині» І. Муратова, «Добра вість» В. Дрозда, «Мужній вершник» І. А. Цюпи. З новими істор.-біографічними творами виступили О. Іваненко, М. Я. Олійник, С. П. Плачинда. Внеском у всесоюзну Леніниану став роман «Ульянови» В. В. Канівця.

Примітне явище сучасної поезії—історичний роман у віршах Л. Костенко «Маруся Чурай». Ідейно-художньою зрілістю, громадянським пафосом, новаторськими пошуками відзначається творчість Д. Павличка (збірки «Таємниця твого обличчя», «Вогнище»), Б. Олійника (збірки «Рух», «Істина», «Заклинання вогню», «Сива ластівка»), І. Драча (збірки «До джерел», «Корінь і крона», «Американський зошит», «Шабля і хустина»), В. Коротича («Закон землі»), Р. Братуня («Вітрила моєї долі»), М. Вінграновського («На срібнім березі», «Київ»). Оригінальну книгу поезій «Письмо землі» видав Є. Гуцало. Боротьбу за мир, творчу працю рад. людей відображають поети Р. Лубківський, В. Р. Коломієць, Р. Третьяков, П. М. Скунць, П. Осадчук, Л. Н. Горлач, В. О. Забаштанський, П. М. Мовчан, І. В. Жиленко, Л. М. Скирда, О. В. Лупій, Б. М. Мозолевський. З новими книгами виступили поети фронтового покоління: П. Воронько («Повінь»), В. Швець («Межень»), О. Підсуха («Срібна грань»), Б. Степанюк («П'ять пелюсток вогню»), М. Упеник («Багряне листя»), помітний внесок у поезію зробили В. Я. Бровченко, А. М'ястківський, С. А. Йовенко, Л. М. Талалай. Почуття патріотизму, працелюбність, мужність виховують у юного читача кращі твори дитячої літератури: повісті В. С. Близнеця («Звук павутинки»), вірші й оповідання В. З. Нестайка, Т. Коломієць, Н. Л. Бічуї та ін.

Значні здобутки сучасної укр. драматургії. Головна її тенденція — тяжіння до сучасності, утвердження боротьби за мир і творчу працю виразно простежується у п'єсах О. Коломійця («Планета сподівань», «Дикий Ангел»), М. Зарудного («Пора жовтого листя», «Під високими зорями»), М. Стельмаха, Ю. Щербака, Г. Д. Плоткіна.

Значно зросла питома вага публіцистики, художнього нарису, в жанрі якого досліджуються найрізноманітніші пласти життя. Ряд публіцистичних книг, які викривають злочинні плани міжнар. імперіалізму, що спрямовані на розв'язання війни, розвінчують капіталістичний спосіб життя, написав В. Коротич («Кубатура яйця», «Лице ненависті»).

В галузі міжнар. публіцистики виступали Ю. С. Мельничук, Д. Г. Цмокаленко, В. Г. Большак, Т. С. Мигаль. Популярністю користуються твори сатириків і гумористів С. Олійника, О. І. Ковіньки, Ф. Маківчука, Д. Білоуса, П. П. Глазового, І. Й. Сочивця, В. К. Лагоди, Ю. О. Івакіна, В. О. Лігостова, І. О. Немировича. Визнання читача здобув, зокрема, роман О. Ф. Чорногуза «Аристократ із Вапнярки». Різноманітні за жанрами й тематикою твори написали рос. письменники, прозаїки Ф. Г. Вольний, М. Г. Тевельов, В. А. Добровольський, І. В. Дубинський, М. І. Дубов, М. М. Строковський, Ю. Л. Чорний-Діденко, поети М. Ушаков, Л. Вишеславський, І. І. Рядченко, А. І. Ривлін, Б. І. Котляров, М. О. Рибалко, євр. прозаїки і поети Г. І. Полянкер, М. А. Талалаєвський, Й. Ш. Бухбіндер та інші. Вагоме місце в літературі займає молодше покоління поетів (Д. Й. Іванов, М. Й. Людкевич, Ю. Г. Буряк, В. Д. Герасимюк, Д. К. Герасимчук, Л. В. Таран, М. В. Шевченко) і прозаїків (О. О. Васильківський, І. Є. Кравченко, В. І. Положій, В. В. Тарнавський). Широких масштабів набула справа художнього перекладу. За роки Рад. влади на Україні видано понад 9 тис. художніх творів рос. л-ри, більше двох тисяч назв книг письменників інших народів СРСР. Помітною подією став вихід у світ 60-томної серії романів і повістей «Скарбниця братніх літератур». Вийшли перші томи нової серії рад. літ. класики «Єднання». Водночас твори укр. письменників стають явищами нац. культури інших народів. Тільки в повоєнні роки книги укр. авторів видавалися 44 мовами народів СРСР. Поглибленню інтернаціонального змісту укр. л-ри сприяють і переклади класиків світової л-ри. В останні роки видано двотомні антології франц., польс., болгарської поезії, антології монг. поезії, поезії лужицьких сербів. Побачили світ збірки «Співець», «Світанок», «Передчуття», у яких представлено європ. та амер. поезію від часів Відродження до поч. 20 ст., «Божественна комедія» Данте в перекладі Є. Дроб'язка, «Лірика» П. Ронсара в перекл. Ф. Ф. Скляра, «Твори» Горація в перекладі А. О. Содомори. На Україні видаються літ.-художні журнали: *«Вітчизна»*, *«Дніпро»*, *«Радуга»*, *«Київ»* (див. т. 12, Додаток), «Всесвіт», *«Жовтень»* (Львів), *«Прапор»* (Харків), *«Донбас»* (Донецьк), наук. журнал *«Радянське літературознавство»*, газета *«Літературна Україна»*.

В республіці зросли кадри літературознавців і критиків; проводиться широке дослідження літ. спадщини і сучасн. процесу. Видана фундаментальна праця «Історія української літератури» в 8 тт.

Свідченням великих досягнень укр. рад. л-ри є присудження Ленінської премії письменникам О. Довженку, М. Рильському, М. Стельмаху, О. Гончару, М. Бажану. Ленінської премії удостоєні літературознавці Є. П. Кирилюк і Є. С. Шабліовський. Кращі твори укр. рад. письменників відзначені Державними преміями СРСР, а також Державними преміями УРСР ім. Т. Г. Шевченка, *преміями літературними Української РСР*.

Сучасна укр. рад. л-ра посідає вагоме місце у всесоюзному і світовому літ. процесі. Інтернаціональна за змістом, міцно вкорінена в художню традицію свого народу, вона збагачується естетичними цінностями братніх літератур та світової л-ри і виступає як живе втілення торжества ленінської національної політики. Партія спрямовує письменників на дослідження кардинальних проблем сучасної дійсності, на збагачення книг гострим політ. змістом, на створення ідейно значних і художньо повноцінних творів, які розкривають істор. досвід рад. народу, відтворюють правдивий образ сучасного позитивного героя — творця, мислителя, борця за утвердження комуністичних ідеалів (див. також в цьому томі підрозділ Літературознавство).

М. Г. Жулинський.

Літературні премії Української РСР •

Премія ім. Я. О. Галана	Засн. 1964
Премія ім. Лесі Українки	Засн. 1971
Премія ім. М. Т. Рильського	Засн. 1972
Премія ім. П. Г. Тичини «Чуття єдиної родини»	Засн. 1973
Респ. премія УРСР в галузі літературно-художньої критики	Засн. 1973
Премія ім. П. М. Усенка	Засн. 1976
Премія ім. О. І. Копиленка	Засн. 1978
Премія ім. І. Я. Франка	Засн. 1979
Премія ім. А. В. Головка	Засн. 1979
Премія ім. Миколи Трублаїні	Засн. 1979
Премія ім. В. М. Сосюри	Засн. 1981
Премія ім. Ю. І. Яновського	Засн. 1982
Премія ім. А. С. Малишка	Засн. 1982
Премія ім. Г. І. Олійника «В ім'я добра»	Засн. 1983
Премія «Хліб і слово»	Засн. 1983
Премія ім. Остапа Вишні	Засн. 1983

• Кращі твори, зокрема в галузі літератури, відзначаються також Держ. премією УРСР ім. Т. Г. Шевченка (засн. 1961, до 1969 — Респ. премія ім. Т. Г. Шевченка) та Респ. комсомольською премією ім. М. Островського (засн. 1958).

Літ.: Маркс К. и Энгельс Ф. Об искусстве, т. 1—2. М., 1976; Ленін В. І. Про літературу. К., 1970; Ленінізм і література. К., 1969; Ленін і українська література. К., 1970; В. І. Ленін і питання вивчення історії української літератури. К., 1983; Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981; Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС, 14—15 червня 1983 року. К., 1983; Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1983; Франко І. Я. Зібрання творів, т. 26—35. К., 1980—82; Білецький О. І. Зібрання праць, т. 1—5. К., 1965—66; Петров Н. И. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. К., 1911; Житецкий П. И. «Энеида» Котляревского и древнейший список её в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. К., 1900; Перетц В. Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. М.—Л., 1962; Рєзанов В. Драма українська. Старовинний театр український, в. 1,3—6. К., 1925—29; Петров Н. Очерки истории украинской литературы XIX столетия. К., 1884; Дашкевич Н. Т. Отзыв о сочинении г. Петрова: «Очерки истории украинской литературы XIX столетия». СПБ, 1888; Історія української літератури, т. 1—8. К., 1967—71; Волинський П. К., Пільгук І. І., Поліщук Ф. М. Історія української літератури. Давня література. К., 1969; Микитась В. Л. Давня література Закарпаття. Львів, 1968; Мишанич О. В. Література Закарпаття XVII—XVIII століть. К., 1964; Матеріали до вивчення історії української літератури, т. 1—5. К., 1959—66; Шевченківський словник, т. 1—2. К., 1976—77; Волинський П. К. Теоретична боротьба в українській літературі (перша половина XIX ст.). К., 1959; Сиваченко М. Є. Анатолій Свидницький і зародження соціального роману в українській літературі. К., 1962; Яценко М. На рубежі літературних епох. К., 1977; Калениченко Н. Л. Українська література кінця XIX — початку XX ст. К., 1983; Новиченко Л. М. Не ілюстрація — відкриття! К., 1967; Дончик В. Г. Грані сучасної прози. К., 1970; Новиченко Л. М. Український радянський роман. К., 1976; Вакуленко Д. Т. Сучасна українська драматургія. 1945—1972. К., 1976; Жулинський М. Г. Людина як міра часу. К., 1979; Українські радянські письменники, в. 1—9. К., 1955—79; Українські письменники. Біобібліографічний словник, т. 1—5. К., 1960—65; Бойко І. З. Українські літературні альманахи і збірники XIX — початку XX ст. Бібліографічний покажчик. К., 1967.

Укр. народнопоетична творчість складалася в процесі формування в 14—15 ст. східнослов'ян. народностей — російської, української та білоруської. Становлення *фольклору* кожної з них відбувалося на основі давньоруської поетичної традиції, витоки якої сягали спільнослов'янської основи часів первіснообщинного ладу, уявлень, вірувань, обрядів та поезії праслов'ян і найдавніших слов'ян. Елементи нашарованого протягом двох-трьох тисячоліть (від родоплемінної доби по часи Київської Русі) фольклорного матеріалу в усній передачі та в побуті збереглись аж до 19—20 ст. у народнопоетичній творчості росіян, українців і білорусів. Це відгомони тотемічних, мисливських та землеробських міфоепічних мотивів (особливо змієборчих) та образів, пережиткові форми обожування флори й фауни (обряди водіння куста, тополі, тура, кози, плуга, відзначення зелених свят тощо), міфічні уявлення про різних істот — духів природи (*домовиків, лісовиків, водяників, русалок* та ін.), сліди поклоніння язичницьким богам (*Дажбогові*, Родові, *Ладі*, *Перунові* та ін.), основи календарних і родинних обрядів, богатирські казкові сюжети та образи, легенди й перекази, прив'язані до історії Київ. Русі (про Кия, боротьбу з степовими наїзниками, з ордами Батия, про Михайлика і Золоті ворота тощо), *билини*.

Поряд з народнопоетичним надбанням, успадкованим від давньоруської народності (зокрема, поряд з особливостями фольклору тих племінних союзів, на основі яких відбулося історично зумовлене формування на пд. землях сх. слов'ян укр. народності), вже в 14—15 ст. у фольклорі виникають нові жанри й теми. Поява їх зумовлена сусп. життям трудових мас, їхніми соціальними антифеод. настроями та боротьбою проти хансько-татарських, османо-тур. і польсько-лит. загарбників. Найхарактернішим виявом опору мас церковно-феод. верхівці та її ідеології в сфері нар. творчості було збереження традиційних язичницьких звичаїв, обрядів і пісенності, захист їх перед наступом християнської церкви, яка, починаючи з часів Київ. Русі, всіляко їх переслідувала і водночас змушена була пристосовувати елементи церк. культу до календарних та родинних нар. *обрядів* (колядування, щедрування, русалії, Купала, весілля, похорон тощо). Поряд з цим обряди і пов'язані з ними пісні в конкретних соціально-істор. умовах поповнювалися злободенними темами та образами (тема захисту міст і сіл від наїзників, зображення торгівлі невільниками, захопленими ордою в ясир, богатирських вчинків оборонців рідної землі тощо). Відгомін тогочасної дійсності помітний у казках, родинно-побутових піснях, баладах, приказках, прислів'ях тощо.

У 15 ст. набуває розвитку епічна істор. поезія укр. народу — *історичні пісні* та *думи*, що відображали боротьбу проти навали кримської орди й султанських військ, а також військ. побут і походи козацтва, яке стало могутньою силою в соціальній та народно-визвольній боротьбі. Творцями й носіями дум — одного з наймолодших і найреалістичніших *епосів* серед епосів народів світу — були талановиті напівпрофесіональні співці — *кобзарі* та *бандуристи*, в той час — переважно представники козацького середовища. Наявність дум у нар. творчості українців уже на поч. 16 ст. документально засвідчена «Анналами» польс. хроніста С. Сарницького, де під 1506 згадано думу про полеглих хоробрих братів Струсів. Найдавніша група істор. пісень («Зажурилась Україна», «За річкою вогні горять», «Волиночка», «Дунаю, Дунаю, чему смутен течеш?», «Про Байду» тощо) і дум («Плач невольників», «Маруся Богуславка», «Іван Богуславець», «Козак Голота», «Отаман Матяш», «Втеча трьох братів із города Азова», «Самійло Кішка») відобразила патріотизм, незламність народу в умовах безперервної боротьби проти загарбників. Нар. творчість формувала громадську думку, народну мораль, відіграючи важливу роль у виробленні й становленні психічного складу укр. народу, розмежованого кордонами різних держав. У 16 ст. фольклор уже відзначався розвиненою жанровою системою і широким тематичним діапазоном. За свідченням польс. поета С. Кльоновича в поемі «Роксоланія» (1584), пісні українців — це героїчна та інтимна лірика, їм властиві мажорні, танцювальні та мінорні мелодії. Нар. гумористика, тісно пов'язана з традиціями і мистецтвом *скоморохів*, відігравала важливу роль у нар. іграх та обрядах, проникала в різні жанри нар. творчості, зокрема в вертепну драму (див. *Вертеп*).

В умовах боротьби укр. народу проти польсько-шляхетської агресії й наступу католицизму в кін. 16—17 ст. у народнопоетичній творчості посилилися патріотичні мотиви й теми. Ідея захисту рідної землі від ворогів часто виступає в реліг. оболонці — відстоюванні спільної з росіянами та білорусами православної віри. На цьому грунті виникли епічні твори суспільно-етичного змісту, спрямовані на виховання високої громадянської і родинної моралі козака-воїна (думи про Олексія Поповича, про бурю на Чорному морі, про Івана Коновченка тощо). *Полемічна література* кін. 16 — поч. 17 ст. у боротьбі проти католицизму використовувала сатиричну образність народнопоетичної творчості, мотиви й сюжети казок.

У серед. 17 ст. центральними темами істор. пісенності та фольклорних переказів стали визвольна війна укр. народу 1648—54 та возз'єднання України з Росією. У фольклорі відображено героїчну боротьбу повсталих мас — козаків і селян під проводом Б. Хмельницького та його соратників І. Богуна, М. Кривоноса, М. Пушкаря, Д. Нечая (думи «Хмельницький і Барабаш», «Перемога під Корсунем», «Хмельницький і Василій Молдавський» та ін., численні істор. пісні героїчного та патріотично-визвольного змісту). Посилення соціального розшарування населення відобразилось у всіх фольклорних жанрах. Поряд із циклом козацьких пісень у 16—17 ст. розвинувся цикл *чумацьких пісень*, який відобразив побут і працю чумаків (див. *Чумацтво*). Нар. творчість почала активно реагувати на класові суперечності, відтворюючи конфлікти між біднотою та багатіями (голотою і дуками) в селянському, козацькому й чумацькому середовищах (дума про Хвеська Ганжу Андибера, пісня «Ой наступала та чорна хмара», *бурлацькі пісні*), алегорично узагальнивши суспільну несправедливість у казкових і пісенних контрастних образах Правди і Кривди. Посилився сатиричний струмінь у фольклорних творах антишляхетського та церковно-викривального змісту. Кобзарі та бандуристи, активні творці та носії цієї пісенності, зазнавали в 17 — на поч. 18 ст. переслідування з боку польсько-шляхетської влади Правобережжя і згодом зосередилися на Лівобережній Україні. Тяжке становище трудових мас внаслідок жорстокого кріпосницького гніту і боротьба їх за соціальну справедливість у 18 ст. зумовили появу нових циклів фольклору — наймитських, антикріпосницьких, опришківських, гайдамацьких пісень. Гол. героєм двох останніх став месник за нар. кривди, героїчний ватажок селянських повстань (І. Гонта, М. Залізняк, М. Швачка, Пинтя, О. Довбуш, С. Гаркуша та ін.). Насильне масове рекрутування селян в царську та цісарську армії на тяжку солдатську службу відтворено в циклах рекрутських і солдатських (жовнірських) пісень. Соціальні мотиви проникали й у ліричні пісні про кохання та про родинне життя. Розквіт цих пісень припадає на 17—18 ст.

На кінець 18 ст. народна лірика досягла такого високого рівня, що стала джерелом ритмічних зразків та образності для літ. віршування. Фольклорні сюжети і форми склали основу творчості *мандрівних дяків*, деякі твори яких фольклоризувалися (пісні про кохання та гумористичні пісні, «Вірша про Кирика» тощо).

Поряд з соціально-визвольним рухом (рух *опришків, Коліївщина, Турбаївське повстання 1789—93* тощо) у народній творчості 18 ст. відобразилися й такі істор. події, як спільна участь рос. та укр. народів у розгромі швед. завойовників (твори про Полтавську битву, С. Палія і Петра I, зрадника І. Мазепу), в ліквідації тур. фортець Хотина, Ізмаїла, Очакова, взятті Перекопа, у визволенні Правобережжя від польсько-шляхетського панування, як зруйнування Запорізької Січі, переселення Чорноморського козацького війська на Кубань і т. д.

У кін. 18 — на поч. 19 ст. нар. творчість стала одним з джерел розвитку нової

Публікації фольклорних текстів.

укр. л-ри. Почалося систематичне записування й вивчення фольклору, який протягом віків відображав життя, історію, побут та світогляд трудового народу, був носієм його етики й естетики, життєвого досвіду, всебічно задовольняючи його духовні запити. В 19 ст. до укр. нар. творчості як до худож. джерела зверталися рос., польські та ін. письменники, композитори, художники. У процесі тривалого розвитку фольклор нагромадив великі художні цінності, складені з нашарувань різного часу: календарні обряди та обрядові пісні (*колядки, щедрівки, веснянки, риндзівки,* русальні, косарські, петрівчані, *купальські пісні, обжинкові пісні*), цикл родинної обрядовості (весілля з *весільними піснями,* хрестини з їхніми піснями, похорон з голосіннями), жанри епічної (історичні пісні, думи, нар. вірші, *балади,* співанки-хроніки), ліро-епічної та ліричної пісенності (соціально-побутові та родинно-побутові необрядові пісні багатьох тематичних циклів, танцювальні приспівки, *коломийки, козачки*); прозові жанри (*казки, легенди, перекази, анекдоти, фабліо,* усмішки, *дотепи*); лаконічні фольклорні жанри (*прислів'я, приказки, загадки, скоромовки* та ін.).

У 19 ст. під впливом пожвавлення і дальшого розвитку капіталістичних відносин і кризи кріпосницької системи розширюється соціальна тематика нар. поетичної творчості, яка відображала антипоміщицькі виступи селян (пісні та перекази про У. Кармалюка, опришків, про вбивство поміщиків тощо), поетизувала нар. захисників (Л. Кобилицю, Т. Шевченка), висловлювала волелюбні тенденції. Виник новий цикл пісень — заробітчанські, однією з тем яких стала еміграція зх.-укр. селян за океан. У середині 19 ст. почали з'являтися робітничі (заводські) та перші революц. пісні. Нар. творчість відгукнулась на події революції 1905—07 у Росії (думи «Про сорочинські події 1905 року» й «Чорна неділя в Сорочинцях» М. Кравченка) та першої світової війни.

Новий етап у розвитку *народної творчості* почався після Великої Жовтн. соціалістич. революції. Рад. дійсність, особливо події громадянської і Великої Вітчизняної воєн, успіхи соціалістичного будівництва, знайшли відображення в різних жанрах фольклору. Новотвори рад. доби і успадкована традиційна нар. творчість стали складовою частиною соціалістичної культури. Продовжується збагачування жанрів істор. і соціально-побутових пісень, співанок-хронік, частівок, коломийок, переказів, прислів'їв, приказок тощо. Відбувається активний процес зближення і взаємообміну між творчістю народу і профес. мистецтвом. Класичні надбання традиційної народнопоетичної творчості охороняються державою як цінна культурна спадщина, використовуються різними галузями соціалістичної культури і широко пропагуються худож. самодіяльністю зі сцени, засобами радіо і телебачення. Зросла популярність фольклорної книги. Запровадження в побут нових рад. свят та обрядів, масове обрядотворення посилили інтерес до обрядовості загалом.

Укр. фольклор має чимало спільних сюжетів, мотивів і персонажів з фольклором ін. слов'янських, а також неслов'ян. народів. Це зумовлене передусім історичною спорідненістю слов'ян, а також багатовіковими контактами між народами. Протягом багатовікового розвитку народнопоетична творчість виробила оригінальні засоби відтворення дійсності, романтично піднесений реалістичний метод зображення, що грунтується на життєвому досвіді колективного творця і носія фольклору, на стихійно-матеріалістичних основах світогляду мас. Див. також у цьому томі підрозділ Фольклористика.

О. І. Дей.

МИСТЕЦТВО

Архітектура

Давня архітектура. Будівлі на тер. України відомі з періоду *палеоліту*. За *неоліту* і епохи міді-бронзи будували вже досить складні житл., госп. і культові споруди. Зокрема, будови *Трипільської культури* були видовженої форми, прямокутні в плані, з дво- або чотирисхилою покрівлею.

В кін. 3 — на поч. 2-го тис. до н. е. виникли курганні могильники. Над похованнями часто споруджували гробниці (т. з. кромлехи) з великих кам. брил, іноді прикрашені різьбленим орнаментом (кромлех поблизу с. Вербівки на Чернігівщині). У 1-му тис. до н. е.— на поч. 1-го тис. н. е. буд. мистецтвом володіли племена степових і лісостепових районів та населення *античних держав Північного Причорномор'я*. У 6—3 ст. до н. е. *скіфи* збудували численні укріплені поселення з земляними валами (напр., Більське городище на Полтавщині). У Криму скіфські міста укріплювалися кам. стінами (напр., м. *Неаполь Скіфський*: руїни збереглися на околиці Сімферополя). Античні міста у Пн. Причорномор'ї — *Тіра, Ольвія, Пантікапей, Феодосія, Херсонес* мали регулярне (з поділом на прямокутні квартали) планування, в будівлях застосовували античні *архітектурні ордери*. Стіни, колони і архіт. деталі зводили з вапняку, фризи храмів оздоблювали сюжетними рельєфами, гірляндами, розетками та ін. декоративними елементами.

Міста оточували могутніми кам. мурами з баштами прямокутної або напівкруглої форми. Значний інтерес становлять некрополі античних міст з кам. склепами, монументами. Багато кам. склепів відкрито на тер. *Боспорської держави* (Царський курган біля Керчі, поч. 4 ст. до н. е.; склеп Деметри в Керчі, 1 ст.). У Криму відомі споруди давньорим. будівничих, зокрема фортеця Харакс. Збереглися пам'ятки візант. архітектури (базиліки у Херсонесі, 5—10 ст.; *церква Іоанна Предтечі* в Керчі, 10—13 ст.). На території, яку заселяли давні сх. слов'яни, розвивалася самобутня архітектура — дерев'яні будови, укріплення, язичеські святилища, які прикрашали різьбленими деталями, скульптурою, живописом і ритуальними предметами. Святилища оточували земляними валами, курганами, огорожами з дерев'яних стовпів тощо.

В ранній період розвитку архітектури на тер. України (5—10 ст.) формувалися принципи забудови і планування сіл і міст, типи і конструкції житл. і госп. будівель, удосконалювалась майстерність будівничих.

Уявлення про планування давніх сіл дають археологічні дослідження у Верх. Придніпров'ї; села цього часу будували вздовж берегів річок, хати розташовували в один-два ряди. З 11—12 ст. відоме планування сіл уздовж сухопутних шляхів. Забудова їх була щільною, осн. тип житла — невеликі зрубові хати (див. у цьому томі підрозділ Народна архітектура). Високого рівня досягла архітектура у давньоруських містах. З літописів і фольклорних переказів відомо, що вони забудовувалися зрубовими будинками з теремами, сіньми, ганками різної форми, висоти та композиції, хоромами, князівськими і боярськими дворами, госп. будівлями для худоби тощо. Зрубові будинки 9—10 ст. знайдено, зокрема, при розкопках у Києві на Подолі і на тер. Верх. міста.

Розвивалася буд. техніка і виробн. буд. матеріалів. Осн. буд. матеріалами були цегла і нетесане каміння (видобувалося в місц. каменоломнях або привозилося здалеку по річках). Фундаменти робили з каменю, стіни споруджували технікою мішаної кладки (ряди цегли чергувалися з рядами каменю). Своєрідним прийомом давньорус. будівничих було мурування т. з. втопленими рядами. Форма цегли (т. з. *плінфи*) залежала від характеру кладки. Виготовляли плінфу з місц. або привозної глини у спеціальних майстернях. За розчин правило вапно з домішками товченої кераміки. Основними конструкціями в давньорус. кам. буд-ві були півциркульні арки, коробові і купольні склепіння, склепіння і кладка з керамічних горщиків (*голосників*). Як конструктивний і декоративний матеріал широко використовувався рожевий шифер, з якого виготовляли карнизи, підлоги, саркофаги тощо. Для внутр. оздоблення нерідко застосовували мармур. Певну роль у буд-ві відігравало скло, з якого в місц. майстернях виготовляли круглі скельця для вікон. У 10 ст. у Києві на Старокиївській горі забудовувався *дитинець*, який був укріплений ровом і частоколом. На тер. дитинця почав створюватися ансамбль князівських та боярських палаців (знайдено залишки кам. будівлі, яку ототожнюють із згаданим в літописі під 945 роком теремом).

Істотні зміни в архітектурі Київ. Русі відбулися за князювання Володимира Святославича (980—1015). Київ. дитинець розширився до 8 га, його укріплено дерев'яно-земляними оборонними спорудами. На тер. дитинця було зведено *Десятинну церкву* (989—996), кам. палаци — подовжені, двох'ярусні будівлі з зальними приміщеннями, прикрашені фресками та різьбленням. Крім Києва, в 10—11 ст. у Серед. Придніпров'ї забудовувалися і ін. міста, зокрема Чернігів, Переяслав, Вишгород, Білгород. Для захисту від кочовиків вздовж річок Десни, Стугни, Сули, Трубежа й Остра створювалися укріплені лінії з фортецями (Тумащь на р. Стугні, Родень у гирлі р. Росі). Під час правління Ярослава Мудрого (1019—54) зросла роль Києва як столиці Давньорус. держави. Територія Київ. дитинця збільшилась до 80 га. Його оточували могутні вали і стіни. Основу оборонних укріплень становили дерев'яні зруби (19,2 × 6,7 м). Висота валів з «городнями» та «заборалами» досягала в деяких місцях 14—16 м при ширині (в нижній частині) до 20 м. Місто мало чітке планування. В цей період було зведено значні архіт. пам'ятки: *Золоті ворота, Софійський собор,* оточений ансамблем палацових і монастирських будівель,

княжі Іринінський та Георгієвський монастирі. Архітектура Софійського собору мала великий вплив на всю архітектуру Київ. Русі. За його зразком було закладено Софійські собори в Новгороді (1045—52) і Полоцьку (серед. 11 ст.), київ. храми 1-ї пол. 11 ст., *Спаський собор* у Чернігові (бл. 1036). З 2-ї пол. 11 ст. до серед. 12 ст. у найбільших містах поступово складалися місц. архіт. напрями, зокрема києво-печерська буд. школа. Характерним для неї храмом був *Успенський собор* (1072—78) Печерського монастиря в Києві. Собор відіграв важливу роль у дальшому розвитку давньорус. архітектури — за його зразком збудовано багато храмів на різних землях Київ. Русі, зокрема ряд монастирських церков Київ. землі. Печерський монастир на поч. 12 ст. являв собою великий архіт. комплекс з кам. будівлями (*Троїцька надбрамна церква* та ін.). З києво-печерською буд. школою пов'язане і буд-во *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря*. В інших будівлях Києва цього періоду ще помітні риси, властиві архітектурі попереднього періоду (Михайлівський собор *Видубицького монастиря*, 1070—88; *Спаса на Берестові церква*, 1113—25). Своєрідною була переяславська архітектура, для якої характерні менші, порівняно з київською, розміри будівель, різноманітність типів споруд (однонефні, тринефні, п'ятинефні), оригінальна система перекрить [Спаська церква в Переяславі, 11 ст.; Юр'єва (Михайлівська) божниця в Острі, 1098; Летська божниця в Борисполі, 1106]. На початку періоду феод. роздробленості (30—90-і рр. 12 ст.) відбувся перехід на нову техніку цегляної кладки (т. з. порядову), поширилися шестистовпні хрестово-купольні одноверхі храми з статичною композицією, вузькими вікнами, напівколонами, що членують фасади, та архіт. декором. Архітектура наближалася до середньовічного романського зодчества (*Пирогощі богородиці церква*, 1132—36, та *Кирилівська церква*, бл. 1150, обидві — у Києві; Успенський собор у Каневі, 1144; Успенський собор Єлецького монастиря та Борисоглібський собор, 12 ст., обидва — у Чернігові; Успенський собор у Володимирі-Волинському, 1170).

В кін. 12 ст. в архітектурі Давньої Русі виник новий напрям. У цей час зростали міста, розвивалося народне мистецтво. В культовому зодчестві поширилися невеликі храми з центричною баштоподібною композицією, динамічним нарощенням форм, багатим цегляним декором фасадів. Деякі риси архітектури цього періоду нагадують архітектуру 11 ст. (мальовничий характер композиції, меандрові фризи, золотофонні фрески), деякі — архітектуру готичного стилю та будівлі балканських країн [церква Василія в Овручі, бл. 1190; собор Апостолів у Білгороді; Василівська (Трьохсвятительська) церква на Новому дворі у Києві, обидві — 1197; *П'ятницька церква* в Чернігові, кін. 12 — поч. 13 ст.; Спаські собори в Путивлі та Новгороді-Сіверському, кін. 1-і пол. 13 ст., та ін.]. Архітектура Давньої Русі була основою, на якій пізніше розвинулася архітектура трьох братніх народів — російського, українського і білоруського. *Ю. С. Асєєв.*

Архітектура 2-ї половини 13 — середини 18 ст. У 2-й пол. 13 — 1-й пол. 16 ст. на Україні продовжували розвиватися й удосконалюватися традиції давньорус. зодчества. Архітектура цього періоду набула фортифікаційного характеру, для якого характерні суворість і величність, обмежена кількість декор. прикрас. Навколо міст зводилися оборонні мури, рови, вали; планування вулиць було радіальним (Луцьк, Меджибіж) та радіально-кільцевим (Володимир-Волинський, Путивль). У 16 ст. в містах поряд з нерегулярним плануванням (Київ, Ніжин) з'явилися елементи регулярної забудови (Кам'янець-Подільський), деякі з них забудовувалися за регулярним плануванням (Львів, Жовква, Броди). Міста на Придніпров'ї, як правило, були оточені дерев'яними укріпленнями (складалися з суцільного ряду городень-комор, башт і брам), на Поділлі, у Галичині й на Волині — кам'яними.

Сформувався композиційний центр міст — головна ринкова площа з ратушею, високою вежею й собором. Поряд з дерев'яною розвивалася і кам'яна архітектура. Білокам'яне буд-во велося в традиціях галицької школи (башти в Белавині, Столп'ї. Спасі, Чернієві, Хотині, 13 ст., перебудови 14—15 і 17—18 ст.; Білгороді-Дністровському, 13 ст., перебудови 15—17 ст.; Кам'янці-Подільському, 13—14 ст., перебудови 16 — 17 ст.); цегляне — в традиціях волин. школи (башти в Чорторийську, Дрогобичі, Луцьку, кін. 13—14 ст., перебудови 15—17 ст.). Могутні мури і башти мали щілиноподібні бійниці, зубчасте завершення. В оздобленні мурів використовували готичний (Луцьк, Львів, Дрогобич) або народний (Хотин) орнамент. У кін. 15 — на поч. 16 ст. з поширенням вогнепальної зброї майже всі укріплення було відповідно перебудовано, мури стали товщими, змінилася форма бійниць, що внесло істотні зміни в архіт. вигляд споруд. У 1-й пол. 16 ст. у фортифікаційній архітектурі виникла нова форма — замки-палаци, в яких житл. корпуси розміщували по периметру двору та влаштовували відкриті двоповерхові аркади-галереї з великими вікнами; зовн. стіни замків були оборонними мурами і мали бійниці (замок у Бережанах, тепер Терноп. обл., 1534—54). В оздобленні використовували прийоми різьблення, властиві ренесансній і нар. архітектурі. Будували також невеликі трикутні в плані замки (у Токах, тепер село Підволочиського р-ну Терноп. обл.; Зінькові, тепер село Віньковецького р-ну Хмельн. обл.) або прямокутні (замок у Кудринцях, тепер село Борщівського р-ну Терноп. обл.). Монастирі-фортеці, як і замки, мали дерев'яні (Київ, Чернігів) або муровані (Межиріч, тепер село Острозького р-ну Ровен. обл.; Зимне, тепер село Володимир-Волинського р-ну Волин. обл.) укріплення.

В культовому буд-ві поширилися однонефні храми, стіни яких, споруджені з білого каменю або цегли, не мали членувань та прикрас (Михайлівська церква в Чесниках, тепер село Рогатин. р-ну Івано-Фр. обл., 14 ст.; Покровська церква в Луцьку, Троїцька церква в Зимньому; обидві — 15 ст.); центричні т. з. церкви-ротонди (в Горянах поблизу Ужгорода, 13 ст.; церква Василія у Володимирі-Волинському, кін. 13 — поч. 14 ст.), тринефні з однією, трьома або п'ятьма банями (Богоявленська в м. Острозі, 15 ст., та Троїцька в Межиричі, тепер село Острозького р-ну Ровен. обл., 15 ст.), оборонні храми (Успіння в Зимньому, 1495; Різдва в Рогатині, 13—14 ст.; Покрови в с. Сутківцях, тепер Ярмолинецького р-ну Хмельн. обл., 1476).

В окремих пам'ятках дерев'яного зодчества на Україні збереглися риси, властиві архітектурі 12—13 ст. (церква Миколи в с. Середньому Водяному, тепер Рахівського р-ну Закарп. обл.). Будували також тридільні храми з одним пірамідальним, квадратним в основі верхом (церква Воздвиженська в Дрогобичі, кін. 16 ст.), з квадратним в основі верхом, дзвіницею над бабинцем та верхом над вівтарем (церква Михаїла в Гішині, тепер село Ковельського р-ну Волин. обл., 1567) або з одним восьмигранним верхом (церква Благовіщення в Ковелі, 1505). У зв'язку з розвитком ремесла та торгівлі зростали старі й виникали нові міста,

Херсонес. Міські ворота. 3 ст. до н. е.

в них з'явилися громадські споруди — ратуші, будинки ремісничих цехів, що відігравали роль громад. осередків, споруджувалися нові типи 2—3-поверхових житл. будинків: на 1-му поверсі містилися крамниці, аптека, різні майстерні, контори, на верхніх поверхах — житл. приміщення. Інтер'єри та фасади оздоблювали білокам'яним сюжетним та орнаментальним різьбленням і розписами. У фортифікаційному буд-ві 17 ст. панівною стала бастіонна система, яка дала змогу винести укріплення за межі забудови, позбутися оборонних пристосувань у культових і житл. спорудах на тер. замку, надати їм вигляду палаців (замки в Підгірцях, тепер село Олеськівського р-ну Львів. обл., арх. Г. Л. де Боплан, А. дель Аква, 1635—40; Золочеві, 17 ст., Збаражі, 1626—31; арх. В. Скамоцці; Бродах, 1630—35, арх. Г. Л. де Боплан). На зх. землях України, що мали тісніші стосунки з країнами Зх. Європи, в архітектурі житл. будинків дедалі ширше з'являлися форми італ. *Відрод-*

Спаський собор у Чернігові. Центральний неф. Близько 1036.

женя у своєрідному місцевому трактуванні (Чорна Кам'яниця, кін. 16 — поч. 17 ст., надбудова кін. 17 ст.; будинок Корнякта, арх. П. Барбон, 1572 — 82, перебудови 17 ст.; обидві — у Львові). В кам. монументальному буд-ві відбулося своєрідне поєднання прийомів і форм дерев'яного зодчества з прийомами і формами ренесансної архітектури (каплиця Трьох святителів, 1578—91, імовірно, арх. П. Красовський; Успенська церква, 1589—1629, арх. П. Римлянин, В. Капинос, А. Прихильний; обидві — у Львові). Поряд з цим споруджували будівлі зі спрощеними ордерними формами (церкви Покрови в Сулимівці, тепер село Баришівського р-ну Київ. обл., 1622—29; Іллінська в Суботові, тепер село Чигиринського р-ну Черкас. обл., 1653; Петропавлівська в Новгороді-Сіверському, 17 ст.; церква в Олевську, тепер смт Житомир. обл., 1589; Покрови в Низкиничах, тепер село Іваничівського р-ну Волин. обл., 1653; Миколи Притиска в Києві, 17 ст.).

В дерев'яній культовій архітектурі продовжується буд-во тридільних храмів з одним — трьома верхами (церкви Святодухівська в Рогатині, тепер місто Івано-Фр. обл., 17 ст.; св. Юра в Дрогобичі, 15—16 ст., перебудова 17 ст.; церква в с. Дорогинці, тепер Фастівського р-ну Київ. обл., 17 ст.; Параскеви в Крехові, тепер село Нестеров. р-ну Львів. обл., 1724). На Придніпров'ї будували великі храми з висотно розкритим внутр. простором та монумент. зовнішнім виглядом Переважали вертикальні частини заломів [церкви Георгіївська (Юрія) в Седневі, тепер смт Чернігів. р-ну Чернігів. обл., 17 ст.], а також хрещаті триверхі храми з дуже розвинутою серед. банею (церква в *Межигірському монастирі*, 1611).

Своєрідною була архітектура 17 ст. в Криму. Значний вплив на неї мали давні традиції вірменського зодчества, зокрема сюжетне та декоративне різьблення в стилі сельджуцького мистецтва (храми Архангелів, Стефана, Іоанна Предтечі у Феодосії). У фортифікаційному буд-ві виявилися риси тогочасної європ. архітектури (генуезькі фортеці в Судаку, Феодосії, Балаклаві). Поширені були купольні тат. мечеті (мечеть Джума-джамі в Євпаторії, арх. Х. Сінан). Після успішного завершення визвольної війни укр. народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією почався новий етап у розвитку укр. архітектури. Приплив населення на Придніпров'я й Слобожанщину сприяв швидкому розвиткові старих міст (Київ, Чернігів, Переяслав) і заснуванню нових (Суми, Лебедин, Охтирка, Полтава, Харків). Планування міськ. вулиць було зумовлене рельєфом, ансамблі площ з головним собором і дзвіницею, а також монастирські комплекси, до складу яких входило багато цивільних споруд (Лаврський, Софійський та ін. ансамблі у Києві, Єлецький і Троїцький у Чернігові тощо), створювали цілісну архіт.-містобудівну композицію. Характерними для кінця 17 ст. були житлові цегляні будинки козацької старшини, які в осн. своїх рисах зберігали принципи побудови нар. житла (будинок Артемихи у Києві, кін. 17 ст.; черніг. полковника Лизогуба в Седневі та Чернігові, обидва — 1690).

В культовому буд-ві того часу дерев'яні і кам. конструкції розвивалися у взаємозв'язку. На Придніпров'ї, Чернігово-Сіверщині й Слобожанщині споруджували дерев'яні храми з багатозаломними верхами, з розвинутими їх складовими частинами (церкви Миколи в Новгороді-Сіверському, 1760; Параскеви в с. Зарубинець, тепер Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., 1737; Троїцька в с. Пакулі, тепер Чернігівського району, Чернігівської області, 1710; *Троїцький собор* у Новомосковську, 1773—81, арх. Я. Погребняк).

В дерев'яній архітектурі на Україні виділилося кілька регіональних шкіл, які відзначалися різноманітністю архіт.-планувальних рішень. Для волинської школи характерні приземкуваті будівлі (церкви Покрови в с. Метельному, тепер Ківерцівського р-ну Волин. обл., 18 ст.; Кузьми і Дем'яна в с. Розважі, тепер Острозького р-ну Ровен. обл., 1782), для галицької школи — велика різноманітність бань (церква Різдва в Жовкві, тепер м. Нестеров Львів. обл., 1705, майстер Конаш), подільської школи — наметоподібні або шоломоподібні монументальні верхи, іноді з об'єднаними заломами, схованими під однією покрівлею (церква Вознесенська в Чорткові, тепер місто Терноп. обл., 1738). Гуцульській школі властиві хрещаті храми з одним верхом без заломів (церква Різдва у Ворохті, тепер смт Івано-Фр. обл., 18 ст.), буковинській школі — тридільні храми без опасання або піддашшя, а також монументальна покрівля, що ховала одну — три низькі бані (Успенська церква в Чернівцях, 1783). Будівничі, які належали до лемківської школи, споруджували храми з несиметричною композицією верхів (нижчий — над вівтарем, вищий — над нефом і високою вежею) і дзвіницею над бабинцем (церква Параскеви в с. Канорі, тепер Воловецького р-ну Закарп. обл., 1792). Для бойківської школи характерні тридільні у плані храми з багатозаломними верхами (церква Миколи в с. Кривці на Львівщині, 1763), для закарп. школи — прийоми романо-готичної оборонної архітектури (церква Михаїла в с. Крайниковому, тепер Хустського р-ну Закарп. обл., 1668). В цей час на Україні склався місцевий оригінальний архіт. стиль — т. з. українське *барокко*. В кам'яному культовому буд-ві існували два осн. напрями. Перший відзначався глибоко самобутнім прийомом композиції церкви — тридільні триверхі (рідше одноверхі) споруди і хрещаті п'яти-, семи- або дев'ятидільні відповідно з 3, 5, 7, 9 верхами (Троїцька церква в Густині, 1671; Покровський собор у Харкові, 1689; *Іллінська церква* в Києві, 1692; Всіхсвятська надбрамна в Києво-Печерській лаврі, 1696—98; Вознесенський собор у Переяславі, 1700; Георгієвська церква Видубицького монастиря в Києві, 1696—1701; Воскресенська в Сумах, 1703; Покровський собор у Переяславі-Хмельницькому, 1704—09; Катерининська церква в Чернігові, 1710; *Преображенська церква* в с. Великих Сорочинцях Полтав. обл., 1732, та ін.). Другий полягав у поєднанні трансформованого типу давньорус. храму з класичною композицією фасадів (собор Троїцького монастиря в Чернігові, 1679; собор Мгарського монастиря поблизу Лубен, кін. 17 ст., арх. І. Баптист, М. Томашевський; собори монастирів Микільського військового у Києві, 1696; арх. Й. Старцев, та Хрестовоздвиженського в Полтаві, 1689—1709).

В 20—50-х рр. 18 ст. в архітектурі зріс вплив нар. елементів, а також прийомів і стилів рос. зодчества. Твори рос. архітекторів, насамперед А. Квасова (палацово-паркові ансамблі Розумовських поблизу Козельця, 1744; в Батурині, 60-і рр. 18 ст.; собор Різдва богородиці й дзвіниця в Козельці, 1752—60, разом з арх. Григоровичем-Барським, магістрат у Ніжині, 70-і рр. 18 ст., та ін.) та В. Растреллі (*Андріївська церква*, 1749—53, та *Маріїнський палац*, 1750—55, обидва — у Києві) мали великий вплив на розвиток укр. зодчества. В оздобленні багатьох споруд, зведених представниками укр. барокко, помітне прагнення до геометричної чіткості, застосування соковитого орнаменту, ліплених орнаментальних оздоб, яскравого пофарбування, полив'яної барвистої кераміки (*Покровська церква*, 1766, та Миколи Набережного церква, 1772—75, обидві — у Києві, арх. І. Григорович-Барський; Антонія і Феодосія церква у Василькові, 1756—59; т. з. Ковнірівський корпус у Києво-Печерській лаврі, 1744—45, арх. С. Ковнір), *Брама Заборовського*, 1746—48, арх. Й. Шедель, та ін.).

У містобудуванні цього часу дедалі більшу роль відігравали громад. будівлі — ратуші з високими вежами і багатим пластичним декором (ратуша в Бучачі, 1751, арх. Б. Меретин), адм. будівлі (полкова канцелярія Київ. полку в Козельці, тепер смт Козелецького р-ну Черніг. обл.; 1765, арх. І. Григорович-Барський); житл. будинки і палаци козацької старшини та вищого духівництва (*Кловський палац* у Києві, 1752—56; арх. П. Неєлов). Поширеним типом монастирського житл. буд-ва були келії (келії Єлецького монастиря в Чернігові; Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, обидві — кін. 17 ст.; келії соборних старців у Києво-Печерській лаврі, кін. 17—18 ст.), а також трапезні з оригінальним плануванням (трапезна Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря, кін. 17 ст.; трапезна Троїцького монастиря в Чернігові, 1679). Своєрідність панівного архіт. стилю позначилася на будівлях навчальних закладів (колегіуми в Новгороді-Сіверському, кін. 17 ст.; в Переяславі, 1753—57; Софійська бурса на тер. Софійського собору в Києві, 1763—67, арх. М. Юрасов, будинок Академії на Подолі в Києві, 18 ст.; арх. Й. Шедель). Нові риси в силуеті міст і окремих архіт. ансамблів внесли дзвіниці з виразними вертикалями та ордерним оформленням фасадів (дзвіниці Софійського собору в Києві, кін. 17 — поч. 18 ст., перебудови 1747—48; Києво-Печерської лаври, 1731—44, арх. Й. Шедель, Троїцького монастиря в Чернігові, 1775; Кирилівського мона-

Забудова Ніжина. 18 ст. З малюнка 19 ст.

стиря в Києві, 18 ст., арх. І. Григорович-Барський). Для інтер'єрів храмів цього часу характерні 5- і 7-ярусні різьблені іконостаси з яскравим, барвистим декоративним живописом (іконостаси соборів Богоявленського, 1693; Микільського військового, 1696, обидва — у Києві; Хрестовоздвиженського в Полтаві, 1709; Троїцького в Чернігові, 1735). На Правобережній Україні, у районах, що залишилися під пануванням Польщі та Угорщини, масштаби буд-ва в 2-й пол. 17—18 ст. значно скоротилися. В дерев'яному зодчестві розвивалися традиційні нар. прийоми. Виник ряд ансамблів — *Почаївська лавра* (17—18 ст.), колегіум у Кременці (1731—43; згодом *Кременецький ліцей*), собор св. Юра у Львові (1746—62, арх. Б. Меретин) та ін., на яких позначилися риси пізнього барокко. В цілому період з кін. 17 і до 70-х рр. 18 ст. є одним із найяскравіших в історії архітектури України. Її глибока самобутність і оригінальність сформувалися на основі прогресивних традицій народної архітектури, творчого сприйняття і переробки кращих рис рос. і класичної архітектури.

Г. Н. Логвин.

Архітектура кінця 18 — 1-ї половини 19 ст. Розвиток архітектури на Україні в цей період здійснювався в стилі *класицизму*, що поєднував у собі геометричну чіткість з статичністю, раціональність з формами античності. Провідне місце займало містобудування, в основу якого покладалися регулярне планування, поєднання міської забудови з природними елементами, ансамблевість центр. площ, на яких споруджували офіційні установи. За розробленими планами забудовувалися, зокрема нові міста, торг. і військ. порти на Чорноморському узбережжі — Херсон (1778), Севастополь (1784), Миколаїв (1788), Одеса (1794); змінювалися старі центри адм. управління — Київ, Чернігів, Полтава та ін. На розвитку укр. архітектури позначилися загальні класицистичні канони і прийоми зх.-європ. і, насамперед, рос. архітектури, з якою вона була тісно пов'язана.

Для архіт. вигляду центру міст характерною стала симетрична композиція ансамблів з однаковим ритмом фасадів адм. приміщень (магістрат у Миколаєві, кін. 18 ст., арх. І. Старов; кол. Урядові місця в Харкові, 1793—1805, арх. П. Ярославський; *Кругла площа* в Полтаві, 1805—11, арх. А. Захаров). Використання типових проектів та «зразкових» фасадів житл. будинків зумовило формування єдиного стилю забудови прямолінійних вулиць і бульварів, прямокутних або круглих площ, характерними для більшості з яких були великі простори з невисокою забудовою. На формування архіт. обличчя міст значною мірою вплинуло широке будівництво торговельних приміщень (*Контрактовий будинок* у Києві, 1815—17, арх. В. Гесте; *гостині двори* у Білій Церкві, 1809—14; Києві, 1809—28, арх. Л. Руска та А. Меленський, Новгороді-Сіверському, поч. 19 ст., та ін.). У південних містах (Одесі, Миколаєві, Херсоні) поширився тип багатоповерхового галерейного будинку, що відповідав кліматичним умовам. З розвитком світського мистецтва почали споруджувати спеціальні театр. приміщення (Міський театр у Києві, 1804—06, арх. А. Меленський; театр в Одесі, 1809, за проектом арх. Ж. Тома де Томона). Розвиток капіталізму, промисловості й торгівлі, збільшення чиновницького апарату, зародження жіночої освіти, зростання регулярних армій і потреби в офіцерських кадрах сприяли спорудженню різноманітних навч. закладів, що, в свою чергу, зумовило їх архіт. своєрідність — монументальність фасадів, підкреслених колонадою античних ордерів, нову планувальну систему з широким використанням коридорів з одно- та двобічним розташуванням приміщень (новий корпус *Київської академії*, 1822—25, арх. А. Меленський; *Ніжинський ліцей* І. Безбородька, 1824, арх. Л. Руска; Ін-т шляхетних дівчат у Полтаві, 1832, та у Києві, 1832—42, арх. В. Беретті, тепер Жовтневий палац культури; ун-т у Києві, 1837—42, арх. В. Беретті).

Класицизм, будучи офіц. стилем, одночасно відбивав високий громадян. пафос і патріотичні настрої. Це яскраво відобразилося в монументальній скульптурі, витриманій у дусі античності (пам'ятник на честь повернення Києву магдебурзького права, 1802—08, арх. А. Меленський; Колона Слави в Полтаві, 1805—09, арх. Ж. Тома де Томон; пам'ятник А. Е. Рішельє в Одесі, 1823—28, скульптор І. Мартос).

З посиленням кріпосництва в сільс. місцевості виник своєрідний тип палацової архітектури в поміщицьких садибах (маєтки Шидловського в с. Мерчику, тепер смт Старий Мерчик Валківського р-ну Харків. обл., 1776—78, арх. П. Ярославський, О. Паліцин; Румянцева-Задунайського в *Качанівці* на Чернігівщині, 70-і рр. 18 ст., арх. І. Бланк, М. Мосципанов; палаци К. Розумовського в Батурині, тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл., 1799—1803, арх. Ч. Камерон, та в Хотині, тепер Сум. обл., кін. 18 ст., арх. Дж. Кваренгі; маєток Галаганів у Сокиринцях (див. *Сокиринський парк*), тепер село Срібнянського р-ну Черніг. обл., 1805—29. арх. П. Дубровський).

Свої специфіч. особливості мали палацово-паркові ансамблі Правобережної України, при буд-ві яких застосовували ордерну систему (маєтки Потоцьких у Тульчині, тепер Вінн. обл., 1757, франц. арх. Лекруа; Грохольських у П'ятничанах, тепер Хмельн. обл., кін. 18 — поч. 19 ст.). Характерною рисою палацової архітектури Криму є поширення в ній романтичного напряму (садиба кн. Голицина в Гаспрі, палац Потоцького в Лівадії, Воронцовський палац в Одесі та Алупці). У *садово-парковому мистецтві* відбувся перехід від регулярного планування (т. з. французьких парків) до ландшафтних (англійських) парків. На зміну прямим алеям з підстриженою зеленню (регулярний Царський сад у Києві, закл. 1748, тепер Першотравневий парк) прийшли створені нібито самою природою зелені масиви з звивистими мальовничими доріжками, галявинами, руслами струмків і рік, обрисів озер з урахуванням рельєфу місцевості, а також з живописним розташуванням рослинності у вигляді окремих груп дерев і кущів, гаїв і лісових масивів (паркові ансамблі «*Олександрія*» в Білій Церкві, кін. 18 ст., Київ. обл.; «*Софіївка*» в Умані Черкас. обл., 1796—1805, інж. Л. Метцель, «*Тростянець*», закладено 1834, Черніг. обл.).

У зх. областях України класицизм в архітектурі почав утверджуватися в кін. 18 ст.; композиції споруд (переважно житлових) менш строгі, без використання архіт. ордерів, з широким застосуванням аркад, русту, барельєфів (*Оссолінеум*, 1824, арх. І. Бем та П. Нобіле, тепер Бібліотека АН УРСР; Міський театр, 1837—42, арх. І. Зальцман та Л. Піхль, тепер Укр. драматичний театр ім. М. Заньковецької; ратуша, 1827—35, арх. Й. Маркль, Ф. Трешер, тепер Міськрада; всі — у Львові). В кін. 18 ст., у зв'язку з наростанням класових суперечностей релігія, як опора пануючого класу в боротьбі проти визвольного руху, посилювала свій вплив на маси. В цей час знову широко розгорнулося будівництво культових споруд, архітектура яких набула дальших істотних змін. Замість монастирських храмів і невеликих дерев'яних церков споруджували великі міські собори, з простими прямокутними об'ємами, з одним розвинутим одноярусним верхом, увінчаним сферичним куполом. Невід'ємною ознакою храмів стали колонні портики з зх., пд. і пн., іноді з усіх сторін (у формі периптеру); зник багатий декор. Серед міських церков у стилі класицизму переважали хрестово-купольні (грецька Всіхсвятська в Ніжині, кін. 18 ст.; Преображенська в с. Великому Бурлуці, тепер смт Харків. обл., 1820—30, ймовірно, арх. В. Стасов; Микільська в м. Ромнах, тепер Сум. обл., 1816) або круглі храми з трапезною і дзвіницею (Преображенський собор у Катеринославі, тепер Дніпропетровськ; 1830—35, арх. А. Захаров). Будували також квадратні в плані п'ятикупольні собори (Спасо-Преображенський у Новгороді-Сіверському, 1796, арх. Дж. Кваренгі) та у формі периптеру (в Славгороді, тепер село Краснопільського району Сум. області; 1808). В кінці 18 ст. поряд з традиційними схемами побудови укр. дерев'яних храмів ще збереглися класицистичні елементи. Змінився характер дзвіниць. Раніше вони були ознакою переважно монастирів і мали вигляд завершень над в'їзними брамами, в цей період їх будували при міськ. храмах або окремо від них, або ж у поєднанні з ними (дзвіниця Успенського собору в Харкові, 1824—33, арх. Є. Васильєв). На поч. 19 ст. у зв'язку з указом Синоду 1801 про заборону буд-ва церков у «малоросійському стилі» зменшилося спорудження дерев'яних храмів, за винятком зх.-укр. земель, де зберігалися місц. традиції (церква в с. Ясіні, тепер смт Рахівського р-ну Закарп. обл, 1824). В 30—40-х рр. 19 ст. класицизм занепадав, вироджуючись у сухий казарменний стиль з елементами *еклектизму*.

І. О. Ігнаткін.

Архітектура 2-ї пол. 19 — поч. 20 ст. Цей період характеризується дальшим розвитком капіталізму в Росії, в т. ч. і на Україні, що істотно позначилося й на архітектурі. Зростали міста, виникали нові промислові й торговельні центри. Містобудування було безплановим, з тенденціями *урбанізму*. Внаслідок розвитку промисловості й залізничного транспорту формувалися великі міста—Київ, Одеса, Харків, Катеринослав (з населенням у 1913 понад 200—500 тис.) та середні — Львів, Миколаїв, Житомир, Сімферо-

Колегіум (ліцей) у місті Кременці Тернопільської області. Архітектор П. Гижицький. 1731—43.

поль та ін. (100—200 тис.); біля заводів і шахт будувалися пром. с-ща — Маріуполь (Жданов), Юзівка (Донецьк), Кам'янське (Дніпродзержинськ). Між забудовою і благоустроєм великих міст і робітн. селищ, центрів міст і околиць збільшилися соціальні контрасти, загострилися протилежності між містом і селом. Разом з тим поступово вдосконалювалося планування, забудова й благоустрій центрів великих міст. На центральних площах і вулицях зводили багатоповерхові будинки, на площах — монументи, насаджували парки і сквери. Серед кращих надбань містобудування — площі Богдана Хмельницького в Києві, Адама Міцкевича у Львові, Театральна в Станіславі (тепер Івано-Франківськ), забудова вулиць Дерибасівської й Пушкінської в Одесі, Катеринінський проспект (тепер К. Маркса) в Катеринославі, Сумська та Пушкінська вул. у Харкові. Проте для забудови міст характерні різностильовість і зумовлене приватною власністю на землю утворення подвір'їв-криниць, позбавлених *інсоляції*.

В результаті діяльності місц. архітекторів закладено наддніпрянські парки в Києві, Міський парк у Харкові (1907), *Стрийський парк* у Львові (1887). На площах, вулицях, у парках міст встановлювали пам'ятники (Б. Хмельницькому в Києві, 1888, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв; О. Пушкіну в Одесі, 1888, скульптор Ж. Полонська, арх. П. Васильєв; І. Котляревському в Полтаві, 1896—1903, скульптор Л. Позен; О. Суворову в Ізмаїлі, 1911—13, скульптор Б. Едуардс).

В Криму створювали екзотичні ландшафтні парки в маєтках правлячої верхівки Росії — Алупкинський, Ліваді́йський, Харакський та ін.; споруджували палацові комплекси (Ліваді́йський, 1900—11, арх. М. Краснов).

Незважаючи на те, що кращі традиції містобудування відійшли на другий план, певних успіхів досягнуто в інженерному обладнанні міст і окремих споруд, що сприяло поліпшенню санітарних умов життя міськ. населення. У великих містах споруджували водогони, каналізацію, впроваджували газове, а згодом і електр. освітлення вулиць, у будинках — центр. опалення. Забудові міст сприяв розвиток міськ. транспорту. В 1892 в Києві почав курсувати перший у Росії електр. трамвай. Розробляли нові типи споруд, характерні для капіталістичного суспільства (великі фабричні корпуси, залізнич. депо, вокзали, електростанції, будинки для торг. фірм, банків, універсальних магазинів, великоповерхові, т. з. прибуткові будинки). Розвивалася буд. техніка, в буд-ві застосовували нові буд. матеріали і конструкції (метал, цемент, залізобетон, скло, кераміку).

Велике значення для розвитку архітектури України і формування її напрямів мали творчі зв'язки рос. і укр. архітекторів та інженерів. Більшість архітекторів України здобула вищу освіту в Петербурзі й Москві. Окремі рос. архітектори були авторами проектів і будинків на Україні (О. Щусєв, В. Щуко, О. Дмитрієв, І. Кітнер, В. Шретер, Ф. Лідваль та ін.). На поч. 20 ст. середня, а з кін. 19 ст. вища архіт. освіта почала розвиватися в Києві, Харкові, Одесі і Львові. З'явилися місц. кадри архітекторів, серед них — академіки архітектури О. Бекетов, В. Ніколаєв, В. Сичугов, М. Толвінський. Для архітектури 2-ї пол. 19 ст. характерні розвиток історизму, еклектики та стилізації на теми *готики, ренесансу, бароко, романського стилів*. Найхарактерніші твори цього напряму — Міська дума в Києві (1876, арх. О. Шілле), біржа в Харкові (1880, арх. Б. Михаловський), театри в Одесі (1884—87, арх. Ф. Фельнер і Г. Гельмер) і Києві (1901, арх. В. Шретер), вокзал у Харкові (1886—1901, арх. Ю. Цауне, С. Загоскін), Нова біржа в Одесі (1894—99, арх. О. Бернардацці), Театр опери та балету у Львові (1897—1900, арх. З. Горголевський), Міська дума в Катеринославі (1900—01, арх. Д. Скоробагатов), судові установи в Одесі (1895, арх. М. Толвінський та ін.). Останнім проявом історизму став *неокласицизм*, що поширився в 10-х рр. 20 ст. і розвивав традиції рос. класицизму кін. 18 ст. (Промислова виставка, 1913, арх. Ф. Вишинський, та Педагогічний музей у Києві, 1913, арх. П. Альошин; Вищі жіночі курси, 1913, О. Кобелєв; житл. будинки в Катеринославі, 1913—15, арх. О. Красносельський, та Харкові, 1914, В. Естрович).

З серед. 20 ст. на Україні під впливом т. з. російського стилю почалися пошуки нац. стилю (К. Тон, В. Гартман, І. Ропет), що відбилося в культових спорудах (*Володимирський собор* у Києві, 1862—82, арх. І. Штром, П. Спарро, О. Беретті та ін.).

Характерні споруди нац. стилю — т. з. панські будинки в с. Безбахівці на Чернігівщині (1868, арх. А. Ягн), у с. Лебедині на Полтавщині (1854—55, арх. Є. Червінський). Вплив нар. мотивів позначився на спорудах, зведених на зх.-укр. землях,— резиденція галицького митрополита (тепер — університет) у Чернівцях (1864—82, арх. Й. Главка). На поч. 20 ст. пошуки нац. стилю привели до утворення трьох творчих напрямів. Перший — неоукр. стиль (харків. школа, для якої характерна орієнтація на досвід народної творчості, — будинок Полтавського земства, 1909, арх. В. Кричевський; художнє уч-ще в Харкові, 1914, арх. К. Жуков; сільс. школи в Канівському та Лохвицькому повітах, 1913—14, худ. О. Сластіон; львівська школа — будинок т-ва «Дністер», 1906, арх. І. Левинський та ін.; Вищий муз. ін-т ім. М. Лисенка, 1916, арх. І. Левинський та ін., обидва — у Львові). Другий напрям — необарокко, що спирався на взірці укр. барокко 17 — поч. 18 ст. (житл. будинок у Києві, 1914, арх. П. Альошин, не зберігся; лікарня в Лубнах на Полтавщині, 1915, арх. Д. Дяченко). Третім загальнорос. напрямом, який набув певного розвитку на поч. 20 ст., був неоруський стиль, що виходив з худож. спадщини Давньої Русі 10—12 ст. (церква в с. Наталівці на Харківщині, 1908—12, арх. О. Щусєв, скульптори С. Коненков, О. Матвєєв, та Троїцький собор у Почаєві на Тернопільщині, 1906, арх. О. Щусєв, художник М. Реріх; дівоче уч-ще в Лубнах, 1907, арх. О. Бекетов).

На рубежі 19 і 20 ст. на Україні поширився загальноєвроп. стиль *модерн*, для якого характерні були природні та антропоморфні декоративні форми, асиметрія планів, символіка декору, *синтез мистецтв* (готель в Одесі, 1901, арх. Л. Влодек; власний будинок, 1902—03, арх. В. Городецький; цирк, 1903, арх. Е. Брадтман, обидва — в Києві; вокзал у Ковелі, 1903, арх. О. Вербицький (два останні — не збереглися; магазин, тепер Історичний музей у Харкові, 1912, арх. В. Покровський). Самостійний напрям модерну розвивався під впливом архітекторів Відня в містах Зх. України (вокзал, 1904; філармонія, 1907, обидва — арх. В. Садковський; житлові будинки по вул. Воловій, 1910—14, всі — у Львові).

Паралельно з модерном у 10-х рр. 20 ст. певного розвитку в укр. архітектурі набув *раціоналізм*, що виходив з безорнаментальної форми, новітніх матеріалів і конструкцій (театр-клуб у Катеринославі, тепер Палац залізничників, 1909—12, арх. О. Гінзбург; адм. будинок у Києві, 1911—13, арх. Д. Торов, І. Зекцер). Архітектурні напрями й течії цього періоду істотно вплинули на розвиток архітектурно-мистецьких напрямів в укр. радянській архітектурі 20—30-х років. Іл. див. на окремих аркушах, с. 416—417.

В. Є. Ясієвич.

Радянська архітектура. Після Великої Жовтн. соціалістич. революції перед архітектурою постали нові соціальні завдання, пов'язані з масовим комплексним буд-вом, покликаним задовольняти нові вимоги життя, праці, громад. і культурної діяльності трудящих, а також виховувати висок. естетичні смаки. В розвитку укр. рад. архітектури розрізняють чотири осн. етапи, які різняться стилістичною спрямованістю, рівнем інженерного та тех. оснащення будівельних робіт.

Перший етап (1919—32) припадає на період відбудови нар. г-ва, соціалістич. індустріалізації і колективізації с. г. В цей час масштабне буд-во пром. підприємств викликало швидке зростання населення в старих містах, появу нових соціалістич. міст і селищ в районах будівництва велетнів соціалістичної індустрії (Краматорськ, Кривий Ріг, Запоріжжя та ін.).

Серед значних досягнень пром. архітектури кін. 20-х — поч. 30-х рр.— *Дніпрогес* (інж. І. Александров, арх. В. Веснін, М. Коллі, Г. Орлов, С. Андрієвський). Розроблялись типові проекти житлових будинків для забудови робітн. с-щ, виникали нові за соціальним призначенням типи громад. споруд — Будинки Рад, робітн. клуби і санаторії, палаци санопвіти (палаци профілактики), поліклініки. Особливу увагу приділяли буд-ву культурно-освітніх закладів — клубів і палаців культури, пошукам їх раціональної планувальної та об'ємно-просторової структури. В архітектурі цього періоду розрізняють три осн. напрями. Першому властиві пошуки, спрямовані на використання форм і прийомів нар. *дерев'яної архітектури* і укр. барокко (житл. двоповерхові будинки Харків. паровозобуд. з-ду з характерними для нар. житла формами даху і вікон та різьбленням на дереві на ганках (1924, арх. В. Троценко); Укр. с.-г. академія в Києві (1925—30, арх. Д. Дяченко).

Для другого напряму характерне використання форм класицизму (житл. будинок по вул. Сумській у Харкові, 1924—26, арх. М. Покорний, О. Лінецький; лікарня № 3 із залом сан. освіти у Харкові, 1924—27, арх. В. Естрович).

Третім стилістичним напрямом був *конструктивізм*, ідеї якого пропагувала переважно творча молодь, що об'єдналася в ТСАУ (Товариство сучасних архітекторів України), «Жовтень», ВУТПРА (Всеукраїнське товариство пролетарсь-

Церква в селищі Ясіні Рахівського району Закарпатської області. 18 ст.

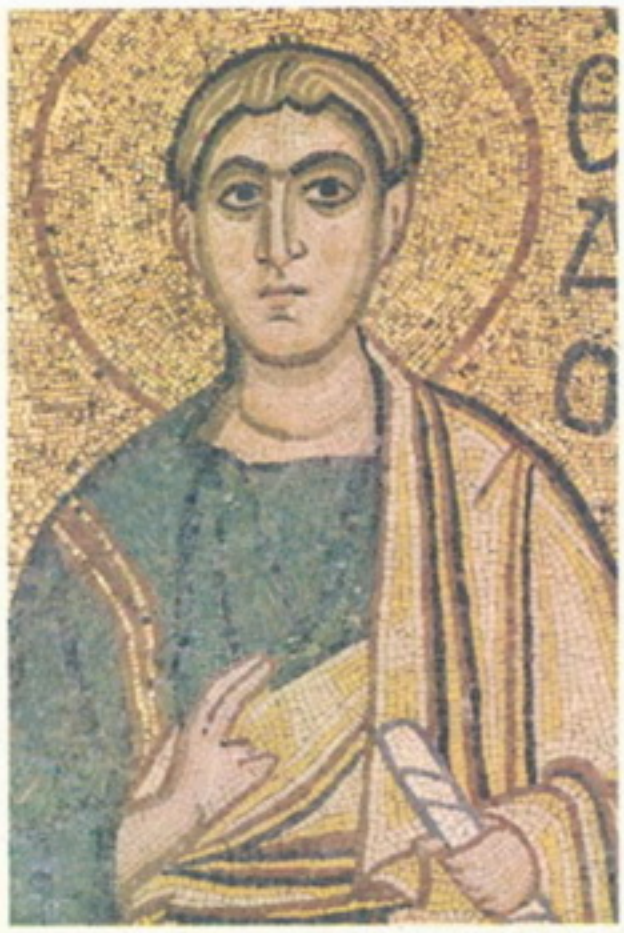

1

2

3

4

5

6

Живопис 11—18 ст.

1. Невідома свята. Фреска на північних хорах Софійського собору в Києві. 11 ст.

2. Святий Фадей. Мозаїка з Михайлівського Золотоверхого собору в Києві. Фрагмент. Початок 12 ст. Державний архітектурно-історичний заповідник «Софійський музей» у Києві.

3. Марія. Фрагмент фрески «Благовіщення» з церкви Миколи в селі Горянах Ужгородського району Закарпатської області. 13—14 ст.

4. Георгій-змієборець. Ікона з Галичини. 16 ст. Державний Російський музей у Ленінграді.

5. Богоматір і Петро. Ікона з села Наконечного. Галичина. 70-і рр. 16 ст.

6. І. Руткович. Христос і самаритянка. Сцена біля криниці. Фрагмент іконостаса з церкви в селі Скваряві Золочівського району Львівської області. 1697—99.

7. Портрет генерального обозного Василя Дуніна-Борковського. Початок 18 ст. Чернігівський історичний музей.

8. А. Моклаковський. Портрет полковника Опанаса Ковпака. 1775. Одеський історико-краєзнавчий музей.

5 і 6 — Львівський музей українського мистецтва.

7

8

1
2
3

4
5

Живопис 19 — початку 20 ст.

1. К. С. Павлов. Портрет Б. Лизогуб. 1835.
2. Т. Г. Шевченко. Циганка-ворожка. Акварель. 1841. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.
3. М. К. Пимоненко. Київська квіткарка. 1908.
4. С. І. Васильківський. Козаки в степу.
5. П. О. Левченко. Мовчанський монастир у Путивлі. 1904—05.
6. О. О. Мурашко. Портрет старої. 1916.
7. К. К. Костанді. Рання весна. 1892 (?).
8. О. Х. Новаківський. Коляда. 1907—10. Приватна збірка. Львів.

1, 3 — 7 — ДМУОМ у Києві.

6
7
8

1

2

3

4

5

Радянський живопис.

1. Ф. Г. Кричевський. Комсомолка. 1923—24.
2. К. Д. Трохименко. Шкільна ділянка в Седневі. 1965.
3. П. Г. Волокидін. Жіночий портрет. 1930—31.
4. М. П. Глущенко. Голубий день. 1970.
5. Г. С. Меліхов. Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова. 1947.
6. В. М. Костецький. Портрет поета-партизана Платона Воронька. 1945.
7. А. Г. Петрицький. Не сад — місто Київ. 1961.
8. М. М. Божій. Медсестра. 1955.

Усі — ДМУОМ у Києві.

6

7

8

1

2
3

4
5
6

Радянський живопис.

1. О. М. Лопухов. Хай живе соціалістична революція! 1958—60.
2. М. Г. Дерегус. Дума про козака Голоту. Центральна частина триптиха. 1960. Харківський художній музей.
3. И. И. Бокшай. Радванський ліс. 1956.
4. А. А. Коцка. Верховинка. 1956.
5. С. Ф. Шишко. Польові квіти в глечику. 1979.
6. Т. Н. Яблонська. Разом з батьком. 1962.

1, 3 — 6 — ДМУОМ у Києві.

Скульптура 11 — початку 20 ст.

1. Шиферний рельєф із зображенням вершників. З території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві. Друга половина 11 — початок 12 ст. Державна Третьяковська галерея в Москві.

2. Богоматір Оранта. Рельєф на камені. 13—14 ст. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник.

3. Адам і Єва. Поділля. 17—18 ст. Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник.

4. Г. Красуцький. Зима. Барельєф на житловому будинку у Львові. Стукко. Середина 19 ст.

5. Скульптурне оформлення кафедри Андріївської церкви в Києві. Фрагмент. Дерево. 18 ст.

6. М. О. Гаврилко. Прощання. Гіпс. 1911.

7. П. Війтович. Праця. Скульптурна композиція на фасаді Львівського залізничного вокзалу. Литий камінь. 1900—04.

8. Ф. П. Балавенський. Портрет М. Л. Кропивницького. Фрагмент надгробка. Бронза. 1914. Харків.

9. Л. В. Позен. Переселенці. Бронза. 1884. ДМУОМ у Києві.

10. О. П. Архипенко. Торс. Мармур. 1916.

1
2
3

4
5

6

Радянська скульптура.

1. В. В. Климов. Рельєф на честь борців, які полягли в боях за Радянську вл на Україні. Бронза. 1927. Фрагмент пам'ятника учасникам Січневого збройн повстання 1918 в Києві. 1967. 2. П. М. Ульянов. Червоноармієць. Граніт. 19 3. Е. М. Кунцевич. Пам'ятник В. І. Леніну в Донецьку. Бронза, граніт. 19 4. Ф. М. Бриж, Є. В. Дзиндра. Мати. Фрагмент меморіального ансамблю жерт фашизму в Володимирі-Волинському. Метал. 1965—66. 5. В. З. Бородай. Прикорд ні бої. Фрагмент галереї меморіального комплексу «Український державний му історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років» у Києві. Бронза. 19 6. М. Г. Лисенко. «Думи мої, думи...» (Портрет Т. Г. Шевченка). Оргскло. 19 7. Г. Н. Кальченко. Леся Українка. Мармур. 1971. Київський літератур меморіальний музей Лесі Українки. 8. В. П. Вінайкін, В. В. Гречаник, П. Ф. Ка ницький. Монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в Переяславі-Хмельницькому. Фрагмент. Бронза. 1961. 9. А. В. Німенко, М. Н. Обез Давид Гурамішвілі. Фрагмент пам'ятника в Миргороді. Граніт. 1969. 10. М. Л. бінін. Старий гуцул. Дерево. 1959. 11. В. М. Клоков. Гімнастка. Кована м 1972. 2 і 10 — ДМУОМ у Києві.

7
8
9
10
11

1
2
3

4
5
6
7

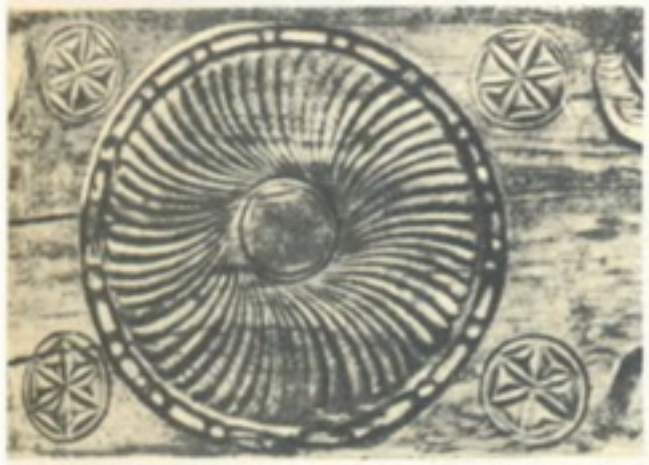

Декоративно-ужиткове мистецтво 4—19 ст.

1. Глечик з зображенням давньослов'янського календаря. Глина, штампований орнамент. 4 ст. Київщина. Історичний музей УРСР. Київ. 2. Рушник. 17 ст. Полтавщина. 3. Штофи. Безбарвне скло, вільне видування, розпис олійними фарбами. Кінець 18 — початок 19 ст. 4. Скриня. Розпис на дереві. 18 ст. Київщина. 5. Дзвін. Майстер Олексій Іванович. 18 ст. 6. Кахля. Кінець 18 — початок 19 ст. Черкащина. 7. Вулик. 19 ст. Чернігівщина. 8. Різьблений сволок. 16 ст. Львівщина. Львівський музей етнографії та художніх промислів. 9. Дволикий лев. Посудина для вина. Глина, ліплення, глазур. 18 — початок 19 ст. Черкащина. 10. Згард (жіноча прикраса). 18 або 19 ст. Прикарпаття. Музей українського мистецтва. Львів. 11. Килим. Вовна, ручне килимарство. 1831. Полтавщина. 12. Таріль. Фаянс. 1831. Києво-Межигірська фабрика. 13. Писанки. 19 ст. Івано-Франківська область. 2, 12 — Історичний музей. Москва. 3, 4, 6, 9, 11 і 13 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва. Київ. 5, 7 — Чернігівський історичний музей.

8
9
10

11
12
13

1
2
3

4
5

6

Радянське декоративно-ужиткове мистецтво.

1. Блюдо «Метро». Фарфор. 1936. Мархлевський завод. 2. Л. Є. Жоголь. Гобелен «Земле моя, всеплодющая мати». 1979. 3. В. І. Свида. Іду в партизани. 1946. 4. Д. М. Петкевич. Рушники. Льон, ручна вишивка. 1980. Івано-Франківськ. 5. І. В. Зарицький. Декоративні вази. Кольоровий кришталь. 1980. 6. Я. В. Тонюк. Барильце. Різьблення з інкрустацією. 1958. Косів Івано-Франківської області. 7. М. О. Примаченко. Віл. Гуаш. 1973. Київська область. 8. І. М. Вицько. Набір «Ювілейний». Фарфор. 1972. Полтава. 9. Г. Ю. Герасимович. Блуза. 1971. Косів Івано-Франківської області. Коломийський музей гуцульського народного мистецтва. 10. Т. Я. Пата. Фриз. Темпера. 1968. Петриківка Дніпропетровської області. 11. Є. Ф. Миронова. Розпис ресторану «Курені» в Києві. 1971. 12. І. Т. Гончар. Ваза. Глина, ліплення, гравірування, кольорова глазур. 1935. Вінницька область. 1—7, 9, 10 і 12 — Державний музей українського народно-декоративного мистецтва. Київ.

7
8
9

10
11
12

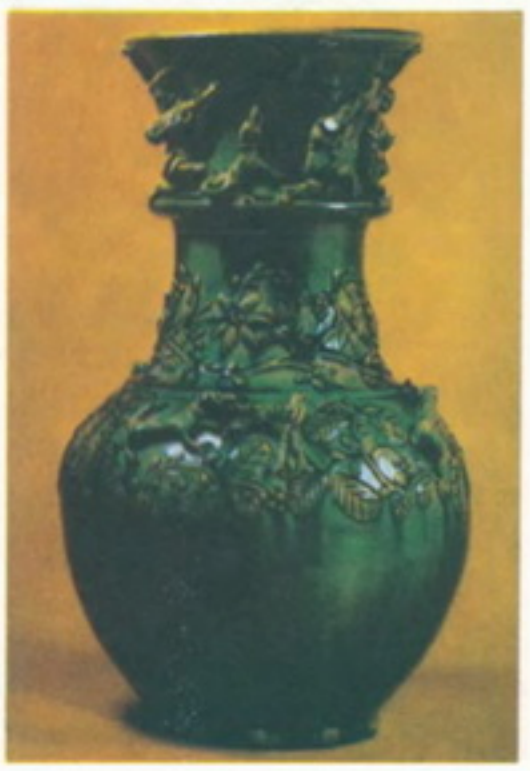

ких архітекторів). Цьому напрямові властиві пошуки раціональних конструктивних і планувальних рішень з використанням найновіших для тих часів буд. матеріалів (житловий район «Новий Харків», 1930, група архітекторів під керівництвом П. Альошина; Будинок-комуна в Кривому Розі; 1931, арх. В. Троценко; студентський гуртожиток «Гігант», 1928—29, арх. О. Молокін: Палац культури залізничників, 1929—32, арх. О. Дмитрієв, обидва — у Харкові, будинок лікаря у Києві, 1930, арх. П. Альошин, лікарня у Запоріжжі, 1932, арх. Л. Юровський). Визначним архіт. ансамблем цього часу є *Дзержинського площа* у Харкові зі спорудами, об'єднаними єдиним композиційним задумом: будинок Держпрому, 1925—29; арх. С. Серафимов, М. Фельгер, С. Кравець; проектних організацій, 1930—33, арх. С. Серафимов, М. Зандберг-Серафимова; кооперації, 1933—35, арх. О. Дмитрієв, О. Мунц; готель «Інтернаціонал», 1931—32, арх. Г. Яновицький.

Другий етап розвитку укр. рад. архітектури (1933—41) характеризувався зростанням темпів і масштабів будівництва. Розроблялися *генеральні плани* забудови нових і реконструкції старих міст. За 1934—37 спеціальною проектною орг-цією *Діпроміст* було складено 36 проектів генпланів міст.

Згідно з планом розвитку нар. господарства в основу для створення генпланів покладалися наук. економічні розробки, передбачалися пром. зони, місця для буд-ва житлових районів з необхідною кількістю закладів культурно-побутового обслуговування, зони відпочинку; вирішувалися проблеми розвитку транспорту та інженерних комунікацій.

У 1936 розроблено перший рад. генплан Києва (колектив архітекторів під керівництвом проф. П. Хаустова). Передбачався розвиток Києва по обох берегах Дніпра; визначено зони під забудову житл. районів і пром. підприємств, вирішувався комплекс інж. питань. За ген. планом реконструкції Донецька (колектив архітекторів під керівництвом П. Головченка) проектувалося об'єднання численних робітн. с-щ в єдиний містобуд. організм, створення нової сітки вулиць і магістралей. Генплани було розроблено для Харкова, Миколаєва, Чернігова, Дніпропетровська та ін. міст. У цей період створено один з перших у світі проектів районного планування (Донбасу — Криворіжжя, 1937—40, автори Д. Богорад, М. Чернишов, В. Новиков, А. Станіславський). Після постанови ЦК ВКП(б) від 23.II 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» відбулося згуртування творчого активу зодчих України. Проблемам поліпшення арх. творчості було присвячено І Всеукраїнський з'їзд рад. архітекторів (Київ, 1937). Поглибилися ідейні засади творчості зодчих і внаслідок цього змінилася стилістична спрямованість архітектури (опанування класич. і нац. спадщини). Водночас велику увагу приділяли створенню нових типових проектів, впровадженню індустріальних матеріалів і конструкцій. Було розроблено нові типи секцій для житлового буд-ва, типові проекти шкіл і дошкільних дитячих закладів. Широко впроваджувалася комплексна забудова (житловий район тонкосуконного комбінату в Києві, 1936—41, арх. М. Холостенко, П. Юрченко, Л. Киселевич, М. Ручко); на гол. магістралях міст зводилися багатоповерхові житлові будинки, в оздобленні яких використовувалися елементи ордерної системи (житл. будинки у Києві, 1937, арх. Г. Шлаканьов; у Харкові, 1938, арх. П. Шпара). В архітектурі окремих будівель використовували форми і прийоми укр. нар. зодчества (Літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка на Тарасовій горі біля Канева, 1936—38, арх. В. Кричевський, П. Костирко). Піклування Рад. держави про охорону здоров'я трудящих, материнства і дитинства і виховання підростаючого покоління яскраво виявилося в організації широкої мережі будинків відпочинку, санаторіїв, пологових будинків, дит. дошкільних закладів і шкіл (типові проекти ясел на 60 місць, арх. Т. Волкобой; проект дит. садка на 100 місць, арх. А. Чалдимов; міська дит. лікарня ім. М. І. Калініна на 300 ліжок в Києві, арх. А. Толь; ансамбль санаторію профспілок в Одесі, 1935—37, арх. М. Кац, М. Шліфер; шахтарський санаторій у Жданові, 1939, арх. О. Лук'янов). Розвиток звукового кіно сприяв формуванню різних типів кінотеатрів, зокрема багатозальних, вдосконаленню їхніх об'ємно-планувальних якостей (однозальний кінотеатр «Стахановець» у Кадіївці, 1937, арх. М. Карпенко-Нікарро; двозальний кінотеатр ім. М. О. Щорса в Чернігові, 1939, арх. П. Савач; тризальний кінотеатр ім. Т. Г. Шевченка у Донецьку, 1938, арх. Л. Теплицький).

Дальше зростання соціалістич. культури, розвиток професіонального мистецтва і худож. самодіяльності визначили розмах і масштаби спорудження будівель мистецького призначення, які стали композиційними акцентами центр. магістралей (Театр опери і балету у Донецьку, 1935—40, арх. Л. Котовський; Червонозаводський — у Харкові, 1933—38, арх. В. Троценко, В. Пушкарьов).

Розвиток рад. соціалістичної державності зумовив буд-во монументальних і художньо виразних урядових і адм. споруд (будинки Ради Міністрів УРСР, 1936—38, арх. І. Фомін, П. Абросимов, та Верховної Ради УРСР, 1936—39, арх. В. Заболотний, обидва — у Києві, та ін.). Серед велетнів соціалістич. індустрії — комплекс 2-ї черги Харків. тракторного заводу (1936—38, арх. В. Богомолов, М. Виноград, А. Гончарук, Д. Широкорад). Велика Вітчизняна війна і тимчасова окупація України завдали великої шкоди економіці і культурі республіки. Великих руйнувань зазнали 714 міст України (Севастополь, Полтава, Тернопіль, Чернігів, Дніпропетровськ, Харків, Київ, Кременчук та ін.), 28 тис. сільс. нас. пунктів. Було знищено понад 300 визначних пам'яток вітчизняного зодчества (в т. ч. Успенський собор Києво-Печерської лаври, архіт. ансамбль *Круглої площі* в Полтаві, собори Чернігова та ін.).

Третій етап розвитку архітектури Рад. України (1943—1954) охоплює період післявоєнної відбудови і розвитку нар. господарства. Повністю відроджено міста Севастополь (1944—54, арх. В. Артюхов, Ю. Траутман, інж. І. Жилко), Тернопіль (1945—54, арх. В. Новиков, Н. Панчук), створено архіт. ансамблі Хрещатика — головної вул. Києва, зруйнованої нім. фашистами (1947—55, арх. О. Власов, А. Добровольський, В. Єлізаров, Б. Приймак, О. Заваров, О. Малиновський, інж. І. Скачков); проспектів Леніна в Запоріжжі (1950—55, Г. Вегман, Ю. Романенко, О. Маторин) і Карла Маркса в Дніпропетровську (1951—54, арх. О. Петров, Д. Жигачов, Д. Щербаков). У зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС виникло місто Нова Каховка (1951—54, арх. О. Маторин, В. Монтлевич, В. Дейнека, худ. Г. Довженко). Для містобудування характерна квартальна забудова, орієнтація на створення закінчених архіт. ансамблів. В оздобленні фасадів використовували класич. архіт. форми у поєднанні з елементами укр. барокко. Вдосконалювалося планування секцій і створювалися серії типових проектів житлових будинків, а також типові проекти масових громад. будинків, шкіл, дит. садків-ясел тощо. В буд-во впроваджувалися нові матеріали і конструкції (шлако- і гіпсоблоки, армокерамічні перекриття, облицьовувальна кераміка).

Санаторій імені Ф. Е. Дзержинського в Одесі. Архітектор А. Дубінін. 20-і роки 20 ст.

Виникли нові типи громадських (Будинок техніки у Ворошиловграді, 1954, арх. В. Фадеїчев, скульптори А. Білостоцький, І. Кавалерідзе; кіноконцертний зал у Запоріжжі, 1948—53, арх. Г. Вегман; критий спортивний зал т-ва «Прапор» у Харкові, 1954, арх. В. Висневський, Е. Святченко) і транспорт. споруд (перший автовокзал міжміського сполучення у Харкові та аеровокзали у Львові, Донецьку, Харкові та Сімферополі; залізн. вокзал на ст. Ясинувата Донец. обл., 1952, арх. Е. Лимар, В. Сиром'ятников; ст. Стрий Львів. обл., 1955, арх. Л. Трав'янко). На центр. площах міст зведено нові театри: в Полтаві (1954, арх. О. Крилова, О. Малишенко), Тернополі (1954, арх. І. Михайленко, Д. Чорновол, В. Новиков), Севастополі (1954—56, арх. В. Пелевін); тризальний кінотеатр «Київ» у Києві (1952, арх. О. Таций, В. Чуприна, інж. В. Захарченко).

Відбудовано і споруджено нові пром. підприємства (прокатний цех з-ду «Азов-

База відпочинку на острові Хортиця в Запоріжжі. Архітектор М. Л. Жариков. 1972.

Центр села Чорнобаївки Білозерського району Херсонської області. Архітектор Ю. П. Ільченко. 1965—73.

сталь» у м. Жданові, 1945; гол. корпус Харків. електротягового з-ду; комплекс Херсон. бавовняного комбінату; ряд ГЕС Дніпровського каскаду).

В повоєнне десятиріччя було створено понад 1 тис. проектів планування і забудови сіл республіки, з двома принципово відмінними підходами — створення нової сітки вулиць (с. Демидове Київ. обл., 1948, арх. І. Шамсединов) і реконструкція забудови із збереженням існуючої планувальної структури (смт Диканька Полтав. обл., 1946, арх. В. Васильченко, Б. Монтаков). У зв'язку з буд-вом Кахов. та Кременчуцької ГЕС, а також

Палац молоді «Юність» у Донецьку. Архітектори А. Т. Полянський та ін. 1977.

Станція «Тараса Шевченка» Київського метрополітену. Архітектори І. Л. Масленков, Т. О. Целиковська, А. С. Крушинський, О.М. Процюк, художник О. П. Миловзоров. 1980.

перенесенням нас. пунктів із затоплюваних територій проведено велику роботу по будівництву нових сіл з регулярним плануванням. Житл. будинки колгоспників мали традиційне планування. Чотирисхилий дах, характерний в минулому для житла, у післявоєнний період поступово замінювався на двосхилий, що було зумовлено, насамперед, використанням для покрівлі черепиці і шиферу. Традиції народної архітектури продовжували існувати в декоративному оздобленні фасадів сільс. будинків.

Четвертий етап у розвитку архітектури (почався з середини 50-х рр.) характеризується зміною стилістичної спрямованості, яка полягає в естетичному осмисленні нових індустріальних матеріалів і конструкцій. Вирішальну роль в цьому процесі відіграли Всесоюзна нарада будівельників і архітекторів (1954), ряд постанов ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань будівництва. З розвитком зрілого соціалістич. суспільства виникла необхідність засобами архітектури формувати якісно нове матеріально-просторове середовище, що оточує радянську людину, задовольняти її всезростаючі потреби. Величезні масштаби будівництва породили його індустріалізацію. В республіці працює понад 40 домобудівних комбінатів (Харківський — потужністю 680 тис. м² заг. житлової площі, Київський № 2 — 582 тис. м² заг. житлової площі, Дніпропетровський — 300 тис. м² заг. житлової площі на рік та ін.).

В основі великої роботи по розвитку існуючих і створенню нових міст, що виникають в місцях буд-ва великих пром. підприємств і розробки корисних копалин (Новояворів, Енергодар, Вуглегорськ, Кузнецовськ та ін.) лежать комплексні плани соціального та екон. розвитку, проекти районного планування, генеральні плани міст. В 60-і рр. для більшості великих міст розроблено нові генплани (Київ, 1967, арх. Б. Приймак, Г. Слуцький, В. Гречина та ін.; Харків, 1965, арх. В. Антонов, С. Левицький, П. Шпара та ін.; Запоріжжя, 1965, арх. А. Рапопорт, Е. Куц, Н. Шкоденко та ін., Ворошиловград, 1966, арх. А. Борисенко, О. Малишенко, Б. Мітюшин та ін.). Якщо в 60-і рр. міста розвивалися переважно за рахунок буд-ва нових житлових районів на вільних від забудови ділянках, то в 70-і рр. більше уваги приділялося реконструкції істор. центрів. Розроблено проекти реконструкції міст-заповідників з урахуванням визначних пам'яток архітектури (Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський), створено архітектурно-археологічні заповідники і визначено зони регулювання забудови в містах з цінною архіт. спадщиною (Київ, Чернігів та ін.).

Осн. увага приділялася архітектурі житла. З 1955 розрізняють три статті в розвитку типових проектів житл. будинків. Для першого (1955—64) характерне освоєння заводського методу буд-ва, пошуки оптимальних інженерно-тех. рішень і раціональної технології. Проекти 5-поверхових великопанельних будинків мають екон. планування малометражних квартир. Другому етапу (1965—70) притаманне функціонально та естетично поліпшене житло. В цей період створено проекти 9-поверхових великопанельних житлових будинків із зручнішим плануванням, в оздобленні фасадів з'являлися лоджії, еркери, збільшилася площа допоміжних приміщень. Для третього етапу **(з 1971)** характерні різноманітність типів квартир і будинків з різною кількістю поверхів (9—22), блоксекційний метод, при якому в складі кожної серії передбачається широкий вибір елементів для компонування будинків різної висоти і конфігурації. Ведуться пошуки нової планувальної структури житл. будинку (будинок з квартирами в двох рівнях по вул. Шевченка в Івано-Франківську, 1968, арх. Б. Мартин; галерейні будинки для малосімейних по проспекту Ілліча в Донецьку, 1974, арх. І. Мигоцький; експериментальний будинок із шумозахисним плануванням по вул. Саксаганського у Києві, 1982, арх. В. Шарапов, Н. Бришгінська). Широко впроваджуються в житл. буд-во об'ємні блоки, монолітний залізобетон. У містах УРСР зведено житлові райони, де використано типові проекти: Русанівку (1961—74, арх. В. Ладний, Г. Кульчицький); Березняки (1970—78, арх. С. Шпільт, В. Гречина, Г. Блинова, Л. Козлова); Комсомольський (1965—81, арх. І. Жилкін, М. Гречина, М. Євдокимов, В. Єжов, О. Заваров та ін.) і Оболонь (1974—85, арх. Г. Слуцький, Ю. Паскевич, Л. Філенко та ін.), Виноградар (1974—84, арх. Е. Більський), Троєщину (1980—85, арх. В. Гречина, В. Суворов, Ю. Паскевич та ін.) — у Києві; Павлове Поле (1965—75, арх. Л. Тюльпа, С. Соколовський, В. Васильєв, Л. Лоєвська) та Салтовський (1970—85, арх. Л. Тюльпа, І. Демешко) — у Харкові; Сонячний (1970—80, арх. О. Хавкін, М. Кудрявський, А. Щербакова та ін.) та «Перемога» (1970—83, арх. П. Ніринберг, М. Розанов, О. Хавкін, Е. Яшунський, інж. А. Воловик, В. Гудзь) — у Дніпропетровську; Сріблястий (1974—80, арх. З. Підлісний, Л. Нивіна, С. Землянкін, інж. В. Корнільєв) та Сихів (1979—85, арх. З. Підлісний, Я. Новаківський, О. Петрова, П. Купа) — у Львові.

У споруджених за типовими проектами готелях, універсамах, торг. центрах, дит. та шкільних комплексах втілено тенденцію до збільшення місткості (шкільне містечко на 4000 учнів на Комсомольському масиві у Києві, 1974, колектив архітекторів під керівництвом В. Єжова; навч.-виховний комплекс у Дніпродзержинську, 1977, арх. В. Єжов, Н.Зінов'єва, А. Сницарєв та ін.: готелі «Тарасова Гора» поблизу Канева, 1961, арх. Н. Чмутіна, Є. Гусєва, А. Зубок, В. Штолько, інженери Л. Дмитрієв, А. Ігнатенко; «Шахтар» у Донецьку, 1970, арх. Л. Штейнфаєр, інж. В. Головін; «Київ» у Києві, 1973, арх. І. Іванов, Г. Дурново, В. Єлізаров; «Ялта» в Ялті, 1975, арх. А. Полянський, І. Мокшунова; «Світязь» у Луцьку, 1980, арх. О. Мойсак; криті колгоспні ринки у Черкасах, 1971, арх. Н. Чмутіна, А. Аніщенко, інж. Л. Дмитрієв, Г. Гільман; Житній — у Києві, 1980, арх. В. Шголько, О. Моніна, інж. Б. Беднарський).

З'явилися нові типи громад. споруд (кіноконцертні і спортивні зали універсального призначення, громад.-торг. центри, палаци одруження, будинки політосвіти). Якщо в 60-і рр. архітектурі масових і унікальних громад. споруд були притаманні великі площини скла, то в 70—80-і рр. архітектори більше уваги приділяють естетич. осмисленню глухої поверхні стіни, пошукам регіональних особливостей зодчества і художньо-образної виразності (кіноконцертний зал «Україна» у Харкові, 1963, арх. В. Васильєв, Ю. Плаксієв, В. Реусов; Палац спорту, 1958—60, арх. М. Гречина, О. Заваров; палац «Україна», 1970, арх. Є. Маринченко, І. Вайнер, П. Жилицький; реконструкція Респ. стадіону, 1979, арх. М. Гречина, О. Заваров та ін., всі — у Києві; Будинок політосвіти у Тернополі, 1968, арх. О. Федишин; Севастополі, 1978, арх. Г. Кузьминський, І. Фіалко, В. Фуклев; та Харкові, 1979, арх. Б. Клейн, А. Тесленко та ін.). Більше уваги приділяється естетич. та функціональним питанням при спорудженні лікувально-оздоровчих закладів (піонерські табори «*Артек*» у Гурзуфі, 1965—75, колектив архітекторів під керівництвом А. Полянського, та «Чайка» в Алушті, 1979, арх.

Житловий район «Перемога» у Дніпропетровську. Архітектор О. Г. Хавкін та ін. 1970—83.

Т. Беляєва, О. Линьков; клініка нейрохірургії і швидкої допомоги у Харкові, 1973, арх. Ф. Макаренко, А. Сегай; Київ. н.-д. ін-т педіатрії, акушерства і гінекології, 1980, арх. Д. Попенко, Л. Лось, Г. Чорний). Проведено велику роботу по буд-ву і реконструкції вищих навч. закладів (нові комплекси корпусів ун-тів у Донецьку, 1973—78, арх. В. Бучек, Г. Павлов, В. Спусканюк, та Києві, 1975—85, арх. В. Ладний, Л. Коломієць, В. Морозов; навч. корпус Львів. політех. ін-ту, 1964—72, арх. Р. Липка, А. Рудницький), театр. будівель (муз.-драм. театри у Сімферополі, 1977, арх. С. Афзаметдінова, В. Юдін; Івано-Франківську, 1981, арх. С. Сліпець, Д. Сосновий; Сумах, 1980, арх. С. Сліпець, М. Лушпа, А. Чорнодід; цирк у Дніпропетровську, 1982, арх. П. Ніринберг, С. Зубарєв). Зручністю планування, пластичністю об'ємів з верх. освітленням, використанням монумент. живопису і скульптури відзначаються Респ. дит. б-ка у Києві (1978, арх. І. Цейтліна, худ. О. Миловзоров, О. Рапай, Е. Кравченко, Б. Довгань); оригінальністю об'ємно-просторової композиції і експозиції — Літ.-меморіальний музей М. Островського в м. Шепетівці Хмельн. обл. (1979, арх. М. Гусєв, В. Суслов, А. Ігнащенко, художники А. Гайдамака, М. Скалунський, Л. Коваленко).

Розв'язанню транспортних проблем у великих містах сприяє спорудження метрополітену (Київ, Харків), ліній швидкісного трамваю, автомагістралей, мостів, шляхопроводів (Московський міст у Києві, 1977, арх. А. Добровольський, інж. Г. Фукс та ін.). У 70—80-і рр. в архітектурі багатьох споруд використано прийоми нар. архітектури (ресторани «Вітряк» у Корсуні-Шевченківському Черкас. обл., 1970, арх. Ф. Майстренко; «Козацький дозор» у Запоріжжі, 1973, арх. А.Матвієнко, худ. Л. Миронова; «Старий дуб» у Трускавці Львів. обл., 1980, арх. Х. Власюк, А. Шуляр, туристська база «Гуцульщина» в Яремчі Івано-Фр. обл., 1965, арх. В. Лукомський, І. Боднарук, С. Валевський, І. Гринів, В. Стасів та ін.). Все більшого значення набуває синтез архітектури, скульптури і монументального мистецтва (меморіальний комплекс Укр. держ. музею історії Великої Вітчизн. війни 1941—45 рр. в Києві, 1977—81, скульптори Є. Вучетич, В. Бородай, Ф. Согоян, В. Швецов; арх. Є. Стамо, В. Єлізаров, В. Фещенко, І. Іванов, Г. Кислий, художник С. Кириченко та ін.; Київ. філіал Центр. музею В. І. Леніна, 1982, арх. В. Гопкало, В. Гречина, В. Коломієць, Л. Філенко, скульптор В. Борисенко, художник В. Мягков та ін.).

Велику роботу проведено по будівництву і впорядкуванню сіл республіки. З 1955 будівництво на селі ведеться на основі спеціально розроблених схем планування с.-г. районів і ген. планів забудови сіл. Існують три типи сільс. забудов: одноповерхова забудова з присадибними ділянками (с. Моринці Звенигородського району Черкас. обл., 1964, арх. Ю. Панько, В. Орєхов, В. Черевко, С. Верговський); мішана забудова, що передбачає і одноповерхові житл. будинки з присадибними ділянками, і значну кількість двоповерхових будинків як з земельними ділянками, так і без них (с. Циблі Переяслав-Хмельницького р-ну Київ. обл., 1971, арх. Ю. Панько, І. Коваленко, Г. Підгорська; с. Вузлове Радехівського р-ну Львів. обл., 1978, арх. В. Марченко та ін.); безсадибна забудова 3—4-поверховими будинками (смт Калита Броварського р-ну Київ. обл., 1977, арх. І. Дебагян, Е. Коноваленко, Н. Литовченко, І. Коваленко, В. Скуратовський, С. Телюк, інж. В. Луцкевич). Квартири на селі забезпечують водопостачанням, каналізацією, центр. або місц. опаленням, електрикою, газом.

Питання розвитку та економіки містобудування, розселення, районного планування, планувальної структури та архіт.-просторової композиції забудови міст і селищ України, проблеми розробки транспорту, *ландшафтної архітектури*, розміщення і планування курортних районів, зон відпочинку тощо, а також вивчення історії та теорії укр. рад. архітектури на всіх етапах розвитку здійснюються, зокрема, у н.-д. проектних ін-тах республіки (*«Київпроект», Містобудування науково-дослідний і проектний інститут, Типового і експериментального проектування житлових та громадських будинків інститут, Теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури науково-дослідний інститут*. Видається журн. *«Строительство и архитектура»*. Іл. див. на окремих аркушах, с. 432—433.

Літ.: Нариси історії архітектури Української РСР [кн. 1—2]. К., 1957—62; Архітектура України. 1917—1967. К., 1967; Сучасна архітектура Радянської України. К., 1974; Архитектура Украины на современном этапе. К., 1984; Зодчество Украины. К., 1954; Памятники архитектуры Украины. К., 1954; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—70; Каргер М. К. Древний Киев, т. 1—2. М.—Л., 1958—61; Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева. К., 1982; Заболотный В. И. Тридцать лет советской архитектуры на Украине. К., 1948; Сова П. П. Архітектурні пам'ятники Закарпаття. Ужгород, 1958; Асеев Ю. С., Лебедев Г. А. Архитектура Крыма. К., 1961; Головко Г. В., Ігнатов О. Н., Коломієць М. С. Архітектура України на новому етапі (1954 — 1964 рр.). К., 1964; Словник художників України. К., 1973; Кілессо С. К. Мистецтво будівничих. К., 1971; Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. К., 1976; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII — начала XX века). М., 1976; Коломієць М. С. Проблеми формування сучасної архітектури Української РСР. К., 1973; Головко Г. В. Архитектура Советской Украины. М., 1973; Килессо С. К. Архитектура Крыма. К., 1983; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Иллюстрированный справочник-каталог, т. 1. К., 1983.

С. К. Кілессо.

Образотворче мистецтво

Український народ протягом багатовікової історії створив самобутнє, художньо неповторне національне мистецтво, в якому відобразилися його суспільні й естетичні ідеали, патріотизм і гуманізм.

Давнє українське образотворче мистецтво. Перші пам'ятки худож. культури на тер. України датуються добою середнього палеоліту [100 (150)—40 (35) тис. років тому]. До них належать предмети побуту і зброя, прикрашені схематичними антропоморфними зображеннями (знахідки з с. Молодового Сокирянського р-ну Чернів. обл.) та геом. орнаментом, скульптурні й різьблені тотеми (*Мізинська стоянка*, Коропський р-н Черніг. обл., а також рисунки на плитах *Кам'яної Могили* в долині р. Молочної Запорізької обл.). В скульптурі періоду *трипільської культури* (4—3 тис. до н. е.) з'явилися мотиви покровительниці землеробства матері-богині у вигляді жіночої фігурки, а також різних тварин, зрідка — людей (знахідки з с. Володимирівки Новоархангельського р-ну Кіровогр. обл., Усатового на Одещині та ін.). У побуті поширилися прикраси, оздоблені орнаментом з вписаними в нього фігурками оленів, собак, кіз, інколи людських постатей, виконаних чорною фарбою на червоному тлі. Пам'яткам епохи бронзи (3—1 тис. до н. е.) властиві досконало виконані антропоморфні образи (с. Наталівка Межівського району Дніпропетровської обл.).

У скіфських племен (1 тис. до н. е.— поч. 1 тис. н. е.) розвинувся *«звіриний стиль»* (знахідки з кургану *Солоха* на тер. Васильківського р-ну Запоріз. обл.; Мельгуновського кургану біля с. Кучерівки Знам'янського р-ну Кіровогр. обл.). Поширилася скульптура — кам'яні статуї над курганами-могилами воїнів-вождів. У 2 ст. до н. е. вперше з'явився монументальний живопис, що виник, очевидно, під впливом мистецтва античної Греції (розписи мавзолею *Неаполя Скіфського*). Від 3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е. дійшли пам'ятки художньої культури сарматських племен, яким притаманні зооморфні мотиви, а також яскрава поліхромія зброї і предметів побуту (знахідки з кургану Старобільського поблизу с. Червоного Нижньогірського р-ну Крим. обл., з Старобільського скарбу на Харківщині). Мистецтво *античних держав Північного Причорномор'я* (зокрема, Тіра, Ольвія, Пантікапей, Херсонес Таврійський, 7—6 ст. до н. е. і до 4—5 ст. н. е.) розвивалося під впливом греко-римської культури («Кураси» з Ольвії, фрагмент статуї юнака і розписи склепу Деметри з Пантікапею та ін.). Міста і храми прикрашали статуями богів, створювалися портрети сучасників, споруджувалися надгробки, виготовлявся різноманітний посуд (знахідки з кургану *Куль-Оби* поблизу Керчі, з *Чортомлику* поблизу Нікополя та ін.). В оздобленні житла, крім розписів, застосовували мозаїку, викладену з річкової гальки (житловий будинок у Херсонесі).

Художня творчість давніх сх. слов'ян (венедів, антів, склавинів та ін.), відігравала значну роль в їхньому житті. Орнаментом оздоблювали посуд, одяг, житло, зброю, знаряддя праці (пам'ятки зарубинецької, черняхівської та ін. культур). Від 1—2 ст. н. е. збереглося рельєфне зображення людини (с. Буша Ямпільського р-ну Вінн. обл.). Старослов'янське мистецтво 1-ї пол. 1-го тис. було пов'язане з язичеством (стовбуровидне зображення богів Перуна, Триглава, Світовита та ін.; святилища поблизу сіл Іванківці і Ставчани, обидва — Хмельн. обл.; *Збруцький ідол*, знайдений біля с. Личківці Гусятинського р-ну Терноп. обл.). В декоративному мистецтві переважали фантастичні або казкові сюжети з птахами, грифонами, конями та ін. тваринами (фібули, бляшки-нашивки, пряжки з Мартинівського скарбу, Канівський р-н Черкас. обл.; окуття турового рогу з Чорної Могили в Чернігові та ін.).

На рубежі 8 і 9 ст. почала формуватися самобутня й унікальна художня культура *Київської Русі*, яка поєднала в собі традиції, високий рівень матеріальної й духовної культури східних слов'ян, засвоїла здобутки візантійської цивілізації. Образотворче мистецтво стало розвинутішим, емоційно насиченішим. Незважаючи на умовність догматичних канонів, воно велику увагу відводило реальній дійсності, світським мотивам і зображенню людини, розкривало її духовний світ, виражало високі патріотичні й громадянські ідеї.

Визначними мистецькими пам'ятками часів Київської Русі є *фрески* і *мозаїки*, що разом з архітектурою становили єдиний і

органічний мистецький синтез. В кін. 10—11 ст. будували грандіозні споруди в Києві та ін. містах, що пишно прикрашалися малярством. Мозаїки (640 м²) і фрески (бл. 3 тис. м²) *Софійського собору* в Києві, крім релігійних сюжетів, відтворювали і світські теми (сцени на іподромі і полюванні, скоморохи, акробати, портрети князів Володимира, Ольги, а також Ярослава Мудрого, його дружини та дітей). За існуючими літ. джерелами в останній чверті 11 ст. в оздобленні *Успенського собору* Києво-Печерської лаври брали участь грецькі майстри, а також визначний давньорус. майстер Алімпій. В цей час почала діяти *Лаврська іконописна майстерня*. Розпис *Спаського собору* в Чернігові (11 ст.) позначений певним впливом елліністичного живопису (фреска «Св. Текля»). Мистецтво скульптури розвивалося на основі місц. традицій різьблення на дереві з характерним площинним моделюванням форми, орнаментальним трактуванням одягу [рельєфи з зображенням Федора Стратилата та Георгія Каппадокійського, вершників Нестора та Дмитра, Кібели (або Діоніса) на колісниці та Геракла (Самсона); кам'яні ікони Гліба — Давида, Дмитрія Солунського та Миколая (11 ст.)]. Декоративним різьбленням прикрашали також надгробки, плити передвівтарних огорож, парапети хорів тощо (саркофаги *Десятинної церкви*, Софійського собору в Києві, плити на хорах і капітелі черниг. Спаського собору, всі — 11—12 ст.). Поширення освіти і рукопис. книг у Київ. Русі сприяло розвиткові мистецтва книжкового оформлення — мініатюри і орнамент. мотиви *Остромирового євангелія* (1056—57, майстер Гаврило) й *Ізборника Святослава* (1073), ряд мініатюр у «Колексі Гертруди» (1078 — 1087) та ін. Численні твори ювелірного мистецтва, зокрема з *київських скарбів*, свідчать про невичерпну фантазію майстрів, яскравий світ давньослов'ян. образів. У оздобленні ікон, діадем тощо фігури кентаврів, феніксів, різних тварин і птахів своєрідно переплітаються з персонажами християнської міфології. Процес феод. роздробленості, що почався у 12 ст., привів до розвитку і зміцнення місц. культурних традицій. В цих умовах складалися нові худож. школи — галицька, володимиро-волинська, чернігівська та ін. Про нове піднесення монументального живопису в Києві свідчать мозаїки і фрески *Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря* (1108—1113), *Спаса на Берестові церкви* (між 1113 і 1125), *Кирилівської церкви* (серед. 12 ст.) та ін. Дальшого розвитку набуло мистецтво книги: «Мстиславове євангеліє» (1117), «Добрилове євангеліє» з Волині (1164), ілюстрації до «Галицького євангелія» (12—13 ст.) та ін. Висока майстерність мініатюр цих та інших книжок поєднується з тонкою живописністю. У скульптурі помітна тенденція до більшої витонченості, майже ювелірної обробки каменю — рельєф «Увірування Фоми» (13 ст.). У виробах з золота, прикрасах тощо поряд з язическими образами (браслет зі скарбу Михайлівського монастиря в Києві, 12 ст.) майстри відтворювали євангелічні і біблійні мотиви (Золота діадема з Деісусом, 12 ст.) та ін. Навала орд Батия зупинила розвиток мистецтва. Незважаючи на золотоординське іго, традиції попередніх часів не загинули [ікона «Печерська (Свенська) богоматір», 1288]. Із зростанням визвольних антифеод. рухів кінця 15 — поч. 16 ст. у творчості художників простежувався тісніший зв'язок з життям, ідеалами і прагненнями нар. мас. У мистецтві цієї доби посилився інтерес до людини, до її духовного світу, а також до природи. Укр. митці продовжували розвивати традиції худож. культури минулих віків та вдосконалювати свою майстерність, творчо засвоюючи досягнення художників ін. країн. У фресках ротонди у с. Горяни біля Ужгорода (кін. 13 — початок 14 ст.), пов'язаних з творчістю північноіталійських майстрів, реліг. за сюжетом композиції розглядалися крізь призму земних почуттів («Благовіщення», «Свята родина», «Втеча в Єгипет»). У фресках замкової каплиці св. Трійці в Любліні (1418), які створила артіль художників на чолі з укр. майстром Андрієм з Волині, відбилися тенденції укр. монументального живопису того часу: тяжіння до канонів давньорус. мистецтва («Моління про чашу»), запозичення прийомів зх.-європ. мініатюри («Євхаристія»), використання нар. джерел («Деісус», «Трійця»). Про давньорус. традиції і тісний зв'язок з Балканами свідчать фрески Онуфріївської церкви в с. Лаврові, тепер Старосамбір. р-ну Львів. обл. (15 — поч. 16 ст.). Східнослов'янська стилістика помітна й у фресках капели святого Хреста кафедрального костьолу на Вавелі у Кракові (1470). В цих фресках вдало поєднується живопис і готична архітектура, простежуються спільні риси не тільки з українським, а й з псковським іконописом.

Своєрідно використані нар. мотиви писанок в орнаментах замкової каплиці в Хотині (1576—90). Найбільшого розквіту в 14—16 ст. досяг *іконопис*, що зберігся гол. чин. на зх.-укр. землях (перемишлянська, львівська та ін. школи). Ікони замінювали дорогі фрески, і, зведені в певному порядку, вони утворювали окрему композицію — *іконостас*. З часом структура іконостаса ускладнилася, і він перетворився у величну передвівтарну стіну, що стала невід'ємною частиною інтер'єра храму. В іконах засобами традиційної символіки втілено думки про перемогу сил добра над злом («Юрій-змієборець» з с. Станилі, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл., 14 ст.), готовність до подвигу в ім'я людини («Волинська богоматір» з Луцька, 14 ст.). В укр. іконописі 15—16 ст. окремий напрям становлять ікони, близькі за стилем до московської школи («Архангел Гавриїл» з с. Даляви, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл. 15 ст.), інколи в ньому відчуваються готичні впливи («Петро й Василій» з с. Лисятичі, тепер Стрийського р-ну Львів. обл., 15 ст.), посилилося прагнення художників відобразити безпосередні людські почуття («Богоматір» з с. Красова, тепер Миколаївського р-ну Львів. обл., 15 ст.; «Благовіщення» з с. Даляви, тепер Дрогобицького р-ну Львів. обл., 15 — поч. 16 ст.). Стали популярними ікони з зображенням «святих» — покровителів ремесел і торгівлі («Козьма і Дем'ян», «Параскева з житієм»; обидві — кін. 15 — поч. 16 ст.). Майстри книжкових мініатюр використовували традиції київ. мозаїк (мініатюри з *Київського псалтиря*, 1397), прийоми фрескового малярства («Повчання Єфрема Сіріна», 1392). У 1-й пол. 16 ст. зміни в образному ладі укр. манускрипта пов'язані з творчістю Андрійчини (Служебник, «Новгородське євангеліє», «Холмське євангеліє»). Розвиток книгодрукування зумовив дальший розвиток мистецтва оформлення книги. В скульптурі і декоративно-ужитковому мистецтві зберігалися риси мистецтва 12 — поч. 13 ст.: «Богоматір Оранта» (16 ст.) та «Богоматір з Антонієм і Феодосієм» (1470, з Києво-Печерської лаври). Високі якості властиві творам декоративно-ужиткового мистецтва (Золочівська фелонь, 15 ст.) та ін. Худож. культура 2-ї пол. 16 — 1-ї пол. 17 ст. розвивалася в умовах загострення боротьби проти соціального і нац.-реліг. гніту. В мистецтві відбулися істотні зміни змісту і форми. Засвоєні окремі досягнення зх.-європ. мистецтва, зокрема стилю *Відродження*, своєрідно поєднувалися з традиціями укр. мистецтва попередніх часів. Естетичні смаки суспільства виховувалися й під значним впливом народної творчості. Розвинулися нові жанри мистецтва (в тому числі світські). Одним з провідних видів *графіки* стала *гравюра*, що набула поширення завдяки друкарству, започаткованому на тер. України Іваном Федоровим. У 2-й пол. 16 ст. в окремих творах іконопису простежується намагання передати просторову перспективу, конкретні пейзажні мотиви, інтер'єр (ікони «Вознесіння» і «Введення Марії у храм» з с. Сколого, тепер місто Львів. обл.; «Преображення» з с. Яблунова, тепер Турківського р-ну Львів. обл.; «Воскресіння» з м. Рави-Руської Львів. обл.). Образи персонажів іноді набувають рис життєвості («Благовіщення», 1579, майстер Федуско з Самбора). Поширення гуманістичних ідей і розвиток освіти наприкінці 16 — на поч. 17 ст., пізнання художниками законів пластичної анатомії й техніки олійного живопису зумовили зміну всього ладу тогочасного мистецтва. Виникнення малярського і скульптурного портрета («Портрет К. Корнякта», поч. 17 ст.; надгробок К. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври, 1579) вплинуло й на іконопис («Богоматір з пророками», з с. Ріпнева Буського р-ну Львів. обл., 1599, майстер Федір зі Львова). Різноманітністю відзначалося оздоблення рукописної книги. Окремі мініатюри за технікою виконання схожі на фресковий живопис («Євангеліє» з с. Хишевичів, тепер Городоцького р-ну Львів. обл., 1546). Про творче використання здобутків італ. Відродження

Святий воїн. Фреска з Кирилівської церкви в Києві. Середина 12 ст.

Печерська (Свенська) богоматір. Ікона. Близько 1288. Державна Третьяковська галерея в Москві.

Княгиня Ольга. Фрагмент розпису церкви св. Духа в селі Потеличі Нестеровського району Львівської області. 20—40-і роки 17 ст.

свідчать мініатюри й орнаментальні прикраси загоровського «*Апостола*» (1554), *Пересопницького євангелія* (1556—1561). Деякі ілюстрації в рукописах створено в дусі традицій народної творчості («Євангеліє» з с. Вовкова, тепер Перемишлянського р-ну Львів. обл.). Характерні особливості львівської цехової школи живопису позначилися на «Євангелії» з Грімного (1602, майстер Андрій Пеленичка, Публічна б-ка ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді). Про високий фаховий рівень і засвоєння ренесансних засад мистецтва в Києві свідчить «Служебник» (1635, ЦНБ АН УРСР). Сюжети монументального живопису, що прикрашав світські й культові споруди, часто відображали ідеї нац.-визвольного руху, особливо в розписах дерев'яних церков, де замовниками виступали представники демократичних верств населення. Експресія образів «страсного циклу», поширеного як в укр. стінописі, так і в іконописі, за своїм характером була співзвучна змісту творів тогочасної літератури й театр. вистав. Усталені канони реліг. композицій в окремих сюжетах витісняються спробами передати конкретне середовище, прагненнями до влучної, а іноді й до гротескно-сатиричної характеристики персонажів (розписи *Потелицької церкви святого Духа*; ікона «Страшний суд» з церкви с. Брюховатого на Львівщині). Ускладнені за архітектонікою й різьбленням іконостаси надавали інтер'єрам храмів урочистості. Їхня ренесансна композиція поєднувалася з вибагливістю ранньобарокового рельєфного декору, в якому переважали мотиви аканту й виноградної лози — іконостаси *Успенської церкви* (1629—38) і П'ятницької церкви (1-а пол. 17 ст.) у Львові; *рогатинської церкви святого Духа іконостас* (1649—50). В іконах майстри створювали іноді переконливі реалістичні образи й жанрові композиції («Апостол Петро» і «Різдво Марії» з іконостаса П'ятницької церкви у Львові, 17 ст.).

Визначними художниками цього часу були Ф. Сенькович, М. Петрахнович, С. Корунка. Одним з найпопулярніших жанрів мистецтва 17 ст. став портрет. Залежно від призначення його створювали за різними композиційними схемами. Портрети малювали з натури або посмертно [(натрунні й епітафіальні); портрети Петра Могили в композиції фрески «Моління» в церкві Спаса на Берестові в Києві (1644) і Варвари Лангиш (бл. 1635)]. В одному стилістичному напрямі з малярством розвивалася й скульптура. Нею оздоблювали споруди (Успенська церква у Львові), фамільні каплиці багатих феодалів і заможних міщан (напр., А. Кисіля, 1653, в церкві в с. Низкиничах, тепер Іваничівського р-ну Волин. обл.). Гравюрами (здебільше *дереворитами*) прикрашали книги, видані в укр. друкарнях («Анфологіон», 1619; «Іоанн Златоуст. Бесіди на діяння святих апостолів», 1624; «Євангеліє учительське», 1637, «Тріодь пісна», 1627; «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рицера Петра Конашевича Сагайдачного...» К. Саковича, 1622; «Евхологіон», 1644, всі — в друкарні Києво-Печерської лаври; «Євангеліє», 1636, вид. Львів. братства, та ін.). Майстри, відомі за монограмами ТП, В. Ф., а також Ілля, який працював у Києві і Львові, виявили свою обізнаність з зх.-європ. гравюрою і значно піднесли худож. рівень укр. графіки.

Пафос визвольної війни укр. народу 1648—54 і возз'єднання України з Росією 1654 зумовили піднесення нац. самоутвердження укр. народу, сприяли дальшому поширенню освіти й розквіту мистецтва на Лівобережжі, вплинули на творчість художників Правобережної України і на процеси наступного розвитку укр. мистецтва 2-ї пол. 17—18 ст. Для худож. культури України 2-ї пол. 17 ст.—20-х рр. 18 ст. властиве поєднання рис *бароккo* з традиціями народного мистецтва. Утворилися нові худож. осередки — *жовківська школа художників*, черніг. школа, новгород-сіверська школа та ін. На возз'єднаних з Росією укр. землях велике значення мав процес взаємозв'язків культур братніх рос. і укр. народів. Істотно змінився монументальний живопис. Тісно пов'язаний з тогочасною л-рою, він набув більшої розповідності і емоційності. Його кольорова гама стає більш декоративною [розписи церков св. Юра (1651—78, 1691, 1711—14), Воздвиження (1675), обидві — в Дрогобичі]. В ньому трапляються пейзажі, зображення пір року, портрети. В цьому ж руслі розвивався й іконопис, у якому плідно працювали І. Бродлакович, Й. Кондзелевич — автор ікон т. з. Богородчанського іконостаса (1698—1705), І. Рутковича, творча спадщина якого відзначається високим рівнем професійної майстерності. В багатьох іконах введено зображення конкретних осіб («Розп'яття» з портретом полковника Л. Свічки з м. Пирятина, тепер Полтав. обл., «Покрова богоматері» з портретом Б. Хмельницького з с. Дешків, тепер Богуславського р-ну Київської обл., обидві — 2-а пол. 17 ст.; хор співаків на іконі «Воздвиження Чесного хреста» з с. Ситихова, тепер Нестеровського р-ну Львів. обл., кін. 17 ст.). Оригінальних форм набуває також портрет, який позначено гуманістичними тенденціями, широким використанням поетики й засобів образотворчого фольклору (натрунний «Портрет А. Красовської» роботи О. Ляницького, епітафіальний «Портрет Є. Жоравко», 1697, роботи І. Паєвського, донаторський «Портрет генерального обозного В. Дуніна-Борковського»). На поч. 18 ст. з'явилася монументальна декоративна скульптура з кераміки (барельєфи Спаса і богоматері на будинку колегіуму, 1702; богоматері на Єлецькому соборі, 18 ст., обидва — в Чернігові). Високим мистецьким рівнем, використанням прийомів барокко, часто збагачених традиціями нар.-декор. творчості, позначені монументальні за своїми масштабами, складні за композицією іконостаси Микільської церкви в м. Бучачі, тепер Терноп. обл. (1661), Єлецькому соборі в Чернігові (1669—75).

Працюючи в різних містах і друкарнях, переймаючи досвід тогочасних і попередніх майстрів, гравери створювали оздоблення книг у різноманітних техніках — *ксилографії*, гравюри на міді, *офорту;* друкували станкові тематичні аркуші, т. з. «тези». Художнє й історико-документальне значення мають ілюстрації до «*Києво-Печерського патерика*» (1661) майстра Іллі. Майстерним рисунком відзначаються твори гравера Федора до «Псалтиря» й «Євангелія» (обидва — 1697; друкарня Києво-Печерської лаври). Новий етап у розвиткові укр. графічного мистецтва пов'язаний з творчістю О. та Л. Тарасевичів. Вони повністю відійшли від умовної манери, працюючи в техніці гравюри на міді, створили ілюстрації і портрети, яким властива реалістичність зображення людських постатей, архіт. і пейзажних мотивів («Портрет князя В. Голицина» роботи О. Тарасевича, 1690; ілюстрації до «Києво-Печерського патерика» роботи Л. Тарасевича, 1702, друкарня Києво-Печерської лаври). Майстром різноманітних за жанрами гравюр, особливо панегіричних «тез», був І. Щирський. Для укр. мистецтва 18 ст. характерне дальше зміцнення зв'язків з рос. мистецтвом. Велику роль у розвитку укр. культури відіграла діяльність Лаврської іконописної майстерні — навч. закладу при Києво-Печерській лаврі, що готувала майстрів з різних галузей образотворчого мистецтва. В пам'ятках цього часу поєднувалися бароккова декоративність з прийомами реалістичного відображення світу і давніми нац. традиціями (іконостас *Преображенської церкви* з с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну Полтав. обл., 1732; ансамбль Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври, 1734—44, артіль художників на чолі з А. Галиком і Феоктистом; розписи собору Троїцького монастиря в Чернігові, 40-і рр. 18 ст., та ін.). Ідеї феод. самоутвердження втілено в портретах козацької старшини («Портрет В. Гамалії», серед. 18 ст.; «Портрет Д. Єфремова», 1752). В деяких портретах об-

Портрет Варвари Лангиш. Близько 1635. Львівський історичний музей.

О. Тарасевич. Червень. Промивання вовни. Гравюра на міді. 1677.

Майстер Ілля. Принесення виноградної лози з рідної землі. Гравюра на дереві. 40-і роки 17 ст.

рази портретованих позначені психологізмом — «Портрет Д. Долгорукого» (1769, майстер Самуїл), «Портрет І. Гудими» (1755), «Портрет Я. Шияна» (1784). Все частіше портрети відображали вихідців з демократичного середовища — «Портрет подружжя Жемельків» (1747), селян — «Портрет селянина з замку в Підгірцях» (70-і рр. 18 ст.). В скульптурі 18 ст. помітні дві домінуючі тенденції: одні майстри були прихильниками усталених традицій нар. різьблення (зокрема, автор фігури св. Параскеви

Портрет Василя Гамалії. Середина 18 ст. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

з Полонного, тепер місто Хмельн. обл.), інші використовували здобутки зх.-європ. мистецтва стилю барокко [постаті євангелістів на іконостасі церкви в с. Соловіївці, тепер Коростишівського р-ну Житомир. обл.; фігури пророків і первосвящеників у церкві в с. Підгайцях, тепер місто Терноп. обл.; вівтар та іконостас церкви в с. Межирічі, тепер Острозького р-ну Ровен. обл. (50—60-і рр. 18 ст.), іконостаси церков Різдва богородиці в смт Козельці Черніг. обл. (1763) і Покровської (Калнишевського) в м. Ромнах Сум. обл. (1764), Вознесіння в с. Березні, тепер смт Менського р-ну Черніг. обл.] Архітектурні бароккові пам'ятки Києва кін. 17—18 ст. були прикрашені рельєфною і круглою скульптурою («Архангел Михаїл», бл. 1697; рельєф з зображенням Петра I, 18 ст., скульптор І. Равич; «Феміда», 1771, всі — з київ. ратуші; «Архангел Михаїл» з Михайлівського Золотоверхого собору, іконостас *Андріївської церкви* в Києві та ін.). Значним осередком мистецтва пластики був Львів, де працювали Пінзель, М. Філевич, С. Фісінгер та ін. автори численних композицій, якими оздоблювали культові й громад. споруди. Грандіозні за розмірами, динамічні за композицією, вони відзначалися примхливістю різьблення, а деякі — багатством скульптури (собор св. Юра у Львові. 1760-і рр., скульптори Пінзель і М. Філевич). На окремих пам'ятках відбився вплив стилю *рококо* (розписи дерев'яних церков — церкви Параскеви в с. Олександрівці Хустського р-ну Закарп. обл., майстер Стефан, 1779; у с. Пійлі Калуського р-ну Івано-Фр. обл.; ікони «Великомучениця» з Конотопа, серед. 18 ст.). У той же час стають все більш популярними символіко-емблематичні зображення в монументальному живописі і в графіці (розписи в Київській академії, колегіумі в Переяславі, тепер місто Переяслав-Хмельницький Київ. обл., гравіровані «тези» тощо). Мистецтво укр. гравюри цього періоду визначала творчість майстрів Н. Зубрицького, Г. Левицького-Носа, А. Козачківського, А. та Й. Гочемських та ін. Протягом 18 ст. великих успіхів досягло декоративно-ужиткове мистецтво, особливо *золотарство* (майстри І. Равич, М. Юревич, К. Чижевський). Численні пам'ятки свідчать про високу майстерність митців (шати на іконах, оправи книжок, начиння, зброя тощо). Поряд з професійним мистецтвом на Україні у 17—18 ст. широкої популярності набули народні картинки з зображенням легендарного козака Мамая. У найрізноманітніших варіантах вони відображали народний ідеал захисника свободи і, як правило, супроводилися віршами або примовками. Наприкінці 18 ст. релігійне мистецтво в основному витіснилось світським. Панівним стилем у ньому став *класицизм*.

Г. Н. Логвин, Л. С. Мілявва.

Українське образотворче мистецтво 19 — початку 20 ст. У 18 — на поч. 19 ст. укр. мистецтво розвивалося в умовах кризи феодально-кріпосницької системи, зародження капіталізму, посилення соціального та національного гноблення. З поширенням ідей просвітительства, зміцненням зв'язків з російською культурою укр. мистецтво поступово звільнялося від середньовічних канонів і набувало світського характеру, оновлювалася система його художньо-виражальних засобів. Традиції барокко поступово витіснялися класицизмом, утвердженню якого сприяла петерб. АМ (засн. 1757), що стала осн. центром худож. освіти Рос. держави. Риси рос. класицизму з його прагненням до ідеалізації образів в образотворчому мистецтві і симетрично-осьових композицій будівель, геометрично ясного планування, строгості форм в архітектурі найповніше виявилися в монументальній скульптурі (пам'ятник на честь повернення місту Києву магдебурзького права в Києві, 1802—08, арх. А. Меленський; Колона Слави в Полтаві, 1811, скульптор Ф. Щедрін, арх. Ж. Тома де Томон; пам'ятники А. Е. Рішельє в Одесі, 1823—28, скульптор І. Мартос; князю Володимиру в Києві, 1850—53, скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, арх. К. Тон), розписах культових споруд (зокрема, Благовіщенського собору в Ніжині, 1802—15; палаців К. Розумовського в с. Батурині, тепер смт Бахмацького р-ну Черніг. обл.; Воронцова в Одесі та Сімферополі). В мистецтві зх.-укр. земель класицизм утверджувався завдяки тісним зв'язкам з зх.-європ. мистецтвом, у т. ч. італійським (живописці Л. Долинський, О. Білявський, скульптори Г. Вітвер, родина Шімзерів). У станковому живописі, зокрема у жанрі портрету, художники позбулися іконописної канонічності, в їх творчості посилилася увага до індивідуальних рис людини, її зовнішності та духовного життя. Відомими майстрами рос. і укр. портрета були Д. Левицький та В. Боровиковський. До зображення людини з народу вперше звернувся рос. художник В. Тропінін, який близько 20 років прожив на Поділлі («Весілля в Кукавці», «Українець», «Дівчина з Поділля» та ін.). Принципи вірності натурі і психологічної змістовності утверджував у своїх портретах К. Павлов («Автопортрет», 30-і рр. 19 ст.; «Бондар», 1838). Серед ін. портретистів 1-ї пол. 19 ст. високим рівнем профес. майстерності і помітним прагненням до романтичної інтерпретації натури виділяються А. Мокрицький («Портрет невідомої», 1853; «Портрет Є. Гребінки», 1840); Є. Крендовський («Українка»), Г. Васько («Портрет юнака з сім'ї Томари», 1847), П. Шлейфер («Портрет дружини»), Д. Безперчий («Автопортрет», 1846). Самостійним жанром стає пейзаж, звільняючись від класицистичної умовності та документальної сухості перспективних краєвидів і набуваючи емоційної виразності та місцевої характерності (панорамні акварельні зображення укр. маєтків О. Кунавіна, пожвавлені побутовими сценками переважно міські краєвиди І. Сошенка та М. Сажина). Багатоплановість простору, повітряне середовище поетично відтворював як в пейзажних, так і в побутових творах В. Штернберг («Вітряки в степу», 1836; «Садиба Тарновського в Качанівці», 1837). Новий етап у розвитку укр. мистецтва відкрила творчість Т. Шевченка. Вихований на нар. традиціях, він, навчаючись у петерб. АМ, оволодів досягненнями передової російської та світової культури. Своєю творчістю Шевченко заклав основи критичного реалізму в укр. мистецтві. В жанрових картинах «Катерина» (1842), «Селянська родина», «На пасіці» (обидві — 1843), у серії малюнків сепією «Притча про блудного сина» (1856—57) він у поетично узагальнених образах оспівував життя і побут простого народу, пристрасно викривав потворні явища тогочасного соціального ладу, особливо варварські прояви солдатчини. Віртуозне володіння різними мистецькими техніками, гострота психологічної характеристики властиві портретам Шевченка, виконаним аквареллю, олійними фарбами, олівцем, сепією чи в техніці офорту (портрети М. О. Луніна, 1838; Горленко, 1846—47; М. С. Щепкіна, Айри Олдріджа, обидва — 1858; М. О. Сєверцова, 1859; Ф. П. Толстого, 1860; П. К. Клодта, 1861); глибоким психологізмом пройняті автопортрети Шевченка, які становлять своєрідній образний літопис життя геніального укр. поета і художника. В пейзажах, створених ним на Україні або на засланні, точність втілення мотиву поєднана з яскравою емоційністю, узагальненістю образів (офорти «У Києві» і «Видубицький монастир» з серії «*Живописная Украина*»; акварелі «Чигирин з Суботівського шляху», 1845; «Коло Седнева», 1846). У роки заслання з особливою силою виявився гуманізм творчості Т. Шевченка. Правдиво, з великим співчуттям до пригноблених царизмом казахів відобразив він їхнє життя і побут, знедолене дитинство байгушів («Казахи в юрті», 1849; «Казашка Катя», 1856—57; «Байгуші», 1858, та ін.), створив пейзажі своєрідної природи Казахстану («Крутий берег Аральського моря», 1848—49; «Новопетровське укріплення з Хівинського шляху», 1856—57, та ін.). Творчість Т. Шевченка започаткувала розвиток професійного образотворчого мистецтва в Казахстані. Його громадян. і естетичним заповітам слідували рос. живописці, творчість яких присвячена правдивому зображенню життя і побуту укр. народу, багата етногр. деталями, іно-

«Козак — душа правдивая». Народна картина. 18 ст. Чернігівський історичний музей.

ді пройнята м'яким гумором. Це передусім навіяні поезією Шевченка офорти та живописні твори щирого прихильника його таланту Л. Жемчужникова («Покинута», 1860; «Кобзар на шляху», 1854; серія «Живописная Украина», 1861—62), сповнені драматизму та побутової характерності картини І. Соколова («Проводи рекрутів», 1851; «З базару», 1859), гостро соціальні, позначені нац. колоритом або ж пройняті тонким ліризмом твори К. Трутовського («Хворий», 1883, «Весільний викуп», «В місячну ніч», обидва — 1881). Глибоко психологічні характеристики містять жанрові картини і графічні портрети селян, створені П. Мартиновичем. Ідеї рос. і укр. революц. демократів, діяльність Т-ва пересувних худож. виставок, членами та експонентами якого було багато укр. митців, зумовили піднесення мистецького життя на Україні у 2-й пол. 19 ст. Істотні зрушення відбулися в галузі худож. освіти. В цей час засновано *Одеську рисувальну школу* (1865), *Харківську рисувальну школу* М. Раєвської-Іванової (1869) і *Київську рисувальну школу* М. Мурашка (1875). Згодом їх перетворено на міські художні уч-ща, що діяли під керівництвом і при матеріальній та методичній допомозі петерб. АМ. Ці заклади поліпшили справу підготовки місцевих мистецьких кадрів, активізували художнє життя України. Всупереч гнобительській політиці рос. та австрійської монархії відбувався інтенсивний процес дальшого розвитку демократизації укр. образотворчого мистецтва. Діяльність передвижників, їхні щорічні виставки у великих містах стимулювали розвиток укр. мистецтва, сприяли виникненню місц. худож. об'єднань (*Товариство південноросійських художників* в Одесі, Київ. т-во худож. виставок, Т-во для розвою руської штуки у Львові тощо). Укр. тема знайшла яскраве відбиття у творчості видатного рос. художника І. Рєпіна. Народившись на Україні, він присвятив їй багато картин («Українська селянка», портрети Т. Шевченка, М. Мурашка, С. Драгомирової, «Запорожці пишуть листа турецькому султану», «Чорноморська вольниця», «Козак у степу. По сліду» та ін.). Поетичну красу України відобразили в своїх пейзажах І. Айвазовський («Чумацька валка», «Український пейзаж», «Весілля на Україні»), М. Ге («Місячна ніч. Хутір Іванівський», «Світанок. Хутір Іванівський»), А. Куїнджі («Українська ніч», «Вечір на Україні», «Місячна ніч на Дніпрі»), І. Крамської («Місячна ніч», «Русалки» та ін.).

Картини з паризького життя створила укр. художниця М. Башкирцева («В студії Жюльєна», «Портрет парижанки»). Суперечливі процеси в пореформеному укр. селі, життя, побут укр. селянина, переживання простої людини-трударя передавали в своїх творах художники, тісно пов'язані з передвижниками,— М. Кузнецов («У свято», 1881; «На заробітки», 1882) та К. Костанді («У хворого товариша», 1884; «В люди», 1885). Проникливим співцем народного життя був М. Пимоненко («Весілля в Київській губернії», 1891; «Проводи рекрутів», 1893; «Збирання сіна», 1907). Життя ремісників, міської інтелігенції, соціально загострені жанрові сцени зображували М. Скадовський («По Владимирці», 1891), П. Нілус («Відпочинок», 1896), Є. Буковецький («У багатого родича», 1891; «В суді», 1895), відомий і як портретист С. Костенко («За уроком», 1891), С. Кишинівський («Міг би бути людиною...», 1891; «Скарга», 1893; «В холодній», 1897), Г. Ладиженський («Вивантаження граніту в Одеському порту», 1898), який, проте, частіше звертався до пейзажу, передусім акварельного. Зростав інтерес до вітчизняної історії, зокрема до теми життя запорізького козацтва (О. Мурашко «Похорон кошового», 1900; Ф. Красицький «Гість із Запоріжжя», 1901; О. Сластіон «Проводи на Січ», 1898; Г. Крушевський «Тривога», 1899; М. Івасюк «В'їзд Богдана Хмельницького в Київ», 1892—1912). Красу рідної природи відтворено у пройнятих сонячним світлом пейзажах В. Орловського («Жнива», 1882; «Хата в літній день»), ліричних полотнах С. Васильківського («Козача левада», 1893; «Дніпровські плавні», 1896; «Вітряки», 1915), витончених за технікою мініатюрного живопису творах І. Похитонова («Зимові сутінки на Україні», «Пасіка», 1902). Соціальним змістом сповнені колоритні пейзажі П. Левченка («Глухомань», 1903; «Селянське подвір'я», 10-і рр. 20 ст.; «На Україні», 1907; «На Харківщині»), С. Світославського («Вечір в степу», «Волі на оранці», «Заготівля льоду на Дніпрі», «Пором на Дніпрі»). Декоративністю позначені краєвиди Харківщини і марини М. Ткаченка («Прибій на морі», 1902—06; «Весна», 1907), емоційно насичені пейзажі К. Крижицького («Косарі на Україні, 1884; «Спека спала, повіяло прохолодою», 1889), М. Беркоса («В'їзд у повітове місто. Умань», 1895), М. Сергєєва («Козача слобода», «Пасіка на Україні», 1885), соковитістю широкого предметного письма привертали увагу часто великоформатні пейзажі С. Колесникова («Напровесні»). Красу природи Причорномор'я проникливо відтворюють марини Р. Судковського («Біля Очакова», «Мертвий штиль»), переважно одеські краєвиди Т. Дворникова («В Одеському порту») та Г. Головкова («Весняний пейзаж»), який малював спостережені у житті побутові сцени («На санчатах. Морозний день»). Під впливом франц. імпресіоністів і постімпресіоністів зростав інтерес до передачі мінливих станів природи, світло-повітряної перспективи, до використання фактурної виразності живопису. Поширився інтерес до міських околиць (А. Маневич), декоративного відтворення природи (М. Бурачек). Набував дальшого розвитку жанр живописного портрету. Образною яскравістю, глибоким психологізмом, широкою вільною манерою письма, декоративністю відзначаються портрети роботи О. Мурашка («Дівчина в червоному капелюсі, 1902—03; портрет Я. Станіславського, 1906, та ін.) і його жанрові полотна («Карусель», 1906; «Селянська родина», 1914). Ефектними за композицією, психологічно точними і декоративними були портрети та жанрові полотна Ф. Кричевського («Наречена», 1910; «Портрет Л. Старицької», 1914). Виразні характеристики властиві живописним та графічним портретам діячів культури, створеним М. Жуком («Портрет М. Коцюбинського», 1907; «Портрет М. Вороного», 1916). Тонка колористична гама, м'яке моделювання форми притаманні портретам роботи П. Волокидіна («Робітник», 1906; «Портрет юриста Шапіро», 1916). Посилення визвольного руху і зростання нац. свідомості сприяли поглибленню інтересу митців Зх. України до життя і побуту народу, зміцненню реалістичних тенденцій, нац. колориту. У 2-й пол. 19 ст. тут працювали Т. Копистинський, який створив правдиві картини з нар. життя, портрети [«Погорільці», «В селянській хаті» (обидві — 1876), портрет А. Яновського, 1872; «Гальшка Острозька», кін. 19 ст.], Т. Романчук, який вклю-

чав у свої пейзажі жанрові мотиви («На одопої», 1893; «Узлісся», 1890; «З дороги», 1898), а також писав портрети («Портрет Ю. Федьковича», 1891); К. Устиянович, відомий своїми картинами з історії України («Шевченко на засланні», кін. 19 ст.; «Козацька битва», 1890), портретами, пейзажами, колоритними етногр. типами. Демократичний напрям у мистецтві Зх. України очолив

Т. Г. Шевченко. Кара шпіцрутенами. З серії «Притча про блудного сина». Туш, бістр. 1856—57. Державний музей Т. Г. Шевченка в Києві.

І. Труш — автор жанрових картин, портретів та пейзажів («Трембітарі», «Гуцулка з дитиною», портрети І. Франка, В. Стефаника, обидва — 1897; М. Лисенка, Лесі Українки, 1900; пейзажі «Самітня сосна», «Дніпро», 1910, та ін.). Гострота рисунка, декоративність і експресія живописного виразу характерні для жанрових сцен, портретів та натюрмортів О. Новаківського («Автопортрет з дружиною», 1911; «Коляда», 1907—10; «Втрачені надії», 1903—08). Долаючи впливи віденського класицизму, реалістичні принципи в скульптурі Західної України утверджували Г. Кузневич («Гончар», 1901), П. Війтович («Після купелі», 1883; декоративні скульптури для залізничного вокзалу та оперного театру у Львові), М. Паращук (портрети В. Стефаника та С. Людкевича, 1906; І. Франка та М. Лисенка, 1913; цикл композицій «Поневолені»). Серед художників Буковини виділяються Ю. Пігуляк — автор жанрових картин, портретів та пейзажів («Гуцули», портрети Ю. Федьковича, 1886; О. Кобилянської, 1916), А. Кохановська — художниця, відома своїми ілюстраціями до творів О. Кобилянської. Біля джерел закарп. мистецької школи стояли живописці Г. Рошкович і Ю. Віраг, скульптор І. Петридес. Під впливом революц.-визвольного руху посилилися реалістичні тенденції в творчості передових західноукр. художників, їхні прагнення до об'єднання з митцями сх. земель України. У Львові 1905 з ініціативи І. Труша було засновано Товариство прихильників укр. науки, літератури і мистецтва, почав виходити укр. мистецький журнал «Артистичний вісник», активізувалося творче життя. В 1905 у Львові було влаштовано «Виставку українських артистів», у якій взяли участь І. Труш, М. Бурачек, А. Манастирський, Ф. Красицький, Ю. Панькевич, М. Жук та ін. У кін. 19 — на поч. 20 ст. продовжував розвиватися монументально-декоративний живопис [розписи і мозаїка у Володимирському соборі у Києві, виконані рос. художниками В. Васнецовим, М. Нестеровим, М. Врубелем, П. Сведомським, польським — В. Котарбінським, українськими — В. Замирайлом, С. Костенком, М. Пимоненком

під керівництвом проф. А. Прахова (1885—96)], розписи та ікони М. Врубеля для мармурового іконостасу в Кирилівській церкві у Києві (1884—89), панно і орнаменти в будинку кол. Полтав. земства (1903—08, художники В. Кричевський, С. Васильківський, М. Самокиш, М. Уваров) та ін. Значною подією в громад. і культур. житті було спорудження пам'ятників Богдану Хмельницькому в Києві (1879—88, скульптор М. Микешин, арх. В. Ніколаєв), І. Котляревському в Полтаві (1896—1903, скульптор Л. Позен), А. Міцкевичу у Львові (1905—06, скульптор А. Попель за участю М. Паращука). Конкурси на кращий проект пам'ятника Т. Шевченку в Києві (1910—14), в яких взяло участь багато укр., рос. та зарубіж. майстрів, хоч і не завершилися спорудженням монумента, але сприяли розвиткові мистецтва української скульптури. Поширювалася станкова скульптура. Портрети й статуї створювали П. Забіла [портрети Т. Шевченка, 1872; М. Салтикова-Щедріна, 1879; В. Маковського, 1894; бюст для пам'ятника М. Гоголю в Ніжині, 1881; надмогильний пам'ятник О. Герцену в Ніцці (Франція) та ін.], Б. Едуардс («Катерина», 1885; «Несподівані вісті», 1887; «Життя невеселе», 1887—99; «Шурка», 1889—90), Ф. Балавенський (погруддя Т. Шевченка, М. Лисенка, І. Котляревського, 1903; надгробок М. Кропивницького на харків. кладовищі, 1914). Істор. минулому укр. народу, його побуту присвятив свої скульптурні композиції Л. Позен («Кобзар», 1883; «Переселенці», 1884; «Запорожець у розвідці», 1887; «Оранка на Україні», 1897). Водночас споруджували і офіційні пам'ятники, яким властиві класицистична символіка та ідеалізація образів.

Розвиток укр. професійної графіки дещо уповільнився у кін. 18 — на поч. 19 ст. Його пожвавлення почалося з відкриттям перших літографських майстерень у Львові (1822) та Одесі (1829), де створювалися пейзажі, портрети, жанрові сцени, друкувалися краєвиди Одеси, Полтави, Києва, Харкова, Житомира, гідрографічні карти тощо. У 1-й пол. 19 ст. розвивалося мистецтво офорта і рисунка (Т. Шевченко, Л. Жемчужников). Пізніше поширився живописний рисунок, в якому поєднувалися тон і лінія (К. Трутовський, П. Мартинович). Великий цикл ілюстрацій до поеми «Гайдамаки» Т. Шевченка створив О. Сластіон. Віртуозною технікою відзначалися малюнки пером М. Самокиша (своєрідні репортажі з фронту рос.-японської війни). В період революції 1905—07 важливу агітаційну і викривальну роль відігравала журнальна графіка. Виходили художньо-сатиричні журнали «Комар» у Львові (1900—05), «Звон» в Одесі (1905), «*Шершень*» у Києві (1906), в яких вміщувалися карикатури В. Різниченка (Велентія), І. Бурячка, Ф. Красицького, О. Сластіона. Життя народу на Зх. Україні відтворювала у своїх ліногравюрах і офортах О. Кульчицька. Широке використання сюжетів поезії Т. Шевченка, нар. пісень, а також істор. мотивів було властиве творчості І. Їжакевича, А. Манастирського, А. Ждахи. Г. Нарбут, творчо використовуючи мистецьку спадщину укр. народу та досягнення рос. митців, зокрема об'єднання «Мир искусств», членом якого він був, створив високої мистецької цінності оформлення та ілюстрації книжок, заклавши основи нової школи укр. книжкової графіки (ілюстрації до байок І. Крилова та Г. К. Андерсена, обкладинки та титульні сторінки до книг Г. Лукомського, малюнки до «Української абетки»). Поетичні гравюри створювали В. Заузе і К. Костенко. На поч. 20 ст. припадає формування театрально-декораційного мистецтва (роботи І. Бурячка, В. Кричевського, П. Андріяшева, С. Евенбаха).

Наприкінці 19 — на поч. 20 ст. активізувалося художнє життя на Україні. З ініціативи прогресивної громадськості було створено художні музеї у Львові — Музей художньої промисловості (1873) та Національний музей (1905), у Києві — Міський музей старожитностей і мистецтва (1899), в Одесі — Міський музей красних мистецтв (1899), у Харкові — Міський художній музей (1886), у Феодосії — Картинна галерея творів І. Айвазовського (1880), організовано всеукраїнські художні виставки в Полтаві (1903), Львові (1905), Києві (1911, 1913). Прогресивна громадськість пропагувала реалістичне мистецтво серед народу (напр., «народні виставки», що їх 1904—07 влаштовував у селах і містах України художник В. Розвадовський). Під час реакції, після поразки революції 1905—07, загострилася боротьба між реалістичним напрямом і різними декадентськими, модерністськими течіями, що виникли на межі 19 і 20 ст. У творчості окремих художників помітне зниження інтересу до ідейно-змістовної сторони мистецтва, захоплення поверховою стилізацією (В. Замирайло, О. Судомора, Г. Золотов), ідеалізацією старовини (П. Холодний). У той же час значна частина художників присвячувала свою творчість відображенню гострих соціальних тем (картини Г. Світлицького «До міста», 1907; «Музиканти», 1912). Прогресивні митці дедалі частіше зверталися до сюжетів з життя робітничого класу. Складні шляхи розвитку укр. мистецтва напередодні Великого Жовтня свідчили про те, що принципи реалізму й національної характерності були в ньому визначальними; воно стало активним фактором духовного життя, виразником прагнень народу до визволення.

В. А. Афанасьєв.

Українське радянське образотворче мистецтво. З перемогою Великої Жовтн. соціалістичної революції почався якісно новий етап в історії укр. образотворчого мистецтва. Спираючись на реалістичні традиції, воно утверджувалося як мистецтво народне, національне за формою, соціалістичне за змістом. Було створено держ. систему вищої та серед. художньої освіти, мережу худож. музеїв і картинних галерей, здійснено держ. охорону переданих у відання Нар. комісаріату освіти УРСР пам'яток мистецтва й старовини. Передова укр. художня громадськість підтримала ці заходи, взяла найактивнішу участь у реалізації їх. Великий вплив на розвиток укр. худож. культури мав розроблений 1918 В. І. Леніним план *монументальної пропаганди*, що відіграв вирішальну роль у процесах утвердження ленінських принципів партійності й народності. В роки громадян. війни та іноземної збройної інтервенції 1918—20 провідними видами в образотворчому мистецтві були монументальні скульптура й малярство, масові агітаційні форми: політ. плакат, журнальна й газетна графіка, оформлення до революц. свят міськ. і сільс. майданів та вулиць, агітпоїздів та агітпароплавів. Протягом 1918—21 встановлено погруддя В. І. Леніна в Києві (Ф. Балавенський), Харкові (Б. Кратко) і Чернігові (Г. Нерода), монументи на честь Великої Жовтн. соціалістич. революції та її героїв у Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ), Ромнах (А. Страхов, О. Сокол, І. Кавалерідзе), пам'ятники К. Марксу в Києві, Одесі (Й. Чайков, М. Гельман та ін.), Т. Шевченкові в Києві, Харкові, Ромнах (Ф. Балавенський, Б. Кратко, І. Кавалерідзе). Виконано перші в рад. мистецтві монументальні розписи: в червоноармійських (т. з. Луцьких) казармах у Києві (1919, М. Бойчук, Т. Бойчук, І. Падалка, О. Павленко, В. Седляр та ін.; М. Струнников з учнями), в Центр. гарнізонному червоноармійському клубі в Харкові (1920, В. Єрмилов), у комсомольських клубах у Києві (1921—22, З. Толкачов) та ін. Площі та вулиці, агітпоїзди й агітпароплави оформляли, зокрема, А. Петрицький, Б. Косарєв, О. Хвостенко-Хвостов, В. Єрмилов, В. Меллер, О. Тишлер. У 1921 укр. художник І. Пархоменко виконав з натури ряд зарисовок В. І. Леніна («В. І. Ленін», «В. І. Ленін за роботою» та інші). У галузі плаката працювали Б. Силкін, О. Маренков, Б. Єфимов, А. Страхов, Б. Косарєв, О. Хвостенко-Хвостов, М. Кочергін, який прибув з Москви, та ін. За прикладом моск. «Окон РОСТА» в Харкові випускали «*Вікна УкРОСТА*», в Одесі — «Окна ЮгРОСТА» (згодом — «Окна ОдукРОСТА»). Перші рад. книжкові і періодичні видання для дорослих і дітей оформляли Г. Нарбут та його учні й послідовники Л. Лозовський, М. Кирнарський, О. Маренков, а також І. Їжакевич, Г. Світлицький, І. Падалка, Т. Бойчук та ін. Розвивалося укр. театр.-декораційне мистецтво. Перші драм. та оперні вистави в театрах Києва, Харкова, Одеси, а також масові театр. дійства на міських площах та вулицях оформляли А. Петрицький, І. Рабинович, О. Хвостенко-Хвостов та ін. Розвивалися також станкові форми живопису, переважно в жанрах портрета і пейзажу (К. Костанді, О. Мурашко, Д. Крайнєв, М. Козик, Ф. Кричевський, П. Волокидін, Г. Світлицький, Ф. Красицький), станкова графіка (В. Заузе, М. Жук). У 20-х роках 20 ст. укр. художники — представники різних мистец. течій і напрямів об'єдналися в ряд творчих угруповань: *Асоціацію художників Червоної України* (АХЧУ), *Товариство художників імені К. К. Костанді* в Одесі, *Асоціацію революційного мистецтва України* (АРМУ), *Об'єднання сучасних митців України* (ОСМУ). Дедалі більше активізувалося художнє життя, зміцнювалися й розширювалися творчі взаємозв'язки укр. майстрів з митцями братніх республік, насамперед — російськими. Формувався й утверджувався *соціалістичний реалізм*. Систематично влаштовувалися Всеукр. художні виставки (перша — «10 років Жовтня», 1927). Укр. митці експонували свої твори на виставках у Москві («Життя й побут народів СРСР», 1926; «Мистецтво народів СРСР», «Гравюра СРСР за 10 років», обидві — 1927; «Виставка української гравюри й рисунка», 1929). Твори укр. живописців і графіків експонувалися на виставках за рубежем. Проводилися всеукр., всесоюзні та міжнар. конкурси на проекти пам'ятників: Артему для Донецька (1923), В. І. Леніну для Катеринослава (1924) та Києва (1924—25), Т. Шевченкові для Катеринослава (1925—26), Канева (1926), Харкова (1929). Було здійснено монументальні розписи в Дитячому містечку ім. В. І. Леніна в Києві (1924, Л. Крамаренко, І. Жданко та Д. Шавикін), в Селян. санаторії ім. ВУЦВК в Одесі (1928, М. Бойчук, К. Гвоздик, О. Мизін, М. Рокицький, М. Шехтман). У ці роки на Україні вперше запроваджено систему держ. замовлень на худож. твори, що сприяло розвиткові всіх видів і жанрів образотворчого мистецтва. Провідними

в ньому, зокрема в живописі, стали історико-революційна та сучасна теми, належне місце посідала й історична. Здобули визнання картини «Бій за прапор», «Атака» (1922) та «У розвідці» (1923) М. Самокиша, «Інваліди» А. Петрицького (1924), «У школі лікнепу» В. Седляра (1924—25), «Кадри» Д. Крайнєва (1925), «Життя» (триптих, 1925—27) і «Мати» (1929) Ф. Кричевського, «Пилярі» О. Богомазова (1926), «Дніпробуд» К. Трохименка, «Комсомолка» О. Павленко, «Селяни» В. Коровчинського, «За владу Рад» і «Червоний прапор» В. Пальмова (всі — 1927), «Сталевари» Ю. Садиленка (1930) та ін. Новими творами збагатили жанр портретного живопису Ф. Кричевський, О. Шовкуненко, П. Волокидін. Художники дедалі частіше зверталися до створення образів широкого сусп. звучання [А. Петрицький — цикл портретів укр. письменників, художників, акторів і композиторів (1929—33); Л. Крамаренко — «Робітниця» (1927) та ін.]. Істотні зміни сталися і в пейзажному живописі: сформувався окремий його жанровий різновид — індустр. пейзаж («Задиміла домна» А. Тарана, 1927; цикл акварелей «Одеський суднoремонтний завод» О. Шовкуненка, 1929). Розширення і урізноманітнення тематики характерні й для станкової графіки цих років [серія «Ленін — маса» З. Толкачова (1924—28), «Барикади, 1905 рік» В. Заузе (1925), «Яблучко» (1926) і «Несуть товариша» (1927) І. Падалки, «Арсенальці», «Перекоп», «Герой Перекопу» В. Касіяна, «Перед наступом білих» С. Налепинської-Бойчук (всі — 1927)]. Орнамент. та сюжетні малюнки для книжкових обкладинок створювали В. Кричевський, А. Страхов, М. Кирнарський, О. Маренков, Л. Хижинський, М. Алексєєв, М. Жук. Плідно працювали в галузі книжкової ілюстрації В. Касіян, І. Падалка, О. Сахновська, А. Середа. До найбільших здобутків політ. плаката належать твори «В. Ульянов (Ленін)» (1924); «Не зламо справи Леніна» (1929) А. Страхова. У цій галузі працювали також Б. Косарєв, Г. Цапок, І. Проскуряков (Ке-Ша) та ін. Перші укр. кіноплакати створили О. Довженко, К. Болотов. У журналі «*Червоний перець*», інших журналах і газетах друкувалися карикатури О. Довженка, О. Хвостенка-Хвостова, Л. Каплана, К. Агніта-Следзевського, Ю. Ганфа, О. Козюренка та ін. Нові пам'ятники створили І. Кавалерідзе [Г. Сковороді у Лохвиці (тепер місто Полтав. обл.; 1922), Артему в Бахмуті (тепер Артемівськ; 1924) та Святогірську (тепер Слов'яногірськ; 1927), Т. Шевченкові в Полтаві (1925) і Сумах (1926); В. І. Леніну в Шостці (1926)], Г. Теннер (пам'ятник В. І. Леніну в Катеринославі, 1925) та ін. У спорудженні пам'ятників на Україні брали участь і рос. скульптори: М. Манізер (пам'ятник В. І. Леніну в Кіровограді, 1925), В. Козлов (пам'ятник В. І. Леніну в Миколаєві, 1927). У галузі станкової скульптури працювали, зокрема, І. Кавалерідзе («В. І. Ленін», 1925), І. Севера («Портрет В. І. Леніна», 1929), М. Гельман, Б. Кратко, Ж. Діндо, П. Ульянов. Із здобутками рад. драматургії, новим сценічним прочитанням класики пов'язані пошуки нових засобів виразності й робота в театрах республіки А. Петрицького, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, М. Драка, Б. Косарєва, Г. Цапка. Укр. рад. кінодекораційне мистецтво започаткував В. Кричевський, який взяв участь у створенні фільмів «Тарас Шевченко» (1925), «Тарас Трясило» (1926), «Звенигора» (1928).

У 30-і рр. почався процес об'єднання митців на засадах партійності і народності. Важливу роль у цьому відіграла постанова ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» (1932). У 1932 було створено Оргбюро (з 1933 — Оргкомітет), 1938 відбувся 1-й з'їзд Спілки радянських художників України. Про утвердження в творчості переважної більшості митців республіки методу соціалістичного реалізму засвідчили 6-а Укр. художня виставка (1935), Респ. художня виставка, присвячена 20-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції (1937; 1938 показана в Москві), участь укр. митців у всесоюзних худож. виставках «XX років РСЧА» (1938), «Індустрія соціалізму» (1939) та ін. Перебудова системи худож. освіти в республіці 1935—36 (важливу роль у цьому відіграли рос. рад. митці, зокрема І. Грабар, Б. Йогансон та ін.) забезпечила грунтовну фахову підготовку молодих укр. митців. Етапними творами укр. рад. живопису 30-х рр. 20 ст. стали тематичні картини «Перебендя» (1933—34), «Мені тринадцятий минало...» (1935) І. Їжакевича, «Переможці Врангеля» (1934—35), «Веселі доярки» (1937), цикл картин «Катерина» за мотивами поеми Т. Шевченка (1937—40) Ф. Кричевського, «Збори делегаток» О. Павленко (1933), «Підвіз провіанту до броненосця „Потьомкін"» Л. Мучника (1934), «Колгоспне свято» (1935), «Драмгурток» (1937) і «Повернення з нагородою» (1938) М. Дерегуса, «Перехід Червоної Армії через Сиваш» М. Самокиша (1936), «Кадри Дніпробуду» К. Трохименка, «Біля моря» Д. Шавикіна, «Вечір в степу» О. Любимського, «Допит ворога» В. Костецького (всі — 1937), «М. О. Щорс на прийомі у В. І. Леніна» (1938) М. Попенка-Коханого, «Діти на пляжі» (1937), «В червоноармійських таборах» (1938) і «Студенти» (1938—39) С. Григор'єва. Значне розширення кола портретованих, звернення до образів трудівників — людей нової соціальної формації обумовило дальші успіхи портретного живопису (твори О. Шовкуненка, С. Бесєдіна, А. Черкаського). У пейзажному живописі цих років з'явилися картини, в яких узагальнений образ природи поєднувався із зображенням рис нового життя [«Дорога до колгоспу» (1937) М. Бурачека, «Колгосп у цвіту» Г. Світлицького (1935)]. Активно розвивався індустріальний пейзаж (серія акварелей «Дніпробуд» О. Шовкуненка, 1930—32; цикл пейзажів «Дніпро одягається в граніт», 1937 І. Штільмана). У 30-х рр. створено монументальні розписи в харків. Червонозаводському театрі (1934—35, М. Бойчук, І. Падалка, О. Павленко, В. Седляр), панно в павільйонах УРСР (М. Дерегус, Д. Шавикін, О. Любимський, М. Рибальченко) та Киргизької РСР (О. Мизін, О. Павленко) на Всесоюзній с.-г. виставці 1939 у Москві. Для станкової графіки тих часів характерно створення художниками тематичних серій, звернення до різних естампних технік — гравюри, літографії, офорту [«Жінка в революції» (1930—32) О. Сахновської, «Донбас» (1931), «Дніпробуд» (1932), «На заводі» (1937) В. Касіяна, «Київська сюїта» (почата 1936) О. Пащенка, «Шевченківський заповідник у Каневі» (1936—38) І. Плещинського, «Радянська Молдавія» (1937) Г. Пустовійта, альбоми літографій «Олександр Пушкін» (1937) і «Тарас Шевченко» (1939; обидва створено колективом харків. майстрів)]. Розгорнуті цикли ілюстрацій створили І. Їжакевич (до повісті «Fata morgana» М. Коцюбинського і «Кобзаря» Т. Шевченка), В. Касіян (до «Кобзаря» Т. Шевченка), М. Дерегус (до поеми І. Котляревського «Енеїда»), Г. Пустовійт (до роману І. Гончарова «Обломов»), Й. Дайц (до роману А. Барбюса «Вогонь»), З. Толкачов (до «Вибраних творів» Л. Первомайського і драми О. Корнійчука «Правда») та ін. Активно працювали в галузі книжкової графіки І. Падалка, О. Довгаль, В. Седляр, М. Котляревська, М. Фрадкін, С. Налепинська-Бойчук, О. Сахновська. У 30-і рр. активізувалася творчість плакатистів, особливо молодих художників. Плакати П. Горілого, Н. Карповського, Г. Титова, М. Хазановського, С. Подерв'янського та ін. викривали фашизм, паліїв світової війни. Соціалістична реконструкція міст і сіл зумовила дальше піднесення монументальної та монументально-декорат. скульптури. Відкрито пам'ятники Т. Шевченкові в Харкові (1935), Києві та Каневі (1939, всі — М. Манізер), 61 комунарові в Миколаєві (1936), П. Д. Осипенко в Бердянську (1941, обидва — Л. Муравін, М. Лисенко). Скульптурні групи «Героїка Жовтня» та «Героїка соціалістичного будівництва» роботи М. Лисенка і Л. Муравіна прикрасили павільйон СРСР на Всесвітній виставці в Нью-Йорку (1939), «Соціалістична індустрія» та «Соціалістичне сільське господарство» (автори Ю. Білостоцький, Г. Пивоваров, Е. Фрідман) — павільйон УРСР; статую В. П. Чкалова (скульптор Б. Іванов) встановлено перед павільйоном Поволжя (всі — на Всесоюзній с.-г. виставці 1939 в Москві); горельєф «Оборона Луганська» (1935, колектив авторів у складі Я. Ражби, О. Волькензона та ін.) прикрасив фасад будинку партійних і громадських організацій заводу ім. Жовтневої революції у Ворошиловграді та ін. У галузі станкової скульптури працювали Б. Кратко, М. Гельман, Л. Блох, П. Ульянов, Г. Петрашевич, І. Макогон. Значними були здобутки театр.-декорац. мистецтва, пов'язані з творчістю А. Пет-

І. І. Падалка. Молочниці. 20-і роки 20 ст. Не збереглася.

О. П. Любимський. Вечір у степу. 1937. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

рицького, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, Б. Косарєва, В. Борисовця, П. Злочевського, Ф. Нірода, Д. Овчаренка та ін. У галузі кінодекораційного мистецтва поряд з В. Кричевським працювали М. Уманський, О. Бобровников, М. Симашкевич. У 20—30-х рр. передові художники Зх. України (І. Труш, О. Кульчицька, О. Новаківський, О. Курилас, А. Манастирський), Пн. Буковини (К. Дзержик) і Закарпаття (Й. Бокшай, А. Ерделі, Е. Грабовський, З. Шолтес, Ф. Манайло, А. Коцка, Е. Контратович)

В. Ф. Седляр. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Сова». Туш. перо. 1931.

всупереч перешкодам, які чинили бурж. уряди Польщі, Румунії та Чехословаччини, самовіддано боролися за збереження і розвиток українського образотворчого мистецтва, відстоювали його реалістичні й демократичні засади. У 1939—40 внаслідок возз'єднання зх. земель України та Пн. Буковини з УРСР до лав укр. радянських художників влилися майстри Львова й Чернівців. Громад. визнання здобули нові твори І. Труша, А. Манастирського, О. Кульчицької, О. Куриласа, С. Гебус-Баранецької, Ю. Кратохвилі-Відимської, Я. Музики, в яких відображено теми возз'єднання народу, нац. і соціального визволення. У роки Великої Вітчизн. війни тривала діяльність Спілки рад. художників України (правління перебувало в Уфі), митці працювали в редакціях фронтових газет, агітпоїздах Політуправління Рад. Армії, а також при Укр. штабі партизан. руху, Держвидаві при ЦК КП(б)У (К. Агніт-Следзевський, І. Кружков, С. Отрощенко, І. Макогон та ін.). Безпосередньо у фронтових частинах створювали портрети рад. воїнів А. Петрицький, В. Костецький, зарисовки — С. Єржиковський, Г. Меліхов, М. Г. Глущенко та ін. Ба-

А. М. Ерделі. Груповий портрет ужгородських художників. 1947. ДМУОМ у Києві.

гато художників билися з ворогами із зброєю в руках. У боях полягли Л. Вербицький, П. Горілий, Є. Донченко, Б. Іванов, Є. Кияшко, Ф. Кличко, С. Конончук, В. Нерубенко, О. Нестеренко, Г. Пивоваров, Я. Приходько, П. Сударик. Київ. та Харків. художні ін-ти діяли як Укр. відділення в складі Моск. худож. ін-ту (з поч. 1942 — Об'єднаного худож. ін-ту Всерос. АМ у Самарканді, з поч. 1944 — в м. Загорську Моск. обл.). Не припинилася і виставочна діяльність. У листопаді 1942 в Уфі, пізніше в Москві, експонувалася виставка творів укр. художників, присвячена 25-річчю Великого Жовтня. Митці України брали участь у всесоюзних худож. виставках, організованих у Москві [«Велика Вітчизняна війна» (1942), «Червона Армія в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками», «Героїчний фронт і тил» (обидві — 1943)], у виставках в Алма-Аті, Самарканді, Ашхабаді, Тбілісі тощо. Масовими тиражами виходили плакати, агітвікна, листівки, створені за участю В. Касіяна, М. Дерегуса, В. Литвиненка, К. Агніт-Следзевського, О. Довгаля, І. Кружкова, Р. Мельничука та ін. У газетах і журналі «Перець» друкувалися карикатури, зокрема Л. Каплана, О. Козюренка, В. Гливенка, І. Хотінка, С. Уманського (Самума). Плідно працювали в галузі живопису О. Шовкуненко (портрети діячів укр. культури, 1942—45), К. Трохименко (картина «Засідання президії Академії наук УРСР в Уфі», 1943), С. Бесєдін (портрети героїв-панфіловців), І. Штільман (пейзажі Самарканда, 1942—43), М. Глущенко (краєвиди Москви та Підмосков'я), А. Петрицький (фронтові етюди, 1943) та ін. У станковій графіці поширився новий її жанровий різновид — фронтові зарисовки (твори С. Єржиковського, М. Г. Глущенка, Г. Меліхова, І. Гуторова, В. Любчика, П. Пархета та ін.). М. Шаронов створив графічні портрети укр. учених, художників, письменників (1942—43), Г. Пустовійт — письменників-фронтовиків (1942), М. Дерегус — серію офортів «Дорогами війни» (1943), В. Литвиненко — гравюри, присвячені боротьбі рад. людей проти фашист. загарбників, З. Толкачов — цикли малюнків «Майданек», «Квіти Освенціма» (1944—45), І. Хотінок — серію портретних малюнків «Обличчя ворога» (1945). Твори укр. класиків і рад. письменників, що випускалися масовими тиражами Укрвидавом при ЦК КП(б)У, ілюстрували В. Касіян, Г. Пустовійт, М. Дерегус, О. Пащенко, Й. Дайц, В. Мироненко та ін. У 40-х рр. скульптори працювали в галузі монументальної та станкової пластики. Л. Муравін у співавт. з М. Лисенком розробив проект пам'ятника генерал-майору І. В. Панфілову для Алма-Ати, Ю. Білостоцький — А. Іманову для Уфи (обидва — 1942). За проектом Ю. Білостоцького і Е. Фрідмана було споруджено надгробок М. Гафурі в Уфі (1942). У ці роки було створено портрети Героїв Радянського Союзу А. Адамія та О. Цурцумія роботи Г. Петрашевич, композиції «Бойова подруга» М. Гельмана, «Гунни XX віку» А. Страхова, «Переправа» І. Макогона, портрети С. А. Ковпака і О. Ф. Федорова роботи К. Діденка. Значні здобутки театральної кінодекораційного мистецтва воєнних років пов'язані з роботою А. Петрицького в Казах. театрі опери та балету ім. Абая в Алма-Аті (1943), О. Хвостенка-Хвостова в Іркутському оперному театрі, М. Драка, який оформив першу на узб. сцені постановку опери «Наталка Полтавка» М. Лисенка в Узб. театрі ім. М. А. Мукімі в Ташкенті (1943); М. Уманський взяв участь у створенні фільмів «Партизани в степах України» (1942), «Дні і ночі Сталінграда» (1943), «Нескорені» (1944) тощо. Ще до закінчення Великої Вітчизн. війни, з початком визволення території УРСР від фашист. окупантів, а особливо після перемоги, Комуністична партія та Уряд республіки вжили широкі і конкретні заходи, спрямовані на дальше піднесення укр. образотворчого мистецтва. В Київ. худож. ін-ті відкрито нові факультети та майстерні, 1946 засновано Львів. ін-т при-

О. Г. Данченко. Таращанці закликають до повстання. З серії «Щорсівці». Офорт. 1937.

кладного та декоративного мистецтва, 1963 Харків. худож. ін-т реорганізовано в Харків. художньо-промисловий ін-т, у Києві відкрито навч.-творчі майстерні Академії мистецтв СРСР. Розширено мережу художніх музеїв, засновано нові: 1945 — в Ужгороді та Ворошиловграді, 1960 — у Донецьку, 1978 — у Херсоні. В 1954 при Київ. музеї укр. образотворчого мистецтва (з 1964 — Держ. музей укр. образотворчого мистецтва УРСР) відкрито філіал, де зберігалися твори укр. нар. мистецтва, який 1964 перетворено на Держ. музей укр. нар. декоративного мистецтва УРСР.

У 1944 до лав укр. рад. художників влилися митці Закарпаття (Й. Бокшай, А. Ерделі, Е. Грабовський, А. Коцка, З. Шолтес, Ф. Манайло, Е. Контратович), 1954 — Криму (М. Крошицький, М. Барсамов, Ф. Захаров, В. Цвєткова та ін.). Активізувала свою діяльність Спілка рад. художників України. Знову почали регулярно влаштовуватися респ. художні виставки (перша повоєнна — 8-а Українська, 1945), здебільшого тематичні, а також обласні, групові й персональні. Укр. митці брали участь у всесоюзних художніх виставках та виставках рад. мистецтва за рубежем.

Творчі звіти українського радянського образотворчого і декоративно-ужиткового мистецтва відбулися в Москві під час Декад укр. л-ри та мистецтва 1951 і 1960; святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією (1954), 150-річчя з дня народження Т. Шевченка (1964), на честь 50- і 60-річчя утворення СРСР (1972, 1982). Розширився обмін худож. виставками між Україною та братніми республіками, що сприяло взаємозбли-женню їхніх мистецьких культур. Урізноманітнилася стилістика укр. образотворчого мистецтва завдяки глибшому засвоєнню традицій світової та вітчизн. класики, нар. декоративної творчості, досвіду прогрес. художників зарубіжних країн. У зв'язку з відбудовою і реконструкцією зруйнованих під час війни та буд-вом нових міст і сіл у 50-х рр. дедалі ширше розвивався монументальний і монументально-декоративний живопис. Створено розписи в палацах культури коксохім. з-ду в Горлівці (1951, В. Бондаренко, М. Бурячок, Г. Довженко та ін.) та ім. І. Франка в Новій Каховці Херсон. обл. (В. Бондаренко, М. Бурячок, Г. Довженко, Є. Мамолат, І. Пашч, Б. Піаніда, А. Чернов та ін.), на станції «Київська-Кільцева» Моск. метрополіте-

ну ім. В. І. Леніна (1953—54, О. Мизін) та ін. Було створено розписи у реконструйованому павільйоні УРСР на ВДНГ СРСР у Москві (1952—54) та у гол. павільйоні Виставки передового досвіду нар. господарства УРСР у Києві (кін. 50-х рр., тепер ВДНГ УРСР). Монументальному живопису 60-х рр. властивий зв'язок з архітектурою, скульптурою, дизайном (худож. конструюванням), декоративно-ужитковим мистецтвом. Протягом 60—80-х рр. 20 ст. виконано оформлення в Бориспільському аеропорту (1965, Е. Котков, В. Ламах, І. Литовченко), Інституті теор. фізики АН УРСР (1969—72, М. Стороженко, І. Марчук, всі — в Києві), мозаїки в санаторії «Миргород» у Миргороді Полтав. обл. (1973—75, С. Кириченко, Н. Клейн за участю Р. Кириченка), вітраж у Палаці культури в Кременчуку (1972, В. Задорожний), розпис і вітраж у Палаці культури ВО «Азот» в Дніпродзержинську (кін. 70-х рр., Е. Котков, В. Ламах) та ін. У станковому живописі повоєнних років провідне місце належить творам про героїзм рад. народу у Великій Вітчизн. війні [картини «Ворог наближається» Т. Яблонської (1945), «Чорноморці» В. Пузиркова (1947), «Повернення» (1940—61), «Вручення партійного квитка» (1959) В. Костецького, «Солдати» (1960) і «На світанку» (1960—61) А. Константинопольського, «Незабутнє. 1943 рік» А. Пламеницького (1963), «В ім'я життя» О. Хмельницького (1967), «Реліквії Бреста» В. Рижих (1968), «Тато» Л. Лабенка (1971), «Безсмертя» Т. Голембієвської (1973), «Матері ждуть. 1945, 1946...» В. Гуріна (1974), «Перемога» О. Лопухова (1973—75) та ін.], а також радість мирного життя і щастя творчої праці [картини «Господарі землі» О. Максименка (1947), «Хліб» (1949), «Льон» (1977) Т. Яблонської, «Прийом до комсомолу» С. Григор'єва (1949), «Лісоруби» Г. Глюка (1954), «Ранок Сибіру» В. Чеканюка (1963), «Ми мирні люди» В. Хитрикова (1977), «Йдуть дощі» В. Шаталіна (1980) та ін.]. Сучасникам присвячено полотна М. Бєльського, А. Коцки, В. Микити, А. Сафаргаліна, Г. Томенка та ін. Високі моральні якості рад. людини відображено в портретах роботи О. Шовкуненка, М. Божія, М. Антончика, Д. Шостака. Історичному минулому присвячено картини М. Дерегуса [цикли «Хмельниччина» (1945) і «Степ» (70—80-і рр.)], «Молодий Тарас Шевченко в майстерні К. П. Брюллова» Г. Меліхова (1947), «Навіки з Москвою, навіки з російським народом» М. Хмелька (1951—52), «Навіки разом» О. Хмельницького, «Богдан Хмельницький залишає в заставу кримському ханові свого сина Тимоша» В. Задорожного (обидві — 1954), «Думи мої, думи...» М. Божія (1959—60), «Вольниця» О. Лопухова (1978—79). Серед творів на історико-революційну тему — картини, присвячені В. І. Леніну, в яких яскраво відтворено образ засновника Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави [картини О. Лопухова «В Петроград. В. І. Ленін» (1953) і «Хай живе соціалістична революція!» (1959—60); С. Гуєцького «Смольний. 1917» (1957); М. Божія «В. І. Ленін» (1959—61), «Двадцятий вік» (1967), «Апасіоната» (1975); К. Філатова «Красна площа» (1965) і «В. І. Ленін» (1970); М. Кривенка «В. І. Ленін у сім'ї робітника» (1957) і «За ленінським мандатом» (1969); А. Насєдкіна «У дні Жовтня» (1970); В. Хитрикова «Бесіда з Іллічем» (1957); К. Ломикіна «У президії» (1968)]. У полотнах «Арешт Тимчасового уряду» (1955—57), «Вихор Жовтня» (1975—77) О. Лопухова, «По долинах та узгір'ях...» В. Шаталіна, «Дано наказ...» О. Ацманчука (обидва — 1957), «Перший комсомольський осередок на селі» В. Чеканюка (1958), «Дума про козака Голоту» М. Дерегуса (1960), «Комісар» В. Токарєва (1966—67), «Червона кузня» В. Одайника (1972) та ін. розкрито самовіддану боротьбу народу за перемогу Рад. влади, побудову нового суспільства. Образ мальовничої природи України, її міст і сіл постає в пейзажах О. Шовкуненка, М. Глущенка, Й. Бокшая, Ф. Манайла, Г. Чернявського (серія «Ульянови на Україні»), Т. Яблонської, С. Шишка (серія «Київська сюїта»), З. Шолтеса, М. Шелюто, Ф. Захарова, М. Максименка, В. Цвєткової, П. Столяренка та ін. У 60—70-х рр. в галузі живопису плідно працювали молоді художники С. Божій, Г. Небожатко, Н. Марченко, С. Одайник.

Характерною особливістю розвитку укр. скульптури, зокрема станкової, у повоєнний період є розкриття героїчного характеру нашого сучасника (портрети роботи І. Зноби, О. Олійника, О. Ковальова, М. Лисенка, композиції В. Свиди та ін.), створення образів видатних діячів революц. руху та культури (портрети роботи М. Рябініна, Е. Миська, Г. Кальченко та ін.), збагачення реалістичної мови і худож. засобів пластики. Глибшою стає психологічна характеристика героїв (істор. композиції М. Вронського, Д. Крвавича, П. Мовчуна та ін.). Створено багатофігурні просторові композиції, рельєфи. Споруджено пам'ятники молодогвардійцям у Краснодоні (1954, скульптори В. Агібалов, В. Мухін, В. Федченко), М. О. Щорсу в Києві (1954, М. Лисенко, В. Бородай, М. Суходолов), О. Пушкіну (1962) та М. Лисенкові (1965) у Києві (обидва — О. Ковальов), В. І. Леніну в Харкові (1963, М. Вронський, О. Олійник), Запоріжжі (1964, М. Лисенко, М. Суходолов), Донецьку (1967, Е. Кунцевич), І. Франку у Львові (1964, В. Борисенко, Д. Крвавич, Е. Мисько, В. Одрехівський, Я. Чайка), Т. Шевченкові в Москві (1964, М. Грицюк, Ю. Синькевич, А. Фуженко), М. Островському в Шепетівці Хмельн. обл. (1966) і У. Кармалюку в Летичеві Вінн. обл. (1974, обидва — В. Зноба), І. Котляревському в Києві (1974, Г. Кальченко), Г. Сковороді в Києві (1977, І. Кавалерідзе) та ін. Широке громад. визнання здобули монументи на честь проголошення Радянської влади на Україні в Харкові (1975, В. Агібалов, М. Овсянкін, Я. Рик), на честь Великої Жовтн. соціалістич. революції в Києві (1977, В. Бородай, В. та І. Зноби), Першій Кінній армії в смт Олесько Львів. обл. (1975, В. Борисенко, В. Подольський та ін.), монумент на честь возз'єднання України з Росією в Києві (1982, О. Скобликов та ін.). Значне місце серед творів монументальної скульптури 60—80-х рр. належить і меморіалам, пов'язаним з подіями Великої Вітчизн. війни: жертвам фашизму у м. Володимирі-Волинському (1965—66, Т. Бриж, Є. Дзиндра), партизанам-ковпаківцям у м. Яремчі Івано-Фр. обл. (1967, В. Бородай), бойової слави Збройних Сил у Львові (1970, Д. Крвавич, Е. Мисько та ін.), монументи поблизу Ужгорода (1970, І. та В. Зноби), «Україна — визволителям» у смт Міловому (райцентр Ворошиловгр. обл.; 1972, В. Мухін, В. Федченко, І. Чумак), Пагорб Слави в Черкасах (1977, Г. Кальченко, Е. Кунцевич, Б. Микитенко), воїнам Пд.-Зх. фронту в урочищі Шумейковому на тер. Лохвицького р-ну Полтав. обл. (1976, А. Білостоцький, В. Вінайкін), пам'ятник Жертвам фашизму в с. Кортелісах Ратнівського р-ну Волин. обл. (1980, О. і М. Олійники), комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45 рр.» у Києві (1981, за проектом Є. Вучетича; скульптори та архітектори: В. Бородай, В. Єлізаров, Ф. Согоян, Є. Стамо та ін.). Укр. митці створили пам'ятники, встановлені за кордоном: Т. Шевченкові в Палермо по-

С. А. Кириченко, Н. Г. Клейн. Урожай. Мозаїка. 1957. Державний музей українського образотворчого мистецтва в Києві.

близу Торонто в Канаді (1951, М. Вронський, О. Олійник), В. Порику в Енен-Льєтарі у Франції (1967, Г. Кальченко, В. Зноба), О. Пушкіну (О. Ковальов) і Т. Шевченкові (В. Бородай; обидва — 1970) в Арров-парку в США, Лесі Українці в Саскатуні в Канаді (1976, Г. Кальченко за участю А. Фуженка), Т. Шевченкові в Парижі (1978, М. Лисенко), П. Пікассо в Тулузі у Франції (1984, М. Грицюк) та ін. У галузі станкової скульптури працюють також В. Свида, Я. Чайка, М. Рябінін, Е. Мисько, І. Коломієць, В. Клоков, М. Рапай, А. Кущ та ін. Здобутки мистецтва книжкової графіки повоєнного часу пов'язані з ілюструванням класичної укр. л-ри, творів рад. письменників: ілюстрації В. Касіяна до «Кобзаря» Т. Шевченка (1949, 1954), А. Рєзниченка до роману М. Островського «Як гартувалась сталь» (1949), М. Дерегуса до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1952) і поеми Т. Шевченка «Катерина» (1963), С. Адамовича до повісті О. Кобилянської «Земля» (1960—70), А. Базилевича до роману Я. Гашека «Пригоди бравого вояка Швейка» (1960) і поеми І. Котляревського «Енеїда» (1968), І. Селіванова до роману Ю. Яновського «Вершники», Г. Якутовича до драм. поем

О. А. Хмельницький. Неходженими стежками. 1963. Харківський художній музей.

І. Кочерги «Ярослав Мудрий» і «Свіччине весілля» (1962), повісті М. Коцюбинського «Тіні забутих предків» (1966), до «Слова про Ігорів похід» (1978) і «Повісті минулих літ» (1981), Г. Гавриленка до поеми Ш. Руставелі «Витязь в тигровій шкурі» (1966), О. Данченка до роману О. Ільченка «Козацькому роду нема переводу» (1967), «Історії одного міста» М. Салтикова-Щедріна (1976) та «Кобзаря» Т. Шевченка (1984), Н. Лопухової до драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня» (1967) та ін.

Група українських радянських художників — О. О. Шовкуненко, М. П. Глущенко, Т. Н. Яблонська, В. І. Касіян, М. Г. Лисенко та М. Г. Дерегус. Київ. 1964.

У галузі книжкової графіки відомі твори В. Перевальського, М. Компанця, В. Ульянової, В. Лопати, О. Івахненка, М. Гроха. На високому ідейно-худож. рівні здійснено ілюстрування політ. л-ри (О. Данченко — офорти до кн. Дж. Ріда «10 днів, що потрясли світ», 1977; С. Гета — малюнки до праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії», 1978; Є. Матвєєв, М. Шевченко — офорти до праці К. Маркса «Капітал» і Г. Кузнецов — до праці К. Маркса «Громадянська війна у Франції», 1982 та ін.). Станкова графіка, яка розвивається переважно у вигляді тематичних серій, охоплює широке коло подій та явищ істор. минулого й сучасності. Кращі здобутки укр. станкової графіки 40—80-х рр. пов'язані з творчістю В. Касіяна (серія «Ленін, Україна», 1947), О. Кульчицької, І. Плещинського, М. Дерегуса (серія «Українські народні думи і історичні пісні», 1947), О. Пащенка, З. Толкачова, С. Гебус-Баранецької, Л. Левицького (серії «З моїх спогадів», 1947—48), В. Литвиненка (серія «Рибальське щастя», 1960), О. Постеля, Й. Дайца, О. Довгаля, В. Мироненка, О. Данченка (серії «Визвольна війна українського народу 1648 — 1654 років», 1953—54; «Щорсівці», 1957; «Корюківка. 1 березня 1943 року», 1971), І. Селіванова (серія «Арсенальці», 1956—60), Г. Якутовича, Г. Гавриленка, О. Губарєва, М. Попова, О. Фіщенка, Г. Малакова (серія «В. І. Ленін за кордоном», 1969—70), В. Куткіна (серія «За мотивами творчості Т. Г. Шевченка», 1959—65), С. Караффи-Корбут, М. Родіна (серії «Велика Жовтнева соціалістична революція 1917 року», 1963—67; «Ми — радянські люди», 1968—81), І. Остафійчука, В. Ненадо, О. Мартинця, А. Чебикіна та ін. У галузі сатиричної графіки працювали художники журн. «Перець» [К. Агніт-Следзевський, М. Самум (Уманський), Бе-Ша (Б. Шаповал), Л. Каплан, В. Литвиненко, В. Гливенко, В. Зелінський та ін.]. З 1960-х рр. активізувалась творчість плакатистів. З 1959 почали виходити агітплакати Спілки художників України. Популярність здобули політ. плакати К. Агніта-Следзевського, З. Толкачова, Ф. Глущука, Т. Лящука, К. та Є. Кудряшових, Ю. Мохора, О. Терентьєва, О. Капітана, М. Попінова. Досягнення у театр.-декорац. мистецтві 50—80-х рр. пов'язані з творчістю А. Петрицького, В. Меллера, О. Хвостенка-Хвостова, Ф. Нірода, Л. Братченка, М. Духновського, П. Злочевського, Д. Лідера, Є. Лисика, Л. Альшиця, В. Борисовця, В. Московченка та ін. Про здобутки кінодекораційного мистецтва свідчить, зокрема, творчість В. Агранова, В. Мигулька, художників мультиплікаційного кіно Е. Кирича, Р. Сахалтуєва, Р. Адамовича. Розвивається художнє конструювання (*дизайн*). Худож. процес у республіці розвивається в єдиному руслі багатонац. культури рад. народу. Важливу роль в ідейному загартуванні митців, піднесенні творчої активності художників, дальшому розвиткові всіх видів і жанрів образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва відіграють положення і висновки, що їх містять матеріали XXIV—XXVI з'їздів партії, Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС, постанови ЦК КПРС «Про літературно-художню критику» (1972), «Про народні художні промисли» (1974), «Про роботу з творчою молоддю» (1976). У республіці діють: *Київський художній інститут, Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Харківський художньо-промисловий інститут, Український поліграфічний інститут* (Львів), ряд середніх спец. навч. закладів, а також Київ. філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту худож. конструювання, Київ. творчо-виробничі майстерні худож. проектування Худож. фонду УРСР, філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту худож. конструювання у Харкові. Виходить журн. «*Образотворче мистецтво*». Іл. див. на окремих аркушах, с. 368—369, 384—385.

О. М. Лопухов, Л. В. Владич, М. О. Криволапов.

Літ.: История искусства народов СССР, т. 7—9. М., 1972—82; Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—70; Логвин Г. Н. Украинское искусство X—XVIII вв. М., 1963; Асєєв Ю. С. Джерела. Мистецтво Київської Русі. К., 1980; Логвин Г. Н. З глибин. Давня книжкова мініатюра XI—XVIII століть. К., 1974; Логвин Г., Міляєва Л., Свєнціцька В. Український середньовічний живопис. Альбом. К., 1976; Жолтовський П. М. Український живопис XVII—XVIII ст. К., 1978; Жолтовський П. М. Художнє життя на Україні в XVI—XVIII ст. К., 1983; Степовик Д. В. Українська графіка XVI—XVIII століть. Еволюція образної системи. К., 1982; Любченко В. Ф. Львівська скульптура XVI—XVIII століть. К., 1981; Білецький П. О. Українське мистецтво другої половини XVII—XVIII століть. К., 1981; Белецкий П. А. Украинская портретная живопись XVII—XVIII вв. Л., 1981; Ісаєвич Я. Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII століття. К., 1972; Фоменко В. М. Григорій Левицький і українська гравюра. К. 1976; Степовик Д. В. Олександр Тарасевич. Становлення української школи гравюри на міді. К., 1975; Миляева Л. С. Роспись Потелыча. Памятник украинской монументальной живописи XVII в. М., 1971; Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні. К., 1982; Запаско Я., Ісаєвич Я. Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1—2 (1574—1764). Львів, 1981—84; Словник художників України. К., 1973.

Музика

Дожовтневий період. Професійна музика на території України відома з часів *Київської Русі*. Зображення музикантів, які грають на струнних, духових, ударних інструментах, на органі, є на фресках *Софійського собору* в Києві. З прийняттям християнства поширився церковний спів, заснований на візант. і пд.-слов'ян. традиціях. З часом він збагатився стильовими особливостями з місцевої народнопісенної практики. Майстрів церк. співу (з літописів відомі київ. співаки Стефан, Григорій, Г. Печерський; Дмитро — перемишльський співак) готували в спец. школах при монастирях. Мелодії записували *крюками*. Світська професійна музика побутувала при князівському дворі (співці — Боян, Митуса, Ор), розвивалася військова музика. Професійними музикантами з народу були *скоморохи*. У 15—16 ст. виник своєрідний вид нар. героїчного епосу — *думи*, розвивалося *кобзарське мистецтво* (див. також *Кобзарі*), інструм. музикування (див. *Бандуристи, Лірники, Троїста музика*). В кін. 16 — на поч. 17 ст. в церковній музиці утвердився *партесний спів*, значну роль у розвитку якого відіграли школи при *братствах* (Львів, Київ, Луцьк, Острог та ін.; композитори Бишовський, Гавалевич, Є. Завадовський, Замаревич, Зюска, І. Календа, Колядчин, К. Коньовський). Партесний спів під назвою «київський» поширився і в Москві та ін. містах Росії. Особливо посилився процес взаємовпливу муз. культур після возз'єднання України з Росією. Теор. основи партесного співу узагальнив укр. композитор М. Ділецький («Граматика музикальна», 1677; перевид. К., 1970; М., 1979). У Києво-Могилянській колегії (з 1701 — *Київська академія*) вивчали нотну грамоту, були поширені хоровий спів і гра на муз. інструментах; існували хор і симф. оркестр. Серед вихованців академії 17—18 ст.— композитори Й. Загвойський, В. Пікулицький, Г. Рачинский, Ф. Тернопольський, М. Березовський, А. Ведель. Два останні разом з Д. Бортнянським зробили великий внесок у розвиток як укр., так і рос. муз. культури; у їхній творчості утвердилася форма хорового концерту, часто побудованого на народнопісенних інтонаціях. У академії навчалися і автори *псалмів* та *кантів* Л. Баранович, Д. Туптало та ін. Хори мали також Переяславська, Черніг. і Харків. колегії. Світська музика розвивалася у містах (див. *Київська міська капелія, Київська музична школа, Київський музикантський цех, Музикантські цехи на Україні*) і у великих поміщицьких маєтках. Багаті поміщики утримували кріпацькі *капели, оркестри*, оперні та балетні трупи (див. *Кріпацька інтелігенція, Кріпацький театр, Розумовського Кирила театр*). При деяких маєткових капелах існували школи, які готували музикантів різних профілів, співаків і артистів балету. В 1738 було відкрито *Глухівську співацьку школу*, де навчали також гри на муз. інструментах. У 1773 при т. з. Новому харків. уч-щі було створено спец. муз. класи, якими керували М. Концевич і А. Ведель. Укр. музиканти 18 ст. (зокрема, Т. Білоградський, П. Бережанський, С. Давидов, С. Дегтерьов, М. Колюшкевич, Г. Любисток, М. Полторацький, В. Трутовський) сприяли розвиткові рос. музики. На основі канта і народнопісенних традицій (див. у цьому томі підрозділ Народне музичне мистецтво) зародилась і поширилася пісня-*романс* літ. походження: «Всякому городу нрав і права», «Ой ти, птичко желтобоко...», «Стоит явор над горою» Г. Сковороди, «Їхав козак за Дунай» С. Климовського, «Дивлюсь я на небо» (слова М. Петренка, музика А. Александрової), «Стоїть гора высокая» (слова Л. Глібова) та ін. В кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. з'явилися *опери*, камерно-інструм. твори, розвивалася *симфонічна музика* (М. Березовський, Д. Бортнянський, Е. Ванжура, І. Вітковський, І. Лозинський, А. Галенковський, А. і Г. Данилевські, Лепеха, І. Лизогуб, А. Лизогуб, Г. Рачинський, П. Се-

лецький та ін.). Визначним явищем укр. симф. музики поч. 19 ст. була симфонія соль мінор невід. автора. Певний вплив на розвиток муз. життя мали Харків., Київ. і Львів. ун-ти, Ніжинський ліцей, в яких були хори, оркестри, аматорські театри. В 1776 у Львові, 1806 в Києві і 1810 в Одесі відкрито перші на Україні театри, які поряд з драматичними ставили оперні і балетні спектаклі. П'єси з музикою (див. у цьому томі розділ Театр) ставили у Харкові, Полтаві та ін. містах. Значну роль у муз. житті, зокрема Харкова, відіграли композитори І. Вітковський, І. Лозинський, Ф. Шульц, О. Шуман, композитор і музикознавець Г. Гесс де Кальве. Першою укр. нац. оперою була опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського (1863). На зх.-укр. землях у галузі муз. театру, хорової, інструм. та церк. музики працювали М. Вербицький (нар. оперети «Підгоряни», «Верховинці», «Гриць Мазниця» та ін., 11 увертюр для симф. оркестру, хори на слова Т. Шевченка, М. Шашкевича, пісні), І. Лаврівський (хорові твори, музика до вистав «Обман очей», «Пан Довгонос», «Роксолана»), С. Воробкевич (п'єси з музикою «Гнат Приблуда», «Золотий мопс», «Янош Іштенгазі», «Убога Марта», хори, пісні, інструм. п'єси), А. Вахнянин (опера «Купало», хори), В. Матюк (мелодрами «Капрал Тимко» та «Інвалід», хори та ін.).

У 2-й пол. 19 ст. почали працювати постійні рос. оперні театри в Києві (з 1867; див. *Київська російська опера*), Харкові (з 1880), Одесі (з 1887). Зростанню їхньої муз.-сценічної культури сприяли муз. т-ва, зокрема Київське оперне товариство (з 1889). Концертну й муз.-освітню діяльність проводили *Галицьке музичне товариство* у Львові (з 1838), муз. т-во в Чернівцях (з 1862), відділення *Російського музичного товариства* у Харкові (з 1871), Одесі (з 1884) та ін. містах. *Київське відділення Російського музичного товариства* (з 1863) відкрило 1868 муз. уч-ще (див. *Київське музичне училище* імені Р. М. Глієра). У Львові (1880), Києві та Одесі (в обох містах — 1913) створено перші на Україні *консерваторії*; 1903 у Львові відкрито *Вищий музичний інститут*. Укр. профес. музика живилася визвольними ідеями Т. Шевченка і рос. революц. демократів, передової рос. сусп. та естетичної думки. Одними з перших інтерпретаторів поезій Шевченка в музиці були О. Рубець («Думи мої, думи мої», 1860), Г. Гладкий («Заповіт», 70-і рр. 19 ст.), М. Вербицький («Завіщання», 1868), Д. Крижанівський («Реве та стогне Дніпр широкий», вид. 1886), П. Сокальський (солоспіви «Утоптала стежечку», «Полюбила молодого козака дівчина», «Єсть на світі доля»). Останній зробив внесок у розвиток жанрів укр. опери («Мазепа», 1859, «Майська ніч», 1863, «Облога Дубна», 1878), кантати («Бенкет Петра Великого», 1859), балади («Слухай», 1864). вокальної та інструм. музики, у муз. фольклористику і розвиток теор. думки. Великий вплив на розвиток укр. муз.-драматичного театру справив М. Кропивницький, який писав музику до вистав, був автором відомих вокальних дуетів «За сонцем хмаронька пливе», «Де ти бродиш, моя доле», романсу «Соловейко», пісні «Ревуть-стогнуть гори, хвилі». Укр. композиторська школа формувалася під впливом творчості російських композиторів — М. Глинки, О. Даргомижського, представників *«Могучої кучки»*, а також П. Чайковського. Передові діячі рос. муз. культури, в свою чергу, використовували в музиці специфічні поспівки і мотиви укр. нар. пісень, ритміку танц. мелодій і деякі ладові особливості фольклору: М. Глинка (пісні на слова В. Забіли «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейко»), М. Мусоргський (опера «Сорочинський ярмарок», романси на слова Т. Шевченка), М. Римський-Корсаков (опери «Майська ніч», «Ніч перед різдвом»), П. Чайковський (2-а симфонія, 1-й концерт для фортепіано з оркестром, опери «Черевички» і «Мазепа», романс «Вечір» і дует «Навгороді коло броду» на слова Т. Шевченка), О. Даргомижський, О. Сєров, С. Рахманінов, К. Вільбоа та ін.

Українські нар. мелодії використовували у своїй творчості видатні зх.-європ. композитори Л. Бетховен (обробив для голосу з фортепіано укр. нар. пісню «Їхав козак за Дунай»), Ф. Ліст (на теми укр. нар. пісень «Ой не ходи, Грицю» та «Віють вітри, віють буйні» написав фп. п'єси «Українська балада» і «Думка» з циклу «Колоски Воронинець»), А. Дворжак (фп. тріо «Думки»), А. Серве (муз. п'єса «Спогади про Київ»), Ф. Шопен та ін. Демократичні тенденції укр. муз. культури найповніше виявилися у творчості М. Лисенка — композитора, диригента, піаніста, педагога, збирача і дослідника фольклору; основоположника укр. класичної музики. Його творча спадщина багатогранна: опери, кантати, хори і пісні, романси, оркестрові і камерно-інструм. п'єси, музика для дітей, сольні і хорові обробки нар. пісень. Особливе місце в укр. музиці посідають його істор.-героїчна опера «Тарас Бульба» (1890) і «Музика до „Кобзаря" Т. Шевченка» (понад 80 вокальних творів різних форм). У 1904 в Києві було відкрито *Музично-драматичну школу Миколи Лисенка*. В ній здобули освіту композитори й диригенти В. Верховинець і О. Кошиць, композитори К. Стеценко, Ф. Надененко, Л. Ревуцький, співак М. Микиша, скрипаль М. Полякін, музикознавець А. Буцький та ін. Лисенко у 1905 очолив Київ. муз. т-во *«Боян»*, 1908 заснував *«Український клуб»*. Його творча й громадська діяльність мала великий вплив на розвиток укр. муз. культури. Сучасники й послідовники Лисенка розвивали оперні, інструм. й вокальні жанри: М. Калачевський («Українська симфонія», 1876; камерно-інструм. й вокальні твори), В. Сокальський (симф. і оперна музика, романси), П. Ніщинський (муз. картина «Вечорниці», 1875; пісні, обробки нар. пісень), М. Аркас (опера «Катерина», 1891), І. Рачинський (симфонія, 1915; камерно-інструм. і вокальні твори), Г. Любомирський (оркестрові п'єси), М. Тутковський (опера «Буйний вітер», симф. і фп. твори, обробки нар. пісень), Г. Козаченко (опера «Пан Сотник»,1902). В умовах загостреної суспільно-політ. боротьби на поч. 20 ст. принципи ідейності, реалізму і народності в музиці втілювали К. Стеценко (дит. опери, кантати, хори, романси), Я. Степовий (камерно-інструм., хорові і вокальні твори), О. Кошиць (хорова музика), П. Сениця (опери «Життя — це сон», «Наймичка», 1916; дві симфонії, 1905, 1911; хори, романси, камерно-інструм. твори), Б. Підгорецький (опери «Купальна іскра», 1901, «Бідна Ліза», 1916; хори, пісні, романси), Ф. Колесса (хори, обробки укр. нар. пісень), О. Нижанківський (хори, пісні), Д. Січинський (опера «Роксолана», 1909, романси, хори), Г. Топольницький (кантата «Хустина», хорові твори), Я. Лопатинський (опера «Еней на мандрівці», 1911; романси), С. Людкевич (симф., вокально-симф., камерно-інструм., хорова й вокальна музика), В. Барвінський (симф., інструм. і вокальні твори). Визначним явищем укр. музики є самобутня творчість М. Леонтовича — творця жанру хорової мініатюри без інструм. супроводу. Демократична муз. культура укр. народу відображала визвольну боротьбу широких мас трудящих за своє соціальне і нац. визволення. У період революції 1905—07 і після неї було написано твори, пов'язані з революц. темою: хор-гімн «Вічний революціонер» (1905) і сатирична опера «Енеїда» (1911) М. Лисенка; хори «Прометей», «Сон», «Содом», кантата «Шевченкові» (1911) К. Стеценка, кантата-симфонія «Кавказ» С. Людкевича (1902—13). Піднесення революц. боротьби народів Росії сприяло активізації муз.-громадського життя. На зх.-укр. землях розгорнули діяльність хорові т-ва *«Торбан»* (1870) і «Боян» (1891). Відбулися гастрольні поїздки по Україні Лисенка з організованими ним хорами. Організаторами хорів, пропагандистами муз. освіти у різних місцях України були Г. Давидовський, Я. Яцкевич, К. Стеценко, М. Леонтович, Д. Ревуцький, П. Демуцький, О. Нижанківський, Д. Січинський та ін. (див. *Хорове мистецтво*). На високому рівні було виконавське мистецтво. Розвиткові укр. муз. культури сприяли диригенти І. Альтані, Д. Ахшарумов, О. Виноградський, В. Вілінський, Я. Калішевський, О. Кошиць, А. Пазовський, Й. Прибік, І. Слатін, В. Сук, Л. Штейнберг. Серед основоположників вітчизняної вокально-сценічної школи були О. Петров та С. Гулак-Артемовський — українці за походженням. Світову славу здобули укр. співаки І. Алчевський, С. Крушельницька, М. Менцинський, О. Мишуга, О. Носалевич, О. Руснак та ін., які виступали в провідних оперних театрах Європи і Америки. Становленню укр. вокальної школи сприяло і мистецтво солістів Київ. рос. опери (Н. Забіли-Врубель, О. Лярова, М. Медведєва, О. Меншикової, О. Сантагано-Горчакової, Ф. Стравінського, Д. Усатова). З 2-ї пол. 19 ст. формувалися укр. інструм.-виконавські школи — фортепіанна (Г. Беклемішев, М. Лисенко, В. Пухальський, М. Тутковський), віолончельна (А. Галенковський, С. Козолупов, В. Мєшков, М. Поляничевський) і скрипкова (І. Водольський, М. Ерденко, А. Колаковський, І. Котек, О. Шевчик). Зростання укр. муз. культури зумовлювалося і розширенням міжнаціональних муз. зв'язків. На Україні гастролювали відомі музиканти: рос. диригенти М. Іполитов-Іванов, С. Кусевицький, В. Сафонов, співаки А. Нежданова, Л. Собінов, М. М. та М. І. Фігнер, Ф. Шаляпін, піаністи А. та М. Рубінштейни, представники рос. балетної школи К. Гельцер, Т. Карсавіна, М. Кшесинська; польські співачка

Учасники хору, який організував М. В. Лисенко. Серед них К. Г. Стеценко і М. В. Лисенко (другий і третій зліва у 1-му ряду) та О. А. Кошиць (перший зліва у 2-му ряду).

Я. Королевич-Вайдова, скрипаль Г. Венявський, піаніст Й. Гофман; австр. скрипаль Ф. Крейслер; італійські співаки М. Баттістіні, Тітта Руффо та ін. Класики російської музики О. Глазунов, Ц. Кюї, С. Прокоф'єв, С. Рахманінов, М. Римський-Корсаков, О. Скрябін, П. Чайковський не раз приїздили на Україну на прем'єри своїх вистав і з авторськими концертами. Для піднесення укр. профес. муз. культури велике значення мала діяльність *Театру Миколи Садовського* в Києві. Тут ставили опери укр. композиторів («Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка», «Утоплена», «Енеїда» М. Лисенка, «Роксолана» Д. Січинського, «Пан Сотник» Г. Козаченка, «Катерина» М. Аркаса), а також вперше укр. мовою — опери зх.-європ. композиторів («Галька» С. Монюшка, «Продана наречена» Б. Сметани, «Сільська честь» П. Масканьї). На сцені театру співали М. Литвиненко (Литвиненко-Вольгемут), М. Микиша, О. Петляш та ін. Диригентами оперних вистав були П. Гончаров, О. Кошиць, Г. Єлінек, хореографом, хормейстером і диригентом — В. Верховинець. Розвиток муз. думки пов'язаний з іменами М. Ділецького, В. Трутовського, М. Львова, І. Прача, Г. Гесса де Кальве, Ф. Колесси, О. Кошиця, М. Лисенка, С. Людкевича, Б. Підгорецького, І. Рачинського, П. Сокальського, Я. Степового, К. Стеценка (див. у цьому томі розділ Музикознавство).

Музика Радянської України. Велика Жовтн. соціалістич. революція відкрила широкі можливості для укр. музики. Будівництво нової укр. муз. культури почалося вже в період громадян. війни. В 1919 створено Всеукраїнський музичний комітет відділу мистецтв при Наркомосі УРСР. Його першим головою був Л. Собінов, до роботи в ньому було залучено діячів укр. музики М. Леонтовича, Я. Степового, К. Стеценка, П. Демуцького, К. Квітку, Я. Яциневича. Значну допомогу, насамперед у галузі муз. освіти, надавали рос. музиканти, які працювали в ті роки на Україні: Р. Глієр, Ф. Блуменфельд, Г. Нейгауз, Б. Яворський та ін. Реорганізації зазнала концертна справа: найпоширенішими формами були концерти-мітинги, концерти-лекції за участю аматорів і профес. виконавців. Інтенсивно розвивалися хоровий спів і художня самодіяльність. У Києві з ініціативи Леонтовича створено хорову капелу ім. М. Лисенка (1919, керівники — Я. Калішевський і Я. Яциневич), з ініціативи К. Стеценка — капелу «*Думка*» (1920), Я. Степового — вокал. ансамбль. Крім цих колективів, працювали Робітничий укр. хор («РУХ», Київ), хор «Зоря» (Дніпропетровськ), Держ. укр. хор (Харків), Полтавська хорова капела (керівник — Ф. Попадич). Кілька хорових колективів залізничників організував у Києві П. Демуцький. Активними учасниками муз.-творчого процесу на Україні з перших років Рад. влади стали М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козицький, В. Косенко, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, Б. Яновський та ін. Утворювалися держ. муз. театри, симф. оркестри і камерно-інструм. ансамблі, налагоджувалася система *музичної освіти* і *музичного виховання*. В 1919 в Києві було організовано симф. оркестр ім. М. В. Лисенка, 1923 — квартети ім. Ж. Вільйома, ім. М. Леонтовича, ім. Л. Бетховена. В 1919 у Києві відкрито перший професійний укр. оперний театр «*Музична драма*».

Сцена з опери «Катерина Ізмайлова» Д. Д. Шостаковича. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1975.

Укр. театри опери та балету було створено в Харкові (1925), Києві, Одесі (обидва — 1926), Полтаві (1928), Вінниці (1929), Дніпропетровську (1931), Луганську (1932, тепер Ворошиловград), у Львові (1940), в Донецьку (1941). В 1928 в Харкові відкрито *філармонію* (з 1934 — у Києві). Поряд із заснованими у дореволюц. час консерваторіями (Київська, Одеська і Харківська) діяли нові муз. навч. заклади, зокрема *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка* в Києві (1918—34), нар. консерваторії в Києві, Харкові, Одесі та ін. містах, муз. школи. Творчу й муз.-громадську роботу вели *Музичне товариство імені М. Д. Леонтовича* (1922—28), *Всеукраїнське товариство революційних музикантів* (ВУТОРМ, 1928—31), Асоціація революційних композиторів України (АРКУ), *Асоціація пролетарських музикантів України* (АПМУ, 1928—32). У 1932 згідно з постановою ЦК ВКП(б) «Про перебудову літературно-художніх організацій» створено *Спілку композиторів України*. Революц. перетворення в житті республіки знайшли відображення в музиці. Провідними стали масові пісні і хорові жанри. Ланкою, що з'єднала муз. культуру дожовтневого часу з радянською, була творча діяльність послідовників Лисенка — М. Леонтовича (хори «Льодолом», «Літні тони», опера «На русалчин великдень»), Я. Степового (монолог «Каменярі» та зб. обробок революц. пісень), К. Стеценка (хор «Перше травня» і музика до «Гайдамаків» Т. Шевченка). Визначні твори хорової музики написали П. Козицький (цикли «8 прелюдів пісень», «10 шкільних хорів», «Волошки», диптихи «Червоним шляхом», «Дивний флот»), М. Вериківський («10 українських народних пісень», «На майдані», «Червоні заграви»), Л. Ревуцький («Уперед, хто не хоче конати», «Гукайте їх»). Ряд хорів присвячено пам'яті В. І. Леніна («Могутній орел», «Пам'яті Леніна» П. Козицького, «Пам'яті Леніна», «Навіки між нами» В. Верховинця, «Ленінський заповіт» В. Ступницького та ін.). Авторами рад. масових пісень були К. Богуславський, В. Борисов, Г. Верьовка, В. Верховинець, М. Коляда, Ф. Попадич, В. Ступницький, П. Толстяков та ін.

Перші зразки укр. рад. симфонічної та вокально-симф. музики створили Л. Ревуцький (1-а симфонія, 1918; кантата-поема «Хустина», 1923), Б. Лятошинський (1-а симфонія, 1920), М. Вериківський (сюїта «Веснянки», 1924; ораторія «Дума про дівку-бранку Марусю Богуславку», 1923). Ряд симф. творів було написано до 10-ї річниці Великої Жовтн. соціалістич. революції (2-а симфонія Л. Ревуцького, «Увертюра на чотири українські народні теми» Б. Лятошинського, «Ювілейна симфонія» В. Фемеліді). В той же період створено перші укр. рад. муз.-сценічні твори: опери «Дума чорноморська» Б. Яновського, «Розлом» В. Фемеліді (обидві — 1928), «Золотий обруч» Б. Лятошинського (1930), «Яблуневий полон» О. Чишка (1931), балети «Ференджі» Б. Яновського, «Карманьйола» В. Фемеліді, «Пан Каньовський» М. Вериківського (всі — 1930). Досягнення камерної музики пов'язані з творчістю В. Косенка [романси, зокрема цикл на слова П. Тичини; сонати для віолончелі з фортепіано (1923); для скрипки й фортепіано (1927), три — для фортепіано; «Класичне тріо» (1927)], Б. Лятошинського [2-й (1922) і 3-й (1928) струнні квартети, 1-е фп. тріо (1922), соната для скрипки і фортепіано], Л. Ревуцького (п'єси для фортепіано), П. Козицького (варіації для струнного квартету на тему купальської пісні, 1925; романси). У 30-і рр. у різних муз. жанрах і формах утверджувалась радянська тематика. Вперше прозвучали симфонічні поеми «Штурм Тракторного» М. Коляди (1932) та «Похід» А. Штогаренка (1936), «Героїчна увертюра» (1932) і «Молдавська поема» (1937) В. Косенка, 2-а симфонія Б. Лятошинського (1936), 1-а симфонія К. Данькевича (1937), кантати «Жовтнева» М. Вериківського (1936), «Урочиста» Б. Лятошинського (1939). Розвивалися програмні симф. жанри (зокрема, симф. поеми «Лілея» Г. Майбороди, «Тарас Шевченко» К. Данькевича; обидві — 1939). Виник новий для укр. музики жанр інструм. концерту з оркестром. Фортепіанні концерти створили Л. Ревуцький (1934), М. Скорульський, Г. Жуковський (обидва — 1937), В. Косенко (1938); скрипкові — П. Глушков (1937), Д. Клебанов (1939). В камерно-інструм. жанрі працювали М. Тіц, Д. Клебанов, А. Філіпенко, О. Зноско-Боровський, Г. Таранов. Збагатилася тематика камерно-вокальної творчості: композитори дедалі частіше зверталися до віршів рад. поетів (зокрема, А. Малишка, М. Рильського, В. Сосюри, П. Тичини), присвячених соціалістич. дійсності. Значний внесок у вокальну лірику зробили В. Косенко, Б. Лятошинський, Ю. Мейтус, Ф. Надененко, А. Штогаренко.

Сцена з опери «Іван Сусанін» М. І. Глинки. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1948.

Серед музично-сценічних творів цього часу: опери «Щорс» Б. Лятошинського (1938), «Перекоп» Ю. Мейтуса, В. Рибальченка і М. Тіца (1939), «Най-

мичка» М. Вериківського (пост. 1943); балети «Міщанин з Тоскани» В. Нахабіна (1936) та «Лелеченя» Д. Клебанова (1937), «Лілея» К. Данькевича (1939), «Лісова пісня» М. Скорульського (пост.— 1946). Популярними були оперети «Сорочинський ярмарок» (1936) та «Весілля в Малинівці» (1938) О. Рябова.

Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. д-ві в муз. життя країни активно включилися композитори С. Людкевич (симф. поема «Каменярі», 1926; кантати «Вільній Україні», 1912—14, нова ред. 1939; «Заповіт», 1934; «Наймит», 1941), В. Барвінський, М. Колесса, Р. Сімович, А. Солтис, А. Кос-Анатольський, Є. Козак, фольклорист і композитор Ф. Колесса та ін. Осн. теми музичної творчості під час Великої Вітчизняної війни 1941—45 — захист Вітчизни, дружба радянських народів, їхній безсмертний подвиг на фронті і в тилу: пісні Г. Верьовки, М. Вериківського, І. Віленського, К. Данькевича, П. Козицького, Л. Ревуцького, А. Штогаренка; кантати «Гнів слов'ян» М. Вериківського, «Клятва» Ю. Мейтуса (обидві — 1941), «Український квінтет» Б. Лятошинського (1942), кантата-симфонія «Україно моя» А. Штогаренка (1943), «Поема про Батьківщину» В. Борисова (1943), симфонії: 1-а — Д. Клебанова, 2-а — В. Нахабіна, 2-а — К. Данькевича (всі — 1945). Укр. композитори писали і твори на теми з життя братніх народів. На основі нац. фольклору П. Козицький створив башк. оперу «За Батьківщину!» (1943), ряд пісень та інструм. п'єс; Ю. Мейтус — туркм. опери «Абадан» (1943, разом з А. Кулієвим) та «Лейлі і Меджнун» (1946, спільно з Д. Овезовим); О. Зноско-Боровський — перший туркм. балет «Акпамик» (1945, разом з В. Мухатовим); М. Скорульський — квінтет на теми Абая Кунанбаєва (1943) і симф. «Степову поему» пам'яті Амангельди Іманова (1944); В. Борисов — «Дагестанську сюїту» (1942); К. Домінчен — «Осетинську сюїту» (1943; дві останні — для симф. оркестру).

Після звільнення України від нім.-фашист. окупантів почала відновлюватися діяльність муз. театрів, концертних орг-цій, навч. муз. закладів, утворювалися нові виконавські колективи, зокрема *Український народний хор* (1943).

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні оспівана в післявоєнних творах: опери «Честь» Г. Жуковського, «Молода гвардія» Ю. Мейтуса (обидві — 1947), «Милана» Г. Майбороди (1957); симфонічні поеми «Шляхами слави» Ю. Мейтуса (1945), «Дніпро» (1947), «Пісня юнаків» (1948) С. Людкевича, «Визволення України» В. Рибальченка, поема «Слов'яни» і симфонія «Відлуння війни» А. Солтиса (всі — 1947); вокально-симф. поема «Слався, Вітчизно моя!» Г. Жуковського (1949); 2-й квартет А. Філіпенка (1948).

У 2-й пол. 40—50-х рр. значно розвинувся пісенний жанр. Стали широко популярними пісні П. Майбороди, А. Філіпенка, А. Кос-Анатольського, А. Штогаренка, І. Шамо та ін. Хорова музика збагатилася творами Б. Лятошинського (цикли на вірші О. Пушкіна, Т. Шевченка, А. Фета, М. Рильського), П. Козицького (кантата для хору без супроводу «Пам'яті більшовика»), А. Штогаренка (цикл «Жіночі портрети»), Є. Козака (обробки нар. пісень), М. Колесси (хори на тексти рад. поетів, обробки нар. пісень), Г. Жуковського (цикл «Братерство»), В. Кирейка (цикли на слова О. Пушкіна, Г. Сковороди, М. Рильського, П. Тичини). Серед вокально-симф. композицій — «Пісня про партію» (1949) і «Ода пісні» (1957) Л. Ревуцького, кантати «Дружба народів» Г. Майбороди, (1949), «Заповіт» С. Людкевича (2 ред., 1955), «Клятва молоді світу» (1954) і «Жовтневі новели» (1957) Г. Жуковського, «Мир і Труд» К. Домінчена (1959), поема «В Карпатах» Р. Сімовича (1949), ораторія «Жовтень» К. Данькевича (1957), «Чотири українські пісні» Л. Грабовського (1959).

Серед опер — «Богдан Хмельницький» К. Данькевича (2-а ред., 1953), «Довбуш» С. Людкевича (1955), «Назустріч сонцю» (1957, друга ред. «Заграва», 1959) А. Кос-Анатольського, «Лісова пісня» В. Кирейка (1957), «Арсенал» (1960) і «Тарас Шевченко» (1964) Г. Майбороди, «Украдене щастя» Ю. Мейтуса (1960), «Перша весна» Г. Жуковського (1960); серед балетів — «Данко» В. Нахабіна (1948), «Хустка Довбуша» (1951), «Сойчине крило» (1956) А. Кос-Анатольського, «Маруся Богуславка» А. Свєчникова (1951), «Ростислава» Г. Жуковського (1955), «Кіт у чоботях» (1959) і «Чорне золото» (1957) В. Гомоляки, «Тіні забутих предків» В. Кирейка (1960). Багато творів написано до 10-річчя возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. державі: симф. «Поема Возз'єднання» Б. Лятошинського, «Гуцульська рапсодія» Г. Майбороди, «Закарпатські ескізи» В. Гомоляки, «Українське каприччіо» В. Нахабіна та ін. До 300-річчя возз'єднання України з Росією написані вокально-симф. поема «Запорожці» Г. Майбороди, увертюри Ю. Мейтуса, В. Кирейка, Ю. Щуровського, сюїти В. Борисова та І. Шамо, пісні й хори П. Гайдамаки, Г. Жуковського, Є. Козака, П. Майбороди, Л. Ревуцького.

Досягнення у симф. жанрі пов'язані з творчістю С. Людкевича («Прикарпатська симфонія», 1952, симф. поема «Не забудь юних днів», 1956, «Мойсей», 1962), Б. Лятошинського [сюїти «Тарас Шевченко», 1952, та «Ромео і Джульєтта», 1955, 3-я (1955), 4-а (1963) і 5-а («Слов'янська», 1966) симфонії], А. Штогаренка [3-я («Київська», 1972), 4-а («Молодіжна», 1976), 5-а (1980) симфонії, сюїта «Пам'яті Лесі Українки» (1951)]; Г. Майбороди [2-а (1952) і 3-я (1976) симфонії; сюїта «Король Лір» (1959)], Г. Таранова (симфонії, сюїта «Алтайська», 1955), Є. Станковича (3-я симфонія «Я стверджуюсь!», 1976). Симф. музику писали також В. Бібик, В. Борисов, Б. Буєвський, В. Гомоляка, В. Губаренко, М. Дремлюга, Л. Дичко, К. Домінчен, О. Зноско-Боровський, В. Золотухін, Ю. Іщенко, І. Карабиць, В. Кирейко, Д. Клебанов, М. Колесса, Л. Колодуб, В. Сільвестров, Р. Сімович, М. Скорик, Г. Цицалюк, І. Шамо, Б. Яровинський та ін.

Значні твори написано в жанрі інструм. концерту з супроводом симф. оркестру [скрипковий (1945) та фп. (1957) С. Людкевича, «Слов'янський концерт» для фортепіано Б. Лятошинського (1953), «Партизанські картини» (1959), «Поема-концерт» (1977), «Симфонічні танці» (1980) А. Штогаренка; концерти для віолончелі В. Губаренка (1963), для фортепіано І. Карабиця (1968, 1973), для скрипки (1969), фортепіано (1979, 1982) та віолончелі (1982) М. Скорика, для скрипки Г. Майбороди (1977), для різних інструментів В. Гомоляки, О. Зноско-Боровського, Л. Колодуба, А. Кос-Анатольського, М. Сільванського та ін.].

У вокально-симф. творах втілилася громадянська тематика: ораторії «Зоряна юність» Є. Зубцова і «Шляхами Жовтня» А. Штогаренка (обидві — 1967), «Ленін» М. Дремлюги (1970), «Заклинання вогню» І. Карабиця (1978): кантати «Ленін» (1964) і «Червона калина» (1969) Л. Дичко, «Людина» М. Скорика (1964), «Прославим слово Леніна» А. Філіпенка (1967) та ін. В оперному жанрі чільне місце посіли твори на істор.-революц. теми: «Загибель ескадри» (1967), «Маї» (1970), «Відроджений травень» (1974), «Крізь полум'я» (1976) В. Губаренка; «Десять днів, що потрясли світ» М. Кармінського (1970); «Комуніст» (1967), «Козаки-червонці» (1972), «Маївка» (1980) Д. Клебанова; «Брати Ульянови» Ю. Мейтуса (1970); «Пробудження» Л. Колодуба (1977). На істор.-патріотичні теми створено опери «Гайдамаки» О. Білаша (1965), «Ярослав Мудрий» (1972) та «Ріхард Зорге» (1974) Ю. Мейтуса, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди (1973). Серед перших укр. моноопер — «Волзька балада» Г. Жуковського (1967), «Балада війни» О. Білаша (1971), «Ніжність» В. Губаренка (1972). У балетній музиці переважали соціальні теми: «Оксана» В. Гомоляки, «Орися» А. Кос-Анатольського (обидва — 1964), «Досвітні вогні» Л. Дичко, «Відьма» В. Кирейка, «Каменярі» М. Скорика, «Поема про Марину» Б. Яровинського (всі — 1967), «Кам'янний господар» В. Губаренка (1969), «Дівчина і Смерть» Г. Жуковського (1978), «Ольга» Є. Станковича (1982). Оперети писали: О. Білаш («Легенда про Київ», 1982), В. Ільїн («Товариш Любов», 1977; «Місто на світанку», 1978), Д. Клебанов («Любить — не любить», 1970), Л. Колодуб («Я люблю тебе», 1975), О. Красотов («Пропала дівчина», 1966), В. Лукашов («Володимирська гірка»,

О. А. Петрусенко в партії Ярославни («Князь Ігор» О. П. Бородіна).

Б. Р. Гмиря в партії Руслана («Руслан і Людмила» М. І. Глинки).

З. М. Гайдай у партії Татьяни («Євгеній Онєгін» П. І. Чайковського).

М. С. Гришко в ролі Миколи («Наталка Полтавка» М. В. Лисенка).

1959; «Бравий солдат Швейк», 1970), В. Рождественський («За двома зайцями», 1954), О. Рябов («Чудовий край», 1950; «Червона калина», 1954), О. Сандлер («На світанку», 1964; «Каштани Києва», 1972), А. Філіпенко («Сто перша дружина султана», 1972), Я. Цегляр («Бажаємо щастя», 1957).

Утворення в кін. 50 — на поч. 60-х рр. ряду камерних оркестрів стимулювало роботу композиторів над камерно-інструм. творами: симфонії для камерного оркестру В. Губаренка, Л. Дичко, Ю. Іщенка, О. Киви, Л. Колодуба, В. Сильвестрова, Є. Станковича, Г. Таранова; 6 п'єс В. Бібика (1975), «Маленька камерна музика» № 1 (1966), № 2 (1972) Л. Грабовського, концертино І. Карабиця (1972), симфоньєта В. Кирейка, сюїта Д. Клебанова (обидві — 1971), 4 партити М. Скорика. Чималий доробок у хоровій музиці В. Бібика («Триптих», 1970), Л. Дичко (кантати «Чотири пори року», «Карпатська», обидві — 1975; «І нарекоша імя Кіевъ», 1982; симфонія «Вітер революції» — 1976), А. Коломійця (цикли на слова Т. Шевченка, М. Рильського, В. Сосюри), А. Кос-Анатольського (цикли на слова М. Горького, Лесі Українки, П. Воронька, Д. Павличка); С. Людкевича (твори на слова Т. Шевченка, І. Франка, М. Шашкевича), Г. Майбороди (цикли на слова М. Рильського, В. Сосюри); Т. Малюкової-Сидоренко (твори на слова Т. Шевченка, Лесі Українки, М. Некрасова, Ю. Тувіма та ін.), Б. Фільц (цикли на слова Лесі Українки, Д. Павличка), І. Шамо (твори на слова І. Франка, хорова опера «Ятранські ігри»), А. Штогаренка (сюїта «Шевченкіана», 1963, та поема «Ленін іде по планеті», 1967). Поряд з ліричними темами широко використовувались лірико-філософські й громадянські. Автори вокальних циклів — композитори П. Гайдамака, Л. Грабовський, В. Губаренко, Л. Дичко, М. Дремлюга, Ю. Іщенко, Г. Ляшенко, Г. Майборода, Ю. Мейтус, Ф. Надененко, В. Сільвестров, М. Скорик, Б. Фільц. Представники естрадної музики — композитори І. Поклад, В. Філіпенко та ін. (див. також у цьому томі підрозділ Естрада). Муз. твори для дітей (інструм. п'єси, пісні, хори, кантати, опери) написали Л. Дичко, М. Дремлюга, М. Завалішина, К. Мясков, Ю. Рожавська, М. Сільванський, А. Філіпенко, В. Філіпенко, Б. Фільц, Ю. Щуровський.

Високого розквіту досягла укр. рад. виконавська культура. Широке визнання здобули укр. співаки народні артисти СРСР П. Білинник, М. Ворвулєв, З. Гайдай, Б. Гмиря, Д. Гнатюк, М. Гришко, П. Кармалюк, М. Кондратюк, А. Кочерга, М. Литвиненко-Вольгемут, М. Манойло, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, І. Паторжинський, Д. Петриненко, Б. Руденко, Л. Руденко, Р. Сергієнко, А. Солов'яненко, Н. Суржина, Н. Ткаченко, В. Третяк, Г. Туфтіна, Є. Чавдар, Є. Червонюк; нар. артисти УРСР М. Бем, В. Борищенко, Н. Гончаренко, В. Гужова, М. Донець, М. Донець-Тессейр, Ю. Кипоренко-Доманський, А. Кікоть, С. Козак, В. Козерацький, Є. Колесник, Л. Лобанова, М. Микиша, К. Минаєв, К. Огнєвой, О. Петрусенко, Т. Пономаренко, М. Роменський, О. Ропська, О. Станіславова, В. Тимохін, Е. Томм, М. Фокін, З. Христич, М. Частій, М. Шевченко та ін.; оперно-симф. диригенти — нар. артисти СРСР Я. Вощак, Н. Рахлін, К. Сімеонов, С. Турчак; нар. артисти УРСР І. Гамкало, Ф. Глущенко, В. Гнєдаш, М. Колесса, І. Лацанич, А. Маргулян, В. Пірадов, М. Покровський, С. Столерман, В. Тольба, Б. Чистяков; хорові диригенти нар. артисти СРСР А. Авдієвський, Л. Венедиктов, О. Міньківський; нар. артисти УРСР Г. Верьовка, М. Гвоздь, М. Кречко, Є. Кухарець, А. Кушніренко, П. Муравський, О. Сорока, М. Тараканов. Серед виконавців-інструменталістів — піаністи О. Криштальський, М. Крушельницька, Р. Лисенко, К. Михайлов, Є. Ржанов, В. Сєчкін, М. Сук; скрипалі О. Горохов, Б. Которович, О. Криса, О. Пархоменко, Л. Шутько; віолончелісти М. Чайковська, В. Червов; баяніст М. Різоль та ін. На Україні діють (1984) 6 театрів опери та балету — в Харкові, Києві, Одесі, Львові, Донецьку, Дніпропетровську; театри оперети — у Харкові, Києві, Одесі (див. статті про окремі театри в алфавітних томах); філармонії і муз.-драм. театри — в усіх обл. центрах; хорові колективи «Думка», «*Трембіта*» (з 1939), Український народний хор ім. Г. Г. Верьовки, *Капела бандуристів УРСР* (з 1918). Популярність здобули *Закарпатський народний хор* (з 1946), *Черкаський український народний хор* (з 1957), Київ. камерний хор ім. Б. М. Лятошинського (з 1964), Київ. чоловіча капела ім. Л. М. Ревуцького (з 1969), *Ансамбль танцю УРСР* ім. П. П. Вірського (з 1937), ансамблі пісні і танцю: Гуцульський (з 1940), Буковинський (з 1944), «Верховина» (з 1946). Відомі виконавські колективи — струнні квартети ім. М. В. Лисенка та ім. М. Д. Леонтовича; *Симфонічний оркестр УРСР* (з 1937), *Симфонічний оркестр українського телебачення і радіо* (з 1929), симф. оркестри у Ворошиловграді, Дніпропетровську, Донецьку, Запоріжжі, Львові, Одесі, Харкові, Ялті; естрадно-симф. та духовий оркестри (Київ), камерні оркестри (Київ, Ровно, Ужгород, Херсон, Чернігів та ін.), *Київський оркестр народних інструментів* (з 1970), *Укрконцерт* (з 1959). У республіці діють Спілка композиторів України (з 1932), *Музичне товариство УРСР* (з 1975; в 1959—74 — Муз.-хорове т-во); консерваторії — у Києві, Одесі, Львові, *Харківський інститут мистецтв* (з 1917), *Донецький музично-педагогічний інститут* (з 1968), муз.-пед. факультети в ряді пед. ін-тів, ін-ти культури (Київ, Ровно), 33 муз. училища, 28 культур.-осв. уч-щ, 1255 дит. муз. шкіл. Працює вид-во «*Музична Україна*», видається журн. «*Музика*». Масове муз. виховання народу здійснюють загальноосвітні школи, позашкільні аматорські муз. колективи, радіо, телебачення і преса, нар. ун-ти культури, колективи худож. самодіяльності. Питаннями муз. освіти займаються н.-д. інститут педагогіки М-ва освіти УРСР, комісія з музично-естетичного виховання дітей та юнацтва при Спілці композиторів України, Муз. т-во УРСР. Див. у цьому томі підрозділи Музикознавство, Народне музичне мистецтво. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Грінченко М. Історія української музики. К., 1922; Довженко В. Нариси з історії української радянської музики, ч. 1—2. К., 1957—67; Архімович Л. Українська класична опера. К., 1957; Архімович Л. Шляхи розвитку української радянської опери. К., 1970; Гордейчук Н. Украинская советская музыка. К., 1960; Гордійчук М. М. Українська радянська симфонічна музика. К., 1969; Історія української дожовтневої музики. К., 1969; Загайкевич М. Українська балетна музика. К., 1969; История музыки народов СССР, т. 1—5. М., 1970—74; Пархоменко Л. Українська хорова п'єса. К., 1979; Булат Т. Український романс. К., 1979.

М. М. Гордійчук.

Сцена з опери «Золотий обруч» Б. М. Лятошинського. Львівський театр опери та балету імені І. Я. Франка. 1977.

Сцена з опери «Маївка» Д. Л. Клебанова. Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка. 1982.

Сцена з музичної комедії «Біла акація» І. О. Дунаєвського. Одеський театр музичної комедії. 1971.

Балет

Укр. балет своїм корінням сягає нар. *танців* і муз.-танцювальних інтермедій *шкільного театру*. У 18 ст. балетні спектаклі на Україні ставили *кріпацькі театри*. Першу профес. балетну виставу показала 1780 в Харкові трупа П. Іваницького. В 1801 трупа Д. Ширая виступала в Києві та ін. містах з балетом «Венера і Адоніс» (1805—09 його ставили в першому Київ. міськ. театрі). Кілька балетів (зокрема, «Принцеса Каррарська», «Пігмаліон», «Чарівна флейта») поставив 1816 у Харків. міськ. театрі І. Штейн. В Одес. міськ. театрі з 1810 виступали італ., франц. та австрійські танцівники. В серед. 19 ст. на Україні гастролювали відомі танцівники з Петербурга і Москви: трупи під керівництвом Т. Іванової (1843, Київ, Харків), К. Богданова (1848, Одеса, Київ, Харків), О. Андреянової та П. Маловерна (Київ, Харків, Одеса, Полтава). На гастролі приїздили і майстри зх.-європ. балету: Мадрідський королівський балет (1843, Київ), варшавська балетна трупа М. Піона (1848—52, Київ, Житомир, Чернігів; 1851—55 Піон очолював театр. групу, що діяла в Києві, організував тут хореогр. школу). В італійській опері в Києві 1863—67 працювала балетна

1

2

3

4

5

6
7

8
9
10

11
12
13

Радянська графіка.

1. Г. І. Нарбут. Заставка до журналу «Мистецтво». Малюнок тушшю. 1919. 2. С. О. Налепинська-Бойчук. Перед наступом білих. Гравюра на дереві. 1927. 3. А. Й. Страхов. Плакат «Виконаймо вугільну п'ятирічку за три роки». 1931. 4. О. С. Пащенко. Нічна плавка. З альбому «У металургів Придніпров'я». Кольорова ліногравюра. 1952. 5. В. І. Касіян. Герой Перекопу. Гравюра на дереві. 1927. 6. В. Х. Збузе. Чумаки. Офорт. 1929. 7. О. Г. Данченко. Ілюстрація до поеми Т. Г. Шевченка «Москалева криниця». Ліногравюра. 1963. 8. В. С. Куткін. Мати. З серії «Земле моя». Ліногравюра. 1966—67. 9. Г. В. Якутович. Аркан. Ліногравюра. 1960. 10. О. Л. Кульчицька. Олекса Довбуш. Гравюра на дереві. 1940. 11. А. В. Чебикін. Весна. З серії «Космічні офорти». Кольорове травлення. 1976. 12. М. Г. Дерегус. Вітер. Офорт, акватинта, гравюра сухою голкою. 1957. 13. О. І. Губарєв. «Вівчар вівці попасує...». З серії «Народні балади Закарпаття». Ліногравюра, акварель. 1966.

1
2

3
4

5

6

Музичне мистецтво 11 — початку 20 ст.

1. Фреска Софійського собору в Києві. Фрагмент. 11 ст.

2. Виконавці партесної композиції. Зображення на іконі. 17 ст.

3. Інструментальний ансамбль. Гравюра. 17 ст.

4. А. Пржижиховський. Музика. 19 ст.

5. П. К. Саксаганський у ролі Карася («Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського). 90-і рр. 19 ст.

6. О. А. Ляров у партії Сусаніна («Іван Сусанін» М. І. Глинки). Київська російська опера. 70-і рр. 19 ст.

7. П. І. Цесевич у ролі Кочубея («Мазепа» П. І. Чайковського). Харківська російська опера. Початок 20 ст.

8. О. Д. Петляш у партії Роксолани («Бранка Роксолана» Д. В. Січинського). Театр Миколи Садовського. Київ. 1912.

9 і 10. С. А. Крушельницька в ролі Ізольди та М. О. Менцинський в ролі Трістана («Трістан та Ізольда» Р. Вагнера).

7
8
9
10

1
2
3

4
5

6
7
8

9
10

Радянське музичне мистецтво.

Сцени з оперних і балетних вистав.
1. «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського. 50-і рр. 20 ст.
2. М. І. Донець у партії Тараса («Тарас Бульба» М. В. Лисенка). 1927.
3. «Маруся Богуславка» А. Г. Свєчникова. 1951.
4. «Борис Годунов» М. П. Мусоргського. Харківський театр опери та балету імені М. В. Лисенка. 1951.
5. «Лілея» К. Ф. Данькевича. 1967.
6. «Ярослав Мудрий» Г. І. Майбороди. 1975.
7. «Орися» А. И. Кос-Анатольського. Львівський театр опери та балету імені І. Я. Франка. 1967.
8. «Богдан Хмельницький» К. Ф. Данькевича. Дніпропетровський театр опери та балету. 1976.
9. «Лебедине озеро» П. І. Чайковського. Одеський театр опери та балету. 1980.
10. «Крізь полум'я» В. С. Губаренка. Донецький російський театр опери та балету. 1976.
1, 3, 5 і 6 — Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка.

1
2

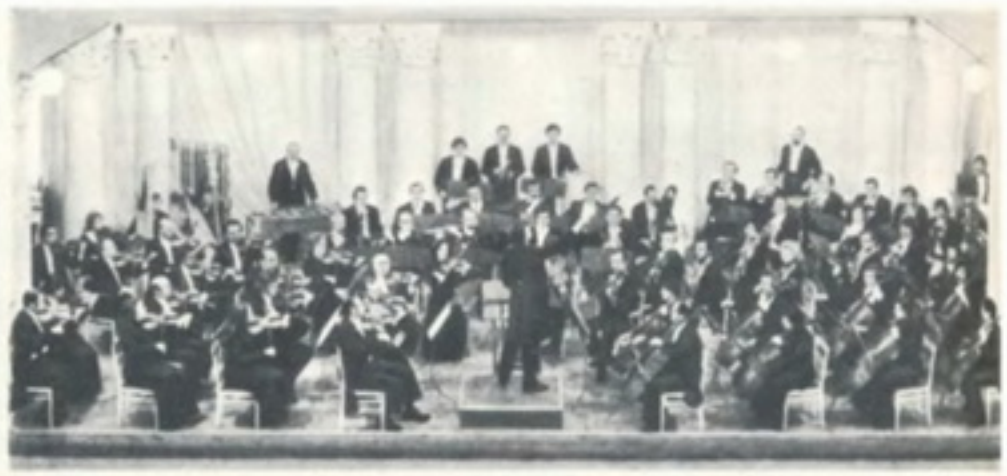

3
4

5
6

7

8
9

Музичні і танцювальні колективи.

1. Хор М. В. Лисенка (в центрі стоять М. Л. Кропивницький і М. В. Лисенко, праворуч від них сидить М. К. Садовський). Київ. 1880. 2. Державний заслужений академічний симфонічний оркестр УРСР. 3. Державна заслужена капела бандуристів УРСР. 4. Державний заслужений академічний ансамбль танцю УРСР імені П. П. Вірського. 5. Державний заслужений академічний український народний хор імені Г. Г. Верьовки. 6. Київський камерний оркестр. 7. Державна заслужена академічна хорова капела «Думка». 8. Буковинський ансамбль пісні і танцю УРСР. 9. Ансамбль пісні і танцю «Юність Закарпаття» при клубі Закарпатської облпрофради. Ужгород.

1
2
3
4

5
6
7
8

9
10
11
12

Театр 11 — початку 20 ст.

1. Скоморохи-акробати. Фреска Софійського собору в Києві. 11 ст. **2.** Персонажі народних вистав «Лодка» (верхній ряд — Отаман, Дівчина, Козак), «Трон» (нижній ряд — Дід Марко, цар Максиміліан, Смерть). 17—18 ст. **3.** Народна вистава «Коза» (персонажі — Дід, Коза і Циган). 11—20 ст.; **2—3** — реконструкція Ю. Павловича. 30-і рр. 20 ст. Актори в ролях. **4.** М. С. Щепкін — Чупрун («Москаль-чарівник» І. П. Котляревського). Харківський вільний театр. 1819. **6.** М. К. Заньковецька — Харитина («Наймичка» І. К. Карпенка-Карого). Трупа М. Л. Кропивницького. 1886. **7.** І. К. Карпенко-Карий — Дід Пасічник («Наймичка» І. К. Карпенка-Карого). Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого. 1890. **9.** Ф. В. Левицький — Юсов («Тепленьке місце» О. М. Островського). Театр Миколи Садовського. Київ. 1909. **12.** Б. В. Романицький — Карл Моор («Розбійники» Ф. Шіллера). Народний театр П. К. Саксаганського. Київ. 1918. Сцени з вистав. **5.** «Шельменко-денщик» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка (Г. П. Затиркевич-Карпинська — Аграфена Семенівна, І. О. Загорський — Шпак). Трупа М. Л. Кропивницького. 1880. **8.** «Живий труп» Л. М. Толстого. Театр «Соловцов». Київ. 1911. **10.** «Маруся Богуславка» М. П. Старицького (К. А. Рубчакова — Маруся Богуславка, И. Д. Стадник — Гірей). Театр товариства «Руська бесіда». Львів. 1909. **11.** «Житейське море» І. К. Карпенка-Карого. Трупа О. Л. Суходольського. 1912—13. **13.** «Цар Едіп» Софокла (Лесь Курбас — Едіп). Молодий театр. Київ. 1918.

13

1
2

3
4
5

6
7

8

9

10
11

Радянський театр.

Сцени з вистав. 1. Агітвистава фронтової трупи Політвідділу Західного фронту. 1919.

2. «Гайдамаки» за Т. Г. Шевченком. Перший театр Української Радянської Республіки імені Шевченка. Київ. 1920.

3. «Бронепоїзд 14-69» В. В. Іванова. Театр «Березіль». Харків. 1928.

4. «В степах України» О. Є. Корнійчука (Ю. В. Шумський — Галушка, Д. О. Мілютенко — Часник). Театр імені І. Франка. Київ. 1940.

5. «Макар Діброва» О. Є. Корнійчука (в головній ролі — А. М. Бучма). Театр імені І. Франка. Київ. 1948.

6. «Щорс» Ю. Дольд-Михайлика. Театр імені М. О. Щорса. Запоріжжя. 1960.

7. «Мартин Боруля» І. К. Карпенка-Карого (в головній ролі — Г. П. Юра, О. Я. Кусенко — Марися). Театр імені І. Франка. Київ. 1950.

8. «Мертві душі» за М. В. Гоголем (М. М. Белоусов — Чичиков, В. М. Халатов — Манілов). Театр імені Лесі Українки. Київ. 1952.

9. «Дядя Ваня» А. П. Чехова (В. І. Івченко — Астров, Б. С. Ступка — Войницький). Театр імені І. Франка. Київ. 1980.

10. «Наталка Полтавка» І. П. Котляревського. Театр імені Жовтневої революції. Одеса. 1951.

11. «Земля» за О. Ю. Кобилянською. Театр імені О. Ю. Кобилянської. Чернівці. 1947.

1
2
3

4
5

6
7

Кіномистецтво.

Кадри з фільмів.

1. «Ніч перед різдвом». Реж. В. Старевич. 1913.
2. «Остап Бандура». Реж. В. Гардін. 1924.
3. «Два дні». Реж. Г. Стабовий. 1927.
4. «Нічний візник». Реж. Г. Тасін. 1929.
5. «Звенигора». Реж. О. Довженко. 1928.
6. «Коліївщина». Реж. І. Кавалерідзе. 1933.
7. «Арсенал». Реж. О. Довженко. 1929.
8. «Велике життя». Реж. Л. Луков. 1939.
9. «Багата наречена». Реж. І. Пир'єв. 1938.
10. «Богдан Хмельницький». Реж. І. Савченко. 1941.
11. «Райдуга». Реж. М. Донською. 1943.
12. «Нескорені». Реж. М. Донською. 1945.

8
9

10
11
12

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

Кіномистецтво.

Кадри з фільмів.

1. «Тарас Шевченко». Реж. І. Савченко. 1951. 2. «Калиновий гай». Реж. Т. Левчук. 1953. 3. «Іду до тебе». Реж. М. Мащенко. 1971. 4. «Захар Беркут». Реж. Л. Осика. 1971. 5. «Як гартувалася сталь». Реж. М. Мащенко. 1973. 6. «Дума про Ковпака». Реж. Т. Левчук. 1973—76. 7. «В бій ідуть тільки „старики"». Реж. Л. Биков. 1973. 8. «Вавілон XX». Реж. І. Миколайчук. 1979. 9. «Ніч коротка». Реж. М. Бєликов. 1981. 10. «Казка про Хлопчиша Кибальчиша». Реж. Є. Шерстобитов. 1964. 11. «Ярослав Мудрий». Реж. Г. Кохан. 1981. 12. «Високий перевал». Реж. В. Денисенко. 1982.

трупа австр. балетмейстера А. Опферма-на («Есмеральда» Ч. Пуньї, «Жізель» А. Адана та ін.). В *Київській російській опері* балетну трупу очолювали польс. балетмейстери С. Ленчевський і М. Ланге (1893—1909; поставили, зокрема, хореографічні картини «Малоросійський балет», «Жнива в Малоросії»), К. Залевський (1910), О. Кочетовський та Б. Ніжинська (1915—17). Український балет розвивався під впливом, насамперед, рос. балетного мистецтва. Провідні майстри рос. балету часто гастролювали на Україні. Так, протягом 1900—17 на Україні виступали К. Гельцер, О. Преображенська, М. Фокін, О. Смирнова, М. Мордкін, М. Кшесинська та ін. відомі артисти балету. Зрослий інтерес громадськості до хореогр. мистецтва зумовив організацію першої на Україні загальнодоступної студії Н. Тальйорі-Дудинської (1914, Харків).

Уперше на профес. сцені укр. танці було показано у виставі «Наталка Полтавка» І. Котляревського (1818, Полтава). Їх було введено і в оперу «Українка, або Чарівний замок» невід. автора (1823, Київ). Елементи укр. нац. хореографії використовували в танц. дивертисментах трупи І. Штейна і Л. Млотковського, що виступали в цей період у Харкові, Києві та Одесі. У 50-і рр. С. Гулак-Артемовський зробив спробу створити укр. сценічний хореогр. твір: розгорнуті вокально-хореографічні картини «Українське весілля», «Картини степового життя циган» (обидві — 1851), «Весільний поїзд в Малоросії» (1863), де широко використано укр. танц. фольклор. Дальшого розвитку укр. сценічний танець набув у муз.-драм. та оперних виставах М. Кропивницького (балетмейстер Ф. Ніжинський), М. Старицького та М. Садовського. У *Театрі Миколи Садовського* хореограф-фольклорист В. Верховинець (автор першого укр. посібника з хореографії «Теорія українського народного танцю», 1919) поставив танці в опері «Енеїда» М. Лисенка, в драм. виставах «Украдене щастя» І. Франка та «Вій» М. Кропивницького (за М. Гоголем), організував кілька «вечорів української хореографії», включивши до них веснянки, купальські ігри, колядки та ін. На якісно вищий рівень балетне мистецтво піднялося після Великої Жовтн. соціалістич. революції. У 1919 націоналізовано оперні театри, введено загальнодоступні оперні та балетні вистави. В 1919 у Києві було створено перший укр. рад. оперний театр «*Музична драма*». Балетну трупу в ньому очолив М. Мордкін, який поставив балети «Азіаде» І. Гютеля, «Жізель» А. Адана, танці в операх «Утоплена» М. Лисенка, «Галька» С. Монюшка. Після звільнення Рад. України від петлюрівських і денікінських банд Наркомос УРСР вжив заходів до розвитку нац. укр. театрів. Репертуарна секція Всеукр. театрального к-ту 1920 рекомендувала муз. театрам широко пропагувати муз.-сценічні твори укр. композиторів М. Лисенка, М. Аркаса та ін. У цей період стимулюється і формування укр. рад. балетного мистецтва на основі засвоєння традицій рос. класичного балету й укр. танц. мистецтва. На профес. сцені вперше на Україні поставлено балет «Лебедине озеро» П. Чайковського (1923, Одеса), ряд ін. класичних творів, серед яких «Горбоконик» Пуньї (1924, Одеса). У 1925 у Харкові відкрито Укр. держ. оперу, балетна трупа якої почала свою діяльність виставою «Лебедине озеро» Чайковського (балетмейстер Р. Баланотті). В 1926 створено Об'єднання держ. укр. оперних театрів Харкова, Одеси, Києва з балетними трупами. У 1928 відкрито Першу пересувну укр. оперу (гол. балетмейстер П. Йоркін), в 1929 — Другу пересувну оперу (гол. балетмейстер Ю. Ковальов) і Третю пересувну оперу (гол. балетмейстер Ф. Пінно).

У 1927 на харків. сцені поставлено балет «Червоний мак» Р. Глієра (балетмейстер М. Мойсеєв). Ця вистава розширила тематичні рамки балетного мистецтва, довела, що хореогр. втіленню доступна революц. й соціальна тематика. Балет було поставлено також в Одесі (балетмейстери П. Вірський, М. Болотов) і Києві (балетмейстери М. Дисковський та Р. Захаров), обидві постановки — 1928. Було створено балети на героїко-революц. тему: «Карманьйола» В. Фемеліді (1930, Одеса, балетмейстер М. Мойсеєв), «Ференджі» Б. Яновського (1930, Харків, балетмейстер П. Кретов; 1932, Київ, балетмейстер В. Литвиненко). Становлення укр. балету пов'язане з активними пошуками нових сюжетів і тем, прагненням до органічного поєднання нац. танц. фольклору з класичною хореографічною лексикою. В 1931 створено перший укр. нац. балет «Пан Каньовський» М. Вериківського (Харків, балетмейстер В. Литвиненко за участю В. Верховинця). В ньому стверджувався принцип хореодрами, заснованої на поєднанні танцю як головного компоненту вистави з драматичною дією, розкриттям психологічної правди характерів і логіки вчинків дійових осіб. Цей напрям розвитку укр. балету знайшов вияв у творчості балетмейстерів П. Вірського і М. Болотова, які поставили перший комедійно-сатиричний балет «Міщанин з Тоскани» В. Нахабіна (1936, Дніпропетровськ), А. Березової — постановника балету «Лілея» К. Данькевича (1940, Київ). Це був героїко-романтичний спектакль, який продовжив пошуки синтезу укр. нар. і класичного танцю (створено зразки дуетного і сольного чоловічого та жіночого танців), окреслив принципи укр. хореографічної школи. Потреба у виконавських кадрах зумовила відкриття в Києві хореографічного технікуму (1933; з 1938 — уч-ще). Серед майстрів укр. хореогр. школи — К. Васіна, О. Гаврилова, Л. Герасимчук, В. Дуленко, З. Лур'є, М. Іващенко, Н. Скорульська, О. Соболь, О. Сталінський, Б. Степаненко, А. Яригіна.

Створення нац. репертуару й укр. балетної школи відбувалося паралельно з творчим засвоєнням багатих традицій рос. хореографічного мистецтва, при підтримці і допомозі його майстрів. На Україні ставили спектаклі рос. рад. балетмейстери Р. Захаров, Ю. Ковальов, А. Мессерер, К. Голейзовський, Ф. Лопухов та ін. Традиції укр. нар. сценічного танцю розвивав *Ансамбль танцю УРСР*, створений у Києві 1937 П. Вірським і М. Болотовим. У 1940 почала діяти балетна трупа Львів. театру опери та балету (гол. балетмейстер М. Трегубов). У роки Вел. Вітчизн. війни 1941—45 об'єднана трупа Київ. і Харків. театрів опери та балету перебувала в Іркутську (гол. балетмейстер С. Сергєєв; поставив комедійний балет «Бісова ніч» В. Йориша, 1943), Одеського і Дніпропетровського — у Красноярську (гол. балетмейстер В. Вронський; балети «Есмеральда» Ч. Пуньї, «Лебедине озеро» П. Чайковського, 1942—43). Після визволення України від фашист. загарбників відновили роботу театри опери та балету в Києві, Харкові, Донецьку, Одесі, Львові. Створено героїко-романтичні балети «Олеся» Ю. Русинова (1947, Одеса, балетмейстер В. Вронський), «Данко» В. Нахабіна (1948, Харків, балетмейстер В. Литвиненко), «Маруся Богуславка» А. Свєчникова (1951, Київ, балетмейстер С. Сергєєв), «Хустка Довбуша» А. Кос-Анатольського (1951, Львів, балетмейстер М. Трегубов) та ін. Нової інтерпретації набула «Лілея» К. Данькевича (1945, Київ; 1946, Харків.

Сцена з балету «Пан Каньовський» М. І. Вериківського. Київський театр опери та балету. 1931.

Сцена з балету «Чіполліно» К. С. Хачатуряна. Київський театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка. 1974.

Сцена з балету «Лісова пісня» М. А. Скорульського. Дніпропетровський театр опери та балету. 1975.

обидві постановки — балетмейстер А. Березова; 1945, Одеса; 1946, Львів — обидві — балетмейстер В. Вронський). Майстри укр. балету прагнули його жанрового і тематичного збагачення. Створено балет-феєрію «Лісова пісня» М. Скорульського (1946, Київ, балетмейстер С. Сергєєв; 2-а ред. 1958, балетмейстер В. Вронський), лірико-психологіч. балет «Сойчине крило» А. Кос-Анатольського (1956, Львів, балетмейстер М. Трегубов); символічно-узагальнену трилогію «Досвітні вогні» В. Кирейка, Л. Дичко, М. Скорика (1967, Львів, балетмейстери М. Заславський, А. Шикеро); фантастичний балет «Ростислава» (1955, балетмейстер В. Вронський), романтичні балети — «Дівчина і Смерть» (1978, балетмейстер Г. Майоров; обидва — Київ) Г. Жуковського, «Тіні забутих предків» В. Кирейка (1960, Львів, балетмейстер Т. Рамонова; 1963, Київ, балетмейстер Н. Скорульська), «Камінний господар» В. Губаренка (1969, Київ, балетмейстер А. Шикеро; 1972, Харків, балетмейстер М. Арнаудова; 1983, Дніпропетровськ, балетмейстер З. Кавац); історичні — «Княгиня Волконська» (1966, Київ, балетмейстер В. Вронський), «Свіччине весілля» (1974, Одеса, балетмейстер І. Чернишов) Ю. Знатокова, «Ольга» Є. Станковича (1982, Київ, балетмейстер А. Шикеро). Сучасну тематику відображено в балетах: «Чорне золото» В. Гомоляки (1957, Донецьк, балетмейстери О. Бердовський та М. Єфремов; 1960, Київ, балетмейстер П. Вірський); «Орися» А. Кос-Анатольського (1964, Львів, балетмейстер М. Заславський); «Поема про Марину» Б. Яровинського (1968, Київ, балетмейстер В. Вронський), трилогії «В ім'я життя» на музику А. Штогаренка, Б. Лятошинського, Д. Шостаковича (1975, Київ, балетмейстери А. Шикеро та Г. Майоров). Укр. театри ставили кращі твори композиторів братніх республік: «Бахчисарайський фонтан» Б. Асаф'єва (1937, Одеса, балетмейстер М. Мойсєєв; 1938, Київ, балетмейстер А. Березова; 1938, Харків, балетмейстер М. Мойсєєв; 1961, Київ, балетмейстер В. Вронський), «Лауренсія» О. Крейна (1939, Київ, балетмейстер В. Чабукіані; 1950, Львів, балетмейстер М. Трегубов; 1952, Харків, балетмейстер Н. Данилова; 1952, Одеса, балетмейстер М. Трегубов), «Сім красунь» К. Караєва (1954, Львів, балетмейстер М. Трегубов; 1963, Київ, балетмейстер П. Гусєв); «Спартак» А. Хачатуряна (1962, Одеса, балетмейстер М. Трегубов; 1963, Донецьк, балетмейстер Н. Корягін; 1964, Київ, балетмейстер В. Вронський; 1965, Львів; 1975, Київ, обидва — балетмейстер А. Шикеро), «Легенда про кохання» А. Мелікова (1967, Київ, балетмейстер А. Шикеро), «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва (1968, Львів, балетмейстер М. Заславський), «Антоній і Клеопатра» Є. Лазарєва (1974, Донецьк, балетмейстер С. Тулуб'єва), «Чіполліно» К. Хачатуряна (1974, Київ, балетмейстер Г. Майоров; Держ. премія СРСР, 1976); «Материнське поле» К. Молдобасанова (1978, Дніпропетровськ, балетмейстер У. Сарбагішев), «Тисяча і одна ніч» Ф. Амірова (1982, Донецьк, балетмейстер В. Шумейкін).

У постановці творів класики, зокрема балетів П. Чайковського, брали участь майстри рад. балету О. Виноградов, Н. Дудинська, Л. Лавровський, М. Лієпа, К. Сергєєв. Серед укр. рад. артистів балету — чар. артисти СРСР В. Калиновська, В. Ковтун, О. Потапова, Т. Таякіна; нар. артисти УРСР М. Апухтін, Н. Баришева, А. Васильєва, А. Гавриленко, Є. Єршова, Г. Ісупов, С. Коливанова, В. Круглов, А. Лагода, І. Лукашова, Т. Попеску, М. Прядченко, Н. Слободян, Л. Сморгачова, Р. Хилько; балетмейстери нар. артисти СРСР П. Вірський, В. Вронський, Л. Чернишова, нар. артисти УРСР Р. Клявін, С. Сергєєв, А. Шикеро, засл. діячі мистецтв УРСР М. Заславський, В. Смирнов, М. Трегубов. Окремий жанр балетного мистецтва становить сценічний танець, який на Україні розвивають Ансамбль танцю УРСР ім. П. П. Вірського, танц. групи *Українського народного хору* ім. Г. Г. Верьовки (1943), Буковинського (1944) і Гуцульського (1940) ансамблів пісні і танцю, *Закарпатського народного хору* (1946), *Черкаського українського народного хору* (1957) та ін. Характерний, естрадний і нар. танець органічно поєднують у своєму мистецтві *Ансамбль пісні і танцю Червонопрапорного Чорноморського флоту* (1932) та *Ансамбль пісні і танцю КВО* (1939). Елементи класич. балету використовує у спортивному танці укр. худож.-спортивний ансамбль *«Балет на льоду»* (1960). У 1980 в Києві створено Театр класичного балету. Певний внесок у розвиток різних форм хореографічного мистецтва роблять танц. колективи *художньої самодіяльності*. У 1983 проведено 1-й респ. конкурс артистів балету і балетмейстерів. Молоді майстри укр. балету беруть участь у всесоюзних і міжнар. балетних конкурсах. Виконавські кадри готують *Київське хореографічне училище*, балетні школи при Донецькому, Львівському, Харківському, Одеському театрах опери та балету, а також студія Ансамблю танцю УРСР імені П. П. Вірського. Історію укр. балету досліджують відділи театрознавства і музикознавства Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. Див. також у цьому томі розділи Музика, Театр і статті про театри опери та балету і окремі колективи в алфавітних томах УРЕ. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Загайкевич М. П. Українська балетна музика. К., 1969; Станішевський Ю. О. Український радянський музичний театр. К., 1970; Станішевський Ю. О. Український радянський балетний театр. К., 1975.

В. П. Ковтун, В. Д. Туркевич.

Театр

Український театр дожовтневого періоду. Елементи театр. мистецтва на тер. України були присутні в хліборобських культах дослов'ян. племен і праслов'ян, у язичницьких обрядах та в іграх східнослов'ян. племен.

Театр на території України існував у *античних державах Північного Причорномор'я* (серед. 1-го тис. до н. е.— 4 ст. н. е.). Про це свідчать залишки театр. споруд, виявлені під час розкопок античних міст-держав Ольвії, Пантікапея, Херсонеса. Торг. зв'язки сх.-слов'ян. племен 5—9 ст. давали змогу, зокрема, ознайомитися слов'янам з театром Візантії. Відомо, що 957 київ. княгиня Ольга разом з численним почтом під час урочистого прийому у візант. імператора в Константинополі була присутня на різних театралізованих дійствах, що супроводилися іграми, піснями й танцями. З почтом грец. царівни Анни, яка стала дружиною князя Володимира Святославича, до Києва, імовірно, прибули візант. *міми*. З 11 ст. відомі виступи *скоморохів* (зображені на фресках в *Софійському соборі* у Києві і описані Нестором у «Житії Феодосія, ігумена Печерського»). Діяльність їх сприяла зародженню і становленню театр. мистецтва в системі середньовічної гротесково-карнавальної культури в Київ. Русі, а пізніше — в Росії на Україні та в Білорусії. У кін. 16 — на поч. 17 ст. на Україні з'явилися єзуїтські *шкільні театри* (Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Вінниця тощо), в яких виставлялися драми, написані лат., згодом — польською мовами. Укр. шкільні вистави у вигляді *декламацій* та *діалогів* з'явилися в *Острозькій школі* та *Львівській братській школі*, згодом — у *Київській братській школі* і *Лаврській школі*. Перша пам'ятка укр. шкільної декламації — анонімна «Просфоніма» (Львів, 1591). Розквіт укр. шкільного театру, що грунтувався на *шкільній драмі*, припав на 70-і рр. 17 — 1-у пол. 18 ст. і був пов'язаний з діяльністю Києво-Могилянської колегії (з 1701 — *Київська академія*). Тут було написано укр. книжною мовою і поставлено багатоактні драми великоднього і різдвяного циклів, драми типу *міраклів* і *моралітe*, драми на істор. теми, *інтермедії*, створені укр. народною мовою. Етапними були драми «Олексій, чоловік божий» невідомого автора (1674), трагедокомедії «Владимир» Ф. Прокоповича (1705), драми «Милость божия Украину... чрез Богдана... Хмельницкого... свободившая» невідомого автора (1728). Йшли драми й інтермедії Л. Горки, С. Ляскоронського, М. Довгалевського, М. Козачинського, В. Лащевського, Г. Конисського та ін. Шкільний театр Київської академії був зразком для таких театрів в Слов'яно-греко-латинській академії (засн. при ній 1701) у Москві та у Карловецькій православній школі в Воєводині (Сербія, 1737). У 1668 у Львові відбулися вистави у школі вірм. колонії («Страждання святої Рипсіме» та ін.), які започаткували вірм. шкільний театр. Перші відомі драм. твори, написані для укр. нар. ярмаркового театру, відносяться до поч. 17 ст. (комедія «Трагедія руська», 1609—19; дві інтермедії до драми Я. Гаватовича, 1619; містерія «Слово про збурення пекла», 1-а пол. 17 ст.; всі — невідомих авторів). З 17 ст. на Україні побутувала *народна драма* [«Цар Ірод», «Коза», «Маланка», «Трон» («Цар Максиміліан і його непокірний син Адольф»), «Лодка», тощо]. З кін. 16 ст. дійшли відомості про нар. ляльковий театр *вертеп*. У 50-х рр. 18 ст. в Глухові діяв придворний *Розумовського Кирила театр*, в якому під керівництвом Г. Теплова ставилися комедії та комічні опери рос., італ. і франц. мовами (зокрема, французькою мовою — комічна опера невідомого автора «Ізюмський ярмарок»). Є відомості, що у 17—18 ст. на *Запорізькій Січі* популярними були мистецтво нар. лицедіїв, обрядово-карнавальні дійства, нар. драма, зокрема її ляльковий варіант — вертеп, який побутував серед учнів січових і церковно-парафіяльних шкіл. Носіями елементу шкільної драми — інтермедії виступали тут колишні учасники вистав у Києво-Могилянській академії. У 2-й пол. 18 ст. на Україні з'явився рос. і польс. класицистичний театр; у 70—90-х рр. 18 ст. в містах Лівобережної, Слобідської і Пд. України влаштовувалися аматорські вистави рос. мовою [Єлизаветград (тепер Кіровоград), Кременчук, Київ, Харків]. У кінці 18 ст. на Україні виникли професійні трупи. У загарбаній Австрією Галичині, передусім у Львові, з 1776 виступали німецькі, з 1780 — польс. мандрівні трупи. У 1787 у Львові з'являється перше постійне театр. приміщення, в якому виступають нім. і польс. трупи. У містах Правобережної України виступали польські мандрівні групи. У Дубні (тепер Ровен. обл.) 1783—84 збудовано постійне театр. приміщення, в якому 1785—90

грала трупа В. Богуславського. Польські трупи виступали на Правобережній Україні і після її возз'єднання з Росією (1793), зокрема в Кам'янці-Подільському, Кременці, Луцьку, Бердичеві, Житомирі, з 1798 — в Києві, з 1805 — в Одесі. Перша рос. професіональна трупа на Україні — *Харківський вільний театр* (1789—96). В репертуарі були рос. класицистична драма і комічна опера, перекладна драматургія. Існували також домашні аматорські театри в поміщицьких садибах (театр С. Голицина в с. Козацькому, тепер Звенигородського району Черкаської області, 1797—1801; театр Г. Квітки-Основ'яненка в с. Основі, тепер у межах Харкова, 1799—1802). На Правобережній Україні домашні театри були в палацах польських магнатів (театр О. Морського в Байківцях, тепер Ковельського р-ну Волинської обл., 1782; театр С. Потоцького в Тульчині, тепер Вінницької обл., 1784—98). З'явилися *кріпацькі театри* (*Ширая Дмитра театр* в Спиридоновій Буді на Чернігівщині, тепер Брянської обл., 1798—1809). У 1805 було збудовано театр. приміщення в Києві, де виступали рос. і польс. трупи, у 1809 — в Одесі (тут виступали російські трупи, а також постійна італійська оперна трупа). У 1808 почав свою діяльність *Полтавський вільний театр*. У 1819 вистави п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник» І. Котляревського в очолюваному ним Полтав. вільному театрі відкрили історію укр. професіонального театру. Участь М. Щепкіна в ролях Виборного і Михайла Чупруна у цих виставах мала велике значення для становлення сценічного реалізму в рос. і укр. театрі. Укр. драматургія (І. Котляревський, Г. Квітка-Основ'яненко, Д. Дмитренко та ін.) посідала значне місце в рос.-укр. трупах І. Штейна, Л. Млотковського, Д. Жураховського, К. Зелінського, І. Дрейсіга. Трупи виступали у 20—40-х рр. 19 ст. в містах України: Харкові, Полтаві, Ромнах, Кременчуку, Києві, Катеринославі (тепер Дніпропетровськ), Чернігові, Одесі, Вознесенську, Херсоні, Єлизаветграді, (тепер Кіровоград), а також у Курську, Орлі, Ставрополі, Ростові-на-Дону, Таганрозі, Тбілісі, Кишиневі. У 1-й пол. 19 ст. діяли кріпацькі (с. Сокиринці) та домашні (с. Кибинці) театри на Полтавщині (див. *Трощинського Д. П. домашній театр*). Українські п'єси ставили і польс.-рос.-укр. трупи А. Змієвського, О. Ленкавського, П. Рекановського, П. Зелінської, С. Малиновського, які виступали переважно на Правобережній Україні (Кам'янець-Подільський, Житомир, Бердичів), а також у Києві, Одесі. П'єси укр. авторів ставили в Малому театрі в Москві (за участю М. Щепкіна), в Олександринському та Маріїнському театрах у Петербурзі (за участю С. Гулака-Артемовського). На Україні 1-ї пол. 19 ст. щепкінські реалістичні принципи утверджували К. Соленик, Л. Млотковська, А. Кравченко, Д. Жураховський, Т. Домбровський, К. Зелінський, І. Дрейсіг та ін. У Галичині аматорські вистави активізувалися 1848—50 (Коломия, Львів, Перемишль, Тернопіль). Ставилися здійснені І. Озаркевичем переробки п'єс І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, С. Писаревського. Спроби створити укр. професіональний театр 1850 не мали наслідків у зв'язку з реакцією, що настала після придушення революції 1848—49 в Австрії. Було припинено аматорські вистави. На Закарпатті в 1-й пол. 19 ст. аматори ставили тільки шкільні декламації, діалоги, інтермедії. У 60-х — 1-й пол. 70-х рр. 19 ст. в містах України (Київ, Чернігів, Полтава, Бобринець, Єлизаветград, Херсон та ін.) активно розвивався рос.-укр. аматорський театр, з яким пов'язана діяльність М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Лисенка. В окремих професіональних трупах (Одеса, Катеринослав) 1871—76 відновилися укр. вистави. *Емським актом 1876* укр. професіональний і аматорський театр було заборонено. В 1864 у Львові почала свою діяльність перша в Галичині укр. професіональна трупа — Руський народний театр — *Театр товариства «Руська бесіда»* на чолі з О. Бачинським. У 70-х рр. 19 ст. директором цього театру була Т. Романович. Репертуар становили п'єси укр. авторів і перекладна драматургія. У 1864 т-во «*Руська бесіда*» оголосило перший укр. драм. конкурс. На Закарпатті в 60-х рр. 19 ст. відбувалися укр. аматорські вистави в Ужгороді. Новий етап у розвитку укр. театру почався 1881, коли було послаблено дію Емського акту 1876. Циркуляром 1881 дозволялося виконувати на сцені п'єси, сцени і куплети, написані укр. мовою, але заборонялося створення спеціального укр. театру, формування труп для виконання п'єс тільки укр. мовою. Циркуляром 1884 заборонялися вистави п'єс на історичну тематику, з життя інтелігенції, перекладних драматичних творів, в т. ч. і з рос. мови. Незважаючи на ці суворі обмеження, український театр у 80—90-х рр. 19 ст. здобув широке визнання глядачів, передусім прогресивних кіл рос. інтелігенції. Успіхи укр. професіонального театру цього періоду пов'язані з творчістю М. Кропивницького, М. Старицького, І. Карпенка-Карого, М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського, Г. Затиркевич-Карпинської, М. Лисенка та ін. У цей період високого рівня досягла укр. драматургія. В ній розвивалися традиції І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, утверджувались реалізм і народність. Реалістичні тенденції виявлялися насамперед в акторському і режисерському мистецтві. Укр. мандрівні *Трупи М. Л. Кропивницького, Трупи М. П. Старицького, Трупа П. К. Саксаганського та І. К. Карпенка-Карого, Садовського М. К. трупа, Українські театральні трупи другої половини 19 — початку 20 століття* виступали не тільки на Україні, а й на ін. тер. Рос. імперії. Гастролі труп М. Кропивницького і М. Старицького в Петербурзі та Москві (1886—88) справили велике враження на прогресивну громадськість, зокрема на видатних діячів рос. культури В. Стасова, П. Чайковського, І. Рєпіна, Л. Толстого, А. Чехова, М. Савіну, К. Станіславського. Успішно виступали кращі укр. трупи в містах Центральної Росії, на Дону, Кубані, в Білорусії, Бессарабії, Польщі, Прибалтиці, на Закавказзі. Деякі невеликі трупи вже в 90-х рр. мандрували в Середній Азії, в Сибіру і на Далекому Сході. В 1893—94 *Трупа Г. Й. Деркача* виступала у Франції (Париж, Бордо, Марсель). У 80—90-х рр. 19 ст. у всіх губернських та ін. великих містах України виступали російські антрепризи. Найкращим серед цих театрів було Київське драматичне т-во під керівництвом М. Соловцова, перетворене 1893 на антрепризу, а згодом назване *Театр «Соловцов»*. Під впливом театру Східної України у 80—90-х рр. 19 ст. розвивався Театр товариства «Руська бесіда» в Галичині. В його репертуарі були п'єси схукр. (М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий), зх.-укр. (І. Гушалевич, Г. Цеглинський, І. Франко), рос. (М. Гоголь, О. Островський, О. Сухово-Кобилін) та зх.-європ. (Ж. Б. Мольєр, К. Гольдоні, Ф. Шіллер, Е. Скріб, В. Сарду) драматургів. На поч. 20 ст. художній рівень театру на Україні визначала трупа П. Саксаганського, на базі якої утворилася об'єднана Трупа М. Кропивницького, під керуванням П. Саксаганського за участю М. Заньковецької, 1900—03. Під час першої російської революції 1905—07 у 1906 було скасовано правові обмеження українського театру. В наступному десятиріччі діяли трупи П. Саксаганського, М. Гайдамаки, О. Суслова, О. Суходольського, Л. Сабініна та ін. Усіх укр. труп у цей період налічувалось бл. 300. Велике значення для розвитку укр. сценічної культури мав перший укр. стаціонарний театр — *Театр Миколи Садовського* в Києві (1907—19). Він розвивав прогресивні демократичні традиції реалістич. мистецтва М. Щепкіна й М. Кропивницького. Поряд з укр. класикою і п'єсами тогочасних укр. драматургів до репертуару театру було включено перекладні твори рос. (М. Гоголь, О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов) та зарубіж. (Ю. Словацький, Ю. Крашевський, Г. Запольська, Л. Ріделъ, Г. Гейєрманс) драматургів. Театр М. Садовського розширив тематику своїх вистав (твори про життя інтелігенції та робітників), збагатив свій репертуар п'єсами різних жанрів (психологічна драма, висока трагедія, символічна драма, комедія-сатира тощо). Маючи яскраво виражений муз.-драм. характер, цей театр здійснив вистави опер С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, Г. Козаченка, С. Монюшка, Б. Сметани, П. Масканьї. Незважаючи на новаторський характер мистецтва цього театру, в ньому відбилися суперечливі тенденції, характерні для кризи укр. театру періоду столипінської реакції 1907—10. В репертуарі з'явилися псевдоістор. п'єси Л. Старицької-Черняхівської і пройняті міщанським індивідуалізмом драми В.

Купальські ігри. Гравюра першої половини 19 ст.

Сцена з вистави «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» М. Кропивницького. Трупа М. Л. Кропивницького. 90-і роки 19 ст.

Винниченка. З п'єс Лесі Українки лише одна — «Камінний господар» йшла на сцені його театру (1914). Передові діячі укр. театр. культури намагалися оновити національний театр. У 1912 М. Заньковецька і П. Саксаганський зробили спробу створити в Харкові стаціонарний Укр. худож. театр (на зразок МХТ), але через брак матеріальних коштів цей намір не було здійснено. Новітня укр. драматургія (зокрема твори Лесі Українки) не здобула в укр. театрі поч. 20 ст. відповідного своїй філос. проблематиці і новаторській поетиці сценіч. втілення і не мала вирішального впливу на укр. театр поч. 20 ст. Рос. сценічне мист. на Україні поч. 20 ст. найкраще репрезентували Театр «Соловцов» у Києві, трупа *Харківського міського театру* під керівництвом М. Синельникова, «*Товариство нової драми*» на чолі з В. Мейєрхольдом (Херсон, Миколаїв, Полтава) та ін. Ці театри пропагували рос. драматургічну класику (О. Островський, Л. Толстой, А. Чехов, М. Горький). Велике значення для розвитку театр. життя на Україні у 19 — на поч. 20 ст. мали гастролі видатних рос. акторів П. Мочалова, О. Мартинова, Г. Федотової, П. Стрепетової, М. Єрмолової, М. Савіної, митців петерб. Олександринського та моск. Малого театрів, МХТу на чолі з К. Станіславським і І. Немировичем-Данченком, а також виступи Айри Олдріджа (США), А. Ріссторі, Е. Дузе, Е. Россі, Т. Сальвіні (Італія), С. Бернар, Б. К. Коклена (Франція), Л. Барная, Е. Поссарта (Німеччина) та ін. В Галичині й на Буковині на поч. 20 ст. продовжував свою діяльність театр т-ва «Руська бесіда», який очолювали, зокрема М. Садовський (1905—06) та Й. Стадник (1906—12). Тут виступала М. Заньковецька (1905—06), почали свою діяльність А. Бучма, Лесь Курбас. У репертуарі, крім укр. авторів, були п'єси рос. (Л. Толстой, А. Чехов, С. Найдьонов, М. Горький) і зх.-європ. (Г. Ібсен, Г. Гейєрманс, Г. Гауптман, Е. Ростан) драматургів, а також вистави опер С. Гулака-Артемовського, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського, П. Чайковського, Б. Сметани, Дж. Верді, Ш. Гуно, Ж. Бізе, П. Масканьї, Дж. Пуччіні та ін. Крім Театру т-ва «Руська бесіда» діяли ще напівпрофес. і аматорські театри — *Буковинський народний театр, Гуцульський театр,* «*Тернопільські театральні вечори*» та ін. На поч. 20 ст. на Україні поширилися робітничі і селянські аматорські театри. У 1916 група театр. молоді, очолювана Л. Курбасом, організувала в Києві студію на базі якої виникло т-во «*Молодий театр*», метою якого було створення новаторського театру на основі найновіших досягнень рос. і зх.-європ. сценічного мистецтва. Одним з перших спектаклів «Молодого театру» (травень 1917) був сценічний етюд з історії революц. руху в Росії, ін. вистави — «Едіп-цар» Софокла, «Молодість» М. Гальбе. Діяльність цього колективу продовжувалась після Великого Жовтня. Укр. театр дожовтневого періоду пройшов складний шлях свого розвитку. В кін. 19 — на поч. 20 ст. він розвивався передусім, як театр романтичний (наявність сильного фольклорно-етнографічного елементу, синтетичність тощо), у якому дедалі зростала реалістична система виражальних засобів. Романтичний струмінь залишався надалі в укр. театрі, зумовлюючи його муз.-драм. характер. Однак на його тлі вже з кін. 19 ст. послідовно утверджувалася соціально-психологічна драма, що сприяла остаточному закріпленню сценічного реалізму в укр. театрі. У 1932 за рішенням ЮНЕСКО відзначено 100-річчя укр. профес. театру, заснованого М. Л. Кропивницьким.

Літ.: Белецкий А. Старинный театр в России. Зачатки театра в народном быту и школьном обиходе Южной Руси — Украины. М., 1923; Кисіль О. Український театр. К., 1925; Мар'яненко І. О. Минуле українського театру. К., 1953; Дурилін С. М. Марія Заньковецька. К., 1955; Марко Лукич Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів. К., 1955; Франко І. Про театр і драматургію. К., 1957; Любов Павлівна Ліницька. К., 1957; Стеценко Л. Ф. І. Карпенко-Карий. К., 1957; Тобілевич Б. П. Панас Карпович Саксаганський. К., 1957; Йосипенко М. К. Марко Лукич Кропивницький. К., 1958; Клінчин О. П. Л. І. Млотковська. К., 1958; Чарнецький С. Нарис історії українського театру в Галичині. В кн.: Чарнецький С. Вибране. Львів, 1959; Волошин І. О. Джерела народного театру на Україні. К., 1960; Плетнев А. У истоков Харьковского театра. Х., 1960; Василько В. С. Микола Садовський та його театр. К., 1962; Грін А. Карпо Трохимович Соленик. К., 1962; Казимиров О. Український аматорський театр (Дожовтневий період). К., 1965; Слово про Ганну Затиркевич-Карпинську. К., 1966; Український драматичний театр, т. 1. К., 1967; Цибаньова О. С. Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого. К., 1967; Волошин І. О. Корифеї українського театру. К., 1982; Дурылин С. Н. Мария Заньковецкая. К., 1982; Коломієць Р. Г. Театр Саксаганського та Карпенка-Карого. К., 1984.

Р. Я. Пилипчук.

Український радянський театр. Велика Жовтнева соціалістич. революція відкрила укр. театру широкий шлях до всебічного використання передового досвіду рос. і світової сцени, до творчого пошуку і новаторства, співдружності з усіма театральними культурами народів СРСР.

В мистецтві укр. радянського театру утверджувалися високі ідеали служіння трудовому народові, створення образу радянської людини. З перших днів Рад. влади почалося будівництво нової театр. культури. Декретом Рад. Уряду більшість театрів було націоналізовано, формувалися нові за змістом і напрямом творчі колективи. Було створено *Перший театр Української Радянської Республіки* ім. Шевченка, *Театр Української Радянської Республіки* (Другий) імені Леніна, Перший молодий театр Київ. Ради робітн. депутатів (всі — в Києві), Перший рад. рос. драм. театр в Харкові та ін. Для керівництва театр. життям республіки було створено Всеукр. театр. комітет (ВУТЕКОМ), до складу якого увійшли К. Марджанов (Марджанішвілі), Л. Собінов, С. Мокульський. З ініціативи к-ту засновувалися нові театри — «*Музична драма*» (керівник — Лесь Курбас), численні студії, зокрема, шість районних театрів у Києві та ін. Формувалася вища театр. освіта: Муз.-драм. школу ім. М. В. Лисенка реорганізовано в *Музично-драматичний інститут імені М. В. Лисенка,* було створено *Театральну академію* в Києві. Діячі театру шукали нових шляхів і форм сценіч. мистецтва, які б відповідали вимогам доби. Актуальною за своїм ідейно-художнім спрямуванням була постановка К. Марджановим п'єси «Фуенте овехуна» Лопе де Вега (1919) в Другому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Леніна. Вона перегукувалася з виставою «Молодого театру» за мотивами творів Т. Шевченка («Іван Гус», «Великий льох», ліричні вірші). Співзвучною з тогочасними істор. подіями була поставлена Лесем Курбасом його інсценізація «Гайдамаків» Т. Шевченка в Першому театрі Укр. Рад. Республіки ім. Шевченка (1920; в гол. ролях: І. Мар'яненко — Гонта, Д. Антонович — Залізняк, Ф. Лопатинський — Ярема, В. Чистякова — Оксана). В репертуарі цього театру: п'єси укр., рос. та світової класики. Театр протягом 1923—27 був пересувним, з 1927 — *Дніпропетровський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка. Протягом 1920—23 сформувалися нові театральні колективи. В 1920 у Вінниці на базі Нового львів. театру та групи митців «Молодого театру» було створено Театр ім. І. Франка (тепер *Київський український драматичний театр* ім. І. Франка). У складі трупи: реж. Г. Юра, актори П. Самійленко, О. Рубчаківна, А. Бучма, М. Бенцаль, О. Ватуля, О. Юра-Юрський, М. Крушельницький, Ф. Барвінська, Г. Борисоглібська, С. Тобілевич та ін. Театр працював у Черкасах, гастролював на Донбасі, 1923—26 грав у Харкові, з 1926 — в Києві. В 1920 в Києві почав діяти драм. театр («*Кийдрамте*», реж. Л. Курбас, до його складу увійшли актори кол. «Молодого театру», а також Л. Гаккебуш, Г. Бабіївна, Р. Нещадименко, В. Чистякова та ін.). У 1920—21 театр гастролював на Київщині (Біла Церква, Умань), шефську допомогу йому надавала 45-а Волинська Червонопрапорна стрілецька дивізія. У 1922 на базі «Кийдрамте» у Києві засн. театр «*Березіль*» (з 1935 *Харківський український драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка). У 1921 організовано «*Центростудію*» (пізніше — Київ. театр ім. Г. Михайличенка, існував до 1925), працював *Шостий районний театр* ім. Лесі Українки (режисер — Є. Коханенко, актори — П. Нятко, К. Лучицька, К. Осмяловська, В. Варецька та ін.). В 1922 з акторів кол. Нар. театру в Києві сформувався Укр. драм. театр (з 1923 — Театр ім. М. Заньковецької, тепер Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької). Театр очолювали Б. Романицький та О. Корольчук; серед акторів — Л. Ліницька, В. Любарт, К. Лучицька, Ф. Левицький, В. Яременко. Значну допомогу колективу надавав П. Саксаганський (зокрема, поставив п'єси «Отелло» У. Шекспіра та «Розбійники» Ф. Шіллера). Театр гастролював по містах республіки, 1924—27 перебував у Дніпропетровську, 1931—41 — в Запоріжжі. У виставах театрів Києва, Дніпропетровська, Харкова брав участь разом з П. Саксаганським М. Садовський, який в цей час повернувся на Батьківщину. Основою репертуару театрів були інсценізації і драм. твори класиків («Гайдамаки», «Іван Гус» і «Сон» за Т. Шевченком, «Фуенте овехуна» Лопе де Вега, «Розбійники» Шіллера, «Ревізор» М. Гоголя, «На дні» М. Горького, «Хазяїн» І. Карпенка-Карого, «Тартюф» Ж. Б. Мольєра). Серед прогресивних зарубіжних авторів, твори яких ставилися на Україні, — Е. Верхарн, Г. Кайзер, Е. Толлер («Людина-маса»), Р. Роллан,

С. А. Стадникова в ролі Марусі («Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» М. Старицького); А. С. Шеремета в ролі Алькіда («Дон Сезар» Р. Деллінгера). Театр товариства «Руська бесіда» у Львові.

К. Чапек, Е. Сінклер («Джіммі Хіггінс»), Я. Гашек. Соціальний характер мали вистави «На дні», «Весілля Фігаро» в постановці Г. Юри (Театр ім. І. Франка), твори Т. Шевченка та Лесі Українки в постановці О. Загарова.

Режисери деяких театрів осучаснювали твори класики, дію п'єс класичного репертуару переносили в умови непу, таким чином гостро критикуючи міщанську ідеологію («За двома зайцями», «Вій», «Пошились у дурні»). Молоді колективи включали до свого репертуару перші твори рад. драматургії, зокрема «Містерію-буф» В. Маяковського (Харків. героїчний театр), ставили актуальні власні композиції агітаційного характеру («Жовтень», «Рур» — театр «Березіль»; «Перший будинок нового світу», «Небо горить» — театр «Центростудія»). В театр. мистецтві 20-х рр. визначилося кілька худож. напрямів, представники яких використовували різні сценічні засоби відображення дійсності: одні орієнтувалися на форми самого життя (Театр ім. І. Франка, Театр ім. М. Заньковецької, Театр ім. Т. Шевченка), інші театри т. з. лівого напряму (зокрема, «Березіль», «Центростудія») використовували прийоми умовності, метафоричності, гротеску, соціальної символіки. Відповідно до обраних театрами мистецьких напрямів формувалися їхні акторські школи.

Поява творів радянської драматургії дала театрам змогу через багатогранні типові характери сучасників розповісти про події часів революції та громадян. війни. Було здійснено вистави за п'єсами «97» М. Куліша, «Заколот» за Д. Фурмановим (реж. Г. Юра), «Комуна в степах» М. Куліша (реж. П. Кудрицький), «Пролог» Л. Курбаса і С. Бондарчука (реж. Л. Курбас), «Яблуневий полон» І. Дніпровського (реж. Я. Бортник), «Бронепоїзд 14—69» В. Іванова (реж. Б. Тягно), «До третіх півнів», «Коли народ визволяється» Я. Мамонтова, «Джон Рід» за твором «Десять днів, що потрясли світ» Дж. Ріда (реж. Б. Романицький). Було створено театр. колективи в ін. містах республіки [Харків, Житомир, Чернігів, Полтава, Проскурів (тепер Хмельницький) та ін.]. З 20-х рр. почали створюватися театри для дітей. У Харкові 1920 відкрився Театр казки (з 1922 — *Харківський перший державний театр для дітей*, з 1944 — Львів. театр юного глядача ім. М. Горького). Серед його організаторів — О. Білецький (зав. літ. частиною), художник і режисер М. Акимов, режисери В. Вільнер, В. Неллі, композитор І. Дунаєвський. У Києві 1924 засновано Держ. театр для дітей ім. І. Франка (тепер *Київський театр юного глядача* ім. Ленінського комсомолу), 1927 — дніпроп. пед. театр «Піонер», згодом — театри юного глядача в Миколаєві (1927), Одесі (1930), Донецьку, Луганську (обидва — 1931). Утворюються рос. театри — «*Червоний факел*» в Одесі (1920, з 1932 — в Новосибірську), *Харківський героїчний театр* (1921—22), *Харківський Червонозаводський російський драматичний театр* (1922—27), Масодрам в Одесі (майстерня соціалістичної драматургії, 1921—26), «*Шахтарка Донбасу*» (1922—34 — в Луганську, тепер Ворошиловград), *Студійних постановок театр* у Києві (1922—29). З 1924 створювалися робітн.-сел. театри — *Одеський перший український робітничо-селянський театр* ім. І. Франка, 1924; *Роменський пересувний робітничо-селянський театр* ім. Г. П. Затиркевич-Карпинської, 1925; *Театр Київської обласної Ради профспілок* ім. М. М. Коцюбинського, 1927; театри в Лохвиці, Кіровограді, Краснограді, Запоріжжі та ін. містах. У 30-х рр. робітн.-сел. театри перейменовано на *робітничо-колгоспні театри*; виникли *Охтирський український робітничо-колгоспний пересувний театр* ім. Т. Г. Шевченка (1930), *Перший Харківський робітничо-колгоспний театр* (1933), театри в Артемівську, Ніжині та ін. містах. Серед керівників театрів — Смирнови (О. Смирнов та О. Іскандер), Д. Козачківський, Б. Лучицький. Театр наслідував репертуар провідних колективів. Своєрідність робітничо-колгосп. театрів була пов'язана з умовами їхньої роботи (театри були мандрівними, виступали на невеликих клубних сценах, просто неба). У 1925 засновано укр. Одеську держдраму (1930 — Театр Революції, тепер *Одеський український музично-драматичний театр* ім. Жовтневої революції); в складі театру — режисери М. Терещенко, В. Вільнер, актори І. Замичковський, Є. Хуторна, Н. Ужвій, Л. Мацієвська, Ю. Шумський. У 1927 було відкрито *Харківський Червонозаводський український драматичний театр* (реж. В. Василько, у складі трупи: Є. Зарницька, Л. Гаккебуш, А. Крамаренко, І. Твердохліб, В. Добровольський). У 20-х рр. з'явилися укр. театри малих форм: професійні — *Харківський театр «Веселий пролетар»* (1926), *Полтавський український пересувний театр сатири «Червоний перець»* (1929); напівсамодіяльні — Теагаз (Театр. газета, 1927), Темафор (Театр малих форм, 1929; обидва — у Києві); *театри робітничої молоді* (ТРОМи) у Харкові, Києві, Одесі, Запоріжжі, Луганську, Юзівці, Горлівці та ін. У репертуарі ТРОМів переважали твори авторів-початківців на місц. тематику. Ці театри виявили чимало талановитої молоді (П. Кумаченко, В. Мізиненко, М. Покотило та ін.). Проте у своїй роботі ТРОМи недооцінювали значення профес. майстерності. Внаслідок цього вистави з часом почали не задовольняти естетичні запити глядачів. У серед. 30-х рр. театри робітн. молоді було злито з профес. драм. театрами. У 1929—30 створено ляльк ові театри в Києві (1929), Одесі (1934), Вінниці (1937), Ворошиловграді (1938), Харкові, Полтаві, Дніпропетровську (всі — 1939) та ін. У кін. 20—30-х рр. у обл. центрах республіки розширилася мережа рос. драм. театрів. Серед них — київський (засн. 1926, тепер *Київський російський драматичний театр* ім. Лесі Українки), одеський (засн. 1927, тепер *Одеський російський драматичний театр* ім. А. В. Іванова), дніпропетровський (засн. 1927, тепер *Дніпропетровський російський драматичний театр* ім. О. М. Горького), Театр Київ. військового округу (КВО, засн. 1931, тепер *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії*), харківський (засн. 1933, тепер *Харківський російський драматичний театр* ім. О. С. Пушкіна), миколаївський (засновано 1934, тепер *Миколаївський російський драматичний театр* ім. В. П. Чкалова).

Становленню театр. мистецтва значною мірою сприяли *театральні журнали*, засн. в 20—30-х рр. У кін. 20—30-х рр. успіхів досягла молода рад. драматургія. Теми соціалістичного буд-ва, героїки революції були провідними в творчості театр. колективів. Театри ставили спектаклі, що висвітлювали актуальні проблеми, інтернаціональні зв'язки трудящих: п'єси українських авторів та драматургів рад. республік — «Кадри» та «Дівчата нашої країни» І. Микитенка, «Майстри часу» І. Кочерги, «Честь» Г. Мдівані (Театр ім. І. Франка), «Плацдарм» М. Ірчана, «Диктатура» І. Микитенка, «97» і «Маклена Граса» М. Куліша, «Яблуневий полон» І. Дніпровського, «Тетнулд» Ш. Дадіані («Березіль»); «Гута» Г. Кобця (Харків. Червонозаводський укр. драм. театр, Театр ім. М. Заньковецької). Постанова ЦК ВКП(б) від 23.IV 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» сприяла згуртуванню мистецьких сил, створенню умов для переборення догматичних, вульгаризатор.

Сцена з вистави «Макбет» У. Шекспіра. Театр «Березіль». Київ. 1924.

теорій та практики деяких діячів мистецтва. Оволодіваючи принципами *соціалістичного реалізму*, театри активізували працю з драматургами (О. Корнійчук, Ю. Яновський, І. Кочерга). У їхньому репертуарі знову було відновлено постановку творів класики: п'єси «Хазяїн» та «Мартин Боруля» І. Карпенка-Карого («Березіль», реж. В. Скляренко), «Весілля Фігаро» (Театр ім. І. Франка, реж. Г. Юра) та ін. Тривали спроби наближення класики до сучасності шляхом переробок [напр., «Маруся Шурай» — переробка І. Микитенка п'єси М. Старицького «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (реж. М. Терещенко); «Жандарм» — переробка І. Куликом п'єси І. Франка «Украдене щастя» (реж. І. Земгано); обидві постановки здійснено у харків. Театрі Революції]. Театри зверталися до драматургії М. Горького («Єгор Буличов та інші», 1933, Театр Революції в Одесі, реж. Ю. Шумський; «Васса Желєзнова», 1936, 1-а ред., Харківський український драматичний театр імені Т. Шевченка, реж. Л. Дубовик; «Останні», 1937, Київ. театр ім. І. Франка, реж. К. Кошевський) та до ін. творів класичної спадщини [вистави: Київ. театру ім. І. Франка — «Борис Годунов» О. Пушкіна, «Ревізор» М. Гоголя, «Остання жертва» О. Островського, «Суєта» І. Карпенка-Карого, «Маруся Богуславка» М. Старицького, «Украдене щастя» І. Франка, «Дон Карлос» Ф. Шіллера, «Багато галасу даремно» У. Шекспіра; Харків. укр. драм. театру ім. Т. Шевченка — «Гроза» та «Ліс» О. Островського, «Дай серцю волю, заведе в неволю» М. Кропивницького, «Талан» М. Старицького, «Євгенія Гранде» за О. Бальзаком; Театру ім. М. Заньковецької — «Отелло» У. Шекспіра, «Вільгельм Тель» Ф. Шіллера; Театру Революції в Одесі — «Віндзорські кумасі» У. Шекспіра; Сталінського театру (тепер *Донецький український музично-драматичний театр* ім. Артема) — «Макбет» У. Шекспіра, «Васса Желєзнова» М. Горького та ін.]. Далі зміцнювалася співпраця театрів з драматургами, здійснено вистави «Загибель ескадри», «Платон Кречет», «Банкір», «Правда», «В степах України»

О. Корнійчука, «Майстри часу» І. Кочерги, «Соло на флейті», «Дні юності» І. Микитенка. У 2-й пол. 30-х рр. на грунті традицій укр. реалістичного театру і реалістичних принципів *Станіславського системи* у провідних театрах республіки високого рівня досягла акторська майстерність А. Бучми, Г. Юри, Н. Ужвій, Ю. Шумського, Д. Мілютенка, Г. Борисоглібської, Є. Пономаренка, В. Добровольського (київ. Театр ім. І. Франка), І. Мар'яненка, Д. Антоновича, М. Крушельницького, О. Сердюка, В. Чистякової, С. Федорцевої (Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка), Б. Романицького, В. Яременка, Н. Доценко, В. Данченка, В. Любарт, Д. Дударєва (Театр ім. М. Заньковецької), З. Хрукалової, А. Верменича, А. Хорошуна (Дніпроп. укр. муз.-драм. театр ім. Т. Шевченка), акторів рос. театрів на Україні — М. Романова, Ю. Лаврова, Л. Карташової, М. Белоусова, М. Висоцького, В. Халатова (Київ. рос. драм. театр ім. Лесі Українки), О. Воронович, В. Арістова, Н. Тамарової (Харків. рос. драм. театр ім. О. Пушкіна) та ін. Розкривалися своєрідні творчі індивідуальності режисерів Б. Романицького, В. Харченка, І. Юхименка, В. Магара (вистави з великою кількістю масових сцен), К. Хохлова, О. Крамова, В. Вільнера, Б. Норда (вистави психологічного характеру), М. Крушельницького, Б. Тягна, В. Василька, Л. Дубовика, В. Скляренка (образно-узагальнені постановки). Протягом 30-х рр. було створено театри в Чернігові (1926, тепер *Чернігівський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка), Кам'янці-Подільському (1931, тепер *Хмельницький український музично-драматичний театр* ім. Г. І. Петровського), Білій Церкві (1933, тепер *Київський обласний український музично-драматичний театр* ім. П. К. Саксаганського), в м. Сталіно (тепер Донецьк; 1933, сучас. назва — Донец. укр. муз.-драматичний театр ім. Артема), Ніжині (1934, *Ніжинський український драматичний театр* ім. М. М. Коцюбинського), Полтаві (1936, тепер *Полтавський український музично-драматичний театр* ім. М. В. Гоголя), Вінниці (1940, тепер *Вінницький український музично-драматичний театр* ім. М. К. Садовського). Діяли колективи в Сумах, Кіровограді, Черкасах та ін. містах.

У 1939—40 до колективу рад. митців сцени влилися прогресивні діячі театрів зх.-укр. земель та Пн. Буковини (Й. Стадник, С. Стадникова, І. Рубчак, О. Кривицька, Я. Геляс та ін.), які в роки панування бурж.-поміщицької Польщі та бурж. Румунії вели боротьбу за існування укр. культури (*Театр Товариства «Руська бесіда», Театр «Заграва», Театр імені І. Тобілевича, Театр імені І. Котляревського, «Робітничий театр»*, аматорські гуртки). Після возз'єднання укр. народу в єдиній Укр. Рад. соціалістич. державі було відкрито на тер. Зх. України 15 нових театрів, з них 12 — українських. До Чернівців було переведено харківський театр ім. Ленінського комсомолу (тепер *Чернівецький український музично-драматичний театр* ім. О. Ю. Кобилянської). Відкрито театри у Дрогобичі (тепер *Львівський обласний український драматичний театр* ім. Я. Галана), Станіславі (тепер *Івано-Франківський український музично-драматичний театр* ім. І. Франка), Ровно (тепер *Ровенський український музично-драматичний театр* ім. М. Островського), Луцьку (тепер *Волинський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка), Львові (*Український драматичний театр* ім. Лесі Українки) та ін. Вони знайомили глядачів з досягненнями рад. драматургії, творами класичної спадщини. Під час Великої Вітчизн. війни у тил було евакуйовано Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка (Тамбов, Семипалатинськ, Ташкент), Харків. укр. драм. театр ім. Т. Шевченка (Воронеж, Нижній Тагіл, Фергана), Дніпроп. театр ім. Т. Шевченка (Актюбінськ, Наманган), Театр ім. М. Заньковецької (Тобольськ, Ново-Кузнецьк, Омськ), Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Ю. Кобилянської (Армавір, Дербент, Грозний, Махачкала), одес. Театр Революції (Сталінград, Куйбишев, Урюпинськ, Токмак, Фрунзе, Самарканд) та ін. Значну підтримку укр. митцям подавала громадськість міст, де театри перебували під час евакуації. Укр. театр. діячі допомагали митцям братніх республік у розвитку їхніх нац. культур, що є яскравим виявом дружби рад. народів [в Узб. муз. театрі ім. Мукімі (Ташкент) поставлено узб. мовою п'єсу «Наталка Полтавка» І. Котляревського (реж. А. Бучма, художник М. Драк); художник В. Меллер оформив в узб. театрах кілька вистав, режисер і педагог М. Верхацький став організатором і першим директором Ташкент. театрального інституту; в бурят-монгольському театрі (м. Улан-Уде) здійснено вистави «Бідність не порок» О. Островського (реж. В. Арістов) та «Рибалки Байкалу» Н. Балдана (реж. О. Крамов)]. В репертуарі евакуйованих театрів провідне місце посіла героїко-патріотична тема («Партизани в степах України», «Фронт», «Богдан Хмельницький», «Правда» О. Корнійчука, «Навала» Л. Леонова, «Російські люди», «Хлопець з нашого міста» К. Симонова, «Олександр Пархоменко» В. Іванова, «Тарас Бульба» за М. Гоголем). З'явилися *Фронтові театри*, які давали вистави і концерти в частинах діючої армії, госпіталях, тилу. Велику громад.-політ. роботу здійснювала укр. *Радіостанція імені Т. Г. Шевченка* (очолювана Ю. Шумським), яка транслювала виступи укр. акторів. З визволенням України від нім.-фашист. загарбників відновилося театр. життя республіки. До Львова було переведено Театр ім. М. Заньковецької та Харків. театр юного глядача, до Запоріжжя — Житомир. театр (тепер *Запорізький український музично-драматичний театр* ім. М. О. Щорса), до Одеси (згодом — до Львова) — Театр Київ. військ. округу (тепер Львів. рос. драм. театр Радянської Армії). У 1944 організовано театр у Житомирі (тепер *Житомирський український музично-драматичний театр* ім. І. А. Кочерги). У 1945 до Тернополя на постійну роботу переведено Охтирський укр. драм. театр (тепер *Тернопільський український музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка). Створювалися нові театр. колективи на тер. возз'єднаного з Україною Закарпаття: в Ужгороді (*Закарпатський український музично-драматичний театр*, 1946), у Мукачевому (*Закарпатський обласний російський драматичний театр*, 1946). Відновили роботу створені 1939 театри Станіслава (тепер Івано-Франківськ), Ровно. У 1949 з Дніпродзержинська до Кривого Рога переведено рос. драм. театр (тепер *Криворізький російський музично-драматичний театр* ім. Т. Г. Шевченка). У 1954 в зв'язку з включенням Кримської області до складу УРСР театри України поповнилися *Кримським російським драматичним театром* ім. М. Горького, *Севастопольським російським драматичним театром* ім. А. В. Луначарського, *Чорноморського Червонопрапорного флоту російським драматичним театром* ім. Б. А. Лавреньова (Севастополь), до Сімферополя переведено Київ. обл. пересувний театр (тепер *Кримський український театр драми і музичної комедії*). Велике значення для театрів республіки мала постанова ЦК ВКП(б) «Про репертуар драматичних театрів та заходи до його поліпшення» (1946). Вона орієнтувала діячів театру на активну й наполегливу працю по відображенню героїчних звершень рад. народу. У виставах за п'єсами укр. драматургів створено багатогранні образи сучасників («Приїздіть у Дзвонкове», «Макар Діброва», «Калиновий гай» О. Корнійчука, «Любов на світанні» Я. Галана, «На велику землю» А. Хижняка), порушено гострі моральні проблеми («Дочка прокурора» Ю. Яновського, «Не називаючи прізвищ» В. Минка), показано джерела подвигу рад. людей («Під золотим орлом» Я. Галана, «Професор Буйко» Я. Баша, «За другим фронтом» В. Собка), героїку минулого («Ярослав Мудрий» І. Кочерги, «Навіки разом» Л. Дмитерка). Театри здійснили постановку п'єс молодих драматургів — М. Зарудного, О. Коломійця та ін. Розроблялась місцева тематика [Театр ім. О. Кобилянської створив вистави з життя Буковини (т. з. буковинський літопис), Театр ім. М. Садовського — з життя Поділля]. Репертуар укр. і рос. театрів республіки поповнився творами рос. письменників, зокрема К. Треньова, О. Фадєєва, О. Штейна, Б. Лавреньова, К. Симонова, Б. Ромашова, М. Алігер, О. Афіногенова, О. Арбузова; п'єсами драматургів інших братніх республік — Я. Райніса, М. Бараташвілі, К. Крапиви, Г. Мовзона, В. Лаціса, Г. Мухтарова, А. Якобсона, творами зарубіжних авторів. Великим стимулом у розвитку укр. театр-

Учасники Декади українського мистецтва і літератури в Москві. Зліва направо сидять — народні артисти СРСР М. Романов, Б. Гмиря, Н. Ужвій, поет М. Рильський, стоять — народні артисти СРСР Д. Гнатюк, Б. Руденко, О. Сердюк, письменник О. Гончар, народна артистка УРСР О. Потапова, народний художник УРСР М. Хмелько, композитор Г. Майборода, поет А. Малишко. 1960.

культури було проведення 1936, 1951, 1960 *Декад і днів мистецтва і літератури народів СРСР* в Москві, пізніше — Днів укр. культури в РРФСР та братніх республіках. Нові творчі пошуки були характерні для *театрально-декораційного і кінодекораційного мистецтва.* Поряд з театральними художниками старшого покоління (А. Петрицький, В. Меллер, Б. Косарєв, Ф. Нірод, О. Хвостенко-Хвостов, М. Уманський, М. Драк) працювали й представники молодого покоління (Д. Лідер, Є. Лисик, М. Кипріян, М. Френкель). Яскраві режисерські індивідуальні стилі виявилися у виставах, здійснених Г. Юрою [«Макар Діброва» (Держ. премія СРСР, 1948), «Калиновий гай» (Держ. премія СРСР, 1950) О. Корнійчука, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка], М. Крушельницьким [«Ярослав Мудрий» І. Кочерги (Держ. премія СРСР, 1947), Харків. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка], І. Кобринським [«Навіки разом» Л. Дмитерка (Держ. премія СРСР, 1951), Дніпроп. укр. драм. театр ім. Т. Г. Шевченка], В. Васильком («Земля» за О. Кобилянською, Чернів. укр. муз.-драматичний театр ім. О. Кобилянської), Б. Тягном [«На велику землю» А. Хижняка (Держ. премія СРСР, 1950), Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької], І. Беркуном [«Прага залишається моєю» Ю. Буряківського (Держ. премія СРСР, 1951), Одеський театр Радянської Армії, тепер Львів. рос. драм. театр Радянської Армії].

За створені у цих спектаклях на високому худож. рівні образи лауреатами Держ. премій СРСР стали актори А. Аркадьєв, Є. Бондаренко, А. Бучма, А. Верменич, Д. Голубинський, В. Добровольський, О. Кусенко, О. Максимов, І. Мар'яненко, Д. Мілютенко, П. Нятко, В. Овчаренко, Б. Романицький, І. Рубчак, О. Сердюк, Н. Ужвій, З. Хрукалова, Ю. Шумський, В. Яременко, художники В. Борисовець, Б. Косарєв, А. Петрицький та ін., за гол. роль у виставі «Старик» М. Горького — П. Гайдебуров (1951, Кримський рос. драм. театр ім. М. Горького). З серед. 50-х рр. в укр. театрі розширилася тематика і урізноманітнилися жанри вистав, спектаклі збагатилися узагальненою сценічною образністю (зокрема, засобами публіцистики, документалістики). Пожвавленню новаторських шукань режисури сприяло творче переосмислення діячами рад. театру досвіду В. Мейєрхольда, Леся Курбаса, Є. Вахтангова, О. Ахметелі та інших.

Серед вистав 50—60-х рр. високу оцінку громадськості здобули постановки в укр. драм. театрах п'єс «Чому посміхалися зорі» О. Корнійчука, «Свіччине весілля» І. Кочерги (Київ), «Любов на світанні» Я. Галана, «Не називаючи прізвищ» В. Минка (Харків), «Веселка» та «Мертвий бог» М. Зарудного (Вінниця), «Патетична соната» М. Куліша (Одеса), «Потомки запорожців» О. Довженка (Херсон). Театри ставили п'єси світової класики — трагедії У. Шекспіра «Король Лір» (Київ), «Гамлет» (Харків). Вперше втілено на сцені драм. поеми «Сон князя Святослава» І. Франка (Львів, Вінниця), «Пророк» І. Кочерги (Київ). Поширилися респ. огляди, на яких визначаються кращі вистави, виконавці, режисери, сценографи, систематично організовуються творчі звіти молодих артистів театрів республіки. Серед вистав укр. і рос. театрів, відзначених в 60—80-х рр. на оглядах,— «Фауст і смерть» О. Левади та «Човен хитається» Я. Галана (Львів), «Сторінка щоденника» О. Корнійчука» і «Планета сподівань» О. Коломійця, «Хто за? Хто проти?» П. Загребельного (Київ), «Правда і кривда» М. Стельмаха (Житомир), «Потомки запорожців» О. Довженка (Чернігів), «Де ж твоє сонце?» О. Коломійця (Херсон), «Сині роси» М. Зарудного та «Незабутнє» О. Довженка (Тернопіль), «Перекоп» І. Кавалерідзе (Харків). Оригінальна сценічна інтерпретація властива виставам, здійсненим в укр. театрах за творами класичної драматургії: «Антігона» Софокла (Київ), «Медея» Евріпіда (Суми), «Дон Карлос» Ф. Шіллера (Ужгород), «Емілія Галотті» Г. Лессінга (Вінниця, Черкаси), «Баладина» Ю. Словацького (Тернопіль), «Гайдамаки» за Т. Шевченком, «Житейське море» І. Карпенка-Карого (Львів). Вистави цих років, що досягли високого мистецького рівня, відзначені Державними преміями СРСР: «Дядя Ваня» А. Чехова і «Дикий Ангел» О. Коломійця (1980, Київський український драматичний театр імені І. Франка), «Вони були акторами» В. Орлова і Г. Натансона (1977, Крим. рос. драм. театр ім. М. Горького); Держ. преміями УРСР імені Т. Шевченка — «Пам'ять серця» О. Корнійчука (1971, Київ. укр. драм. театр ім. І. Франка), «Тил» М. Зарудного (1978, Львів. укр. драм. театр ім. М. Заньковецької), «Відродження» М. Мірошниченка (1982, Одеський рос. драм. театр ім. А. В. Іванова), «Межа спокою» П. Загребельного, «Кафедра» В. Врублевської, «Тема з варіаціями» С. Альошина (1983, Київ. укр. драм. театр ім. Лесі Українки). За участь у цих виставах Державними преміями СРСР відзначені актори О. Голобородько, В. Івченко, Є. Капітонов, Б. Ступка, режисери С. Данченко, В. Оглоблін, А. Новиков, художники Д. Лідер, М. Янковський; Держ. премій УРСР ім. Т. Г. Шевченка за виконання провідних ролей удостоєні Герой Соціалістич. Праці Н. Ужвій, Б. Романицький, А. Гончар, В. Дальський, В. Добровольський, Н. Доценко, М. Задніпровський, В. Заклунна, П. Куманченко, В. Максименко, Ю. Мажуга, А. Роговцева, Є. Пономаренко, А. Решетников, М. Рушковський, О. Смолярова, Ф. Стригун, Ю. Ткаченко, Л. Яремчук, режисери Д. Алексідзе, С. Данченко, М. Рєзникович, В. Терентьєв, художники М. Кипріян, О. Кривошеїн, Є. Лисик. В 70—80-х рр. відкрилися Донец. (у м. Горлівці), Дніпроп., Запорізький та Сумський театри юного глядача, *Київський театр драми і комедії*, *Театр поез і* у Києві (обидва — 1979), *Київський молодіжний театр* (1980), Дніпродзержинський рос. муз.-драм. театр (1982), в репертуарі яких — твори сучас. рад. драматургів. У всіх обл. центрах є ляльк театри, серед них — Київ. театр ляльок (засн. 1929), Харків. театр ляльок ім. Н. К. Крупської (засн. 1939), Іванофр. театр ляльок ім. П. Морозова (заснований 1945). В республіці діє (на 1984) 286 *народних самодіяльних театрів.* Важливим фактором розвитку укр. театру є використання досвіду нац. театр. культур народів СРСР, насамперед російського, зміцнення зв'язків з мистецтвом країн соціалістичної співдружності, прогресивним мистецтвом капіталістичних країн. В репертуарі укр. театрів — твори авторів братніх республік

Сцена з вистави «Фауст і смерть» О. Левади. Львівський український драматичний театр імені М. Заньковецької. 1960.

Сцена з вистави «Дикий Ангел» О. Коломійця. Київський український драматичний театр імені І. Франка. 1980.

(Ч. Айтматова, О. Вампілова, О. Гельмана, Й. Друце, Н. Думбадзе, М. Каріма, А. Макайонка, А. Петрашкевича та ін). Київ. театр «Дружба» (засн. 1979) систематично організовує виступи театрів братніх республік [моск. Малий театр, МХАТ, Моск. театр ім. К. С. Станіславського, Ленінгр. Великий драм. театр ім. М. Горького, Груз. театр ім. Шота Руставелі, Груз. театр ім. К. Марджанішвілі (обидва — в Тбілісі), Паневежський драм. театр Лит. РСР, тартуський театр «Ванемуйне», Таллінський театр ім. В. Кінгісеппа, Мінський рос. драм. театр ім. М. Горького та ін.]. Укр. рад. театр інтернаціональний за змістом і глибоко національний за формою. Осягаючи нові явища життя

Сцена з вистави «Я, бабуся, Іліко та Іларіон» Н. Думбадзе та Г. Лордкіпанідзе. Одеський український музично-драматичний театр імені Жовтневої революції. 1971.

Сцена з вистави «Казка про Моніку» («Загоничі вогню») С. Шальтяніса і Л. Яцинявічуса. Київський російський драматичний театр імені Лесі Українки. 1978.

новаторськими мистецькими засобами, він водночас тісно пов'язаний з культурною спадщиною минулого, з дожовтневим театром. Це проявляється, зокрема, у продовженні традицій життєво-конкретного мистецтва видатних майстрів дореволюц. театру, розвинутих Г. Юрою, Б. Романицьким та ін., і традиціях філос. узагальнюючого театру Леся Курбаса, розвинутих М. Крушельницьким, Б. Тягном та ін.

З організацією фестивалю театрів «Прем'єри сезону» при *Українському театральному товаристві* (засн. 1944) в столиці республіки постійно демонструються кращі прем'єри обл. театрів. Творчі кадри для профес. і самодіяльних колективів виховують *Київський інститут театрального мистецтва* ім. І. К. Карпенка-Карого, *Харківський інститут мистецтв* ім. І. П. Котляревського, ін-ти культури в Києві, Харкові, Ровно. Проблеми театр. мистецтва широко висвітлюють журн. «*Український театр*», газ. «*Культура і життя*» та міжвідомчий наук. збірник «*Театральна культура*». Найбільше на Україні зібрання матеріалів з історії театру зберігається в *Київському музеї театрального, музичного та кіномистецтва* УРСР.

Матеріали XXIV—XXVI з'їздів партії і постанови ЦК КПРС «Про роботу з творчою молоддю» (1976) і «Про роботу партійної організації Білоруського державного академічного театру ім. Янки Купали» (1983) спрямовують укр. митців на подальше зміцнення зв'язків театр. мистецтва з практикою побудови нового суспільства. Див. також у цьому томі підрозділи Народне театральне мистецтво, Театрознавство, Художня самодіяльність. Іл. див. на окремому аркуші, с. 384—385.

Літ.: Український драматичний театр, т. 1—2. К., 1959—67; Украинский театр. В кн.: История советского драматического театра, т. 1—6. М., 1966—71; Шляхи і проблеми розвитку українського радянського театру. К., 1970; Піскун І. Р. Український радянський театр. К., 1957; Кисіль О. Г. Український театр. К., 1968; Мистецтво франківців. К., 1970; Посудовський П. І. Театри України і Радянська Армія. К., 1970; Заньківчани. К., 1972; Рулін П. І. На шляхах революційного театру. К., 1972; Станіславський М. Д., Рубінштейн Л. А. Театр Житомира. К., 1972; Дузь І. М. Театр імені Жовтневої революції. К., 1975; Зюков Б. Б., Сенникова Р. Д. Театр имени Леси Украинки. К., 1977; Смолич Ю. К. Про театр. К., 1977; Горбенко А. Г. Харківський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1979; Гайдабура В. М. Театр імені М. О. Щорса. К., 1979; Корнієнко О. З. Тернопільський театр імені Т. Г. Шевченка. К., 1980; Вериківська І. М. Становлення української радянської сценографії. К., 1981; Давыдова И. Н. В созвездии братских культур. Русские театры на Украине. 1917—1982. К., 1982; Станішевський Ю. О. Братерство театральних культур. К., 1983; Белецкая Л. К. Украинский советский драматический театр. К., 1984.

Ю. М. Бобошко.

Кіно

Історія укр. кіно починається з 90-х рр. 19 ст. У 1893 одес. механік-конструктор Й. Тимченко (за допомогою професора М. Любимова) сконструював апарат для репродукування на екрані зображень безперервного руху людей та предметів, 1894 продемонстрував його дію на засіданні секції фізики IX з'їзду російських природознавців і лікарів. Але широкого застосування цей апарат не знайшов. У 1896—1902 харків. фотограф-художник А. Федецький, удосконаливши кіноапарат, знімав і демонстрував перші хронікальні фільми: «Джигітування козаків першого Оренбурзького козачого полку», «Вид Харківського вокзалу в момент відходу поїзда» та ін. Регулярне виробництво фільмів почалося на Україні з 1907. Організовувалися приватні кіноательє у Києві («Світлотінь», «Художній екран»), Одесі («Мірограф»), Катеринославі, Харкові. Поряд з хронікальними, з'явилися перші художні фільми (т. з. ігрові; це переважно зняті на кіноплівку театральні вистави). Укр. актор О. Олексієнко поставив ряд т. з. мовних фільмів (під час сеансів актори перебували за екраном, імітуючи діалоги між дійовими особами): «Як вони женихалися, або Три кохання в мішках» за М. Гоголем, «Москаль-чарівник» за І. Котляревським, «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка» за М. Старицьким. У 1911 Д. Сахненко разом з М. Садовським поставили фільми-спектаклі «Наймичка» за І. Карпенком-Карим і «Наталка Полтавка» за І. Котляревським; у них брали участь актори театр. трупи М. Садовського, зокрема М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, Ф. Левицький. Реалістичні традиції кращих укр. театр. колективів, висока культура гри акторів мали значний вплив на утвердження прогрес. тенденцій в дореволюц. укр. кіно. Проте в цілому спадщина укр. дореволюц. кінематографа була досить нерівноцінною і суперечливою. На Україні за короткий час виникли численні «ілюзіони», зарубіжні кінофірми заповнили екрани низькопробними стрічками, вітчизняну кінопродукцію складали в основному примітивні мелодрами і комедії-фарси. Під час першої світової війни створювалися фільми переважно шовіністичного спрямування. В цей же час здійснювались екранізації рос. і зарубіжних літ. творів (зокрема, у Києві «Зневажені і скривджені» за Ф. Достоєвським).

Кадр з документального фільму «Симфонія Донбасу». Режисер Дзига Вертов. 1930.

В липні 1917 в Одесі (при сприянні Севастопольської Ради робітничих і солдатських депутатів) було створено фільм «Життя і смерть лейтенанта Шмідта» («Повстання Чорноморського флоту»), пройнятий симпатіями до учасників революц. подій. Серед діячів дожовтневого кіно, які творчо працювали і в рад. час,— П. Чардинін, І. Кавалерідзе, В. Гардін, Д. Байда-Суховій, Л. Форестьє та ін. Рад. влада відкрила широкі можливості для укр. рад. кіно. Ідейне і творче спрямування подальшого розвитку мистецтва кіно було визначено ленінським положенням про те, що «... з усіх мистецтв для нас найважливішим є кіно» («В. І. Ленін про культуру». К., 1981, с. 316). 27.VIII 1919 В. І. Ленін підписав декрет про передачу кіно- і фотопромисловості у відання Наркомосу, тим самим закладалися засади нового рад. мистецтва. Було створено кінокомітети при відділах політосвіти і кіносекції при політвідділах Червоної Армії (організовували виробн. кінофільмів, забезпечували показ їх червоноармійцям і населенню), реквізовано приватні кіноательє у Києві, Одесі і Ялті. У Наркомосі УРСР було також створено Всеукр. кінокомітет, який розгорнув роботу по організації кіноправи в республіці. У квітні 1919 при Всеукр. кінокомітеті організовано відділ кінохроніки, який знімав фільми, що відображали найважливіші події на фронтах і в тилу. Кінозйомки бойових дій Червоної Армії та зйомки подій в тилу проводили також кіносекції київ. Окрвоєнкому, Наркомвоєну України та кіносекції політвідділів Півд.-Зах. фронту. Було знято ряд хронікальних фільмів: «Вручення М. І. Калініним ордена Червоного Прапора Першій Кінній армії», «Визволення Криму від Врангеля», «Відправка на фронт 1-го Інтернаціонального полку», «Парад військ та демонстрація 1-го Травня в Києві», «Перший випуск радянських лікарів» та ін. Крім кінохроніки, знімалися також агітфільми, що були першою спробою в ігровому кіно відтворити образ людини, яка мужньо захищає владу Рад.

У 1919—20 Всеукр. кінокомітет разом з політвідділами Червоної Армії випустив понад 30 ігрових агітфільмів: серед них— «Все для фронту» (реж. М. Вернер), «Повстаньте, гнані і голодні», «Це буде останній і вирішальний бій!» (обидва — реж. М. Бонч-Томашевський), «Революційний тримайте крок!» (реж. А. Лундін), «Ми переможемо» (реж. М. Салтиков). Велику роль у виховній і освітній роботі серед населення відігравали культурно-освітні та санітарно-освітні фільми («Трактор», «Одеса — Південна Пальміра», «Боротьба з ховрахами» та ін.), які поклали початок укр. науково-популярному кіно.

У 1922 Всеукр. кінокомітет було реорганізовано у Всеукр. фотокіноуправління (ВУФКУ), якому підпорядковувались кінофабрики в Одесі і Ялті, зйомочна база у Києві, а також кінотеатри республіки. На Україні розгорнулося планомірне виробн. худож. фільмів. Відкрилися кіношколи, що готували профес. кадри кінематографістів. У 1924 в Одесі засновано Державний технікум кінематографії (мав статус вищого навч. закладу; 1930 на його базі в Києві було утворено кіноінститут).

Важливим фактором у формуванні укр. рад. кіномистецтва було залучення до роботи в кіно майстрів з суміжних мистецтв (театру, живопису, л-ри). Першими сценаристами, редакторами і теоретиками кіно, режисерами і керівниками кіновиробництва були О. Довженко, Ю. Яновський, М. Бажан, О. Досвітній, І. Кавалерідзе, Г. Тасін, Г. Стабовий, Лесь Курбас, П. Нечеса та ін. У становленні укр. рад. кіномистецтва важливу роль відіграли майстри рос. кінематографії, зокрема, Дз. Вертов, В. Гардін, М. Охлопков, М. Салтиков, Г. Рошаль. У 1926—28 на замовлення ВУФКУ В. Маяковський написав 8 сценаріїв, за якими було створено стрічки «Троє» (1928, реж. О. Соловйов, Ялт. кінофабрика) та «Октябрюхов і Декабрюхов» (1928, реж. О. Смирнов і О. Іскандер, Одеська кінофабрика). У 1923—25 на Україні на екрани вийшло близько двох десятків картин, більшість яких було знято за відомими літ. творами. Серед них — екранізації, здійснені Гардіним [«Остання ставка містера Енніока» (за О. Гріном), «Привид бродить по Європі» (за Е. По), «Слюсар і канцлер» (за А. Луначарським)]. Значною подією став фільм «Остап Бандура» (1924, реж. Гардін, сценарій М. Майського, за участю М. Заньковець-

кої; Одес. кінофабрика), присвячений подіям громадянської війни на Україні. Ця тема розроблялася і у картинах «Арсенальці» (1925, реж. Л. Курбас, сценарій Г. Тасіна) та «Укразія» (ін. назва — «Сім плюс два», 1925, реж. П. Чардинін, сценарій М. Борисова і Г. Стабового), пізніше — «Бенефіс клоуна Жоржа» (1928, реж. Соловйов; всі — Одес. кінофабрика). Значними здобутками укр. рад. кінематографії були психологічні кінодрами «Два дні» (1927, реж. Г. Стабовий, сценарій С. Лазуріна; у гол. ролі — І. Замичковський) та «Нічний візник» (1929, реж. Г. Тасін, у гол. ролі — А. Бучма; обидва — Одес. кінофабрика), присвячені пробудженню класової свідомості у трудівників в роки громадян. війни. Перші спроби у жанрі кіносатири зробив Лесь Курбас, який 1924 здійснив постановку сатиричних фільмів «Вендетта» і «Макдональд». В 20-х рр. з'явилися фільми для дітей «Марійка» (1926, Одес. кінофабрика), «Ванька і ,,Месник"» (1928, обидва — реж. А. Лундін, Київ. кінофабрика) та ін. У 1926 вийшов двосерійний фільм «Тарас Шевченко» (реж. П. Чардинін, сценарій М. Панченка і Д. Бузька; за участю А. Бучми, І. Замичковського, М. Панова, І. Худолєєва, Одес. кінофабрика).

В кін. 20-х на поч. 30-х рр. було екранізовано твори класиків укр. л-ри: «Микола Джеря» (1927, реж. М. Терещенко, за І. Нечуєм-Левицьким), «Борислав сміється» (1927, реж. І. Рона, за І. Франком, обидва — Одес. кінофабрика), «Фата моргана» (1931, реж. Б. Тягно, за М. Коцюбинським; «Українфільм», Київ). Велике місце у кінопроцесі посідали картини про відбудову нар. г-ва і класову боротьбу: «Цемент» (1927, реж. В. Вільнер, за Ф. Гладковим; Одес. кінофабрика), «Джальма» (1928), «Вітер з порогів» (1930, обидва — реж. А. Кордюм), «Право на жінку» (1930, реж. О. Каплер, сценарій М. Бажана і О. Каплера, всі — Київ. кінофабрика) та ін.

Визначним явищем радянської кінематографії стала творчість О. Довженка. На Одеській кінофабриці за його сценарієм поставлено фільм «Вася-реформатор» (1926). У 1927 він створив повнометражний революц.-пригодницький фільм «Сумка дипкур'єра» (сценарій М. Заца і Б. Шаранського). Новим етапом у творчості митця став фільм «Звенигора» (1928). У 1929 О. Довженко за власним сценарієм поставив стрічку «Арсенал», присвячену Січневому повстанню 1918 робітників київ. з-ду «Арсенал» проти контрреволюц. Центральної ради. Самобутній талант Довженка яскраво виявився у фільмі «Земля» (1930, оператор Д. Демуцький; Київ. кінофабрика), де з великою поетичною силою відображено соціалістичні перетворення в укр. селі в період колективізації. З появою цього фільму в укр. кіно утвердився новий стилістичний напрям, якому властиві революц. романтика, поетика, глибока філософська думка (1958 на Всесвітній виставці в Брюсселі фільм «Земля» було визнано одним з 12 кращих фільмів усіх часів і народів).

Успішно розвивалося документальне і наук.-популярне кіно. На Київ. кінофабриці реж. Дз. Вертов поставив ряд документальних фільмів — «Одинадцятий» (1928) і «Людина з кіноапаратом» (1929), що мали значний позитивний вплив на розвиток укр. кінопублі цистики.

На кін. 20-х рр. кіно міцно увійшло в культурне життя республіки. Успішний розвиток нар. господарства створив необхідні умови для розв'язання важливих проблем технічного озброєння кіно, обладнання кіностудій і кінотеатрів новою вітчизн. кіноапаратурою. Було проведено реконструкцію Одес. кінофабрики, завершилося буд-во Київ. кінофабрики ВУФКУ (з 1930 — «Українфільм», з 1939 — Київ. кіностудія), яка стала центром укр. кінематографії. У 1927 в Харкові було створено мультиплікаційну майстерню (згодом переїхала до Києва). Утверджувались і розвивались ідейно-теор. засади соціалістичного реалізму, принципи партійності і народності соціалістичного мистецтва. Це був складний процес, позначений гострими дискусіями про утвердження героя нового типу, боротьбою проти пролеткультівської вульгаризації. Посилилася роль кінокритики. На Україні почав виходити журнал «Кіно» (1925—33), газета «Кінотиждень» (1927), «Кіногазета» (1928—32). З'явилися перші теоретичні праці, в яких розглядалися важливі проблеми кіномистецтва (див. у цьому томі підрозділ Кінознавство).

Новий етап у становленні кіномистецтва України пов'язаний з винайденням звукового кіно. Це дало поштовх до розвитку кінодраматургії, внесло значні зміни в режисуру, акторську майстерність, композицію кадру, монтажу. У 1930 на Київ. кінофабриці реж. Дз. Вертов здійснив постановку першого радянського звукового документ. фільму «Симфонія Донбасу» («Ентузіазм», 1930) про героїчну працю робітничого класу України в будівництві соціалізму. В 1932 О. Довженко створив перший український ігровий звуковий фільм «Іван», присвячений проблемі формування робітничої свідомості. На Київ. кіностудії худож. фільмів з'явилися ін. фільми про сучасність, в яких показано людину праці — «Велике життя» (1-а серія, 1939, реж. Л. Луков, Держ. премія СРСР, 1941), «Вітер зі Сходу» (1941, реж. А. Роом); кінокомедії «Багата наречена» (1938), «Трактористи» (1939, спільно з «Мосфільмом»; обидва — реж. І. Пир'єв). Цій же темі було присвячено ряд фільмів, створених Одес. кіностудією худож. фільмів, зокрема «Танкер ,,Дербент"» (1940, реж. О. Файнціммер). Значною подією в худож.-документальному кіно стали фільми «Визволення» та «Радянська Буковина» (обидва — 1940, режисери О. Довженко і Ю. Солнцева, Київ. студія худож. фільмів), в яких було показано тяжку долю населення Зх. України, оспівувалось його возз'єднання в братній сім'ї рад. народів. Увагу кінематографістів привертала тема героїки громадян. війни: «Мірабо» (1930, реж. А. Кордюм; Київ. кінофабрика), «Перекоп» (1930, реж. і сценарист І. Кавалерідзе; Одес. кінофабрика), «Останній порт» (1934, реж. А. Кордюм, сценарій О. Корнійчука і А. Кордюма; Київ. кінофабрика); тема боротьби робітничого класу в зарубіжних країнах: «Атака» (1932, реж. Г. Тасін, сценарій Г. Тасіна, С. Лазуріна; Одес. кінофабрика), «Негр з Шерідана» (1933, реж. П. Коломойцев; Київ. кінофабрика), створюються фільми для дітей — «Червона хустина» (1934, реж. Л. Френкель; Київ. кінофабрика), «Дочка партизана» (1935, реж. О. Маслюков, М. Маєвська; Одес. кінофабрика). До істор. теми звертається І. Кавалерідзе; він створює ряд фільмів за власними сценаріями, в основу яких покладено героїчні сюжети, пов'язані з важливими подіями в житті укр. народу — «Штурмові ночі» (1931), «Коліївщина» (1933, обидва — Одес. кінофабрика) і «Прометей» (1936; Київ. кінофабрика). Значним досягненням укр. звукового кіно передвоєнного часу був історико-революц. фільм «Щорс» (1939, реж. О. Довженко, Держ. премія СРСР, 1941; Київ. кіностудія), що поетично оспівував боротьбу народу в роки громадян. війни (у ролі Щорса — Є. Самойлов, Боженка — І. Скуратов). Увагу кінематографістів продовжує привертати тема героїчного минулого. На Київ. кіностудії режисер І. Савченко здійснив постановку революц. епопеї «Вершники» (1939, за Ю. Яновським) та історичного фільму «Богдан Хмельницький» (1941, за О. Корнійчуком, Держ. премія СРСР, 1942). Було створено фільми-екранізації творів укр. і рос. класичної л-ри, серед яких — «Наталка Полтавка» за п'єсою І. Котляревського (1936), «Запорожець за Дунаєм» за мотивами однойменної опери С. Гулака-Артемовського (1937; обидва — реж. І. Кавалерідзе; Київська кінофабрика) за участю співаків І. Паторжинського, І. Козловського, М. Литвиненко-Вольгемут. У 1939—40 рр. на Київ. кіностудії поставлено перші на Україні кольорові фільми «Сорочинський ярмарок» (реж. М. Екк) та «Майська ніч» (реж. М. Садкович) за творами М. Гоголя. Обидві стрічки зняли оператори М. Кульчицький і Г. Олександров. В 30-х рр. в укр. кіно працювали кінооператори М. Топчій, О. Пищиков, І. Шеккер, Ю. Єкельчик та ін., художники М. Уманський, О. Бобровников, Ю. Майєр, М. Симашкевич, С. Худяков, В. Кричевський; звукооператори А. Бабій, І. Григор'єв, Р. Біснувата, А. Демиденко. Разом з укр. акторами (А. Бучмою, Н. Ужвій, П. Масохою, С. Шкуратом, Г. Юрою та ін.) знімалися російські (М. Мордвинов, М. Крючков, Б. Андрєєв, П. Алейников, М. Ладиніна, С. Столяров, Б. Добронравов), грузинські (Н. Вачнадзе, Ч. Ерістові-Жгенті), актори з ін. республік. В укр. кінематографі працювали композитори, зокрема, Б. Лятошинський, К. Данькевич, П. Козицький, М. Вериківський, Ю. Мейтус, Д. Кабалевський. Розвивалося *документальне кіно, науково-популярне кіно* і *мультиплікаційне кіно*. Документальні фільми створювали у відділі кінохроніки Київ. кіностудії та на Українській студії хронікально-документальних фільмів (засн. 1931, Харків). У документальних стрічках знайшли відображення важливі явища і процеси епохи розгорнутого соціалістич. буд-ва, створено узагальнений образ народу-трудівника (фільми «Більшовик», «Стаханов», «Герой Криворіжжя», «Марія Демченко»; кіножурнали «Радянська Україна», «На варті»). Збагачувалася проблематика наук.-популярного кіно. В грудні 1940 почала роботу кіностудія «Київучтехфільм». Крім навч. картин, виходили фільми на мед., зокрема санітарно-освітні, теми. Серед режисерів науково-популярних фільмів — Я. Печорін, В. Заноза, К. Болотов, М. Пясецький, Б. Павлов, Д. Федоровський, О. Уманський. Поширювалося мист. мультиплікації. Наприкінці 1926 при центр. лабораторії ВУФКУ було створено мультиплікаційний кабінет, 1934 при «Українфільмі» засновано відділ худож. мультиплікації, де створено перші укр. мультиплікаційні фільми — «Мурзилка в Африці», «Тук-Тук і його товариш Жук», «Жук в зоопарку», «Лісова угода», «Заборонений папуга» та ін. В мультиплікаційному кіно працювали режисери В. Левандовський, І. Лазарчук, С. Гуєцький, Є. Горбач.

Після віроломного нападу гітлерівської

Німеччини на Рад. Союз кіномистецтво перебудувало свою роботу відповідно до умов війни. В перші ж дні з'явилися хронікальні репортажі з фронту, які знімали укр. кінооператори-фронтовики (Б. Вакар, І. Гольдштейн, Я. Ковальчук, В. Орлянкін, В. Смородін). Гол. завданням кіномитців була мобілізація духовних сил рад. народу на боротьбу проти фашист. загарбників. Першим внеском в ігрове кіно стали «Бойові кінозбірники», що складались з короткометраж. стрічок. У 1942 укр. кінематографісти підготували 9-й випуск «Бойового кінозбірника», який складався з трьох кіноновел — «Квартал № 14» (реж. І. Савченко), «Сині скелі» (реж. В. Браун), «Маяк» (реж. М. Донською). Кіностудії України було евакуйовано в тил (Київську кіностудію — до Ашхабада, Одеську — до Ташкента). Створювалися фільми про героїчні роки революції і громадян. війни — «Олександр Пархоменко» (1942, реж. Л. Луков), «Як гартувалася сталь» (1942, реж. М. Донською). Тема Великої Вітчизн. війни відобразилась у фільмах «Партизани в степах України» (1942, реж. І. Савченко; за п'єсою О. Корнійчука), «Райдуга» (1943, реж. М. Донською, за сценарієм В. Василевської; Держ. премія СРСР, 1946) та «Нескорені» (1945, реж. М. Донською, за повістю Б. Горбатова; обидва — Київ. кіностудія; 1946 на VII міжнар. кінофестивалі у Венеції удостоєний Золотої медалі). У роки війни О. Довженко у співавт. з Ю. Солнцевою створив два повнометражних документально-худож. фільми «Битва за нашу Радянську Україну» (1943) та «Перемога на Правобережній Україні» (1945). У кращих картинах воєнних років розкрито типові риси рад. людини — патріотизм і оптимізм, самовідданість, готовність на подвиг в ім'я Вітчизни. У кін. 1943 у визволений Київ повернулася кіностудія худож. фільмів. Укр. кіномитці почали відроджувати кінематографію на Україні. Продовжувався випуск хронікально-документальних фільмів, було створено пригодницьку стрічку «Зігмунд Колосовський» (1945, реж. С. Навроцький, Б. Дмоховський), в якій показано єдність народів у їх спільній боротьбі проти фашизму. У перших післявоєнних фільмах значне місце посідала тема Великої Вітчизн. війни. Успіх у глядачів здобув пригодницький фільм Б. Барнета «Подвиг розвідника» (1947, Держ. премія СРСР, 1948), в якому розповідалося про героїзм рад. людей у тилу ворога. У 1948 вийшла на екрани картина «Третій удар» (реж. І. Савченко), в якій показано силу справедливої боротьби рад. народу проти фашистів. Темі мирної праці присвячено фільми: «Голубі дороги» (1947), «У мирні дні» (1950, Держ. премія СРСР, 1952, обидва — реж. В. Браун). Визначним явищем укр. кіномистецтва післявоєнних років став фільм «Тарас Шевченко» (1951, реж. і сценарист І. Савченко, Держ. премія СРСР, 1952). Роль Т. Шевченка виконав С. Бондарчук, М. Щепкіна — Г. Юра, Ярини Шевченко — Н. Ужвій. Укр. кінематографісти створили фільми для дітей «Нерозлучні друзі» (1952, реж. В. Журавльов), «Команда з нашої вулиці» (1953, реж. О. Маслюков). У 50-х рр. на екрани вийшли фільми-спектаклі, екранізації укр. та рос. класич. л-ри: «В степах України» (1952, режисери Г. Юра, Т. Левчук; за п'єсою О. Корнійчука), «Украдене щастя» (1952, реж. Г. Юра, І. Шмарук; за п'єсою І. Франка), «Калиновий гай» (1953, реж. Т. Левчук; за п'єсою О. Корнійчука), «Земля» (1954, режисери А. Бучма, О. Швачко; за О. Кобилянською), «Мати» (1955, реж. М. Донською; за М. Горьким) та ін.

У серед. 50-х рр. в кіно прийшло поповнення молодих творчих працівників, збільшився випуск картин, збагатилась їх тематика. Вперше в укр. худож. кіно було створено образ В. І. Леніна в картині «Правда» за п'єсою О. Корнійчука (1958, реж. В. Добровольський, І. Шмарук). Набув дальшого розвитку біографічний жанр — фільми «Іван Франко» (1956, реж. Т. Левчук) та «Григорій Сковорода» (1959, реж. І. Кавалерідзе). Вийшли фільми, що порушували проблеми сучасності — «Доля Марини» (1954, режисери В. Івченко, І. Шмарук), «Весна на Зарічній вулиці» (1956, режисери Ф. Миронер, М. Хуцієв), «Два Федори» (1958, реж. М. Хуцієв; обидва — Одес. кіностудія), «Надзвичайна подія» (1958, реж. В. Івченко).

У картинах 60-х рр. відчувається тяжіння до більшої жанрової різноманітності, посилення уваги до внутр. світу людини, її праці, показано зростання громад. активності трудящих: «Літак відлітає о дев'ятій» (1960, реж. Ю. Лисенко), «Між добрими людьми» (1962, реж. А. Буковський, Є. Брюнчугін; за Ю. Збанацьким), «Закон Антарктиди» (1962, реж. Т. Левчук; перший широкоформатний фільм), «Наш чесний хліб» (1964, реж. К. та О. Муратови; Одес. кіностудія). В 60-х рр. одне з центр. місць займала тема перемоги рад. народу над фашист. Німеччиною. На Одес. кіностудії створено фільми «Спрага» (реж. Є. Ташков), «Вірність» (реж. П. Тодоровський); на Київ. кіностудії — «Три доби після безсмертя» (реж. В. Довгань), «Перевірено — мін немає» (режисери Ю. Лисенко, З. Велимирович), «Два роки над прірвою» (реж. Т. Левчук), «Хочу вірити» (реж. М. Мащенко), «На Київському напрямку» (реж. В. Денисенко), «Їх знали тільки в обличчя» (реж. А. Тимонишин), «Іванна» (реж. В. Івченко). Темі революції та громадян. війни присвячено картини: «Новели Красного дому» (режисери І. Вєтров, М. Мащенко, сценарій В. Земляка), «Кров людська — не водиця» (реж. М. Макаренко, сценарій М. Стельмаха), «Ескадра повертає на Захід» (режисери М. Білинський, М. Вінграновський, сценарій — О. Левади, М. Білинського), «Загибель ескадри» (реж. В. Довгань, сценарій О. Корнійчука), «Гадюка» (реж. В. Івченко, за повістю О. Толстого, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1967), «Бур'ян» (реж. А. Буковський, за романом А. Головка). На екрани вийшли істор.-біографічні стрічки: «Олекса Довбуш» (реж. В. Іванов, сценарій Л. Дмитерка та В. Іванова), «Сон» (реж. В. Денисенко, сценарій Д. Павличка та В. Денисенка; присвячений життю і творчості Т. Шевченка).

Здійснено екранізації класичних літ. творів: фільми «Лісова пісня» (реж. В. Івченко, за Л. Українкою), «Вечір напередодні Івана Купала» (реж. Ю. Іллєнко, за М. Гоголем), «Камінний хрест» (реж. Л. Осика, за В. Стефаником), «Зачарована Десна» (реж. Ю. Солнцева за повістю О. Довженка). Посилився інтерес кіномитців до жанру комедії — «Катя-Катюша» (реж. Г. Ліпшиць), «За двома зайцями» (реж. В. Іванов), «Приходьте завтра» (реж. Є. Ташков). Створювалися картини для дит. та юнацької аудиторії, зокрема «Військова таємниця» (реж. М. Маєвська), «За всяку ціну» (реж. А. Слісаренко), «Казка про Хлопчиша Кибальчиша», «Туманність Андромеди» (обидва — реж. Є. Шерстобитов).

У 70-х рр. новими стрічками збагатилася укр. ленініана, створено ряд творів про Велику Жовтн. соціалістич. революцію і громадян. війну. Серед них — «Поштовий роман» (реж. Є. Матвєєв), «Родина Коцюбинських» (реж. Т. Левчук, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1971), «Комісари» (реж. М. Мащенко), «Дума про Британку» (реж. М. Вінграновський), «Червоні дипкур'єри» (реж. В. Новак; Одес. кіностудія). Темі боротьби проти фашизму та укр. бурж. націоналізму присвячено героїко-романтичну стрічку «Білий птах з чорною ознакою» (реж. Ю. Іллєнко). У 1979 вийшов на екрани героїко-романтичний фільм «Вавілон XX» (реж. І. Миколайчук, за В. Земляком). Героїчному подвигу рад. народу в роки Великої Вітчизн. війни присвячено фільми: «Дума про Ковпака» та «Від Буга до Вісли» (в ролі С. А. Ковпака — нар. арт. СРСР К. Степанков), «Якщо ворог не здається...» (всі — реж. Т. Левчук), «В бій ідуть тільки „старики"» та «Ати-бати, йшли солдати...» (обидва — реж. Л. Биков, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1977), «Іду своїм курсом» (реж. В. Лисенко; Одес. кіностудія), «Тривожний місяць вересень...» (реж. Л. Осика).

Створювалися різноманітні за жанрами фільми, присвячені проблемам сучасності: «Вогонь» (реж. Ю. Лисенко), «Осо-

Кадр з документального фільму «Битва за нашу Радянську Україну». Режисери О. П. Довженко та Ю. І. Солнцева. 1943.

Кадр з науково-популярного фільму «Микола Амосов». Режисер Т. О. Золоєв. 1971.

Кадр з документального фільму «Розум, честь і совість епохи». Режисер О. П. Косинов. 1977.

бисте життя» (реж. В. Довгань), «Кожного вечора після роботи» та «Грачі» (обидва — реж. К. Єршов), «Тут нам жити» (реж. А. Буковський, сценарій М. Зарудного), «Абітурієнтка» (реж. О. Мішурін, сценарій О. Гончара), «Тронка» (режисер А. Войтецький, сценарій О. Гончара, А. Войтецького, Є. Хринюка), «Довга дорога в короткий день» (реж. Т. Левчук, сценарій Н. Рибака), «Платон мені друг» (реж. В. Шкурін), «Свято печеної картоплі» та «Смужка нескошених диких квітів» (сценарій О. Гончара і Ю. Іллєнка; обидва — реж. Ю. Іллєнко), «Женці» (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1979) та «Високий перевал» (обидва — автор сцен. і реж. В. Денисенко) та ін. 1500-річчю Києва присвячено фільм «Ярослав Мудрий» (1981, реж. Г. Кохан, за сценарієм П. Загребельного, М. Вепринського). Продовжують створюватися стрічки для дітей: «Хліб дитинства мого», «Сто радощів, або Книга великих відкриттів» (обидва — реж. Я. Лупій; Одес. кіностудія), «Любаша» (реж. О. Муратов), «Ніч коротка» (реж. М. Бєликов), екранізація казки (О. Погорєльського «Чорна курка, або Підземні жителі» (реж. В. Гресь). При Київській кіностудії худож. фільмів працює творче об'єднання «Телефільм» (з 1966), яке розпочало випуск багатосерійних фільмів різних жанрів: «Секретар парткому» (реж. М. Ільїнський, О. Ленціус), «Серце Бонівура» (реж. М. Орлов), «Варчина земля» (реж. А. Буковський), «Довір'я», «Юркові світанки» (обидва — реж. М. Ільїнський), «Бумбараш» (реж. А. Народицький, М. Рашеєв), «Як гартувалася сталь», «Овід» (обидва —реж. М. Мащенко, Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1982), «Народжена революцією» (реж. Г. Кохан, Держ. премія СРСР, 1978) та ін. У 1966 у Києві засн. кіностудію «Укртелефільм», що випускає художні, документ., муз. фільми, знімає телевистави та ін. На «Укртелефільмі» створено екранізації літ.-драм. творів, зокрема фільми-вистави — «Платон Кречет» та «Сторінки щоденника» (за О. Корнійчуком), «Кассандра» (за Лесею Українкою), «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці» (за М. Старицьким); вистави — «Краків'яни та гуралі» В. Богуславського, «Насмішкувате моє щастя» Л. Малюгіна, п'ятисерійний документальний фільм «Відродження» за однойменною книгою Л. І. Брежнєва (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1980). У 1983 поставлено багатосерійний худож. фільм «Останній довід королів» (реж. В. Кісін, за твором «Сім днів у травні» Ф. Нібела і Ч. Бейлі). Дальшого розвитку набуло хронікально-документальне та наук.-популярне кіно. Багато документальних фільмів присвячено трудовим звершенням рад. людей, дружбі народів, досягненням у галузі науки і культури: «Радянська Україна» (Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1973), «Розум, честь і совість епохи» (обидва — реж. О. Косинов), «Радянська Україна. Роки боротьби і перемог» (реж. В. Шевченко, І. Грабовський; Держ. премія УРСР ім. Т. Г. Шевченка, 1978), «Вогні Придніпров'я» (реж. В. Шкурін), «Салют, камараде Іван» (реж. А. Фернандес), «З Леніним у серці», «Роменська мадонна», «П'ять пісень про комуністів» (всі — реж. А. Слісаренко). Військово-патріотична тема знайшла відображення у фільмах: «Ленінградка» (реж. М. Мамедов), «Солдатські вдови» (реж. В. Артеменко), «Тривожне небо Іспанії» (реж. А. Фернандес). Духовний світ людини праці розкривають фільми про сучасників, зокрема «Командарми індустрії», «Головуючих корпус» (обидва — реж. В. Сперкач), «Меланчине весілля» (реж. О. Коваль), «Слово про хліб» (реж. Г. Шкляревський), «Наша італійка» (реж. М. Лактіонов-Стезенко). Ряд документальних фільмів викриває ідеологічні диверсії бурж. пропаганди, ворожу діяльність укр. бурж. націоналістів: «Гірке відлуння», «Упирі», «Троянський кінь», «Хто ви, містер Климчук» (всі — реж. А. Федоров), «Пастор на слизькій дорозі» (реж. Є. Татарець) та ін. Постійно виходять на екрани періодичні кіножурнали «Радянська Україна», «Піонерія», «Молодь України», «Україна спортивна». На Київ. кіностудії науково-популярних фільмів створено цикл картин про В. І. Леніна: «Молодший брат» (реж. Є. Григорович), «Ульянови в Києві» (реж. Л. Островська), «Партквиток № 1» (реж. В. Підпалий), «Ленін і діти» (реж. І. Гузєєв).

Наук.-популярні фільми знайомлять з досягненнями в галузі науки і техніки: «Вони бачать знову», «Портрет хірурга» (обидва — реж. М. Грачов), «Атом допомагає нам» (реж. П. Зінов'єв), «Подряпина на льоду» (реж. А. Борсюк); з соціально-економічними проблемами (фільми реж. І. Стависького «Економіка, управління, людина», «Економіка — головна політика», «Дума про хліб», «Людина і хліб»), з питаннями мистецтва («Іван Семенович Козловський», «Родина майстрів», «Сьогодні з Павлом Вірським») і спорту («Нашому тренеру», реж. Ф. Соболєв; «На-та-лі», реж. В. Савельєв). Значне місце в доробку студії посідає серія фільмів, присвячених життю визначних діячів науки: «Микола Амосов» (реж. Т. Золоєв), «В. М. Глушков — кібернетик» (реж. А. Серебреников), «Ім'я на фюзеляжі» (реж. Л. Удовенко), «Закон Вернадського» (реж. Р. Сергієнко). Створюється також багато стрічок, що знайомлять з різноманітними науковими дослідженнями і експериментами: «Шлях до антиречовин» (реж. М. Винярський), «Мова тварин» та «Чи думають тварини?» (обидва — реж. Ф. Соболєв; Держ. премія СРСР, 1972). Випускається кіножурнал «Сільське господарство України». На Київській студії науково-популярних фільмів діє творче об'єднання художньої мультиплікації (засн. 1959), на якому створюються мультиплікаційні фільми для дітей і дорослих. Серед них — «Золоте яєчко» (реж. І. Лазарчук), «Микита Кожум'яка», «Маруся Богуславка» (обидва — реж. Н. Василенко), «Ведмедик і Той, хто в річці живе» (реж. А. Грачова), «Як козаки куліш варили», «Як козаки у футбол грали» (обидва — реж. В. Дахно), «Журавлик», «Як жінки чоловіків продавали», «Легенда про полум'яне серце» (всі — реж. І. Гурвич), «Якого дідька хочеться?» (реж. Д. Черкаський), «Людина, яка вміла літати» (реж. Є. Сивокінь), «Чумацький шлях», «І сестра їхня Либідь» (обидва — реж. В. Гончаров), «Будьонівка» (реж. Т. Павленко). Українське радянське кіномистецтво стало могутньою ідейною зброєю, що служить інтересам партії і народу, справі комуністичного буд-ва, формуванню нової людини. В своїй творчій діяльності майстри кіно Рад. України віддають всі зусилля на втілення ленінських настанов, керуються положеннями матеріалів XXIV—XXVI з'їздів партії, рішеннями Червневого (1983) пленуму ЦК КПРС, постановами ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії» (1972), «Про роботу з творчою молоддю» (976), «Про поліпшення виробництва і показу кінофільмів для дітей і підлітків» (1981), постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому підвищенню ідейно-художнього рівня кінофільмів і зміцненню матеріально-технічної бази кінематографії» (1984). Підготовку кадрів здійснює кінофакультет Київського інституту театр. мистецтва ім. І. К. Карпенка-Карого. Наук. питання кіно досліджує відділ кінознавства Ін-ту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР. У 1958 створено Спілку кінематографістів України. Питання теорії, історії та практики кіномистецтва висвітлюються на сторінках журн. «*Новини кіноекрану*», газ. «На екранах України». На Україні працюють *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка, *Київська кіностудія науково-популярних фільмів, Київська студія хронікально-документальних фільмів, «Укртелефільм»* (Київ), *Одеська кіностудія художніх фільмів*. Крім профес. кіномистецтва в УРСР розвивається і кіноаматорство (див. у цьому томі однойменний підрозділ). Іл. див. на окремих аркушах, с. 384—385.

Літ.: Самое важное из всех искусств. Ленин о кино. Сборник документов и материалов. М., 1973; Корниенко И. Кино Советской Украины. М., 1975; Авксентьєва В. В. Режисер в кіно. К., 1979; Буряк Б. С. Художній ідеал і характер. К., 1967; Довженко О. П. Твори, т. 1—5. К., 1964—66; Журов Г. В. З минулого кіно на Україні. 1896—1917. К., 1959; Капельгородська Н. М. В. І. Ленін і кіно. К., 1969; Мороз-Погрібна Л. З. Українська радянська кінодраматургія. К., 1976; Рачук І. А. Поэтика Довженко. М., 1964; Слободян М. І. Сучасний український документальний фільм. К., 1972; Слободян В. Р. Актор і кіно. К., 1975; Шупик О. Б. Становлення українського радянського кінознавства. К., 1977; Мистецтво екрана. К., 1966; Мистецтво кіно, в. 1—5. К., 1979—84; Мусієнко О. С. Образ захисника Вітчизни на екрані. К., 1975; Кудін В. О. Кіно Радянської України. К., 1979; Жукова А. Є., Журов Г. В. Кинематографическая жизнь столицы Советской Украины. К., 1983.

Б. С. Буряк, В. Р. Слободян.

Кадри з мультиплікаційних фільмів. «Маруся Богуславка». Режисер Н. К. Василенко. 1966.

«Будьонівка». Режисер Т. А. Павленко. 1976.

«Як козаки куліш варили». Режисер В. А. Дахно. 1967.

«Ведмедик і Той, хто в річці живе». Режисер А. О. Грачова. 1966.

Естрада

Естрадне мистецтво на Україні бере свій початок від старовинних форм нар. творчості — ярмаркових вистав, *вертепу*, жартівливих та сатиричних нар. пісень, байок, історично пов'язане також з розвитком розважальних жанрів музики, театру (комедія, фарс, інтермедія, водевіль), хореографії. Естрадне мистецтво як форма професійної діяльності склалося в 19 ст. Естрадні трупи, що формувалися ділками-антрепренерами на пев-

Вокально-інструментальний ансамбль «Кобза».

ний сезон, виступали на ярмарках, у балаганах, шапіто або просто неба. Найпоширенішою формою виступів був музично-танц. дивертисмент, що складався з пісень, романсів, хореографічних мініатюр, а також гімнастичних і акробатичних вправ, фокусів. У 2-й пол. 19 ст. поширилися циганські хори, псевдонар. муз.-театр. трупи. Їхні програми складалися переважно з творів розважального характеру. Водночас завдяки діячам драм. театру (М. Щепкіну, М. Заньковецькій, М. Садовському, П. Саксаганському, М. Кропивницькому) зароджувався новий жанр — *художнє читання*, який в своєму розвитку збагатився традиціями мистецтва нар. співців-декламаторів — кобзарів і лірників. У 80-х рр. 19 ст. у Києві виникло «Товариство любителів сценічного слова». Воно влаштовувало літ. вечори, в яких брали участь О. Плещеєв, Д. Григорович, М. Кропивницький. Власні твори публічно виконували І. Карпенко-Карий, І. Франко, Леся Українка. Це були перші авторські читання.

На поч. 20 ст. на Україні діяли естрадно-розважальні заклади «Олімп», «Шато-де-Флер», «Ведмідь», «Бі-ба-бо» (Київ), театри мініатюр С. Сарматова, «Катеринославський» (Харків), «Олімпія», «Усмішка», «Зелена папуга» (Одеса), «Яр» (Катеринослав, тепер Дніпропетровськ), де виступали куплетисти В. Хенкін, О. Алексєєв; співаки Ю. Морфессі, О. Вертинський, М. Ленська; жіночий оркестр під керуванням В. Михайлової. У 1912 на сцені Кременчуцького театру мініатюр дебютував Л. Утьосов.

Новий етап розвитку естрадного мистецтва почався після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Дальшому розвиткові естрадного мистецтва, набуттю ним нового ідейно-політ. змісту сприяли Декрет РНК «Про об'єднання театральної справи», постанова Ради робітн.-сел. оборони «Про облік сценічних і театральних працівників» (обидва — 1919) та ін. урядові документи. У 20—30-х рр. керівництво естрадною справою на Україні здійснювали Головполітосвіт України і Управління театр.-видовищних підприємств губернських відділів нар. освіти. Для подання естрадним артистам методичної допомоги 1922 було організовано Укр. кабінет естради (Харків). Серед відомих майстрів естради цього часу — І. Набатов, П. Борисов і Д. Задонський, А. Громов і В. Мілич, О. Шуров і А. Трудлер, Г. Рашковський і М. Скалов, М. Едвінов та М. Варшавін.

У 20—30-х рр. було створено перші укр. естрадні колективи — Київ. і Харків. мюзик-холи (вистави «Від Києва міщанського до Києва соціалістичного», «Кінозйомка»), хореографічний ансамбль «Курінь», Театр естради і мініатюр, ансамбль театралізованого танцю та ін. В жанрі художнього читання виступали з оповіданнями О. Паламарчук, М. Пилипенко, Микола Глек (М. Кудрявченко), Е. Немежанська, Ю. Шумський, В. Халатов, Г. Борисоглібська. На Україні почалася творча діяльність співачки К. Шульженко, композитора І. Дунаєвського та та ін. митців.

Під час Великої Вітчизн. війни чимало укр. естрадних артистів виступали на фронті. Саме тоді здобув визнання сатирично-гумористичний дует Ю. Тимошенка і Ю. Березіна. У повоєнні роки на естраді активно розвивався жанр політ. сатири (мініатюри Остапа Вишні, С. Олійника), масової пісні (твори П. Майбороди та ін.). Значних успіхів в естрадному мистецтві досягли майстри вокальної естради (М. Каргашинська), чоловічий театралізований квартет (В. Домовий, С. Ешкун, Я. Туревич, І. Ключарьов) та ін. Активізації естрадного мистецтва сприяло проведення 1-го Респ. конкурсу артистів естради (1950). На піднесення художнього рівня укр. естради мали вплив також виступи в естрадних концертах відомих оперних співаків — Д. Гнатюка, М. Кондратюка, Д. Петриненко, К. Огнєвого та ін.

У 50—60-х рр. на Україні виникли нові естрадні колективи — Театр мініатюр (Одеса), вокальний ансамбль «Мрія», створений композитором І. Покладом, та джаз-оркестр «Дніпро» (Київ) та ін. Визнання здобули майстри художнього читання А. Сова, В. Дальський, Р. Івицький, Н. Камінська; співаки В. Купріна, М. Щукін. У 60—80-х рр. популярними стали вокально-інструм. ансамблі «Кобза» (Київ), «Світязь» (Луцьк), «Водограй» (Дніпропетровськ), «Смерічка» та «Червона рута» (обидва — в Чернівцях), вокальний ансамбль «Явір» (Київ) та ін. Розвиваючись як складова частина рад. естрадного мистецтва, укр. естрада набула яскравої нац. форми. Серед пісень, які входять до репертуару укр. вокально-інструм. ансамблів,— укр. нар. пісні в естрадній обробці. В естрадних концертах беруть участь виконавці нар. музики, зокрема тріо бандуристок у складі нар. арт. УРСР В. Третьякової, Н. Павленко та Н. Москвіної, а також тріо бандуристок «Дніпрянка» у складі нар. арт. УРСР Ю. Гамової, Е. Миронюк та В. Пархоменко (Київ. філармонія), що є специфічною формою укр. естрадного мистецтва.

Серед естрадних колективів України — Держ. естрадно-симфонічний оркестр УРСР, Естрадно-симфонічний оркестр Республіканського телебачення і радіо, Естрадний оркестр Одес. обл. філармонії, *Київський мюзик-хол*, Театри істор. портрета (з 1978), естради (з 1979), *Театр поезії*, *Театр пісні*. Популярність здобули укр. естрадні співаки, зокрема, нар. арт. УРСР С. Ротару, Ю. Богатиков, Г. Мурзай, засл. арт. УРСР — М. Гнатюк, В. Зінкевич, Н. Яремчук; вокальне тріо А., С. і В. Маренич (Луцьк), дует «Два кольори» у складі Л. Гримальської та О. Ледньова (Київ). Серед майстрів худож. читання — нар. арт. УРСР А. Паламаренко, засл. діяч мист. УРСР І. Шведов, засл. арт. УРСР П. Кисельов, Н. Крюкова, Л. Джигуль. З 1978 регулярно (раз на 4 роки) проводиться респ. конкурс артистів естради. Підготовку кадрів для естради здійснюють Київ. держ. уч-ще естрадно-циркового мистецтва, Київ. і Одес. муз. училища, Харків. держ. ін-т культури (естрадно-оркестрове відділення).

Літ.: Синьов М. На естраді і за кулісами. К., 1969; Русанов В. Майстри живого слова. К., 1974.

Ю. Г. Токарєв.

Дресирувальники В. і Л. Шевченки.
Танцівниця на дроті Е. Косяченко.

Цирк

Джерела укр. циркового мистецтва беруть свій початок з часів Київ. Русі. На фресках *Софійського собору* в Києві зображені сцени виступів скоморохів, що включали елементи багатьох циркових жанрів (зокрема, акробатику, боротьбу, дресирування тварин). З середини 18 ст. поширилися виступи клоунів, фокусників, акробатів, силачів у балаганах на ярмарках та народних гуляннях. У такого роду цирках на поч. 20 ст. почали свої виступи борець І. Піддубний, клоун-стрибун В. Лазаренко, які згодом здобули світову славу. До створення на Україні стаціонарних цирків існували мандрівні циркові трупи і звіринці, вистави яких відбувалися на площах у дерев'яних спорудах або брезентових наметах (зокрема, 1888—89 у Києві гастролював цирк Шумана; в складі його трупи виступав дресирувальник А. Л. Дуров).

Перші стаціонарні цирки з'явилися на Україні у 2-й пол. 19 ст. В Одесі — 1857 (засн. Ж. Б. Годфруа), Києві — 1875 (цирк А. Бергоньє), Харкові — 1883 (засн. братами Нікітіними). У 1903 спортсменом-аматором дресирувальником коней П. Крутиковим у Києві було споруджено 2-поверхову кам. будівлю «Гіпо-палас» (кінний палац) — одне з найбільших у Європі циркових приміщень того часу (див. також *Київський цирк*). Новий етап розвитку циркового мистецтва почався після перемоги Великої Жовтн. соціалістич. революції. Велике значення для ідейно-творчої перебудови і розвитку цього виду мистецтва мав Декрет РНК «Про об'єднання театральної справи», підписаний 1919 В. І. Леніним, яким стверджувалася демократична сутність цирку. Цирки були передані у відання Наркомосу. В роки громадян. війни артисти цирку виступали на фронтах, заводах і фабриках. За рад. часу укр. циркове

мистецтво набуло яскравої нац. форми, а виступи його майстрів — широкої популярності. Значною мистецькою подією була перша укр. пантоміма «Бунтар Кармалюк» (1930, Київ), яку поставив Г. Юра. В 30-і рр. на арені Київського цирку йшли пантоміми «1905 рік» (1931), «Будь напоготові!» (1932) та ін. У постановках циркових програм брали участь театр. режисери М. Крушельницький, В. Скляренко, Б. Балабан. У 1936—38 при Київському цирку діяла Майстерня по підготовці нових номерів (серед її вихованців — група «Цовкра»). В укр. цирку було поставлено багато номерів і атракціонів, що одержали визнання за межами республіки («Політ на санях» за участю І. Бугримової та О. Буслаєва, «Куля сміливості» під керівн. П. Маяцького, «Повітряні канатохідці Магомедови» та ін.). У 1956 новоутвореним Українським цирковим колективом у Харкові здійснено виставу «День народження», де було широко використано мотиви укр. фольклору, елементи нар. ігор і танців; у 1960 підготовлено виставу «Здрастуй, Москва!», яку з успіхом було показано під час Декади укр. л-ри і мистецтва в Москві. У 70—80-х рр. у Київському цирку здійснено постановки героїчних пантомім: «Подвиг», «Корчагінці», «Богатирські ворота». У 1975 Київ. цирк нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора.

Серед сучасних майстрів українського циркового мистецтва — народні артисти УРСР дресирувальники В. та Л. Шевченки, засл. артисти УРСР акробати-еквілібристи брати Французови, Фоменки, жонглери Філіпенки, жонглери-антиподисти Микитюки, танцівниця на дроті Е. Косяченко, фігуристка на мотоциклі й дресирувальниця М. Маяцька, клоуни В. Байдін, П. Копит, Л. Мозговий та ін. У 1951 у Києві створено Укр. дирекцію «Цирк на сцені», об'єднує 13 творчих колективів (1983), що виступають перед трудівниками села, на клубних і шкільних сценах, у парках культури тощо. В складі «Цирку на сцені» — засл. артисти УРСР Ю. Савельєв, В. Шульженко, Г. Картуков, Б. Поташник.

У Харкові працює філіал Всесоюзної дирекції по підготовці циркових програм, атракціонів і номерів. У Сімферополі, Львові, Кривому Розі, Донецьку, Ворошиловграді, Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі та ін. містах споруджено нові приміщення цирків; реконструйовано Одес. цирк. Підготовку кадрів укр. цирку здійснює Київ. держ. уч-ще естрадно-циркового мистецтва.

Літ.: Татарський М. Чарівний світ цирку. К., 1973; Щербакова Н. С. Харьковский цирк. Х., 1983.

Б. Ф. Кордіані.

Народне мистецтво

Народна архітектура. Відзначалася спільністю планувального, конструктивного та архіт.-худож. рішення на всій території України і водночас великою кількістю місц. варіантів, зумовлених соціально-екон. і природно-кліматичними умовами, естетичним смаком народу, його побутом, а також наявністю місц. буд. матеріалів. Велику роль відіграли і взаємозв'язки з сусідніми, передусім з братніми російським та білорус. народами. Своєрідні риси мала нар. архітектура Полісся, Карпат, Поділля, Полтавщини та Слобожанщини, Серед. Придніпров'я та Півдня України. В межах окремих регіонів (особливо в межах Карпат) існувало кілька місц. архіт.-буд. шкіл. З давніх будівель збереглися тільки окремі культові споруди 17 ст. (див. у цьому томі підрозділ Архітектура 14—18 ст.), а з поч. 2-ї пол. 19 ст.— крім культових — і житл. та госп. селянські будівлі. Нар. архітектура України дореволюц. періоду відбивала класову структуру старого села. Наймасовішими її видами були сільс. житло, а також госп. будівлі. Як правило, план сільс. житла на всій тер. України мав форму прямокутника. На Пд. України *хати* мали більш вузький корпус і видовжені пропорції, ніж в ін. районах. Найпростішим є однокамерний тип планування хати з єдиним приміщенням, що виконувало функцію житл. кімнати, кухні та комори (вхід до нього — безпосередньо знадвору, без сіней). Таке житло зберігалося до кін. 19 ст., а в деяких районах — до поч. 20 ст. Одночасно будували двокамерні (житл. приміщення та сіни) і трикамерні (житл. приміщення, сіни, комора) хати. Ці найпростіші типи планування сільс. житла застосовувалися в усіх районах. На основі трикамерного типу житла в процесі еволюції створено хати з двома житл. приміщеннями. В пн. районах обидва житл. приміщення групували по один бік від сіней (т. з. дві хати підряд). На Пд. та в частині зх. районів житл. приміщення розташовували по обидва боки від сіней (т. з. хати на дві половини і хата через сіни). В центр. та сх. районах друге житл. приміщення створювали за рахунок комори (т. з. хата і хатина), іноді в одному з житл. приміщень піччю — грубою відокремлювали невелику спальню (ванькир). У різних районах України можна простежити локальні особливості цих планувань, різний характер організації й використання приміщень. На Пн. України та у Карпатах, тобто в лісових районах осн. конструктивними прийомами рішення стіни хати був *зруб*; у лісостеповій смузі — каркасна конструкція з різними заповнювачами (дерево, солома, глина тощо) або з поєднанням різних заповнювачів: на Пд. — різні конструкції з глини (глинобитні, глинолитні, саманні хати тощо), а також з природного каменю. Покрівлю хат у більшості районів України робили з соломи, у Карпатах — гол. чин. із дерева (гонт, щепа), на Пд. — іноді з черепиці, а також з очерету. Зовн. вигляд сільс. житла залежав від нар. архіт.-буд. та декоративно-худож. традицій, що склалися на певній території. Велике значення мали також традиційні для України прийоми оздоблення фасадів — колір, настінний розпис, штучна фактура та пластична обробка дерева. Для нар. житла Полісся характерні хати з чотирисхилими солом'яними дахами (в зх. районах України траплялися і двосхилі), рубленими нефарбованими або побіленими стінами. Фронтони хат і наличники прикрашали різьбленням, фарбували віконниці, в інтер'єрах використовували декоративні тканини та вишиті рушники.

У нар. житлі Карпат відобразилися традиції різних етнографічних груп. Для житла гуцулів (пд.-сх. частина Карпат) характерні високі, вкриті гонтом чотирисхилі дахи з невеликими різьбленими фронтонами. Своєрідність гуцульської нар. архітектури найповніше виявилася у *гражді* (самостійна замкнута композиція з житл. і госп. будівель та високої огорожі, в середині якої — невелике подвір'я, викладене камінням). Центр. місце у хаті посідає галерея, покриття над якою підтримується кронштейнами, або стовпчиками, які часто мали об'ємно-пластичну порізку.

Інтер'єр гуцульського житла відзначався багатством фарб. У житл. приміщенні стіни, стеля та підлога дерев'яні, піч викладено кольоровими полив'яними *кахлями*, прикрашеними орнаментом або те-

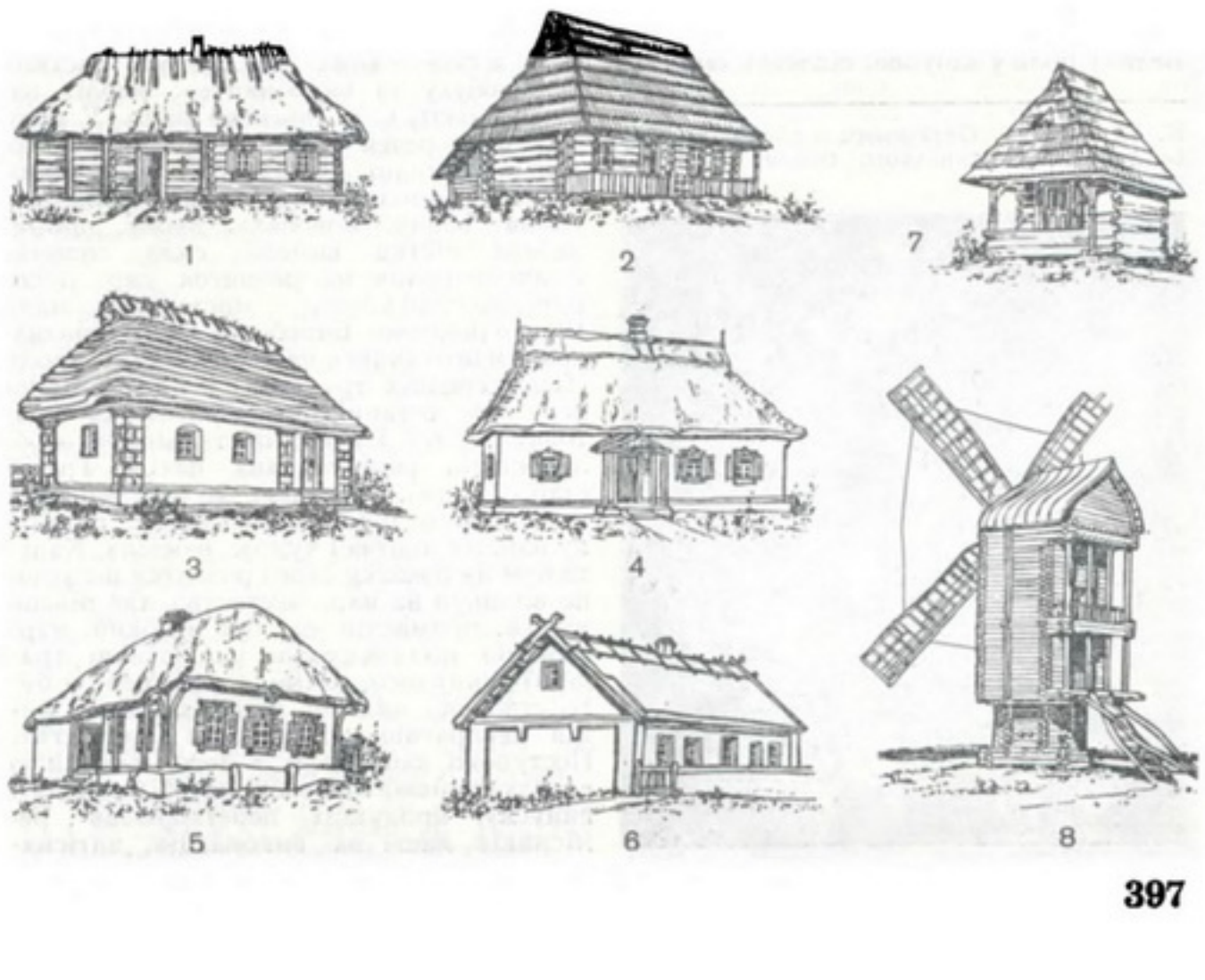

Народна архітектура.
Типи хат.
1. Полісся (Чернігівська область).
2. Карпати (Івано-Франківська область).
3. Поділля (Хмельницька область).
4. Середнє Придніпров'я (Черкаська область).
5. Полтавщина і Слобожанщина (Харківська область).
6. Південь України (Миколаївська область).

Господарські будівлі.
7. Комора (Закарпаття).
8. Вітряк (Ворошиловградська область).

матичними малюнками з життя гуцулів; значну роль відігравали килими, *ліжники*, предмети одягу. Для Бойківщини (центр. частина Карпат і більша частина Зх. Карпат) характерне житло з дуже високим солом'яним дахом, у нижній частині якого кілька виступів. З боку гол. фасаду будували галерею, вхід у яку підкреслювала дерев'яна арка з геом. різьбленням і традиц. розетками. Лемківські хати (Зх. Карпати) мали видовжені пропорції, оскільки під одним дахом розміщувалися житл. і госп. будівлі. У передгірських районах Карпат щілини між зрубинами замазували і білили, а самі зрубини або окремі їхні частини фарбували в коричневий, чорний або вишневий кольори. Такий тип фарбування зрубів властивий окремим районам Закарпаття. На Поділлі хати робили з високими солом'яними дахами з крутими схилами ступінчастої форми і з великим гребенем. Особливістю нар. житла цього району є яскраве фарбування стін у поєднанні з білими архіт. деталями, настінним розписом і штучною фактурою поверхні стіни. На Полтавщині та Слобожанщині нар. житлу властиві низькі, прості за формою і обтічні солом'яні дахи. Однією з характерних особливостей хат цих місцевостей були піддашки на гол. фасаді, звислі покрівлі яких підтримувалися стовпчиками і кронштейнами, прикрашеними контурною порізкою (зокрема, «коніками»). Вікна мали віконниці, які фарбували в інтенсивний колір. В інтер'єрі — піч, викладена рельєфними кахлями, своєрідні меблі (зокрема, *мисники*), побутова кераміка, декоративні тканини тощо.

Нар. житло на правобережній частині Серед. Придніпров'я мало риси, властиві хатам західних (Поділля), на лівобережній — східних (Полтавщина) районів. Для Пд. характерними були двосхилі дахи та пластична, а часто і кольорова обробка фасадів (пілястри, тяги), облямування прорізів та декоративна обробка фронтонів. Товсті стіни з глини і каменю, горизонтальне членування фасадів надавали житлу рис монументальності. Госп. будівлі окремих районів, як і житло мали свої типові риси й особливості. Серед госп. будівель своєрідною композицією та декоративними прикрасами відзначалися комори (Полтавщина і Слобожанщина), сажі (Середнє Придніпров'я), курники (Поділля), льохи (Пд. України). Велику роль у забудові сіл мали *вітряки*. У зв'язку з тим, що вони розташовувалися за селом, здебільшого на підвищених місцях, і, отже, їх було видно здалеку, при спорудженні їх використовували архіт. пластику (одно- чи двох'ярусні піддашки, балкони, навіси тощо). В оздобленні окремих деталей вітряків застосовували різьблення.

В рад. час кращі архіт.-буд. та декоративно-худож. традиції нар. архітектури широко використовуються в буд-ві на селі як за індивідуальними, так і за типовими проектами. Зразки нар. архітектури зберігаються в музеях нар. архітектури Києва, Львова, Ужгорода та Переяслава-Хмельницького (див. у цьому томі розділи Будівництво та Архітектура). Іл. див. на окремому аркуші, с. 432—433.

Літ.: Логвин Г. Н. Украинское искусство. X—XVIII вв. М., 1963; Юрченко П. Г. Народное жилище Украины. М., 1941; Самойлович В. П. Українське народне житло. К., 1972; Макушенко П. И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII — начало XX века). М., 1976; Самойлович В. П. Народное архитектурное творчество. К., 1977.

В. П. Самойлович.

Декоративно-ужиткове мистецтво. Одне з важливих галузей художньої культури українського народу, воно виникло в процесі трудової діяльності людини і нерозривно пов'язане з її життям і побутом. На тер. України найдавніші пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва (вироби з кістки мамонта, прикрашені різьбленими геом. мотивами, орнаментовані фігури, амулети тощо) належали до часів палеоліту.

Кераміка *трипільської культури*, предмети побуту *скіфів* свідчать про високий худож. і тех. рівень майстрів минулих епох. На основі декор.-ужиткового мистецтва *Київської Русі* з його характерними образними і орнаментальними мотивами розвинулося укр., рос. і білоруське нар. мистецтво, яке має багато спільних рис.

В укр. декоративно-ужитковому мистецтві 14 — поч. 20 ст. виділяють три осн. етапи. Перший (14 — 1-а пол. 16 ст.) — період формування і становлення нац. рис декоративно ужиткового мистецтва, в якому досить відчутні давньорус. традиції; другий (2-а пол. 16 — 1-а пол. 17 ст.) характеризується розквітом міського ремесла, заснуванням ремісницьких цехів. На перших двох етапах своєї історії укр. декоративно-ужиткове мистецтво було в основному селянським і вбирало в себе майже всю речову частину сел. побуту та виробництва: меблі, начиння, одяг, с.-г. інвентар тощо. У формах цих речей вимоги практичної доцільності тісно пов'язані з мистецьким смаком народу. Вироби виготовляли з глини, вовни, конопель, льону, шкіри, дерева, кістки, каменю, скла, соломи. Значний вплив на розвиток укр. декоративно-ужиткового мистецтва мало міське ремесло. Вироби за своїм призначенням поділялися на вироби для народу (безпосередніх трударів) і для панівної верхівки; останні відрізнялися як коштовністю, так і певними стильовими особливостями ремісницьких цехів. Третій етап (2-а пол. 17 — поч. 20 ст.) —період зростання великих мануфактур, розвитку нац. мистецтва і худож. ремесла. Капіталізм на початку свого розвитку негативно вплинув на нар. мистецтво, але рівень худож. промислів ще був високий, нар. майстри продовжували реалістичні традиції минулого. Саме в цей період було створено видатні пам'ятки всіх видів декоративно-ужиткового мистецтва. Поступово капіталізм з його нещадною експлуатацією, гонитвою за збільшенням випуску продукції перетворював ремісників лише на виконавців, витісняючи з їхньої роботи творче начало і зрештою призвів до занепаду худож. промислів.

Традиції нар.-ужиткового мистецтва було відроджено і всебічно розвинуто лише в рад. час. Існує багато видів укр. декоративно-ужиткового мистецтва. До найдавніших належать *ткацтво художнє, вишивка,* вибійка, *кераміка, різьблення художнє,* нар. розпис, обробка металу, *гутне скло* та ін.

У побуті укр. селянства (одяг, оздоблення житла) широко використовували *тканини художні*. Для виготовлення окремих деталей жіночого одягу широко застосовували плахтові тканини. Іхній колір і характер рисунка у кожній місцевості були різними. На Київщині та Полтавщині (Великі Сорочинці, Диканька, Решетилівка, Єланівка) переважали червоний, зелений і жовтий кольори, на Чернігівщині (Дігтярі) — чорний, синій і жовтий. Орнаментальна композиція та кольорове вирішення виробів для оздоблення житла (верети, рядна, ліжники, скатерки тощо) також мали свої регіональні й локальні відмінності. Особливо різноманітними були укр. ткані рушники (кролевецькі — перебірного ткацтва; богуславські, волинські, івано-франківські — човникові, з чіткою композицією геом. мотивів).

З серед. 16 ст. інтенсивніше розвивається *килимарство*. Килими виробляли безворсові, ворсові, стрижені та з густим високим ворсом (т. з. коци). Для килимів Полтавщини був характерний рослинний орнамент, Київщини, Чернігівщини — геометризовано-рослинний, для Буковини і Гуцульщини — геометричний, для Закарпаття — геометризовано-рослинний. Одним з найпоширеніших видів нар. мистецтва була вишивка. Вишивали білими і фарбованими нитками на лляних, конопляних, вовняних тканинах, подекуди — на шкірі. Укр. вишивка відзначається чіткою композицією, різноманітною технікою виконання: мережання, вирізування, низь, гладь, хрестик. Багатобарвним вишивкам Галичини, Буковини, Закарпаття властиві геометричні узори, що густо заповнюють всю площу тканини; поліським властива двокольорова (чорний і червоний) гама; волинським — різноманітна вишита темно-червоними нитками.

На Київщині, Полтавщині, Чернігівщині переважає геометризовано-рослинний орнамент червоного, чорного й синього, золотистого, сірого та білого кольорів, інколи — з вишитими контурами тварин, вільним малюнком.

Біле ажурне шитво характерне для всієї території України. Вишивкою оздоблювали одяг, рушники, скатерті тощо. Вибійка була відома ще у 12 ст. Її використовували для пошиття одягу і як декоративну тканину. Вибійки розрізняються за орнаментикою і кольором (синятка, білятинка тощо), а також за центрами промислу (лемківка, яворівка тощо).

Побутову українську кераміку виготовляли на Полтавщині (*Опішня*, Глинськ, Хомутець), Київщині (Дибинці), Поділлі (Бубнівка, Бар, Кришинці, Смотрич), а також на Гуцульщині (Косів, Кути, Пистинь) та на Закарпатті (Хуст, Дубовиця). Серед виробів — керамічний посуд, *кахлі* для облицювання печей, іграшки. Худож. рішення, кольорова гама, орнаментика, техніка виконання кераміки (розпис ріжком, фляндрування, розпис у поєднанні з гравіруванням, задимлена кераміка) мають давні традиції. Своєрідною є кераміка Гуцульщини, для якої характерні рослинний орнамент у поєднанні з геом. мотива-

К. В. Білокур. Натюрморт з глечиком. Село Богданівка Яготинського району Київської області.

ми, розпис декоративно трактованими фігурами. На Полтавщині посуд розписували пишним рослинним (з елементами тваринного) орнаментом, на Київщині та Поділлі — вільним рослинним орнаментом. Серед дореволюц. майстрів-гончарів — І. Гончар, В. Шестопалець, О. Бахметюк, П. Кошак. Особливо поширеним є різьблення художнє з використанням *інкрустації*. Різьблення на дереві на Україні є характерною рисою оздоблення архітектурних деталей меблів (мисники, скрині, лави), предметів побуту і культу. Найвідомішими центрами різьблення на Полтавщині були села Диканька і Хорол (майстри — І. Васильчиков, Г. Велько); на Черкащині — с. Сунки; на Чернігівщині — с. Вишеньки; на Гуцульщині — Косів, Річка, Яворів (майстри — сім'я Шкрібляків, сім'я Корпанюків, М. Мегединюк, В. Девдюк та ін.). Різноманітністю малюнка відзначаються вироби, прикрашені декоративним розписом на дереві (полиці, скрині, дерев'яний посуд, іграшки тощо) та настінний розпис у хатах. Розписували стіни (переважно печі) рослинним орнаментом.

Окремий вид нар. мистецтва — *писанки*. Їх різновиди розрізняють за технікою виконання: «крашанка» — яйце, пофарбоване в один колір; власне писанка — яйце, розписане восковою технікою геом. або рослинним орнаментом, а також «мальованки» і «дряпанки».

Протягом століть майстри обробки металу створювали з золота, срібла, міді, бронзи, латуні своєрідні за технікою виконання і худож. формою ювелірні прикраси, предмети домашнього побуту. При оздобленні використовували *філігрань* у поєднанні з зерню, *литво художнє*. Зображення звірів (талісмани, т. з. обереги) відомі ще з часів Київ. Русі. Збереглося багато високохудож. виробів укр. худож. литва (дзвони, оклади ікон, хрести, світський і церк. посуд) та ювелірного мистецтва (браслетки, обручки, дукачі тощо). Серед відомих майстрів — Т. Драгуза з Лебедина на Полтавщині, І. Москвичов, К. Плациндар з Ніжина на Чернігівщині, Л. Дудчак, М. Медведчук, В. Девдюк з Гуцульщини, І. Федюк з Буковини.

В 17—18 ст. на Україні набуло широкого розвитку мистецтво гутного скла. З нього виготовляли різний посуд, свічники, люстри, штофи, декоративні вироби тощо, позначені щедрою фантазією майстрів, багатством орнаментальних мотивів, використанням різних технік обробки кольорового і природного скла. Найпоширеніше воно було на Чернігівщині, Пд. Волині та на Київщині.

Велика Жовтнева соціалістич. революція створила всі умови для розвитку декоративно-ужиткового мистецтва, забезпечила розквіт нар. талантів. Велике значення для *народних художніх промислів* на Україні мав декрет Всерос. ЦВК «Про заходи по сприянню кустарній промисловості», підписаний В. І. Леніним та М. І. Калініним у квітні 1919. В містах і селах України створювали артілі, в яких зосереджувалися нар. промисли. Нового піднесення набули традиц. центри нар. худож. творчості — *Кролевець* (ткацтво), Опішня (декоративна кераміка), *Решетилівка* (вишивка, килимарство). Навч.-виробничі майстерні відкрилися в селах Дігтярах й Глинську, м. Кролівці (всі — у Сум. обл.), с. Решетилівці (тепер Полтав. обл.) та в багатьох ін. місцях. У 1921 худож.-пром. школу імені М. В. Гоголя (засн. 1896) було реорганізовано в художньо-керамічний технікум (з 1933 — керамічний технікум ім. М. В. Гоголя), 1923 — Межигірський художньо-керамічний технікум. Починаючи з 20-х рр. повсюдно організовуються виставки робіт нар. майстрів. Здебільшого безіменне в минулому, нар. мистецтво рад. часу висунуло імена талановитих майстрів (Г. Собачко-Шостак, К. Білокур, О. Залізняк, І. Гончар, П. Верна, Т. Пата та Н. Білокінь, О. Саєнко, М. Примаченко, Ф. Олексієнко, М. Тимченко та ін.). Починаючи з 1922 укр. нар. декор. мист. експонується в багатьох країнах світу. У 1937 вироби укр. декоративно-ужиткового мистецтва були удостоєні Великої Золотої медалі на Всесвітній виставці в Парижі.

Зрослий інтерес до нар. мистецтва сприяє розквітові його традиційних видів і збереженню локальних особливостей. З'являються нові теми в оздобленні речей, ширше використовуються нові моделі й сучас. тех. засоби. З'явилися нові форми застосування нар. живопису. Крім станкових композицій, майстри оформляють дит. книжки (ілюстрації М. Примаченко до збірок дит. віршів М. Стельмаха «Журавель» та «Чорногуз приймає душ»), створюють плакати, розписують фарфор, працюють у сучас. архітектурі (оформлення ресторану «Курені» у Києві тощо). Як і в нар. живописі, у сучас. нар. вишивці та ткацтві відбуваються певні стилістичні зміни, народжуються нові форми, види орнаментів, постійно збагачується кольорова палітра. У вишивці помітно зросло прагнення майстрів до певної тематичності, створення художнього образу (твори О. Василенко, Г. Герасимчук, Т. Головатої, Г. Киви, П. Клим, М. Федорчак-Ткачової). Різноманітні за кольоровою гамою і орнаментальним ритмом тканини Ю. Бовича, Г. Василащук, Г. Верес, Г. Вінтоняк, О. та Р. Горбових, І. Дудара, І. Нечипоренка, М. Пособчук, Н. Скопець. Серед майстрів з року в рік збільшується інтерес до створення унікальних виробів виставочного характеру. У виготовленні укр. тематичних килимів, як і багатьох ін. виробів нар. мистецтва, беруть участь, крім нар. майстрів, і профес. художники (майстри Н. Бабенко, В. Тараненко, Л. Товстуха). У сучас. нар. ткацтві з'явилися нові риси; за традиц. зразками виготовляють нові вироби (напр., за принципом плахти створюють різні декор. тканини, кролевецькі рушники стали основою багатьох ужиткових речей — скатертин, портьєр тощо). Широко використовують здобутки нар. худож. творчості провідні підприємства ткацької пром-сті республіки: Київський, Дарницький та Черкаський шовкові комбінати, Херсон. текстильний комбінат, Житомир. та Ровенський льонокомбінати та ін. (майстри Н. Грибань, А. Ламах, М. Кірницька, Ю. Молотников). Вони випускають художні тканини широкого асортименту (різноманітні за структурою, фактурою, рисунком, кольором та композиційним рішенням). Сучас. укр. текстиль характеризується використанням в одних видах багатьох мотивів, часто поширених і в ін. видах нар. творчості. Так, створено велику колекцію купонних тканин за мотивами нар. розпису, вишивки, килимарства, гуцульських кахлів тощо. З 60-х рр. на Україні інтенсивно розвивається виробн. *гобеленів*, призначених для інтер'єрів громад. споруд і для експонування на виставках. В укр. гобелені розкрито теми високої громадянськості, патріотизму, історії нашої країни, боротьби за мир. Серед авторів гобеленів — О. Володимирова, І. та М. Литовченки, С. і Л. Джуси, Л. Жоголь, Л. Товстуха, К. Бердников, Н. Бабенко, М. Сенюк.

Виразна пластика скульптурних форм, характерність та індивідуальність образного рішення виробів свідчать про збереження кращих традицій і розквіт фігурного гончарства Опішні (майстри — І. Білик, А. Кітриш, В. Омельяненко, Г. Пошивайло та ін.). Одним з осередків гончарства є Дибинці (майстри — В. Масюк, К. Масюк, О. Старцевий, Г. Гарнага). У сучас. мистецтві кераміки від-

Д. М. Стриданюк. Пояс-черес. 1980. Сумка-табівка. Шкіра, метал. 1976. Косів.

бувається певний відхід від ужиткової основи, підвищення естетич. якості виробів, посилення їхньої образності. Своєрідними рисами позначена творчість гуцульських керамістів (П. Цвілик, Н. Вербівська, М. та Г. Рощиб'юки, В. Джуранюк, О. Козик та ін.); їхній малюнок не має перспективи, всі фігури площинні, з чітким силуетом. Кераміка з с. Адамівки Віньковецького р-ну Хмельн. обл. (зокрема, вироби О. Пиріжок з відомої династії гончарів Бацуців) дуже тонка й легка, природного жовто-рожевого кольору, не покрита поливою, стрункіх форм. Художники, які працюють на Баранівському, Городницькому, Довбиському, Коростенському, Полонському, Київському, Бориславському, Полтавському фарфорових і Будянському (Харків. обл.) та Кам'янобрідському (Житомир. обл.) фаянсових заводах, створюючи моделі побутового посуду (чайні, кавові, столові сервізи, набори для десерту, напоїв, вази тощо), звертаються до традицій нар. творчості, використовують ті її риси, які відповідають сучас. побуту і естетичним смакам радянських людей. Поєднання традицій з новаторством

В. М. Трегубова. Молоді. Коростенський фарфоровий завод. 1963. ДМУНДМ у Києві.

В. П. Одрехівський. Лемко в дорозі. Дерево. 1947.

характерне для творчості багатьох митців (О. Сорокін, В. Павленко, М. Тимченко, С. Сарапова, І. Вицько, В. і М. Трегубови, А. Єрмоленко, Г. Чернова, Б. П'яніда, І. Сень та ін.). Значне місце в сучас. укр. фарфорі та фаянсі займає пластика. В 60—70-х рр. в ній переважали декоративні тенденції, хоч і не послабилась увага митців до відображення людини, її внутр. світу (твори В. Щербини, О. Жникруп, О. Рапай та ін. у фарфорі; Г. Кломбіцької, Г. Чернової, Р. Вакули, Б. П'яніди, І. Сень та ін. у фаянсі).

І. Ю. Грималюк. Рогач. Дерево, випалювання. 1967. Село Річка Косівського району Івано-Франківської області.

У повоєнний час помітно активізується творчість майстрів художнього скла. Переосмислюючи традиції гутного скла і застосовуючи різноманітні техніки обробки скла, вони створюють оригінальні за формою вироби виставочного і декоративного або побутового призначення (твори І. Аполлонова, С. Голембовської, І. Зарицького, А. Балабіна, З. Масляк, Л. Митяєвої, М. Павловського, Р. Шаха та ін.). Митці київ. заводу худож. скла, львів. виробничого об'єднання «Райдуга» та інших підприємств склробної пром-сті творчо використовують орнаментальні мотиви укр. нар. творчості, традиційні форми нар. посуду. Далі розвивається мистецтво різьблення на дереві (орнаментальні деталі, скульптура, іграшка, декоративний посуд тощо), відроджується широко відоме полтав. різьблення (майстри І. Усик, В. Нагнибіда).

Традиції нар. декорат. мистецтва широко застосовують в суч. архітектурі України. В кін. 70 — на поч. 80-х рр. збудовано ряд оригінальних споруд і архіт. ансамблів, у створенні яких взяли участь майстри декоративно-ужиткового мистецтва. Їхні вироби (меблі, тканини, призначені для інтер'єра, кераміка, скло, освітлювальна арматура) органічно поєднуються за стилем з сучас. архітектурою, збагачують її образно-естетичні засади (оформлення готелів «Київ», «Мир» і «Русь» у Києві, «Чорне море» в Одесі, «Градецький» у Чернігові, Будинку кіно у Києві, піонерського табору «Чайка» в Алушті, санаторіїв «Кришталевий палац» у Трускавці, «Хмільник» у Хмільнику та ін.). Важливе значення для розвитку декоративно-ужиткового мистецтва має постанова ЦК КПРС «Про народні художні промисли» (1974).

Д. Ф. Головко. Козел. Глина, ліплення, гравірування, кольорова полива. 1970. Київ.

Найбільші зібрання творів старовинного та сучасного народного мистецтва — в *Київському музеї українського народного декоративного мистецтва, Українському музеї етнографії та художнього промислу* у Львові, *Коломийському музеї народного мистецтва Гуцульщини* та ін. Природа нар. мистецтва, діалектика його розвитку у найрізноманітніших генетичних і функціональних зв'язках зі своєю добою, особливості його образної мови стають предметом дослідження рад. мистецтвознавства. Діяльність майстрів декоративно-ужиткового мистецтва здобула всенар. визнання. Про це свідчать почесні звання та нагороди, яких удостоєні нар. умільці: К. Білокур, Д. Головко, І. Зарицький, О. Саєнко, М. Тимченко — нар. художники УРСР; М. Примаченко — засл. діяч мист. УРСР; М. Примаченко, Г. Верес, Г. Василащук, М. Озерний удостоєні звання лауреатів Держ. премії УРСР ім. Т. Г. Шевченка. У 1958 встановлено звання засл. майстер нар. творчості УРСР, яким відзначається здобуток найбільш оригінальних нар. умільців, зокрема М. Павловського, В. Павленко, О. Железняка, Г. Герасимович, Ю. та С. Корпанюків, І. Грималюка, Б. Валько та багатьох ін. Велике значення для розвитку нар. мистецтва та виховання кадрів для художньої промисловості має мережа спец. серед. і вищих навч. закладів (Львів. ін-т прикладного та декоративного мистецтва, Львівське та Ужгородське училища декоративного мистецтва, Миргородський керамічний технікум ім. М. В. Гоголя, Межигірський та Київський художньо-керамічні технікуми, Вижницький технікум нар. художніх промислів). Іл. див. на окремих аркушах, с. 368—369.

Літ.: Історія українського мистецтва, т. 1—6. К., 1966—70; Василенко В. М. Народное искусство. М., 1974; Бутник-Сіверський Б. С. Українське радянське народне мистецтво. 1941—1967. К., 1970; Жоголь Л. Є. Декоративне мистецтво в інтер'єрі житла. К., 1973; Жоголь Л. Е. Декоративное искусство в интерьерах общественных зданий. К., 1978; Бабенчиков М. В. Народное декоративное искусство Украины и его мастера. М., 1945; Манучарова Н. Д. Художні промисли Української РСР. К., 1953; Манучарова Н. Д. Декоративно-прикладне мистецтво Української РСР. К., 1952; Сучасне українське народне мистецтво. К., 1976; Художні промисли України. К., 1979; Петрякова Ф. С. Сучасне українське художнє скло. К., 1980; Проблемы народного искусства. М., 1982; Данченко Л. С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. К., 1974; Щербак В. А. Сучасна українська майоліка. К., 1974; Жолтовський П. М. Художній метал. К., 1972; Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV—XVIII ст. К., 1973; Запаско Я. П. Українське народне килимарство. К., 1973; Жук А. К. Український радянський килим. К., 1973; Сидорович С. Й. Художня тканина західних областей УРСР. К., 1979; Кара-Васильєва Т. В. Полтавська народна вишивка. К., 1983.

Л. Є. Жоголь.

Художня самодіяльність. Складова частина єдиної багатонаціональної радянської культури. Є важливим фактором комуністичного виховання, розвитку політ. і соціальної активності трудящих, орг-ції дозвілля і прилучення найширших нар. мас до духовних цінностей, безпосередньої участі в їх створенні. У прийнятій в березні 1978 постанові ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» зазначається, що масова участь робітників, колгоспників, інтелігенції, студент., учнів та армійської молоді у худож. творчості є характерною рисою соціалістич. способу життя, яскравим виявом духовного багатства рад. народу. Худож. самодіяльність — одна з форм непрофесіональної творчості в галузі вокально-хорового, муз., хореографічного, театр., образотворчого і декоративно-прикладного, циркового, кіно- і фотомистецтва. Розвивається в єдиному руслі з професіональним мистецтвом на основі принципів партійності, народності, методу *соціалістичного реалізму*, міцних зв'язків з життям народу; вносить вагомий вклад в інтернаціоналізацію духовного життя, взаємозбагачення братніх культур народів СРСР. Організаційними формами худож. самодіяльності є різноманітні аматорські об'єднання — колективи, студії, гуртки, засновані на спільності худож. інтересів і творчої діяльності. Вони організуються і функціонують при палацах, будинках культури і клубах. Участь у них проходить у вільний від роботи або навчання час і являє собою одну з дійових форм спілкування, згуртування, організації людей, їх активної громад. діяльності. Аматорство у дожовтн. часи було поширене гол. чин. серед інтелігенції — студентства. Робітн. і сел. аматорські драм. гуртки, що діяли в Росії, були нечисленні, їх репертуар, творча діяльність зазнавали постійних утисків з боку царської адміністрації. Робота осередків, що пропагували укр. мистецтво, проходила в атмосфері соціального і нац. гніту, свавілля урядової цензури. Однак процес створення на Україні аматорських хорів, оркестрів, інструментальних ансамблів, здійснення театр. вистав тривав. Значну популярність здобув хор Київ. ун-ту (засн. 1864; організатор і керівник до 1908 — М. В. Лисенко, тепер хор «Дніпро»). В різні часи цим хором керували О. Кошиць, П. Левицький, М. Вериківський. В містах Донбасу і Катеринославщини виступав хор робітників-залізничників (керівник — М. Леонтович); з селянських колективів відомі охматівський нар. хор на Київщині (організатор — П. Демуцький), мельнянський сільс. хор на Чернігівщині (керівник — композитор Г. Давидовський), хор с. Іржавця на Полтавщині (керівник — О. Вітошинський). хор села Кирилівки (тепер с. Шевченкове; діє досі; організатор в 90-х рр. 19 ст. — О. Осинський), інструментальний фольклорний колектив Харкова (керівник — Г. Хоткевич). До широкого кола глядачів знаходив шлях творчий доробок аматорських театр. труп 2-ї пол. 19 ст., зокрема єлизаветградської (керівник — М. Кропивницький), чернігівської (Л. Глібов), немирівської (О. Маркович і Марко Вовчок); театру Київ. університету за активною участю М. Старицького, М. Лисенка і П. Чубинського (тоді студентів). Аматорські колективи відіграли значну роль у залученні до мистецтва демократичних верств населення і розвитку укр. прогресивної культури в цілому. З аматорського муз. і

Учасники ентографічного концерту, організованого Музичним товариством імені М. Д. Леонтовича. 1926.

театр. руху вийшли видатні діячі культури: композитори і диригенти М. Леонтович, К. Стеценко, В. Верховинець, Я. Яциневич, Г. Давидовський; співаки М. Микиша, Є. Зарницька, актори М. Садовський, П. Саксаганський, М. Заньковецька, Г. Затиркевич-Карпинська. Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила необмежені можливості для наближення мистецтва до народу, пробудила до активної творчості мільйони нар. талантів, поклала початок широкому розвиткові масової художньої самодіяльності. У перші пожовтневі роки в містах і селах виникають численні театр. гуртки, хори, оркестри, зокрема: оркестр і хор київ. з-ду «Арсенал»; хорові колективи Луганського патронного і Харків. паровозобудівного заводів, перший в республіці ансамбль бандуристів (тепер Держ. засл. капела бандуристів УРСР), виникає червоноармійська худож. самодіяльність. Особливого поширення набувають рейси агітпоїздів і агітпароплавів, масові політичні вистави і театр. видовища, концерти-мітинги за участю робітн. і червоноармійської худож. самодіяльності. Її репертуар має переважно агітаційно-пропагандистський характер. На поч. 20-х рр. в художній самодіяльності поширюється така форма художньо-пропагандистського видовища, як «жива газета» з різновидами колективів «*Синя блуза*» — в містах та «Червона сорочка» — на селі. Програми їх виступів, як правило, висвітлювали актуальні виробничі і побутові питання, пов'язані з життям і працею трудових колективів, проблеми міжнар. і внутр. становища. В 20-х — на поч. 30-х рр. піднесенню хорового й муз. самодіяльного мистецтва багато творчих сил віддали П. Тичина, Г. Верьовка, М. Вериківський, П. Козицький, Б. Лятошинський, Л. Ревуцький, М. Скорульський та ін. Чимало з створених у той період хорів, оркестрів збереглося й до нашого часу. Серед них — хорові капели київ. заводу «Більшовик» (тепер засл. хорова капела УРСР; засн. 1923; в 1935—41 капелою керував нар. арт. УРСР Г. Верьовка, в 1947—83 — нар. арт. УРСР А. Петровський), Пд.-Зх. залізниці, Полтав. пед. ін-ту, кіровоград. з-ду «Червона зірка», оркестр нар. інструментів Київ. паровозовагоноремонтного заводу під керівництвом П. Зубакова — автора пісні «Наш паровоз, вперёд лети» на слова робітника заводу «Арсенал» Б. Скорбіна, Миколаїв. оркестр. суднобудівного заводу (тепер заслужений оркестр УРСР, ним багато років керував Г. Манілов — перший засл. діяч мист. УРСР серед керівників муз. самодіяльності) та ін. Масових форм набуває й самодіяльний кобзарський рух. Кобзарські ансамблі і гуртки виникають у Києві, Харкові, Одесі, Умані, Глухові, Кривому Розі, Борисполі. Серед найстаріших капел бандуристів, що творять й понині — капела з-ду ім. Ф. Дзержинського (м. Дніпродзержинськ), Городищенського цукр. заводу на Черкащині, миргород. Будинку культури. Великий внесок у розвиток кобзарського мистецтва на Україні за рад. час зробили Г. Кабачок, М. Полотай, О. Міньківський. Серед кобзарів рад. періоду — нар. арт. УРСР І. Кучугура-Кучеренко, П. Гузь, П. Древченко, Ф. Кушнерик, О. Маркевич, Є. Мовчан, П. Носач, В. Перепелюк, Н. Прудкий, П. Тищенко та ін. З'явились висококваліфіковані майстри по виготовленню бандур — Л. Корнієвський, І. Скляр, В. Тузиченко, М. Олексієнко, О. Яценко, І. Кузьменко, П. Потяко, П. Нечипоренко, Г. Палієвець.

У 20-х роках при харківському робітничому клубі «Металіст» створюється оркестр укр. нар. інструментів (бандури, цимбали, сопілки, ліри, трембіти, козобаси, бугаї та ін.). У 1932 відбулася 1-а Всесоюзна олімпіада самодіяльного мистецтва (Москва), на якій концерти і вистави відбувалися 25 мовами народів СРСР. За постановою ЦК КП(б)У «Про розвиток українського самодіяльного мистецтва» (1936) проведено Респ. олімпіаду худож. самодіяльності, яка мала інтернац. характер. Перемогу в творчому змаганні поряд з укр. і рос. художніми колективами виборювали хори і ансамблі: молдавський (з м. Тирасполя Молд. АРСР), болгарський (Дніпроп. обл.), чеський (Вінн. обл.), грецький (Донец. обл.). Не припинявся розвиток худож. творчості рад. людей у роки Великої Вітчизн. війни. Концерти і спектаклі аматорів, що відбувалися на фронті і в тилу, зміцнювали віру в перемогу, допомагали партії у вихованні мужності, стійкості, масового героїзму. В частинах і з'єднаннях діючої армії у роки війни проводились полкові, дивізійні та армійські олімпіади самодіяльного мистецтва. Виступи і концерти проходили просто неба чи у спеціально обладнаних землянках-клубах, на палубах кораблів. Їхній репертуар був тісно пов'язаний з завданнями боротьби проти гітлерівців. У з'єднанні двічі Героя Рад. Союзу О. Федорова діяв партизанський аматорський театр. Для хорів у з'єднанні двічі Героя Рад. Союзу С. Ковпака тексти на мелодії писав поет П. Воронько. У з'єднанні Героя Радянського Союзу І. Шитова існував духовий оркестр у складі 25 партизан-автоматників. Не припинялась в роки війни і нар. творчість. Кобзарі — П. Гузь, Є. Мовчан, Н. Прудкий, мандруючи по Україні, співали думи та пісні, сповнені ненависті до ворога. Велику патріотичну роботу в умовах нім.-фашист. окупації проводив у Краснодоні аматорський оркестр нар. інструментів, до складу якого входили учасники підпільної організації «*Молода гвардія*». Самодіяльні митці київ. заводу «Арсенал» на Уралі поставили опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського і «Наталка Полтавка» М. Лисенка. На омському заводі «Поршень» працював жіночий вокальний ансамбль робітниць київ. заводу ім. Лепсе. На обл. олімпіаді в Мурманську 1943 брав участь ансамбль укр. дівчат-доярок, що працювали у радгоспі «Арктика». На Всесоюзному огляді худож. самодіяльності 1943 виступив ансамбль пісні і танцю ремісничих і залізничних уч-щ України. Швидко розгорнула свою роботу худож. самодіяльність після звільнення України від нім.-фашист. загарбників. У жовтні 1944 ЦК КП(б)У і РНК УРСР прийняли постанову про проведення респ. олімпіади худож. самодіяльності з влаштуванням виставки самодіяльного образотворчого мистецтва і зразків фольклору, створеного укр. народом під час Великої Вітчизн. війни. З числа обдарованої молоді, яка виступала

Перша українська художня капела кобзарів. 1925.

на огляді, було відібрано і рекомендовано на профес. навчання до мистецьких навч. закладів 68 осіб, з них 40 — співаків і музикантів-інструменталістів. Значно розквітла самодіяльна художня творчість трудящих Рад. України у післявоєнні роки. Імпульсом для всебічного розгортання масового мист. руху, підвищення ідейно-худож. рівня, виконавської майстерності аматорів послужило систематичне проведення всесоюзних і респ. олімпіад (з 1951 термін «олімпіада» замінено на «огляд»), конкурсів, творчих звітів, фестивалів самодіяльного мистецтва. Водночас у громадський побут народу міцно увійшли, стали традиційними щорічні свята нар. мистецтва. В 1945 в Москві проходив Всесоюзний огляд хорового мистецтва і солістів-співаків робітників і службовців. Відбувся Всесоюзний огляд худож. самодіяльності трудових резервів. У 1946 проведено олімпіаду самодіяльного мистецтва на возз'єднаних землях Рад. Закарпаття, респ. конкурс співаків і вокальних ансамблів, обл. і респ. огляди муз. і хореогр. самодіяльності профспілок. Тридцятиріччя Великої Жовтневої соціалістич. революції відзначено проведенням Респ. олімпіади худож. самодіяльності. Наприкінці 40-х рр. з'являються нові масові форми показу досягнень самодіяльного мистецтва. На Україні вперше організовуються постійно діючі муз. лекторії на громад. засадах, де з концертами виступають кращі самодіяльні колективи. За ініціативою учасників хорової самодіяльності Кам'ян-

Самодіяльний народний заслужений ансамбль «Лтава». Полтава.

ського р-ну на Черкащині в культурне життя республіки увійшло проведення щороку дня свята пісні. На заклик аматорів відгукнулися і майстри мистецтв, професіональні художні колективи, письменники, композитори, самодіяльні митці ін. жанрів. Перше таке свято на Україні відбулося 1-го травня 1949 в с. Городищі, тепер Черкаської області. З'являються нові організаційні форми самодіяльної творчості, збагачуються її жанри. Створюються виробничі самодіяльні колективи — цехові, бригадні, ансамблі доярок, льонарок, хори-ланки та ін., в складі багатьох з них — Герої Соціалістичної Праці, знатні виробничники, орденоносці.

Особливого розповсюдження в цей час набувають агітбригади. В 1949 в Києві проводився заключний тур Респ. олімпіади самодіяльного мистецтва, присвячений 10-річчю возз'єднання західних земель України в єдиній Укр. Рад. соціалістичній державі. У заключному концерті олімпіади зведений хор учасників худож. самодіяльності вперше виконав Держ. гімн Української РСР. Найактивнішу участь взяли також аматори республіки в оглядах та фестивалях, присвячених Декадам укр. літератури та мистецтва у Москві (1951, 1960), в братніх союзних республіках: Туркменській (1972), Естонській (1974), Білоруській (1975), Азербайджанській (1978), 300-річчю (1954) та 325-річчю (1979) возз'єднання України з Росією, в оглядах на честь 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка (1964), 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (1967), 100-річчя з дня народження В. І. Леніна (1970), 50-річчя утворення СРСР (1972) та ін. Поряд з традиційними масовими формами творчого звітування в практиці художньої самодіяльності в 60-і рр. з'явилась нова форма — періодичні виступи-звіти аматорів тієї чи ін. області у м. Києві. Визначною подією в громадсько-політ. житті республіки став проведений протягом 1975—77 1-й Всесоюзний фестиваль самодіяльної художньої творчості трудящих, присвячений 60-річчю Великої Жовтн. соціалістич. революції. За своїми масштабами, масовістю і творчою насиченістю він перевершив попередні масові свята нар. талантів (4,5 млн. учасників, об'єднаних у 260 тис. колективів; 14 тис. виставок самодіяльного образотворчого, декоративно-прикладного мистецтва та робіт фотоаматорів; кіноаматорами створено до фестивалю 2 тис. кінострічок; протягом 1976—77 в рамках фестивалю у Києві було проведено республіканські огляди-конкурси худож. самодіяльності). З цього часу стали традиційними свята революційної, робітничої і молодіжної пісні, військово-патріотичної музики, марші-паради духових оркестрів. Високою інтенсивністю позначене творче життя самодіяльних митців республіки в 1980—82 рр. Святкування 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, відзначення 35-ї річниці Перемоги рад. народу у Великій Вітчизняній війні, підготовка до XXVI з'їзду КПРС, проведення урочистостей на честь 60-річчя утворення СРСР сприяли дальшому піднесенню самодіяльної художньої творчості, підвищенню її ролі в ідейно-політ., трудовому, патріотичному і інтернац. вихованні, посиленню участі в культурному обслуговуванні населення. Цим знаменним датам було присвячено творчі звіти, масові театр. заходи, традиційні свята пісні і музики, огляди кращих театр. вистав під девізом «На сцені — наш сучасник» та кращих вистав за п'єсами братньої драматургії, конкурси аматорських фільмів, вистави робіт самодіяльних художників, майстрів нар. творчості, фотоаматорів. Кращі твори були представлені на Всесоюзних виставках у Москві. Традиційними стали респ. виставки образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва, що проводяться у Києві в рамках Всесоюз. літературно-худож. Шевченківського свята «В сім'ї вольній, новій». З жовтня 1983 в республіці почався Всесоюзний огляд самодіяльної художньої творчості, присвячений 40-річчю Перемоги Рад. народу в Великій Вітчизн. війні 1941—45. Успішно діють сьогодні провідні самодіяльні колективи республіки, високопрофесіональне мистецтво яких відоме не лише в нашій країні, але й далеко за її межами. Серед них — Струсівська капела бандуристів Тернопільської області, ансамбль танцю «Смеречина» Вижницького району Чернівецької області, ансамбль танцю «Полісянка» ровенського міського Будинку культури, ансамбль пісні і танцю «Лтава» полтавського міського Будинку культури, Хорова капела кіровоградського міського Будинку культури ім. Компанійця, Хор ветеранів Великої Вітчизняної війни Валківського районного Будинку культури Харківської області, Ансамбль танцю кіровоградського Будинку культури, Хор Південно-Західної залізниці (м. Київ), ансамбль танцю кіровоградського Будинку культури імені М. Калініна, Духовий оркестр Київського виробничого об'єднання імені Артема, ансамбль танцю «Юність» львівського Будинку культури профтехосвіти ім. Ю. Гагаріна, Український фольклорно-етнографічний хор с. Руська Поляна Черкаської області, Народний самодіяльний театр дніпропетровського обласного Будинку культури імені Г. Петровського, Народний самодіяльний театр володимир-волинського районного Будинку культури Волинської області. З числа учасників художньої самодіяльності вийшли нар. артисти СРСР Д. Гнатюк, Є. Мірошниченко, А. Мокренко, А. Солов'яненко, Н. Ужвій, нар. артисти УРСР Ю. Богатиков, С. Ротару, М. Стеф'юк, В. Тимохін, засл. артисти УРСР В. Зінкевич, Н. Яремчук та ін.

Самодіяльна капела бандуристів. Місто Чортків Тернопільської області.

Найбільш активні учасники худож. самодіяльності, керівники аматорських колективів удостоюються почесних звань засл. діяча мист. УРСР, засл. працівника культури УРСР, нагороджуються почесним знаком «За досягнення в самодіяльній художній творчості» тощо. В республіці, як і в усій країні, діє система підготовки і підвищення кваліфікації кадрів керівників художньої самодіяльності, подання їм творчої і практичної допомоги, науково-методичного керівництва розвитком самодіяльної художньої творчості. Понад 3,5 тисячі керівників хорових, музичних, хореографічних, драматичних колективів і агітаційно-художніх бригад випускають щороку Київський імені О. Є. Корнійчука з філіалом у м. Миколаєві, Харківський і Ровенський інститути культури, а також культурно-освітні і музичні училища, що відкриті в усіх 25 областях України. Професіональну майстерність керівників художньої самодіяльності удосконалюють в Республіканському інституті підвищення кваліфікації працівників культури, на обласних курсах, семінарах-практикумах, заняттях творчих лабораторій. Наукові і методичні питання розвитку худож. самодіяльності розробляють республіканські, обласні й районні *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичні центри*. Див. також у цьому томі підрозділи Народне музичне мистецтво, Народне театральне мистецтво, Кіноаматорство, розділ Столиця, області УРСР. *Р. М. Висоцький.*

Народне музичне мистецтво. Українське народне муз. мистецтво має багатовікові традиції і відображає історію культури народу. Вокальна, вокально-інструм., інструм., музично-танцювальна *народна творчість* багата за жанрами. Найдавнішими пам'ятками нар. музики, що збереглися до нашого часу, є *пісні* календарні та родинно-обрядові: *колядки, щедрівки, веснянки*, купальські, петрівчані, жнивні, обжинкові і весільні пісні, *голосіння*. Для них характерні однофразові мелодич. структури, повторювані формульні наспіви невеликого обсягу, речитативно-декламаційний мелос, нерозвинене *багатоголосся*, невизначеність функцій виконавців, нерівностопність. Ці пісні дають змогу простежити джерела виникнення нар. муз. мистецтва, його загально-слов'ян. основу та місцеві ознаки. Певними особливостями в мелодиці, ритміці, жанровому складі відзначаються пісні Подніпров'я, Поділля, Волині, Полісся, Буковини, Прикарпаття, Закарпаття, Степової України, Причорномор'я. Пісні Подніпров'я відзначаються мелодичністю, широкою наспівністю, розвинутим багатоголоссям (пісні про кохання, жіночу долю, *чумацькі пісні*, козацькі та ін.). У муз. фольклорі Полісся виразніше, ніж у фольклорі ін. регіонів, проступають спільні риси з рос. й білорус. пісенністю: побутують пісні — кустові, гряні (русальні), масляні, бесідні, карагоди (хороводи). Для цих пісень характерні закінчення — глісандуючі вигуки — «гу», «у» тощо. Генетичне коріння таких гуканок пов'язане з їхньою нібито магічною функцією відповідно до вірувань давніх слов'ян. Пісенному мистецтву Прикарпаття, Закарпаття і Буковини властиві коломийкові форми й ритми, такі різновиди пісень, як співанки-хроніки, карічки тощо. Муз. фольклор Волині має багато спільних рис з фольклором Карпат і Подніпров'я. Його специфіка виявляється в піснях на вінкоплетини (які є складовою частиною весілля), весняних — рогульчатих тощо. Для них характерні елементи багатоголосого співу. На Поділлі, Волині багатоголосся не набуло таких розвинених форм, як в Середньому Подніпров'ї та на Полтавщині. Локальну специфіку визначають коровайницькі пісні, вівати, використання ритмів *мазурок, польок, краков'яків*.

У 14 — серед. 15 ст. з формуванням укр. народності виник і розвинувся своєрідний вид нар. епосу — *думи* (див. у цьому томі підрозділ **Народно**поетична творчість). Для них характерні епічна манера виконання, патетичні відступи, нестала кількість рядків у тираді (уступі), нерівноскладовість, вільне поєднання грамагичних і мелодичних наголосів, імпровізаційність, варіювання типових мело-

дичних зворотів. Мелодія оздоблена *хроматизмами* і *мелізмами*.

З думами тісно пов'язані *історичні пісні*. Як і думам, їм властива соціальна загостреність (пісні про Байду, Нечая, Морозенка, Хмельницького, Кривоноса, Богуна). На відміну від дум, вони мають строфічну будову, правильну періодичність мелодичного й ритмічного рухів.

У 15—19 ст. визначились осн. теми, сюжети, сбрази сусп.-побутових пісень: *гайдамацьких пісень*, опришківських, рекрутських, солдатських, кріпацьких, *бурлацьких пісень*, наймитських тощо. Створено пісні про героїв нар. повстань — Максима Залізняка, Устима Кармалюка та ін. В кін. 19 — на поч. 20 ст. з'явилися робітн. та революц. пісні, пов'язані з пролет. періодом визвольної боротьби народу. До скарбниці нар. творчості увійшли такі революц. авторські пісні, як «Шалійте, шалійте, скажені кати» (слова О. Колесси, на мелодію «Хору норманів» А. Вахнянина), «Вічний революціонер» М. Лисенка (на слова І. Франка), «Заповіт» Г. Гладкого (на слова Т. Шевченка). Складовою частиною нар. муз. мистецтва є пісні літ. походження (на слова Г. Сковороди, І. Котляревського, Т. Шевченка, Я. Щоголева, С. Руданського та ін.).

Певна специфіка властива і виконавським традиціям нар. пісенного мистецтва України. У центр. районах особливо розвинувся підголосково-поліфонічний спів (див. *Поліфонія*), у західних — одноголосий та гомофонно-гармонічний (див. *Гомофонія*), хоч в останні десятиліття 20 ст. і тут посилилися тенденції до підголоскового співу. У нар. співі існує традиція розподілу виконавців на заспівувачів (одного або двох), співаків, які виконують загальну хорову партію, і співака, що «виводить», веде *підголосок*. Виконуються пісні відкритим горловим звуком.

У ладових системах укр. нар. музики переплелися ознаки різних епох і стилів. *Пентатоніка* (переважно безпівтонова) властива найдавнішій нар. музиці. За середньовіччя сформувалися *діатоніка* та ладовий стрій із збільшеними секундами (мелос дум, голосінь та деяких ін. жанрів). Принципи мажоромінорної системи найвиразніше виявилися в міській музиці (*канти, псалми, романси*, пісні літ. походження). Нар. музиці властива також ладова змінність. Розвиток ритмічних засад відбувався, за спостереженнями Ф. Колесси, від «розтяжимої» мелодії до сталої форми в її рисунку, появи цезур у тексті, що розбивають пісенний вірш на силабічні групи; від рецитацій, у яких немає правильного визначення ритму, до усталених форм з чітким розміщенням граматичних і мелодичних наголосів. Нар. муз. мистецтво зберігають і пропагують *бандуристи, кобзарі, лірники*, які успадкували традиції *скоморохів* Давньої Русі. Видатними творцями і виконавцями нар. пісень і дум були О. Вересай, М. Загорська, М. Кравченко, І. Кравченко-Крюковський, Г. Любисток, І. Скубій, Ф. Холодний, А. Шут. Їхні традиції продовжили рад. нар. співці Є. Адамцевич, Я. Зуїха, І. Кучугура-Кучеренко, Ф. Кушнерик, Є. Мовчан, П. Носач, В. Перепелюк.

Перші записи укр. нар. музики зроблено в 17 ст., публікації нар. пісень з'явилися у 18 — на поч. 19 ст. (зб-ки В. Трутовського, М. Львова та І. Прача, В. Залеського і К. Ліпінського, М. Максимовича, О. Аляб'єва). Грунтовні дослідження нар. муз. творчості проведені М. Лисенком, П. Сокальським, Ф. Колессою, К. Квіткою, М. Грінченком, С. Людкевичем. Записано понад 60 тис. укр. нар. мелодій (див. у цьому томі підрозділи Музикознавство і Фольклористика). Обробки нар. пісень посідають чільне місце у творчості М. Лисенка, М. Леонтовича, С. Людкевича, Б. Лятошинського, Л. Ревуцького, К. Стеценка та ін. композиторів. Народна *інструментальна музика* має традиції індивідуального і колективного виконавства. Розвивалась у танцювально-побутових (*козачок, гопак, коломийки*) і похідномаршових (*військова музика*) жанрах. Найдавніші музичні інструменти на тер. України — ударні (виготовлені з кісток мамонтів і оленів), знайдені при розкопках Мізинської стоянки. З часів Київ. Русі відомі *гуслі*, гудок, *волинка, сопілка, бубон*. Найпоширеніші укр. нар. інструменти — *кобза* і *бандура, ліра, скрипка, басоля, цимбали, трембіта, ріг, барабан*, тулумбаси. Здавна відомий інструм. ансамбль *троїста музика*. В рад. час ряд муз. інструментів удосконалено, вони стали невід'ємною частиною багатьох профес. і самодіяльних ансамблів та *оркестрів народних інструментів*, зокрема *Київського оркестру народних інструментів*.

З народною музикою та ін. видами нар.-муз. мистецтва тісно пов'язаний *танець*, що зародився у первісних обрядових діях і поступово перетворився у самостійний вид мистецтва. В 16—17 ст. сформувалися нац. особливості укр. нар. хореографії, визначилися типові танц. рухи (присядки, стрибки, *повзунці, дрібушки*, голубці). В нар. танцях відбилися трудові процеси («просо», «мак», «косарі», «льонарі», «лісоруби»), героїзм, мужність, патріотизм, молодецьке завзяття (аркан, «опришки», гонта, гопак), родинні взаємини, кохання (нелюб, «перепілонька»), явища природи тощо («гонивітер», «зіронька», «метелиця»). В жіночих танцях підкреслюється граціозність, цнотливість, привабливість, у чоловічих — спритність, дотепність виконавців. Танці поділяють за функцією на веснянкові, купальські, весільні, за структурно-інтонаційними й ритмічними ознаками — на козачкові, гопакові, коломийкові. Будучи результатом колективної творчості, переходячи від покоління до покоління, з однієї місцевості в іншу, нар. танці набули численних варіантів, тематичної, жанрової, композиційної, хореографічної, мелодичної і ритмічної різноманітності. Зберігаючи етногр. суть і загальну композицію, вони збагачуються новими танц. фігурами, вдосконалюється хореографічний візерунок. На основі нар. хореографії і нар. танц. традиції створено численні сценічні композиції нар. танців («Чумацькі радощі», «Рукодільниці», «Козацькі ігри» П. Вірського з репертуару *Ансамблю танцю УРСР* ім. П. П. Вірського).

У нар. муз. творчості рад. часу відбилися найважливіші події з життя укр. народу: громадян. війна, трудова звитяга перших п'ятирічок, боротьба за Рад. владу на зх.-укр. землях, героїка Великої Вітчизн. війни, відбудова нар. господарства в післявоєнний період, мирна творча праця рад. людей. Створено багато пісень про В. І. Леніна, Комуністичну партію, дружбу народів. Нар. муз. мистецтву УРСР, як і мистецтву ін. рад. республік, властиві соціалістичний інтернаціоналізм і рад. патріотизм. Засвоївши прогрес., гуманістичні ідеали багатовікової історії, сучас. укр. нар. музичне мистецтво прищеплює любов і повагу до істор. минулого, виховує на революц., бойових і трудових традиціях. Відбувається процес актуалізації традиційних сюжетів, мотивів і образів — наближення їх до потреб сьогодення. Засвоюються й фольклоризуються пісні, створені профес. авторами: композиторами П. Майбородою, Г. Жуковським, О. Білашем, А. Кос-Анатольським, І. Шамо і поетами А. Малишком, О. Новицьким, М. Ткачем, Д. Павличком, П. Вороньком та ін. Нар. пісні та мелодії — в репертуарі

Срібний браслет із зображенням гусляра. Фрагмент. 12—13 ст.

Капели бандуристів УРСР, Українського народного хору ім. Г. Г. Верьовки, *Черкаського українського народного хору, Закарпатського народного хору, Буковинського ансамблю пісні і танцю*, вокально-інструм. ансамблів, окремих виконавців. Новому піднесенню нар. творчості, *художньої самодіяльності* сприяють постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978), «Актуальні питання ідеологічної, масово-політичної роботи партії» (1983).

В УРСР проводяться огляди художньої самодіяльності, республіканські конкурси «Троїсті музики» (з 1971), радіоконкурс «Золоті ключі» (з 1981), телетурнір «Сонячні кларнети», фольклорні огляди-конкурси в Музеї народної архітектури та побуту УРСР та вечори творчої молоді «Музичний фольклор» у *Музичному товаристві УРСР* (з 1981). Іл. див. на окремих аркушах, с. 384—385.

Літ.: Гошовский В. У истоков народной музыки славян. М., 1971; Грінченко М. Вибране. К., 1959; Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України. К., 1963; Золочевський В. Ладо-гармонічні засади української радянської музики. К., 1976; Кирдан Б., Омельченко А. Народні співці-музиканти на Україні. К., 1980; Колесса Ф. Музикознавчі праці. К., 1970; Правдюк О. Ладові основи української народної музики. К., 1961; Правдюк О. А. Міжнаціональні зв'язки в музичному фольклорі. К., 1982; Украинские народные думы. М., 1972.

О. А. Правдюк.

Народне театральне мистецтво. Його джерела беруть свій початок з життя, праці і побуту східнослов'янських племен.

Слов'янські обрядові свята, нар. ігри, хороводи, пісні пов'язані з порами року,

Українська народна картина «Гопак». Кінець 18 — початок 19 ст. Дніпропетровський художній музей.

з основними етапами с.-г. робіт (колядка — зустріч зими, масляна — проводи зими, красна гірка — зустріч весни, русалії — зустріч літа, обжинкові свята, або жнивні — літо, купало — проводи літа і т. д.). Учасники дійства звертались до своєрідного художнього узагальнення і умовної символіки, до певного *перевтілення* та удавання. Вже в цих зародкових формах театр. мист. наявний синтез слова, музики і танцю. Згодом це поєднання стало однією з найхарактерніших ознак укр. національного театру. Яскравим прикладом видовища з виразними елементами театралізації є стародавній обряд весілля, якому властива драматична дія, діалогічні пісні, монологи, пластичні рухи, танці, музика, ряження, пантомімічні ігри тощо. Основою для майбутнього профес. і аматорського театру стають відомі театральні видовища: «Млин, Дід і Баба», «Піп і Смерть», «Коза», «Меланка», в яких особливості нар. ігри та обряду вже набувають усталеної театр. форми з конкретним сюжетом, традиційними персонажами, реквізитом і елементами декоративного оформлення. Це, по суті, були мініатюрні п'єси, початки нар. драми. Особливо велику роль у розвитку нар. театр. видовищ відіграли давньоруські актори — *скоморохи*, без яких не обходився жоден з нар. обрядів; вони були неодмінними учасниками нар. гулянь. Сатиричні злободенні імпровізації скоморохів живилися нар. творчістю, були насичені прислів'ями та приказками, дотепами, гумором. Скоморохи брали участь у нар. видовищах, серед яких — «Цар Ірод» (побудоване на біблійному сюжеті і спрямоване проти деспотизму), «Цар Максиміліан і його непокірний син Адольф» (мало антимонархічний характер). З фольклором козацько-селян. мас пов'язана нар. драма «Лодка». Згадані драми були вищою формою фольклорного театру 17—19 ст. У 16 ст. зародився, а у 18—19 ст. поширився на Україні *вертеп* (стародавній ляльковий театр), він являв собою поєднання релігійної різдв'яної драми й світської гри, елементів усної нар.-поетичної творчості. В серед. 18 ст. на грунті синтезу традицій мистецтва нар. лицедіїв, *народної драми* та *шкільної драми* виник новий вид театрального видовища — ярмарковий театр балагану (яскраві комедійні виступи клоунів, акробатів, жонглерів тощо), в якому найвиразніше простежувалися зародки професіоналізації театр. мистецтва. Новий тип нар. театру — аматорський — зародився в кін. 18 ст. і набув розвитку в 19 ст. Він існував поряд з нар. драмою, вертепом та шкільною драмою, згодом і профес. театром. На відміну від *кріпацького театру* і придворного аматорський театр був загальнодоступним, демократичним. Дійшли відомості про аматорські театри, створені у Глухові (1730), Кременчуці (1770), Харкові (1780), Києві (1790), Полтаві (1813), Ніжині (1820) та ін. У першій пол. 19 ст. вистави аматорських театрів, в репертуар яких входили п'єси шкільної драми (а згодом і твори профес. драматургії), були широко популярними серед ремісників, інтелігенції, учнів навч. закладів. Традиції нар. театру, збагачені досвідом профес. майстрів, творчо розвинули Л. Глібов та О. Маркович у черніг. аматорському театрі «Товариство кохаючих рідну мову» (1861), М. Кропивницький та І. Карпенко-Карий — в аматорських театрах у Бобринці та Єлизаветграді (60-і рр. 19 ст.), М. Старицький та М. Лисенко — у муз.-драм. театрі Київ. університету (70-і рр. 19 ст.).

Всупереч намаганням самодержавства остаточно придушити всілякі прояви укр. культури (*Емський акт 1876* тощо), аматорські театри продовжували влаштовувати вистави нелегально. За цих умов прояв творчої ініціативи аматорів набирав виразного характеру громадсько-політ. діяльності, а вистави укр. п'єс («Наталка Полтавка» І. Котляревського, «Назар Стодоля» Т. Шевченка та ін.) ставали одним з виявів боротьби народу проти самодержавства за своє визволення з-під нац. і соціального гніту. Аматорський театр пропагував демократичні ідеї.

На поч. 20 ст. на Україні працювали аматорські драм. театри при робітн. клубах (з-д «Арсенал» у Києві, з 1893; паровозобудівний з-д у Харкові, з 1899; Брянський з-д у Катеринославі, з 1900), на селах (зокрема, у с. Мануйлівці на Полтавщині, з 1897), при нар. будинках (у Полтаві, з 1901; Києві, з 1903; Одесі, з 1905; Миколаєві, Житомирі і Сумах, з 1906; Луганську, з 1908; Харкові, з 1909, тощо). Укр. аматорський театр був одним з яскравих виявів демократичної нац. культури трудового народу. Його прогресивні основи склалися в процесі всього розвитку духовних сил суспільства, особливо у період інтенсивного екон. і культур. піднесення Росії і зокрема України у 2-й пол. 19 — поч. 20 ст. Поява нац. драматургії, зростання виконавської і режисерської майстерності на грунті творчого використання прогресивних традицій нар. театру, зумовили формування якісно нового виду худож. творчості.

Після Великої Жовтн. соціалістич. революції нар. театр. мистецтво стало складовою частиною *художньої самодіяльності* укр. народу. З перших років Рад. влади в профспілкових, червоноармійських та студентських клубах, сільс. будинках і хатах-читальнях виникла велика кількість драм. гуртків. Самодіяльний театр став важливим засобом ідейного та естетичного виховання. У серед. 20-х рр. в республіці поширилися «Живі газети» (один з видів рад. агітаційного театру; 1927 їх було 560), а також «*Сині блузи*». Серед них — «Прожектор» в Артемівську, «Гарт» у Києві, «Червоний півень» у Харкові. В кін. 20-х — на поч. 30-х рр. склалися *театри робітничої молоді* (ТРОМи). На кінець 30-х рр. їх працювало близько 30 (Харківський — з 1925, Київський та Одеський — з 1927). Частину кращих ТРОМів було об'єднано з профес. колективами. Традиції «Живих газет» та «Синіх блуз» частково успадкували *агітбригади* (згодом агітаційно-художні бригади). В УРСР створено респ. *Народної творчості та культурно-освітньої роботи науково-методичний центр* і обл. наук.-методичні центри, які проводять широку роботу по підготовці кваліфікованих кадрів для *народних самодіяльних театрів*. Кадри режисерів для них готують Київ., Харків. та Ровен. ін-ти культури. Питання театр. самодіяльної творчості висвітлюються на сторінках журналів «*Соціалістична культура*», «*Український театр*», газ. «*Культура і життя*». У 1983 на Україні працювали 27 463 самодіяльні театр. колективи; 258 надано почесне звання народний самодіяльний театр. Нар. самодіяльні театри беруть участь у всесоюзних та респ. фестивалях, оглядах і конкурсах; традиційними є їхні творчі звіти перед трудящими. У своїй роботі працівники народних театрів керуються постановою ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку самодіяльної художньої творчості» (1978) та ін. партійними документами.

О. А. Казимиров.

Кіноаматорство. Набуло масового характеру після створення в Москві Товариства друзів рад. кіно (1925), що сприяло виникненню по всій країні аматорських кіногуртків (Кіноробмол). У цей час на Україні було 164 осередки, де знімали хронікальні стрічки, кінонариси, ігрові фільми («Червона Армія», «Людина з хлібом», «Полуничне варення» та ін.). Багато кіноаматорів пізніше прийшли в профес. кіно, серед них — Л. Луков, Р. Григор'єв, А. Кричевський, М. Слуцький, М. Чорний. Новий етап розвитку кіноаматорства почався з серед. 50-х рр. Виникло багато аматорських гуртків і студій на підприємствах, у вузах, палацах і будинках культури. З 1958 на Україні проводяться республіканські і обласні тематично-галузеві огляди аматорських фільмів.

Укр. кіноаматори беруть участь у Всесоюзних оглядах самодіяльного кіномистецтва. На першому Республіканському огляді аматорських фільмів (1959) було відзначено стрічки: «Пам'ятки архітектури України» Г. Логвина і «Руйнування берегів Каховського моря» (кіностудія Київ. ун-ту); «Кіногазета» колективу «Азовсталь» (Жданов) та «Репортаж з переднього краю» — Харків. електромеханіч. заводу («ХЕМЗ»). Сучас. самодіяльне кіно в республіці розвивається, наслідуючи кращі зразки і традиції професіонального кіно. Воно відзначається видовою і жанровою різноманітністю. Кіноаматори створюють публіцистичні кінонариси, хронікально-документальні, наук.-популярні, худож.-ігрові фільми, в яких відтворено важливі сторони життя народу, комуністичне ставлення до праці, пропагується досвід новаторів виробн., успіхи в культурі, науці, мист., оспівується братерство народів, краса рідного краю та ін. Серед кращих стрічок 60—80-х рр.— «Тут ми живемо» (1962), «Місто крокує в майбутнє» (1962, Львів. мед. ін-т), «Волинь моя, оновлений мій краю» (1962, Луцький будинок культури), «Сьомий загін» (1963, Дніпроп. студія «Наш фільм»), «Галка — професор» (1963) та «Турбота» (1968; обидві — Дніпроп. студія «Юність»), «Шляхами ленінської „Іскри"» (1970) та «П'ять днів з безсмертя» (1972; обидві — Львів. студія «Каменяр»), «Хай завжди квітне весна» (1981, студія «Волинь» Волин. обл. наук.-методичного центру), «Крейсер білої пустелі» (1981, студія «Зліт» Харків. авіазаводу ім. Ленінського комсомолу), «Про минуле пам'ять збережи» (студія «Керамік» Баранівського фарфорового з-ду), «Жага життя» (1982, студія «Ракурс»).

На Україні (1983) працює бл. 2 тис. самодіяльних кіноколективів, які створюють кіногазети, кінопортрети ветеранів Великої Вітчизн. війни і героїв праці, фільми про історію підприємств, пам'ятки культури, нар. свята і обряди, а також техніко-пропагандистські, науково-дослідницькі, спортивні, мультиплікаційні стрічки.

Важливим матеріалом для наук. роботи і обміну досвідом стали фільми, створені спеціалістами різних галузей науки («Люмінісцентна мікроскопія», 1971, та ін.). Кіноаматори республіки не раз ставали лауреатами всесоюзних і міжнародних фестивалів і конкурсів аматорських фільмів. Понад 60 студій республіки удостоєні звання народних — «Полісся» (Житомир), «Каменяр» (Львів), «Зліт» (Харків), «Сурмач» (Київ. обл.) та ін. Аматорським кіностудіям надають допомогу кінематографісти-професіонали (при Спілці кінематографістів України діє комісія по роботі з кіноаматорами), значну організаційну роботу проводить рада по кіно Укр. республіканської ради професійних спілок.

О. О. Шимон.

СТОЛИЦЯ І ОБЛАСТІ УРСР

КИЇВ

Площа — 790,33 км²
Населення — 2416,2 тис. чол.
(на 1.I 1984)

Київ. Панорама частини міста.

Загальні відомості. Київ — столиця Української РСР, центр Київської обл. та Києво-Святошинського р-ну. Найважливіший у республіці та один із найбільших у країні політичний, економічний, науковий і культурний центр. Поділяється на 12 міських районів: Дарницький, Дніпровський, Жовтневий, Залізничний, Ленінградський, Ленінський, Мінський, Московський, Печерський, Подільський, Радянський, Шевченківський. Місто нагороджено двома орденами Леніна (1954, 1961), орденом Дружби народів (1982). У 1965 місту-герою Києву вручено медаль «Золота Зірка». У 1961 встановлено медаль «За оборону Києва», 1982 — медаль «В пам'ять 1500-річчя Києва».

Природа. Київ лежить на обох берегах Дніпра, в його серед. течії, нижче впадіння лівої притоки Десни. Центр. райони міста розташовані на Київському плато, яке круто обривається до Дніпра, утворюючи його високий правий берег. Глибокими ярами та балками плато в межах міста розчленоване на окремі височини, які наз. горами — Старокиївська, Печерська, Щекавиця, Хоревиця та ін. Менша частина міста розташована на низовинному лівому березі Дніпра. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою та теплим літом. Пересічна т-ра січня —5,8° (мінімум — 35°), липня +19,5° (максимум +40°). Річна кількість опадів 600 мм, переважно влітку. Великий вплив на природні умови Києва справляє Дніпро і створені на ньому Київське та Канівське водосховища. Ширина ріки в межах міста 400—600 м, глиб. до 12 м. У районі Києва Дніпро приймає невеликі притоки Сирець, Глибочицю, Либідь (праві). У річкових заплавах — значна кількість озер і ставків. Місто лежить на межі двох природних зон — мішаних лісів (Українське Полісся) та лісостепової. Грунти в осн. дерново-підзолисті та сірі лісові. Київ оточений суцільним кільцем лісів і гаїв, площа їх у межах міста 1983 становила 43,6 тис. га (на кожного жителя міста припадає 181 м² зелених насаджень). У природних лісостанах переважають сосново-широколистяні та дубово-грабові ліси (Броварський, Боярський, Святошинський ліси, Голосіївський лісопарк, лісові масиви Кончі-Заспи та Пущі-Водиці). У межах міста — 13 парків, у т. ч. Центральний парк культури і відпочинку, який об'єднує усі парки вздовж правого берега Дніпра, Гідропарк та ін.

У Голосіївському лісопарку.

Народне господарство. Київ — великий промисловий центр України і всього Рад. Союзу. Спеціалізація його визначається виробн. електронних керуючих машин, приладів високої точності, устаткування для хім. пром-сті, літаків, траулерів, верстатів-автоматів, штучних алмазів. На Київ припадало (1983) 100 % респ. виробн. мотоциклів, 40 % магнітофонів, 26,2 % хім. засобів захисту рослин, 10,9 % екскаваторів, 16,7 % хім. волокон. Галузева структура пром-сті характеризується такими даними: на машинобудування і металообробку припадає 47,0 % всієї пром. продукції, на легку — 17,4 %, харч.— 12,5 %, хім. і нафтохім. — 7,7 %. Розвиткові пром-сті сприяє потужна енергетична база, що включає енергію ряду ТЕЦ, у тому числі найбільшої на Україні ТЕЦ-5, а також Київської ГЕС, Київської ГАЕС та Трипільської ДРЕС. Газ надходить з Шебелинського родовища і частково з газопроводу «Союз». Провідне місце в пром. комплексі міста посідає складне і точне машинобудування і металообробка. Особливого розвитку набули верстатобудування, хім. і транспортне машинобудування, приладобудування, радіоелектронна пром-сть та виробн. технологічного устаткування для різних галузей пром-сті. Значне місце посідає також виробн. товарів широкого вжитку. Осн. маш.-буд. підприємства: виробничі об'єднання «Арсенал», «Більшовик», «Ленінська кузня», «Червоний екскаватор», авіаційне, «Електронмаш», «Комуніст», ім. Артема, «Аналітприлад», «Точелектроприлад», «Київторгмаш»; з-ди: верстатів-автоматів, мотоциклетний, «Укркабель», дослідний порційних автоматів, «Будшляхмаш», «Транссигнал».

Підприємства хім. і нафтохім. пром-сті випускають хім. нитки і волокна, лаки, гумові тех. вироби, фарби, барвники (виробничі об'єднання «Хімволокно», «Укрпобутхім», «Укрлакофарби»; заводи: «Червоний гумовик», «Вулкан»). Медична промисловість, у т. ч. хім.-фарм. (виробничі об'єднання «Дарниця», «Медапаратура» та ін.). На місцевих мінерально-сировинних ресурсах працюють комбінати: домобудівний та азбоцементних виробів, «Будіндустрія» і «Київдорзалізобетон». Підприємства скляної та фарфоро-фаянсової пром-сті. Поряд з важкою індустрією розвивається легка пром-сть, зокрема текст. трикотажна, швейна, шкіряно-взуттєва. Найбільші підприємства: Київський і

Палац культури «Україна». Архітектори Є. О. Маринченко, П. Н. Жилицький, І. Г. Вайнер. 1970.

Дарницький шовкові комбінати, трикотажні об'єднання ім. Рози Люксембург та ф-ка «Киянка», швейні ф-ка імені О. М. Горького, об'єднання «Україна» та імені І. Ф. Смирнова-Ласточкіна, об'єднання шкіряне ім. М. В. Фрунзе й експериментальне взуттєве «Київ» та ін. Харч. пром-сть зорієнтована гол. чин. на задоволення потреб населення міста (м'ясний комбінат, кондитерська ф-ка імені Карла Маркса, мол., пивоварні з-ди, виробниче об'єднання винобробної пром-сті). У місті працює виробниче об'єднання «Київдерев». Створено потужну поліграфічну пром-сть (комбінати друку «Радянська Україна», «Молодь», «Київська правда»; ф-ки: книжкова «Жовтень», кольорового друку, нотна, друкованої реклами). К.— значний вузол залізничних, автомоб., повітряних (аеропорти Бориспіль, Жуляни) і річкових шляхів сполучення. У місті розвинуті всі види сучасного міськ. транспорту. Протяжність трамвайних ліній — 265,2 км, тролейбусних — 268,6 км, ліній метрополітену — 30,6 км (25 станцій).

Внаслідок концентрації великого екон. потенціалу та міського населення сформувався Київський промисловий вузол, який є ядром пром. агломерації, що об'єднує населені пункти, розташовані поблизу Києва (Біла Церква, Васильків, Фастів, Бориспіль, Ірпінь та ін.).

Охорона здоров'я. У місті 1983 було 33,2 тис. лікарняних ліжок (138,9 ліжка на 10 тис. ж.), працювали 19,7 тис. лікарів (82,5 лікаря на 10 тис. ж.) і 34,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (142,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). У місті 73 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. В курортній місцевості К. Кончі-Заспі, *Пущі-Водиці* розташовано 13 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 4221 ліжко, 6 будинків та пансіонатів відпочинку.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в місті налічувалося 926 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 918 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 24 стадіони (зокрема, *Стадіон республіканський*, стадіон «Динамо»), 486 спорт. залів, 1621 спорт. майданчик і поле, 25 плавальних басейнів (22 криті), *Палац спорту* та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 306 052 значківців ГПО, 296 234 спортсменів масових розрядів, 3404 спортсменів-першорозрядників, 967 кандидатів у майстри спорту, 264 майстрів спорту СРСР і 89 майстрів спорту міжнародного класу. На 3874 підприємствах міста було введено виробничу гімнастику, якою займалося 710 тис. чол.

У місті 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські установи (готель і кемпінг) на 1121 місце, 1 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів. По місту проходили 1 всесоюзний і 2 місцеві турист. маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції міста обслуговують понад 560 тис. чол.

Культура. Київ — один з найбільших культурних і наукових центрів Укр. РСР і всього Рад. Союзу. В місті працює розгалужена мережа н.-д. установ, вузів, технікумів, загальноосвітніх шкіл, культурно-освітніх закладів.

У 1983/84 навч. р. в місті було 308 загальноосв. шкіл (313 тис. учнів), 40 серед. спец. навч. закладів (61,9 тис. учнів), 41 профес.-тех. уч-ще (29,5 тис. учнів), 18 вузів — *Київський державний університет* імені Т. Г. Шевченка, *Київський політехнічний інститут* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції; ін-ти: інженерів цивільної авіації, харчової, легкої пром-сті, інженерно-будівельний, автомобільно-дорожній, Укр. с.-г. академія, медичний, педагогічний, нар. господарства, торговельно-екон., культури, іноз. мов, фізичної культури, театр. мистецтва, художній, консерваторія (в усіх вузах — 150,8 тис. студентів; див. окремі статті в алфавітних томах), а також *Вища партійна школа при ЦК Компартії України*, Вища школа МВС СРСР імені Ф. Е. Дзержинського, філіали Харків. ін-ту інженерів залізничного транспорту і Одес. електротех. ін-ту зв'язку, вечірній ф-т львів. Укр. поліграф. ін-ту і заочний ф-т Ленінгр. ін-ту водного транспорту; Серед позашкільних закладів — 12 палаців і будинків піонерів, у т. ч. *Київський палац піонерів і школярів* імені М. Островського, туристська станція, 3 клуби юних моряків, 2 станції юних техніків, дитяча залізниця та ін. К.— найбільший центр н.-д. роботи на Україні. Тут працюють Президія АН УРСР і бл. 50 н.-д. академічних установ (див. у цьому томі розділ Академія наук Української РСР). Діють *Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Науково-технічної інформації і техніко-економічних досліджень український науково-дослідний інститут, Південне відділення Всесоюзної академії сільськогосподарських наук* імені В. І. Леніна, *Цукрових буряків всесоюзний науково-дослідний інститут, Зварювального виробництва всесоюзний проектно-конструкторський інститут, Редукторобудування всесоюзний науково-дослідний і проектно-конструктор-*

1 Монумент на честь Великої Жовтневої соціалістичної революції, 1977 р.
2 Монумент на честь возз'єднання України з Росією, 1982 р.
3 Меморіальний комплекс парку Вічної Слави, 1957 р.
4 Пам'ятник жертвам фашизму з Бабиного Яру, 1976 р.
5 Обеліск міста-герою Києву, 1982 р.
6 Київський філіал Центрального музею В.І. Леніна
7 Музей Т.Г. Шевченка
8 Історичний музей УРСР
9 Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–45 рр.
10 Музей українського образотворчого мистецтва, 1897–1900 рр.
11 Музей російського мистецтва
12 Музей західного і східного мистецтва
13 Музей народної архітектури й побуту УРСР
14 Золоті ворота, 1037 р., реконструкція 1982 р.
15 Києво-Печерський історико-культурний заповідник (11–19 ст.)
16 Видубицький монастир (11–18 ст.)
17 Кирилівська церква (12–18 ст.)
18 Андріївська церква, 1747–53 рр.
19 Софійський собор (11–18 ст.)
20 Володимирський собор, 1862–96 рр.
21 Маріїнський палац, 1750–55 і 1870 рр.
22 Консьєрж, 1899–1909 рр. (тепер Будинок органної та камерної музики)
23 Конференц-зал і науково-природничий музей АН УРСР
24 Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР
25 Університет ім. Т.Г. Шевченка
26 Політехнічний інститут ім. 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції
27 Театр опери та балету ім. Т.Г. Шевченка, 1901 р.
28 Український драматичний театр ім. І. Франка, 1898 р.
29 Російський драматичний театр ім. Лесі Українки
30 Палац культури „Україна", 1970 р.
31 Жовтневий палац культури, 1939–42 і 1952–58 рр.
32 Палац спорту
33 Центральний стадіон
34 Палац піонерів і школярів ім. М. Островського
35 Центральний ботанічний сад АН УРСР
36 ВДНГ УРСР
37 Основні парки Києва
Пам'ятники
38 В. І. Леніну, 1946 р.
39 Г. І. Петровському, 1970 р.
40 Д. З. Мануїльському, 1956 р.
41 В. Я. Чубарю, 1970 р.
42 С. В. Косіору, 1970 р.
43 Д. С. Коротченку, 1974 р.
44 М. О. Щорсу, 1954 р.
45 М. Ф. Ватутіну, 1948 р.
46 Г. С. Сковороді, 1977 р.
47 Т. Г. Шевченкові, 1939 р.
48 І. П. Котляревському, 1975 р.
49 О. С. Пушкіну, 1962 р.
50 І. Я. Франкові, 1956 р.
51 Лесі Українці, 1973 р.
52 Богдану Хмельницькому, 1888 р.
53 князю Володимирові, 1853 р.

ський інститут, Геронтології інститут, Онкології проблем інститут імені Р. Є. Кавецького АН УРСР, а також 19 н.-д. ін-тів системи М-ва охорони здоров'я СРСР і УРСР та ін. наукові заклади й установи.

Бібліотечна мережа К. на кінець 1983 налічувала 1340 б-к різних систем і відомств з книжковим фондом понад 81 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 282 масові б-ки (фонд — 14,4 млн. одиниць зберігання), 11 республіканських, 5 обласних, 49 — системи АН УРСР та ін. Найбільшими книгосховищами К. є *Бібліотека центральна наукова АН УРСР* (фонд — бл. 10 млн. одиниць зберігання), *Бібліотека республіканська УРСР* імені КПРС (фонд — 2,868 млн. одиниць зберігання), б-ка Київ. ун-ту (фонд — понад 3 млн. одиниць зберігання). *Бібліотека республіканська наукова медична, Бібліотека науково-технічна республіканська,* а також респ. б-ки для дітей і юнацтва, с.-г. Пд. відділення ВАСГНІЛ. Діють Центр. міська б-ка ім. Лесі Українки та ін. б-ки. У Києві — 8 палаців культури, 95 клубних закладів, 157 кіноустановок з платним показом, філармонія, *Київський цирк*, 15 професійних виконавських худож. колективів — *Український народний хор* імені Г. Г. Верьовки, *Ансамбль танцю УРСР* імені П. П. Вірського, хорова капела *«Думка»*, *Капела бандуристів УРСР, Ансамбль пісні і танцю КВО,* худож.-спорт. ансамбль *«Балет на льоду»*, Камерний оркестр, Камерний хор ім. Б. М. Лятошинського, *Симфонічний оркестр УРСР, Київська чоловіча хорова капела* імені Л. М. Ревуцького, Естрадно-симфонічний оркестр УРСР. Духовий оркестр УРСР.

Професіональні театри: *Київський театр опери та балету* імені Т. Г. Шевченка, *Київський український драматичний театр* імені І. Франка, *Київський російський драматичний театр* імені Лесі Українки, *Київський театр оперети, Київський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу, *Театр поезії,* театри ляльок (2), драми і комедії, історичного портрета, молодіжний, естради, Дитячий музичний та ін. У місті працюють *Київська кіностудія художніх фільмів* імені О. П. Довженка, *Київська студія хронікально-документальних фільмів, Київська кіностудія науково-популярних фільмів, «Укртелефільм»*. У столиці України — 23 держ. музеї: *Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Історичний музей УРСР* (філіал — *Косий капонір*), *Український музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—45, Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Київський музей Т. Г. Шевченка, Музей історичних коштовностей УРСР, «Софійський музей», Книги і книгодрукування музей УРСР, Народної архітектури та побуту музей УРСР,* музеї історії Києва, укр., рос., зх. та сх. мистецтва, театрального, муз. та кіномистецтва, музеї Лесі Українки, М. В. Лисенка, меморіальна квартира-музей сім'ї Ульянових та ін.; 48 музеїв на громад. засадах, серед яких 12 удостоєно звання народних (1983). При культурно-осв. закладах працює понад 3500 колективів худож. самодіяльності, 70 з них удостоєно звання народних; засл. хорова капела Пд.-Зх. залізниці, хорова капела політех. ін-ту, ансамбль «Дружба» виробн. об'єднання «Більшовик» та ін. У місті — 17 видавництв: Політвидав України, «Радянська Україна», «Дніпро», «Наукова думка», «Вища школа», «Радянська школа», «Мистецтво», «Техніка», «Урожай», Головна редакція Укр. Рад. Енциклопедії та ін. Працює Радіотелеграфне агентство України (РАТАУ). Виходять 14 респ. газет — «Радянська Україна», «Правда Украины», «Робітнича газета» (укр. і рос. мовами), «Сільські вісті», «Молодь України», «Комсомольское знамя», «Зірка», «Юный ленинец», «Радянська освіта» та ін., 2 міські — «Прапор комунізму» і «Вечірній Київ» (укр. і рос. мовами), 1 обл.— «Київська правда» і орган Київ. обл. і міського комітетів ЛКСМ України «Молода гвардія», 56 багатотиражних газет; 55 журналів: «Комуніст України», «Під прапором ленінізму» (обидва — укр. і рос. мовами) «Україна», «Радянська жінка», «Вітчизна», «Дніпро», «Радуга», «Всесвіт», «Радянська школа», «Київ», «Піонерія», «Барвінок», «Малятко», інші літературні, мистецтвознавчі, медичні, технічні журнали. Респ. телебачення і радіомовлення ведуть передачі українською і російською мовами. Телецентр (див. у цьому томі підрозділ Телебачення і радіомовлення).

Видубицький монастир. Архітектурний ансамбль. 11—18 ст.

Короткі відомості про історичні події. Перші людські поселення на території сучасного Києва з'явилися за часів пізнього *палеоліту*. В *«Повісті временних літ»* (поч. 12 ст.) наведено переказ про заснування міста трьома братами — Києм, Щеком і Хоривом, які стояли на чолі сх.-слов'ян. племені *полян*. За археол. даними, виникнення Києва датується 2-ю пол. 5 ст.— 1-ю пол. 6 ст. (1982 відзначалося 1500-річчя міста). З утворенням наприкінці 9 ст. давньорус. д-ви *Київської Русі* Київ став її політ. центром, «матір'ю містам руським». Через Київ проходили важливі торг. шляхи — *«шлях з варяг у греки»*, із Зх. Європи в Азію. З Києва починалися *Києво-Белзький шлях, Києво-Холмський шлях*. Гострі соціальні суперечності викликали в місті ряд нар. повстань: *Київське повстання 1068—69, Київське повстання 1113* та ін. Внаслідок феод. роздробленості Русі Київ у 2-й пол. 12 ст. поступово втратив значення загальнорус. політ. центру. В грудні 1240 місто загарбали й зруйнували орди Батия. Бл. 1362 місто підпало під владу *Великого князівства Литовського*. В 1394 *Київське князівство* було ліквідовано (1440—70 відновлено). З 1471 місто — центр *Київського воєводства*. Після *Люблінської унії 1569* Київ — під владою шляхет. Польщі. Трудові маси Києва брали участь в антифеод. і визвольній боротьбі 16—17 ст. (повстання К. Косинського 1592, С. Наливайка 1594—96, Т. Федоровича 1630, Павлюка 1637). На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 сел.-козац. військо в червні 1648 вигнало з Києва польс.-шляхет. загарбників. Київ став адм.-тер. і військ. центром *Київського полку*. Возз'єднання України з Росією 1654, внаслідок якого Київ увійшов до складу Рос. д-ви, мало велике значення для розвитку міста як екон. і культур. центру України. Після возз'єднання Правобережної України з Росією Київ (з 1797) став адм. центром *Київської губернії*. Загострення класових суперечностей було причиною *Київського повстання ратників міліції 1807*. У Києві відбувалися з'їзди *Південного товариства декабристів*. З грудня 1845 до кінця березня 1847 в Києві діяло таємне *Кирило-Мефодіївське товариство,* 1859—63 — *Харківсько-Київське таємне товариство*. У 70—80-х рр. 19 ст. Київ — один з осередків народницького руху (*«Київська комуна»*, 1873—74; *«Південноросійський робітничий союз»*, 1880). У 1889 в Києві виник перший с.-д. гурток, 1893—96 діяв нелегальний с.-д. *«Лук'янівський клуб»*. У 1897 місц. с.-д. гуртки і групи об'єдналися в *київський «Союз боротьби за визволення робітничого класу»*. В кін. 19 — на поч. 20 ст.

Пам'ятний знак заснуванню Києва. Скульптор В. З. Бородай, архітектор М. М. Фещенко. Кована мідь, граніт. 1982.

революц. рух у Києві, як і по всій країні, набрав широкого розмаху (*Київського університету студентів виступ 1900, Київська політична демонстрація 1901*). Робітники міста брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. У період революції 1905—07 в Києві вибухнуло *саперів повстання 1905*, виникла робітн. «*Шулявська республіка*», відбулося *саперного батальйону повстання 1907*. *Київські страйки робітників 1912* свідчили про зростання робітн. руху в роки нового революц. піднесення. Під керівництвом *Київської організації РСДРП(б)* відбулося *Київське жовтневе збройне повстання 1917*, з перемоги якого скористалася *Центральна рада*, що захопила владу. 3—5 (16—18).XII 1917 відбувся напівлегально *обласний (крайовий) з'їзд РСДРП(б) у Києві*, що закликав трудящі маси до повалення Центр. ради і встановлення влади Рад. Повсталі трудящі Києва (див. *Київське січневе збройне повстання 1918*) і рад. війська, які прийшли їм на допомогу, 26.I (8.II) 1918 визволили місто і встановили Рад. владу. 30.I (12.II) 1918 уряд Рад. України переїхав з Харкова до Києва. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції трудящі міста вели боротьбу проти петлюрівської *Директорії*. Рад. війська провели *Київські операції 1919, Київську операцію 1920*. З 24.VI 1934 Київ — столиця УРСР. Під час Великої Вітчизн. війни військами Пд.-Зх. фронту було проведено *Київську оборонну операцію 1941*. У період тимчасової нім.-фашист. окупації (19.IX 1941—6.XI 1943) в місті діяли підпільний міськком, 7 підпільних райкомів партії, підпільні орг-ції. Внаслідок *Київської наступальної операції 1943* Київ 6.XI було визволено. У 1975 *Київську міську партійну організацію* виділено із складу обл. парт. орг-ції і підпорядковано безпосередньо ЦК Компартії України.

На 1.I 1984 Київська міська парт. орг-ція налічувала 220 085 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2967 первинних орг-цій. Київська міська орг-ція ЛКСМУ налічувала 434 254 комсомольці (1974 нагороджена орденом Червоного Прапора). Існують дружні зв'язки трудящих Києва з містами-побратимами і порідненими містами: Братіславою (ЧССР, 1969), Краковом (ПНР, 1955), Лейпцігом (НДР, 1956), Кіото (Японія, 1962), Тампере (Фінляндія, 1956), Тулузою (Франція, 1958), Флоренцією (Італія, 1967). Дарницький р-н підтримує друж. зв'язки з франц. містом Роменвіль (з 1968), Дніпровський — з франц. містом Шалетт-сюр-Люен (з 1974). Про осн. пам'ятники і пам'ятні місця на тер. Києва див. карти до ст. *Київ*, т. 5, с. 114 і 115.

Літ.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981; История городов и сёл Украинской ССР. Киев. К., 1982; Гаврилюк В. С., Речмедін І. О. Природа Києва та його околиць. К., 1956; Климат Киева. Л., 1980; Киев. Энциклопедический справочник. К., 1982.

В. А. Згурський

ВІННИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення — 1982,7 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Вінниця (359,9 тис. чол.)

Загальні відомості. Вінницьку область утворено 27.II 1932. Розташована на Поділлі. На Зх. межує з Чернів. та Хмельн., на Пн. — з Житомир., на Сх.— з Київ., Черкас., Кіровогр., на Пд.— з Одес. областями УРСР та з Молд. РСР. В області — 26 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 12 міст, у т. ч. 4 міста обл. підпорядкування, 29 с-ш міськ. типу, 1480 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Барський	1921	Оратівський	1979
Бершадський	1922	Піщанський	1923
Вінницький	1923	Погребищенський	1924
Гайсинський	1923	Теплицький	1923
Жмеринський	1923	Тиврівський	1923
Іллінецький	1923	Томашпільський	1923
Козятинський	1923	Тростянецький	1923
Калинівський	1923	Тульчинський	1923
Крижопільський	1923	Хмільницький	1923
Липовецький	1923	Чечельницький	1923
Літинський	1923	Шаргородський	1923
Могилів-Подільський	1923	Ямпільський	1965
Мурованокуриловецький	1923		
Немирівський	1923		

1 Територія підпорядкована Вінницькій міськраді

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї, поляки та ін. Пересічна густота населення — 74,8 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше населені придністровські та Вінницький р-ни. Міське населення становить 40 % (1984). Найбільші міста: *Вінниця, Жмеринка, Могилів-Подільський, Козятин, Гайсин, Хмільник, Тульчин, Ладижин*.

Природа. Поверхня області — хвиляста рівнина, полого нахилена у пд. й пд.-сх. напрямах. Пн.-сх. частина області зайнята Придніпровською височиною (вис. до 322 м), пд.-зх.— Подільською височиною (вис. до 362 м). Поверхня розчленована глибокими долинами річок, подекуди — ярами та балками. Значна глибина розчленування у Придністров'ї. Вінниччина багата на різноманітні нерудні корисні копалини. Найбільше госп. значення мають родовища каолінів (зокрема, Глуховецьке), запаси яких становлять 15 % заг.-респ., та буд. каменю (майже 50 родовищ, у т. ч. Гніванське й Жежелівське родовища гранітів). В області є також родовища фосфоритів, пісковиків, вапняків, мергелів, трепелу, опоки, крейди, гіпсу тощо. Паливні ресурси обмежені (кам. та буре вугілля, торф) і мають місц. значення. Є джерела мінеральних вод. Мінерально-сировинні ресурси області є базою для розвитку її пром-сті, а каоліни, граніти і вапняки мають заг.-союзне значення. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою й теплим вологим літом. Пересічна т-ра січня —4, —6°, липня +18,6, +20,5°. Тривалість вегетаційного періоду бл. 200 днів. Сума активн. т-р 2700°. Річна кількість опадів 520—590 мм, з них бл. 80 % припадає на теплий період року. В осінній період бувають ранні заморозки, в зимовий — часті відлиги (т-ра повітря іноді підвищується до +10, +13°). На тер. області — 204 річки завдовжки понад 10 км. Вони належать до басейнів Пд. Бугу (Згар, Рів, Краснянка, Шпиківка, Сельниця, Дохна, Соб, Снивода, Удич), Дністра (Мурафа, Лядова, Немія, Русава, Марківка) та Дніпра (Рось з Росью, Гнилоп'ять, Гуйва). Для рік характерний значний похил русла (особливо у Придністров'ї), деякі з них порожисті. На річках створено 63 водосховища та 496 ставків. Озер в області мало (найбільші — Гармаки, Шершні, Снивода, Берладинка). Ріки і водоймища частково використовують для судноплавства, риборозведення й зрошування земель, вони є джерелом гідроенергії. В області проводять значні роботи по охороні водних об'єктів.

Грунти переважно опідзолені (до 65 %). На Пн. Сх. переважають чорноземи, є лучні грунти, в центр. частині — сірі, темно-сірі й світло-сірі, на Пд. Сх. і в Придністров'ї — глибокі чорноземи та опідзолені грунти. 70 % тер. області розорано. Заг. площа лісового фонду області — 356,5 тис. га. Поширені ліси з дуба, граба, липи, ясена, клена, в'яза та ін. порід. Область розташована в межах лісостепової зони. Переважають лукостепові підвищені розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. На тер. області — 310 природно-заповідних об'єктів (заг. площа 7,6 тис. га), у т. ч. 14 заказників (зокрема Буго-Деснянський, «Володимирська дубина», «Гарячківська дача», «Марксова дубина», Коростовецький, Грабарківський, Бронницький, «Хмільницька дача», «Вендичанська дубина» та ін.), 8 пам'яток природи респ. значення. На околиці Вінниці, на березі р. Вишні — бот. сад «Поділля».

Народне господарство. Госп. комплекс області охоплює багатогалузеву пром-сть, високоінтенсивне землеробство буряківничо-зернового і тваринництво м'ясо-мол. напрямів, розвинуту буд. індустрію. У заг.-союзному та респ. поділі праці область спеціалізується на виробн. цукру, зерна, м'яса, молока, окремих видів продукції машинобудування, хім., легкої та буд. матеріалів пром-сті.

Ботанічний сад «Поділля».

Промисловість. Швидкими темпами розвиваються галузі, які визначають наук.-тех. прогрес (приладобудування, хім. і мікробіологічна, радіотехнічна пром-сть, електроенергетика та ін.). Розширюється також асортимент продукції широкого вжитку. У 1983 за товарною продукцією на машинобудування і металообробку припадало 22,6 %, харч.— 41,8 %, легку — 11,6 %, хім. пром-сть — 3,3 %, на пром-сть буд. матеріалів — 4,4 %, електроенергетику — 5,7 %. Електроенергетика базується на місц. гідроенергоресурсах та довізному паливі (вугілля, нафта, газ) і представлена ГЕС і ТЕС (найбільша — Ладижинська ДРЕС). Підприємства машинобудування і металообробки виробляють вузли та зап. частини до тракторів і комбайнів, устаткування для цукрових і консервних з-дів, хлібопереробних підприємств, електротех. устаткування, автоелектроапаратуру, підшипники, радіотех. апаратуру та ін.

Найбільші заводи: вінницькі тракторних агрегатів, інструм., підшипниковий, радіотех. апаратури; Калинівський (устаткування для цукр. з-дів), Могилів-Подільський, Турбівський і Барський маш.-будівні. Значне місце в пром. комплексі посідає харч. пром-сть, зокрема цукр., підприємства якої докорінно реконструйовано, плодоовочеконсервна та кондитерська. Вінниччина — один з найбільших у країні районів цукроваріння (39 цукр. з-дів, найбільші — Гайсинський, Кирнасівський-2, Бершадський та Погребищенський). У 1983 вироблено 921,5 тис. т цукру-піску. На відходах цукроваріння та інших галузей харч. пром-сті розвивається спиртова пром-сть (13 з-дів, найбільші — Барський, Калинівський, Тростянецький).

Важливі галузі харч. пром-сті — м'ясна (м'ясокомбінати у Вінниці, Тростянці, Гайсині, Тульчині, а також птахокомбінати у Барі, Козятині) та мол. (19 підприємств). Широкого розвитку набуло борошномельно-круп'яне виробн. (Вінниця, Ямпіль, Гайсин, Козятин, Хмільник та ін.) і пивоваріння (Вінниця, Могилів-Подільський, Бершадь, Тиврів, Чернятин, Муровані Курилівці, Браїлів). У Вінниці — кондитерська ф-ка та олійно-жировий комбінат. Розвивається комбікормова пром-сть, яка представлена 37 з-дами. Серед галузей легкої пром-сті провідною є швейна. Гол. підприємства виробничих швейних об'єднань ім. В. Володарського та «Поділля» розміщені у Вінниці, Могилеві-Подільському, Барі, Тульчині та ін.; швейні ф-ки — в Гайсині, Браїлові, Хмільнику, Козятині. Дальшого розвитку набули взут., бавовноткацька, трикотажна, шкіряно-галантерейна, хутрова галузі пром-сті, які розміщені в Вінниці, Тульчині, Хмільнику, Жмеринці. Виготовлення худож. виробів — на Вінницькому виробничо-худож. об'єднанні «Вінничанка», а також його філіалах у селах Клембівка та Городківка. Хім. пром-сть представлена виробн. мінеральних добрив (суперфосфат), виробів побутової хімії, оліфи, миючих речовин, а також штучної шкіри та різних замінників (Вінниця).

На базі місцевих мінеральносировинних ресурсів значного розвитку набула пром-сть будівельних матеріалів: Гніванський, Жежелівський та Губниківський гранітні кар'єри, Джуринський комбінат (виробн. вапнякових блоків). Виробн. залізобетонних конструкцій та цегли — у Вінниці, Гнівані, Ладижині та в ін. містах. На місц. каолінах працюють Глуховецький комбінат і Турбівський з-д. Деревообр. пром-сть спеціалізується на виробн. меблів (Вінниця, Бершадь, Хмільник), контейнерів, паперу тощо. На тер. області виділяють ряд пром. центрів та Вінницький пром. вузол. На нього припадає понад 50 % всієї пром. продукції області. Спеціалізацію цього вузла визначають машинобудування (у т. ч. приладобудування, радіотехнічна промисловість), хімічна, харчова та будівельних матеріалів промисловість. Пром. центри, що входять до його складу, — Жмеринка, Калинівка, Гнівань мають нескладну галузеву структуру. Основними галузями спеціалізації у них є харч. і легка пром-сть та виробн. буд. матеріалів. Гайсинський та Ладижинський пром. центри, в межах яких виробляється 13 % пром. продукції області, формуються на базі Ладижинської ДРЕС та наявності мінерально-сировинних і с.-г. ресурсів. Галузями спеціалізації цих центрів є електроенергетика, харч. і буд. матеріалів пром-сть. Могилів-Подільський пром. центр перебуває у стадії формування. До інших промислових центрів належать Бар, Козятин, Тульчин, Бершадь, Немирів, Крижопіль, Ямпіль.

Вінниця. Площа Ю. О. Гагаріна.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає рослинництво (53,2 %, 1983). На кінець 1983 в області було 555 колгоспів, 83 радгоспи, 39 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень і 26 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями 2041 тис. га (див. діаграму). Площа осушених земель 36,9 тис. га, зрошуваних — 32,0 тис. га. Вся посівна площа 1983 становила 1853 тис. га. З зернових вирощують озиму пшеницю, ячмінь, зернобобові, кукурудзу на зерно, овес, просо, гречку. Значні площі під цукр. буряками, картоплею, овочами, соняшником та ін. Провідні кормові культури — конюшина, люцерна, кукурудза, кормові буряки. Придністров'я має сприятливі умови для розвитку садівництва (яблуні, груші, абрикоси, персики, вишні, черешні, волоський горіх). Провідні галузі тваринництва — скотарство та свинарство. Важливе значення мають птахівництво, кролівництво, бджільництво. Розвиткові тваринництва сприяє міцна кормова база, його дальша концентрація і спеціалізація. В області 1983 було 3 птахофабрики, 12 міжгосп. об'єднань по розведенню риби, 2 міжгосп. комплекси по бджільництву. В області формуються спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): бурякоцукровий, зерново-картоплярсько-спиртовий, олійно-жировий, плодоовочеконсервний, м'ясопромисловий, молокопромисловий.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

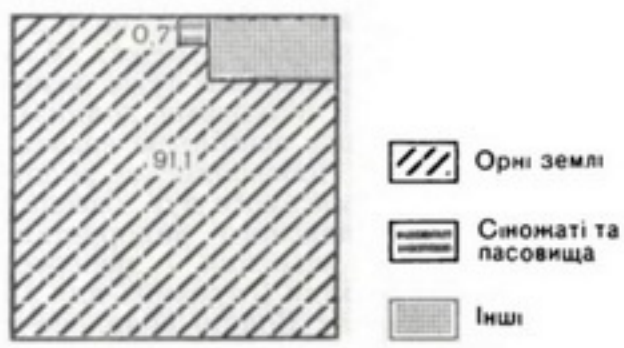

Транспорт. У внутр. перевезеннях найбільше значення має залізничний та автомобільний транспорт. Довжина з-ць заг. користування в межах області 1983 становила 1253 км. Гол. з-ці: Київ — Одеса, Київ — Львів, Вапнярка — Знам'янка, Вапнярка — Ямпіль, Козятин — Бердичів — Калинковичі (електрифікована), Вінниця — Гайворон. Залізничні вузли: Козятин, Жмеринка, Вінниця, Вапнярка, Калинівка, Рудниця. Заг. довжина автошляхів — 9,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,8 тис. км. Основні з них: Київ — Вінниця — Хмельницький, Вінниця — Немирів — Могилів-Подільський, Ємільчине — Могилів-Подільський. Певне значення має судноплавство по Пд. Бугу та Дністру. У Вінниці — аеропорт. Тер. області перетинають траси газопроводів «Союз» та Уренгой — Помари — Ужгород.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 27,2 тис. лікарн. ліжок (137,6 ліжка на 10 тис. ж.), працювали 6,8 тис. лікарів (34,5 лікаря на 10 тис. ж.) та 21,2 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (107,2 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 292 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 17 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 3847 ліжок, 6 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомий курорт — *Хмільник*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2445 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 651 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 55 стадіонів, 458 спорт. залів, 5838 спорт. майданчиків і полів, 6 плавальних критих басейнів та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 251 057 значківців ГПО, 242 419 спортсменів масових розрядів, 2365 спортсменів-першорозрядників, 325 кандидатів у майстри спорту, 31 майстер спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 970 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 167 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (2 туристські бази і 1 готель) на 1346 місць, 7 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 4 всесоюзні і 17 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 100 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1117 загальноосв. шкіл (293 тис. учнів), 27 серед. спец. навч. закладів (26, 5 тис. учнів), 35 профес.-тех. училищ (23,0 тис. учнів), 3 вузи — *Вінницький медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Вінницький педагогічний інститут* імені М. Островського, *Вінницький політехнічний інститут* (всього 17,0 тис. студентів) та філіали Київ. торг.-екон. ін-ту і Української сільськогосподарської академії.

Серед позашкільних закладів області — 32 палаци і будинки піонерів, 16 станцій юних техніків і юних натуралістів, 16 спортивних шкіл тощо. На території області працюють 10 н.-д. установ: Український н.-д. ін-т кормів, Вінницька держ. с.-г. дослідна станція, Подільська дослідна станція садівництва, Уладівсько-Люлинецька селекційно-дослідна станція, Ялтушківський селекційний дослідний пункт та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок: журналістів (з 1957), письменників (з 1971), художників (з 1976); *Вінницький український музично-драматичний театр* імені М. К. Садовського, театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 1438 масових б-к з фондом 19,6 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1271 б-ка з фондом 14,1 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1467 клубних закладів, в т. ч. 1277 — в сільс. місцевості; 1383 кіноустановки, в т. ч. 1276— в сільс. місцевості; 6 держ. музеїв: *Вінницький краєзнавчий музей*, літ.-меморіальний *Коцюбинського М. М. музей*, *Пирогова М. І. музей-садиба* (обидва — Вінниця), меморіальний музей Д. К. Заболотного (с. Заболотне) та ін.; 482 музеї на громадських засадах, кімнати бойової й трудової слави. При культур.-осв. закладах працюють бл. 11 тис. драм., муз., хорових та ін. колективів, у яких беруть участь 180 тис. аматорів: 53 колективи удостоєні звання народних: Тульчинська хорова капела ім. М. Д. Леонтовича, Іллінецький хор «Вінок Поділля», фольклорно-етногр. ансамбль «Горлиця» с. Слобода-Яришівська Могилів-Подільського р-ну, духовий оркестр с. Городківка Крижопільського р-ну та ін. Вінниччина здавна славиться виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Осередком гончарства є с. Бубнівка, художньої вишивки — села Клембівка й Городківка, ткацтва й килимарства — смт Ямпіль. В області виходять дві обл. газети — «*Вінницька правда*» та «Комсомольське плем'я», 26 міськрайонних і районних, 64 багатотиражні газети. Обласний комітет по телебаченню й радіомовленню.

Палац у Тульчині. Початок 19 ст.

Пам'ятник М. І. Пирогову у Вінниці. Скульптори Н. М. Дерегус, Л. Д. Сабанєєва. Граніт. 1971.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів середнього *палеоліту*. В 10—12 ст. вона входила до складу Київської Русі, пізніше — *Галицько-Волинського князівства*. У 13 ст. ці землі зазнали навали орд Батия, в 14—15 ст. були захоплені лит. феодалами, в 16 ст.— шляхет. Польщею, в її складі входили до *Брацлавського воєводства*. Під проводом С. Наливайка, Б. Хмельницького, І. Богуна, М. Кривоноса, І. Гонти, У. Кармалюка нар. маси виступали проти феод. гніту та іноз. поневолення. На тер. області в 1648—67 існував *Вінницький полк*, населення якого брало участь у визвольній війні укр. народу 1648—54. Після возз'єднання Правобережної України з Росією (1793) Вінниччина ввійшла до складу *Подільської губернії*, створеної 1797.

Перші марксистські організації на Вінниччині виникли на поч. 20 ст. Під час першої рос. революції 1905—07 оформилися с.-д. орг-ції в Балті, Вінниці, Козятині, Жмеринці, на які поширювало вплив *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. У квітні 1917 у Вінниці створено більшовицьку групу. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції *Вінницька організація РСДРП(б)* очолила боротьбу трудящих за перемогу Рад. влади на Поділлі, підготовку й проведення *Вінницького жовтневого збройного повстання 1917*. Рад. владу на тер. області встановлено в листопаді 1917. *Вінницька обласна партійна організація*, створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашистськими загарбниками тер. області (липень 1941 — 27.III 1944) діяли бл. 50 підпільних орг-цій, підпільний обком партії на чолі з Д. Т. Бурченком, *Вінницька підпільна партійна організація*, яку очолив І. В. Бевз. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Липовецький р-н (1977), с. Джулинку Бершадського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 104,7 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3108 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 229,2 тис. комсомольців. Трудівники Вінн. обл. підтримують дружні зв'язки з трудящими Кабардино-Балкарської АРСР, Липецької обл. РРФСР, а також з Келецьким і Тарнобжезьким воєводствами ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Вінницька область*, т. 2, с. 303.

Літ.: Нариси історії Вінницької обласної партійної організації. Одеса, 1972; Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. К., 1972.

Л. Л. Криворучко

ВОЛИНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,2 тис. км²

Населення — 1033,0 тис. чол (на 1.I 1984)

Центр — м. Луцьк (167.1 тис. чол.)

Загальні відомості. Волинську обл. утворено 4.XII 1939 після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Розташована на Пн. Зх. республіки. На Пн. межує з Брест. обл. БРСР, на Сх.— з Ровен., на Пд.— з Львів. областями УРСР, на Зх.— частина держ. кордону СРСР з Польщею. В області — 15 районів (див. карту; статті про окремі райони див. в алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування; 20 селищ міського типу, 1064 сільські населені пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси та ін. Пересічна густота населення — 51,1 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені південні райони області. Міське населення становить 45 % (1984). Найбільші міста області: *Луцьк*, *Ковель*, *Володимир-Волинський* та *Нововолинськ*.

Природа. Поверхня області — рівнина, що знижується у пн. напрямі (від 190—200 м до 140—150 м). Найвища точка поверхні в межах області досягає 292 м (на Пд.), найнижча її точка 139 м над р. м. (у долині р. Прип'яті). За характером орографічної будови поверхні область поділяють на три частини. Північна її частина зайнята *Поліською низовиною* з широким розвитком заплав, денудаційних хвилястих рівнин та кінцево-моренних горбів і пасом. У середній частині простягається Волинське пасмо, виявлене окремими моренними горбами, на Пд. — *Волинська височина* (вис. в межах області до 292 м), поверхня якої дуже розчленована балками та річковими долинами. З корисних копалин найбільше значення має кам. вугілля (Нововолинське родовище Львівсько-Волинського вуг. басейну). Проблемою комплексного використання вугілля області є освоєння і переробка сапропелевого вугілля (сировина для хім. пром-сті). У надрах Волині виявлено також поклади торфу, вапняків, крейди, пісковиків, глини. Осн. мінерально-сировинними ресурсами область забезпечена недостатньо. Клімат помірно континентальний. Зима м'яка, з нестійкими морозами, частими відлигами; літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня —4, —5°, липня +18, +19°. Тривалість вегетацій-

Гідрологічний заказник — озеро Нечимне.

ного періоду понад 200 днів. Суми активних т-р 2840—2970°. Річна кількість опадів 550—660 мм, максимум їх припадає на літні місяці, мінімум — у січні. У червні та липні випадає град. В області — 130 річок завдовжки понад 10 км. Тер. області проходить частина Гол. Європ. вододілу, що поділяє басейни рік Чорного та Балтійського морів, зокрема Дніпра і Бугу. До бас. Дніпра належать Прип'ять, Турія, Стохід, Стир. Уздовж зх. кордону області тече Буг, до його басейну в межах області належить 24 річки (найбільша — Луга). Вживають заходів щодо охорони водних об'єктів, зокрема навколо озер і вздовж річок проектують водоохоронні зони і прибережні смуги. В області створено 318 ставків, є 224 озера (заг. площею 14 429 га). Озера розташовані групами (напр., Шацькі озера — Світязь, Пулемецьке, Оріхове, Турське, Лука). Озера Волині використовують для розведення риби (зокрема, вугра) та водоплавної птиці. У пн. частині області переважають дерново-підзолисті грунти в комплексі з перегнійно-карбонатними, у пд. — темно-сірі лісові та чорноземні опідзолені грунти. Заг. площа лісового фонду області — 652,5 тис. га (32.4 % її території). Найпоширеніші соснові ліси (59 % лісовкритої площі), є також вільхові, дубові, грабові й березові. В області відновлено 205 тис. га лісонасаджень. Штучно створені ліси займають 31 % площі лісового фонду. Більша частина області лежить у межах зони мішаних лісів (Волинське Полісся), де переважають поліські алювіально- і моренно-зандрові, терасові й долинні, а також недреновані перезволожені та заболочені природно-територіальні комплекси. Для пд., лісостепової частини області характерні опольські рівнинно-підвищені та лукостепові підвищені розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. На території області — 228 природно-заповідних об'єктів (заг. пл. 64 тис. га), у т. ч. 9 держ. заказників (озера Кримне, Пісочне, Пулемецьке, Світязь, Нечимне; Черемський, Втенський, Вутвицький, урочище «Воротнів»), 7 пам'яток природи республіканського значення. Для охорони унікальних природних комплексів у районі Шацьких озер 1983 в області створено *Шацький природний національний парк*.

Луцьк. Вулиця В. І. Леніна.

Назва району	Рік утворення
Володимир-Волинський	1940
Горохівський	1940
Іваничівський	1940
Камінь-Каширський	1940
Ківерцівський	1939
Ковельський	1939
Локачинський	1940
Луцький	1939
Любешівський	1940
Любомльський	1940
Маневицький	1940
Ратнівський	1940
Рожищенський	1939
Старовижівський	1940
Турійський	1940

[1] Територія, підпорядкована Луцькій міськраді

Народне господарство. Господарський комплекс області представлений лісовою, деревообр., легкою, паливною, маш.-буд. і текст. пром-стю, а також скотарством м'ясо-мол. напряму, свинарством, виробництвом цукр. буряків, льону-довгунця та картоплі. У загальнорес. поділі праці галузями спеціалізації є лісова, деревообр., легка та паливна.

Промисловість. Швидкими темпами розвиваються галузі, що визначають наук.-тех. прогрес (приладобудування, електротех., хім.). Галузева структура пром-сті (1983, у процентах за товарною продукцією): машинобудування і металообробка — 21,7, легка — 25,7, харч. — 29,4, лісова і деревообр. — 7,1, буд. матеріалів — 5,4, паливна — 2,5, хім. і нафтохім. — 2,2. Паливно-енерг. база області включає вугілля (діє 7 шахт) і торф (з-ди — Журавичівський, Маневицький, «Сойне»), електроенергію, що надходить від Добротвірської ДРЕС (Львів. обл.) і Ровенської АЕС, та природний газ з Передкарпаття. Машинобудування представлене підприємствами, що виробляють станції управління технологіч. процесами, електроапаратуру, прилади, підшипники, спец. технологіч. обладнання, с.-г. машини, устаткування для тваринницьких комплексів. Найбільші підприємства: луцькі з-ди — автомоб., підшипниковий, електроапаратний, приладобуд.; Ковельський с.-г. машин, Нововолинський спеціального технологічного устаткування, «Рожищефермаш» (виробн. тваринницьких комплексів і ферм). На місцевій і довізній сировині розвивається хімічна пром-сть (луцькі з-д виробів із пластмас та ф-ка побутової хімії). Значного розвитку набула лісова і деревообр. пром-сть. Вона нараховує 20 підприємств, у т. ч. 11 лісозаготівельних. Найбільшими підприємствами по заготівлі деревини є Ківерцівський, Ратнівський та Цуманський лісгоспзаги. На базі місц. ресурсів розвинулась деревообр. пром-сть, в осн. виробн. меблів. Осн. її центри: Ківерці, Цумань, Ковель (деревообр. комбінати), Луцьк, Рожище, Володимир-Волинський, Маневичі (меблеві ф-ки). В області формується лісопром. комплекс. Пром-сть буд. матеріалів працює гол. чин. для задоволення місц. потреб. У складі галузі — Луцький картонно-руберoїдний з-д (виробляє 42,3 % м'яких покрівельних матеріалів та ізолу республіки). Значного розвитку в області набула легка пром-сть, що об'єднує ряд галузей, серед яких провідні — льняна, швейна, текст., шовкова, бавовнопрядильна і шкіряно-взуттєва, у т. ч. виробн. штучних шкір (Луцьк, Нововолинськ, Ковель, Володимир-Волинський). Найбільш розвинута первинна переробка льону (Ковельський, Маневицький та Старовижівський льонопереробні з-ди). Серед галузей харч. пром-сті за виробн. продукції перше місце посідає м'ясна (найбільші підприємства — Луцький, Нововолинський та Ковельський м'ясокомбінати). Розвинуті також мол., плодоовочеконсервна і цукр. (Володимир-Волинський, Іваничівський, Гнідавський, Горохівський цукр. з-ди) пром-сть. Набула розвитку комбікормова пром-сть (16 комбікормових з-дів). На тер. області формуються три пром. вузли — Луцький, Нововолинський та Ковельський, на них припадає 85 % всієї пром. продукції області. Найбільший пром. вузол — Луцький (включає Луцьк та Ківерці). Гол. галузі його спеціалізації — машинобудування, харч. і легка, а також хім. і виробн. буд. матеріалів. Доповнюють пром. комплекс вузла галузі легкої пром-сті (швейна й текст.). Нововолинський вузол (Нововолинськ і Володимир-Волинський) формується на базі освоєння Львівсько-Волинського вуг. басейну. Крім вуг. пром-сті, розвинуті виробн. буд. матеріалів, деревообробна, легка та харч. пром-сть. Формування Ковельського вузла пов'язане з розвитком найбільшого в області залізнич. вузла — Ковеля. До пром. центрів, що мають найбільші перспективи розвитку, належать Маневичі, Горохів, Камінь-Каширський, Любомль.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (53,4 %, 1983). На кін. 1983 в області було 333 колгоспи і 38 радгоспів, 19 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 15 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 1073 тис. га (див. діаграму). Площа осушених земель — 343 тис. га, зрошуваних — 2,6 тис. га. Найбільші осушуваль-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

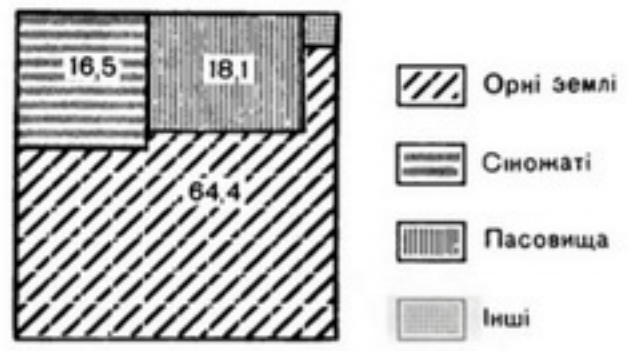

ні системи: Цирська, Мельницька, Турська, Неретвинська. Вся посівна площа 1983 становила 701 тис. га. Осн. зернові культури: жито, пшениця, ячмінь, гречка, тех.— цукр. буряки та льон-довгунець. Посіви озимої пшениці й цукр. буряків зосереджені переважно у пд., лісостеповій частині області; жита, льону-довгунця та картоплі — у поліських районах. Серед кормових культур провідне місце належить багаторічним і однорічним травам, кукурудзі на силос та ін. У тваринництві головними є скотарство та

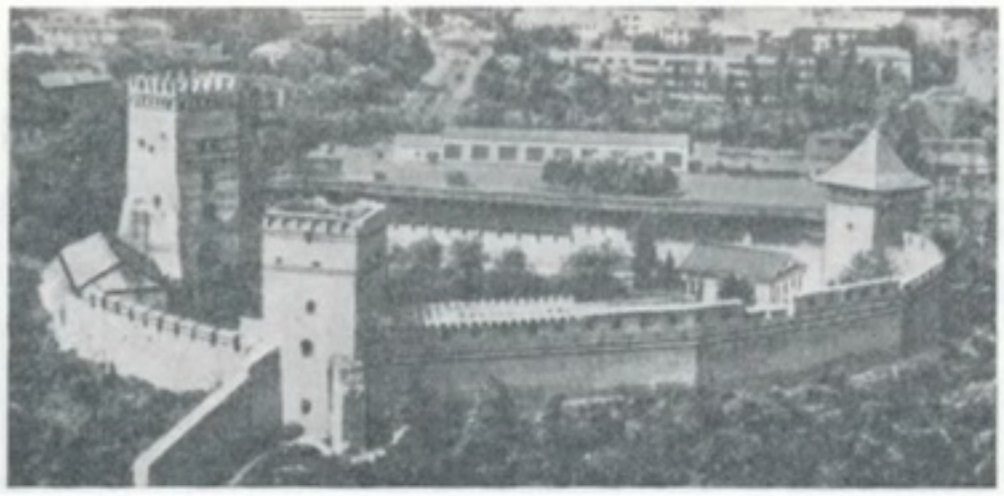

Замок Любарта в Луцьку. 13—17 ст.

свинарство. Значного розвитку набуло птахівництво, розвиваються вівчарство, конярство, рибництво, кролівництво. Розвиткові тваринництва в області сприяють міцна кормова база, його дальша концентрація і спеціалізація, організація виробн. на промисловій основі. У 1983 в області була одна птахофабрика. Формуються такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, льонопромисловий, плодоовочеконсервний, м'ясо-, молоко- та птахопромислові. Важливою складовою частиною АПК є приміське с.-г. навколо промислових центрів.

Транспорт. У межах області розвинутий залізничний транспорт, експлуатаційна довжина з-ць 1983 становила 621 км. Гол. залізничні магістралі: Київ — Ковель — Брест, Ковель — Луцьк — Львів, Київ — Здолбунів — Луцьк (електрифіковані). Найбільший залізнич. вузол — Ковель. Густа також мережа автошляхів (5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,0 тис. км). Автомагістралі: Київ — Луцьк — Ковель — Брест, Брест — Луцьк — Дубно, Луцьк — Львів, Ковель — Нестерів, Ровно — Луцьк — Устилуг. Судноплавство місц. значення по р. Стир. У Луцьку — аеропорт.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 13,4 тис. лікарняних ліжок (130,1 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 3,2 тис. лікарів (31,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 12,0 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (116,0 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 129 жіночих консультацій,

Пам'ятник на місці розстрілу Колківської першотравневої демонстрації трудящих 1935 в селищі Колках Маневицького району. Скульптор М. К. Вронський. Бронза, граніт. 1975.

дитячих поліклінік та амбулаторій; 5 санаторіїв і пансіонатів на 1050 ліжок.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувався 1531 колектив фіз. культури, який охоплював понад 371 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 17 стадіонів, 269 спорт. залів, 4306 спорт. майданчиків і полів, 3 плавальні басейни (1 критий) та ін. спорт. споруди. У 1983 було підготовлено 152 356 значківців ГПО, 150 385 спортсменів масових розрядів, 1488 спортсменів-першорозрядників, 256 кандидатів у майстри спорту, 20 майстрів спорту СРСР. На 1239 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 209 тис. чол.

В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські установи (1 туристська база і 1 готель) на 752 місця, 3 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 3 всесоюзні і 2 місцеві маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 100 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 827 загальноосв. шкіл (173 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (11,2 тис. учнів), 21 профес.-тех. училище (13,2 тис. учнів), *Луцький педагогічний інститут* ім. Лесі Українки і філіал Львів. політехнічного ін-ту в Луцьку (6,5 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 21 будинок піонерів, станція юних туристів, 4 станції юних натуралістів, 6 станцій юних техніків тощо.

Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1980), журналістів (з 1957), художників (з 1964), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1953), *Волинський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 845 масових б-к з фондом 9,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 719 б-к з фондом 5,7 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1024 клубні заклади, в т. ч. 909 — в сільс. місцевості; 945 кіноустановок, в т. ч. 886 — в сільс. місцевості; 2 держ. музеї — *Волинський краєзнавчий музей* і літ.-меморіальний *Українки Лесі музей* в с. Колодяжному Ковельського р-ну; 206 музеїв на громадських засадах та кімнат бойової і трудової слави, 73 нар. ун-ти тощо. При культ.-осв. закладах працюють 7972 драм., хорові, танцювальні, муз. та ін. колективи, в яких беруть участь 143,2 тис. аматорів, 48 колективів удостоєні звання народних: Рожищенський та Нововолинський драм. театри, Ковельський симфонічний оркестр, луцькі духовий та камерний оркестри, Горохівська капела бандуристів та ін. Торчинському самодіяльному нар. ансамблю пісні й танцю «Колос» та луцькому колективу танцю «Волинянка» присвоєно звання заслужених. В області працюють 42 аматорські кіностудії, наук.-методичний центр нар. творчості і культур.-осв. роботи. На Волині здавна поширені ткацтво, гончарство, різьблення на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. Виходять дві обл. газети — «*Радянська Волинь*» і «Молодий ленінець», 2 міськрайонні, 13 районних газет. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 10—12 ст. вона входила до складу Київської Русі, у 2-й пол. 12 ст.—Володимиро-Волинського, в 13—14 ст.— *Галицько-Волинського князівства*, в 14—16 ст.— *Великого князівства Литовського*, після *Люблінської унії 1569* її загарбала шляхет. Польща. Луцьк став центром *Волинського воєводства*. Нар. маси Волині брали участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, визвольній війні укр. народу 1648—54. У серед. 18 ст. тут діяли гайдамацькі повстанські загони. Після возз'єднання Зх. Волині з Росією (1795) її територія входила до складу *Волинського намісництва* (до 1797), з 1797 — до *Волинської губернії*. На поч. 20 ст. на Волині сформувалися перші соціал-демократичні організації: під час революції 1905—07 відбувалися сел. заворушення. Активну діяльність на цій території розгорнуло *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Рад. владу на Волині встановлено в листопаді — грудні 1917. В лютому 1918 її загарбали нім.-австр. окупанти. На окупованій території активну боротьбу проти іноз. загарбників та сил внутр. контрреволюції розгорнули підпільні орг-ції Компартії України, зокрема у Ковелі, Луцьку та деяких інших містах. Під їхнім керівництвом робітники взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918*. В грудні 1918 Зх. Волинь захопила петлюрівська Директорія, в липні 1919 — бурж.-поміщицька Польща. В серпні тут було відновлено Радянську владу, але у вересні 1919 цю територію знову захопили білопольські війська. За *Різьким мирним договором 1921* Зх. Волинь відійшла до Польщі.

Трудящі краю, незважаючи на терор влади (див. *Ковельський процес 1934*, «*Луцький процес 57-и*»), вели боротьбу за своє соціальне і національне визволення. Але *Ковельську політичну демонстрацію 1928*, *Колківську політичну демонстрацію 1935* та інші виступи трудящих жорстоко придушила поліція. В 1939 Зх. Волинь у складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. Того самого року створено *Волинську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території області (8.VII 1941—22.VII 1944) діяли антифашист. підпілля, партизан. групи, загони. Партизанське з'єднання О. Ф. Федорова провело бойову операцію «*Ковельський вузол*». Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Жашковичі Іваничівського р-ну (1982).

На 1984 обласна партійна організація налічувала 53 598 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1695 первинних організацій. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 146 823 комсомольця. Волин. обл. підтримує дружні зв'язки з трудящими Калінінської обл. РРФСР та Брестської обл. БРСР, а також Хелмського і Замойського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Волинська область*, т. 2, с. 370.

Літ.: Нариси історії Волинської обласної партійної організації. Львів, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. К., 1970; Природа Волинської області. Львів, 1975.

З. С. Ковальчук.

ВОРОШИЛОВГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,7 тис. км²

Населення — 2819,9 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Ворошиловград (491,4 тис. чол.)

Загальні відомості. Ворошиловградську обл. утворено 3.VI 1938 (з 1958 по 1970 — Луганська обл.). Розташована у сх. частині республіки. На Пн. межує з Бєлгород. та Воронез., на Сх. та Пд.— з Ростов. областями РРФСР, на Пд. Зх.— з Донец., на Зх. — з Харків. областями УРСР. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. в алфавітних томах), 37 міст, у т. ч. 14 — обл. підпорядкування, 105 с-щ міськ. типу, 800 сільських населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, татари, євреї та ін. Пересічна густота населення — 105,6 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд. пром. райони області. Міське населення становить бл. 86 % (1984). Найбільші міста: *Ворошиловград, Комунарськ, Лисичанськ, Сєвєродонецьк, Стаханов, Красний Луч, Краснодон.*

Природа. Тер. області долиною Сіверського Дінця поділяється на дві частини. Пн. частина — хвиляста, розчленована густою яружно-балковою сіткою рівнина, що поступово підвищується на Пн. до 200 м і вище. На Пд., в межах Донецької височини (вис. до 367 м, г. Могила-Мечетна), спостерігається чергування погорбованих вододільних просторів з відносно глибокими, крутосхилими річковими долинами і сухими балками. Поширені також форми рельєфу, пов'язані з діяльністю людини, — кургани-могильники, терикони, кар'єри тощо. Надра області багаті на кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*), значні поклади нерудних копалин — вапняку, мергелю, крейди, пісковиків, вогнетривких і пластичних глин, кам. солі. Є також родовища природного газу, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з прохолодною зимою та жарким літом. Пересічна т-ра січня —6,8°, липня +22°. Опадів 410—550 мм на рік. Тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 207 днів. Сума активних т-р бл. 3000°. З несприятливих метеорологічних явищ, що завдають шкоди г-ву, часто бувають суховії, заморозки, іноді — пилові бурі. Найбільша ріка на тер. області — Сіверський Донець, до його басейну належать Лугань, Луганчик, Велика Кам'янка, Красна, Борова, Айдар, Євсуг, Деркул та ін.; до бас. Міусу — р. Нагольна. Всього в області — 123 річки завдовжки понад 10 км, бл. 60 озер (більшість — у заплаві Сіверського Дінця), понад 320 водойм-мищ і ставків. Розроблена і виконується програма охорони Сіверського Дінця від забруднення пром. стоками, провадяться значні роботи по розчищенню від замулювання, спрямленню, обвалуванню русел на ін. річках. У грунтовому покриві переважають чорноземи, поширені також дерново-лучні та ін. грунти, в заплавах річок — алювіальні й лучноболотні грунти. Природна рослинність (типчак, ковила, тонконіг, пирій, чебрець та ін.) збереглася лише на схилах балок, у річкових долинах та на заповідних ділянках. Лісами (липа, берест, клен, дуб, ясен) і чагарниками зайнято понад 10 % території. У сх. частині області на вододілі річок Комишної і Деркулу — лісовий масив з дуба, закладений у кін. 19 ст. рос. вченим В. В. Докучаєвим. Значні лісові масиви створено також на Зх. області. Область лежить у степовій зоні. Переважають північностепові рівнинно-підвищені та північностепові підвищені природно-територіальні комплекси з фрагментами лісостепів. У межах області — *Луганський заповідник* (філіали: Станично-Луганський, Провальський степ, Стрільцівський степ), 1 заказник (Юницький), 2 пам'ятки природи респ. значення, всього 85 природно-заповідних об'єктів заг. пл. 5,2 тис. га.

Ворошиловград. У центральній частині міста.

Народне господарство. Провідне місце в економіці області належить багатогалузевому машинобудуванню, вугільній і хім. пром-сті, чорній металургії у поєднанні з високотоварним с. г., що спеціалізується на виробництві продукції тваринництва, зерна, соняшнику, овочів. У респ. та заг.-союзному поділі праці область виділяється видобуванням кам. вугілля, виробн. тепловозів, гірничошахтного устаткування, мінеральних добрив, капролактаму, анілінових барвників, соди, взуття, віконного скла.

Промисловість. В галузевій структурі пром-сті провідне місце посідають такі галузі: вугільна (у 1983 — 25,1 % товарної пром. продукції), маш.-буд. і металообр. (24,3 %), хім. і нафтохім. (14,0 %) та металург. (12,4 %). Енергетика області базується на місц. вугіллі. Працюють великі ДРЕС у м. Щастя (Ворошиловградська) і ТЕЦ у Сєвєродонецьку й Лисичанську. Кам. вугілля видобувають 9 виробничих об'єднань, до складу яких входять 96 шахт і шахтоуправлінь, зокрема, найбільші шахти ім. 60-річчя СРСР (об'єднання «Свердловантрацит»), Ворошиловградська-1 (об'єднання «Ворошиловградвугілля»), ім. М. В. Фрунзе (об'єднання «Ровеньківантрацит») та інші. На базі місцевого коксівного вугілля та залізної руди Криворіжжя значного розвитку набула металургійна промисловість, яка виробляє чавун, сталь, прокат (Комунарськ), феросплави (Алмазне), труби (Ворошиловград), прокатні валки (Лутугине). Коксохімічні з-ди працюють у Комунарську і Стаханові. Серед галузей обробної пром-сті переважають важке машинобудування, зокрема транспортне, та виробн. різноманітного устаткування. Осн. продукція цієї галузі — тепловози (Ворошиловгр. виробниче об'єднання тепловозобудування ім. Жовтневої революції), вагони (Стаханов), гірничо-шахтне устаткування, колінчасті вали, акумулятори

Назва району	Рік утворення	Території, підпорядковані міськрадам:
Антрацитівський	1936	I Рубіжанській
Біловодський	1923	II Лисичанській
Білокуракинський	1923	III Сєвєродонецькій
Краснодонський	1965	IV Первомайській
Кремінський	1940	V Кіровській
Лутугинський	1965	VI Стахановській
Марківський	1923	VII Брянківській
Міловський	1924	VIII Комунарській
Новоайдарський	1925	IX Ворошиловградській
Новопсковський	1932	X Краснодонській
Перевальський	1939	XI Краснолуцькій
Попаснянський	1923	XII Антрацитівській
Сватівський	1923	XIII Ровеньківській
Свердловський	1938	XIV Свердловській
Слов'яносербський	1966	
Станично-Луганський	1923	
Старобільський	1923	
Троїцький	1926	

У Юницькому ботанічному заказнику.

(Ворошиловград), устаткування для вугільної, металург., хім., газової та ін. галузей пром-сті (Стаханов, Красний Луч, Первомайськ, Сєвєродонецьк). Значна хім. і нафтохім. пром-сть, особливо виробн. мінеральних добрив, аміаку, капролактаму (сєвєродонецьке виробниче об'єднання «Азот»), анілінових барвників (рубіжанське наук.-виробн. об'єднання «Краситель»), соди, гумотех. виробів, продукції нафтопереробної пром-сті (Лисичанськ), тех. вуглецю (Стаханов). Легка пром-сть представлена виробн. вовняних та напіввовняних тканин, трикотажної білизни, взуття та ін. (Ворошиловград, Рубіжне). У Ворошиловграді, Стаханові, Комунарську, Лисичанську та ін. містах численні підприємства харч. (борошномельно-круп'яної, олійницької, молочної, м'ясної, плодо- та овочеконсервної, кондитерської, пивоварної) промисловості.

На базі місц. покладів сировини розвивається пром-сть будівельних матеріалів, зокрема скляна (49 % респ. виробн. віконного скла, з-ди у Лисичанську та Попасній). Борошномельно-круп'яна і комбікормова пром-сть представлена 10 комбікормовими з-дами.

Тер. структура пром. комплексу області включає 3 пром. вузли. Спеціалізацію Ворошиловградського пром. вузла визначають маш.-буд., металообр. та легка пром-сть. Основу Комунарсько-Стахановського пром. вузла складають підприємства вугільної, металург. і маш.-буд. пром-сті. У Лисичансько-Рубіжанському пром. вузлі провідну роль відіграє хім., нафтохім. та вугільна пром-сть. До пром. центрів, які не входять до складу пром. вузлів, належать Антрацит, Красний Луч, Краснодон, Первомайськ, Ровеньки, Свердловськ, Лутугине, Кремінна, Красноріченське, Старобільськ.

Сільське господарство. У с. г. переважає тваринництво, валова продукція якого 1983 складала 61,5 % всієї с.-г. продукції області. На кін. 1983 в області було 166 колгоспів, 147 радгоспів, 22 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення і 18 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 1889 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1424 тис. га. Для одержання гарантованих високих урожаїв велика увага приділяється зрошуванню. Зрошуються 90,9 тис. га земель. Працюють Краснодонська, Верхньотеплівська, Лисичанська та Новокиївська зрошувальні системи. Осн. с.-г. культури — озима пшениця, соняшник, овочі. Вирощують також кукурудзу, ярий ячмінь, зернобобові; розвивається садівництво. Провідні галузі тваринництва — молочно-м'ясне скотарство, птахівництво, свинарство, вівчарство, допоміжні — бджільництво, кролівництво, рибництво. В області є 8 птахофабрик. Сформувалися спеціалізовані агропром. комплекси рослинницької й тваринницької орієнтації. На Пн., де зосереджена більша частина посівів зернових культур і соняшнику та осн. поголів'я свиней і великої рогатої худоби, переважають зернопромислові, соняшниково-олійницькі, м'ясопромислові, плодоовочепромислові АПК, на Пд., в найбільш індустріалізованій частині області — приміські АПК овоче-молочного напряму.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

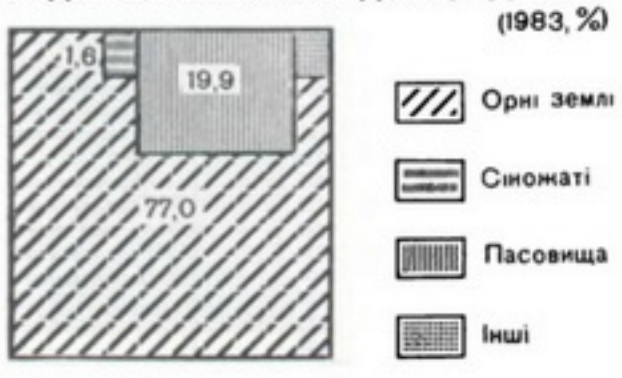

Транспорт. Область має густу трансп. сітку, зокрема з-ць, довжина яких 1189 км (1983). Осн. з-ці, що проходять тер. області: Ворошиловград — Москва, Ворошиловград — Київ, Дебальцево — Ворошиловград — Міллерово, Ворошиловград — Ростов-на-Дону. Найбільші залізничні вузли: Ворошиловград, Попасна, Родакове. Важливу роль відіграє також автомоб. транспорт. Довж. автошляхів — 5582 км, у т. ч. 5143 км з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Ворошиловград — Харків, Ворошиловград — Донецьк, Ворошиловград — Ростов-на-Дону. У Ворошиловграді та Сєвєродонецьку — аеропорти. Тер. області проходять газопроводи Ставрополь — Москва, «Союз» та ін.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 39,2 тис. лікарняних ліжок (138,9 ліжка на 10 тис. ж.), працювали 9,6 тис. лікарів (34,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 30,6 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (108,1 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області —297 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій: 13 санаторіїв і пансіонатів на 1125 ліжок, 9 будинків і пансіонатів відпочинку.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувався 2261 колектив фіз. культури, який об'єднував понад 912 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 36 стадіонів, 850 спорт. залів, 4865 спорт. майданчиків і полів, 22 плавальні басейни (19 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 380 480 значківців ГПО, 366 866 спортсменів масових розрядів, 4170 спортсменів-першорозрядників, 767 кандидатів у майстри спорту, 84 майстри спорту СРСР і 14 майстрів спорту міжнар. класу. На 4382 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 575 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (2 готелі і 1 кемпінг) на 780 місць, 7 бюро подорожей і екскурсій, 5 туристських клубів. По області проходило 3 всесоюзні і 2 місцеві маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 180 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 907 загальноосв. шкіл (376 тис. учнів), 37 серед. спец. навч. закладів (43,8 тис. учнів), 114 профес.-тех. училищ (51,4 тис. учнів), 5 вузів — *Ворошиловградський машинобудівний інститут, Ворошиловградський сільськогосподарський інститут, Ворошиловградський медичний інститут, Ворошиловградський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка, *Комунарський гірничометалургійний інститут* (всього 36,6 тис. студентів) та філіал Донецького ін-ту радянської торгівлі. Серед позашкільних закладів — 48 палаців і будинків піонерів, 17 станцій юних техніків, 15 — юних натуралістів, екскурсійно-турист. станція, 33 дит. спорт. школи. В області працюють науково-дослідні та проектно-конструкторські установи — «Укрндівуглезбагачення», *Ворошиловградський філіал інституту економіки промисловості* АН УРСР, Ворошиловгр. міжгалузевий територіальний центр наук.-тех. інформації і пропаганди Укрндінті Держплану УРСР, сєвєродонецьке наук.-виробниче об'єднання «Імпульс», «УкрНДІгідровугіль» та ін. н.-д. установи. Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1965), художників (з 1945), два театри — *Ворошиловградський український музично-драматичний театр* (рос. та укр. трупи) і театр ляльок, обл. філармонія, цирк. На кінець 1983 в області функціонувало 896 масових б-к з фондом 16,3 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 417 б-к з фондом 3,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 817 клубних закладів, у т. ч. 490 — в сільс. місцевості; 1042 кіноустановки, в т. ч. 602 — в сільс. місцевості; 4 держ. музеї: *Ворошиловградський краєзнавчий музей*, що

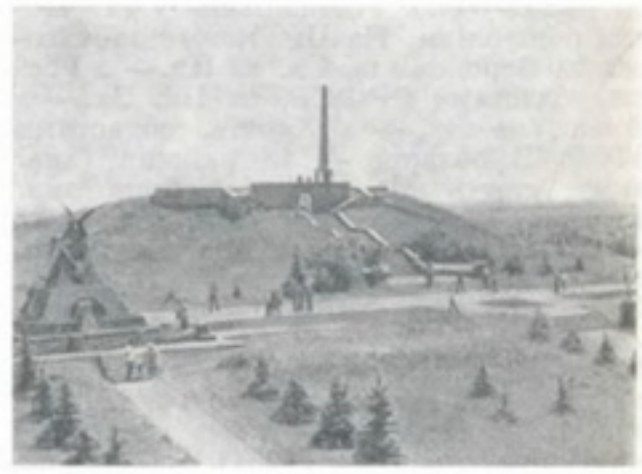

Курган Гостра Могила.

має філіали в Стаханові, Красному Лучі, Свердловську та Старобільську, *Ворошиловградський художній музей* ім. Артема, Ворошиловград. музей К. Є. Ворошилова, *Краснодонський музей «Молода гвардія»*, 179 музеїв на громадських засадах, кімнати бойової й трудової слави тощо.

При культ.-осв. закладах працюють понад 6 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 100 тис. аматорів. Більш як 50 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. ансамбль танцю Палацу культури ім. В. І. Леніна «Рапсодія», Свердловський нар. цирк, Стахановський нар. шахтарський ансамбль та ін. В області виходять три обл. газети — «*Прапор перемоги*», «*Ворошиловградская правда*», «Молодогвардієць», 29 міських і районних, 75 багатотиражних газет. Обл. комітет по телебаченню й радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Перші людські поселення на території сучасної області відомі з часів раннього *палеоліту*. Протягом 10—14 ст. ці землі заселяли різні кочові племена. В 1-й пол. 17 ст. почалося освоєння цього краю. У 17—18 ст. пн. частина тер. сучас. області входила до *Слобідської України*, решта належала Донському козачому війську. Місц. козаки й селяни брали участь у *селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71*, *Булавінському повстанні 1707—09*. З 1708 тер. області входила до *Азовської губернії*, 1797—1802 — *Новоросійської губернії*, з 1802 частина — до *Катеринославської губернії*, частина — до *Області Війська Донського*. Перший с.-д. гурток виник 1898 в Алчевську (тепер м. Комунарськ). У листопаді 1902 оформився Луганський к-т РСДРП. У створенні с.-д. гуртків і орг-цій РСДРП активну участь брали більшовики В. А. Шелгунов, К. Є. Ворошилов, О. Я. Пархоменко та ін. У грудні 1905 бойові дружини робітників Луганщини взяли участь у *Горлівському збройному повстанні 1905*. У липні 1916 відбувся *Луганський страйк 1916*. В період Великої Жовтн. соціалістич. революції *Луганська організація РСДРП(б)* очолила боротьбу за владу Рад, яку було встановлено на тер. області протягом жовтня — грудня 1917. У роки громадян. від-

ни відзначилися учасники *Біловодського повстання 1918—19*, героїчної *Луганської оборони 1919*. *Ворошиловградська обласна партійна організація* оформилася 1938. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території області (липень 1942 — 8.IX 1943) діяли підпільні обком партії на чолі з С. О. Стеценком і І. М. Яковенком, обком комсомолу на чолі з Н. Т. Фесенком, три міськкоми, три райкоми партії, понад 20 підпільних парт.-комсомольських орг-цій і груп, зокрема підпільна комсомольська орг-ція «*Молода гвардія*», що діяла в м. Краснодоні. Робітників Ворошиловграда нагороджено орденом Червоного Прапора (1924), місто — орденом Жовтневої Революції (1970). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с-ще Ясенівський м. Ровеньків (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 199 859 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3731 первинну орг-цію. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 400 333 комсомольці. Ворошиловгр. обл. підтримує дружні зв'язки з трудящими Донецької обл. УРСР, Челябінської обл. РРФСР, Перникського округу НРБ та області Фейєр УНР.

Про осн. пам'ятники і пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Ворошиловградська область*, т. 2, с. 398.

Літ.: Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации. К., 1979; История городов и сёл Украинской ССР. Ворошиловградская область. К., 1976; Симоненко В. Д. Очерки о природе Донбасса. Донецк, 1977

Б. Т. Гончаренко.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 31,9 тис. км²

Населення — 3771,2 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Дніпропетровськ (1139,9 тис. чол.)

Загальні відомості. Дніпропетровську обл. утворено 27.II 1932. Розташована на Пд. Сх. республіки, в басейні серед. та нижньої течії Дніпра. На Пн. межує з Полтав. і Харків., на Сх.— з Донец., на Пд.— з Запоріз. та Херсон., на Зх.— з Миколаїв. і Кіровогр. областями УРСР. В області — 20 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 19 міст, у т. ч. 10 — обласного підпорядкування, 53 селища міського типу, 1479 сільських населених пунктів. Область нагороджено 2 орденами Леніна (1958 та 1970).

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота населення — 118,2 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені райони вздовж Дніпра і райони Криворізького басейну. Міське населення становить 83 % (1984). Найбільші міста: *Дніпропетровськ, Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Нікополь, Павлоград*.

Природа. Поверхня області — хвиляста рівнина з розвинутою долинно-балковою сіткою. Пн.-зх. частина зайнята *Придніпровською височиною* (вис. в межах області до 192 м), яка поступово знижується у пд.-сх. напрямі, обриваючись до долини Дніпра крутим уступом, значно розчленованим ярами та балками. На Пд. височина поступово переходить у *Причорноморську низовину*. На Сх. простягається *Придніпровська низовина* з широким розвитком терасових форм рельєфу. Область має різноманітні корисні копалини, за запасами деяких з них, зокрема заліз. і марганцевої руд та каоліну, посідає провідне місце в країні. На тер. області — *Криворізький залізорудний басейн* та *Нікопольський марганцевий басейн*. Важливе пром. значення мають також поклади титанових, цирконієвих, нікелевих і кобальтових руд та бокситів. Область добре забезпечена паливними ресурсами (кам. вугілля *Західного Донбасу*, буре вугілля, нафта і газ). Різноманітні буд. матеріали представлені вогнетривкими глинами і вапняками, кварцитами, гнейсами, гіпсом, пісками, гранітами. Є джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня від —5° на Пд. Зх. до —7° на Пн. Сх., липня відповідно +23,5° та +22°. Взимку часто бувають відлиги та значні морози з вітрами, влітку й навесні — суховії та пилові бурі. Тривалість вегетаційного періоду 210 днів. Сума активних т-р від 2850° на Пн. до 3200° на Пд. Річна кількість опадів зростає від 400 мм на Пд. до 490 мм на Пн., максимум їх припадає на теплий період року. На тер. області — 145 річок завдовжки понад 10 км. Річки належать до бас. *Дніпра*, який перетинає тер. області. Осн. його притоки: Оріль і Самара з Вовчою (ліві), Мокра Сура, Базавлук, Інгулець (праві). У межах області — частини Дніпродзержинського, Каховського, а також Дніпровського водосховищ. Багато невеликих водосховищ і ставків. Для постачання питної й технічної води пром. районові Криворіжжя споруджено канал Дніпро — Кривий Ріг, тер. області проходить траса каналу Дніпро — Донбас. В області приділяють велику увагу охороні та ефективному використанню прісних вод у рамках комплексної програми «Дніпро». У грунтовому покриві переважають звичайні й пд. чорноземи, є також темно-каштанові, по долинах річок — чорноземно-лучні, дерново-лучні й піщані грунти. Майже вся територія області розорана. Природна різнотравно-типчакова і типчаково-ковилова рослинність трапляється по схилах балок і річкових долин. Ліси (заплавні, байрачні) і полезахисні лісові смуги займають 2,7 % тер. області. Найбільші масиви лісів — Самарський бір (дубово-сосновий) та Дібровський ліс (дуб, берест, ясен, клен, липа). Область лежить у степовій зоні, де поєднуються північностепові низовинно-рівнинні (лівобережжя Дніпра) та північностепові підвищені та схилові, на крайньому Пд. Зх.— середньостепові рівнинні та схилово-підвищені природно-територіальні комплекси. На тер. області — 123 природно-заповідні об'єкти (заг. площа 13,5 тис. га), у т. ч. 15 держ. заказників (Кільченський, Солоний лиман, Булахівський лиман, Балка Бандурка, Волошанська Дача, Грабівський,

Пам'ятка природи — Скелі Мопра.

Велика Западня, Обухівські заплави, Комісарівський, Грушуватський, Дібровський, урочище «Яцеве», Балка Північна Червона, «Комарівщина», Таромські плавні), три пам'ятки природи республіканського значення. У зв'язку з високою концентрацією пром. підприємств особливе значення має охорона повітр. басейну, значні роботи проводять по буд-ву та реконструкції очисних споруд на великих пром. підприємствах.

Народне господарство. Дніпропетровщина — найбільший у республіці і один з провідних у Рад. Союзі районів залізорудної і марганцеворудної пром-сті та чорної металургії, з розвинутою енергетикою, машинобудуванням, хім. пром-стю, виробн. буд. матеріалів та високоінтенсивним с. г., що спеціалізується на вирощуванні зерна, соняшнику, овочів та м'ясо-мол. тваринництві.

Промисловість. Галузева структура визначається такими показниками (1983, у процентах за товарною продукцією): чорна металургія — 46,8, машинобудування і металообробка — 19,7,

харч.— 8,1, хім. та нафтохім.— 6,8, енергетика — 3,5. Пром. комплекс області спирається на енергетичну базу, що включає місц. (кам. вугілля, газ) та довізні паливні ресурси. Вуг. пром-сть представлена видобуванням вугілля в Зх. Донбасі (11 кам.-вуг. шахт, Центр. вуглезбагачувальна ф-ка). Діють Криворізька і Придніпровська ДРЕС, Дніпродзержинська ГЕС. Значного розвитку набула гірничодобувна пром-сть. Найбільші гірничозбагачувальні комбінати по видобуванню та переробці залізної руди: Південний, Новокриворізький, Центр., Північний, Інгулецький; марганцевої руди: Орджонікідзевський, Марганецький; поліметалевих руд — у районі м. Верхньодніпровська. Спеціалізацію області визначає насамперед чорна металургія. Вона представлена 30 підприємствами і об'єднаннями, найбільшими серед яких є Дніпропетровський з-д ім. Г. І. Петровського, Дніпровський ім. Ф. Е. Дзержинського та Криворізький ім. В. І. Леніна з-ди. В області Дніпропетровський і Нижньодніпровський трубопрокатні та Нікопольський і Новомосковський трубні з-ди. Розвивається коксохім. (заводи в Кривому Розі, Дніпродзержинську, Дніпропетровську), хім. та нафтохім. пром-сть, тісно пов'язана з чорною металургією. Найбільші підприємства хім. пром-сті: дніпропетровське виробниче об'єднання «Дніпрошина», дніпродзержинське виробниче об'єднання «Азот» та ін. На місц. металург. базі створено металомістке машинобудування, яке представлене виробн. гірничих та ковальсько-пресових машин, магістральних вагонів, бурякозбиральних комбайнів, баштових кранів, машин і устаткування для харчової, лісової, паперової, комбікормової та ін. галузей пром-сті (Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь, Кривий Ріг). Розвинуті хім., електротех., комунальне та ін. галузі машинобудування. Швидкими темпами розвивається пром-сть буд. матеріалів (Дніпропетровський з-д металоконструкцій, цементні з-д у Дніпродзержинську та комбінат у Кривому Розі). Провідні галузі харч. пром-сті розміщено по всій області (борошномельно-круп'яна, олійно-жирова, макаронна, м'ясна, мол., пивоварна). В області — 15 комбікормових заводів. Легка пром-сть спеціалізується на випуску верх. трикотажу (Дніпропетровськ), шкіряного взуття (Кривий Ріг), швейних виробів тощо. Деревообр. та паперова пром-сть розвивається на довізній сировині. У Дніпропетровську працює одна з найбільших на Україні паперова ф-ка, а також меблевий комбінат.

На тер. області сформувалися три пром. вузли. Пром. основу Дніпропетровського вузла становлять чорна металургія і тісно пов'язані з нею машинобудування та хім. пром-сть. З інших галузей значне місце займає легка, меблева та буд. матеріалів пром-сть. У структурі пром. виробництва Криворізького вузла переважають залізорудна пром-сть та гірничорудне машинобудування у поєднанні з легкою і харч. пром-стю. Дніпродзержинський вузол виділяється металургією, хім. та маш.-буд. галузями. Їх доповнює легка, харч., буд. матеріалів та деревообр. пром-сть. Формуються такі пром. вузли: Нікопольський (чорна металургія, зокрема виробн. труб, машинобудування і металообробка, легка та харч. галузі), Павлоградський (кам.-вуг. пром-сть, хім., маш.-буд. і металообробна та харч. галузі), Новомосковський (чорна металургія, зокрема виробн. труб, і легка пром-сть, машинобудування та металообробка, деревообр. пром-сть), Марганецький (провідні галузі: гірничорудна, машинобудування і металообробка, деревообробка), Синельниківський (розвинуті машинобудування і металообробка, легка, фарфоро-фаянсова, буд. матеріалів та харч. пром-сть). На тер. області є спеціалізовані пром. центри: Верхньодніпровськ, Апостолове, Пятихатки та ін.

Дніпропетровськ. Проспект К. Маркса.

Сільське господарство. У структурі с. г. області за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (60,3 %, 1983). На кін. 1983 в області було 285 колгоспів та 115 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 2522 тис. га (див. діаграму). Площа зрошуваних земель — 237,5 тис. га, осушених — 0,7 тис. га. Найбільші зрошувальні системи області: Криворізька, Нікопольська, Марганецька, Фрунзенська.

Вся посівна площа 1983 становила 2045 тис. га. Провідна культура — озима пшениця, вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу на зерно, просо, гречку; з технічних — соняшник, південні коноплі, сою. Значні площі під кормовими культурами (однорічні та багаторічні трави, кукурудза на силос та зелений корм, кормові коренеплоди тощо), а також під овоче-баштанними культурами і картоплею. Розвиваються садівництво (яблуні, груші, вишні, абрикоси), виноградарство та ягідництво. У тваринництві провідною галуззю є скотарство м'ясо-мол. напряму, розвиваються свинарство, вівчарство, птахівництво, рибництво. У 1983 в області було 13 птахофабрик; формуються такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зерно- та конопле-промислові, плодоовочеконсервний, олійно-жировий, м'ясопромисловий, молокопромисловий та птахопромисловий. Значне місце займає приміське с. г.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

(1983, %)

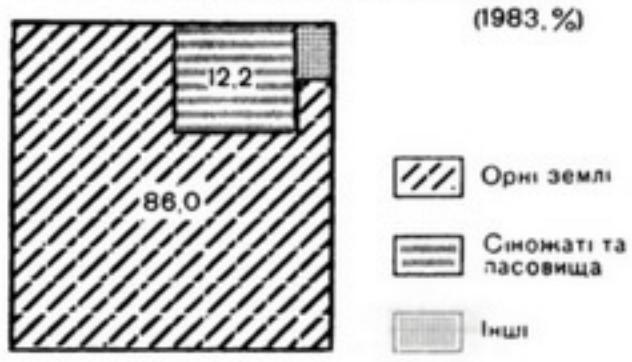

Транспорт. Осн. перевезення здійснюються залізничним транспортом. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 1,6 тис. км. Важливе значення мають з-ці, що з'єднують Донецький і Криворізький басейни, а також лінії: Харків — Дніпропетровськ — Нікополь — Херсон, Харків — Синельникове — Мелітополь — Джанкой, Кривий Ріг — Цвіткове — Фастів. Залізничні вузли: Дніпропетровськ, Верхівцеве, Кривий Ріг, Синельникове, П'ятихатки, Чаплине. Автошляхів — 8,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,5 тис. км (1983). Річкові порти на Дніпрі: Дніпропетровськ, Дніпродзержинськ, Нікополь. У Дніпропетровську — аеропорт. Тер. області проходять газопроводи: Шебелинка — Дніпропетровськ — Кривий Ріг — Одеса (відгалуження на Запоріжжя) і Перещепине — Дніпропетровськ, Кременчук — Кривий Ріг — Кіровоград, аміакопровід Тольятті — Одеса, нафтопровід Кременчук — Кривий Ріг — Херсон.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 50,4 тис. лікарн. ліжок (133,7 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 15,2 тис. лікарів (40,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 41,4 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (109,8 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 314 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 23 санаторії і пансіонати з лікуванням на 2535 ліжок, 10 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомий курорт — *Солоний лиман*, пансіонати «Діброва», «Золотий пляж».

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2411 колективів фіз. культури, які об'єднували понад 1397 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 63 стадіони, 1018 спорт. залів, 6498 спорт. майданчиків і полів, 34 плавальні басейни (22 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 533 311 значківців ГПО, 521 699 спортсменів масових розрядів, 5208 спортсменів-першорозрядників, 1037 кандидатів у майстри спорту, 171 майстер спорту СРСР і 22 майстри спорту міжнар. класу. На 5424 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 820 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 1 туристська база на 305 місць, 8 бюро подорожей і екскурсій, 5 туристських клубів. По області проходило 4 місцеві маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 190 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1127 загальноосв. шкіл (527 тис. учнів), 71 серед. спец. навч. заклад (87,2 тис. учнів), 78 профес.-тех. уч-щ (47,8 тис. учнів), 12 вузів — *Дніпропетровський університет* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, *Дніпропетровський гірничий інститут* імені Артема, *Дніпропетровський інженерно-будівельний інститут, Дніпропетровський інститут інженерів залізничного транспорту* імені М. І. Калініна, *Дніпропетровський медичний інститут, Дніпропетровський металургійний ін-*

1
2
3

Архітектура 3 ст. до н. е.— початку 17 ст.

1. Керч. Фрагмент колонади. 3—2 ст. до н. е. 2. Софійський собор у Києві. 1-а пол. 11 ст. 3. Юр'єва (Михайлівська) божниця в місті Острі. 1098. 4. Церква Пантелеймона в Галичі (тепер село Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл.). 2-а пол. 12 ст. 5. Ротонда в селі Горянах Ужгородського району Закарпатської обл. 13 ст. 6. Троїцька церква Успенського Святогорського монастиря в селі Зимному Володимир-Волинського району Волинської обл. Між 1465 і 1475. 7. Борисоглібський собор у Чернігові. 12 ст. 8. Покровська церква-фортеця в селі Сутківцях Ярмолинецького району Хмельницької обл. 1476. 9. Каплиця кампіанів у Львові. Кінець 16—початок 17 ст. 10. Замок у Хотині Чернівецької обл. 13—16 ст. 11. Брама замку в Луцьку. 13—16 ст.

4
5

6
7
8

9
10
11

1

2

3

4

5

6

Архітектура 17 — початку 20 ст.

1. Колегіум у Новгород-Сіверському монастирі. 1657—67.
2. Ковнірівський корпус Києво-Печерської лаври в Києві. Архітектор С. Д. Ковнір. 1744—45.
3. Будинок полкової канцелярії в Козельці Чернігівської області. Архітектор О. В. Квасов. 1753—58.
4. Будинок генерал-губернатора в Полтаві. 1811.
5. Маріїнський палац у Києві. Архітектори В. В. Растреллі, І. Ф. Мічурін і П. І. Неєлов; 1750—55. Архітектор К. Я. Маєвський; 1870.
6. Будинок Нової біржі (тепер філармонія) в Одесі. **Архітектор О. І. Бернардацці. 1894—99.**
7. Земельний банк у Харкові. Архітектор О. М. Бекетов. 1898.
8. Палац П. Румянцева-Задунайського в селі Качанівці Ічнянського району Чернігівської області. 70-і рр. 18 ст.
9. Театр-клуб залізничників у Дніпропетровську. Архітектор О. М. Гінзбург. 1909—12.
10. Університет у Києві. Архітектор О. В. Беретті. 1837—42.
11. Резиденція митрополита (тепер університет) у Чернівцях. Архітектор Й. Главка. 1864—82.

7

8

9

10

11

ститут, фізичної культури, с.-г., хіміко-технол. ін-ти, всі — в Дніпропетровську; *Дніпродзержинський індустріальний інститут* імені М. І. Арсеничева; *Криворізький гірничорудний інститут, Криворізький педагогічний інститут* (всього — 80,7 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 54 палаци і будинки піонерів, 40 станцій юних техніків і натуралістів, 40 дит. єпорт. шкіл та ін.

На території області — Придніпровський науковий центр АН УРСР (до 6.I 1981 *Дніпропетровський науковий центр* АН УРСР), *Трубної промисловості всесоюзний науково-дослідний і конструкторсько-технологічний інститут, Чорної металургії інститут, Безпеки праці в гірничорудній промисловості всесоюзний науково-дослідний інститут, Кукурудзи всесоюзний науково-дослідний інститут, Геотехнічної механіки інститут* АН УРСР, *Гастроентерології дніпропетровський науково-дослідний інститут, Гігієни праці і профзахворювань криворізький науково-дослідний інститут* та ін. н.-д. установи (всього — 72). Діють відділення творчих спілок письменників (з 1934), художників (з 1945), журналістів (з 1957), композиторів (з 1977), театральне та музичне товариства, 8 театрів — *Дніпропетровський театр опери та балету, Дніпропетровський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Дніпропетровський російський драматичний театр* імені О. М. Горького, театри юного глядача імені Ленінського комсомолу та ляльок, філармонія — у Дніпропетровську, *Криворізький російський музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Криворізький театр ляльок,* Дніпродзержинський муз.-драм. театр.

На кінець 1983 в області функціонувало 1089 масових бібліотек з фондом 23,1 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 599 б-к з фондом 6,2 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1026 клубних закладів, у т. ч. 754 — у сільс. місцевості; 1218 кіноустановок, у т. ч. 914 — у сільс. місцевості; 6 держ. музеїв: *Дніпропетровський історичний музей* імені академіка Д. І. Яворницького, *Дніпропетровський художній музей, Криворізький історико-краєзнавчий музей,* Дніпродзержинський, Нікопольський та Павлоградський історико-краєзнавчі музеї; 221 музей на громадських засадах (33 з них присвоєно звання народних).

При культурно-осв. закладах працюють понад 10 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 200 тис. аматорів, 107 колективам присвоєно звання народних, а 3 — заслужених колективів республіки: ансамблям танцю «Дніпро» (Дніпродзержинськ) і «Дружба» заводу імені Г. І. Петровського (Дніпропетровськ) та капелі бандуристів заводу імені Ф. Е. Дзержинського (Дніпродзержинськ). Самобутнім мистецтвом розпису, вишивання і ткацтва здавна славляться майстри смт Петриківки Царичанського р-ну. Вироби ф-ки «Дружба» й декоративні розписи експериментального цеху Худож. фонду УРСР з успіхом експонуються на респ., всесоюзних і зарубіжних виставках та на міжнар. ярмарках. 14 петриківців стали членами Спілки художників України, 7 художників удостоєні звання засл. майстра нар. творчості УРСР.

У Дніпропетровську працюють вид-ва «*Промінь*» і «Зоря». В області виходять три обл. газети — «*Зоря*», «*Днепровская правда*», «Прапор юності», 5 міських, 3 міськрайонні і 17 районних газет. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена людиною ще в епоху раннього *палеоліту*. В різний час тут жили племена *скіфів, сарматів, половців* та ін. Правобережна частина тер. Дніпропетровської обл. в 10—12 ст. входила до складу Київської Русі. З 40-х рр. 16 ст. до 1593 на острові Томаківка, в кін. 16 — на поч. 18 ст. на о. Чортомлик на Дніпрі містилася *Запорізька Січ*. У *Жовтоводській битві 1648,* що відбулася на тер. області, сел.-козацьке військо на чолі з Б. Хмельницьким здобуло першу у визвольній війні українського народу 1648—54 перемогу над польс.-шляхет. армією. У 1654 значну частину тер. області було возз'єднано з Росією. 14 (25). V 1709 Запорізьку Січ зруйновано. У 1734 запорожці заснували *Нову Січ,* яку 1775 було ліквідовано, а землі її ввійшли до складу Азовської і Новоросійської губерній, об'єднаних 1783 в нову адміністративно-територіальну одиницю — *Катеринославське намісництво.*

У 1797 ця територія ввійшла до складу *Новоросійської губернії* (з 1802 — *Катеринославська губернія*). Посилення кріпосницького гніту не раз викликало сел. заворушення (*Катеринославські селянські заворушення 1856*). Наприкінці 19 ст. в пром. центрах губернії виникли революц. групи та гуртки. У 1897 марксистські гуртки Катеринослава об'єдналися в *катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу».* У створенні та діяльності с.-д. орг-цій на Катеринославщині велику роль відіграли І. В. Бабушкін, І. Х. Лалаянц, М. Г. Цхакая, Г. І. Петровський, В. А. Шелгунов та ін. Робітники Катеринославщини взяли участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903.*

В період революції 1905—07 створено *Катеринославський бойовий страйковий комітет,* який керував *Катеринославським загальнополітичним страйком 1905.* Під керівництвом *Катеринославської організації РСДРП(б)* перемогло *Катеринославське збройне повстання 1917* проти *Центральної ради,* внаслідок чого в січні 1918 в губернії було встановлено Рад. владу. Під час громадян. війни трудящі вели боротьбу проти австро-нім. окупантів, григор'євщини, денікінщини, врангелівщини й махновщини. *Дніпропетровська обласна партійна організація* створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій фашистами тер. області (жовтень 1941 — 9.III 1943) діяли підпільний

Пам'ятник Г. І. Петровському в Дніпропетровську. Скульптор К. І. Чеканьов. Бронза, граніт. 1976.

обком партії на чолі з М. І. Сташковим, Д. Г. Садовниченком, 6 підпільних міськкомів, 18 підпільних райкомів, диверсійні групи, партизан. загони. Проти нім.-фашист. окупантів було спрямоване *Павлоградське повстання 1943.* Орденом Леніна нагороджено міста Кривий Ріг (1971), Дніпропетровськ (1976), орденом Трудового Червоного Прапора — міста Дніпродзержинськ (1970), Кривий Ріг (1975), Павлоград (1979), Нікополь (1980), орденом «Знак Пошани» — м. Верхньодніпровськ (1979). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Нікопольський р-н (1977), с. Менжинське Нікопольського р-ну (1982) і с. Семенівку Криничанського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 258,4 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 4326 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 531,3 тис. комсомольців. Дружні зв'язки існують між трудящими м. Кривого Рога і м. Мансфельда (НДР), м. Нікополя і міст Нікопол (НРБ) і Кошіце (ЧССР).

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Дніпропетровська область,* т. 3, с. 404.

Літ.: Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации. Днепропетровск, 1979; История городов и сёл Украинской ССР. Днепропетровская область. К., 1977; Петренко В. М., Лында А. Г. Днепропетровщина заповедная. Днепропетровск, 1980.

В. Г. Бойко.

ДОНЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 26,5 тис. км²

Населення — 5282,2 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Донецьк (1064,2 тис. чол.)

Загальні відомості. Донецьку обл. утворено 2.VII 1932. Розташована в пд.-сх. частині республіки. На Пд. Зх. межує з Запоріз. та Дніпроп., на Пн. Зх. — з Харків., на Пн. Сх. — з Ворошиловгр. областями УРСР, на Сх.— з Ростов. областю РРФСР, на Пд. омивається Азовським м. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. в алфавітних томах), 49 міст, у т. ч. 21 обл. підпорядкування, 134 с-ща міськ. типу, 1131 сільс. населений пункт. Область двічі нагороджено орденом Леніна (1958 та 1970).

Населення. Понад 50 % населення — українці; живуть також росіяни, греки, білоруси та ін. Пересічна густота населення — 199,3 чол. на 1 км² (1984). Одна з найгустіше заселених областей СРСР. Міське нас. становить 90 % (1984). Найбільші міста: *Донецьк, Жданов, Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Слов'янськ.*

Природа. Поверхня області — переважно хвиляста рівнина (вис. до 200 м), розчленована ярами та балками. На Пн. Сх. підноситься Донецька височина. Поверхня височини значно розчленована долинами річок, на Зх. вона переходить у Придніпровську низовину, на Пд. зливається з Приазовською височиною з окремими

підняттями (Могила-Гончариха, Савур-Могила). На Пд.— вузька смуга Причорноморської низовини, яка уступом обривається до Азовського м. У місцях залягання вапняків (бас. Мокрої Волновахи і Сухої Волновахи) та соленосних відкладів розвиваються карстові форми рельєфу. Характерною рисою рельєфу є наявність форм антропогенного походження (терикони, численні кар'єри тощо). Надра області багаті на різноманітні корисні копалини, з яких найбільше значення має кам. вугілля (частина *Донецького кам'яновугільного басейну*). Значні запаси кам. солі (Артемівське та Слов'янське родовища). Мінерально-сировинна база пром-сті буд. матеріалів представлена значними родовищами доломітів, вапняків (флюсових і будівельних), вогнетривких і пластичних глин, мергелю, гіпсу, каолінів, крейди, трепелу, буд. і кварцових пісків, кварциту, граніту та ін. За запасами й видобутком деяких з них область виділяється в масштабі республіки і країни в цілому. Перспективне значення дл розвитку хім. та металург. пром-сті мають родовища нефелінових сієнітів, флюориту, вермікуліту, заліз. руд (у Приазов'ї), давсоніту, калійних солей (поблизу Слов'янська). Є також ртуть (Микитівське родовище), мінеральні фарби (вохра), фосфорити, азбест, графіт (у Приазов'ї). Виявлено джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний. Пересічна т-ра січня змінюється від —7,8° на Пн. Сх. до —5,4° на Пд.; липня відповідно +20,8° і +22,8°. Тривалість вегетаційного періоду 160—175 днів. Сума активних т-р зростає від 2800° на Пн. до 3130° на Пд. Опадів 450—500 мм на рік, з них більша частина припадає на теплий період року. Навесні бувають суховії (найбільша кількість їх у травні), влітку посухи, іноді — пилові бурі, град, взимку заметілі. На тер. області — 334 річки завдовжки понад 10 км. Найбільша ріка — *Сіверський Донець* (бас. Дону), її притоки — Казенний Торець, Бахмутка і Луганъ. До бас. Дніпра належать Самара та Вовча; до бас. Азовського м.—Кальміус, Грузький Єланчик, Кринка. Озер на тер. області мало, є невеликі в заплаві Сіверського Дінця (найбільше — Вовче), а також Слов'янські солоні озера. Для дальшого поліпшення забезпечення населення та г-ва області водою створено 141 водосховище, у т. ч. Старокримське, Клебань-Бицьке, Карлівське, Вільхівське та ін. Діють канали Сіверський Донець — Донбас, продовжується (1984) будівництво 2-ї черги каналу Дніпро — Донбас.

Провадяться значні роботи по охороні водних об'єктів, зокрема введено в експлуатацію 135 очисних споруд. Для грунтового покриву більшої частини області характерні чорноземи, у пн. районах грапляються дернові слабоопідзолені грунти, вздовж узбережжя Азовського м. — слабоосолоділі чорноземи та солонці. Природна степова рослинність збереглася гол. чин. на заповідних ділянках, на узбережжі Азовського м.— ділянки з солончаковою рослинністю. Ліси й чагарники займають 5,6 % тер. області. У долині Сіверського Дінця — соснові бори, на Донецькій височині — діброви, байрачні ліси. Область лежить у межах степової зони. Переважають північностепові підвищені та схилові, а також північностепові рівнинні природно-територіальні комплекси. На тер. області — 67 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 16,6 тис. га), у т. ч. філіали Українського степового заповідника — Хомутівський степ та Кам'яні Могили (частина), 6 держ. заказників (Гори Артема, Великоанадольський, Святогірський, Роздольненський, Бердянський, Білосарайська Коса) та 10 пам'яток природи респ. значення.

Донецьк. Набережна ріки Кальміус

Назва району	Рік утворення	Територія, підпорядковані міськрадам:
Амвросіївський	1923	I Слов'янській
Артемівський	1920	II Краматорській
Великоновосілківський	1959	III Дружківській
Волноваський	1930	IV Артемівській
Володарський	1923	V Костянтинівській
Добропільський	1935	VI Дзержинській
Костянтинівський	1939	VII Дебальцівській
Красноармійський	1923	VIII Красноармійській
Краснолиманський	1923	IX Горлівській
Мар'їнський	1923	X Єнакіївській
Новоазовський	1923	XI Макіївській
Олександрівський	1924	XII Шахтарській
Першотравневий	1926	XIII Торезькій
Слов'янський	1936	XIV Сніжнянській
Старобешівський	1924	XV Донецькій
Тельманівський	1923	XVI Ждановській
Шахтарський	1947	
Ясинуватський	1965	

Народне господарство. Характерною ознакою госп. комплексу області є поєднання потужної пром-сті з багатогалузевим с. г. та розвинутими усіма видами сучас. транспорту. У пром-сті області переважає важка індустрія. Галузями спеціалізації в заг.-союзному та респ. поділі праці є паливно-енерг., металургійна і хімічна пром-сть та машинобудування, гол. чин. важке.

Промисловість. В області динамічно розвиваються галузі, що визначають наук.-тех. прогрес (хім., електроенерг., маш.-буд.). Галузева структура пром-сті (1983, в % за товарною продукцією): чорна металургія — 33,9, машинобудування і металообробка — 15,2, вугільна — 14,3, харч.— 9,3, легка — 7,3, електроенергетика — 5,1, хім.— 4,6, пром-сть буд. матеріалів — 3,2.

Важливу частину тер.-виробничого комплексу становить вуг. пром-сть. У 1983 налічувалося 12 виробничих об'єднань по видобуванню вугілля, до складу яких входило 122 високомеханізовані шахти. Найбільші з них: ім. О. Г. Стаханова, «Краснолиманська», ім. О. Ф. Засядька, «Комсомолець Донбасу», «Центральна». Будуються (1984) нові шахти: «Південнодонбаська» № 3, «Шахтарська-Глибока», «Красноармійська Західна» № 1. Діє 31 збагачувальна ф-ка: «Комсомольська», «Кальміуська», «Чумаківська», «Добропільська» та ін.

На місц. вугіллі та довізних мазуті, газі й вугіллі розвивається електроенергетика. Вона представлена Вуглегірською, Старобешівською, Слов'янською, Курахівською, Миронівською та ін. ДРЕС, що входять до складу одного з найбільших у країні виробничих об'єднань «Донбасенерго». Будується (1984) Зуївська ДРЕС-2. На базі місц. вуг. ресурсів та довізних заліз. і марганцевих рудах значного розвитку набула чорна металургія. У Жданові і Макіївці діють металургійні заводи; в Єнакієвому, Донецьку й Краматорську — з-ди повного циклу, в Харцизьку — трубний та сталедротовоканат. з-ди, що виробляють чавун, сталь, прокат, сталеві труби, дріт та ін. вироби. У комплексі з чорною металургією працюють коксохім. з-ди (найбільші — в Авдіївці, Донецьку, Жданові, Макіївці, Горлівці, Єнакієвому), а також розвивається виробн. вогнетривких виробів, видобування флюсів, вапняків (у Часовому Ярі, Докучаєвську, Костянтинівці, Дружківці, Красноармійську, Сіверську, Красногорівці та ін.). Кольорова металургія

Заказник Гори Артема.

представлена з-дами — Артемівським по обробці кольорових металів та костянтинівським «Укрцинк», об'єднанням «Донецьквторкольормет», Микитівським ртутним комбінатом.

Важливе місце у пром. комплексі посідає хім. пром-сть — виробн. мін. добрив, стиролу, кислот, каустичної соди, хім. реактивів, товарів побутової хімії, лаків, фарб; розвивається виробн. пластмас. Найбільші підприємства — виробничі об'єднання «Хімпром» у Слов'янську та «Стирол» у Горлівці; з-ди: Донец. хім. реактивів та Костянтинівський хімічний. Машинобудування області обслуговує потреби інших галузей пром-сті, с. г., транспорту, задовольняє попит населення у виробах культурно-побутового призначення. Провідна роль належить металомістким виробництвам, які випускають машини і обладнання для металург., гірничої, хім. й ін. галузей. Поряд з важким машинобудуванням усе більшого значення набуває верстатобудування, приладобудування, електротехнічне та ін. Найбільші підприємства: Новокраматорський і Горлівський машинобудівні, Ждановський важкого машинобудування з-ди; Краматорське верстатобуд. виробн. об'єднання, а також підприємства в Ясинуватій, Дружківці, Дебальцевому, Слов'янську та ін. містах.

Значне промислове, с.-г., житлове та культурно-побутове буд-во, наявність місц. буд. матеріалів зумовили швидкий розвиток будівельної індустрії. Важливе значення має виробн. цементу (Амвросіївський цементний комбінат, з-ди в Єнакієвому і Краматорську), збірного залізобетону (1-е місце в УРСР), цегли, шиферу, бетонних та шлакових блоків тощо. На базі кварцових пісків, крейди та відходів содової пром-сті розвивається скляна (костянтинівські «Автоскло № 25», ім. Жовтневої революції з-ди), фарфоро-фаянсова пром-сть (Дружківка). Деревообр. комбінати і меблеві ф-ки, що працюють на довізній сировині, розміщені в Донецьку, Артемівську, Слов'янську, Костянтинівці та ін. У Слов'янську — одна з найбільших у країні олівцева ф-ка. Швидке зростання міськ. населення і велика його концентрація в пром. центрах стали важливою передумовою розвитку легкої та харч. пром-сті. У складі легкої пром-сті — текст., трикотажна, швейна і шкіряно-взут. галузі (Донецький бавовняний комбінат; ф-ки: Макіївська бавовнопрядильна; швейні, взут.— в Донецьку, Макіївці, Артемівську, Ждановій, Шахтарську, Слов'янську). Харч. пром-сть представлена підприємствами м'ясної, мол., борошномельної, маслоробної, плодоовочеконсервної, винобної, рибної та рибопереробної (Ждановський рибоконсервний комбінат), соляної галузей. Найбільші підприємства — виробниче об'єднання «Артемсіль» та Артемівський з-д шампанських вин. В області — 18 комбікормових заводів. На тер. області сформувалось 7 пром. вузлів. Донецько-Макіївський пром. вузол — найбільший в УРСР, його спеціалізацію визначають вуг. і металург. пром-сть, важке машинобудування та електроенергетика у поєднанні з легкою та харч. пром-стю; Горлівсько-Єнакіївський — вугільна, металург., хімічна пром-сть, важке машинобудування, електроенергетика; Ждановський — металургія, важке машинобудування; Краматорсько-Слов'янський — важке машинобудування, металургія, хім., скляна, соляна пром-сть, електроенергетика; Торезо-Сніжнянський — вуг. і маш.-буд. пром-сть; Селидово-Курахівський — вугільна пром-сть, виробн. вогнетривів, електроенергетика; Новотроїцько-Докучаєвський — виробн. вогнетривів, харч. пром-сть. Виділяються багатогалузеві та одногалузеві пром. центри: Артемівськ, Костянтинівка, Амвросіївка, Старобешеве, Красноармійськ, Добропілля, Красний Лиман, Сіверськ та ін.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (59,0 %, 1983). На кінець 1983 в області було 277 колгоспів та 143 радгоспи, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 2043,0 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа зрошуваних земель — 198,4 тис. га, осушених — 3,0 тис. га. Переважають системи малого зрошення на місцевих водних джерелах. Вся посівна площа 1983 становила 1542 тис. га. Вирощують зернові (озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно), тех. (соняшник, соя) та кормові культури (багаторічні й однорічні трави, кукурудза на силос та зелений корм). Розширюються площі овоче-баштанних культур і картоплі. Садівництво й виноградарство. У тваринництві переважає мол. та мол.-м'ясне скотарство. Розвинуте свинарство, птахівництво (в основному в приміській зоні) та вівчарство (на Пд. області). У 1983 в області було 16 птахофабрик. Формуються такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): зернопромисловий, олійно-жировий плодоовочеконсервний, м'ясопромисловий, молокопромисловий та птахопромисловий. Важливою складовою агропромислового комплексу є приміське сільське господарство.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

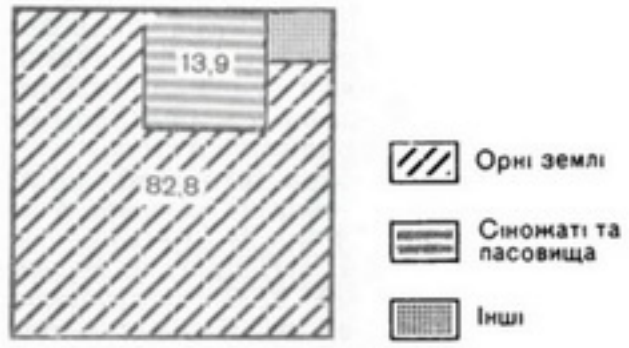

Транспорт. На тер. області розвинуті всі види транспорту. Довжина з-ць заг. користування 1637 км (1983). Гол. напрями: Донбас — Москва, Донбас — Придніпров'я, Донбас — Київ. Найбільші залізничні вузли: Ясинувата, Красний Лиман, Дебальцеве, Микитівка, Іловайськ, Волноваха. Густа сітка автошляхів — 8,0 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,7 тис. км. Гол. автомагістралі: Харків — Слов'янськ — Костянтинівка — Артемівськ — Дебальцеве — Ростов-на-Дону, Артемівськ — Донецьк — Жданов, Донецьк — Ворошиловград. На узбережжі Азовського м.— великий мор. порт Жданов. Аеропорти — в Донецьку і Ждановій. Трубопровідний транспорт представлений газопроводами з Краснодар. краю РРФСР та Харків. обл. УРСР.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 71,6 тис. лікарняних ліжок (135,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 20,4 тис. лікарів (38,7 лікаря на 10 тис. ж.) та 60,8 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (115,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 394 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 27 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 7295 ліжок, 36 будинків і пансіонатів відпочинку. Курорти: Жданов—санаторій «Металург» (для лікування захворювань органів руху, периферичної нервової системи, гінекологічних захворювань), будинок відпочинку профспілок; *Слов'яногірськ* (санаторій ім. Артема для лікування захворювань органів кровообігу й нервової системи, санаторій «Шахтар» для лікування органів дихання нетуберкульозного характеру); *Слов'янськ* — 2 дит. санаторії, профсоюзні санаторії «Донбас» і «Слов'янський» (лікування травм і хвороб спинного мозку).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувався 3431 колектив фіз. культури, який об'єднував бл. 1787 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 98 стадіонів, 1429 спорт. залів, 8357 спорт. майданчиків і полів, 44 плавальні басейни (38 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 726 037 значківців ГПО, 676 586 спортсменів масових розрядів, 7492 спортсмени-першорозрядники, 1159 кандидатів у майстри спорту, 122 майстри спорту СРСР і 12 майстрів спорту міжнар. класу. На 5911 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 1206 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (1 туристська база і 2 готелі) на 1395 місць, 11 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 8 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 260 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1367 загальноосв. шкіл (677 тис. учнів), 83 серед. спец. навч. заклади (100 тис. учнів), 154 профес.-тех. уч-ща (83,9 тис. учнів), 10 вищих навч. закладів — *Донецький університет, Донецький політехнічний інститут* (з філіалами в Горлівці та Красноармійську), *Донецький медичний інститут* імені О. М. Горького, *Донецький музично-педагогічний інститут, Донецький інститут радянської торгівлі, Ждановський металургійний інститут, Краматорський індустріальний інститут, Макіївський інженерно-будівельний інститут, Горлівський педагогічний інститут іноземних мов, Слов'янський педагогічний інститут* (всього — 66,3 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 56 палаців і будинків піонерів, 52 станції юних техніків і юних натуралістів, дитяча обл. екскурсійно-туристська станція, 32 спорт. школи, дитяча морська флотилія, дитяча залізниця. В області працюють *Донецький науковий центр АН УРСР, Вугільний науково-дослідний інститут,* Гірничої механіки і технічної кібернетики НДІ імені М. М. Федорова, *Гігіє-*

Монумент «Слава шахтарській праці» в Донецьку. Скульптор К. І. Ракитянський, архітектор П. Й. Вігдергауз. 1967.

ни праці і профзахворювань донецький науково-дослідний інститут, Прикладної математики і механіки інститут АН УРСР, *Фізико-органічної хімії та вуглехімії інститут* АН УРСР, *Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Економіки промисловості інститут* АН УРСР, *Донецький ботанічний сад* АН УРСР, Всесоюзний н.-д. ін-т гірничорятувальної справи та ін. н.-д. установи. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1934), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1935), художників (з 1948), композиторів (з 1970), театральне та музичне товариства.

Санаторій у місті Жданові. Архітектор О. В. Лук'янов. 1939.

5 держ. театрів: *Донецький театр опери та балету, Донецький український музично-драматичний театр* імені Артема, *Донецький обласний російський драматичний театр* (у Жданові), Донецький обл. театр юного глядача (в Макіївці), театр ляльок (у Донецьку), філармонія, шахтарський ансамбль «*Донбас*», цирк. На кінець 1983 в області функціонувало 1253 масові б-ки з фондом 31,0 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 504 б-ки з фондом 5,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1055 клубних закладів, у т. ч. 626 — у сільс. місцевості; 1405 кіноустановок, в т. ч. 748 — у сільс. місцевості; 7 держ. музеїв: *Донецький художній музей, Донецький краєзнавчий музей,* Макіївський, Слов'янський та Ждановський краєзнавчі музеї, Горлівський художній музей та Слов'яногірський історико-архітектурний заповідник, бл. 730 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах.

При культур.-осв. закладах працюють бл. 12 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 350 тис. аматорів, 78 колективам присвоєно звання народних і заслужених, серед них — заслужений ансамбль танцю УРСР «Зарево» Палацу культури Донецького металург. з-ду ім. В. І. Леніна, засл. хорова капела УРСР управління Донецької з-ці, нар. театр Палацу культури і техніки заводу «Азовсталь» (Жданов) та інші. В області працюють вид-во «*Донбас*», поліграф. комбінат — вид-во «Радянська Донеччина», виходять обл. газети — «*Радянська Донеччина*», «*Социалистический Донбасс*», «Комсомолец Донбасса», 154 районні, міськрайонні і багатотиражні газети. Видається журн. «*Донбас*». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів раннього *палеоліту*. В 11—13 ст. частина цієї території входила до складу *Половецької землі*. У 1223 тут відбулася битва на *Калці* (тепер р. Кальчик — притока Кальміусу). В 17—18 ст. пн. частина тер. області входила до складу *Слобідської України*, правобережжя р. Кальміусу — до володінь *Запорізької Січі*. З 1708 ця територія — в складі *Азовської губернії*, з 1797 — *Новоросійської губернії*, з 1802 — *Катеринославської губернії*, ін. частина входила до *Області Війська Донського*. *Юзівські страйки 1875 і 1887* були першими значними виступами робітників Донбасу проти політ. гноблення. У 90-х рр. 19 ст. на тер. Донеччини виникли перші марксистські гуртки, у створенні яких активну участь взяли І. В. Бабушкін, П. О. Мойсеєнко, Г. І. Петровський, Артем (Ф. А. Сергєєв). Більшовики організували й очолили *Горлівське збройне повстання 1905, Авдіївський виступ робітників 1905, Горлівсько-Щербинівський страйк 1916*. Під керівництвом *Юзівської організації РСДРП(б)* Рад. владу на тер. області встановлено в листопаді 1917 — січні 1918. В роки громадян. війни трудящі Донеччини взяли активну участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918, Маріупольському збройному повстанні 1918. Донецька обласна партійна організація* створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (листопад 1941 — вересень 1943) діяли підпільні обком партії на чолі з С. М. Щетиніним, 12 міськкомів та райкомів партії, 24 первинні партійні організації, 37 партизанських загонів, 80 підпільно-патріотичних груп (див., зокрема, «*Ленінська іскра*»). Територію області визволено внаслідок *Донбаської наступальної операції 1943*. Донецьк нагороджено орденом Леніна (1979), м. Жданов нагороджено орденами Трудового Червоного Прапора (1971) і Жовтневої Революції (1978). Орденом Трудового Червоного Прапора нагороджено міста Краматорськ (1971) і Макіївку (1977). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено міста Горлівку і Краматорськ (1968), Донецьк (1969), Костянтинівку (1970), Артемівськ (1971), Ясинувату (1972), Красноармійськ (1975), Слов'янськ (1976), Дебальцеве (1978), Волноваху і Дружківку (1981), Красноармійський р-н (1977), с. Єлизаветівку Мар'їнського р-ну та с-ще Гольмівський Микитівського р-ну в м. Горлівці (1982). На 1984 обл. парт. орг-ція налічувала 341 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 5829 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 692 тис. комсомольців.

Донец. обл. підтримує дружні зв'язки з трудящими Магдебурзького округу НДР, Катовіцького воєводства ПНР та повіту Хунедоара СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Донецька область*, т. 3, с. 447.

Літ.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации. Донецк, 1978; История городов и сёл Украинской ССР. Донецкая область. К., 1976; Памятники природы Донетчины. Донецк, 1979; Климов А. С. Закон ускорения. Донецкая область в одиннадцатой пятилетке. Донецк, 1982; Атлас Донецкой области. М., 1982; Слюсарев А. А. Природа Донбасса. Донецк, 1983. *В. П. Миронов.*

ЖИТОМИРСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 29,9 тис. км²

Населення — 1559,5 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Житомир (269,7 тис. чол.)

Загальні відомості. Житомирську обл. утворено 22.IX 1937. Розташована у пн. частині республіки, переважно в межах *Полісся Українського*. На Пн. межує з Гом. обл. БРСР, на Сх.— з Київ., на Пд. — з Вінн., на Зх. — з Хмельн. та Ровен. областями УРСР. В області — 22 райони (див. карту; статті про райони див. у алфавітних томах), 9 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 44 с-ща міськ. типу, 1664 сільс. нас. пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї та ін. Пересічна густота населення — 52,2 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд. райони, найменше — пн.-зх. райони області. Міське населення становить 49 % (1984). Найбільші міста: *Житомир, Бердичів, Коростень, Новоград-Волинський, Коростишів*.

Природа. Більша частина області лежить у межах *Придніпровської височини*, пн. її частину займає *Поліська низовина*. У цілому поверхня слабо хвиляста з заг. зниженням висот у пн. і пн.-сх. напрямах (від 300—250 м до 150 м і менше). У рельєфі переважають акумулятивні (алювіальні, моренно-зандрові й зандрові) рівнини та лесові підвищені рівнини, розчленовані долинно-балковою сіткою. Характерні льодовикові й водно-льодовикові форми рельєфу, зокрема в пд. і пд.-сх. районах області. У місцях високого залягання кристалічних порід розвинуті денудаційні форми рельєфу у вигляді пасом, горбів, скель з крутими схилами та кряжів, що простягаються на десятки кілометрів, зокрема Словечансько-Овруцький з найвищою точкою області (316 м), Білокоровицько-Попільнянський та Озерянський. Область добре забезпечена осн. видами корисних копалин. З горючих копалин тут є буре вугілля і торф, з металевих пром. значення мають родовища титанових руд, є також поклади руд заліза, нікелю, олова, ванадію та ін., з неметалевих корисних копалин — буд. матеріали (граніти, лабрадорити, кварцити, гнейси, мармур, шірофілітові сланці, глини, піски тощо). Виявлено джерела радонових лік. мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з вологим літом і м'якою зимою. Пересічна т-ра січня —5,7°, липня +18,9°. Річна кількість опадів на Пн. 600 мм, на Пд. 570 мм. Заг. тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 240 днів. Сума активних т-р 2390—2520°. З неспри-

У Городницькому ботанічному заказнику.

ятливих метеорологічних явищ, що завдають значної шкоди г-ву області, бувають град (до 6 днів з градом на рік), сильні зливи. Річки області належать до бас. Дніпра. Тут протікають його притоки — Тетерів із Гнилоп'яттю, Гуйвою та Іршею; Ірпінь (верхня течія); притоки Прип'яті — Уборть та Уж із Жеревом; прит. Горині — Случ та ін. Всього на тер. області — 221 річка завдовжки понад 10 км. У заплаві р. Тетерева, біля с. Лутівки, розташоване найбільше в області оз. Кам'яне. На річках збудовано 16 водосховищ, заг. пл. понад 3900 га. Найбільші з них — Іршанське, Малинське, Житомирське і Лісне. Область добре забезпечена водними ресурсами. Здійснюються значні роботи щодо охорони малих річок та водойм. У 1976—83 розчищено їхні русла від замулювання на протязі 196 км, посаджено 2500 га водоохоронного лісу; проводять раціональну меліорацію земель. На Пн. поширені дерново-підзолисті й болотні грунти, на Пд.— сірі лісові грунти й чорноземи. Ліси займають 1,04 млн. га (28 % площі). На Пн., де ними зайнято понад 50 % площі, переважають ліси з сосни, берези, дуба, вільхи, граба, липи, осики, на Пд.—листяні (дуб, граб, клен, липа, ясен, берест). Площа лісів за 1976—80 збільшилася на 0,7 %. Обсяг посадок перевищує вирубку, значно ущільнено деревостан. Житомирська область розташована в межах двох природних зон: мішаних лісів (Житомирське Полісся) і лісостепової. Значну частину її території займають недреновані перезволожені та заболочені, а також поліські алювіально-зандрові й терасові, на Пд.— лукостепові підвищені розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. У межах області — Поліський заповідник, 10 держ. заказників (урочище «Плотниця», Поясківський, Туганівський, «Кутне», Городницький, «Казява», Часниківський, «Дідове озеро», Червоновільський, Забарський), одна пам'ятка природи республіканського значення та ін., всього 105 природно-заповідних об'єктів загальною площею 35,8 тис. га.

Житомир. Центральна частина міста.

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Андрушівський	1928	Народицький	1923
Баранівський	1923	Новоград-Волинський	1923
Бердичівський	1932	Овруцький	1923
Володарсько-Волинський	1923	Олевський	1923
Дзержинський	1923	Попільнянський	1923
Ємільчинський	1923	Радомишльський	1923
Житомирський	1928	Ружинський	1937
Коростенський	1923	Червоноармійський	1923
Коростишівський	1924	Черняхівський	1923
Лугинський	1923	Чуднівський	1923
Любарський	1923		
Малинський	1937		

I Територія, підпорядкована Житомирській міськраді

Народне господарство. Основу сучас. госп. комплексу області становлять маш.-буд., металообр., легка і харч. пром-сть та інтенсивне с. г. переважно льонарсько-картоплярсько-зернового напряму в поєднанні з м'ясо-мол. тваринництвом. У заг.-союзному та респ. поділі праці Ж. о. виділяється виробн. льняних тканин, хмелю, продукції фарфоро-фаянсової промисловості, видобуванням титанового ільменіту, лабрадориту і пірофіліту.

Промисловість. Паливно-енерг. г-во базується на місц. торфових (1983 вироблено 223 тис. т торфових брикетів і напівбрикетів) та на місц. (Коростишівський район) і довізному бурому вугіллі та прикарпатському газі. Електроенергія надходить від об'єднання «Київенерго». Провідні галузі пром. комплексу — машинобудування і металообробка (23,1 % товарної пром. продукції області), деревообр. (8,7 %), легка (22,6 %) і харчова (25,9 %). Маш.-буд. і металообр. підприємства виробляють хім. устаткування (Бердичів, Коростень), верстати (Житомир, Бердичів), шляхові машини і комунальне устаткування (Коростень), с.-г. машини (Новоград-Волинський), зап. частини для тракторів (Олевськ, Малин), автозапчастини (Житомир), електроприлади та електроустаткування (Житомир, Коростишів). З галузей харч. пром-сті найрозвинутіша цукрова (рафінад. з-д у Бердичеві, цукр. з-ди в Андрушівці, Червоному, Корнині, Іванополі та ін.). У 1983 вироблено 190,3 тис. т цукру-піску та 108 тис. т рафінаду. Виробляють також спирт, пиво, солод (у Бердичеві — єдиний в УРСР солодовий з-д), працюють підприємства мол. і маслосироробної, м'ясної, овочеконсервної пром-сті. Підприємства цих галузей — у Житомирі, Коростені, Андрушівці, Радомишлі, Новограді-Волинському, Овручі та ін. У легкій пром-сті виділяється текст., особливо виробн. гканин з льону (38,9 млн. м², 1983; льонокомбінат у Житомирі, з-ди по первинній обробці льону у Новограді-Волинському, Коростені, Олевську, Радомишлі, Коростишеві, Червоноармійську та ін.). Розвинуті швейна та шкіряно-взуттєва промисловість. У Житомирі — виробництво музичних інструментів. Важлива роль належить лісовій, деревообробній, меблевій (Житомир, Малин, Коростень) і паперовій (Малин, Миропіль, Чижівка й Житомир) промисловості. Підприємства промисловості буд. матеріалів виробляють залізобетонні конструкції, панелі для спорудження будинків, цеглу, асфальт, вапно. Бутовий камінь, чорний лабрадорит, габро, червоний і сірий граніт видобувають у Коростишівському, Овруцькому, Черняхівському, Малинському, Володарсько-Волинському, Коростенському та ін. р-нах. Широким попитом у країні користується продукція фарфорофаянс. пром-сті області. Її виготовляють у Баранівці (Баранівський фарфоровий з-д — найбільше підприємство галузі в республіці), Олевську, Коростені, Першотравенську, Городниці, Довбиші, Кам'яному Броді. Розвинута скляна пром-сть. У Житомирі працює дзеркальна ф-ка. Хім. пром-сть представлена з-дом хім. волокна у Житомирі. Розвивається гірничодобувна пром-сть, осн. продукцією якої є титановий ільменіт (Іршинський гірничо-збагачувальний комбінат), вогнетривкі динасові кварцити і рожевий славець-пірофіліт (з нього, зокрема, виготовляють пальники світильників для маяків; Овруцький район), самоцвіти (Володарсько-Волинський район).

Створено комбікормову пром-сть, яка представлена 21 комбікормовим з-дом. Розвиток пром. комплексу зумовив певні специфічні особливості його тер. структури. В області сформувався один пром. вузол (Житомирсько-Бердичівський) і понад 30 багато- і одногалузевих пром. центрів. У галузевій структурі Житомирсько-Бердичівського пром. вузла провідну роль відіграють підприємства маш.-буд., харч. і легкої пром-сті, дещо меншу — пром-сті буд. матеріалів. Переважна більшість пром. центрів і пунктів сформувалася на базі переробки мінеральної, с.-г. і лісової сировини. Найбільші промислові центри — Коростень, Новоград-Волин-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЖИТОМИРСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

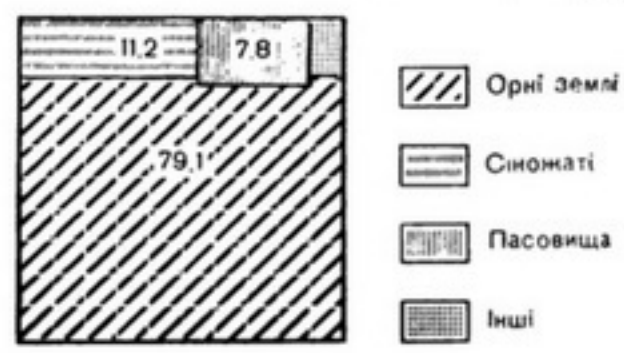

ський, Овруч, Олевськ, Малин, Радомишль.

Сільське господарство. У структурі с.-г. виробн. за валовою продукцією 1983 частка тваринництва становить 54,5 %, рослинництва — 45,5 %. На кін. 1983 в області було 356 колгоспів, 80 радгоспів, 38 районних об'єднань сільгосптехніки і їхніх виробничих відділень та 22 районні об'єднання сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 1676 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1343 тис. га. В області провод-

Пам'ятник В. І. Короленкові в Житомирі. Скульптор В. П. Вінайкін, архітектор М. П. Іванчук. Бронза, граніт. 1973. Будинок Житомирського українського музично-драматичного театру імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції. Архітектор Б. П. Жежерін. 1966.

дять значні роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Площа осушених земель 1983 становила 334,1 тис. га. Найбільші осушувальні системи — в Олевському, Ємільчинському, Баранівському, Новоград-Волинському районах.

Гол. зернові культури — озима пшениця, озиме жито, зернобобові, ячмінь, гречка, овес, просо; технічні — льон-довгунець, хміль, цукр. буряки. Розвинуті картоплярство, садівництво та ягідництво. Провідні галузі тваринництва — м'ясо-мол. скотарство і свинарство, допоміжні — птахівництво, вівчарство, бджільництво, рибництво, кролівництво. В області одна птахофабрика. Сформувалися спец. агропромислові комплекси рослинницької й тваринницької орієнтації. Рослинницька група представлена **льоно**пром. (у поліській частині області), бурякоцукровим (на Пд.), зерново-картоплярсько-спиртовим, плодоовочеконсервним та хмелепромисловим (на Поліссі) АПК; тваринницька — м'ясопромисловим та молокопромисловим комплексами. Невід'ємною складовою частиною агропромислового комплексу є приміське сільське господарство овоче-молочно-м'ясного напряму.

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування — 1126 км (1983). Тер. області проходять з-ці: Київ — Львів, Київ — Брест, Ленінград — Одеса та ін. Залізничні вузли — Житомир, Коростень, Бердичів, Новоград-Волинський, Овруч. Довж. автошляхів — 8064 км, у т. ч. 6795 км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Київ — Львів, Ленінград — Ізмаїл; у Житомирі — аеропорт. Тер. області проходить траса нафтопроводу «Дружба».

Охорона здоров'я. У 1983 в області було 19,2 тис. лікарняних ліжок (123,6 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4,8 тис. лікарів (30,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,6 тис. спеціалістів з середньою медичною освітою (94,1 спеціаліста на 10 тис. ж.).

В області 238 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 6 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 1060 ліжок, 3 будинки і пансіонати відпочинку (в Житомирі та Коростишеві).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2083 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 511 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 35 стадіонів, 449 спорт. залів, 5584 спорт. майданчики і поля, 4 криті плавальні басейни та інші спортивні споруди.

В 1983 в області підготовлено 215 194 значківці ГПО, 204 212 спортсменів масових розрядів, 2267 спортсменів-першорозрядників, 336 кандидатів у майстри спорту, 23 майстри спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1512 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 188 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 1 туристська база на 515 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; проходило 5 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують близько 500 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1077 загальноосв. шкіл (254 тис. учнів), 21 серед. спец. навч. заклад (18,9 тис. учнів), 30 профес.-тех. уч-щ (18,2 тис. учнів), 2 вузи — *Житомирський педагогічний інститут* імені І. Я. Франка, *Житомирський сільськогосподарський інститут* (всього — 8,4 тис. студентів) та філіал Київ. політех. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 33 палаци і будинки піонерів, 19 станцій юних техніків, 12 — юних натуралістів, екскурс.-туристська станція, 10 дитячих спорт. шкіл.

В області працюють н.-д. ін-т с. г. Нечорноземної зони УРСР (Коростень), н.-д. і проектно-технологічний ін-т хмелярства (Житомир), Поліська дослідна станція ім. О. М. Засухіна (с. Федорівка Малинського р-ну). Діють відділення творчих спілок журналістів (з 1958), письменників (з 1966), художників (з 1979), муз.-хорове т-во (з 1960), 2 держ. театри — *Житомирський український музично-драматичний театр* імені 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (з 1981 — імені І. А. Кочерги), театр ляльок, обл. філармонія.

На кінець 1983 в області діяло 1315 масових б-к з фондом 13,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1080 б-к з фондом 8,3 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1525 клубних закладів, у т. ч. 1395 — в сільс. місцевості; 1399 кіноустановок, у т. ч. 1301 — у сільс. місцевості; *Житомирський краєзнавчий музей* з філіалами (Музей партизан. слави Полісся в с. Словечному Овруцького р-ну, Літ.-меморіальний будинок-музей Лесі Українки в м. Новограді-Волинському, Меморіальний будинок-музей С. П. Корольова і Літ.-меморіальний будинок-музей В. Г. Короленка (обидва — в Житомирі), 15 нар. музеїв (Г. М. Вакуленчука у Великих Коровинцях Чуднівського р-ну, бойової слави ім. М. О. Щорса в Житомирі, Студеницький музей образотворчого мистецтва в Коростишівському р-ні та ін.), 222 музеї та музейні кімнати, що працюють на громад. засадах. При культ.-осв. закладах працюють понад 11,5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 172 тис. аматорів. 56 колективів удостоєні звання народних, серед них — Новоград-Волинський, Житомирський і Коростенський нар. театри, Малинська заслужена капела бандуристів, оркестр укр. нар. інструментів Новограда-Волинського міського будинку культури, самодіяльний ансамбль пісні і танцю «Льоноцвіт» Житомирського льонокомбінату та ін. В області є клуб кінолюбителів, а також 78 самодіяльних кіностудій. Виходять дві обласні газети — «*Радянська Житомирщина*» і «Комсомольська зірка», 19 районних, 3 міськрайонні, 4 багатотиражні газети. Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена людьми з часів пізнього *палеоліту*. Наприкінці 1-го тис. н. е. вона належала сх.-слов'ян. племені *древлян*. У 10—12 ст. входила до складу Київської Русі, в 2-й пол. 12 ст.— *Володимиро-Волинського князівства*, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства*. У 1362 її загарбали лит. феодали, а після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Населення брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, визвольній війні укр. народу 1648—54 та *Коліївщині* (1768). Після возз'єднання *Правобережної України* з Росією (1793) Житомирщина входила до *Волинської губернії*, створеної 1797. У 1823 в Новограді-Волинському було створено *Товариство об'єднаних слов'ян*, яке 1825 влилося до *Південного товариства декабристів*.

Перші соціал-демокр. орг-ції і групи виникли на тер. області в 90-х рр. 19 ст. У червні 1917 виникла *Житомирська організація РСДРП(б)*. Залізничні вузли Житомирщини були охоплені *Всеукраїнським страйком залізничників 1918*. Рад. владу на тер. області встановлено в листопалі 1917 — лютому 1918. У роки громадян. війни та іноз. інтервенції рад. війська провели *Бердичево-Коростенську операцію 1919*, було здійснено *Житомирський прорив 1920*. *Житомирська обласна партійна організація* створена 1937.

У роки Великої Вітчизняної війни на тимчас. окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (1941—44) діяли підпільні обком партії, який очолювали Г. І. Шелушков і С. Ф. Маликов, 36 міськкомів і райкомів партії, понад 200 підпільних парт. і комсомольських орг-цій (див. *Малинська підпільна організація*), партизан. загонів. Бойові дії на тер. області вели партизан. з'єднання під командуванням С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, О. М. Сабурова, С. Ф. Маликова, М. І. Наумова та ін. Тер. області визволено внаслідок *Житомирсько-Бердичівської операції 1943—44*. У 1984 Житомир нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено село Тютюнники Чуднівського району (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 77 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2226 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 189 тис. комсомольців. Між трудівниками Житомир. обл. та трудящими Лешнівського і Гарнувського воєводств ПНР та Михайловградського округу НРБ існують дружні зв'язки.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Житомирська область*, т. 4, с. 129.

Літ.: Нариси історії Житомирської обласної партійної організації. К., 1980; Історія міст і сіл Української РСР. Житомирська область. К., 1973; Житомирщина. К., 1974.

В. М. Кавун.

ЗАКАРПАТСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 12,8 тис. км²

Населення — 1196,2 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Ужгород (104,8 тис. чол.)

Загальні відомості. Закарпатську обл. утворено 22.I 1946. Розташована на Пд. Зх. України. На Пн. межує з Львів., на Пн. Сх. та Сх.— з Івано-Фр. областями УРСР; на Пн. Зх. проходить частина держ. кордону Рад. Союзу з Польщею, на Зх. — з Чехословаччиною, на Пд. Зх.— з Угорщиною, на Пд. — з Румунією. В області — 13 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 2 обл. підпорядкування, 28 с-ш міськ. типу, 561 сільс. населений пункт. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також угорці, росіяни, румуни, словаки та ін. Пересічна густота населення — 93,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені передгір'я та рівнина, найменше — гірські райони області. Міське населення становить 40 % (1984). Найбільші міста: *Ужгород, Мукачеве.*

Природа. Область розташована в межах *Карпат Українських* і Закарпатської низовини. В орографічному відношенні виділяються три типи рельєфу — середньогірний і низькогірний (у Карпатах) та рівнинний (на низовині). Більшу частину території займають гірські хребти, витягнуті поздовжніми пасмами з Пн. Зх. на Пд. Сх.— Верховинський Вододільний, Горгани, Полонинський, розчленований на окремі масиви (полонини Боржава, Красна, Рівна), Свидовець, Вулканічний хребет. На Пд. Сх.— Чорногора з найвищою вершиною області і всієї України — г. Говерлою (2061 м, на межі з Івано-Фр. обл.) та Рахівський масив. Пд.-зх. частина області зайнята Закарпатською низовиною (вис. 105—120 м), що є частиною Середньодунайської низовини. Верховинський Вододільний хр. має багато зручних перевалів, через які прокладено залізничні й автомоб. шляхи. Серед них на пн. межі області — Воловецький (1014 м), Яблуницький, або Ясинський (931 м), Вишківський (930 м), Ужоцький (889 м) та ін. перевали. У надрах області є поклади бурого вугілля (*Закарпатський буровугільний район*), заліз., мідної і ртутної руд, алуніту, поліметалів, кам. солі (*Закарпатський соленосний басейн*), буд. матеріалів (мармуру, вапняку, андезиту, вулканічного туфу, каолінових глин), мінеральних фарб. Виявлено 680 джерел мінеральних вод (залізисті, сірчані, соляні, йодисті, вуглекислі та інші мінеральні води).

Геолого-ботанічний резерват Високий Камінь.

Область добре забезпечена мінеральними ресурсами для хім. пром-сті і буд. матеріалами, значно меншою мірою — паливно-енерг. ресурсами. Клімат помірно континентальний. На низовині зима коротка, м'яка, т-ра січня коливається від —2 до —3°, літо тепле, з пересічною т-рою липня +19°. У низькогірній частині зима дещо холодніша; в середньогірній — тривала, холодна, пересічна т-ра січня —5, —9°, бувають морози до —30°; літо коротке, прохолодне з пересічною т-рою липня +9, +13°. Річна кількість опадів на низовині 600—700 мм, у передгір'ях — 800—1000 мм, у горах — 1000—1400 мм (в окремі роки до 2100 мм). Максимум припадає на теплий період року. Тривалість вегетаційного періоду від 230 днів на рівнині до 90 днів у горах. Розподіл сум активних т-р нерівномірний: на низовині перевищує 3000°, у передгір'ях знижується до 2500°, в горах — до 1000°. Серед несприятливих метеорологічних явищ бувають сильні зливи, грози (у пд.-зх. районах більше 40 днів на рік з грозами), град. Річки належать до бас. Тиси (прит. Дунаю), яка в межах області приймає численні притоки, найбільші — Тересва, Теребля, Ріка, Боржава, Латориця, Уж. Всього на тер. області 147 річок завдовжки понад 10 км. З озер найбільше — Синевир. Численні мінеральні джерела. Грунтовий покрив дуже різноманітний. На Закарпатській низовині та по долинах річок поширені дернові й дерново-глейові, у передгір'ях — буроземно-підзолисті, в горах — бурі лісові, гірсько-підзолисті й гірсько-лучні грунти. У природному рослинному покриві переважають широколистяні та хвойні ліси, які займають бл. 50 % території (найбільш лісиста область України). У горах добре виявлена вертикальна поясність. На низовині трапляються дубово-грабові ліси, у передгір'ях переважають дубові й дубово-букові, у горах — букові (до вис. 800—1000 м) і хвойні ліси (ялина та ялиця, до вис. 1300—1500 м) з сосновим криволіссям. Вище — субальп. та альп. луки (полонини). У флорі області — бл. 300 видів лікар. рослин, з яких бл. 90 використовують у медицині. У межах області поширені широколистяно-лісові низькогірні вулканічні, луково-лісові субальпійські середньогірні та широколистяно-лісові (в минулому) низовинно-міжгірні природно-територіальні комплекси. В області під охорону взято 551 об'єкт заг. пл. 62,5 тис. га, зокрема частини Карпатського заповідника та Карпатського природного нац. парку, 25 держ. заказників і 9 пам'яток природи респ. значення. Закарпаття — один з найпопулярніших курортних і туристських районів СРСР.

Ужгород. Вид частини міста.

Народне господарство. Сучас. госп. комплекс області характеризується значним розвитком машинобудування (зокрема, приладо- та верстатобудування), харч., деревообробної, лісохім. і соледобувної пром-сті та інтенсивного с. г., осн. галузями якого є тваринництво м'ясо-мол. напряму, садівництво, виноградарство, а також значним курортно-туристичним г-вом. Ці галузі визначають спеціалізацію області у союзному та респ. поділі праці.

Промисловість. У галузевій структурі промислового виробництва області найбільшу питому вагу (28,9 %) має машинобудування і металообробка; на харч. пром-сть припадає 21,5 %, на лісову, деревообр. і целюлозно-паперову — 19,2 %, на легку — 16,7%. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка представлені гол. чин. приладо- та верстатобудуванням (обдирно-шліфувальні, полірувальні, фрезерні та ін. верстати), виробн. газотрансп. турбоустановок для газопроводів, гідравлічних пресів, газових плит, арматури, інструментів, чавунного литва, абразивів, авторемонтом тощо (Ужгород, Мукачеве, Іршава). Харч. пром-сть базується на переробці місцевої с.-г. сировини, зокрема винограду. Виробн. вина зосереджено у 14 радгоспах-заводах та на Іршавському виноробному з-ді. У 1983 було вироблено 3,6 млн. декалітрів вина. Працює коньячний

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Берегівський	1953	Перечинський	1946
Великоберезнянський	1947	Рахівський	1953
Виноградівський	1953	Свалявський	1945
Воловецький	1946	Тячівський	1946
Іршавський	1947	Ужгородський	1946
Міжгірський	1945	Хустський	1944
Мукачівський	1944		

І Територія, підпорядкована Ужгородській міськраді

комбінат (Ужгород). Розвиваються плодоконсервна (Тячів, Тересва, Виноградів, Мукачеве), м'ясна (Ужгород, Мукачеве), маслосироробна й молочна (Ужгород, Мукачеве, Рахів, Іршава, Берегове, Хуст), сокоягідна (гірські райони), борошномельна, олійно-жирова, спиртогорілчана, макаронна та ін. галузі. Дальшого розвитку набула лісова, деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть, яка представлена 22 комплексними г-вами. Розташовані вони в усіх районах області, найпотужніші — Свалявський, Усть-Чорнянський лісокомбінати та Тересвянський деревообр. комбінат. У 1983 було вироблено 512,7 тис. м³ пиломатеріалів. Меблі виготовляють в Ужгороді, Сваляві, Мукачеві, Береговому, Тересві, Хусті, Іршаві, Буштині й Великому Березному, картон — у Рахові. Продукція лісохім. промисловості — оцтова кислота, деревне вугілля, формалін, розчинники тощо (Свалява, Перечин, Великий Бичків). З галузей легкої пром-сті виділяють швейну (Ужгород, Мукачеве, Виноградів, Берегове), шкіряно-взуттєву (Ужгород, Хуст, Виноградів, Вилок), а також виробництво головних уборів (Хуст), штучного хутра (Ясіня), трикотажних виробів (Мукачеве). Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють черепицю, щебінь, цеглу, залізобетонні конструкції (Ужгород, Мукачеве, Берегове, Виноградів, Хуст, Чоп). Незначна добувна пром-сть. Добувають кам. сіль (смт Солотвина), мармур (с. Ділове), туф, перліт, вапняки, буре вугілля. Комбікормова промисловість представлена 7 комбінатами хлібопродуктів та 1 комбікормовим заводом. Місц. пром-сть спеціалізується гол. чин. на виготовленні сувенірів з дерева, металу, лози, соломи (Драчини, Хуст, Берегове, Виноградів); розвиваються художні промисли. Електроенергію одержують від системи «Львівенерго», до якої включено також Теребле-Ріцьку ГЕС та Ужгородську теплогідроелектростанцію. Особливості тер. розміщення пром. виробн. зумовили формування на тер. області кількох пром. багатогалузевих (Ужгород, Мукачеве, Виноградів, Хуст) та спеціалізованих (Свалява, Берегове, Рахів) центрів, що формуються на базі переробки місц. с.-г. й лісової сировини та розвитку неметаломістких галузей.

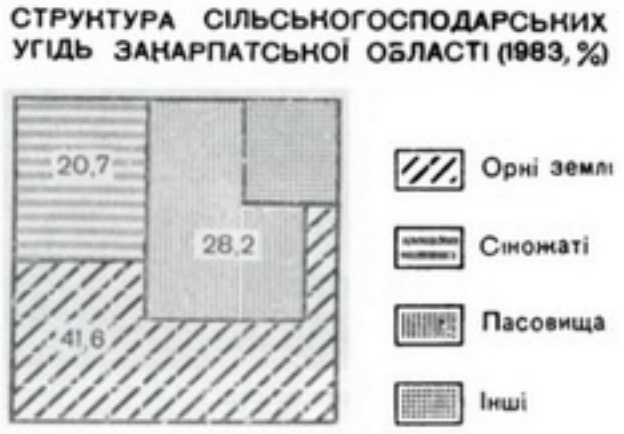

Сільське господарство. У с.-г. виробн. 1983 на тваринництво припадало 59,2 % вартості валової продукції. На кінець 1983 в області було 106 колгоспів, 52 радгоспи, 13 районних об'єднань сільгосптехніки та 13 районних об'єднань сільгоспхімії. Під сільськогосподарськими угіддями зайнято 458 тис. га землі (див. діаграму), з них посівна площа становить 194 тис. га. На тер. області провадять значні меліоративні роботи. Площа осушених с.-г. угідь становила 173,4 тис. га, зрошуваних — 14,6 тис. га. Реконструйовано Салвинську систему, збудовано меліоративну систему «Чорний мочар». Орографічні особливості території істотно впливають на розміщення с.-г. культур. Рівнинна частина області спеціалізується в основному на виноградарстві й гютюнництві, вирощують також озиму пшеницю, кукурудзу, плодові культури (яблуні, груші, сливи, черешні тощо), овочі та соняшник; у низькогірних районах — виноградарство, вирощування плодово-ягідних культур і картоплі. Тваринництво на рівнині переважно м'ясо-мол. напряму; провідна роль належить скотарству, розвинуті також свинарство, птахівництво і бджільництво. У передгірних і гірських районах переважає вівчарство. В області 3 птахофабрики. Високий рівень розвитку с.-г. виробн. та харчосмакової пром-сті зумовив формування різних типів спеціалізованих агропром. комплексів, які мають складну галузеву структуру. В їх складі — три комплекси рослинницького напряму — виноградарсько-виноробний, плодоовочеконсервний і тютюново-ферментаційний. Тваринницька група представлена молоко- та м'ясопром. комплексами. Навколо Ужгорода і Мукачевого сформувалися приміські с.-г. зони з мол.-овочевою спеціалізацією.

Транспорт. Тер. області проходять залізничні лінії: Чоп — Ужгород — Ужок — Львів, Чоп — Мукачеве — Лавочне — Львів, Чоп — Солотвина та ін., заг. довж. їх 1983 становила 616,8 км. Залізничні вузли: Чоп, Мукачеве, Батеве, Ужгород. Довж. автошляхів — 3,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 3,3 тис. км. Осн. автошляхи: Ужгород — Мукачеве — Хуст — Тячів — Рахів — Івано-Франківськ, Мукачеве — Свалява — Нижні Ворота — Стрий, Ужгород — Перечин — Великий Березний — Ужок — Львів. В Ужгороді — аеропорт. Область перетинають нафтопровід «Дружба», газопровід «Союз», «Братерство», високовольтна лінія електропередач «Мир».

Охорона здоров'я. У 1983 в області було 13,8 тис. лікарняних ліжок (114,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали близько 4 тис. лікарів (33,0 лікаря на 10 тис. ж.) та 10,2 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (84,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 192 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 14 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 4515 ліжок, 3 будинки і пансіонати відпочинку. Відома *Закарпатська група курортів*, до якої входять курорти: Верховина (санаторій, розташований в центрі Українських Карпат на висоті 600 м над р. м.); Свалявська група курортів (курорт *Поляна*, санаторії «Квітка Полонини», «Сонячне Закарпаття», «Карпати», курортна місцевість «Плоске»), *Синяк* (Мукачівський р-н) та інші.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1103 колективи фіз. культури, які охоплювали бл. 437 тис. чол., в їхньому розпорядженні було 41 стадіон, 292 спорт. зали, 3053 спорт. майданчики і поля, 20 плавальних басейнів (3 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 166 631 значківця ГПО, 166 364 спортсмени масових розрядів, 1364 спортсмени-першорозрядники, 187 кандидатів у майстри спорту, 15 майстрів спорту СРСР. На 1038 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 174 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяло 10 туристських установ (9 туристських баз і 1 готель) на 3374 місця, 4 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 20 всесоюзних і 14 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 270 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 748 загальноосв. шкіл (219 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (11,3 тис. учнів), 17 профес.-тех. уч-щ (13,2 тис. учнів). В *Ужгородському університеті* навчалося 9,2 тис. студентів. Серед позашкільних закладів — 15 палаців та будинків піонерів і школярів, 10 станцій юних техніків, 6 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 12 дит. спорт. шкіл. На території області працюють: *Західний науковий центр АН УРСР*, філіал *Курортології одеського науково-дослідного інституту*, Закарп. обл. с.-г. н.-д. станція «Велика Бакта», Нижньоворітська респ. гірсько-карпатська сільськогосподарська науково-дослідна станція та ін. н.-д. установи.

В області діють відділення творчих спілок письменників (з 1946), художників (з 1945), 3 держ. театри — *Закарпатський український музично-драматичний театр* в Ужгороді, *Закарпатський обласний російський драматичний театр* у Мукачевому, театр ляльок, обласна філармонія, у складі якої *Закарпатський народний хор*; камерний оркестр та ін. На кінець 1983 в області функціонувало 816 масових б-к з фондом 9,1 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 636 б-к з фондом 5,1 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 767 клубних закладів, у т. ч. 625 — у сільс. місцевості; 712 кіноустановок, у т. ч. 610 — у сільс. місцевості; 4 держ. музеї — *Закарпатський краєзнавчий музей* з відділами в Мукачевому, Виноградові і Свалявi, *Закарпатський художній музей*, *Закарпатський музей народної архітектури та побуту*, Музей історії релігії і атеїзму, 130 музеїв і музейних кімнат, що працюють на гро-

Монумент «Україна — визволителям» на кордоні СРСР і ЧССР. Скульптори І. С. та В. І. Зноба, архітектори А. П. Сницарєв, О. К. Стукалов. Бронза, граніт. 1970.

Невицький замок в Ужгороді. 11 ст.; перебудова 15—16 ст. та 17 ст.

мадських засадах, серед них — 7 народних (Солотвинський соляних копалень, Берегівський інтернац. дружби, Ясінський О. Борканюка та ін.). При культур.-осв. закладах працюють 5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 100 тис. аматорів, 44 колективи удостоєні звання народних: хор Свалявського районного споживчого товариства, ансамбль пісні й танцю «Верховина» Іршавського районного будинку культури, ансамбль танцю «Вогник» колгоспу ім. В. І. Леніна Хустського р-ну, ансамбль пісні й танцю «Лісоруб» Великобичківського лісохімкомбінату, чоловіча хорова капела вчителів Мукачівського р-ну та ін. Ансамбль танцю «Юність Закарпаття» клубу облпрофради удостоєно звання засл. колективу УРСР. Крім того, в області працюють 6 самодіяльних нар. театрів: Хустського і Берегівського (укр. і угор. трупи) районних будинків культури та ін. Успішно розвиваються художнє вишивання, ткацтво, килимарство, різьблення, кераміка. В області працюють респ. вид-во «*Карпати*» і обл. вид-во «Радянське Закарпаття», виходять три обл. газети — «*Закарпатська правда*» (укр. і рос. мовами), «Карпаті ігаз со» («Закарпатська правда», угор. мовою), «Молодь Закарпаття», 13 районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена з часів пізнього *палеоліту*. У 10—11 ст. ці землі входили до складу Київської Русі. Протягом 11—13 ст. Закарпаття підпало під владу Угорщини, в 17 ст.— Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Населення Закарп. України брало участь у *Дожі Дєрдя повстанні 1514, Ракоці Ференца II русі 1703—11, революції 1848 — 49 в Угорщині*. У 1890 в Ужгороді виникла перша на Закарпатті с.-д. орг-ція. У Хусті відбулися *Закарпатські всенародні збори 1919*, які висунули вимогу про возз'єднання Закарп. України з Рад. Україною. Під час соціалістичної революції в Угорщині в березні 1919 на Закарпатті було встановлено Рад. владу, створено *Закарпатську Червону гвардію*. За *Сен-Жерменським мирним договором 1919* Закарпаття всупереч волі трудящих було включено до складу бурж. Чехословаччини. Під керівництвом *Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі* трудяще населення брало участь у *Закарпатському політичному страйку 1920, Закарпатському страйку 1921, Берегівському страйку виноградарів 1929, Свалявському страйку деревообробників 1935*. У листопаді 1938 — березні 1939 Закарпаття окупувала хортистська Угорщина. 28.X 1944 рад. війська визволили всю тер. краю від нім.-фашист. та угор. загарбників. Згідно з волевиявленням населення (26.XI 1944 1-й з'їзд Нар. комітетів Закарпатської України одностайно прийняв Маніфест про возз'єднання Закарпаття з Рад. Україною) та рад.-чехословацьким договором 29.VI 1945 Закарпаття було возз'єднано з Рад. Україною. У 1945 було створено *Закарпатську обласну партійну організацію*. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Ганичі Тячівського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 44 794 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 1434 первинні організації. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 181 429 комсомольців.

Дружні зв'язки існують між трудящими Закарп. обл. та Півн.-Осет. АРСР і Чернів. обл., п'ятьма районами Белг. обл., Дінським р-ном Краснодар. кр., а також з трудящими Східно-Словацької обл. ЧССР, Саболч-Сатмарської обл. УНР, повіту Сату-Маре СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Закарпатська область*, т. 4, с. 172.

Літ.: Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1980; История городов и сёл Украинской ССР. Закарпатская область. К., 1982; Природа Закарпатської області. Львів, 1981.

Г. Й. Бандровський.

ЗАПОРІЗЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 27,2 тис. км²

Населення — 2022,0 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Запоріжжя (844,1 тис. чол.)

Загальні відомості. Запорізьку обл. утворено 10.I 1939. Розташована на Пд. Сх. України. На Пн. Зх. й Пн. межує з Дніпроп., на Сх.— з Донец., на Зх.— з Херсон. областями УРСР; на Пд. омивається водами Азовського м. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 13 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування, 20 с-щ міськ. типу, 938 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, болгари та ін. Пересічна густота населення — 74,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн.-зх. райони області. Міське населення становить 74 % (1984). Найбільші міста: *Запоріжжя, Мелітополь, Бердянськ, Токмак*.

Природа. Поверхня області — слаборозчленована рівнина з загальним похилом у пд.-зх. напрямі. Пн.-зх. частина її зайнята Придніпровською низовиною, яка поступово переходить у Причорноморську низовину. Характерне незначне коливання абсолютних і відносних висот. У рельєфі переважають ерозійно-акумулятивні та лесові акумулятивні рівнини. На Зх. подекуди трапляються поди й блюдцеподібні зниження діаметром до кількох кілометрів і глиб. 10—20 м. На Пд. Сх. розташована Приазовська височина (вис. до 324 м, г. Могила-Бельмак), для якої характерне поширення ізольованих підвищень (горбів) — «кам'яних могил» у місцях високого залягання кристалічних порід; схили височини значною мірою розчленовані долинно-балковою сіткою. Вздовж узбережжя простягаються довгі вузькі піщані коси, намиті морем (Бердянська, Обиточна, Федотова та ін.). Надра області багаті на поклади рудних корисних копалин, зокрема руд заліза (*Білозерський залізорудний район*) і марганцю (Токмацьке родовище марганцю). Пром. значення мають буд. матеріали (граніти, каолін, глини, вапняки тощо). З паливно-енерг. ресурсів є буре вугілля, природний газ. Виявлено джерела мінеральних вод і лік. грязі. Клімат помірно континентальний з малосніжною, порівняно холодною зимою та жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня від —4 до —6°, липня від +22 до +24°. Річна кількість опадів 300—450 мм. Заг. тривалість вегетаційного періоду — від 210 днів на Пн. до 220 днів на Пд. Сума активних т-р 3185°. З несприятливих метеорологічних явищ, що завдають значної шкоди г-ву області, бувають суховії (квітень-червень) та пилові бурі. Гол. ріка — Дніпро, до басейну якого належать річки Конка й Гайчур, до бас. Азовського м.— річки Молочна, Обиточна, Берда та ін. Всього по тер. області протікає 78 річок завдовжки понад 10 км. У межах області — частина Каховського водосховища. Вздовж Азовського м.— лимани й солоні озера (Молочний та Утлюцький лимани). У грунтовому покриві переважають звичайні та пд. чорноземи, на Пд. і Пд. Зх. поширені каштанові й темно-каштанові грунти, часто в комплексі з солонцями. Майже всю тер. області розорано. Природна степова рослинність (гол. чин. трав'янисста) збереглася лише на схилах ярів, балок, на заболочених ділянках заплав та ін. Ліси (біла акація, ясен, клен, дуб, тополя) й чагарники займають понад

3,4 % території (гол. чин. на Сх.). Для боротьби з ерозією ґрунтів ведуться значні роботи по створенню полезахисних лісосмуг. Область лежить у межах степової зони. Характерні північностепові підвищені та схилові, середньостепові рівнинні та луково-степові низовинні, а також сухостепові приморські (з солонцями і солончаками) природно-територіальні комплекси. У межах області — частина філіалу Укр. степового заповідника — Кам'яні Могили і 7 держ. заказників (Старобердянський, Дніпрові пороги, Великий й Малі «Кучугури», Радивонівський, Алтагирський, Молочний лиман, «Коса Обиточна»), 6 пам'яток природи респ. значення та ін., всього 270 природно-заповідних об'єктів заг. пл. 46,5 тис. га.

Запоріжжя. Вид частини міста.

Народне господарство. На базі значних елект оенерг. та мінерально-сировинних ресурсів, вигідного геогр. положення поблизу осн. вуг. та залізорудного басейнів республіки в області склався потужний індустр. комплекс, основу якого становлять багатогалузеве машинобудування, чорна і кольорова металургія, хім. та гірничодобувна пром-сть у поєднанні з високоінтенсивним с. г. тваринницько-зерново-олійницького напряму. Спеціалізацію області у заг.-союзному та респ. поділі праці визначає виробн. силових трансформаторів, абразивних інструментів, кабелю, сталевого листа, електродів, жаток, легкових автомобілів, холодильних машин і компресорів.

Промисловість. Провідна роль належить машинобудуванню, яке дає 37,7 % обсягу товарної пром. продукції. Інші галузі становлять відповідно: металургія — 27,7 %, харч.— 11,1 %, легка — 3,9 %. В області сформувався потужний електроенерг. вузол, основу якого становлять Дніпрогес, Запорізька ДРЕС (одна з найбільших у Європі) та Запорізька АЕС, що будується. У 1983 вироблено 27,8 млрд. кВт·год. електроенергії. У структурі пром. комплексу області значне місце посідають електротех., трансп., с.-г. машинобудування. Найбільші підприємства: запорізькі з-ди трансформаторний, високовольтної апаратури, «Запоріжкабель», електроапаратний, автомобільний «Комунар» (149,9 тис. штук легкових автомобілів у 1983), виробниче об'єднання «Моторобудівник», а також з-ди — моторний, автогідроагрегатів у Мелітополі та дорожніх машин у Бердянську, в Оріхові й Бердянську — з-ди с.-г. машинобудування. Значного розвитку набула чорна металургія, зокрема виплавка чавуну та різних марок високоякісної сталі (завод «Запоріжсталь» імені Серго Орджонікідзе, запорізький електрометалургійний з-д «Дніпроспецсталь» імені А. М. Кузьміна). Кольорова металургія представлена виробн. алюмінію, титану, магнію (Запоріжжя). В області працюють підприємства, тісно пов'язані з металург. виробн., постачаючи для нього сировину і матеріали (запорізькі залізорудний комбінат, коксохім. з-д та з-д вогнетривів). Розвивається хім. та нафтохім. пром-сть, що виробляє полімери, мастила, масла, лаки, емалі, синтетичні смоли, скловолокно, штучні шкіри, гумотех. вироби тощо. Гол. центри — Запоріжжя і Бердянськ. Значне місце у нар.-госп. комплексі області посідає легка пром-сть, зокрема швейна (Мелітополь, Запоріжжя), трикот. (Мелітополь, Бердянськ), взут. (Запоріжжя, Бердянськ, Василівка) та шкіряно-галантерейна (Запоріжжя). Харч. пром-сть базується на переробці с.-г. сировини. Серед її галузей розвинуті олійно-жирова, борошномельна, м'ясна і м'ясоконсервна, фруктоовочеконсервна, молочна, рибна та ін. Комбікормова пром-сть представлена Гуляйпільським, Пологівським та ін. комбікормовими з-дами, запоріз. гідролізно-дріжджовим з-дом та підприємством по виробн. хлорели (у Куйбишевському р-ні). Пром-сть буд. матеріалів базується на місц. сировині (розробляють родовища граніту, глини, талькомагнезиту тощо). Працюють домобуд. комбінати, з-ди по виробн. цегли, черепиці, шлакової пемзи, стінових блоків, залізобетонних конструкцій (Запоріжжя, Мелітополь, Токмак, Бердянськ). Для тер. структури пром. виробн. області характерна концентрація його у Запорізькому пром. вузлі, спеціалізацію якого визначають електроенергетика, машинобудування, чорна і кольорова металургія, хім. та нафтохім. пром-сть і доповнюють легка і харчова, а також у багатогалузевому пром. центрі Бердянську та двох вузькоспеціалізованих пром. центрах — Мелітополі й Токмаку.

Сільське господарство. У с.-г. виробн. переважає тваринництво, частка якого 1983 становила 60,4 % обсягу валової с.-г. продукції. На кін. 1983 в області було 273 колгоспи, 101 радгосп, 31 районне об'єднання сільгосптехніки і їхнє виробниче відділення та 18 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 2259 тис. га с.-г. угідь (див. діаграму), з них посівна площа — 1816 тис. га. Зрошувані землі становлять 214,6 тис. га. Найбільші зрошувальні системи — Пн.-Рогачицька, Октябрська, Вольнянська, Іванівська, Запорізька, Кам'янська. По каналах найбільшої в країні Каховської зрошувальної системи вода надходить до найпосушливішої пд.-зх. частини області. Гол. напрями землеробства — зернове г-во та виробн. соняшнику. Осн. зернові культури — озима пшениця, кукурудза, ярий ячмінь. З тех. культур найбільші площі під соняшником. Вирощують також рицину та сою. Овочівництво розвивається переважно в приміській зоні на зрошуваних землях. У багатьох районах розвинуте садівництво, на Пд.— виноградарство. У тваринництві переважає м'ясо-мол. скотарство, розвинуті також свинарство, вівчарство і птахівництво. Допоміжними галузями є кролівництво, шовківництво, ставкове рибництво. В Азовському м.—рибальство. В області 7 птахофабрик. Завдяки розвитку агропром. інтеграції в області сформувалися групи спеціалізованих агропром. комплексів (АПК) тваринницької та рослинницької орієнтації. Тваринницька група представлена м'ясопромисловим, у т. ч. птахопромисловим та молокопромисловим, рослинницька — зернопромисловим, плодоовочеконсервним, олійно-жировим, ефіроолійним та ін. комплексами. Важливою складовою частиною АПК є приміське с. г., особливо навколо Запоріжжя та Бердянська.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

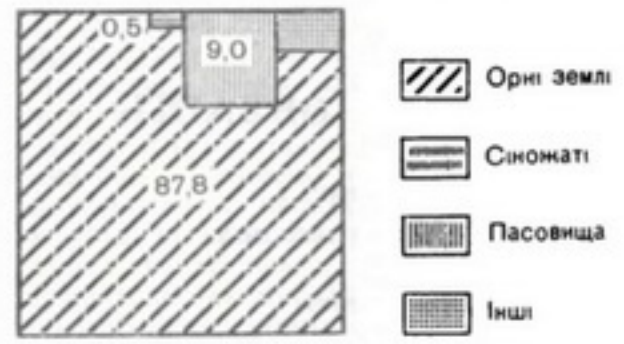

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 997 км. Осн. з-ці, що проходять тер. області: Москва — Сімферополь, Волноваха — Запоріжжя — Нікополь, Запоріжжя — Бердянськ та ін. Осн. залізничні вузли — Запоріжжя, Пологи, Мелітополь, Верхній Токмак та Федорівка. Довж. автошляхів 6,6 тис. км, у т. ч. 6,0 тис. км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Москва — Сімферополь, Ростов-на-Дону — Мелітополь — Одеса мають заг.-союзне значення. Розвинутий річковий (гол. порт — Запоріжжя) та морський (порт Бердянськ) транспорт; у Запоріжжі та Бердянську — аеропорти.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 25,7 тис. лікарняних ліжок (127,1 ліжка на 10 тис. ж.); працювали бл. 8 тис. лікарів (39,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 21,2 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (104,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 170 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 22 санаторії та пансіонати з лікуванням на 5515 ліжок, 13 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомі курорти: *Бердянськ* (курорт загальносоюзного значення); *Кирилівка* (курорт республіканського значення).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1707 колективів фіз. культури, які охоплювали бл. 710 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 29 стадіонів, 570 спорт. залів, 4348 спорт. майданчиків і полів, 6 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 278 313 значківців ГПО, 270 854 спортсмени масових розрядів, 2837 спортсменів-першорозрядників, 606 кандидатів у майстри

Заказник «Коса Обиточна».

спорту, 92 майстри спорту СРСР і 25 майстрів спорту міжнар. класу. На 2215 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 445 тис. чол. В області 1983 по лінії проф-спілок діяли 3 туристські установи (1 туристська база, 1 готель і 1 кемпінг) на 1381 місце, 4 бюро подорожей і екскурсій, 4 туристських клуби. По області проходило 2 всесоюзні і 8 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 240 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 694 загальноосв. школи (289 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (29,3 тис. учнів), 54 профес.-тех. уч-ща (26,6 тис. учнів), 7 вищих навчальних закладів — *Запорізький машинобудівний інститут* імені В. Я. Чубаря, *Запорізький медичний інститут, Запорізький педагогічний інститут, Запорізький індустріальний інститут, Мелітопольський педагогічний інститут, Бердянський педагогічний інститут* імені П. Д. Осипенко, *Мелітопольський інститут механізації сільського господарства* (всього — 30,1 тис. студентів), а також філіал Донецького ін-ту рад. торгівлі у Запоріжжі. Серед позашкільних закладів — 31 палац та будинок піонерів і школярів, 7 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 47 дит. спорт. шкіл, дит. залізниця (Запоріжжя). На території області працюють 23 н.-д. установи: *Титану всесоюзний науково-дослідний і проектний інститут, Механізації та електрифікації тваринництва Південної зони СРСР центральний науково-дослідний і проектно-технологічний інститут,* Всесоюз. н.-д. проектно-конструктор. технолог. ін-т трансформаторобудування, Укр. н.-д. ін-т спец. сталей, сплавів і феросплавів, Запоріз. філіал н.-д. ін-ту пром. сан. очищення газів та ін.

Діють обласні відділення творчих спілок письменників (з 1967), художників (з 1962), об'єднання самодіяльних композиторів (з 1952), 3 держ. театри — *Запорізький український музично-драматичний театр* імені М. О. Щорса, театр юного глядача і театр ляльок, обл. філармонія, цирк. На кінець 1983 в області функціонувало 798 масових б-к з фондом 14,0 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 513 б-к з фондом 5,6 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 897 клубних закладів, у т. ч. 748 — у сільс. місцевості; 1150 кіноустановок, у т. ч. 867 — у сільс. місцевості; 6 держ. музеїв — *Запорізький краєзнавчий музей,* Держ. історико-культурний заповідник на о. Хортиця, *Запорізький художній музей,* краєзнавчі музеї в Мелітополі та Бердянську, *Бердянський художній музей,* 215 музеїв, що працюють на громадських засадах, у числі яких 10 народних музеїв. При культур.-осв. закладах працюють 5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь бл. 114 тис. аматорів, 73 колективам присвоєно звання народних: хору Палацу культури виробничого об'єднання «Запоріжтрансформатор», хоровій капелі і цирковій студії Мелітопольського міського палацу культури, оркестру народних інструментів Приморського районного будинку культури, агіткультбригаді «Гаряча прокатка» Палацу культури заводу «Запоріжсталь», вокальному ансамблю «Яблунька» Запорізького палацу культури «Орбіта», естрадному оркестру «Азовська чайка» Бердянського міського палацу культури та ін. Звання заслуженого колективу УРСР удостоєно ансамбль танцю «Запорожець» Палацу культури виробничого об'єднання «Моторобудівник». Працюють 6 нар. театрів. В області виходять 3 обл. газети — «*Запорізька правда*», «*Индустриальное Запорожье*» та «Комсомолець Запоріжжя», 15 районних і 92 багатотиражні газети; працює обл. газетне вид-во «Комунар». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Пам'ятник В. І. Леніну біля Дніпрогесу в Запоріжжі. Скульптори М. Г. Лисенко, М. М. Суходолов, архітектори В. Є. Ладний, Б. І. Приймак. Бронза, граніт. 1964.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. З 7 ст. до н. е. і до 13 ст. н. е. степові райони в різний час населяли *скіфи, сармати, печеніги, половці* та ін. У 16 ст. край почали заселяти укр. селяни, які тікали від феод.-кріпосницького і нац. гніту. В 2-й пол. 16—18 ст. значна частина цієї території належала *Запорізькій Січі,* пд. частина в 15—18 ст. була у володінні *Кримського ханства,* яке з 1475 перебувало у васальній залежності від Туреччини. У 1797—1802 — в складі *Новоросійської губернії*. У 1802 пн. частина цієї території ввійшла до *Катеринославської губернії,* південна — до *Таврійської губернії*. Перші с.-д. гуртки виникли в Олександрівську (тепер Запоріжжя) в кін. 90-х рр. 19 ст. Під час революції 1905—07 відбулося *Олександрівське грудневе збройне повстання 1905. Олександрівська організація РСДРП(б)* очолила *Олександрівське повстання 1917.* У січні 1918 Рад. влада перемогла на тер. всієї області. У період громадян. війни та іноз. інтервенції трудящі області взяли участь у *Всеукраїнському страйку залізничників 1918,* вели боротьбу проти петлюрівської *Директорії,* григор'євщини, махновщини, денікінщини й врангелівщини. *Запорізька обласна партійна організація* створена 1939. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (жовтень 1941 — лютий 1944) діяли підпільні парт. групи і партизан. загони (*Добровільна організація патріотів,* «*Ревком*»). Тер. області визволено внаслідок *Запорізької операції 1943.* Запоріжжя нагороджено орденом Леніна (1970). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено міста Запоріжжя (1970), Бердянськ і Веселівський р-н (1977), с. Володимирівку Якимівського р-ну (1982), м. Токмак (1984), орденом «Знак Пошани» — м. Мелітополь (1984).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 134 514 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2556 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 260 тис. комсомольців. Трудящі Запоріз. обл. встановили дружні зв'язки з Вроцлавським і Легницьким воєводствами ПНР. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Запорізька область,* т. 4, с. 206.

Літ.: Очерки истории Запорожской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981; История городов и сёл Украинской ССР. Запорожская область. К., 1981.

М. М. Всеволожський.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 13,9 тис. км²
Населення — 1367,5 тис. чол. (на 1.I 1984)
Центр — м. Івано-Франківськ (200 тис. чол.)

Загальні відомості. Івано-Франківську обл. утворено 4.XII 1939 (до 1962 — Станіславська обл.), після возз'єднання зх.-укр. земель з Рад. Україною. Розташована на Зх. республіки, у межах Передкарпаття та Українських Карпат. Межує на Пн. Зх. — з Львів., на Пн. Сх.— з Терноп., на Пд. Сх. — з Чернів., на Пд. Зх.— з Закарп. областями УРСР. На Пд. — частина держ. кордону СРСР з Румунією. В області — 14 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 13 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування, 26 с-щ міськ. типу, 734 сільс. населені пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота населення — 98,4 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені райони Придністров'я і Прикарпаття. Міське нас. — 41 % (1984). Найбільші міста: *Івано-Франківськ, Калуш, Коломия, Долина, Надвірна.*

Природа. За характером рельєфу область поділяють на три частини. На Пн. — Подільська височина (вис. до 430 м), яка долиною Дністра відокремлена від Передкарпаття, що займає центральну частину області. Передкарпаття густо розчленоване глибокими річковими долинами, які подекуди мають каньйоноподібну форму. Місцями поверхня набуває низькогірного характеру (вис. до 600 м). У межах Передкарпаття виділяється Покуття з карстовими формами рельєфу. Май-

же половину тер. області займають Українські Карпати. Поперечними і поздовжніми долинами вони розділені на окремі гірські масиви — Сх. Бескиди, Горгани і Покутсько-Буковинські Карпати. На Пд. області — Гриняви, Чивчинські гори і Чорногора з найвищою точкою Українських Карпат — г. Говерлою, 2061 м (на межі з Закарп. обл.). Область має різні корисні копалини. Найбільше госп. значення мають паливні — нафтові та газові (Долинське нафтове та Битків-Бабченське нафтогазове), буровугільні, а

Івано-Франківськ. Панорама центральної частини міста.

також озокеритові (Дзвиняцьке, Старунське) родовища. У Карпатах поширені бітумінозні аргіліти, придатні для виробництва легких буд. матеріалів (карпазит). Є невеликі родовища заліз., марганцевих, цинкових та ін. руд. Серед неметалевих корисних копалин на першому місці — родовища кам. та калійної солей (Тростянецьке, Калуш-Голинське), сірки, буд. матеріалів (вапняки, піскoвики, глини, гравій). Є також гіпс, фосфорити, графіт, мінеральні води та лік. грязі. Клімат помірно континентальний. У Передкарпатті зима м'яка, літо тепле. Пересічна т-ра січня від —4 до —6°, липня +18, +19° . Тривалість вегетаційного періоду 150—165 днів. Сума активних т-р 2200—2600°. Опадів від 500 до 800 мм на рік, максимум улітку. В Карпатах клімат значно суворіший. Пересічна т-ра січня бл. —6°, липня +16°. Вегетаційний період скорочується до 90 днів. Опадів від 800 до 1400 мм на рік. Улітку на тер. області опади часто бувають у вигляді злив, які спричинюють катастрофічні паводки на Дністрі, Пруті та їхніх притоках. У зимовий період часті відлиги. В області — 132 річки завдовжки понад 10 км. Вони належать до басейнів Дністра (Свіча, Ломниця, Луква, Бистриця Солотвинська, Бистриця Надвірнянська, Свірж, Гнила Липа) та Пруту (Черемош, Рибниця, Пістинька та ін.). Озер мало, у долинах річок створено чимало ставків, які використовують для регулювання стоку річок, а також для риборозведення. На р. Гнилій Липі — Бурштинське водосховище. Грунтово-рослинний покрив строкатий і змінюється з висотою. В пн. частині області поширені опідзолені чорноземи, сірі лісові грунти і глибокі малогумусні чорноземи. У Передкарпатті — дерново-підзолисті глейові та дернові грунти; на схилах Карпат — бурі, буроземно-підзолисті та гірські лучно-буроземні; в долинах річок — лучно-болотні й болотні грунти, торфовища. Заг. площа лісового фонду області — понад 600 тис. га (бл. 43 % її території). У лісостеповій зоні — невеликі масиви листяних лісів (дуб, бук, граб, клен, липа), є ділянки степової рослинності, в долинах рік — луки. У Передкарпатті поширені здебільшого букові, буково-ялицеві, ялицево-смерекові ліси. У Карпатах лісистість перевищує 60 %. Нижні частини схилів вкриті мішаними лісами (бук, ясен, явір, дуб, ялиця, смерека), вище — хвойними (ялиця, смерека, кедр, сосна гірська). На вис. понад 1400—1500 м — високогірні луки (полонини). В області насаджено 297 тис. га лісів, відновлено найпродуктивніші деревостани бука, ялиці, смереки. Для області характерне поєднання лісостепових (опольські рівнинно-підвищені та лукостепові підвищені) і гірських карпатських (мішанолісові передгірні, низькогірні та луково-лісові субальпійські середньогірні) природно-територіальних комплексів. На тер. області — 302 природно-заповідні об'єкти (заг. площею 65,9 тис. га), у т. ч. 2 ділянки Карпатського держ. природного національного парку (Високогірне та Говерлянське лісництва), 12 заказників (Турова Дача, Княждвірський, Бредулецький, Джурджийський, Садки, Яйківський, Кливський, Пожератульський, Талпиширківський, урочища «Козакова долина», «Кедруватий», «Скит Манявський») та 14 пам'яток природи респ. значення.

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Богородчанський	1939	Косівський	1939
Верховинський	1939	Надвірнянський	1939
Галицький	1939	Рогатинський	1939
Городенківський	1939	Рожнятівський	1965
Долинський	1939	Снятинський	1965
Калуський	1939	Тисменицький	1982
Коломийський	1939	Тлумацький	1939

Території, підпорядковані міськрадам:
I Калуській
II Івано-Франківській
III Коломийській
IV Яремчанській

Народне господарство. Економіка області характеризується розвитком галузей пром-сті, що базуються гол. чин. на місц. мінеральних і лісових ресурсах, с.-г. сировині і визначають спеціалізацію її у респ. та заг.-союзному тер. поділі праці (зокрема, нафто- та газодобувна, лісова і деревообр., хім. і нафтохім.), а також трудомістких галузей індустрії у поєднанні з високорозвинутим багатогалузевим сільським господарством.

Промисловість. Прискореними темпами розвиваються галузі, що визначають наук.-тех. прогрес, зокрема машинобудування і металообробка, які виробляли 1983 14,3 % всієї товарної пром. продукції; лісова і деревообр. пром-сть — 12,9 %, паливна — 7,8 %, легка — 22,0 %, харч.— 13,0 %. Енергетика області базується на електроенергії Бурштинської ДРЕС і Калуської ТЕЦ та місц. нафті й газі. Переробка нафти і газу — на Надвірнянському нафтопереробному і Долинському газопереробному з-дах. Машинобудівна і металообробна промисловість спеціалізується на виробн. верстатів, трубопровідної арматури великих діаметрів, приладів контролю і регулювання технологічних процесів, навантажувачів-екскаваторів для тваринництва і кормовиробництва, електротех. і нафтопром. устаткування; ремонті локомотивів. Найбільші підприємства: івано-франківські виробничі об'єднання «Карпатпресмаш» та «Геофізприлад»; заводи — «Автоливмаш», арматурний, локомотиворемонтний; коломийські виробниче об'єднання «Коломиясільмаш», а також заводи: комплектних розподільчих пристроїв; калуський «Нафтобурмашремонт». На базі освоєння багатих родовищ калійних солей та ін. хім. сировини й переробки нафти розвивається хім. та нафтохім. пром-сть. Підприємства цих галузей випускають калійні добрива, металевий магній, вінілхлорид, карбамідні й поліхлорвінілові смоли, хім. засоби захисту рослин, хімікати-добавки й барвники, нафтобітум та ін. (калуське виробниче об'єднання «Хлорвініл» та Івано-Фр. з-д тонкого органічного синтезу). Розпочато освоєння великого родовища сірки в Загайполі. Важливою складовою частиною пром. комплексу області є лісова і деревообр. пром-сть. У складі виробничого лісозаготівельного об'єднання ім. 60-річчя Рад. України — 3 меблеві виробництва (Івано-Франківськ, Снятин) і 12 лісокомбінатів, які забезпечують комплексне ведення лісового г-ва, заготівлю і переробку деревини. Провідні галузі легкої пром-сті — швейна, взут., шкіряна, хутрова, бавовнопрядильна; підприємства в Івано-Франківську, Коломиї, Долині, Тисмениці. Розвинуте виготовлення худож. виробів (ф-ка худож. виробів в Івано-Франківську, виробниче художнє об'єднання «Гуцульщина» в Косові, ф-ка ім. 17 Вересня в Коломиї). Харч. пром-сть представлена цукр., мол. і маслосироробною, м'ясною, хлібопекарською, спирто-горілчаною, пивоварною, тютюново-ферментаційною, консервною, соляною, кондитерською галузями, під-

Пам'ятка природи — «Скелі Довбуша».

приємства яких розміщені по всій тер. області. Діє 13 комбікормових з-дів. Базою буд. індустрії області є івано-франківські цем.-шиферний і великопанельного домобудування комбінати; з-ди: великопанельного домобудування в Бурштині, залізобетонних виробів і конструкцій та керамічних стінових матеріалів в Івано-Франківську, Калуші, Коломиї, Долині.

На тер. області сформувались три пром. вузли. В Івано-Франківському вузлі зосереджені підприємства маш.-буд., хім., легкої, харч. та ін. галузей пром-сті. Калусько-Долинський вузол сформувався на основі видобутку і пром. переробки нафти, калійних солей та ін. мінеральної сировини. Коломийський вузол спеціалізується переважно на виробн. продукції легкої та харч. пром-сті. Важливу роль у г-ві області відіграють пром. центри Городенка, Рогатин, Галич, Тисмениця, Косів, Снятин, Рожнятів, Перегінське, Брошнів-Осада та ін., які сформувалися на базі переробки с.-г. і лісової сировини.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (58,1 %, 1983). На кінець 1983 в області було 168 колгоспів і 30 радгоспів,

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

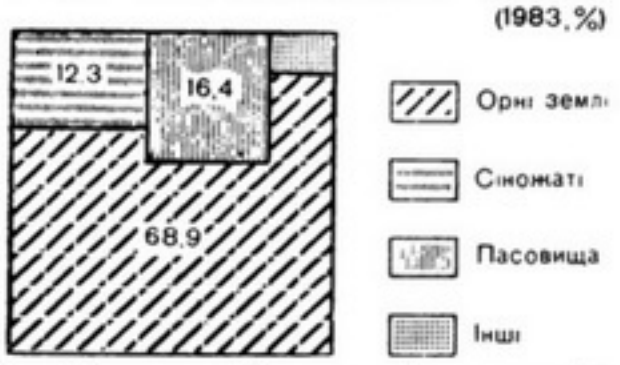

18 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 14 районних об'єднань сільгоспхімії. В області 609 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа осушених земель — 157,0 тис. га, зрошених — 1,4 тис. га. Вся посівна площа 1983 становила 428 тис. га. Землеробство розвинуте переважно на Придністров'ї. Вирощують зернові (пшениця, ячмінь, жито). Серед тех. культур найбільше значення мають льон-довгунець та цукрові буряки. Вирощують також тютюн, картоплю, кормові та овочеві культури. Розвиваються садівництво (яблуні, сливи, груші, вишні, волоський горіх) та ягідництво. Провідне місце належить тваринництву (м'ясо-мол. напряму, у т. ч. розведення великої рогатої худоби). Розвиваються птахівництво, свинарство та вівчарство. У 1983 в області було 4 птахофабрики; сформувалися агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, льонопромисловий, тютюновоферментаційний, плодоовочеконсервний, а також зерново-картопляpсько-спиртовий, молоко- та м'ясопромисловий.

Транспорт. Довжина залізниць загального користування 1983 становила 479,4 км. Основні залізничні лінії, які з'єднують Івано-Франківськ з Москвою, Києвом, Львовом, Одесою, Мінськом та іншими містами. Залізничні вузли — Івано-Франківськ, Коломия, Калуш. Автошляхів — 4,4 тис. км (усі з твердим покриттям). Гол. магістралі від Івано-Франківська на Львів, Коломию — Чернівці, Ділятин — Рахів, Стрий — Мукачеве, Ужгород, Коломию — Косів — Верховину. В Івано-Франківську — аеропорт. Тер. області проходить понад 1 тис. км газових магістралей, у т. ч. газопроводи «Братерство», «Союз», Уренгой — Помари — Ужгород.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 16,4 тис. лікарняних ліжок (120,3 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4,7 тис. лікарів (34,4 лікаря на 10 тис. ж.) та 13,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (96,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 202 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 12 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 2489 ліжок, 4 будинки і пансіонати відпочинку. Відомі кліматичні курорти — *Яремча, Ворохта, Татарів* і бальнеологічний — *Черче*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1278 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 470 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 23 стадіони, 383 спорт. зали, 3173 спорт. майданчики і поля, 11 басейнів (9 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 187 275 значківців ГПО, 190 291 спортсмен масових розрядів, 1680 спортсменів-першорозрядників, 309 кандидатів у майстри спорту, 30 майстрів спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1071 підприємстві області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 208 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 7 туристських баз на 2370 місць, 6 бюро подорожей і екскурсій, 4 туристські клуби; по області проходило 10 всесоюзних і 11 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 1,5 млн. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 739 загальноосв. шкіл (226 тис. учнів), 18 серед.-спец. навч. закладів (14,7 тис. учнів), 23 профес.-тех. уч-ща (15,9 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Івано-Франківський інститут нафти і газу, Івано-Франківський медичний інститут, Івано-Франківський педагогічний інститут* імені В. С. Стефаника (всього — 14,0 тис. студентів). Серед позашкільних закладів—25 палаців та будинків піонерів і школярів, 7 станцій юних техніків, 4 — натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 40 дит. спорт. шкіл тощо. В області працюють відділ наук. атеїзму Ін-ту філософії АН УРСР, відділ екон. аналізу і резервів виробн. Львів. відділення Ін-ту економіки АН УРСР, Карпатський філіал *Лісового господарства і агролісомеліорації українського науково-дослідного інституту* імені Г. М. Висоцького тощо. В області — Центр. н.-д. лабораторія об'єднання «Укрнафта», філіал Всесоюзного н.-д. ін-ту галургії, проектно-конструкторський технологічний ін-т Мінліспрому УРСР, відділ селекції, насінництва і технології вирощування ріпака н.-д. ін-ту с. г. Нечорноземної зони УРСР, Івано-Франківська обл. с.-г. дослідна станція та ін. н.-д. установи і проектні орг-ції. Діють відділення творчих спілок художників (з 1958), письменників (з 1971), журналістів (з 1957); обл. об'єднання самодіяльних композиторів, 2 держ. театри — *Івано-Франківський український музично-драматичний театр* імені І. Франка, обл. Театр ляльок імені П. Морозова (в Івано-Франківську), обл. філармонія з *Гуцульським ансамблем пісні і танцю* та вокально-інструментальним ансамблем «Беркут». На кінець 1983 в області функціонувало 889 масових б-к з фондом 11,5 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 723 б-ки з фондом 6,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості, 828 клубних закладів, в т. ч. 717 — в сільс. місцевості; 861 кіноустановка, в т. ч. 759 — в сільс. місцевості; 5 держ. музеїв — *Івано-Франківський краєзнавчий музей, Коломийський музей народного мистецтва Гуцульщини, Стефаника В. С. музей* у Русові Снятинського р-ну, *Черемшини Марка музей* у Снятині, художній музей у Івано-Франківську; на правах відділів обл. краєзнавчого музею працюють *Франка І. Я. музей* в с. Криворівні Верховинського р-ну, *Мартовича Леся музей* у с. Торговиці Городенківського р-ну, Музей партизанської слави в Яремчі та ін.; 126 музеїв працюють на громадських засадах, 12 з них — народні. При культур.-осв. закладах працюють 5,8 тис. колективів художньої самодіяльності, у яких беруть участь 102 тис. аматорів. 73 колективи удостоєні звання народних, серед них — заслужена самодіяльна чоловіча хорова капела с. Радча Івано-Франківського р-ну, хорові капели Івано-Франківського міського, Богородчанського, Косівського районних будинків культури, ансамблі танцю Долинського, Тис-

Пам'ятник партизанам-ковпаківцям в місті Яремчі. Скульптор В. З. Бородай, архітектори А. Ф. Ігнащенко, С. П. Тутученко. Кована мідь, граніт. 1967.

Ратуша (тепер краєзнавчий музей) в Івано-Франківську. Архітектор К. Беное. 1695; перебудовано в 30-х роках 20 ст.

Готель «Беркут» на Яблуницькому перевалі в Карпатах. Архітектори І. М. Гриньов, М. І. Волів. 1968.

меницького, Тлумацького районних будинків культури, оркестри нар. інструментів Івано-Франківського, Коломийського, Косівського районних будинків культури, самодіяльні нар. театри Коломийського міськ. будинку культури та с. Ямниці Івано-Франківського р-ну.

Прикарпаття здавна славиться декоративно-ужитковим мистецтвом. У Косівському, Верховинському, Коломийському, Надвірнянському, Богородчанському та ін. р-нах розвинуті різьблення на дереві, інкрустація, худож. ткацтво, вишивання, килимарство, худож. обробка шкіри, гончарство тощо. У Косові працюють худож.-виробниче об'єднання «Гуцульщина» (філіали в селах Річці та Брустурові), худож.-виробничі майстерні Худож. фонду УРСР, технікум нар. худож. промислів. Високою майстерністю відзначаються роботи майстра худож. вишивки Г. В. Василащук, заслужених майстрів нар. творчості УРСР різьбярів М. Ф. Кіщука, І. В. Балагурака, майстра декоративного розпису П. П. Хоми. В області виходять 2 обл. газети — «*Прикарпатська правда*», «Комсомольський прапор», 14 районних і міськрайонних газет. Працює обл. радіомовлення. Область забезпечується програмами Центрального і респ. телебачення.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена ще з часів пізнього *палеоліту*. В серед. 2-го тис. до н. е. тут жили племена т. з. *комарівської культури*. У 10—11 ст. ця територія входила до Київ. Русі, в 11—12 ст. — до складу *Галицького князівства*, з 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. У 14—18 ст. ці землі перебували під владою шляхет. Польщі, з 1772 до 1918 — під владою Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). Населення краю брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, в період визвольної війни українського народу 1648—54 тут вибухнуло *Покутське повстання 1648*. У 18 ст.— це місце дії загонів *опришків* під керівництвом О. В. Довбуша. Масові виступи трудящих краю відбулися під час *революції 1848—49 в Австрії*. Перші комуністичні гуртки і групи виникли в кін. 1918 — на поч. 1919 в Станіславі (тепер м. Івано-Франківськ). Після розпаду Австро-Угорщини Станіславщина в листопаді 1918 ввійшла до складу проголошеної укр. бурж. націоналістами «*Західноукраїнської народної республіки*». У червні 1919 війська бурж.-поміщицької Польщі окупували Станіславщину. Після визволення рад. військами Рогатинського пов. на його території проголошено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку* (існувала до 23.IX 1920). Найважливішими подіями в революц. боротьбі трудящих Станіславщини були *Галицькі селянські заворушення 1918, Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівська першотравнева демонстрація 1924, Галицький селянський страйк 1937*. У вересні 1939 Станіславщину разом з усією Зх. Україною було возз'єднано з Рад. Україною. Того самого року було створено *Івано-Франківську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (липень 1941 — 4.X 1944) діяли підпільний обком партії, підпільні антифашист. орг-ції. Жителі області подавали допомогу партизан. з'єднанню С. А. Ковпака під час *Карпатського рейду 1943*. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Княже Снятинського р-ну (1982), с. Кобаки Косівського р-ну (1983).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 52 570 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1539 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 198 985 комсомольців. Встановлено дружні зв'язки між трудящими Івано-Фр. обл. та повіту Марамуреш СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Івано-Франківська область*, т. 4, с. 329.

Літ.: Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, 1979; Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська область. К., 1971; Природа Івано-Франківської області. Львів, 1973.

І. А. Ляхов.

КИЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,1 тис. км²
Населення — 1929,6 тис. чол. (на 1.I 1984)
Центр — м. Київ

Загальні відомості. Київську обл. утворено 27.II 1932. Розташована на Пн. республіки, в бас. середньої течії Дніпра, переважно на правобережжі. На Сх. межує з Черніг. та Полтав., на Пд. Сх. й Пд.— з Черкас., на Пд. Зх.— з Вінн., на Зх.— з Житомир. областями УРСР, на Пн.— з Гомельською обл. БРСР. В області — 25 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 23 міста, у т. ч. 8 обл. підпорядкування, 29 с-щ міськ. типу, 1210 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, євреї, білоруси, поляки та ін. Пересічна густота населення (без м. Києва) — 68,6 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені центр. і пд. райони області. Міське населення (крім Києва) становить 51 % (1984). Найбільші міста (крім Києва): *Біла Церква, Бориспіль, Бровари, Васильків. Переяслав-Хмельницький, Фастів.*

Природа. Поверхня області — погорбована рівнина з заг. похилом до долини Дніпра. За характером рельєфу вона поділяється на три частини. На Пн.— Поліська низовина (вис. до 198 м), яка являє собою акумулятивну рівнину з незначними перевищеннями відносних висот. Лівобережна частина області зайнята Придніпровською низовиною з розвитком широких річкових долин. На Пд. Зх.— Придніпровська височина — найбільш розчленована і підвищена частина області з абсолютними висотами до 273 м. З корисних копалин в області виявлено і розробляють переважно мінеральні буд. матеріали: граніти, гнейси, каолін, глини, кварцові піски. Невеликі поклади торфу. Є джерела мінеральних радонових вод (Миронівка, Біла Церква). Клімат помірно континентальний, м'який, з достатнім зволоженням. Пересічна т-ра січня —6°, липня +19,5°. Тривалість вегетаційного періоду 198—204 дні. Сума активних т-р збільшується з Пн. на Пд. від 2480 до 2700°. За рік на тер. області випадає 500—600 мм опадів, переважно влітку. Київщина має густу річкову сітку (177 річок довж. понад 10 км). Найважливіша водна артерія — *Дніпро* (довж. в межах області 246 км), його гол. притоки — Прип'ять, Тетерів, Ірпінь, Рось (праві); Десна і Трубіж (ліві). На тер. області — Київське водосховище та частина Канівського водосховища, створених на Дніпрі. Всього в області 13 водосховищ і понад 2000 ставків, у заплавах річок — понад 750 невеликих озер. На Пн. поширені дерново-підзолисті, в долинах річок — дернові глейові, лучні та болотні грунти. У центральній частині на лесах — опідзолені чорноземи, темно-сірі та світло-сірі лісові грунти; в південних районах — глибокі малогумусні чорноземи. На лівобережжі трапляються лучно-чорноземні, лучні солонцюваті й солончакові та болотні солончакові грунти. Заг. площа лісового фонду області 675,6 тис. га. Для пн. частини тер. області характерні масиви хвойних та мішаних лісів, значні площі різнотравно-злакових луків і заболочених ділянок; для пд.— широколистяні ліси (дуб, граб, ясен, сосна, вільха, липа), чагарники й луки. Область лежить у межах двох природних зон: мішаних лісів (Київське Полісся) і лісостепової. На Пн. області переважають недреновані перезволожені та заболочені і поліські алювіально-зандрові й терасові, на Пд.— лукостепові підвищені розчленовані й терасові, а також лісостепові підвищені розчленовані природно-територіальні комплекси. На тер. області — Дніпровсько-Тетерівське та Заліське заповідно-мисливські г-ва, 124 природно-заповідні об'єкти (заг. площею 81,4 тис. га), у т. ч. 5 заказників (Дніпровсько-Деснянський, Дзвінківський, Жорнівський, Іллінський, Усівський), 2 пам'ятки природи республіканського значення, дендропарк «Олександрія» (Біла Церква).

Дендрологічний парк «Олександрія».

Народне господарство. Економіка області — складний багатогалузевий комплекс, спеціалізація якого визначається переважним розвитком важкої індустрії у поєднанні з легкою та харч. пром-стю і високоінтенсивним с. г. зерново-буряківничого та м'ясо-мол. напрямів. У загальносоюзному та респ. поділі праці область виділяється виробн. продукції харч. пром-сті, окремих видів продукції машинобудування і металообробки, деревообр., легкої промисловості, деяких видів будівельних матеріалів.

Промисловість. Значного розвитку набули галузі, що визначають науково-технічний прогрес (машинобудування і металообробка, у т. ч. приладобудування, електроніка, електроенергетика, порошкова металургія, хімія і нафтохімія та ін.); розвиваються нові для області виробництва — мікробіологічне та картонно-паперове. В 1983 в заг. обсязі товарної продукції питома вага провідних галузей пром-сті становила: машинобудування

та металообробка — 22,0 %, харчова— 21,1 %, хім. і нафтохім.— 10,5 %, легка — 12,3 %, енергетика — 13,9 %. Область посідає одне з провідних місць у республіці по виробництву електроенергії (діють Чорнобильська АЕС, Трипільська ДРЕС, Київська ГЕС та Київська ГАЕС). Підприємства машинобудівної та металообр. галузей випускають хім. устаткування, машини для тваринництва і кормовиробництва, екскаватори, меліоративну техніку, технологічне устаткування для підприємств торгівлі, а також товари побутового призначення — побутові світильники, холодильники, електропраски, кондиціонери, електротех., нагрівальні прилади і обладнання. Найбільші заводи: хім. машинобудування, електротермічного устаткування (Фастів), с.-г. машинобудування, мех., «Електросконденсатор» (Біла Церква), екскаваторний (Бородянка), холодильників і «Електропобутприлад» (Васильків), приладобудівний (Ставище), «Радіатор» (Ржищів), «Ірпіньторфмаш». У Броварах — з-д порошкової металургії, у Чорнобилі — суднобуд.-суднорем. Серед діючих підприємств хімічної та нафтохімічної промисловості — білоцерківське виробниче об'єднання шин і гумоазбестових виробів та з-д гумотех. виробів, Броварський з-д пластмас. Мікробіологічна пром-сть представлена заводами — Трипільським біохімічним та біохімічних препаратів у смт Немішаєвому. В Обухові — картонно-паперовий комбінат. Підприємства харч. пром-сті розміщені по всій області — цукр. (найбільші — у Яготині та смт Гребінках), мол., маслоробні, спиртові та крохмальні з-ди, м'ясо- і птахокомбінати. На тер. області — 21 комбікормовий з-д. Легка пром-сть об'єднує підприємства швейної, трикот., шкіряної, льонообробної галузей, розміщені у містах Переяславі-Хмельницькому, Фастові, Сквирі, Білій Церкві, Броварах, Богуславі, Василькові та ін. На базі місцевих мінерально-сировинних і лісових ресурсів розвинута буд. матеріалів та деревообр. пром-сть: з-ди залізобетонних виробів (Біла Церква, Бровари, Вишгород), цегельні, по обробці граніту (Буча), склобробні, по виробн. сан.-тех. виробів. Видобування граніту поблизу Богуслава і Білої Церкви.

На тер. області сформувалися Київський (див. в цьому томі ст. Київ) та Білоцерківський пром. вузли. Спеціалізацію Білоцерківського вузла визначають хім. та маш.-буд. галузі пром-сті, що доповнюються харч. промстю. Серед багатогалузевих центрів області найбільші — Бровари, Фастів, Васильків, Бориспіль, які входять до Київського пром. вузла.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (54,0 %, 1983). На кінець 1983 в області було 280 колгоспів та 163 радгоспи, 40 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 районних об'єднань сільгоспхімії. В області 1771 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа зрошуваних земель — 113,6 тис. га, осушених — 161,9 тис. га. Найбільша зрошувальна система — Бортницька. Вся посівна площа 1983 становила 1489 тис. га. С. г. області характеризується розвинутим високотоварним зерновим г-вом (основна культура — озима пшениця), виробн. тех. культур (цукрові буряки та льон-довгунець), картоплі й овочів. Посіви зернових культур і цукр. буряків розміщені гол. чин. в лісостепових районах, картоплі і льону — в поліських. Розвинуті садівництво і ягідництво. Важливою галуззю є тваринництво, яке спеціалізується на виробн. м'ясо-мол. продукції та яєць. В усіх районах області розвинуте скотарство, крім того, у лісостеповій частині значного розвитку набуло свинарство та птахівництво. Допоміжні галузі— кролівництво, бджільництво, рибне господарство.

У 1983 в області діяло 14 птахофабрик. В області формуються такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льонопромисловий, м'ясопромисловий, молокопромисловий та птахопромисловий. У приміській зоні Києва — значне приміське с. г., що включає овочівництво, у т. ч. закритого грунту, мол.-м'ясне та м'ясо-мол. скотарство, м'ясне свинарство, птахівництво, плодівництво, картоплярство та ін.

Транспорт. Осн. вид транспорту — залізничний. Експлуатаційна довжина з-ць 880 км (1983). Тер. області проходять залізниці: Москва — Київ — Львів, Київ — Дніпропетровськ — Донецьк та ін. Електрифіковані приміські ділянки залізниць: Київ — Фастів — Козятин, Київ — Фастів — Миронівка, Київ — Тетерів, Київ — Ніжин, Київ — Яготин. Залізничні вузли: Київ, Фастів, Миронівка. Довж. автомоб. шляхів — 7677 км, у т. ч. з твердим покриттям — 7345 км. Найважливіші автомоб. шляхи: Ленінград — Київ — Одеса, Київ — Харків, Київ — Дніпропетровськ. Судноплавство по Дніпру, Десні, Прип'яті та частково по Тетереву. У Києві — аеропорти Бориспіль та Жуляни.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 22,2 тис. лікарняних ліжок (115,0 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 5,6 тис. лікарів (29,0 лікаря на 10 тис. ж.) та 17,0 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (87,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 253 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 16 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 4283 ліжка, 7 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомі курорти — *Ворзель*, *Ірпінь*, Миронівка, *Біла Церква*, курортні місцевості — Пірнове, Лютіж, Клавдієво-Тарасове, Буча.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2096 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 689 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 36 стадіонів, 575 спорт. залів, 4685 спорт. майданчиків і полів, 10 плавальних басейнів (9 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 підготовлено 265 294 значківці ГПО, 263 012 спортсменів масових розрядів, 2798 спортсменів-першорозрядників, 529 кандидатів у майстри спорту, 66 майстрів спорту СРСР і 14 майстрів спорту міжнар. класу. На 1749 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 263 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (3 туристські бази і 1 готель) на 1058 місць,

Київ. Панорама частини міста.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

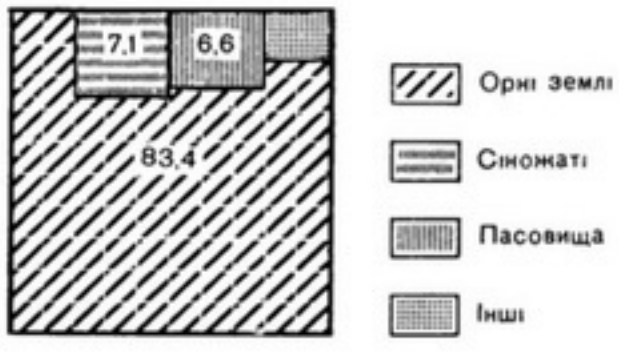

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Баришівський	1923	Обухівський	1923
Білоцерківський	1930	Переяслав-Хмельницький	1923
Богуславський	1923	Поліський	1923
Бориспільський	1923	Рокитнянський	1923
Бородянський	1932	Сквирський	1923
Броварський	1923	Ставищенський	1923
Васильківський	1923	Таращанський	1923
Вишгородський	1973	Тетіївський	1923
Володарський	1923	Фастівський	1923
Іванківський	1923	Чорнобильський	1923
Кагарлицький	1923	Яготинський	1923
Києво-Святошинський	1937	† Територія, підпорядкована Київській міськраді	
Макарівський	1923		
Миронівський	1923		

6 бюро подорожей і екскурсій, 3 туристські клуби; по області проходило 9 місц. турист. маршрутів. Щороку турист.-екскурсійні орг-ції області (без Києва) обслуговують понад 70 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області (крім Києва) було 870 загальноосв. шкіл (288 тис. учнів), 27 профес.-тех. уч-щ (16,9 тис. учнів), 16 серед. спец. навч. закладів (15,8 тис. учнів), 1 вищий навч. заклад — *Білоцерківський сільськогосподарський інститут* (3,8 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 31 будинок піонерів і школярів, 22 дит. спорт.

Церква Антонія і Феодосія в місті Василькові. Майстер С. Д. Ковнір. 1756—59.

школи, 13 станцій юних техніків, 8 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція. В області працюють 16 науково-дослідних установ, серед них: *Механізації та електрифікації сільського господарства український головний науково-дослідний інститут, Селекції і насінництва пшениці миронівський науково-дослідний інститут, Картоплярного господарства український науково-дослідний інститут, Науково-дослідний всесоюзний інститут по випробуванню машин і обладнання для тваринництва і кормовиробництва, Скляної і фарфоро-фаянсової промисловості український науково-дослідний інститут* та ін.

Діють *Київський обласний український музично-драматичний театр* імені П. К. Саксаганського (Біла Церква) і обл. філармонія. На кінець 1983 у К. о. функціонувало 1150 масових б-к з фондом 14,7 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 957 б-к з фондом 9,4 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1112 клубних закладів, у т. ч. 984 — в сільс. місцевості; 1171 кіноустановка, у т. ч. 1013 — у сільс. місцевості; 5 держ. музеїв — Білоцерківський краєзнавчий, *Переяслав-Хмельницький історичний музей, Переяслав-Хмельницький музей народної архітектури та побуту,* пам'ятник-музей визволення м. Києва з діорамою «Битва за Київ. Лютізький плацдарм. 1943» (с. Нові Петрівці Вишгородського р-ну) та Музей комсомольської слави в с. Трипіллі Обухівського р-ну, 170 музеїв і музейних кімнат на громад. засадах, серед яких Гребенівський істор.-краєзнавчий нар. музей Кагарлицького р-ну. При культур.-осв. закладах — понад 13,3 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 263 тис. аматорів. 46 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них ансамбль пісні і танцю «Чорнобривець» колгоспу ім. О. Г. Бузницького Миронівського р-ну, ансамбль «Пролісок» Баришівського районного будинку культури, нар. театр Миронівського районного будинку культури, агіт.-худож. бригада Яготинського районного будинку культури та ін. На Київщині здавна поширене ткацтво, гончарство, різьблення на дереві.

В області виходять 2 обл. газети — «*Київська правда*» і «Молода гвардія», 6 міськрайонних, 19 районних, 3 багатотиражні газети. Працює вид-во обкому Компартії України «Київська правда». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Перші поселення на території сучасної області виникли за часів пізнього *палеоліту*. В 9—1-й пол. 12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, з серед. 12 ст.— Київського князівства, в 10—13 ст. лівобережна частина сучасної обл. входила до *Переяславського князівства*. Після навали орд Батия (1240) Київське князівство залежало від *Золотої орди*, бл. 1362 підпало під владу лит. феодалів. У 1471 лит. уряд утворив *Київське воєводство*. Після *Люблінської унії 1569* Київщину загарбала шляхет. Польща. Населення області брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96, Федоровича повстанні 1630, Павлюка повстанні 1637, Острянина повстанні 1638*. На поч. визвольної війни укр. народу 1648—54 було утворено *Київський полк. Переяславська рада 1654* прийняла рішення про возз'єднання України з Росією. За *Андрусівським перемир'ям 1667* у складі Лівобережної України було возз'єднано з Росією Київ з прилеглою територією. Біла Церква і Фастів були центрами *Палія повстання 1702—07*.

У 1708—81 і 1797—1925 ця територія входила до *Київської губернії*. На тер. області діяло *Південне товариство декабристів*, відбулося *Чернігівського полку повстання*. У серед. 19 ст. сталися значні сел. заворушення (*Київська козаччина 1855*). Перші с.-д. гуртки і групи виникли в кін. 80 — на поч. 90-х рр. 19 ст. У період революції 1905—07 на Київщині діяло *Вузлове бюро РСДРП Південно-Західної залізниці*. Рад. владу встановлено в січні — лютому 1918. Під час австро-нім. окупації відбулися *Таращанське збройне повстання 1918, Сквирське збройне повстання 1918*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (вересень 1941—10.III

Монументально-декоративна композиція «Прометей» у місті Прип'яті. Скульптори Ю. Л. Синькевич, М. Я. Грицюк, архітектор Л. Ю. Олов'яников. Бронза. 1974—75.

1944) діяли підпільні обком (на чолі з І. В. Сергієнком), міськком та 13 райкомів партії, 102 орг-ції і групи. Орденом Дружби народів нагороджено м. Переяслав-Хмельницький (1979), орденом «Знак Пошани» м. Білу Церкву (1983). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Маслівку Миронівського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 105 578 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2835 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 199 267 комсомольців. Дружні зв'язки існують між трудящими Київської обл. та Лейпцігського округу НДР, Краківського воєводства ПНР і повіту Клуж СРР. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Київська область*, т. 5, с. 130.

Літ.: Очерки истории Киевских городской и областной партийных организаций. К., 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Київська область. К., 1971; Атлас Киевской области. М., 1980.

В. М. Цибулько,

КІРОВОГРАДСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення 1233,4 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Кіровоград (261,6 тис. чол.)

Загальні відомості. Кіровоградську обл. утворено 10.I 1939. Розташована в центр. частині України, у межиріччі Дніпра та Пд. Бугу. На Пн. межує з Черкас., на Пн. Сх.— з Полтав., на Сх. і Пд. Сх. — з Дніпроп., на Пд.— з Миколаїв., на Пд. Зх.— з Одес., на Зх.— з Вінн. областями УРСР. В області — 21 район (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 12 міст, у т. ч. 4 обл. підпорядкування, 26 с-щ міськ. типу, 1056 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, молдавани, євреї та ін. Пересічна густота населення — 50,1 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн. і пн.-зх. райони області, рідше — пд. райони. Міське населення становить 56 % (1984). Найбільші міста: *Кіровоград, Олександрія, Світловодськ, Знам'янка*.

Природа. Область лежить у межах Придніпровської височини. Поверхня її — хвиляста рівнина заввишки 150—250 м (макс. у межах області — 269 м). Характерне чергування вододільних плато з глибоко врізаними долинами річок. Перевищення відносних висот досягає 120—150 м. Розвинута яружно-балкова сітка. Найбільше розчленована пн.-сх. частина області (Дніпровсько-Інгулецьке межиріччя), де густота ярів і балок досягає 1 км на 1 км². У цій частині області поширені також водно-льодовикові форми рельєфу у вигляді прохідних долин. Значне розчленування поверхні місцями ускладнює проведення с.-г. робіт і потребує застосування комплексу протиерозійних заходів. У надрах Кіровоградщини є значні поклади бурого вугілля (частина *Дніпровського буровугільного басейну*). Велике значення мають запаси графіту (Завалліське родовище графіту) та буд. матеріалів, зокрема гранітів, лабрадориту, кварциту, мергелю, крейди. Є також нікелева, хромова та залізна руди, горючі сланці, торф. Виявлено джерела мінеральних вод. У цілому область добре забезпечена мінерально-сировинними ресурсами, особливо буд. матеріалами. Клімат помірно континентальний. Зима коротка, м'яка з частими відлигами.

Радянська архітектура.

1. Будинок Верховної Ради УРСР у Києві. Архітектор В. Г. Заболотний. 1936—39. 2. Будинок Держпрому на площі Ф. Е. Дзержинського у Харкові. Архітектори С. С. Серафимов, М. Д. Фельгер і С. М. Кравець. 1925—29. 3. Корпус Української сільськогосподарської академії у Києві. Архітектор Д. М. Дяченко. 1925—27. 4. Будинок Рад у Донецьку. Архітектор Л. І. Котовський. 1930—32. 5. Житлові будинки на вулиці Попудренка в Чернігові. Архітектор В. М. Устинов. 6. Музей М. Островського у м. Шепетівці Хмельницької області. Архітектори М. О. Гусєв, А. Ф. Ігнащенко та ін.; художники А. В. Гайдамака, Л. В. Коваленко та І. А. Скорупський. 1979. 7. Адміністративний будинок у Дніпропетровську. Архітектор Д. І. Щербаков. 1971. 8. Житловий масив Салтове в Харкові. Архітектори Л. М. Тюльпа і І. Т. Демешко. 1970—85. 9. Музично-драматичний театр у Сімферополі. Архітектори С. Ю. Афзаметдінова та ін. 1977. 10. Ресторан «Старий дуб» у м. Трускавці Львівської області. Архітектори Х. Н. Власюк і А. М. Шуляр. 1980. 11. Музично-драматичний театр у Ворошиловграді. Архітектор Г. Г. Головченко. 1971. 12. Забудова вулиці в с. Вузловому Радехівського району Львівської області. Архітектор В. С. Марченко. 1978.

1

2

3

4

5

6

Народна архітектура.

1. Собор Благовіщення у м. Ковелі Волинської області. 1505.
2. Троїцький собор у м. Новомосковську Дніпропетровської області. Архітектор Я. Погребняк. 1773—81.
3. Дзвіниця у с. Потеличі Нестеровського району Львівської області. 17 ст.
4. Інтер'єр української хати з виробами декоративно-ужиткового мистецтва. Поділля. 19 ст.
5. Хата з с. Тухольки Сколівського району Львівської області. 19 ст.
6. Хата з с. Диканьки (тепер смт) Полтавської області. 19 ст.
7. Гуцульська гражда в с. Криворівні Верховинського району Івано-Франківської області. 19 ст.
8. Вітряк з с. Ширяєвого Путивльського району Сумської області. Кінець 19 — початок 20 ст.
9. Клуня з с. Шевченкового Звенигородського району Черкаської області. 19 ст.
10. Будинок колгоспника в с. Великих Сорочинцях Миргородського району Полтавської області. 1951.
11. Млин з с. Ломачинців Сокирянського району Чернівецької області. 2-а половина 19 ст.
12. Мансардний будинок колгоспника в с. Пістинь Косівського району Івано-Франківської області. 1971. **4—6, 8, 9 і 11** — Музей народної архітектури та побуту УРСР.

7

8

9

10

11

12

Літо тепле, переважно посушливе. Пересічна т-ра січня —5, —6 °, липня +20, +21°. Тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 166 днів. Сума активних т-р — 2800—2900°. Річна кількість опадів на Пн. 420—470 мм, на Пд.— 400—430 мм. Максимум припадає на теплу пору року. З несприятливих метеорологічних явищ бувають значні зливи з градом, пізні весняні та ранні осінні заморозки, суховії, посухи (в окремі роки). Взимку часті відлиги з утворенням льодової кірки, що завдає шкоди озимим культурам. На тер. області — 207 річок завдовжки понад 10 км. На її пн.-сх. межі тече Дніпро (в межах області — частина Кременчуцького й Дніпродзержинського водосховищ), до його бас. належать Інгулець, Тясмин, Цибульник та ін. Крайню зх. частину області перетинає Південний Буг, до басейну якого належать Інгул, Синюха, Синиця та ін. На річках збудовано 54 водосховища загальною площею 7652 га. Найбільші з них — Іскрівське, Новоархангельське, Тернівське, Червонохутірське. Діє водовід Дніпро (від м. Світловодська) — Кіровоград. Здійснюються роботи щодо охорони малих річок та водойм, розчищення їх від замулення тощо. У грунтовому покриві переважають чорноземи, в пн. частині поширені глибокі та опідзолені, в пд. частині — звичайні середньогумусні й малогумусні чорноземи. Є також сірі лісові, болотні та ін. грунти. Область відзначається багатством земельних ресурсів, значною природною родючістю грунтів. Природна рослинність збереглася лише на крутих схилах річкових долин та балок. Лісами (граб, дуб, ясен, клен, липа, сосна) і чагарниками вкрито 150,5 тис. га. На Пд. області проводять значні лісовідновлювальні роботи, зокрема залісення ярів та балок. Область розташована в межах двох зон: лісостепової та степової. Північна частина її характеризується переважанням лукостепових підвищених розчленованих й терасових, південна — північностепових підвищених та схилових природно-територіальних комплексів. У межах області— 43 природно-заповідні об'єкти заг. площею 4,1 тис. га, у т. ч. Чорноліський та «Редьчине» держ. заказники, пам'ятка природи респ. значення — болото «Чорний ліс», дендропарк «Веселі Боковеньки» та ін.

Народне господарство. Економіка області являє собою комплекс галузей добувної та обробної (маш.-буд. і металообр., паливної, металург., буд. матеріалів та харч.) пром-сті й високотоварного багатогалузевого с. г. зерново-буряківничо-олійницького напряму в поєднанні з м'ясо-мол. тваринництвом. У заг.-союзному та республіканському поділі праці область виділяється виробництвом сівалок та ін. сільськогосподарських машин, гідравлічних насосів, напівпровідникових матеріалів, видобуванням графіту й граніту.

Промисловість. В галузевій структурі пром. виробн. частка машинобудування і металообробки 1983 складала 28,0 %, харч.— 31,8 %, кольорової металургії — 7,3 %, паливної — 6,8 %. Основу енергетичної бази області становлять Кременчуцька ГЕС та Червонохутірська, Новоархангельська, Тернівська, Гайворонська ГЕС та Кіровоградська й Олександрівська ТЕС. Провідна галузь пром-сті — машинобудування і металообробка — спеціалізується в основному на виробн. машин для с. г. і транспорту.

На машинобудівних підприємствах Кіровограда виготовляють тракторні сівалки для зернових, технічних і овочевих культур (виробниче об'єднання «Червона Зірка» випускає понад 45 % заг.-союзної кількості посівних машин), тукорозкидувачі, гідравлічні насоси для тракторів, екскаваторів, автомобілів та ін. машин, гідравлічні передачі, агрегати до дизельних двигунів самохідних комбайнів, деталі до сільськогосподарської техніки.

Серед ін. продукції маш.-буд. галузі — дозувальні автомати, радіовироби, друкарські машинки «Ятрань» тощо (Кіровоград), електричні мостові, контейнерні й козлові крани, станції управління різними машинами та ін. електротех. вироби, електромех. обладнання для вуг. пром-сті (Олександрія). У Гайвороні — ремонт тепловозів. Кольорова металургія представлена виробн. напівпровідникових матеріалів (Дніпровський з-д чистих металів у Світловодську) і феронікелю (Побузький нікелевий завод). На базі Петровського родовища залізорудних кварцитів розвивається чорна металургія. Основою розвитку гірничодобувної пром-сті є поклади бурого вугілля (Морозівський, Балахівський, Верболозівський, Протопопівський вуглерозрізи, Світлопільська, Медвежоярська, Новомиргородська, Верболозівська та ін. шахти, що входять у виробниче об'єднання «Олександріявугілля»).

Вугілля переробляють на Байдаківській і Семенівсько-Головківській брикетних ф-ках та з-ді гірського воску і вуглелужних реагентів у Олександрії.

Видобувають також графіт (працює Заваллівський графітовий комбінат) та буд. матеріали. Зокрема, розробляють родовища граніту і лабрадориту (Кіровоградське, Капустинське, Власівське кар'єроуправління, з-ди по виробн. щебеню у Знам'янці і Новоукраїнці та ін.), вогнетривкі глини (поблизу Кіровограда) тощо. Виробн. залізобетонних виробів у Кіровограді, Світловодську, Знам'янці та ін. Важливою галуззю, що визначає спеціалізацію пром. комплексу області, є харч., зокрема цукр., пром-сть (найбільші з-ди у Долинській, Олександрівці, Ульяновці, Олександрії: 1983 вироблено 402,2 тис. т цукру-піску).

Є підприємства олійно-жирової (Кіровоград), спиртової, м'ясної, борошномельної, молочної, кондитерської (Кіровоград, Мала Виска, Олександрія, Знам'янка та ін.) галузей. У Кіровограді працює дослідний з-д фільтруючого кізельгуру. Легка пром-сть представлена підприємст-

Кіровоград. Вулиця К. Маркса.

Чорне озеро в Чорноліському заказнику.

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Бобринецький	1923	Олександрівський	1924
Вільшанський	1934	Олександрійський	1930
Гайворонський	1923	Онуфріївський	1923
Голованівський	1923	Петрівський	1923
Добровеличківський	1923	Світловодський	1931
Долинський	1923	Ульяновський	1928
Знам'янський	1923	Устинівський	1923
Кіровоградський	1923		
Компаніївський	1923		
Маловисківський	1923		
Новгородківський	1923		
Новоархангельський	1923		
Новомиргородський	1923		
Новоукраїнський	1923		

1 Територія, підпорядкована Кіровоградській міськраді

вами швейної, взут., панчішної, шпагатно-мотузкової (Кіровоград), шкіряної (Новомиргород) галузей. У Кіровограді, Олександрії, Знам'янці та Світловодську — деревообр. і меблева пром-сть. Створено комбікормову пром-сть, яка представлена 21 комбікормовим з-дом. Найбільші — Бобринецький, Олександрійський, Кіровоградський, Добровеличківський. Тер. розміщення пром-сті зумовило формування в області двох пром. вузлів та ряду пром. центрів. У галузевій структурі Кіровоградського пром. вузла провідну роль відіграють підприємства маш.-буд., харч. і легкої пром-сті; Олександрійського — паливна, маш.-буд. та харч. пром-сть. До багатогалузевих пром. центрів належать Світловодськ, Знам'янка, Мала Виска, Новоукраїнка, Новомиргород, Долинська, Бобринець, Гайворон.

Сільське господарство. У структурі с.-г. виробництва на тваринництво (1983) припадало 54,7 % валової

СТРУНТУРА СІЛЬСЬНОГОСПОДАРСЬНИХ УГІДЬ НІРОВОГРАДСЬНОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

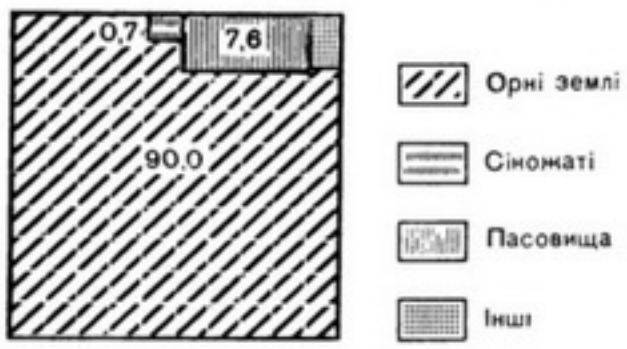

продукції. На кін. 1983 в області було 315 колгоспів, 47 радгоспів, 32 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення та 21 районне об'єднання сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями зайнято 2057 тис. га землі (див. діаграму), з них посівна площа становить 1752,0 тис. га. Площа зрошуваних земель — 45,9 тис. га. Найбільші зрошувальні системи Велико-Скелівська і Надлацька. Серед зернових культур, осн. посіви яких зосереджені у степовій частині області, провідне місце займає озима пшениця. Вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу, зернобобові, просо, гречку; з технічних — цукрові буряки, у південно-східних районах — коріандр, сою. Розвинуті овочівництво, садівництво (яблуні, сливи, груші, вишні) і ягідництво. У тваринництві переважає м'ясо-молочне скотарство і свинарство; з допоміжних галузей розвиваються вівчарство, кролівництво, бджільництво, шовківництво й ставкове рибництво. В області 2 птахофабрики.

Сформувалися спеціалізовані агропром. комплекси (АПК) рослинницької і тваринницької орієнтації. Рослинницька група представлена зернопромисловим, бурякоцукровим, соняшниково-олійним, зерново-патоково-спиртовим та плодоово-чеконсервним АПК, тваринницька — молоко- та м'ясопромисловим АПК. У приміських зонах с. г. спеціалізується на виробн. молока, м'яса птиці і кролів, овочевих і плодоягідних культур.

Транспорт. Довжина з-ць загального користування — 869 км (1983). Осн. залізничні магістралі, що проходять тер. області (Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Київ — Херсон, Харків — Одеса) електрифіковані. Гол. залізничні вузли — Знам'янка, Помічна, Гористівка, Долинська. Довж. автошляхів — 5,4 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,9 тис. км (1983). Осн. автомагістралі: Київ — Одеса, Київ — Дніпропетровськ, Кіровоград — Миколаїв, Харків — Одеса. Судноплавство по Дніпру. У Кіровограді — аеропорт. Тер. області проходить газопровід «Союз».

Охорона здоров'я. В області 1983 було 17,5 тис. лікарн. ліжок (143,0 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 4,2 тис. лікарів (34,7 лікаря на 10 тис. ж.) та 13,5 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (110,6 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області 154 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 4 санаторії та пансіонати з лікуванням на 975 ліжок, 5 будинків і пансіонатів відпочинку (в Олександрівському, Маловисківському, Знам'янському р-нах): осн. лікувальні засоби — мінеральні води для пиття (сульфатно-хлоридно-натрієво-кальцієві води) та ванн (радонові води).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1424 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 391 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 27 стадіонів, 463 спорт. зали, 4343 спорт. майданчики і поля, 3 криті плавальні басейни та ін. спорт. споруди. В 1983 були підготовлені 158 781 значківець ГПО, 149 122 спортсмени масових розрядів, 1471 спортсмен-першорозрядник, 222 кандидати у майстри спорту, 21 майстер спорту СРСР і 1 майстер спорту міжнар. класу. На 1340 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 153 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 418 місць, 5 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; по області проходило 8 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 300 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 696 загальноосв. шкіл (186 тис. учнів), 18 серед. спец. навчальних закладів (16,8 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (14,4 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Кіровоградський педагогічний інститут* імені О. С. Пушкіна, *Кіровоградський інститут сільськогосподарського машинобудування*, Вище льотне уч-ще цивільної авіації в Кіровограді (всього — 11,4 тис. студентів).

Функціонують також загальнотехнічні ф-ти Дніпропетровського гірничого ін-ту в Олександрії та Харків. ін-ту радіоелектроніки в Світловодську. Серед позашкільних закладів — 34 палаци і будинки піонерів і школярів, 13 станцій юних техніків, 10 — юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 19 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, дитяча флотилія, дитячий парк тощо. Працюють проектно-конструкторський інститут по грунтообробних і посівних машинах, Придніпровське відділення Українського філіалу науково-дослідного інституту праці, відділення науково-технічної пропаганди Центр. н.-д. ін-ту інформації й техніко-екон. дослідів по тракторному й с.-г. машинобудуванню, Кіровоградська обл. держ. с.-г. дослідна станція, Веселобоковеньківська селекційно-дендрологічна станція Укр. н.-д. ін-ту лісового господарства і агролісомеліорації та ін. науково-дослідні установи і проектні організації.

Діють відділення творчих спілок — обл. літ. об'єднання (з 1948), муз. т-во (з 1959), журналістів (з 1957), два театри — *Кіровоградський український музично-драматичний театр* імені М. Л. Кропивницького та *Кіровоградський театр ляльок*, обл. філармонія.

На кінець 1983 функціонувало 830 масових б-к з фондом 11,1 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 630 б-к з фондом 5,7 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 912 клубних закладів, у т. ч. 804 — в сільс. місцевості; 1094 кіноустановки, в т. ч. 922 — в сільс. місцевості; два держ. музеї — *Кіровоградський краєзнавчий музей* з філіалом — *Карпенка-Карого І. К. заповідником-музеєм «Хутір Надія»* (поблизу с. Шостаківка Кіровоградського р-ну) та відділами — художнім музеєм та музеєм М. Л. Кропивницького у Кіровограді та *Яновського Ю. І. музеєм* у с. Нечаївці Компаніївського р-ну; меморіально-пед. музей В. Сухомлинського в смт Павлиш Онуфріївського р-ну; бл. 176 музеїв на громадських засадах.

При культурно-освітніх закладах працюють 8,7 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 160 тис. аматорів, 75 колективів удостоєно звання заслужених і народних, серед них — заслужений ансамбль нар. танцю УРСР «Ятрань» Будинку культури імені М. І. Калініна Кіровоград. заводу «Гідросила», заслужена хорова капела Палацу культури імені Жовтня Кіровоград. виробничого об'єднання «Червона зірка», народний хор «Тясмин» Олександрійського районного будинку культури, народний ансамбль пісні і танцю «Весна» Кіровоград. міського будинку культури імені І. С. Компанійця, народний ансамбль танцю «Юність» Кіровоград. пед. ін-ту, Олександрійський, Бобринецький нар. театри та ін. В області діють клуб кінолюбителів, 81 самодіяльна кіностудія.

На Кіровоградщині здавна розвивалися килимарство, гончарне виробництво, різьблення на дереві, працює велика кількість самодіяльних різьбярів, вишивальниць, художників. В області виходять дві обл. газети — «*Кіровоградська правда*» й «Молодий комунар», 3 районні в містах, 18 районних і 25 багатотиражних газет. Обл. вид-во «Кіровоградська правда». Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Кіровограді.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена з часів пізнього *палеоліту*. Наприкінці 10 ст. вона входила до Київської Русі. У 16—18 ст. степова частина цієї території належала Запорізькій Січі. У 2-й пол. 18 ст. розпочалося масове заселення її укр. селянами, козаками та іноз.

Кіровоградський обласний краєзнавчий музей.

Пам'ятник М. Л. Кропивницькому в Кіровограді. Скульптор Е. М. Кунцевич, архітектор Ю. В. Кисличенко. Граніт. 1969.

колоністами (див. *Нова Сербія*). У 1768 селяни пн.-зх. районів брали участь в антифеод. повстанні — *Коліївщині*. В 1787 засновано *Єлизаветградську медико-хірургічну школу*. В 70—80-х рр. 19 ст. в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) діяв народовольський гурток, який розповсюджував революц.-демократичну л-ру. Перший марксистський гурток виник у Єлизаветграді 1897. Робітники пром. підприємств Єлизаветградщини брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. 29.I (11.II) 1918 в результаті *Єлизаветградського збройного повстання 1918*, керованого більшовиками, в Єлизаветграді було встановлено Рад. владу, в лютому — на тер. всієї області. Під час австро-нім. окупації на тер. області відбулося *Канізьке селянське повстання 1918*. *Кіровоградська обласна партійна організація* створена 1939. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (серпень 1941 — березень 1944) діяли підпільний обком партії (на чолі з П. К. Василиною і М. М. Скирдою), 3 підпільні райкоми партії, підпільна комсомольська орг-ція «*Спартак*», партизанські загони. Область визволили в результаті *Кіровоградської операції 1944*. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Пантазіївку Знам'янського р-ну (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 74,2 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2115 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 146,2 тис. комсомольців.

Трудящі Кіровоградської обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Одеської обл. УРСР, Башкирської АРСР та Толбухінського округу НРБ.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Кіровоградська область*, т. 5, с. 206.

Літ.: Очерки истории Кировоградской областной партийной организации. Днепропетровск, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область. К., 1972; Заповідні місця Кіровоградщини. Дніпропетровськ. 1984.

М. Г. Самілик.

КРИМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 27,0 тис. км²

Населення — 2309,5 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Сімферополь (327,9 тис. чол.)

Загальні відомості. Кримську обл. утворено 30.VI 1945 (до 19.II 1954 — у складі РРФСР). Розташована на крайньому Пд. УРСР, на Кримському п-ові. На Пн. межує з Херсон. обл. УРСР (межа проходить через Перекопський перешийок). На Сх. відокремлена Керченською протокою від Краснодар. краю РРФСР. Омивається водами Чорного та Азовського морів. В області — 15 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 16 міст, у т. ч. одне респ. (Севастополь) та 9 обласного підпорядкування, 55 с-щ міськ. типу, 1028 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна, 1970 — орденом Трудового Червоного Прапора.

Населення. Осн. населення — росіяни та українці; живуть також білоруси, євреї та ін. Пересічна густота населення — 85,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені південнобережні й передгірські райони області. Міське населення становить 69 % (1984). Найбільші міста: *Сімферополь, Севастополь, Керч, Євпаторія, Ялта, Феодосія*.

Природа. Протяжність берегової лінії Кримської обл. перевищує 1000 км. Вона розчленована численними затоками та бухтами, особливо на Пн. і Сх. Найбільші затоки на узбережжі Чорного м.: Каркінітська, Каламітська, Феодосійська; на узбережжі Азовського м.— Сиваш, Казантипська та Арабатська. Сиваш відокремлений від Азовського м. довгою піщаною косою — Арабатською Стрілкою. На Сх. виступає Керченський п-ів, на Зх.— Тарханкутський. За характером рельєфу область поділяється на дві частини. Більша її частина, що охоплює пн. й центр. райони,— хвиляста рівнина, в межах якої виділяються Пн.-Кримська й Центрально-Кримська рівнини, Альминська низовина і Тарханкутська височинна рівнина (вис. до 179 м). Для Керченського п-ова, де є грязьові вулкани, характерний гребенево-сопковий рельєф. На Пд. простягаються Кримські гори, які складаються з трьох паралельних пасом (найвище — Головне пасмо, вис. до 1545 м, г. Роман-Кош). У вапнякових відкладах Кримських гір розвинуті карстові форми рельєфу, відомо бл. 900 карстових печер, шахт та колодязів. Серед них — печери Червона (довж. 13,1 км), Солдатська (1,8 км), Узунджа (1,5 км) та ін. На крайньому Пд. простягається вузька прибережна смуга — *Південний берег Криму*. Надра області багаті на різноманітні корисні копалини. Найбільше значення мають залізні руди *Керченського залізорудного басейну*, мінеральні солі Сиваша та солоних озер, флюсові вапняки в районі Севастополя та Старого Криму (50 % респ. запасів). Є мінеральні джерела й лікувальні грязі. Розробляють родовища природного газу. Значні запаси буд. матеріалів та сировини для їх виробн., мергелів, мохуваткового вапняку, габродіабазів, доломітів, вапняків, бентонітових глин. Клімат на більшій частині тер. області помірно континентальний, літо сонячне, сухе, помірно жарке. Пересічна т-ра липня на рівнині +22, +23°, у передгір'ях +16, +21°, в горах +15°. Зима волога, помірно м'яка. Пересічна т-ра січня на рівнині —1, —2°, у передгір'ях — 1,5, +1°, в горах —1,5, —4°. Тривалість вегетаційного періоду 180—190 днів. Сума активних т-р — 3200—3600°. Опадів на рівнині 350—435 мм, у передгір'ях 450—610 мм, в горах 1000—1200 мм. Найхарактернішою рисою клімату рівнинного Криму є недостатня зволоженість (часті посухи навесні та влітку, пилові бурі, нестійкий сніговий покрив узимку). Для гірських районів Криму характерні вітри (гірсько-долинні, бризи, бора). На Південному березі Криму клімат субсередземноморського типу. Зима м'яка, волога (пересічна т-ра січня від +1,3° до +4,5°). Літо сонячне, жарке й сухе (пересічна т-ра липня +23, +24°). Тривалість вегетаційного періоду 200—212 днів, сума активних т-р 3600—4000°. На тер. області— 71 річка завдовжки понад 10 км, найбільші — Салгир (з прит. Біюк-Карасу), Альма та Кача; збудовано 20 значних водосховищ (найбільші — Чорнорічинське, Сімферопольське, Феодосійське). У Криму є понад 50 солоних озер, які поділяються на чотири групи: Євпаторійську (Сасик, Саки, Мойнакське та ін.). Тарханкутську (найбільше — Донузлав), Перекопську (Старе, Красне, Айгульське та ін.), Керченську (Узунларське, Акташське, Чокрацьке. У зв'язку із значним дефіцитом водних ресурсів будується друга черга *Північно-Кримського каналу* імені Комсомолу України. Переважають пд. чорноземи та каштанові грунти, в минулому зайняті ковилово-типчаковою рослинністю, у Присиваші — ділянки з солончаковою рослинністю. Для передгір'я характерне чергування степових (на чорноземах) та лісових (на дерново-карбонатних грунтах) ділянок. Степи майже повністю розорані. Ліси передгір'я складаються з дуба, клена, ясена, є також чагарники (граб східний, ліщина, кизил). Схили Кримських гір вкриті дубовими, буково-грабовими, буковими і сосновими лісами на гірсько-лісових бурих грунтах. На яйлах — гір-

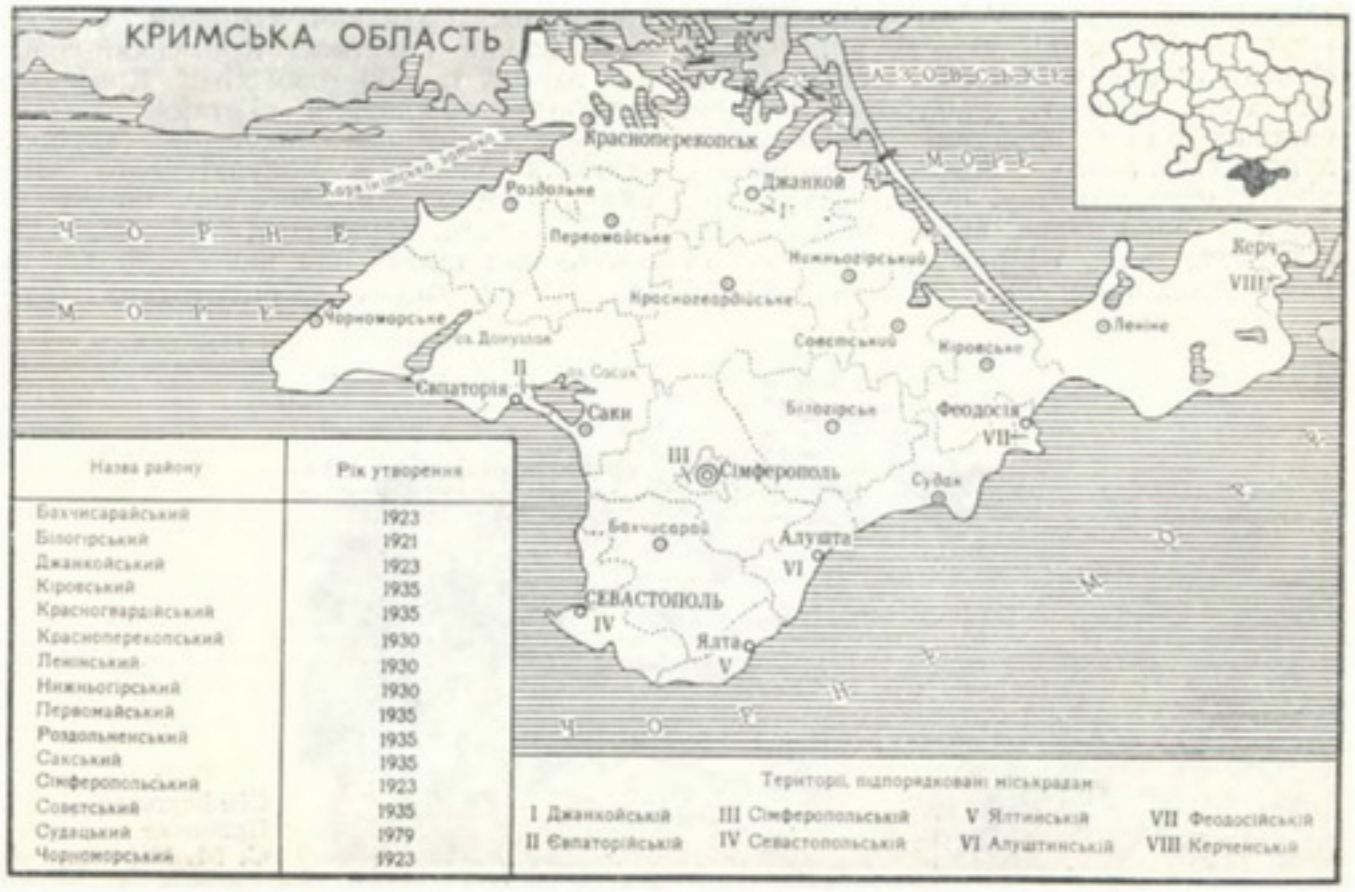

Назва району	Рік утворення
Бахчисарайський	1923
Білогірський	1921
Джанкойський	1923
Кіровський	1935
Красногвардійський	1935
Красноперекопський	1930
Ленінський	1930
Нижньогірський	1930
Первомайський	1935
Роздольненський	1935
Сакський	1935
Сімферопольський	1923
Совєтський	1935
Судацький	1979
Чорноморський	1923

ську-лучні та гірсько-степові чорноземновидні на Пд. березі Криму — коричневі грунти. Для Південного берега Криму характерна рослинність субсередземноморського (див. *Субсередземномор'я*) типу — дубово-ялівцеві ліси, чагарникові зарості. Значні площі займають паркові насадження (кипарис, кедр, секвойя, ялина, магнолія, пальма, платан, дуб корковий та ін.). В області проводиться значна робота по відновленню лісів, поліпшенню їхнього породного складу. Всього під лісами понад 335

Пам'ятка природи — Бельбекський каньйон.

тис. га. Північна частина області лежить у степовій зоні, де переважають сухостепові (рівнинно-підвищені й приморські з фрагментами солонців і солончаків та сухостепові сопкові) природно-територіальні комплекси. У Кримських горах сформувалися гірські (луково-лісові низькі, лісові середньогірні, луково-степові яйлинські та субсередземноморські прибережно-схилові) комплекси. На тер. області — 150 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 103,2 тис. га), у т. ч. 3 заповідники (Ялтинський гірсько-лісовий, Мис Мартьян, Карадагський), 12 держ. заказників (Астанінські плавні, Арабатський, Мис Айя, Аю-Даг, Великий каньйон Криму, Качинський каньйон, урочища «Карабі-Яйла» та «Кубалач», Каркінітський, Новий Світ, Хапхальський, Чорна Річка), 13 пам'яток природи респ. значення; 10 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва респ. значення: серед них Алупкинський, Лівадійський, Гурзуфський; Нікітський бот. сад.

Народне господарство. Госп. комплекс області представлений гірничодобувною та рядом галузей обробної пром-сті, що базуються на переробці місцевої сировини (маш.-буд., хім., харч. та ін.), у поєднанні з с. г. зерново-плодоовочевого та м'ясо-мол. напрямів й розвинутим рекреаційним г-вом. У заг.-союзному та респ. поділі праці область виділяється суднобудуванням, виробн. устаткування для харч. пром-сті, електротех. виробів окремих видів продукції гірничометалург. (агломерат, флюсові вапняки), хім. (двоокис титану, пром. сода тощо), харч. (виноградне вино, плодоовочеві консерви, риба, ефірна олія) та легкої (шкіряно-галантерейні. пухо-перові ви-

Сімферополь. Проспект С. М. Кірова.

роби) пром-сті. Створено розгалужене курортне господарство.

Промисловість. У галузевій структурі пром. комплексу області за вартістю товарної продукції перше місце посідає харч. пром-сть — 42,6 % (1983). Проте її питома вага зменшується внаслідок розвитку галузей, що забезпечують наук.-тех. прогрес нар. г-ва: маш.-буд. і металообр. (27,6 %), хім. (6,5 %). На легку пром-сть припадає 6,7 % товарної промислової продукції області. Внаслідок освоєння місцевих родовищ природного газу розвивається газодобувна пром-сть та електроенергетика. Діють Севастопольська, Сімферопольська, Комиш-Бурунська ДРЕС. Будуються (1984) Кримська АЕС та сонячна електростанція на Керченському п-ові. Галузями спеціалізації маш.-буд. пром-сті є суднобудування і судноремонт, радіоелектроніка, електротехніка, виробн. устаткування для харч. пром-сті. Найбільші підприємства: керченський з-д «Затока» (великотоннажні танкери); виробничі об'єднання: «Севастопольський морський завод ім. С. Орджонікідзе» (плавучі крани), сімферопольські «Фотон» (телевізори) та науково-виробниче об'єднання «Пневматика»; електромаш.-буд., прод. машинобудування, «Сільгоспдеталь», «Сантехпром»; Джанкойський маш.-буд. (тракторні причепи), Феодосійський мех., Севастопольський приладобуд. «Парус» з-ди. Гірничорудна пром-сть базується на розробці залізних руд: Комиш-Бурунський залізорудний комбінат ім. С. Орджонікідзе випускає офлюсований агломерат, Балаклавське рудоуправління ім. М. Горького — флюсові вапняки. Наявність значних запасів різноманітних солей в солоних озерах і Сиваші сприяє швидкому розвитку хім. промисловості, у т. ч. виробництво продукції основної хімії. Найбільші підприємства: Сакський хімічний, Сімферопольський пластмас, Кримський содовий заводи та побутової хімії, Кримське виробниче об'єднання «Титан». Розвивається будівельна індустрія (виробн. стінових блоків з мохуваткового вапняку, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, керамзиту, цементу, залізобетонних кілків для виноградників та пальметних садів, азбоцементних труб та ін.). Найбільші підприємства — Альминский та Білокам'янський з-ди стінових матеріалів, Керченський з-д буд. матеріалів, бахчисарайське виробниче об'єднання «Будіндустрія». Високий рівень розвитку харч. пром-сті зумовлений наявністю високотоварного с. г., біологічних ресурсів Азово-Чорноморського басейну та Світового океану, а також високим рівнем споживання продуктів харчування внаслідок все зростаючого значення Кримського п-ова як рекреаційного району. Провідна галузь харч. пром-сті — виноробна (виробничо-аграрне об'єднання виноробної промисловості «Масандра», науково-виробниче об'єднання виноробної промисловості, виробниче об'єднання «Кримрадгоспвинпром»). За кількістю сортів та якістю марочного вина область посідає перше місце в Радянському Союзі (зокрема, 1983 вироблено 5245 тис. пляшок шампанського). Розвивається консервне виробництво (1983 — 565 млн. умовних банок, у т. ч. 422 плодоовочевих). Його осн. підприємства розміщені в Сімферополі, Севастополі, Джанкої, Нижньогірському, Керчі, Бахчисараї. Ефіроолійні підприємства в Сімферополі (ефіроолійний комбінат «Кримська троянда»), Бахчисараї, Алушті, Судаку, Совєтському та Білогірську дають 58,2 % лавандової, 24,3 % трояндової та 27,4 % шавлієвої олії загальносоюзного виробн. Місц. значення мають м'ясна, рибоконсервна, мол., борошномельно-круп'яна галузі. В області — 8 комбікормових заводів. Легка пром-сть розвивається переважно на довізній сировині і представлена виробн. одягу, взуття, трикотажних виробів, літніх головних уборів у Сімферополі, Феодосії, Севастополі, Ялті. Серед нових підприємств — Сімферопольська шкіряно-галантерейна та Красногвардійська пухо-перова ф-ки. На тер. області сформувалися три промислові вузли. Сімферопольський пром. вузол, до складу якого, крім Сімферополя, входить багатогалузевий центр Бахчисарай, спеціалізується на харч., маш.-буд., легкій, хім. та буд. матеріалів пром-сті. У Севастопольському вузлі переважають судноремонт, маш.-буд., харч., у т. ч. виробн. виноградних вин, океанічне рибальство та рибообробка, буд. матеріалів пром-сть та видобування металург. флюсів. Гол. галузі спеціалізації Керченсько-Феодосійського вузла: суднобудування і судноремонт, рибопром. і винопром. комплекси, гірничометалург. пром-сть, виробн. буд. матеріалів. Формуються Красноперекопський (виробництво основної хімії) та Джанкойський (плодоовочеконсервна і виноробної галузі, виробн. тракторних причепів) пром. вузли.

Сільське господарство. У структурі сільського господарства за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (50,6 %, 1983). У 1983 в області було 119 колгоспів та 155 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки і їхніх виробничих відділень, 16 районних об'єднань сільгоспхімії. В області 1770,0 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Понад 70 % всіх орних земель розташовано на рівнинній частині області. Площа зрошуваних земель 325,3 тис. га. Діє перша черга Пн.-Кримського каналу. Найбільші зрошувальні системи: Джанкойська, Красноперекопська, Красногвардійська. Вся посівна площа 1983 становила 1187 тис. га. Провідні культури — озима пшениця, кукурудза, рис, соя та тютюн. Область займає 1-е місце в республіці за валовим збором рису і сої та друге — за збором тютюну. Значні площі під соняшником та ефі-

роолійними культурами. За площею виноградників та валовим збором винограду область на 2-му місці в УРСР. Розвинуте садівництво. Вирощують також овочебаштанні культури, багаторічні та однорічні трави. Серед галузей тваринництва найвищого рівня розвитку набуло м'ясне птахівництво. Значне місце займає також скотарство мол.-м'ясного напряму. По всій тер. області (крім Південного берега Криму) розвинуті також свинарство і вівчарство (особливо на Тарханкутському та Керченському півостровах). У 1983 в області було 9 птахофабрик. На тер. області сформувались такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зерно-промисловий, виноградарсько-винобродний, плодоовочеконсервний, ефіроолійний, тютюново-, молоко-, м'ясо- та птахопромислові.

СТРУНТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬНИХ УГІДЬ НРИМСЬНОІ ОБЛАСТІ (1983,%)

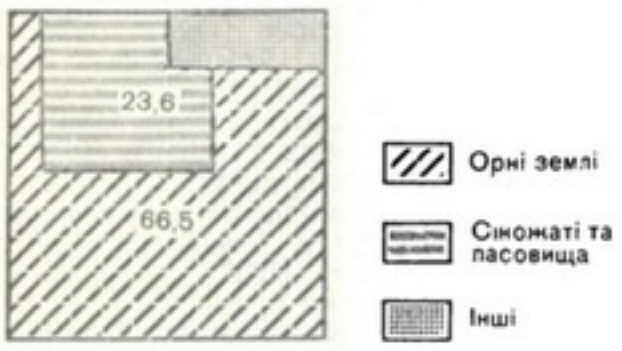

Т р а н с п о р т. Протяжність з-ць заг. користування — 644 км, у т. ч. електрифікованих — 261 км. Осн. залізниці: Москва — Харків — Дніпропетровськ — Сімферополь, Джанкой — Керч — Новоросійськ — Краснодар (діє поромна переправа, яка сполучає Кримський п-ів з Пн. Кавказом). Найбільші залізнич. вузли — Джанкой і Сімферополь. Автошляхів — 6,6 тис. км (у т. ч. з твердим покриттям — 6,5 тис. км). Гол. автомагістралі: Москва — Сімферополь, Сімферополь — Феодосія — Керч, Сімферополь — Євпаторія, Сімферополь — Севастополь — Ялта. З 1961 діє єдина в СРСР гірська тролейбусна лінія Сімферополь — Ялта (бл. 79 км). Важливе значення для області має мор. транспорт. Мор. порти: Феодосія, Керч, Севастополь, Ялта, Євпаторія. У Сімферополі — аеропорт. Тер. області проходять газопроводи: Глібовка — Євпаторія — Сімферополь — Севастополь і Херсон — Красноперекопськ — Джанкой — Ялта.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 28,6 тис. лікарн. ліжок (126,2 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 13,4 тис. лікарів (59,3 лікаря на 10 тис. ж.) та 31,5 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (139,2 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області—231 жіноча консультація, дитяча поліклініка та амбулаторія: 123 санаторії і пансіонати з лікуванням на 53,5 тис. ліжок, 84 будинки і пансіонати відпочинку. Відомі курортні райони: західний берег Криму (бальнеогрязьові та кліматичні курорти *Євпаторія, Саки*), *Південний берег Криму* (кліматичні курорти Форос, Кастрополь, Голуба затока, Сімеїз, Алупка, Місхор, Гаспра, Кореїз, Лівадія, Ялта, Гурзуф, Алушта); південно-східне узбережжя Кримського півострова (кліматичні та бальнеологічні курорти *Судак, Феодосія*); *Старий Крим*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1685 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 812 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 40 стадіонів, 628 спорт. залів, 4317 спорт. майданчиків і полів, 23 плавальні басейни (13 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 підготовлено 293 327 значківців ГПО, 280 387 спортсменів масових розрядів, 2991 спортсмена-першорозрядника, 526 кандидатів у майстри спорту, 75 майстрів спорту СРСР і 6 майстрів спорту міжнар. класу. На 3480 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 407 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 16 туристських установ (13 туристських баз і 3 готелі) на 7866 місць, 9 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 25 всесоюзних і 37 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 775 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 638 загальноосв. шкіл (344 тис. учнів), 26 серед. спец. навч. закладів (25,9 тис. учнів), 39 профес.-тех. уч-щ (24,7 тис. учнів), 4 вищі навч. заклади — *Сімферопольський університет* імені М. В. Фрунзе, *Кримський медичний інститут, Кримський сільськогосподарський інститут* імені М. І. Калініна й *Севастопольський приладобудівний інститут* (всього — 23,4 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 30 палаців і будинків піонерів і школярів, 12 станцій юних техніків, 9 — юних натуралістів, 2 екскурсійно-туристські станції, 50 дитячих спортивних шкіл, 5 клубів юних моряків, 2 дитячі парки. В області працюють науково-дослідні установи: *Кримська астрофізична обсерваторія* АН СРСР (у смт Научному Бахчисарайського р-ну), *Нікітський ботанічний сад, Біології південних морів інститут* імені О. О. Ковалевського АН УРСР і *Морський гідрофізичний інститут* АН УРСР у Севастополі, *Виноробства і виноградарства всесоюзний науково-дослідний інститут «Магарач»* і *Фізичних методів лікування і медичної кліматології ялтинський науково-дослідний інститут* імені І. М. Сеченова, *Ефіроолійних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* і *Мінеральних ресурсів інститут* М-ва геології УРСР у Сімферополі, Азово-Чорноморський н.-д. ін-т морського рибного г-ва та океанографії в Керчі та ін. наук. установи й проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1948), художників (з 1940), композиторів (з 1977), обл. організація журналістів (з 1957), 5 театрів — *Кримський російський драматичний театр* імені М. Горького, *Кримський український театр драми і музичної комедії, Кримський театр ляльок* у Сімферополі, *Севастопольський російський драматичний театр* імені А. В. Луначарського і *Чорноморського Червонопрапорного флоту російський драматичний театр* імені Б. А. Лавреньова — у Севастополі, філармонія, цирк, концертний фольклорний ансамбль УРСР «Таврія». На кінець 1983 в області функціонувало 1109 масових б-к з фондом 17,8 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 579 б-к з фондом 6,0 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1027 клубних закладів, у т. ч. 703 — у сільс. місцевості; 1443 кіноустановки, у т. ч. 919 — у сільс. місцевості; 16 держ. музеїв — *Кримський краєзнавчий музей, Сімферопольський художній музей, Бахчисарайський історико-археологічний музей, Феодосійська картинна галерея* імені

Санаторій «Ай-Даніль» поблизу Гурзуфа. Архітектори В. С. Богословський та ін. 1977.

І. К. Айвазовського, Музей героїчної оборони і визволення Севастополя (відділи — панорама «Оборона Севастополя 1854—1855 рр.» і діорама «Штурм Сапун-гори 7 травня 1944 р.»), *Херсонеський історико-археологічний заповідник* і музей Червонопрапор. Чорномор. флоту в Севастополі, Будинок-музей А. П. Чехова в Ялті, *Алупкинський палац-музей, Керченський історико-археологічний музей* (відділ — Підземний музей оборони *Аджимушкайських каменоломень*), *Сергєєва-Ценського С. М. музей* в Алушті, літ.-меморіальний музей О. С. Гріна в Феодосії, Лівадійський виставочний комплекс (системи ВЦРПС) та ін.; понад 220 музеїв на громадських засадах, серед яких 18 народних. При культур.-осв. закладах працюють понад 10,8 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь 190 тис. аматорів. Найвідоміші самодіяльні колективи: заслужений нар. ансамбль танцю УРСР виробничого об'єднання «Севастопольський морський завод імені С. Орджонікідзе», народний ансамбль пісні і танцю радгоспу «Виноградний» Сімферопольського району та ін. Працюють 20 народних театрів, найвідоміші з них — при Феодосійському і Євпаторійському міськ. будинках культури. В області виходять три обл. газети — «*Кримська правда*» укр. і рос. мовами, «Советский Крым» і «Крымский комсомолец», 4 міські, 3 районні у містах і 12 районних газет. Респ. вид-во «*Таврія*» і обласне «Таврида» у Сімферополі. Обл. к-т по телеба-

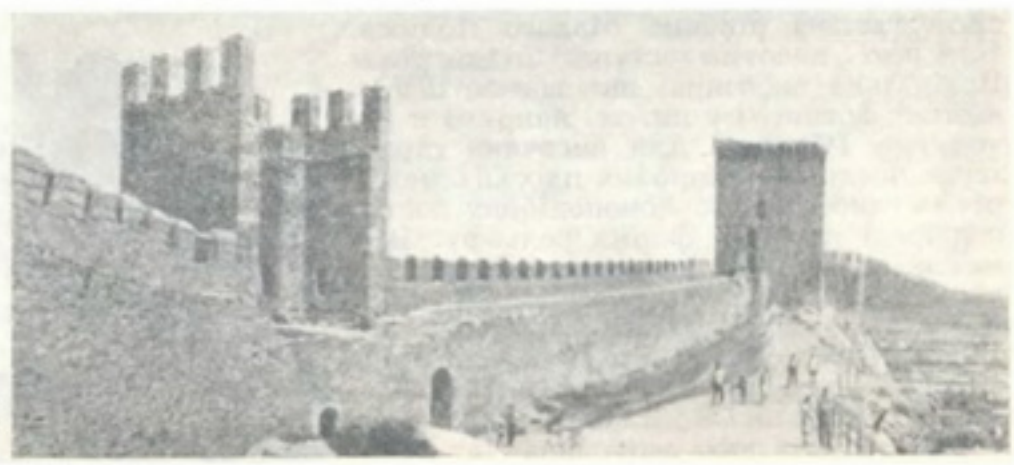

Генуезька фортеця в Судаку. Історичний заповідник. 14—15 ст.

ченню й радіомовленню, телецентр — у Сімферополі.

Короткі відомості про історичні події. Перші поселення на території сучас. області виникли за часів раннього *палеоліту*. Найдавнішим відомим з писемних джерел населенням Криму були *кіммерійці*. У 1-му тис. до н. е. в гірській частині Криму жили *таври*, від найменування яких походять назви *Тавріда, Таврія, Таврія*. У 7 ст. до н. е. степовий Крим підпав під владу *скіфів*, а на узбережжі виникли грец. міста-колонії (*Античні держави Північного Причорномор'я*), частина яких ввійшла до складу *Боспорської держави*. У 1-му тис. н. е. в Крим вторгалися готи, гунни, хозари, печеніги. У 10—11 ст. Сх. Крим (*Тмутараканське князівство*) мав політ. і торг. зв'язки з Київською Руссю. У 13 ст. в Крим вторгалися орди Батия, і він став улусом *Золотої орди*. Після її розпаду виникло *Кримське ханство* (1443—1783), яке з 1475 було васалом Туреччини. У 16—17 ст. проти тур.-тат. нападників героїчну боротьбу вели запорізькі козаки (див. також *Кримські походи 1687 і 1689*). У 1783 Крим приєднано до Росії. Крим. п-ів увійшов до Таврійської обл., з 1797 — до *Новоросійської губернії*, з 1802 — до *Таврійської губернії*. Під час *Кримської війни 1853—56* на тер. області точилися запеклі бої (див. *Севастопольська оборона 1854—55*). Перші с.-д. орг-ції виникли 1900—02 в Сімферополі, Севастополі, Керчі, Ялті, Феодосії, на кораблях Чорноморського флоту. Трудящі Криму брали активну участь у революції 1905—07 (див. *«Потьомкін», Севастопольське збройне повстання 1905*). Під керівництвом більшовиків відбулися *Феодосійське збройне повстання 1918, Ялтинське збройне повстання 1918*. До серед. січня 1918 Рад. владу було встановлено на тер. всієї області. У березні 1918 було утворено *Радянську Соціалістичну Республіку Тавріди* (існувала до квітня 1918). Після відновлення Рад. влади в Криму в квітні 1919 утворено *Кримську Соціалістичну Радянську Республіку* (існувала до червня 1919). Внаслідок *Перекопсько-Чонгарської операції 1920* Червона Армія визволила Крим від білогвардійців. 18.X 1921 утворено Кримську АРСР у складі РРФСР і *Кримську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території діяли бл. 200 підпільних орг-цій і груп, численні партизан. загони, якими керували підпільний обком партії (на чолі з І. А. Козловим, згодом В. С. Булатовим) та обл. підпільний парт. центр. 250 днів тривала *Севастопольська оборона 1941—42*. Внаслідок *Кримської операції 1944* півострів було визволено від нім.-фашист. загарбників. У 1945 Кримську АРСР перетворено на Кримську область у складі РРФСР, а 1954, на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією, область передано до складу УРСР. Почесне звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі Золота Зірка присвоєно містам Севастополю (1965) і Керчі (1973). Обласний центр Сімферополь нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1984), м. Севастополь — орденом Червоного Прапора (1954) і орденом Жовтневої Революції (1982), м. Феодосію — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня (1982). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Феодосію (1971), Красногвардійський р-н (1977), м. Красноперекопськ і с. Углове Бахчисарайського р-ну (1982). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 151 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3332 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 260 тис. комсомольців.

Існують дружні зв'язки між трудящими Крим. обл. і області Бач-Кішкун УНР, Русенського округу НРБ.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Кримська область*, т. 5, с. 517.

Літ.: Очерки истории Крымской областной партийной организации. Симферополь, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. К., 1974; Ена В. Г. В горах и на равнинах Крыма. Симферополь, 1973; Ена В. Г. Заповедные ландшафты Крыма. Симферополь, 1983.

В. С. Макаренко

ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 21,8 тис. км²
Населення — 2639,1 тис. чол. (на 1.I 1984)
Центр — м. Львів (753,2 тис. чол.)

Загальні відомості. Львівську обл. утворено 4.XII 1939. Розташована у зх. частині республіки. На Пн. і Пн. Сх. межує з Волин. і Ровен., на Сх. і Пд. Сх.— з Терноп. та Івано-Фр., на Пд.— з Закарп. областями УРСР. На Зх. проходить частина держ. кордону СРСР з Польщею. В області — 20 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 39 міст, у т. ч. 7 обласного підпорядкування, 37 с-щ міськ. типу, 1873 сільс. населені пункти. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота населення — 121,1 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені передкарпатська і центр. частини області. Міське населення становить 57 % (1984). Найбільші міста: *Львів, Дрогобич, Стрий, Червоноград, Борислав, Самбір*.

Природа. Тер. області відзначається великою різноманітністю природних умов і ресурсів. За характером рельєфу її поділяють на дві частини — пн.-сх. (більшу) — рівнинну та пд.-зх.— гірську. На Пн. в межі області заходить Волинська височина, вис. якої досягає 270 м, далі на Пд. простягається рівнина Малого Полісся. Над нею високим уступом підноситься Подільська височина, що займає центр. частину області і у пн.-зх. напрямі переходить у Розтіччя. Для височини характерне поєднання широких плоских межиріч та глибоких каньйоноподібних долин; поширені карстові форми рельєфу. В її межах виділяють львівське Опілля, Вороняки та Гологори (вис. до 471 м, г. Камула). Долина Дністра відокремлює Подільську височину від Передкарпаття, в межах якого вис. досягає 519 м. На Пд. Зх. — Українські Карпати (Бескиди, Стрийсько-Санська верховина та Вододільний хр. з найвищою вершиною області — г. Пікуй, 1406 м). Серед корисних копалин найбільше значення мають паливно-енерг. ресурси й сировина для хім. пром-сті: нафта і природний газ (*Передкарпатська нафтогазоносна область*), кам. вугілля (частина *Львівсько-Волинського вугільного басейну*), горючі сланці, калійна та кам. солі, сірка (*Передкарпатський сірконосний басейн*), озокерит (Бориславське родовище). Значні поклади природних буд. матеріалів — гіпсу, буд. і вогнетривких глин, мергелю, вапняків тощо. Є джерела мінеральних вод, лік. грязі. В цілому область добре забезпечена мінерально-сировинними ресурсами, деякі з них мають респ. значення. Клімат помірно континентальний. Зима м'яка з частими відлигами, літо тепле, вологе. Пересічна т-ра січня —4, —6°; липня від +18,3° у центр. частині області до +12,8° в горах. Тривалість вегетаційного періоду 190—210 днів. Сума активних т-р становить 2398°. Пересічна кількість опадів зростає від 600—750 мм на рік у рівнинній частині області до 1000 мм у горах. Серед несприятливих метеорологічних явищ — тумани, ожеледиця, весняні заморозки. Розподіл гідрографічної мережі визначається положенням області в межах Гол. Європ. вододілу, що розділяє басейни Балтійського та Чорного морів. Найбільша ріка — *Дністер*, гол. його притоки — Бистриця, Стрий, Свіча (праві), Верещиця, Свірж (ліві). До бас. Чорного м. належить також Стир (прит. Прип'яті). Ріки зх. частини області — Буг з притоками Полтвою, Ратою і Солокією та Вишня і Шкло (прит. Сану) мають стік у Балтійське м. Тер. області протікає 216 річок завдовжки понад 10 км. Багато невеликих озер та ставків. У цілому область достатньо забезпечена водними ресурсами. Велика увага приділяється охороні вод від забруднення, регулюванню стоку річок. Переважають сірі й темно-сірі лісові та чорноземні опідзолені грунти. На Пн. Сх. поширені чорноземи на карбонатних породах, у пд.-зх. рівнинних районах — суглинисті, перегнійно-карбонатні, а також чорноземи, в Карпатах — гірсько-лісові буроземні, у долинах річок — алювіально-лучні грунти. У природному рослинному покриві переважають ліси, які займають 29 % тер. області. Зосереджені вони гол. чин. у Карпатах (ялиця, смерека, бук), Передкарпатті (дуб, бук, граб) та пн. частині області (сосна, дуб, вільха). Проводять значні лісовідновлювальні роботи, понад 44 % всього лісового фонду області закладено за роки Рад. влади. Для пн.-сх. частини області, що лежить у лісостеповій зоні, характерне поєднання поліських (Мале Полісся) моренно-зандрових й долинних, недренованих перезволожених та заболочених, а також лісостепових опольських рівнинно-підвищених, для гірської частини області — мішано-лісових передгірних та низькогірних природно-територіальних комплексів. Для збереження та охорони природи в межах області створено 7 заказників респ. значення (Страдчанський ліс, Діброва, Потелицький, Чайковицький, Лешнівський, Сколівський, Волицький), пам'ятка природи респ. значення—урочища «Горбки» та «Ставки».

Пам'ятка природи — Урицькі скелі.

всього 338 природно-заповідних об'єктів заг. пл. 22,6 тис. га.

Народне господарство. Економіка області характеризується високим рівнем розвитку маш.-буд., паливної, хім., лісової, деревообр. та харч. пром-сті у поєднанні з інтенсивним багатогалузевим с.-г. виробн. та значним курортним г-вом. У всесоюзному та респ. поділі праці Львівщина виділяється електронним, трансп., приладо- та верстатобудуванням, виробн. природної сірки, продукції лісової і деревообр. пром-сті.

Промисловість. Провідне місце посідає машинобудування (у 1983—34,5 % товарної пром. продукції), на харч. пром-сть припадало 19,8 %, на легку — 14,9 %, хімічну — 7,1 %, паливно-енерг. — 9,3 %, лісову, деревообр. і целюлозно-паперову — 5,0 %. У паливно-енергетичному комплексі переважають вугледобувна (12 шахт Львівсько-Волинського бас.), газо- та нафтодобувна галузі. Розробляють також родовища торфу. Працюють Добротвірська ДРЕС, Львівська, Бориславська, Жидачівська ТЕЦ та ін., об'єднані в систему «Львівенерго», яка входить у міжнар. енергосистему «Мир». На область припадає 100 % респ. виробн. автонавантажувачів, 95,3 % автобусів, 25 % телевізорів (львівські автобусний завод, виробничі об'єднання «Автонавантажувач», «Електрон», «Кінескоп» та ін.). У Львові зосереджено також виробництво медичних, біофіз. та ін. приладів, фрезерних верстатів, інструментів (у т. ч. алмазних і мед.), електротех. виробів та ізоляторів, с.-г. машин, у Дрогобичі — автомоб. кранів і шарошечних долот, у Ходорові — поліграф. машин. На базі значних запасів неметалевих корисних копалин розвивається хім. пром-сть, представлена виробн. сірки, сірчаної к-ти, мінеральних добрив (Новий Роздол, Новояворівське), калійних добрив (Стебник), штучного волокна (Сокаль), лаків і фарб (Львів, Борислав), тех. вуглецю (Дашава), фарм. препаратів (Львів). Значна нафтопереробна пром-сть (Дрогобич, Львів), у т. ч. виробн. мед. і тех. озокериту (Борислав). У складі харч. пром-сті — цукр., м'ясна, мол., олійно-жирова, пивоварна, кондитерська, лікеро-горілчана, плодоовочеконсервна, тютюнова та ін. галузі. Осн. центр — Львів, окремі підприємства — у Дрогобичі, Бориславі, Червонограді, Стрию, Самборі, Ходорові та ін. Легка пром-сть включає виробн. текст. (Львів, Борислав) і швейних (Львів, Червоноград, Дрогобич, Стрий, Самбір) виробів, взуття (Львів) та шкіргалантереї. Важливі галузі спеціалізації економіки області — деревообр. і меблева пром-сть, підприємства якої розміщені у Львові, Дрогобичі, Стрию, Добромилі, Старому Самборі, Перемишлянах, Сколе й Кам'янці-Бузькій, та целюлозно-паперова пром-сть (Жидачів, Львів). Виробництво цементу, збірних залізобетон. і бетонних конструкцій та деталей, а також облицювальної плитки, цегли, гіпсу, будівельного каменю тощо (Миколаїв, Львів, Червоноград). У Львові — виробн. скляного сортового посуду і кришталю, у Бориславі — фарфорового посуду. Велике значення має комбікормова пром-сть, представлена 19 з-дами (Стрий, Красне, Сокаль, Радехів та ін.).

Значного розвитку набули нар. художні промисли — вишивання, гончарство, різьблення на дереві, килимарство та ін. В області вперше в Рад. країні (1961) створено виробничі об'єднання, 1983 діяло 62 об'єднання, які виробляли бл. 70% пром. продукції області.

На території області сформувалися три промислові вузли. Львівський пром. вузол спеціалізується на автомобіле-, приладо- і верстатобудуванні, електронній, легкій і харч. пром-сті; Дрогобицько-Бориславський — на машинобудуванні, нафтопереробці, деревообр. пром-сті; Червоноградський — на вугільній, буд. матеріалів і легкій пром-сті. До багатогалузевих пром. центрів належать Стрий, Самбір, Сокаль, Миколаїв, Ходорів.

Львів. Панорама частини міста.

Сільське господарство. С.-г. виробництво області спеціалізується на виробн. льону-довгунця, цукр. буряків, зерна, продукції тваринництва, зокрема скотарства м'ясо-молочного напряму. В структурі валової продукції частка тваринництва 1983 становила 60,8 %, рослинництва — 39,2 %. На кін. 1983 в області було 296 колгоспів і 68 радгоспів, 32 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. Площа с.-г. угідь — 1277 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 867 тис. га. В області проводять значні роботи по осушенню заболочених і перезволожених земель. Заг. площа осушених земель становить 472,2 тис. га, у т. ч. з закритим дренажем — 300,9 тис. га (гол. чин. у Малому Поліссі та Передкарпатті). Найбільші осушувальні системи: «Верещиця», «Солокія», «Нежухівка». Осн. зернові культури — озима пшениця, жито, ярий ячмінь; технічні — цукр. буряки (у лісостеповій частині області) та льон-довгунець (у поліських районах). Навколо Львова та ін. пром. центрів розвинуте овочівництво. Значні площі під картоплею, розвинуте також садівництво та ягідництво. Провідні галузі тваринництва — м'ясо-молочне скотарство, птахівництво, свинарство; допоміжні — вівчарство, ставкове рибництво, бджільництво. В області є 8 птахофабрик. На базі агропром. інтеграції в області сформувались спеціалізовані агропром. комплекси. Серед АПК рослинницької групи виділяють зернопромисловий та бурякоцукровий (у лісостеповій зоні), льонопромисловий і картоплярсько-спиртовий (у передгірних та гірських районах); серед тваринницьких комплексів — м'ясо- і молокопромислові та птахопромислові. Навколо великих міст розвивається приміське г-во, що спеціалізується гол. чин. на вирощуванні овочів і картоплі та мол.-м'ясному тваринництві.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

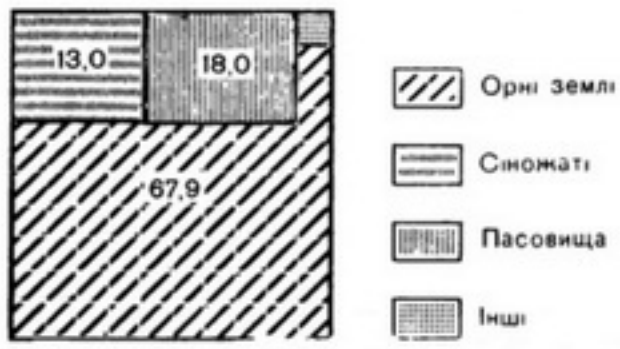

Транспорт. Довж. з-ць заг. користування 1983 становила 1309 км. Осн. з них: Київ — Здолбунів — Львів — Стрий — Чоп, Київ — Тернопіль — Львів, Львів — Мостиська, Львів — Ходорів — Івано-Франківськ (електрифіковані).

Назва району	Рік утворення
Бродівський	1939
Буський	1966
Городоцький	1939
Дрогобицький	1959
Жидачівський	1939
Золочівський	1939
Кам'янсько-Бузький	1940
Миколаївський	1940
Мостиський	1939
Нестеровський	1939
Перемишлянський	1939
Пустомитівський	1940
Радехівський	1939
Самбірський	1939
Сколівський	1940
Сокальський	1939
Старосамбірський	1939
Стрийський	1939
Турківський	1939
Яворівський	1939

Території, підпорядковані міськрадам:

I Львівській — IV Дрогобицькій
II Самбірській — V Трускавецькій
III Бориславській — VI Стрийській

Найбільші залізнич. вузли — Львів, Красне, Стрий. Довж. автошляхів — 8,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 7,3 тис. км. Гол. автомагістралі: Київ — Ровно — Львів — Стрий — Мукачеве, Львів — Тернопіль, Львів — Самбір — Ужгород, Львів — Івано-Франківськ. У Львові — аеропорт. Тер. області проходить нафтопровід «Дружба», газопроводи «Братерство», Івацевичі — Чехословаччина.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 31,6 тис. лікарн. ліжок (120,4 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 11,1 тис. лікарів (42,2 лікаря на 10 тис. ж.) та 26,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (102,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 300 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій; 44 санаторії та пансіонати з лікуванням на 16 470 ліжок, 1 будинок відпочинку. Відомі курорти — *Любінь Великий, Моршин, Немирів,* Роздол, *Трускавець*.

Пам'ятник бійцям Першої Кінної армії в селищі Олесько. Скульптори В. Н. Борисенко і К. Я. Маєвський, архітектор А. Д. Консулов. 1976.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2450 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 1 млн. чол.; в їхньому розпорядженні було 42 стадіони, 687 спорт. залів, 7531 спорт. майданчик і поле, 37 плавальних басейнів (24 криті) та ін. спортивні споруди.

В 1983 було підготовлено понад 377 тис. значківців ГПО, 399 978 спортсменів масових розрядів, 5009 спортсменів-першорозрядників, 916 кандидатів у майстри спорту, 147 майстрів спорту СРСР і 42 майстри спорту міжнар. класу. На 2319 підприємствах області введено виробничу гімнастику, якою займалися понад 595 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (1 туристська база, 2 готелі і 1 кемпінг) на 1204 місця, 5 бюро подорожей і екскурсій, 6 туристських клубів; по області проходило 11 всесоюзних і 3 місцеві туристські маршрути.

Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 330 тис. чоловік.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 1325 загальноосв. шкіл (408 тис. учнів), 41 серед. спец. навч. заклад (47,0 тис. учнів), 68 профес.-тех. уч-щ (46,8 тис. учнів), 12 вищих навч. закладів — *Львівський університет* імені Івана Франка, *Львівський політехнічний інститут* імені Ленінського комсомолу, *Український поліграфічний інститут* імені Івана Федорова, *Львівський інститут прикладного та декоративного мистецтва, Львівський зооветеринарний інститут, Львівський лісотехнічний інститут, Львівський медичний інститут, Львівський торговельно-економічний інститут, Львівський інститут фізичної культури, Львівська консерваторія* імені М. В. Лисенка, *Дрогобицький педагогічний інститут* імені Івана Франка, *Львівський сільськогосподарський інститут* у м. Дублянах Нестеровського р-ну (всього 71,8 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 47 палаців і будинків піонерів і школярів, 51 дит. спорт. школа, 9 станцій юних техніків, 8 станцій юних натуралістів, екскурсійно-туристська станція. Працюють *Західний науковий центр АН УРСР* і більшість наукових установ, що входять до нього; *Львівська астрономічна обсерваторія,* Укр. н.-д. ін-т поліграф. пром-сті, Всесоюзний н.-д. ін-т метрології, вимірювальних і керуючих систем: Всесоюзний конструкторсько-експериментальний ін-т автобусобудування, *Геологорозвідувальний український науково-дослідний інститут, Епідеміології та мікробіології львівський науково-дослідний інститут* (усі — у Львові) та ін. н.-д. установи й проектні орг-ції, 7 наук.-виробничих комплексів (приладобудівний, геолого-геофіз., с.-г. та ін.). Діють обл. організації творчих спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів (усі — з 1940), обл. орг-ція журналістів (з 1957). У Л. о. 6 театрів — *Львівський театр опери та балету* імені Івана Франка, *Львівський український драматичний театр* імені М. Заньковецької, *Львівський російський драматичний театр Радянської Армії, Львівський театр юного глядача* імені М. Горького, *Львівський театр ляльок* та *Львівський обласний український музично-драматичний театр* імені Я. Галана в Дрогобичі, обл. філармонія, цирк, заслужена хорова капела «*Трембіта*» у Львові, засл. Прикарпатський ансамбль пісні і танцю УРСР «Верховина» у Дрогобичі. На кінець 1983 в області функціонувало 1747 масових б-к з фондом 21,9 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1392 б-ки з фондом 11,5 млн. одиниць зберігання — у сільс. місцевості; 1636 клубних закладів, в т. ч. 1435 — в сільс. місцевості; 1534 кіноустановки, в т. ч. 1341 — в сільс. місцевості. У Львові — 8 наук. б-к, в т. ч. *Бібліотека львівська наукова* імені В. Стефаника АН УРСР (бл. 5,5 млн. одиниць зберігання), б-ка Львів. ун-ту (понад 2,8 млн. одиниць зберігання). У Л. о. 14 держ. музеїв: *Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна, Львівський історичний музей* (філіал — літ.-меморіальний музей Я. О. Галана), *Львівський музей українського мистецтва* (відділи — худож.-меморіальні музеї О. Кульчицької та О. Новаківського), природничий музей АН УРСР, музей історії релігії й атеїзму, *Львівська картинна галерея* з філіалами: музеєм-заповідником *Олеський замок* у смт Олеську Буського р-ну й *Федорова Івана музеєм* та каплицею Боїмів у Львові, *Український музей етнографії та художнього промислу, Франка І. Я. музей* (у Львові та філіал у селі Івана Франка Дрогобиц. р-ну), Стрийський краєзнавчий музей та ін., 460 музеїв і музейних кімнат на громадських засадах, серед яких 24 присвоєно звання народних. При культур.-осв. закладах працюють бл. 16 тис. колективів художньої самодіяльності, у яких беруть участь понад 300 тис. аматорів. 131 колектив удостоєно звання народний, 3 — заслужених, серед них — засл. ансамбль танцю УРСР «Юність» Палацу культури трудових резервів ім. Ю. Гагаріна, засл. хорова капела УРСР Будинку культури працівників зв'язку, нар. чоловіча хорова капела «Прометей» Будинку нар. творчості, засл. вокально-хореографічний ансамбль УРСР «Галичина» Палацу культури виробничого об'єднання «Електрон», нар. симфонічний оркестр Львів. політех. ін-ту ім. Ленінського комсомолу (всі — у Львові), нар. хор «Дударик» Будинку культури с. Конюхова Стрийського р-ну, нар. капела бандуристок Золочівського районного будинку культури, нар. хор «Дністер» смт Журавного Жидачівського р-ну, нар. театр Палацу культури вугільників м. Червонограда. На Львівщині здавна розвинуті художня вишивка, виготовлення виробів з дерева (худож. меблі, дерев'яний посуд, дит. іграшки), ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, зокрема, в Яворівському р-ні — виготовлення дерев'яної іграшки, плоске різьблення за рослинними мотивами, декоративний розпис на побутових і сувенірних виробах та вишивка, у Миколаївському р-ні — кераміка, інкрустація соломкою, у Сколівському — різьблення й вишивання, у Золочівському — кераміка, ткацтво й килимарство. Кращі майстри є членами Спілки художників СРСР, об'єднані в обл. секції нар. мистецтва, є постійними учасниками обл., респ. та всесоюзних виставок, ярмарків, конкурсів, зарубіжних виставок («Експо-76» у Монреалі та ін.). Працюють фабрика худож. виробів ім. Лесі Українки, уч-ще прикладного мистецтва ім. І. Труша (у Львові). В області виходять 3 обл. газети — «*Вільна Україна*», «*Львовская правда*» та «Ленінська молодь», 20 районних, 2 міські, 72 багатотиражні газети, журнал «*Жовтень*». Працюють респ. вид-во «*Каменяр*» та вид-во Львів. ун-ту видавничого об'єднання «*Вища школа*». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр—у Львові.

Львівський філіал Центрального музею В. І. Леніна. Архітектор В. Марконі. 1904.

Будинок Корнякта у Львові. Архітектор П. Барбон. 1571—80; реставрація 17—18 ст.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 10—12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, з 1199 — *Галицько-Волинського князівства.* У 1349 їх загарбали польс. феодали. За 1-м поділом Польщі (1772) Львівщина в складі Галичини потрапила під владу Австрії (з 1867 — Австро-Угорщина). У кін. 18 — 1-й пол. 19 ст. посилилася антифеод. боротьба місц. селянства (*Комарнівське селянське заворушення 1817—22*). Масові сел. виступи відбулися

під час *Галицького повстання 1846*. Під час революції 1848—49 в Австрії відбулося *Львівське збройне повстання 1848*. У кін. 19 — на поч. 20 ст. під впливом революц. руху в Росії піднеслася хвиля робітн. страйків (*Львівський загальний страйк будівельників 1902, Бориславський страйк 1904*). Після розпаду Австро-Угорщини Львівщина в листопаді 1918 ввійшла до складу проголошеної укр. бурж. націоналістами т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*» (ЗУНР). У квітні 1919 проти контрреволюц. уряду ЗУНР вибухнуло *Дрогобицьке збройне повстання 1919*. У липні 1919 Львівщину окупували війська бурж.-поміщицької Польщі. Після визволення частини Сх. Галичини Червоною Армією 15.VII 1920 було проголошено *Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку* (існувала до 23.IX 1920). Восени 1920 Сх. Галичину вдруге окупувала бурж.-поміщицька Польща. Трудящі маси вели далі боротьбу проти гніту буржуазно-поміщицької Польщі (*Галицький робітничий страйк 1921, Заболотівська першотравнева демонстрація 1924, Львівський виступ робітників 1936*). У вересні 1939 тер. Львівщини було визволено. 26—28.X 1939 у Львові відбулися *Народні Збори Західної України*, які прийняли Декларацію про встановлення Рад. влади і возз'єднання Західної України з Радянською Україною. У 1939 створено *Львівську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території (липень 1941 — жовтень 1944) діяли підпільні групи й орг-ції («*Народна гвардія*», «*Визволення Вітчизни*»). Підпільники області підтримували зв'язки з партизан. загоном Д. М. Медведєва, з'єднаннями С. А. Ковпака і М. І. Наумова. Внаслідок *Львівсько-Сандомирської операції 1944* територію області було визволено. Львів нагороджено орденом Леніна (1971). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено місто-курорт Трускавець (1977), смт Моршин (1979), с. Жулин Стрийського р-ну (1982), м. Броди (1984). На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 120 967 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3018 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 383 285 комсомольців.

Між трудящими Львів. обл., Івано-Фр. обл. УРСР, Ульяновської обл. РРФСР та області Бараня УНР, Пшемисльського, Кросненського і Жешувського воєводств ПНР існують дружні зв'язки. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Львівська область*, т. 6, с. 272.

Літ.: Нариси історії Львівської обласної партійної організації. Львів, 1969; История городов и сёл Украинской ССР. Львовская область. К., 1978; Природа Львівської області. Львів, 1972.

В. Ф. Добрик.

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 24,6 тис. км²

Населення — 1274,3 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Миколаїв (480,3 тис. чол.)

Загальні відомості. Миколаївську обл. утворено 22.IX 1937. Розташована на Пд. республіки. На Пн. межує з Кіровогр., на Пн. Сх.— з Дніпроп., на Сх. і Пд. Сх. — з Херсон., на Зх.— з Одес. областями УРСР, на Пд. омивається водами Чорного м. В області — 19 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 7 міст, у т. ч. 3 обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 970 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни та ін. Пересічна густота населення — 51,8 чол. на 1 км² (1984). Міське населення становить 63 % (1984). Найбільші міста: *Миколаїв, Первомайськ, Вознесенськ, Очаків*.

Природа. Поверхня області являє собою рівнину, полого похилену в пд. напрямі. Більша частина її лежить у межах *Причорноморської низовини*. Рельєф характеризується широким розвитком слабо-розчленованих лесових акумулятивних рівнин у поєднанні з окремими неглибокими зниженнями (подами) на вододілах. Коливання абсолютних висот від 40 до 100 м. На Пн. в межі області заходять відроги *Придніпровської височини* (вис. до 240 м), густо розчленовані яружно-балковою сіткою; по берегах річок, на схилах ярів і балок подекуди відслонюються давні кристалічні породи. Серед корисних копалин. певне пром. значення мають буд. матеріали (граніти, вапняки, мергель, каолін, трепел, гіпс, кварцові піски, глини), є також поклади графіту, бурого вугілля, торфу. Виявлено джерела мінеральних вод, лікувальні грязі. Область недостатньо забезпечена мінерально-сировинними ресурсами. Клімат помірно континентальний, з м'якою малосніжною зимою та жарким посушливим літом. Пересічна т-ра січня —4, —5°, липня бл. +23°. Річна кількість опадів незначна — від 300 мм на Пд. до 450 мм на Пн. Тривалість вегетаційного періоду бл. 210 днів. Сума активних температур за рік становить 3050—3390°. З несприятливих метеорологічних явищ, що завдають значної шкоди г-ву, часто бувають суховії, а також пилові бурі. Річки належать до басейну Чорного м., гол. з них — Пд. Буг та його притока Інгул, а також Інгулець (притока Дніпра). Всього на території області протікає 85 річок завдовжки понад 10 км. Узбережжя Чорного м. розчленоване численними лиманами (Дніпровський, Березанський, Бузький, Тилігульський), є солоні озера (найбільше — Бейкушський лиман). На ріках створено 12 невеликих водосховищ, ставки. На Пн. поширені звичайні чорноземи, які змінюються південними чорноземами, що на крайньому Пд. переходять у темно-каштанові, слабо- і середньосолонцюваті грунти, в заплавах річок — алювіальні, в приморських районах — піщані грунти. Майже вся територія області розорана. Природна рослинність (переважно типчаково-ковилова) збереглася лише на схилах балок, на Пн. є невеликі масиви байрачних лісів (насадження з дуба, клена, тополі, береста, акації та ін.). Ліси займають 2,3 % тер. області. Вживаються заходи для боротьби з ерозією грунтів, насаджено понад 6,2 тис. га прияружних і водоохоронних насаджень, 30,3 тис. га полезахисних лісосмуг. Область розташована у межах степової зони. У пн. її частині переважають північностепові підвищені та схилові, в центральній — середньостепові рівнинні та схилово-підвищені, на крайньому Пд.— сухостепові приморські природно-територіальні

Пам'ятка природи — урочище Лабіринт.

Залишки античної Ольвії поблизу села Парутиного Очаківського району.

Назва району	Рік утворення
Арбузинський	1930
Баштанський	1926
Березанський	1923
Березнегуватський	1923
Братський	1923
Веселинівський	1939
Вознесенський	1923
Врадіївський	1923
Доманівський	1924
Єланецький	1926
Жовтневий	1973
Казанківський	1923
Криворізький	1923
Миколаївський	1923
Новобузький	1923
Новоодеський	1923
Очаківський	1923
Первомайський	1923
Снігурівський	1923

1 Територія підпорядкована Миколаївській міськраді

комплекси з фрагментами солончаків і солонців. У межах області — ділянка Чорноморського заповідника — Воложин ліс, держ. заказник «Рацинська дача» і пам'ятка природи респ. значення урочище «Степок», всього 93 природно-заповідні об'єкти заг. площею 15 тис. га.

Народне господарство. В економіці області провідна роль належить машинобудуванню та харч. пром-сті у поєднанні з багатогалузевим високотоварним с. г. У заг.-союзному та респ. поділі праці спеціалізацію області визначає виробн. нівський, Казанківський. Електроенергію виробляють на Миколаївській ТЕЦ та Олександрівській, Костянтинівській і Первомайській ГЕС. У 1983 введено в дію перший блок Пд.-Українського гідроенергетичного комплексу (останній включає АЕС та дві гідроакумулюючі електростанції). Особливості галузевої структури та територіального розміщення пром. виробн. зумовили формування на тер. області Миколаївського пром. вузла та кількох багатогалузевих центрів. Миколаївський пром. вузол характеризується поєднанням маш.-буд., зокрема суднобудівної, харч. та легкої промсті. До осн. багатогалузевих пром. центрів належать Первомайськ, Вознесенськ і Очаків.

Миколаїв. Проспект В. І. Леніна.

Сільське господарство. У с.-г. виробництві області частка тваринництва 1983 становила 59,2 % валової продукції. На кінець 1983 в області було 220 колгоспів, 132 радгоспи, 25 районних об'єднань сільгосптехніки і їхніх виробничих відділень та 19 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 2033 тис. га с.-г. угідь (див. діаграму), з них посівна площа займає 1628 тис. га. Проводяться значні меліоративні роботи. Зрошувані землі займають 162,9 тис. га. Найбільша зрошувально-обводнювальна система на території області — Інгулецька. Гол. зернова культура — озима пшениця, вирощують також ярий ячмінь, кукурудзу; з технічних — соняшник, цукр. буряки (у пн. районах), коріандр, рицину, сою. Овочівництво розвивається переважно на поливних землях. Значні площі під плодово-ягідними насадженнями, у пд. районах — під виноградом.

Гол. галузі тваринництва — молочно-м'ясне скотарство, свинарство, птахівництво, вівчарство, допоміжні — кролівництво, бджільництво та ставкове рибництво. На Чорному морі — рибальство. Є 2 птахофабрики. Тут формуються різні типи агропромислових комплексів рослинницької та тваринницької орієнтації. Серед рослинницьких комплексів важливе місце займають зернопромисловий, плодоовочеконсервний, бурякоцукровий, олійно-жировий та виноградарсько-виноробний. Тваринницька група представлена молоко- і м'ясопромисловим та птахопром. АПК. Навколо Миколаєва склався приміський АПК з овочево-молочною спеціалізацією.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

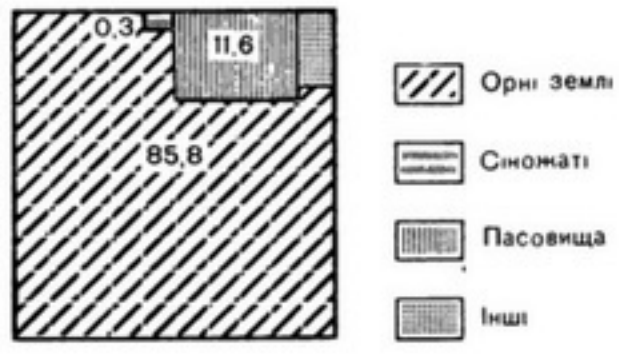

Транспорт. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 766 км. Осн. з-ці, що проходять тер. області: Миколаїв — Знам'янка (далі сполучає область з Києвом та Москвою), Одеса — Вознесенськ — Бахмач — Москва, Миколаїв — Одеса, Миколаїв — Херсон (електрифіковані) та ін. Гол. залізничні вузли — Миколаїв, Вознесенськ, Первомайськ, Снігурівка. Довжина автошляхів — 6,2 тис. км, у т. ч. 4,5 тис. км з твердим покриттям. Осн. автомагістралі: Миколаїв — Одеса — Кишинів, Миколаїв — Херсон — Сімферополь, Миколаїв — Кривий Ріг, Миколаїв — Кіровоград, Ленінград — Київ — Одеса. Розвинутий мор. (порти Миколаїв та Очаків) і річковий (судноплавство по Пд. Бугу та в пониззях Інгулу й Інгульця) транспорт. У Миколаєві — аеропорт. Територією області проходять газопровід Шебелинка — Одеса і аміакопровід Тольятті — Одеса.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 16,3 тис. лікарн. ліжок (127,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 4,2 тис. лікарів (32,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 12,8 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (100,6 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 134 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії; 6 санаторіїв та пансіонатів з лікуванням на 852 ліжка, у т. ч. санаторій «Сонячний» (в м. Очакові) для лікування захворювань легень та верхніх дихальних шляхів нетуберкульозного характеру; пансіонати (в м. Очакові та Березанському р-ні). Діють 18 будинків і пансіонатів відпочинку (зокрема, в м. Миколаєві).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1328 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 435 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 23 стадіони, 474 спорт. зали, 4443 спорт. майданчики і поля, 10 плавальних басейнів (3 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 177 122 значківці ГПО, 165 815 спортсменів масових розрядів, 1374 спортсмени-першорозрядники, 306 кандидатів у майстри спорту, 44 майстри спорту СРСР і 12 майстрів спорту міжнар. класу. На 1188 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 172 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 1697 місць, 5 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 17 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 117 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 682 загальноосв. школи (202 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (17,0 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (17,7 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Миколаївський кораблебудівний інститут* імені адмірала С. О. Макарова та *Миколаївський педагогічний інститут* імені В. Г. Бєлінського (всього — 13,0 тис. студентів), а також філіал Одес. інженерно-будівельного ін-ту, ф-ти Київ. ін-ту культури в Миколаєві й Одес. технологічного ін-ту холодильної промсті в Первомайську. Серед позашкільних закладів — 26 палаців і будинків піонерів і школярів, 13 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція, 18 дитячих спорт. шкіл, дитяча флотилія тощо. В області працюють *Миколаївська астрономічна обсерваторія* (відділення Гол. астр. обсерваторії АН СРСР), проектно-конструкторське бюро електрогідравліки АН УРСР, Ми-

колаїв. обл. с.-г. дослідна станція та ін. н.-д. установи й проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1974), художників (з 1970), журналістів (з 1957), три театри — *Миколаївський український театр драми і музичної комедії, Миколаївський російський драматичний театр* ім. В. П. Чкалова й *Миколаївський театр ляльок,* обл. філармонія. На кін. 1983 в області функціонувало 651 масова б-ка з фондом 10,7 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 480 б-к з фондом 4,5 млн. одиниць зберігання — у сільс. місцевості; 760 клубних закладів, у т. ч. 649 — в сільс. місцевості; 819 кіноустановок, в т. ч. 709 — в сільс. місцевості; 2 держ. музеї — *Миколаївський краєзнавчий музей* з 3 відділами (підпільно-партизан. руху на Миколаївщині — в Миколаєві, *Миколаївський музей суднобудування і флоту* та історичний — в Очакові) й *Миколаївський художній музей* імені В. В. Верещагіна; понад 100 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах: кімнати бойової і трудової слави тощо. При культур-осв. закладах працюють бл. 5,6 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь понад 103 тис. аматорів. 64 колективи удостоєні звання заслужених і народних, серед них — Миколаївський засл. оркестр нар. інструментів УРСР, засл. хорова капела Чорноморського суднобудівного заводу, Прибузький нар. хор, нар. ансамблі танцю «Судостроитель», «Калинонька», нар. самодіяльний театр Братського районного будинку культури та ін. У Миколаєві — зоопарк.

В області виходять 2 обласні газети — «*Південна правда*» (українською і російською мовами) та «Ленінське плем'я». Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Миколаєві.

Короткі відомості про історичні події. Територія області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 10—12 ст. частина її входила до складу Київської Русі. У 14—15 ст. ці землі були під владою феод. Литви. У серед. 15 ст. значну частину їх захопило *Кримське ханство*. У 40-х рр. 16 ст. пн. частина цієї території ввійшла до складу володінь *Запорізької Січі*. За *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* і *Ясським мирним договором 1791* край ввійшов до складу Російської держави.

Пам'ятник воїнам, які загинули під час форсування Південного Бугу в березні 1944, в селі Ковалівка Миколаївського району. Скульптори В. Сухенко, М. Г. Лисенко, Б. М. Лисенко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза, бетон. 1975.

У 2-й пол. 18 — на поч. 19 ст. тут виникло *Бузьке козацьке військо*. З 1797 тер. області входила до складу *Новоросійської губернії*. З 1803 — в складі *Херсонської губернії*. Перші марксистські гуртки і групи виникли у 80—90-х рр. 19 ст. У 1897 засновано «*Союз миколаївських робітників*». Під час революції 1905—07 відбувся *Миколаївський лютнево-березневий страйк 1905*. У роки нового революц. піднесення і 1-ї світової війни під керівництвом більшовиків відбулися *Миколаївські страйки робітників суднобудівного заводу «Наваль» 1912, 1916*. Рад. владу на тер. області під керівництвом *Миколаївської організації РСДРП(б)* встановлено в січні — лютому 1918. У період громадян. війни та іноз. інтервенції робітники Миколаєва піднялися на боротьбу проти австро-нім. окупантів (*Миколаївське збройне повстання 1918*). Більшовики Миколаївщини утворили *Баштанську республіку 1919, Висунську республіку 1919. Миколаївська обласна партійна організація* створена 1937. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (серпень 1941 — березень 1944) діяли підпільні орг-ції і групи, зокрема «*Миколаївський центр*», «*Партизанська іскра*». У визволенні обл. центра значну роль відіграла *Миколаївська десантна операція 1944*. Місто Миколаїв нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1970). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Первомайськ (1976), Грамотою Президії Верховної Ради УРСР — с. Кам'янку Очаківського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 76 923 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 2143 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 154 395 комсомольців.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Миколаївська область*, т. 6, с. 497.

Літ.: Очерки истории Николаевской областной партийной организации. Одесса, 1980; История городов и сёл Украинской ССР. Николаевская область. К., 1981; Колесник А. М. Туристскими тропами Николаевщины. Одесса, 1981.

Л. Г. Шараєв

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 33,3 тис. км²
Населення — 2597,7 тис. чол. (на 1.I 1984)
Центр — м. Одеса (1115,8 тис. чол.)

Загальні відомості. Одеську обл. утворено 27.II 1932. Розташована на Пд. Зх. Української РСР. На Пн. межує з Вінн. та Кіровогр., на Сх.— з Микол. областями УРСР, на Зх.— з Молд. РСР, на Пд. Зх.— частина держ. кордону СРСР з Румунією. На Пд. Сх. омивається водами Чорного м. В області 26 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 17 міст, у т. ч. 5 обласного підпорядкування, 31 с-ще міськ. типу, 1164 сільс. нас. пункти. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, болгари, молдавани, євреї та ін. Пересічна густота населення — 78 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пд. і пд.-зх. райони області. Міське населення становить 65 % (1984). Найбільші міста: *Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Іллічівськ*.

Природа. Більша частина області розташована в межах *Причорноморської низовини*, що має похил на Пд. Сх.— від 150—160 м до 20—30 м на прибережній рівнині, в гирлі Дунаю висота місцями не перевищує 2 м над р. м. Пн. і зх. частини області зайняті височинами — Подільською (висота в межах області до 288 м), відрогами Придніпровської й Центральномолдавської. Характерна значна густота й глибина розчленування поверхні яружно-балковою сіткою, глибина врізу долин подекуди досягає 80—120 м. Область слабо забезпечена основними видами мінерально-сировинних ресурсів. Є невеликі поклади бурого вугілля, буд. матеріалів (пісок, глина, вапняки, граніти, гнейси), кам. солі, графіту. Важливе бальнеологічне значення мають джерела мінеральних вод («Куяльник»), лікувальні грязі, ропа приморських лиманів. Клімат помірно континентальний з недостатнім зволоженням. Узимку переважає нестійка погода з частими відлигами. Літо тривале і жарке. Пересічна т-ра січня —5° на Пн. Сх. та —2° на Пд., липня +21, +23°. Тривалість вегетаційного періоду 170—200 днів. Сума активних температур 2800—3600°. За рік випадає 350—460 мм опадів, переважно влітку (іноді у вигляді злив). У пд., степовій частині області бувають посухи, пилові бурі, суховії. На тер. області — 220 річок завдовжки понад 10 км, всі вони належать до басейну Чорного м. Гол. водна артерія — *Дунай* (його Кілійське гирло), в межах області пониззя Дністра (найбільша прит.— Кучурган). Багато невеликих річок, які влітку пересихають (Великий і Малий Куяльник, Когильник, Сарата, Тилігул та ін.). У приморській смузі велика кількість лиманів (найбільші: Дністровський, Хаджибейський, Куяльницький, Тилігульський), відокремлених від моря піщаними черепашниковими пересипами. У заплавах Дунаю і Дністра багато прісних озер (найбільші з них придунайські — Ялпуг, Катлабух, Китай, Кагул). До солоних належать озера Шагани, Алібей та ін. На тер. області — 28 невеликих водосховищ, багато ставків. На Пн. переважають малогумусні та опідзолені чорноземи, в приморській частині — південні й солонцюваті чорноземи. По долинах і балках поширені чорноземно-лучні грунти і солончаки. Природні різнотравно-ковилові степи розорані. На Пн. збереглися невеликі масиви дібров (дуб, граб, ясен, липа, біла акація). Заг. площа лісового фонду області 204 тис. га. В пн. районах лісистість становить від 12 до 20 %, у пд.— 2—3 %. Штучно створені ліси займають 140 тис. га, у т. ч. бл. 40 тис. га лісових полезахисних смуг (акація, абрикос, лох, клен). У пониззях Дунаю і Дністра — плавні. Територія області лежить у межах лісостепової та степової зон. У пн. її частині поширені лісостепові височини, на Пн. Зх. й Зх.—північностепові підвищені та схилові, а також середньостепові рівнинні, на Пд.— сухостепові приморські природно-територіальні комплекси.

На тер. області — 88 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 29,3 тис. га), у т. ч. заповідник Дунайські плавні, 4 заказники (Дальницький, Петрівський, Староманзірський, Коса Стрілка), 2 пам'ятки природи респ. значення — Одеські катакомби та Михайлопільський Яр.

Народне господарство. Економіка області характеризується поєднанням складного машинобудування, хім., нафтохім., легкої та харч. галузей пром-сті та багатогалузевого с. г. з переважним розвитком зернового г-ва і тваринництва м'ясо-мол. напряму, а також океанічного рибальства і курортно-рекреаційного г-ва. У заг.-союзному та респ. поділі праці область спеціалізується на виробн. тракторних плугів, кранів на пневматичному ходу, устаткування і апаратури для газополуменевої обробки металів, засобів автоматизації, автомоб. причепів, кіноапаратури, устаткування для холодильної, хім., поліграф. пром-сті та ін.

Одеса. Площа Жовтневої революції.

П р о м и с л о в і с т ь. Провідні галузі промисловості області — машинобудування і металообробка (25,1 %), харчова (38,0 %) і легка (12,6 %). Хім. і нафтохім. промисловість, що розвивається, становить 5,0 % товарної пром. продукції. Найбільші машинобудівні підприємства розміщені в Одесі: виробничі об'єднання важкого кранобудування ім. Січневого повстання (виробництво самохідних кранів для будівництва тощо), «Пресмаш» (ковальсько-пресове устаткування та ін.), «Одесагрунтомаш» (тракторні плуги і с.-г. машини), «Холодмаш» та науково-виробниче об'єднання «Кисеньмаш» (холодильне, кисневе та кріогенне обладнання), «Харчопромавтоматика» (технологічне обладнання для харч. пром-сті); з-ди «Поліграфмаш», «Кінап», важкого будування та ін. В Одесі, Іллічівську, Ізмаїлі — судноремонтні з-ди. Значну частку в пром. комплексі області становить харч. пром-сть, яка представлена підприємствами консервної, борошномельної, цукрової, олійно-жирової, м'ясної, мол., рибної, кондитерської, виноробної галузей. Осн. центри — Одеса (понад 60 % всього виробн. продукції галузі), Ізмаїл, Котовськ, Білгород-Дністровський, Балта, Кілія. В Одесі — чорноморське виробниче об'єднання рибної пром-сті «Антарктика» (філіали — рибоконсервний у Білгороді-Дністровському, рибообр. — в Ізмаїлі, Вилковому). На тер. області діє 29 комбікорм. з-дів. Підприємства по виробн. швейних, текстильних, хутрових та шкіряно-галантерейних виробів, взуття, вовняних, бавовняних, тех. тканин розміщені в Одесі, Татарбунарах, Балті, Білгороді-Дністровському, Болграді.

Найбільші підприємства: одеські виробничі об'єднання — швейне ім. В. В. Воровського, взуттєве ім. Жовтневої революції, трикотажне ім. Н. К. Крупської. Серед підприємств хім., нафтохім. та хім.-фарм. промисловості — одеські заводи: припортовий (виробництво аміаку), суперфосфатний, нафтопереробний; виробниче хім.-фарм. об'єднання імені 60-річчя СРСР.

Промисловість будівельних матеріалів представлена видобуванням каменю-черепашнику, а також виробн. залізобетонних виробів, руберoїду, лінолеуму, цегли, черепиці, стінових плит, вапна (Одеса, Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кодима). Підприємства целюлозно-паперової пром-сті — в Ізмаїлі, меблевої — в Одесі, Котовську, Балті. Основою енергетичної бази області є Одеська ТЕЦ, будується (1984) Одеська атомна теплоелектроцентраль. У межах області сформувався О д е с ь к и й пром. вузол. На нього припадає понад 70 % всієї пром. продукції області. Гол. галузі спеціалізації вузла — машинобудування і металообробка, харч. і легка. До складу цього вузла входить також пром. центр Іллічівськ (значний торг. порт, судноремонт. та буд. індустрія). Серед інших багатогалузевих центрів найбільші Ізмаїл, Білгород-Дністровський, Кілія, Балта, Котовськ.

С і л ь с ь к е г о с п о д а р с т в о. За валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (56,4 %, 1983). На кінець 1983 в області було 339 колгоспів та 138 радгоспів, 41 районне об'єднання сільгосптехніки та їхнє виробниче відділення, 26 районних об'єднань сільгоспхімії. У 1983 в області було 2562 тис. га с.-г. угідь (див. діаграму). Розвинуте поливне землеробство. Площа зрошуваних земель — 198,6 тис. га. Діють зрошувальні системи: Нижньодніпровська, Татарбунарська, Лисківсько-Кілійська. Будується (1984) Дунай-Дністровська зрошувальна система. Вся посівна площа 1983 становила 1930 тис. га. С. г. області характеризується розвинутим високотоварним зерновим г-вом. Основна зернова культура — озима пшениця, вирощують також ячмінь, кукурудзу, рис, сою. Область займає четверте місце в республіці по валовому виробн. сої та третє по виробн. рису. Зернове г-во доповнюється виробництвом соняшнику (у пн. і центр. районах), цукр. буряків (на Пн.), виноградарством (площа виноградників 73,2 тис. га) та овочівництвом у пд.-зх. районах. Тваринництво м'ясо-мол. напряму—скотарство, птахівництво і свинарство. Розвинуте також рибне г-во. В 1983 діяло 10 птахофабрик. В області сформувалися такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): зернопромисловий, плодоовочеконсервний і виноградарсько-виноробний, формуються бурякоцукровий, м'ясо- та молокопромислові. Навколо Одеси розвивається зона приміського типу, яка характеризується високою концентрацією виробн. окремих продуктів (овочів, ранньої картоплі, молока, яєць, фруктів, ягід).

Т р а н с п о р т. В області розвинуті всі види транспорту. Діють Чорноморське морське і Радянське Дунайське пароплавства, 8 морських портів: Одеський, Іллічівський, Южний, Ренійський, Ізмаїльський, Кілійський, Білгород-Дністровський, Усть-Дунайський. У 1978 до ладу стала найбільша в світі морська міжнародна залізнична поромна перепра-

ва Іллічівськ — Варна (Болгарія). Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1130 км. Залізничні лінії: Одеса — Москва, Одеса — Ленінград, Одеса — Новосибірськ, Одеса — Київ, Одеса — Харків, Одеса — Ростов-на-Дону та ін. Залізничні вузли: Застава I, Сортувальна, Роздільна, Котовськ.
Довжина автошляхів — 7,8 тис. км, у т. ч. 7,0 тис. км — з твердим покриттям. Гол. автомагістралі: Одеса — Кишинів, Рені — Ростов-на-Дону, Одеса — Ізмаїл, Одеса — Миколаїв. Територією області проходить траса газопроводу Шебелинка — Одеса, аміакопроводу Тольятті — Одеса. В Одесі — 2 аеропорти.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

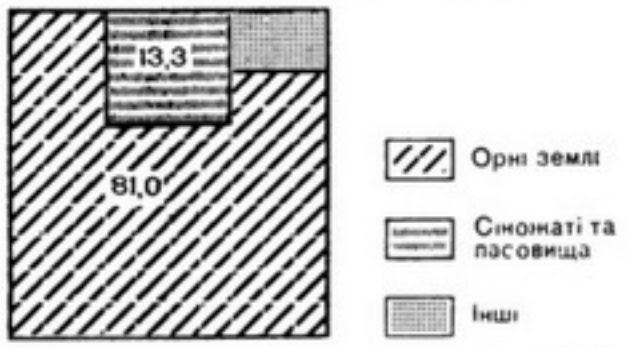

Охорона здоров'я. В 1983 в області було 31,8 тис. лікарняних ліжок (123,2 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 12,7 тис. лікарів (49,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 30,0 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (116 спеціалістів на 10 тис. ж.). В області — 254 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії. На тер. області розташована група бальнеогрязьових і бальнеокліматич. приморських курортів союзного значення — *Одеський курортний район* (46 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 17 022 ліжок та 17 будинків і пансіонатів відпочинку).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2810 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 935 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 43 стадіони, 699 спорт. залів, 5295 спорт. майданчиків і полів, 16 плавальних басейнів (13 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 349 956 значківців ГПО, 334 908 спортсменів масових розрядів, 4544 спортсмени-першорозрядники, 948 кандидатів у майстри спорту, 108 майстрів спорту СРСР і 27 майстрів спорту міжнар. класу. На 2790 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 540 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 7 туристських установ (3 туристські бази, 2 готелі, 1 кемпінг і 1 туристський комплекс) на 3453 місця, 4 бюро подорожей і екскурсій, 8 туристських клубів; по області проходило 4 всесоюзні й 11 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 400 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 983 загальноосв. школи (391 тис. учнів), 36 серед. спец. навч. закладів (43,3 тис. учнів), 48 профес.-тех. уч-щ (30,9 тис. учнів), 15 вищих навч. закладів — *Одеський університет* імені І. І. Мечникова, *Одеський електротехнічний інститут зв'язку* імені О. С. Попова, *Одеський інститут інженерів морського флоту, Одеське вище інженерне морське училище* імені Ленінського комсомолу, *Одеська консерваторія* імені А. В. Нежданової, *Ізмаїльський педагогічний інститут, Одеський політехнічний інститут, Одеський технологічний інститут харчової промисловості* імені М. В. Ломоносова, *Одеський інститут народного господарства, Одеський інженерно-будівельний інститут, Одеський сільськогосподарський інститут, Одеський гідрометеорологічний інститут, Одеський технологічний інститут холодильної промисловості, Одеський медичний інститут* імені М. І. Пирогова, *Одеський педагогічний інститут* імені К. Д. Ушинського (всього — 84,1 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 44 палаци і будинки піонерів, 37 станцій юних техніків і юних натуралістів, обл. екскурсійно-туристська станція, юнацька мор. флотилія, 31 дит. спорт. школа, дит. Палац спорту. В О. о. працюють *Південний науковий центр АН УРСР* з наук. установами, що входять до нього, *Селекційно-генетичний всесоюзний науково-дослідний інститут* ВАСГНІЛ, на базі якого діє координаційний центр по розробці теор. основ селекції та насінництва в межах РЕВ, *Виноградарства і виноробства український науково-дослідний інститут* імені В. Є. Таїрова, *Очних хвороб і тканинної терапії одеський науково-дослідний інститут* імені академіка В. П. Філатова, *Вірусології і епідеміології одеський науково-дослідний інститут* імені І. І. Мечникова, *Одеська астрономічна обсерваторія*, Одес. відділення Азово-Чорномор. н.-д. ін-ту мор. рибного г-ва й океанографії та ін. наук. установи й проектні орг-ції. Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1934), архітекторів (з 1932), композиторів (з 1937), кінематографістів (з 1957), обл. орг-ції художників (з 1938), журналістів (з 1959); міжобл. відділення Укр. театр. т-ва (з 1947), обл. орг-ція Муз. т-ва УРСР (з 1968), обл. орг-ція Т-ва охорони пам'яток історії та культури (з 1969); 6 театрів — *Одеський театр опери та балету, Одеський український музично-драматичний театр* імені Жовтневої революції, *Одеський російський драматичний театр* імені А. В. Іванова, *Одеський театр музичної комедії, Одеський театр юного глядача* імені М. Островського, *Одеський театр ляльок*, обл. філармонія, цирк, *Одеська кіностудія художніх фільмів*.

На кінець 1983 в області функціонувало 1207 масових б-к з фондом 24,3 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 877 б-к з фондом 10,0 млн. одиниць зберігання — в сільській місцевості; 1040 клубних закладів, у т. ч. 876 — у сільс. місцевості; 1215 кіноустановок, у т. ч. 897 — в сільс. місцевості; 9 держ. музеїв — *Одеський історико-краєзнавчий музей, Одеський художній музей, Літ. музей, Одеський музей західного та східного мистецтва*, Ізмаїльський музей О. В. Суворова, Білгород-Дністровський краєзнавчий музей, Іллічівський музей рос. та рад. художнього фарфору, *Одеський археологічний музей* АН УРСР, Музей Морського флоту СРСР, 334 музеї, що працюють на громадських засадах, серед яких 13 присвоєно звання народних; 9 парків культури й відпочинку, зоопарк в Одесі.

В Одесі міститься одна з найстаріших б-к України — *Бібліотека одеська наукова* імені О. М. Горького. При культурно-освітніх закладах працюють 9546 колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 143 тис. аматорів, 49 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — засл. хорова капела радгоспу «Шабо» (с. Шабо Білгород-Дністровського р-ну), засл. хорова капела Палацу культури ім. Лесі Українки м. Одеси, нар. кіностудія Балтського районного будинку культури та ін. В області виходять 3 обл. газети — «*Чорноморська комуна*», «*Знамя коммунизма*» і «Комсомольська іскра», 29 міських і районних газет. З 1973 виходить міська газета «Вечерняя Одесса». Працює респ. вид-во «*Маяк*». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Обл. радіомовлення і телебачення ведуть передачі укр., рос. і молд. мовами. Телецентр — в Одесі.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області була заселена з часів раннього *палеоліту*. В 9 ст. тут жили сх.-слов'ян. племена *уличі* і *тиверці*. У 10—12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі. У кін. 14 — на поч. 15 ст. тер. Пн.-Зх. Причорномор'я захопило *Велике князівство Литовське*, в серед. 15 ст.— *Кримське ханство*. У 17—18 ст. на тер. сучас. Одещини кочували підвладні Крим. ханству *Білгородська орда* та *Єдисанська орда*, проти грабіжницьких нападів яких вели запеклу боротьбу укр. козаки. Після рос.-тур. війни 1787—91 більша частина цієї території за *Ясським мирним договором 1791* відійшла до Росії. У 1797—1802 вона входила до *Новоросійської губернії*, з 1803 — *Херсонської губернії*. У кін. 18 — на поч. 19 ст. почалося інтенсивне заселення Пн.-Зх. Причорномор'я і Буджацького степу. В 1875 в Одесі було створено «*Південноросійський союз робітників*». Перші с.-д. гуртки і групи виникли в кін. 19 — на поч. 20 ст. в Одесі, Акермані, Ананьєві, Балті. В липні 1903 робітники Одеси брали участь у *Загальному страйку на Півдні Росії 1903*. Під час революції 1905—07 відбувся *Одеський червневий збройний виступ 1905*. У роки столипінської реакції і нового революц. піднесення на Одещині тривала страйкова боротьба робітників (див. *Одеські страйки робітників 1909—10, 1914*). Під керівництвом *Одеської організації*

Фортеця в місті Білгороді-Дністровському. Майстер Федорко. 1438—54.

Пам'ятник «Потьомкінцям — нащадки» в Одесі. Скульптор В. О. Богданов, архітектори М. М. Волков, Ю. С. Лапін. Бронза, граніт. 1965.

РСДРП(б) відбулося *Одеське січневе збройне повстання 1918*. На тер. області Рад. владу встановлено в січні — лютому 1918. У період громадян. війни та іноз. інтервенції 1918—20 трудящі Одещини, очолені більшовиками, вели боротьбу проти внутр. контрреволюції та окупантів (див. *Чорноморське повстання французького флоту 1919*). *Одеська обласна партійна організація* створена 1932. Під час Великої Вітчизн. війни 73 дні тривала героїчна *Одеська оборона 1941*. У період тимчасової фашист. окупації (жовтень 1941 — 26.VIII 1944) тут діяли підпільний обком, 9 райкомів партії, партизан. і розвідувально-диверсійні загони (загін В. О. Молодцова та ін.). В 1942 встановлено медаль «За оборону Одеси». Місту-герою Одесі вручено орден Леніна і медаль «Золота Зірка» (1965). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Котовськ (1980), Овідіопольський р-н (1977), с. Петродолинське Овідіопольського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 163 283 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 4086 первинних організацій. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 325,8 тис. комсомольців. Існують дружні зв'язки між трудящими Одеської обл. і Кіровоградської обл. УРСР, Волгоградської обл. РРФСР, Варненського округу НРБ, Чонградської обл. УНР і повіту Констанца СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Одеська область*, т. 7, с. 489.

Літ.: Очерки истории Одесской областной партийной организации. Одесса, 1981; История городов и сел Украинской ССР. Одесская область. К., 1978; Природа Одесской области. К.— Одесса, 1979.

А. П. Ночовкін.

ПОЛТАВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,8 тис. км²

Населення — 1727,3 тис. чол. (на 1.1 1984)

Центр — м. Полтава (296 тис. чол.)

Загальні відомості. Полтавську обл. утворено 22.IX 1937. Розташована в центр. частині Лівобережної України. На Пн. межує з Черніг. і Сум., на Сх.— з Харків., на Пд.— з Дніпроп. та Кіровогр., на Зх.— з Черкас. та Київ. областями УРСР. В області — 25 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 5 — обласного підпорядкування, 21 с-ще міськ. типу, 1934 сільс. нас. пункти. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота населення — понад 60 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені Полтавський, Карлівський, найменше — Глобинський, Машівський, Котелевський р-ни області. Міське населення становить 54 % (1984). Найбільші міста: *Полтава, Кременчук, Лубни, Миргород, Комсомольськ*.

Природа. Поверхня області рівнинна з заг. похилом на Пд. Зх. Більшу її частину займає *Придніпровська низовина*. На Пн. Сх. вона дещо підвищена (Полтавське плато, вис. до 202 м), пересічена численними річковими долинами і балками, в середній частині — пологіша, в долині Дніпра — низовинна з широким розвитком терас. Серед корисних копалин найбільше значення мають нафта й газ (Глинсько-Розбишівське, Тимофіївське, Новогригорівське, Розпашнівське, Новоукраїнське, Опішнянське та ін. родовища, що входять до *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*) та зал. руда (*Кременчуцький залізорудний район*). Значні родовища торфу. На всій тер. області є поклади буд. матеріалів — піску, гранітів, а також мінеральних солей. Є джерела мінеральних вод (Миргород, Велика Багачка, Нові Санжари, Яреськи). Клімат помірно континентальний. Літо тепле і сухе, зима м'яка. Пересічна температура січня —6,8°, липня +20,9°. Вегетаційний період — 158—210 днів. Сума активних т-р — 2700—3100°. Опадів 430—500 мм на рік, переважно у теплий період року. Більша частина області розташована в зоні недостатньої зволоженості, крайні південні райони — в посушливій. Найнесприятливішими метеорологічними явищами є посухи, рідше — град, пилові бурі. В області — 62 річки завдовжки понад 10 км. Вони належать до бас. Дніпра, найбільші його притоки — Ворскла, Псел, Сула. На Пд. Зх. територію області омивають Кременчуцьке та Дніпродзержинське водосховища, створені на Дніпрі. Багато озер і ставків, які частково використовують для зрошення с.-г. угідь і рибництва. У цілому область добре забезпечена водними ресурсами. Грунти переважно глибокі і звичайні малогумусні та середньогумусні чорноземи (62,5 %). У пд. частині поширені солонцюваті, осолоділі чорноземи, чорноземнолучні грунти, значні площі сірих лісових та торфово-болотних грунтів. Природна рослинність представлена двома типами: деревно-чагарниковим (діброви, бори, по долинах річок заплавні ліси) і трав'яним (на схилах балок, луках, болотах). Ліси займають 7,1 % тер. області. Майже вся територія області лежить у лісостеповій зоні, де переважають підвищені та лукостепові низовинні й лукостепові низовинно-рівнинні природно-територіальні комплекси. Крайня південно-східна частина її лежить у межах степової зони. Тут поширені північностепові низовинно-рівнинні природно-територіальні комплекси. В області — 162 природно-заповідні об'єкти (заг. площею 10,4 тис. га), у т. ч. 9 заказників (Великоселецький, Вільхівщинський, Куквинський, Малоперещепинський, Михнівський, Плехівський, «Гракове», «Гиряві Ісківці», «Солоне»), пам'ятка природи респ. значення — урочище «Парасоцьке».

У Ковпаківському лісопарку.

Народне господарство. Економіка області включає окремі галузі добувної промсті, чорну металургію, маш.-буд., нафтохім., паливну та енергетичну галузі пром-сті, а також розвинуту будівельну індустрію у поєднанні з виробн. осн. видів с.-г. продукції. У загальнореспубліканському поділі праці область виділяється як досить значний район видобування зал. руди, нафти і газу, виробн. деяких видів продукції машинобудування, зокрема штучних алмазів, та продукції агропромислового комплексу.

Промисловість. У структурі промислового комплексу області провідними серед галузей промисловості є машинобудування і металообробка — 30,4 % всієї товарної промислової продукції, паливна пром-сть — 18,3 %, чорна металургія — 5,1 %; пром-сть буд. матеріалів становить 3,2 %, легка — 7.6 %, харчова — 24,9 %.

Електроенергетика розвивається на місцевих нафті, природному і попутному газі, горфі, а також довізній сировині. Діє Кременчуцька ТЕЦ. Машинобудування представлене транспортним, електротех., верстатобудуванням, виробн. устаткування для різних галузей промсті. Найбільші виробничі об'єднання — кременчуцькі «АвтоКрАЗ», «Шляхмашина», вагонобудування, а також «Карлівкахарчомаш» та «Полтавемальхіммаш» у Полтаві; з-ди: полтавські газорозрядних ламп, штучних алмазів і алмазного інструменту, «Електромотор», лубенські—верстатобуд. «Комунар», маш.-буд. «Комсомолець», «Лісмаш», лічильних ма-

Назва району	Рік утворення
Великобагачанський	1925
Гадяцький	1923
Глобинський	1923
Гребінківський	1935
Диканський	1923
Зіньківський	1923
Карлівський	1923
Кобеляцький	1923
Козельщинський	1923
Котелевський	1923
Кременчуцький	1939
Лохвицький	1923
Лубенський	1923
Машівський	1935
Миргородський	1923
Новосанжарський	1923
Оржицький	1923
Пирятинський	1923
Полтавський	1925
Решетилівський	1923
Семенівський	1923
Хорольський	1923
Чорнухинський	1923
Чутівський	1923
Шишацький	1923

1 Територія, підпорядкована Полтавській міськраді

шин та ін. Є також заводи по ремонту тепловозів, автомобілів, с.-г. і буд. техніки (Полтава), рем.-мех. (Лубни, Артемівка, Мар'янівка). Швидкими темпами розвиваються нафтодобувна та газодобувна галузі. Продовжуються розвідка та введення в експлуатацію нових газоконденсатних родовищ, серед яких — Розпашнівське, Яблунівське, Матвіївське, Новоукраїнське. Хімічна і нафтохімічна пром-сть представлена заводами нафтопереробним і технічного вуглецю у Кременчуці та хім.-фармацевтичним у Лубнах. Гірничорудна пром-сть представлена Полтавським гірничозбагачувальним комбінатом (Комсомольськ), який виробляє залізорудний концентрат та окатиші. У Кременчуці та Миргороді діють з-ди по виробн. сталевого литва, в Полтаві— ливарно-мех. До провідних галузей спеціалізації області належать також харчова (м'ясна, мол., борошномельна і круп'яна, спиртова, кукурудзокалібрувальна, олійницька, кондитерська, плодоконсервна). Найбільші підприємства: лохвицькі цукровий та спиртовий комбінати; цукр. з-ди: Кобеляцький, Оржицький, Веселоподільський, Хорольський мол.-консервний комбінат дит. продуктів. У Миргороді—з-д по розливу мінеральних вод. Комбікормова пром-сть представлена 26 заводами, найбільший серед них — Полтавський. У Лохвиці — завод сухих кормових дріжджів. З галузей легкої пром-сті найбільше значення мають текстильна, шкіряно-взут., швейна, бавовнопрядильна, вовняна, повстяна. Підприємства цих галузей розміщені в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Кобеляках, Лохвиці. Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цеглу, у т. ч. силікатну, щебінь, бутовий камінь (9 кар'єрів), залізобетонні вироби, керамзит та ін. Найбільші підприємства розміщені в Полтаві, Кременчуці, Лубнах, Лохвиці, Кобеляках. Виробництво скляних та фарфорових виробів, акордеонів, меблів (Полтава). Розвинуті народні художні промисли — виготовлення керамічних виробів (Опішня, Миргород), вишивання і килимарство (Полтава, Решетилівка, Миргород). На території області сформувались три промислові вузли. У Полтавському і Лубенському вузлах переважають галузі середнього машинобудування з розвинутими легкою, харчовою і деревообробною галузями пром-сті. Основу виробничого комплексу Кременчуцького вузла становлять залізорудна, нафтопереробна і хім. пром-сть та машинобудування (переважно транспортне). До інших пром. центрів належать Миргород, Пирятин, Карлівка.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (55, 6%, 1983). У 1983 в області було 391 колгосп та 73 радгоспи, 42 районні об'єднання сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 районних виробничих об'єднань сільгоспхімії. В області 2193 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Площа зрошуваних земель 1983 становила 40,6 тис. га, осушених — 37,2 тис. га. Землеробство має переважно зерново-буряківничий напрям. Посівна площа 1983 становила 1816 тис. га. Провідні культури — озима пшениця, ячмінь, кукурудза, зернобобові, з тех., крім цукр. буряків, вирощують соняшник, сою. Значні площі під картоплею, овоче-баштанними та кормовими культурами. Розвинуті садівництво та ягідництво, значні плантації лікарських рослин. Тваринництво м'ясо-мол. напряму. Велике значення мають також птахівництво, кролівництво, бджільництво та риборозведення (6 спеціалізованих господарств). У 1983 в області діяло 3 птахофабрики. Сформувалися такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зернопромисловий, бурякоцукровий, м'ясопромисловий, молокопромисловий. Менше значення мають плодоовочевий, олійно-жировий, коноплепромисловий комплекси. Навколо Полтави і Кременчука — г-ва приміського типу.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ПОЛТАВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

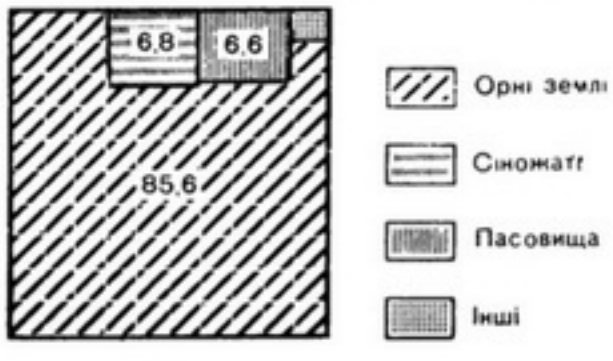

Полтава. Мікрорайон «Алмазний».

Транспорт. В області розвинуті всі види транспорту. Довжина залізниць заг. користування — 853 км. Осн. залізничні магістралі: Київ — Полтава — Харків, Київ — Полтава — Донецьк, Бахмач — Ромодан — Кременчук, Полтава—Кременчук—Одеса. Найбільші залізничні вузли: Полтава, Кременчук, Ромодан, Гребінка. Довж. автошляхів—7,9 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям—6,6 тис. км. Найважливіші з них: Київ — Харків, Київ—Суми, Полтава — Кременчук, Полтава — Красноград — Дніпропетровськ, Кременчук — Черкаси, Полтава — Гадяч, Кременчук — Хорол — Миргород.

Важливе значення має річковий транспорт (Кременчуцький річковий порт на Дніпрі), на окремих ділянках судноплавні (для місц. перевезень) Псел, Сула, Ворскла. У Полтаві — аеропорт. Територією області проходять газопроводи «Союз» та Уренгой — Помари — Ужгород, нафтопроводи.

Охорона здоров'я. У 1983 в області було 22,7 тис. лікарняних ліжок (131,2 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 6 тис. лікарів (34,9 лікаря на 10 тис. ж.) та 18,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (104,8 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області—184 жіночі консультації, дитячі поліклініки, амбулаторії, 15 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 3868 ліжок, 2 будинки відпочинку. Відомий курорт — *Миргород*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1985 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 596 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 36 стадіонів, 461 спорт. зал, 5785 спорт. майданчиків і полів, 9 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 224 445 значківців ГПО, 226 651 спортсмена масових розрядів, 2525 спортсменів-першорозрядників, 389 кандидатів у майстри спорту, 39 майстрів спорту СРСР і 5 майстрів спорту міжнар. класу. На 1890 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 255 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (3 готелі і 1 туристська база) на 2234 місця, 4 бюро подорожей і екскурсій, 3 туристські клуби; по області проходило 4 всесоюзні і 7 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 290 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1060 загальноосв. шкіл (239 тис. учнів), 28 серед. спец. навч. закладів (26,6 тис. учнів), 42 профес.-тех. уч-ща (21,2 тис. учнів), 5 вищих навч. закладів — *Полтавський сільськогосподарський інститут, Полтавський педагогічний інститут* імені В. Г. Короленка, *Полтавський медичний стоматологічний інститут, Полтавський кооперативний інститут, Полтавський інженерно-будівельний інститут* (всього — 21,9 тис. студентів), а також Кременчуцький філіал Харківського політехнічного інституту.

Серед позашкільних закладів — 36 палаців і будинків піонерів, 27 станцій юних техніків і натуралістів, екскурс.-турист. станція, 14 дит. спорт. шкіл, 37 баз відпочинку. Працюють *Свинарства полтавський науково-дослідний інститут, Полтавська гравіметрична обсерваторія* АН УРСР, н.-д. і конструктор.-технологіч. ін-т емальованого хім. устаткування «НДІемальхіммаш», Укр. філіал Всесоюзного ін-ту комплексного проектування і цивільних будівель. споруд і об'єктів, відділення *Геологорозвідувального українського науково-дослідного інституту*, Полтав. с.-г. дослідна станція — у Полтаві, Всесоюзний н.-д. проектно-технологічний ін-т вагонобудування у Кременчуці та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1956), художників (з 1971), журналістів (з 1958), архітекторів (з 1939), обл. відділення Муз. т-ва УРСР (з 1958), 2 театри — *Полтавський український музично-драматичний театр* імені М. В. Гоголя і Полтавський театр ляльок, обл. філармонія. На кінець 1983 в області

функціонувало 1079 масових б-к з фондом 15,2 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 891 б-ка з фондом 9,0 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1089 клубних закладів, у т. ч. 994 у сільс. місцевості; 1342 кіноустановки, в т. ч. 1224 — в сільс. місцевості. В області 14 держ. музеїв — *Полтавський краєзнавчий музей,* Музей-заповідник «Поле Полтавської битви», *Котляревського І. П. музей, Мирного Панаса музей,* літ.-меморіальний музей В. Г. Короленка (див. *Короленка В. Г. музеї*), *Полтавський художній музей,* усі — в Полтаві, Заповідник-

Монумент воїнам Південно-Західного фронту в урочищі Шумейкове. Скульптори А. Ю. Білостоцький, В. П. Вінайкін. Бронза, граніт. 1976.

Колишнє Полтавське земство (тепер краєзнавчий музей) у Полтаві. Архітектор В. Г. Кричевський. 1903—08.

музей М. В. Гоголя в с. Гоголеве Шишацького р-ну, *Макаренка А. С. музей* у Кременчуці, *Горького О. М. музей* у селі Мануйлівці Козельщинського р-ну, *Гоголя М. В. музей* у с. Великі Сорочинці Миргородського р-ну, літ.-меморіальний музей Д. Гурамішвілі в Миргороді, краєзнавчі музеї в Лубнах, Лохвиці та ін., 514 музеїв, 839 ленінських кімнат та кімнат бойової і трудової слави, що працюють на громадських засадах.

При культур.-осв. закладах працюють 12,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 203,5 тис. аматорів, 76 колективів удостоєні звання народних і заслужених, серед них — засл. нар. ансамбль пісні і танцю УРСР «Лтава» та засл. нар. капела УРСР бандуристок Полтав. міського будинку культури, оркестр нар. інструментів у Новосанжарському, хорова капела в Миргородському, хор-ланка буряководів в Оржицькому і Лубенському р-нах, ансамбль бального танцю «Грація» облміжколгосп-буду, цирк «Юність» у Кременчуці, нар. театри в Полтаві, Кременчуці, Миргороді, Гадячі, Кобеляках.

На Полтавщині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: худож. вишивання — в Полтаві, килимарство і худож. вишивання — в Решетилівці, худож. кераміка — в Опішні, Миргороді, Сенчі, вироби з дерева — у Зінькові.

Відроджено промисли худож. обробки дерева в Кременчуці та худож. розпису на дереві в Миргороді. Нині нар. промисли об'єднано у великі худож.-виробничі колективи: об'єднання «Полтавчанка» з філіями в Опішні, Нових Санжарах, Великих Сорочинцях, Кременчуці й фабрика худож. виробів ім. Клари Цеткін у Решетилівці; діє *Миргородський керамічний технікум* імені М. В. Гоголя. Працює обл. парт. вид-во «Полтава». В області виходять 2 обл. газети — «*Зоря Полтавщини*» і «Комсомолець Полтавщини», одна міська, дві міськрайонні і 23 районні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 10—11 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, в 11—13 ст.— до *Переяславського князівства*. У 14 ст. тер. Полтавщини захопили литовські, а після *Люблінської унії 1569* — польс. феодали. На поч. визвольної війни українського народу 1648—54 було утворено *Миргородський полк, Полтавський полк,* 1658 — *Лубенський полк*. У 1654 Полтавщину в складі *Лівобережної України* возз'єднано з Росією. На тер. області відбулося *Миргородського полку заворушення 1690*. Під час *Північної війни 1700 — 21* російські війська та загони українських козаків у *Полтавській битві 1709* розгромили шведську армію.

На Полтавщині відбулося антикріпосницьке *Турбаївське повстання 1789—93*. З 1802 тер. Полтавщини входила до *Полтавської губернії*. Перші марксистські гуртки на Полтавщині виникли в 90-х рр. 19 ст. Навесні 1902 сел. рух охопив ряд повітів Полтав. губ. (див. *Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). Наприкінці 1905 спалахнуло сел. повстання в с. Великих Сорочинцях (див. *Сорочинська трагедія 1905*). У Полтаві відбулися *Сєвського полку повстання 1906* та *Єлецького полку повстання 1906*. У роки 1-ї світової війни під впливом більшовицької антивоєнної пропаганди відбулося *Кременчуцьке солдатське повстання 1916*. Рад. владу на тер. області встановлено в січні 1918. *Полтавська обласна партійна організація* створена 1937. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (вересень 1941 — вересень 1943) діяли підпільний обком на чолі з С. Ф. Кондратенком і Г. Ф. Яценком, підпільні парт. і комсомольські орг.-ції і групи (див. «*Нескорена полтавчанка*»). В 1974 Полтаву нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Глобинський р-н (1977), с. Деревки Котелевського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 115 843 члени і кандидати в члени партії, об'єднувала 2765 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 209 429 комсомольців.

Трудящі Полтав. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Великотирновського округу НРБ, Слупського і Кошалінського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Полтавська область*, т. 8, с. 496.

Літ.: Нариси історії Полтавської обласної партійної організації. Х., 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К., 1967; Полтавщина. Х., 1969; Давиденко Я. І. Мальовнича Полтавщина. Полтава, 1982.

Ф. Т. Моргун.

РОВЕНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,1 тис. км²

Населення — 1158,5 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Ровно (214,8 тис. чол.)

Загальні відомості. Ровенську обл. утворено 4.XII 1939. Розташована на Пн. Зх. республіки. На Пн. межує з Брест., на Пн. Сх.—з Гом. областями БРСР, на Сх. — з Житомир., на Пд. Сх. — з Хмельн., на Пд.— з Терноп., на Пд. Зх.— з Львів., на Зх.— з Волин. областями УРСР. В області — 15 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 3 — обл. підпорядкування, 18 селищ міського типу, 998 сільських населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, поляки та ін. Пересічна густота населення— 57,6 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені центр. і пд. райони області. Міське населення становить 42 % (1984). Найбільші міста: *Ровно, Дубно, Здолбунів, Костопіль, Сарни.*

Природа. В орографічному відношенні область поділяється на дві частини. Більша, пн. її частина зайнята *Поліською низовиною,* поверхня якої поступово знижується у пн. напрямі. У рельєфі Поліської низовини переважають акумулятивні рівнини заввишки від 134 до 200 м. Подекуди поверхня її ускладнена

Заказник «Соколині гори».

окремими підняттями, пов'язаними з еоловими процесами (піщані пасма та дюни) і діяльністю Дніпровського зледеніння (кінцевоморенні утворення, моренні горби тощо). Далі на Пд. підноситься *Волинська височина* (вис. до 342 м), відокремлена від низовини уступом заввишки 20—40 м. Вона розчленована густою сіткою річкових долин на окремі плато (Мізоцький кряж, Повчанська височина, Ровенське та Гощанське плато). Переважають яружно-балкові форми рельєфу. На Пд. Зх. Волинська височина переходить у рівнини *Малого Полісся*. На крайньому Пд. на тер. області заходять відроги *Кременецьких гір* (уступ Подільської височини) з макс. висотами в межах області — 372 м. З корисних копалин область добре забезпечена торфом та мінеральними буд. матеріалами, зокрема кристалічними (граніти, базальти, гнейси, діабази, діорити) й карбонатними (вапняки, крейда, мергелі). Виявлено джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і теплим літом. Пересічна т-ра січня від —4,8 до —5,4°; липня від +18,2 до

+18,6°. Річна кількість опадів 600—700 мм на рік. Заг. тривалість вегетаційного періоду становить пересічно 205 днів, сума активних т-р 2400—2530°. Певної шкоди с. г. області завдають тривалі дощі, град, посухи (в окремі роки); часті відлиги і хуртовини є причиною нерівномірного залягання снігового покриву і промерзання грунту. Ровенщина багата на поверхневі води: ріки, озера, водосховища та ставки. Тер. області пронікає 171 річка завдовжки понад 10 км, всі вони належать до бас. Дніпра. Гол. ріка — *Прип'ять* (на Пн. Зх.); її найбільші притоки — Горинь, Стир, Случ, Льва, Ствига, Іква. У поліській частині численні озера, найбільші — Нобель та Біле. Здійснюються значні роботи щодо охорони малих річок та водойм, зокрема розчищення від замулювання і вирівнювання русел тощо. Переважають дерново-підзолисті (піщані та глинисто-піщані), дернові і лучні грунти, поширені також торфові й торфово-болотні грунти. Для пд. частини області характерні сірі опідзолені, темно-сірі лісові й чорноземні грунти. Понад 38 % тер. області вкрито лісами — хвойними та мішаними на Пн., широколистяними та мішаними на Пд. У лісах є ендемічні (рододендрон жовтий) та лікарські (горобина, калина, крушина, ялівець звичайний) рослини. Проводяться значні лісовідновлювальні роботи. Щороку засаджують 3—4 тис. га лісів. Великі площі (понад 25 % території) під луками, зокрема заплавними, які є природною базою для розвитку тваринництва. Ровенська область розташована в межах двох природних зон: мішаних лісів (сх. частина Волинського Полісся) та лісостепової. Більшу її частину (північну) займають поліські рівнинно-ленудаційні та поліські алювіально-зандрові й терасові природно-територіальні комплекси. Для Пд. області характерні опольські рівнинно-підвищені та лукостепові підвищені розчленовані й терасові природно-територіальні комплекси. На території Ровенщини охороняється 215 природних об'єктів заг. площею 58,2 тис. га, у т. ч. 11 держ. заказників («Брище», Вишнева гора, Золотинський, Почаївський, Сварицевицький, Воронківський, Хиноцький, Озерський, Вичівський, Дібрівський, Острівський), 8 пам'яток природи респ. значення.

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Березнівський	1940	Млинівський	1939
Володимирецький	1939	Острозький	1939
Гощанський	1940	Ровенський	1939
Дубенський	1939	Рокитнівський	1939
Дубровицький	1939	Сарненський	1939
Зарічненський	1946	Червоноармійський	1939
Здолбунівський	1939		
Корецький	1966		
Костопільський	1939		

1. Територія, підпорядкована Ровенській міськраді

Народне господарство. Економіка області характеризується поєднанням традиційних галузей (харчова, легка, деревообробна), що базуються на місцевій сировині, з новими галузями (маш.-буд., хімічна, електротехнічна, буд. матеріалів), які розвиваються випереджаючими темпами, та багатогалузевим с. г. (землеробство зерново-буряківничо-льонарського напряму і м'ясо-молочне тваринництво).

Ровно. Площа Ленінська.

Промисловість. В заг. обсязі товарної пром. продукції області 1983 на харч. пром-сть припадало 26,1 %, на легку — 18,7 %, машинобудівну і металообробну — 14,5 %, деревообр. і паперову — 10,9 %, хімічну і нафтохімічну — 10,7 %.

З введенням у дію Ровенської АЕС розширилась енерг. база області, яка включає також з місцевих ресурсів торф (Клесівський і Моквинський торфобрикетні з-ди і Смизьке торфопідприємство). Харч. пром-сть базується гол. чин. на переробці цукр. буряків, овочів та продукції тваринництва. Цукор виробляють на Дубнівському, Бабино-Томахівському, Корецькому, Мізоцькому, Острозькому та Шпанівському з-дах, овочеві консерви — у Демидівці, Дубно, Острозі, Великих Межирічах, Червоноармійську, Ровно, Острожці; м'ясокомбінати — у Ровно та Дубно. По всій території області — маслосироробні, молочні, хлібопекарські, спиртові, пивоварні та ін. підприємства. Гол. галузь легкої пром-сті — текст. (льнокомбінат і ф-ка нетканих матеріалів у Ровно, підприємства первинної обробки льону — у Березно, Володимирці, Сарнах, Дубровиці). Розвинуті також швейна, взуттєва, трикотажна галузі (Ровно, Костопіль, Дубно). Машинобудування і металообробка представлені виробн. високовольтної апаратури, торг. обладнання, запчастин для тракторів (Ровно), автокормовозів для тваринницьких ферм і комплексів (Квасилів), будівельних інструментів (Костопіль), у Дубно — ливарно-мех. з-д. Значного розвитку набула лісова, деревообр. і паперова пром-сть, найбільші підприємства якої зосереджені в Оржеві і Смизі (деревообр. комбінати), Костополі (домобудівний комбінат і меблева ф-ка), Дубно, Острозі, Ровно, Рафалівці, Сарнах і Червоноармійську (меблеві ф-ки), Першотравневому (паперова ф-ка). З спорудженням ровенського виробн. об'єднання «Азот», яке спеціалізується на виготовленні азотних та фосфорних добрив, сірчаної к-ти, синтетичного аміаку та ін., в області почала розвиватись хімічна промисловість. Складовою частиною пром. комплексу області є буд. індустрія, яка представлена обробкою природного каменю, виготовленням залізобетонних виробів і конструкцій та цегли (Ровно), цем.-шиферних виробів (Здолбунів). У Новій Любомирці діє вапняно-силікатний з-д, у Костополі — мінераловатний та склоробний з-ди тощо. Працює 17 комбікормових заводів.

На території області сформувалися три промислові вузли. Основу Ровенсько-Здолбунівського вузла складають підприємства машинобудівної, хімічної, легкої і харчової промисловості та виробництво будівельних матеріалів; у Дубнівському і Сарненському вузлах переважає харч. пром-сть, допоміжними є легка, деревообр. і металообр. галузі. Формується Костопільський вузол з переважним розвитком деревообробної промисловості та виробництвом будівельних матеріалів.

Сільське господарство. У с.-г. виробн. переважає тваринництво, частка якого у валовій продукції 1983 становила 54,8 %. На кін. 1983 в області було 250 колгоспів, 39 радгоспів, 24 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення і 15 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя займають 925 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 695 тис. га. В області ведуться роботи по меліорації земель, осушено 338,7 тис. га (1983). Найбільші осушувальні системи — «Іква», «Печалівка», «Стубла» і «Прип'ять». Осн. площі зернових культур зосереджені в пд. частині області. Вирощують озиму пшеницю, жито, ячмінь, з технічних — цукр. буряки. У пн., поліських районах переважають картоплярство і льонарство. Розвинуті також хмелярство, овочівництво, садівництво та ягідництво. Тваринництво м'ясо-молочного напряму, провідними галузями його є скотарство, свинарство та вівчарство; допоміжними — птахівництво, бджільництво і рибництво. В обл. є 1 птахофабрика. Сформувалися спеціалізовані групи агропромислових комплексів (АПК) рослинницької та тваринницької орієнтації. У галузевій структурі рос-

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ РОВЕНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

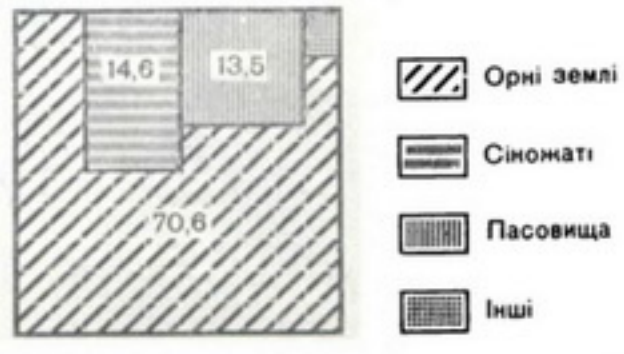

линницької групи провідне місце займає льонопромисловий комплекс (у поліській частині області), розвинуті також бурякоцукровий, хмелепромисловий (на Пд.) й картоплепромисловий (на Пн.) та зернопромисловий і плодоовочеконсервний АПК.

Тваринницька група представлена м'ясо- та молокопромисловим комплексами. Навколо міст Ровно і Здолбунова розвивається приміське господарство, яке спеціалізується переважно на виробництві овочевої та м'ясо-молочної продукції.

Пам'ятник М. І. Кузнецову в Ровно. Скульптори В. П. Вінайкін, І. П. Шаповал, архітектор В. Г. Гнездилов. Бронза, граніт. 1961.

Транспорт. З-ць заг. користування 588 км (1983). Тер. області проходять з-ці: Київ — Ковель — Брест, Москва — Ковель, Ленінград — Львів та ін. Найбільші залізничні вузли: Здолбунів, Ровно, Сарни. Довж. автошляхів — 5,6 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,2 тис. км (1983). Гол. автомагістралі — Київ — Варшава, Київ — Ровно — Брест, Київ — Ровно — Львів, Київ — Ровно — Чернівці, Львів — Ровно — Житомир, Ровно — Тернопіль та ін. Тер. Ровенщини проходить нафтопровід «Дружба». Судноплавство по Прип'яті, Горині й Стиру. У Ровно — аеропорт.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 13,8 тис. лікарн. ліжок (119,4 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 3,9 тис. лікарів (29,9 лікаря на 10 тис. ж.) та 11 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (94,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 110 жіночих консультацій, поліклінік та амбулаторій; 5 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 652 місця. Курорт Горинь у Сарненському р-ні.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувався 1441 колектив фіз. культури, який охоплював бл. 420 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 20 стадіонів, 306 спорт. залів, 3405 спорт. майданчиків і полів, 7 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 146 473 значківців ГПО, 145 857 спортсменів масових розрядів, 1308 спортсменів-першорозрядників, 186 кандидатів у майстри спорту, 19 майстрів спорту СРСР і 4 майстри спорту міжнар. класу. На 742 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 146 тис. чол.

В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 790 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 6 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 440 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 779 загальноосв. шкіл (199 тис. учнів), 15 серед. спец. навч. закладів (13,9 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (15,2 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Ровенський педагогічний інститут* імені Д. З. Мануїльського, *Ровенський інститут культури, Український інститут інженерів водного господарства* (всього — 15,1 тис. студентів). Серед позашкільних закладів — 22 палаци і будинки піонерів і школярів, 4 станції юних натуралістів, станція юних туристів, 13 дитячо-юнацьких спорт. шкіл. На території області працюють 2 н.-д. станції — Ровен. обл. ветеринарна та Сарненська по освоєнню боліт. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), архітекторів (з 1980), обл. літ. об'єднання (з 1950), обл. об'єднання самодіяльних композиторів (з 1961), обл. об'єднання муз. ансамблів (з 1980), 2 театри — *Ровенський український музично-драматичний театр* імені М. Островського, *Ровенський театр ляльок*, обл. філармонія. На кінець 1983 в області функціонувало 855 масових бібліотек з фондом 11,9 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 744 бібліотеки з фондом 8,1 млн. одиниць зберігання — в сільській місцевості; 916 клубних закладів, у т. ч. 816 — у сільській місцевості; 841 кіноустановка, в т. ч. 772 — в сільс. місцевості; 3 держ. музеї — *Ровенський краєзнавчий музей*, що має відділи — літ.-меморіальний музей М. О. Островського в с. Вілії, музей наук. атеїзму, меморіальний музей-квартира М. І. Кузнецова в Ровно, музей-заповідник «*Козацькі могили*» в с. Пляшева та ін.; Острозький історико-культурний заповідник: Дубнівський (філіал Ровенського) краєзнавчий музей, 236 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах — бл. 6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 140 тис. аматорів, 77 колективів удостоєні звання народних, серед них — хорова капела Дубнівського районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю льонокомбінату, капела бандуристок і оркестр нар. інструментів обл. міжспілкового будинку самодіяльної нар. творчості, квартет бандуристок, засл. ансамбль танцю УРСР «Полісянка» Ровен. міськ. будинку культури, нар. театр Острозького районного будинку культури. На Ровенщині здавна розвинуте ужиткове мистецтво. Осн. осередки: вишивання — с. Велике Вербче Сарненського р-ну, ткацтва — с. Крупове Дубровицького р-ну, с. Залібівка Здолбунівського р-ну, гончарства — с. Кривиця Дубровицького р-ну, с. Вілія Острозького р-ну, плетіння з лози — с. Велика Клецька Корецького р-ну. Виходять 2 обл. газети — «*Червоний прапор*» та «Зміна», 1 міськрайонна і 14 районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Заселення території сучасної Ровенщини почалося з часів пізнього *палеоліту*. В 10—12 ст. ця територія входила до складу Київської Русі, в 13—14 ст.— до *Галицько-Волинського князівства*. У 14 ст. її загарбала феод. Литва, а після *Люблінської унії 1569* — шляхет. Польща. Населення брало участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, ін. сел.-козац. повстаннях 1-ї пол. 17 ст. проти польс.-шляхет. загарбників. Під час визвольної війни українського народу 1648—54 тут відбулася *Берестецька битва 1651* (між тепер. м. Берестечком Горохівського р-ну Волин. обл. та с. Пляшевою Червоноармійського р-ну Ровенської обл.). Після возз'єднання Ровенщини в складі Правобережної України з Росією (1793) її територія ввійшла до *Волинської губернії*, створеної 1797. Перші марксистські с.-д. орг-ції на Ровенщині почали діяти в кін. 19 ст. Важливу роль у поширенні революц. ідей і формуванні с.-д. орг-цій на Ровенщині відіграла ленінська газ. «*Искра*» та ін. марксистська л-ра, яку 1901—02 нелегально пересилали зі Львова. С.-д. орг-ції та групи 1902—04 діяли в Ровно, Здолбунові й Сарнах. Під час революції 1905—07 діяльність місц. с.-д. орг-цій, керованих більшовиками, посилилась.

Рад. владу на тер. області встановлено в грудні — січні (лютому) 1918. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції відбулося *Дубровицьке збройне повстання 1918—19* проти австро-нім. окупантів, *гетьманщини* і петлюрівської *Директорії*. За *Різьким мирним договором 1921* Зх. Волинь, у т. ч. тер. Ровенщини, відійшла до бурж.-поміщицької Польщі. У вересні 1939 Ровенщину в складі Зх. України возз'єднано з Рад. Україною. Було створено *Ровенську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (червень 1941 — березень 1944) діяли підпільні антифашист. орг-ції, партизан. загони і групи (в грудні 1942 проведено операцію «*Сарненський хрест*»), зокрема з липня 1942 — загін особливого призначення під командуванням Д. М. Медведєва, у складі якого був розвідник М. І. Кузнецов. Антифашист. боротьба значно активізувалася після утворення в лютому 1943 підпільного обкому партії (секретар — В. А. Бегма). Територію області визволено в ході *Ровно-Луцької операції 1944*. В 1983 м. Ровно нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Зорю Ровенського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 57 155 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1679 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 177 636 комсомольців.

Трудящі Ровен. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Волинської і Житомирської областей УРСР, Костромської обл. РРФСР, Могильовської обл. БРСР та Видинського округу НРБ.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Ровенська область*, т. 9, с. 413.

Замок князів Острозьких у Острозі. 14—16 ст.

Літ.: Нариси історії Ровенської обласної партійної організації. Львів, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Ровенська область. К., 1973; Природа Ровенської області. Львів, 1976.

Т. І. Панасенко.

СУМСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 23,8 тис. км²

Населення — 1435,4 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Суми (252 тис. чол.)

Загальні відомості. Сумську обл. утворено 10.I 1939. Розташована у пн.-сх. частині УРСР. На Пн. та Сх. область межує з Брян., Курс. та Бєлгород. областями РРФСР, на Пд. Сх.— з Харків., на Пд.— з Полтав., на Зх.— з Черніг. областями УРСР. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 6 обласного підпорядкування, 20 селищ міського типу, 1547 сільських населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, євреї та ін. Пересічна густота населення — 60,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені середня і південно-східна частини області. Міське населення становить 57 % (1984). Найбільші міста: *Суми, Конотоп, Шостка, Ромни.*

Природа. Поверхня області — в осн. пологохвиляста рівнина, розчленована річковими долинами, балками та численними прохідними долинами. Поширені моренно-зандрові форми рельєфу (особливо на Пн.) та яри і балки. Макс. вис. 237 м. Майже вся тер. області лежить у межах *Придніпровської низовини*; на Сх. і Пн. Сх.— відроги Середньоросійської височини. Найбільше значення мають горючі корисні копалини — нафта, природний газ (Охтирське, Роменське нафтогазові родовища) та торф, є також поклади бурого вугілля. Серед неметалевих копалин — фосфорити, кам. та калійна солі, гіпс, вапняки, мергель, вогнетривкі та тугоплавкі глини, діабаз тощо. Клімат помірно континентальний. Пересічна т-ра січня —7,3, —8°, липня +18,6, +20°. Опади розподіляються нерівномірно: на Пн.—527—600 мм на рік, на решті території — 460—520 мм. Взимку бувають заметілі; у весняно-літній період — посухи. Вегетаційний період 188—196 днів. Сума активних температур становить від 2370° на Пн. до 2680° на Пд. Територією С. о. протікає 165 річок довжиною понад 10 км, які належать до бас. Дніпра. Найбільші з них — *Десна* (з прит. Сеймом), *Сула, Псел, Ворскла.* Численні озера (Остер, Обод, Перерва, Глущиця), болота; 26 водосховищ, 1166 ставків. Навколо майже всіх водосховищ, озер і річок проводяться водозахисні лісонасадження. На початку 1984 відрегульовано 680,4 км русел малих річок, збудовано водосховищ і ставків площею водного дзеркала 13,3 тис. га. Серед грунтів найпоширеніші чорноземи, є сірі лісові, у північній частині — дерново-підзолисті грунти. Ліси займають 418,2 тис. га (17,6 % території). Серед лісових масивів найпоширеніші діброви, є субори, на терасах річок — бори. Породний склад лісів: сосна, дуб, клен, ясен, вільха та ін. За 1976—83 заліснено 10,4 тис. га ярів, балок, берегів річок і водойм.

Область лежить у межах двох природних зон: мішаних лісів (Новгород-Сіверське Полісся) та лісостепової. Пн. частина області характеризується поєднанням поліських алювіально-зандрових та лісостепових підвищених розчленованих природно-територіальних комплексів («лісові острови»). На Пд. області переважають підвищені в поєднанні з лукостеповими низовинними природно-територіальні комплекси. В області — 167 природно-заповідних об'єктів (площа 30,7 тис. га), у т. ч. філіал Українського степового заповідника — Михайлівська цілина, 8 держ. заказників (Андріяшівсько-Гудимівський, Бакирівський, «Банний Яр», Біловодський, урочище «Великий Бір», Хухрянський, Журавлиний, Шалигинський), 2 пам'ятки садово-паркового мистецтва (Тростянецький та Кияницький парки), пам'ятки природи республіканського значення — Шелехівське озеро та урочище «Боромля».

Пам'ятка природи — Шелехівське озеро.

Суми. Панорама центральної частини міста.

Народне господарство. Економіка області являє собою поєднання ряду розвинутих галузей обробної і добувної пром-сті з інтенсивним багатогалузевим с. г. В загальносоюзному і респ. поділі праці область спеціалізується на виробн. мінеральних добрив, сирої нафти, гірничорудного устаткування, насосів, важких компресорів, технологічних ліній для хім. пром-сті, кінофотоплівки та магнітної стрічки, електронних мікроскопів, цукру.

Промисловість. У галузевій структурі пром. виробництва переважають харч. (31,2 % товарної продукції, 1983), маш.-буд. і металообр. (25,0 %), хім. та нафтохім. (22,4 %) і легка (9,0 %) пром-сть. Серед галузей харчової промисловості виділяється цукрова (19 з-дів, у т. ч. 2 рафінадні; найбільші з них — у Сумах, Дружбі, Чупахівці, Мезенівці, Куянівці, Степанівці, Угроїдах, Тернах та ін.). Серед ін. галузей харч. пром-сті — м'ясна, борошномельно-круп'яна, спирто-горілчана, маслоробна і молочна, підприємства цих галузей містяться в Сумах, Конотопі, Шостці, Охтирці. У машинобудуванні і металообробці виділяється виробн. устаткування для хім. пром-сті, електронних мікроскопів, насосів для теплових і атомних електростанцій, важких компресорів (Суми), апаратури для автоматизації процесів у вуг. і гірничо-рудній пром-сті, поршнів (Конотоп), поліграф. машин (Ромни), електротех. і агрегатних вузлів (Глухів), насосів (Свеса) тощо. Значного розвитку досягла хім. та нафтохім. пром-сть. Найбільші підприємства: шосткинські виробниче об'єднання «Свема» (єдине на Україні і найбільше в СРСР підприємство по виробн. кінофотоплівки та магнітної стрічки), з-д хім. реактивів, сумські виробничі об'єднання «Хімпром» (виробн. фосфатних мінеральних добрив, сірчаної к-ти та ін.) і «Гумотехніка». Продукція легкої промисловості: тканини, взуття, швейні, галантерейні вироби (Суми, Охтирка, Ромни, Кролевець, Конотоп, Лебедин, Свеса). Промисловість буд. матеріалів базується на місцевих покладах мінеральної сировини. Найбільші підприємства: виробничі об'єднання «Сумбудматеріали» та «Сумзалізобетон»; сумські силікатний, залізобетонних виробів та Конотопський залізобетонних виробів заводи. В області є підприємства лісової, деревообр. і меблевої (Суми, Шостка, Тростянець, Ромни, Охтирка та ін.), фарфоро-фаянсової (Суми) пром-сті. Швидкими темпами розвивається комбікормова пром-сть (15 з-дів, серед них найбільші: Сумський, Конотопський, Охтирський, Лебединський). На території С. о. сформувався Сумський пром. вузол, осн. галузями спеціалізації якого є маш.-буд. і металообр., хім. і нафтохім., харч. та легка пром-сть. Крім того, виділяють багатогалузеві пром. центри — Конотоп, Шостка, Охтирка, Глухів, Ромни.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає рослинництво (50,5 %, 1983). На кін. 1983 в області було 302 колгоспи, 66 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями — 1737 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа становить 1392 тис. га. Осушено 87,5 тис. га (осушувальні системи «Ромен», «Клевень», «Молч»), зрошено 23,2 тис. га. Серед зернових культур переважають озима пшениця і ячмінь. Сіють також жито, гречку, зернобобові. Серед тех.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

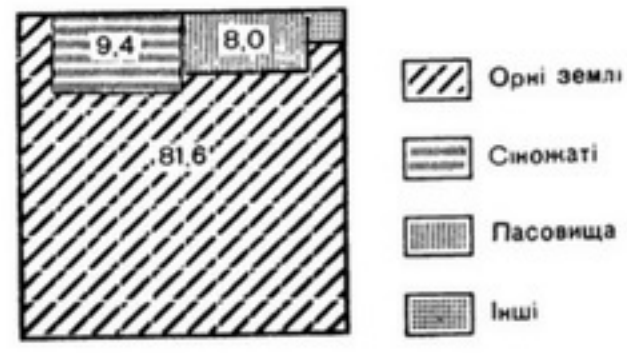

культур провідне місце займають цукр. буряки. На значних площах вирощують також картоплю, соняшник, коноплі, льон. Серед кормових культур найпоширеніші багаторічні трави (конюшина, люцерна), коренеплоди, кукурудза. Садівництво і ягідництво. Важливе місце у сільськогосподарському виробн. області займає тваринництво — переважно скотарство м'ясо-мол. напряму і свинарство. Розвинуті птахівництво, рибництво, бджільництво.

В області сформувались спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, зернопромисловий, коноплепромисловий, серед комплексів тваринницької спеціалізації — молоко-, м'ясо- та птахопромислові. Навколо пром. центрів розміщено спеціалізовані овочево-молочні і птахівничі г-ва, які забезпечують потреби міського населення в малотранспортабельній овочевій і цільномолочній продукції.

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1983 становила 823 км. Найважливіші магістралі, що проходять тер. області — Київ — Москва, Київ — Харків, Ворожба — Хутір-Михайлівський. Залізничні вузли: Конотоп, Ворожба, Хутір-Михайлівський (електрифіковані). Довжина автомоб. шляхів — 6,8 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,6 тис. км. Автомагістралі: Київ — Суми — Курськ, Суми — Харків, Москва — Київ та ін. Аеропорт — в Сумах. Територією області проходить траса нафтопроводу Уренгой — Помари — Ужгород.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 19,0 тис. лікарн. ліжок (132,5 ліжка на 10 тис. ж.), працювали понад 4,2 тис. лікарів (29,5 лікаря на 10 тис. ж.) та 13,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (96,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області—186 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій: 9 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 810 ліжок, 3 будинки і пансіонати відпочинку на 1280 ліжок.

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Білопільський	1923	Недригайлівський	1923
Буринський	1926	Охтирський	1923
Великописарівський	1923	Путивльський	1926
Глухівський	1923	Роменський	1923
Конотопський	1923	Середино-Будський	1923
Краснопільський	1923	Сумський	1923
Кролевецький	1923	Тростянецький	1923
Лебединський	1923	Шосткинський	1923
Липоводолинський	1923	Ямпільський	1923

1 Територія, підпорядкована Сумській міськраді

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1498 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 458 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 18 стадіонів, 361 спорт. зал, 3912 спорт. майданчиків і полів, 6 плавальних басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 176 813 значківців ГПО, 180 829 спортсменів масових розрядів, 1617 спортсменів-першорозрядників. 285 кандидатів у майстри спорту, 26 майстрів спорту СРСР. На 1251 підприємстві області введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 168 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 520 місць, 6 бюро подорожей і екскурсій, 4 туристські клуби; по області проходило 2 місцеві туристські маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують бл. 400 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 736 загальноосв. шкіл (197 тис. учнів), 24 серед. спец. навч. заклади (22,9 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (18,6 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Сумський педагогічний інститут* імені А. С. Макаренка, *Глухівський педагогічний інститут* імені С. М. Сергєєва-Ценського (всього 9,4 тис. студентів), а також Сум. філіал Харків. політех. ін-ту ім. В. І. Леніна та Сум. філіал Харків. с.-г. ін-ту ім. В. В. Докучаєва. Серед позашкільних закладів — 23 палаци й будинки піонерів, 10 станцій юних техніків та 6 — юних натуралістів. 15 дитячо-юнацьких спорт. шкіл.

Всесоюз. н.-д. і конструкторсько-технологіч. ін-т компресорного машинобудування, Всесоюзний н.-д. проектно-конструкторський ін-т атомного і енергетичного насособудування — в Сумах, *Луб'яних культур всесоюзний науково-дослідний інститут* — у Глухові.

Обласні відділення спілки архітекторів (з 1970), обл. орг-ція журналістів (з 1959), обл. літ. об'єднання (з 1939), *Сумський театр драми і музичної комедії* імені М. С. Щепкіна, *Сумський театр для дітей та юнацтва*, обл. філармонія.

На кінець 1983 в Сумській обл. функціонувало 911 масових б-к з фондом 13,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 720 б-к з фондом 8,0 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1036 клубних закладів, у т. ч. 905 — в сільс. місцевості; 1133 кіноустановки, в т. ч. 970 — в сільс. місцевості; 7 держ. музеїв — *Сумський художній музей* з філіалом в Лебедині і відділом декоративно-прикладного мистецтва в Сумах, *Сумський краєзнавчий музей* з філіалами в Охтирці й Путивлі й відділами в Глухові, Путивлі (музей партизан. слави в Спадщанському лісі) та Будинком-музеєм А. П. Чехова в Сумах; краєзнавчі музеї в Ромнах і Конотопі, 218 музеїв на громад. засадах, в т. ч. музей П. І. Чайковського в смт Низах Сум. р-ну, літ.-меморіальний музей П. А. Грабовського в с. Грабовському Краснопільського р-ну. При культур.-осв. закладах — понад 8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь бл. 89 тис. аматорів. Серед колективів худож. самодіяльності — нар. хор Будинку культури с. Червоного Сум. р-ну, танц. колектив Шосткинського Будинку культури ім. Жданова, жіночий ансамбль «Сумчанка» при Палаці культури виробничого об'єднання ім. Фрунзе, роменські засл. нар. хор і оркестр нар. інструментів та ін. На Сумщині здавна розвинуті ткацтво, вишивка. Центром худож. ткацтва є *Кролевець*.

Виходять 2 обласні газети — «*Ленінська правда*» та «Червоний промінь», 5 міськрайонних, 13 районних, 64 багатотиражні газети. Працює обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 9—10 ст. ця територія входила до складу Київської Русі, в 11—13 ст.— до Чернігівського та *Сіверського князівства*. У 1185 з м. Путивля новгород-сіверський князь Ігор Святославич виступив зі своїм військом у похід проти *половців*, описаний у «*Слові о полку Ігоревім*». У 13—14 ст. землі сучас. Сумщини залежали від *Золотої*

Пам'ятник Ярославні в Путивлі. Скульптор В. М. Клоков. Бронза, 1983.

орди. У 60-х рр. 14 ст. зх. частина земель перебувала під владою феод. Литви, сх. частина в 17—18 ст. входила до *Слобідської України*, на території якої були *Сумський полк* та *Охтирський полк*. Селяни й козаки Сумщини брали участь у *селянському повстанні під проводом І. І. Болотникова 1606—07*. З 1802 зх. землі Сумщини ввійшли до Чернігівської, Роменщина — до Полтав. губерній, сх. землі (з 1797) — до Слобідсько-Української (з 1835 — Харківська) губ. На поч. 20 ст. в Сумах, Конотопі, Ромнах, Путивлі та ін. містах виникли перші марксистські гуртки. Влітку 1903 в Конотопі відбувся робітн. страйк, яким керували соціал-демократи. У роки 1-ї рос. революції в Сумах відбувалися політ. робітн. страйки і заворушення. Рад. владу на тер. області встановлено в січні 1918. *Сумська обласна партійна організація* створена 1939. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (жовтень 1941 — жовтень 1943) формувалися партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, Я. І. Мельника та ін. Пн. частина Сумської обл. стала однією з найважливіших баз партизан. руху (див. *Партизанські краї і зони*), яким керував підпільний обком партії. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Путивль (1980), с. Томашівку Недригайлівського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 85 998 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2176 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 178 760 комсомольців.

Трудящі Сумської обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Курської обл. РРФСР та Врачанського округу НРБ.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Сумська область*, т. 11, с. 64.

Літ.: Нариси історії Сумської обласної партійної організації. Х., 1981; История городов и сел Украинской ССР. Сумская область. К., 1980; Сумщина в одиннадцатой пятилетке. Х., 1981.

І. Г. Грінцов.

Площа — 13,8 тис. км²

Населення — 1157,3 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Тернопіль (175 тис. чол.)

Загальні відомості. Тернопільську обл. утворено 4.XII 1939 в результаті возз'єднання зх.-укр. земель у єдиній Укр. Рад. державі. Розташована в зх. частині республіки. На Пн. межує з Ровен., на Сх.— з Хмельн., на Пд.— з Чернів., на Пд. Зх.— з Івано-Фр., на Зх.— з Львів. областями УРСР. В області — 16 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 16 міст, у т. ч. 1 обласного підпорядкування, 15 селищ міського типу, 946 сільських населених пунктів.

У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки та ін. Пересічна густота населення — бл. 84 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені Кременецький і пд. райони області. Міське населення становить бл. 36 % (1984). Найбільші міста: *Тернопіль, Чортків, Кременець, Бережани, Бучач, Теребовля, Збараж, Борщів.*

Природа. Майже вся тер. області лежить у межах *Подільської височини.* Лише на крайньому Пн. Зх.— рівнина *Малого Полісся.* Поверхня області — плато, що має заг. нахил з Пн. на Пд., глибоко розчленоване річковими долинами, особливо у Придністров'ї. Амплітуда абс. висот перевищує 300 м, макс. вис. 443 м на крайньому Зх. області, мінім.— 116 м на Пд. Сх. На Пн. височина утворює уступ — *Кременецькі гори* (вис. до 408 м). У межах височини виділяється вапнякове пасмо *Товтри,* або Медобори (шир. 6—12 км, вис. 380—400 м). На крайньому Пд. Зх.— *Опілля* (вис. 360—400 м). Поширені карстові форми рельєфу, особливо на Пд. Сх., де досліджено понад 60 печер — *Оптимістична* (довж. 143,6 км), *Озерна* (104 км), *Кристальна* (22 км), *Млинківська печера* (15,1 км), *Вертеба* (7,8 км) та ін.; лійки, понори. Серед корисних копалин найбільше значення мають неметалеві — природні буд. матеріали та сировина для їх виробн. (вапняки, цегельні і черепичні глини, кварцові піски, крейда, мергель, гіпс, гравій, галька). Розробляють невеликі поклади торфу (в пн. і пн.-зх. частинах). Є також вугілля, бентонітові глини, доломіти, глауконітові піски, фосфорити, самородна сірка; виявлено джерела мінеральних вод і лік. грязі. Осн. видами мінерально-сировинних ресурсів область забезпечена недостатньо. Клімат помірно континентальний з короткою м'якою зимою й теплим вологим літом. Пересічна т-ра січня від —5,5° на Пн. до —4,5° на Пд., липня відповідно +18 та +19°. Кількість опадів зростає від 520—590 мм на Пд. Сх. до 650—700 мм на Пн. Зх., бл. 75 % їх припадає на теплий період. Серед несприятливих метеорологічних явищ —заморозки, часті відлиги взимку, що можуть спричинювати вимерзання озимих культур, зливові дощі влітку. Вегетаційний період 253—263 дні. Сума активних т-р 2400—2700°. На тер. області — 117 річок довж. понад 10 км. Гол. ріка — *Дністер* (на пд. межі), його найбільші притоки — Золота Липа, Коропець, Стрипа, Джурин, Серет, Нічлава, Збруч. Ріки пн. частини області належать до бас. Прип'яті (Іква, верхів'я Горині, Вілії). В області — 246 ставків і 14 водосховищ. Для охорони річок від забруднення і раціонального використання їх провадять заходи щодо регулювання стоку малих річок, боротьби з ерозією, водозахисне лісонасадження. Довж. розчищених і відрегульованих ділянок русел перевищує 1000 км. У грунтовому покриві переважають чорноземні (в центр. і сх. частинах — глибокі малоі слабогумусні, в зх. і пд.-зх. частинах — опідзолені) та сірі лісові грунти. На схилах річкових долин і балок сформувалися лучні, лучно-болотні й болотні грунти. На Пн. поширені дерново-підзолисті грунти. Заг. площа лісів 190,3 тис. га (12,6 % території). Найпоширеніші грабові й дубово-грабові ліси, є також букові, дубово-соснові й соснові ліси. Провадять значні лісовідновлювальні роботи (в держ. лісфонді засаджено 81,6 тис. га лісу, заліснено 22,2 тис. га колгоспних і радгоспних земель, непридатних для с.-г. використання).

Область лежить в основному у межах лісостепової зони. Переважають опольські рівнинно-підвищені, лукостепові підвищені розчленовані й терасові, а також товтрові природно-територіальні комплекси. В області — 456 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 60,4 тис. га), у т. ч. 13 держ. заказників («Дача Галілея», Жижавський, Обіжовський, урочище «Криве», Касперівський, Серетський, Семиківський, «Суразька дача», Веселівський, Голицький, Яблунівський, Медоборський та Чистилівський), 12 пам'яток природи республіканського значення, 2 дендропарки.

Народне господарство. Сучасний госп. комплекс Тернопільщини характеризується поєднанням пром-сті, представленої галузями, що базуються гол. чин. на місцевих с.-г., мінерально-сировинних й лісових ресурсах, а також трудомісткими галузями, з високоінтенсивним с. г. зерново-буряківничого і м'ясо-мол. напрямів. У заг.-союзному і респ. поділі праці область виділяється виробн. цукру-піску, масла, плодоовочевих консервів, спирту-сирцю, бурякозбиральних комбайнів, світлотехнічного обладнання, бавовняних тканин.

Промисловість має багатогалузеву структуру: 1983 на харч. пром-сть припадало 40,2 % товарної пром. продукції, на легку — 26,9 %, машинобудівну і металообробну — 17,7 %, будівельних матеріалів — 4,2 %, лісову і деревообробну — 2,2 %.

Тернопіль. Загальний вид міста.

Підприємства харч. пром-сті розміщені по всій тер. області: цукр. з-ди — у Борщеві, Бучачі, Збаражі, Козовій, Кременці, Ланівцях, Хороткові, Чорткові, Тернополі (1983 вироблено 511 тис. т цукру-піску); м'ясокомбінати — у Тернополі, Чорткові; плодоовочеконсервні — у Заліщиках, Бережанах; спиртові й тютюново-махоркові — у Кременці, Борщеві, Монастириській, Хороткові; мол. і маслоробні — у Тернополі, Бережанах, Борщеві, Заліщиках, Кременці та ін. Підприємства легкої пром-сті виробляють тканини (Тернопільський бавовняний комбінат), ватин (Кременець), текст.-художні (Заліщики), швейні (Тернопіль, Чортків), шкіряно-галантерейні (Тернопіль, Залож-

Назва району	Рік утворення	Назва району	Рік утворення
Бережанський	1940	Кременецький	1940
Борщівський	1961	Ланівецький	1940
Бучацький	1940	Монастирський	1966
Гусятинський	1939	Підволочиський	1939
Заліщицький	1939	Теребовлянський	1940
Збаразький	1940	Тернопільський	1967
Зборівський	1939	Чортківський	1939
Козівський	1940	Шумський	1940

1 Територія, підпорядкована Тернопільській міськраді.

Касперівський державний заказник.

ці, Вишнівець) вироби, взуття (Тернопіль, Теребовля). Осн. продукція маш.-буд. та металообр. пром-сті: с.-г. машини, зокрема бурякозбиральні комплекси, світильники, пускорегулюючі апарати, торг. обладнання (Тернопіль), госп. литво (Збараж), металовироби (Бучач). На базі місц. покладів нерудних корисних копалин створено пром-сть буд. матеріалів: у Тернополі (комбінати «Будіндустрія» і домобуд., з-ди залізобетонних конструкцій та асфальтобетонний), Скалі-Подільській (з-д холодного асфальтобетону), Бережанах (з-д буд. матеріалів); виробн. кахлю (Бережани, Монастириська), цегли. Підприємства деревообр., в основному меблевої, пром-сті зосереджені у Тернополі, Бережанах, Кременці, Микулинцях, с. Озерянах Борщівського р-ну. Виробн. пластмасових (Підволочиськ) і фарфорових (Тернопіль) виробів та скла і скляного посуду (Бережани). У 1983 діяло 14 комбікормових з-дів, найбільші з них — Борщівський (с. Іване-Пусте), Тернопільський (с. Мишковичі), Чортківський (с. Білобожниця). Широко розвинуті нар. промисли, зокрема художнє ткацтво, вишивання, лозоплетіння, килимарство.

На тер. області виділяють Тернопільський пром. вузол, що включає також прилеглі до нього пром. центри (Збараж, Теребовля, Козова та ін.). Спеціалізується на кількох галузях обробної пром-сті. Крім того, на тер. області виділяють багатогалузеві пром. центри (Бережани, Борщів, Бучач, Заліщики, Заложці, Зборів, Кременець, Ланівці, Монастириська, Чортків, Хоростків та ін.), в яких розвинуті дві або більше галузі промисловості.

Сільське господарство області спеціалізується на вирощуванні зерна, цукр. буряків та виробн. продукції тваринництва, переважно м'яса. У структурі с.-г. виробн. на продукцію тваринництва 1983 припадало 49,7 %, рослинництва — 50,3 % валової продукції. На кін. 1983 в області було 339 колгоспів, 20 радгоспів, 29 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 16 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями 1059 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа становить 964 тис. га. Провадять великі роботи щодо осушення перезволожених і заболочених земель. Всього осушено 126,2 тис. га. Гол. зернові культури: озима пшениця, ярий ячмінь, кукурудза на зерно, зернобобові. Вирощують також озиме жито, гречку, просо. З тех. культур найбільше значення мають цукр. буряки, у пд. і пд.-зх. частинах області вирощують тютюн. Поширені картопля та овочеві культури. Серед кормових культур переважає кукурудза, горох, конюшина, люцерна, кормові буряки. Садівництво (яблуні, груші, вишні) найпоширеніше у Придністров'ї. Провідна галузь тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напряму, розвинуте також свинарство. Допоміжне значення мають птахівництво, конярство, бджільництво, ставкове рибництво, вівчарство, звірівництво. В області 1983 була одна птахофабрика.

У Тернопільській області сформувались спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, картоплярсько-зерно-спиртовий, тютюново-ферментаційний (у пд. частині), м'ясопромисловий та молокопромисловий. Навколо Тернополя формується комплекс приміського типу.

Транспорт. Експлуатаційна довж. з-ць заг. користування в межах області — 574 км (1983). Тер. області проходять з-ці: Київ — Жмеринка — Тернопіль — Львів — Чоп, Київ — Шепетівка — Тернопіль — Чернівці, Ярмолинці — Тернопіль — Ходорів. Залізничні вузли — Тернопіль, Чортків. Довж. автомоб. шляхів — 5,5 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,7 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці, Тернопіль — Стрий, Вінниця — Львів — Краковець, Кам'янець-Подільський — Чортків — Івано-Франківськ. Аеропорт у Тернополі. Судноплавство по Дністру (пристань Заліщики). Тер. області проходить траса газопроводу «Союз».

Охорона здоров'я. В області 1983 було 14,5 тис. лікарн. ліжок (125 ліжок на 10 тис. ж.); працювали бл. 4,0 тис. лікарів (34,5 лікаря на 10 тис. ж.) та 11,6 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (100,2 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 159 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 5 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 1025 ліжок, 2 будинки відпочинку в м. Заліщиках і в Зборівському районі.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1375 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 393 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 20 стадіонів, 359 спорт. залів, 4211 спорт. майданчиків і полів, 11 басейнів (4 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 158 281 значківця ГПО, 146 824 спортсмени масових розрядів, 1601 спортсмен-першорозрядник, 210 кандидатів у майстри спорту, 19 майстрів спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1140 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалися бл. 133 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські бази на 1441 місце, 3 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходили 1 всесоюзний і 15 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують бл. 120 тис. чоловік.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 881 загальноосв. школа (180 тис. учнів), 14 серед. спец. навч. закладів (12,3 тис. учнів), 18 профес.-тех. уч-щ (13,6 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Тернопільський медичний інститут, Тернопільський педагогічний інститут, Тернопільський фінансово-економічний інститут* (всього — 13,7 тис. студентів), Тернопільський філіал Львівського політехнічного ін-ту. Серед позашкільних закладів області — 10 станцій юних техніків, 4 — юних натуралістів, 1 — юних туристів, дитяча екскурсійно-туристська станція, 27 будинків піонерів, 13 дитячих спорт. шкіл.

Працюють Всесоюз. проектно-конструкторський технологіч. ін-т світлотехніч. промисловості, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту тваринництва, Укр. відділення Всесоюзного н.-д. ін-ту ветеринарної санітарії — в Тернополі, Укр. дослідна станція по тютюну та махорці в смт Мельниця-Подільська (Борщівський р-н), Тернопільська обл. дослідна станція в м. Хоросткові (Гусятинський р-н).

Діють обл. орг-ції спілок письменників (з 1984) і художників (з 1983), 2 театри — *Тернопільський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка і *Тернопільський театр ляльок*, обл. філармонія. На кінець 1983 у Терноп. області функціонувало 1027 масових б-к з фондом 10,6 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 899 б-к з фондом 7,1 млн. одиниць зберігання — в сільській місцевості; 1059 клубних закладів, у т. ч. 954 — в сільській місцевості; 994 кіноустановки, в т. ч. 918 — у сільській місцевості; 3 державні музеї — *Тернопільський краєзнавчий музей* та його відділи — картинна галерея в Тернополі, Меморіально-етнографічний музей В. Гнатюка в с. Велеснів Монастириського району, Чортківський, Борщівський, Заліщицький, Гусятинський і Бережанський краєзнавчі музеї; Кременецький краєзнавчий музей і Музей атеїзму в Почаєві, 365 музеїв на громад. засадах, серед яких 10 присвоєно звання народних. При культур.-осв. закладах — понад 8,6 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 156 тис. аматорів. 117 колективів удостоєні звання народних, серед них — Кременецький та Копичинський нар. театри, ансамбль танцю «Кременчанка» Кременецького районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю «Дністер» Заліщицького районного будинку культури, фольклорний ансамбль с. Підзамочок Бучацького р-ну. Самодіяльній капелі бандуристів Струсівського сільського будинку культури Теребовлянського району присвоєно звання заслуженої.

Тернопільщина здавна славиться самобутнім мистецтвом нар. майстрів. Тут поширені такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як вишивання, килимарство, худож. ткацтво, кераміка, різьблення на дереві, плетіння з рогози. Виходять 2 обл.

Пам'ятник Ю. Словацькому в місті Кременці. Скульптор В. З. Бородай, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Бронза, граніт. 1969.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

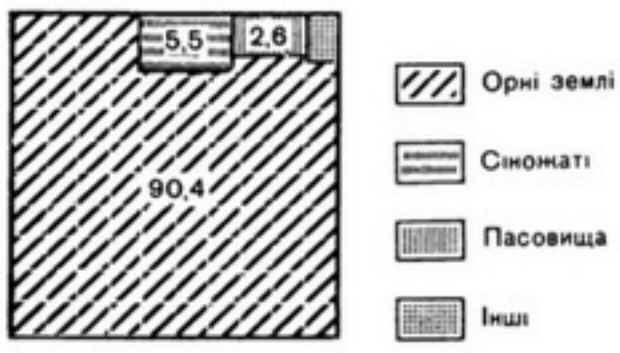

Старий замок у Тернополі. 16 ст.

газети — «*Вільне життя*» і «Ровесник», 16 районних і 9 багатотиражних газет. Працює вид-во обкому Компартії України «Збруч». Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Тернополі.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів середнього *палеоліту*. В 9—12 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, в 12—14 ст.— до *Галицько-Волинського князівства*, в 14 ст. загарбані феод. Польщею. У 15 ст. тер. області ввійшла до складу *Подільського воєводства*. Нар. маси брали участь у *Наливайка повстанні 1594—96*, визвольній війні українського народу 1648—54 (на Тернопільщині, зокрема, відбулася *Зборівська битва 1649*), збройних виступах *опришків, гайдамацькому русі* 18 ст. Після 1-го поділу Польщі (1772) більшу частину цієї території загарбала Австрія (з 1867 — Австро-Угорщина), після 2-го поділу (1793) пн. частину Тернопільщини було возз'єднано з Росією (1797 ввійшла до складу *Подільської губернії*, а т. з. *Тернопільський округ*, за рішенням *Віденського конгресу 1814—15*, повернуто під владу Австрії). Трудяще населення Тернопільщини, перебуваючи під подвійним гнітом польс. поміщиків та габсбурзької монархії, вело боротьбу за своє визволення (*Чортківські селянські заворушення 1838* та ін.). Визвольна боротьба нар. мас посилилася в кін. 19 — на поч. 20 ст. під впливом піднесення революц. руху в Росії (*Тернопільські селянські страйки 1900, Галицькі страйки селян 1902 і 1906*). Після розпаду Австро-Угорщини (1918) ця територія ввійшла до проголошеної укр. бурж. націоналістами т. з. «*Західноукраїнської народної республіки*», яку 1919 окупувала бурж.-поміщицька Польща. На визволеній рад. військами тер. області *Галицький революційний комітет* 15.VII 1920 проголосив утворення *Галицької Соціалістичної Радянської Республіки* (існувала до 23.IX 1920). За *Ризьким мирним договором 1921* край відійшов до бурж.-поміщицької Польщі. У вересні 1939 Тернопільщину в складі зх.-укр. земель возз'єднано з Рад. Україною. У 1939 створено *Тернопільську обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (1941 — липень 1944) діяли підпільна патріотична орг-ція «Вуйко», ін. антифашист. підпільні орг-ції. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Кременець (1976), Гусятинський р-н (1977), с. Гаї Кременецького р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 46 098 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1569 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 164 446 комсомольців.

Трудящі Терноп. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Вінницької і Хмельницької областей, Пензенської обл. РРФСР та Сливенського округу НРБ. Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Тернопільська область*, т. 11, с. 224.

Літ.: Нариси історії Тернопільської обласної партійної організації. Львів, 1980; Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська область. К., 1973; Природа Тернопільської області. Львів, 1979.

А. І. Корнієнко

ХАРКІВСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 31,4 тис. км²
Населення — 3125,7 тис. чол. (на 1.I 1984)
Центр — м. Харків (1535,5 тис. чол.)

Загальні відомості. Харківську обл. утворено 27.II 1932. Розташована у пн.-сх. частині республіки. На Пн. межує з Бєлг. обл. РРФСР, на Сх.— з Ворошиловгр., на Пд. Сх.— з Донец., на Пд. і Пд. Зх. — з Дніпроп., на Зх. і Пн. Зх. — з Полтав. і Сум. областями УРСР. В області — 25 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 16 міст, у т. ч. 5 обл. підпорядкування, 62 с-ща міськ. типу, 1848 сільс. населених пунктів. Область 1958 і 1968 нагороджено орденами Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї, грузини, вірмени, татари та ін. Пересічна густота населення — 99,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена пн.-зх. лісостепова частина області. Міське населення становить 77 % (1984). Найбільші міста: *Харків, Лозова, Ізюм, Чугуїв, Куп'янськ, Люботин*.

Природа. Поверхня області з слабим похилом у пд.-зх. та пд.-сх. напрямах. Макс. висота на Пн. області (236 м), мінімальна — у гирлі р. Осколу (60 м). Амплітуда коливань абсолютних висот не перевищує 200 м. Більша частина області зайнята *Придніпровською низовиною* з переважанням ерозійно-акумулятивних форм рельєфу та значним розвитком річкових долин. На Пн. і Пн. Сх. — відроги Середньоросійської височини, розчленованої балками та ярами, на Пд. Сх.— відроги Донецької височини. Харківщина має значні запаси корисних копалин, відзначається вигідним територіальним зосередженням і поєднанням їх, розміщенням більшої частини мінерально-сировинних ресурсів у місцях з сприятливими умовами освоєння. Особливо багата область на горючі копалини, серед яких на першому місці — природний газ (частина *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*). Виявлено також поклади нафти, кам'яного та бурого вугілля. Область має значні ресурси гірничо-хім. сировини (кам. сіль, фосфорити, вохра). Порівняно великі запаси неметалевої сировини для металургії (вогнетривкі глини, формувальні піски тощо); різноманітної сировини для виробництва буд. матеріалів: глина, піски, крейда, вапняки; є також скляні піски (Новоселівський кар'єр), джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний з холодною зимою та переважно жарким, посушливим літом. Пересічна т-ра січня —7, —8°, липня +20, +21,5°. Вегетаційний період 120—210 днів. Сума активних температур у середньому 3106°. Річна кількість опадів зростає від 457 мм на Сх. до 568 мм на Зх. Переважна кількість їх припадає на теплу пору року. Влітку бувають посухи, весною — суховії та пилові бурі, особливо на Пд. У межах області — 156 річок довжиною понад 10 км. Вони належать до бас. Дону і Дніпра. Найбільша річка — *Сіверський Донець* (прит. Дону) з притоками Уди, Мож, Чепіль, Берека (праві), Вовча, Великий Бурлук, Оскіл (ліві). До бас. Дніпра належать Мерло, Коломак, Орчик, Берестова, Багата, Оріль, Орілька, Тернівка та ін. На Сіверському Дінці створено Печенізьке волосховище, на Осколі — Червонооскільське. У межах області бере початок *Сіверський Донець — Донбас канал*; територією області проходить траса *Дніпро — Донбас каналу*. Харківщина в цілому не багата на водні ресурси, особливо її північно-західні та південні райони.

Серед ґрунтів переважають звичайні й опідзолені чорноземи і темно-сірі лісові ґрунти; по долинах річок — лугові, болотні та дерново-підзолисті. Ліси і чагарники займають 11 % тер. області (переважно на Пн. Зх.). Осн. породи — дуб, клен, липа, ясен, берест, дика груша, подекуди сосна. Область лежить у межах лісостепової та степової зон. На Пн. переважають лісостепові підвищені в поєднанні з лукостеповими низовинами і лісостепові підвищені розчленовані, на Пд. — північностепові низовинно-рівнинні та північностепові рівнинно-підвищені природно-територіальні комплекси.

В області — 116 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 15,1 тис. га), у т. ч. 2 держ. заказники (Бурлуцький та Катеринівський). Краснокутський дендропарк.

У Краснокутському дендропарку.

Народне господарство. Сучасний госп. комплекс області — один з найрозвинутіших на Україні, з високим рівнем розвитку маш.-буд. і металообр., газової (ці галузі визначають спеціалізацію області в загальносоюзному поділі праці), харч. пром-сті, виробн. зерна, цукр. буряків, соняшнику, інтенсивного тваринництва м'ясо-мол. напряму.

Промисловість. Галузева структура пром-сті характеризується такими даними (за товарною продукцією, 1983): маш.-буд. і металообр.— 51,0 %, харчова — 15,3 %, легка — 14,3 %, будівельних матеріалів — 3,3 %. Провідна галузь пром. комплексу області спеціалізується на тракторному і сільськогосподарському машинобудуванні.

Осн. продукція: трактори, двигуни для тракторів і комбайнів, тракторні самохідні шасі, поршні для тракторів, тракторні деталі, зап. частини тощо (харківські об'єднання «Харківський тракторний завод», «Серп і молот», «Харківтракторозапчастина» та ін. підприємства. Енергетичне машинобудування і електротехніч-

на промисловість представлені виробничими об'єднаннями «Харківський турбінний завод», «Укрелектромаш», харківськими з-дами: електромех. «ХЕМЗ», «Електроважмаш», «Електромашина», електроапаратним, «Південкабель» (випускають турбіни для теплових, атомних і гідроелектростанцій, генератори, електродвигуни, кабелі, електроапаратуру тощо). Широкого розвитку набуло транспортне машинобудування (харківські з-ди: транспортного машинобудування, велосипедний, підшипниковий, авіаційне об'єднання, а також Ізюмський тепловозорем. з-д, вагонорем. — у Харкові і Панютиному). У Харкові виробляють також електричні крани, електроталі, бурильно-баштові крани, конвейєри для вуг. пром-сті, транспортери, бульдозери. Найбільші підприємства верстатобуд., приладобуд. та інструментальної пром-сті — харківські з-ди верстатобуд., агрегатних верстатів, точного медичного приладобудування, інструм., «Гідропривід», дослідний завод ДКБ «Теплоавтомат», автоматизованого управління. Підприємства по виробництву технологічного устаткування для підприємств торгівлі і комунального господарства — у Харкові.

Серед галузей харч. пром-сті найрозвинутіші цукр. (1983 вироблено 474,9 тис. т цукру-піску; Круп'янський, Орільський та ін. цукр. з-ди), спиртова (Богодухів, Золочів, Краснокутськ тощо), м'ясна (Харків, Вовчанськ, Куп'янськ, Ізюм, Красноград, Чугуїв, Богодухів), маслосироробна і мол. (майже в усіх містах області); борошномельно-круп'яна (Харків, Красноград, Лозова), хлібопекарська (Харків, Вовчанськ, Куп'янськ, Лозова, Красноград та ін.), олійно-жирова (Харків, Вовчанськ тощо), пивоварна (Харків, Куп'янськ, Ізюм). У Харкові — тютюнова ф-ка і виробниче об'єднання кондитерської пром-сті (ф-ка «Жовтень» — одна з найбільших в СРСР), що мають загальносоюзне значення; з-ди: шампанських вин і лікеро-горілчаний, парфюмерно-косметична ф-ка. Легка пром-сть включає виробн. бавовняних і вовняних тканин, трикотажних і конопледжутових, швейних, шкіряно-взут. і хутрових виробів. Осн. центр — Харків, окремі підприємства — у Лозовій, Валках, Куп'янську, Вовчанську, Красноградові, Богодухові та ін. Розвиваються хімічна (у Харкові — виробництво хімічних реактивів, лаків, фарб; Первомайську — виробництво синтетичних миючих засобів отрутохімікатів); медична і хіміко-фармацевтична (харківські виробниче хіміко-фармацевтичне об'єднання «Здоров'я» та з-д «Точмедприлад», Ізюмський оптико-механічний з-д та ін.) галузі промисловості. Великий розмах будівництва в області сприяв значному зростанню пром-сті буд. матеріалів, яка спирається на багату і різноманітну місцеву сировинну базу: виробн. цементу й шиферу (1983 вироблено 3,8 млн. т цементу, 279 млн. ум. плиток шиферу — на Балаклійському цем.-шиферному комбінаті), азбоцем. виробів, збірних залізобетонних конструкцій і деталей, цегли, керамічних плиток облицювальних для підлоги та метлаських плиток (Харків), скла (Мерефа). Працює Будянський фаянсовий завод. Деревообр. і целюлозно-паперова галузі пром-сті представлені виробн. меблів (Харків, Чугуїв, Красноград, Солоницівка), картону (Рогань) та паперу (Готвальд). Велике значення має видобування газу на Шебелинському, Єфремівському, Зх.-Хрестищенському, Кегичівському та ін. родовищах. У смт Андріївці працює газопереробний з-д. Швидкими темпами розвивається комбікормова пром-сть (1983 — 10 з-дів, у т. ч. Харківський, Булацелівський та Граківський).

Енергетичне г-во області базується переважно на місц. газі і частково на довізному донецькому вугіллі. Працюють Зміївська ДРЕС, ДРЕС-2 (смт Есхар) та ряд ТЕЦ.

На території області — чотири пром. вузли. Найбільший з них — Харківський, що сформувався на базі м. Харкова і прилеглих до нього пром. центрів: Чугуєва, Люботина, Мерефи, Готвальда, Богодухова, Дергачів та ін. Спеціалізація його — металомістке і трудомістке машинобудування і металообробка переважно з закінченим циклом виробн., легка, харч., хім., деревообр. пром-сть та електроенергетика.

Первомайсько - Балаклійський пром. вузол міститься в центр. частині області (пром. центри: Балаклія, Лозова, Ізюм, Барвінкове, Первомайський, Андріївка, Красноград) і спеціалізується на видобуванні газу, виробн. буд. матеріалів, у т. ч. цементу, харч. пром-сті. Розвиваються машинобудування і металообробка.

Куп'янський пром. вузол розташований на Сх. області (пром. центри: Куп'янськ, Куп'янськ-Вузловий, Ківшарівка), спеціалізується на виробн. продукції харч., маш.-буд. і металообр. пром-сті та буд. матеріалів. На Пд. формується Лозівський пром. вузол (пром. центри: Лозова, Панютине, Близнюки), який спеціалізується на виробн. продукції харч. пром-сті, обслуговуванні залізнич. транспорту та металообробці. Крім того, на тер. області є багатогалузевий пром. центр Вовчанськ та ряд одногалузевих пром. центрів.

Сільське господарство. У структурі сільського господарства за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (55,6 %, 1983). На кін. 1983 в області було 274 колгоспи, 158 радгоспів, 36 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 25 районних об'єднань сільгоспхімії. Створено 25 агрохімкомплексів. С.-г. угіддя займають 2418 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1853 тис. га. Площа зрошуваних земель 97,3 тис. га, осушених 8,7 тис. га. Провідною галуззю землеробства є зернове г-во. Гол. культури — озима пшениця (40 % посівів зернових культур, переважно у пд. районах області) та ячмінь. Вирощують також жито, кукурудзу, овес, просо, гречку. Серед тех. культур найважливішими є цукр. буряки (46 % посівів тех. культур; найбільша концентрація посівів у пн.-зх. і пн. районах), соняшник (найбільші площі зосереджені в посушливій пд.-сх. частині області) і соя. Картоплю та овочеві культури вирощують по всій області, найбільші площі вони займають у приміській зоні Харкова. Кормові культури: кормові коренеплоди, кукурудза на силос і зелений корм, однорічні і багаторічні трави, кормові буряки тощо. В усіх районах області розвиваються садівництво і ягідництво. З тваринницьких галузей найрозвинутіші скотарство, птахівництво та свинарство. Допоміжне значення мають кролівництво, бджільництво, рибництво. Розведення норок і нутрій (два г-ва). У 1983 в області було 13 птахофабрик. Виділяють такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): зернопромисловий, бурякоцукровий, олійно-жировий, молоко-, м'ясо- і птахопромислові. Значного розвитку набуло с. г. приміського типу.

Транспорт. Тер. області вкрита густою трансп. сіткою. Найбільше значення у внутр. і зовн. перевезеннях має залізнич. транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1521 км (1983). Гол. залізничні магістралі, що проходять територією області: Москва — Харків —

Харків. У центрі міста.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

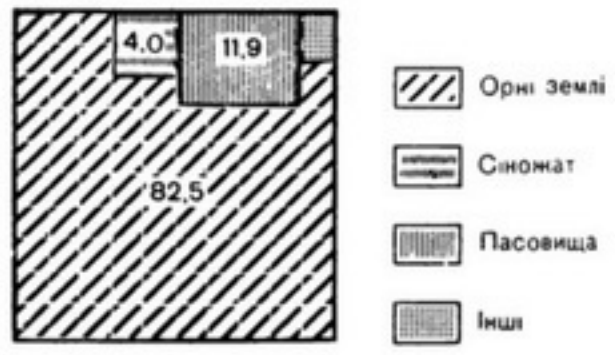

Лозова — Севастополь, Брянськ — Харків — Жданов, Харків — Полтава — Київ — Львів, Харків — Красноград — Новомосковськ, Орша — Ворожба — Суми — Люботин — Харків, Харків — Куп'янськ — Валуйки (електрифіковані). Найбільші залізничні вузли: Харків, Лозова, Куп'янськ, Красноград, Мерефа, Люботин. Електрифіковано дороги на Москву, Севастополь, Ростов-на-Дону, Валуйки. Заг. довжина автомоб. шляхів — 8,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,6 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Москва — Харків — Сімферополь, Київ — Харків — Ростов-на-Дону, Харків — Суми, Харків — Куп'янськ, Красноград — Полтава. У Харкові — аеропорт; з 1975 діє метрополітен. Газопроводи від Шебелинки до Харкова, Полтави, Сум, Кременчука, Дніпропетровська, Одеси, Кишинева, Києва, Орла, Брянська, Москви; газопровід «Союз».

Охорона здоров'я. В області 1983 було 39,5 тис. лікарн. ліжок (126,9 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 13,9 тис. лікарів (44,8 лікаря на 10 тис. ж.) та 31,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (102,5 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 262 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 22 санаторії і пансіонати з лікуванням на 4619 ліжок, 8 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомі курорти — *Березівські мінеральні води*, Рай-Оленівка в Харківському районі.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 2504 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 1 млн. чол.; у їхньому розпорядженні було 53 стадіони, 784 спорт. зали, 6341 спорт. майданчик і поле, 15 плавальних басейнів (12 критих) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 395 092 значківці ГПО, 420 475 спортсменів масових розрядів, 4381 спортсмен-першорозрядник, 848 кандидатів у майстри спорту, 161 майстер спорту СРСР і 32 майстри спорту міжнар. класу. На 3066 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 617 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (2 туристські бази, 1 готель і 1 кемпінг) на 1386 місць, 8 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходили 1 всесоюзний і 10 місцевих маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 270 тис. чол.

Культура. У 1983/84 навч. р. в області було 1035 загальноосв. шкіл (403 тис. учнів), 49 серед. спец. навч. закладів (60,5 тис. учнів), 57 профес.-тех. уч-щ (36,7 тис. учнів), 21 вищий навч. заклад (132,4 тис. студентів), а також спортивний ф-т Київ. ін-ту фіз. культури. Вузи: *Харківський університет* імені О. М. Горького, *Харківський політехнічний інститут* імені В. І. Леніна, *Харківський інститут радіоелектроніки* імені академіка М. К. Янгеля, *Харківський юридичний інститут* імені Ф. Е. Дзержинського, *Харківський авіаційний інститут* імені М. Є. Жуковського, *Харківський інститут інженерів залізничного транспорту* імені С. М. Кірова, *Харківський медичний інститут*, *Український заочний політехнічний інститут* імені І. З. Соколова, *Харківський інститут мистецтв* імені І. П. Котляревського, *Харківський інженерно-будівельний інститут*, *Харківський інститут культури*, *Харківський інженерно-економічний інститут*, *Харківський педагогічний інститут* імені Г. С. Сковороди, *Харківський інститут громадського харчування*, *Харківський інститут інженерів комунального будівництва*, *Харківський сільськогосподарський інститут* імені В. В. Докучаєва, *Харківський автомобільно-дорожній інститут* імені Комсомолу України, *Харківський інститут механізації та електрифікації сільського господарства*, *Харківський фармацевтичний інститут*, *Харківський художньо-промисловий інститут*, *Харківський зооветеринарний інститут* імені М. М. Борисенка. Серед позашкільних закладів — 2 палаци й 38 будинків піонерів і школярів, 39 станцій юних натуралістів і юних техніків, екскурсійно-туристська станція, 29 дит. спорт. шкіл, дит. парк, дит. стадіон, дит. залізниця «Мала Південна» тощо.

Назва району	Рік утворення
Балаклійський	1923
Барвінківський	1923
Близнюківський	1923
Богодухівський	1923
Борівський	1923
Валківський	1923
Великобурлуцький	1923
Вовчанський	1923
Готвальдівський	1923
Дворічанський	1923
Дергачівський	1923
Зачепилівський	1923
Золочівський	1923
Ізюмський	1930
Кегичівський	1923
Красноградський	1932
Краснокутський	1923
Куп'янський	1923
Лозівський	1923
Нововодолазький	1923
Первомайський	1930
Сахновщинський	1923
Харківський	1932
Чугуївський	1923
Шевченківський	1935

Території, підпорядковані міськрадам:
I Харківській II Куп'янській

На території області працюють 180 наукових установ і проектно-конструкторських орг-цій: *Організації та механізації шахтного будівництва всесоюзний науково-дослідний інститут*, *Організації виробництва і праці чорної металургії всесоюзний науково-дослідний інститут*; н.-д. інститут електромашинобудування; н.-д. інститут основної хімії, *Харківська астрономічна обсерваторія*, *Фізико-технічний інститут* АН УРСР, *Радіофізики і електроніки інститут* АН УРСР, *Рослинництва, селекції і генетики український науково-дослідний інститут* імені В. Я. Юр'єва, *Кріобіології і кріомедицини проблем інститут* АН УРСР, *Комплексної автоматизації виробничих процесів у важкій промисловості український проектний інститут*, *Ветеринарії експериментальний український науково-дослідний інститут*, *Тваринництва Лісостепу і Полісся УРСР науково-дослідний інститут*, «Діпросталь», «Діпрококс» та ін. Для координації фундаментальних теор. досліджень у галузі природничих, тех. і сусп. наук створено *Північно-Східний науковий центр АН УРСР* (до 1981 — Харків. наук. центр АН УРСР).

В області діють орг-ції творчих спілок архітекторів (з 1934), художників (з 1938), письменників (з 1934), композиторів (з 1932), журналістів (з 1959), відділення Муз. т-ва УРСР (з 1959) та міжобласне Театрального т-ва УРСР (з 1944). 6 держ. театрів — *Харківський театр опери та балету* імені М. В. Лисенка, *Харківський український драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Харківський російський драматичний театр* імені О. С. Пушкіна, *Харківський театр юного глядача* імені Ленінського комсомолу, *Харківський театр музичної комедії*, *Харківський театр ляльок* імені Н. К. Крупської, обл. філармонія, цирк.

На кінець 1983 в області функціонувало 1247 масових б-к з фондом 27,4 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 730 б-к з фондом 7,9 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості (серед найбільших книжкових зібрань — *Бібліотека харківська наукова* імені В. Г. Короленка, бл. 6 млн. одиниць зберігання: б-ка Харків. ун-ту, понад 3 млн. одиниць зберігання); 1134 клубні заклади, в т. ч. 917 — у сільс. місцевості; 1169 кіноустановок, у т. ч. 894 — в сільс. місцевості; 6 держ. музеїв: *Харківський історичний музей* (філіали — краєзнавчі музеї в Краснограді й Ізюмі та відділ — музей радянсько-чехословацької дружби в с. Соколове Готвальдівського р-ну), *Харківський художній музей*, *Рєпіна І. Ю. музей* в Чугуєві, Літературно-меморіальний музей Г. С. Сковороди в с. Сковородинівці Золочівського району (див. *Сковороди Г. С. музеї*); крім того, 212 музеїв і музейних кім-

Пам'ятник Т. Г. Шевченкові в Харкові. Скульптор М. Г. Манізер, архітектор Й. Г. Лангбард. Бронза, граніт. 1935.

нат, що працюють на громадських засадах, 21 з них присвоєно звання народних. При культур.-осв. закладах — 9,5 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 147 тис. аматорів. 74 колективи удостоєні звання народних, серед них — самодіяльні хорові колективи Золочів. район. будинку культури, Катеринівського сільського будинку культури Лозівського р-ну, академічна хорова капела Богодухівського районного будинку культури, чоловіча капела ветеранів Великої Вітчизн. війни та працюючої молоді м. Валки, ансамбль бандуристів й агіткультбригада Красноградського районного будинку культури, хореографічні колективи Вовчанського й Первомайського районних будинків культури. Велику культур.-освіт. роботу проводять палаци культури з-дів тракторного й електромеханічного, а також будівельників ім. О. М. Горького — в Харкові, клуби Зміївської ДРЕС (Готвальдівський р-н), заводу ім. Дзержинського — в Ізюмі, радгоспів «Глобівський» та ін. Широкого розвитку набуло самодіяльне образотворче й декоративно-ужиткове мистецтво. Працюють видавництва: «Соціалістична Харківщина» — обкому Компартії України, «*Прапор*» — республіканське видавництво системи Держкомвидаву УРСР та при Харківському ун-ті — видавничого об'єднання «*Вища школа*». Виходять 3 обл. газети — «*Соціалістична Харківщина*», «*Красное знамя*» та «Ленінська зміна», міська — «Вечірній Харків», 25 районних газет; літ.-художній та громадсько-політ. журнал «*Прапор*». У Харкові міститься *Книжкова палата УРСР* імені Івана Федорова. Обласний комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Харкові.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів раннього *палеоліту*. Наприкінці 10 ст. частина цієї території входила до складу Київської Русі. У 17—18 ст.— складова частина *Харківського полку* та *Ізюмського полку* в *Слобідській Україні*. Селяни і козаки Харків. та Ізюм. полків брали участь у *селянській війні під проводом С. Т. Разіна 1667—71*. З 1765 тер. області входила до *Слобідсько-Української губернії* (1780—96 — *Харківського намісництва*), з 1835 — *Харківської губернії*. Тут відбулися *Чугуївське повстання 1819*, *Шебелинське повстання 1829* військ. поселенців. У 1856—58 пропаганду проти самодержавства і кріпосництва вело *Харківсько-Київське таємне товариство*. На поч. 90-х рр. виникли перші марксистські гуртки. На відзначення 1 Травня відбулася *Харківська політична демонстрація 1900*. Революц. пропаганда с.-д. орг-цій мала значний вплив на сел. рух (*Полтавсько-Харківське селянське повстання 1902*). У період революції 1905—07 було створено *Федеративну Раду харківських комітетів РСДРП*, відбулися *Люботинське збройне повстання 1905*, *Харківське збройне повстання 1905*, в роки нового революц. піднесення — *Харківський страйк робітників паровозобудівного заводу 1912—13*, *Харківський страйк чорноробів 1917*. Під керівництвом *Харківської організації РСДРП(б)* Рад. владу на тер. області встановлено в грудні 1917 — січні 1918. *Харківська обласна партійна організація* створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області діяли підпільний обком партії на чолі з І. І. Бакуліним, партизан. загони, диверсійні групи. Протягом 1942—43 точилися запеклі бої за Харків (див. *Харківська операція 1942*, *Харківські операції 1943*). У боях за Харків 1943 поблизу с. *Таранівки* здійснили героїчний подвиг *широнінці*. У цих боях у районі с. *Соколова* відзначилася 1-а рота 1-го Чехословацького окремого батальйону. У вересні тер. області визволено від нім.-фашист. загарбників. Харків нагороджено орденами Леніна (1970), Жовтневої Революції (1983). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Богодухівський райсв (1977), с. Бугаївку Ізюмського району (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 226,1 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 3853 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 428 тис. комсомольців.

Трудящі Харківської області підтримують економічні, наукові та культурні зв'язки з трудящими Познанського й Калішського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Харківська область*, т. 12, с. 100.

Літ.: Очерки истории Харьковской областной партийной организации. Х., 1980; История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. К., 1976. *В. П. Мисниченко.*

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 28,5 тис. км²
Населення — 1205 тис. чол. (на 1.I 1984)
Центр — м. Херсон (340 тис. чол.)

Загальні відомості. Херсонську область утворено 30.III 1944. Розташована на Пд. України. На Пн. межує з Дніпроп., на Сх.— з Запоріз., на Пд.— з Крим., на Зх.— з Микол. областями УРСР. Омивається водами Чорного і Азовського морів. В області — 18 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 9 міст, у т. ч. 3 обласного підпорядкування, 30 с-щ міського типу, 708 сільс. населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота населення — 42,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн., зх. і пд.-сх. частини області. Міське населення становить 60 % (1984). Найбільші міста: *Херсон*, *Нова Каховка*, *Каховка*, *Генічеськ*, *Цюрупинськ*, *Скадовськ*.

Природа. Берегова лінія порізана мілководними затоками і лиманами (Дніпровський лиман, Ягорлицька, Тендрівська і Джарилгацька затоки у Чорному м., Сиваш — в Азовському м.), які відокремлюють невеликі півострови (частина Ягорлицького Кута, Чонгарський та ін.) та довгі вузькі піщані коси (Тендрівська, Кінбурнська, частина Арабатської Стрілки, Бірючий Острів). У межах області о-ви Джарилгач, Довгий. Область розташована в межах *Причорноморської низовини*, у басейні нижньої течії Дніпра, який ділить її територію на правобережну і лівобережну. Поверхня області — похилена у пд. напрямі (від 100—85 м до 20—10 м) рівнина, розчленована долинно-балковою мережею, на плакорах розвинуті неглибокі замкнені зниження (поди). На лівобережжі Дніпра смугою завдовжки до 140 км простягаються Нижньодніпровські піски з дюнами вис. 8—15 м. Серед корисних копалин області найпоширеніші неметалеві, гол. чин. природні, буд. матеріали та сировина для їх виробн. (вапняки, каолін, мергель, цементні й керамзитові глини, пісок) та солі Сиваша і прибережних озер. Є невеликі поклади торфу (Кардашинське родовище). У солоних озерах вздовж узбережжя та в Сиваші є лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний. Зима м'яка, малосніжна, часто бувають відлиги. Літо жарке і сухе з суховіями, бувають пилові бурі. Пересічна т-ра січня від —5° на Пн. до —3° на Пд., липня відповідно від +21,5° до +23,5°. Вегетаційний період 200—230 днів. Сума активних т-р 3821°. Опадів від 420 мм на Пн. до 300 мм на Пд. на рік, максимум припадає на весняно-літній період; влітку бувають зливи. У межах області всього 19 річок довжиною понад 10 км. Гол. з них — Дніпро, що перетинає область з Пн. Сх. на Пд. Зх. (з прит. Інгулець). Поблизу гирла Дніпро поділяється на ряд рукавів (найбільший — Конка) і утворює т. з. Дніпровські плавні. Значні площі на Пд. та Сх. області не мають поверхневого стоку. По долинах річок — невеликі ставки, озера, на Дніпрі — Каховське водосховище. Серед грунтів переважають чорноземи південні малогумусні, які далі на Пд. змінюються темно-каштановими грунтами; у Присивашші поширені каштанові солонцюваті грунти і солонці в комплексі

Назва району	Рік утворення
Білозерський	1939
Бериславський	1923
Великоолександрівський	1923
Великолепетиський	1930
Верхньорогачицький	1966
Високопільський	1926
Генічеський	1923
Голопристанський	1923
Горностаївський	1923
Іванівський	1923
Калачацький	1939
Каховський	1923
Нижньосірогозький	1923
Нововоронцовський	1935
Новотроїцький	1923
Скадовський	1923
Цюрупинський	1923
Чаплинський	1923

з солончаками. Лісові насадження займають 135,5 тис. га. У плавнях — чагарниково-деревна рослинність (верби, лоза, осокір). На Нижньодніпровських пісках — соснові насадження. Є полезахисні смуги з дуба, білої акації, гледичій, клена, береста. Область лежить у степовій зоні, де переважають середньостепові рівнинні та луково-степові низовинні, на Пд.— сухостепові приморські природно-територіальні комплекси з фрагментами солонців і солончаків. На тер. області — 70 природно-заповідних об'єктів (пл. 157,4 тис. га), у т. ч. заповідники Асканія-Нова і Чорноморський; 5 державних заказників (Бакайський, «Березові колки», Джарилгацький, Ягорлицький, урочище «Саги»).

Народне господарство. Економіка області характеризується високим рівнем розвитку окремих галузей маш.-буд., легкої і харч. пром-сті, а також багатогалузевим с. г. У загальносоюзному і респ. поділі праці госп. комплекс області визначають суднобудування і судноремонт, сільськогосподарське машинобудування (100 % союзного випуску кукурудзозбиральних комбайнів), консервна (12 % респ. виробництва плодоовочевих консервів), текст. (33,5 % бавовняних тканин республіканського виробництва) галузі пром-сті, а також виробн. товарного зерна.

Промисловість. У структурі промисловості провідне місце належить маш.-буд. і металообр. (30,6 % товарної пром. продукції), легкій (23,1 %), харчовій (20,7 %) та паливній (10,5 %) галузям. Розвинута пром-сть буд. матеріалів. Відповідно до напряму територіальної спеціалізації у структурі машинобудування виділяють суднобудування, судноремонт, с.-г. і електротехнічне машинобудування. У Херсоні будують суховантажні судна, океанські танкери, ліхтеровози, контейнеровози, пасажирські теплоходи тощо (суднобудівне виробниче об'єднання, суднобуд.-судноремонтний, судноремонтний з-ди). С.-г. машинобудування спеціалізується на виробн. кукурудзозбиральних комбайнів, дощувальних агрегатів, насосних станцій та запчастин до с.-г. машин (виробниче об'єднання «Херсонський комбайновий з-д імені Г. І. Петровського»). Підприємства електротех. пром-сті випускають електродвигуни загальнопром. призначення (Нова Каховка), електрозварювальне устаткування (Каховка), електровимірювальні прилади, електроустаткування для автомобілів і тракторів (Херсон). Забезпеченість місц. с.-г. сировиною, наявність рибних ресурсів зумовили значний розвиток харч. пром-сті. Велике значення мають консервна (1983 вироблено 286,8 млн. ум. банок консервів; Херсон. консервний комбінат — один з найбільших у країні; Скадовський консервний з-д) і винобробна (Херсон, Берислав, Нова Каховка, Генічеськ, Цюрупинськ) галузі. Значного розвитку набула м'ясна (Херсон, Новотроїцьке), мол. і маслосироробна (20 з-дів; Скадовськ, Берислав, Генічеськ, Херсон), олійно-жирова (Херсон), рибна (Генічеськ, Херсон), борошномельно-круп'яна галузі. Серед галузей легкої пром-сті найважливіше значення має текстильна (Херсон. бавовняний комбінат — найбільше підприємство цього профілю в республіці). В області є окремі підприємства швейної, взут., трикотажної та ін. галузей легкої пром-сті (Херсон, Генічеськ, Цюрупинськ). Нафтопереробна пром-сть представлена Херсонським нафтопереробним з-дом (працює на довізній сировині), хім. — Херсонським з-дом побутової хімії. В Херсоні — один з найбільших в країні з-д скловиробів, в Цюрупинську — целюлозно-паперовий з-д. Пром-сть буд. матеріалів переробляє місцеві сировинні ресурси (з-ди залізобетонних виробів та вапнякові в Херсоні, Новій Каховці, Каховці, Білій Криниці, Архангельському; домобуд. комбінати в Херсоні та Новій Каховці). Швидкими темпами розвивається комбікормова промисловість (19 заводів; Біла Криниця, Каланчак, Каховка та інші). В межах області — Херсонський пром. вузол (суднобудування і судноремонт, харч. і текст. пром-сть). Формується Каховсько-Бериславський пром. вузол (маш.-буд. і металообр., харч. пром-сть та виробн. буд. матеріалів). Багатогалузеві пром. центри: Скадовськ, Генічеськ.

Сільське господарство області характеризується високорозвинутим землеробством зерново-олійно-овочевого напряму у поєднанні з баштанництвом, виноградарством, садівництвом та тваринництвом м'ясо-мол. напряму. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце займає тваринництво (56,4 %, 1983). На кін. 1983 в області було 147 колгоспів, 145 радгоспів, 28 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 18 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями 1964 тис. га (див. діаграму), з них посівна площа — 1598 тис. га. Велике значення для розвитку с.-г. виробн. має штучне зрошування. Діють Північно-Кримський канал, Каховська (одна з найбільших в Європі) і Краснознам'янська зрошувальні та Інгулецька зрошувально-обводнювальна системи. Зрошується 397,1 тис. га. Головна зернова культура — озима пшениця (майже 53 % посівних площ зернових). Велике значення мають також кукурудза, ячмінь, зернобобові, рис, просо. Осн. тех. культура — соняшник (62,5 % посівних площ). Серед овочевих культур найбільше значення мають помідори, перець солодкий, баклажани, кабачки. Баштанні культури (кавуни, дині) особливо поширені в пд. приморських районах. Провідні кормові культури — кукурудза на силос і зелений корм, люцерна, кормові коренеплоди тощо.

Однією з високорозвинутих галузей с.-г. виробн. області є виноградарство. У садових насадженнях переважають теплолюбні кісточкові культури — абрикоси, персики, черешня, а також сливи, айва, яблуні, груші. Серед галузей тваринництва провідне місце займає скотарство м'ясо-мол. напряму. Велике значення мають також свинарство, тонкорунне вівчарство та птахівництво (2 птахофабрики). На Чорному, Азовському морях та ріках Дніпрі й Інгульці розвинуто рибальство. В області сформувалися такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): зернопромисловий, виноградарсько-виноробний, плодоовочеконсервний, м'ясо-, молоко- та птахопромислові.

Херсон. Проспект Ф. Ф. Ушакова.

Транспорт. Область добре забезпечена всіма видами транспорту, провідна роль належить залізничному. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування в межах області 1983 становила 456 км. Найважливіші лінії: Херсон — Дніпропетровськ, Херсон — Джанкой — Сімферополь, Херсон — Миколаїв, Федорівка — Каховка — Снігурівка. Залізничні вузли: Херсон і Каховка. Мор. транспорт має союзне значення (порти: Херсон, Генічеськ, Скадовськ). Судноплавство по Дніпру, річкові порти: Херсон, Нова Каховка і Гола Пристань. Довж. автомоб. шляхів — 5,3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 4,5 тис. км. Тер. області проходять важливі автомоб. магістралі: Москва — Сімферополь, Ростов-на-Дону — Одеса — Рені, Каховка — Генічеськ та ін. У Херсоні — аеропорт. Тер. області проходять траси аміакопроводу Тольятті — Одеса та газопроводу Шебелинка — Одеса.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 15,1 тис. лікарн. ліжок (124,8 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4 тис. лікарів (33,1 лікаря на 10 тис. ж.) та 13,3 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (110,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). В облас-

Нижньодніпровські піски.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

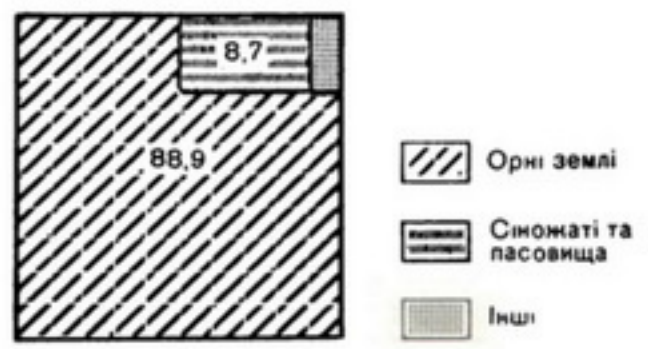

ті — 119 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 8 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 1592 ліжка, 34 будинки і пансіонати відпочинку. Відомі курорти — *Гола Пристань, Скадовськ,* курортна місцевість — *Арабатська Стрілка.*

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1107 колективів фіз. культури, які охоплювали бл. 397 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 24 стадіони, 442 спорт. зали, 2934 спорт. майданчики і поля, 6 плавальних басейнів (2 криті) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 151 816 значківців ГПО, 150 064 спортсмени масових розрядів, 1618 спортсменів-першорозрядників, 237 кандидатів у майстри спорту, 41 майстер спорту СРСР і 7 майстрів спорту міжнар. класу. На 1229 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 150 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 3 туристські установи (1 туристська база, 2 готелі) на 1161 місце, 3 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; по області проходило 7 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 190 тис. чол.

«Легендарна тачанка» — пам'ятник героям громадянської війни, встановлений поблизу міста Каховки. Скульптори Ю. М. Лоховинін, Л. Л. Михальонок, Л. А. Родіонов, архітектор Є. М. Полторацький. Бронза. 1967.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 586 загальноосв. шкіл (197 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (21,7 тис. учнів), 24 профес.-тех. уч-ща (12,5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Херсонський індустріальний інститут, Херсонський педагогічний інститут* імені Н. К. Крупської, *Херсонський сільськогосподарський інститут* імені О. Д. Цюрупи (всього 14,0 тис. студентів) та вечірній філіал Миколаївського кораблебудівного інституту. Серед позашкільних закладів — 27 палаців і будинків піонерів, 13 станцій юних техніків, клуб юних моряків, 32 дит. спорт. школи. В області — *Зрошуваного землеробства український науково-дослідний інститут* з комплексним селекц. центром по рослинництву в умовах зрошення, Південно-укр. машиновипроб. станція — у Херсоні, *Тваринництва степових районів український науково-дослідний інститут* імені М. Ф. Іванова «Асканія-Нова» в смт Асканія-Нова Чаплинського р-ну та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції.

Діють обл. відділення творчих спілок письменників (з 1959), художників (з 1971), журналістів (з 1957), архітекторів (з 1961), 2 театри — *Херсонський український музично-драматичний театр, Херсонський театр ляльок,* обл. філармонія.

На кінець 1983 в області функціонувало 604 масові б-ки з фондом 9,2 млн. одиниць зберігання, у т. ч. 437 б-к з фондом 4,2 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 647 клубних закладів, у т. ч. 528 — у сільс. місцевості; 862 кіноустановки з платним показом, у т. ч. 722 — у сільс. місцевості; 3 держ. музеї: *Херсонський краєзнавчий музей* (його відділи — Генічеський, Бериславський краєзнавчі музеї, меморіальний музей О. Д. Цюрупи та філіал-музей історії м. Каховки), Херсонський художній музей імені О. О. Шовкуненка та музей-заповідник «Асканія-Нова»; 158 музеїв і музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. При культур.-осв. закладах — 5,4 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 86,4 тис. аматорів. 60 колективам присвоєно звання заслужених і народних, серед них — нар. самодіяльний ансамбль «Молодість» Новокаховського палацу культури, «Веселі ложкарі» Херсонського будинку культури профтехосвіти, «Зіронька» Палацу культури і техніки текстильників, лауреат Респ. комсомольської премії імені М. Островського танцювальний ансамбль «Веселі чобітки» Херсонського палацу піонерів і школярів та ін. Працює вид-во «Наддніпрянська правда». Виходять 2 обл. газети — «*Наддніпрянська правда*» та «Ленінський прапор», 1 міська, 1 міськрайонна, 17 районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Телецентр — у Херсоні.

Короткі відомості про історичні події. Заселення тер. сучасної області почалося за пізнього *палеоліту.* В кін. 10 ст. частина цієї території ввійшла до складу Київської Русі (див., зокрема, *Олешшя*). З утворенням *Кримського ханства* (1443) пд. частина тер. області ввійшла до його володінь. У 1711—28 тут існувала *Олешківська Січ.* Масове заселення почалося в останній чверті 18 ст. після того, як ці землі за *Кючук-Кайнарджійським миром 1774* ввійшли до Росії. З 1797 тер. області входила до складу *Новоросійської губернії,* з 1802 — Миколаївської, з 1803 — *Херсонської губернії.* Перші марксистські гуртки на Херсонщині виникли на поч. 90-х рр. 19 ст. Під час революції 1905—07 більшовики Херсонщини стали організаторами політ. виступів робітників, селян і солдатів. Під керівництвом *Херсонської організації РСДРП(б)* в січні 1918 на тер. області було встановлено Рад. владу. Під час *австро-німецької окупації України 1918* трудящі Херсонщини взяли участь у *Херсонському збройному повстанні 1918.* Восени 1920 з *Каховського плацдарму* війська Пд. фронту під командуванням М. В. Фрунзе прорвали ворожу оборону і почали наступ на Перекоп і Крим. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (серпень 1941 — березень 1944) діяли підпільні партійні групи та орг-ції, зокрема «Центр» і «*Патріот Батьківщини*». У 1944 створено *Херсонську обласну партійну організацію.* Херсон нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора (1978). Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено м. Каховку (1970), Новотроїцький район (1977), село Федорівку Новотроїцького р-ну (1982), міста Берислав, Цюрупинськ і Генічеськ (1984).

Бібліотека імені М. Горького в Херсоні. Будинок споруджено в кінці 19 ст.

На 1984 обласна парт. організація налічувала 75 997 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 1984 первинні організації. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 158 209 комсомольців.

Існують дружні зв'язки між трудящими Херсон. області і області Зала УНР, Шуменського округу НРБ.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Херсонська область,* т. 12, с. 130.

Літ.: Очерки истории Херсонской областной партийной организации. Симферополь, 1981; История городов и сел Украинской ССР. Херсонская область. К., 1983; Памятники природы Херсонской области. Симферополь, 1984.

А. М. Гіренко.

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,6 тис. км²

Населення — 1535,3 тис. чол. (на 1.I 1984)

Центр — м. Хмельницький (210 тис. чол.)

Загальні відомості. Хмельницьку обл. утворено 22.IX 1937 (до 1954 — Кам'янець-Подільська обл.). Розташована в зх. частині республіки. На Пн. Зх. межує з Ровен., на Пн. Сх. — з Житомир., на Сх. — з Вінн., на Пд. — з Чернів., на Зх. — з Терноп. областями УРСР. В області — 20 районів (див. карту; статті про райони див. у алфавітних томах), 11 міст, у т. ч. 4 обласного підпорядкування, 26 селищ міського типу, 1420 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, поляки, євреї, білоруси та ін. Пересічна густота населення — 74,5 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені придністровські та Хмельницький р-ни області. Міське населення становить 42 % (1984). Найбільші міста: *Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка, Славута, Старокостянтинів, Волочиськ, Красилів.*

Природа. Поверхня області — пологохвиляста рівнина заввишки 100—300 м, найбільше підвищена в центр. частині (макс. висота 393 м). Крайня пн. частина області лежить в межах *Волинської височини,* де невисокі горби часто чергуються з заболоченими просторами. Решта території — в межах *Подільської височини,* густо розчленованої долинами річок, які подекуди

(особливо у Придністров'ї) мають каньйоноподібну форму. У пд. частині Подільської височини простягаються *Товтри* (вапнякові пасма, що підносяться над навколишньою місцевістю на 30—50 м у вигляді відокремлених кряжів, горбів, поодиноких скель з крутими схилами). Область багата на різноманітні нерудні корисні копалини, основу яких складають природні буд. матеріали, а також сировина для їхнього виробництва (вапняки, гіпс, крейда, каоліни, доломіт, граніти, магматити, глини, у т. ч. бентонітові, вогнетривкі й цементні; піски). Є незначні поклади торфу, фосфоритів, джерела мінеральних вод. Клімат помірно континентальний з м'якою зимою і досить теплим вологим літом. Пересічна т-ра січня —5, —6°, липня +18, +19°. Вегетаційний період 207—216 днів. Сума активних т-р 2600—2700°. За рік на тер. області випадає від 576 до 628 мм опадів, переважно у теплий період, іноді у вигляді злив. Бувають ранні осінні і пізні весняні заморозки, тумани (найчастіше у листопаді), ожеледі (у грудні — січні). В області — 165 річок довж. понад 10 км. Від головного вододілу, що проходить по пн. уступу Подільської височини, на Пн. течуть річки бас. Дніпра (Горинь, Случ, Хомора), на Сх.— бас. Бугу (Бужок, Вовк, Іква); на Пд.— бас. Дністра (Збруч, Жванчик, Смотрич, Мукша, Тернава, Студениця, Ушиця). Озер в області мало, в осн. в бас. Горині. У долинах річок, гол. чин. в бас. Горині і Пд. Бугу, споруджено 44 невеликі водосховища (найбільші — Щедрівське, Анаставське, Кузьминське) і багато ставків. Проводиться робота по розчищенню русел і закріпленню берегів річок, здійснюється протиерозійне лісонасадження. В області найпоширеніші чорноземи, на Пд. Сх. та в Придністров'ї є також сірі й світло-сірі лісові грунти, на Пн.— дерново-підзолисті у комплексі з дерново-карбонатними і чорноземними грунтами. На цих високопродуктивних грунтах розміщено бл. 70 % с.-г. угідь.

Ліси (дуб, липа, граб, клен, береза, ясен, дика груша та ін.) займають 270,2 тис. га (13,1 % тер. області). Переважна частина лісів (бори, субори, а також широколистяні) зосереджена в пн. частині, у пд.— невеликі масиви широколистяних лісів. В області провадяться значні лісовідновлювальні роботи, особливо в зоні буд-ва Дністровського гідровузла (на берегах водосховищ створюються лісові насадження з сосни кримської, горіха волоського, фундука, плантації обліпихи, горобини чорноплідної, калини тощо), та здійснюються заходи щодо поліпшення породного складу лісів (замість малоцінних порід висаджують дуб, сосну, модрину та ін.).

Поступово відновлюють площі подільських дібров, які були майже повністю знищені. З 1973 по 1984 відновлено 13,8 тис. га лісу, засаджено лісами 6,5 тис. га непридатних для с.-г. використання земель. Для області, розташованої переважно в лісостеповій зоні, характерне поєднання опольських рівнинно-підвищених, лукостепових підвищених розчленованих й терасових, а також товтрових природно-територіальних комплексів. На Пн. Сх. області, у межах зони мішаних лісів, поширені поліські алювіально-зандрові й терасові природно-територіальні комплекси. В області — 241 природно-заповідний об'єкт (заг. площею 9,5 тис. га), у т. ч. 13 заказників («Сатанівська дача», «Кармалюкова гора», Циківський, «Панівецька дача», урочище «Совий яр», «Башта», Моломолинцівський, Монаchинський, Івахновецький, Кошарнинський, Городоцький, Княжпільський, Іванковецький), 4 пам'ятки природи респ. значення (у т. ч. карстові печери «Атлантида» та Товтра «Самовита»).

Заказник «Кармалюкова гора».
Хмельницький. Вулиця 25-річчя Жовтня.

Народне господарство. Економіка області характеризується високим рівнем розвитку харч., маш.-буд. і металообр., легкої галузей пром-сті та високоінтенсивним багатогалузевим с. г. (землеробство буряківничо-зернового, тваринництво м'ясо-мол. напрямів). Спеціалізацію області у загальносоюзному і респ. поділі праці визначають виробн. ковальсько-пресового устаткування, силових трансформаторів, цементу, зошитів, цукру.

Промисловість. У г-ві області провідне місце належить галузям обробної пром-сті, які базуються на місцевій с.-г. і мінеральній сировині та лісових ресурсах. У 1983 харч. пром-сть виробляла 34,6 % товарної пром. продукції області, маш.-буд. і металообр.— 31,9 %, легка — 13,2 %, буд. матеріалів — 7,7 %, лісова, деревообробна, меблева і целюлозно-паперова — 4,6 %. Енергетика області базується на довізних вугіллі, нафті, природному газі, місцевому торфі. Будується (1983) Хмельницька АЕС. Хмельниччина — один з найбільших на Україні районів цукроваріння (1983 вироблено 586 тис. т цукру-піску; Теофіполь, Кам'янець-Подільський, Ясне, Старокостянтинів, Волочиськ). Велике значення має переробка м'яса (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Шепетівка), молока і виробн. мол. продуктів, масла, сирів (Хмельницький, Старокостянтинів, Шепетівка, Дунаївці). Підприємства плодоовочеконсервної промсті зосереджені у Кам'янці-Подільському, Новій Ушиці, Меджибожі, Віньківцях, Сатанові; спиртової — у Ганнополі, Довжку, Маниківцях; пивоварної — у Хмельницькому, Славуті, Зінькові; борошномельно-круп'яної — у Богданівцях, Волочиську, Кам'янці-Подільському, Полонному, Славуті. Кондитерська ф-ка — у Хмельницькому. Серед галузей маш.-буд. і металообр. пром-сті розвинуті електротех. (хмельницьке виробниче об'єднання «Укрелектроапарат», кам'янець-подільські електромех. і кабельний з-ди), радіотех. (хмельницький з-д «Катіон»), верстатобудування (хмельницькі виробничі об'єднання по випуску ковальсько-пресового устаткування, «Термопластавтомат» та з-д ковальсько-пресового устаткування. Городоцький верстатобуд. з-д). С.-г. машинобудування представлене з-дами Кам'янець-Подільським с.-г. машин, Хмельницьким тракторних агрегатів та Шепетівським тракторних втулок; у Красилові — машинобудування для харчової промисловості.

Розвинуті також текстильна (Дунаївці, Славута, Кам'янець-Подільський) і швейна (Хмельницький, Кам'янець-По-

Назва району	Рік утворення
Білогірський	1923
Віньковецький	1923
Волочиський	1923
Городоцький	1923
Деражнянський	1923
Дунаєвецький	1923
Ізяславський	1923
Кам'янець-Подільський	1923
Красилівський	1923
Летичівський	1925
Новоушицький	1923
Полонський	1923
Славутський	1923
Старокостянтинівський	1923
Старосинявський	1923
Теофіпольський	1923
Хмельницький	1965
Чемеровецький	1923
Шепетівський	1923
Ярмолинецький	1923

І Територія, підпорядкована Хмельницькій міськраді

дільський) пром-сть. Є підприємства взут., трикотажної, шкіряно-галантерейної галузей (Хмельницький). Значного розвитку в області набула пром-сть буд. матеріалів: виробн. цементу (Кам'янець-Подільський), залізобетонних конструкцій (Хмельницький, Кам'янець-Подільський, Славута), щебеню, толі (Славута), плитки фасадної та гіпсу будівельного (Кам'янець-Подільський), силікатних стінових матеріалів, цегли. Деревообробка і виробництво меблів зосереджені у Шепетівці, Славуті, Ізяславі, Дунаївцях, Вовковинцях, Летичеві, виробництво паперу — у смт Понінці, с. Поляні Шепетівського району, картону — у с. Проскурівка Ярмолинецького району. Працюють Майдан-Вильський та Буртинський з-ди вогнетривів. Діють з-ди «Будфарфор» і склоробний (Славута), виробниче об'єднання «Фарфор» і художньої кераміки (Полонне). На території області — 27 комбікормових заводів (найбільші: Хмельницький, Старокостянтинівський, Ізяславський, Кам'янець-Подільський). Розвинуті художні нар. промисли: художнє плетіння з лози, гончарні вироби, вишивання тощо.

На тер. області виділяють Хмельницький пром. вузол, до складу якого входять, крім Хмельницька, Старокостянтинів, Красилів та ін. Його профілюючі галузі: харч., маш.-буд. і металообр., легка та виробн. буд. матеріалів. Формується Кам'янець-Подільський пром. вузол з переважним значенням машинобудування і металообробки в комплексі з харч. і легкою галузями пром-сті та виробн. буд. матеріалів. Крім того, в області виділяють багатогалузеві пром. центри: Дунаївці, Шепетівку, Славуту, Полонне, Городок.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце займає рослинництво (50,3 %, 1983). На кін. 1983 в області було 437 колгоспів, 34 радгоспи, 41 районне об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. С.-г. угіддя 1983 займали 1568 тис. га (див. діаграму). Посівна площа — 1397 тис. га. В області провадяться значні роботи по осушенню перезволожених земель (в осн. в пн. частині). Осушено 80,7 тис. га (осушувальні системи: Пд.-Бузька, «Горинь», «Хомора»). Понад 50 % всієї посівної площі займають зернові культури. Провідні з них — озима пшениця, ячмінь, зернобобові та кукурудза. Сіють також овес, просо, гречку. Осн. тех. культура — цукр. буряки (88,5 % посівних площ, зайнятих тех. культурами). Вирощують також коноплі, льон-довгунець, соняшник (у пд. районах), тютюн (у Придністров'ї; Хмельниччина — один з найважливіших районів тютюнництва та осн. виробник кмину на Україні), хміль (в осн. в пн.-сх. частині області). Значні площі зайняті під ефіроолійними (коріандр у пд. районах, цикорій — в пн.) та лікарськими (сафлор і м'ята) культурами. Серед кормових культур — кормові коренеплоди, кукурудза на силос і зелений корм, конюшина, люцерна. Важливе місце займають картоплярство й овочівництво. Значні площі зайняті садами, які поширені по всій області, особливо у Придністров'ї (яблуні, груші, вишні, сливи, абрикоси); ягідництво. У тваринництві провідне місце належить скотарству м'ясо-мол. напряму. Розвинуте свинарство. Допоміжні галузі — птахівництво (6 птахофабрик), вівчарство, ставкове рибництво, шовківництво (у пд. районах) та бджільництво.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

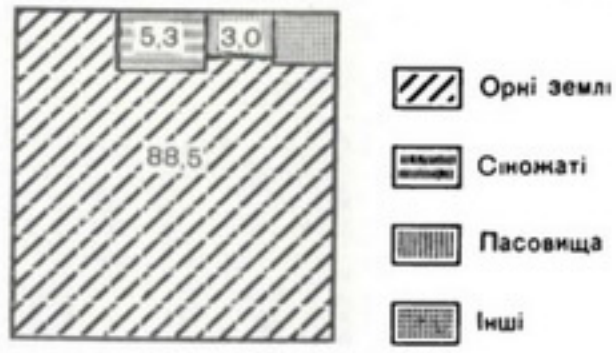

Виділяють такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочепромисловий, зерновопромисловий, молокопромисловий та м'ясопромисловий.

Транспорт. В області досить розвинута мережа залізничних, автомобільних та повітряних шляхів. Довжина з-ць заг. користування 1983 становила 732 км. Територією області проходять залізничні магістралі: Київ — Львів, Бердичів — Ровно, Київ — Кам'янець-Подільський (електрифіковані). Залізничні вузли: Шепетівка, Гречани. Заг. протяжність автомоб. шляхів — бл. 7 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 6,2 тис. км. Осн. автомагістралі: Київ — Вінниця — Хмельницький — Львів, Хмельницький — Кам'янець-Подільський — Чернівці, Вінниця — Хмельницький — Шепетівка — Ровно. Аеропорт — у Хмельницькому.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 19,3 тис. лікарняних ліжок (125,6 ліжка на 10 тис. ж.); працювали понад 4,5 тис. лікарів (29,6 лікаря на 10 тис. ж.) та 14,6 тис. спеціалістів з серед. мед. освітою (95,3 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 193 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 7 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 900 ліжок, 2 будинки відпочинку в Кам'янці-Подільському.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.1 1984 в області налічувалося 1788 колективів фіз. культури, які охоплювали бл. 520 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 19 стадіонів, 478 спорг. залів, 5473 спорт. майданчики і поля, 2 плавальні басейни (1 критий) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 203 413 значківців ГПО, 203 089 спортсменів масових розрядів, 2255 спортсменів-першорозрядників, 303 кандидати у майстри спорту, 30 майстрів спорту СРСР і 1 майстер спорту міжнар. класу. На 1360 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 183 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 1 туристська база на 388 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 2 туристські клуби; проходили 1 всесоюзний і 2 місцеві туристські маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують понад 60 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 1047 загальноосв. шкіл (230 тис. учнів), 17 серед. спец. навч. закладів (17,8 тис. учнів), 37 профес.-тех. уч-щ (19,8 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Хмельницький технологічний інститут побутового обслуговування, Кам'янець-Подільський педагогічний інститут* імені В. П. Затонського, *Кам'янець-Подільський сільськогосподарський інститут* (всього 16,2 тис. студентів), а також загальнотех. ф-т Хмельн. технологічного ін-ту побутового обслуговування в Кам'янці-Подільському. Серед позашкільних закладів — 26 палаців та будинків піонерів, 15 дит. спорт. шкіл, 6 станцій юних техніків і натуралістів, екскурсійно-туристська станція.

В області працюють Хмельницький міжгалузевий територіальний центр науково-технічної інформації і пропаганди Укрндінті Держплану УРСР, Хмельницька обл. держ. с.-г. дослідна станція та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1980), архітекторів (з 1980), 2 держ. театри — *Хмельницький український музично-драматичний театр* імені Г. І. Петровського та *Хмельницький театр ляльок*, обл. філармонія.

На кін. 1983 в області діяло 1298 масових б-к з фондом 16,6 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 1111 б-к з фондом 10,8 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1492 клубні заклади, в т. ч. 1328 — в сільській місцевості; 1261 кіноустановка, в т. ч. 1174 — в сільській місцевості; 3 державні музеї — *Хмельницький краєзнавчий музей, Кам'янець-Подільський історичний музей-заповідник* та Шепетівський літературно-меморіальний комплекс М. О. Островського, 330 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громад. засадах. У Хмельницькому є дендропарк.

При культурно-освітніх закладах — понад 11,5 тис. колективів художньої самодіяльності, в яких беруть участь 174 тис. аматорів. 44 колективам присвоєно звання народних, серед них — нар. драм. театр, ансамбль танцю «Веселка», фольклорно-етнографічний ансамбль танцю «Поділля», ансамбль танцю «Юність Поділля», ансамбль танцю «Радість», ансамбль пісні і танцю «Світанок», хор вчителів, капела бандуристів (всі у Хмельницькому) та ін. В області виходять 2 обл. газети — «*Радянське Поділля*» та «Корчагінець», 20 міськрайонних і районних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів раннього *палеоліту*. В 9—10 ст. ці землі входили до складу Київської Русі, з серед. 12 ст.— до *Галицького князівства*, з 1199 — до *Галицько-Волинського князівства*. У 14 ст. Поділля захопила феод. Литва. В 30-х рр. 15 ст. Зх. Поділля захопили польс. феодали, утворивши

Замок у селищі Меджибожі Летичівського району. 14—16 ст.

Пам'ятник радянським воїнам-визволителям у Хмельницькому. Скульптори М. Я. Грицюк, Ю. Л. Синькевич, архітектор А. П. Сницарєв. Бронза, граніт. 1974.

в 60-х рр. 15 ст. *Подільське воєводство*, а після *Люблінської унії 1569* до шляхет. Польщі відійшла й сх. частина Поділля. Населення краю брало участь у *Мухи повстанні 1490—92*, *Наливайка повстанні 1594—96*. Під час визвольної війни укр. народу 1648—54 на тер. області відбулася *Пилявецька битва 1648*. Після *возз'єднання Правобережної України з Росією* (1793) ця територія входила до *Подільської губернії* та *Волинської губернії*, утворених 1797. В 1-й пол. 19 ст. на Поділлі розгорнувся антикріпосницький рух селян під керівництвом У. Я. Кармалюка. У 80-х рр. 19 ст. під впливом революц. руху в країні на тер. області діяли народницькі гуртки (зокрема, «*Подільська дружина*»). Перші с.-д. орг-ції і групи створено 1902—05 у Кам'янці-Подільському, Проскурові, Шепетівці та ін. містах. Рад. владу на тер. області встановлено в січні 1918. Під час громадян. війни та іноз. інтервенції на Поділлі розгорнувся партизан. та повстанський рух (див. *Летичівське повстання 1918*, *Проскурівське збройне повстання 1919*, *Кам'янець-Подільське повстання 1919*). У 1937 створено обласну партійну організацію (див. *Хмельницька обласна партійна організація*). В роки Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (липень 1941 — березень 1944) діяли підпільний обком партії і обл. штаб партизан. руху на чолі з С. А. Олексенком, *Проскурівська окружна підпільно-партизанська організація*. Область визволено в ході *Проскурівсько-Чернівецької операції 1944*. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Калачківці Кам янець-Подільського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 77 922 члени і кандидати у члени партії, об'єднувала 2077 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 215 417 комсомольців.

Трудящі Хмельницької області підтримують дружні зв'язки з трудящими Силистринського округу НРБ, Остроленського та Цеханувського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Хмельницька область*, т. 12, с. 153.

Літ.: Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації. Львів, 1982; Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область. К., 1971; Природа Хмельницької області. Львів, 1980; Ліси Хмельниччини та їх народногосподарське значення. Львів, 1974.

Т. Г. Лісовий

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 20,9 тис. км²

Населення — 1532,7 тис. чол. (на 1.I 1983)

Центр — м. Черкаси (267 тис. чол.)

Загальні відомості. Черкаську обл. утворено 7.I 1954. Розташована в центр. частині республіки, в бас. серед. течії Дніпра. На Пн. межує з Київ., на Сх.— з Полтав., на Пд.— з Кіровогр., на Зх. — з Вінн. областями УРСР. В області — 20 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 4 — обл. підпорядкування, 19 с-щ міськ. типу, 801 сільс. населений пункт. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Основне населення області — українці; живуть також росіяни, євреї та ін. Пересічна густота населення — 73,3 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена правобережна частина області. Міське населення становить 49 % (1984). Найбільші міста: *Черкаси, Умань, Сміла, Канів.*

Природа. За характером рельєфу область поділяють на дві частини — правобережну та лівобережну. Правобережна (більша) частина її лежить у межах *Придніпровської височини* з значним розвитком ерозійних форм рельєфу. Пересічна вис. 200—240 м, найбільша — 265 м на зх. межі області. Частина височини, що простягається вздовж Дніпра (від с. Трахтемирова до с. Мошни) завдяки розчленуванню глибокими ярами та значному коливанню відносних висот має гірський характер — Канівські гори (вис. до 253 м) та Мошногірський кряж. Лівобережна частина області розташована в межах *Придніпровської низовини* і являє собою плоску, злегка погорбовану рівнину, подекуди заболочену (вис. 90—170 м). Найважливіші корисні копалини — буре вугілля (частина Дніпровського буровуг. басейну), торф (Ірдинське і Тясминське родовища), бентонітові глини (Черкаське родовище), каолін, вогнетривкі глини, граніти (Старобабанівське родовище), лабрадорит, гнейси, піски, пісковики, амфіболіти. Відкрито поклади горючих сланців. Є джерела мінеральних вод (район Звенигородки). Клімат області помірно континентальний. Зима м'яка, з частими відлигами, літо тепле. Пересічна т-ра січня —5,9°, липня +19,5°. Вегетаційний період 204—208 днів. Сума активних т-р у середньому 3000°. Річна кількість опадів становить 450—520 мм, максимум їх припадає на літо, мінімум — узимку. В окремі роки бувають суховії, зливи з градом. Область розташована по обидва боки гол. водної артерії України — *Дніпра*, який в межах області приймає притоки: Рось, Вільшанку, Тясмин (праві), Супій (ліва). Річки зх. частини області — Гірський Тікич і Гнилий Тікич належать до бас. Південного Бугу. Всього в області — 181 річка завдовжки понад 10 км; 33 водосховища, у т. ч. частини Канівського та Кременчуцького водосховищ; значна кількість ставків. Область у цілому добре забезпечена водними ресурсами. Переважають сірі лісові грунти, середньогумусні та типові чорноземи, є алювіальні, піщано-глинисті й торфові грунти. Ліси займають 293 тис. га (бл. 14% тер. області). Це переважно діброви, дубово-грабові, дубово-ясеневі ліси та грабові гаї, бори й субори (зокрема, Черкаський субір є пд. межею наддніпрянських хвойних лісів на Україні); по долинах річок — заплавні ліси з вільхи, верби, осики. В області проводять значні лісовідновлювальні роботи, в 1983 посіяно і посаджено лісу на пл. 909 га, у т. ч. 484 га — в ярах, балках, на пісках та ін. непридатних для с.-г. виробництва землях. Природна степова рослинність трапляється подекуди на узліссях та в балках. Область лежить у лісостеповій зоні. На її правобережній частині переважають лукостепові підвищені розчленовані й терасові, на лівобережній частині — лукостепові низовинно-рівнинні природно-територіальні комплекси. На тер. області 400 природно-заповідних об'єктів (заг. пл. 19,7 тис. га), у т. ч. Канівський заповідник, Липівський та Русько-Полянський держ. заказники, 10 пам'яток природи респ. значення, 5 парків — пам'яток садово-паркового мистецтва, дендропарк «Софіївка» в Умані.

Народне господарство. Економіка області являє собою поєднання ряду розвинутих галузей обробної пром-сті (харч., маш.-буд. і металообр., легкої і хім.) з високоінтенсивним с. г. (землеробство зерново-буряківничого і тваринництво м'ясо-мол. напрямів). Спеціалізацію області у заг.-союзному і респ. поділі праці визначають виробн. цукру, мол. та овочевих консервів, машин для харч. і легкої пром-сті, хім. волокна, мінеральних добрив, шовкових тканин, а також зерна, м'яса та молока.

Дендропарк «Софіївка».

Назва району	Рік утворення
Городищенський	1923
Драбівський	1923
Жашківський	1931
Звенигородський	1923
Золотоніський	1923
Кам'янський	1923
Канівський	1923
Катеринопільський	1923
Корсунь-Шевченківський	1923
Лисянський	1923
Маньківський	1923
Монастирищенський	1923
Смілянський	1923
Тальнівський	1923
Уманський	1923
Христинівський	1923
Черкаський	1924
Чигиринський	1923
Чорнобаївський	1923
Шполянський	1923

І Територія, підпорядкована Черкаській міськраді

Промисловість. Питома вага головних галузей промисловості 1983 за товарною продукцією: харчова — 38,7 % (у т. ч. цукрова — 16,0 %), машинобудування і металообробка — 20,6 %, хімічна — 14,0 %, легка — 13,6 %.

Паливно-енергетична база області — Канівська, Кременчуцька та ряд невеликих ГЕС, буре вугілля (Ватутінське шахтоуправління), торф (Ірдинське торфове об'єднання). В економіці області особливо важливу роль відіграє харч. пром-сть, що спирається гол. чин. на місцеві сиро-

Черкаси. Площа В. І. Леніна.

винні ресурси і об'єднує понад 20 різних галузей. Найрозвинутіша серед них — цукр. пром-сть, представлена 24 з-дами (Черкаський цукрорафінадний, Верхняцький, Цибулівський, Шполянський та ін. цукр. з-ди). У 1983 вироблено 678,0 тис. т цукру-піску. У Черкасах і Ватутіному працюють м'ясокомбінати, у Смілі, Золотоноші, Катеринополі, Умані — птахокомбінати. Підприємства маслосироробної і мол. пром-сті виробляють продукцію з незбираного молока (Черкаси, Сміла, Умань, Золотоноша, Звенигородка, Драбів, Ірклиїв, Христинівка), сухе знежирене молоко і сухе молоко для дит. харчування (Жашків, Тальне), згущене молоко (Тальне, Сміла). Загальносоюзне значення має консервна пром-сть, підприємства якої виробляють овочеві та фруктові консерви (1983 — 222,2 млн. ум. банок; Черкаський консервний комбінат та ін.). Спирто-горілчана пром-сть представлена підприємствами у Золотоноші, Умані, Монастирищі, Кам'янці та ін. З ін. галузей харч. пром-сті розвинуті борошномельно-круп'яна, хлібопекар., пивоварна, ефіроолійна та рибна. Розвивається комбікормова пром-сть (18 з-дів; найбільші: Шполянський, Корсунь-Шевченківський, Смілянський, Черкаський). Провідна галузь важкої пром-сті області — машинобудування і металообробка. Вона спеціалізується на виробн. устаткування для харч. (Сміла, Черкаси, Корсунь-Шевченківський), текст. і хім. (Кам'янка) пром-сті, баштових кранів, бурових машин для скельних робіт, трактор. причепів (Золотоноша), устаткування для механізації робіт на тваринницьких фермах (Умань). Приладобудування (Черкаси, Умань, Канів). Підприємства легкої пром-сті виробляють тканини (Черкаський шовковий комбінат), трикотажні, валяльно-повстяні, художні вироби, гігроскопічну вату (Черкаси), швейні вироби (Черкаси, Золотоноша, Умань, Шпола, Корсунь-Шевченківський, Сміла), взуття (Умань), шкіряну галантерею (Чигирин), здійснюють первинну обробку кочопель (Золотоноша, Ірклиїв). У структурі пром. виробництва області виділяється також хім. пром-сть, яка представлена виробництвом мінеральних добрив (1983 вироблено 1007,5 тис. т у перерахунку на 100 % поживних речовин; черкаське виробниче об'єднання «Азот»), хімічного волокна, хімічних реактивів (Черкаси). В Умані — вітамінний завод. На базі місцевої сировини значного розвитку набула промисловість будівельних матеріалів — виготовлення залізобетонних виробів, асфальтобетону, керамзитового гравію, щебеню, цегли (Черкаси, Сміла, Тальне). Діють комбінати: Ватутінський вогнетривів, Дашуківський бентонітових глин.

На тер. області сформувався Черкаський пром. вузол, спеціалізацію якого визначають хім., маш.-буд. і металообр., легка і харч. галузі пром-сті. Формується Звенигородсько-Ватутінський (чорна металургія, паливна і харч. пром-сть) вузол та Смілянський, Кам'янський і Уманський багатогалузеві пром. центри (для них визначальними є машинобудування і металообробка).

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією провідне місце посідає рослинництво (50,6 %, 1983). На кін. 1983 в області було 374 колгоспи, 70 радгоспів, 32 районні об'єднання сільгосптехніки та їхні виробничі відділення, 20 районних об'єднань сільгоспхімії. В області — 1460 тис. га під с.-г. угіддями (див. діаграму). Осушено 42,6 тис. га, в основному в долинах Тясмину, Супою, Золотоноші. Зрошено 42,5 тис. га (Адамівська, Вереміївська, Кліщинська, Худяківська системи). Посівна площа 1983 становила 1312 тис. га. Провідна культура серед зернових — озима пшениця. Значні площі під кукурудзою, зернобобовими. З тех. культур переважають цукр. буряки, вирощують соняшник, ефіроолійні культури, коноплі; з кормових — кукурудзу на силос, кормові буряки, багаторічні трави, гол. чин. люцерну. В області розвинуті садівництво (яблуні, груші, абрикоси, сливи, вишні, черешні), овочівництво, у т. ч. тепличне (тепличні комбінати у Черкасах і Умані). Серед галузей тваринництва провідне місце займає скотарство мол.-м'ясного напряму. Велике значення мають свинарство, вівчарство, птахівництво (3 птахофабрики). Розвивається кролівництво, у багатьох г-вах — шовківництво і бджільництво. Рибництво, звірівництво (норки, чорнобурі лисиці).

В області виділяють такі спеціалізовані агропром. комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, олійножировий, коноплепромисловий, м'ясо- та молокопромислові. Навколо Черкас — с. г. приміського типу.

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

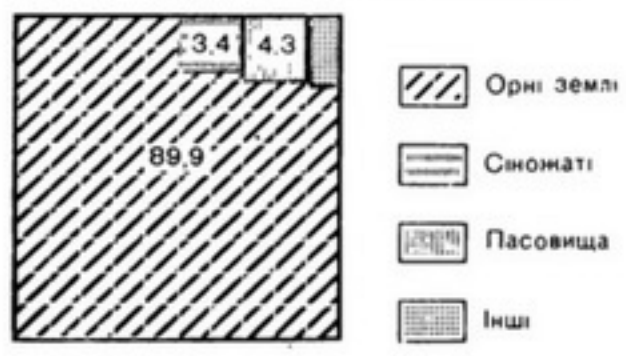

Транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1983 становила 651 км. Гол. залізничні магістралі: Київ — Дніпропетровськ, Москва — Одеса, Донецьк — Львів (електрифіковані). Залізничні вузли: ім. Т. Г. Шевченка, Черкаси, Христинівка, Цвіткове. Довжина автомоб. шляхів — 6,1 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 5,3 тис. км. Найважливіші автомагістралі: Київ — Умань — Одеса, Київ — Дніпропетровськ, Умань — Львів, Черкаси — Миколаїв. Судноплавство по Дніпру (Черкаський річковий порт, пристані в Адамівці, Каневі). Аеропорт у Черкасах. Тер. області проходить траса газопроводу «Союз».

Охорона здоров'я. В області 1983 було 20,1 тис. лікарн. ліжок (131,1 ліжка на 10 тис. ж.); працювали бл. 5 тис. лікарів (32,5 лікаря на 10 тис. ж.) та 15,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (103,9 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 199 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 13 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 2995 ліжок, 7 будинків і пансіонатів відпочинку. Відомий курорт — *Соснівка*.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1806 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 526 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 49 стадіонів, 564 спорт. зали, 3834 спорт. майданчики і поля, 2 плавальні басейни (1 критий) та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 204 515 значківців ГПО, 204 194 спортсмени масових розрядів, 1665 спортсменів-першорозрядників, 262 кандидати у майстри спорту, 26 майстрів спорту СРСР і 2 майстри спорту міжнар. класу. На 1273 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 174 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 туристські бази на 843 місця, 8 бюро подорожей і екскурсій, 3 туристські клуби; по області проходило 9 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують бл. 170 тис. чол.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 711 загальноосв. шкіл (220 тис. учнів), 20 серед. спец. навч. закладів (19,3 тис. учнів), 29 профес.-тех. уч-щ (16,5 тис. учнів), 3 вищі навч. заклади — *Черкаський педагогічний інститут* імені 300-річчя возз'єднання України з Росією, *Уманський педагогічний інститут* імені П. Г. Тичини, *Уманський сільськогосподарський інститут* імені О. М. Горького (всього 9,8 тис. студентів), а також Черкаський філіал Київ. політех. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 24 палаци і будинки піонерів, 15 дит. спорт. шкіл, 8 станцій юних натуралістів та ін. На території області працюють Черкаське відділення п.-д. ін-ту техніко-економіч. досліджень хім. промисловості, Черкаська обл. держ. с.-г. дослідна станція, Млієвська дослідна станція садівництва ім. Л. П. Симиренка, Верхняцька дослідно-селекційна станція, Уманський селекційний пункт Всесоюзного ін-ту цукрових буряків та ін. наук. установи та проектні орг-ції. Діють відділення і орг-ції творчих спілок письменників (з 1972), художників (з 1978), архітекторів (з 1965), журналістів (з 1957), 2 держ. театри — *Черкаський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка та *Черкаський театр ляльок*, обл. філармонія, *Черкаський український народний хор*. На кінець 1983 в області функціонувало 1000 масових б-к з фондом 15,1 млн. одиниць зберіган-

ня, в т. ч. 799 б-к з фондом 8,7 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 945 клубних закладів, у т. ч. 811 — у сільс. місцевості; 1001 кіноустановка, в т. ч. 862 — в сільс. місцевості; 8 держ. музеїв: *Черкаський краєзнавчий музей* та його філіал — *Нечуя-Левицького І. С. музей* в смт Стеблеві Корсунь-Шевченків. р-ну, краєзнавчий музей з філіалом — Музеєм історії газ. «Искра» (обидва — в Умані), *Музей історії Корсунь-Шевченківської битви, Пушкіна О. С. і Чайковського П. І. музей* у

Меморіальний комплекс Пагорб Слави. Черкаси. Скульптори Г. Н. Кальченко, Е. М. Кунцевич та ін., архітектори А. Ф. Ігнащенко та ін. Бронза, граніт. 1977.

Кам'янці з відділом — Кам'янським музеєм історії декабристського повстання; Канівський музей-заповідник Т. Г. Шевченка, літ.-меморіальний музей Т. Г. Шевченка в с. Шевченковому Звенигородського р-ну, бібліотека-музей А. П. Гайдара та музей нар. декоративного мистецтва в Каневі та багато музеїв і музейних кімнат на громад. засадах. При культур.-осв. закладах — 7,8 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь понад 113 тис. аматорів, 49 колективам присвоєно звання народних, серед них — Золотоніська заслужена самодіяльна хорова капела, Русько-Полянський самодіяльний нар. етнографічний хор, ансамбль танцю «Звенигора» Звенигородського р-ну, духовий оркестр Черкаського міського палацу піонерів, нар. театри Умані, Канева, с. Худяки Черкаського р-ну та ін. В області виходять 2 обл. газети — «*Черкаська правда*» та «Молодь Черкащини», 2 міськрайонні та 18 районних, 19 багатотиражних газет. Обл. к-т по телебаченню і радіомовленню.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з часів пізнього *палеоліту*. В 9 — 1-й пол. 12 ст. вона входила до складу Київської Русі, потім до *Київського князівства*. В 14 ст. Черкащину захопили лит. феодали. У 2-й пол. 15 ст. тут з'явилися поселення укр. козаків. Після *Люблінської унії 1569* тер. Черкащини загарбала шляхет. Польща. В кін. 16 — 1-й пол. 17 ст. на тер. області відбулися великі антифеод. сел.-козац. повстання: К. Косинського (1591—93), С. Наливайка (1594—96), М. Жмайла (1625), Т. Федоровича (1630), І. Сулими (1635), Павлюка і К. Скидана (1637), Д. Гуні та Я. Остряніна (1638). На поч. визвольної війни українського народу 1648—54, після *Корсунської битви 1648*, Черкащину визволили сел.-козац. війська під керівництвом Б. Хмельницького. На її території було утворено *Канівський полк, Корсунський полк, Уманський полк, Черкаський полк, Чигиринський полк*, у 80-х рр. 17 ст.— *Богуславський полк*. Після *возз'єднання України з Росією 1654* населення Черкащини вело боротьбу проти польс.-шляхет. загарбників, ставленика султанської Туреччини П. Дорошенка, тур. нападників (*Чигиринські походи 1677 і 1678*), згодом брало участь у *Палія повстанні 1702—04*. У 18 ст. на тер. області відбувався *гайдамацький рух*, що досяг найвищого піднесення під час *Коліївщини* (1768). Після *возз'єднання Правобережної України з Росією* (1793) Черкащина з 1797 входила до *Київської губернії* та Малоросійської губ. (з 1802 — *Полтавської губернії*). В дореформений період на Черкащині відбулися значні антикріпосницькі виступи (див. *Підвисоцькі селянські заворушення 1817—26, Мошурівське селянське заворушення 1826*). В 70-х рр. 19 ст. група революц. народників намагалася підняти сел. повстання («*Таємна дружина*», *Чигиринська змова 1877*). Перші с.-д. гуртки і групи виникли на поч. 20 ст. Рад. владу на Черкащині встановлено в січні — лютому 1918. Під час австро-нім. окупації на тер. області відбулися *Звенигородське збройне повстання 1918, Золотоніське збройне повстання 1918*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками території сучасної області (липень 1941 — березень 1944) діяли 3 підпільні райкоми партії, понад 30 партизан. загонів і з'єднань. У результаті *Корсунь-Шевченківської операції 1944* і *Умансько-Ботошанської операції 1944* тер. Черкащини було визволено. В 1954 створено *Черкаську обласну партійну організацію*. В 1981 м. Корсунь-Шевченківський нагороджено орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено Христинівський р-н (1977), села Квітки (1969) і Шендерівку (1984) Корсунь-Шевченківського р-ну, Скородистик Чорнобаївського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 94 257 членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2315 первинних організацій. Обласна організація ЛКСМУ налічувала 175 837 комсомольців.

Трудівники області підтримують дружні зв'язки з трудящими Київської області УРСР, Ярославської області РРФСР та Бидгощського і Пільського воєводств ПНР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Черкаська область*, т. 12, с. 274.

Літ.: Нариси історії Черкаської обласної партійної організації. Дніпропетровськ, 1981; Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К., 1972; Природа Черкащини. К., 1971.

І. К. Лутак.

ЧЕРНІВЕЦЬКА ОБЛАСТЬ

Площа — 8,1 тис. км²
Населення — 908,7 тис. чол. (на 1.І 1984)
Центр — м. Чернівці (238,1 тис. чол.)

Загальні відомості. Чернівецьку обл. утворено 7.VIII 1940 після возз'єднання Північної Буковини та Хотинського повіту Бессарабії з Радянською Україною. Розташована у зх. частині республіки, в межах Передкарпаття та сх. частини Українських Карпат. На Зх. межує з Івано-Фр., на Пн.— з Терноп. та Хмельн., на Сх.— з Вінн. областями УРСР, на Пд. Сх.— з Молдавською РСР, на Пд.— частина держ. кордону СРСР з Румунією. В області — 10 районів (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 10 міст, у т. ч. 1 обласного підпорядкування, 9 с-щ міськ. типу, 396 сільс. населених пунктів. У 1958 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці, живуть також румуни, молдавани, росіяни, євреї та ін. Пересічна густота населення 112,2 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселені пн.-зх. райони області. Міське населення становить 40 % (1984). Найбільші міста: *Чернівці, Сторожинець, Хотин, Сокиряни*.

Природа. Територія області невелика за площею, але відзначається великою різноманітністю природних умов, поділяється на 3 частини — рівнинну (між ріками Дністер і Прут), передгірну та гірську. Прут-Дністровське межиріччя — найбільш рівнинна частина області з хвилястою поверхнею, густо порізаною річковими долинами. Пересічна вис. 230 м. У центр. частині межиріччя лежить Хотинська височина заввишки до 515 м (г. Берда, найвища вершина рівнинних просторів України). У зх. частині межиріччя розвинуті карстові форми рельєфу. На Пд. від Пруту простягається горбисто-пасмове передгір'я, розчленоване густою долинно-балковою і яружною сіткою, з пересічними висотами 350—500 м. У середній смузі його виділяється Чернівецька височина (вис. до 537 м, г. Цецина). Гірська частина зайнята Покутсько-Буковинськими Карпатами, які досягають найбільшої висоти на Пд.— хребти Яровиця (вис. до 1565 м), Максимець, Томнатик, Чорний Діл, Жупани та ін. Область порівняно небагата на мінерально-сировинні ресурси. Найчисленніша група корисних копалин — неметалеві (мінеральні будівельні матеріали та сировина для їхнього виробництва — вапняки, різноманітні глини, у т. ч. цегельно-черепичні, гіпс, гравій, кварцові і глауконітові піски). Є поклади фосфоритів, менілітових сланців, бурого вугілля тощо. У багатьох місцях є джерела мінеральних вод та лікувальні грязі. Клімат помірно континентальний, досить м'який, вологий. Пересічна т-ра січня на рівнині —5°, в передгір'ї —5,5°, в горах —6°,

липня на рівнині від +17,5 до +19,5°, в горах від +13,5 до +15°. Вегетаційний період від 185—200 днів у горах до 215 днів на рівнині. Сума активних т-р становить у середньому 3210°. Річна кількість опадів 500—600 мм на рівнині, 700—800 мм — у передгір'ї, 800—1200 мм — у горах. Влітку опади найінтенсивніші і часто мають зливовий характер, супроводяться грозами, іноді градом; інколи бувають посухи. Ін. несприятливі кліматичні явища — тумани, ожеледиці, хуртовини. В області 79 річок довж. понад

Чернівці. Центральна площа.

10 км. Головні річки: Дністер, Прут з Черемошем та Сірет (бас. Дунаю). Бл. 600 ставків. Найбільша густота річкової сітки в горах і передгір'ях, найменша — на Прут-Дністровському межиріччі. Провадяться водоохоронні заходи — спорудження водосховищ, берегоукріплюючих і руслоспрямовуючих споруд, залісення і терасування схилів долин, будівництво очисних споруд тощо. Грунтовий покрив області строкатий. На Прут-Дністровському межиріччі поширені переважно сірі лісові грунти та опідзолені чорноземи, у передгір'ях — дерново-підзолисті, поверхнево-оглеєні, в горах — бурі гірсько-лісові, дерново-буроземні та буроземно-підзолисті грунти. Ліси і чагарники займають 255,5 тис. га (31,6 % території області, з них бл. 25 % штучно насаджені). У передгір'ях ростуть ліси з бука, граба, явора, у нижньому поясі гір — букові ліси, вище — ялинники з домішкою бука, явора. У невеликих гаях рівнинної частини області ростуть граб, дуб, клен,

Пам'ятка природи — гора Кам'яна Багачка.

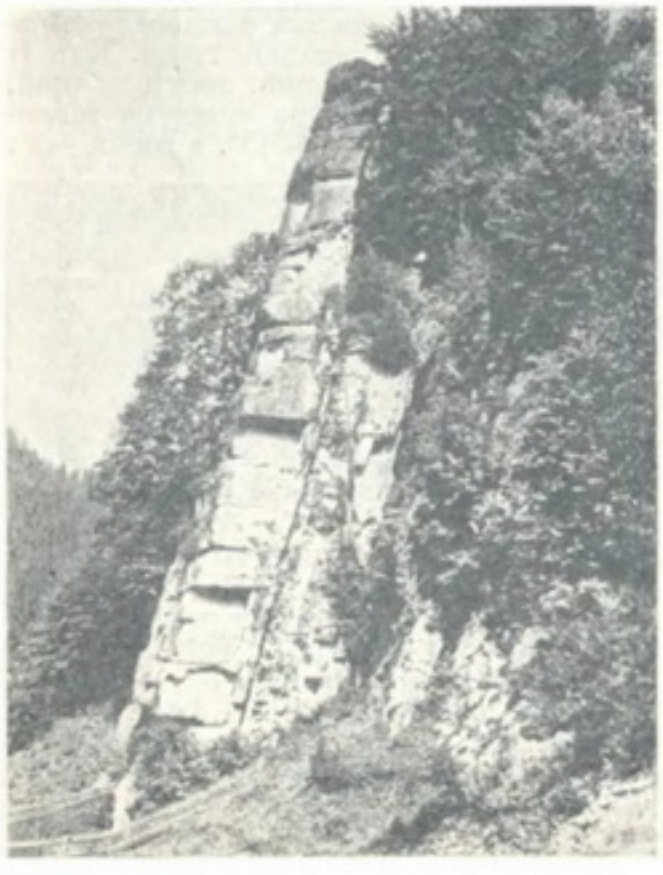

бальпійські середньогірні природно-територіальні комплекси. В області — 229 природно-заповідних об'єктів (заг. площею 4,1 тис. га), у т. ч. 5 держ. заказників (Лунківський, «Чорний Діл», «Цецина», «Стебник», Петровецький), 8 пам'яток природи респ. значення, Чернівецький бот. сад, Чернівецький і Сторожинецький дендропарки.

Народне господарство. Госп. комплекс області виділяється розвинутими легкою і харч. галузями пром-сті у поєднанні з зерновим г-вом і буряківництвом та м'ясо-мол. тваринництвом, що доповнюються деревообробкою.

Промисловість. Провідне місце займають (1983) харчова (32,2 % загального обсягу товарної продукції пром-сті) та легка (26,2 %) пром-сть; все більшого значення набуває маш.-буд. і металообр. галузь. Значно розвинута лісова і деревообр. пром-сть та виробн. буд. матеріалів. Підприємства однієї з найстаріших галузей пром-сті області — харч. зосереджені в осн. в районах виробництва с.-г. продукції (у рівнинній і передгірній частинах області). Найрозвинутіші цукр., м'ясна, мол. і маслосироробна (зосереджена в осн. у Прут-Дністровському межиріччі), олійно-жирова, спиртова, плодоовочеконсервна, борошномельно-круп'яна галузі. Осн. підприємства: м'ясний та олійно-жировий комбінати, мол. і цукр. з-ди у Чернівцях, цукр. комбінат «Хрещатик» (смт Кострижівка), овочесушильний з-д (с. Ошихліби Кіцманського р-ну). Легка пром-сть представлена текст., швейним, трикотажним, хутровим, шкіряно-взут. виробн. і зосереджена переважно в Чернівцях. Підприємства маш.-буд. і металообр. пром-сті виробляють апаратуру для нафтопереробної пром-сті, засоби обчислювальної техніки та зап. частини до них, технологічне обладнання для легкої пром-сті, машини для тваринництва і кормовиробництва, а також металеву фурнітуру, емальований та оцинкований посуд тощо. Осн. центр — Чернівці. Великого розвитку досягла одна з традиційних галузей — лісова і деревообр. (лісозаготівлі в осн. в горах, деревообробка — в передгір'ях). Найбільші підприємства: Чернівецький (меблі, деревностружкові плити), Красноїльський (фанера, шпон) та Вижницький (столярні вироби) деревообр. комбінати, Чернівецький меблевий комбінат (меблеві гарнітури), Берегометський лісокомбінат (брикетування опилок). Працюють Сторожинецький, Путильський лісокомбінати, Неполоковецький деревообр. комбінат, меблева ф-ка у Чернівцях. У Чернівцях — виробництво лакофарбової продукції, гумового взуття, товарів побутової хімії. Пром-сть буд. матеріалів базується на місцевій сировині (виробн. м'якої покрівлі, стінових блоків і збірних залізобетонних конструкцій, цегли, керамічних виробів, черепиці тощо) і розміщена по всій області. Велика увага приділяється розвиткові комбікормової пром-сті (1983 діяло 13 підприємств; найбільші: Глибоцький і Заставнівський комбінати). Велике значення має виробн. деревного і хвойно-вітамінного борошна. Нар. художні промисли — художнє різьблення на дереві, килимарство, вишивання розвинуті у Чернівцях, Хотині, Вижниці та ін.

На тер. області виділяють Чернівецький пром. вузол, що сформувався навколо Чернівців (підприємства міста виробляють 71 % пром. продукції області) і прилеглих до нього пром. центрів (Кіцмань, Заставна, Новоселиця, Хотин, Глибока, Сторожинець, Вижниця). У структурі пром. комплексу цього вузла провідне місце належить маш.-буд. і металообр., легкій і харч. пром-сті, а також деревообробці і виробн. буд. матеріалів. Формується Новодністровський пром. вузол, основою спеціалізації якого є енергетичне г-во. Крім того, на тер. області виділяють багатогалузеві пром. центри: Кельменці, Сокиряни, Новодністровськ.

Сільське господарство. У структурі с. г. за валовою продукцією перше місце посідає тваринництво (57,0 %, 1983). На кін. 1983 в області налічувалось 147 колгоспів і 33 радгоспи, 16 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 10 районних об'єднань сільгоспхімії. Під с.-г. угіддями — 474 тис. га (див. діаграму). В області проводяться значні меліоративні роботи (осушено 92,8 тис. га, зрошено 9,5 тис. га). Посівна площа 1983 становила 357 тис. га. Посіви зернових культур (озима пшениця, кукурудза, ярий ячмінь) зосереджені в рівнинній та передгірній частинах області. Серед тех. культур провідними є цукр. буряки (в осн. в Прут-Дністровському межиріччі і передгір'ях) і льон (у передгір'ях). Осн. площа кормових культур — у горах: кормові коренеплоди, багаторічні трави, кукурудза на силос та зелений корм, сіно, однорічні трави. Овочівництво інтенсивно розвивається на зрошуваних землях. Садівництво найбільш поширене на Прут-Дністровському межиріччі. Серед плодових дерев переважають яблуня, слива, груша, черешня, волоський горіх тощо. У тваринництві провідне місце належить скотарству (молочно-м'ясного напряму у рівнинній та м'ясо-молочного — у передгірній і в гірській частинах області). Розвинуті свинарство, вівчарство (особливо у гірській частині), птахівництво (2 птахофабрики), а також ставкове

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

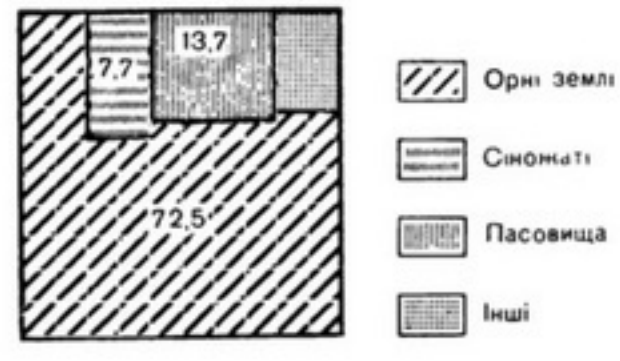

рибництво і бджільництво. В області виділяють такі спеціалізовані агропромислові комплекси (АПК): бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, картоплярсько-зерноспиртовий, м'ясопромисловий та молоко-промисловий.

Транспорт. Осн. вид транспорту в області — залізничний. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1983 становила 464 км. Тер. області проходять магістралі: Львів — Івано-Франківськ — Чернівці — Вадул-Сірет, Івано-Франківськ — Чернівці — Унгени — Кишинів — Одеса, Чернівці — Окниця — Київ. Гол. залізнич. вузол — Чернівці, через який здійснюється залізнич. зв'язок Москва — Софія, Москва — Варна, Варшава — Бухарест. Автомоб. транспорт за обсягом перевезень займає друге місце. Довжина автомоб. шляхів — бл. 3 тис. км, у т. ч. з твердим покриттям — 2,9 тис. км. Автомагістралі: Брест — Луцьк — Тернопіль — Чернівці — Порубне, Чернівці — Кишинів — Одеса. Аеропорт у Чернівцях. Територією області проходить ряд газопроводів.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 11,4 тис. лікарн. ліжок (124,4 ліжка на 10 тис. ж.); працювало 3,6 тис. лікарів (38,9 лікаря на 10 тис. ж.) та 8,9 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою (96,7 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області —124 жіночі консультації, дитячі поліклініки та амбулаторії, 6 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 1140 ліжок, 2 будинки відпочинку.

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 843 колективи фіз. культури, які охоплювали понад 323 тис. чол.; у їхньому розпорядженні було 23 стадіони, 249 спорт. залів, 2276 спорт. майданчиків і полів, 1 плавальний басейн та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 117 430 значківців ГПО, 107 967 спортсменів масових розрядів, 1111 спортсменів-першорозрядників, 202 кандидати у майстри спорту, 26 майстрів спорту СРСР. На 688 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося бл. 111 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 4 туристські установи (3 туристські бази і 1 готель) на 1635 місць, 3 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 9 всесоюзних і 10 місцевих туристських маршрутів. Щороку туристсько-екскурсійні орг-ції області обслуговують бл. 120 тис. чоловік.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 453 загальноосв. школи (152 тис. учнів), 18 серед. спец. навч. закладів (15,0 тис. учнів), 16 профес.-тех. уч-щ (10,2 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Чернівецький університет* і *Чернівецький медичний інститут* (12,7 тис. студентів), а також філіал Київ. торговельно-екон. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 14 палаців і будинків піонерів та школярів, 2 станції юних техніків і натуралістів, 1 дит. екскурсійна станція, 10 дит. спорт. шкіл, планетарій.

В області працюють відділення Ін-ту проблем матеріалознавства АН УРСР, відділ Ін-ту соціальних і екон. проблем зарубіжних країн АН УРСР, Всесоюзна н.-д. станція по раку картоплі, обл. держ. дослідна с.-г. станція, Дністровська дослідна станція садівництва, філіал респ. проектно-дослідного ін-ту «Укрколгосппроект» та ін. н.-д. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок письменників (з 1958), журналістів (з 1959), художників (з 1945), архітекторів (з 1969), відділення Музичного товариства УРСР, 2 держ. театри — *Чернівецький український музично-драматичний театр* імені О. Ю. Кобилянської та *Чернівецький театр ляльок, Буковинський ансамбль пісні і танцю,* обл. філармонія. На кін. 1983 в області функціонувало 572 масові б-ки з фондом 8,0 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 457 б-к з фондом 4,6 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 516 клубних закладів у т. ч. 428 — в сільській. місцевості; 516 кіноустановок, у т. ч. 436 — у сільській місцевості; 4 державні музеї: *Чернівецький краєзнавчий*

Пам'ятник О. Ю. Кобилянській у Чернівцях. Скульптори А. Скиба, М. Мірошниченко, архітектор О. Таратута. Бронза, граніт. 1980.

Університет (колишня резиденція митрополита Буковини у Чернівцях). Архітектор Й. Главка. 1864—82.

музей, та його філіали *Кобилянської О. Ю. музей,* та *Федьковича Ю. А. музей,* Музей народної архітектури і побуту, всі — в Чернівцях, а також відділи Чернівецького краєзнавчого музею — Історико-революційний музей у Хотині та краєзнавчий у Кіцмані; 110 музеїв, що працюють на громад. засадах, з них 8 присвоєно почесне звання народних. При культур.-осв. закладах — 4531 колектив худож. самодіяльності, в яких беруть участь 83,7 тис. аматорів, 74 колективам присвоєно звання народних, серед них — ансамбль танцю «Смеречина» Вижницького районного будинку культури, ансамбль пісні і танцю Чернівецького мед. ін-ту, самодіяльні народні хори с. Клішківці Хотинського р-ну та с. Брусниця Кіцманського р-ну, оркестри нар. інструментів с. Костичани Новоселицького р-ну та Глибоцького районного будинку культури. На Буковині здавна поширені різні види декоративно-ужиткового мистецтва: килимарство, худож. вишивка, різьбярство. Працюють Чернівецька фабрика худож. виробів ім. Ю. Федьковича та Чернівецька фабрика сувенірів «Буковина». В області працює редакція видань молд. мовою респ. вид-ва «Карпати», редакція вид-ва «Радянська школа» по випуску підручників для шкіл УРСР з молд. мовою навчання. Виходять обл. газети — «*Радянська Буковина*», «Молодий Буковинець», «*Зоріле Буковинєй*» («Зоря Буковини» — молд. мовою), 6 багатотиражних газет. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню. Радіо і телепередачі ведуться українською, російською та молдавською мовами.

Короткі відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з раннього *палеоліту*. Вона є давньою сх.-слов'ян. землею *Буковини Північної*. У 10—12 ст. тер. області входила до складу Київської Русі, в 13—1-й пол. 14 ст.— до *Галицько-Волинського князівства*. У 2-й пол. 14 ст. цей край відійшов до *Молдавського князівства,* в складі якого підпав під владу султан. Туреччини. Населення брало участь в антифеод. боротьбі (див. *Мухи повстання 1490—92*), у виступах *опришків,* у *гайдамацькому русі* 18 ст. Під час *Хотинської війни 1620—21* укр. козаки на чолі з гетьманом П. Сагайдачним відіграли вирішальну роль у розгромі тур. армії. Під час рос.-тур. війни 1768—74 Пн. Буковина була визволена рос. військами з-під тур. панування, але була загарбана Австрією (з 1867 — Австро-Угорщина), під владою якої перебувала до 1918. В 40-х рр. 19 ст. відбулося велике сел. повстання під проводом Л. Кобилиці. Перші с.-д. гуртки почали створюватися на поч. 20 ст. Під впливом революції 1905—07 в Росії на Буковині пожвавився визвольний рух (*Чернівецькі травневі виступи робітників 1906*). Під час 1-ї світової війни край зайняли рос. війська. Після Лютн. революції 1917 в Росії відбулася *Чернівецька першотравнева демонстрація 1917*. У вересні 1917 в Хотині створено більшовицьку орг-цію, в лютому 1918 встановлено Рад. владу. На початку листопада 1918 оформилася *Комуністична партія Буковини*. 3.XI 1918 в Чернівцях відбулося *Буковинське народне віче 1918,* яке проголосило возз'єднання Пн. Буковини з Рад. Україною. Але 8—11.XI 1918 край захопила бурж. Румунія. Проти рум. загарбників спалахнули *Хотинське повстання 1919, Сто тринадцятого буковинського полку повстання 1919, Чернівецький політичний страйк 1920*. У червні 1940 Пн. Буковину возз'єднано з Рад. Україною. Того самого року створено *Чернівецьку обласну партійну організацію*. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій фашист. загарбниками тер. області (липень 1941 — вересень 1944) діяли підпільний обком партії на чолі з О. П. Боярком, 10 підпільних орг-цій, у т. ч. *Хотинська підпільна комсомольська організація,* партизан. загони. Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Новосілку Кіцманського р-ну (1982).

На 1984 обласна парт. орг-ція налічувала 43 701 члена і кандидата у члени партії, об'єднувала 1332 первинні орг-ції. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 123,7 тис. комсомольців.

Трудящі Чернівецької обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Закарпатської обл. УРСР, Рязанської обл. РРФСР, повіту Сучава СРР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Чернівецька область,* т. 12, с. 282.

Літ.: Нариси історії Чернівецької обласної партійної організації. Ужгород, 1980; Історія міст і сіл Української РСР. Чернівецька область. К., 1969; Природа Чернівецької області. Львів, 1978; Дикусаров В. Г. Сорок зоряних, радянських. Ужгород, 1980.

В. Г. Дикусаров.

Площа — 31,9 тис. км²

Населення — 1447,5 тис. чол. (на 1.1 1984)

Центр — м. Чернігів (270,2 тис. чол.)

Загальні відомості. Чернігівську обл. утворено 15.X 1932. Розташована на Пн. республіки, на Лівобережжі середньої течії Дніпра, в бас. Десни. На Пн. Зх. межує з Гом. обл. БРСР, на Пн.— з Брян. обл. РРФСР, на Сх.— з Сум., на Пд.— з Полтав., на Пд. Зх. і Зх.— з Київ. областями УРСР. В області — 22 райони (див. карту; статті про окремі райони див. у алфавітних томах), 15 міст, у т. ч. 3 обласного підпорядкування, 31 с-ще міськ. типу, 1526 сільс. населених пунктів. У 1967 область нагороджено орденом Леніна.

Населення. Осн. населення — українці; живуть також росіяни, білоруси, євреї та ін. Пересічна густота населення — 45,4 чол. на 1 км² (1984). Найгустіше заселена пд. частина області. Міське населення становить 49 % (1984). Найбільші міста: *Чернігів, Ніжин, Прилуки, Бахмач.*

Природа. Поверхня області — здебільшого низовинна рівнина, злегка похилена у пд.-зх. напрямі. Тер. області у меридіональному напрямі простягається *Придніпровська низовина,* на Пн.— *Поліська низовина.* Поширені форми рельєфу водно-льодовикового (моренні пасма, вали), еолового (дюни тощо) та ерозійного походження. У багатьох місцях рівнина заболочена (особливо заплави Дніпра, Десни та її приток), вкрита торфовищами. У пн.-сх. частині області поширені карстові форми рельєфу (лійки, карстові провали), на Пд. і Пд. Сх.— значна яружність.

На Чернігівщині — різноманітні природ. корисні копалини, серед яких найбільше народногосподар. значення мають паливні — нафта, природний газ (Прилуцьке, Леляківське, Малодівицьке нафтові, Гнідинцівське та ін. нафтогазові родовища *Дніпровсько-Донецької нафтогазоносної області*) і торф (Замглайське, Убідське, Ірванцівське та ін. родовища). Значні поклади нерудних копалин: фосфоритів, кам. солі, каоліну, озокериту, вогнетривких глин, графіту, слюди, кварцу. Є невеликі поклади залізних болотних руд. Пром. значення мають вапняки, гіпс, піски (скляні і буд.), різні глини (цегельні, черепичні, фарфоро-фаянсові), мергелі, гравій та ін., що використовуються як буд. матеріали або сировина для їх виробн. Є джерела мінеральних вод. Клімат області помірно континентальний з достатньою кількістю опадів, не дуже жарким літом і порівняно м'якою зимою. В цілому кліматичні умови Чернігівщини відзначаються значною річною амплітудою температури повітря, більш тривалим, порівняно з іншими областями рівнинної частини території України, періодом з сніговим покривом та меншою тривалістю безморозного періоду. Пересічна температура січня —6, —8°, липня +18, +20°. Вегетаційний період 189—199 днів. Сума активних температур 2800—3500°.

За рік на території області випадає від 500 мм (на Пд.) до 580 мм (на Пн.) опадів. З несприятливих метеорологічних явищ на терит. області бувають зливи з грозами і градом; взимку відлиги, що нерідко призводить до утворення льодової кірки, хуртовини, пізні весняні та ранні осінні заморозки. У межах області — 196 річок довжиною понад 10 км. Головні водні артерії — Дніпро (на західній межі області) та його ліва притока Десна. Праві притоки Десни — Убідь, Мена, Снов, Білоус; ліві — Сейм, Доч, Остер. В області — 6 водосховищ, у т. ч. Київське, створене на Дніпрі; значна кількість озер і ставків. Для охорони внутрішніх вод споруджено гідротех. протиерозійні споруди, провадиться укріплення берегів річок, насадження водоохоронних лісів. Довжина зарегульованих ділянок річкових русел становить понад 1,3 тис. км. Грунтовий покрив області різноманітний, що зумовлено особливостями літогенної основи і місцевих умов поверхневого і підземного стоку. Найпоширеніші в області дерново-підзолисті грунти, є також чорноземні (на Пд.), сірі, світло-сірі лісові, лучні й торфово-болотні. За площею лісів (653,4 тис. га — 20,5 % тер.) Чернігівщина займає одне з перших місць на Україні. Найбільші масиви лісів зосереджені на Пн. Переважають соснові (бори) і мішані (субори), на Пд.— листяні (дуб, береза, осика, вільха, граб) ліси. Проводяться значні лісовідновлювальні роботи, зокрема залісення ярів, балок, пісків (у т. ч. вздовж річок та на берегах водойм), насадження полезахисних лісосмуг.

У Тростянецькому дендропарку.

Чернігівська обл. розташована в межах двох природних зон: мішаних лісів (Чернігівське Полісся) та лісостепової. У пн. її частині переважають недреновані перезволожені та заболочені, а також поліські алювіально-зандрові й терасові, на Пд.— лукостепові низовинно-рівнинні й підвищені та лукостепові низовинні природно-територіальні комплекси. В області — 528 природно-заповідних об'єктів (заг. пл. 82,8 тис. га), у т. ч. 4 держ. заказники (Каморетський, Дорогинський, Сосинський, Болото Мох), три пам'ятки природи респ. значення, пам'ятки садово-паркового мистецтва респ. значення (Качанівський і Сокиринський парки), Тростянецький дендропарк.

Народне господарство. Економіка області відзначається значним розвитком традиційних (легкої, харчової) та нових галузей промисловості (машинобудівної і металообробної, нафтової, газової, хімічної), що створені за роки Радянської влади і визначають науково-технічний прогрес, у поєднанні з багатогалузевим сільськогосподарським виробництвом переважно м'ясо-молочного й картоплярсько-зернового напряму.

У загальносоюзному і республіканському поділі праці область виділяється виробництвом хімічних волокон, льоноволокна, митої вовни, вовняних тканин, машин для тваринництва і комунального г-ва, с.-г. продукції, зокрема тваринницької та картоплі.

Промисловість. Характерною особливістю промислового розвитку області є переважання галузей обробної пром-сті при порівняно невеликій питомій вазі добувної пром-сті. Галузева структура пром-сті характеризується такими даними (в % за товарною продукцією, 1983): легка — 38,8, харч. — 21,9, маш.-буд. і металообр.— 19,0, хім.— 6,5, лісова, деревообр., целюлозно-паперова — 3,7, паливна — 2,1, промисловість будівельних матеріалів — 1,9. Основою

Назва району	Рік утворення
Бахмацький	1923
Бобровицький	1923
Борзнянський	1923
Варвинський	1966
Городнянський	1923
Ічнянський	1923
Козелецький	1923
Коропський	1923
Корюківський	1923
Куликівський	1923
Менський	1923
Ніжинський	1923
Новгород-Сіверський	1930
Носівський	1923
Прилуцький	1923
Ріпкинський	1923
Семенівський	1923
Сосницький	1935
Срібнянський	1923
Талалаївський	1933
Чернігівський	1923
Щорський	1923

1 Територія, підпорядкована Чернігівській міськраді

енергетичної бази області є Чернігівська ТЕЦ, що входить до системи «Київенерго».

Легка пром-сть працює на місцевій та довізній (швейні, текстильні, галантерейні підприємства) сировині. Провідне місце займає текст. пром-сть (Чернігівський камвольно-суконний комбінат, Прилуцька бавовнопрядильна ф-ка, Остерська і Новгород-Сіверська ткацькі ф-ки, а також розміщені у пн.-сх. і центр. районах області льонозаводи). Розвинуті також швейна (Чернігів, Ніжин, Добрянка, Прилуки, Сосниця), взут. (Чернігів, Прилуки, Семенівка), шкіряно-галантерейна (Прилуки) галузі. У Чернігові працюють ф-ки галантерейна, валяльно-повстяна та музичних інструментів. Розвинуті художнє вишивання (Чернігів, Ніжин, Прилуки), виготовлення килимів (Дігтярі).

Значного розвитку набула харчова промисловість, особливо маслосироробна і мол. Область — один з найбільших виробників тваринного масла в республіці (у 1983 — 26,7 тис. т). Осн. підприємства — Бахмацький мол.-консервний комбінат, Бобровицький та Ічнянський сухого молока, Чернігівський та Ніжинський міські мол., Новгород-Сіверський і Прилуцький сироробні з-ди. Переважна більшість підприємств цукрової пром-сті, однієї з найстаріших у області, розташована у лісостеповій зоні (Бобровиця, Новий Биків, Носівка, Парафіївка, Линовиця). Розвинута також спирто-горілчана пром-сть (Чернігів, Ічня, Криски, Нові Боровичі, Холми, Чемер), плодоовочеконсервна (Ніжин та ін.), м'ясна (Чернігів, Ніжин, Прилуки, Бахмач, Новгород-Сіверський), крохмале-патокова (на область припадає значна частина респ. виробництва крохмалю; підприємства у Семенівці, Пелюхівці, Нехаївці, с. Петрівці Щорського району), тютюново-махоркова (Прилуцький тютюновий комбінат — один з найбільших на Україні). Працюють кондитерська фабрика у Чернігові, олієкомбінат у Ніжині. Виробництво ефірної олії з м'яти і коріандру (Прилуки, с. Журавка Варвинського району).

Важливою складовою частиною промислового комплексу є машино-буд. і металообробна пром-сть. Найбільші підприємства цієї галузі: прилуцькі виробниче об'єднання «Протипожежне обладнання» (с. Ладан) і заводи: «Будмаш» (випускає цементовози, щоглові підйомники) та «Прилуктваринмаш», ніжинські мех. (технологічне обладнання для харч. та рибної пром-сті) і «Ніжинсільмаш», бахмацький «Хіммаш» (обладнання для виробн. полімерів), чернігівські автомоб. запасних частин (філіал виробничого об'єднання «Горьковський автомобільний завод») та «Жовтневий молот» (запасні частини до с.-г. машин). Все більшого значення в економіці області набуває хім. пром-сть: чернігівське виробниче об'єднання «Хімволокно», прилуцький «Пластмас», Ніжинський лакофарбовий з-ди та ін. підприємства. На базі розвіданих родовищ нафти і газу за післявоєнні роки розвинулась нафтова і газова пром-сть (чернігівське нафтогазове управління «Чернігівнафтогаз»). Первинну обробку нафти здійснюють на Гнідинцівському з-ді по стабілізації нафти і виробництву зрідженних газів. Тут також виробляють стабільний бензин і газ з попутного нафтового газу.

Діють також 5 торфопідприємств та 2 торфобрикетні з-ди (Замглайський та Ірванцівський). Однією з традиційних галузей пром. виробництва Чернігівщини є лісозаготівельна, деревообр. і целюлозно-паперова пром-сть, яка працює на місцевій та довізній сировині (Холминський, Ніжинський, Корюківський, Добрянський, Семенівський та ін. лісгоспзаги виробляють ділову деревину, пиломатеріали, щитовий паркет, деревностружкові плити, товари культурно-побутового і госп. призначення). Основу деревообробки складає меблеве виробництво (Чернігів, Прилуки, Добрянка, Корюківка, Ніжин, Щорс). Целюлозно-паперове виробн. представлене 2 картонажними ф-ками (Чернігів і Корюківка) та ф-кою тех. паперу (Корюківка).

Чернігів. Панорама центральної частини міста.

Підприємства пром-сті буд. матеріалів виробляють цеглу, залізобетонні конструкції, покрівельні матеріали, вапно, крейду, плитку фасадну і керамічну, керамічні та поліхлорвінілові дренажні труби. Найбільші центри: Прилуки, Чернігів, Ніжин, Ріпки. В області 1983 діяло 10 комбікормових заводів. На Чернігівщині поширені художні промисли — виготовлення гончарних (с. Олешня Ріпкинського р-ну), керамічних (Ічня), дерев'яних (Новгород-Сіверський, Борзна, Остер, с. Халявин Чернігівського р-ну) виробів.

За особливостями територіальної організації народного господарства на території області виділяють 3 промислові вузли. Чернігівський пром. вузол, підприємства якого виробляють понад 40 % валової пром. продукції області, сформувався навколо Чернігова і прилеглих до нього промислових центрів (Киселівка, Куликівка, Ріпки). Його основні галузі спеціалізації — хімічна, маш.-буд. і металообр., легка та виробн. муз. інструментів. Ніжинський пром. вузол спеціалізується на виробн. продукції маш.-буд. і металообр., легкої та харч. пром-сті. Прилуцький — паливної, хім., маш.-буд. і металообр., легкої та харч. Багатогалузевими пром. центрами області є Бахмач, Новгород-Сіверський, Щорс, Носівка та ін.

Сільське господарство спеціалізується на тваринництві м'ясо-мол. напряму, картоплярстві, зерновому г-ві і льонарстві. Питома вага рослинництва у загальному обсязі сільськогосподарської валової продукції 1983 становила 52,5 %. На кінець 1983 в області було 463 колгоспи, 59 радгоспів, 38 районних об'єднань сільгосптехніки та їхніх виробничих відділень, 22 районні об'єднання сільгоспхімії. С.-г. угіддя займали 2162 тис. га (див. діаграму). Ведуться значні роботи щодо осушення заболочених і перезволожених земель (осушено 242,1 тис. га; осушувальні системи — Остерська, Смолянська, Доч-Гали, Трубізька, Убідська, Краснянська та ін.). Зрошується 16,0 тис. га. Посівна площа 1983 становила 1574 тис. га. Гол. зернові культури: озима пшениця (у пд. районах), кукурудза, гречка, ячмінь, жито. Серед тех. культур провідне місце належить льону-довгунцю, вирощують також цукр. буряки, тютюн, м'яту. В області найбільші у республіці площі під картоплею (186,8 тис. га).

Розвинуте польове кормовиробництво (кукурудза на силос і зелений корм), багаторічні й однорічні трави (злакові, конюшина). Провідна галузь тваринництва — скотарство м'ясо-мол. напряму. Розвинуті також свинарство, птахівництво (1 птахофабрика). Певне значення мають вівчарство, бджільництво, рибальство.

В області виділяють спеціалізовані агропром. комплекси (АПК) такої спеціалізації: бурякоцукровий, плодоовочеконсервний, льоно-, картопле-, м'ясо-, молоко- та птахопромислові. Навколо великих міст розвивається сільське господарство приміського типу, що спеціалізується переважно на виробництві плодово-овочевої та м'ясо-молочної продукції.

Транспорт. Осн. роль у внутрішньообласних і міжрайонних перевезеннях відіграє залізнич. транспорт. Експлуатаційна довжина з-ць заг. користування 1983 становила 892 км. Осн. з-ці: Москва — Київ, Ленінград — Київ, Прилуки — Гребінка, Гомель — Ромни та ін. Залізнич. вузли: Ніжин, Бахмач, Чернігів, Прилуки. Довжина автомобільних шляхів — 7,2 тис. км, у тому числі з твердим покриттям — 5,5 тис. км. Основні автомагістралі: Одеса — Київ — Ленінград, Київ — Москва. Судноплавство по Дніпру, Десні, Сожу. У Чернігові — аеропорт. Тер. області проходить траса газопроводу Дашава — Київ — Брянськ — Москва.

Охорона здоров'я. В області 1983 було 19,0 тис. лікарн. ліжок (131,8 ліжка на 10 тис. ж.); працювали 4,4 тис. лікарів (30,1 лікаря на 10 тис. ж.) і 14,1 тис. спеціалістів з середньою мед. освітою

СТРУКТУРА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (1983, %)

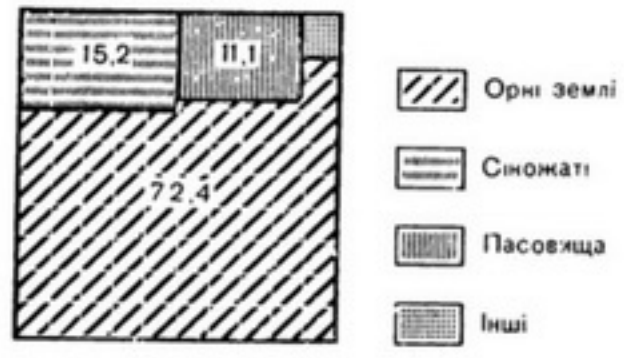

(97,4 спеціаліста на 10 тис. ж.). В області — 175 жіночих консультацій, дитячих поліклінік та амбулаторій, 6 санаторіїв і пансіонатів з лікуванням на 935 ліжок, 4 будинки і пансіонати відпочинку (в Новгороді-Сіверському, Чернігові, в Сосницькому районі, м. Острі, поблизу смт Седнєва).

Фізична культура і спорт. Туризм. На 1.I 1984 в області налічувалося 1909 колективів фіз. культури, які охоплювали понад 475 тис. чол.; в їхньому розпорядженні було 25 стадіонів, 277 спорт. залів,

Пам'ятник О. П. Довженку у селищі Сосниці. Скульптор А. С. Фуженко, архітектор А. Ф. Ігнащенко. Граніт. 1974.

3515 спорт. майданчиків і полів, критий плавальний басейн та ін. спорт. споруди. В 1983 було підготовлено 181 914 значківців ГПО, 186 185 спортсменів масових розрядів, 1769 спортсменів-першорозрядників, 211 кандидатів у майстри спорту, 15 майстрів спорту СРСР. На 1328 підприємствах області було введено виробничу гімнастику, якою займалося понад 157 тис. чол. В області 1983 по лінії профспілок діяли 2 гуристські установи (1 туристська база і 1 готель) на 536 місць, 4 бюро подорожей і екскурсій, 1 туристський клуб; по області проходило 2 всесоюзні і 4 місцеві туристські маршрути. Щороку туристсько-екскурсійні організації області обслуговують понад 100 тис. чоловік.

Культура. В 1983/84 навч. р. в області було 945 загальноосв. шкіл (198 тис. учнів), 19 серед. спец. навч. закладів (16,0 тис. учнів), 22 профес.-тех. уч-ща (11,4 тис. учнів), 2 вищі навч. заклади — *Чернігівський педагогічний інститут* імені Т. Г. Шевченка та *Ніжинський педагогічний інститут* імені М. В. Гоголя (8,6 тис. студентів), а також Чернігів. філіал Київ. політех. ін-ту. Серед позашкільних закладів — 32 палаци та будинки піонерів і школярів, 26 дитячо-юнацьких спорт. шкіл, станції юних туристів, юних техніків і юних натуралістів та ін. В області працюють Всесоюзний н.-д. ін-т машин для виробництва синтетичних волокон, Укр. н.-д. ін-т с.-г. мікробіології (обидва — в Чернігові), Чернігівська обл. с.-г. дослідна станція, Чернігівська дослідна станція по картоплі, Чернігівська дослідна станція наук.-виробничого об'єднання «Ефіролія» та ін. наук. установи і проектно-конструкторські орг-ції. Діють обл. орг-ції творчих спілок журналістів (з 1957), письменників (з 1976), архітекторів (з 1977), 3 держ. театри — *Чернігівський український музично-драматичний театр* імені Т. Г. Шевченка, *Чернігівський театр ляльок* та *Ніжинський український драматичний театр* імені М. М. Коцюбинського, обл. філармонія.

На кінець 1983 в області діяло 1088 масових б-к з фондом 13,8 млн. одиниць зберігання, в т. ч. 865 б-к з фондом 7,9 млн. одиниць зберігання — в сільс. місцевості; 1172 клубні заклади, в т. ч. 1071 — в сільс. місцевості; 1241 кіноустановка, в т. ч. 1132 — в сільс. місцевості. 10 держ. музеїв: *Чернігівський історичний музей*, літературно-меморіальний *Коцюбинського М. М. музей* в Чернігові, меморіальний музей М. О. Щорса в м. Щорс, краєзнавчі: в Ніжині, Острі, Прилуках, Сосниці, *Чернігівський архітектурно-історичний заповідник* та ін.; 314 музеїв та музейних кімнат, що працюють на громадських засадах, зокрема Музей О. Кошового в м. Прилуках та картинна галерея з колекцією картин нар. художника СРСР С. Ф. Шишка при Ніжин. пед. ін-ті. В м. Мена — зоопарк. При культур.-осв. закладах — 8,74 тис. колективів худож. самодіяльності, в яких беруть участь 112 тис. аматорів, 64 колективам присвоєно звання народних, серед них — заслужений нар. хор УРСР «Десна» чернігів. виробничого об'єднання «Хімволокно», хор Чернігів. камвольно-суконного комбінату, чоловіча хорова капела Чернігів. фабрики муз. інструментів, хорові капели вчителів Ніжина, Прилук та ін. Чернігівщина здавна славиться нар. умільцями, які присвятили свій талант різним жанрам образотворчого й декоративно-ужиткового мистецтва — живопису, скульптурі, вишиванню, худож. ткацтву, кераміці. В області виходять 2 обл. газети — *«Деснянська правда»* та «Комсомольський гарт», 22 міськрайонні та районні газети. Обл. комітет по телебаченню і радіомовленню.

Коротні відомості про історичні події. Територія сучасної області заселена з раннього *палеоліту*. З утворенням у 9 ст. давньоруської д-ви Київської Русі *Чернігово-Сіверська земля* ввійшла до її складу. В 11 ст. утворилося *Чернігівське князівство*. В 14 ст. його загарбала феод. Литва. З 1503 Чернігово-Сіверщина — в складі Рос. д-ви, за *Деулінським перемир'ям 1618* відійшла до Польщі. В 1635 польс.-шляхет. уряд утворив Чернігівське воєводство, яке на поч. визвольної війни українського народу 1648—54 було ліквідовано, а на його території утворено *Чернігівський полк, Ніжинський полк, Прилуцький полк, Стародубський полк*. У 1654 Чернігівщина в складі Лівобережної України возз'єднана з Російською державою. Після скасування полкового адміністративно-територіального поділу вона входила до Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв (1782—96), Малоросійської губ. (1797—1802), з 1802 — до *Чернігівської губернії* і *Полтавської губернії*. У пореформений період сталося *Безуглівське селянське заворушення 1861*. У 60—80-х рр. 19 ст. в Чернігові, селах Борзнянського та ін. повітів діяли народницькі гуртки. В 1894 група революц. студентів с. Комарівці Борзнянського пов. нелегально надрукувала на гектографі книгу В. І. Леніна *«Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?»*. На поч. 20 ст. соціал-демократичні групи діяли в Чернігові, Сосниці та ін. містах. У січні 1904 створено Поліський к-т РСДРП, який об'єднував й Новгород-Сіверську та Городнянську соціал-демократичні орг-ції. Під час революції 1905—07 відбулися сел. виступи (*Вихвостівська трагедія 1905, Кропивненське заворушення селян 1906*). *Чернігівська організація РСДРП(б)* очолила боротьбу за встановлення Рад. влади на місцях, зокрема *Ніжинське збройне повстання 1918*. У січні 1918 Рад. владу встановлено на всій тер. Черніг. губ. *Чернігівська обласна партійна організація* створена 1932. У роки Великої Вітчизн. війни на тимчасово окупованій нім.-фашист. загарбниками тер. області (вересень 1941 — вересень 1943) під керівництвом підпільного обкому на чолі з О. Ф. Федоровим і М. М. Попудренком діяли 18 підпільних райкомів партії, 65 підпільних парт. і 55 комсомольських орг-цій (зокрема, *Ніжинська підпільна комсомольсько-молодіжна організація*, Холминська комсомольська організація *«Так починалось життя»*), а також 5 партизан. з'єднань і 21 партизан. загін. Тер. області було визволено в результаті *Чернігівсько-Прип'ятської операції 1943*. Грамотою Президії Верховної Ради УРСР нагороджено с. Піски Чернігівського р-ну (1982). На 1984 обл. парт. орг-ція налічувала 92 тис. членів і кандидатів у члени партії, об'єднувала 2675 первинних орг-цій. Обласна орг-ція ЛКСМУ налічувала 171,3 тис. комсомольців.

Трудящі Черніг. обл. підтримують дружні зв'язки з трудівниками Сумської обл. УРСР, Брянської обл. РРФСР, Гомельської обл. БРСР та Східно-Чеської обл. ЧССР.

Про осн. пам'ятники й пам'ятні місця на тер. області див. карту до ст. *Чернігівська область*, т. 12, с. 290.

Літ.: Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації. К., 1980; История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. К., 1983; Природа і природні багатства Чернігівщини. Чернігів, 1961.

А. І. Палажченко.

Будинок колегіуму в Чернігові. 17 — початок 18 ст.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА

Становище релігії і церкви в Українській РСР відображає в загальних рисах їхнє становище в СРСР у цілому. Під впливом соціалістичних перетворень, розвитку соціалістичного способу життя, повсякденної ідеологічної роботи занепадають традиційні вірування, відбувається неухильний процес вивільнення з-під впливу церкви свідомості віруючих, ослаблення впливу релігії на їхнє життя. Значна частина віруючих поступово еволюціонує в бік безрелігійності та *атеїзму*. Правове становище реліг. об'єднань у республіці визначається *Конституцією УРСР* і «Положенням про релігійні об'єднання в Українській РСР», законодавством про реліг. культи. Ст. 50 Конституції УРСР проголошує: «Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється. Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа — від церкви». Громадяни УРСР, як зазначено в ст. 32 її Конституції, є рівними перед законом незалежно від ставлення до релігії, і ця рівноправність забезпечується в усіх галузях екон., політ., соціального і культур. життя.

Згідно з рад. законодавством про реліг. культи віруючі громадяни, що досягли 18-річного віку, можуть для задоволення своїх реліг. потреб добровільно утворювати реліг. об'єднання, які реєструються Радою у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Всі зареєстровані реліг. об'єднання й орг-ції за своїм становищем, правами та обов'язками рівні перед законом. Віруючі, що утворили реліг. об'єднання, мають право: відправляти реліг. обряди, церемонії, проводити молитовні збори та збори для розв'язання орг. питань; одержувати в безплатне користування молитовні споруди і культове майно; діставати церк. начиння, предмети реліг. культу, трансп. засоби, орендувати, споруджувати та купувати для своїх потреб будівлі у встановленому законом порядку; наймати або обирати служителів культу; збирати в молитовній споруді добровільні пожертвування і проводити добровільні збори серед членів даного реліг. об'єднання на утримання молитовної споруди, культового майна; скликати з дозволу Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР реліг. з'їзди, наради. Виконавчі й ревізійні органи реліг. об'єднання обираються на заг. зборах віруючих. Реліг. центри, єпархіальні управління та ін. реліг. орг-ції керують тільки культовою діяльністю об'єднань віруючих і утримуються на кошти, що відраховуються цими об'єднаннями на добровільних засадах. Реліг. об'єднання не повинні займатися ін. діяльністю, крім задоволення реліг. потреб віруючих. Законодавство про культи підкреслює, що ніхто не може, посилаючись на свої реліг. переконання, ухилятися від виконання громадянських обов'язків. Вільне відправляння реліг. обрядів забезпечується, якщо вони не порушують громад. порядку і не супроводжуються посяганням на права громадян. Контроль за здійсненням законодавства про культи в республіці здійснюється виконкомами місц. Рад нар. депутатів, Радою у справах релігій при Раді Міністрів УРСР та її уповноваженими в областях.

Об'єктивний хід соціального, науково-тех. і духовного прогресу, розвиток соціалістичного способу життя зумовлюють розклад реліг. ідеології та утвердження наук. світогляду. В цих умовах у релігійному середовищі відбуваються значні зміни. Осн. тенденції їх: прямий розрив віруючих з релігією і церквою та перехід на позиції свідомого атеїзму; відхід від релігії та церкви на позиції стихійного атеїзму або байдужості до релігії; відхід від церковних і сектантських форм релігії, але часткове збереження релігійності в традиційній обрядово-побутовій сфері; модернізація релігії (див. *Модернізм у релігії*); переплетіння віросповідних і невіросповідних елементів релігійності, світських ілюзій і реалістичних уявлень як свідчення незавершеного подолання релігії в окремих груп людей. Усі ці тенденції є проявами складного, суперечливого, але неухильного процесу відмирання релігії в умовах соціалізму.

Зміст і характер діяльності реліг. орг-цій, що існують нині на Україні, визначаються як сучас. обставинами, зокрема спробами духівництва пристосуватися до них, вписати релігію в реальну дійсність, так і традиціями конкретного віросповідання, істор. минулим релігії і церкви в даному регіоні. В історії регіону, до якого належить Україна, осн. реліг. течією як у минулому, так і тепер, є *християнство*. Воно з кін. 10 ст. почало запроваджуватися в Київській Русі на противагу політеїстичним родоплемінним культам (див. *Політеїзм*), яким були притаманні типові риси первісних вірувань: *тотемізм, фетишизм, анімізм,* культ предків, культ природи. Наприкінці 8 — на поч. 9 ст. з розвитком феод. відносин давні реліг. вірування слов'ян (поклоніння *Перунові, Ярилові, Дажбогові, Сварогові, Стрибогові, Велесові* та ін.), що склалися в умовах первіснообщинного ладу, зайшли в суперечність із вимогами екон. розвитку. Новому пануючому класові — феодалам — була потрібна релігія, яка освячувала б феод. лад, ідеологічно обгрунтувала їхнє право на зем. власність і експлуатацію селян. Цим вимогам відповідало християнство, що проникло в Київську Русь із Візантії. Запроваджувалось та поширювалося воно великокнязівською владою силоміць і, будучи неспроможним витіснити місцеві родоплемінні культи, переплелося з ними, внаслідок чого виник своєрідний синкретизм християнства і родоплемінних культів сх. слов'ян, що виявився у святах і обрядах, культі святих *Руської православної церкви* (РПЦ). Наприкінці 10 ст. християнство стало держ. релігією Київської Русі. Спочатку РПЦ підлягала константинопольському патріархові, який призначав главою її грец. митрополитів. У 1051 Ярослав Мудрий поставив на чолі РПЦ руського митрополита Іларіона. Після *розділення церков,* розколу християнства 1054 на західну — католицьку (див. *Католицизм*) і східну — православну (див. *Православ'я*) течії РПЦ остаточно оформилась як реліг. орг-ція. В 1299 митрополію переведено з Києва до Владимира, а 1328 — до Москви. У зв'язку з тим, що константинопольський патріарх 1439 уклав з рим. папою Флорентійську унію, за якою мали об'єднатися православна та римсько-католицька церкви, РПЦ відмовилася підпорядковуватися йому. В 1448 собор єпископів оголосив її автокефальною (незалежною) від константинопольського патріарха, главою церкви поставив митрополита московського і всія Русі. Після того, як укр. землі були загарбані лит. феодалами, лит. князі, намагаючись розірвати зв'язки укр. народу з рос. народом, добилися від константинопольського патріарха відновлення незалежної від Москви Київ. митрополії (1458). За умовами *Люблінської унії 1569,* яка об'єднала Литовське князівство з шляхет. Польщею у Річ Посполиту, Лівобережна і Правобережна Україна перейшла під владу шляхетської Польщі, де держ. релігією був католицизм.

За *Брестською унією 1596* і *Ужгородською церковною унією* частина православного духівництва України та Білорусії пішла на об'єднання з католицькою церквою (див. *Уніатська церква*). Уніатська церква по суті була релігійно-політ. орг-цією, що служила знаряддям агресивних кіл Заходу для проникнення на укр., білорус. і рос. землі. Укр. народ протягом століть боровся проти нац. і реліг. гноблення. Після *возз'єднання України з Росією 1654* на Лівобережжі унію було ліквідовано. На Правобережжі її скасовано 1839. В кін. 19 — на поч. 20 ст. уніатська церква, що існувала на Галичині, Буковині, Закарпатті, які перебували під владою Австро-Угорщини до 1918, фактично відігравала роль духовного натхненника укр. бурж. націоналізму. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції вона стала на шлях антирадянщини, в роки Великої Вітчизн. війни 1941—45 прислужувала фашизму. *Львівський церковний собор 1946,* Мукачівські збори (1949) винесли рішення про скасування унії з католицькою церквою і про возз'єднання з Руською православною церквою.

За роки Рад. влади більшість колишніх уніатів відійшла від церкви і релігії взагалі. Осн. частина тих, що залишились віруючими, возз'єдналась з православними громадами. Лише незначна кількість кол. уніатських священнослужителів і ченців не визнає самоліквідації греко-католицької церкви. Залишки уніатського духівництва за кордоном намагаються консолідуватися і відродити уніатство під виглядом «Української католицької церкви» (УКЦ). Екстремістська частина його разом з укр. бурж. націоналістами перебуває на службі антикомуністичних, антирад. центрів, вступила в

союз із сіоніст. орг-ціями (див. *Сіонізм*). В 60-х рр. серед кол. уніатів виникла вкрай фанатична група т. з. покутників, які відмовляються від участі у виробництві і громад. житті, від служби в армії, вороже ставляться до невіруючих та іновірців. Все це відштовхує від них віруючих. Покутництво не набуло поширення, кількість його послідовників незначна.

На поч. свого існування РПЦ відігравала певну позитивну роль, оскільки сприяла становленню феод. сусп. відносин, утвердженню централізованої д-ви, запровадженню писемності (див. *Кирилиця*), розширенню дипломатичних відносин і культур. зв'язків з іноз. д-вами. Але загалом РПЦ як зброя експлуататорських класів, провідник антинаук. ідеології православ'я була негативним соціальним фактором в істор. розвитку країни. В період підготовки і проведення Великої Жовтн. соціалістич. революції верхівка РПЦ підтримувала контрреволюцію. Проти революції виступила і створена 1919 укр. бурж. націоналістами *Українська автокефальна православна церква* (УАПЦ), що не мала нічого спільного з обновленською *Українською православною автокефальною церквою* (УПАЦ). Після перемоги соціалізму в СРСР РПЦ стала на позиції лояльного ставлення до Рад. влади. Проте вона залишається носієм антинаук. ідеології, віджилих традицій.

Нині на Україні православні церкви об'єднуються в екзархат РПЦ на чолі з патріаршим екзархом, митрополитом Київським і Галицьким (з 1966 — Філарет). Екзархат видає щомісячний журн. «Православний вісник». В Одесі функціонує духовна семінарія. Близькою за догматикою і культовою практикою до РПЦ є старообрядницька церква. Старообрядці оселилися в пд.-зх. районах України в кін. 18 — на поч. 19 ст. На Україні існують громади її попівської (див. *Попівщина*) і безпопівської (див. *Безпопівщина*) течій. Попівці належать до т. з. Білокриницької ієрархії. Нині на Україні старообрядців обох течій залишилась невелика кількість.

Групи кол. церковно-монархічних сект («істинно-православні християни», *істинно-православна церква*), а також таких сект православного походження, як *духобори, молокани, іноκентіївці, іоанніти*, леонтіївці, *мальованці* та ін., по суті розпалися.

Протестантські реліг. орг-ції (див. *Протестантизм*) на Україні представлені об'єднаннями *євангельських християн-баптистів*, адвентистів сьомого дня, *п'ятидесятниками*, «свідками Єгови» (див. *Єговісти*), реформатами (див. *Реформатська церква*). Ці течії проникли на Україну в різні часи з-за кордону. Найчисленнішою з них є церква євангельських християн-баптистів (ЄХБ). На Україні громади ЄХБ склалися 1944—45 шляхом об'єднання євангельських християн, баптистів і частини п'ятидесятників. Організаційно громади ЄХБ на Україні підпорядковані Всесоюзній раді ЄХБ. Керівництво ними здійснює канцелярія старшого пресвітера по республіці. Для діяльності ЄХБ характерні намагання пристосуватися до сучасності, лояльність до Рад. влади. Проте в 60-х рр. внаслідок розколу в ЄХБ виникли екстремістські групи — т. з. ініціативники, які стоять на позиціях фанатизму, підбурюють до порушення законодавства про культи.

Частина угруповань «ініціативників» є й на Україні. Діють також автономні (не ввійшли до ЄХБ) громади п'ятидесятників, зокрема воронаєвці («християни євангельської віри»), шмідтівці («християни віри євангельської»), смородінці («євангельські християни в дусі апостолів»). Зустрічаються окремі групи п'ятидесятників-сіоністів, п'ятидесятників-суботників, п'ятидесятників-доскональців.

Хоч вони й намагаються пристосуватися до сучасних умов, у їх віровченні ще переважають традиційні мотиви, а в культі зберігаються дії («хрещення духом святим», «глосолалія»), які завдають шкоди здоров'ю віруючих. Характер молінь, при яких віруючі доводять себе до реліг. екстазу, прояви екстремізму, замкненість відштовхують від них віруючих, кількість їх скорочується. Адвентизм занесено на Україну в 80-х рр. 19 ст. (див. *Адвентисти*) німцями-колоністами, що селились у Таврії. Нині він представлений в осн. течією «адвентистів сьомого дня» (АСД), які святкують суботу. Існують також окремі групи фанатичної адвентистської течії — адвентистів-«реформістів», які своєю реліг. діяльністю і антигромад. поведінкою порушують рад. закони. Секта «свідків Єгови» (єговісти) проникла в 20-х рр. 20 ст. на зх.-укр. землі. У післявоєнний час внаслідок міграції населення громади єговістів з'явились і в деяких ін. областях. Єговізм — космополітична реліг. течія, яка вважає своїх прихильників громадянами «небесної теократичної держави», підпорядкованими тільки Єгові та керівній корпорації — центру секти в Брукліні (Нью-Йорк, США). Бруклінська корпорація намагається пришепити «свідкам Єгови», що живуть у Рад. країні, антирад. настрої, підбурити їх на невиконання громадян. обов'язків, екстремістські дії. Проте більшість єговістів не сприймає соціально-політ. настанов бруклінського центру, лояльно ставиться до Радянської влади.

У Донецькій, Ворошиловградській та деяких ін. областях зустрічаються окремі групи єговістів-іллінців («десне братство», «сіонська вість»). Це залишки секти, яка виникла в 40-х рр. 19 ст. серед віруючих, що відійшли від православної церкви. Їм притаманні реліг. фанатизм і антигромад. поведінка, хоча, на відміну від «свідків Єгови», бруклінського центру вони не визнають.

На Закарпатті серед віруючих угор. національності є послідовники реформатської (кальвіністської) церкви. Громади реформатів об'єднані в т. з. Закарпатський єпархіальний округ, що очолюється єпископом.

Римсько-католицька церква представлена на Україні окремими приходами. В основному вони містяться в Закарпатській, Львівській, Вінницькій, Хмельницькій, Житомирській областях. Централізованого управління не мають, з римською курією безпосередньо не зв'язані. Віровчення і культ католицьких общин переважно традиційні, щоправда, з деякими елементами модернізму і пристосовництва.

Іудаїзм сповідує деяка частина євр. населення республіки. За традицією іудаїстські громади єдиного реліг. центру не мають, хоча рабин моск. синагоги вважається гол. авторитетом серед віруючих. Кожна громада обирає свій виконавчий орган. *Синагоги* є в Києві, Одесі, Житомирі та ряді ін. міст. Сіоністська пропаганда з-за кордону прагне активізувати діяльність синагог, розпалювати реліг.-націоналістичні, емігрантські настрої серед віруючих, підбурює їх на порушення рад. законів. Але більшість іудаїстського духівництва і віруючих лояльно ставиться до Радянської влади, дотримується законодавства про культи, критично ставиться до сіоністської пропаганди.

Еволюція реліг. вірувань, що відбулася за роки Рад. влади на Україні, зміни у світогляді і психології віруючих є наочною ілюстрацією об'єктивних закономірностей розвитку свідомості мас в умовах соціалізму — утвердження наук. світорозуміння, внутр. розкладу реліг. ідеології, витіснення релігії з осн. сфер сусп. життя, неухильного ослаблення її впливу на віруючих і, як наслідок, відходу осн. частини населення від релігії і церкви. Істор. практика показала, що після того як соціальні корені релігії були підірвані і сили, заінтересовані в її збереженні й підтримці, ліквідовані, після відокремлення церкви від держави і школи від церкви релігія втрачає широкі соціальні функції і поступово відмирає. На Україні розпалися в першу чергу ті реліг. угруповання, які намагались відгородити віруючих від життя, законсервувати традиційні реліг. вірування, протистояти соціальному прогресові. Церкви і секти, що прагнуть перебудуватися, пристосуватися до сучасності, змушені вносити до віровчення і культу зміни, що наповнюють їх світським змістом, відтісняють на задній план суто реліг. елементи. А це посилює внутр. суперечності реліг. комплексу, тенденції розкладу реліг. свідомості, веде до того, що спосіб життя віруючих стає дедалі більш світським, а реліг. орг-ції еволюціонують у бік відходу від традиційних устоїв. Розширюється реліг. модернізм з його протилежними тенденціями, одна з яких намагається видозмінити релігію з метою узгодження її з сучасністю, а друга виводить за межі релігійності взагалі. Однак спроби оновлення релігії не змінюють її сутності, не роблять її прийнятною для наук. пізнання і революц. перетворення дійсності. Тому парт., громад. орг-ції, навч. заклади, культосвітні, ідеологічні установи ведуть комплексну атеїстичну роботу (див. *Науково-атеїстична пропаганда, Атеїстичне виховання*) з метою подолання релігії і формування у всіх верств населення наук. *світогляду*, який являє собою цементуючий елемент духовного світу всебічно розвиненої особистості.

Літ.: Маркс К., Енгельс Ф., Ленін В. І. Про релігію. К., 1984; Ленін В. І. Про атеїзм, релігію і церкву. К., 1980; Деятели Октября о религии и церкви. М., 1968; Про релігію і атеїстичне виховання. Збірник документів і матеріалів. К., 1979; Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР. «Відомості Верховної Ради УРСР», 1976, № 46; Ідейна криза релігії, релігійний модернізм. К., 1974; Религия и церковь в истории России. М., 1975; Атеїзм і культурний прогрес. К., 1977; Онищенко А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. К., 1977; Танчер В. К. Руське православ'я. К., 1977; Огнєва О. В., Уткін О. І. Свобода совісті, реальна та ілюзорна. К., 1982; Організація і методика атеїстичної роботи. К., 1982.

О. С. Онищенко.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ІСТОРИЧНИХ ПОДІЙ*

Роки	Історичні події
Близько 500 (за іншими даними, 200—160) — 30 тисяч років тому	Ранній палеоліт (давня кам'яна доба) на території УРСР.
30—10 тисяч років тому	Пізній палеоліт на території УРСР.
8—5-е тисячоліття до н. е.	Мезоліт (перехідна епоха між палеолітом і неолітом) на території УРСР.
5—3-є тисячоліття до н. е.	Неоліт (нова кам'яна доба) і енеоліт (мідний вік), найдавніші землеробсько-скотарські культури (трипільська та інші) на території УРСР.
2 — початок 1-го тисячоліття до н. е.	Бронзовий вік на території УРСР.
Кінець 2 — початок 1-го тисячоліття до н. е.	Кіммерійці в причорноморських степах.
7—5 ст. до н. е.	Виникнення грецьких міст-держав (Тіра, Ольвія, Херсонес, Феодосія, Пантікапей та інші) на північному узбережжі Чорного моря.
7—3 ст. до н. е.	Скіфські племена в причорноморських степах.
514 (або 513) до н. е.	Поразка перського царя Дарія I в Скіфії.
5 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.	Боспорська держава (Боспор).
4 ст. до н. е.	Об'єднання скіфів під владою царя Атея.
Кінець 3 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.	Скіфська держава в Криму і Нижньому Придніпров'ї.
3 ст. до н. е.— 4 ст. н. е.	Сармати в причорноморських степах.
3 ст. до н. е.— 2 ст. н. е.	Зарубинецька (зарубинецько-корчуватська) культура — найдавніша археологічна культура східної групи слов'янських племен.
107 до н. е.	Антирабовласницьке повстання в Боспорській державі під проводом Савмака.
Кінець 2 ст.— 63 до н. е.	Боспор, Херсонес та інші грецькі міста-держави в Північному Причорномор'ї під владою понтійського царя Мітрідата VI Євпатора.
2-а половина 1 ст. до н. е.— 3 ст. н. е.	Поширення влади Риму на Боспор, пд. узбережжя Криму, Херсонес та інші античні держави Північного Причорномор'я.
3 ст.	Просування готів у Північне Причорномор'я.
70-і рр. 4 ст.	Вторгнення гуннів у приазовські і причорноморські степи і розгром ними готів.
Середина 1-го тисячоліття н. е.	Заснування Києва.
6 — початок 7 ст.	Виникнення союзу східнослов'янських племен антів.
Межа 8 і 9 ст.	Утворення давньоруської держави — Київської Русі.
860	Похід київського князя Аскольда на Візантію. Договір Русі з Візантією.
9—10 ст.	Звістки про Київ у працях арабських географів і письменників Ібн-Хордадбега, Масуді, Ібн-Фадлана, візантійського імператора Константина VII Багрянородного.
907	Перша згадка в літописі про Чернігів.
941, 944	Походи великого князя київського Ігоря на Візантію.
944	Договір Русі з Візантією.
945—946	Повстання в Древлянській землі. Вбивство князя Ігоря (945). Регламентація великою княгинею Ольгою збирання данини.
955 (або 957)	Посольство великої княгині Ольги до Константинополя.
65	Розгром Хозарського каганату військом Київської Русі.
967 (або 968)—971	Походи великого князя київського Святослава Ігоровича в Болгарію. Війна з Візантією.
971	Договір Русі з Візантією.
987	Похід великого князя київського Володимира Святославича на володіння Візантії в Криму.
988—989	Запровадження християнства в Київській Русі.
989—996	Спорудження Десятинної церкви — першого кам'яного храму в Києві.
11—12 ст.	Запис норм давньоруського ранньофеодального права («Руська правда»).
11 ст.	Згадки про Київ у «Хроніці» (1012—18) Тітмара Мерзебурзького (Саксонія) і праці Адама Бременського «Діяння єпископів...» (бл. 1075).
1036	Розгром печенігів військом великого князя київського Ярослава Мудрого.
1036	Початок спорудження Спаського собору в Чернігові.
1037	Спорудження Софійського собору в Києві.
1037	Будівництво Золотих воріт, Георгіївського та Іринінського монастирів. Створення при Софійському соборі першої на Русі бібліотеки.
1051	Заснування Печерського монастиря (Києво-Печерської лаври).
1051	Поставлення давньоруського церковного діяча Іларіона київським митрополитом.
1056—57	Створення в Києві найдавнішої датованої пам'ятки старослов'янської писемності в давньоруській редакції — Остромирового Євангелія.
1068—69	Антифеодальне повстання в Києві.
1073, 1076	Створення найдавніших пам'яток писемності Київської Русі — «Ізборників Святослава» (збереглися досі).
Остання чверть 11 ст.	Виникнення Лаврської іконописної майстерні.
1103, 1111, 1116	Спільні походи руських князів проти половців, організовані Володимиром Мономахом (з 1113 — великий князь київський).
Близько 1108—13	Спорудження Києво-Михайлівського Золотоверхого собору.
1113, 1146—47, 1157	Антифеодальні повстання в Києві.
Близько 1113—18	Укладення літописного зведення «Повість временних літ».
Після 1113, 1117	Створення Статуту й «Повчання» Володимира Мономаха.
30-і рр. 12 ст.	Початок феодальної роздробленості Київської Русі.
Близько 1187	Написання «Слова о полку Ігоревім».
1199	Утворення Галицько-Волинського князівства.
13 ст.	Початок будівництва фортеці в Кам'янці-Подільському (перебудована в 14—16 ст., добудована в 17—18 ст.).
1223, 31 травня	Битва на р. Калці.
30—40-і рр. 13 ст.	Утворення Великого князівства Литовського.
1237—41	Навала орд Батия на Русь.
1238 (або 1237)	Дорогичинська битва. Перемога князя Данила Галицького над тевтонськими лицарями.
1240, грудень	Зруйнування Києва військом Батия.
1245, 17 серпня	Ярославська битва. Перемога руського війська над загонами угорських і польських феодалів.
1256	Перша згадка про м. Львів.
Кінець 13 ст.	Укладення Галицько-Волинського літопису.
1339	Початок надання магдебурзького права українським містам (м. Санок Галицько-Волинського князівства).
40-і рр. 14 ст.	Початок загарбання українських земель Великим князівством Литовським.
1349—87	Загарбання польськими феодалами більшої частини Галицько-Волинського князівства.
Середина 14 ст.	Поширення на Пн. Буковину влади молдавських господарів (князів).

* Дати до 1917 подано за старим стилем.

Роки	Історичні події
Близько 1362	Загарбання Києва Великим князівством Литовським.
1380, 8 вересня	Куликовська битва. Перемога руських військ Дмитрія Донського над Золотою ордою.
1385, 14 серпня	Кревська унія між Литвою і Польщею.
1393—94	Ліквідація литовським великокнязівським урядом удільних князівств на Україні (Новгород-Сіверського, Київського, Подільського).
1397	Створення Київського псалтиря — пам'ятки писемності і книжкової графіки.
14—15 ст.	Спорудження замку в Хотині.
1410, 15 липня	Грюнвальдська битва. Розгром тевтонських лицарів польсько-литовсько-руськими військами.
1436, 1484, 1508	Повстання в Києві проти литовського панування.
1438—54	Спорудження фортеці в Білгороді-Дністровському.
1443	Утворення Кримського ханства.
1447	Загальноземський привілей литовського великокнязівського уряду (підтвердження прав панів).
1475	Вторгнення турків у Крим. Встановлення васальної залежності Кримського ханства від Туреччини.
1480	Повалення золотоординського іга на російських землях.
2-а половина 15— початок 16 ст.	Утворення Російської централізованої держави.
1482, серпень	Розорення Києва ордою кримського хана Менглі-Гірея.
1489, 1494, 1499	Спустошливі напади кримських орд на Поділля і Галичину.
1490—92	Селянське повстання в Галицькій землі і Молдавії під проводом Мухи.
1492	Перша згадка в писемних джерелах про українських козаків.
1300	Входження Чернігово-Сіверської землі до складу Російської держави.
Початок 16 ст.	Загарбання Пн. Буковини Туреччиною.
1-а половина 16 ст.	Заснування Запорізької Січі.
1502, 1508, 1509	Спустошливі напади кримської орди на Поділля, Галичину і Волинь.
1508	Виступ українських, російських і білоруських феодалів на чолі з українським магнатом М. Глинським проти литовського панування.
1512, 1518	Вторгнення кримських феодалів на Волинь.
1514	Участь селян Закарпатської України в повстанні угорських селян під проводом Д. Дожі.
1523, 1669, 1688, 1692, 1694	Походи українських козаків на турецьку фортецю Очаків.
1529	Запровадження першого Литовського статуту (кодексу феодального права Великого князівства Литовського).
1536, 1541	Повстання міського населення проти литовської адміністрації в Черкасах, Каневі, Вінниці і Брацлаві.
1551	Перший відомий антифеодальний виступ солекопів Закарпаття.
1557	Запровадження у Великому князівстві Литовському «Устави на волоки», якою регламентувалися феодальні повинності селян.
1558	Похід російського війська на чолі з українським воєначальником князем Д. Вишневецьким проти Кримського ханства.
1566	Запровадження другого Литовського статуту.
1569	Люблінська унія між Польщею і Великим князівством Литовським про об'єднання їх в єдину державу — Річ Посполиту. Загарбання польськими феодалами земель на Правобережній Україні.
1572	Виникнення реєстрового козацтва.
1573	Заснування І. Федоровим друкарні у Львові.
1576, 1578	Заснування в Острозі греко-слов'яно-латинської колегії (існувала до 1636) і друкарні (існувала з перервами до 1612; 1602—05 устаткування друкарні функціонувало в Дерманському монастирі), в якій 1581 І. Федоров надрукував Біблію, перекладену церковнослов'янською мовою (східнослов'янський пізній варіант).
1588	Третій Литовський статут. Закріпачення селян на Брацлавщині і Придніпров'ї.
1589—90	Антифеодальне повстання населення м. Білої Церкви.
1591—93	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом К. Косинського.
1594—95	Повстання міського населення в Брацлаві проти польської адміністрації.
1594—96	Селянсько-козацьке повстання на Україні і в Білорусії під проводом С. Наливайка і Г. Лободи.
1596	Укладення Брестської церковної унії (скасовано 1946).
Кінець 16 ст.	Виникнення братств — громадських організацій православних міщан на Україні і в Білорусії.
Початок 17 ст.	Селянська війна в Російській державі.
1605—06	Написання антиуніатського анонімного твору «Пересторога».
1606—07	Повстання під проводом І. І. Болотникова — найвищий етап Селянської війни початку 17 ст.
1609	Похід запорізьких козаків на турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Акерман.
1614	Походи українських козаків на турецькі фортеці Сіноп і Трапезунд.
Близько 1615 — кінець 30-х рр. 17 ст.	Діяльність Київського братства.
1615, 1617, 1620, 1621, 1624, 1630	Походи українських козаків на Стамбул.
1615	Заснування Києво-Печерської друкарні.
1616	Похід українських козаків на турецькі фортеці Кафу (Феодосія), Сіноп і Трапезунд.
1616—18	Масові селянсько-козацькі виступи на Україні проти польсько-шляхетського гніту.
1617, жовтень	Вільшанська угода між польсько-шляхетським урядом і українською козацькою старшиною.
1618, 1 грудня	Деулінське перемир'я між Росією і Польщею. Загарбання Польщею Чернігово-Сіверської землі і Смоленщини.
1619, 7 жовтня	Роставицька угода між польсько-шляхетським урядом і українською козацькою старшиною.
1620	Посольство гетьмана П. Сагайдачного до російського уряду з проханням прийняти українських козаків на російську службу.
1620	Відновлення на Україні православної ієрархії, ліквідованої після Брестської унії 1596.
1621	Участь на боці Польщі у війні проти Туреччини українського козацького війська під проводом П. Сагайдачного, яке 28 вересня відіграло провідну роль у розгромі турецької армії під Хотином.
1621	Написання київським митрополитом І. Борецьким антиуніатського полемічного твору «Протестація».
1624	Посольство від І. Борецького до російського уряду в питанні про возз'єднання України з Росією.
1625, 1626, 1631	Походи українських козаків разом з донськими козаками на Трапезунд.
1625	Збройна відсіч українських козаків під проводом гетьмана М. Жмайла спробам шляхетської Польщі зменшити козацький реєстр. Угодовська Куруківська угода.
1627	Видання першого українського словника «Лексіконъ славеноросскій...» П. Беринди.
1628, 1641	Походи донських і запорізьких козаків проти Кримського ханства.
1630	Селянсько-козацьке повстання на Україні під проводом Г. Федоровича (Трясила). Переяславська угода між польсько-шляхетським урядом і українською козацькою старшиною (підтвердження умов Куруківської угоди).
1630, 1640	Походи запорізьких і донських козаків на турецькі володіння.
1632	Похід запорізьких козаків разом з донськими козаками на турецьку фортецю Сіноп.
1632	Створення Києво-Могилянської колегії (1701—1817 — Київська академія) внаслідок об'єднання Київської братської школи (заснована 1615) і Лаврської школи (заснована 1631).
1632—34	Російсько-польська війна. Поляновський мир між Росією і Польщею.
1635	Повстання запорізьких козаків під проводом І. Сулими.

Роки	Історичні події
1637—38	Селянсько-козацькі повстання на Україні під проводом П. Павлюка, Я. Остряніна, К. Скидана і Д. Гуні.
1637—42	Азовське сидіння. Героїчна оборона Азова донськими і запорізькими козаками від турецько-татарських військ.
1643	Антифеодальний виступ селян на Волині.
1645	Участь українських козаків у бойових діях французької армії проти іспанських військ біля Дюнкерка (в ході Тридцятилітньої війни 1618—48).
1646 (за іншими даними, 1649)	Укладення Ужгородської церковної унії (ліквідована 1949).
1648, січень	Початок народно-визвольної війни: визволення 21 січня повстанцями на чолі з Б. Хмельницьким Запорізької Січі від польсько-шляхетської залоги; обрання Б. Хмельницького гетьманом України.
1648, 5—6 травня	Перша перемога повстанців над польсько-шляхетським військом — біля Жовтих Вод.
1648, 15—16 травня	Розгром повстанцями польсько-шляхетського війська під Корсунем.
1648, 8 червня	Лист Б. Хмельницького до російського уряду з проханням про возз'єднання України з Росією.
1648, червень — липень	Перемоги повстанців на чолі з М. Кривоносом над польсько-шляхетським військом І. Вишневецького під Махнівкою, П'яткою, Старокостянтиновом.
1648, 11—13 вересня	Розгром селянсько-козацьким військом польсько-шляхетської армії під Пилявцями.
1648, вересень — грудень	Повстання селян на Західній Україні під керівництвом С. Височана.
1648	Встановлення полкового поділу на Україні.
1648, вересень — листопад	Облога Львова і Замостя селянсько-козацьким військом під керівництвом Б. Хмельницького.
1648, 23 грудня	Урочистий в'їзд Б. Хмельницького до Києва.
1648—50	Опублікування карт України, складених французьким інженером Г. Боплапом.
1649, січень — березень	Переговори українського посольства, очолюваного С. Мужиловським, з російським урядом у Москві про возз'єднання України з Росією.
1648—99 і 1732—70	Діяльність Унівської друкарні на Львівщині.
1649, квітень	Перебування посольства на чолі з Г. Унковським у Чигирині.
1649, травень — червень	Українське посольство на чолі з Ф. Вешняком до Москви.
1649, липень	Облога Збаража селянсько-козацьким військом.
1649, 5—6 серпня	Битва селянсько-козацького війська на чолі з Б. Хмельницьким проти польсько-шляхетського війська під Зборовом.
1649, 8 серпня	Зборівський договір, укладений між Б. Хмельницьким і польсько-шляхетським урядом.
1649—50	Складання на Україні козацького реєстру за умовами Зборівського договору.
1649, кінець року — 1650, початок року	Повстання на Правобережній Україні під проводом Д. Нечая проти польської шляхти.
1650, 21 січня	Грамота царя Олексія Михайловича про дозвіл українським купцям безмитної торгівлі в російських прикордонних містах.
1650, серпень — вересень	Перший похід на Молдавське князівство селянсько-козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким.
50-і рр. 17 ст.	Заснування українськими переселенцями на Слобідській Україні Сум, Харкова та інших міст.
1651, 19 лютого	Ухвала Земського собору в Москві про згоду прийняти Україну до складу Росії.
1651, лютий	Напад польсько-шляхетського війська на Поділля.
1651, лютий — березень	Розгром під Вінницею польсько-шляхетського війська М. Калиновського козацькими загонами на чолі з І. Богуном.
1651, 18—30 червня	Берестецька битва між українським селянсько-козацьким військом і польською армією.
1651, кінець серпня	Від'їзд українського посольства в складі В. Савича, Л. Мозири, І. Нечипоренка до Москви.
1651, 18 вересня	Білоцерківський договір Б. Хмельницького з польсько-шляхетським урядом.
1652, 22 березня	Переговори українського посольства на чолі з І. Іскрою з російським урядом у Москві про возз'єднання України з Росією.
1652, березень — червень	Масові переселення з Правобережної і Лівобережної України в межі Російської держави, зокрема на Слобідську Україну.
1652, 22—23 травня	Розгром українськими полками польсько-шляхетського війська під Батогом на Поділлі.
1652, літо	Другий похід селянсько-козацького війська, очолюваного Б. Хмельницьким, на Молдавське князівство.
1652, 17 грудня	Переговори українського посольства, очолюваного С. Богдановичем-Зарудним, з представниками російського уряду про возз'єднання України з Росією.
1653, 23 березня — 14 травня	Українське посольство на чолі з С. Мужиловським і К. Бурляєм до російського уряду в справі про возз'єднання України з Росією.
1653, квітень — травень	Переговори українського посольства, очоленого С. Мужиловським і К. Бурляєм, з російським урядом про возз'єднання України з Росією.
1653, червень — липень	Російське посольство Ф. Ладиженського на Україну з грамотою царя Олексія Михайловича від 22 червня про згоду російського уряду возз'єднати Україну з Росією.
1653, серпень	Українське посольство на чолі з Г. Яцкевичем до Москви.
1653, серпень — жовтень	Героїчна оборона м. Сучави (тепер СРР) українськими козаками на чолі з Т. Хмельницьким та І. Федоренком.
1653, вересень — грудень	Облога українським військом польсько-шляхетської армії під Жванцем.
1653, 1 жовтня	Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією.
1653, кінець грудня	Відправлення до Переяслава російського посольства на чолі з В. Бутурліним для оформлення возз'єднання України з Росією.
1654, 8 січня	Переяславська рада. Возз'єднання України з Росією.
1654—67	Війна Росії і України проти шляхетської Польщі.
1654, березень	Березневі статті Б. Хмельницького (договірні умови гетьманської адміністрації з царським урядом про статус України в складі Російської держави).
1654, вересень	Визволення Смоленська і частини Білорусії російсько-українським військом від польсько-шляхетських загарбників.
1655, 19—22 січня	Битва українсько-російського війська проти польсько-шляхетських і татарських загарбників під Охматовим.
1655, серпень — вересень	Визволення Поділля і Сх. Галичини російсько-українським військом під проводом В. Бутурліна та Б. Хмельницького.
1656	Віленське перемир'я між Росією і Польщею.
1657—58	Народні повстання на Лівобережній Україні під проводом М. Пушкаря і Я. Барабаша проти зрадника гетьмана І. Виговського.
1658, 16 вересня	Гадяцький договір гетьмана І. Виговського з шляхетською Польщею.
1659	Народне повстання на Україні під проводом І. Богуна та І. Сірка проти зрадника гетьмана І. Виговського.
1659	Переяславські статті; гетьманування Ю. Хмельницького (1659—63).
1661	Заснування Львівського університету.
1662, 31 грудня	Утворення Малоросійського приказу.
1663, 17—18 червня	Чорна рада; гетьманування І. Брюховецького на Лівобережній Україні (1663—68).
1663	Батуринські статті (укладені гетьманською адміністрацією і представниками царського уряду).
1663	Селянсько-козацьке повстання в Паволоцькому полку під проводом І. Поповича проти польської шляхти.
1664—65	Народні повстання на Правобережній Україні на чолі з Сулимкою, В. Вареницею, Дециком, В. Дрозденком проти польської шляхти і її ставленика гетьмана Правобережної України П. Тетері.
1665, 11 жовтня	Московські статті (замінили Батуринські статті 1663).
1666	Народне повстання на Правобережній Україні під проводом Д. Дейнеки проти польської шляхти.

Роки	Історичні події
1666	Повстання в Переяславському полку проти козацької старшини і царських воєвод.
1667, 30 січня	Андрусівське перемир'я між Росією і Польщею.
1667—71	Селянська війна під проводом С. Т. Разіна.
1668	Повстання на Лівобережній Україні проти козацької старшини і царських воєвод; гетьманування на Лівобережній Україні Д. Многогрішного (1668—72).
1669	Глухівські статті (укладені гетьманською адміністрацією і представниками царського уряду).
1670	Антифеодальне повстання на Слобідській Україні під керівництвом І. Дзиковського.
1672	Напад турецького війська на Правобережну Україну і Східну Галичину (в ході польсько-турецької війни 1672—76). Гетьманування на Лівобережній Україні І. Самойловича (1672—87).
1672, 18 жовтня	Бучацький мирний договір між Польщею і Туреччиною, за яким Польща віддавала Туреччині Поділля; Брацлавщина і Південна Київщина переходили під владу союзника Туреччини гетьмана Правобережної України П. Дорошенка (1665—76).
1674	Видання «Синопсису» — першого шкільного підручника з вітчизняної історії.
1676	Капітуляція перед російсько-українським військом гетьмана Правобережної України П. Дорошенка.
1676—81	Російсько-турецька війна.
1677, 1678	Чигиринські походи (завойовницькі походи турецько-татарських агресорів під час російсько-турецької війни 1677—81).
1679	Заснування Чернігівської друкарні.
1679—1723	Спорудження Старої Києво-Печерської фортеці.
1681, 13 січня	Бахчисарайський мирний договір між Росією і Туреччиною та Кримським ханством.
1686, 6 травня	Підписання «Вічного миру» між Росією і Польщею.
1687, 25 липня	Коломацькі статті; гетьманування на Лівобережній Україні І. Мазепи (1687—1708).
1687, 1689	Кримські походи російсько-українського війська.
1691—92	Антифеодальні селянсько-козацькі виступи в Київському, Лубенському і Полтавському полках.
1695, 1696	Азовські походи російсько-українського війська.
1698—99	Карловицький конгрес; повернення під владу Польщі частини Правобережної України і Поділля.
1700, 1 січня	Запровадження юліанського календаря в Росії.
1700	Константинопольський мирний договір між Росією і Туреччиною.
1700	Заснування Чернігівського колегіуму.
1700—21	Північна війна (Росії з Швецією).
1701	Універсал І. Мазепи про дводенну панщину.
1702—04	Народне повстання під проводом С. Палія на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту.
1702, 1710, 1720	Створення українських літописів Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка.
1703—11	Визвольна боротьба на Закарпатті проти соціального та національно-релігійного гніту.
1707—08	Участь народних мас України в селянсько-козацькому повстанні під проводом К. О. Булавіна.
1708	Вторгнення на Україну шведських загарбників; гетьманування І. Скоропадського (1708—22).
1708, 19 листопада — 1709, 7 січня	Героїчна оборона Веприка.
1709, 1 квітня — 26 червня	Героїчна оборона Полтави.
1709, 14 травня	Зруйнування царськими військами Запорізької Січі.
1709, 27 червня	Полтавська битва; розгром шведських інтервентів.
1709, 30 червня	Капітуляція шведської армії біля Переволочної.
1710—13	Російсько-турецька війна; Прутський трактат (1711).
1711—28	Олешківська Січ.
1718, 1720	Заснування перших мануфактур на Україні (тютюнової — в Охтирці, суконної — в Путивлі).
1721, 30 серпня	Ніштадтський мирний договір між Росією і Швецією.
1722, 16 травня	Утворення першої Малоросійської колегії (ліквідована 1727); гетьманування на Лівобережній Україні П. Полуботка (1722—23).
1727	Відновлення гетьманства на Лівобережній Україні; гетьманування Д. Апостола (1727—34).
1727	Заснування Харківського колегіуму.
1731—33	Спорудження Української укріпленої лінії.
1734	Заснування Нової Січі (на р. Підпільній).
1734	Скасування царським урядом гетьманства; утворення «Правління гетьманського уряду».
1735—39	Російсько-турецька війна.
1736, 1750	Гайдамацькі повстання проти кріпосницького гніту на Правобережній Україні.
30—40-і рр. 18 ст.	Рух опришків на чолі з О. Довбушем у Галичині.
1738	Заснування Переяславського колегіуму.
1738	Відкриття Глухівської співацької школи.
1747—53	Спорудження Андріївської церкви в Києві.
1749	Вихід першої газети на Україні «Кур'єр Львовський» («Львівський кур'єр») польською мовою.
1750	Відновлення гетьманства на Лівобережній Україні; гетьманування К. Розумовського (1750—64).
Середина 18 ст.	Виступи опришків на західноукраїнських землях під проводом В. Баюрака, І. Бойчука.
1754	Скасування внутрішнього мита в Росії та на Лівобережній і Слобідській Україні.
1756—63	Семилітня війна. Участь у ній українських козацьких полків.
1760, 22 квітня	Універсал гетьмана К. Розумовського про обмеження переходів селян.
1764, 10 листопада	Скасування гетьманства і утворення другої Малоросійської колегії (існувала до 1786).
1765	Ліквідація українських слобідських козацьких полків.
1765—69	Генеральний опис Лівобережної України.
1767—70	Повстання селян і козаків у с. Кліщинцях (на Черкащині).
1768	Народне повстання на Правобережній Україні проти польської шляхти (Коліївщина).
1768	Відкриття Київської музичної школи.
1768, 26—27 грудня	Повстання сіроми (козацької бідноти) проти старшини на Запорізькій Січі.
1768—74	Російсько-турецька війна.
1768—82	Експедиції Петербурзької АН для дослідження природи України.
1769—70	Повстання Дніпровського і Донецького пікінерських полків.
1769—71	Заснування астрономічної обсерваторії у Львові.
1772	Перший поділ Польщі; возз'єднання Білорусії з Росією; загарбання Австрією Галичини.
1773—75	Селянська війна під проводом О. І. Пугачова.
1774, 10 липня	Кючук-Кайнарджійський мирний договір між Росією і Туреччиною.
1774	Загарбання Австрією Буковини.
1775, червень	Ліквідація царизмом Запорізької (Нової) Січі.
1775—1828	Задунайська Січ.
1776	Заснування Катеринослава (тепер Дніпропетровськ).
1778, 19 жовтня	Заснування Херсона.
1781	Ліквідація автономного устрою Лівобережної України.
1783, 3 травня	Указ Катерини II про закріпачення селян Лівобережної та Слобідської України.
1783	Приєднання Криму до Росії.
1785—1817	Існування Бузького козацького війська.
1785	«Жалувана грамота дворянству» Катерини II; зрівняння в правах української козацької старшини з російським дворянством.

Роки	Історичні події
1786—88	Секуляризація церковних і монастирських маєтностей на Лівобережній і в Південній Україні (на Правобережній Україні їх секуляризовано після возз'єднання її з Росією 1793).
1787—91	Російсько-турецька війна.
1789	Заснування Миколаєва.
1789—93	Повстання селян у с. Турбаях (на Полтавщині) проти кріпосницького гніту.
1790, 11 грудня	Здобуття російськими військами Ізмаїла.
1791, 29 грудня	Ясський мирний договір.
1793	Другий поділ Польщі між Пруссією і Росією; возз'єднання Правобережної України з Російською державою.
1793—97	Створення дендропарку «Олександрія» в Білій Церкві.
1794	Заснування Одеси.
1795	Заснування селища Луганський Завод (назва — з 1797; з 1882 — місто Луганськ, тепер Ворошиловград).
1795	Третій поділ Польщі між Австрією, Пруссією і Росією; возз'єднання з Росією Зх. Волині і Зх. Білорусії.
1796	Спорудження першої кам'яновугільної шахти в Донбасі (в Лисичанську, тепер Ворошиловградської області).
1796—1801	Створення дендропарку «Софіївка» в Умані.
1797	Переведення до Києва контрактового ярмарку з Дубна (існував там з 70-х рр. 18 ст.).
1798	Видання першого твору нової української літератури — «Енеїди» І. П. Котляревського.
1800	Задуто першу на Україні велику доменну піч на Луганському чавуноливарному заводі.
1-а половина 19 ст.	Виступи опришків на західноукраїнських землях під проводом І. Чернійчука, А. Ревізорчука та інших.
1804	Відкриття першої на Україні гімназії (в Новгороді-Сіверському).
1804—05	Будівництво в Києві першого міського театру.
1805	Заснування Харківського університету.
1805	Відкриття Кременецького (Волинського) ліцею.
1806—12	Російсько-турецька війна.
1807	Повстання ратників міліції в Києві (5 листопада), Балті і Дубоссарах (10 грудня).
1809	Відкриття гімназії в Києві (1811—74 мала права вищого навчального закладу).
1809	Відкриття оперного театру в Одесі.
1812	Вітчизняна війна проти агресії наполеонівської Франції. Участь у війні і партизанському русі українських ополченців.
1812, 26 серпня	Бородінська битва.
1812	Вихід першої на Східній Україні газети «Харьковский еженедельник».
1814—35 (з перервами)	Селянський рух на Поділлі під проводом У. Кармалюка.
1814, 25 лютого	Народився Т. Г. Шевченко.
1816, 1816—19, 1824—25	Видання в Харкові перших журналів на Україні «Харьковский Демокрит», «Украинский вестник», «Украинский журнал».
1816—18	Створення перших у Росії і на Україні організацій декабристів — «Союзу порятунку» і «Союзу благоденства».
1817	Повстання бузьких козаків у Вознесенську (на Миколаївщині).
1817	Заснування Рішельєвського ліцею в Одесі.
1819—21	Українські вистави Полтавського професійного театру (заснований 1808).
1819, 27 червня	Повстання військових поселенців у Чугуєві (на Харківщині).
1820	Відкриття в Ніжині гімназії вищих наук (з 1832 — ліцей, з 1875 — історико-філологічний інститут, з 1920 — інститут народної освіти, тепер — педагогічний).
1821, березень	Створення Південного товариства декабристів на Україні.
1821	Виникнення Північного товариства декабристів у Петербурзі.
1823	Створення Товариства об'єднаних слов'ян на Україні.
1824	Збудування першого цукрового заводу на Україні (с. Трощин, тепер Канівського району Черкаської області).
1825, 14 грудня	Повстання декабристів у Петербурзі.
1825, 29 грудня — 1826, 3 січня	Повстання Чернігівського полку на Україні.
1826	Селянське заворушення в Уманському повіті Київської губернії під проводом О. Семенова.
1828—29	Російсько-турецька війна. Перехід на бік російських військ козаків Задунайської Січі (1828).
1830—31	Польське повстання.
1831	Видання першого на Україні альманаху — «Украинского альманаха» в Харкові.
1833—35	Таємна польська організація «Союз друзів народу» у Львові.
1834	Відкриття Київського університету.
1835—41	Таємна організація «Співдружність польського народу».
1839	Початок діяльності Одеського товариства історії і старожитностей (існувало до 1922).
1840	Перше видання збірки поезій Т. Г. Шевченка «Кобзар» (Петербург).
1843—44	Селянський виступ на Буковині під керівництвом Л. Кобилиці.
1844	Заснування технічної академії у Львові (з 1939 — політехнічний інститут).
1845	Заснування астрономічної обсерваторії Київського університету.
1845—47	Діяльність таємного антикріпосницького Кирило-Мефодіївського товариства в Києві.
1846	Повстання селян у Галичині.
1847—48	Запровадження інвентарних правил на Правобережній Україні.
1848—49	Революція в Австрії та Угорщині.
1848	Скасування кріпосного права в Галичині, на Буковині і Закарпатті.
1848, 1—3 листопада	Повстання у Львові.
1848	Вихід у Львові першої української газети «Зоря галицька».
1848—49	Селянський рух на Буковині під керівництвом Л. Кобилиці.
1849, весна і літо	Масовий селянський рух у Східній Галичині.
1853, 4 жовтня — 1856, 18 березня	Кримська війна.
1854, 13 вересня — 1855, 27 серпня	Героїчна оборона Севастополя.
1855	Селянський рух у Київській губернії («Київська козаччина»).
1856	Стихійні селянські заворушення на Півдні України.
1856—63	Діяльність Харківсько-Київського таємного товариства.
1858—60	Селянські заворушення в Росії і на Україні.
1859—60	Створення недільних шкіл у Києві, Харкові, Полтаві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Білій Церкві та інших містах.
1861—62	Видання в Петербурзі українського журналу «Основа».
1861, 19 лютого	Маніфест Олександра II про скасування кріпацтва в Росії.
1861, 26 лютого	Помер Т. Г. Шевченко.
1861—64	Таємна революційно-демократична організація «Земля і воля».
1861—65	Селянські виступи в Росії та на Україні проти грабіжницької реформи 1861.
1863	Постановка першої української опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського.
1863	Циркуляр міністра внутрішніх справ П. О. Валуєва про заборону друкувати книги українською мовою.
1864	Земська і судова реформи.
1864	Заснування Театру товариства «Руська бесіда» у Львові.
1865	Побудова першої (Балто-Одеської) залізниці на Україні.
1865	Відкриття Новоросійського університету в Одесі.
1867	Заснування оперного театру в Києві.
1869	Виникнення в Києві і Харкові товариств дослідників природи.
1870, 10 квітня	Народився В. І. Ленін (Ульянов).

Роки	Історичні події
70-і рр. 19 ст.	«Ходіння в народ».
1872	Вийшов російською мовою 1-й том «Капіталу» К. Маркса, що розповсюджувався і на Україні.
1872	Введення в дію металургійного заводу «Новоросійського товариства» в Юзівці (тепер Донецьк).
1873, вересень — 1874, кінець року	Діяльність народницького гуртка «Київська комуна».
1873—78	Діяльність у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства.
1874	Заснування першого на Україні вчительського інституту (в Глухові).
1874	Відкриття оперного театру в Харкові.
1874	Діяльність народницьких гуртків і груп у Харкові, Києві, Херсоні, Миколаєві, Катеринославі, Полтаві та інших містах.
1875	«Південноросійський союз робітників» в Одесі.
1875, квітень	Страйк робітників на металургійному заводі в Юзівці.
1875	Відкриття Чернівецького університету.
1876, 18 травня	Емський акт (розпорядження царського уряду, спрямоване на утиски української культури).
1876	Створення «Товариства народників» («Північна революційно-народницька група»; з 1878 — «Земля і воля»).
1877	Спроба групи революційних народників підготувати селянське повстання в Чигиринському повіті Київської губернії («Чигиринська змова»).
1877—78	Російсько-турецька війна.
1878	Відкриття Вищих жіночих курсів у Києві.
1878—92	Видання у Львові першої на Україні робітничої газети (газета «Праца» польською мовою).
1879, березень	Страйк робітників Головних залізничних майстерень у Києві.
1879, травень	Судові процеси в справі революційних народників у Києві (група В. А. Осинського).
1879, 25 липня — 5 серпня	«Процес 28-ми» (судова розправа з революційними народниками в Одесі).
1879, серпень	Розкол «Землі і волі» на «Народну волю» і «Чорний переділ».
1880—81	Діяльність «Південноросійського робітничого союзу» в Києві.
1881	Початок промислової експлуатації Криворізького залізорудного басейну.
1882	Заснування М. Л. Кропивницьким в Єлизаветграді (тепер Кіровоград) української професійної театральної трупи.
1883, 13 вересня	Організація Г. В. Плехановим марксистської групи «Визволення праці» в Женеві.
1885	Заснування Харківського технологічного (тепер політехнічний) інституту.
1886	Початок промислової експлуатації марганцевих руд Нікопольського басейну.
1886	Заснування бактеріологічної станції в Одесі (перша в Росії і друга в світі, тепер науково-дослідний інститут вірусології і епідеміології).
1887	Початок революційної діяльності В. І. Леніна.
1887, травень	Страйк шахтарів в Юзівці.
1890	Першотравневий мітинг робітників у Львові (перша маївка на Україні).
1890	Перший марксистський гурток у Катеринославі.
1890	Спорудження в Києві першої на Україні електростанції загального користування.
1891	Створення в Києві постійного російського драматичного театру (Театр «Соловцов»).
1892, 8 травня	Пуск у Києві першого в країні електричного трамваю.
1892	Страйк шахтарів у Макіївці та робітників заводу Юза в Юзівці.
1892	Страйк робітників Харківських залізничних майстерень.
1892	Початок діяльності Наукового товариства імені Шевченка у Львові (існувало до 1939).
1893—96	Діяльність підпільного соціал-демократичного «Лук'янівського клубу» в Києві.
1894, весна — літо	В. І. Ленін написав працю «Що таке „друзі народу" і як вони воюють проти соціал-демократів?» (1894 частину її нелегально надруковано в Борзні на Чернігівщині).
1895, листопад — грудень	Створення В. І. Леніним петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».
1896—97	Діяльність соціал-демократичної групи «Рабочее дело» в Києві.
1896	Створення перших хронікальних фільмів на Україні.
1897—1901	Видання нелегальної робітничої газети «Вперед» (Київ).
1897, березень — грудень	Створення київського і катеринославського «Союзів боротьби за визволення робітничого класу».
1897, квітень	Створення в Миколаєві «Союзу миколаївських робітників» (існував до січня 1898).
1897, серпень — грудень	Видання нелегальної загальноросійської соціал-демократичної «Рабочей газеты» (Київ).
1898, 1—3 березня	I з'їзд РСДРП (Мінськ).
1898	Перетворення «Союзів боротьби» на комітети РСДРП.
1898	Відкриття Київського політехнічного інституту.
1899	Відкриття Катеринославського вищого гірничого училища (тепер Дніпропетровський гірничий інститут).
1900, січень	Масові виступи селян і сільськогосподарських робітників у Східній Галичині.
1900, січень — 1903, квітень	Видання нелегальної соціал-демократичної газети «Южный рабочий».
1900	Першотравнева політична демонстрація робітників у Харкові.
1900, грудень	Вихід першого номера ленінської газети «Искра».
1901, січень	Віддання в солдати за революційний виступ 183 студентів Київського університету.
1901, 11 березня	Політична демонстрація робітників і студентів у Києві.
1901, жовтень — 1902, вересень	Діяльність «Південної революційної групи соціал-демократів» в Одесі.
1902, лютий	Політичні демонстрації робітників у Києві, Катеринославі, Одесі.
1902, початок березня	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Що робити?».
1902, березень — квітень	Полтавсько-харківське селянське повстання.
1902, 26 травня — 5 червня	Страйк робітників-будівельників у Львові.
1902, червень — серпень	Масовий селянський страйковий рух у Східній Галичині.
1903, 17 липня — 10 серпня	II з'їзд РСДРП (Брюссель — Лондон). Прийняття першої Програми партії.
1903, липень — серпень	Загальний страйк на Півдні Росії.
1904, 27 січня — 1905, 23 серпня	Російсько-японська війна.
1904, 6 травня	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Крок вперед, два кроки назад».
1904, 8 липня — початок серпня (за новим стилем).	Страйк робітників-нафтовиків у Бориславі.
1904, 22 грудня — 1905, 5 травня	Видання більшовицької газети «Вперед» (Женева).
1904	Відкриття в Києві Музично-драматичної школи М. Лисенка.
1905, 9 січня	Розстріл робітничої демонстрації в Петербурзі («Кривава неділя»). Початок першої російської буржуазно-демократичної революції.
1905, 12—29 січня	Масові політичні страйки робітників Києва, Харкова, Катеринослава та інших міст України.
1905, 7—14 лютого	Страйк службовців Управління Південно-Західних залізниць у Києві.
1905, 12—27 квітня	III з'їзд РСДРП (Лондон).
1905, кінець квітня — початок травня	Робітничі демонстрації в Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві та інших містах України.
1905, 12 травня — 23 липня	Іваново-Вознесенський загальний страйк. Створення однієї з перших у Росії Ради робітничих депутатів.

Роки	Історичні події
1905, 8—24 червня	Політичний страйк робітників Одеси, в ході якого відбувся (13—16 червня) збройний виступ проти самодержавства.
1905, 14—25 червня	Повстання на броненосці «Потьомкін».
1905, липень	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції».
1905, 30 липня	Нарада більшовицьких організацій Півдня Росії в Києві.
1905, літо	Страйки сільськогосподарських робітників у поміщицьких маєтках України.
1905, 7—25 жовтня	Всеросійський політичний страйк.
1905, 18—19 жовтня	Політичні демонстрації в Києві, Одесі, Катеринославі, Луганську, Севастополі, Херсоні та інших містах з приводу царського маніфесту 17 жовтня.
1905, кінець жовтня	Утворення в Катеринославі першої на Україні Ради робітничих депутатів.
1905, кінець жовтня	Утворення Ради робітничих депутатів у Києві.
1905, 8 листопада	Приїзд В. І. Леніна до Росії з еміграції.
1905, 11—15 листопада	Повстання моряків під керівництвом П. П. Шмідта в Севастополі.
1905, 18 листопада	Повстання саперів у Києві.
1905, 23—25 листопада	Загальний політичний страйк у Харкові.
1905, листопад — грудень	Видання газети «Хлібороб» — першої на Наддніпрянщині газети українською мовою (Лубни).
1905, 7 грудня	Початок загального політичного страйку в Москві.
1905, 8—28 грудня	Загальний політичний страйк у Катеринославі.
1905, 9—18 грудня	Збройне повстання в Москві.
1905, 10—17 грудня	Збройні повстання в Люботині (поблизу Харкова), Олександрівську (тепер Запоріжжя) і Горлівці.
1905, 19 грудня	Кривава розправа царських військ з повсталими селянами в с. Сорочинцях (тепер с. Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області).
1905, грудень	Загальний страйк робітників у Києві, Одесі, Миколаєві.
1905, грудень	Масовий селянський рух на Україні.
1906, початок	Масово-політичний рух трудящих західноукраїнських земель за новий виборчий закон (т. з. вічовий рух).
1906, 9 січня	Страйки робітників у Києві, Харкові.
1906, лютий — серпень	Страйк сільськогосподарських робітників Східної Галичини.
1906, лютий — жовтень	Видання нелегальної газети «Жизнь солдата» — органу Військової організації при Катеринославському комітеті РСДРП.
1906, 28 березня — 16 вересня	Видання нелегальної газети «Голос солдата» — органу Київської військової організації РСДРП.
1906, 10—25 квітня	IV (Об'єднавчий) з'їзд РСДРП (Стокгольм).
1906, 27 квітня — 8 липня	Діяльність 1-ї Державної думи.
1906, червень	Видання газети «Работник» — першої легальної більшовицької газети на Україні (Київ).
1906, 15 липня	Повстання солдатів 34-го Сєвського полку в Полтаві.
1906, липень	Страйки сільськогосподарських робітників у ряді повітів Київської і Подільської губерній.
1906, 17 жовтня — 1907, 19 січня	Видання легальної більшовицької газети «Донецкий колокол» (Луганськ).
1906, 9 листопада	Указ царського уряду про виділення селян з общини на хутори (т. з. столипінська реформа).
1907, 9 січня	Страйки робітників на заводах Харкова і Катеринослава на відзначення 2-ї роковини «Кривавої неділі».
1907, 20 лютого — 2 червня	Діяльність 2-ї Державної думи.
1907, 30 квітня — 19 травня	V (Лондонський) з'їзд РСДРП.
1907, кінець квітня — початок травня	Першотравневі страйки на заводах Харкова, Києва, Одеси, Юзівки.
1907, 3 червня	Третьочервневий державний переворот. Початок реакції.
1907, 5 червня	Повстання саперного батальйону в Сирецьких таборах (околиця Києва).
1907, осінь	Організація в Києві першого українського стаціонарного театру (театр М. Садовського).
1907, 1 листопада — 1912, 9 червня	Діяльність 3-ї Державної думи.
1907, грудень	Еміграція В. І. Леніна за кордон.
1908, лютий — травень	Видання нелегальної більшовицької газети «Одесский рабочий».
1908, квітень — липень	Видання нелегальної більшовицької газети «Железнодорожный пролетарий» (Київ).
1908, вересень — грудень	Видання нелегальної більшовицької газети «Борьба» (Миколаїв).
1909, травень	Вихід у світ праці В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».
1909	Заснування Дніпровської біологічної станції (з 1939 — Інститут гідробіології АН УРСР).
1909	Створення Харківської селекційної станції (1956 об'єднано з Інститутом селекції і генетики, заснованим 1945, в Український науково-дослідний інститут рослинництва, селекції і генетики імені В. Я. Юр'єва).
1909	Створення перших українських художніх фільмів.
1910, літо	Початок нового революційного піднесення.
1910, листопад	Мітинги, страйки, демонстрації робітників і студентів у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві в зв'язку із смертю Л. М. Толстого.
1911, 11—29 серпня	Страйк моряків торговельних суден в Одесі, Херсоні і Миколаєві.
1912, 5—17 січня	VI (Празька) Всеросійська конференція РСДРП.
1912, 9—20 квітня	Страйки протесту в Києві, Харкові, Миколаєві, Одесі та інших містах України проти Ленського розстрілу.
1912, 22 квітня	Вихід першого номера більшовицької газети «Правда».
1912, квітень	Першотравневі страйки, демонстрації, мітинги у Києві, Харкові, Одесі та інших містах України.
1912, травень — липень	Страйк робітників суднобудівного заводу в Миколаєві.
1912, 15 листопада — 1917, 6 жовтня	Діяльність 4-ї Державної думи.
1912, кінець жовтня — початок листопада	Страйки протесту в Харкові, Миколаєві, Катеринославі проти смертного вироку революційним матросам Чорноморського флоту.
1913, 23 лютого	Перше святкування на Україні Міжнародного жіночого дня.
1913, 20 травня	Виступ у Державній думі депутата-більшовика Г. І. Петровського з промовою проти національно-гнобительської політики царизму на Україні.
1913, липень — серпень	Страйки суднобудівників і вантажників торговельного порту в Миколаєві.
1913	Відкриття консерваторій у Києві та Одесі.
1914, 9 березня	Урочистий вечір у Кракові з нагоди 100-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка, який відвідали В. І. Ленін і Н. К. Крупська.
1914, березень	Вшанування прогресивною громадськістю Москви, Петербурга, Тбілісі та інших міст Росії пам'яті Т. Г. Шевченка в зв'язку з 100-річчям з дня його народження.
1914, 5—14 липня	Страйки та демонстрації протесту в Києві, Харкові, Катеринославі, Миколаєві та інших містах України проти розстрілу робітників Путіловського заводу.
1914—17	Участь Росії в першій світовій імперіалістичній війні.
1914, липень — серпень	Видання антивоєнних прокламацій більшовицькими комітетами Харкова, Києва, Чернігова.
1914, 18—28 липня	Антивоєнні виступи мобілізованих в армію запасних у Луганську, Катеринославі, Макіївці, Бахмуті, Ясинуватій.
1915, кінець березня — початок квітня	Страйки шахтарів у Слов'яносербському повіті Катеринославської губернії.
1916, 11 січня — 24 лютого	Страйк робітників суднобудівного заводу «Наваль» у Миколаєві.
1916, 14 квітня — 11 травня	Страйк робітників Горлівсько-Щербинівського району в Донбасі.

Роки	Історичні події
1916, 1-а половина	Написання В. І. Леніним праці «Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму» (вперше надрукована в середині 1917 в Петрограді).
1916, 25—27 жовтня	Збройний виступ солдатів у Кременчуці.
1917	
27 лютого (12 березня)	Перемога Лютневої буржуазно-демократичної революції. Утворення Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів.
1—5 (14—18) березня	Вихід з підпілля більшовицьких організацій України.
2 (15) березня	Утворення буржуазного Тимчасового уряду в Росії.
2—16 (15—29) березня	Утворення Рад робітничих депутатів у Харкові, Катеринославі, Олександрівську (тепер Запоріжжя), Києві, Кременчуці, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Херсоні, Юзівці, Макіївці, Горлівці, Луганську, Севастополі, Сімферополі, Вінниці, Житомирі, Чернігові.
4 (17) березня	Утворення в Києві буржуазно-націоналістичної Центральної ради.
Березень	Масові демонстрації в містах і селах України на відзначення перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції.
3 (16) квітня	Повернення В. І. Леніна з еміграції до Петрограда.
4 (17) квітня	Виступ В. І. Леніна з Квітневими тезами.
15—17 (28—30) квітня	Окружна нарада РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ).
21 квітня (4 травня)	Демонстрація трудящих Петрограда з вимогами припинити імперіалістичну війну.
23—27 квітня (6—10 травня)	Обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю (Київ).
24—29 квітня (7—12 травня)	VII (Квітнева) Всеросійська конференція РСДРП(б) (Петроград).
27 квітня — 6 травня (10—19 травня)	Обласний з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів Донецько-Криворізького басейну (Харків).
Квітень — травень	Початок організації загонів Червоної гвардії в промислових центрах Росії та України.
7—20 травня (20 травня — 2 червня)	1-й з'їзд представників армій Південно-Західного фронту (Кам'янець-Подільський).
14 (27) травня	Утворення Центрального виконавчого комітету Рад солдатських, матроських, робітничих і селянських депутатів Румунського фронту, Чорноморського флоту і Одеського військового округу (Румчерод) в Одесі.
3—24 червня (16 червня — 7 липня)	1-й Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів (Петроград).
18 червня (1 липня)	Початок наступу російських військ на Південно-Західному фронті. Масові демонстрації протесту проти імперіалістичної політики Тимчасового уряду в Петрограді, Москві, Києві, Харкові, Луганську та інших містах.
4 (17) липня	Демонстрація робітників, солдатів, матросів Петрограда, розстріл її військами буржуазного Тимчасового уряду. Кінець двовладдя.
10—12 (23—25) липня	Обласна конференція РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ).
13—16 (26—29) липня	Обласна конференція РСДРП(б) Донецько-Криворізького басейну (Катеринослав).
26 липня — 3 серпня (8—16 серпня)	VI з'їзд РСДРП(б) (Петроград).
12 (25) серпня	Одноденний страйк протесту робітників Києва проти відкриття контрреволюційної Державної наради в Москві.
25—30 серпня (7—12 вересня)	Контрреволюційний корніловський заколот, ліквідація його Червоною гвардією, революційними солдатами і матросами під керівництвом більшовиків.
28 серпня (10 вересня)	Створення Обласного комітету Рад робітничих і солдатських депутатів Південно-Західного краю в Києві.
31 серпня (13 вересня)	Прийняття Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів більшовицької резолюції про владу.
8 (21) вересня	Прийняття Київською Радою робітничих депутатів більшовицької резолюції про владу.
10—12 (23—25) вересня	Конференція більшовиків Південно-Західного фронту (Бердичів), що ухвалила рішення про перехід всієї влади до Рад.
12 (25) вересня	Обласна нарада більшовиків Південно-Західного краю (Київ).
18 вересня (1 жовтня)	Перемога більшовиків на виборах до Луганської Ради робітничих і солдатських депутатів.
10 (23) жовтня	Прийняття на засіданні ЦК РСДРП(б) рішення про підготовку збройного повстання.
12 (25) жовтня	Утворення при Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів Військово-революційного комітету.
16 (29) жовтня	Розширене засідання ЦК РСДРП(б). Утворення Військово-революційного центру ЦК для керівництва повстанням.
17—18 (30—31) жовтня	Обласний з'їзд Рад Південно-Західного краю (Київ), який прийняв більшовицьку резолюцію про передання влади Радам.
24—25 жовтня (6—7 листопада)	Збройне повстання в Петрограді. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції.
25—27 жовтня (7—9 листопада)	2-й Всеросійський з'їзд Рад (Петроград). Прийняття декретів про мир і землю. Утворення першого Радянського уряду — Ради Народних Комісарів (Раднаркому) на чолі з В. І. Леніним.
26 жовтня (8 листопада)	Встановлення Радянської влади в Луганську, Краматорську та ряді інших міст Донбасу.
28—30 жовтня (10—12 листопада)	Збройне повстання робітників і солдатів у Вінниці за встановлення Радянської влади.
29—31 жовтня (11—13 листопада)	Збройне повстання робітників і солдатів у Києві за встановлення Радянської влади.
2 (15) листопада	Прийняття Раднаркомом «Декларації прав народів Росії».
13 (26) листопада	Встановлення Радянської влади в Луцьку.
18—24 листопада (1—7 грудня)	2-й Надзвичайний з'їзд Південно-Західного фронту (Бердичів).
20 листопада (3 грудня)	Початок мирних переговорів Радянського уряду з Німеччиною про укладення перемир'я.
	Встановлення Радянської влади в Проскурові (тепер м. Хмельницький).
28—30 листопада (11—13 грудня)	Конференція більшовиків Румунського фронту.
3 (16) грудня	Прийняття Раднаркомом написаного В. І. Леніним «Маніфесту до українського народу з ультимативними вимогами до Української ради».
3—5 (16—18) грудня	Обласний з'їзд РСДРП(б) Південно-Західного краю (Київ).
9—10 (22—23) грудня	Встановлення Радянської влади в Харкові.
11—12 (24—25) грудня	1-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків).
12 (25) грудня	Проголошення України Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.
15 (28) грудня	Встановлення Радянської влади в Ровно.
16 (29) грудня	Встановлення Радянської влади в Севастополі.
17 (30) грудня	Утворення Народного Секретаріату — першого Радянського уряду України.
27—29 грудня 1917 (9—11 січня 1918)	Збройне повстання робітників Катеринослава проти Центральної ради. Встановлення Радянської влади в Катеринославі.
28 грудня 1917 (10 січня 1918)	Створення першого полку Червоного козацтва України.
1918	
2 (15) січня	Встановлення Радянської влади в Олександрівську (тепер м. Запоріжжя).
3 (16) січня	Прийняття ВЦВК «Декларації прав трудящого і експлуатованого народу».
6 (19) січня	Встановлення Радянської влади в Полтаві.
8—9 (21—22) січня	Встановлення Радянської влади в Житомирі.
13 (26) січня	Встановлення Радянської влади в Сімферополі.
14—17 (27—30) січня	Збройне повстання робітників і солдатів в Одесі проти Центральної ради. Встановлення Радянської влади в Одесі.
15 (28) січня	Декрет Раднаркому про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії.
16 (29) січня	Встановлення Радянської влади в Черкасах.
16—22 січня (29 січня — 4 лютого)	Збройне повстання робітників Києва проти Центральної ради.
17 (30) січня	Встановлення Радянської влади в Херсоні.
19 січня (1 лютого)	Встановлення Радянської влади в Чернігові.

Роки	Історичні події
20 січня (2 лютого)	Декрет Українського Радянського уряду про організацію на Україні Робітничо-Селянської Червоної Армії.
20—22 січня (2—4 лютого)	1-а Всеукраїнська конференція Рад селянських депутатів (Харків).
23 січня (5 лютого)	Встановлення Радянської влади в Миколаєві.
26 січня (8 лютого)	Встановлення Радянської влади в Києві.
27 січня (9 лютого)	Підписання Центральною радою зрадницької Брест-Литовської угоди з Німеччиною і Австро-Угорщиною про окупацію України австро-німецькими військами.
30 січня (12 лютого)	Переїзд Радянського уряду України з Харкова до Києва.
Січень	Загальний політичний страйк у Східній Галичині проти імперіалістичної війни.
Січень — лютий	Ліквідація заколоту Каледіна на Дону (почався в жовтні 1917).
18 лютого	Початок наступу австро-німецьких військ на Радянську країну.
21 лютого	Прийняття Раднаркомом РРФСР звернення до трудящих Республіки Рад «Соціалістична вітчизна в небезпеці!», написаного В. І. Леніним.
23 лютого	Відозва ЦВК Рад України і Народного Секретаріату до трудящих республіки з закликом боротися проти австро-німецьких загарбників.
1 березня	Загарбання Києва німецькими окупантами.
3 березня	Підписання Брестського миру, вихід Радянської Росії з першої світової війни.
6—8 березня	VII з'їзд РКП(б) (Петроград). Перейменування РСДРП(б) на РКП(б).
10—11 березня	Переїзд Радянського уряду на чолі з В. І. Леніним з Петрограда до Москви.
14—16 березня	4-й Надзвичайний Всеросійський з'їзд Рад (Москва). Ратифікація Брестського мирного договору.
17—19 березня	2-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Катеринослав).
20 березня — 5 квітня	Збройне повстання в Херсоні проти австро-німецьких окупантів.
22—25 березня	Збройне повстання в Миколаєві проти австро-німецьких окупантів.
Весна — літо	Селянські заворушення в Східній Галичині.
18 квітня	Прийняття сесією ЦВК Рад України (Таганрог) Маніфесту до робітників і селян України з закликом боротися проти австро-німецьких окупантів і української буржуазної контрреволюції, а також рішення про утворення Бюро для керівництва повстанською боротьбою в тилу окупантів.
19—20 квітня	Таганрозька нарада більшовиків України. Утворення Організаційного бюро для підготовки I з'їзду більшовицьких організацій України.
29 квітня	Розгін німецькими окупантами Центральної ради і створення маріонеткового уряду гетьмана Скоропадського в Києві.
26 травня	Всеукраїнська нарада підпільних більшовицьких організацій (Київ).
Червень — липень	Повстання селян у Звенигородському і Таращанському повітах Київської губернії проти німецьких окупантів.
4—10 липня	5-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття першої радянської конституції — Конституції РРФСР.
5—12 липня	I з'їзд КП(б)У (Москва).
14—15 липня — серпень	Всеукраїнський страйк залізничників.
Серпень	Ніжинське і Сквирське збройні повстання проти німецьких окупантів.
22 вересня	Наказ Всеукраїнського Центрального військово-революційного комітету про сформування в «нейтральній зоні» 1-ї та 2-ї Українських радянських дивізій.
17—22 жовтня	II з'їзд КП(б)У (Москва).
29 жовтня — 4 листопада	1-й Всеросійський з'їзд робітничо-селянської молоді. Утворення РКСМ.
1 листопада	Створення в Східній Галичині контрреволюційної буржуазно-націоналістичної «Західноукраїнської народної республіки» (ЗУНР; існувала до липня 1919).
3 листопада	Постанова Буковинського народного віча в Чернівцях про возз'єднання Північної Буковини з Рад. Україною.
Початок листопада	Утворення Комуністичної партії Буковини.
6—12 листопада	Окупація Північної Буковини румунськими військами.
13 листопада	Постанова ВЦВК про анулювання Брестського мирного договору.
25 листопада	Вторгнення англо-французького військового флоту в Севастопольський порт. Початок інтервенції на Півдні України.
28 листопада	Утворення Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України.
29 листопада	Маніфест Тимчасового Робітничо-Селянського уряду про відновлення Радянської влади на Україні.
30 листопада	Постанова ВЦВК про утворення Ради робітничої і селянської оборони на чолі з В. І. Леніним (в квітні 1920 реорганізовано на Раду Праці та Оборони).
14 грудня	Загарбання влади в Києві контрреволюційною буржуазно-націоналістичною Директорією.
Грудень	Створення «Іноземної колегії» при Одеському підпільному обкомі КП(б)У.
1918	Заснування Катеринославського університету (тепер — Дніпропетровський державний університет), Таврійського університету (тепер — Сімферопольський державний університет), Одеського політехнічного інституту.
	Утворення в Києві Музично-драматичного інституту імені М. В. Лисенка, Народного театру під керівництвом П. К. Саксаганського.
1919	
3 січня	Визволення Харкова від військ Директорії.
4 січня	Утворення Українського фронту на базі групи військ Курського напряму (створена 17 листопада 1918).
6 січня	Декрет Українського Радянського уряду про найменування України «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР).
11 січня	Декрет Українського Радянського уряду про порядок націоналізації підприємств.
12 січня	Визволення Чернігова від військ Директорії.
13 січня	Постанова Українського Радянського уряду про організацію комітетів бідноти (комбідів).
18 січня	Декрет Українського Радянського уряду про відокремлення церкви від держави і школи від церкви.
21 січня	Постанова Закарпатських всенародних зборів у Хусті про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.
23—31 січня	Хотинське селянське повстання проти румунських окупантів.
25 січня	Декларація Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України про необхідність об'єднання Радянської України з Радянською Росією на засадах соціалістичної федерації.
26 січня	Визволення Катеринослава від військ Директорії.
29 січня	Реорганізація Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України на Раду Народних Комісарів (Раднарком) УРСР.
5 лютого	Визволення радянськими військами Києва від військ Директорії.
7 лютого	Декрет Раднаркому УРСР про скасування станів.
12 лютого	Початок діяльності Академії наук УРСР у Києві.
Лютий	Утворення Комуністичної партії Східної Галичини (з жовтня 1923 — Комуністична партія Західної України).
1—6 березня	III з'їзд КП(б)У (Харків).
6—10 березня	3-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків). Прийняття першої Конституції УРСР.
10 березня	Визволення Херсона від іноземних інтервентів.
15 березня	Визволення Миколаєва від іноземних інтервентів.
18—23 березня	VIII з'їзд РКП(б). Прийняття нової Програми партії.
22 березня	Проголошення Радянської влади на Закарпатській Україні.
26 березня	Угода між Вищою Радою Народного Господарства РРФСР і Раднаркомом УРСР про єдину економічну політику.

Роки	Історичні події
Березень	Створення в Києві Федерації іноземних комуністичних груп на Україні.
6 квітня	Визволення Одеси від англо-французьких інтервентів і білогвардійців.
10 квітня	Визволення Сімферополя від інтервентів.
14—15 квітня	Повстання в Дрогобичі проти буржуазно-націоналістичного уряду ЗУНР.
27 квітня — 4 травня	1-й Всеукраїнський з'їзд профспілок (Харків).
29 квітня	Визволення Севастополя від інтервентів і білогвардійців.
Квітень	Чорноморське повстання французького флоту
Квітень — вересень	Загарбання Закарпатської України буржуазною Чехословаччиною.
19 травня	Постанова ВУЦВК про об'єднання військових сил радянських республік.
Кінець травня	Ліквідація контрреволюційного заколоту Григор'єва.
1 червня	Декрет ВЦВК про об'єднання військових сил радянських республік, прийнятий спільно з представниками України, Латвії, Литви і Білорусії.
21 червня	Декрет ВУЦВК про входження Червоної Армії України в єдину Червону Армію радянських республік.
26 червня — 1 липня	1-й Всеукраїнський з'їзд комуністичних організацій робітничо-селянської молоді (Київ). Утворення КСМУ.
9 липня	Звернення ЦК РКП(б) до трудящих Країни Рад «Всі на боротьбу з Денікіним!».
10 липня	Постанова Політбюро ЦК КП(б)У про утворення Зафронтбюро ЦК КП(б)У на чолі з С. В. Косіором для керівництва підпільною і партизанською боротьбою в тилу денікінських військ.
28 липня	Постанова ЦК КП(б)У про утворення Рев-військради і штабу повстанських військ для організації партизанської боротьби в тилу денікінських військ.
Липень	Окупація Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею.
31 серпня	Загарбання Києва денікінцями.
Серпень — вересень	Героїчний похід Південної групи військ 12-і армії по денікінських і петлюрівських тилах від Одеси до Житомира.
7 листопада	Визволення Чернігова від денікінців.
17 листопада	Повстання солдатів 113-го Буковинського полку в Чернівцях.
25—26 листопада	Нарада партійних працівників України (Гомель).
29 листопада	Схвалення ЦК РКП(б) написаної В. І. Леніним резолюції «Про Радянську владу на Україні».
2—4 грудня	VIII Всеросійська конференція РКП(б). Прийняття написаної В. І. Леніним резолюції «Про Радянську владу на Україні».
10 грудня	Визволення Полтави від денікінців.
11 грудня	Утворення Всеукраїнського революційного комітету.
12 грудня	Визволення Харкова від денікінців.
16 грудня	Визволення Києва від денікінців.
25 грудня	Початок бойових дій радянських військ по визволенню Донбасу від денікінців.
30 грудня	Визволення Катеринослава від денікінців.
1919	Заснування в Києві Інституту технічної механіки (тепер — Інститут механіки АН УРСР), Всенародної бібліотеки при Академії наук (тепер — Центральна наукова бібліотека АН УРСР), створення 1-го театру Української Радянської Республіки імені Т. Г. Шевченка (тепер — Дніпропетровський український музично-драматичний театр). Капели бандуристів УРСР, відкриття Музею західного мистецтва. Утворення Всеукрвидаву (тепер — видавництво «Дніпро»). Одеської кіностудії художніх фільмів.
1920	
4 січня	Опублікування написаного В. І. Леніним «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним».
11 січня	Перший комуністичний суботник на Україні (Харків).
27 січня	Постанова Всеукрревкому про введення в дію на території України всіх декретів РРФСР.
28 січня	Створення у Вінниці театру імені І. Франка (тепер — Київський державний академічний український драматичний театр імені Івана Франка).
31 січня	Визволення Миколаєва від денікінців.
4 лютого	Визволення Херсона від денікінців.
7 лютого	Визволення Одеси від денікінців.
9 березня	Вихід першого номера газети «Селянська біднота» (тепер — «Сільські вісті»).
17—23 березня	IV конференція КП(б)У (Харків).
21 березня	Утворення Міжнародної соціалістичної партії Підкарпатської Русі.
29 березня — 5 квітня	IX з'їзд РКП(б).
21 квітня	Укладення т. з. Варшавського договору між петлюрівською Директорією і урядом буржуазно-поміщицької Польщі про спільний виступ проти Країни Рад.
23—24 квітня	Конференція галицьких і буковинських комуністів (Київ). Обрання Галицького організаційного комітету КП(б)У.
25 квітня	Вторгнення військ буржуазно-поміщицької Польщі на територію Радянської країни.
6 травня	Окупація Києва військами буржуазно-поміщицької Польщі.
9 травня	Опублікування закону ВУЦВК і Раднаркому УРСР про організацію комітетів незаможних селян (комнезамів).
11—16 травня	2-й з'їзд КСМУ.
16—20 травня	4-й Всеукраїнський з'їзд Рад (Харків).
23 травня	Опублікування тез ЦК РКП(б) «Польський фронт і наші завдання».
26 травня	Початок контрнаступу радянських військ Південно-Західного фронту проти польських інтервентів.
6—7 червня	Початок наступу білогвардійської армії Врангеля з Криму на територію України.
12 червня	Визволення Києва від військ буржуазно-поміщицької Польщі.
8 липня	Створення Галицького революційного комітету (Галревком).
15 липня	Проголошення Галицької Соціалістичної Радянської Республіки.
2 жовтня	Звернення В. І. Леніна «До незаможних селян України» з закликом посилити боротьбу проти врангелівців.
12 жовтня	Підписання РРФСР і УРСР перемир'я з Польщею.
18—22 жовтня	1-й Всеукраїнський з'їзд комнезамів (Харків).
21 жовтня	Загальний політичний страйк трудящих Північної Буковини.
28 жовтня	Початок контрнаступу Червоної Армії проти білогвардійських військ Врангеля.
7—17 листопада	Перекопсько-Чонгарська наступальна операція Червоної Армії. Завершення визволення Криму від врангелівців.
17—22 листопада	V конференція КП (б)У (Харків).
16—21 грудня	Закарпатський політичний страйк.
21 грудня	Декрет Раднаркому РРФСР «Про використання курортів Криму для лікування трудящих».
22—29 грудня	8-й Всеросійський з'їзд Рад. Прийняття плану ГОЕЛРО.
28 грудня	Підписання союзного договору між РРФСР і УРСР про господарський і воєнний союз.
1920	Створення в Києві Державної хорової капели «Думка».
1921	
25 лютого — 3 березня	5-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
Лютий — березень	Загальний страйк залізничників Галичини.
7 березня	Декрет РНК УРСР про організацію робітфаків.
8—16 березня	X з'їзд РКП(б). Прийняття рішення про перехід до нової економічної політики.
18 березня	Підписання в Ризі мирного договору РРФСР і УРСР з Польщею.
19 березня — 14 квітня	Закарпатський страйк сільськогосподарських робітників.

Роки	Історичні події
21 березня	Декрет ВЦВК про заміну продрозверстки продподатком.
27 березня	Постанова надзвичайної сесії ВУЦВК про заміну продрозверстки продподатком.
2—4 травня	І Всеукраїнська нарада КП(б)У.
16—21 травня	3-й з'їзд КСМУ.
25 травня	Привітання В. І. Леніна гірникам Петровського куща (Донбас) у зв'язку з підвищенням продуктивності праці вибійників.
27 травня	Постанова Ради Праці та Оборони про відбудову вугільної промисловості Донбасу.
2 серпня	Звернення В. І. Леніна до селян України про подання допомоги голодуючому населенню Поволжя.
18 жовтня	Утворення Кримської АРСР у складі РРФСР.
30 жовтня	І крайова конференція Комуністичної партії Східної Галичини (Львів).
9—13 грудня	VI конференція КП(б)У.
14—17 грудня	6-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
1921	Заснування Істпарту УРСР (тепер — Інститут історії партії при ЦК Компартії України — філіал Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).
	Утворення Комісії електрифікації України (КЕУ).
1922	
2 січня	Підписання договору між УРСР і Туреччиною.
27 березня — 2 квітня	XI з'їзд РКП(б).
10 квітня — 19 травня	Генуезька конференція за участю радянської делегації.
7—12 травня	4-й з'їзд КСМУ.
27 червня	Відкриття в Харкові Книжкової палати УРСР.
Вересень	Утворення видавництва «Пролетар» (тепер — Політвидав України).
15 жовтня	Постанова ВУЦВК про переговори з братніми радянськими республіками про утворення СРСР.
10—14 грудня	7-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження Декларації про утворення СРСР.
30 грудня	1-й з'їзд Рад СРСР. Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік.
1922	Створення в Києві Інституту селекції (тепер — Всесоюзний науково-дослідний інститут цукрових буряків), Інституту туберкульозу (тепер — Інститут туберкульозу, пульмонології та грудної хірургії).
	Заснування комуністичного університету імені Артема в Харкові, Інституту пластичних мистецтв (тепер — Київський художній інститут), Музею російського мистецтва, театрів «Березіль» (тепер — Харківський державний академічний український драматичний театр імені Шевченка) та ім. Заньковецької (на базі Народного театру; тепер — Львівський державний український академічний театр імені Заньковецької).
1923	
13 березня	Нота Уряду УРСР урядам Великобританії, Франції та Італії з протестом проти анексії Східної Галичини буржуазно-поміщицькою Польщею.
4—10 квітня	VII конференція КП(б)У.
12 квітня	Постанова ВУЦВК про проведення адміністративно-територіальної реформи. Створення округів і районів замість повітів і волостей.
17—25 квітня	XII з'їзд РКП(б).
28 червня	II крайова конференція КПСГ.
1 липня	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові на його могилі в Каневі.
Жовтень — листопад	Загальний страйк залізничників Західної України.
1923	Створення Всеукраїнського добровільного товариства «Геть неписьменність». Заснування видавництва «Молодий робітник» (тепер — «Молодь»).
1924	
17—20 січня	8-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
21 січня	Смерть В. І. Леніна.
26 січня — 2 лютого	2-й з'їзд Рад СРСР. Прийняття першої Конституції СРСР.
1 травня	Політична демонстрація трудящих Заболотівського повіту Станіславського воєводства проти уряду буржуазно-поміщицької Польщі.
12—16 травня	VIII конференція КП(б)У.
16 травня	Постанова ЦВК СРСР про нагородження робітників м. Луганська орденом Червоного Прапора.
23—31 травня	XIII з'їзд РКП(б).
Травень	Випуск перших тракторів на Харківському паровозобудівному заводі.
2—7 липня	5-а конференція КСМУ.
30 липня	Постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР про запровадження в республіці загального початкового навчання.
Липень	Пуск Єнакіївського коксохімічного заводу.
15—18 вересня	Татарбунарське селянське повстання проти румунських окупантів.
12 жовтня	Утворення Молдавської АРСР у складі УРСР.
Жовтень	Відкриття першої радіостанції на Україні (Харків).
3—8 листопада	2-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
1924	Відкриття в Києві Державного театру для дітей (тепер — Театр юного глядача), Всеукраїнського історичного музею (тепер — Історичний музей УРСР), Театрального музею (тепер — Музей театрального, музичного і кіномистецтва УРСР).
	Вихід у світ першого номера журналу «Більшовик України» (тепер — «Комуніст України»).
1925	
5—11 січня	1-й Всеукраїнський з'їзд учителів (Харків).
3—10 травня	9-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
13—20 травня	3-й з'їзд Рад СРСР.
3 червня	Постанова ВУЦВК про ліквідацію губерній і перехід на триступеневу (центр — округ — район) систему управління.
19 червня — 1 вересня	Перша в світі виставка по вивченню світових просторів (Київ).
11—29 жовтня	II з'їзд КПЗУ.
4 грудня	Вихід першого номера газети «Комсомолець України» (тепер — «Молодь України»).
6—12 грудня	IX з'їзд КП(б)У.
18—31 грудня	XIV з'їзд ВКП(б).
1925	Заснування в Харкові Біохімічного інституту (тепер — Інститут біохімії АН УРСР у Києві).
	Відкриття в Харкові театру опери та балету (тепер — Харківський державний академічний театр опери та балету імені М. В. Лисенка), Всеукраїнського видавництва сільськогосподарської літератури (тепер — видавництво «Урожай»).
	Випуск у Києві першого в СРСР пасажирського літака «К-1».
1926	
1—6 березня	6-й з'їзд ЛКСМУ.
31 березня	Розстріл військами буржуазно-поміщицької Польщі політичної демонстрації безробітних у м. Стрії.
29 вересня	Постанова ВУЦВК та РНК УРСР про проголошення Києво-Печерської лаври державним історико-культурним заповідником.
1 жовтня	Відкриття в Києві театру опери та балету (тепер — Київський державний академічний театр опери та балету імені Т. Г. Шевченка).
8 жовтня	Пуск першої турбіни Штерівської ДРЕС.
15 жовтня	Відкриття Київського російського драматичного театру (тепер — Київський державний академічний російський драматичний театр імені Лесі Українки).
17—21 жовтня	I Всеукраїнська конференція КП(б)У.
Жовтень	Створення на Західній Україні з ініціативи КПЗУ масової революційної організації «Сельроб».
28 листопада — 3 грудня	3-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
1926	Заснування першого на Україні науково-дослідного Інституту фізики при Одеському університеті, Науково-дослідного геологічного інституту в Києві (тепер — Інститут

Роки	Історичні події
	геологічних наук АН УРСР), Інституту гідрології і гідротехніки (тепер — Інститут гідромеханіки АН УРСР).
	Утворення Українського товариства культурного зв'язку з закордоном (тепер — Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами).
1926—29	Спорудження в Києві кінофабрики художніх фільмів.
1927	
25—28 січня	1-й Всеукраїнський з'їзд пролетарських письменників.
7 лютого	Рішення Уряду СРСР про будівництво Дніпровської ГЕС.
21 березня	Вихід першого номера «Літературної газети» (тепер — «Літературна Україна»).
6—13 квітня	10-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
18—26 квітня	4-й з'їзд Рад СРСР.
20—29 листопада	X з'їзд КП(б)У.
2—19 грудня	XV з'їзд ВКП(б).
1927	Заснування в Дніпропетровську Українського інституту фізичної хімії (тепер — Інститут фізичної хімії АН УРСР у Києві). Створення видавництва АН УРСР (тепер — видавництво «Наукова думка»).
1928	
25 квітня — 2 травня	7-й з'їзд ЛКСМУ.
21 червня — 8 липня	III з'їзд КПЗУ.
4 листопада	Пуск Горлівського коксохімічного заводу.
10 листопада	Відкриття в Києві меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка.
28 листопада	Створення першої в Радянському Союзі машинно-тракторної станції (МТС) імені Т. Г. Шевченка на Одещині.
1—8 грудня	4-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
1928	Заснування Українського науково-дослідного фізико-технічного інституту в Харкові (тепер — Фізико-технічний інститут АН УРСР), Інституту гігієни праці і професійних захворювань у Києві.
1929	
31 січня	Підписання в Артемівському окрузі першого на Україні договору на соціалістичне змагання між колективами Північно-Краснознам'янського рудника тресту «Артемвугілля» і Центрального рудника шахтоуправління № 1.
9—16 лютого	Тиждень української літератури в Москві.
17 лютого	Створення на Північній Буковині легальної масової організації трудящих «Визволення», що діяла під керівництвом комуністів.
9—14 квітня	II Всеукраїнська конференція КП(б)У.
7—15 травня	11-й Всеукраїнський з'їзд Рад. Затвердження першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства УРСР. Прийняття нової Конституції УРСР.
20—28 травня	5-й з'їзд Рад СРСР. Затвердження першого п'ятирічного плану розвитку народного господарства СРСР.
7 липня	Підписання Вседонецького договору на соціалістичне змагання.
18 вересня	Випуск першого радянського комбайна на запорізькому заводі «Комунар».
30 вересня	Пуск найпотужнішої в СРСР печі № 4 на Макіївському металургійному заводі імені С. М. Кірова.
Вересень	Пуск Алчевського (тепер Комунарський) коксохімічного заводу.
5—10 грудня	1-й Всесоюзний з'їзд ударних бригад.
29 грудня	Пуск першої черги Дніпропетровського коксохімічного заводу.
1929	Заснування в Києві Інституту мікробіології та епідеміології (тепер — Інститут мікробіології та вірусної епідеміології АН УРСР), Інституту фізики АН УРСР, Інституту гідротехніки й меліорації.
1930	
5 січня	Постанова ЦК ВКП(б) про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву.
1 березня	Постанова ЦВК і Раднаркому СРСР про Примірний статут сільськогосподарської артілі.
14 березня	Постанова ЦК ВКП(б) про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі.
1 травня	Випуск першої продукції Маріупольським трубопрокатним заводом.
Травень	Організація перших в СРСР наскрізних ударних бригад на шахті «Артем» у Донбасі.
5—15 червня	XI з'їзд КП(б)У.
26 червня — 13 липня	XVI з'їзд ВКП(б).
2 вересня	Постанова ВУЦВК і Раднаркому УРСР про ліквідацію округів і перехід на двоступеневу (центр — район) систему управління.
6 листопада	2-а Міжнародна конференція пролетарських і революційних письменників (Харків).
31 грудня 1930 — 3 січня 1931	1-й Всеукраїнський зліт двадцятип'ятитисячників.
1930	Заснування Інституту мовознавства АН УРСР у Києві, Українського науково-дослідного трубного інституту в Дніпропетровську (тепер — Всесоюзний науково-дослідний трубний інститут). Створення державного технічного видавництва УРСР (тепер — видавництво «Техніка»), Республіканської науково-медичної бібліотеки.
1931	
6—12 січня	8-й з'їзд ЛКСМУ.
25 лютого — 4 березня	12-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
8—17 березня	6-й з'їзд Рад СРСР.
1 травня	10-тисячна демонстрація трудящих у м. Чернівцях.
1 жовтня	Пуск Харківського тракторного заводу імені Серго Орджонікідзе.
30 жовтня	Пуск першого агрегату Зуївської ДРЕС (Донбас).
1931	Заснування в Києві Інституту хімії (тепер — Інститут загальної та неорганічної хімії АН УРСР), Інституту ботаніки АН УРСР, Інституту гігієни харчування. Утворення Української студії хронікально-документальних фільмів.
1932	
9 лютого	Постанова ВУЦВК про утворення областей і перехід на триступеневу (центр — область — район) систему управління.
27 лютого	Утворення Вінницької, Дніпропетровської, Київської, Одеської, Харківської областей.
11—16 квітня	5-й Всеукраїнський з'їзд профспілок.
29 квітня	Постанова Раднаркому СРСР про спорудження залізничної магістралі Донбас — Москва.
26 травня	Пуск найпотужнішої на Україні доменної печі на металургійному заводі імені Ф. Е. Дзержинського в Дніпродзержинську.
Травень	Початок руху за масове підвищення кваліфікації молодих робітників за почином донецького шахтаря М. О. Ізотова.
19 червня — липень	Селянське повстання у Ліському повіті Львівського воєводства.
2 липня	Утворення Донецької області.
6—9 липня	III Всеукраїнська конференція КП(б)У.
16 вересня	Постанова ЦК ВКП(б) про роботу вугільної промисловості Донбасу.
7 жовтня	Утворення Чернігівської області.
10 жовтня	Пуск Дніпрогесу імені В. І. Леніна. Пуск Запорізького заводу інструментальних сталей (тепер — «Дніпроспецсталь»).
1932	Заснування Всесоюзного науково-дослідного інституту гібридизації та акліматизації тварин (тепер — Український науково-дослідний інститут тваринництва степових районів «Асканія-Нова»). Створення Державного видавництва образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР (тепер — видавництво «Мистецтво»), Донецького пересувного музичного театру (тепер — Донецький державний академічний театр опери та балету). Організація Спілки композиторів України.
1933	
10 червня	Пуск Дніпровського алюмінієвого заводу.
11 серпня	Пуск першої доменної печі на маріупольському заводі «Азовсталь».

Роки	Історичні події
10 жовтня	Пуск Запорізького заводу феросплавів.
16 листопада	Пуск першої доменної печі на запорізькому заводі «Запоріжсталь».
1933	Організація Спілки архітекторів України. Заснування Харківського театру російської драми (тепер — Харківський державний академічний російський драматичний театр імені О. С. Пушкіна). Створення видавництва «Радянська література» (тепер — видавництво «Радянський письменник»). Вихід першого номера журналу «Радянська література» (тепер — журнал «Вітчизна»).
1934	
18—23 січня	XII з'їзд КП(б)У. Постанова з'їзду про перенесення столиці УРСР з Харкова до Києва.
23 січня	Пуск Харківського турбінного заводу.
26 січня — 10 лютого	XVII з'їзд ВКП(б).
15—19 лютого	1-й Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників.
16 квітня	Постанова ЦВК СРСР про встановлення звання Героя Радянського Союзу.
16—22 червня	1-й з'їзд радянських письменників України.
24 червня	Переїзд ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УРСР з Харкова до Києва.
4 серпня	Пуск першої доменної печі на Криворізькому металургійному комбінаті.
13 серпня	Заснування в Києві Інституту гірничої механіки (тепер — Інститут гірничої механіки і технічної кібернетики в Донецьку).
17 серпня — 1 вересня	1-й Всесоюзний з'їзд радянських письменників.
28 вересня	Урочисте відкриття першої черги Новокраматорського заводу важкого машинобудування.
Жовтень — листопад	IV з'їзд КПЗУ.
1934	Заснування в Києві Інституту електрозварювання АН УРСР Інституту математики АН УРСР, Інституту історії матеріальної культури АН УРСР (з 1938 — Інститут археології АН УРСР), Інституту театрального мистецтва. Створення республіканського видавництва дитячої літератури (тепер — видавництво «Веселка»).
1935	
15—22 січня	13-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
28 січня — 6 лютого	7-й з'їзд Рад СРСР.
Лютий	Початок руху п'ятисотенниць за почином ланкової з Київщини М. С. Демченко.
24 березня	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченку в Харкові.
20 квітня	Постанова ЦВК СРСР про нагородження Донецької організації комсомолу орденом Леніна.
1 травня	Масова політична демонстрація трудящих у районі містечка Колки Луцького повіту (тепер Маневицького району Волинської області).
1 липня	Пуск Нікопольського Південнотрубного металургійного заводу.
31 серпня	Встановлення донецьким вибійником О. Г. Стахановим світового рекорду видобутку вугілля. Початок стахановського руху.
1935	Заснування Харківського юридичного інституту.
1936	
1 січня	Пуск Харківського верстатобудівного заводу.
11—21 березня	Перша декада українського мистецтва в Москві.
2—8 квітня	9-й з'їзд ЛКСМУ.
16 квітня	Масовий виступ робітників Львова проти уряду буржуазно-поміщицької Польщі.
8 травня — початок червня	Страйк будівельників у Львові.
16—17 травня	Антифашистський конгрес діячів культури у Львові.
7 листопада	Пуск Київського заводу верстатів-автоматів імені М. Горького.
25 листопада — 5 грудня	Надзвичайний 8-й з'їзд Рад СРСР.
5 грудня	Прийняття нової Конституції СРСР.
1936	Заснування в Києві Інституту економіки АН УРСР, Інституту літератури АН УРСР, Інституту історії АН УРСР, Інституту клінічної медицини (тепер — Інститут кардіології), Ботанічного саду АН УРСР, Інституту гематології й переливання крові. Відкриття Музею українського образотворчого мистецтва в Києві.
1936—39	Спорудження будинку Верховної Ради УРСР у Києві.
1937	
25—30 січня	Надзвичайний 14-й Всеукраїнський з'їзд Рад.
30 січня	Прийняття нової Конституції УРСР, якою встановлено найменування «Українська Радянська Соціалістична Республіка».
27 травня — 3 червня	XIII з'їзд КП(б)У.
Травень	Початок Всесоюзного соціалістичного змагання жіночих тракторних бригад з ініціативи бригадира першої жіночої тракторної бригади П. М. Ангеліної з Старобешівського району Донецької області.
8—12 червня	1-й з'їзд радянських архітекторів України.
15—25 серпня	Страйк трудящих Західної України на знак солідарності з боротьбою трудящих Польщі за повалення фашистського режиму.
22 вересня	Утворення Житомирської, Миколаївської, Полтавської, Кам'янець-Подільської (з 1954 — Хмельницька) областей.
15—23 листопада	10-й з'їзд ЛКСМУ.
12 грудня	Перші вибори до Верховної Ради СРСР.
1937	Заснування Торговельно-промислової палати УРСР. Створення Державного симфонічного оркестру УРСР, Ансамблю танцю УРСР.
1937—41	Спорудження Центрального стадіону (тепер — Республіканський стадіон) у Києві.
1938	
1 січня	Вихід першого номера газети «Советская Украина» (тепер — «Правда Украины»).
12—19 січня	Перша сесія Верховної Ради СРСР 1-го скликання.
1 квітня	Вихід першого номера газети «Сталинское племя» (тепер — «Комсомольское знамя»).
Травень	Пуск Херсонського нафтопереробного заводу.
3 червня	Утворення на основі Донецької області Сталінської (з 1961 — Донецька) і Ворошиловградської (1958—70 — Луганська) областей.
13—18 червня	XIV з'їзд КП(б)У.
26 червня	Перші вибори до Верховної Ради УРСР.
25—28 липня	Перша сесія Верховної Ради УРСР 1-го скликання.
29 серпня	Відкриття Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.
25—27 жовтня	1-й з'їзд українських радянських художників. Створення Спілки радянських художників України.
27 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення звання Героя Соціалістичної Праці.
1939	
10 січня	Утворення Запорізької, Кіровоградської, Сумської областей.
7—12 лютого	11-й з'їзд ЛКСМУ.
27 лютого — 2 березня	1-й з'їзд радянських композиторів України. Створення Спілки композиторів України.
6 березня	Урочисте святкування 125-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка. Відкриття в Києві пам'ятника Т. Г. Шевченкові.
10—21 березня	XVIII з'їзд ВКП(б).
15—18 березня	Окупація Закарпатської України військами фашистської Угорщини.
1 вересня	Напад німецько-фашистських військ на Польщу. Початок другої світової війни.
17 вересня	Початок визвольного походу радянських військ у Західну Україну і Західну Білорусію.
22 вересня	Визволення Львова Червоною Армією.
22 жовтня	Вибори до Народних Зборів Західної України.
27 жовтня	Прийняття Народними Зборами Західної України декларації про входження Західної України до складу СРСР і включення її до складу УРСР.

Роки	Історичні події
1 листопада	Прийняття позачерговою п'ятою сесією Верховної Ради СРСР Закону про включення Західної України до складу СРСР.
15 листопада	Затвердження позачерговою третьою сесією Верховної Ради УРСР Закону про возз'єднання Західної України з УРСР.
30 листопада 1939 — 12 березня 1940	Радянсько-фінляндська війна.
4 грудня	Утворення Волинської, Дрогобицької (ліквідована 1959), Львівської, Ровенської, Станіславської (з 1962 — Івано-Франківська), Тернопільської областей.
24 грудня	Перші вибори до місцевих Рад депутатів трудящих на основі нової Конституції УРСР.
1939	Заснування в Києві Інституту енергетики АН УРСР (тепер — Інститут технічної теплофізики АН УРСР та Інститут електродинаміки АН УРСР), Інституту органічної хімії АН УРСР, Інституту гідробіології АН УРСР, у Дніпропетровську — Інституту чорної металургії АН УРСР. Утворення Історичної бібліотеки УРСР. Створення у Львові театру опери та балету, державної консерваторії.
1940	
24 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР у західних областях України, возз'єднаних з УРСР.
13—17 травня	XV з'їзд КП(б)У.
28 червня	Повернення Румунією Бессарабії і Північної Буковини Радянському Союзові.
2 серпня	Утворення Молдавської РСР. Включення до складу УРСР Північної Буковини, Хотинського, Ізмаїльського та Акерманського повітів Бессарабії.
7 серпня	Утворення Ізмаїльської (ліквідована 1954) і Чернівецької областей.
28—30 вересня	12-й з'їзд ЛКСМУ.
15 грудня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих у західних областях УРСР.
1940	Заснування Державної хорової капели «Трембіта» у Львові.
1941	
12 січня	Вибори до Верховної Ради СРСР і Верховної Ради УРСР в Ізмаїльській та Чернівецькій областях УРСР.
Січень	Утворення Студії науково-популярних фільмів у Києві.
15—20 лютого	XVIII конференція ВКП(б).
24 лютого	Пуск Краматорського заводу важкого машинобудування.
Травень	Вихід першого номера журналу «Україна».
22 червня	Віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз. Початок Великої Вітчизняної війни.
23—29 червня	Танкові бої Червоної Армії проти німецько-фашистських військ у районі Луцьк — Броди — Ровно.
30 червня	Утворення Державного Комітету Оборони (ДКО, діяв до 4 вересня 1945).
Початок липня	Формування народного ополчення на Україні.
6 липня	Звернення Президії Верховної Ради УРСР, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У до українського народу з закликом боротися проти німецько-фашистських загарбників.
8—13 липня	Запеклі бої радянських військ у районі Новограда-Волинського і Бердичева.
10 липня — 19 вересня	Героїчна оборона Києва.
5 серпня — 16 жовтня	Героїчна оборона Одеси.
Серпень — вересень	Створення перших партизанських загонів і підпільних партійних організацій в окупованих німецько-фашистськими загарбниками районах України.
Серпень 1941 — жовтень 1942	Діяльність Хотинської підпільної комсомольської організації (Чернівецька область).
Вересень 1941 — березень 1942	Діяльність у с. Холмах (тепер Корюківського району Чернігівської області) підпільної комсомольської організації «Так починалося життя».
30 жовтня 1941 — 4 липня 1942	Героїчна оборона Севастополя.
26 листопада	Перший антифашистський мітинг представників українського народу в Саратові.
Листопад 1941 — лютий 1942	Діяльність у м. Дружківці (тепер Донецької області) підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Ленінська іскра».
Листопад 1941 — травень 1942	Діяльність у Полтаві підпільної комсомольсько-молодіжної організації «Нескорена полтавчанка».
26 грудня 1941 — 2 січня 1942	Керченсько-Феодосійська десантна операція.
Грудень	Випуск першої партії бойових танків «Т-34» евакуйованим Харківським заводом імені Комінтерну.
Грудень 1941 — листопад 1942	Діяльність у Херсоні підпільної антифашистської організації «Патріот Батьківщини».
Грудень 1941 — лютий 1943	Діяльність у с. Кримці (тепер Первомайського району Миколаївської області) підпільної комсомольської організації «Партизанська іскра».
Грудень 1941 — листопад 1943	Діяльність Малинської підпільної антифашистської організації (Житомирська область).
1942	
18—31 січня	Барвінківсько-Лозівська наступальна операція радянських військ.
Січень — травень	Розгортання партизанської боротьби в окупованих німецько-фашистськими загарбниками районах України.
Весна	Утворення з'єднань партизанських загонів під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова.
20 червня	Утворення Українського штабу партизанського руху.
17 липня 1942 — 2 лютого 1943	Сталінградська битва.
28 липня	Утворення Чернігівського партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова.
Липень — жовтень	Діяльність у с. Великій Знам'янці Кам'янсько-Дніпровського району Запорізької області підпільної комсомольсько-молодіжної «Добровільної організації патріотів».
30 серпня	Другий антифашистський мітинг представників українського народу в Саратові.
30 вересня 1942— січень 1943	Діяльність у Краснодоні підпільної комсомольської організації «Молода гвардія».
30 вересня 1942— березень 1944	Діяльність у Миколаєві підпільної антифашистської організації «Миколаївський центр».
Вересень 1942 — серпень 1944	Діяльність на території західних областей України підпільної партизанської організації «Народна гвардія».
Жовтень 1942 — липень 1944	Діяльність у Глинянському районі Львівської області підпільної антифашистської організації «Визволення Вітчизни».
Листопад 1942 — грудень 1943	Діяльність у с. Красногірці Голованівського району Кіровоградської області підпільної комсомольської організації «Спартак».
18 грудня	Вступ радянських військ на територію Ворошиловградської області. Початок визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників.
1942	Заснування в Уфі Інституту народної творчості та мистецтва (тепер — Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР у Києві).
1942—43	Рейд партизанських з'єднань під командуванням С. А. Ковпака, М. І. Наумова, О. М. Сабурова з району Брянських лісів на Правобережну Україну.
1943	
14 лютого	Визволення Ворошиловграда.
22 лютого	Постанова ДКО про відбудову вугільних шахт Донбасу.
Лютий — липень	Діяльність Ніжинської підпільної комсомольсько-молодіжної організації.
3—7 березня	Подвиг 25 радянських воїнів під командуванням лейтенанта П. М. Широніна біля с. Таранівки (тепер Готвальдівського району Харківської області).
8 березня	Бій біля с. Соколового (тепер Готвальдівського району Харківської області), в якому відзначився 1-й окремий чехословацький батальйон, що діяв у складі радянських військ.
11 березня — червень	Рейд партизанського з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова з Чернігівської області на Правобережну Україну.

Роки	Історичні події
23—29 травня	Нарада підпільного ЦК КП(б)У і командування найбільших партизанських загонів України в с. Картеничах Лельчицького району (тепер Гомельської області).
Червень — жовтень	Карпатський рейд партизанського з'єднання під командуванням С. А. Ковпака.
5 липня — 23 серпня	Курська битва.
21 серпня	Постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації.
23 серпня	Визволення Харкова.
2 вересня	Визволення Сум.
8 вересня	Визволення м. Сталіно (тепер Донецьк).
21 вересня	Визволення Чернігова.
21—30 вересня	Початок форсування Дніпра радянськими військами.
22 вересня	Завершення визволення Донбасу.
23 вересня	Визволення Полтави.
14 жовтня	Визволення Запоріжжя.
25 жовтня	Визволення Дніпропетровська і Дніпродзержинська.
31 жовтня — 11 грудня	Керченсько-Ельтигенська десантна операція.
3 листопада	Початок Київської наступальної операції військ 1-го Українського фронту.
6 листопада	Визволення Києва.
11 листопада	Постанова ЦК ВЛКСМ про участь комсомольських організацій у відбудові вугільної промисловості Донбасу.
28 листопада — 1 грудня	Тегеранська конференція керівників союзних держав — СРСР, США і Великобританії.
14 грудня	Визволення Черкас.
23 грудня	Пуск першої доменної печі на відбудованому Єнакіївському металургійному заводі.
31 грудня	Визволення Житомира.
1943	Створення Державного українського народного хору (тепер імені Г. Г. Верьовки).
1944	
8 січня	Визволення Кіровограда.
24 січня — 17 лютого	Оточення і розгром німецько-фашистських військ у районі Корсуня Шевченківського.
30 січня — 29 лютого	Нікопольсько-Криворізька наступальна операція радянських військ.
12 лютого	Визволення Луцька і Ровно.
4 березня — 17 квітня	Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція радянських військ.
6—18 березня	Березнегувато-Снігурівська наступальна операція радянських військ.
13 березня	Визволення Херсона.
20 березня	Визволення Вінниці.
25 березня	Визволення Проскурова (тепер м. Хмельницький).
26 березня	Вихід радянських військ на державний кордон з Румунією.
28 березня	Визволення Миколаєва.
30 березня	Визволення Чернівців. Утворення Херсонської області.
8 квітня	Вихід радянських військ на державний кордон з Чехословаччиною. Початок бойових дій за межами СРСР.
10 квітня	Визволення Одеси.
13 квітня	Визволення Сімферополя.
15 квітня	Визволення Тернополя.
9 травня	Визволення Севастополя.
12 травня	Завершення визволення Криму.
26 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України орденом Червоного Прапора.
13 липня — 29 серпня	Львівсько-Сандомирська наступальна операція військ 1-го Українського фронту.
18—22 липня	Оточення і розгром великого угруповання німецько-фашистських військ на захід від м. Броди.
27 липня	Визволення Львова і Станіслава (тепер м. Івано-Франківськ).
6 серпня	Визволення Дрогобича.
23—24 серпня	Вихід Румунії з війни проти СРСР і вступ її у війну проти фашистської Німеччини.
26 серпня	Визволення Ізмаїла.
8 жовтня	Завершення визволення території Радянської України від фашистських загарбників.
27 жовтня	Визволення Ужгорода.
26 листопада	Прийняття 1-м з'їздом Народних Комітетів Закарпатської України маніфесту про вихід з складу Чехословаччини і возз'єднання з Радянською Україною.
1944	Відбудова Маріупольського заводу імені Ілліча, Новомакіївського коксохімічного заводу. Утворення Українського театрального товариства.
	Заснування в Києві головної астрономічної обсерваторії АН УРСР.
1945	
4—12 лютого	Кримська конференція керівників союзних держав — СРСР, США, Великобританії (Ялта).
30 квітня	Рішення ООН про запрошення представників УРСР і БРСР на конференцію в Сан-Франціско.
2 травня	Капітуляція німецько-фашистських військ у Берліні.
8 травня	Підписання в Берліні акта про беззастережну капітуляцію німецьких збройних сил.
9 травня	День Перемоги над фашистською Німеччиною.
29 червня	Радянсько-чехословацька угода про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.
9 серпня	Початок воєнних дій Радянської Армії проти імперіалістичної Японії.
2 вересня	Підписання акта про беззастережну капітуляцію Японії.
18 жовтня	Заснування Ужгородського університету.
Жовтень	Заснування Інституту психології в Києві.
1945	Створення Київського мотоциклетного заводу.
1946	
10 лютого	Вибори до Верховної Ради СРСР 2-го скликання.
15 березня	Прийняття закону про перетворення Раднаркому СРСР на Раду Міністрів СРСР і Раднаркомів союзних і автономних республік на Ради Міністрів союзних і автономних республік.
22 червня	Утворення Закарпатської області.
Листопад	Створення Республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У (тепер — Вища партійна школа при ЦК Компартії України).
5 грудня	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Києві.
9 грудня	Заснування в Києві Інституту філософії АН УРСР.
10—14 грудня	13-й з'їзд ЛКСМУ.
1946	Заснування в Києві Інституту фізіології рослин і агрохімії АН УРСР (тепер — Інститут фізіології рослин АН УРСР), Львівського інституту прикладного і декоративного мистецтва, утворення Українського товариства охорони природи.
1947	
9 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 2-го скликання.
3 березня	Пуск першого агрегату відбудованого Дніпрогесу імені В. І. Леніна.
10 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про встановлення медалі «За відбудову вугільних шахт Донбасу».
3 жовтня	Пуск першої черги відбудованого заводу «Запоріжсталь».
14 грудня	Постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про проведення грошової реформи і скасування карткової системи на продовольчі і промислові товари, запровадженої під час війни.
21 грудня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 2-го скликання.
1947	Утворення Товариства для поширення політичних і наукових знань УРСР (тепер — товариство «Знання»).
1948	
25 січня	Відкриття в Києві пам'ятника генералу М. Ф. Ватутіну.
29 серпня	Закінчення відбудови Харківського тракторного заводу імені Серго Орджонікідзе.
1 жовтня	Введення в експлуатацію газопроводу Дашава — Київ.

Роки	Історичні події
28 жовтня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Одеської та Севастопольської міських організацій ЛКСМ України орденом Червоного Прапора.
29—30 листопада	1-а Українська республіканська конференція профспілок, обрання Української республіканської ради профспілок.
1948	Пуск Дарницького шовкового комбінату в Києві. Заснування Морського гідрофізичного інституту в Севастополі.
1949	
25—28 січня	XVI з'їзд КП(б)У.
19—21 лютого	14-й з'їзд ЛКСМУ.
24 квітня	Відкриття Літературно-художнього музею Т. Г. Шевченка в Києві.
6 травня	Створення в Києві Сектора держави і права АН УРСР (з 1969 — Інститут держави і права АН УРСР).
23 грудня	Постанова ЦК ВКП(б) про організацію політвідділів при МТС західних областей УРСР.
1949	Пуск Запорізького трансформаторного заводу. Заснування Інституту інфекційних хвороб, Інституту газу АН УРСР.
1950	
12 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 3-го скликання.
22 квітня	Відкриття Львівського філіалу Центрального музею В. І. Леніна.
17 грудня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 3-го скликання.
1950	Заснування в Києві науково-дослідного Інституту нейрохірургії.
1951	
25 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 3-го скликання.
12 березня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про захист миру.
15—16 березня	2-а Українська республіканська конференція профспілок.
30 березня	Заснування у Львові Інституту геології і геохімії горючих копалин АН УРСР.
13—14 вересня	1-а Українська республіканська конференція прихильників миру. Створення Українського республіканського комітету захисту миру.
7 листопада	Введення в дію першого на Україні телевізійного центру в Києві.
1951	Заснування у Львові Інституту машинознавства і автоматики (тепер — Фізико-механічний інститут АН УРСР).
1952	
1 січня	Відкриття в Києві першого на Україні планетарію.
20 січня	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну у Львові.
23—27 вересня	XVII з'їзд КП(б)У.
5—14 жовтня	XIX з'їзд КПРС.
1953	
27—29 січня	15-й з'їзд ЛКСМУ.
22 лютого	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 4-го скликання.
5 листопада	Відкриття в Києві першого в СРСР суцільнозварного моста через Дніпро за проектом академіка АН УРСР Є. О. Патона.
1953	Заснування в Києві Інституту фізіології АН УРСР. Гідрометеорологічного інституту.
1954	
7 січня	Утворення Черкаської області.
19 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про передання Кримської області з складу РРФСР до УРСР.
25—27 лютого	16-й з'їзд ЛКСМУ.
14 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 4-го скликання.
23—26 березня	XVIII з'їзд Компартії України.
1—2 квітня	3-я Українська республіканська конференція профспілок.
29 квітня	Відкриття в Києві пам'ятника М. О. Щорсу.
22 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради УРСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження РРФСР, УРСР і Києва орденом Леніна.
29 травня	Ювілейна сесія Верховної Ради РРФСР, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією.
16 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Севастополя орденом Червоного Прапора.
1954	Заснування в Києві Української сільськогосподарської академії.
1955	
27 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 4-го скликання і до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 5-го скликання.
18 жовтня	Пуск першого агрегату Каховської ГЕС.
22—24 грудня	17-й з'їзд ЛКСМУ.
1955	Заснування в Києві Інституту металофізики АН УРСР, Інституту металокераміки та спеціальних сплавів (тепер — Інститут проблем матеріалознавства АН УРСР).
1956	
17—21 січня	XIX з'їзд Компартії України.
14—25 лютого	XX з'їзд КПРС.
20 лютого	Пуск першої на Закарпатті Теребле-Ріцької ГЕС.
14—15 квітня	4-а Українська республіканська конференція профспілок.
8 липня	Введення в дію газопроводу Шебелинка — Харків.
14 липня	Прийняття Верховною Радою СРСР Закону про державні пенсії.
Серпень	Відзначення 100-річчя з дня народження І. Я. Франка.
30 вересня	Пуск останнього агрегату Каховської ГЕС.
1956	Заснування в Києві Українського науково-дослідного інституту землеробства. Відкриття пам'ятника М. Горькому в м. Ялті.
1957	
1 січня	Вихід першого номера «Робітничої газети».
3 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 6-го скликання.
16—23 серпня	4-й конгрес Всесвітньої федерації демократичної молоді в Києві.
4 вересня	Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР про розвиток житлового будівництва в УРСР.
27 жовтня	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Дніпропетровську.
2 листопада	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Севастополі.
6 листопада	Відкриття в Києві Меморіального комплексу парку Вічної Слави. Відкриття в Харкові пам'ятника борцям за перемогу Великого Жовтня.
7 листопада	Відкриття в м. Красноперекопську (Кримська область) пам'ятника героям Перекопу.
1957	Пуск Львівського заводу телевізорів. Заснування в Києві Інституту автоматики, Обчислювального центру АН УРСР (тепер — Інститут кібернетики ім. В. М. Глушкова АН УРСР).
1958	
6 лютого	Створення Спілки працівників кінематографії України.
18 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України орденом Леніна.
20—22 лютого	18-й з'їзд ЛКСМУ.
26 лютого	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Закарпатської, Запорізької, Київської, Харківської, Хмельницької, Черкаської і Чернівецької областей орденом Леніна.
16 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 5-го скликання.
Березень — травень	Фестиваль мистецтв — «Перша Українська театральна весна».
14—16 травня	6-й з'їзд профспілок УРСР.
6 липня	Відкриття в Києві Виставки передового досвіду в народному господарстві Української РСР.
25 серпня	1-а республіканська конференція Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів у Києві. Створення Української ради республіканського товариства.

Роки	Історичні події
25 жовтня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Кримської, Львівської і Миколаївської областей УРСР орденом Леніна.
5 листопада	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Української РСР другим орденом Леніна.
	Відкриття пам'ятника-музею визволення Києва від німецько-фашистських загарбників у с. Нових Петрівцях (тепер Вишгородського району Київської області).
14 листопада	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Кіровоградської і Одеської областей орденом Леніна.
1958	Заснування в Києві Інституту геронтології й експериментальної патології (тепер — Інститут геронтології АМН СРСР), Інституту хімії полімерів і мономерів (тепер — Інститут хімії високомолекулярних сполук АН УРСР), Інституту ливарного виробництва (тепер — Інститут проблем лиття АН УРСР).
	Спорудження архітектурно-скульптурного комплексу кладовища радянських воїнів Холм Слави у Львові.
	Відкриття в Києві першого в СРСР панорамного кінотеатру.
1959	
16—17 січня	Позачерговий XX з'їзд Компартії України.
23 січня	Спуск на воду в Миколаєві найбільшої в світі китобійної бази «Радянська Україна».
27 січня — 5 лютого	Позачерговий XXI з'їзд КПРС.
1 березня	Вибори до Верховної Ради УРСР 5-го скликання і місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 7-го скликання.
17 квітня	Прийняття Верховною Радою УРСР Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і дальший розвиток системи народної освіти в УРСР.
23—24 квітня	1-й з'їзд журналістів України. Заснування Спілки журналістів УРСР.
8 вересня	Закінчення будівництва газопроводу Дніпропетровськ — Кривий Ріг.
23 жовтня	Завершення в Херсоні будівництва першого в країні океанського суховантажного турбохода «Ленінський комсомол».
13 листопада	Введення в дію Новокриворізького гірничозбагачувального комбінату імені Ленінського комсомолу.
4 листопада	Відкриття в Севастополі діорами «Штурм Сапун-гори».
4 грудня	Пуск першого агрегату Кременчуцької ГЕС.
1959—65	Видання Української Радянської Енциклопедії — першої універсальної енциклопедії українського народу.
1960	
12 лютого	Пуск першого на Україні ядерного реактора в Києві.
16—19 лютого	XXI з'їзд Компартії України.
1—2 квітня	Республіканська нарада передовиків змагання бригад і ударників комуністичної праці.
6—8 квітня	7-й з'їзд профспілок УРСР.
9 травня	Відкриття в Одесі пам'ятника Невідомому матросові.
11 липня	Введення в дію найпотужнішої в світі установки безперервної розливки сталі на Донецькому металургійному заводі.
23 липня	Відкриття в Києві першого на Україні Палацу урочистих подій.
16 вересня	Заснування в Києві Інституту геофізики АН УРСР.
6 листопада	Пуск першої черги Київського метрополітену.
12—23 листопада	Декада української літератури і мистецтва в Москві.
2 грудня	Пуск найпотужнішої в світі доменної печі «Криворізька-Комсомольська» на Криворізькому заводі імені В. І. Леніна.
9 грудня	Закінчення електрифікації магістралі Москва — Донбас.
1960	Заснування в Києві Інституту напівпровідників АН УРСР, у Харкові — Фізико-технічного інституту низьких температур АН УРСР.
	Створення в Києві ансамблю «Балет на льоду».
	Завершення будівництва Палацу спорту в Києві.
	Заснування товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном (товариство «Україна»).
	Введення в дію Кременчуцької ГЕС.

Роки	Історичні події
1961	
5 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 8-го скликання.
12 квітня	Перший у світі космічний політ навколо Землі радянського льотчика-космонавта Ю. О. Гагаріна на космічному кораблі «Восток».
20 травня	Постанова Ради Міністрів УРСР про встановлення республіканських премій імені Т. Г. Шевченка за видатні твори літератури, образотворчого мистецтва, музики, театрального мистецтва і кінематографії (з 23 квітня 1969 — Державні премії УРСР імені Т. Г. Шевченка).
21 червня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста-героя Києва орденом Леніна, про встановлення медалі «За оборону Києва».
1 серпня	Пуск найбільшого в Європі Дніпропетровського шинного заводу.
27—30 вересня	XXII з'їзд Компартії України.
8 жовтня	Урочисте відкриття монумента на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією в Переяславі-Хмельницькому.
13 жовтня	Завершення будівництва нафтопроводу «Дружба» (на кордоні СРСР і Чехословаччини).
15 жовтня	Початок експлуатації першої в СРСР відеотелефонної лінії між Києвом, Москвою і Ленінградом.
17—31 жовтня	XXII з'їзд КПРС. Прийняття нової Програми і нового Статуту КПРС.
31 жовтня	Пуск найбільшої в Радянській країні теплової електростанції — Придніпровської ДРЕС.
1961	Заснування Інституту надтвердих матеріалів АН УРСР у Києві.
	Відкриття в Києві першого в СРСР Бюро добрих послуг (тепер — фірма «Світанок»).
1962	
28 лютого — 2 березня	8-й з'їзд профспілок УРСР.
18 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 6-го скликання.
22—24 березня	19-й з'їзд ЛКСМУ.
9 травня	Введення в дію на повну потужність каналу Сіверський Донець — Донбас.
2 червня	Відкриття пам'ятника О. С. Пушкіну в Києві.
20 липня	Пуск першої черги найбільшого в Європі Чернігівського заводу хімічного волокна.
11—15 серпня	Перший у світі груповий космічний політ навколо Землі радянських льотчиків-космонавтів А. Г. Ніколаєва і П. Р. Поповича на космічних кораблях «Восток-3» і «Восток-4».
19 жовтня	Введення в експлуатацію газопроводу Шебелинка — Київ.
29 жовтня	Введення в дію лінії електропередачі Волгоград — Донбас.
1963	
9 січня	Пуск першої черги Херсонського целюлозного заводу.
15—16 січня	1-й з'їзд працівників кінематографії України.
3 березня	Вибори до Верховної Ради УРСР 6-го скликання і місцевих Рад депутатів трудящих Української РСР 9-го скликання.
10—12 жовтня	9-й з'їзд профспілок УРСР.
17 жовтня	Урочисте відкриття першої черги Північно-Кримського каналу.
5 листопада	Відкриття пам'ятника В. І. Леніну в Харкові.
1963	Заснування Інституту мистецтв у Харкові.
1964	
3 березня	Заснування в Києві Сектора географії АН УРСР.
Березень — травень	Урочисте відзначення 150-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка.
10 червня	Відкриття пам'ятника Т. Г. Шевченкові в Москві.
Вересень	Урочисте відзначення в СРСР і за кордоном за рішенням Всесвітньої Ради Миру 100-річчя з дня народження М. М. Коцюбинського.
31 жовтня	Відкриття пам'ятника І. Я. Франку у Львові.
19 грудня	Пуск першої черги Київської ГЕС.
Грудень	Пуск Сніжнянського заводу хімічного машинобудування (Донецька область).

Роки	Історичні події
1964	Заснування в Києві Всесоюзного науково-дослідного інституту гігієни і токсикології пестицидів, полімерних і пластичних мас. Відкриття в Києві Музею українського народного декоративного мистецтва, першого в республіці широкоформатного кінотеатру «Україна».
1965	
14 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 10-го скликання.
8 травня	Укази Президії Верховної Ради СРСР про вручення ордена Леніна і медалі «Золота Зірка» містам-героям Севастополю і Одесі й медалі «Золота Зірка» — Києву.
28 травня	Постанова Ради Міністрів СРСР про організацію Донецького державного університету.
27 червня	Відкриття пам'ятника героям-потьомкінцям в Одесі.
22 грудня	Прийняття Верховною Радою УРСР Закону про органи народного контролю.
29 грудня	Відкриття пам'ятника М. В. Лисенку в Києві.
1965	Створення Інституту ендокринології і обміну речовин, Інституту захворювань нирок і сечовивідних шляхів (урології) в Києві (тепер — Інститут урології та нефрології). Створення Закарпатського музею народної архітектури та побуту в Ужгороді.
1966	
15—18 березня	XXIII з'їзд Компартії України.
29 березня — 8 квітня	XXIII з'їзд КПРС.
25—27 квітня	20-й з'їзд ЛКСМУ.
17 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ждановської міської комсомольської організації орденом Трудового Червоного Прапора.
12 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 7-го скликання.
27 серпня	Пуск найбільшої в Європі аглофабрики Ждановського металургійного заводу імені В. І. Леніна.
1 листопада	Початок серійного виробництва найбільшого в світі літака «Антей» (АН-22).
21 грудня	Заснування Українського республіканського товариства охорони пам'яток історії і культури.
1966	Заснування в Києві Інституту проблем міцності АН УРСР, Інституту теоретичної фізики АН УРСР. Створення республіканського видавництва «Музична Україна», Центрального науково-природничого музею АН УРСР.
1967	
2 січня	Введення в експлуатацію Донецького заводобудівного комбінату.
20 січня	Випуск мільйонного трактора на Харківському тракторному заводі імені Серго Орджонікідзе.
28 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Луганської області орденом Леніна.
30 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Полтавської області орденом Леніна.
11 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Херсонської області орденом Леніна.
12 березня	Вибори до Верховної Ради УРСР 7-го скликання і до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 11-го скликання.
14 березня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про переведення робітників і службовців підприємств, установ і організацій на п'ятиденний робочий тиждень з двома вихідними днями.
5 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Тернопільської області орденом Леніна.
13 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Чернігівської області орденом Леніна.
22 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Сумської області орденом Леніна.
12 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ровенської області орденом Леніна.
21 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Житомирської області орденом Леніна.
12 серпня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Волинської області орденом Леніна.
29 серпня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Івано-Франківської області орденом Леніна.
12—18 вересня	Дні культури і мистецтва УРСР в Москві.
3—4 листопада	Спільне урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 50-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.
22 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Української РСР орденом Жовтневої Революції.
1967	Заснування в Києві Центрального архіву-музею літератури і мистецтва УРСР. Відкриття монумента «Легендарна тачанка» на честь героїв громадянської війни в районі м. Каховки Херсонської області.
1968	
24—26 січня	10-й з'їзд профспілок УРСР.
18 лютого	Відкриття у французькому місті Еннен-Льєтар пам'ятника Герою Радянського Союзу, національному герою Франції В. В. Порику.
5 липня	Урочистий пленум ЦК Компартії України, присвячений 50-річчю Компартії України.
21 серпня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Харківської області другим орденом Леніна.
25 жовтня	Пуск останнього агрегату Київської ГЕС. Укази Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Краснодонської і Шепетівської міських комсомольських організацій орденом Червоного Прапора, Кагарлицької районної комсомольської організації (Київська область) — орденом Трудового Червоного Прапора, Первомайської районної комсомольської організації (Миколаївська область) — орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня, Новокаховської міської комсомольської організації (Херсонська область) — орденом «Знак Пошани».
1968	Утворення в Києві Інституту колоїдної хімії та хімії води АН УРСР. Заснування республіканського видавництва «Вища школа».
1969	
16 березня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 12-го скликання.
28 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ленінської Комуністичної Спілки Молоді України орденом Жовтневої Революції.
7 вересня	Перше на Україні урочисте відзначення Дня освіти.
12 жовтня	Відкриття Меморіалу солдатської слави у Львові.
	Пуск Запорізького залізорудного комбінату.
1969	Заснування Інституту геохімії і фізики мінералів АН УРСР, Інституту аналітичного приладобудування, Інституту медичних проблем фізичної культури в Києві. Утворення Музею народної архітектури і побуту УРСР у Києві.
1970	
25—27 березня	21-й з'їзд ЛКСМУ.
21—22 квітня	Урочисте святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.
8 травня	Відкриття в Києві першого в країні Музею спортивної слави.
9 травня	Відкриття монумента «Україна — визволителям» на радянсько-чехословацькому кордоні.
14 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 8-го скликання.
23 листопада	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Дніпропетровської області другим орденом Леніна.
2 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Донецької області другим орденом Леніна.
4 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Харкова орденом Леніна.
11 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Запоріжжя орденом Леніна.

Роки	Історичні події
14 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Кримської області орденом Трудового Червоного Прапора.
18 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Ворошиловграда орденом Жовтневої Революції.
28 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Дніпродзержинська Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.
31 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Миколаєва орденом Трудового Червоного Прапора.
Грудень	Пуск у Києві першої в СРСР гідроакумулюючої електростанції (ГАЕС).
1970	Утворення Інституту ядерних досліджень АН УРСР у Києві. Відкриття монумента бойової слави Радянських Збройних Сил у Львові, меморіального комплексу-музею «Молодої гвардії» в Красводоні.
1971	
7 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Жданова Донецької області орденом Трудового Червоного Прапора.
11 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Львова орденом Леніна.
18 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Кривого Рога Дніпропетровської області орденом Леніна.
1 лютого	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Краматорська Донецької області орденом Трудового Червоного Прапора.
1 березня	Урочисте засідання в Москві з нагоди 100-річчя з дня народження Лесі Українки.
17—20 березня	XXIV з'їзд Компартії України.
30 березня — 9 квітня	XXIV з'їзд КПРС.
13 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 13-го скликання.
10 листопада	Завершення будівництва найбільшого в СРСР плавучого підйомного крана «Богатир» на Морському заводі в Севастополі.
21 грудня	Введення в дію Київської ТЕЦ-5 — однієї з найбільших в СРСР.
1971	Створення Інституту проблем онкології АН УРСР у Києві. Створення Донецького, Харківського (з 1981 — Північно-Східний), Західного (у Львові), Південного (в Одесі), Дніпропетровського (з 1981 — Придніпровський) наукових центрів АН УРСР. Заснування Львівського музею народної архітектури та побуту.
1972	
Січень	Пуск Ладижинської ДРЕС.
9—11 березня	11-й з'їзд профспілок УРСР.
13 липня	Освоєння серійного виробництва турбін для АЕС на Харківському турбінному заводі імені С. М. Кірова.
Липень	9-й Всесвітній конгрес геронтологів (Київ).
29 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Української РСР орденом Дружби народів.
30 грудня	Звернення ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР «До радянського народу, до трудящих усіх національностей Союзу Радянських Соціалістичних Республік» у зв'язку з 50-річчям утворення СРСР.
1972	Відкриття в селищі Міловому (Ворошиловградська область) монумента «Україна — визволителям».
1973	
26 травня — 3 червня	Перший Всесоюзний фестиваль мистецтв «Київська весна».
17 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 14-го скликання.
3 вересня	Відкриття пам'ятника Лесі Українці в Києві.
14 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння Керчі почесного звання «Місто-герой» з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка».
1973	Пуск однієї з найбільших у світі теплових електростанцій — Криворізької ДРЕС-2.

Роки	Історичні події
1974	
5—7 березня	22-й з'їзд ЛКСМУ.
22 квітня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Новоукраїнської районної комсомольської організації Кіровоградської області орденом Трудового Червоного Прапора.
16 червня	Вибори до Верховної Ради СРСР 9-го скликання.
11 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Полтави орденом Трудового Червоного Прапора.
8 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Керченської міської комсомольської організації Кримської області орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.
17 жовтня	Відкриття Українського державного музею історії Великої Вітчизняної війни 1941—45.
30 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Київської міської комсомольської організації орденом Червоного Прапора.
31 грудня	Пуск найбільшої в світі доменної печі на Криворізькому металургійному заводі імені В. І. Леніна.
1974	Заснування Дніпропетровського театру опери та балету.
1975	
23 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Кривого Рога Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.
15 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 15-го скликання.
5 серпня	Постанова ЦК КПРС «Про досвід роботи партійних організацій і колективів передових виробництв Львівської області по розробці і вдосконаленню комплексної системи управління якістю продукції».
23 серпня	Пуск першої дільниці Харківського метрополітену.
12 жовтня	Пуск Ровенського заводу великопанельного домобудування.
26 грудня	Введення в експлуатацію найбільшого в СРСР Теофіпольського цукрозаводу.
1975	Завершення спорудження в Києві першого в СРСР Льодового стадіону. Відкриття Музею книги і книгодрукування УРСР у Києві. Відкриття меморіального комплексу на честь визволення Донбасу від фашистських загарбників на Савур-могилі. Відкриття монумента на честь проголошення Радянської влади в Харкові.
1976	
10—13 лютого	XXV з'їзд Компартії України.
24 лютого — 5 березня	XXV з'їзд КПРС.
20 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Дніпропетровська орденом Леніна.
2 липня	Відкриття в Києві пам'ятника радянським громадянам і військовополоненим солдатам та офіцерам Радянської Армії, розстріляним німецькими фашистами в Бабиному яру.
1976	Пуск першої черги Лисичанського нафтопереробного заводу.
1977	
Січень	Введення в експлуатацію першої черги Нововолинського заводу спеціального технологічного устаткування.
2—4 березня	12-й з'їзд профспілок УРСР.
19 червня	Вибори до місцевих Рад депутатів трудящих УРСР 16-го скликання.
6 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Макіївки Донецької області орденом Трудового Червоного Прапора.
19 вересня	Завершення будівництва Запорізької ДРЕС.
26 вересня	Пуск першого блоку Чорнобильської АЕС.
7 жовтня	Прийняття позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР нової Конституції СРСР.
2—3 листопада	Урочисте засідання ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, присвячене 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Прийняття Звернення до радянського народу, до народів, парламентів, урядів усього світу.
21 грудня	Відкриття в Києві меморіального музею-квартири Ульянових.

Роки	Історичні події
23—25 грудня	Урочисте відзначення 60-річчя утворення Української РСР.
Грудень	Завершення будівництва Вуглегірської ДРЕС (Донбас).
1978	
4 лютого	Випуск 100-мільйонної тонни сталі на заводі «Запоріжсталь».
14—16 березня	23-й з'їзд ЛКСМУ.
20 квітня	Прийняття позачерговою сьомою сесією Верховної Ради УРСР 9-го скликання нової Конституції УРСР.
1 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Херсона орденом Трудового Червоного Прапора.
31 серпня	Випуск першої в країні партії самохідних кукурудзозбиральних комбайнів на Херсонському комбайновому заводі.
7 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Жданова Донецької області орденом Жовтневої Революції.
1978	Заснування Інституту соціальних і економічних проблем зарубіжних країн АН УРСР у Києві.
1979	Відкриття республіканського Будинку художника у Києві.
29 січня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Переяслава-Хмельницького Київської області орденом Дружби народів.
30 січня	Урочисті збори в Києві, присвячені 325-річчю возз'єднання України з Росією.
4 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 10-го скликання.
18 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Верхньодніпровська Дніпропетровської області орденом «Знак Пошани».
19 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Донецька орденом Леніна.
23 жовтня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Павлограда Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.
26 жовтня	Завершення будівництва Каховського каналу.
1979	Відкриття Переяслав-Хмельницького історико-культурного заповідника.
1980	
24 лютого	Вибори до Верховної Ради УРСР 10-го скликання і місцевих Рад народних депутатів УРСР 17-го скликання.
19 липня — 3 серпня	XXII Олімпійські ігри в Москві, Ленінграді, Києві, Мінську, Таллінні.
17 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Нікополя Дніпропетровської області орденом Трудового Червоного Прапора.
22 грудня	Пуск першого енергоблоку Ровенської АЕС.
1980	Спорудження меморіального комплексу жертвам фашизму в с. Кортелісах (тепер Ратнівського району Волинської області).
1981	
8 лютого	Відкриття республіканського Будинку органної і камерної музики в Києві.
10—12 лютого	XXVI з'їзд Компартії України.
23 лютого — 3 березня	XXVI з'їзд КПРС.
9 травня	Відкриття меморіального комплексу «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років».
Червень	Пуск у місті Енергодарі Запорізької області першого в СРСР заводу нестандартного обладнання і трубопроводів для АЕС.
1 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Корсуня-Шевченківського Черкаської області орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.
1981	Заснування Інституту проблем моделювання й енергетики АН УРСР у Києві. Утворення в Києві Північно-Західного наукового центру АН УРСР.
1982	
25—26 лютого	13-й з'їзд профспілок УРСР.
5—6 квітня	24-й з'їзд ЛКСМУ.
21 квітня	Введення в експлуатацію нового будинку Київ. філіалу Центрального музею В. І. Леніна.
30 квітня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Феодосії Кримської області орденом Вітчизняної війни 1-го ступеня.
26 травня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Києва орденом Дружби народів.
28 травня	Урочисті збори в Києві, присвячені 1500-річчю міста.
20 червня	Вибори до місцевих Рад народних депутатів УРСР 18-го скликання.
11—13 жовтня	Зустріч у Києві представників Руху прихильників миру соціалістичних країн.
17 грудня	Урочисте засідання Центрального Комітету Компартії України і Верховної Ради УРСР в Києві, присвячене 60-річчю утворення СРСР.
1983	
13 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Севастополя орденом Жовтневої Революції.
14—15 червня	Пленум ЦК КПРС з питань ідеологічної, масово-політичної роботи партії.
16—17 червня	Восьма сесія Верховної Ради СРСР 10-го скликання. Прийняття Закону про трудові колективи і підвищення їхньої ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.
22 серпня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Харкова орденом Жовтневої Революції.
7—13 вересня	9-й міжнародний з'їзд славістів у Києві.
13 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Ровно орденом Трудового Червоного Прапора.
15 грудня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Білої Церкви Київської області орденом «Знак Пошани».
26—27 грудня	Пленум ЦК КПРС, який розглянув проекти державного плану економічного і соціального розвитку СРСР і державного бюджету СРСР на 1984 рік.
1983	Заснування в Києві Інституту серцево-судинної хірургії.
1984	
13 лютого	Позачерговий пленум ЦК КПРС. Обрання К. У. Черненка Генеральним секретарем ЦК КПРС.
4 березня	Вибори до Верховної Ради СРСР 11-го скликання.
26—27 березня	Всесоюзна економічна нарада з проблем агропромислового комплексу.
10 квітня	Пленум ЦК КПРС. Прийняття постанов про дальше поліпшення роботи Рад народних депутатів та про основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи.
11—12 квітня	Перша сесія Верховної Ради СРСР 11-го скликання. Прийняття «Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи». Обрання Генерального секретаря ЦК КПРС К. У. Черненка Головою Президії Верховної Ради СРСР.
4 червня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Сімферополя орденом Трудового Червоного Прапора.
17 червня	Опублікування викладу постанови ЦК КПРС «Про 40-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років».
10 липня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження Житомира орденом Трудового Червоного Прапора.
25 вересня	Указ Президії Верховної Ради СРСР про нагородження міста Мелітополя Запорізької області орденом «Знак Пошани».
12 жовтня	Урочисте відзначення 40-річчя визволення території Радянської України від фашистських загарбників.
23 жовтня	Пленум ЦК КПРС, який розглянув питання «Про довгочасну програму меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою сталого нарощування продовольчого фонду країни».

В. Л. Зуц, А. В. Кудрицький, В. С. Левін.

ЗМІСТ

СУСПІЛЬНИЙ І ДЕРЖАВНИЙ ЛАД УРСР

Ради народних депутатів УРСР 10
Законодавство УРСР 11
Державні нагороди УРСР 16
Правоохоронні органи 17
Судова система 17
Арбітраж 18
Прокуратура УРСР 18
Народний контроль 19
Органи громадської самодіяльності по підтриманню правопорядку 19
Добровільні народні дружини (ДНД). Товариські суди.
Адміністративно-територіальний устрій УРСР 20

НАСЕЛЕННЯ

Чисельність, розміщення, класовий склад 21
Національний склад. Мови 22

ПРИРОДНІ УМОВИ І ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Географічне положення й загальна характеристика . . . 24
З історії досліджень території України 24
Геологічна будова 26
Основні риси геологічної будови і тектонічного розвитку 26
Структурно-геологічне районування 26
Український щит. Скіфська платформа. Волино-Подільська плита. Причорноморська западина. Дніпровсько-Донецька западина. Донецька складчаста споруда. Карпатська складчаста система. Кримська складчаста система.
Стратиграфія 29
Докембрійські геологічні утворення. Палеозойські відклади. Мезозойські відклади. Кайнозойські відклади.
Гідрогеологічні умови 31
Рельєф 32
Загальна характеристика 32
Морфоструктура і морфоскульптура 33
Основні орографічні елементи 33
Волинська височина. Подільська височина. Придніпровська височина. Донецька височина. Приазовська височина. Середньоросійська височина. Поліська низовина. Придніпровська низовина. Причорноморська низовина. Українські Карпати. Кримські гори.
Геоморфологічне районування 37
Клімат 37
Загальна характеристика 37
Кліматоутворюючі фактори 37
Сонячна радіація. Циркуляція атмосфери. Земна поверхня.
Основні метеорологічні елементи 38
Температура повітря. Вітровий режим. Опади. Сніговий покрив. Вологість повітря.
Несприятливі метеорологічні явища 40
Грози. Град. Тумани. Заморозки. Ожеледь. Хуртовини. Суховії. Пилові, або чорні, бурі. Посухи.
Кліматична характеристика за сезонами 40
Зима. Весна. Літо. Осінь.
Агрокліматичне районування 41
Поверхневі води 42
Моря 42
Чорне море. Азовське море.
Внутрішні води 43
Ріки. Озера й лимани. Водосховища та ставки. Болота.
Ґрунти 47
Зона Полісся. Зона Лісостепу. Зона Степу. Зона Сухого Степу. Українські Карпати. Кримська гірська область.
Рослинний світ 49
Загальна характеристика 49
Історія розвитку рослинного світу України 50
Геоботанічне районування 50
Лісова зона. Лісостепова зона. Степова зона. Українські Карпати. Кримські гори. Господарське значення.
Тваринний світ 53
Загальна характеристика 53
Історія розвитку тваринного світу України 53
Зоогеографічне районування суші 54
Поліський зоогеографічний округ. Український лісостеповий зоогеографічний округ. Український степовий зоогеографічний округ. Український карпатський гірський зоогеографічний округ. Кримський гірський зоогеографічний округ. Азово-Чорноморський зоогеографічний округ.
Тваринний світ водойм 57
Тваринний світ континентальних водойм України. Тваринний світ Чорного і Азовського морів.
Ландшафти і фізико-географічне районування 58
Зона мішаних лісів. Лісостепова зона. Степова зона. Українські Карпати. Кримські гори.
Природні ресурси 61
Мінерально-сировинні ресурси 61
Паливні ресурси. Рудні ресурси. Нерудні ресурси. Гідромінеральні ресурси.
Земельні ресурси 63
Лісові ресурси 65
Водні ресурси 67
Перетворення природного середовища та раціональне природокористування 68
Охорона природи 70

ІСТОРІЯ

Первіснообщинний лад 72
Первіснообщинний лад і зародження класового суспільства на території України 72
Феодальний лад 74
Формування і розвиток у східних слов'ян феодальних відносин. Київська Русь 74
Феодальна роздробленість давньоруських земель (12—13 ст.) 76
Соціально-політичне становище українських земель і боротьба народних мас проти феодального та іноземного гніту в 14 — 1-й половині 16 ст. Формування української народності 77
Соціально-економічне і політичне становище України та антифеодальна і визвольна боротьба її народних мас у 2-й половині 16 — 1-й половині 17 ст. 78
Визвольна війна українського народу 1648—54. Возз'єднання України з Росією 80
Соціально-економічний розвиток і політичне становище України після возз'єднання з Росією (2-а половина 17 ст.) 82
Посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні в кінці 17 — 1-й половині 18 ст. 84
Розклад феодально-кріпосницької системи і формування капіталістичного укладу на Україні (2-а половина 18 ст.) 85
Розклад і криза феодально-кріпосницької системи. Розвиток капіталістичного укладу на Україні в 1-й половині 19 ст. і напередодні селянської реформи 1861 88
Капіталістичний лад 91
Україна в період утвердження і розвитку капіталізму (2-а половина 19 ст.) 91
Україна напередодні і в період першої російської революції 1905—07 96
Україна в період реакції (1907—10) 100
Україна в період нового революційного піднесення (1910—14) 101
Україна в період першої світової війни 1914—18 і Лютневої революції 1917 103
Епоха соціалізму 106
Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Боротьба за встановлення і зміцнення Радянської влади на Україні (квітень 1917 — березень 1918) 106
Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—20) 109
Українська РСР у період відбудови народного господарства (1921—25) 112
Українська РСР у період будівництва й зміцнення соціалізму (1926—41) 114
Боротьба трудящих західноукраїнських земель за соціальне і національне визволення в 20—30-х рр. 20 ст. Возз'єднання Західної України і Північної Буковини з Українською РСР 117
Українська РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941—45 119
Українська РСР у період дальшого розвитку і зміцнення соціалізму (1945—61) 123
Завершення возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській соціалістичній державі (1945). Українська РСР з 1945 до початку 60-х рр.
Українська РСР у період розвинутого соціалізму 126

Українська РСР на міжнародній арені 134
Участь Української РСР у зовнішньополітичній діяльності Радянського Союзу 134
Участь Української РСР у міжнародних конференціях і міжнародних договорах 135
Участь Української РСР у міжнародних організаціях 136
Економічні зв'язки УРСР з зарубіжними країнами . . . 139
Культурні зв'язки Української РСР з зарубіжними країнами 140

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ УКРАЇНИ 141

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ УРСР 145

ЛЕНІНСЬКА КОМУНІСТИЧНА СПІЛКА МОЛОДІ УКРАЇНИ 148
Піонерська організація 150

Кооперативні, інші громадські організації. Творчі спілки. Наукові і спортивні товариства 151
Кооперативні організації 152
Сільськогосподарська виробнича кооперація. Споживча кооперація. Житлово-будівельна кооперація.
Українська республіканська організація Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (ДТСААФ УРСР) 153
Інші громадські організації 154
Український республіканський комітет захисту миру. Українське товариство дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Товариство «Україна». Комітет молодіжних організацій УРСР. Товариство «Знання». Українське товариство охорони природи. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. Товариство любителів книги Української РСР. Музичне товариство Української РСР. Українське театральне товариство. Торговельно-промислова палата УРСР. Товариство Червоного Хреста УРСР. Українське республіканське добровільне протипожежне товариство. Українське товариство мисливців і рибалок. Українське товариство глухих. Українське товариство сліпих.
Наукові товариства 157
Науково-технічні товариства. Українська республіканська організація Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів. Медичні наукові товариства. Українське ботанічне товариство. Географічне товариство УРСР. Українське ентомологічне товариство. Українське мікробіологічне товариство. Українське республіканське товариство паразитологів. Українське фізіологічне товариство імені І. П. Павлова. Українське біохімічне товариство. Українське товариство генетиків і селекціонерів імені М. І. Вавілова. Українське гідробіологічне товариство. Українське палеонтологічне товариство. Українське мінералогічне товариство.
Творчі спілки 160
Спілка архітекторів України. Спілка журналістів України. Спілка кінематографістів України. Спілка композиторів України. Спілка письменників України. Спілка художників України.
Добровільні спортивні товариства (ДСТ) 161

НАРОДНЕ ГОСПОДАРСТВО

Економіка УРСР у складі єдиного народногосподарського комплексу СРСР 162
Промисловість 163
Загальна характеристика 163
Електроенергетика 166
Чорна металургія 169
Кольорова металургія 171
Паливна промисловість 172
Вугільна промисловість. Нафтова промисловість. Газова промисловість. Торфова промисловість.
Хімічна і нафтохімічна промисловість 173
Машинобудування і металообробка 175
Промисловість будівельних матеріалів 179
Лісова, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість 180
Скляна промисловість 181
Фарфоро-фаянсова промисловість 181
Легка промисловість 181
Харчова промисловість 184
Мікробіологічна промисловість 186
Борошномельно-круп'яна і комбікормова промисловість 187
Поліграфічна промисловість 187
Медична промисловість 188
Місцева промисловість 188

Агропромисловий комплекс (АПК) 189
Сільське господарство 190
Загальна характеристика 190
Рільництво 193
Зернове господарство. Технічні культури. Кормові культури. Овочево-баштанні культури. Картопля. Садівництво. Виноградарство.
Тваринництво 200
Скотарство. Свинарство. Вівчарство. Птахівництво. Конярство. Рибне господарство. Бджільництво. Шовківництво. Звірівництво. Кролівництво.
Лісове господарство 205

Будівництво 207
Промислове будівництво 208
Житлово-цивільне будівництво 210
Сільське будівництво 212
Житлово-комунальне господарство 213
Побутове обслуговування населення 214
Транспорт 215
Загальна характеристика 215
Залізничний транспорт 216
Морський транспорт 217
Річковий транспорт 218
Трубопровідний транспорт 218
Автомобільний транспорт 219
Повітряний транспорт 220
Зв'язок 220
Водне господарство 222
Торгівля і громадське харчування 223
Фінанси і кредит 225
Економічне районування 228
Управління народним господарством і планування 232
Розвиток системи управління народним господарством. Планування народного господарства.
Праця 233
Добробут народу 236
Національний доход. Заробітна плата робітників і службовців, оплата праці колгоспників. Реальні доходи населення. Суспільні фонди споживання.

НАУКА І НАУКОВІ УСТАНОВИ

Академія наук Української РСР 238
Суспільні науки 242
Філософія 242
Історія 245
Допоміжні (спеціальні) історичні дисципліни.
Економічні науки 247
Політична економія. Спеціальні дисципліни та галузеві економіки. Статистика, демографія, проблеми формування і використання трудових ресурсів. Історія народного господарства, історія економічної думки.
Економічна географія 250
Юридичні науки 251
Педагогічні науки 252
Психологія 254
Мовознавство 255
Літературознавство 257
Фольклористика.
Археологія 261
Етнографія 262
Мистецтвознавство 263
Образотворче мистецтво і архітектура. Музикознавство. Театрознавство. Кінознавство.
Природничі науки 266
Математичні науки 266
Математичний і функціональний аналіз. Диференціальні рівняння і математична фізика. Алгебра, математична логіка і геометрія. Теорія імовірностей і математична статистика. Обчислювальна математика.
Механіка 269
Кібернетика 270
Фізичні науки 272
Фізика напівпровідників. Металофізика. Теорія твердого тіла. Фізика молекулярних кристалів. Магнетизм. Фізика атомного ядра і ядерних реакцій. Фізика елементарних частинок. Фізика і техніка прискорювачів. Фізика плазми. Фізика низьких температур. Радіофізика. Оптична квантова електроніка, нелінійна оптика й голографія. Емісійна електроніка.
Астрономія і радіоастрономія 279
Хімічні науки 280
Загальна і неорганічна хімія. Аналітична хімія. Колоїдна хімія. Фізична хімія. Органічна хімія. Хімія високомолекулярних сполук. Нафтохімія.
Науки про Землю 284
Геологія. Геофізика. Геохімія. Фізична географія. Океанологія. Геодезія. Картографія.
Біологічні науки 288
Зоологія. Антропологія. Фізіологія тварин і людини. Ботаніка. Фізіологія рослин. Палеонтологія. Мікробіологія і вірусологія. Молекулярна біологія. Генетика. Біохімія. Гідробіологія.
Медичні науки 297
Сільськогосподарські науки 299

Технічні науки 301
Матеріалознавство 301
Металургія 302
Доменне виробництво. Сталеплавильне виробництво. Прокатне виробництво. Порошкова металургія. Ливарне виробництво. Спеціальна електрометалургія.
Гірнича наука 306
Машинознавство 307
Електротехніка 308
Наука про зварювання 309
Теплоенергетика і технічна теплофізика 310
Гідрологія і гідротехніка 311

Радіотехніка 312
Будівельні науки 312
Галузеві науково-дослідні установи 314

ОХОРОНА ЗДОРОВ'Я

Стан медичної допомоги на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції 316
Розвиток охорони здоров'я за роки Радянської влади . . 318
Санітарно-епідеміологічна служба в УРСР 320
Санаторно-курортна справа 321
Фізична культура і спорт. Туризм 322

КУЛЬТУРА

Народна освіта 326
Розвиток освіти на Україні до Великої Жовтневої соціалістичної революції 326
Розвиток народної освіти на Україні за роки Радянської влади 328
Дошкільне виховання 330
Загальноосвітня школа 331
Позашкільні дитячі заклади 333
Професійно-технічна освіта 333
Середня спеціальна освіта 335
Вища освіта 336
Засоби масової інформації. Культурно-освітні установи 339
Періодична преса 339
Телебачення і радіомовлення 341
Книговидавнича справа 343
Бібліотеки 345
Музеї 346
Клубні заклади 348
Пам'ятки історії та культури 349
Українська мова 349
Література 353
Література 11—18 ст. 353
Література 19 — початку 20 ст. 355
Радянська література 358
Народнопоетична творчість 363
Мистецтво 364
Архітектура 364
Давня архітектура. Архітектура 2-ї половини 13 — середини 18 ст. Архітектура кінця 18 — 1-ї половини 19 ст. Архітектура 2-ї половини 19 — початку 20 ст. Радянська архітектура.
Образотворче мистецтво 371
Давнє українське образотворче мистецтво. Українське образотворче мистецтво 19 — початку 20 ст. Українське радянське образотворче мистецтво.
Музика 380
Дожовтневий період. Музика Радянської України.
Балет 384
Театр 386
Український театр дожовтневого періоду. Український радянський театр.
Кіно 392
Естрада 396
Цирк 396
Народне мистецтво 397
Народна архітектура. Декоративно-ужиткове мистецтво. Художня самодіяльність. Народне музичне мистецтво. Народне театральне мистецтво. Кіноаматорство.

СТОЛИЦЯ І ОБЛАСТІ УРСР

Київ 405
Вінницька область 408
Волинська область 410
Ворошиловградська область 413
Дніпропетровська область 415
Донецька область 417
Житомирська область 420
Закарпатська область 423
Запорізька область 425
Івано-Франківська область 427
Київська область 430
Кіровоградська область 432
Кримська область 435
Львівська область 438
Миколаївська область 441
Одеська область 443
Полтавська область 446
Ровенська область 448
Сумська область 451
Тернопільська область 453
Харківська область 455
Херсонська область 458
Хмельницька область 460
Черкаська область 463
Чернівецька область 465
Чернігівська область 468
Релігія і церква 471
Хронологічна таблиця 473

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

В. І. Ленін (фотопортрет), с. 4—5
Державний герб УРСР. Державний прапор УРСР, с. 10—11
Державний гімн УРСР, с. 10—11
Рівнинні простори, с. 32—33
Українські Карпати, с. 32—33
Кримські гори, с. 32—33
Ріки України, с. 32—33
Заповідники України, с. 32—33
Рослинний світ України, с. 32—33 та 48—49
Тваринний світ України, с. 48—49 та 64—65
Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, с. 112—113
Українська РСР у період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни 1918—20, с. 112—113
Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—45, с. 128—129
Енергетика, с. 176—177
Машинобудування і металообробка, с. 176—177
Харчова промисловість, с. 176—177
Виробництво зерна і цукрових буряків, с. 176—177
Кормовиробництво, с. 176—177
Тваринництво (включно рибоводство і звіроводство), с 176—177
Садівництво і овочівництво, с. 176—177
Будівництво, с. 176—177
Наука і наукові установи, с. 256—257
Знімки території України з космосу, с. 256—257
Охорона здоров'я, с. 320—321
Фізична культура і спорт, с. 336—337
Народна освіта, с. 320—321
Книговидавнича справа, с. 272—273
Музеї та бібліотеки, с. 128—129
Архітектура 3 століття до н. е.— початку 17 століття, с. 416—417
Архітектура 17 — початку 20 століття, с. 416—417
Радянська архітектура, с. 432—433
Живопис 11—18 століть, с. 368—369
Живопис 19 — початку 20 століття, с. 368—369
Радянський живопис, с. 368—369
Скульптура 11 — початку 20 століття, с. 368—369
Радянська скульптура, с. 368—369
Радянська графіка, с. 384—385
Музичне мистецтво, с. 384—385
Сцени з оперних і балетних вистав, с. 384—385
Музичні і танцювальні колективи, с. 384—385
Театр 11 — початку 20 століття, с. 384—385
Радянський театр, с. 384—385
Кіномистецтво, с. 384—385
Народна архітектура, с. 432—433
Декоративно-ужиткове мистецтво 4—19 століть, с. 368—369
Радянське декоративно-ужиткове мистецтво, с. 368—369

СПИСОК КОЛЬОРОВИХ КАРТ НА ОКРЕМИХ АРКУШАХ

Адміністративно-територіальний поділ, с. 16—17
Густота населення, с. 96—97
Геологічна карта, с. 24—25
Тектонічна карта, с. 24—25
Фізична карта, с. 16—17
Карта ґрунтів, с. 40—41
Карта рослинності, с. 40—41
Ландшафти та фізико-географічне районування, с. 56—57
Карта корисних копалин, с. 208—209
Охорона природи, с. 56—57
Київська Русь (Давньоруська держава) в 9 — на початку 12 століття, с. 96—97
Визвольна війна українського народу 1648—54 років, с. 96—97
Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні, с. 96—97
Іноземна воєнна інтервенція та громадянська війна на Україні у 1918—20 роках, с. 96—97
Визволення Лівобережної України (січень — листопад 1943 року), с. 96—97
Визволення Правобережної України і Криму (жовтень 1943 р.— жовтень 1944 р.), с. 96—97
Партійне підпілля і партизанський рух на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, с. 96—97
Промисловість, с. 192—193
Сільське господарство, с. 192—193
Карта шляхів, с. 208—209

ПОМІЧЕНІ НЕТОЧНОСТІ

Сторінка	Колонка	Рядок	Надруковано	Слід читати
34	ліва, підпис до ілюстрації		Волино-Подільська височина:	Подільська височина:
51	ліва	2—1 знизу	береза	берека
61	права	42 знизу	від 0,6 до 100 м	від 0,6 до 1,0 м
63	ліва	4 згори	єдиному в СРСР. Представлені	єдиному в СРСР, де представлені
120	ліва	38 знизу	12—29.X	12—29.V
141	середня	27 згори	Серед них —	У різний час на Україні гастролювали:
161 (таблиця)	середня	26 знизу	Борзов В. Ф.	Борзов В. П.
241	права, внизу, підпис до ілюстрації (в частині тиражу)			В обчислювальному центрі Інституту економіки промисловості АН УРСР. Донецьк.
277	середня	36 згори) 41 згори)	Б. М. Єсельсон	Б. Н. Єсельсон
284	ліва	заголовок	землю	Землю
295	середня	38 знизу	Ф. Л. Щепотьєва	Ф. Л. Щепотьєв
323	середня	14 згори	А. Алтирян	А. Ялтирян
325	ліва	2 згори	Л. Одинцова	Л. Одинокова

УКРАИНСКАЯ СОВЕТСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ, том 11, книга вторая
(Украинская Советская Социалистическая Республика)

(на украинском языке)

В томі вміщено 55 сторінок ілюстрацій офсетного друку на окремих аркушах (598 сюжетів, з них 279 — кольорові), 10 вклейок кольорових карт (20 карт) і кольорова вкладка основних умовних позначень на картах УРЕ. В тексті: 529 ілюстрацій і 54 карти. Кольорові карти складено в НРКП і надруковано на фабриці № 10 ГУГК, ілюстрації виконано способом високого і офсетного друку на Головному підприємстві республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига».

Інформ. бланк № 52.

Здано до набору 16.01.84. Підписано до друку 7.08.84. БФ 30319. Формат 84×108 1/16. Папір ф-ки ім. Ю. Яноніса. Кудряш. енцикл. гарнітура. Вис. друк. Фіз. друк. арк. 31,0+5,25 арк. вкл. Умовн. друк. арк. 60,9. Умовн. фарбовідб. 108,26. Обл.-вид. арк. 119,76. Тираж 50 000 прим. Зам. № 4-313. Ціна 8 крб.

Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 252650, Київ-30, МСП, вул. Леніна, 51.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Київській книжковій фабриці, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

ОСНОВНІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА КАРТАХ УРЕ

НАСЕЛЕНІ ПУНКТИ

(на загальногеографічних картах: держав, володінь зарубіжних держав, адміністративних одиниць та островів)

ЗА ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Столиці держав, союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- Столиці АРСР, центри країв та областей СРСР, центри володінь
- Центри автономних областей та автономних округів СРСР
- Центри районів СРСР, адміністративних одиниць 1-го порядку зарубіжних держав
- Інші населені пункти
- Руїни стародавніх міст (Ольвія)

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Населені пункти міського типу СРСР і зарубіжних держав
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	Населені пункти міського типу СРСР
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу СРСР
Високе	до 10 000	Населені пункти: а) сільського типу СРСР б) міського й сільського типу зарубіжних держав
Балківці	Віддалені частини міста	

КОРДОНИ Й МЕЖІ

- Державні
- Полярних володінь СРСР
- Державні невстановлені та спірні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ
- АРСР, країв та областей СРСР, адміністративних одиниць зарубіжних держав
- Державні
- Союзних республік СРСР та республік ЧССР і СФРЮ

На картах світу, материків, півостровів і гірських країн

- Автономних областей та автономних округів СРСР
- Районів УРСР
- Територій, підпорядкованих міськрадам
- Демаркаційна лінія між Індією та Пакистаном у Кашмірі, між КНДР і Південною Кореєю
- Заповідників

Примітка. Адміністративні одиниці, однойменні з їхніми центрами, на картах не підписані.

ШЛЯХИ СПОЛУЧЕННЯ

на кольорових картах / на текстових картах

- Залізниці, тунелі
- Залізниці, що будуються
- Залізничні пороми
- Безрейкові шляхи
- Караванні шляхи та стежки
- Канали морські
- Судноплавні річки
- Канали судноплавні
- 1852 — Морські рейси та відстані в км
- а — Морські порти, б — Річкові порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

- Обмілини й вати
- Озера: а — прісні, б — солоні. Позначки глибин (651)
- Озера з мінливою береговою лінією
- Позначки рівнів вод річок та озер над рівнем моря (560)
- а — Початок судноплавства на річках, б — Пороги, водоспади
- Річки, що пересихають
- Межі плавучої криги
- Межі постійної криги
- Межі замерзання морів
- Меліоративні канали
- Дамби
- а — Піски, б — Лавові поля
- Мангрові зарості
- а — Болота, б — Солончаки
- Скелі, уступи
- Сухі русла (вади)
- Сухі русла (вади) на текстових картах
- Вічні сніги, льодовики
- Материкові льоди
- Діючі вулкани
- Перевали
- 3738 — Позначки висот над рівнем моря
- а — Водорості, б — Коралові рифи
- Колодязі

МОРСЬКІ ТЕЧІЇ

на кольорових картах / на текстових картах

- теплі
- холодні
- теплі
- холодні
- Магнітні полюси

НА СХЕМАТИЧНИХ ПЛАНАХ МІСТ

- Межі міст
- Монмартр — Назви районів міста
- Вокзали й залізничні станції
- Аеродроми та аеропорти
- Стадіони
- Мололи та доки
- Маяки
- Форти
- Собори й церкви
- Мечеті
- Буддійські храми
- Кладовища
- Парки та сквери

НА СХЕМАХ РАЙОНІВ УРСР

ЗА АДМІНІСТРАТИВНИМ ЗНАЧЕННЯМ

- Центри районів
- Міста обласного підпорядкування
- Міста, селища міського типу
- Центри сільських Рад
- Села
- Території в межах районів, підпорядковані міськрадам

ЗА КІЛЬКІСТЮ ЖИТЕЛІВ

КИЇВ	понад 1 000 000	Міста
ЛЬВІВ	від 300 000 до 1 000 000	
ЧЕРНІГІВ	від 100 000 до 300 000	
Коростень	від 30 000 до 100 000	
Балта	від 10 000 до 30 000	
Любомль	до 10 000	
Баранівка	понад 10 000	Селища міського типу
Совєтавін	до 10 000	
Чорнобаївка	понад 10 000	Населені пункти сільського типу
Високе	до 10 000	

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ НА ЕКОНОМІЧНИХ І ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ УРЕ

КОРИСНІ КОПАЛИННІ

Родовища

- Кам'яне вугілля
- Буре вугілля
- Горючі сланці
- Торф
- Нафта
- Горючий газ
- Залізні руди
- Залізонікелеві руди
- Марганцеві руди
- Хромітові руди
- Ванадієві руди
- Титанові руди
- Нікелеві руди
- Вольфрамові руди
- Молібденові руди
- Алюмінієві руди
- Мідні руди
- Свинцеві руди
- Цинкові руди
- Срібні руди
- Поліметалеві руди
- Вісмутові руди
- Олов'яні руди
- Сурм'яні руди
- Ртутні руди
- Золото
- Платина
- Уранові руди
- Берилієві руди
- Азбест
- Графіт
- Слюда
- Фосфорити й апатити
- Барит
- Мишʼякові руди
- Сірка
- Пірити
- Сода
- Калійні солі
- Кухонна сіль
- Глауберова сіль
- Флюорит (плавиковий шпат)
- Магнезит
- Асфальт
- Гіпс
- Каолін
- Мармур
- Пемза
- Туфи
- Граніт
- Глини бентонітові
- Перліти, обсидіан
- Алмази
- Лазурит
- Коштовні камені
- Джерела мінеральних вод

ОСНОВНІ ГАЛУЗІ ПРОМИСЛОВОСТІ

На кольорових картах

- Чорна металургія
- Кольорова металургія
- Хімічна
- Машинобудування й металообробка
- Автомобільна
- Тракторна

На текстових картах

- Нафтохімічна
- Нафтопереробна
- Важке, енергетичне, транспортне машинобудування
- Електротехнічна й радіотехнічна
- Верстатобудівна та інструментальна
- Сільськогосподарське машинобудування
- Суднобудування
- Лісова й деревообробна
- Целюлозно-паперова
- Виробництво будівельних матеріалів
- Цементна
- Скляна
- Фарфоро-фаянсова
- Легка промисловість
- Текстильна
- Трикотажна
- Бавовноочисна
- Бавовняна
- Шерстяна
- Лляна
- Виробництво штучного волокна й шовку
- Швейна
- Шкіряна, хутрова, взуттєва
- Харчова промисловість
- М'ясна
- Маслоробна, сироварна, молочна
- Цукрова
- Консервна
- Спиртова
- Рибна
- Тютюнова
- Поліграфічна
- Різні галузі
- Центри первинної обробки бавовнику
- Центри первинної обробки льону
- Килимові промисли

Примітка. Розміри пунсонів промислових центрів (малих, середніх та ін.) дано умовно; для кожної карти окремо

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІ КУЛЬТУРИ

- Пшениця
- Жито
- Кукурудза
- Рис
- Просо
- Ячмінь
- Овес
- Бавовник
- Льон
- Хміль
- Коноплі
- Джут
- Садівництво
- Цукрові буряки
- Цукрова тростина
- Соняшник
- Опійні культури
- Тютюн
- Каучуконоси
- Цитрусові
- Чай
- Троянди
- Виноград
- Манго
- Кава
- Какао
- Ананаси
- Земляний горіх
- Городництво
- Бобові
- Опиум
- Банани
- Кокосові пальми
- Фінікові пальми
- Опійні пальми
- Перець та ін. пряноші
- Ефіроолійні та лікувальні рослини
- Шовківництво

ТВАРИННИЦТВО

- Велика рогата худоба
- Вівці
- Каракулеве вівчарство
- Кози
- Свині
- Коні
- Оленярство
- Звірівництво
- Морський промисел
- Риболовні порти

ІНШІ УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ

На кольорових картах

- Теплові електростанції
- Гідроелектростанції
- Атомні електростанції

На текстових картах

- Нафтопроводи
- Газопроводи
- Продуктопроводи
- Межі районів спеціалізації сільського господарства
- Ліси
- Сухі ліси
- Райони залягання вугілля

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ НА ВОЄННО-ІСТОРИЧНИХ КАРТАХ

Напрями ударів

- Що плануються
- Загальновійськових
- Танкових
- Кавалерійських
- Спільні дії загальновійськових і танкових з'єднань
- Райони зосередження: а–загальновійськові, б–кавалерії
- Знищення оточеного угруповання
- Відступ військ
- Переміщення й передислокація військ
- Дії авіації
- Дії флотів

1-й УКР. ФРОНТ 17 ПА 8 гв. А	Радянські війська
ГР. АРМІЙ „ЦЕНТР" 6 ПФ 117 пд	Війська противника
адбр	Авіадесантна бригада
ак	Армійський корпус
А	Армія
бр	Бригада
бтд	Бронетанкова дивізія
гв.	Гвардійський
гск	Гірськострілецький корпус
ГР., гр.	Група
дес	Десант
д	Дивізія
кд	Кавалерійська дивізія
кк	Кавалерійський корпус
КА	Кінна армія
КМГ	Кінно-механізована група
к	Корпус
мк	Механізований корпус
мд	Моторизована дивізія
мсбр	Мотострілецька бригада
ОР	Оборонний район
пд	Піхотна дивізія
ПА	Повітряна армія
пдк	Повітряно-десантний корпус
ПФ	Повітряний флот
Р	Резерв
сд	Стрілецька дивізія
ск	Стрілецький корпус
ТА	Танкова армія
тд	Танкова дивізія
тк	Танковий корпус
УД. А	Ударна армія
УР	Укріплений район
Ф	Флот
ФР.	Фронт

Примітка. На окремих картах у разі необхідності даються додаткові умовні позначення